Nada Klaić

POVIJEST HRVATA
U RANOM SREDNJEM VIJEKU

ŠKOLSKA KNJIGA - ZAGREB

MACQUARIE
UNIVERSITY
LIBRARY

CROATIAN INTERCOMMITTEE COUNCIL

MANUALIA UNIVERSITATIS STUDIORUM ZAGRABIENSIS
UDŽBENICI SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Dr NADA KLAIĆ
sveučilišni profesor

POVIJEST HRVATA

U RANOM SREDNJEM VIJEKU

II izdanje

ŠKOLSKA KNJIGA — ZAGREB 1975

TISAK GRAFIČKOG ZAVODA HRVATSKE — ZAGREB

POVIJEST HRVATA

U RANOM SREDNJEM VIJEKU

Predgovor

Ako sam se prihvatila ne baš lake zadaće da u povećoj sintezi prikažem povijest Hrvata do XII. stoljeća, onda sam to učinila prije svega zato što sam smatrala da hrvatskoj historiografiji nedostaje takvo djelo. Na nedostatak je upućivala već sama činjenica da je Šišićeva Povijest Hrvata izašla pred više od četrdeset godina i da prema tome javnost nije imala prilike ni mogućnosti da se u sažetom prikazu upozna s naporima hrvatske i jugoslavenske historiografije od tog vremena. Pokušala sam ispuniti taj zadatak u onom okviru koji mi je nametao i dopuštao karakter, svrha i, osobito, opseg djela. Čitalac će moći razabrati da mi uglavnom nije bilo moguće ulaziti u probleme kojima hrvatska povijest do XII. st. doista obiluje. Zato samo dva poglavlja — Dolazak Hrvata i Društvo i gospodarstvo nakon doseljenja — čine u nekim svojim dijelovima izuzetak.

Smatrala sam potrebnim da u povijest Hrvata uklopim — bar u osnovnim crtama — prikaz istarske povijesti do XII. st. Dosadašnji pregledi i sinteze hrvatske povijesti nisu istarsku povijest ni dodirivali. Izuzetak je — nipošto slučajno — Historija naroda Jugoslavije I u kojoj je istarsku povijest napisao poseban stručnjak. Nađe li čitalac u spomenutim poglavljima nedostataka neka uzme u obzir činjenicu da je u ovoj opsežnoj sintezi bilo i takvih zadataka koji su bili na granici mogućnosti i snage jednog historičara.

Čitalac će razabrati da se u prikazu hrvatske povijesti — i to u pojedinostima i cjelini — često razlikujem od svojih predšasnika. I to ne samo u društvenoj i gospodarskoj problematici već i u prikazu političke povijesti. To je prije svega zato što je slika hrvatske povijesti do XII. stoljeća koju ovdje dajem rezultat ne samo mog shvaćanja historije već i mog odnosa prema izvornom materijalu za razdoblje Trpimirovića. Budući da sam provela kritičku analizu izvornog materijala do XII. st. nisam mogla i ne mogu pisati drugačije nego da slijedim *put naučne istine* do koje sam došla bilo vlastitom spoznajom bilo na osnovi rezultata dosadašnje historiografije. Upravo u tom zadatku, tj. u spoznavanju naučne istine i u njezinu daljem predavanju javnosti gledam osnovnu zadaću historičara. Zaobilaženje naučne istine, njezino prešućivanje ili poricanje smatram ne samo neispravnim nego i nedostojnim naučenjaka. Stoga se ni u ovom djelu nisam mogla ni željela odreći tog načela.

Najzad, ugodna mi je dužnost da se zahvalim Savjetu za naučni rad SR Hrvatske koji mi je materijalnom pomoći olakšao rad u zadarskom arhivu u kojem se nalazi najveći dio građe za to razdoblje hrvatske povijesti.

Dugujem zahvalnost i prof. dr Bogi Grafenaueru, kolegi na ljubljanskom fakultetu — danas bez sumnje najboljem medievisti u našoj zemlji — koji se nesebično prihvatio dužnosti da ovako opsežno djelo recenzira. On mi je, uostalom, isto tako nesebično, pomogao svojim savjetima na čemu mu se i ovom zgodom zahvaljujem. Zahvaljujem se i prof. Marijanu Maticki koji je sastavio kazala.

U Zagrebu, travnja 1971. *Nada Klaić*

Predgovor II. izdanju

U drugom izdanju svog djela smatram potrebnim jedino da popunim popis literature novoizašlim prilozima i raspravama ili onima koje sam u prijašnjem popisu nenamjerno izostavila. Kako je ovo djelo plod moga dugogodišnjeg rada na problematici najstarije hrvatske povijesti, nemam što sadržajno mijenjati na njemu. Pristup izvornoj građi, pogledi na prošlost i shvaćanja historijskog razvitka uopće ostaju, dakako, nepromijenjeni. S druge strane, naučnih raspravljanja koje sam nakon izlaska ovoga svog djela iz tiska priželjkivala, na žalost nije bilo, pa je i to jedan od razloga da tekst u drugom izdanju sadržajno ne mijenjam. Ne tvrdim, posve razumljivo, da u tih nekoliko godina nisu izašli prilozi drugih historičara, pa i moji vlastiti, kojima bi se ovdje obrađivana povijest mogla nadopuniti. No, kako takve nadopune ni bitno ni sadržajno ne bi izmijenile moja shvaćanja i tekst, unijela sam ih, dakako one najvažnije i najvrednije, u popis literature.

U Zagrebu, 30. travnja 1974.

Nada Klaić

Sadržaj

Prvi dio

PREGLED NAJVAŽNIJIH IZVORA I HISTORIOGRAFIJE

A. DIPLOMATIČKI IZVORI — ISPRAVE 3

1. Isprave s hrvatsko-dalmatinskog područja 3
2. Analiza diplomatičkih forma isprava 6

B. PRIPOVJEDNI IZVORI 13

I. *Domaći pisci, svetačke legende i ljetopisi* 13

1. Počeci historiografije u dalmatinskim gradovima 13
2. Korčulanski kodeks 16
3. Ljetopis popa Dukljanina 17
4. Historia Salonitana od splitskoga arhiđakona Tome 22
   Historia Salonitana maior 26
5. Arhiđakon gorički Ivan 29
6. Qualiter ili tzv. Pacta conventa (PC) 31
7. Splitski anonim I (Pripis kartularu samostana sv. Petra u Selu) 33
8. Splitski anonim II (Luccari-Ljubavac) 34

II. *Strani pisci, kronike i ljetopisi* 36

1. Bizantski izvori 36
2. Mletački izvori 40
3. Franački izvori 43
4. Ugarski izvori 46
5. Papinski izvori 49
6. Južnoitalski izvori 52

NOVIJA HRVATSKA I JUGOSLAVENSKA HISTORIOGRAFIJA O OSNOVNIM PROBLEMIMA RANOSREDNJOVJEKOVNE HRVATSKE POVIJESTI

A. OPĆI PRIKAZI I PREGLEDI HRVATSKE POVIJESTI 55
B. POSEBNA DJELA I RASPRAVE 59
1. Iz političke i pravne povijesti Hrvatske i Dalmacije 59
2. Iz društvene i ekonomske problematike 74
3. Osnovna pitanja iz crkvene povijesti Hrvatske i Dalmacije do XII stoljeća 84
4. Iz problematike povijesti umjetnosti i arheologije 90

Drugi dio

POVIJEST HRVATA U RANOM SREDNJEM VIJEKU

Uvod 95

I. *Bizant na istočnoj jadranskoj obali (od Justinijana do ahenskog mira)* 99
1. Istra 99
2. Dalmacija od Justinijanove rekonkviste do osnivanja teme . . . 109

II. *Dolazak Hrvata na Jadran* 126
1. Avarsko-slavenska seoba 126
2. Doseljenje Hrvata 133

III. *Prva stoljeća u novoj postojbini* 141
1. Organizacija političke vlasti 141
2. Polagano rađanje feudalnog društva 148
3. Gospodarski proces: polagano razbijanje seljačkih općina i stvaranje vlastelinstava 157
4. Političko-pravni proces nastajanja feudalnih odnosa 162

IV. *Stvaranje kneževina* 165
1. Franački prodor prema istoku i njegove posljedice. Pojava novih suparnika na Jadranu 165
2. Franačka Istra u italskom kraljevstvu (788—951). Rižanski sabor i učvršćenje slavenske općine 175
3. Pokrštenje Hrvata i stvaranje hrvatske kneževine 191
4. Pokušaj ujedinjavanja Panonskih Slavena 208
5. Samostalna neretljanska kneževina 212

V. *Na granici Istoka i Zapada* 221
1. Trpimirova Hrvatska 221
2. Osnutak ninske biskupije 232
3. Bizantski prodor prema Zapadu i njegove posljedice 239
4. Najzad neovisna Branimirova Hrvatska 250

VI. *Učvršćenje hrvatskog kraljevstva i dalmatinske autonomije* 265
1. Bugarska i ugarska opasnost 265
2. Tomislav proširuje državu 275
3. Osnutak splitske metropolije 293
4. Unutrašnji sukobi. Uloga banova suvladara 311
5. Ponovni uspon za Držislava i dinastički rascjep za njegovih sinova 320
6. Dalmacija od razbijanja teme i stvaranja katepanata do autonomije 334

VII. *Hrvatska pod sve snažnijim pritiskom feudalnog partikularizma i papinstva* 348
1. Utjecaj novih sila na zbivanja u Hrvatskoj u drugoj polovici XI stoljeća 348
2. Odnos Krešimira IV prema hrvatskim i dalmatinskim gradovima 352
3. Posljedice reformnog pokreta i borbe za investituru u Hrvatskoj 361
4. Promjene u političkim odnosima kao posljedica borbe za investituru 375
5. Pokušaj konačnog rješenja dinastičkog i dalmatinskoga pitanja u doba Zvonimira 381

VIII. *Procvat kulture* 395
1. Glagoljica, slavenski liturgijski i hrvatski književni jezik 395
2. Novi polet reformiranoga redovništva 408
3. Postepeni prijelaz na ranu romaniku 431

IX. *Vlastelinstvo i grad u istarskoj kneževini i marki* 457
1. Vlastelinstvo 457
2. Istarska gradska općina u borbi za opstanak 469

X. *Ponovni uspon neretljanske kneževine u XI stoljeću* 474
1. Od Berigoja do Slavca 474

XI. *Dolazak nove dinastije* 486
1. Zvonimirova smrt 486
2. Posljednji Trpimirović 489
3. Ladislavovo ostvarenje baštinskoga prava 491
4. Osnivanje zagrebačke biskupije 497
5. Kralj Petar 507
6. Koloman se kruni za hrvatsko-dalmatinskoga kralja 513
7. Borba za Dalmaciju. Koloman osvaja Zadar (1105. god.) 517
8. Osvrt na vladavinu Trpimirovića. Značenje promjene na prijestolju početkom XII stoljeća 532

POPIS KRATICA 539
IZVORI I LITERATURA 540
POPIS SLIKA 567
POPIS KARATA I SKICA 572
PRILOZI 573
KAZALO 575

Prvi dio

Pregled najvažnijih izvora i historiografije

A. Diplomatički izvori — Isprave

1. Isprave s hrvatsko-dalmatinskog područja[1]

Tridesetak isprava što se sačuvalo s hrvatsko-dalmatinskog područja do početka XII st. čini, bez sumnje, jednu od najdragocjenijih baština Slavenskog Juga. Iako je kritička analiza, prije svega diplomatičkih oblika isprava, a zatim i njihova historijskog sadržaja pokazala da je, na žalost, riječ o kasnijim tvorevinama, isprave su i danas bogata riznica iz koje crpimo naše znanje o historijskim činjenicama za razdoblje Trpimirovića. Pa ipak, unatoč naporima što su ih učinile hrvatska i jugoslavenska historiografija na polju kritike isprava, još je uvijek prerano govoriti o konačnim rezultatima.

Radeći na prikupljanju izvorne građe do XII st., Franjo *Rački* je prvi imao prilike da dobro upozna diplomatički materijal. Prvi su njegovi dojmovi bili oštroumni iako ne uvijek točni.[2] Njegov je konačan zaključak bio da posjedujemo 28 isprava od kojih su se sačuvale »samo četiri u matici«, a ostale u prijepisima.[3] Vjerujući podacima isprava, Rački je zaključio da je postojala hrvatska dvorska kancelarija koja je bila uređena kao i druge evropske »naime po rimsko-bizantiskom obrazcu«.[4] Ako je već

---

[1] Isprave i sav diplomatički materijal izdan je u Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia od F. *Račkoga*, pa ćemo se tim izdanjem kao dosad najcjelovitijem i služiti. Uz to ćemo uz one izvore koji poslije izdanja Documenta Račkoga nisu posebno izdavani, citirati i prema najnovijem izdanju, tj. prema Diplomatičkom zborniku Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (CD I) koji su u redakciji M. *Kostrenčića* sakupili i obradili J. *Stipišić* i M. *Šamšalović* (izd. JAZU, Zagreb 1967). Inače je i F. *Šišić* štampao u svom Priručniku I neke isprave, a i J. *Nagy* u Monumenta diplomatica I. Posebno su štampani kartulari samostana sv. Petra u Selu i kartular samostana sv. Marije u Zadru (izdao ih je V. Novak), pa ćemo se i tim izdanjima služiti.

[2] F. Rački je prvotno mislio da je od 94 isprave koje je prepisao »14 izpisano iz matica, a 70 iz starih priepisa sačuvanih to u sbornicih to u listinah« (Rad JAZU 26, str. 186).

[3] Rad JAZU 35, str. 1.

[4] N. dj., str. 2.

tada nailazio na neke razlike među prijepisima, pripisivao ih je radije nemaru prepisivača, iako je upozoravao da ovjerovljenja na kraju prijepisa ne smatra dokazom autentičnosti.[5] U izdanju njegovih *Documenta* odražavaju se rezultati prvih istraživanja. On se doduše ni ovdje nije odvažio na to da neke isprave odbaci kao falsifikate, ali je neispravne isprave svrstao u četiri skupine.[6]

Tako je Rački označio put kasnijim generacijama s očitom željom da netko nastavi njegov rad, jer je iskreno priznao da se hrvatska historiografija u tom poslu nalazi na početku.

Nije slučaj da je tek Ferdo *Šišić* u nekom smislu nastavio rad Račkoga na kritici isprava. On je jednako kao i Rački bio historičar narodne dinastije. Ali ga nije dostigao jer mu je katkada nedostajala oštroumnost i smjelost Račkoga. Šišić je posebno podvrgao kritici isprave splitske crkve koje se nalaze u zborniku »Mensa episcopalis«. Složio se s Račkim u ocjeni lažnih isprava i dodao svoje mišljenje.[7]

Treba požaliti što Šišić nije u *Priručniku izvora za hrvatsku povijest I* bio stroži u ocjeni autentičnosti cjelokupnog materijala do XII st.[8] U dodatku o »Nekim odabranim falsifikatima«[9] ograničava se samo na kritiku nekih neispravnih listina. Zbog takva stava i rada Priručnik je ostao krnj i nije ispunio svoju zadaću. Jer čitaoca je upoznavao samo s jednom grupom isprava — dakako onom koju je sam Šišić smatrao ispravnom — a stručnjaka je odbijao zbog prikrivanja nedostataka kojima diplomatički materijal do XII st. obiluje. Kako je propustio priliku da se temeljito razračuna s ispravama upravo na mjestu koje je za to bilo određeno, Šišić nije uglavnom do kraja svoga naučnoga rada, bilo na sintezama ili posebnim raspravama, ulazio u kritička ispitivanja. Uglavnom je mimoilazio sumnjive isprave. Stoga je postavio pred tešku zadaću historičare koji su nakon njega radili na hrvatskoj povijesti do XII st.

Zbog toga historijska kritika otad sve više nazaduje; štoviše, ona danas gotovo ne postoji. Stoga uzalud tražimo npr. u radovima Josipa *Nagya*[10] tragove objektivne kritičke analize. Njegov se nekritički odnos prema izvornom materijalu najteže osjeća kao nedostatak u opisu Zvonimirovih isprava jer Nagy za svaki falsificirani podatak ili oblik nalazi tumačenje koje otklanja sumnje u neispravnost kraljevskih darovnica.

[5] Vidi Stari priepisi hrvatskih izprava do XII. vieka prema maticam, Rad JAZU, 36, 1876.

[6] To su: acta interpolata ili retractata: Documenta, str. 23, 28, 31, 51, 67, 81, 91, 157; acta suspecta: str. 26, 47, 64, 67, 71, 141, 147; spuria: str. 35, 97, 111, 114, 146. i dubiae fidei: str. 122. i 145.

[7] Vidi Dalmacija i ugarsko-hrvatski kralj Koloman, str. 50—166.

[8] On je napredovao prema Račkome samo utoliko što je proglasio neke isprave splitske crkve kao falsifikate. Šišić ipak pokazuje neki nemar prema ispravama Krešimira IV, zato u njega uzalud tražimo stvarnu historijsku analizu darovnica za Diklo i za Maun. On brzo prelazi na Zvonimirove darovnice i vjerojatno namjerno odabire njegovu potvrdu »kraljevske slobode« samostanu sv. Marije iz 1087. g. propustivši da upozori na one isprave o kojima se nije mogao baš laskavo izražavati.

[9] Priručnik izvora I, str. 631—649.

[10] Popis radova J. *Nagya* vidi u mojoj raspravi Diplomatička analiza I, str. 148. i d.

Iako je Miho *Barada* dao prvu monografsku obradu Trpimirove i Muncimirove isprave,[11] nije mu pošlo za rukom dokazati autentičnost obiju kneževskih isprava. Barada nije mnogo mario za očita protuslovlja u dokazivanju[12] kad mu se činilo da je ne samo utvrdio pouzdanost isprava već i pismo kojim su bili pisani originali.[13]

Prvi i dosad jedini napad na Trpimirovu ispravu napisao je Držislav *Švob*.[14] Valja požaliti što on nije imao dovoljno strpljivosti da svoj istančan osjećaj za prepoznavanje falsifikata temeljito objasni i opravda. Kako je na nespretan način podvrgao kritici upravo ono što je u spomenutim ispravama bilo najmanje prijeporno, njegov prilog nije izazvao toliko potrebnu diskusiju.

Lovro *Katić* je kao historičar Solina i Splita bio doduše dužan podvrći kritici toliko osporavani izvorni materijal splitske crkve, ali je on ipak do kraja života ostao dosljedan u obrani osumnjičenih isprava.

Rijedak je izuzetak Viktor *Novak* u svome prvom radu u kojem je upozorio da su darovnice Zvonimirova i Stjepana II u korist splitskih benediktinka falsifikati.[15] I premda su protiv njega ustali gotovo svi historičari, nitko nije mogao iznijeti naučne dokaze u korist protivnoga mišljenja. U svestranoj analizi dvaju kartulara — tj. kartulara samostana sv. Petra u Selu i zadarskog samostana sv. Marije — Novak nije više tako oštar kritičar. To se osobito osjeća pri analizi podataka kartulara sv. Marije.

Jedinu monografiju o dalmatinskoj privatnoj ispravi dao je Milan *Šufflay*.[16] Njegov je rad doduše rađen s odličnim poznavanjem literature i izvornoga materijala, ali on polazi s pogrešnoga stajališta da pojedine etničke skupine određuju i pravne kategorije. Notarijatu su u dalmatinskim gradovima posvećeni neki manji radovi i rasprave, dok je tzv. oporuka splitskoga priora Petra jedina privatna isprava o kojoj se u hrvatskoj historiografiji posebno raspravljalo.[17]

Posebno su zanimanje među privatnim ispravama iz Zadra privlačile isprave koje pripadaju fondu samostana sv. Krševana. Njih je u cijelosti analizirao G. Praga. Od 33 dokumenta datiranih između 908. i 1183. god. 23 pripadaju razdoblju od 1029. do 1078, pa ta činjenica, uz ostale, daje Pragi pravo da posumnja u njihovu autentičnost (isprave se predstavljaju kao originali, pisane su isključivo knjižnim pismom, analitičkim ili kroničarskim stilom, nemaju propisane oblike javne ili privatne isprave, pogrešnu kronologiju itd.). Skupivši i dokaze paleografske prirode, dolazimo zajedno s Pragom do zaključka da sve do druge polovice XII st. među

[11] Dvije naše vladarske isprave, str. 4—96.

[12] N. dj., str. 7. On je tvrdio da su kneževske isprave jasne, a da ipak nemaju ništa zajedničkoga s javnim ispravama na Zapadu ili u susjednoj Italiji.

[13] N. dj., str. 84.

[14] Krivotvorine o sv. Jurju Putaljskom, str. 195—207.

[15] Dva splitska falsifikata XII stoljeća, str. 547—569.

[16] Die dalmatinische Privaturkunde, str. 1. i d.

[17] Literaturu o tome vidi N. *Klaić*, Diplomatička analiza I, str. 158, bilj. 208—209.

zadarskim ispravama nema paleografskih ni diplomatičkih originala.[18] Nastavljajući na Pragine rezultate, pokušala sam utvrditi vrijednost i vrijeme približno onih isprava iz istoga fonda u kojima se spominju tribuni i consules. Konačan je zaključak bio isti: poznate zadarske »oporuke« (priora Andrije, Agape i Dauzete) i druge isprave koje su datirane X i XI st. nisu mogle nastati prije druge polovice XII st.[19]

U najnovije je vrijeme ponovo pokrenuta rasprava o vrijednosti tobožnjih darovnica splitskim benediktinkama.[20] Njih je već kao što je spomenuto, V. Novak svrstao među falsifikate. A nedavno je Zlatko *Tanodi*[21] pokušao dokazati da su tobožnja Zvonimirova i Stjepanova isprava formalni, dakle diplomatički falsifikati, ali uza sve to pouzdani historijski izvori. Međutim, on nije u prilog svom mišljenju donio ni jedan nov dokaz. Pošto sam podvrgla temeljitom pretresu obje isprave, došla sam kao i Novak do uvjerenja da je riječ o samostanskim falsifikatima, i to po svoj prilici o ispravama kojima samostan oko 1171. god. brani prisvojeni posjed u Lažanima.[22] Pokušala sam i u posebnoj opsežnoj raspravi utvrditi osnovne diplomatičke karakteristike svih isprava iz doba Trpimirovića.[23]

2. *Analiza diplomatičkih forma isprava*[24]

Kad bismo željeli isprave iz doba hrvatske narodne dinastije podijeliti na privatne i javne prema diplomatičkim formulama, naišli bismo na mnogo teškoća. Premda je pojam javnoga i privatnoga u srednjem vijeku nesiguran, ipak je vladarska isprava na Zapadu pisana u oblicima koje nema privatna isprava. Činjenica je naprotiv da isprave Trpimirovića u osnovi odudaraju od te zakonitosti, pa je već prvi pokušaj da se dvije kneževske isprave, Trpimirova i Muncimirova, svrstaju prema tome kriteriju među javne isprave doživio neuspjeh. Valja dakle priznati da s osnovnim oblikom vladarske isprave nešto nije u redu, pa nam ostaje da odlučimo: ili je vladarska isprava pisana u nekim osobitim oblicima, ili su

[18] Praga je najprije u opsežnoj raspravi Lo »Scriptorium« dell' Abbazia benedittina di San Grisogono in Zara analizirao najvažnije isprave samostana sv. Krševana. Zatim se u raspravi La traslazione di San Niccolò e i primordi delle guerre normanne in Adriatico osvrnuo na neke druge isprave, koje su, kako je on smatrao, povezane s normanskom opsadom Raba g. 1075.

[19] Tribuni i consules, str. 90—91.

[20] Documenta, str. 112—13, 148—9; CD I, str. 170, 189.

[21] Isprave kralja Zvonimira i Stjepana II splitskim benediktinkama, str. 81—98.

[22] O falsifikatima splitskih benediktinka, str. 199—219.

[23] Budući da sam u raspravi Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara I i II podvrgla temeljitom ispitivanju sve diplomatičke formule, poslužit ću se u ovom pregledu rezultatima do kojih sam ondje došla. Stoga na ovom mjestu neću ulaziti u posebno citiranje literature koju čitalac može lako naći u spomenutom radu.

[24] Vidi bilj. 23.

kneževske i kraljevske darovnice takvoga oblika zato što nisu izašle iz vladarske kancelarije. Za drugu mogućnost govori niz činjenica koje nas primoravaju da osnovni privatni oblik vladarske isprave Trpimirovića pripišemo u većini slučajeva radu dalmatinskih crkvenih ustanova koje su bez izuzetka bile primaoci kraljevskih darovnica. Analiza diplomatičkih formula, tradicija isprava, provenijencija, kao i vrijeme postanka danas poznatih prijepisa isprava pružit će nam odgovor na pitanje kako je došlo do neispravnih oblika.

Jedna od najupadljivijih činjenica koja u svakom slučaju pobuđuje oprez jest loša ili nepovoljna tradicija vladarskih i privatnih listina. Ni jedna vladarska isprava nije sačuvana u originalu. Možda taj fakat ne bi izazivao toliko sumnje da su ti prijepisi darovnica zaista pisani tako kao da su stvarni prijepisi. Ali, to nije tako. Čitav niz isprava, osobito onih iz fonda samostana sv. Krševana u Zadru (dalje SK) pisan je kao tobožnji original.

Već površan pregled diplomatičkog materijala do XII st. pokazuje da raspolažemo, s obzirom na diplomatičke formule, s nekoliko skupina isprava. Svaku vežu u cjelinu zajedničke ili slične karakteristike. To se razabire već po prvoj formuli protokola, po *invokaciji*. Invokacija kao varijabilan i nepobitan dio isprave ne pruža doduše nikakav čvršći oslonac za stvaranje zaključaka, ali nas to točnije vodi do središta u kojima su se vladarske isprave prekrojavale, prepisivale ili najčešće falsificirale.

Iako *formula datiranja* može biti u ispravama i izostavljena, ipak je i ona takav sastavni dio isprave da može služiti kao pouzdan kriterij pri ocjeni autentičnosti. Razlika je u tome što privatna isprava ima dataciju redovito na početku isprave, dakle u protokolu, a vladarska diploma u eshatokolu ili završnom dijelu isprave. Isprave Trpimirovića imaju datum također na početku, pa otpada pokušaj da na osnovi te formule povlačimo neku analogiju s vladarskom ispravom Zapada. Datacija može imati jedan dio formule — to je actum — u eshatokolu. Osobit pečat formuli actum u vladarskoj hrvatskoj ispravi daje činjenica da je ona usvojila i karakter te formule u privatnoj ispravi: u formuli actuma ne polaže se težište na podatak o mjestu gdje je pravni posao izvršen, već na svjedoke koji su prisustvovali tom pravnom poslu.[25] Zbog toga je u toj formuli vrlo često izražena i u našoj vladarskoj ispravi *koroboracija svjedoka* — corroboratio testium — formula koja ne može biti sastavni dio javne, već samo privatne isprave. Formula je actuma naprotiv u privatnoj dalmatinskoj ispravi tako dosljedno vezana za pojedine skupine isprava da donekle upućuje na uzor postanka isprave.[26]

[25] To već vrlo jasno upada u oči kod Trpimirove isprave u kojoj formula actum glasi: Actum in loco qui dicitur Byaci tempore superfato et testium notitia presentia, communi voto et voluntate corroboratum. Documenta, str. 5; CD I, str. 5.

[26] Tako npr. pet isprava iz fonda samostana sv. Krševana (dalje SK) ima karakteristični actum s podacima o consules. Vidi Documenta, str. 19, 22, 25, 27, 48; CD I, str. 27, 46, 49, 77.

Velika je šteta što ni jedna isprava Trpimirovića ne daje godine vladanja domaćih vladara. Uzme li se u obzir da su isprave hrvatskih vladara sastavljene po zakonima privatne isprave, ovo siromaštvo kronoloških podataka ne iznenađuje: vladari označuju u svojim ispravama godine vladanja u eshatokolu, a hrvatsko-dalmatinska isprava ima gotovo bez izuzetka — ako je uopće datirana — datum geographicum u protokolu, u kojem se nalaze samo najnužniji podaci o vremenskim oznakama. Sedam vladarskih isprava uopće nema godine izdanja.[27] Vremenske su oznake kako vladarskih tako i privatnih isprava vrlo često nemarne i pogrešne. Nastojanje Račkoga da ispravljanjem datuma skine sumnje s isprava bilo je suvišno kad je samo mjesto datacije dokaz njihove neispravnosti.[28]

Među uvodnim formulama isprave i *intitulacija* — u kojoj se objavljuje ime izdavača isprave — zauzima prilično važno mjesto. Ona u vladarskim ispravama i odviše jasno pokazuje da su redakciju vladarskih diploma izvršili uglavnom notari crkvenih ili gradskih ustanova. Oni su za sastav isprave upotrebljavali oblik subjektivne karte zbog toga su ime vladara stavljali u prvo lice i dodavali mu titule prema svojim shvaćanjima i znanju. Splitska je crkva uz intitulaciju dodavala i *devocionu formulu* (divina gratia, dei gratia itd.), pa je i to jedan od kriterija po kojem se mogu prepoznati isprave splitske provenijencije.

Glavni dio isprave — *tekst* počinje *arengom,* koja nije prijeko potrebna i koja je u vladarskim darovnicama veoma rijetka.[29] Očito je da u vrijeme Trpimirovića nije bila sastavni dio darovnica, što je razumljivo jer listine nisu sastavljene u oblicima javne isprave. A notarska ili privatna isprava, izuzevši oporuku, nema arenge.[30]

Notifikacija je poput arenge vrlo rijetka. U klasičnoj formi nalazimo je samo u darovnici za Diklo.[31]

Naracija se u vladarskoj ispravi mijenja prema provenijenciji isprava. Darovnice je u korist samostana sv. Marije (dalje = SM) nemaju, dok su u onima iz SK vrlo opširne. Nije slučaj da od svih darovnica odskače ona za Maun.[32]

Kao prijeko potreban dio svake isprave, njezina stvarna jezgra sadrži *dispoziciju* izdavačeve volje. Ona je sastavljena vrlo različito, a u privatnoj je ispravi ponešto sadržajno veže karakter pravnoga posla. Kao i u

[27] Documenta, str. 3, 62, 64, 72, 78, 112, 148; CD I, str. 3, 105—106, 96—97, 113—114, 122—123, 170, 189.

[28] Tako je oporuka priora Andrije stvarno datirana 908, a ne 918. godinom, a Agapina 969. god. no Rački njezin nastanak stavlja u 999. god. (Documenta, str. 17, 19, 26).

[29] Imaju je samo četiri isprave: Trpimirova, Krešimirova za Maun, tobožnja Zvonimirova darovnica za Cetinu i Stjepanova potvrda Radune.

[30] Nije slučaj da tri isprave iz fonda samostana sv. Krševana imaju tekstovno gotovo iste arenge. To nas utvrđuje u uvjerenju da su sve tri »oporuke« nastale u isto vrijeme i to po svoj prilici u drugoj polovici XII st. Vidi N. *Klaić,* Tribuni i consules, str. 72. i d.

[31] Documenta, str. 62; CD I, str. 105.

[32] Documenta, str. 72; CD I, str. 113. Ona je ondje kao i u drugim ispravama to manje opravdana što je potvrdnice obično nemaju.

ostalim formulama oblik dispozicije vezan je za središte iz kojega isprave dolaze. Potvrdnice ili darovnice iz SM u tom su pogledu karakteristične po svojoj kratkoći.[33]

Za *formulu prijetnje* ili *sankciju* mogli bismo također reći da je znak prepoznavanja za određenu skupinu isprava ili izdavača. Sankcija je jedan od najstarijih dijelova privatne isprave, pa je iz nje i preuzeta u vladarsku darovnicu. Kako kraljevsku darovnicu štiti zakon, sankcija u nju prodire vrlo kasno (u franačku ispravu tek sredinom IX st.) i ne može se ondje učvrstiti. Međutim, prijetnje se duhovnim kaznama upotrebljavaju naročito u Italiji, gdje je jak utjecaj crkve, dok vladarska isprava Zapada upotrebljava imovne kazne. Zato sankcije naših vladarskih isprava nisu sastavljene u duhu javnih nego privatnih, odnosno crkvenih isprava. Ni jedna crkvena ustanova u Dalmaciji nije dostigla samostan sv. Krševana u nabrajanju duhovnih kazni. Prema tome, i analiza sankcija uvjerila nas je da hrvatske vladarske isprave nisu pisane poput ostalih vladarskih isprava, pa nas je to dalje vodilo zaključku da je konačan oblik darovnica nastao mnogo kasnije i da su sankcije sastavljali svećenici koji su u službi crkvenih ustanova vjerojatno sastavljali isprave.

U završnom se dijelu ili *eshatokolu* hrvatske i dalmatinske privatne isprave tako ukrštavaju različite formule koroboracije i privatne i javne isprave da je nemoguće govoriti o jedinstvenoj formuli. Pregled oblika vladarske i privatne notarske koroboracije u Francuskoj i Italiji od IX do XI st. jasno pokazuje da naše kneževske isprave nisu pisane po tadašnjim općenito održavanim načelima.[34]

Javne su isprave u XI st. vrlo često loše prikriveni notarski instrumenti. Neki su sastavljači — osobito isprava u samostanskim kartularima — odustali od toga da prikriju pravi karakter svojih sastava. Zato su težište pravovaljanosti prenosili na svjedoke za koje, čini se, nisu uvijek imali pismenu podlogu. Vjerojatno se tim može protumačiti činjenica da se u različitim darovnicama pojavljuju iste grupe svjedoka, iako je jednom riječ o vladarskoj a drugi put o privatnoj ispravi. Kako je u nekim ispravama izostavljen, izuzevši svjedoke, svaki drugi znak koroboracije, opravdana je sumnja u to da su takve darovnice ikad postojale. Vladarska je koroboracija u nekim ispravama zamijenjena s laudatio crkvenih dostojanstvenika.

Sastavljači koroboracija u splitskim falsifikatima načinjenim na ime Zvonimira zamišljaju dokaznu moć isprave drugačije nego sastavljač ili sastavljači Trpimirove i Muncimirove isprave. Svećenik Teodor je svjedok ili pisar, ali nije ovjerovitelj vladarske isprave. U Splitu se pojavljuje i ovjerovljenje pečatom, a kao novu čast upoznajemo i kraljevskoga kancelara.

Zaključak koji se poslije ove analize nameće i odviše je nepovoljan: ni jedna vladarska isprava iz doba narodne dinastije nema koroboracije

[33] Vidi npr. tobožnju Krešimirovu potvrdnicu za »Tochiniju«. Documenta, str. 67; CD I, str. 104—105.

[34] To se može razabrati već po koroboraciji Trpimirove isprave. Vidi N. *Klaić.* O Trpimirovoj darovnici, str. 140 i d.

koja bi odgovarala općenito usvojenim formulama koroboracije na Zapadu. Kako su isprave bez izuzetaka ili prijepisi ili falsifikati, čini se da je riječ o svjesnom novom poslu različitih sastavljača. Odatle raznolikost formi i grešaka, odatle često pomanjkanje koroboracije.

Nije slučaj da dalmatinska privatna isprava ima drugačiji razvojni put u kojem nema toliko nepravilnosti. Sve dok se nije i u Dalmaciji razvio notarijat kao ustanova javne vjere koja ima pravo i dužnost ovjerovljavanja, ili tako dugo dok zastupnici javne vlasti (prior, biskup ili nadbiskup) nisu imali to isto pravo, isprava nema dokaznu moć ni znakove ovjerovljenja.

Diplomatička analiza prvi je korak pri ocjenjivanju isprava. Kako ona u cijelosti još nije urađena za izvorni materijal do XII st., nije ispunjen nužan preduvjet i za filološka ispitivanja. Zato taj materijal s toga stajališta još nije ispitan.[35] Rijedak izuzetak čini vrlo dobra lingvistička analiza kartulara samostana sv. Petra u Selu što ju je proveo Petar *Skok*. Kartular je jedan od rijetkih izvora koji omogućuje jezičnu analizu dalmatinske medievalne latinštine. Jezik kartulara pripada XII stoljeću.[36] Za gotovo sve ostale izvore, pogotovu one koji su datirani IX ili X stoljećem, lingvisti će prije nego što pristupe radu morati uzeti u obzir dvije činjenice: prvo, da ni jedna vladarska isprava iz doba Trpimirovića nije sačuvana u originalu i drugo, da ni jedan prijepis, kako se po svemu čini, nije stariji od druge polovice XII st.

U zaključivanju išli bismo i prebrzo i predaleko kad bismo sastavljanje sumnjivih vladarskih ili privatnih isprava protumačili samo željom da destinatar dođe do nekih prava. Daleko smo i od same pomisli da sve diplomatički neispravne isprave osumnjičimo kao lažne. Ali, bilo bi od nas isto tako pogrešno kad bismo ih branili u cijelosti ili u pojedinostima samo zbog načela. Jedinstven ključ za otkrivanje nedostataka ne postoji i ne može postojati. Crkva se, bez sumnje, našla u teškom položaju kad je morala braniti svoje posjede koje je stekla usmenim darivanjem, zavodom ili statucijom, tj. kasnijim uvođenjem u posjed, za koje nije imala pismene potvrde. Nije joj dakle preostalo drugo nego da ih brani pomoću kasnije sastavljenih isprava. Međutim, očito je bilo i potpuno izmišljenih isprava. Prva vrsta isprava je sa stajališta diplomatike lažna, iako je historijska jezgra koju one sadrže historijski točna. Zato je zadaća historijske kritike da utvrdi kad se diplomatički falsifikat udružio s materijalnim, tj. takvim u kojem su i historijske činjenice izmišljene.

Po svemu što je dosad rečeno nije teško razabrati da je osnovna forma isprave do XII st. privatna, što znači da su isprave bez obzira na izdavača pisane u formi koja odgovara privatnoj notarskoj ispravi u susjednoj Italiji i izvan nje. Ta osnovna forma tako prevladava da iz njezinih oblika ne mogu izići ni one isprave koje je u razvijenom srednjem vijeku, dakle u XIV st., sastavljala ruka dalmatinskoga falsifikatora. Zato će sastavljači dalmatinskih isprava koje su pretežno falsifikati, sve do početka XIII st. u notarskim okvirima sakrivati tajne želje naručitelja falsifikata.

[35] Sam je P. *Skok*, Supetarski, kartular, str. 235, bilj. 1. priznao da »za upoznavanje srednjovjekovnog latiniteta naše Dalmacije nije učinjeno ništa dosada, izuzevši bilješke kod Jirečeka i Bartolija . . .«.

[36] N. dj., str. 235—294.

Uostalom, ta je pojava potpuno razumljiva: ako se falsificiranom ispravom željelo nešto postići na dalmatinskom sudu, onda je bilo mnogo razumnije upotrijebiti opće poznate formule nego neku nepoznatu vladarsku ispravu.

Čini se da privatna isprava u dalmatinskom gradu nije diplomatički falsifikat u onom smislu kao vladarska diploma. Ona je sastavljena doduše po pravilima privatne isprave, ali njezini oblici ili diplomatičke formule ne potječu iz onoga vremena koje je označeno na ispravi. Kako neki sastavni dijelovi najstarijih zadarskih isprava nisu mogli u njih ući prije druge polovice XII st. (npr. podaci o consules, notarska komplecija itd.), to se njihovo sastavljanje ili postanak njihova današnjega oblika može datirati tek drugom polovicom toga stoljeća.[37]

Istarski diplomatički materijal koji je sakupljen u *Kandlerovu Istarskom diplomatičkom zborniku* nije, koliko mi je poznato, još analiziran u cijelosti. Ipak je Kandler objelodanjujući materijal popratio neke izvore komentarom. Odvajao je najružnije falsifikate od autentičnih izvora. Tako su već u njegovu izdanju neke isprave, npr. poznati Eufrazijev privilegij iz 543. god. označene kao sumnjive (vidi str. 461). Kandler doduše nastoji spasiti Eufrazijev privilegij tvrdnjom da u kasnijim kopijama ima interpolacija, ali je isprava ipak proglašena falsifikatom. Među očite falsifikate Kandler s pravom ubraja i tobožnji privilegij iz 948. god. kojim je tobože dobio tršćanski građanin Albert u ime općine »perpetuam libertatem et franchisiam« kao i sva ostala prava koja je stvarno te godine dobio od Lotara II tršćanski biskup. Taj je falsifikat nastao prema Kandlerovu mišljenju u trećem desetljeću XIV st. Kandler je također morao konstatirati da Otonov privilegij dan porečkom biskupu 983. god. nije sadržajno ispravan jer se u njemu citiraju i takvi posjedi koji tada još nisu bili u vlasti porečkih biskupa. U grube falsifikate ubraja se i tobožnja darovnica »akvilejske kraljice Laurencije, kćeri Ataulfove«, novigradskom samostanu sv. Marije (Kandler datira tu tobožnju darovnicu oko 1100. god.).

I površan pregled diplomatičkih formula javnih isprava izdanih od različitih vladara u korist istarskih, uglavnom crkvenih ustanova, uvjerit će nas da isprave nisu diplomatički falsifikati. Naprotiv, gotovo su sve isprave pisane u propisanim formama javnih isprava Zapada. Možda to dolazi najjasnije do izražaja u različitim formulama eshatokola, posebno u koroboraciji. Nigdje nećemo u javnoj ispravi naići na svjedoke (testes) koji potvrđuju (confirmantes) ili osnažuju (corroborantes) vladarsku ispravu. Isprave su ovjerovljavane ili rekognoscirane, ili su na njih stavljena signa odnosno pečati vladara ili javnih lica. Značajno je i to — osobito u usporedbi s hrvatsko-dalmatinskim diplomatičkim materijalom — da u vladarskim darovnicama nema prijetnji (sankcija) duhovnim kaznama. Globa, obično u visini od 1 000 libra, dijeli se između kraljevske blagajne i oštećenoga. Prema pravilu javne isprave datum je u istarskim javnim ispravama u eshatokolu. Privatna istarska isprava ima naprotiv propisane formule i zato je u njoj, među ostalim, i sankcija sadržajno ista kao i u dalmatinskoj ispravi.

[37] N. *Klaić*, Tribuni i consules, str. 88. i d.

Točnost i ispravnost diplomatičkih formula svjedoči na svoj način o vrijednosti te vrste istarskog izvornog materijala. Kako je već po formulama moguće odijeliti privatnu ispravu od javne, zadaća će se daljega ispitivanja toga dragocjenog materijala u cijelosti sastojati u ocjeni dispozicije i jedne i druge vrste isprava.

Međutim, osim spomenutoga diplomatičkog materijala u užem smislu riječi, ima među istarskim izvorima nekoliko dragocjenih dokumenata kojima je zbog njihove važnosti odavno posvećena pažnja u hrvatskoj i talijanskoj historiografiji. To je prije svega dokument o *rižanskom placitu* (vidi str. 175 i d.). No, gotovo da nije ništa manje privlačila pažnju istraživača »forma sacramenti« koju Kandler datira oko 1060. god.[38] Taj izvor, iako je fragmentaran neobično je važan jer nam pruža odličnu sliku političkih i društvenih odnosa u Istri (vidi str. 468).

[38] G. *Vergottini*, Lineamenti storici, str. 46—48, datira protivno Lenelu XI stoljećem. Lenel stavlja njegov postanak u XIII st.

B. Pripovjedni izvori

I. Domaći pisci, svetačke legende i ljetopisi

1. Počeci historiografije u dalmatinskim gradovima

Iako je slavenski liturgijski jezik na području bizantske Dalmacije stvorio mogućnost pismenog izražavanja i na hrvatskom jeziku, put do samostalne svjetovne književnosti na necrkvenom, dakle hrvatskom književnom jeziku još je bio dalek. Ipak hrvatski jezik dobiva na glagoljaškom terenu sve širu upotrebu. Prvi poznati glagoljaški natpisi i spomenici XI st. dokaz su da je domaći pisar upotrijebio svoj jezik za nadgrobni natpis, a Baščanska ploča pokazuje da je hrvatski jezik mogao poslužiti i u diplomatičke svrhe. Kako je, međutim, u doba kad nastaju prvi začeci latinske književnosti hrvatski jezik bio stran nosiocima takva stvaralaštva, »lijepa« je književnost — prije svega svetačke legende — našla mogućnost izražavanja samo na latinskom jeziku. Još je nešto utjecalo na to da je latinska književnost preuzela prvenstvo na kulturnom polju. Svetačke legende kojima ona počinje vezane su za dalmatinska gradska središta, jer su se gradovi koji su sačuvali određen kontinuitet života iz antike međusobno natjecali o prvenstvo. Stoga svetačke legende nisu imale samo bezazlenu zadaću, naime, da pouče svijet o davnoj prošlosti, već su često služile u suparničkoj borbi kao dokazni materijal. Jedan je od najboljih primjera za to Split, koji je, zahvaljujući takvoj legendi o tobožnjem Petrovu učeniku i gradskom zaštitniku bl. Dujmu, postigao u X st. metropoliju. U Splitu su vrlo rano, i to svakako prije druge polovice XI st. bile sastavljene *Passiones beatorum martirum Domnii et Anastasii*. Toma Arhiđakon tvrdi da su bile napisane od starine, ali »inculto sermone«, pa ih je negdje oko 1060. god. prepjevao na molbu nadbiskupa Lovre Adam Pariški, koji je svratio u Split idući u Atenu. On je, kako Toma dalje priča, uzeo građu za sastavljanje legende »iz starih historija«. Nije se, štoviše, ni time zadovoljio, već je sastavio i himne i prebacio u stihove sve ono što se pjevalo o sv. Dujmu.[1] Danas se, na žalost, nije sačuvao tekst ni »starih historija« ni prepjevani oblik legende Adama Pariškog. Zato su najstariji tekstovi legenda oni koje Toma Arhiđakon unosi u svoje djelo Historia Salonitana.

[1] Thomas, str. 48. »Ymnos etiam composuit et quicquid de beato Domnio musice canitur metrico sermone conscripsit«.

Utoliko je dragocjeniji izvor *Vita beati Joannis confessoris episcopi traguriensis et eius miracula*, koju je 1657. god. izdao u Rimu Ivan Lučić (Lucius). Ta se legenda odnosi na trogirskoga biskupa Ivana Orsinija (biskup od 1063—1110) koji je uz nadbiskupa Lovru jedna od najpoznatijih ličnosti reformnog pokreta u Dalmaciji. Vita nastaje u XII st.,[2] ali je redigirana u XIII st.[3] Vita je izvor ne samo za djelatnost biskupa Ivana, već jedan od najvrednijih pripovjednih izvora za Kolomanovo osvajanje Zadra 1105. god.

Historijsko svjedočanstvo je i *Historia translationis sancte Anastasie,*[4] zadarske zaštitnice i srijemske mučenice. »Prijenos sv. Anastazije« iz Konstantinopola u Zadar doduše je datiran 804. god., ali je mnogo vjerojatnije da su zadarski biskup Donat i mletački dux Beato pošli onamo 807. god. Ovaj se izvor s pravom dovodi u vezu s historijom važnih zbivanja na Jadranu uoči ahenskog mira kad je Bizant nastojao pridobiti natrag izgubljene položaje na Jadranu. Zato je tijelo srijemske mučenice, vjerojatno uz dopuštenje carske vlasti, preneseno u Zadar u crkvu sv. Petra, koja je pretvorena u katedralu i posvećena toj svetici. Tako je pomalo njen kult istiskivao stariji kult akvilejskoga mučenika i dotad jedinoga zaštitnika grada sv. Krševana (Krisogona). U prilog vjerodostojnosti Translatio govori i sačuvani sarkofag svetice koji je dao načiniti biskup Donat.[5] Redakcija je danas poznatoga teksta Translatio nastala mnogo kasnije.

I na kvarnerskim se otocima, tj. u otočkim gradovima razvija svetačka literatura vezana za ličnost gradskih zaštitnika. Početkom XIV st. redigiran je na Rabu tekst *Miracula* ili *Historia sancti Christophori martiris.*[6] Miracula je redigirao biskup Juraj Kostica (1292—1313).[7] Analiza »Čuda« otkriva i u ovom izvoru dragocjenu historijsku jezgru. Tako je opis normanske opsade grada 1074. god. u vrijeme biskupa Domnane historijski točan.[8] Izvor iz kojega biskup Juraj crpe vijesti pišući Miracula bio je vjerojatno suvremen zbivanjima, za što, među ostalim, govori i stari naziv za Normane (Varagorum gens) u tom izvoru. Miracula su također izvor za Kolomanovo osvajanje grada i otoka pod vodstvom bana Ugra. Legenda je doduše pretjerala[9] jer je obje navale prikazala kao bezuspješne.

---

[2] Priručnik izvora I, str. 569.

[3] N. dj., str. 568. God. 1203. je Treguan, tada arhidjakon, a kasnije trogirski biskup (1206—54)., kako sam u uvodu kaže, »složio to djelo tako kako je našao o životu svetoga priznanika u nekim zbornicima, koji su se od starosti već raspadali . . .«

[4] Documenta, str. 306—309.

[5] Vidi G. *Manojlović*, O godini »prijenosa«, str. 312; F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 144, bilj. 34; A. *Dabinović*, Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije, str. 228. i d. i Viz. izvori, str. 24, bilj. 52.

[6] Priručnik izvora I, str. 622—626.

[7] Illyricum sacrum V, str. 231. Biskup Kostica tvrdi da je napisao samo ono što je čitao u »starim historijama« ili što je čuo od »građana staraca«.

[8] Documenta, str. 455.

[9] Da je legenda namjerno zaobišla istinu pokazuje zakletva dužda Ordelafa Faledra Rabljanima god. 1118. On im daje iste slobode koje su primili od Kolomana, što ne bi bilo moguće da Koloman nije vladao otokom. Vidi CD II, str. 30; Priručnik izvora I, str. 592; M. *Barada*, Hrvatski vlasteoski feudalizam, str. 14.

Čini se da je u Tomino vrijeme postojala legenda o jedinom poznatom glagoljaškom biskupu iz druge polovice XI st., o *krčkom biskupu Cededi.* Kao da se Toma njom služi pri opisu protureformnog pokreta, iako danas ne raspolažemo nikakvim izvorom ili tekstom o tome. Toma joj je očito kao protivnik glagoljaša dao svoju redakciju nazivajući glagoljaše Gotima.[10] Ali nije isključeno da je priča o Cededi sastavljena još u XI st. od nekoga pristaše reformnog pokreta.

Kako su Cres i Lošinj bili bliže istarskom kopnu na kojem je reformirano benediktinsko redovništvo za Romualda tražilo samoću pustinjačkog života, nije slučaj da se ondje našao i Gaudencije, jedan od Romualdovih učenika. On je četrdesetih godina XI st. bio biskup u Osoru, svom rodnom gradu. Prema legendi *Vita sancti Gaudencii,* koju je tek 1714. god. našao F. Riceputi,[11] Gaudencije se zbog sukoba s nekim patricijem povukao iz grada i otišao u Ankonu u samostan. Legenda priča o njegovim »čudima« u ankonitanskom samostanu, a vjerojatno ju je sastavio neki suvremeni samostanac.[12] Možda se Gaudencijevo napuštanje Osora[13] može dovesti u vezu s glagoljaškim odnosno protureformnim pokretom, koji je bio jak upravo u tom dijelu Jadrana.[14]

U gornjodalmatinskim gradovima *Dubrovniku* i *Kotoru* slave se kao zaštitnici istočni sveci, a ne neke historijske ličnosti. Konstantin Porfirogenet tvrdi da (u njegovo vrijeme, tj. sredinom X st.) počivaju u Dubrovniku kosti sv. Pankracija, ali da su gradski zaštitnici *sv. Ilarion i sv. Blaž.* Međutim, legende su ovih dvaju svetaca nastale daleko izvan naših krajeva i zbog toga su vrlo neznatan izvor za najstariju dubrovačku povijest.[15]

Čini se naprotiv da se prijenos kostiju kotorskog zaštitnika *sv. Tripuna* početkom IX st. može povezati s bizantskom borbom za uspostavu vlasti na Jadranu.[16] Kao da riječi legende upućuju na mletačko-dalmatinsko suparništvo.[17] Sv. Tripun je prema tvrdnji cara pisca X st. nadaleko poznat svetac koji liječi svaku bolest.[18] On ima, nastavlja car i poseban nadsvođen hram.[19]

Prema tome, svetačke legende dalmatinskih gradskih zaštitnika sačuvale su ipak dragocjene historijske podatke koji se, kritički preispitani, mogu skladno uklopiti u preostali historijski izvorni materijal.

---

[10] Thomas, str. 49—53.

[11] D. *Farlati*, Illyricum sacrum V. str. 186—187.

[12] Documenta, str. 443. O Gaudenciju je ostavio dragocjene podatke i Petar Damiani.

[13] Documenta, str. 441. Papa je želio da se Gaudencije vrati u Osor, ali on je ipak ostao u samostanu.

[14] Documenta, str. 443. Svakako je činjenica da je Gaudencije došao prema riječima Petra Damiana »de sclavonico regno« i da se nije htio onamo vratiti.

[15] F. *Šišić*, Letopis Popa Dukljanina, str. 6.

[16] A. *Dabinović*, n. dj., str. 223. i d.

[17] I. *Sindik*, Komunalno uređenje Kotora, str. 15; Viz, izvori II, str. 25, bilj. 50 i ondje navedena literatura.

[18] N. dj., str. 23

[19] Vidi I. *Stjepčević*, Katedrala sv. Tripuna u Kotoru; C. *Fisković*, O umjetničkim spomenicima grada Kotora, str. 73. i d.

2. *Korčulanski kodeks*

Još je teško kazati ne samo konačnu riječ nego i nešto određenije o izvoru koji je njegov izdavač nazvao *Korčulanski kodeks.*[20] Naime, zasad je poznat samo površan sadržaj kodeksa kao i vijesti u njemu, ali nema nikakve paleografske analize kodeksa i posve su neispitani pojedini sastavni dijelovi tog izvora. U kodeksu su ekscerpirana ili fragmentirana djela: Historija Jeruzalema od Josipa Flavija, dvije stranice iz Pavla Đakona i njegova djela Historia Langobardorum, Nomina episcoporum urbis Rome i Nomina episcoporum ravennatium, skraćena Historija ecclesiastica chroniata i jedan dio Kronike Izidora Seviljskog. Međutim, najvažniji je onaj dio rukopisa (fol. 22—60) koji sadrži također ekscerpt ili djelomično ili doslovce iz Liber pontificalis. To je popis papa od Siricija (384—399) do Honorija II (1124—30), pisan jednom rukom i nastavak popisa do Hadrijana IV (1154—9), drugom rukom. U taj su tekst upisane neke bilješke koje se tiču naših krajeva posebno Dalmacije.

Čini se da je kodeks iz druge polovice XII st., dok pitanje njegove provenijencije još nije rješavano; možda je splitskoga porijekla. Umeci su u Liber pontificalis za nas dragocjeni, premda im autor kodeksa daje ponekad neuobičajen sadržaj. On je najprije uz Ivana X dodao da je ovaj papa poslao svoje legate da izmire Bugare i Hrvate, i da su oni tada ustanovili ne samo vjersku istinu u Dalmaciji već su i Hrvati tada za vječno učinjeni podložnici sv. Petra. To bi moglo značiti da se sastavljač umetka služi nekim izvornim materijalom koji nama danas nije poznat, jer sačuvani akti splitskih crkvenih sabora ne znaju ništa o tributarnoj podložnosti Hrvata papinstvu. Naprotiv vijesti koje su ubilježene uz ime Aleksandra II prikazuju Krešimira IV u sasvim novom svjetlu. Naime, u kodeksu se tvrdi da je taj papa poslao u naše krajeve poslanika Majnarda zbog toga što je čuo da je hrvatski vladar prevarom ubio svog brata Gojslava. Majnard provodi istragu, dodjeljuje Krešimiru zakletvu, pa se kralj oslobođen optužbe ponovo uspinje na prijestolje. Međutim, boraveći u Dalmaciji Majnard doznaje da su Dalmatinci zaraženi nekim opakim zlom i zato je, koliko mu je dopuštalo vrijeme, ispravljao na održanom koncilu njihove poroke. Iduće godine šalje papa Teuza i taj na generalnom koncilu također provodi neke reforme. Čini se da se i za ovaj tekst služi nepoznati interpolator materijalom o crkvenim saborima u XI st.[21] Najzad, interpolator je uz tekst o papi Grguru VIII umetnuo tekst o Zvonimirovoj krunidbi. On kaže da je papa poslao Gebizona koji je Hrvata Zvonimira pomazao i okrunio u Saloni za kralja Hrvatima i Dalmatincima.[22]

[20] V. *Foretić,* Korčulanski kodeks 12. stoljeća i vijesti iz doba hrvatske narodne dinastije u njemu, str. 23—44.

[21] Međutim, umeci nisu uzeti samo iz autentične potvrde splitskih zaključaka koje se prijepis našao u Londonu (Priručnik izvora I, str. 236—238) jer u njoj nema ni riječi o trgovanju robljem. Najvjerojatnije je da se interpolator služi saborskim zaključcima iz 1060. god, ali iz njih uzima samo ono što mu se sviđa.

[22] Korčulanski kodeks, str. 31.

Iako se još ne može kazati konačna riječ o tom izvoru, ipak su vijesti koje su u njemu sačuvane dragocjene jer bacaju sasvim novo svjetlo na odnos Krešimira IV prema papinstvu i na neke pojedinosti sa saborovanja u Splitu.

3. *Ljetopis popa Dukljanina*[23]

Sa XII stoljećem počinju ozbiljniji napori da se u kronikama, zapravo tek teško sabranim bilješkama osvijetli crkvena ili politička prošlost nekoga grada ili kraja. I takvi su pokušaji vezani za glavna crkvena središta, dakle za one gradove koji su imali ili željeli imati prvenstvo na Jadranu. To valja isticati zbog toga što takve kronike i slična djela nose pečat ne baš uvijek objektivna rada. (Prilog I.)

Nije slučaj da je najveću pažnju u jugoslavenskoj historiografiji privuklo djelo koje to kao stvarni historijski izvor najmanje zaslužuje. To je poznati *Ljetopis popa Dukljanina* ili *Barski rodoslov,* djelo nekoga poближе nepoznatoga barskoga svećenika. Djelo je nastalo u drugoj polovici XII st. i došlo je do nas u četiri redakcije: osnovnoj latinskoj koju je djelu dao sam pop Dukljanin (dalje = PD); talijanski prijevod latinske redakcije koji je načinio 1601. god. benediktinac M. Orbini; prva 23 poglavlja latinske redakcije bilo je vjerojatno negdje u XV st. slobodno prevedeno na hrvatski jezik i tom je prijevodu nepoznati prevodilac dodao legendu o smrti kralja Zvonimira; konačno, na molbu Splićanina Dmina Papalića, koji je početkom XVI st. našao hrvatsku redakciju (dalje = HR) u Krajini, prevodi Marko Marulić tekst HR na latinski (1510. god.).

LJPD je odviše dalek izvor za povijest Hrvata u doba narodne dinastije. PD zna malo ili gotovo ništa o događajima u krajevima sjevernije ili zapadnije od Cetine. To više nas zanima HR koja pokazuje namjerno ubacivanje hrvatskoga imena u prvotni Dukljaninov tekst. Osobito je značajan *Dodatak* ili samostalni završetak HR, tj. legenda o nasilnoj smrti hrvatskog kralja Zvonimira. U ovom će pregledu biti riječ o LJPD ili HR samo toliko koliko oba izvora služe za prikaz hrvatske povijesti.

O LJPD postoji zaista velika i opsežna literatura, pa usprkos tome jedva se koji od ocjenjivača djela odvažio na to da ga spašava kao pouzdan historijski izvor. Poneki je historičar cijenio njegove geografske podatke (Rački), dok je drugi vidio u njemu »našega prvog književnika« (Šišić). Budući da je to skup doista različitih vijesti koje katkad nisu sadržajno

[23] Pregled najvažnije literature o LjPD do 1928. god. dao je F. Šišić u svom izdanju Ljetopisa. Isto je učinio i V. Mošin kad je 1949. god. priredivao popularno izdanje LjPD. Najzad, nedavno je izdao Ljetopis i S. *Mijušković,* Ljetopis Popa Dukljanina, ali, na žalost, samo u prijevodu i faksimiliranom tekstu koji otežava naučnu upotrebu djela. Mijušković je također napisao opširan historiografski uvod.

ni povezane, nije do danas završena diskusija o koncepciji djela u cijelosti kao ni o porijeklu pojedinih sastavnih dijelova. Ipak se već na prvi pogled mogu izdvojiti neke posebne cjeline, tako da se LJPD može podijeliti u tri dijela: prvi, sadržajno najšareniji u kojem čini okosnicu trebinjski rodoslov X st. i na koji su dodani neki sadržajno samostalni stavci (»gotski uvod«, izvod iz Panonskih žitija, odlomak o Duvanjskom saboru, legende o Radoslavu i Pavlimiru itd.). Prvom je dijelu pridodan drugi, legenda o sv. Vladimiru (poglavlje 36) koja je vjerojatno nastala na osnovi danas izgubljenog životopisa. Najzad, treći dio Ljetopisa pravi je dukljanski ljetopis koji obuhvaća razdoblje XI i XII st. dukljanske historije. Osobitu pažnju iz prvog dijela LJPD privlači još i danas tzv. gotski uvod (prvih pet poglavlja gotske historije) i IX poglavlje, tj. sabor na Duvanjskom polju.

Sam ljetopisac u uvodu ističe da je na molbu dukljanskoga svećenstva preveo sa slavenskoga spis *Libellus Gothorum* koji se latinski zove *Regnum Sclavorum*,[24] pa se u vezi s tim priznanjem postavlja niz pitanja. Iako je takvim uvodnim riječima pisac, bez sumnje, prikrivao glavnu svrhu pisanja djela — djelo je trebalo da prikaže starost barske nadbiskupije — ipak će biti točno da je govoreći te riječi imao na umu čitavo djelo odnosno ljetopis.[25]

Ostavljajući po strani neobično zanimljiv problem Dukljaninove »gotomanije«, zadržat ćemo se na X poglavlju koje se u starijoj hrvatskoj historiografiji smatralo prvorazrednim izvorom upravo za hrvatsku povijest. Povod je takvu tumačenju dao sam pisac. Naime, pošto je opisao kako je Konstantin pokrstio kralja Svetopelega, kako je taj na to održavao u nazočnosti papinskih poslanika sabor »in planicie Dalme« i bio ondje okrunjen te je posvetio dva nadbiskupa i teritorijalno podijelio svoju državu, ljetopisac je nastavio: ustanovi (kralj Svetopeleg) mnoge zakone i dobre običaje, koje ako netko želi upoznati neka čita slavensku knjigu (librum Sclavorum) koja se zove Methodius...«[26] U uvjerenju da se rad

[24] Letopis, str. 292. »Rogatus a vobis dilectis in Christo fratribus ac venerabilibus sacerdotibus... ut libellum Gothorum, quod latine Sclavorum dicitur regnum, quo omnia gesta ac bella eorum scripta sunt, ex sclavonica littera verterem in latinam... vestrae postulationi... parere studui«.

[25] Poistovjećujući naziv Sclavi s nazivom Hrvati, D. *Mandić* je u nizu svojih radova nastojao dokazati da je Hrvatska redakcija starija od latinske i da je regnum Sclavorum = kraljevstvo Hrvata. Mandić misli da je kronika »Kraljevstvo Hrvata« nastala u Duklji i da je »djelce bilo napisano najprije i glavno da opravda proglašenje Duklje kraljevstvom« (Crvena Hrvatska, str. 27), jer je tobože »od starine Duklja bila sastavni dio općega hrvatskoga kraljevstva...«. Bez ikakva smisla za stvarni historijski razvitak tvrdi da je ta kronika napisana »između god. 1074, kad je Mihajlo poslije smrti Krešimira Velikoga počeo raditi o samostalnoj kraljevini Crvene Hrvatske, i god. 1081. kada je umro Mihajlo, prvi kralj Duklje« (n. dj., str. 33). Vidi također D. *Mandić*, Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti, str. 56—58, 333—34, 372—73, 413—414. U spomenutoj zbirci rasprava Mandić posvećuje posebno poglavlje »Kraljevstvu Hrvata i Ljetopisu Popa Dukljanina« (443—469). Na tom mjestu ipak mora priznati »neispravnu osnovicu i druge slaboće« ovog izvora kojemu je, kako on misli, glavna svrha da pokaže kako je Duklja »središte i dukljanska vladarska obitelj glavni nosilac državnoga života svih Hrvata u prvim stoljećima njihova života na Jadranu« (str. 469).

[26] Letopis, str. 308.

sabora odnosi na hrvatskoga kralja učvršćivao je historiografiju prevodilac LJPD i sastavljač HR koji je tome tekstu dodao: »Dă, ako tko hoće napuno znati naredbu ku učiniše i mejaše kudi postaviše i zemljam imena, vazmi knjige ke pri Hrvatih ostaše i pri njih se nahode, a zovu se Metodios«.[27] Osim toga, Svetopelegova se država raspadala na dva dijela od kojih je jedan, Primorje, bio podijeljen na Bijelu Hrvatsku (Croatia Alba) ili Donju Dalmaciju i na Crvenu Hrvatsku (Croatia Rubea) ili Gornju Dalmaciju. Onaj dio te Svetopelegove države koji se nalazio sa sjeverne strane jadransko-pontske razvodnice nazvao je Svetopeleg, kaže Dukljanin, Srbijom ili Zagorjem (Transmontana), koja se opet dijelila na Rašu i Bosnu.

Ostajući i dalje vjeran slici te Svetopelegove »hrvatsko-srpske« — dakako izmišljene — države, Dukljanin je katkada govorio i o vladarima ili banovima Bijele Hrvatske. Sve su to prilično nepouzdane vijesti tako da ih kritička historiografija jedva uzima u obzir.

Međutim, historiografija očito nije pogriješila kad je iz prvoga dijela LJPD izdvojila neke podatke koji se tiču povijesti Bijele Hrvatske. To je prije svega čitavo XII poglavlje u kojem se govori o Svetopelegovu unuku Tomislavu i njegovoj borbi s ugarskim kraljem Arpadom (Atilom). Tomislav je kao »sposoban mladić i snažan ratnik« vodio mnoge ratove s Atilom, ali ga je uvijek pobjeđivao.[28]

Iz citiranih Dukljaninovih vijesti nije teško razabrati da ljetopisac nije znao gotovo ništa o Hrvatima ni o onom dijelu Svetopelegove države koju on zove Bijelom Hrvatskom ili Donjom Dalmacijom. Stoga je prebacivanje tzv. duvanjskoga sabora u Hrvatsku Trpimirovića bilo pogrešno.[29] I to ponajviše zbog toga što je danas dokazano da se Dukljanin služi za sastav jednoga dijela svoga IX poglavlja Žićem sv. Konstantina ili slavenskim originalom Konstantinove legende, ali tako da je prerađuje prema svojoj potrebi. To je toliko prijeporni »liber Methodios«. Dukljanin je svjesno i namjerno doveo pokrštenje Slavena na Jadranu u vezu s misionarskim radom sv. Konstantina.[30] Kocelj Konstantinove legende postaje Budimir koga Metodije krsti na prolazu u Rim. Dukljaninov opis saborovanja na Duvanjskom polju protivi se pretpostavci da u Svetopelegu (Svatopluku) treba gledati bilo kojega od hrvatskih vladara. Sabor se održava u Omišu, na Dukljaninovoj granici između Bijele i Crvene Hrvatske, dakle točno na polovici izmišljene Svetopelegove države. Središte te državne jedinice nije neko mjesto u Hrvatskoj — Dukljanin zna samo za Vinodol kao granicu Bijele Hrvatske — jer Svetopeleg se doduše kruni na »duvanjskom« saboru, ali je pokopan u Duklji (in civitate Dioclitana), a ondje su se izabirali i svi njegovi nasljednici. Najviše se duk-

[27] N. dj., str. 400.

[28] N. dj., str. 309—310.

[29] Pregled najvažnijih mišljenja o duvanjskom saboru vidi Letopis, str. 126—144; V. *Mošin*, n. dj., str. 30—32; među najnovije promašene pokušaje rješenja »duvanjskoga sabora« spada ono D. Mandića (vidi bilješka 38) i F. *Gogale-Dominisa*, Kada je održan sabor na Duvanjskom polju, Šibenik 1965. Ovaj drugi je nastojao dokazati da se sabor održao u jesen 823. god.

[30] Letopis, str. 141, 143.

ljanski ljetopisac odao tada kad je govorio o tobožnjem kraljevu nalogu da se na saboru posvete dva nadbiskupa salonitanski i dukljanski. Političkim granicama Bijele i Crvene Hrvatske odgovara i tobožnja jurisdikcija novopostavljenih nadbiskupa. Prema tome, Dukljanin je želio dokazati da dubrovačka nadbiskupija uopće nije postojala, što je razumljivo zbog borbe koja se vodi između Bara i Dubrovnika od kraja XI st.

Hrvatska je historiografija upotrijebila Dukljaninove podatke tada kad ih je mogla bar donekle opravdati drugim izvornim materijalom. Tako je na osnovi LJPD pretpostavljala da je Mihajlo Krešimir II zavladao Bosnom, da su Krešimir i Gojslav priznali vlast Bazilija II koji je prodro sve do granica Bijele Hrvatske. Potpomognuta i nekim drugim podacima mogla se braniti i tvrdnja o Tomislavovim uspjesima u Slavoniji. Ali, nema razloga da i dalje podržavamo mišljenje da je »duvanjski sabor« održavao Tomislav ili bilo koji drugi hrvatski vladar. On otpada dakle i kao podloga za tvrdnju da se na njemu okrunio Tomislav za hrvatskoga kralja.

Međutim, historiografija još nije našla odgovor koji zadovoljava na pitanje kako je Dukljanin došao do naziva Bijela i Crvena Hrvatska. Možda bismo njegove nazive odbacili kao plod mašte da se s Dukljaninom ne slažu i neki bizantski pisci iz XI i XII st. koji spominju Hrvate u Duklji.[31] Stoga je postavljena hipoteza da je Crvena Hrvatska (Duklja + Dalmacija) bila samostalna politička jedinica do Nemanje (V. Klaić).[32] Prema jednom drugom mišljenju do takva je naziva došlo zato što su bizantski pisci identificirali Srbe i Hrvate.[33] Čini se ipak da je najprihvatljivije treće, prema kojem je riječ o »nekoj postojećoj, realnoj skupini ljudi, koji su nosili hrvatsko ime ... dakle o nekom kraju (u Duklji) koji je bio nastavan Hrvatima«.[34] Posve je razumljivo da takva pretpostavka ne znači da je Crvena Hrvatska bila sastavni dio hrvatske države, »pa čak ni to da se ovdje radi o etničkim Hrvatima u onom smislu kao i u Hrvatskoj gdje je to ime bilo ne samo nacionalno, nego i političko (državno)«.[35]

Međutim, za hrvatsku je povijest mnogo važnija *hrvatska redakcija Ljetopisa popa Dukljanina* i njezin *Dodatak* koji sadržava, kao što je poznato, vijest o ubojstvu kralja Zvonimira u »Petih crikvah u Kosovi«. O HR se mnogo pisalo, osobito o njezinom odnosu prema LJPD, ali vrlo malo ili ništa raspravljalo. Prvi su dojmovi, na žalost, bili dovoljni da se izreku sudovi o tome da li je LJPD prevedena HR ili obrnuto. U novije je vrijeme prevladalo Šišićevo mišljenje da je HR nastala u XIV st.[36] zbog sadržaja pripisa u kartularu samostana sv. Petra u Selu[37] koji je također datiran tim stoljećem. Šišić se pri takvu datiranju složio s Račkim, ali nije

[31] V. *Klaić*, Hrvati i Hrvatska, str. 29. i d.

[32] N. dj., str. 38.

[33] N. *Radojčić*, Kako su nazivali Srbe i Hrvate, str. 11 i d.

[34] Letopis, str. 170, bilj. 222.

[35] N. dj., str. 171.

[36] Letopis, str. 163.

[37] Naime, u pripisu se navode banovi koji su vladali Hrvatskom od Svetopelega do Zvonimira. Šišić misli da je ime Svetopeleg u ovom izvoru pozajmljeno iz LjPD kojim se služio sastavljač pripisa.

s Jagićem i Črnčićem koji su bili za XV st. Vladimir Mošin se naprotiv u tom približio odavno izrečenom mišljenju Luke Jelića prema kojem je hrvatska redakcija nastala prije latinske te je njezina prerada.[38]

Da bismo mogli shvatiti uzajamnu ovisnost LJPD i HR treba prije svega upozoriti da je tekstovna veza i ovisnost između oba izvora u glavama koje su zajedničke — a to su prva do uključivši trinaestu — očita i nesumnjiva. Stoga se načelno može postaviti pitanje koji je izvor nastao prema kojemu, ali se ne mogu obje pretpostavke i braniti. Izostavljanje Dukljaninova uvoda i popisa salonitanskih odnosno dukljanskih sufragana iz IX pogl. navelo je neke historičare na misao da je HR starija, ali se to mišljenje nakon usporedbe tekstova ne može održati. Upravo činjenica da autor HR izostavlja uvod kao nepotreban i sadržajno namješten — on, posve razumljivo, nije u uvodu mogao kazati ono što je kazao PD — upućuje na preradu. Uostalom, HR nije prijevod, nego, na nekim mjestima vrlo slobodna prerada. Štoviše, autor se HR nije ustručavao mijenjati tekst gdje mu je to bilo potrebno. Ne mislimo samo na sitne dodatke kojima proširuje rečenicu. Riječ je o takvim mjestima na kojima namjerno mijenja latinski tekst i koja upravo upadaju u oči, jer pokazuju da autor poznaje mnogo manje historije od PD i da je upućen samo na njegovo djelo.[39] Karakteristično je za autora HR i to da umeće Hrvate i ondje gdje ih latinska redakcija nema. Autor HR ne poznaje naziva Slaveni očito zbog toga što ne želi upotrebljavati izraz koji u njegovo vrijeme više nije poznat.[40] Dukljaninovo IX poglavlje koje je neobično bogato podacima zbunjuje ga. On Svetopelega pretvara u Budimira koji vlada svetim pukom,[41] a izbacuje vladarska i papinska imena kako mu se svidi. Značajno je također da izostavlja naziv Crvena Hrvatska i poznaje samo Bijele

[38] V. *Mošin*, n. dj., str. 33—34. Tu je hipotezu o duvanjskom saboru D. Mandić prvi put postavio 1957. god. u članku »Hrvatski sabor na Duvanjskom polju god. 753«; kasnije ga je preštampao (Rasprave i prilozi, str. 145—193). Hipoteza je tipična za Mandićev način rada jer je njemu stran ne samo kritički odnos prema izvorima, već on izgrađuje hipoteze na potpuno nedokazanim pretpostavkama.

[39] Npr. već u prvom poglavlju misli da mu okolnost što zna za godinu smrti sv. Benedikta daje pravo da ispravlja Dukljaninov tekst. Zato iz Monte Cassina nastaje Gora Cicilijanska, iz kapuanske biskupske stolice kapitulska, a u II poglavlju iz Panonije u gotsko doba »kraljevstvo ugarsko«. Dukljanin npr. jasno kaže da su Goti došli sa sjevera, a autor HR s istoka. Svi se takvi i slični »ispravci« mogu protumačiti mijenjanjem latinske redakcije u hrvatsku, a ne obrnuto.

[40] Stoga on uopće ne opaža Dukljaninovu nepriliku koji završivši »gotsko doba« ne zna kako bi ga povezao s »bugarskim« pa čini onu nespretnu identifikaciju »Gothi, qui et Sclavi et Vulgari« — koja je bila predmet tolikih raspravljanja. Ne shvativši uopće Dukljaninov tekst na tom mjestu, on proglašava bizantskog cara »cesarom Crnih Latina«. Zato se u njegovoj preradbi Bladin nagađa s Črnim Latinima, a identifikacija Goti-Slaveni kao nepotrebna otpada.

[41] »I onde pribiva kraljujući sveti puk koji Kostanc biše obratil«. I »sveti muž Kostanc« idući u Rim »navrati na kraljevstvo Svetoga puka koga biše na viru obratio, kojih gospodovaše mudri i dobri kralj Budimir, koji po Kostancu biše naučen u viru«. Autor HR zatim dalje priča kako je Kostanc uzeo »prošćenje od obraza kraljeva i onoga svetoga puka« i »pojde u Rim«. Letopis, str. 392—394.

Hrvate i Gornju Dalmaciju.[42] Vjerojatno misli da se Dukljanin zabunio jer u njegovo vrijeme više nema Crvene Hrvatske.[43] U posljednjem zajedničkom poglavlju ne ustručava se izvršiti temeljite promjene latinskog predloška jer mu treba logičan uvod u prikaz Zvonimirove pogibije, koju dodaje. On prikazuje Hrvate kao nedostojne dobroga vladara. A Zvonimir je taj dobar vladar koji »ne mogaše zlo viditi« i zato »on ne biše za Hrvate«. Prerađivač latinske redakcije ostaje vjeran slici idealne političke jedinice Budimira, jer i Zvonimir vlada Primorjem i Zagorjem. Međutim, kad su »papa i cesar velikoga grada Rima« pozvali Zvonimira u križarski rat »bogom prokleti i nevirni Hrvati« ubijaju svoga kralja govoreći »bolje da jedan umre nere tolik puk da pogine«. Umirući ih kralj zato proklinje »da bi veće Hrvati nigdar ne imali gospodina od svoga jazika, nego vazda tuju jaziku podložni bili«. Kad je ugarski kralj Bela čuo za Zvonimirovu pogibiju, dolazi u Hrvatsku i pokorava Hrvate kaznivši ih tako zbog ubojstva dobroga kralja Zvonimira.

Danas je sasvim jasno da je Dodatak legenda koja nema historijsku već izmišljenu jezgru. Posljednje riječi umirućega kralja pokazuju da je ova legenda — za razliku od drugih — željela protumačiti zašto Hrvati nemaju vladara »svoga jezika«. Mišljenje koje ima pisac HR o Hrvatima tako je nepovoljno da je malo vjerojatno da je ovaj oblik legende o Zvonimirovoj smrti nastao u Hrvatskoj. Kako autor HR ne zna ni u Dodatku ni više ni bolje o Hrvatima od PD, to je sva prilika da je i on živio daleko od Hrvatske. Vrlo je teško odrediti vrijeme postanka HR bez prethodnih lingvističkih ispitivanja. Slika društvenih i političkih odnosa u posljednjim poglavljima HR mogla bi upućivati na XV st. HR je dakle mlađa varijanta LJPD. Izmjene koje nepoznati autor HR provodi u Dukljaninovu djelu nisu za nas ni od kakve vrijednosti. A legenda o Zvonimirovoj smrti samo je najstarija dosad poznata varijanta, i to joj daje određenu prednost pred mlađim legendama.

4. Historia Salonitana od splitskoga arhiđakona Tome

Učenošću, naobrazbom i za ono doba vrlo dobrim poznavanjem crkvene povijesti natkriljuje Dukljanina sto godina mlađi splitski arhiđakon *Toma* (oko 1201—1268). Školovanjem u Italiji Toma je stekao ne samo odličnu naobrazbu nego i želju da kulturne tekovine naprednijega svijeta

[42] »I Primorje razdili na dvoje počamšed od mista (i) grada ki po poganih bi razrušen, ki se zove Dalma, gdi sa (s) hodom biše, deri do mista, ko se zove Valdemin. Od Dalme do Valdemina prozva Hrvate Bile, što su Dalmatini Nižnji. I još od mista Dalme do Bandalona grada, ča se sada zove Drač, dotla prozva Gornju Dalmaciju i to(li)koje Surbiju, ča jest Zagorje«. Letopis, str. 399.

[43] Da je sastavljač HR doista imao na umu Hrvate, točnije hrvatsku državu svoga vremena, dokazuje ponovno uklanjanje naziva Sclavi potkraj IX pogl. Stoga »librum Sclavorum, qui dicitur Methodius« prerađuje u »knjige ke pri Hrvatih staše i pri njih se nahode, a zovu se Metodios«, Letopis, str. 400.

prenese u svoj grad. Međutim, u rodnom gradu nailazi na žestok otpor svećenstva koje mu u krajnjoj liniji sprečava da dođe do toliko željene nadbiskupske časti. Stoga se Toma posvećuje radu na političkom polju, jer je taj obećavao mnogo više uspjeha. Toma je bio jedan od pokretača nove struje koja je nastojala uvesti u Split »regimen Latinorum« (latinsku upravu), dakle načelništvo školovanih stranaca mjesto kneštva hrvatske ili druge vlastele i vladara iz splitskoga zaleđa. Prožet do srži željom za oslobođenjem svoga grada od ovisnosti, utjecaja i vlasti izvana, Toma pojačava u sebi odbojnost koja je dijelila u srednjem vijeku građanina od seljaka, odnosno selo od grada. Zato je njegovo djelo puno prezira prema svemu što dolazi s hrvatskoga sela. Ne shvaćajući da je riječ o općepoznatim antagonističkim odnosima grad — selo u srednjem vijeku, neki su hrvatski historičari napadali Tomu i odbacivali njegovo djelo kao izvor za najstariju hrvatsku povijest. Međutim, pri tom nisu uzimali u obzir da Toma ima drugu, mnogo negativniju odliku: on na osobit način prikazuje crkvenu prošlost svoga grada. Kako je njemu, kao i Dukljaninu, bilo stalo da dokaže što veću starost splitske crkve, on je bio primoran da niz činjenica prikaže u lažnom svjetlu. Do koje je mjere bio spreman falsificirati ili prešutjeti poznate dokumente, pokazuje njegov postupak sa splitskim crkvenim saborima X stoljeća. Budući da je reorganizaciju splitske crkve stavio u doba Ivana Ravenjanina — čiji rad nije htio datirati — on je bio primoran da prešuti najznatniji događaj srednjovjekovnog Splita — osnutak metropolije 925. god. Ali, on nema razloga da jednako učini s crkvenim saborima XI st., jer prikaz reformne borbe može Splićanima odlično pokazati kako su neki Goti-Hrvati izabrali lažnoga biskupa koji nije htio slušati pravoga papu. Pri tom Toma uopće ne shvaća suštinu borbe koja se vodi između dalmatinskih biskupa u drugoj polovici XI st. Polazeći sa stajališta da je splitska crkva bila uvijek odana Rimu i pravovjerna, on uopće nije mogao shvatiti njezinu prošlost sve do kraja XI st. Historiografija je prihvatila Tominu ocjenu zbivanja u XI st., pa stoga se i dogodilo da je zajedno s njim bila sklona osuđivati Hrvate kao heretike.

Toma u izvornom materijalu odabire samo ono što se dobro uklapa u njegov prikaz historije splitske crkve i hrvatskoga zaleđa. Za početna se poglavlja svoje Historije služi i klasičnim piscima (za opis Dalmacije i Salone) i pismima pape Grgura I. U najstarijem dijelu svoga djela Toma je iskreniji i pouzdaniji nego kasnije. Za opis pada Salone i dolazak Hrvata služi se, prema vlastitim riječima, pisanim izvorima (scripta), tradicijom i različitim mišljenjima.[44] Da doista tako radi, vidi se po sastavu toga, za hrvatsku povijest vrlo važnog poglavlja. Naime, kako se služi identifikacijom Goti = Slaveni, ne zna na koji bi način opisao dolazak Hrvata na Jadran. Zato uzima Lukana i njegove podatke o Kuretima (Curetes) koji su, dakako prema Tomi, »od starine« stanovnici Hrvatske. Ipak su se Goti — koje su, kaže Toma, neki nazivali i Slavenima prema imenu koje su donijeli iz Češke i Poljske — izmiješali s Hrvatima (tj. Kuretima) i tako postali jedan narod.[45] Čini se po svemu da Toma ne zna ništa po-

[44] Thomas, str. 24.

[45] Thomas, str. 26.

uzdano o padu Salone; ni tko ju je osvajao ni kada je pala. On izmišlja vođu opsade — to je dux Gothus — i utječe se starom srednjovjekovnom sredstvu za tumačenje nepoznatih događaja: providnost božju koja kažnjava grešne građane. Zato Toma nije pouzdan izvor ni za dolazak Hrvata ni za pad Salone. Obnovu crkvenog života u Splitu, o kojoj govori u XI. poglavlju (O Ivanu Ravenjaninu, prvom splitskom nadbiskupu[46]), namjerno ne datira, a pretjerava i u prikazu uloge izbjeglica Salonitanaca. Daje naprotiv vrlo plastičnu sliku njihova povratka u Dioklecijanovu palaču (X pogl.).

U Tomino vrijeme u Splitu ima već nekoliko redakcija legende o gradskim zaštitnicima sv. Dujmu i Anastaziju pa ih Toma unosi u prvi dio svoga djela (III pogl. O sv. Dujmu i sv. Domniju i XII pogl. O prijenosu [moći] svetih Dujma i Anastazija).[47]

Jedno od najdragocjenijih poglavlja za hrvatsku povijest jest XIII (»Katalog nadbiskupa o kojima postoji sjećanje«).[48] Uzimajući podatke iz danas većinom nepoznatih izvora, niže splitske nadbiskupe od Justina do Martina (970. god.), ali uvijek tako da uz ime nadbiskupa donosi i ime hrvatskoga ili hrvatskih vladara. Zbog takva sistema unošenja podataka Toma je spomenuo Tomislava i Branimira kao knezove (duces) i Držislava kao prvoga hrvatsko-dalmatinskoga kralja koji je iz Bizanta dobio znakove kraljevske vlasti i naslov eparha i patricija.[49] Kako je u daljim poglavljima najavljivao nadbiskupe na isti način, to nam je sačuvao spomen na kraljeve Trpimira i Muncimira, njegova sina (koje, kako se vidi, naziva kraljevima i datira ih pogrešno 990. godinom), Krešimira u 1015. god. za vrijeme careva Bazilija i Konstantina; a nadbiskup Lovro je živio, kaže Toma, u doba »cara Mihajla i kraljeva Stjepana, Krešimira i Zvonimira, koji je bio posljednji kralj Hrvata«.[50] Zvonimir je vratio splitskoj crkvi crkvice sv. Stjepana i sv. Marije u Solinu koje je sagradila, obdarila i darovala splitskoj crkvi »neka kraljica Jelena«.[51] U atriju crkve sv. Stjepana, nastavlja Toma, pokopan je kralj Krešimir s mnogim drugim kraljevima i kraljicama«. Najzad, Toma u XVII poglavlju (Kako su Ugri zauzeli Dalmaciju i Hrvatsku)[52] opisuje prilike u hrvatskom kraljevstvu pošto je »kralj Zvonimir platio dug smrti i nije ostavio nasljednika od svoga potomstva«.[53] Budući da je nastao rat među hrvatskim velikašima, jedan je između njih pošao u Ugarsku i pozvao kralja Ladislava. On doista dolazi, ali se mora vratiti prije nego mu je pošlo za rukom prodrijeti do

[46] Thomas, str. 33. »De Johanne primo archiepiscopo spalatino«.

[47] Thomas, str. 7, 34. »De sancto Domnio et sancto Domnione«; »De translatione sanctorum Domnii et Anastasii«.

[48] Thomas, str. 35. »Cathalogus archiepiscoporum de quibus extat memoria«.

[49] Thomas, str. 38—39. »Ab isto Dirscisclao ceteri successores eius reges Dalmatie et Chroatie appellati sunt. Recipiebant enim regie dignitatis insignia ab imperatoribus constantinopolitanis et dicebantur eorum eparchi siue patritii«.

[50] Thomas, str. 54.

[51] Thomas, str. 55.

[52] Thomas, str. 56. »Qualiter Hungari ceperunt dominium Dalmatie et Chroatie«.

[53] Thomas, str. 56. »Eo namque tempore Suinimirus mortis debitum soluit, nullumque sue posteritatis heredem reliquit«.

mora. Njegov nasljednik Koloman želi osvojiti Hrvatsku, jer je muž »divljega duha« i on osvaja ono što je preostalo Ladislavu da pokori; uzima zatim Split i 1103. god. vraća se u Ugarsku.

Iako Tomina kronologija hrvatskih vladara nije uvijek pouzdana, ipak možemo na osnovi samo njegovih podataka bar približno datirati početak vladanja Tomislava i Držislava. U XIII poglavlju Toma daje i opis granica hrvatske države,[54] ali ne iz razdoblja Trpimirovića, nego kasnije. Na početku XIV poglavlja prekida tekst proširenoga kataloga splitskih nadbiskupa i umeće dolazak Ugra za koji se služi očito nekim starijim predloškom; na kraju toga poglavlja čini isto i s podatkom o njihovu, tj. mađarskom pokrštenju za »Gejze, četvrtog ugarskog vojvode«. Tomino XV poglavlje (O izuzimanju biskupa Gornje Dalmacije)[55] rađeno je na pouzdanom historijskom materijalu. Naime, i on, kao i pop Dukljanin, tvrdi da je papa — ne kaže koji — poslije brodoloma gornjodalmatinskih biskupa osnovao za njih novu metropolu »in civitate antibarensi« kako ne bi morali ići u odviše udaljeni Split. Tom prilikom Toma daje i popis sufragana splitske crkve. Među ostalima je i poseban hrvatski biskup koji po Tomi ima sjedište u crkvi sv. Marije do kninske tvrđave; on je osim toga kraljevski biskup i slijedi kralja kao jedan od njegovih dostojanstvenika. Govoreći o splitskim nadbiskupima u XI st. Toma se osobito obara na Dabrala zbog toga što je poput laika imao ženu. Gledajući na prilike u splitskoj crkvi sa stajališta zapadne, a ne istočne crkve — kojoj je Dalmacija u Dabralovo vrijeme crkveno također potpadala — Toma neopravdano napada Dabrala kao zločinca.

Jedno od najopsežnijih Tominih poglavlja do XII st. jest XVI (O promaknuću nadbiskupa Lovre).[56] To je, bez sumnje, zbog toga što je u tom poglavlju opisao ne samo dugogodišnje Lovrino nadbiskupovanje, nego i shizmu u Hrvatskoj i Dalmaciji. Toma o Lovri zna samo najbolje, a slavi također i njegova suvremenika trogirskoga biskupa Ivana Orsinija. Raskolu u Dalmaciji splitski arhiđakon daje svoje tumačenje koje nije historijski točno (vidi str. 371), a od saborskih zaključaka sa sabora 1060. god. donosi samo onaj o glagoljici. Toma je jedini izvor za sabor što ga je održavao papin poslanik Gerard krajem 1074. god. u Splitu. Na tom su se saboru, kaže on, sakupili svi sufragani splitske crkve, a među njima je bio i ninski biskup čija je biskupija uspostavljena na tom saboru. Govoreći o tom saborskom zaključku, Toma dodaje da je to ta ninska biskupija koje je nekadašnji biskup Grgur činio mnoge neprilike splitskom nadbiskupu otkazujući mu poslušnost i sebi nepravedno prisvajajući metropolitanska prava. Tom se tvrdnjom Toma odaje pokazujući da je ipak imao u rukama akte splitskih sabora X st. o kojima ranije nije ništa

[54] Thomas, str. 40—41. Toma ovako opisuje granice hrvatskoga kraljevstva: s istoka Delmina, gdje je bio grad Delmis, u kojem je neka crkva posvećena po bl. Germanu biskupu, kako se nalazi u njoj napisano; sa zapada Karintija, prema moru sve do granica Stridona — koji je sada na granici Dalmacije i Istre; sa sjevera od obale Dunava do dalmatinskoga mora s čitavom neretljanskom kneževinom (Maronia) i zahumskom vojvodinom (Chulmie ducatu).

[55] Thomas, str. 43. »De exemptione episcoporum Superioris Dalmatie«.

[56] Thomas, str. 47. »De promotione Laurentii archiepiscopi«.

htio govoriti u svom djelu. Sa XVII poglavljem svršava opis historije splitske crkve u doba Trpimirovića.

Gleda li se na ovaj dio Tomina djela do XII st. može se zaključiti da je on jedan od najboljih naših kroničara. Svi nedostaci o kojima se naprijed govorilo neznatni su u usporedbi s dragocjenim podacima za koje nam je splitski kroničar jedini izvor. Pa i onda kad ne bismo mogli Tominu neobjektivnost svesti na pravu mjeru, ostao bi nam splitski kroničar najbolji pripovjedni izvor za razdoblje narodne dinastije.

Historia Salonitana maior[57]

Kao što je Dukljaninova kronika slobodno prerađena tako je i Tomino djelo doživjelo vjerojatno početkom XVI st. slične izmjene. Naime, neki nama još uvijek nepoznati autor, možda splitski svećenik, uzima Tomino djelo i unosi u njega izvorni materijal koji je od izvanredne važnosti za povijest ne samo splitske crkve već i hrvatske države u prvoj polovici X st. Tako nastaje *Veća salonitanska povijest* (Historija Salonitana maior), kako je već Farlati nazvao popunjenje Tomina djela.

Pokušaji koji su išli za tim da HSM daju prednost pred Tominim djelom nisu uspjeli. Nikako nije bilo moguće dokazati bilo to da je HSM koncept za djelo Historia Salonitana minor (Manja salonitanska historija ili Tomino djelo), što je dokazivao Gunjača,[58] ili to da su se Toma i nepoznati autor HSM služili nekim zajedničkim predloškom (Barada).[59] Analiza čitava djela i usporedba s Tominom Historijom potvrdili su točnost mišljenja starije historiografije koja je u njoj vidjela nadopunu Tomina djela.[60]

[57] Tekst HSM je izdan nekoliko puta. Vidi najnovije kritičko izdanje N. *Klaić*, Historia Salonitana maior, str. 71—125.

[58] Tu je vjerojatnu pretpostavku iznio S. Gunjača u svojoj raspravi Historia Salonitana maior. Međutim, njemu nije uspjelo to i dokazati jer nije bilo moguće svesti sve razlike između Tomina djela i HSM na tobože namjerno Tomino ispravljanje koncepta prije pisanja čistopisa, tj. tobože Tomine Historije. Analizirajući uglavnom tekst oko naslova u HSM, Gunjača nije zapazio da oba djela razdvaja čitav niz razlika, a ne samo umetnuta građa.

[59] M. *Barada* je u raspravi Dalmatia Superior pokušao dokazati da su se Toma i nepoznati autor HSM služili nekim zajedničkim predloškom koji su, kako je on mislio, obojica prepisivali. Toma je tobože pri tom radu bio nemarniji, a autor HSM je tobože prepisivao bolje i točnije. Barada je mogao postaviti takvu hipotezu samo zato što je uspoređivao svega tri poglavlja u obje kronike. Zato je i on nepravedno zapostavio Tomu i dao je prednost nepoznatu njegovu kompilatoru. Detaljna analiza obaju djela pokazala je da je Barada prerano zabacio Tomu.

[60] Kao sigurna donja granica za određivanje postanka najstarijega danas poznatog rukopisa (on se nalazi u fondu Kongregacije za propagandu vjere u Rimu) jest 1513. god. jer je tada došao u Split nadbiskup Andrija, a on je posljednji nadbiskup upisan u tekst Memorie archiepiscoporum koje su pisane istom rukom kao i HSM i dodane tekstu HSM.

Nepoznati prerađivač Tomina djela pristupa radu s određenom koncepcijom. Njega u prvom redu zanima povijest salonitanske odnosno splitske crkve, pa katkada, osobito u početku rada, izbacuje iz Tomina djela sve ono što ne služi njegovoj svrsi. Možda upravo zato nema u HSM Tomina I poglavlja (O Dalmaciji), a izostavljeno je i IV (O gradnji zgrade koja se zove Split). Služeći se katalozima splitskih nadbiskupa nepoznati autor HSM u Tomin tekst umeće imena i takvih nadbiskupa o kojima ne zna kazati zaista ništa. Ali, kako je nevješt, iz Tomina djela prepisuje riječi kojima najavljuje da će govoriti samo o nekim nadbiskupima.[61] Tominu skladnu cjelinu opisa pada Salone iznakazuje izbacivanjem podataka o Gotima i Lukanova opisa Kureta, čime ponovo upada u pogreške jer uza sve to doslovce uzima Tomine riječi.[62] Pošto je uglavnom bez promjena prepisivao Tomin opis života Salonitanaca na otocima i njihov povratak u Dioklecijanovu palaču, prelazi na opis rada Ivana Ravenjanina. No, kakve je pojmove mogao imati o vremenu djelovanja nadbiskupa Ivana, najbolje pokazuje to da je njegov izbor datirao 1102. godinom, a da je ipak ustvrdio i to kako ga je poslao papa Ivan IV (640-642)![63] Umećući tako imena nadbiskupa i provodeći manje izmjene u tekstu Tomine Historije dolazi do XVI poglavlja (O nadbiskupu Lovri) koji iz nepoznatih razloga izostavlja u cijelosti. Međutim, na najveće se promjene odlučio kad je došao do Tomina opisa osvojenja Hrvatske i Dalmacije u XVII poglavlju (Kako su Ugri zavladali Hrvatskom i Dalmacijom). Promjene nastaju na taj način da on umeće u svoj sastav, dakle u HSM, legendu o nasilnoj Zvonimirovoj smrti, ali to čini tako nespretno da ga odmah prepoznajemo kao loša kompilatora. Zvonimirovu pogibiju datira 1100. godinom. Za sastav legende o smrti služi se i hrvatskom i ugarskom varijantom. To drugim riječima znači da je uzrok smrti prikazao kao i LJPD, a posljedice kao i u izvorima ugarskoga porijekla. Zato u HSM Arpadovići dolaze da osvete smrt kralja Zolomera (ugarski oblik Zvonimirova imena). Autor HSM zatim dodaje i Zvonimirov tobožnji epitaf.[64] Na osnovi jezične analize pretpostavlja se da bi tekst epitafa mogao pripadati XIV st. Pošto je umetnuo spomenuti odlomak o Zvonimiru, sastavljač HSM sve do XXII poglavlja, tj. do posljednjeg zajedničkog poglavlja, uglavnom vjerno prepisuje Tomin tekst.

Međutim, da se autor HSM odvažio samo na spomenute izmjene i dopune HS, vjerojatno ga ne bismo mnogo cijenili. Ali, prepisujući Tomin tekst on ne shvaća zašto Toma nije upotrijebio i izvorni materijal koji i on nalazi bez sumnje u splitskom kaptolskom ili nadbiskupskom arhivu. Zato nameće sebi od početka rada ne baš laku zadaću kojoj nije dorastao da u HS unese ono što je Toma propustio. Ili zbog nedovoljnog poznavanja jezika, ili zbog nepoznavanja pisma predložaka iz kojih je prepisivao, on je pravio toliko pogrešaka da je katkada uopće nemoguće uspostaviti primaran tekst izvora (prepisujući npr. akta splitskog sabora iz 1185. god.

[61] Thomas, str. 12. »De aliquibus, prout scire potuimus, ad posterorum memoriam aliqua disseramus«.

[62] Vidi o tome N. *Klaić*, Hist. Sal. maior, str. 24. i d.

[63] HSM, str. 94.

[64] HSM, str. 111—112.

načinio je u 35 redaka 21 što veću što manju pogrešku). Ta nas činjenica učvršćuje u uvjerenju da krivicu za često nerazumljiv tekst izvorne građe u HSM treba prebaciti prije svega na prepisivača, a ne na lošu kvalitetu građe.

Osim imena nadbiskupa koja, kako je spomenuto, umeće u prve glave Tomina djela, on umeće najprije poslije imena salonitanskoga nadbiskupa Honorija (s rednim brojem XXI) akta salonitanskih sabora iz 530. i 533. god.[65] Zatim uz Tomin opis rada Ivana Ravenjanina ubacuje — posve logično — pisma pape Ivana X dalmatinskome svećenstvu i hrvatskom kralju Tomislavu.[66] Pri tom dakako ne uviđa da je on sam datirao Tomina nadbiskupa Ivana Ravenjanina VII stoljećem, a da su akti crkvenih sabora iz X st. Do njegove zabune dolazi zbog toga što ni akti ni Tomin tekst nisu datirani, što je u oba slučaja riječ o papi Ivanu i što pisma i saborski zaključci govore o osnivanju metropolije, pa ih zato nepoznati autor HSM stavlja uz tekst Ivana Ravenjanina.

Tako su nevješta ruka i nedovoljno poznavanje historije i latinskoga jezika Tomina kompilatora sačuvali za historiju tekst koji je jedan od najvrednijih izvora za crkvenu povijest Dalmacije do XII st. Autentična papinska pisma (to su pisma pape Ivana X) bila su očito pisana čitkim pismom i zato su dobro prepisana. To se, na žalost, ne može reći za akta salonitanskih ili splitskih sabora. U njemu je načinjeno bezbroj pogrešaka. Uza sve nedostatke — koje uostalom moderna historiografija može ispraviti — akta su crkvenih sabora, kao i popratni tekst jednoga člana sabora (možda samoga splitskoga nadbiskupa Ivana) jedan od najdragocjenijih izvora za crkvenu, a djelomično i za političku povijest do XII st. Zato nastojanja da se na ovaj ili onaj način pobija vrijednost saborskih zaključaka ili papinskih pisama iz X st. (vidi str. 88) nisu doživjela uspjeh niti su takva mišljenja prihvaćena u hrvatskoj historiografiji.

Radeći gotovo tri stoljeća nakon Tome autor HSM u splitskom nadbiskupskom arhivu nalazi neke falsifikate splitske crkve od kojih jedan upisuje i u HSM. Tako ulazi u to djelo tobožnja potvrdnica Gejze II iz 1143. god. za crkvu sv. Marije u Solinu.[67] Zatim uz tekst o nadbiskupu Petru autor HSM unosi privilegij Urbana II iz 1182. god.[68] i konačno, našavši u Tominu tekstu na crkveni sabor koji se, kako Toma piše, održavao 1185. god. u Splitu, on uzima iz arhiva originalni tekst zaključaka toga sabora i počinje ga prepisivati.[69] U tom se radu prekida i ne završivši tekst spomenutog sabora završava HSM.

Tako se dogodilo da je loš kompilator sačuvao izvoran materijal koji po svojoj vrijednosti gotovo prelazi ono što nam je Toma htio ostaviti i zabilježiti kao historičar do XII st.

[65] HSM, str. 95—98.
[66] HSM, str. 95—98.
[67] HSM, str. 115—116.
[68] HSM, str. 123—124.
[69] HSM, str. 124—125.

5. *Arhiđakon goričkí Ivan*

Dva su izvora ili točnije jedan fragment izvora i jedna kronika koji se pripisuju arhiđakonu goričkom Ivanu, sastavljaču Statuta Capituli zagrabiensis iz sredine XIV st. Jedan je izvor tzv. *Fragment kronike*[70] koji je sačuvan samo u djelu B. A. Krčelića, Notitiae praeliminares (iz druge polovice XVIII st.), a drugi je tzv. *Zagrebačka kronika.*[71]

Otkada je Krčelić u svom spomenutom djelu donio tekst *Odlomka*[72] ili *Fragmenta* nekoga ljetopisa o događajima iz XI st., vodi se rasprava o tome da li je to zaista odlomak nekog većeg izgubljenog ljetopisa Ivana Goričkog ili je to »prosti falsifikat« iz kasnijeg vremena. Treba naglasiti da je sadržaj tog Fragmenta bio u drugoj polovici XIX st., u razbuktaloj borbi između Hrvata i Mađara vrlo nezgodan jer je donosio vijesti koje nisu željele prihvatiti kao vjerodostojne ni ugarska ni hrvatska historiografija. Autor Fragmenta počinje svoj prikaz s kraljem Stjepanom I Arpadovićem i pita se kako je zapadni dio Slavonije (od Lonje do štajerske granice) izgubila Ugarska u korist hrvatskih kraljeva. Hrvatskoj je historiografiji bilo teško prihvatiti taj podatak jer nije htjela čuti o ugarskoj vlasti u Slavoniji od Tomislava do Krešimira IV. Mađarima također nije bilo svejedno dokaže li se da je Stjepanu I pomagao hrvatski kralj Krešimir i da mu je zato ustupljen dio Slavonije koji je kasnije predan Krešimirovoj kćeri i Emerikovoj zaručnici. Jer taj je dio Slavonije prema podacima Fragmenta zahtijevao hrvatski kralj Zeanus (Stjepan) poslije 1035. god. Kronika dalje pripovijeda kako je u doba kad je car Henrik vodio Petra natrag na prijestolje, hrvatski kralj Stjepan »Voiosclavus appellatus« pljačkao srpske krajeve do Drine i kako je postavio za bana Prasku. Ali, kad je došao na ugarsko prijestolje Andrija, on obnavlja kraljevska prava nad Slavonijom i zato ondje postavlja za bana svoga brata Adalberta (Belu). Braća su na to primorala hrvatskoga kralja da vrati Slavoniju na stare granice, tj. na Cetinu. Pričajući dalje o zbivanjima u XI st. dolazi do Zvonimira koji je dobio sa ženom, sestrom Gejze i Ladislava, onaj dio Slavonije koji je nekoć Stjepan I namijenio Krešimirovoj kćerci. Ojačan ovim srodstvom Zvonimir je došao do hrvatskoga prijestolja. Prema tome, autor je Odlomka htio pokazati kako se u XI st. neprestano mijenjala vlast nad zapadnim dijelom Slavonije, ali je pravo na nju imao hrvatski vladar jer je još od 1035. god. bila miraz hrvatske princese.

O Fragmentu ili Odlomku mišljenja su bila podijeljena, ali je uglavnom prevladavalo uvjerenje da izvor nije autentičan tekst Ivana Goričkoga.[73] Vjekoslav *Klaić* je smatrao da se autor Odlomka služi nekim

[70] Documenta, str. 471—473.
[71] Tekst Zagrebačke kronike vidi I. *Tkalčić*, Monumenta hist. episcopatus zagrabiensis II, str. 1—4 i SS rerum hung. I, str. 203—215. pod naslovom Chronicon zagrabiense cum textu chronici varadiensis collatum.
[72] Tako je V. *Klaić* nazvao taj izvor u svojoj raspravi »Ocjena odlomka iz kronologije ili ljetopisa Ivana arcidjakona«, str. 1—22.
[73] F. *Rački* je dao ocjenu rada Ivana Goričkog u Književniku I, str. 548—557. Rački je uzeo u obranu i autora Ivana Goričkoga i sam tekst Kronike prigovarajući V. Klaiću zbog odveć oštra napada na autentičnost tog izvora.

izvorima iz XV st. i zato ga je zabacio kao proizvod »bezdušnoga kompilatora«. Spis je vjerojatno kako on misli, dao sastaviti zagrebački biskup Nikola Stjepanić da bi dokazao kako je zagrebačka biskupija dio Ugarske i kao takva ne plaća godišnje takse Rimu.[74]

S mnogo više ozbiljnosti pristupio je analizi ovoga izvora Milan *Šufflay*.[75] On smatra da je Ivan Gorički autor i Fragmenta i Kronike i da se za sastav služi nekom pečujskom kronikom iz XI st. Na to ga upućuju podaci o Adalbertu (Beli) i neki drugi podaci. On ispravno ističe da se granice ustupljene Slavonije podudaraju s granicama zagrebačke biskupije, dok su podaci o hrvatskom vladaru Stjepanu Vojislavu uzeti vjerojatno iz neke južnodalmatinske kronike, ali su iskvareni. Pisac je zamijenio hrvatskog i dukljanskog vladara, a to se lako moglo dogoditi u doba kad su imena Hrvat i Srbin bila sinonimi. Sa spomenutim se mišljenjem nije složila ni hrvatska ni ugarska historiografija, iako nitko nije uložio odviše truda da opovrgne Šufflayevu ocjenu Odlomka.[76]

Značajno je da se izvor ipak upotrebljavao za osvjetljavanje ugarsko-hrvatskih odnosa u XI st. Tako je F. Rački preuzeo iz njega tvrdnju o vlasti hrvatskoga biskupa do Drave 1031. god., a vijesti iz Fragmenta služe mu kao podloga za zaključak da je u prvoj polovici XI st. postojao »slavonski banat.«[77] Tu ideju preuzima od njega i Miho Barada,[78] samo što on smatra da je Gorički pogriješio u kraljevu imenu.

Ipak se čini da je V. Klaić preoštro sudio o vrijednosti toga izvora. U pitanju njegove ocjene ima vrlo važnu riječ utvrđivanje porijekla podataka iz hrvatske povijesti. To je naime ono što je dodano ugarskim podacima i čini osobitost toga izvora. Podaci o jurisdikciji hrvatskoga biskupa do Drave, postavljenju banova Godemira i Praske, kao i o hrvatskom vladaru Vojislavu, nisu vjerojatno preuzeti iz južnodalmatinske kronike, kako misli Šufflay, nego iz Zadra. Samo jedna isprava u korist samostana sv. Krševana zna za bana Godemira kao i jedna za bana Praska.[79] Upravo isti izvor, darovnica za Diklo,[80] poznaje i hrvatskog biskupa. Stjepan Praska ban je za Stjepana, oca Krešimira IV. Budući da ugarskim

[74] Slavonija od X do XIII stoljeća, str. 28.

[75] János Gercsei főesperes krónikaja töredekeröl (O fragmentu kronike Ivana, arhidjakona Goričkog), str. 511—536.

[76] F. Šišić, Povijest Hrvata, str. 488, bilj. 52. i str. 639, bilj. 41. nazvao je fragment »nespretnim i providnim falsifikatom« i tek je uz put spomenuo da je možda P. Ritter Vitezović njegov autor.

[77] Borba Južnih Slavena, str. 144.

[78] Dinastičko pitanje, str. 168.

[79] Documenta, str. 38, CD I, str. 66—67. God. 1029. izdaje Jelenica, »soror Godemiri bani« darovnicu u korist samostana sv. Krševana. Darovnica po svoj prilici nije autentična, ali za pitanje o kojem ovdje raspravljamo to nije bitno. Da je sastavljač isprava i tobožnjih darovnica u korist samostana sv. Krševana imao u rukama vladarski katalog u kojem su bili upisani i banovi, svjedoči darovnica za Diklo. U toj se darovnici, kao što je poznato, spominju banovi Godemir i Stjepan Praska.

[80] Documenta, str. 62; CD I, str. 105—106.

izvorima nije ništa poznato o nekoj zaručnici Stjepanova sina Emerika, stječe se dojam da je kompilator umetnuo u poznate ugarske podatke ovu tobožnju rodbinsku vezu kako bi dokazao da je Slavonija bila hrvatska od Stjepana I. Na to upućuje i nastavak teksta: Stjepan I tobože ne želi oduzeti Hrvatima Slavoniju jer neće zaručnicu lišiti njezina prava. Stoga nam se čini prilično naivna i kompilatorova priča o odnosu ugarskoga kralja Stjepana prema hrvatskome kralju »Zeanu«. Budući da samo zadarske isprave poznaju bana Prasku, podaci su o kralju Stjepanu Vojislavu mogli nastati ili tako da se sastavljač služio nekim bizantskim izvorom, ili je hrvatski kralj Stjepan doista imao nadimak ili narodno ime Vojislav. Podaci o Zvonimiru u Fragmentu nisu nevjerojatni i ne protive se ostalim izvorima o njemu. Upravo činjenica da su ličnosti i neka zbivanja opisana u Fragmentu historijski točna, ne dopušta nam da se povedemo za onim autorima koji su potpuno zabacivali ovaj izvor. Nije, štoviše, nevjerojatno da je autor Fragmenta zaista bio Ivan Gorički.

Mnogo se manje raspravljalo oko *Zagrebačke kronike* (Chronicon zagrabiense). Naime, u prvoj polovici XIV st. sastavlja, kao što je poznato, Ivan Gorički tekst Statuta Capituli zagrabiensis, a njegovim se tekstom služi lektor varadinskog Kaptola Emerik, koji po njegovu uzoru sastavlja statute za svoj Kaptol (oko 1374. god.). Međutim, tekstu jednih i drugih statuta prethode kronike koje se gotovo doslovce podudaraju. Zagrebačka kronika počinje podatkom o »vrlo svetom kralju Ladislavu« koji je osnovao i obdario zagrebačku crkvu.[81] E. Szentpétery, koji je izdao ZK, smatra da Ivan Tkalčić nije dovoljno dokazao da je Ivan Gorički autor Kronike. On misli da je sigurno jedino to da je tekst Kronike dodan statutima naknadno, vjerojatno 1354. godine.[82] Naime, bilješka je o zadarskom miru u Kroniku dodana kasnije, pa je ona morala nastati prije toga datuma.

6. *Qualiter ili tzv. Pacta conventa (PC)*

Qualiterom je u najnovijoj literaturi nazvan izvor o kojem se bez sumnje najviše raspravljalo u starijoj hrvatskoj historiografiji zbog toga što je ona na njemu zasnivala svoje mišljenje o karakteru najstarijih hrvatsko-ugarskih odnosa. Politički su obziri, dakle, historiografiji nametali dužnost da pod svaku cijenu brani autentičnost PC. Stariji je naziv toga izvora *Trogirski dodatak, Memoriale* ili *Appendicula*, nastao zbog toga što se pogrešno pretpostavljalo da pripada Tominu djelu (tekst je dodan trogirskom rukopisu Tomina djela Historia Salonitana). Osnovni sadržaj PC je ovaj: Pošto je u naslovu »Kako i kojim ugovorom se predaše Hrvati ugarskom kralju« (Qualiter et cum quo pacto dederunt se

[81] SS rerum hungaricarum I, str. 203.

[82] SS rerum hungaricarum I, str. 200.

Chroates regi Hungarie) najavio o čemu će govoriti, nepoznati sastavljač PC priča kako je kralj Koloman odlučio pokoriti čitavu Hrvatsku sve do dalmatinskog mora. Zato je došao sve do Drave, na što su Hrvati, čuvši za dolazak vladara, skupili vojsku i pripremili se za borbu. Koloman im na to šalje svoje poslanike da sklopi s njima takav ugovor kakav budu sami željeli (Uolens ipsos graciose tractare et pacta cum eisdem, ut uoluerunt, ordinare). Posavjetovavši se, Hrvati pošalju dvanaest plemića od dvanaest hrvatskih plemena (XII nobiles sapientiores de XII tribubus Chroatie). Pošto je naveo tko su sve bili predstavnici dvanaestero plemena, sastavljač tvrdi da je Koloman izmijenio s njima poljubac mira (osculum pacis) i da su nakon raspravljanja sklopili takav ugovor (ad talem concordiam devenerunt): prvo, da spomenuti plemići drže u miru sve svoje posjede; drugo, da ni jedno od dvanaest plemena ne plaća kralju porez ili tribut i treće, da u slučaju obrambenoga rata svako pleme — ukoliko kralj pošalje od njih — dovede deset konjanika na svoj trošak do Drave, a odatle po Ugarskoj dužni su ratovati na kraljev trošak tako dugo dok traje rat. Tako je bilo određeno, završava tekst nepoznati sastavljač, od 1102. godine.[83]

Starijoj je historiografiji bilo naročito stalo da dokaže kako su PC »državno-pravni« ugovor, kako je prema tome hrvatski narod po svom predstavništvu pregovarao s Kolomanom kao ravnopravan faktor. Ne vodeći računa o tome da su takvi ugovori za pojmove XII st. potpuno nepoznati i nemogući, neki autori, osobito pravnici (Kostrenčić, Mandić) podržavaju još i danas teoriju o državnopravnom karakteru PC. Međutim Šišićeva kolebanja u tumačenju toga izvora mogla su odavno historičare uputiti u osnovni problem. Naime, ako je on sam pod pritiskom naučne svijesti i objektivne analize izvora porekao još 1914. god. PC javnopravni karakter,[84] onda je, unatoč tome što je on kasnije šutke prešao preko svoga mišljenja,[85] bilo jasno što se o tom izvoru može konačno zaključiti. Značajno je da se u starijoj historiografiji nije mnogo vodilo računa o stvarnom postojanju plemstva dvanaestero plemena početkom XII st. Novija je historiografija u tom pogledu napredovala. Budući da su PC služila kao izvor za društvene odnose, a ne političke, trebalo je ipak rješavati i pitanje kako, gdje i kada je u Hrvatskoj nastalo plemstvo dvanaestero plemena. U rješavanju toga pitanja dosta se lutalo, ponajviše zbog toga što je polazna točka ispitivanja, tj. tvrdnja da je dvanaest plemena doista postojalo u 1102. god. bila neispravna. To je glavni razlog zašto M. Barada nije mogao spasiti svoju teoriju o dvanaestero plemena odnosno o postanku »vlasteoskog plemstva«,[86] pa ju je Lj. Hauptmannu bilo lako pobiti.

[83] Tekst vidi M. *Barada.* Postanak hrvatskog plemstva str. 203—205.

[84] Šišić je tada rekao da ne »smatra ovu apendikulu 'državnopravnim' spisom ili čak 'međunarodnim' nego običnom kraljevskom diplomom za stanoviti inače vrlo veliki broj ljudi u Hrvatskoj, Kapeli na jugu« (Priručnik izvora I, str. 525),

[85] Štoviše, u Povijesti Hrvata, god. 1925. str. 640—641. stoji ovaj tekst kao tumačenje 1102. godine. »Onim pak spomenutim sporazumom (concordia), koji je potpuno u skladu s državnim uređenjem onoga vremena ... Koloman je u stvari hrvatskom plemstvu tek potvrdio onaj pravni položaj, kako je ono uživalo još u vrijeme narodnih hrvatskih vladara«.

[86] Vidi str. 73 i d.

Međutim, ni Hauptmannu nije pošlo za rukom dokazati da su PC zaista nastala u XIII st.[87] Nitko, naime, nije sumnjao u to da su neka od dvanaest plemena postojala u XII i XIII st. samo nikome nije polazilo za rukom dokazati postojanje plemstva dvanaestero plemena prije sredine XIV st. Zapravo otkad je Hauptmann proglasio PC falsifikatom, kritičkom je historičaru samo preostalo da s pomoću autentičnih izvora o dvanaestero plemena odredi vrijeme postanka PC. Kako je prvi autentičan dokument o toj ustanovi dvanaest plemena iz 1350/1.[88] god., to je ta godina postala terminus post quem za postanak PC. Zatim, budući da je trogirski rukopis u koji je upisan najstariji danas poznati tekst PC iz 1387-88,[89] to je tim godinama određena gornja granica postanka. Autentični su izvori pokazali da osnovni sadržaj PC nije lažan: članovi dvanaestero plemena zaista su uživali oprost od plaćanja poreza — dakako poslije 1347. god. kad se savez formirao. Čini se da je i vojna obveza svakoga plemena u PC točno zapisana jer je vrlo vjerojatno kralj smanjio vojnu obvezu tome nižem plemstvu u lučkoj županiji na taj način što u vojsku nije morao ići pojedinac nego po deset konjanika iz svake plemićke općine (ili plemena). Prema tome, PC nisu nikakav »državno-pravni« ugovor ili diploma ili »slobodni povjesni sastav« (Barada), nego priča o tobožnjoj plemenitosti plemstva dvanaestero plemena od 1102. god. Legenda je, kao i tolike druge, imala zadaću da pokaže kako je stara plemenitost nižega hrvatskog plemstva, i zato nema dokaza da je ikada bila upotrijebljena u javnom ili službenom životu srednjovjekovne Hrvatske.

7. *Splitski anonim I (Pripis kartularu samostana sv. Petra u Selu)*

Pripis kartularu samostana sv. Petra u Selu[90] (u poljičkom primorju, pokraj Splita) koji govori o nekadašnjem »običaju u kraljevstvu Hrvata« očito je splitskoga porijekla. Naime, nepoznati sastavljač te bilješke tvrdi da je nekad bilo u Hrvatskoj sedam banova koji su birali kralja kad je jedan umro bez muškog nasljednika. To su: hrvatski, slavonski, požeški, podravski, albanski i srijemski ban. A između šest plemena Hrvata (sex generibus Croatorum) birali su članovi dvanaest plemena banove u Hrvatskoj. Preostalih šest plemena biralo je župane u hrvatskim županijama. Najvažniji su Kačići, Kukari, Snačići, Čudomirići, Mogorovići i Šubići jer njima pripada banstvo i oni bacaju između sebe kocku kome će pripasti banska čast. U nastavku teksta pripisa — koji je dosta oštećen — nabrajaju se hrvatski banovi de genere Croatorum od kralja Svetopelega do

[87] Vidi str. 73.

[88] To je isprava o zahtjevu Virevića predanom na saboru 1350—51. god. Vidi CD XI, str. 631.

[89] M. *Barada,* n. dj., str. 203.

[90] Najnovije izdanje teksta vidi D. *Švob,* Pripis supetarskoga kartulara, str. 103—104.

Zvonimira. Podatak o posljednjem banu u vrijeme Zvonimira (tempore Suenimiri fuit Petrus Sna ... banus) dao je povoda nekim historičarima da postave hipotezu o Zvonimirovu banu Petru Snačiću koji se tobože poslije Zvonimirove smrti popeo na kraljevsko prijestolje.

Budući da je cjelokupna historiografija koju je zanimao ovaj izvor sve do danas pretpostavljala da su plemići dvanaestero plemena zaista postojali početkom XII st., tj. u vrijeme nastanka tobožnjih PC, to se na različite načine mučila da uskladi podatke u tekstu splitskoga anonima. Zapis je datiran od XII do XV st. jer je nedostajala čvrsta polazna točka za njegovo datiranje. Jedino je institucija sedmorice njemačkih izbornih knezova bila neko poznato historijsko uporište, ali se na osnovi nje zapis mogao datirati tek XIII st. Najnovije mišljenje D. *Švoba* prema kojem je »splitska crkva ne samo upisala sastavak o starohrvatskim banovima ... nego ga i sastavila i to zato, da bi pred napuljskim dvorom dala bosanskim željama podlogu u historijskom pravu«[91] — nije prihvatljivo. Švob nije uočio da je osnovni smisao i ove legende stvarno isticanje tobožnje uloge plemstva dvanaestero plemena u Hrvatskoj i prije 1102. godine. Jer članovi su toga plemstva davali ne samo banove nego i župane. Štoviše, sastavljač se teksta pripisa služi, kako je to već konstatirao Švob, tekstom PC jer istim redoslijedom nabraja prvih šest plemena između kojih se biraju banovi. Prema tome, anonimov pripis kartularu samostana sv. Petra u Selu samo je još jedan prilog koji je trebalo da pokaže tobože slavnu prošlost nižega plemstva u Hrvatskoj, tj. članova dvanaestero plemena. Ali, ako smo u PC ipak pronašli historijsku jezgru, u ovom je sastavku nema. Splitski se anonim toliko osmjelio da je članovima dvanaestero plemena pripisivao izvanrednu političku ulogu u Hrvatskoj od Svetopelega do Zvonimira. Stoga i ovaj izvor odražava na svoj način težak položaj nižega plemstva u Hrvatskoj sredinom XIV st. Ono je vidjelo glavne političke časti u rukama velikaša, kraljevih pouzdanika, pa je bar u priči o pravu banstva nastojalo nadoknaditi ono što mu je stvarni politički život uskratio. Zato o nekoj historijskoj jezgri u toj priči ne može biti govora.

8. *Splitski anonim II (Luccari-Ljubavac)*

Tako je Šišić nazvao kratak izvor, koji je on prvi i objelodanio,[92] iz spisa *Della Dalmazia* od Šimuna *Ljubavca*, Zadranina, poznatog pomagača Ivana Lucija (Lucius) na njegovu djelu De regno Dalmatiae et Chroatie libri sex (Amsterdam 1666. g.). Ljubavac je dobio taj tekst od Splićanina J. Luccarija, također Lucijeva suradnika.

U odlomku, koji je očito uzet iz neke veće cjeline, priča se kako su poslije Zvonimirove smrti Hrvati napadali dalmatinske gradove, pa su Splićani izabrali između sebe osmoricu građana i jednoga od njih — bio

[91] N. dj., str. 115.

[92] Priručnik izvora I, str. 321.

je to Petar Cacauntov — tajno poslali u Ugarsku kralju Stjepanu (!) da uz određene uvjete preda kralju grad. Njemu se u Krbavi pridružio Petar Gušić. Kad su došli pred kralja, on ih je upitao odakle dolaze, na što su odgovorili da su Bijeli Hrvati (Croates Albi sumus). Tada oni ponude kralju principat splitski i čitavu Hrvatsku (principatum spalatensem cum tota Croatia). Kralj se razveselio i odmah sakupio vojsku pa s njima došao do Petrove gore (Alpes Ferreae), ali se na vijest da su u njegovu zemlju provalili Tatari morao vratiti.

F. Šišiću se činila činjenica »da se ova oba imena, naime, spljetski Cacaunti i krbavski Gušići mogu autentičnim dokumentima u doba vojne kralja Ladislava u Hrvatsku utvrditi« dovoljna da zaključi kako anonimovo »pričanje odgovara u bitnosti istini«. On je čak pošao i dalje pretpostavljajući anonima Tominim vijestima o Ladislavu i Kolomanu. Bilješku je datirao XIV stoljećem.[93]

Međutim, čitamo li tekst, lako ćemo zapaziti da je ova priča nastala djelomično na osnovi teksta arhiđakona Tome, ali da je kompilator upotrijebio i neku lokalnu tradiciju koja je pridavala naročitu političku ulogu splitskoj porodici Cacaunta. Šufflay datira splitskoga anonima zbog principata splitskoga najranije početkom XV st.[94]

Činjenica da je nepoznati sastavljač ovoga izvora zamijenio stvarno ugarsko osvajanje Hrvatske i Splita lokalnom splitskom tradicijom, inače nepoznatom drugim historijskim izvorima, daje nam pravo da ovaj izvor kao pouzdan odbacimo. Zato on nema nikakvu vrijednost za uspostavu političkih zbivanja početkom XII st.

[93] N. dj., str. 312—313.

[94] Srbi i Arbanasi, str. 109, bilj. 1.

II. Strani pisci, kronike i ljetopisi

1. Bizantski izvori

Prvi bizantski neposredan izvor za najstariju hrvatsku povijest jest *car Konstantin VII Porfirogenet* (905-959).[95] Njegovo je djelo početkom XVII st. od izdavača dobilo naslov *De administrando imperio*[96] iako naslov sasvim ne odgovara njegovu sadržaju. Djelo je doduše pisano ad usum delphini, tj. kao uputa sinu i nasljedniku Romanu II, ali to caru nije bilo jedina svrha. Okružen skupom naučenjaka, car je sve svoje vrijeme posvećivao naučnom radu. Politički su ga obziri primoravali da prešuti poneku za Bizant neugodniju vijest, tako da njegova djela nisu uvijek iskrena ni kritički pisana. Careva se težnja za isticanjem uloge Bizanta u povijesti Južnih Slavena i napose Hrvata očituje u nastojanju da događaje prikaže u što povoljnijem svjetlu po Bizant. Zato je prema njegovim tvrdnjama — koje je kritika, posve razumljivo, morala odbiti — carstvo imalo i u doseljenju i u pokrštavanju Hrvata i Srba glavnu riječ. Pokušaji da zaobiđe poznatu historijsku istinu često su dovodili i samoga cara do kontradiktornih vijesti koje katkada nije ni nastojao izgladiti. Kako je uz cara radila čitava skupina obrazovanih ljudi, jer njegov interes nije ograničen samo na historiju, to se vrlo često ne može razabrati što je pisao on sam, a što ljudi oko njega. Međutim, stilska nedotjeranost u DAI i često nesvršene rečenice pokazuju da djelo nije doživjelo konačnu redakciju. Zato i djeluje kao skup sabranih vijesti, a ne kao sistematski pisana povijest. Takav se karakter djela može donekle protumačiti izvorima kojima se car i njegovi pomagači služe. Naime, danas je nakon sverstrane analize djela jasno da je osim službenih arhiva i starijih historiografskih djela caru služila i narodna tradicija. Ona je naročito došla do izražaja u carstvu i anonimovu poglavlju o Hrvatima, u kojem se djelomično oslanjao i na priče iz Balkana odnosno iz Dalmacije. No, car se nije ustručavao bitno izmijeniti narodnu tradiciju i umjesto priče o doseljenju Hrvata pod vodstvom petero braće umetnuti cara Heraklija po čijoj su se tobože zapovijedi naselili Hrvati i Srbi.

Za povijest Južnih Slavena najvažnija su poglavlja od 29. do 36, i to: 29. O Dalmaciji i susjednim plemenima, 31. O Hrvatima i zemlji u kojoj sada obitavaju, 32. O Srbima i zemlji u kojoj sada obitavaju, 33. O Zahumljanima i zemlji ..., 34. O Travunjanima i Konavljanima ..., 35. O Dukljanima ... i najzad 36. O Paganima koji se nazivaju i Neretljani i zemlji u kojoj sada obitavaju.

[95] Kritičko izdanje teksta vidi G. *Moravcsik*, Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, str. 44—286.

[96] Viz. izvori II, str. 3.

Car raspoređuje građu u tim poglavljima po točno određenom planu: najprije je kako tvrdi, u sve zemlje car Dioklecijan doveo Romane, a onda su se za Heraklija prilike izmijenile, tako da su se po njegovoj zapovijedi naselili u Dalmaciju Hrvati ili Srbi i to pošto su odanle istjerali Avare (Hrvati) ili pošto su avarsku zemlju našli napuštenu (Srbi). Car je dakle htio čitaoce uvjeriti da je Bizant upravljao sudbinom Balkana u doba naseljavanja Južnih Slavena. Takvo mu je netočno prikazivanje trebalo naročito zato da u što nepovoljnijem svjetlu prikaže prošlost Hrvata koji su u njegovo vrijeme dijelili (za Tomislava) vlast s Bugarima na Balkanu. Car je išao dapače tako daleko da je bizantskom caru pripisivao zaslugu za pokrštenje Hrvata.

Proturječnosti u carevu djelu bile su jedan od uzroka da se DAI odbacivao kao izvor za najstariju povijest Hrvata i Srba. Naime, tako dugo dok se pretpostavljalo da je car autor svih spomenutih glava, proturječnosti su — osobito u podacima o položaju Velike ili Bijele Hrvatske ili u opisu političkog položaja Bijelih Hrvata u pradomovini — bile tako očite da se carevo djelo odbacivalo kao plod njegove mašte (vidi str. 63 i d.). Tek je podrobnija analiza djela pokazala da je 30. poglavlje ušlo u djelo kasnije i da mu je autor sam car. Time je otpalo mnogo prigovora carevu djelu. Međutim, kad je i svestrano ispitivanje imena Hrvat u češkim, ruskim i poljskim izvorima do XI st. pokazalo da careva Bijela ili Velika Hrvatska nije »zemlja fantazije«, kako je to tvrdio V. Jagić, carev je autoritet ponovo uspostavljen. Otad mu se jedino još zamjeralo da nije ništa znao o naseljavanju Srba, a da je ipak prema hrvatskoj seobi sastavio tekst o srpskoj seobi (Grafenauer), kao, posve razumljivo, i to da je uveličavao ulogu Bizanta ondje gdje je imao za to najmanje razloga.

Osim što je govorio o doseljenju, pradomovini i pokrštenju Hrvata, car je u 31. poglavlju pokušao istaći i neke momente iz života Hrvata. On npr. tvrdi da Hrvati neće ratovati protiv stranih zemalja jer je to, kako on tvrdi, posljedica posebne njihove zakletve nekom papi, suvremeniku cara Heraklija, i kasnije, obećanja nekom pobožnom čovjeku po imenu Martinu.[97] Tumačenje o miroljubivosti Hrvata naivno je i vjerojatno posljedica svjesnog careva iskrivljavanja podataka o vrhovnoj političkoj vlasti Bizanta nad Hrvatima od doseljenja do careva vremena. Naime, car nije nipošto slučajno tvrdio da je arhont Hrvata od Heraklija podanički podložan romejskom, tj. bizantskom caru, a ne bugarskom arhontu. Car Konstantin prema tome gleda na zbivanja ranijih stoljeća sa stajališta svoga doba ili točnije u svjetlu bugarsko-bizantskih odnosa iz početka X st. I da pokaže kako taj bizantski car nije bio neprestano tako slab kao za Simeona, on je svjesno pomakao granice Carstva daleko prema zapadu. Zaboravio je da je u istoj glavi tvrdio kako su Hrvati zamijenili avarsku vlast u Dalmaciji.

Međutim, car je i u 31. poglavlju donio nekoliko vrijednih podataka (popis »naseljenih« gradova u pokrštenoj Hrvatskoj i broj konjice, pješadije i veličinu mornarice u Hrvatskoj) koji se uz kritičku analizu mogu

[97] Poslije S. *Sakača* pokušava i D. *Mandić*, Pokrštenje Hrvata (Rasprave i prilozi, str. 134 i d.) dokazati da je papa Agaton (678—681) sklopio ugovor s Hrvatima 679. god. To mišljenje preuzima i V. *Markotić*, Ho ton Hrobaton Theos, str. 15. i d. On nastoji također dokazati da je kraljev »hodočasnik i čudotvorac Martin« suvremenik kneza Trpimira (str. 27. i d.).

upotrijebiti. Na osnovi carevih podataka o građanskom ratu za Krešimirova sina Miroslava može se, uz pomoć i nekih drugih izvora, uspostaviti vladarska kronologija sredinom X st. Pribuna ili Pribina koji svrgava Miroslava s prijestolja prvi je poznati ban u Hrvatskoj.[98] Opisom veličine, geografskog položaja, i vojne snage Hrvatske car završava 31. poglavlje.

Sadržaj 32. poglavlja upućuje na zaključak da car mnogo bolje poznaje srpsku nego hrvatsku povijest, što je uostalom razumljivo. On osobito dobro poznaje Srbiju X stoljeća. Detaljno se zadržava na prikazu političkih prilika i završava i ovo poglavlje popisom »naseljenih« gradova u pokrštenoj Srbiji; njemu dodaje i gradove u »zemljici« Bosni.

O Zahumljanima, Travunjanima i Dukljanima naprotiv car opet zna vrlo malo. Ipak i za te zemlje donosi popis naseljenih gradova, koji je dakako nepotpun. Ali, on ipak ne odustaje od uobičajenog opisivanja doseljenja i daljega prikazivanja povijesti prema naprijed određenom planu. Njegovi se podaci o neretljanskim otocima upotpunjuju s onima što ih daje anonimni sastavljač 30. poglavlja.

Međutim, u 29. poglavlju govoreći o bizantskoj pokrajini Dalmaciji car se ne želi ograničiti na oskudne podatke. Stoga je to poglavlje mnogo opsežnije i bogatije historijskom građom i, što je možda mnogo važnije, car je u prikazu dalmatinske historije mnogo iskreniji. I tu se oslanja, čini se, na narodnu tradiciju (npr. za pad Salone), pa ako ponegdje u podacima griješi, onda to valja svesti na loše izvore kojima se služi. Osobito plastičnu sliku pruža carev opis dalmatinskih gradova. Car se za njega tako dobro pripremio i dao da se skupi toliko podataka da je za svaki grad mogao nabrajati najvažnije znamenitosti (osobito o svecima zaštitnicima i o građevinama u gradovima). Nije se mogao odreći etimoloških tumačenja imena gradova, ali se u tome ne razlikuje od tolikih drugih srednjovjekovnih pisaca. U poglavlje o Dalmaciji umetnut je i vrlo opsežan tekst o arapsko-bizantskoj borbi za južnu Italiju, napose za Bari. Prikazujući politički odnos slavenskih plemena prema Bizantu u IX st., car je bio iskren i priznao je da su se oslobodili bizantske prevlasti i postali samostalni i nezavisni. Jednako je priznao za dalmatinske gradove u tom razdoblju. Na to je nadodao da spomenuta slavenska plemena nemaju arhonte (knezove), nego samo starce župane kao i sve druge slavenske zemlje (Sklavinije). U suprotnosti s kasnijim podacima o pokrštenju pojedinih plemena, ovdje tvrdi da su se sva ta plemena koja su do Bazilija I ostala nekršćena u njegovo vrijeme pokrstila. Tvrdi, štoviše, da im je Bazilije I postavio arhonte koje su sami željeli i iz porodica koje su sami odabrali.

Nepoznati autor 30. poglavlja mnogo je savjesniji i iskreniji od cara. Njegov je sastav ne samo stilski dotjeran nego je napisan u obliku rasprave o Dalmaciji. Podaci o Bijelim Hrvatima u Bijeloj Hrvatskoj i u Dalmaciji mnogo su vjerodostojniji. Heraklije je izbačen iz hrvatske povijesti i Konstantinova redakcija vijesti o doseljenju Hrvata zamijenjena je narodnom tradicijom, tj. pričom o petoro braće i dvije sestre koji su doveli Hrvate na jug. Pokrštenje Hrvata također je rezultat samostalne

[98] V. *Markotić*, n. dj., str. 27. nastoji unatoč jasno riješenom problemu vladarske kronologije u X st. od Šišića dalje, vratiti se na neka starija mišljenja i dokazati da se ovaj dio careva teksta odnosi na građanski rat u Trpimirovo vrijeme.

politike Hrvata nakon oslobođenja od franačke vlasti i njihova vezivanja s Rimom za Porina. Nepoznati autor umeće u svoj sastav i borbu Hrvata protiv Franaka i govori o hrvatskoj pobjedi nad njima za Kocilisa. Jedan od najdragocjenijih anonimovih podataka o Hrvatskoj u X st. jest njegov popis županija. Taj nam mnogo više vrijedi nego carevi podaci o politici Hrvata, podaci na koje današnjoj historiografiji još nije pošlo za rukom naći odgovor koji zadovoljava. Ništa manje vrijedan nije opis granica Sklavinija: Duklje, Travunije, Zahumlja, Paganije, Hrvatske i Srbije. Najzad, 30. poglavlje završava izvanredno značajnim vijestima o odnosu između Slavena i Romana u Dalmaciji. To je poznati podatak o odredbi cara Bazilija I da građani dalmatinskih gradova plaćaju slavenskim vladarima u zaleđu ono što su dotad davali strategu. Zbog tih svojih točnijih podataka i za nas vrlo važnih vijesti, anonimni autor 30. poglavlja s pravom uživa mnogo više povjerenja u historičara nego car pisac.

Ipak, pored svih nedostataka, ne može se poreći da je DAI jedan od najvrednijih historiografskih bizantskih izvora za povijest Hrvata i Srba do X st. a osobito za bizantsku Dalmaciju do toga vremena. Kad ne bismo imali careve i anonimove podatke o doseljenju Hrvata, ostala bi nam ta stranica hrvatske povijesti potpuno nepoznata.

Ostala djela cara Konstantina Porfirogeneta — to su: *De thematibus* (O temama) iz oko 934. god., *Vita Basilii* (Život Bazilija) nastala oko 950. god. i *De caeremoniis* (O ceremonijama na bizantskom dvoru, djelo nastalo nakon 952. god.) — nisu za povijest Južnih Slavena ili Dalmacije osobito važna zbog toga što su u njima prepričani odlomci iz DAI (o arapskoj opsadi Dubrovnika, o oslobođenju slavenskih plemena od bizantske vlasti u IX st. itd.) ili su to neke manje značajne vijesti.

Bizantski pisci XI i XII st. sačuvali su također neke fragmentarne vijesti za povijest Hrvata. Na primjer, Ivan *Scylices*, koji živi sredinom XI st. i sastavlja tada svoj ljetopis (Epitome historion) o bizantskoj povijesti od 812. do 1077. god. za hrvatsku je povijest zanimljiv po tome što govoreći o Bodinovu ustanku protiv Bizanta u 1073. god. identificira »narod Srba, koje također zovu i Hrvati«.[99]

Za njim se povodi preuzimajući njegove podatke Nicifor *Brienij*, muž Ane Komnen. Njegovo je djelo o Aleksiju Komenu inače vrijedno kao historijski materijal, ali je zbog porodičnih odnosa protkano subjektivnim ocjenama, pa je potrebna kritička upotreba.[100]

Scylicem se služi Georgije *Cedren* (Kedrenos) i njegov mlađi suvremenik Ivan *Zonaras*. Prvi je u svom historijskom djelu *Synopsis historion* (Pregled historije) koje obuhvaća zbivanja do 1057. god. zabilježio podatak o dvojici hrvatskih vladara, tj. o braći koja su nakon Samuilova poraza (1019. god.) primila časti i darove od cara Bazilija II.[101] Taj je podatak različito tumačen u hrvatskoj historiografiji. Dok se F. *Rački*[102] kolebao, V.

[99] Vidi str. 20.
[100] K. *Krumbacher*, Geschichte der byzantinischen Literatur, Sv. I, str. 273.
[101] Documenta, str. 432.
[102] U raspravi Borba Južnih Slavena, str. 106. piše da se podatak odnosi na hrvatsku povijest, a u prilogu »Scriptores rerum chroaticarum« (str. 169—171) i raspravi Hrvatska prije XII vieka, str. 122—123. zastupa mišljenje da se »mirnim putem preda 'pogranični narod Hrvata', tj. u onom smislu susjedne Bugarskoj i gornjem Pomoravlju zemlje, u porječju Raške i Lima« (Scriptores, str. 170).

Klaić[103] se odlučio da odbaci Cedrenovu vijest kao podlogu za stvaranje zaključaka za hrvatsku povijest. Uza sve to F. *Šišić* se vratio na nekadašnje mišljenje Račkoga tvrdeći da su Krešimir i Gojslav »lično stupili pred cara Vasilija ... i pokloniše mu se kao svome vrhovnome gospodaru«. Zato im je on, kako misli Šišić, podijelio titule patricija.[104] M. *Barada*[105] se čudio N. *Radojčiću* koji je proturječio Šišiću, ali nije bio upoznat s problemom i zato je prerano sudio. Kako je identifikacija Dukljani = Hrvati u bizantskih pisaca ipak nekako protumačena (vidi str. 20), nema razloga da se ne složimo s Klaićem i Radojčićem.

Za pokušaj oslobođenja Dalmacije i posebno Zadra pod vodstvom Madijevaca u četvrtom desetljeću XI st. izvor je *Kekaumenov Strategikon.*[106] U vezi s Kekaumenovim opisom Dobronjine akcije u Bizantu (vidi str. 338) razvila se u historiografiji diskusija o tome je li Dobronja isti onaj Gregorije, o kojemu svjedoči natpis na ciboriju u Zadru i datacija nekih isprava. Čini se da je danas ipak prevladalo mišljenje da su Dobronja i Gregorije isto lice.

Kao dobar izvor za normansko-bizantske ratove odnosno prve križarske pohode služi djelo *Aleksias* od *Ane Komnen,* kćeri samoga cara. Djelo je vrlo opsežno i obuhvaća u 15 knjiga historiju Bizanta od 1069. do 1118. god. Anino je djelo pisano također subjektivno i jasno odražava bizantsko-zapadni ili grčko-latinski antagonizam koji se jasno razabirao za prvih križarskih ratova. U formalnom pogledu Anino je djelo prvo veće djelo literarne renesanse.[107]

2. *Mletački izvori*

Opravdano je očekivati da će među izvornim materijalom za razdoblje Trpimirovića najvažnije mjesto zauzimati izvori onih susjednih naroda s kojima su dodiri bili najživlji. Međutim, pojava pripovjednih historijskih izvora ovisi u znatnoj mjeri o razvitku historiografije, pa je i to jedan od razloga da se u susjednoj Italiji najprije pojavljuju papinski, zatim langobardski, mletački i normanski izvori. Iako se ne može potcjenjivati vrijednost papinskih izvora, ipak se po svom značenju za nas pred svima ostalima ističe mletački kroničar *Ivan Đakon,* tajnik dužda Petra II Orseola (umro 1009. god.), s kojim mletačka historiografija doživljava prvi veliki uspon. Njegovo je djelo *Mletačka kronika* (Chronicum venetum, Cro-

[103] Hrvati i Hrvatska, str. 34.

[104] Povijest Hrvata, str. 482.

[105] Dinastičko pitanje, str. 191—192, bilj. 26.

[106] F. *Šišić,* n. dj., str. 485, bilj. 46. i K. *Krumbacher,* n. dj., str. 269. i ondje navedena literatura.

[107] K. *Krumbacher,* n. dj., str. 276.

naca veneziana).[108] Vrijednost je Ivanove kronike to veća što on piše u doba kad Venecija još ne može misliti na osvajanje jadranske obale, pa su njegove vijesti, osobito one koje su bliže njegovu vremenu, dragocjenije. Ivan Đakon jedini je izvor za mletačko-hrvatske i mletačko-neretljanske odnose do vojne Petra II Orseola 1000. god. Ovu je vojnu, iako nije bio prisutan, prikazao vjerno, prije svega zbog toga što je umro prije nego što je slava Orseola počela tamniti. Služeći se starijim kronikama Ivan Đakon prati najvažnija zbivanja na Jadranu počevši od IX st. dalje. Njegovi se podaci o franačko-bizantskoj borbi početkom IX st. upotpunjuju s onima iz Annales regni Francorum. Naročitu vrijednost ima za nas onaj dio Ivanove kronike koji bilježi prve podatke o Hrvatima ili Neretljanima: to su podaci o Mislavu i Družaku. U Ivanovim podacima iz IX st. zauzimaju važno mjesto, izuzevši dakako pravu mletačku kroniku, opisi saracenskih provala u područje Jadrana. Mletački se kroničar nije ograničio samo na iskreno priznanje o jakosti saracenskih pljački mletačke obale nego se osvrnuo i na mletačke pobjede nad Arapima. Za historiju Dubrovnika dragocjen je njegov podatak o tome kako je 850. god. porušen grad vjetrom i morem. Podaci o saracenskim provalama sežu sve do 875. godine. Jedinstvenu vrijednost imaju za hrvatsku povijest Ivanove vijesti o Domagoju, Zdeslavu i Branimiru. Vijesti su doduše kratke, ali toliko sažete da nam ipak dopuštaju da uspostavimo sliku političkih odnosa u zemlji i izvan nje u vrijeme spomenutih vladara. Za X st., na žalost, Ivan nema gotovo nikakvih ili vrlo malo podataka. Izuzetak ponovo čini vojna Petra II Orseola i opis osvajanja hrvatskoga Biograda, vijesti koje opet imaju važno značenje za hrvatsku povijest jer nam omogućuju razriješiti prilično složeno pitanje postanka biskupije i priorata u hrvatskom Biogradu. Ivan donosi i podatke o zarobljenju Petra, sina dužda Ursa 912. god. od Mihajla Zahumskog, kao i opširan opis osvetničke vojne Petra II Orseola na Neretljane 1000. god.

Objektivnost se Ivanova ogleda osobito u prikazu neretljansko-mletačkih odnosa: on je priznao da je dužd Petar I Kandijan izgubio život kod Makra, da je njegovu sinu Petru II tek u drugom pokušaju pošlo za rukom primorati Neretljane na mir. Iz Ivanova se djela jasno razabire da su Neretljani nesavladivi suparnici Mlečana u čitavo vrijeme mletačke povijesti koju on prati. Oni su bili jedan od povoda vojne Petra II Orseola, s kojom Ivanovo djelo i završava.

Nepristranost se Ivana Đakona najbolje može procijeniti ako se usporedi način na koji njegove vijesti preuzima *Andrija Dandolo,* dužd (1343—-1354) i mletački kroničar XIV st. Pišući svoje *Anale* (Annales) Dandolo želi u što ljepšem svjetlu prikazati prošlost Venecije. Doduše jedan je od uzroka Dandolove neobjektivnosti njegova ovisnost o izvorima. Kolika je, lako će se razabrati ako se uzme u obzir vremenski raspon koji obuhvaćaju njegovi Anali: on obrađuje mletačku povijest od 48. do 1280. godine, dakle djelo uopće ne seže do njegova vremena. Stoga je ono zapravo kompilacija Dandolu pristupačnih djela od najstarijih mletačkih kronika,

[108] G. *Monticolo,* Cronache veneziane antichissime, Vol. I, str. 57—171; *Isti,* I manoscritti e le fonti della cronaca del diacono Giovanni, str. 200. i d.; E. *Besta,* Sulla composizione della cronaca veneziana attribuita al diacono Giovanni.

Ivana Đakona, M. da Canale i njegovih suvremenika M. Sanuda Torsella i Paulina.[109] Dandolo se naročito obilno služi Pavlom Đakonom — iz njega prepisuje čitave dijelove — zatim splitskim arhiđakonom Tomom i nekim drugim izvorima. Ali, treba upozoriti da se Dandolo služi i narodnom tradicijom, a sačuvao nam je u svom djelu i neke samostalne vijesti za koje se ne može utvrditi odakle ih je uzeo (npr. podaci o rodbinskim odnosima između Orseola i Arpadovića, o navali ugarskog kralja Andrije na Dalmaciju itd.).

Ipak se Dandolu mora zamjeriti što je prenoseći vijesti iz starijih izvora katkada mijenjao tekstove s namjerom da uljepša mletačku prošlost. Tako je npr. prešutio da su Saraceni, pošto su opljačkali Ankonu, provalili sve do mletačke obale, tj. do Adrije na ušću Pada,[110] ili je npr. namjerno izostavio iz Ivanove kronike podatak o tome kako je tribun Andrija potajno oteo Neretljanima mrtvo tijelo poginuloga dužda Petra I Kandijana.[111] Dandolo se jednako nije ustručavao drugačije od Ivana Đakona prikazati povod vojni Petra II. Oslonivši se na krive podatke o Trpimiru i Muncimiru iz arhiđakona Tome (Toma stavlja njihovo vladanje u 990. godinu), tvrdi da je građanski rat među njima kao i Surignom (za kojega zna iz kronike Ivana Đakona) izazvao Mlečane koji su uz dopuštenje bizantskih careva zauzeli Dalmaciju. Zato je on prvi i ustvrdio da se dužd Petar II prvi nazvao »dux Dalmacie«.[112] Dandolo daje i prikaz hrvatsko-mletačkih odnosa nakon 1009. god., ali su njegove vijesti za XI st. mnogo oskudnije. Tako bilježi vijest o zakletvi kvarnerskih gradova duždu Otonu Orseolu 1018. god. služeći se vjerojatno tekstovima koji su do danas sačuvani[113]; zatim zapisuje podatak o nastojanju ugarskog kralja Salamona da digne Zadrane protiv mletačke vlasti,[114] o normanskoj provali 1074. god.[115] i obećanju koje su poslije te godine dali dalmatinski gradovi duždu Dominiku Silviju.[116] Ova posljednja njegova tvrdnja može se provjeriti autentičnim dokumentima. Ne može se naprotiv vjerovati Dandolovu izvještaju o duždu Vitalu Faledru kojemu je, kako on tvrdi, car Aleksije posebnom ispravom dopustio da primi jurisdikciju nad Dalmacijom i Hrvatskom, koje su mu tobože nudili stanovnici.[117] Najzad, obećanje Splićana i Trogirana iz 1097. god.[118] o tome kako će duždu davati lađe postaje jasno u svjetlu Dandolova izvještaja: bila je, kako on kaže, riječ o križarskom ratu u koji je pošla i mletačka mornarica pod vodstvom Ivana Mihajlova.[119] Za pogibiju kralja Petra, Kolomanov odnos prema Normanima i Mlečanima u istoj godini služi se Dandolo Šimunom

[109] H. *Simonsfeld*, Andreas Dandolo, str. 56. i d.

[110] Documenta, str. 355.

[111] Documenta, str. 375; uspor. H. *Simonsfeld*, n. dj., str. 66. Rački nije na citiranim mjestima upozorio na razlike u tekstu između oba izvora.

[112] Documenta, str. 430.

[113] Documenta, str. 431.

[114] Documenta, str. 444—445.

[115] Documenta, str. 457.

[116] Documenta, str. 10—103.

[117] Documenta, str. 459.

[118] Documenta, str. 178—179.

[119] Documenta, str. 470.

de Keza.[120] Prema tome, izuzevši neke svjesne ispravke predložaka, koje dakako moramo odbaciti, možemo i Dandola upotrijebiti kao dobar izvor za razdoblje narodne dinastije; osobito za XI st., za koje ima i inače vrlo malo pripovjednih izvora.

3. Franački izvori

Nekoliko je okolnosti utjecalo na to da se od VIII st. pojavljuju vijesti o hrvatskim krajevima i u zapadnim izvorima. Jedna je ta da s karolinškom renesansom počinje na evropskom Zapadu analistika kao nova vrsta historiografije. S druge strane, upravo u to doba proširuje se franačka vlast nad alpskim i panonskim odnosno jadranskim Slavenima pa su i ta politička zbivanja dala povoda službenim franačkim kroničarima da upotpune svoje bilješke.

Nastavljajući na bilješke u tzv. Uskrsnim pločama redovnici su već potkraj VIII st. unosili u njih najvažnije podatke o vladarima. U to vrijeme redovnik napušta samostansku samoću i živi na dvoru ili u vladarevoj blizini, pa mu to pruža mogućnost da bilježi podatke o najvažnijim događajima oko vladara. Na takav način uglavnom nastaju »državni anali« na kojima rade najučeniji ljudi Karlova doba. Budući da analisti ne unose u djela i svoja imena, još nije konačno utvrđeno koji su redovnici surađivali na najvažnijem analističkom djelu koje je u historiografiji dobilo naziv — *Annales regni Francorum*.[121] Anali franačkog kraljevstva razlikuju se po svom karakteru od dotadašnjih ljetopisa po tome što dobivaju službeni karakter. Stoga je razumljiva rasprava koja se odavno vodi u historiografiji o tome da li su Anali pisani u nekim samostanima ili na dvoru.[122] Ova druga pretpostavka mnogo je vjerojatnija jer je gotovo nemoguće da bi do samostanske tišine mogli doći takvi podaci kakve često do pojedinosti bilježe Anali.

Annales regni Francorum mogu se podijeliti u nekoliko dijelova. Prvi dio, koji se često po nalazištu, samostanu Lorsch nedaleko Wormsa naziva *Annales Laurissenses*, seže do 793. odnosno 796. god. kada počinje stilski, jezično i kompozicijski potpuno novi rad koji se obično pripisuje *Einhardu*. Einhard je dijelom preradio Anale iz Lorscha (od 788. do 796), a zatim je nastavio samostalno rad do 829. god. kad se razočaran prilikama na dvoru povukao u samostan koji je sagradio i ondje umro (god. 840).

Anali su kao cjelina po obliku i sadržaju jedno od najboljih djela karolinške historiografije u svojoj vrsti. Analistički se rad nastavlja u

[120] Documenta, str. 481.

[121] M. *Jansen* — L. *Schmitz-Kallenberg*, Historiographie und Quellen der deutschen Geschichte bis 1500, str. 25.

[122] F. *Rački*, Scriptores rerum chroaticarum, str. 181. i d.; Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen I, str. 191. i d.; M. *Jansen* — L. *Schmitz-Kallenberg*, n. dj., str. 24. i d.

IX i X st. Jedan su od nastavaka *Annales Fuldenses* od različitih autora (Einhard i Rudolf su poznati po imenu, ostali ne) koji obuhvaćaju historiju čitavog carstva do 901. god. Osim ovih sačuvani su i drugi samostanski anali, ali u njima nema podataka za hrvatsku povijest.

Međutim, *Einhardovo* je najbolje djelo *Vita Caroli Magni* u kojem se ugledao na Suetonija ne samo u rječniku, frazeologiji nego i u rasporedu građe.[123] Oslobođen suhoparnosti analističkog rada, Einhard se u tom najsavršenijem djelu karolinške renesanse ponekad udaljio od historijske istine. Oduševljen ličnošću tada već starijega cara (Einhard se rodio oko 770. god.) on se nije ustručavao da mu dade lik rimskoga imperatora.[124]

Što je vrijeme više odmicalo od smrti Karla Velikoga, rasla je njegova slava u očima historičara. Tako nastaju djela koja su na ovaj ili onaj način vezana uz stariju historiografiju. Na primjer, potkraj IX st. prepjevao je *Poeta Saxo* (možda Agius) Franačke anale i Vita Caroli Magni. Historijska je vrijednost njegove opsežne pjesme u pet knjiga mala.[125]

Karlo Veliki primao je na svoj dvor ljude sa svih strana. Među ostalima došao je k njemu iz Lombardije *Pavao Đakon*, jedan od najboljih historičara iz Karlova kruga učenih ljudi. On se bavi ne samo rimskom poviješću nego i historijom svoga naroda, Langobarda, i opisuje je od doseljenja do 744. god. U Pavlovu je djelu i sačuvana vijest iz 642. god. o pokušaju Slavena, vjerojatno Neretljana, da se prebace kod Siponta na italsko kopno. Pokušaj nije uspio i Slaveni su bili primorani da se vrate.[126]

Iako kvaliteta historiografije za Karlovih sinova naglo pada, ipak Ludovik Njemački nalazi i svoga historičara. To je ahenski prepozit *Thegan* koji sastavlja *Vita Hludovici*, biografiju pisanu u stilu anala.[127]

U ovom su kratkom pregledu odabrana samo ona djela u kojima ima podataka za hrvatsku povijest u posljednjim desetljećima VIII st. i prvim IX st. Najopsežnije podatke pružaju *Einhardovi anali* koji iz godine u godinu prate zbivanja na rubu panonskog bazena i na Jadranu. Einhard je osobito dragocjen izvor za franačko-bizantsku borbu na Jadranu do 812. god. posebno zbog toga što se kroničar ne ograničava na prikaz franačke politike, nego nas iscrpno obavještava i o bizantskom nastojanju da povrati vlast nad svojom provincijom.[128] Upravo zbog toga što u razdoblju Ljudevitova ustanka radi na Franačkim analima baš Einhard, možemo danas pratiti gotovo u svim pojedinostima borbu Ljudevita Posavskoga s franačkim vojskama. Einhard, štoviše, unosi za to vrijeme i

[123] *Wattenbach*, n. dj., str. 184.

[124] N. dj., str. 185.

[125] M. *Jansen* — L. *Schmitz-Kallenberg*, n. dj., str. 28.

[126] Documenta, str. 276. Pavao Đakon također je pribilježio vijesti o provalama Avara i Slavena prema Italiji (Documenta, str. 262, 264). Vidi I. *Brosadola*, Vita ed opere di Paolo Diacono; C. *Cipolla*, Note bibliografiche circa l'odierna condizione degli studi critici sul testo delle opere de Paolo Diacono.

[127] M. *Jansen* — L. *Kallenberg*, n. dj., str. 30.

[128] Documenta, str. 303. i d.

podatke o politici hrvatskih knezova, naročito Borne, tako da Anali pružaju vrlo plastičnu sliku unutrašnjih odnosa između dvije kneževine. Uzroci Ljudevitova ustanka prikazani su prilično naivno, ali se ni ne može očekivati objektivnost od službenog franačkog kroničara. Iznenađuje naprotiv priznanje o relativno velikim franačkim vojskama koje su u Panoniji redom postizavale male i nikakve uspjehe. Franački su izvori iz prvih desetljeća IX st. dragocjeni za nas i zbog toga što nam pružaju uvid u prilično političku razbijenost slavenskog svijeta u Panoniji i na Balkanu. Slaveni su još uvijek podijeljeni na manje političke jedinice (nationes) kojima su na čelu više ili manje nezavisni vladari, koje franački izvori nazivaju ponajviše duces. Iz Anala se jasno razabire da prvi pokušaj okupljanja tih jedinica počinje upravo u Ljudevitovo vrijeme, ali da Franci nastoje spriječiti stvaranje velikih političkih cjelina koje ugrožavaju njihovu vlast. Do njih doista i ne dolazi, ali ne zaslugom franačke vojske, nego nedozrelosti samoga pokreta i različita položaja pojedinih kneževina (vidi str. 208.). Iako franački kroničari poneku vijest o uspjesima na ratnom polju možda uljepšavaju, ipak su Anali u cijelosti vrlo dobar izvor za pokret u prvim desetljećima IX st. u Panoniji i njezinu neposrednom susjedstvu. Theganove vijesti o tim zbivanjima manje su vrijedne jer ih on preuzima iz Einharda.

Kako se *Annales Fuldenses* vremenski nastavljaju na Franačke anale, to su oni izvor za franačko-bugarsko-slavenske odnose u Podunavlju od 852. god., osobito za Braslava. Spomenuti su Anali također izvor za Arnulfovu borbu s Moravljanima.[129]

Osim službene, pomalo dvorske historiografije, ima i druga literatura koja nije vezana za rad na historiji, nego za vjerska, crkvena, dogmatska itd. pitanja. Tako iz saskoga kulturnog žarišta izlazi benediktinac *Gottschalk* koji je progonjen zbog svoje nauke o predestinaciji bježao po čitavoj Evropi. Tako se i sklonio na dvor kneza Trpimira. On nam je sačuvao vrlo važne podatke o kneževu ratovanju s »Grcima«, tj. s bizantskim gradovima, te nam je to jedan od najvrednijih danas sačuvanih izvora o Trpimiru. Vijesti o Trpimirovu ratu zabilježene su u djelu *De trina deitate*.[130]

U skupinu franačkih ili točnije francuskih pripovjednih izvora treba ubrojiti i djela u kojima se opisuju prolazi križara našim zemljama potkraj XI st. Jedan od opisa one skupine koja je 1096. god. prolazila Hrvatskom i Dalmacijom jest *Historia Francorum, qui ceperunt Jherusalem*, koju je napisao očevidac *Rajmund od Agilesa*.[131] Drugu je napisao njegov mlađi suvremenik nadbiskup tirski *Vilhelm*[132] (rodio se oko 1127. god.). Rajmundov je opis dakako vredniji. Kao kapelan i pratilac tuluškoga grofa s njime je prošao čitavu »Sklavoniju«. Značajno je da križari idući od Akvileje do Trsata i Senja ne nastavljaju obalom dodirujući dalmatinske gradove, nego iz nepoznatih razloga skreću nekamo u unutrašnjost.

[129] Documenta, str. 357, 379, 380, 381.

[130] Odlomke o Trpimiru izdao je L. *Katić*, Saksonac Gottschalk, str. 8—10.

[131] Documenta, str. 461—462; Priručnik izvora I, str. 401—402.

[132] Documenta, str. 464; Priručnik izvora I, str. 402—404.

Četrdeset dana ne nailaze ni na kakav grad, i Rajmund tvrdi da su tek u Skadru naišli na »slavenskoga kralja«, s kojim tuluški grof sklapa prijateljstvo. Vilhelm je opširniji od Rajmunda. On dodaje Rajmundovu tekstu neka važna objašnjenja (npr., što je Dalmacija i gdje se nalazi), ali se inače uglavnom vjerno drži svoga uzora.

4. *Ugarski izvori*

Sačuvana djela ugarske historiografije počinju s *Gesta Hungarorum* od *anonima* koji se naziva »P. dictus magister ac quondam bone memorie gloriosissimi Bele regis Hungarie notarius«.[133] Dugogodišnje i vrlo plodno raspravljanje o tome tko je anonim i kad je živio, još nije potpuno završeno.[134] Od četiri kralja koji su nosili ime Bela već u početku diskusija nisu došli u obzir prvi i četvrti, ali još nije potpuno uspjelo dokazati da je anonim bio notar kralja Bele III, iako većina autora zastupa takvo mišljenje. Stoga je još uvijek otvoreno pitanje da li je bio notar Bele II ili III. Njegova učenost, poznavanje latinskoga jezika i uopće naobrazba koju je stekao u Parizu izdvajaju ga od kasnijih ugarskih pisaca. To je doba kad u Ugarskoj dvorsko svećenstvo školovano izvan Ugarske preuzima historiografiju od redovnika. Oni više ne pišu suhoparne kronike, nego odabranim jezikom i stilom ulaze u opširan način epskog pričanja. Budući da je anonim bio svećenik, isprepleo je tekst mnogim citatima iz Svetoga pisma, a služi se i nekim danas izgubljenim historijskim djelima, osobito kronikama XI st. Gesta su uglavnom napisana radi toga da pokažu plemenito porijeklo Arpadova roda. Anonimov se način rada ogleda u poglavljima u kojima donosi vijesti i o našim krajevima. U dva poglavlja, u 42. O poslanicima bugarskoga kneza (De nunciis ducis Bulgarie) i u 43. O utvrdama u Zagrebu, Požegi i Vukovu (De castris Zabrag, Posaga et Vlcou)[135] anonim priča o ratovanju najistaknutijih ugarskih vojvoda u prvoj polovici X st. u hrvatskim zemljama. Anonimove vijesti o zauzimanju Hrvatske i napose Splita u X st. nisu dakako točne, pa ih historiografija nije preuzela, ali su vrijedne zbog toga što nam je on prvi zabilježio neka imena kao Peturgoz (Petrova gora) zatim Zabrag (Zagreb), Posega (Požega) i Vlcou (kasniji Vukovar). Dakle, anonim otpada kao pouzdan izvor za zbivanja u X st., ali se može prihvatiti njegova tvrdnja o postojanju spomenutih kastruma. Uostalom, možda i nije isključeno da su Ugri u kakvom pljačkaškom pohodu u X

[133] SS rerum hungaricarum I, str. 33.

[134] Vidi predgovor u izdanju Gesta od E. *Jakubovicha* (SS rerum hungaricarum I, str. 15—30); zatim dodatak L. *Szilágyja*, De aetate ac persona P. magistri (Annonymi) Belae regis notarii (n. dj., II, str. 629—634).

[135] SS rerum hungaricarum I, str. 86—88.

st. osvojili koji od spomenutih slavonskih kastruma, ali je nemoguće da su već tada prodrli do Jadrana, a još manje da su zauzeli dalmatinske gradove.

U sakramentar nazvan Codex Prayanus iz svršetka XII st. upisani su tzv. *Požunski anali* (Annales posonienses)[136] koji obuhvaćaju razdoblje od 997. do 1203. god. Drugi dio Anala preuzet je iz istoga predloška kojim se služe ugarske kronike XIV st., ali vrlo nemarno. U tom su izvoru zabilježena i dva podatka za dalmatinsku povijest: Kolomanovo osvajanje Zadra (datirano 1108. god.) i smrt splitskoga nadbiskupa Lovre (1114. god.). Netočna godina Kolomanova osvajanja Zadra potječe vjerojatno odatle što ju je nepoznati ugarski kroničar pribilježio tada kad se Koloman, osvojivši čitavu Dalmaciju, vratio u Ugarsku.

Magister *Šimun de Kéza*, koji se sam naziva »vjernim svećenikom Ladislava IV«, napisao je svoje djelo *Gesta Hungarorum* između 1282. i 1285. god.[137] On se pri svom radu služio starim i danas izgubljenim kronikama i analima. Glavna je karakteristika Gesta u tome što su Ugarskoj kronici naprijed dodana Gesta Hunnorum u kojima se osobito naglašava uloga Atile u ugarskoj povijesti, a zanemaruje stvarni osnivač ugarske države Stjepan I i, štoviše, sam Arpad. Osim toga, pisac je prilagodio sadržaj Gesta svome vremenu. »Hunskoj historiji« dodana su kratka Gesta Hungarorum (od 1091. do 1272. god.). U tom je dijelu Gesta Šimun zapisao, očito na osnovi starijih izvora, podatak o pogibiji posljednjeg hrvatskog kralja Petra.[138] Samo njegova kronika ima podatak o Petrovoj prijestolnici u Kninu.[139] Na tu vijest o Petrovoj pogibiji Šimun nastavlja pričati da je Koloman učvrstio mir s Mlečanima, da je poslao, udruživši se s mletačkom mornaricom, vojsku u Apuliju gdje su Mlečani osvojili Monopoli i Brundizij; zauzete je gradove, kako tvrdi kroničar, sicilski vladar jedva preoteo natrag.

Koliku vrijednost imaju Šimunovi podaci o kralju Petru za hrvatsku povijest, lako će se razabrati spomene li se da su oni jedino svjedočanstvo ne samo o njegovoj pogibiji nego i o njemu uopće. Vijest se dakako ne može provjeravati, ali nema razloga da joj ne vjerujemo. Značajno je da Šimun upotrebljava za Hrvatsku naziv Dalmacija, a to je pojava s kojom ćemo se susresti i kasnije u Bečkoj ilustriranoj kronici. To bi moglo značiti da su se oba izvora služila nekim zajedničkim predloškom u kojem je Hrvatska bila poistovjećena s Dalmacijom.

Osim djela Šimuna de Kéza nije se iz XIII st. sačuvala ni jedna druga kronika. Tek u XIV st., kad je za Anžuvinaca procvala i historiografija, dobiva *Ugarska kronika* nekoliko novih redakcija koje se mogu

[136] Vidi predgovor E. *Madzsara* u SS rerum hungaricarum I, str. 121—124. i ondje navedenu literaturu. Tekst u n. dj., str. 125—127.

[137] Vidi predgovor A. *Domanovszkog*, Simonis de Keza Gesta Hungarorum u SS rerum hungaricarum I, str. 131—139.

[138] SS rerum hungaricarum I, str. 182. »Iste quoque in regnum Dalmatiae misso exercitu occidi fecit regem Petrum, qui Hungaris in montibus, qui Gozd dicitur (sic) occurrens, est devictus in montibus memoratis et occisus. Unde iidem montes usque hodie in hungarico Patur Gozdia nominantur«.

[139] SS rerum hungaricarum I, str. 182. »Sedes enim huius regis et solium in Tenen erat civitate«.

podijeliti u dvije skupine. U prvoj je najvažnija *Bečka ilustrirana kronika* (Chronicon pictum Vindobonense ili Kepes kronika).[140] Napisao ju je stolnobiogradski kustos *Marko de Kált* (na dvoru Ludovika I, između 1358. i 1376. god.). Dokazano je da su najstariji dijelovi Bečke kronike koji sežu do kraja XII st. rađeni na osnovi starijih predložaka iz XI st. Upravo iz toga dijela Kronike, iz poglavlja koje nosi naslov »O dolasku cara i zeta njegova kralja Salomona« (De adventu imperatoris cum rege Salomone genero suo)[141] uzimamo vijest o Zvonimirovu poslanstvu upućenu Gejzi i kralju Salamonu. Poslanici su ih zamolili u ime Zvonimira da bi oni sami (propria persona) pomogli Zvonimiru protiv Karantanaca koji su zauzeli Dalmatinsku marku. Kralj i herceg sakupili su vojsku, pošli u Dalmaciju i potpuno je vratili Zvonimiru, na što ih je on bogato nadario. Ovaj je podatak tumačen u historiografiji vrlo različito, ali najviše je odbacivan. Razlog je odbacivanja nepovjerenje historičara prema točnosti izvora (izvor daje prerano Zvonimiru naslov rex i tvrdi da su Arpadovići vratili hrvatskome vladaru čitavu Dalmatinsku marku). Smatra se također da je i kronologija izvora netočna. Međutim, detaljnija je analiza vijesti ipak otkrila da je Dalmatinska marka doista postojala i da je kroničar dao Zvonimiru naslov rex zbog toga što su mu Arpadovići vjerojatno i pomogli do prijestolja. Zato se Bečka kronika može upotrijebiti kao izvor za Zvonimira i njegovu politiku prije nego je došao na hrvatsko prijestolje.

U jednom od idućih poglavlja Kronike — Ladislav Sveti se kruni — nailazimo i na podatak o Ladislavovu osvajanju Hrvatske i Dalmacije. Kroničar tvrdi da je Ladislav »za vječno« pokorio Hrvatsku i Dalmaciju pod svoju vlast. Njega je pozvala njegova sestra (Zvonimirova udovica) te je on obje zemlje povratio pod svoju vlast i predao ih svojoj sestri. To nije, kaže kroničar, učinio zbog želje za vlašću već zbog toga što su mu obje zemlje pripadale po zakonu: Zvonimir mu je bio rođak u prvom stupnju srodstva. Kao što je poznato, ova vijest nije sasvim historijski točna jer Ladislavu nije pošlo za rukom osvojiti Dalmaciju, a prema podacima arhiđakona Tome ni u osvajanju Hrvatske nije dopro do mora. Porijeklo netočnih vijesti može se dijelom svesti na prilično nemaran odnos Marka de Kált prema izvorima koje prenosi u svoje djelo. On npr. preuzima vijesti iz Šimuna de Kéza o kralju Petru i sažima ih u jednu rečenicu (Koloman je podložio Ugarskoj kraljevstvo Dalmaciju pošto je ubio njezina kralja nazvanog Petar u brdima Petur gozdia)[142] i prourječi sam sebi jer je već govoreći o Ladislavu spomenuo da je on, dakle Ladislav, osvojio Hrvatsku i Dalmaciju. Ipak je vrijednost i tako redigirane kronike za nas dosta velika.

Poljsko-ugarska kronika ponekad se upotrebljava kao izvor za Zvonimirovo ubojstvo, iako je kritička historiografija odbacuje zbog toga što se točno ne zna ni kad je nastala ni tko je njezin autor.[143] Autor se te

[140] Vidi A. *Domanovszky,* Chronici hungarici compositio saeculi XIV u SS rerum hungaricarum I, str. 219—237.

[141] SS rerum hungaricarum I, str. 361—364.

[142] SS rerum hungaricarum I, str. 433. »Iste Dalmacie regnum occiso suo rege Petro nominato in montibus Petergozdia Hungarie adiunxit«.

[143] Vidi predgovor J. *Deéra* u SS rerum hungaricarum II, str. 291—298.

kronike služio ugarskim pripovjednim izvorima, prije svega dijelovima »Hunske povijesti«. Za hrvatsku povijest obično se citira treće poglavlje »O pobjedi kralja Atile« (De victoria Atyle regis).[144] Prema toj legendi Krist je tobože zapovijedio Atili da odustane od osvajanja Rima i da pođe osvetiti smrt sramotno ubijenoga kralja Hrvatske i Dalmacije Kazimira! Atila je poslušao, prešao je Alpe i spustio se na granicu »Hrvatske i Slavonije između Save i Drave« i tamo se sukobio s velikašima koje je nadvladao u osmodnevnoj bici. Tako je osvetio Kazimirovu smrt. Nakon toga odlučio je naseliti se u Slavoniji i uzeo je, štoviše neku Hrvaticu za ženu.

Ova legenda nema nikakve historijske jezgre. To je vrlo nespretno miješanje različitih pripovjednih izvora oko jedne činjenice: pogibije posljednjeg hrvatskog kralja. Kako mu kroničar, vjerojatno redovnik iz Male Poljske, očito nije znao ime, upotrijebio je poljsko vladarsko ime Kazimir. Zato se ova kronika ne može upotrijebiti kao historijski izvor.

5. *Papinski izvori*

O vezama između papinstva i Balkana postoji nekoliko skupina izvora koji po svome značenju nimalo ne zaostaju za ostalim italskim izvorima. To su, prije svega, sačuvana pisma nekih papa iz IX i X st., potvrde zaključaka splitskog crkvenog sabora iz 1063. god. od Aleksandra II i najzad, krunidbena zavjernica Zvonimirova. Spomenuta papinska pisma sačuvana su ponajviše slučajno jer za IX i X st. nema sačuvanih cjelovitih papinskih registara. S druge strane, jedan od najvažnijih izvora za životopise i djelatnost papa — *Liber pontificalis*[145] — siromašan je tekstom upravo u stoljećima kad postoji življa veza između papa i Balkana.

Papinska pisma koja se tiču Hrvata i Dalmatinaca ponovo je sakupio F. Šišić.[146] Najopsežnija sačuvana korespondencija potječe iz registra Ivana VIII (872—882). Ivanova su pisma neobično važna za uspostavu prilika u Hrvatskoj za Domagoja i Branimira. Prvo pismo Ivana VIII upućeno Domagoju pokazuje da je papa smatrao hrvatskoga kneza osobom povjerenja. Naime, pismo je napisao radi toga da mu se potuži kako mu je »greca falsitas« preotela Bugarsku. Bio je to patrijarh Ignacije koji se nije ustručavao, tuži se papa, premda ga je prokleo, poslati onamo nekoga shizmatika za nadbiskupa. Drugo Ivanovo pismo odražava teško stanje u hrvatskoj državi. Domagoj se bori protiv urotnika. Zato se u trećem pismu papa obraća hrvatskome knezu sa savjetom neka krivce ne kažnjava smrću, nego progonstvom. Od njega također traži da obustavi gušarenje svojih ljudi po moru. Pismo koje je 879. god. poslao Ivan VIII »dragom sinu Zdeslavu, slavnom knezu Slavena« (= Hrvata) moleći ga

[144] SS rerum hungaricarum II, str. 302—305.

[145] L. *Duchesne,* Le liber pontificalis. Texte, introduction et comentaire. T. I.

[146] Priručnik izvora I, str. 200—210.

da zaštiti njegova poslanika Bugarima, očito nije Zdeslava zateklo na životu. Prisne veze s papinstvom nastavljaju se i za Branimira. Ivan VIII, štoviše, potvrđuje Branimiru »zemaljsku vlast«, što znači da ga priznaje vladarom u Hrvatskoj. Međutim, stekavši nadzor nad Branimirovom Hrvatskom, papa zahtijeva i to da izabrani ninski biskup Teodozije primi posvećenje iz njegovih ruku, a ne od akvilejskoga patrijarha. Zato mu se obraća 879. god. Slično je pismo poslano »časnom svećenstvu i čitavu narodu u Hrvatskoj«. Ali, želja je pape za crkvenom prevlašću bila tako jaka da se obratio i na dalmatinski episkopat zahtijevajući i od njih da se »vrate« pod Rim. On nastoji privući biskupe prijedlogom da između sebe izaberu nadbiskupa kojemu će poslati palij. Čini se da ipak nije bio odviše siguran u uspjeh svoga zahtjeva pa se zato ponovo obratio Branimiru, hrvatskom svećenstvu i »časnim sucima i čitavu narodu« s nalogom da pošalju poslanike koji će u njihovo ime položiti papi zakletvu vjernosti. Teodozije je ipak stekao papinu naklonost jer ga je kao svoga poslanika uputio u Bugarsku. Pismo u kojem Ivan VIII pita bugarskoga kneza Mihajla zašto nije poslao poslanike kako je Teodoziju obećao, posljednje je sačuvano svjedočanstvo o vezama Ivana VIII s Hrvatima Branimirom, Dalmacijom i Bugarima.[147] Fragmenti triju pisama *Stjepana VI* (885—891)[148] prikazuju biskupa Teodozija u posebnom svjetlu. Kako u prvom pismu papa kori akvilejskoga patrijarha zato što je posvetio Teodozija za salonitanskoga biskupa, to je jasno da se Teodozije nakon smrti Ivana VIII odbio od Rima. Unatoč tome, papa Stjepan VI poziva u posljednjem pismu Teodozija neka dođe u Rim po palij.

Od Stjepana VI do *Ivana X* (920—923) nema nikakvih vijesti o odnosu papa prema Hrvatima. Dva su pisma spomenutog pape sačuvana u djelu Historia Salonitana maior.[149] Ona su svjedočanstvo o težnji Rima da na Balkanu, koji neprestano izmiče njegovoj jurisdikciji, ponovo stekne utjecaj. Treće Ivanovo pismo dokaz je da se dalmatinsko svećenstvo ipak obratio na rimskoga biskupa da mu bude sudac u sporu oko primata u Dalmaciji. Zato Ivan poziva glavne kandidate za metropolitansku vlast u Rim. Njegov nasljednik *Lav VI* potvrđujući pismene zaključke drugoga splitskoga sabora nema razloga da ne potvrdi ukidanje ninske biskupije. On je jedva dočekao da može poslati palij novoizabranom splitskom metropoliti. Njegovo je pismo posljednje svjedočanstvo o vezi između Rima i dalmatinskoga odnosno hrvatskoga svećenstva u X st.[150]

O crkvenom životu u Dalmaciji u XI st. sačuvala se, osim dragocjenih vijesti u Tominu djelu, samo autentična potvrda saborskih zaključaka koju šalje pape *Aleksandar II »regi et episcopis Dalmatiarum«*.[151] Potvrda je poznata samo po prijepisu iz XII st., a važna je zbog toga što ne samo upotpunjuje Tomine vijesti nego nas obavještava o radu crkvenoga sabora i o papinskoj politici prema dalmatinskom svećenstvu u XI st.

Najzad, među papinskim se izvorima sačuvao i tekst *Zvonimirove krunidbene zakletve*. Tekst je najprije upisao kardinal Deusdedit u svoju

[147] N. dj., str. 208.
[148] N. dj., str. 209—210.
[149] N. dj., str. 221, HSM, str. 95—98.
[150] N. dj., str. 223—224; HSM, str. 105—106.
[151] Tekst se danas nalazi u British Museumu u Londonu. Priručnik izvora I, str. 236. Štampani tekst vidi Priručnik izvora I, str. 236—238; CD I, str. 95—96.

Collectio canonum — kardinal je suvremenik pape Grgura VII — a od njega ga je uzeo komornik Celestina III Cencius u svoje djelo Liber censuum Romanae ecclesiae (djelo završava s 1192. god.). On prepisuje tekst i naslov iz Deusdedita: »De censibus sive tributo CC bisantiorum, quod debet rex Chroatie atque Dalmatie et fidelitate ecclesie Romane prestita ab eodem«. Cencijev tekst štampa 1642. god. kardinal Baronius (Annales ecclesiastici), a od njega ga preuzimaju svi kasniji izdavači.

Sačuvani tekst Zvonimirove zakletve jedan je od najdragocjenijih izvora za toga vladara prije svega zato što nema ni najmanje sumnje u njegovu autentičnost.

Fragment pisma Grgura VII upućenog »Wezelino nobili militi« 1079. god. — pismo se nalazi u registru Grgura VII[152] — upotpunjuje nam sliku stvarnoga odnosa između vazala i seniora, Zvonimira i Grgura VII. Ono je također neposredno svjedočanstvo da je Zvonimir zaista vladao u kvarnerskom dijelu bizantske Dalmacije gdje se i sukobio s istarskim vitezom Vecelinom, vjerojatno markgrofovim vazalom.

Od spomenute skupine izvora zaostaju po svom značenju rijetke vijesti sačuvane o našim krajevima u *Liber pontificalis*. To je najprije poznata akcija pape Ivana IV (640—642), rodom Dalmatinca. On je poslao u Dalmaciju i Istru opata Martina da otkupi kosti mučenika.[153] Papa Ivan je zatim sagradio na Lateranu crkvu mučenicima čije je relikvije njegov poslanik donio iz Dalmacije (Venanciju, Anastaziju, Mauru i drugima).

Iako najstariji dio Liber pontificalis svršava s papom Hadrijanom II (867—872) i obuhvaća prema tome i razdoblje koje je i na jadranskoj obali bogato zbivanjima, sastavljači toga vrlo vrijednog izvora ne unose nikakve vijesti iz naših krajeva. Ipak jedan događaj, tj. zarobljenje papinskih poslanika koji su se 870. god. vraćali s carigradskoga crkvenog sabora, dobiva u ovom izvoru neobičnu redakciju. Naime, autor teksta o Hadrijanu u Liber pontificalis mijenja sadržaj vijesti kad je preuzima iz Vita Hadriani.[154] On tvrdi da su papinski poslanici pali u ruke Domagoja (in sclavorum deducti Domagoi manus).[155] Promjena je nastala najvjerojatnije pod dojmom tadašnje Domagojeve politike na moru. Nije isključeno da je sastavljač teksta o Hadrijanu poznavao i korespondenciju između Hadrijanova nasljednika Ivana VIII, iako o tom papi Liber pontificalis ne zna ništa. Prema tome, vijest o tobožnjem Domagojevu zarobljenju papinskih poslanika možemo odbaciti kao nepouzdanu.[156]

[152] N. dj., str. 273.
[153] Liber pontificalis, str. 330.
[154] Documenta, str. 361.
[155] Liber pontificalis II, str. 184.
[156] Hrvatska historiografija uopće ne zna za ovaj tekst. Međutim, Duchesne nije dovoljno upućen u našu povijest i zato pogrešno komentira ovaj dio teksta. Naime, najprije točno tvrdi da su poslanici pali u ruke Neretljana ili Pagana, ali kaže i to da su oni zauzimali »obalu i otoke između Splita i Dubrovnika; taj mali kraj — nastavlja — bio je od VII st., a ostao je i dalje pravo gusarsko gnijezdo«. A Domagoj »vladar te male države« (le chef de ce petit état) poznat je iz korespondencije pape Ivana VIII! Vidi Liber pontificalis II, str. 190. bilj. 52.

6. *Južnoitalski izvori*

Iako analistika u južnoj Italiji počinje mnogo prije dolaska Normana, tek se u njihovo vrijeme javlja sistematski rad na pripovjednim izvorima, prije svega kronikama, analima i historijama. Možda se s pravom pomišlja na to da brzi razvitak normanske historiografije potječe odatle što su Normani donijeli sa sobom u Italiju običaj da u pjesmama slave uspjehe svojih vođa.[157] Normanska se analistika najsnažnije razvija u Apuliji, očito zbog toga što je Bari i prije dolaska Normana bio jedno od najjačih kulturnih žarišta južne Italije. U XI st. nastaje skupina apuljskih anala koji su svi međusobno spojeni zajedničkim, kasnije izgubljenim predloškom. To su: *Annales barenses* koji obuhvaćaju razdoblje od 605. do 1043. god. zatim *Kronika* koja se od XVII st. dalje pripisuje *protospataru Lupu* (od 805. do 1102. god.) i najzad *Kronika barskoga anonima* (Anonymi barensis chronicon) koja obuhvaća razdoblje od 855. do 1115. god. Autor Barskih anala, protospatar Lupus i redaktor *Annales beneventani* (razdoblje od 788. do 1113. god.) služi se istim izgubljenim Barskim analima za starije razdoblje. Osim ovih kronika napisana je potkraj XI st. i prva *Historia sicula*. Napisao ju je 1099. god. *Gaufred Malaterra*. On piše na želju vojvode Rogera, a za starije razdoblje mnogo se oslanja na tradiciju. Djelo nije objektivno pisano jer se pisac ograničio na prikaz junačkih podviga normanskih osvajača, posebno Rogera. Glavni je sadržaj epske pjesme *Vilhelma Apuljskog (Guillermus Apuliensis)*, koja je poznata pod naslovom *Gesta Roberti Wiscardi*, također vezan za ličnost vojvode Rogera II.

Spomenuti su izvori jedina vrela iz kojih crpimo poneku vijest za X ili XI st. Tako je u Barskim analima i Lupovoj Kronici zabilježena pod 926. god. vijest o tome kako je Mihajlo »rex Sclavorum« zauzeo Sipont.[158] Vijest se odnosi na zahumskog kneza Mihajla Višević. Iz starijih Barskih anala vade kroničari XI st. podatak o katepanu Bugianu (Baziliju Bojoanu) koji je s Baranima otplovio 1024. god. u Hrvatsku i zarobio »patrocissam uxorem Cismigi« te je poslao u Konstantinopol.[159] Zatim, Vilhelm Apuljski tvrdi, pjevajući o bizantsko-normanskom sukobu kod Krfa, da su dalmatinske lađe prevezle Robertovu vojsku i konje do Krfa, a da su se Dubrovčani osobito istakli u bici.[160] Iz toga podatka zaključujemo da su Dalmatinci saveznici normanskog vojvode (vidi str. 390).

U opširnoj Historiji Malaterre sačuvan je opis Kolomanove ženidbe s normanskom princezom Buzilom. Iz njegova opisa doznajemo također da je Biograd 1097. god. bio u vlasti Kolomanovoj (in portum Albae, qui juris regis Ungarorum est).[161]

---

[157] F. *Chalandon*, Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile I, str. 1.

[158] Documenta, str. 393.

[159] Documenta, str. 434.

[160] Documenta, str. 458.

[161] Documenta, str. 478.

Novija hrvatska i jugoslavenska historiografija o osnovnim problemima ranosrednjovjekovne hrvatske povijesti

A. Opći prikazi i pregledi hrvatske povijesti

U skladu s općim razvitkom hrvatske historiografije javljaju se i napori oko stvaranja pregleda i sažetih prikaza i pregleda hrvatske prošlosti. Već je »otac hrvatske historiografije« Ivan *Lucić* (Johannes Lucius) na osnovi sabrane građe pokušao u djelu *»De regno Dalmatiae et Chroatiae libri sex«* (Amsterdam 1666) prikazati povijest Dalmacije od rimskog doba do početka XV st. Lucić je imao vrlo široku koncepciju povijesti i nije se ograničavao samo na političku povijest; on je u posebnim poglavljima obrađivao običaje i privatni život Hrvata i Dalmatinaca, a posebno je raspravljao i o Vlasima. Premda je u prikazu političke povijesti bio odviše pristran (posebno u ocjeni politike hrvatskih dinasta prema dalmatinskim gradovima), njegovo je djelo vrijedno i danas prije svega zato što se u njemu sačuvalo dosta izgubljenog izvornog materijala. Lucić je u drugom dijelu »De regno« štampao najvažnije pripovjedne izvore za hrvatsku i dalmatinsku povijest u srednjem vijeku (od Ljetopisa popa Dukljanina do rasprava Marka Marulića).

Prvu monografsku obradu nekih problema iz razdoblja Trpimirovića daje zagrebački gimnazijski profesor Josip *Mikoczy* u djelu *»Otiorum Croatiae liber unus«* (1806. god.). U tom djelu raspravlja o pokrajinama koje su zauzeli Hrvati nakon doseljenja, o hrvatskom imenu i jeziku, o franačkom razdoblju i najzad o dolasku Arpadovića na hrvatsko prijestolje. Djelo ima danas historiografsku vrijednost jer je »Mikoczy pored Lucija prvi naš naučni radnik na polju historiografije« (Priručnik izvora I, str. 83).

Prva tri sveska *»Ogledala Iliriuma«* (štampano u Zagrebu 1839—1842) od Ivana *Šveara* u kojima je obrađena povijest Hrvata do 1114. god. imaju vrijednost samo po tom što je to prva povijest pisana hrvatskim jezikom. Švear je završavajući djelo sam izražavao veselje »što je prvi, premda slabim i neumješnim perom, u materinskom našem jeziku dogodovštinu kušao pisati« (Priručnik izvora I, str. 91).

Ljubićev »Pregled hrvatske povijesti« (Rijeka 1864) za razdoblje Trpimirovića posve je zastario, tako da je tek *Povijest Hrvatska.* Dio prvi: od najstarijih vremena do godine 1526, Zagreb 1882; od Tadije *Smičiklasa* zapravo prva sinteza hrvatske povijesti srednjeg vijeka. Smičiklas je u četiri knjige dao pregled povijesti »od najstarije dobe« do 1102. god., ali se nije zadovoljavao prikazivanjem samo političke povijesti nego je davao, kako sam u uvodu kaže, i »kulturne slike«. Djelo je doduše pisano

naučno, ali je Smičiklas priznao da ga je pisao prije svega zato da »ponešto ugasi i ublaži onu neizrecivu želju za narodnom povijesti, za kojom su upravo drhtali svi bolji ljudi našega naroda...«, jer je s pravom ustvrdio da je pisao »pragmatičku povijest po zakonih novovjeke historiografije« (str. V, VI).

Najzad, prva knjiga *»Povjesti Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća«* (Zagreb 1899) Vjekoslava *Klaića* koja obuhvaća hrvatsku povijest do 1301. god., također je zastarjela. Klaićev prikaz »Vladanja knezova i kraljeva hrvatske krvi« (641—1102) nije ni onda kad je bio napisan značio ništa novo, jer se Klaićev interes nikada nije zaustavljao na razdoblju Trpimirovića. Vrijednost je Povijesti Hrvata tek u knjigama koje su nastale nakon nje.

Moglo bi se bez pretjerivanja ustvrditi da hrvatska historiografija posljednjih četrdeset godina stoji pod snažnim utjecajem Šišićeva autoriteta. Jer kao što je Rački kao izraziti historičar narodne dinastije usmjeravao u znatnoj mjeri hrvatsku historiografiju u drugoj polovici XIX st., tako joj je i F. Šišić nametao u XX st. određene probleme. Možda se to ne bi toliko osjećalo da Šišić nije ograničio svoj interes gotovo isključivo na političku povijest. Zato se često još i danas raspravlja o problemima koji to po svojoj važnosti ni u kom slučaju ne zaslužuju (npr., o problemu Zvonimirove smrti ili o Slavčevu vladanju). Takav je utjecaj bio to kobniji što je ograničavao problematiku koju je tako bogato i otvarao i rješavao još F. Rački, a nije za to davao nikakvu naknadu. Kako Rački nije stigao da svom radu na narodnoj dinastiji da sintezu u zaokruženoj cjelini, to je ponajviše *Šišićeva »Povijest Hrvata u doba narodnih vladara«* (Zagreb 1925) služila kao uzor kasnijim sličnim radovima. Spomenuto se Šišićevo djelo s pravom ubraja u red najboljih dosad napisanih opsežnih pregleda povijesti Hrvata do XII st. Štoviše, ono odskače od dotad sličnih sinteza prije svega po tome što je Šišić neprestano nastojao da zbivanja u Hrvatskoj poveže s događajima u susjedstvu. On je možda u tom smislu katkada i pretjerao (npr. u rješavanju Slavčeva problema samo u okviru politike pape Grgura VII). Ipak je takav način rada pružio Šišiću mogućnost da lakše shvati neka pitanja iz političke povijesti. Pa iako nije dao razvojnu liniju — što mu je Lj. Hauptmann s pravom prigovorio — njegov je prikaz političke povijesti Hrvata do XII st. u cijelosti točan. Posve je razumljivo da se i u takvim prikazima nailazi i na poneke nedostatke. Možda se među takvim najteže osjeća Šišićeva težnja da karakter najstarijih hrvatsko-ugarskih odnosa prikaže modernim pojmovima. Prenoseći pojam moderne države u rani srednji vijek, Šišić je — i za njim njegovi sljedbenici — uzalud nastojao dokazati međunarodni karakter tzv. Pacta conventa ili tobožnju personalnu uniju Hrvata s Ugrima početkom XII st. Takvo ga je shvaćanje države, a s tim u vezi i vladarske politike, u krajnjoj liniji natjeralo da politiku Trpimirovića ocijeni i osudi kao negativnu (vidi str. 532). Šišićeva se Povijest Hrvata još u nečemu odvajala od dotadašnjih: ona nije bila popularna, nego naučna sinteza u kojoj je Šišića tek tu i tamo prevladao patriotski osjećaj. Međutim, da to djelo ima i težih nedostataka, ne bismo u njemu mogli gledati drugo nego dosad najuspješniju naučno zasnovanu sintezu hrvatske povijesti za narodnih vladara.

Smatrajući da je u Šišićevoj Povijesti Hrvata »od borbe s izvorima stradalo prikazivanje kako je hrvatska povijest tekla«, Lj. *Hauptmann* je

u posebnom članku nastojao pokazati »glavne crte povijesti hrvatske« (Koje su sile hrvatske povijesti odlučivale u vrijeme narodne dinastije, str. 165. i d.). Kako je Hauptmannu glavni subjekt hrvatski narod, a ne dinastija, on je prema njegovu uvjerenju trebao da rješava trostruku zadaću: svladati geografski dualizam između Panonije i Dalmacije, politički između Hrvata i Romana i »izvojštiti svoju nezavisnost protiv presilnih susjeda« (str. 166). Ne pitajući nije li možda previše strogo odmjerena zadaća hrvatskim vladarima — Hauptmann ne govori kasnije o narodu, nego o vladarima — i da li ju je zaista mogao riješiti, Hauptmann je, slično kao i Šišić, osudio sve hrvatske vladare zbog tobožnje nesposobnosti da riješe postavljene zadatke. Izuzeo je samo Stjepana I koji je, kako on misli, jedini shvatio da je njegove predšasnike tobože »zaludivala varava slika bizantskoga prijateljstva« (str. 185) te je odlučio da »jadranski čvor presiječe karantansko-hrvatsko-ugarskim savezom«. Budući da je s takva stajališta osuđivao hrvatske vladare, morao ih je najzad proglasiti kratkovidnima (str. 185). Stoga je kritika s pravom odbila Hauptmannovu ocjenu politike hrvatskih vladara (V. *Klaić,* Dva slovenska učenjaka, str. 201. i d.).

Prema tome, pokušaj korekture Šišićeve Povijesti ne polazi za rukom prije svega zbog toga što je polazna točka kritike bila ista kao i kritiziranog autora. To, drugim riječima, znači da je ocjena bila nepravedna.

Svi kasniji pregledi ili priručnici hrvatske povijesti kao *Katićev* (Povijest Hrvata, MH, 1936), *Baradin* (Povijest Hrvata, Zagreb, 1943) ili samoga *Hauptmanna* (Kroaten in Wandel der Jahrhunderte, Berlin 1944) nisu na Šišićevoj slici hrvatske povijesti mijenjali ništa bitna.

Izuzetke čine, posve razumljivo, prvi pokušaji sinteze nakon oslobođenja. To je prije svega tekst hrvatske povijesti u Historiji naroda Jugoslavije I od V. *Babića.* Uza sve to što su i redaktori unosili u njega svoja shvaćanja ili rezultate vlastitih istraživanja, u Babićevu prikazu ima i mora biti nedostataka koji uvijek prate pionirske radove. Naime, u početku rješavanja društveno-ekonomske problematike koja je u Babićevu prikazivanju uklopljena u političku historiju — a u takvim se prikazima hrvatske povijesti našla prvi put — bila su gotovo neizbježna lutanja koja su posljedica nepotpuno, u nekim slučajevima još i danas neriješenih problema. Ali, tekst i takav kakav jest, vrlo dobro je ispunio svoju zadaću u onom razdoblju hrvatske historiografije kad je ona kretala novim putovima. Treba naglasiti da i tada još mnoga pitanja hrvatske povijesti nisu bila raščišćena. Stoga i nemamo pravo gledati na Babićev prikaz drugačije nego kao na prvi uspjeh u novom stvaralaštvu hrvatske historiografije.

Očekivali bismo da će u kratkom pregledu hrvatske povijesti što ga je u sovjetskoj Historiji Jugoslavije (Istorija Jugoslaviji I, izd. ANSSSR, Moskva 1963, str. 49-61) dao J. V. *Bromlej,* zbog toga što je pisan dvadeset godina nakon Babićeva teksta, biti iskorišten napredak hrvatske historiografije. Ali, pišući isključivo sa stajališta ekonomskoga shvaćanja historije, Bromlej je sveo političku povijest na prekratak i vrlo često netočan pregled, a u njegovu tekstu osobito iznenađuje neobičan prikaz hrvatskoga društva u X i XI st. Kao da je riječ o izgrađenom feudalnom društvu, on pretpostavlja da tada žive u Hrvatskoj mnogobrojni mali plemići, i štoviše, privilegirani seljaci te čitava sela serva. Najzad, kako i velikaši

nastaju kraljevskim darovnicama, uzalud tražimo u njegovu tekstu odgovor na pitanje kako je u Hrvatskoj nastalo feudalno društvo i gospodarstvo, a da ne govorimo o političkoj vlasti.

Posebno mjesto u dosadašnjim sintezama zauzimaju dvije »kulturne« povijesti Hrvata. To je *Kultura Hrvata kroz tisuću godina* od *J. Horvata* (Zagreb, 1939) i nedavno izašla *Kulturna historija Hrvatske* (Zagreb, 1965) od *Z. Črnje*. Horvatovo je djelo pisano s dobrim poznavanjem dotadašnje literature u slobodnom publicističkom duhu. Nevezan naučnom strogošću Horvat je, posve razumljivo, mogao sebi dopustiti slobodu kakvu ne podnosi strogo naučna i kritička historija. Odredivši unaprijed sadržaj kulturnoj povijesti on sažima njezin prikaz do XII st. u nekoliko slika koje su, dakako, vjeran odraz tadašnjeg tumačenja hrvatske povijesti. Ako su te slike katkada netočne, onda krivicu za to ne snosi Horvat, nego historiografija za kojom se poveo. Iako je Horvatovo djelo, gledano sa stajališta današnje historiografije, ponekad zastarjelo, ipak se i danas ugodno doima svježina kojom je znao prikazivati kulturnu prošlost Hrvata.

To se, na žalost, ne može kazati za djelo *Z. Črnje*. Njegova je polazna točka drugačija: on ne govori o Hrvatima, nego o Hrvatskoj, premda sadržaj djela ne odgovara naslovu. Jer ne samo da se historija kulture — izražena tek u naslovima poglavlja — gubi u drugim »historijama« nego i za njeno prikazivanje autoru vrlo često nedostaje potrebno predznanje. Zamijenivši politički pojam Hrvati teritorijalnim, tj. Hrvatskom, autor je doduše posve nepotrebno, proglasio »našima« stoljeća antike, ali je stvarno oduzeo Hrvatima onu ulogu koju su imali u srednjem vijeku. Zato se u Črnjinoj povijesti ne vidi ni hrvatska država, ni društvo ni, dakako, gospodarstvo. On ide tako daleko da govori o Slavenima koji se bore protiv Franaka, zatim o ninskom ili slavenskom knezu ili, štoviše, o dalmatinskom knezu itd. Osim toga Črnja vrlo često zamjenjuje činjenice vulgarizacijama i smjelim, ali i netočnim tvrdnjama. Zbog spomenutih nedostataka on nije svojim prikazom obogatio razdoblje Trpimirovića.

B. Posebna djela i rasprave

1. Iz političke i pravne povijesti Hrvatske i Dalmacije

Iako je interes za probleme iz političke povijesti posljednjih dvadeset godina znatno spao, ipak su njezini problemi na prvome mjestu među historiografskim prilozima. Karakteristično je i to da se rijetko otvaraju nova pitanja. Zbog toga se na prvome mjestu nalazi, kao i pred više od sto godina, problem najstarijih hrvatsko-ugarskih odnosa ili tzv. Pacta conventa, iako kritička historiografija nije odavno imala svom rješenju bilo što bitno dodati. Jednako je s problemom Zvonimira ili Slavca. Međutim, značajno je da je gotovo zamro interes za najstariju hrvatsku povijest ili točnije pretpovijest, tako da se više ne pokreće pitanje porijekla Hrvata, njihova imena, a o doseljenju Hrvata se raspravlja u svega jednoj raspravi (vidi str. 64). Napuštanje navedene problematike uzrokovano je jednim dijelom, bez sumnje, i uvjerenjem da je historija sama nemoćna da i dalje nešto pridonosi toj složenoj problematici.

Vjerojatno ni jedan problem iz najstarije hrvatske povijesti nije toliko otvoren unatoč mnogobrojnim raspravama koliko pitanje prvih početaka i uopće prve pojave Hrvata na historijskoj pozornici. Dakako, pojave Hrvata kao narodne skupine koja će i dalje nositi to ime u historiji do današnjega dana. Najveće teškoće u rješavanju problema nastaju zbog nestašice izvornog materijala, pa se historija mora oslanjati na druge nauke kao što su arheologija, filologija, antropologija itd. Osim toga, upravo na takva pitanja kao što su etnogeneza jednog naroda često su u XIX st. utjecale političke prilike koje su iskrivljavale rezultate do kojih je mogla doći objektivna nauka. Takav se negativan utjecaj osjećao naročito u pitanju porijekla Hrvata. To je osobito došlo do izražaja kad je počelo rasti zanimanje za državne odnose u Hrvatskoj nakon doseljenja. *F. Rački*, koji je često utirao putove hrvatskoj nauci, još 1881. god. nije mogao vidjeti do čega će u krajnjoj liniji dovesti njegova shvaćanja društvenih odnosa u vrijeme doseljenja. On je smatrao da su Hrvati naselivši se zadržali svoje »plemenske uredbe«, a da su oni »etnografski sastavljali samo jedno pleme; a to etnografsko pleme dijelilo se genetički u pet (bolje sedam) rodova (bolje: plemena)«. Ali, u tom plemenskom društvu »nalazimo već u staro doba plemstvo«, no ono je imalo isključivo »svoj korien u samom društvu i u društvenih odnošajih slovjenskih« (Hrvatska prije XII vieka glede na zemljišni opseg i narod, str. 130—131, 185).

Slavensku će teoriju Račkoga zamijeniti nekoliko godina kasnije Klaićeva *hrvatska teorija*. Ta promjena od slavenske do hrvatske teorije ili točnije od slavenske do neslavenske otvorila je vrata nakon Klaića različitim kombinacijama koje su se nastojale iskoristiti u političke svrhe. Zato su neke od njih danas potpuno odbačene. Prihvativši izvještaj Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata i podatke o istom događaju u splitskog arhiđakona Tome kao historijski točne, Klaić je tražio zametak hrvatskog plemstva u doseljenju. »Svi osvajači Hrvati smatrali su se odslije prema starijim pokorenim žiteljima ma kojega porijekla odabranim, plemenitim razredom pučanstva oni su bili gospodari osvojene zemlje, a svi prijašnji žitelji njihovi podanici«. Klaić je doduše dopustio da je tijekom vremena »prestala svaka razlika u ethnografskom pogledu«, ali »ostala je bitna razlika u socijalnom i pravnom obziru«. Zato se otad stanovništvo dijelilo na plemenite Hrvate i neslobodne ljude ili kmetove na »plemenštinama plemenitih Hrvata«. (Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća, str. 13, 15, 16.)

Čim se dakle, postavilo pitanje socijalnog dualizma nedostajao je samo jedan korak da se Hrvate-osvajače ili »gospodare Slavena« učini strancima. Klaić još nije na to mislio, ali je to učinio poljski sociolog Gumplowicz koji je postanak država kod Hrvata i Srba tumačio osvajanjem ratničkih družina. Kao sociolog ne mareći mnogo za točnost historijske metode i potrebu historijskog dokaza, on je na osnovi vrlo površnih argumenata tvrdio da su Hrvati slavizirani Goti, i to potomci onih Gota koji su se nakon 375. god. povukli u Galiciju i ondje zavladali Slavenima. Kao jedno od uporišta njegove teorije služili su mu podaci arhiđakona Tome o Gotima (vidi Allgemeines Staatsrecht. Anhang: Die Staatengründungen der Serben und Kroaten, str. 799. i d. Vidi pregled te teorije H. Lowmianski, La genèse des états slaves, str. 29-34). Upravo primjer Gumplowicza pokazuje kako je opasno i, gledajući s naučnog stajališta, pogrešno upotrebljavati srednjovjekovnog pisca XIII st. za dokazivanje historijskih činjenica koje su starije devet stoljeća. Uza sve to gotska teorija o porijeklu Hrvata i dalje je podržavana samo na osnovi »gotomanije« dvaju pisaca: popa Dukljanina i arhiđakona Tome. Ona je, dakako, imala korijenje i u Herderovu shvaćanju »pitome slavenske duše« i slavenske miroljubivosti, sve odlike koje tobože nisu dopuštale da Slaveni sami stvore državnu organizaciju. Sociološka su istraživanja tobože dovela do istih rezultata, pa se odjednom javilo uvjerenje da su u svih Slavena strani osvajači organizirali države. Zato se i J. *Rus* kao geograf osmjelio na to da samo na osnovi popa Dukljanina utvrdi tobožnje dvjestogodišnje vladanje »kraljeva dinastije Svevladičev, najstarejših skupnih vladarja Hrvatov i Srbov« (Ljubljana 1931.). On je bio uvjeren da može izjednačiti neke ličnosti iz Jordanesa s Dukljaninovim vladarima. Za razliku od Gumplowicza, on je smatrao da su Hrvati »gotizirani« na Balkanu. U novim raspravama (Slovenstvo in Vislanski Hrvatje od 6. do 10. stoljetja, str. 31-45) Rus se nije ustručavao tvrditi da su Hrvati jedno od najbrojnijih istočnogermanskih plemena. Među te tobože germanske Hrvate došli su Slaveni kojima su Hrvati dali »državotvornost« odnosno dinastiju i plemstvo.

Rusu dolazi u pomoć J. *Kelemina* (Goti na Balkanu, str. 129; *Isti*, Germanoslavisches von der oberen Donau). Kritika je uglavnom vrlo oštro

odbila ovu gotsku teoriju. Nije doduše imala mnogo posla jer su Rusove konstrukcije bile plod ili nepoznavanja problematike ili njegove mašte. Zato je priznala jedino toliko da je Rusu uspjelo pokazati vezu između prvih glava Ljetopisa popa Dukljanina i Jordanesa. S druge strane, kritika je pokazala da je »gotomanija« u istom Ljetopisu »samo stilističko sredstvo, kojim kompilator spaja dva inače neskladna dijela« (Lj. *Hauptmann* u Nastav. vjesniku XLI, str. 76-79). A kritika je lingvističkih Rusovih izvoda — osobito što se tiče imena — također pokazala da je on bio u zabludi koja je potekla iz nepoznavanja »germanskih glasovnih zakona« (A. *Mayer* u istom časopisu, str. 87; N. *Radojčić*, O najtamnijem odeljku Barskoga rodoslova, str. 24. i d.). U pohvalu gotske teorije upustio se među historičarima samo K. *Šegvić* (Hrvat, Got, Slav u djelu Tome Splićanina, str. 18—25. i Nast. vjesnik XL). I kasnija su istraživanja odbila pomisao na to da u Gotima spomenutih pisaca valja tražiti bilo prave Gote ili neke pretke Hrvata i Srba (F. *Šišić* u Letopisu Popa Dukljanina, str. 112, 113—121).

Prema tome, zasnovana na odveć labavim temeljima a pri tom katkada opterećena pritiskom nezdravih političkih tendencija, gotska teorija o porijeklu Hrvata nije se mogla održati.

Pojava osobnog imena Horoathos na Tanajskim pločama (na Krimu) u II i III st. n. e. obratila je pažnju filologa i historičara na Kavkaz i potakla ih da pretke Hrvata traže na tom području. Tako je nastala *iransko-kavkaska teorija* o porijeklu Hrvata, koju je do kraja izgradio Lj. Hauptmann. Polazeći s istoga stajališta — tj. imena Horoathos u Tanaisu — N. *Županić*, Prvobitni Hrvati. Prethodno saopštenje, str. 291. želi dokazati da »prvobitni Hrvati nisu bili Sloveni, već tuđe pleme iz Azijske Sarmatije, koje je u oluji Seobe Naroda udes bacio u transkarpatsku slovensku domovinu, pa je sebi podvrglo neki dio puka, a taj se počeo nazivati Hrvatima«. Županić se oslanjao na filološka istraživanja M. *Vasmera* koji je na osnovi posuđenih riječi i imena mjesta nastojao dokazati da su svi poznati historijski narodi na području južne Rusije od Kimeraca, Skita, Sarmata i Alana do današnjih Oseta u Kavkazu porijeklom Iranci. To su i Hrvati jer njihovo ime hu+urvatha znači prijatelj (Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, str. 56).

Tako su slavisti ponovo pokrenuli pitanje nisu li Anti-Slaveni, u kojima su se naslućivali današnji Čerkezi, hrvatskog odnosno iranskoga porijekla. No, kako su to sve bila više ili manje zanimljiva filološka razmatranja, Hauptmann je na sebe preuzeo zadaću da ih kao historičar učvrsti. Utvrdivši najprije ponovnom analizom historijskih izvora da su Duljebi bili »ne samo članovi antskog saveza nego i njegovi vođe«, on je nastojao istražiti da li su zakarpatski Anti rod kavkaskima. Pri tom je mislio da se može osloniti na tri dokaza: 1. na čerkeške narodne pjesme, zabilježene tek u XIX st. o antskom junaku Baksanu koji bi odgovarao Jordanesovom kralju Božu; 2. na kaseze ili koseze, koji nose tobože ime po »jednom od bjelo hrvatskih plemena«, a po imenu su identični s današnjim Čerkezima (kasag = käsäg = Čerkez) i 3. na etnografiju, koja »spaja Kavkaziju sa Zakarpaćem četverostruko, jer i ovdje i ondje vidimo odjednom na okupu Ante, Hrvate, Kasege i Srbe«. Zato je bio konačan zaključak da su Hrvati, Srbi i Kasezi alanskoga odnosno kavkaskog roda

(Seoba Hrvata i Srba, str. 59—61). Kolikogod se Hauptmann trudio da novim, nimalo nezanimljivim pretpostavkama učvrsti kavkasko-iransku teoriju, još uvijek je ona počivala na slabim temeljima i zato nije prihvaćena (V. *Ćorović*, Historija Bosne I, str. 100, bilj. 1. i B. *Grafenauer* u Hist. zborniku VI, 1953, str. 78. i d.).

Poslije Hauptmanna pokušao je i M. *Barada* od historičara dokazivati antsko porijeklo Hrvata, ali je njegov pokušaj kao nenaučan kritika posve zabacila (Hrvatska diaspora i Avari, str. 7—77. i rec. B. *Grafenauera* u HZ VI, str. 71—83).

Tako diskusije o porijeklu Hrvata nisu došle do željenog konačnog cilja jer su se uglavnom kretale u krugu točno ograničenih filoloških razmatranja. Ta da se i moglo dokazati da osobno ime Horoathos potječe od nekoga plemena, bili bi se moglo samo na osnovi te činjenice tražiti porijeklo čitava plemena? Geneza je nekog plemena mnogo zamršeniji proces koji je gotovo nemoguće otkriti samo u historičarskim okvirima. A arheološki nalazi ukazuju na mišljenje različitih kultura na području koje se smatra prvotnom domovinom Hrvata. Zato se zasad možemo vratiti na mišljenje starije historiografije koja nije vidjela razlog da Hrvate i Srbe izdvoji od ostalih Slavena. No, konačnu će riječ u tim pitanjima dati tek svestrana istraživanja, koja još uvijek nisu provedena.

Razrješenje pitanja odakle potječe *ime Hrvat* nije se činilo tako teškim već zbog toga što ono uz sebe nije nužno vezivalo i pitanje geneze naroda koji to ime nosi. To je jedan od razloga zašto se, prvenstveno među filolozima, pojavilo više mišljenja koja su na najrazličitije načine tumačila ime Hrvat. Daleko bi nas odvelo kad bismo pokušali izredati sva mišljenja o imenu Hrvat. Već je F. *Šišić* pišući u nekoliko navrata o tom problemu razočarano zaključio da su imena Hrvata i Srba prilično tamna značenja. Pošto je odbacio ne mali broj prijedloga za rješenje — među njima i Šafařikovo prema kojem se ime Hrvat dovodi u vezu s Karpatima — on se, iako ne baš rado i konačno, odlučio za prijedlog V. Millera i Justija. Potonji su na osnovi prije spomenutog natpisa na tanajskim pločama dali tom imenu značenje »sunčev put«, pa bi ime označivalo onoga »koji ima svojih privrženih prijatelja« (Ime Hrvat i Srbin i teorije o doseljenju Hrvata i Srba, str. 1. i d. i Povijest Hrvata, str. 236. i d.). Šišićev je izbor mišljenja bio nepotpun — on se kao historičar teško mogao snaći među filolozima — pa mu je M. *Budimir* zamjerio što nije naveo i mišljenje *Oštira*. On je, naime, došao do uvjerenja da je taj etnikon ne samo predslavenskog nego i predindoevropskog porijekla, a izvodio ga je, isto kao i Šafařik, od Karpata samo na drugoj osnovi. Sam je Budimir smatrao da »ime Hrvat obeležava ono pleme slovenskoga naroda, koje se naročito isticalo svetlim pigmentom. Churvatu spada grupi etnikona čije se onomasiologije osnivaju na boji kose ili kože. Takva su imena npr. Beli Hrvati, Crvena Hrvatska, Bjelaja Rus. . .« (Hrvat, str. 616—617). U razmatranja su se najzad umiješali i etnolozi. Tako je npr. N. *Županić*, Prvobitni Hrvati, str. 295. tumačio ime »pomoću kavkaskih jezika koji pripadaju alarodijskom skupu poput starih Pelazga i Etruščana« i to od riječi »Xhurava« koja znači općinu, zajednicu ili pleme. Kod iranskog je porijekla imena Hrvat ostao iz razumljivih razloga i Lj. *Hauptmann*, a prihvatio je njegovo tumačenje kao moguće i B *Grafenauer* (vidi HZ VI, 1953, str. 79).

Već ovaj letimičan pregled mišljenja koji bi se lako mogao proširiti pokazuje da se u pitanju porijekla imena Hrvat mnogo manje lutalo, ali da će se još uvijek lutati. Velika je teškoća u tome što se ne mogu, kako je to rekao T. *Maretić*, etimološka ispitivanja potvrditi značenjem riječi. No, i nadalje će međusobni megdan voditi međusobno filolozi, jer su historičari zbog nedostatka izvornog materijala u takvim slučajevima nemoćni.

Bez sumnje, posebno mjesto u najstarijoj historiografiji o povijesti Hrvata zauzimaju rasprave o izvještaju Konstantina VII Porfirogeneta o *doseljenju Hrvata*. Literatura je vrlo opsežna, a mišljenja su vrlo oprečna. Najosjetljivije su se razlike javile u mišljenjima prilikom pokušaja da se odredi smještaj i postojanje Konstantinove Velike ili Bijele Hrvatske. Jer se prvotnom mišljenju da je treba tražiti na Labi oduprla čitava skupina učenjaka predvođena Šafařikom koja je smještala Bijelu Hrvatsku mnogo dalje na istok, na Vislu i oko Krakova. Šafařik je bio začetnik teorije o »klinu«, prema kojoj su se Hrvati i Srbi naselili kao strani element među Slavene na Balkanu i odijelili Slovence od Bugara. Šafařikovu ideju o hrvatsko-srpskom klinu prihvatili su od filologa Kopitar i Miklošić. Zaslugom V. *Jagića* ta teorija potkraj XIX st. ipak doživljava potpuni poraz. Jagić je pobijao prije svega postojanje klina u jezičnom pogledu. Zato je porekao vrijednost carevu izvještaju o doseljenju Hrvata i Srba »kao proturječnom i punom fantastičnih dodataka« u kojem su »velika poganska Bijela Srbija naravno upravo tako zemlja maše kao i velika poganska Bijela Hrvatska«. Ideja političke koncentracije Južnih Slavena oko dvaju centara tijekom stoljeća doduše je stara, ali bi bilo anakronizam pripisivati konačan rezultat tog procesa stoljeću u kojem se ta ideja tek ozbiljno rađala. Ni južnoslavenski dijalekti ne pružaju osnovu za tako jednostavnu podjelu, jer je potpuno pogrešno smatrati ikavštinu za hrvatsku, a ekavštinu za srpsku. Dijalekata ima mnogo više među Južnim Slavenima. Glavna je Miklošićeva pogreška u tome što je zaveden carevim izvještajem tražio dualizam i u jeziku. S obzirom na jezične elemente čine svi dijalekti od Alpa do Crnoga mora neprekinuti lanac u kojem nema ni hrvatskih ni srpskih iznimaka. Treba prema tome smatrati zabludom tumačenje koje polazi od careva fantastičnog izvještaja. (Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen, str. 47—87).

Spomenuto Jagićevo mišljenje dugo je vladalo u nauci. To više što je on našao sumišljenike i među historičarima. To je bio prije svega F. *Rački*, koji je još prije Jagića pobijao carev izvještaj o Bijeloj Hrvatskoj i Bijeloj Srbiji. Carevi se podaci mogu prihvatiti samo za češke, ali ne i za ruske Hrvate, pa je car pogriješio jer je zamijenio dva susjedna plemena. Car je, kako je Rački pretpostavljao, mislio na češke Hrvate i polapske Srbe; zato njegove tvrdnje kao neosnovane treba smatrati »pukom kombinacijom njegovom, na koju bijaše po svoj prilici istovjetnošću imena zaveden« (Biela Hrvatska i biela Srbija, str. 141—189). Posljedica je takva shvaćanja i tumačenja carevih vijesti teorija o jednoj slavenskoj seobi iz donjeg Podunavlja prema Crnom, Egejskom i Jadranskom moru. U Podunavlje su se Slaveni spustili iz pradomovine koja se nalazila u porječju gornje Visle i gornjega Dnjestra.

Svi su autori do početka XX st. pisali o carevim vijestima u uvjerenju da je car autor čitava djela De administrando imperio. Kad su I. B. *Bary* i G. *Manojlović* upozorili na to da je 30. pogl., oko kojega su se najviše lomila koplja, nastalo kasnije i da nije carevo, onda je ponovo trebalo pristupiti objektivnoj ocjeni carevih vijesti. Zato je Lj. *Hauptmann* učinio vrlo dobro što je iznova analizirao sva mjesta u djelu koja govore o Hrvatima. Osnovni mu je zadatak bio da utvrdi je li postojala Konstantinova Velika ili Bijela Hrvatska. Kako je jedan od dokaza protiv cara u dotadašnjoj literaturi bila tvrdnja da postoje češki i ruski, ali ne i Bijeli Hrvati, Hauptmann je ponovnim pretresom izvora o Hrvatima utvrdio da se Konstantinovi podaci podudaraju sa sudbinom velikočeške države ili Konstantinove Bijele Hrvatske. Anonimno 30. poglavlje pisano je kasnije od careva i zato prividan nesklad u De administrando imperio. Car govori o ranijem razdoblju češke države, u doba kad su je napadali Pečenezi i Ugri, a kada je graničila s Turcima (Mađarima), dok anonim piše između 955. i 973. god. Prema tome, Konstantinova Bijela Hrvatska nije »plod samo raspaljene mašte«, to je gornje Povislje, tj. Mala Poljska. Hauptmann podvrgava kritici i careve podatke o Dalmatinskim Hrvatima. Podaci 30. pogl. mu dopuštaju da odbaci careve tendenciozne tvrdnje o ulozi Heraklija prilikom naseljenja Hrvata. Naime, anonim uopće ne poznaje Heraklija, već tvrdi, kao što je poznato, da je Hrvate dovelo na jug petero braće i dvije sestre. Tu narodnu tradiciju treba prihvatiti jer je historijski točna. Kad su Avari bili potučeni pod Carigradom 626. god. prodrlo je u Dalmaciju pleme Bijelih Hrvata, »savladalo je Avare i mjesto njih kao plemstvo zavladalo podložnim Slavenima« (Dolazak Hrvata, str. 88, 92—5, 97, 103—127). Hauptmann se i kasnije više puta vraćao na problem Bijele Hrvatske i doseljenja Hrvata, iako ne više s toliko sigurnosti (JIČ I. str. 534). Jedva bi se i mogao naći prigovor postojanju Bijele Hrvatske onako kako ju je zaista s mnogo erudicije i duhovitih zapažanja, po riječima S. *Stanojevića* (JIČ II, str. 50) prikazao Hauptmann. Ali, ne smije se zaboraviti da ni u doba Račkoga nije postojanje Bijele Hrvatske ili bolje Hrvata u X st. na sjeveru bio problem. Problem je bio i ostao u tome što nitko do danas nije dokazao postojanje Bijele Hrvatske ili Bijelih Hrvata u VII stoljeću. Zato je i Hauptmann i ostali pisci nakon njega izbjegavao da nešto podrobnije kaže o tome kako i kada su Hrvati kao ratnička družina došli na jug. Oni su samo odrešito branili narodnu tradiciju koja po njihovu mišljenju nije mogla pogriješiti kad je doseljenje Hrvata stavljala odmah nakon pada Salone. Kad je dakle nedavno B. *Grafenauer,* Prilog kritici izvještaja, str. 1—56. podvrgao ponovnoj kritici careve podatke, što se tiče tumačenja seobe Hrvata, nije se mnogo udaljio od Hauptmanna. Iako nije sasvim prihvatio njegovo datiranje postanka 30. poglavlja, složio se s tim da je ono moglo nastati tek nakon careve smrti. Spomenuto je poglavlje druga redakcija, vjerojatno dalmatinskoga postanja. I on se složio s tim da Heraklija treba brisati iz careva djela ondje gdje ga je car samovoljno unio. On misli također da lokalizacija Bijele Hrvatske »s onu stranu Turske« potječe iz Dalmacije ili iz Carigrada, da sjeverna Bijela Hrvatska nije careva kombinacija, nego vijest iz narodne tradicije. Međutim, Grafenauer je pošao dalje od Hauptmanna u tome što je na osnovi rasprostranjenja imena Hrvat na širokom prostoru od Polablja do

Grčke zaključio da se ne može govoriti samo o jednokratnoj migraciji iz prvobitne Bijele Hrvatske. Zato on pretpostavlja da prva »disperzija« Hrvata i Duljeba datira iz sedmog desetljeća VI st. tako da su se prvi hrvatski i duljepski »dijelići« pojavili već s prvim Slavenima na Balkanskom poluotoku, u istočnim Alpama i preko Labe. Međutim, jadranski su Hrvati došli kasnije, u posebnom valu i izazvali prekretnicu u historiji dalmatinskih Slavena jer su ih podigli na ustanak protiv Avara. Hrvati su se doselili najvjerojatnije oko 623. god. Grafenauer je u svojoj raspravi vodio računa i o svim radovima koji su se pojavili u vezi s doseljenjem Hrvata poslije Hauptmanna. On je odbio obnovljenu Howorth-Buryjevu teoriju, koju je 1944-5. zastupao i poznati bizantolog H. *Grégoire,* naime, mišljenje da dolazak Hrvata zapravo predstavlja doseljenje Bugara iz Panonije na Jadran. Ta se teorija oslanja na sličnost imena Krovatos — Kuvrat — Kuver. Ovaj posljednji bio je vođa Bugara u ustanku protiv Avara. Tako je Grafenauer koji je pokušao pomoći Hauptmannu da obrani cara i njegov izvještaj, zapravo idejom o *dvostrukoj hrvatskoj seobi* oslabio dojmove koji su se mogli steći nakon Hauptmannovih radova. Značajno je svakako da ni on nije pobio prigovore Račkoga što se tiče postojanja Hrvata u VII st., koje je i u današnjem stanju problematike ostalo otvoreno.

Od svih tragova hrvatskoga imena na širokom prostoru od Zakarpaća preko Alpa i Dinarida do Grčke najviše je sporova u historiografiji izazvalo pitanje ne doduše imena, ali zato uloge Hrvata u slovenskim zemljama. Činjenica da se u X st. spominje u Karantaniji »pagus Chrouati«, a ne samo različiti oblici imena Hrvat, dala je povoda V. *Klaiću* za danas neprihvaćenu tvrdnju da su stanovnici te »župe Hrvata« bez sumnje Hrvati »imali najodličniji položaj u čitavoj zemlji ...« (Hrvati i Hrvatska, str. 17). Pretpostavljalo se, štoviše, da je »prva politička slovenska organizacija djelo tamošnjih Hrvata (F. *Šišić,* Povijest Hrvata, str. 300). Te su tvrdnje bile netočne zbog toga što je bila pogrešno lokalizirana »župa Hrvati«, pa se činilo da je teritorijalno znatno veća nego što je bila. Ipak uloga Hrvata u ranosrednjovjekovnoj slovenskoj povijesti time još nije bila razjašnjena jer je Lj. *Hauptmann* postavio problem na drugu osnovu. On je osnivač hrvatske teorije o postanku karantanske države. Dokazivao je hrvatsko porijeklo povlaštenog sloja koseza koje je izjednačio s Hrvatima u etničkom i društvenom položaju. No, i ta se identifikacija pokazala kasnije kao pogrešna jer nije bilo isključeno da su mnogi Hrvati po svom položaju kosezi, ali se ne može dokazati da su svi kosezi bili Hrvati i obrnuto. Tobožnji plemićki položaj koseza = Hrvata zasnivao bi se prema toj teoriji na socijalnom dualizmu — kao i u Hrvatskoj — još od doseljenja. Ta se teorija o hrvatskom porijeklu starokarantanskog plemstva, koseza, nastojala učvrstiti etimologijom — kosez = Kosentzes, jedan od petero braće koji su doveli Hrvate na Jadran. Ali samo jedno ime odveć je slab dokaz za stvaranje zaključka o čitavom društvenom sloju ili o postanku takva sloja. Osim toga, za tumačenje imena Kosentzes predloženo je i niz drugih, za historičara ne manje vjerojatnih hipoteza. Zato se teorija o tome kako je jedan dio Bijelih Hrvata pod vodstvom Kosentza prešao u Korušku i ondje se nametnuo kao sloj gospodara Slovencima, danas više ne prihvaća (vidi

pregled problema literature i njezinu kritičku ocjenu u B. *Grafenauer*, Hrvati u Karantaniji, 207—231).

Time dakako nije rečeno da nije postojala posebna hrvatska migracija odnosno kolonizacija u alpske zemlje. Hrvati su mogli naseliti alpske zemlje na dva načina: mogli su doći u prvom kolonizacijskom valu, dakle u prvom slavenskom naseljavanju istočnih Alpa, ali mogli su se i kasnije iz Dalmacije preseliti u Alpe. Druga mogućnost ima ne baš čvrst oslonac u 30. pogl. De administrando imperio, tj. u vijesti o preseljenju jednoga dijela Hrvata u Panoniju i Ilirik. U tom bi se slučaju Ilirik morao identificirati s Norikom. Za prvu mogućnost govori povezanost duljepsko-hrvatskog imena i u Karantaniji. Ako su Duljebi bježali pred Avarima i prolazili četiri put kroz Bijelu Hrvatsku, »postoji vrlo velika vjerojatnost da je hrvatska migracija, ukoliko je povezana s duljepskom, rezultat istoga historijskog procesa. Ona bi, dakle, pripadala već prvom razdoblju slavenskog naseljavanja u Istočne Alpe, a ne tek vremenu naseljavanja Hrvata u Dalmaciji« (B. *Grafenauer*, Hrvati u Karantaniji, str. 227—228).

Stoljeća »tame«, tj. VII i VIII st., nisu ni u najnovijoj hrvatskoj historiografiji bila predmet raspravljanja. Novija se hrvatska ili jugoslavenska historiografija zadržavala uglavnom na nekim sitnijim pitanjima iz političke povijesti Hrvata u IX st. Tako je npr. S. *Prvanović* uzalud nastojao dokazati da je Borna došao s Gačanima iz sjeverne Srbije (Tko je bio hrvatski knez Borna), dok je M. *Suić*, Granice Liburnije kroz stoljeća, str. 288. i d. smatrao da je Borna proširio svoju vlast nad Liburnijom (Franačkih anala) kao dijelom Dalmacije tek potkraj svoje vlasti, što mu nije bilo moguće i dokazati (HZ X 1957, str. 193). Zato je vjerojatnije da u klasičnim terminima Liburnija i Dalmacija koje upotrebljavaju franački izvori valja gledati tradiciju, a ne stvarne i točno određene političke jedinice (ZČ XII—XIII, 1958, str. 258. i HZ X, 1957, str. 194).

Kritički stav prema hrvatskim kneževskim ispravama IX st. primorao me da odbacim njihovu autentičnost i pokušam svesti njihov sadržaj na historijsku jezgru (Diplomatička analiza, str. 159. i d. i Trpimirova isprava kao historijski i diplomatički spomenik). Kako sam i u ocjeni *Trpimira* bila dužna slijediti izvanredne autentične izvore (Gottschalkove vijesti i čedadski evanđelistar) i za to pitanje pouzdanoga Konstantina Porfirogeneta, moj se prikaz Trpimira kao vladara razlikuje od svih dosadašnjih. Uostalom, samo se na osnovi pouzdanih izvora mogla ispraviti lažna slika o Trpimirovoj tobožnjoj ovisnosti o splitskoj crkvi ili županima.

I *politička povijest Dalmacije* toga razdoblja osvijetljena je u nekoliko ozbiljnih radova. Prije svega, M. *Barada* je u raspravi Dalmatia Superior upozorio na to da je formalna dioba teme na dvije pokrajine, tj. Gornju i Donju Dalmaciju, postala potkraj X st. stvarnom. Naime, tada se u vezi s osvajanjima Samuila odijelila Gornja Dalmacija te je za njezine biskupe (u Baru, Ulcinju i Svaču) osnovana nova metropolija u Dubrovniku. Time se potpuno promijenila dotad dosta jedinstvena slika Dalmacije jer se Gornja Dalmacija pod svojim strategom zauvijek odvaja od Donje Dalmacije.

Zaslugom jednoga od danas najboljih poznavalaca bizantske uprave u Dalmaciji J. *Ferluge* rješena su i neka dosad prijeporna pitanja iz

najstarije dalmatinske povijesti. Ferluga je najprije u posebnoj raspravi riješio pitanje postanka dalmatinske teme (Vreme postanka teme Dalmacije). Odbacivši sve dotadašnje prijedloge (M. Barade, F. Šišića, Lj. Karamana i J. Posedela) o postanku teme u VIII ili IX st. odlučio se za sedamdesete godine IX st. kad je s Bazilijem I došao na prijestolje obnovitelj bizantske vlasti na Jadranu. Na taj su ga zaključak navele dvije činjenice: prva, da Taktikon Uspenskog koji nije mogao nastati prije 845. god. ne spominje u Dalmaciji stratega već arhonta, i druga, da je pečat Brijenija, carskoga spatara i stratega Dalmacije doduše iz IX st., ali se točno vrijeme njegova postanka ne može utvrditi. J. Ferluga je zatim mnogo logičnije od starije historiografije, prije svega F. *Šišića*, Povijest Hrvata, str. 388, riješio pitanje tributa dalmatinskih gradova slavenskim vladarima u zaleđu. Umjesto uz Branimira (Šišić) on je, kao i V. *Babić*, Historija naroda Jugoslavije I, str. 189, početak plaćanja tributa datirao Zdeslavom. Međutim, kako je pitanje karaktera i svrhe toga tributa ostalo u njegovu djelu nedirnuto, povela se u historiografiji nakon njega rasprava i o tome. Danas se nakon novih rezultata koji su pokazali kakav je bio teritorijalni opseg bizantske Dalmacije ne može podržavati starije mišljenje da se tribut plaćao za posjede koje su dalmatinski gradovi držali izvan svojih zidina (F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 388. i drugi) pa će biti vjerojatnija pretpostavka B. *Grafenauera*, Vprašanje hrvatske krajine, str. 256, da je riječ o tributu koji se plaćao za mirne susjedske odnose. Jedino se na taj način može protumačiti zašto je svota pojedinih gradova toliko izjednačena, iako im je odnos prema hrvatskim vladarima bio različit.

Bez sumnje je mnogo teže bilo rješavati *pitanje odnosa dalmatinskih gradova prema hrvatskim vladarima u X i XI st.* Oslanjajući se na služžbene popise bizantskih činovnika, J. *Ferluga* je, protivno jedinstvenom mišljenju dotadašnje hrvatske historiografije, tvrdio da ni Tomislav ni Držislav nisu primili Dalmaciju od Bizanta. Iako sam se i sama najprije oprla takvom mišljenju i rješenju problema — za koje su govorili prije svega autentični bizantski izvori (HZ XIII, 1960, str. 250—251), morala sam promijeniti mišljenje (HZ XVII 1964, str. 413. i d.). Budući da su titule patricije i eparh i tobožnji naslov rex Dalmatie et Croatie, koje arhiđakon Toma daje Držislavu odveć slab dokaz o Držislavovoj vlasti nad Dalmacijom, nema razloga da se ne složimo s Ferlugom da ni taj vladar kao ni njegovi nasljednici nisu vladali dalmatinskim gradovima (Vizantinska uprava, str. 89. i HZ XVII, 1964, str. 416). Jednako je mnogo prihvatljivije Ferlugino tumačenje politike zadarskoga stratega Gregorija odnosno Dobronje u četvrtom desetljeću XI st. U braći treba gledati borce za dalmatinsku autonomiju (Ferluga), a ne pomagače hrvatskoga kralja Stjepana (Šišić). Kako, na kraju, čitava dosadašnja hrvatska i jugoslavenska historiografija nije, prema našem uvjerenju, prikazala u pravom svjetlu odnos Krešimira IV prema dalmatinskim gradovima (vidi str. 352), ništa nas ne priječi da politiku dalmatinskih gradova u vrijeme Trpimirovića tumačimo drugačije nego što se to dosad činilo. Naime, i čitava Dalmacija i svaki grad za sebe teži u tom razdoblju samo jednom cilju: osloboditi se svake vlasti i postići autonomiju. To je Dalmaciji uglavnom i uspijevalo.

Uostalom, da Dalmacija nije bila ograničena samo na zidine kopnenih gradova, pokazala su najnovija istraživanja M. *Suića,* Ostaci limitacije naših primorskih gradova, str. 7. i d. On je utvrdio da su nekadašnje rimske kolonije ušle u srednji vijek ponajviše sa svojim agerom; a toponomastička su ispitivanja P. *Skoka* (Slavenstvo i romanstvo na Jadranu I i II dio) na jadranskim otocima omogućila da se stvori zaključak o prevagi Hrvata nad romanskim stanovništvom i na otocima. Zato je valjalo ispraviti mišljenje starije historiografije prema kojem su se podudarale političke i etničke granice u bizantskoj Dalmaciji i konstatirati da je i Hrvat na bizantskom političkom području dobio svoju samostalnu općinu (B. *Grafenauer,* Vprašanje hrvatske krajine, str. 255. i d. N. *Klaić,* Pitanje društvenog uređenja kvarnerskih općina u novijoj literaturi, str. 242. i d.).

S tim se u svezi moralo postaviti i pitanje *samostalnih općina* na kvarnerskim otocima, u Istri i u Hrvatskom primorju. Naime, radeći na problemu kvarnerskih općina još 1958. god. preuzela sam mišljenje J. *Žontara,* Kastavčina in njeni statuti do konca 16. stoletja, str. 153. i d., prema kojem je do geneze općina dovelo: 1. nastajanje kaštelanske organizacije; 2. potreba udruživanja stanovnika zbog zajedničkih pašnjaka i šuma i crkvena organizacija župa, iako me ni ono nije potpuno zadovoljilo. Jer nije bilo teško razabrati da se pojam »hrvatske seljačke općine« ili »samonikle hrvatske seljačke općine« nastale tobože iz rodovskog uređenja (O. *Mandić,* O nekim pitanjima društvenog uređenja Hrvatske u srednjem vijeku, str. 131. i d.; M. *Kostrenčić* u svojim radovima o Vinodolskom zakonu; zatim I. *Beuc,* Osorska komuna u pravno-povjesnom svjetlu; rec. vidi Zbornik pravnog fakulteta 1954, HZ IX, 1956; ZČ XII—XIII, 1958-9, str. 242. i d., gdje je dan pregled i ocjena ostalih mišljenja) može doduše naći na spomenutom području, ali se ni na koji način općina na tom području nije mogla svesti na hrvatski kalup. S druge strane, bilo je više nego jasno da navedene zemlje čine jedno pravno područje, kako je to odavno i potpuno ispravno ustvrdio Z. *Herkov* (Statut grada Rijeke iz 1530. godine, str. 46) protiv M. *Kostrenčića* (Statuti istarskih gradova i otoka) koji je mislio da iz te skupine može izdvojiti latinski pisane statute Istre i Hrvatskog primorja (vidi odgovor N. *Žica,* Iz latinskog statuta grada Labina u Istri, str. 75—84). Još bismo se nekako mogli pomiriti s postavljenim teorijama da je pravnicima uspjelo pronaći bar jednu »samoniklu« slobodnu seljačku općinu na bilo kojem području ranosrednjovjekovne Hrvatske. Prema tome, sam se od sebe nametao zaključak da slobodnu općinu na Kvarneru i Istri, a vjerojatno i u Hrvatskom primorju treba dovesti u vezu s bizantskom vlašću, pa sam dajući takav odgovor na postavljeni problem (vidi str. 120) pokušala dopuniti Žontarove rezultate. Bizant je dakako naslijedio kulturnu baštinu antike, pa je postojanje slobodne općine učvrstilo naše uvjerenje o kontinuitetu između antike i srednjega vijeka na bizantskom političkom području, tj. u Istri i u Dalmaciji.

Unatoč nekim pokušajima (vidi N. *Tomašić,* Temelji državnoga prava Hrvatskoga kraljevstva; M. *Lanović,* Ustavno pravo Hrvatske narodne države; A. *Dabinović,* Hrvatsko državno pravo u davnini i Hrvatska državna i pravna povijest; M. *Kostrenčić,* Hrvatska pravna povijest i Nacrt historije hrvatske države i hrvatskoga prava; D. *Janković,* Istorija države i prava naroda Jugoslavije I), nema za to razdoblje hrvatske povijesti — kao uostalom ni za kasnija — ni sinteze ni obrade pojedinih problema iz pravne povijesti. Prije svega, u svim je pokušajima prikaza pravne i ustavne povijesti težište isključivo na političkoj povijesti Hrvata tako da se povijest pravnih institucija u njoj, ako je uopće ima, potpuno gubi. Osim toga, prikazima ne prethodi kritička analiza izvornoga materijala na osnovi kojega se stvaraju zaključci, a tome treba dodati i zastarjela shvaćanja države i nekih pravnih pojmova. Često ima pokušaja da se ustanove srednjega vijeka objašnjavaju modernim pojmovima.

Međutim, na prvi pogled neznatni problemi iz političke povijesti — osobito iz vladarske problematike — ostaju samo tako dugo nevažnima dok se nastoje rješavati površinski. Tako je npr. pitanje porijekla Svetoslava ili Krešimira Surinje bilo nevažno tako dugo dok se postavljalo pitanje je li Mlečanka Hicela zaista bila majka Krešimira IV. Tek kad je M. *Barada* (Dinastičko pitanje XI stoljeća) postavio problem na drugu osnovu, tj. kad je pretpostavkom o dva Stjepana, sinu Krešimira i sinu Svetoslava, uspio protumačiti teško pitanje političkih odnosa Hrvata i susjednih zemalja za Krešimira III, rješenje te problematike dobiva pravi smisao. Tek tada postaje jasno da su Svetoslav i njegov sin Stjepan, muž duždeve kćeri Hicele, kao izagnanici radili na tom da unište Krešimirovu Hrvatsku. A samo se po sebi razumije da im je pomagao Bizant, ali i Ugri jer su Arpadovići, Makedonci i Orseoli bili vezani porodičnim svezama. Zato onaj tko se vraća na starije mišljenje (vidi npr. Historija naroda Jugoslavije I, str. 198) u bilo kojem obliku, dužan je pokazati u čemu je Barada pogriješio.

U znatno većoj mjeri trebalo je ponovo pretresti sve izvore, a time dati i novu ocjenu vladanja Krešimira IV, vladara kojemu je u starijoj hrvatskoj historiografiji bilo dano najuzvišenije mjesto. Na reviziju njegova vladarskog lika primoralo je noviju historiografiju i otkriće novoga izvora — tzv. Korčulanskoga kodeksa — i kritička analiza starih. Uostalom već je M. *Barada,* (Hrvatska povijest, str. 61) morao kazati da je Petar Krešimir IV nosio naslov rex Croatorum et Dalmatinorum »premda državno to ne bi bio«; najzad, njegovu stvarnu vlast nad Dalmacijom još nikome nije uspjelo dokazati. Tobožnjem prepuštanju katepanata Dalmacije od strane Bizanta u ruke hrvatskog vladara — o čemu nema nikakvih stvarnih podataka — protivila se ne samo stoljetna bizantska politika prema susjedima već i dalmatinska povijest XI stoljeća. Podaci Korčulanskoga kodeksa omogućili su nam da osvijetlimo lik Krešimira IV u dosad nepoznatom svjetlu. Naime, sve je jasnije da je on bio sapet i reformiranim papinstvom koje je prisvajalo pravo nadzora nad njegovom Hrvatskom, a ne samo feudalnim centrifugalnim silama.

Najzad razrješenje problema *dalmatinske* ili *dalmatinsko-hrvatske marke,* a s tim na neki način i Zvonimirova dolaska na prijestolje kao i konačno rješenje *problema Slavca* još više je ukazivalo na tragičan lik Krešimira IV. Konačno nije se činila neopravdanom pretpostavka M. Barade da je Zvonimir bio nametnut Krešimiru IV kao ban, a da je Amikova žrtva bio Krešimir IV.

Potpuno nepotrebno postaje pitanje *Slavca,* jedno od najviše raspravljanih problema političke povijesti Hrvatske Trpimirovića u naj-

novijoj historiografiji. Naime, *Šišićeva* teorija o Slavcu kao hrvatskom vladaru mogla se poslije *Baradine* rasprave (Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI st.) braniti samo na taj način da se mimoilaze izvorni podaci koji su je pobijali. Napokon, Šišićevi sljedbenici danas ne uzimaju u obzir da je on sam poslije tridesetogodišnjega rada povukao svoje mišljenje prihvativši Baradino. Jer je 1936. kazao da je »prof. Barada dokazao nepobitno« da Amikov sužanj nije mogao biti neretljanski velikaš Slavac« (J. *Horvat*, Politička povijest Hrvatske, str. 15). Očito Šišiću nije bio lak ovaj uzmak, ali je do njega moralo doći prije svega zbog toga što je on od početka svoga rada na problemu Slavca zanemarivao domaći izvorni materijal, tj. kartular samostana sv. Petra u Selu. On je svoju teoriju zasnivao isključivo na politici Grgura VII. Mislio je kako može ustvrditi da je dolazak toga pape potakao »hrvatski narod da se odluči za Slavića, zacijelo poznavajući ga kao odlučna borca za narodne svetinje« (O podrijetlu i zasužnjenju hrvatskoga kralja Slavića, str. 155). Grguru VII tobože smeta taj heretički vladar, i on se obraća danskom kralju Svenu II da mu pošalje svoga sina kao kandidata za hrvatsko prijestolje. Zato Grgur VII tobože šalje Amika koji odvodi Slavca. Kako danski kraljević umire, papa tobože odustaje od stranca i pristaje da Hrvati izaberu Zvonimira. Ova se na prvi pogled čvrsto izgrađena hipoteza ruši u času kad se uredi kronologija. Naime, ako je Amiko zarobio hrvatskoga vladara u jesen 1074. god., a papino je pismo iz 25. I 1075. god., onda se poziv danskome kraljeviću da vlada »u heretičkoj zemlji uz more« ne može odnositi na Hrvatsku, već samo na Normane i tada njihova prokletog vladara Roberta Guiscarda. Uostalom, na to je još 1906. god. upozorio Šišića D. *Gruber* (Prosvjeta XIV, br. 12, str. 379-380; vidi i Nekoja pitanja iz starije hrvatske povijesti. O danskom kandidatu na hrvatski prijestol, str. 227), ali je ostavljajući Slavca kao hrvatskoga vladara i sam oslabio uspjeh svoga mišljenja. Šteta što i M. *Barada* u svom prvom radu na problematici Slavca (Dinastičko pitanje u Hrvatskoj, str. 178. i d.) nije upozorio na taj nedostatak Šišićeve teorije, nego je to učinio tek u svom posljednjem radu (Prilozi kronologiji hrvatske povijesti, str. 207. i d.). Kad se dakle Slavčevo tobožnje hrvatsko kraljevanje nije smjelo braniti vanjskopolitičkom situacijom, onda je težište raspravljanja preneseno na jedini domaći izvor o Slavcu, tj. na spomenuti kartular. Kako jedino u tom izvoru nosi Slavac naslov rex, od Luciusa dalje se pretpostavlja da taj rex može bili samo hrvatski vladar. U tradicionalno tumačenje unosi promjenu M. *Barada*. Poticaj mu daje novonađena isprava Berigoja, neretljanskog vladara iz 1050. god. na osnovi koje dokazuje da su se i neretljanski vladari nazivali reges. Prema tome i Slavčeva titula u kartularu nije ni slučajna ni neobična. Međutim, Barada je još uvijek težište problema prebacivao na kronologiju, tj. na pitanje kada su živjeli neretljanski vladari Jakov, Rusin i Slavac, o kojima se u kartularu govori. Točan je bio doduše njegov zaključak da je Slavac mogao živjeti i vladati tek devedesetih godina XI st. (Dinastičko pitanje, str. 183), ali on je ostavio otvoreno pitanje kako je neretljanski vladar mogao presuđivati na hrvatskom teritoriju (tj. na području na kojem je Petar Crni sagradio samostan). Trebalo je dakle ispitati čiji je bio teritorij od Cetine do Žrnovnice u doba kad vlada Slavac kao neretljanski vladar. To sam nastojala učiniti na osnovi podataka kartu-

lara (Problem Slavca i Neretljanske kneževine, str. 107. i d.) Prema tome, objektivna analiza kartulara kao jedinog izvora za Slavca neprijeporno je dokazala da je Slavac samo jedan od četvorice danas poznatih neretljanskih vladara u drugoj polovici XI st. i da nije riječ o neretljanskoj »oblasti«, nego o samostalnoj državi koja u doba Jakova, Rusina i Slavca, ne svršava na Cetini, nego na Žrnovnici neposredno graniči sa splitskim teritorijem. Tko god, dakle, još želi podržavati Šišićevu teoriju na osnovi toga izvora (L. Katić i Lj. Karaman) može to činiti neispravnom interpretacijom kartulara ili prekrojavanjem vlastitih rezultata (vidi posljednje Karamanove priloge: Još o kralju Slavcu i O nekim pitanjima hrvatske povijesti do XIII stoljeća; rec. u HZ XVII, 1964, str. 416. i d.). Valja napomenuti i to da između Šišićeve prave ili izmijenjene i Baradine teorije o Slavcu stoji pokušaj V. *Novaka*. Iako je Barada vrlo jasno postavio osnovni problem, Novak pišući prvi put o Slavcu 1952. god. (Supetarski kartular, str. 43. i d.) ne želi poduprijeti ni jednu od postavljenih teorija. Međutim, srednji put kojim nastoji ići ne donosi mu željeni rezultat. On doduše nastoji do kraja razraditi Šišićevu teoriju o glagoljaštvu i latinaštvu, iako je stvarno Šišić uklonivši Slavca iz redova hrvatskih vladara izvadio iz te krhke zgrade njezin najvažniji temelj. Svakako je neobično da Novak prihvaća Baradinu kronologiju, a ostavlja Slavca kao hrvatskoga vladara. A kako se Novak nije potrudio da Slavcu u to vrijeme, dakle devedesetih godina XI st., potraži mjesto među hrvatskim vladarima, to se njegovo mišljenje ne može prihvatiti. Tako uza svu tobožnju zamršenost problema i obilje literature (vidi njezin pregled u mojoj raspravi Problem Slavca str. 96—107) nije se teško odlučiti za onaj put koji je odabrala i pokazala objektivna i kritička analiza jedinoga izvora o Slavcu.

Nekoliko je činjenica utjecalo na to da novija hrvatska i donekle jugoslavenska historiografija gleda u *Zvonimiru* manje tragičnu ličnost nego što je to činila starija historiografija. Danas smo uvjereni da je i njegov odnos prema crkvenim ustanovama u dalmatinskim gradovima bio drugačiji nego što se prije mislilo. Prije svega, njegov odnos prema splitskoj nadbiskupiji nije bio takav kakvim ga je ona nastojala prikazati u nizu falsifikata načinjenih na njegovo ime. Zato otpadaju zaključci o tome kako je u njegovo vrijeme »nastavljeno ubrzanim tempom izgrađivanje feudalnih odnosa i gomilanje bogatstava u rukama velikaša, crkve i poduzetnih građana« (Historija naroda Jugoslavije I, str. 210). Danas se ne može dokazati ni to da se Zvonimir oslanjao na crkvu u vlastitoj zemlji kao na jaku društvenu snagu. Autentičnim se izvornim podacima može dokazati jedino toliko da je podjeljivao kraljevska prava — prije svega pravo ubiranja tributa i taj podatak na svoj način tumači njegov položaj u Hrvatskoj (vidi str. 392).

Zvonimirov odlučan politički korak, tj. sklapanje političkog saveza s papom, dobiva pravu vrijednost tek pošto smo rješenjem pitanja Dalmatinske marke pretpostavili da je Zvonimir iz protureformističkog tabora prešao na stranu Grgura VII. Naime, pošto je najprije pomoću Arpadovića stekao vlast nad jednim dijelom Dalmatinske marke i postao banom i suvladarom Krešimira IV, on se nije ustručavao iskoristiti i papu Grgura VII da se učvrsti na stečenom položaju. Zato ni pitanje je li postojala Dalmatinska marka, o kojem je dosta raspravljala i naj-

novija historiografija (vidi B. *Grafenauer,* Vprašanje hrvatske krajine v Kvarneru), nije u sklopu problema oko Zvonimira bilo nevažno. Novija historiografija povezivala s pitanjem *krajine s Baščanske ploče* i podacima Bečke ilustrirane kronike o Dalmatinskoj marci, ali je ga je hrvatska odbila vrijednost i historijsku točnost jednom i drugom izvoru (vidi str. 67). Međutim, ponovna me analiza svih izvora o tom pitanju uvjerila da je Dalmatinska marka zaista postojala i da je obuhvaćala Meraniju, kvarnerske otoke i Hrvatsko primorje (Da li je postojala Dalmatinska marka Bečke ilustrirane kronike?).

Uza sve ne male napore koje čine neki hrvatski historičari i arheolozi da podrže i ožive Šišićevu teoriju o *nasilnoj smrti Zvonimirovoj* (vidi pregled literature u N. *Klaić,* Problem Zvonimirove smrti u novijoj literaturi, str. 271. i d.), to im ne polazi za rukom zbog toga što još nikome od njih nije pošlo za rukom i odavno poznate i nove legende o Zvonimirovoj smrti učvrstiti prvorazrednim izvorima ili arheološkim materijalom. Naime, historijski i Zvonimiru vremenski bliži izvori — tj. isprava Stjepana II i arhiđakon Toma — ne znaju ništa o kraljevoj pogibiji, a legende, koje su bez izuzetka kasnijega postanka, tumače svaka na svoj način tobožnje ubojstvo hrvatskoga kralja. Stoga nije bilo teško u njima prepoznati rad različitih sastavljača koji su prema prilikama i shvaćanjima svoga vremena dodavali osnovnoj jezgri različit sadržaj, na što je uostalom upozorio odavno N. *Radojčić,* Legenda o smrti hrvatskoga kralja Dimitrija Zvonimira, str. 85. Čak ni pokušaj S. *Gunjače* i H. *Morovića* da novim ili novo tumačenim legendama (tj. vijesti o pogibiji u djelu Historia Salonitana maior i u tzv. splitskom anonimu, vidi S. *Gunjača,* Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir i Historia Salonitana maior; H. *Morović,* Novi izvori o nasilnoj smrti kralja Dimitrija Zvonimira, str. 892. i d.) osiguraju bar neku historijsku vrijednost ne uspijeva, jer je, posve razumljivo, sve veći broj legendarnih vijesti učvršćivao i učvršćuje Radojčićevo mišljenje. Osim toga, Gunjača i oni koji i danas podržavaju Šišićevu teoriju ne uzimaju u obzir da je već njihovu uzoru nedostajala svaka historijska podloga za tumačenje nasilne Zvonimirove smrti. Osobito otkad je utvrđeno da Zvonimir uopće nije mogao ići u križarski rat jer je zajednička akcija pape i zapadnoga cara tada bila nemoguća. K tome je i pismo kojim je tobože car Aleksije molio pomoć Roberta Flandrijskog falsifikat (vidi P. *Lémerle,* L' idée de la Croisade chez les juristes du moyen âge, str. 600—601), pa je time mogućnost neke križarske vojne koju tobože pokreće istočni car 1089. god. također otpala. Ako se dakle ukloni uzrok Zvonimirove smrti — kako ga prikazuju legende — kao historijski nestvaran i nemoguć, onda zaista nema potrebe više raspravljati o tome da li je pogriješila kritika legendarnih vijesti i izvora ili Šišićevi nastavljači. Arheološki materijal u takvoj problematici ne može dokazati ništa. Stoga, da i je uspjelo Gunjači otkriti lokalitet Pet Crkava u kninskoj okolici, ne bi pomoću arheoloških ostataka mogao izmijeniti rezultate do kojih je došla objektivna historijska nauka. Zato nas danas ništa ne priječi da Šišićevu teoriju o nasilnoj Zvonimirovoj smrti odbacimo kao netočnu. Uostalom, u najnovijoj se historiografiji ipak probija mišljenje da je Zvonimir umro prirodnom smrću (vidi B. *Grafenauer,* Pomembnejši novi rezultati, str. 206—207. i Smrt hrvatskih kraljeva Miroslava i Zvonimira od A. *Jadrijevića*).

Još se nekako može razumjeti da su tzv. *Pacta conventa* ili *Qualiter* (kako je taj izvor počeo nazivati M. Barada), tj. tobožnji ugovor između kralja Kolomana i predstavnika dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske, služila do 1918. god. kao oslonac teoriji prema kojoj su se najstariji hrvatsko-ugarski odnosi zasnivali na nekom tobožnjem »međunarodnom ugovoru«. Starija je historiografija (vidi njezin pregled do 1914. god. u *Šišićevu,* Priručniku izvora I, str. 459. i d.) namjeravala pomoću Pacta conventa pobijati tvrdnje mađarskih historičara da je Hrvatska osvojena zemlja. Borba je između hrvatskih i mađarskih historičara bila to žučljivija što protivnici nisu mogli dokazati svoje tvrdnje autentičnim izvornim materijalom. Sakupivši tu golemu literaturu, F. *Šišić* se 1914. god. ipak odlučio na to da PC određe javnopravni karakter. Tada je tvrdio da to nije nikakav »državno-pravni spis« ili »čak 'međunarodni', nego obična kraljevska diploma za stanoviti inače vrlo veliki broj ljudi u Hrvatskoj, Kapeli na jugu« (Priručnik izvora I, str. 525). Ali, ovaj odlučan korak do kojega su Šišića, kako je sam priznao, dovela »originalna istraživanja u prvom redu izvora samih, a onda i ukupne literature . . .« (Priručnik izvora I, str. 527) bio je tako smion da ga se i sam pobojao i da se doskora vratio na mišljenje starije historiografije. Zato su u Povijesti Hrvata PC opet »državnopravni ugovor« ili »sporazum« koji je tobože u skladu »s državnim uređenjem onoga vremena« (str. 640-1). Time je Šišić, koji je još 1914. god. vrlo jasno vidio problem, ne samo vratio besplodno raspravljanje na pogrešnu polaznu točku već je i potpuno nepotrebno prešućivanjem vlastitih objektivnih rezultata onemogućio da se ona nastavi. I doista, kad danas M. *Kostrenčić* (Nacrt historije hrvatske države i hrvatskoga prava, str. 147. i d.) i O. *Mandić* (»Pacta conventa« i »dvanaest« hrvatskih bratstava; O jednoj »recenziji«, HZ XIII, 1960; Uz problem Qualitera i Pacta conventa, HZ XVII, 1964, 509—510) svaki na svoj način podržavaju tu zastarjelu »državno-pravnu« teoriju o PC, onda se njihova mišljenja mogu ocijeniti kao promašena. To više što je u međuvremenu i historijska kritika odbacila PC kao autentičan izvor. Naime, PC su poslije Šišića zanimala historičare samo kao izvor za društvenu problematiku, a ne političku povijest Hrvata. Zato i jest M. *Barada* (Postanak hrvatskog plemstva) upravo na tom izvoru izgradio svoju teoriju o postanku plemstva u Hrvatskoj. On je mislio, kako ćemo još vidjeti, da samo na osnovi toga izvora može tvrditi da je spomenuto plemstvo zaista nastalo početkom XII st. Kako nije takvo mišljenje mogao poduprijeti i autentičnim izvorima, Lj. *Hauptmannu* nije bilo teško srušiti njegovu teoriju. Ali, Hauptmann se najzad odlučio na to da PC proglasi falsifikatom koji je, prema njegovu mišljenju, nastao u prvoj polovici XIII st. Budući da on nije ničim osim tobožnjom analogijom s Andrijinom tzv. Zlatnom bulom iz 1222. god. opravdao postanak PC upravo u to vrijeme (Hrvatsko plemstvo, str. 115), ostala je i nakon njegova rada zadaća historiografije da pokuša odgovoriti na to pitanje. Taj posao i nije bio tako težak. Naime, kad se kritički historičar treba odlučiti između jednoga jedinog falsifikata, tj. PC, i nekoliko autentičnih izvora — to je nekoliko isprava iz druge polovice XIV st. — onda on u izboru nije slobodan: on se mora odlučiti za autentične izvore. A ti su više nego jasno pokazali da je oko 1350. god. postala ustanova plemstva dvanaestero plemena plemića kraljevstva Hrvatske (nobiles duodecim generacionum regni Croacie). Njezini su se

članovi nalazili na području lučke županije, dakle ondje kamo ih je stavljao još M. *Barada* (Postanak hrvatskog plemstva, str. 211). Kako je gotovo nominalna vlast Arpadovića i Anžuvinaca u Hrvatskoj do 1347. god. priječila da se u njoj podigne poseban sloj nižega plemstva, sam se od sebe nametao zaključak da postanak navedenog plemstva treba datirati onim razdobljem kad je ugarsko-hrvatski kralj stekao u Hrvatskoj svoja prva uporišta. To nije moglo biti prije 1347. god. Tako su stvarno autentični izvori pokazali put pravilnom rješenju postanka plemstva dvanaestero plemena. Gledana u svjetlu tako riješenog problema, tobožnja PC nisu ništa drugo nego vjerojatno neuspio pokušaj toga malog hrvatskog plemstva da pričom o tristogodišnjem nobilitetu prikrije doba stjecanja stvarne plemenitosti. Ta bilo je mnogo otmjenije pohvaliti se plemenitošću kakvu nisu mogle pokazati u tadašnjoj Hrvatskoj ni istaknute velikaške porodice kao što su bili Bribirci, Frankopani, krbavski Gušići i drugi. Prema tome, kad se i historičari (S. *Antoljak*, Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolici Zadra i J. *Lučić* u HZ XVI, 1963, str. 315) vraćaju na PC kao na izvor za postanak navedenoga plemstva ili kao »državno-pravni« ugovor, onda dvostruko griješe: jer ne samo da nisu u mogućnosti autentičnim izvorima dokazati postojanje plemstva dvanaestero plemena prije sredine XIV st. nego ostaju dužni odgovor na pitanje kako je takav ugovor mogao nastati u feudalnom XII stoljeću. Uostalom, objektivna se historiografija ipak danas odlučila na to da zabaci PC (Vidi B. *Grafenauer* Pomembnejši novi rezultati v starejši zgodovini jugoslovanskih narodov, str. 201. i d. i ondje navedenu literaturu), pa je i to jedan od dokaza da je neobrazloženo podržavanje zastarjelih teorija u bilo kojem vidu štetno po historiografiju. Osim toga, ono prikazuje hrvatsku povijest u potpuno krivom svjetlu jer daje Kolomanu u Hrvatskoj takvu vlast kakvu on nikada nije imao.

2. *Iz društvene i ekonomske problematike*

Budući da svaka historiografija ima vlastiti put razvitka, to i hrvatska ne čini nikakav izuzetak. Posve je prirodno da se najprije učvršćuju činjenice iz političke povijesti, a da se tek tada otkrivaju zakoni u razvitku društva i gospodarstva. Hrvatska je historiografija prošlog stoljeća, zbog političke situacije u kojoj su se nalazili Hrvati, posvećivala naročitu pažnju problemima političke povijesti zaboravljajući gotovo sasvim na društvenu i ekonomsku problematiku. Budući da su prvi radovi nastajali u doba romantizma, to je on udario tako snažan pečat literaturi da se od njega ponekad i danas teško oslobađa.

Već u starijoj historiografiji nije bilo jedinstva u mišljenju o strukturi starohrvatskoga društva. Kao i u mnogim drugim pitanjima, tako je i na društvo nakon doseljenja Franjo *Rački* gledao na svoj način, i dakako, u duhu svoga vremena. Osnova su čitavog društva »starodavne plemenske uredbe«, jer se »u toj novoj zemlji naselilo jedno pleme uz drugo, zauzevši svako odijeljeno zemljište«. Prema mišljenju Račkoga, »pleme je u genetičkom smislu skup rodova«, a rodovi »su stanovali zajedno u selih, te su imali zajedničko ime, zajedničku imovinu i zajedničkog starješinu, tj. ovi rodovi živili su u zadruzi«. Pleme je sta-

novalo u župi, a na čelu je plemena plemenski starješina, župan. Hrvati su »etnografski sastavljali samo jedno pleme«, koje se genetički »dielilo u pet rodova« (Hrvatska prije XII vieka, str. 131). Tu je jednostavnu sliku Rački morao napustiti kad je morao konstatirati da je na području između Gvozda i Neretve bilo »do 20 župa«. Zato je kasnije kazao da župa ima trostruko značenje: genetičko, mjesno i upravno (Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća, str. 105). No, kad je i na primjerima trebalo pokazati da su plemena od doseljenja isto što i župe, Rački je morao posegnuti za primjerima koji su bili najmanje šest stoljeća mlađi od vremena doseljenja. Dakle, koliko god je ta jednostavna slika hrvatskoga društva nakon doseljenja osvajala na prvi pogled, ona se gubila čim smo je pokušali provjeriti izvornim materijalom. Ipak je Rački pretpostavljao da je unatoč slavenskoj jednakosti nakon doseljenja (u staleškom pogledu) došlo do stvaranja plemstva, ali »izvor svim ovim častim i službam ne bijaše vladalačka vlast i milost, nego plemenski sustav« (Rad 70, str. 189). Međutim, Rački se uzalud mučio da dokaže kako u Hrvatskoj »ne postoji razlika između plemića i neplemića, tobože zato »jer je hrvatsko plemstvo imalo izvor i podlogu u pučkom zadružnom i plemenskom životu« (n. dj., str. 190). Rački je mislio na taj način spasiti »slavenske starodavne uredbe« kao nešto osobito dragocjeno u usporedbi s feudalnim Zapadom.

Drugim su putem krenuli Vjekoslav *Klaić* i Ljudmil *Hauptmann* koji su, kako je spomenuto, proglasili Hrvate osvajače plemićima, a Slavene njihovim podložnicima.

Polazna je točka *Klaićeve teorije* o razvitku hrvatskoga društva obrana tzv. »pacta conventa« i uvjerenje da su hrvatska plemena ili »hrvatsko plemstvo koje je proizašlo iz tih plemena« bio onaj okvir u kojem je tekao politički i društveni život starih Hrvata. Sakupivši izvorni materijal o »plemenima« do kraja srednjega vijeka, Klaić je bio uvjeren da ima pred sobom uvijek ista plemena koja doživljavaju tijekom vremena različite promjene. Plemensko je ustrojstvo tako duboko uvriježeno da ga po Klaićevu uvjerenju ne može uništiti stvaranje nikakvih staleških razlika. Genetički dakle plemena potječu od doseljenja Hrvata. Posljedica se doseljenja Hrvata među Slavene osjećala u čitavom srednjem vijeku, jer »je doduše između dobitnika Hrvata i pokorenih Slavena . . . u Dalmaciji iza nekoga vremena prestala svaka razlika u ethnografskom pogledu«, ali je »ostala bitna razlika u socijalnom i pravnom obziru«. Stoga se stanovništvo »odslije lučilo stalno na dva poglavita razreda: a. na slobodne ili plemenite Hrvate (vlastelu, boljare u drugih slavenskih naroda, Chroatorum nobiles), koji su podijeljeni na plemena i razasuti po čitavoj zemlji imali svu vlast u rukama i držali svu ili bar najveći dio zemlje i b. na neslobodne ljude ili kmetove (servi, ancillae) koji su živjeli na plemenštinama plemenitih Hrvata, tamo zemlju obrađivali te se s njome prodavali i poklanjali« (Hrvatska plemena od XII do XVI stoljeća, str. 15, 16.). Osnovni je nedostatak Klaićeve teorije što je on bio uvjeren da se socijalni dualizam mogao stvoriti već samim osvajanjem i da su se Hrvati upravo u tom položaju održali tijekom čitavog srednjeg vijeka. Kako se poput Račkoga ograničio samo na prikaz društva, moglo mu se zaista činiti da su neslobodni seljaci bili od VII do XVI st. osnovna radna snaga na plemićkim imanjima i da u tom pogledu nije u srednjem vijeku dolazilo do promjena.

Ni Mihajlo *Lanović* nije se mnogo udaljio od F. Račkoga. Samo on je »temeljem društvenom životu kod starih Slavena« proglasio »rod ili porodicu, otprilike ono što mi danas zovemo kućnom zadrugom«. Rod je povećanjem članova narastao u bratstvo koje je stanovalo po selima, a više je bratstava raseljenjem i povećanjem dalo pleme. Teritorij je plemena župa; sve te zajednice počivale su na vezi krvnog srodstva. Idealnu sliku slavenskoga društva nisu narušavale ni staleške razlike, jer je iz »najodličnijeg roda u najodličnijem bratstvu dotičnoga plemena« izraslo županstvo, a ono je bilo »klica« staroga našega domaćeg plemstva (Ustavno pravo hrvatske države, str. 190).

U svom prvom radu na društvenoj problematici Miho *Barada* je pod snažnim dojmom Račkoga i njegova »plemenskoga sustava«. Između članova plemena nema staleških razlika »te je sasvim suvišno govoriti o plemstvu u doba narodnih vladara«. Tek je Koloman »ustanovom dvanaest plemena razbio dotadašnju jedinstvenost hrvatskog plemenskog sustava i u njegovu okviru od dotad potpuno ravnopravnih članova stvorio red onih posebnog staleškog položaja«. I Kolomanovi nasljednici stvaraju »novu vrst plemstva, donacionalno«, tako da od XII st. dalje nastaje »neke vrsti dualizam toga novog hrvatskog plemstva« (Postanak hrvatskog plemstva str. 216, 217). Za Baradinu je tadašnju »feudalnu« teoriju bilo svakako kobno što ju je izgradio jedino na tzv. Pacta conventa (ili na Qualiteru). Ali je on u spomenutom radu tako odlično analizirao podatke o plemstvu dvanaestero plemena da njegovim rezultatima nije mnogo što trebalo dodavati. Nije bitno da je ta plemena pod svaku cijenu tražio baš početkom XII st., jer ostaje kao trajan rezultat tvrdnja da »svako pojedino od tih dvanaest plemena potječe iz Lučke županije ili njene neposredne okolice« (n. dj., str. 211).

Lj. *Hauptmann* se radije odlučio za Klaićevu teoriju jer mu se Rački činio odveć romantičan. On je teoriju o socijalnom dualizmu kao rezultatu doseljenja Hrvata i pokorenja Slavena pokušao poduprijeti vijestima Konstantina Porfirogeneta i ispravama. Bio je uvjeren da car-pisac i arhiđakon Toma bilježe istu tradiciju koja tobože govori o osvajačkom plemstvu. Mislio je da u prilog njegove teze govore isprave o dvanaest plemena. Nije htio uzeti u obzir da tobožnju plemenitost Hrvata osvajača u VII st. ne može dokazati ispravama koje su mlađe sedam stoljeća. On je, štoviše, neke isprave iz XIV st. morao prešutjeti, jer su se protivile njegovim pretpostavkama. Na sličan je način morao postupati i s izvornim materijalom do XII st. Naime, protiv Barade je morao tvrditi da izraz villanus označuje plemića, a ne slobodna seljaka. Zato ni njemu nije pošlo za rukom dokazati da su Hrvati bili od doseljenja plemići.

Kad se razvila polemika između M. Barade i Lj. Hauptmanna, onda potonjemu nije bilo teško srušiti Baradinu teoriju, iako je zbog svoje vlastite otišao predaleko u odbacivanju Baradinih rezultata. No, kako Barada tada, dok je još imao mogućnost uzmaka, nije htio uvidjeti opravdanost Hauptmannove kritike, to je ta činjenica postala još sudbonosnijom za sav njegov kasniji rad na toj problematici: pogrešna distinkcija plemstva (vlastela-didići) i loše postavljen problem geneze primorali su ga da na različite načine izbjegava, prešućuje i iskrivljuje vlastite rezultate.

No, ni Hauptmann nije mogao ostati dosljedan. On je doduše nastojao svoju teoriju o plemićima Hrvatima a Slavenima podložnicima poduprijeti

naoko čvrstim temeljima, ali se u tumačenju bitnih izvora kolebao. Tako je kritika odbila i njegovu teoriju o socijalnom dualizmu u Hrvata i vratila je problem na početnu točku (ZČ V, 1951, str. 374-5; HZ V, 1952, str. 288. i d.; ZČ VIII, 1954, str. 174-6. i IX, 1955, str. 201—19). Vidi B. Grafenauer, Pomembnejši novi rezultati, str. 202. i ondje navedenu literaturu.

Spomenuto je da je M. Barada bez obzira na kritiku nastavio svoj rad na društvenoj problematici. Djelo o »Hrvatskom vlasteoskom feudalizmu po vinodolskom zakonu« trebalo je pokazati osnovne karakteristike hrvatskog feudalizma. Ali, u djelu uzalud tražimo odgovor na pitanje što je to »hrvatski vlasteoski feudalizam«. Zbog toga je i Marko *Kostrenčić* s pravom konstatirao da je Barada, ne shvativši »što je feudalizam i njegova suština« proglasio »hrvatsko plemićko imovno i nasljedno pravo za "hrvatski vlasteoski feudalizam"« (O Radnji prof. dr Mihe Barade, str. 26). Baradu je toliko zanijela tobože jednostavna slika pretvaranja kraljevske županije = territorium regale u kneštvo da nije ni opazio da za takve odnose nema u Vinodolu dokaza, jer su tom vlastelinstvu kao tobože tipičnom feudu nedostajali i tipični kmetovi kao podložnici. Naime, podložno se stanovništvo u Vinodolu ne sastoji, prema našem uvjerenju, od kmetova, nego od pučana. Kako je genezu društvenih odnosa na istom području zamišljao kao proces koji je išao od ropstva prema kmetstvu — za što osim nekih podataka iz kliške županije, dakle sa sasvim drugog područja Hrvatske, nije imao dokaza, to je kritika s pravom odbila njegove osnovne rezultate u tom djelu.

Ali, je li i sama dala jasniju sliku o genezi feudalnih odnosa? Oleg *Mandić* (HZ V, 1952) se zadovoljio općenitim tvrdnjama tako da i u njega uzalud tražimo odgovor na pitanje što je to »normalni proces feudalne akumulacije« na tom području ili kakvo je to kmetstvo koje se u Vinodolu tobože razvilo »izravno iz rodovskog uređenja«. Jer ti kmetovi imaju tobože svoje pleme i bratstvo, a pored toga je i Rački imao pravo kad je zadruge proglasio temeljem proizvodnje u starohrvatskoj državi. Najzad, kako bi se sve to i moglo dokazati kad Vinodolski zakon ne poznaje ni zadruge ni bratstva?

Prema tome, Barada je i svojim drugim radom na društvenoj problematici, ovaj put ograničenim uglavnom na Vinodol, izazvao rasprave koje još ni danas nisu završile. U previše oštru polemiku s njim ušao je osim O. Mandića i Marko *Kostrenčić* koji je odavno radio — ali kao pravnik — na analizi Vinodolskoga zakona. Za njegovo je tumačenje društvenog uređenja najkarakterističnija tvrdnja da se Vinodolci došavši 1225. god. pod »donacionalno-feudalnu vlast nove vlastele, krčkih knezova« pretvaraju u »nove kmetove«. Ta teorija o pretvaranju Vinodolaca u kmetove na osnovi jedne darovnice — koja je još k tome sumnjiva — neprihvatljiva je, jer se kmetski odnosi ne mogu stvoriti jednim formalnim pravnim aktom.

Uza sve to je M. Barada u Hrvatskom vlasteoskom feudalizmu ukazao na jedan način stvaranja feudalnih odnosa, naime putem kraljevskih darovnica. On je na primjeru kliške županije pokušao utvrditi kakvo je uređenje »starohrvatskih županija«. Unatoč ispravno postavljenom principu nisu rezultati mogli biti točni jer za područje kliške županije ima vrlo veliki broj falsifikata. Iako je sliku društvenih odnosa na kraljevskim

posjedima pojednostavnio — servi se svagdje do XI st. pretvaraju u kmetove, pa su svi kraljevski posjedi opet feudi — ona je u biti točna. Međutim, on nije smio pretpostavljati da je svaka kraljevska županija imala samo serve kao stanovništvo a ni to da je čitava Hrvatska do XI st. bila podijeljena na takve županije. Osim toga, on je ostavio otvorenim pitanje onih dijelova županije koji nisu bili u kraljevskim rukama. Ipak ne smatramo da navedeni rad »ne predstavlja nikakav pozitivni doprinos našoj nauci i našoj historiografiji« (M. *Kostrenčić*, O Radnji prof. dr. Mihe Barade, str. 32); naprotiv on ima sve nedostatke i prednosti pionirskih radova, pa ga kao takva treba i cijeniti.

Ne zadovoljivši se rješenjima koja su predložili spomenuti autori za genezu i strukturu vinodolskoga društva pokušala je Nada *Klaić* dati sasvim drugačiju sliku vinodolskoga društva. Ona priznaje da je »vinodolsko kneštvo sačinjavalo jednu cjelinu s obzirom na vlast Frankapana, ali se čini da se teritorij devet općina spomenutih u protokolu zakona god. 1288. nije podudarao s tim opsegom« (Što su kmetovi Vinodolskoga zakona, str. 48). Naime, izvori pokazuju da osim onih devet općina ima i drugih općina koje zakon ne spominje, a ipak imaju svoje kotare i činovnike. Zato prema njezinu mišljenju treba u Vinodolu razlikovati općine i njihov teritorij od područja koje su knezovi držali u svom neposrednom vlasništvu. Na takvom su teritoriju živjeli i njihovi vlastiti kmetovi, ali taj nije bio sastavni dio vinodolskih općina. Uostalom, Vinodol se takvom društveno-gospodarskom strukturom nimalo ne odvaja od Krka i Cresa odnosno istočne Istre s kojim čini i jedinstveno pravno područje. Napokon analiza članova Vinodolskoga zakona koji govore o »kmetovima« poduprta podacima Vrbanskoga statuta dovela je Klaićevu do zaključka da su ti kmetovi općinski činovnici, a ne podložnici Frankapana.

Očekivali smo da će Oleg *Mandić*, koji je u svojim radovima odbacio mišljenja i Barade i Hauptmanna o postanku plemstva, unijeti više svjetla u društvenu problematiku. To više što je on, pišući sa sociološkog aspekta, počeo svoju raspravu konstatacijom da nam je »na području prvobitne zajednice buržoaska sociologija ostavila u nasljeđe kaos« (HZ V, 1952, str. 225). Čini se, međutim, da se i taj pokušaj da se neke sociološke kategorije uklope bez ikakva ustručavanja u feudalno društvo srednjovjekovne Hrvatske ne može smatrati uspjelim. Ne može se u staleškom društvu tražiti uvijek ista organizacijska forma na taj način da se jednostavno mimoiđu sami staleži, dakle pravne kategorije kao da oni ne postoje. Jer su, prema istom autoru, u bratstva organizirani i slobodni seljaci u dalmatinskom primorju, velikaši i plemići u Hrvatskoj i Bosni od XII do XV st., niže plemstvo u Poljicima i Draganićima u XV st. i najzad čak i Turopoljci u XVI st. Ili to sve ne može biti bratstvo, ili je to bratstvo tako široko shvaćeno da doista može biti svašta. Stoga ne iznenađuje da je autor svome bratstvu dao zaista najširu definiciju — to je skup rođaka — kako bi ga mogao utvrđivati u deset stoljeća hrvatske prošlosti. Određujući širi pojam užim — bratstvo zadrugom — Mandić pojednostavnjuje posao na taj način što uži pojam, zadrugu ne određuje. On je doduše odbacio sve dotadašnje teorije o zadrugama zbog toga što im je tobože »bio glavni cilj u tome da učvrste kapitalistički poredak«, ali ga takav postupak nije oslobodio dužnosti da sam postavi svoju definiciju (Klasni karakter buržoaskih teorija, str. 133). Ne opravdava ga ni to što preuzima mišljenje

Račkoga o zadrugama, jer se u vrijeme Račkoga problematika na tom polju tek otvarala. Ivan *Strohal* (Zadruge u Južnih Slovjena, str. 234) koji je dao definiciju zadruge — dakako onako kako ju je on zamišljao — odbacio je upravo onaj element koji Mandić upotrebljava kao jedini, tj. skup rođaka. I doista ako se uzme u obzir činjenica da je raspolaganje zemljom kod pojedinaca bilo jedino ograničeno pravom prvokupa rođaka i susjeda, a nije bilo zabranjeno, da se dakle broj rođaka nužno mijenjao, onda takav element ne može doći u obzir kao jedini kriterij. Isto tako jedini Mandićev dokaz za utvrđivanje »ostataka zadruga« u dalmatinskom primorju — tj. pravo prvokupa, također ne dolazi u obzir, jer je prvokup »univerzalna pravna ustanova« koja »se rodila iz činjenice da je zemlja (sa stokom) bila tada osnovni i glavni izvor za podmirivanje nasušnih životnih potreba« i da ne vrijedi samo za rođake već i za susjede (I. *Milić*, Porijeklo prava bližike, str. 308). Prema tome, ni Mandiću nije pošlo za rukom urediti »kaos« koji nam je, kako on misli, ostavila buržoaska sociologija.

Ne obazirući se mnogo na svoje vlastito mišljenje izloženo u raspravi o »postanku plemstva« ni na Hauptmannovu kritiku, Miho *Barada* se u »Lapčanima« vratio na problem plemstva. Ranija tvrdnja da do 1102. god. nije bilo plemstva dovela ga je do toga da je »rodovsko plemstvo« tražio »od XII st. dalje«. No, kad je trebalo odgovoriti na pitanje njegova porijekla — a mogao ga je izvoditi jedino iz »plemena« ili »roda« — onda je mislio naći izlaz na taj način što je ustvrdio da »to plemstvo ne po stvarnom postojanju, nego po svom uređenju, a time i po svom porijeklu seže u vrijeme, u kojemu Hrvati još nisu bili državno uređeni, u doba rodovskih i seoskih ili općinskih zajednica, prije doseljenja . . .« (n. dj., str. 473). Čim je dakle plemstvu priznao »plemićko uređenje«, a time i stalešku kategorizaciju, nije mogao poricati njegovo postojanje. Tvrdnja pak da su u srednjem vijeku u Hrvatskoj postojale dvije glavne vrste plemstva: rodovsko (didići) i feudalno (vlastela), činila mu se toliko razumljivom da je uopće nije dokazivao.

Problem društvenog uređenja Hrvata dodirnuo je i Marko *Kostrenčić* u »Nacrtu historije hrvatske države i hrvatskoga prava«. On se u tom djelu zadržao i na nekim bitnim pitanjima društvenog uređenja unijevši u neka više svjetla. Tako je dobro istakao da je vojnu demokraciju nakon doseljenja Hrvata zamijenila teritorijalna organizacija, koja je okupljala ljude bez obzira na krvno srodstvo ili zajedničko porijeklo. Točno je i to da je teritorijalna općina doskora klasno diferencirana, ali bi se teško mogla prihvatiti tvrdnja da je već u IX st. društvo podijeljeno u »dvije osnovne klase: vladajuću i podvlašćenu«. Budući da od IX st. dalje Kostrenčić prati razvitak hrvatskoga društva u onim okvirima kako je radio i dotada, ostao je pri zastarjelom shvaćanju i pojmovanju »donacionalno-feudalnog sistema« koji su tobože Arpadovići počeli uvoditi u Hrvatsku.

I kad se najzad Miho *Barada* u svom posljednjem radu o »Starohrvatskoj seoskoj zajednici« odlučio da unatoč kritici nastavi s istim načinom rada, posljedice su se takva rada i najteže osjetile. Na to ga je upozorio i Oleg *Mandić* (HZ X, 1959, str. 181—183). Barada je u spomenutom radu nastojao ući dublje u problematiku društveno-ekonomskog uređenja Hrvatske od »prvobitne zajednice« do XVII st., ali je gotovo besciljno lutao izvornim materijalom. Problem mu je bio tako težak da

mu se činilo da se nalazi na posve novom i neobrađenom području. Zato je zaboravljao ne samo na literaturu nego i na vlastite ranije radove. Osnovni je nedostatak djela upravo u tome što je Barada smatrao da su se neke društveno-ekonomske jedinice u srednjovjekovnoj Hrvatskoj sačuvale iz vremena prvobitne zajednice. On je prema tim »prežicima u izvorima« htio utvrditi osnovne gospodarske ustanove u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Ideja da se na osnovu »prežitaka« jedne društveno-ekonomske formacije, prvobitne zajednice, utvrđuju neki osnovni elementi u feudalizmu, mogla je nastati samo kao rezultat nedovoljnog poznavanja jedne i druge formacije. Međutim, bilo bi potpuno pogrešno tvrditi da u tom radu nema i dragocjenih rezultata. Kad je Barada htio pri tumačenju nekih osnovnih pojmova ostati u onim okvirima koje mu je postavljala izvorna materija, onda je većinom dao dobru sliku gospodarskih, a djelomično i političkih pojmova. Tako je dobra slika seoske zajednice kad je daje na osnovi Novigradskoga zakona kao i slika političkog uređenja Poljica u XV st.

Međutim, istodobno izlazi i prilog Ivana *Božića* o istoj problematici. Povod je Božićevu radu monografija o Poljicama sovjetskoga historičara B. G. *Grekova*. U tumačenju vrvi i plemena Božić se osjetljivo udaljio od Barade i Grekova. On je uspješno pobio mišljenje Grekova prema kojem je vrv teritorijalna općina. Presjekao je time jednom zauvijek diskusiju o tome da li se mogu pri analizi poljičkoga društva srednjega vijeka »unositi kategorije iz prvobitnih teritorijalnih zajednica« ili ne, kao i to da li se »plemenština delila kao privatna svojina koju jedino ograničava skučeno pravo njenog otuđivanja«. On unosi više svjetla i u pojam plemena. Opravdano napušta bilo kakvo povezivanje plemena u Poljicima s onim iz prvobitne zajednice, jer je pleme »zajednica vrvne braće« odnosno »zajednica potomaka istog pretka« (»Vrvь« u Poljičkom statutu, str. 102, 106).

Pišući povodom kritike Baradine posljednje rasprave ponovo o vrvi, Oleg *Mandić* nije uspio pokazati što pod tim pojmom stvarno zamišlja (Prilozi pitanju seoske općine, str. 180—188).

Diskusija o tzv. *Pacta conventa* ili *Qualiter* nastavlja se u najnovijoj historiografiji u novom vidu. Tzv. Pacta conventa služe kao izvor za društvene, a ne više političke odnose. Pošto je Hauptmann s pravom odbacio taj izvor kao falsifikat (vidi str. 76), nužno se nametalo pitanje treba li u tom toliko raspravljanom izvoru ipak naslućivati historijsku jezgru ili ga treba kao bezvrijednu krivotvorinu odbaciti. Ili drugim riječima, je li plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske postojalo, i ako jest, kada? Hauptmann je i u tom pogledu usmjerio raspravljanja na pravi put jer je smatrao da je plemstvo dvanaestero plemena zaista postojalo. Međutim, u nastojanju da utvrdi vrijeme kad je nastao savez toga plemstva on nije uspio jer se ni na koji način nije moglo utvrditi da se niže plemstvo na teritoriju srednjovjekovne Hrvatske staleški organiziralo u XIII st. (Hrvatsko praplemstvo, str. 108. i d.). Stoga je i nakon njegova rada problem postanka toga plemstva ostao otvoren.

Polazeći sa stajališta da je dotadašnja historiografija pogriješila uglavnom zbog toga što je pretpostavljala jedan jedini falsificirani izvor o dvanaest plemena, tj. Pacta conventa ili Qualiter, čitavom nizu autentičnih izvora, Nada *Klaić* dala je prednost posljednjima. Stoga je sebi kao

osnovnu zadaću postavila pitanje: Može li se postanak nižega plemstva protumačiti u doba kad se o njemu javljaju prvi autentični podaci? Posljednji su je i primorali ne samo na to da postanak plemstva stavi oko 1350. god. nego i da potraži u srednjovjekovnoj Hrvatskoj vrijeme kad se prvi put pružila mogućnost stvaranja saveza između kralja i nižega plemstva. Kako se tek 1347. god. Ludovik I zamijenio s Bribircima za ostrovički kastrum, prepuštajući njima Zrin u Slavoniji, on je dopustio da se seljaci na području lučke županije organiziraju u savez, a on ih je nobilitirao. To znači da im je podijelio oprost od plaćanja marturine i da im je vjerojatno smanjio vojničku obavezu. Legenda o postanku dvanaest plemena za Kolomana 1102. god. nije imala drugu svrhu nego da pokaže tobožnje staro porijeklo seljačkoga plemstva lučke županije. S takvim su rješenjem toga pitanja u skladu svi autentični izvori, a ono je također omogućilo da se razjasni razvitak društva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj (Postanak plemstva »dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske«, str. 121—163).

Ako se unatoč takvome razrješenju problema plemstva dvanaestero plemena pojavljuju u literaturi različiti pokušaji da se oživi zastarjela »državno-pravna« teorija o tzv. Pacta conventa, onda se to može raditi samo na metodički nedopušten način. Jer svaki historičar ili pravnik koji se upušta u rješavanje problema poslije Hauptmanna mora početi raspravljati s kritikom izvora. A tzv. Pacta conventa ili postanak plemstva dvanaestero plemena u 1102. god. mogu se i dalje braniti samo na taj način ako se dade prednost falsifikatu pred autentičnim izvorima. Prema tome, bilo radovi Olega *Mandića* (»Pacta conventa« i »dvanaest« hrvatskih bratstava, str. 165. i d.; vidi primjedbe u HZ XVII, 1964, str. 509—510) ili neke tobože kritičke primjedbe (S. *Antoljak*, Izumiranje i nestanak hrvatskoga plemstva, str. 55. i d.; usporedi i rec. J. *Lučića* u HZ XVI, 1964, str. 315) drugih autora nemaju za kritičku historiografiju nikakve vrijednosti jer znače korak nazad.

Međutim, karakteristično je da se nijedan od autora koji su postavljali ili rješavali problem postanka plemstva nije zapitao što je to feudalizam niti je pokušao rješavati probleme u feudalnom okviru, iako se sama od sebe nametala misao da je društveni razvitak u hrvatskim zemljama u osnovi morao odgovarati onome na Zapadu. Stoga nije slučaj da je Bogo *Grafenauer*, koji je u jugoslavenskim okvirima prvi postavio problem feudalizma, usmjerio raspravljanje na novi kolosijek. Njemu pripada zasluga da je jedini dosad dao ispravan odgovor na pitanje nastajanja feudalizma u Hrvatskoj. Preuzevši u osnovi njegovu definiciju i mišljenje nastojala sam u prikazu nastajanja feudalnih odnosa naglasiti da je riječ o trostrukom stoljetnom procesu nastajanja feudalizma. Analiza poznatih i pouzdanih pismenih podataka dovela me do zaključka da je rađanje feudalnoga društva i gospodarstva po jakosti vrlo zaostajalo za trećim procesom, tj. političkim putem kojim je nastajao feudalizam. Drugim riječima, stekla sam uvjerenje da je seljak u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj došao u feudalno zavisan položaj od vlastele većinom zbog prijelaza javne vlasti na privatna lica, a ne gospodarskim putem, tj. tako da se našao kao neslobodan seljak na vlastelinovoj zemlji. Za prevagu vlastelinstva (u gospodarskom smislu te riječi) ili pridvornog gospodarstva nad seljačkom zemljom u slobodnoj općini bilo je premalo materijal-

nih uvjeta. Zato je seljak ponajviše zadržao osobnu slobodu koju je zbog gospodarskog propadanja često morao žrtvovati boljim materijalnim uvjetima života na pridvornom gospodarstvu vlastelina.

Pošto je postavljen princip prema kojem je nastajalo feudalno društvo, gospodarstvo i politička vlast, ne smiju se više u historiografiji javljati ozbiljnije razlike u mišljenjima. Zato je u biti točno ono što je kazao Bogo *Grafenauer* — pošto je detaljno prikazao historiografiju do 1960. god. (Zgodnjefevdalna družbena struktura, str. 63. i d.) — o *servima* u Hrvatskoj do XII st. On je s pravom odbijao starija mišljenja naglašavajući da je postojanje serva u Hrvatskoj vezano uz pridvorno gospodarstvo. Njegovo mišljenje tek treba ponovo pretresti s obzirom na podatke o servima u falsificiranim ispravama. No, u svakom slučaju njegova je zasluga da se historiografija ne može više vraćati na tvrdnje o »ropstvu« ili »robovima« u srednjovjekovnoj Hrvatskoj i Dalmaciji.

Čim je bio jasan položaj serva u gospodarstvu, riješeno je na neki način i pitanje *slobodnih seljaka* u općinama. Polazeći sa stajališta da je za seljaka bitnije to što ima osobnu slobodu, a ne što nije privilegiran, smatrala sam, protivno od *Grafenauera* (n. dj., str. 85) koji govori o neprivilegiranom seoskom stanovništvu, da je riječ o slobodnim seljacima. Osnovno pitanje oko kojeg se još nedavno vodila rasprava, tj. pitanje što su villani izvora do XII st. (plemići ili slobodni seljaci), može se riješiti samo na jedan način: u njima treba gledati slobodne seljake. Upravo ta klasifikacija otklanja sumnje koje je zadržao Grafenauer, misleći da nije moguće odgovoriti na pitanje kako se raspada sloj slobodnoga seljaštva u času kad se dižu velikaši (n. dj., str. 86). Naime, ako je svim članovima općine osiguran jednak pravni položaj, onda razlike u gospodarskom položaju više nisu toliko bitne jer ne utječu na klasifikaciju seljačkog stanovništva. Slobodno raspolaganje zemljom utječe od pojave privatnog vlasništva na stvaranje klasne diferencijacije među stanovništvom općina. Proces je tako karakterističan za sve seljačke sredine da se ni u Hrvatskoj, bez sumnje, nije stvaralo nešto izvanredno. Podaci kartulara samostana sv. Petra u Selu pokazuju da su četiri stoljeća života na jadranskoj obali urodila prenapučenošću koja je dovodila do velikog siromaštva na selu. A pogoršavali su ga teški uvjeti života na kraškom terenu.

Novo prilaženje društvenoj problematici omogućuje da se pomalo zatvara raspravljanje o *postanku plemstva* u Hrvatskoj Kritika je, odbivši sve prijedloge za rješenje toga pitanja, najzad otvorila put novim pogledima. Oni su i naveli Bogu *Grafenauera* da traži dvostruki put do stvaranja povlaštenog sloja: jedan je materijalni, a drugi politički (n. dj., str. 87). Grafenauer je ipak ostavio otvorenim pitanje staleške, dakle formalnopravne, »dozrelosti« plemstva, no čini se da njegove rezerve nisu opravdane. Naime, ako on sumnja u stališku pripadnost plemstva — a plemstvo nije drugo do staleška kategorija — onda je i on oduzeo najvažniji temelj svojoj klasifikaciji privilegiranoga sloja. Jer ako je netko plemić, onda ga upravo staleška razlika dijeli od drugih stanovnika tadašnje Hrvatske. Zato mislim da je tanak sloj kraljevskih vazala i plemića dijelila od ostalih stanovnika staleška razlika, koja je očito dolazila do izražaja u visini vražde ili krvnine. Time, dakako, nije rečeno da među plemićima također nije bilo razlika. Naprotiv, kraljeva je župana, bez sumnje, odvajao od slobodnog seljaka i viteza ili malog plemića poseban

javnopravni položaj, tj. posebna prava i dužnosti. Nemoguće je pretpostavljati da je nobilis plaćao jednake javne terete kao i članovi seljačkih općina. Zato je vjerojatno titulus nobilitatis bio u ranom srednjem vijeku isti kao i kasnije kad se već razvilo izrazito staleško društvo. Takvim smo rješavanjem problema otklonili sumnje koje ni Grafenaueru nisu dopuštale da se odluči za konačno rješenje problema postanka i strukture hrvatskog plemstva.

Iako je Grafenauer posve jasno postavio problem postanka plemstva, najnoviji pokušaj Julijana V. *Bromleja* (Stanovlenie feodalizma v Horvatii) da riješi postanak feudalizma u Hrvatskoj bez ikakva obzira na pravne kategorije ne može se smatrati uspjelim. Kao što su pravnici zapostavljajući ili uopće poričući važnost gospodarskom razvitku i političkom procesu stvarno onemogućivali sami sebi rješenje postavljenoga zadatka, tako je i Bromlej promatrajući samo gospodarski razvitak ne samo ostao dužan odgovor na mnoga pitanja nego mu je i nedostajao kriterij na osnovi kojega bi mogao odrediti stalež ili oblike političke vlasti. Posjedovanje velikoga ili maloga imanja ne čini dakako staleške ili društvene razlike među ljudima. Koliko je takva teorija osnovana samo na prikazu gospodarskoga procesa promašena, lako se može razabrati ako se ima na umu da je feudalizam u Hrvatskoj nastao pretežno političkim putem.

Nije slučaj da je zanimanje za ekonomsku problematiku urodilo mnogo skromnijim rezultatima. Zasad su istraživanja uglavnom usredotočena na proces stvaranja vlastelinstava ili kako to većina historičara naziva »velikih posjeda« (B. *Grafenauer*, J. V. *Bromlej*, E. A. *Jefremov*). Međutim, dva su razloga zbog kojih nisam preuzela ni dosadašnju terminologiju ni definiciju vlastelinstva. Prvi je uglavnom nekritički odnos autora prema izvornom materijalu, a drugi nedovoljno jasan pojam »veliki posjed«. Naime, od Račkoga se zaista nije mnogo promijenilo u nabrajanju »velikih posjeda« u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, jer se nitko od njegovih nastavljača sve do danas nije potrudio da prije »zbrajanja« posjeda kritički ocijeni izvorni materijal (vidi JIČ 1, 1962, str. 96. i d.). Osim toga, ograničivši pojam vlastelinstva na »veliki posjed«, historiografija nije mogla uočiti nastajanje vlastelinstava koja nisu bila »veliki posjed« (vidi str. 159). Pa i B. Grafenauer, koji je jedini ustvrdio da vlastelinstvo može nastati i podvlašćenjem seoske općine — dakle »negospodarski«, — nije u »velikom posjedu« vidio slobodnog seljaka. Kako je i manje objektivna kritika morala ipak priznati da je »veliki posjed« daleko zaostajao za seoskim općinama u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, to je za nju ostalo otvoreno osnovno pitanje, naime, kako je feudalizam uopće nastao. Zato je prije svega trebalo proširiti pojam vlastelinstva (vidi str. 159). Osim toga trebalo je upozoriti na nepouzdanost tobožnjih vladarskih darovnica dalmatinskim crkvenim ustanovama. Možda nije pretjerano ako se nakon analize svih darovnica ustvrdi da naše povjerenje zaslužuje od svih samostanskih kartulara — a oni su gotovo jedine »zbirke« izvora — onaj samostana sv. Petra u Selu. Stoga smo taj izvor i upotrijebili kao podlogu za stvaranje zaključaka o nastajanju jednoga vlastelinstva u Hrvatskoj. Sumnjive podatke ostalih kartulara ili falsificiranih isprava teško da će ikada moći upotrijebiti kritička historiografija. Ali, mislim da je i dosadašnja kritička literatura premalo imala na umu da se darivanje u doba kad je pismenost i skupa i rijetka, odvijalo usmeno. Prema tome, stvaranje je i

»velikog posjeda« i vlastelinstava bilo, bez sumnje, intenzivnije nego što nam se to čini.

Pa ipak još neki vrlo važni problemi iz gospodarske povijesti uopće nisu dodirnuti. Za to nedostaju podaci, ali i predznanje. To osobito vrijedi za hrvatski politički teritorij jer dalmatinski gradovi očito među naseljima jadranske obale nisu bili izuzetak. Uostalom, takvo je stanje historiografije i, razumljivo, uzme li se u obzir da se o mnogim problemima iz gospodarske povijesti počelo raspravljati tek u najnovije vrijeme.

3. *Osnovna pitanja iz crkvene povijesti Hrvatske i Dalmacije do XII stoljeća*

Novija kritika nekih izvora za crkvenu povijest s hrvatskoga i dalmatinskoga područja dovela je do ponovnog raspravljanja o nekim problemima koji su se dosad smatrali gotovo riješenim. Ta konstatacija osobito vrijedi za takva mišljenja koja su se oslanjala na neke arheološke spomenike.

Nekoliko je činjenica utjecalo na to da je raspravljanje o *pokrštenju Hrvata* iznova počelo u najnovijoj literaturi. Već ni u starijoj historiografiji nije bilo sloge u pitanju pokrštenja, pa su postavljene različite hipoteze s obzirom na vrijeme i na središte iz kojega je provedeno pokrštavanje Hrvata. Onaj tko je mislio da može vjerovati Konstantinu Porfirogenetu i arhiđakonu Tomi taj je tvrdio — kao npr. M. *Barada*, Episcopus chroatensis, str. 164. i d. da je obnova hijerarhije u Dalmaciji »provedena od Bizanta preko svećenika zapadnog obreda u drugoj polovici VIII st.« i da je s tom »činjenicom usko skopčano i postepeno pokrštenje Hrvata« (str. 172). Valja priznati da je Barada s najvećim naporom doveo oba srednjovjekovna pisca u sklad i da je par godina kasnije (u raspravi Nadvratnik VII stoljeća iz Kaštel-Sućurca) morao izmijeniti svoje mišljenje u pogledu kronologije. Naime, i tada je ostao kod tvrdnje da je Tomin Ivan Ravenjanin pokrstio Hrvate, ali pod utjecajem *Sakačeva* rada (Ugovor pape Agatona i Hrvata proti navalnom ratu oko god. 679) datirao pokrštenje čitavo stoljeće ranije. U spomenutoj je raspravi nastojao potkrijepiti svoju *dalmatinsku teoriju* analizom dvaju arheoloških spomenika: sarkofagom nadbiskupa Ivana (koji je on također pripisao Tominu Ivanu Ravenjaninu) i nadvratnikom iz Kaštel-Sućurca. Pri tom se oštro oborio na pristaše *akvilejske teorije* o pokrštenju Hrvata, prema kojoj su Franci uz političko vrhovništvo nad Hrvatskom provodili i postepeno pokrštavanje Hrvata. U njegovo su vrijeme tu teoriju, uz ostalo, zastupali F. *Šišić* (Genealoški prilozi, str. 46. i 47; Povijest Hrvata, str. 308, 309) i Marko *Perojević*, Ninski biskup Teodozije, str. 3—4. Oni su u tom pitanju nastavljali na rezultate Frane *Bulića* (Kronotaksa solinskih biskupa, str. 116—131). Misleći da pristaše akvilejske teorije zaista nemaju bolje dokaze od kulta franačkih svetaca i hipotezu o hrvatskom korepiskopu (M. Perojević), Barada je bezuspješno nastojao da ih pobije. Iako je imao pravo kad je Perojevićevu teoriju o korepiskopatu u Hrvatskoj odbacio, nije imao pravo dalje kad je kultu franačko-akvilejskih svetaca odricao svako značenje i postojanje i kad je time želio izbrisati tragove o »crkvenoj

nadležnosti Akvileje nad dalmatinskim Hrvatima na početku IX st.« (n. dj., str. 175).

Kao što se dalmatinska teorija oslanjala najviše na sarkofag nadbiskupa Ivana, tako je i franačka ili akvilejska teorija gledala u Višeslavovoj krstionici i Godečajevom natpisu na crkvici sv. Križa u Ninu najsigurnije dokaze za svoje stajalište. Ali, ubrzo su se protivnici međusobno morali uvjeriti da nedatirani arheološki materijal nije baš tako čvrsti oslonac za zaključivanje. Naime, ponovna detaljna analiza *Višeslavove krstionice* i *Godečajeva natpisa*, pa i same crkvice sv. Križa, na kojoj se, kako je spomenuto, nalazi Godečajev natpis, temeljito su uzdrmala vjerodostojnost dotadašnjeg mišljenja o njihovoj starosti. Mirko *Šeper* (Der Taufstein des kroatischen Fürsten Višeslav aus dem frühen Mittelalter) tako prihvatljivim dokazima datirao je krstionicu XI stoljećem da Ljubi *Karamanu* najzad nije preostalo drugo nego priznati kako i dalje vjeruje »da je mnogo vjerojatnije da krstionica kneza Višeslava potječe iz prvog vremena kršćanstva Hrvata oko g. 800, a ne iz druge polovice XI st.« (O vremenu krstionice kneza Višeslava, str. 109). A Godečajev natpis ni u kom slučaju ne može se više spasiti kao najstariji poznati natpis u Hrvatskoj (vidi str. 198).

Međutim, premda su arheološki dokazi akvilejske teorije gotovo nestali, ipak se ona može logičnije opravdati od dalmatinske. Za nju govori ne samo franačka državna politika nego i činjenica da nam je prvi po imenu poznati ninski biskup, tj. Teodozije, sufragan akvilejskoga patrijarha. Štoviše, Teodozije i kada traži potvrdu za splitsku stolicu, putuje u Akvileju, a ne u Rim.

Protiv takva rješenja problema pokrštenja govori doduše narodna tradicija zabilježena u dvije redakcije u djelu De administrando imperio, ali nas to ne treba zbunjivati. Za cara Konstantina smo često mogli utvrditi da ne govori istinu, a anonimova vijest u 30. poglavlju njegova djela oslanja se na tradiciju. Ova je doduše, kako se po svemu čini, zabilježila slavonsku, a ne hrvatsku borbu protiv Franaka (vidi str. 205), pa je i pokrštenje mogla dovesti u vezu sa zaista čestim odnosima između papinstva i Hrvata u IX ili X st. To više što je pokrštenje Hrvata stavljala u isto vrijeme kad i početke političke nezavisnosti. Zato je i Ferdo *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 376. i d. datirao tobožnje »treće pokrštenje« Hrvata Branimirovim razdobljem i njegovom prisnom politikom s papinstvom (vidi str. 194).

Slaba su strana dalmatinske teorije nepouzdani spomenici na kojima je bila izgrađena. S tom teorijom u svezi je također pitanje *reorganizacije splitske crkve* i *problem podložnosti dalmatinskih biskupija* nakon reorganizacije. Ovom drugom problemu posvećeno je nekoliko rasprava u kojima je dato nekoliko prijedloga za rješenje pitanja vrhovništva nad dalmatinskim crkvama. Glavni je krivac za lutanja historiografije arhiđakon Toma koji je namjerno obavio tajnom svoga prvog nadbiskupa Ivana Ravenjanina kako bi svoje čitaoce uvjerio u veliku starost splitske nadbiskupije. On je, štoviše, svjesno prešutio stvaranje splitske metropolije u X st. i toliko zaveo neke historičare da su Ivana Ravenjanina tražili doista u VII i VIII st. Njima su se pridružili i historičari umjetnosti koji su identificirajući Tomina nadbiskupa Ivana Ravenjanina s nadbiskupom Ivanom iz sarkofaga (iz splitske krstionice) stavljali proces reorganizacije

dalmatinske crkve oko 800. god. *(Karaman,* M. *Prelog).* Problem se sarkofaga čini nerješiv stoga što su historičari umjetnosti u datiranju sarkofaga skloni dati prednost onim elementima koji su već i u sličnim slučajevima zakazali kao nepouzdani. Naime, ako se već nekoliko put moralo utvrditi da su početno i završno razdoblje pletera gotovo istovjetni — a jedno od drugog dijele više od dva stoljeća — onda se s takvim dokazom ne može postići mnogo. Sarkofag je prema općem izgledu ipak antički spomenik i jedva da jedna jedina izmijenjena stabljika stiliziranoga ljiljana može biti dokaz »promjene skulptorske obrade spomenika« (Milan *Prelog,* Pregled razvoja umjetnosti, str. 93). Jednako natpis na poklopcu sarkofaga nadbiskupa Ivana (I. *Nikolajević-Stojković,* Solinski pečat egzarha Pavla, str. 64. i Lj. *Karaman,* Razgovori o nekim problemima, str. 126. i d.) može biti samo terminus ante quem non za postanak sarkofaga. Osim toga, ako se takav natpis susreće u prijestolnici tek početkom petog desetljeća VIII st., onda bi tek trebalo raspravljati o tome kako su se brzo širili utjecaji iz Konstantinopola prema provincijama. A zatim, analogija s upotrebom natpisa u Carigradu nije potpuno opravdana jer nije pokazano da se ondje takav natpis također upotrebljavao na sarkofazima. Kad bi se zaista moglo dokazati da je sarkofag iz splitske krstionice pripadao onom nadbiskupu Ivanu o kojem govori Toma, onda ni analiza skulptorske obrade sarkofaga ne bi mogla dati konačan odgovor na pitanje kad je osnovana metropolija ili kad je reorganizirana splitska crkva. Ako gledamo na problem postanka metropolije sa stajališta historijskog izvornog materijala — a to je, pošto smo zaključili da su akti crkvenih sabora iz X st. autentični, jedino čvrsto uporište, — onda nas jedini pravilan zaključak vodi u X st. Historičari umjetnosti koji zastupaju mišljenje o ranijem postanku bilo metropolije ili nadbiskupije samo na osnovi arheološkog materijala, dužni su dovesti u sklad svoje mišljenje s poznatim prvim zaključkom crkvenoga sabora iz 925. god. koji jasno govori o osnutku metropolije. Najzad, dosad poznati historijski materijal o postanku metropolije veže njezin postanak s Rimom, pa je i to jedan od dokaza da čitav proces valja staviti u X st., kad je rimski biskup zaista imao neku riječ na Balkanu.

S obzirom na pitanje koja je crkvena vlast bila nadležna nad dalmatinskom crkvom pojavilo se nekoliko mišljenja. Polazeći sa stajališta da Bizant nije od Justinijanove rekonkviste imao vrhovnu crkvenu vlast nad svojom provincijom Dalmacijom — stajalište koje nema nikakva opravdanja — neki su autori kao Antun *Dabinović* postavljali pitanje kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije? (Vidi i F. *Šišić,* Povijest Hrvata. Kada je Dalmacija potpala pod jurisdikciju Carigradskog patrijarha, str. 681. i d.). Dabinović stavlja podvrgavanje Carigradu nakon 812. god. Polazna je točka njegove hipoteze tvrdnja da papina jurisdikcija ako i jest prestala »u ilirskim provincijama spomenutim dekretom Leona Isaurijskog (tj. 732. god.), nije time prestala mogućnost njena supostavljanja, dok je papa bio još vizantijski državljanin odnosno dok se još Rim nalazio na teritoriju vizantijske države.« Kako nema neposrednih vijesti o crkvenoj jurisdikciji sve do IX st., Dabinović je pokušao na osnovu »dvije statutarne odredbe dalmatinskih gradova«, tj. »prizivnoga postupka i promjene zaštitnog kulta«, dokazati da se crkvena jurisdikcija nad Dalmacijom od V do IX st. šest puta promijenila, što je nemoguće prihvatiti. Uostalom, Dabinovićeva hipoteza o carigradskoj jurisdikciji tek nakon

mira u Aachenu (812. god.) predstavlja, kako sam autor priznaje, »čitav niz gotovo vratolomnih pokusa« (n. dj., str. 242). Šišić stavlja podvrgavanje carigradskom patrijarhu nakon 732. god. Naprotiv Miho *Barada,* Episcopus chroatensis, str. 166. zastupao je mišljenje da je »Dalmacija kroz cio VII vijek, a i do polovice VIII st. neposredno podložna Raveni«, a nakon njezina pada vraćena je neposredno carstvu. Protiv ovoga, u biti ispravnoga mišljenja, govori pismo pape Ivana VIII iz 879. god. u kojem on tvrdi da su dalmatinski biskupi bili njegovi sufragani. To bi pismo bilo protudokaz tvrdnji o podložnosti dalmatinske crkve carigradskom patrijarhu samo onda ako bi papa tvrdio istinu (vidi str. 255).

Prema tome, kako nema historijskih dokaza za osnivanje splitske nadbiskupije prije Teodozija i metropolije prije 925. god., ne vidim razloga da se u gornjim pitanjima ne složim sa F. *Šišićem* koji je u sarkofagu iz splitske krstionice vidio posljednje počivalište nadbiskupa Ivana iz X st. (Povijest Hrvata, str. 427).

Zaista je neobično kako Miho *Barada,* koji je bio jedan od najboljih poznavalaca crkvene povijesti do XII st., nije prišao s više objektivnosti mnogo raspravljanom problemu *postanka i podložnosti ninske biskupije.* Najprije je F. *Šišić* s pravom upozorio da mišljenje Račkoga o postanku biskupije u vrijeme pape Nikole I nije točno (vidi str. 233); zatim se na osnovi podataka Trpimirove darovnice sâm odlučio za prvu polovicu IX st. M. *Barada* je unatoč Šišićevim upozorenjima ponovo upotrijebio pismo Nikole I i spojio postanak biskupije s Focijevim raskolom u Bizantu kad su se, kako je on pretpostavljao, Hrvati radije odlučili za Rim te su oduzeli hrvatski teritorij dalmatinskim biskupima. Iako je ta hipoteza na prvi pogled osvajala, bila je najslabija upravo u najbitnijoj točki, naime u tvrdnji da je do 864. god. hrvatski teritorij bio dalmatinsko crkveno područje, a da je ninski biskup od te godine bio sufragan Rima. Jer pismo pape Ivana VIII jednako vrijedi za tu tvrdnju kao dokaz kao i ostala njegova pisma (vidi str. 252). A ukor što ga taj papa šalje akvilejskom patrijarhu Walbertu zbog dvostrukog Teodozijeva posvećenja nije dokaz tako dugo dok se ne pokaže da je papa zaista imao do druge polovice IX st. pravo posvećivati biskupe u Hrvatskoj i Dalmaciji. I premda me Baradini dokazi nisu mogli uvjeriti u točnost njegova mišljenja, vratila sam se u biti na njegovu hipotezu, ali sam je opravdala na drugi način. Naime, za osnivanje biskupije u Trpimirovo vrijeme govori, po mom uvjerenju, odličan položaj hrvatskoga kneza koji je, bez sumnje, težio za tim da u vlastitoj zemlji ima i vlastitu crkvu. U prilog bi takvom rješenju govorila i moja interpretacija historijske jezgre Trpimirove darovnice: smatram da je crkvica sv. Jurja na Putalju darovana ninskom, a ne splitskom biskupu. Novi je biskup u zemlji vazala italskoga kralja mogao biti samo akvilejski sufragan. Zato prvi pokušaj Rima da proširi svoj utjecaj nad Balkanom datira tek za Ivana VIII.

Različit odnos prema *pitanju slavenskog liturgijskog jezika* primoravao je autore da zauzmu i vrlo različite stavove prema izvornoj građi iz prve polovice X st. To su prije svega papinska pisma i dragocjeni akti splitskih sabora koji su do nas došli u vrlo lošim prijepisima. Nepoštivanje izvorne građe omogućilo je autorima da na ovoj ili onoj tvrdnji — dakako, ne uzevši u obzir ostale koje su ih pobijale — izgrade svojevrsne teorije o glagoljici, o liku ninskoga biskupa Grgura, o politici pape Ivana X i

hrvatskoga kralja Tomislava. Glavni se spor u svezi s crkvenim saborima vodio sve do Lovre *Katića* (Borba Grgura Ninskoga sa splitskim nadbiskupom Ivanom) i M. *Barade* (Episcopus chroatensis) o ulozi ninskoga biskupa Grgura. Tek su oni s dovoljno jakim dokazima utvrdili da se spomenuti ninski biskup bori za primat među dalmatinskim biskupima i da on nije bio vođa glagoljaša. Otad se svako vraćanje na starija tumačenja politike Grgura Ninskoga mora smatrati promašenim. To više što je Barada, po mom uvjerenju, ispravno, posebno naglašavao da su dalmatinski biskupi kao carigradski sufragani bili zaštitnici glagoljice. Dakle, kad bi i bilo dopušteno na osnovi jezika dijeliti crkvu na latinsku, tobože feudalnu i bogatu, i glagoljašku, tobože narodnu i siromašnu, slika bi stvarnih prilika bila obrnuta: Hrvati vjerni Rimu i od njega zavisni mogli su braniti samo latinski liturgijski jezik, dok su dalmatinski biskupi imali dovoljno razloga da zadrže dotadašnji običaj u upotrebi crkvenoga jezika. Stoga treba odbaciti i mišljenje Vladimira *Babića* (Historija naroda Jugoslavije I, str. 194. i d.) kao zastarjelo i neosnovano. Ali, jednako i neuspjele pokušaje Josipa *Hamma* (Glagolizam i njegovo značenje za Južne Slavene; Der Glagolismus im mittleren Balkanraum) koji je nastojao dokazati da je »glagolizam« izrazito hrvatski pokret. Zato sam smatrala potrebnim upozoriti na neodrživost teorije o hrvatskom glagoljaštvu i vratiti raspravljanje na onu osnovu koju je djelomično utvrdio već i M. *Barada* (Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u X i XI stoljeću).

Potpuno su različitim putem u pitanju slavenskoga liturgijskoga jezika pošli Ivan *Srebrnić* i Kerubin *Šegvić*. Prvi je u raspravi »Odnošaji pape Ivana X prema Bizantu i Slavenima na Balkanu« nastojao dokazati da su pisma Ivana X krivotvorena tobože zbog toga što je taj papa u Španiji bio tolerantan prema crkvenom jeziku, pa su sva mjesta u papinim pismima koja govore o glagoljici i X član splitskoga sabora od 925. god. podmetnuti; zato je, kako misli Srebrnić, do prave zabrane slavenskoga jezika u crkvi došlo tek u XI st. i to na saboru 1060. god. Krivotvoritelj je umetnuo tobože spomenuti materijal iz X st. u akte iz 1060. god. kako bi na taj način legitimirao odnosno opravdao zabranu slavenskoga jezika (n. dj., str. 164). Nije potrebno posebno isticati da je Srebrnić iskonstruirao svoju teoriju samo na taj način što je nastojao izbaciti iz izvora upravo ono što mu je smetalo. Na sličan je način tumačenju saborskih akata pristupio Kerubin *Šegvić* (Borba za hrvatsko bogoslužje i Grgur Ninski ili skižma u Hrvatskoj i Dalmaciji 1059—1075) koji je držao da može ustvrditi kako se ne samo borba za unifikaciju crkvenoga jezika vodila u XI st. nego kako je u to vrijeme živio i djelovao ninski biskup Grgur. Oba su autora u krajnjoj liniji poricala vrijednost saborskih akata, pa su još 1925. g. ustali u njihovu obranu Dane *Gruber* (O vjerodostojnosti spljetskih saborskih spisa) i Vjekoslav *Klaić* (Prilozi hrvatskoj historiji za narodnih vladara). Otada nije bilo niti je moglo biti ozbiljnih napadaja na autentičnost saborskih akata. Jer ne samo da se ni danas ne bi mogao naći pisac koji bi znao krivotvoriti takav izvorni materijal, nego je jasno i to da je često nerazumljiv jezik i loš tekst akata posljedica lošega prepisivačkog rada nepoznatog autora djela Historia Salonitana maior (vidi HSM, str. 56 i d.).

Pretres cjelokupnoga izvornog materijala za crkvenu povijest u XI st. i novo čitanje tzv. Sedehina natpisa pružili su mogućnost da se na

zbivanja iz crkvenoga života gleda drugačije nego što je to činila dosada hrvatska historiografija. Dosad su uglavnom prevladavale dvije koncepcije: *Šišićeva* i *Baradina*. Šišić, prenoseći netočnu sliku »glagoljaškoga« i »latinaškoga« tabora u XI st., pozivao se na arhiđakona Tomu i njegov opis »gotskoga« biskupa Cedede i opata Potepe. Zato je vidio hrvatsku državu podijeljenu u dvije stranke: niže plemstvo i svećenstvo koje se bori protiv zaključaka sabora i dvor, velikaše i viši kler koji čini tobože »reformističku stranku«. Ta ga je slika toliko osvajala da je nije ni provjeravao izvorima i, štoviše, on se nije ustručavao da takvim tobože razrovanim stanjem u državi protumači propast »državne nezavisnosti«. Glavni je smisao toj borbi dao, prema Šišiću, svećenik Vulfo koji se tobože borio za otcjepljenje hrvatske crkve od dalmatinske.

M. *Barada* (Episcopus chroatensis) naprotiv, kao i svi oni koji su poslije njega radili na problemu protureformističkog pokreta zabacio je potpuno Tominu priču o Cededi kao vjerodostojnu i historijski opravdanu u drugoj polovici XI st. On je smatrao da je Toma zamijenio protureformni pokret s borbom za posebnoga hrvatskoga biskupa, koju Barada stavlja u treće desetljeće XI st. Međutim, ne samo novo čitanje Sedehina natpisa (vidi str. 332) nego i nedovoljno obrazložen tobožnji pokret za Krešimira III, kao i najzad nepouzdan spomen hrvatskoga biskupa (u ispravi iz 1042 god.), utjecali su na to da sam se napustivši Baradinu hipotezu vratila donekle na Šišićevo mišljenje. Ali, ponovna analiza Tominih podataka o shizmi nametala je zaključak da su reformni biskupi pod vodstvom splitskoga nadbiskupa stvarali na saboru zaključke koji nisu vrijedili za pristaše protureformnoga pokreta, tj. za biskupe kvarnerskih otoka, koje vodi krčki biskup. Tomin opis Cedede potvrđivao je tu misao; on je glagoljaški i hrvatski biskup i zaista je posvećen za krčkoga biskupa. Stoga je sve upućivalo na to da u njemu treba gledati kandidata protupape Honorija II koji je svojim pristašama dopustio upotrebu glagoljice, odnosno slavenskoga liturgijskoga jezika.

Međutim, takav je prijedlog za rješenje crkvene problematike XI st. ostavio još uvijek otvoreno pitanje postanka onoga hrvatskog biskupa o kojemu govori arhiđakon Toma.

Izvori za najvažniji događaj u crkvenoj povijesti srednjovjekovne Slavonije, tj. *za osnivanje zagrebačke biskupije*, toliko su jasni da su ih mogli pobijati samo pristrani mađarski historičari (F. *Šišić*, Priručnik izvora I, str. 325. i d.). Oni su ostavljali samo nedovoljno jasno pitanje što je to »error idolatrie« o kojem je riječ u tzv. Felicijanovoj ispravi iz 1134. god., prvom pismenom spomeniku srednjovjekovne Slavonije. Zato u starijoj hrvatskoj historiografiji nisu bila jedinstvena mišljenja o tome kakvo je bilo bogoslužje u Slavoniji prije i nakon osnutka zagrebačke biskupije. Franjo *Fancev* (O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj) smatrao je više nego vjerojatnom tvrdnju da je područje Slavonije i do kraja XI st. bilo glagoljaško. Ništa ga nije smetalo što se za potvrdu svoga mišljenja pozivao na same mogućnosti: da se slavonsko bogoslužje u VII desetljeću IX st. proširivalo u Slavoniju, da je »hrvatska glagolska crkva utjelovljena u ninskoj biskupiji« za Tomislava obuhvaćala i Slavoniju i da se na teritoriju »biskupu Grguru nuđenih biskupija (među njima i sisačka) kao vjerojatno i ranije tako i napredak moglo slovenski misiti«. Opasnost je za glagoljaše nastala tobože tek osnutkom latinske zagreba-

čke biskupije. Fancev je pokušao svoje mišljenje potkrijepiti analizom najstarijih crkvenih knjiga ali mu nije uspjelo dokazati da se u Vramčevoj Postili iz XVI st. doista nalaze tragovi »narodnih evanđelja i psaltira« Posavske Hrvatske. Da nije bilo spomenute teorije o glagoljaštvu slavonske crkve prije osnutka zagrebačke biskupije, vjerojatno ne bi bilo toliko razmimoilaženja u pitanju kakvim se jezikom služila novoosnovana biskupija. *Slavenska* se teorija još od XVIII st. kad ju je začeo Josip *Mikoci*, suprotstavljala *latinskoj* koju su zastupali pretežno historičari i slavisti. Iako su se s Mikocijem složili Ivan *Kukuljević* i Ivan *Tkalčić*, slavenska teorija stoji na vrlo labavim temeljima. Pristaše su se te teorije pozivali na neke osobine zagrebačkoga obreda, na političke prilike nakon tobožnje Zvonimirove pogibije, kao i na mogućnost da su se prvi zagrebački biskup Duh, rodom Čeh i njegovi pomoćnici služili slavenskim jezikom. Osim F. Fanceva i Svetozar *Ritig* je odlučno odbijao tvrdnju o glagoljaštvu zagrebačke biskupije (Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju). U prilog njihovu mišljenju govore i analize najstarijih crkvenih knjiga zagrebačke biskupije, kao i glose u tzv. Radonovoj bibliji (vidi str. 506).

Posebno mjesto u historiji crkvenih redova zauzima dosad jedina monografska obrada »benediktinaca u Hrvatskoj« (I, II i III dio) od Ivana *Ostojića*. Svojom opsežnošću i ozbiljnošću pristupa, sakupljenoj materiji i cjelokupnoj literaturi o benediktincima Ostojićevo djelo nadvisuje sve dosadašnje slične pokušaje (vidi npr. Ivan *Kukuljević*, Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj).

4. Iz problematike povijesti umjetnosti i arheologije

Vrlo dobri pregledi i priručnici povijesti umjetnosti što su ih dali Ljubo *Karaman* (O umjetnosti srednjega vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji; O srednjovjekovnoj umjetnosti Istre i Pregled razvoja umjetnosti u Dalmaciji) i u novije vrijeme Milan *Prelog* (Pregled razvoja umjetnosti u Hrvatskoj) zatim Ivo *Petricioli* (Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji) i Branko *Marušić* (u Istra u srednjem vijeku; pregled literature do 1952. god. vidi u Historija naroda Jugoslavije I, str. 242-3) sretno upotpunjuju starije pokušaje tako da se na osnovi njih može steći slika zaokružene cjeline. To se na žalost, ne može tvrditi za arheološku problematiku jer ne samo golemo mnoštvo materijala još leži neobrađeno nego i sakupljeni materijal nije sintetički prikazan.

Treba prije svega istaknuti da osnovni pečat čitavoj literaturi o povijesti umjetnosti daje Ljubo *Karaman*. U svom plodnom pedestogodišnjem naučnom radu Karaman je dodirnuo gotovo sve probleme svoga područja, a mnogi su upravo njegovom zaslugom riješeni (vidi pregled njegovih najvažnijih radova u Anđela *Horvat*, Dar Ljube Karamana našoj nauci). Njegovi nasljednici idu danas stazama koje je on utro. Ništa ne umanjuje vrijednost njegova rada to što je u ponekom problemu morao napustiti svoje mišljenje; ostaje činjenica da bez njegova plodnog rada povijest umjetnosti ne bi bila na ovoj visini na kojoj jest.

Međutim, sinteze kojima danas raspolaže povijest umjetnosti bilo bi teško zamisliti bez terenskih radova i specijalnih istraživanja na kojima

za ovo razdoblje hrvatske i dalmatinske povijesti ide zasluga prije svega Stjepana *Gunjaču* i Ivu *Petriciolija*. To više što se rad obojice nije zaustavljao samo na otkrivanju spomenika nego i u znatnom opsegu u tumačenju otkrivene građe ili šire problematike kojom to razdoblje povijesti umjetnosti obiluje. Otkrivanju i tumačenju arheoloških spomenika Istre posvećivali su svoje radove također mnogi historičari među kojima se, uz druge ističu u novije vrijeme Branko *Marušić*, Boris *Bačić*, Andrija *Mohorovičić* i Milan *Prelog*.

Iako je zajedničkim naporom spomenutih historičara umjetnosti i arheologa utvrđen osnovni pravac u razvitku umjetnosti u hrvatskim zemljama, preostala su, što je razumljivo, i neka neriješena pitanja. Ona su se najteže odrazila u takvim slučajevima kad je o njihovu tumačenju ovisilo i razrješenje određenih historijskih pitanja. Tako se u posljednje vrijeme razvila diskusija o vremenu postanka *Višeslavove krstionice* (vidi str. 197) i o *sarkofagu nadbiskupa Ivana*.

S. *Gunjača* je posvetio osobitu pažnju istraživanju Knina i kninske okolice, koja je bez sumnje jedna od najbogatijih riznica za razdoblje narodne dinastije. No, koliko god su radovi na otkrivanju i tumačenju arheoloških spomenika dali izvanredne rezultate — otkopano je tijekom vremena nekoliko vrlo lijepih osnova bazilika — ostaci su tako nijemi, a natpisa nema, da nije moguće zbog toga identificirati ni jedan arheološki objekt. Zbog toga se ne može konačno riješiti pitanje gdje se nalazila *kninska katedrala*. *S. Gunjača* (O položaju kninske katedrale; Oko položaja kninske katedrale; Osvrt na prikaze dr. Ljube Karamana o mojoj radnji) nastoji protiv Franje *Radića* (Hrvatska biskupska crkva Sv. Marije u Biskupiji i kaptolska crkva sv. Bartola na sadašnjem Kapitulu kod Knina), F. *Šišića* (Povijest Hrvata, str. 690) i Lj. *Karamana* (O reviziji iskopina u Biskupiji kod Knina) dokazati da se katedrala nalazila u samom mjestu Kninu pokraj kninske utvrde, iako za tu ubikaciju nema dovoljno uporišta (vidi str. 441). Od svih sela kninske okolice Biskupija je najbogatija arheološkim ostacima. U tom selu i u njegovoj neposrednoj okolici pokušao je S. *Gunjača* pronaći i lokalitet *Pet Crkava* kao i njihove ostatke, jer je kako on misli, povodeći se za legendom, ondje ubijen kralj Zvonimir (Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir, str. 226. i d.; Gunjača smatra da se selo Biskupija nekada zvalo Pet Crkava, ali za to nema dokaza). Tih pet crkava u i oko Biskupije bili bi prema njegovu mišljenju »ostaci bazilika na Crkvini, Lopuškoj Glavici, na Bukorovića podvornici i dvije na Stupovima«. Iako je točno da su dimenzije tobožnje »zborne« crkve Zvonimirove veće od ostalih, ipak nema nikakvih historijskih dokaza da je to crkva sv. Cecilije kao ni to da je Zvonimir ondje zaista bio ubijen (vidi str. 441). Naprotiv, može se prihvatiti Gunjačina ubikacija *samostana sv. Bartola na Kapitulu* kod Knina, mišljenje za koje se zalagao i F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 693.

Izvanredno bogati grobni nalazi u ostacima bazilike na Crkvini — zlatne ostruge, nakit i mačevi — privukli su odavno pažnju arheologa i historičara umjetnosti. Sistematizirajući čitav materijal nekropola od Moravske do Jadrana Zdenko *Vinski* (O nekim zajedničkim značajkama slavenskih nekropola s područja Dalmatinske Hrvatske, Blatnog jezera i Moravske u 9. stoljeću) dolazi do uvjerenja da je riječ o karolinškim ostrugama ili mačevima koji su import izvana, iako on ne isključuje ni rad

domaćih radionica. Svakako je značajno da od 15 dosad poznatih karolinških mačeva 12 potječu s područja Hrvatske (tzv. Dalmatinske Hrvatske). Posebno mjesto među sitnijim arheološkim materijalom zauzimaju brončane matice za izradu zlatnoga nakita nađene u Biskupiji, o kojima se također povela diskusija (vidi posljednji prilog o njima Josip *Korošec*, Ostava brončanih matica za otiskivanje u Biskupiji kod Knina). Z. *Vinski* ih datira VII stoljećem (O nekim zajedničkim značajkama slavenskih nekropola).

U stoljetnom su razvitku umjetnosti izmjene stilova i epoha danas toliko poznate da o njima u cijelosti ne može biti sumnje; ali pojava nekoga novoga elementa u prijelaznim razdobljima može biti zaostatak preživjele epohe kao i vjesnik nove koja dolazi. Danas je potpuno sigurno da se romanika probija u XI st. u nizu novih pojava koje je nemoguće staviti u neke čvrsto određene kronološke okvire. Upravo činjenica da se u prijelaznom XI stoljeću pojavljuje *ljudski i životinjski lik u skulpturi* razdvojila je historičare umjetnosti u mišljenju jer se postavilo pitanje je li riječ o pleternoj (Lj. *Karaman*, Osvrt na neka pitanja iz arheologije i povijesti umjetnosti) ili stilski i kvalitetno novoj, dakle romaničkoj skulpturi (I. *Petricioli*, Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji). Svakako za ovo drugo mišljenje govori učestala pojava ljudskoga lika u drugoj polovici XI st. na čitavom području jadranske obale. Jedan od tih ljudskih likova — to je poznati reljef iz splitske krstionice — posebno je zainteresirao nauku jer se pripisivao i pripisuje se u novijoj literaturi jednome hrvatskome vladaru (pregled mišljenja do 1960. god. vidi I. *Petricioli*, Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji). Time je uglavnom napušteno starije mišljenje prema kojem taj lik prikazuje Krista na prijestolju. Međutim, kako prema današnjem našem shvaćanju i poznavanju odnosa između hrvatskih vladara i dalmatinskih gradova nije moguće protumačiti postanak toga reljefa u splitskoj sredini, bit će najvjerojatnije mišljenje Einara *Dyggvea* prema kojem je ploča s likom donesena iz Zvonimirove krunidbene bazilike u Solinu (vidi str. 450). Sve skulpture s ljudskim likom skupio je i obradio Kruno *Prijatelj*, Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba.

Za otkrivanje i obradu arheoloških materijala u Slavoniji imaju u najnovije vrijeme najviše zasluga Zdenko *Vinski* i Ksenija *Vinski-Gasparini* — osobito za avarsko-slavensku ili kestheljsku kulturu — ali i Josip *Korošec*, Stojan *Dimitrijević*, Mirko *Šeper* i Slavenka *Ercegović* koji su, uz druge, radili na bjelobrdskoj kulturi. No, ni Lj. *Karaman* nije zanemarivao područje srednjovjekovne Slavonije.

Iako bjelobrdska kultura na našem terenu ima najvažnija nalazišta, njezino »podrijetlo, njeni nosioci i njeno datiranje još su problemi koji se pokušavaju rješavati na različite načine i s različitim rezultatima (M. *Šeper*, u ELU 1, str. 400). M. *Šeper* misli da se bjelobrdska kultura nastavlja neposredno na avarsko-slavensku, dakle da počinje već u IX st. (Neki neobjavljeni nalazi ranoga srednjega vijeka iz Arheološkog muzeja u Zagrebu), dok Lj. *Karaman* (Dva kronološka pitanja starohrvatske arheologije) preuzimajući rezultate Vaće datira početak te kulture sredinom X st. Prema Šeperovu mišljenju bjelobrdska kultura je još toliko neispitana da se hipotezama odgovara na pitanja tko su njezini nosioci i kakve je utjecaje primala izvana.

Drugi dio

Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku

Uvod

U složenom procesu nastajanja naroda koji su prošli svi »barbarski narodi« na području ili rubu propaloga Rimskoga Carstva, hrvatski narod nije bio nikakav izuzetak.

Pojam se naroda pod utjecajem različitih elemenata neprestano mijenja. U tom procesu stvaranja koji još ni danas nije završen značajnu ulogu ima ne samo društvena struktura i gospodarska podloga nego i utjecaj izvana.

Pojam naroda lakše je odrediti u doba pokreta kada veće ili manje uglavnom istorodne skupine mijenjaju obitavališta. Iako je rijetko riječ o jednom plemenu — dakle skupini koja jezično i krvno čini zatvorenu cjelinu — ipak i u tom složenom procesu raspoznajemo vođe od vođenih. Organizatori pokreta daju ime pokretnoj skupini, a to ime ostaje i onda kad proces seljenja i naseljavanja završi. Tako je očito bilo kod seobe Hrvata. Jer iz Zakarpaća ne pokreću se samo Hrvati; uz njih su, pored drugih, i Duljebi i Srbi. Ipak se ime Hrvata u srednjem vijeku najdulje pamti jer su oni, bez sumnje, organizirali pokret i, što je još važnije, smještaj u novoj domovini. Njihova je zasluga da je pobjedom nad Avarima uklonjena posljednja zapreka na kraju seobe, čime je omogućen dalji razvitak na oslobođenom teritoriju. Zajednički interesi koji su za seobe držali na okupu različita plemena nestali su nakon naseljenja. Zato, pošto se slegla prašina koju su uzvitlali svojim dolaskom, Hrvati su počeli izgradnju političke vlasti na novim temeljima. Mjesto dotadašnje krvne i jezične povezanosti ljudi se pomalo organiziraju po teritorijalnom principu. Ali zemlja spaja i još više razdvaja pa će stoga organizator nove političke jedinice utrošiti vrlo mnogo vremena da svlada teritorij i prirođeni otpor slobodnog čovjeka protiv bilo čije vlasti nad sobom. Izjednačeno seljačko društvo iz kojega se izdvaja samo vođa ili vođe sa svojim družinama otežava također izgradnju čvršće političke vlasti. Stoga će hrvatskom osvajaču trebati dvjesta godina da svlada plemenski partikularizam i povede svoje ljude na osvajanja.

I antička tradicija ostavlja tragove u mladom barbarskom svijetu. To se osobito odražava na imenima. Stoga još kasno u srednjem vijeku pisci sežu za antičkim imenima da bi njima označili mlade političke tvorevine: Franački anali daju hrvatskom knezu Borni naslov liburnijsko-dalmatinskoga vojvode, a njegova suparnika Ljudevita zovu donjopanonskim knezom; ugarski kroničari još u razvijenom srednjem vijeku upo-

trebljavaju izraz Dalmacija kad misle na Hrvatsku, a splitski arhiđakon Toma u XIII st. ima pred očima antičku Dalmaciju kad opisuje granice hrvatske države. Tako klasični termini i pojmovi, s jedne strane, pomažu da u starim okvirima ojača novi sadržaj, ali, s druge strane, priječe da nova imena što prije prodru. Upravo taj proces učvršćivanja novog imena pokazuje kako se teško rađa narod kao zajednica ljudi pod istom političkom vlašću. I najbližim je hrvatskim susjedima hrvatsko ime dugo vremena gotovo nepoznato. Odličan mletački kroničar s kraja X st. još upotrebljava kao sinonime Hrvat i Slaven. Tek postepeno kako raste politička moć pojedinih jezgara u razbijenom slavenskom svijetu, tako se i ime pomalo učvršćuje i širi.

Proces najprije okoštavanja i zatim proširenja *hrvatske jezgre* odigrava se u historijskim pokrajinama: Istri, Dalmaciji, Liburniji i Panoniji. No, bilo bi netočno kad bismo pretpostavljali da je taj proces u svim dijelovima toga prostranog teritorija tekao ravnomjerno. Čini se da prvotna jezgra zahvaća one dijelove antičke Dalmacije i Liburnije koji će i u kasnijem srednjem vijeku ostati klasičan hrvatski teritorij: to su *banska* i *kraljevska Hrvatska*. Od ta dva dijela hrvatske jezgre prekovelebitski je, bez sumnje, stariji i nije neopravdano pomišljati na to da je iz toga žarišta najviše zračila snaga mladom organizmu hrvatske kneževine. Ratnička skupina hrvatskih osvajača, iako je vjerojatno malobrojna, uklanja Avare i sama organizira političku vlast na zauzetom području. No, to je tek početak organizacije hrvatskog plemena jer je atomizirani slavenski svijet tek trebalo ujedinjavati. Put do stvaranja većih političkih jedinica bio je dugotrajan i mučan zbog više razloga. Prije svega, priroda je negativno djelovala na pokušaje stapanja manjih jedinica u veće cjeline. Dinarske su planine svojom divljinom i oporošću sprečavale da se stočarski element koji živi posvuda rastepen u njima poveže pod čvrstom rukom jednoga vladara. Uvjeti za zemljoradnju u planinskim predjelima sjeverozapadnog Balkana tako su neznatni da su obradive površine otoci u beskrajnom moru šuma i močvara. A zemljoradnja je jedan od sigurnih temelja na kojem počiva srednjovjekovna država. Ako dakle ekonomska osnovica javne vlasti nije bila odveć čvrsta, trebalo ju je ojačati na drugi način; zato se traži pomoć izvana. Dok nje nije bilo, proces je ujedinjivanja tekao vrlo polagano. Kako je tek franački osvajač bio hrvatskom vladaru odlučan oslonac, to se hrvatska kneževina tek na početku IX st. naglo uzdigla među slavenskim političkim jedinicama na rubu franačkoga carstva. Ipak je i u to vrijeme proces stapanja još u toku pa se periferne pokrajine otimaju centralnoj vlasti. Zato i Gačani prelaze iz Bornina tabora na Ljudevitovu stranu iako su primorani da se vrate pod njegovu vlast. Deseto stoljeće čini, koliko se danas može zaključiti, u tom pogledu značajnu prekretnicu: hrvatski je vladar ne samo prešao dinarske vrhunce nego se spustio u Panoniju i na području između Drave i Gvozda postavio svoj pobjedonosni stijeg.

Time je i ravna *Slavonija* ušla u interesnu sferu političke jedinice s Jadrana. Međutim, Hrvatima kao ni Ugrima, koji su s druge strane Drave organizirali svoju državu, nije dostajalo snage da trajno priključe svojoj vlasti otvorenu Slavoniju. U izmjeni vlasti nad panonskim bazenom ili vjerojatno točnije, u stvarnom bezvlađu proteklo je deseto stoljeće slavonske povijesti. A tada se i ondje, u još nedovoljno razjašnjenim okol-

nostima, rađa nova politička jedinica — dukat ili banat slavonski. Sve do kraja XI st. Slavonija nije trajno ni pod hrvatskom ni pod ugarskom vlašću. Zato se na nju ne prenosi ni jedno od spomenutih imena; ona je čitav srednji vijek nosila opće slavensko ime — slavenska zemlja ili Slavonija — koje su joj dali njeni prvi slavenski naseljenici u VI st.

Među susjedne političke jedinice spada i *Bosna*. Činjenica da je ime ovoj posebnoj političkoj jedinici dao stari naziv za rijeku oko koje se stvarala bosanska država dokaz je da je politička organizacija nastajala postepenim sazrijevanjem uvjeta među domaćim slavenskim elementom. To drugim riječima znači da ni hrvatska ni srpska jezgra ne utječu neposredno na formiranje bosanske države. Međutim, u neprestanoj promjeni političkih granica na Balkanu u ranim stoljećima srednjega vijeka ni Bosna nije pošteđena od povremenog iznenađivanja bilo sa zapada odnosno jugozapada — iz Hrvatske, bilo s istoka — iz Srbije. Izvori su doduše za to najranije razdoblje Bosne rijetki i nepouzdani, no uza sve to oni jasno pokazuju da je Bosna imala svoj individualni razvitak, koji je kao i kod Slavonije, došao do izražaja u formiranju posebnoga bosanskoga banata. Ali, udaljenost je centralne Bosne i najvažnijih susjednih političkih jedinica tolika da joj je i ona osiguravala uglavnom nepomućen razvitak. Stoga Bosna ne igra gotovo nikakvu ulogu u političkom programu Hrvatske za Trpimirovića.

Slično bi se moglo reći i za *neretljansku kneževinu* koja je tek u XIII st. ušla zajedno s Hrvatskom, Slavonijom i Bosnom u isti politički okvir, tj. među zemlje koje su Arpadovići okupili pod krunom sv. Stjepana. S toga nas stajališta i zanima razvitak ove susjedne kneževine koja je stoljećima održavala prvenstvo na srednjem Jadranu. Prateći razvitak neretljanske kneževine tijekom stoljeća postajemo svjesni koliku je prednost imala ta »Sklavinija« pred ostalima, prije svega zbog toga što joj nisu pred vratima smetala »corpora aliena« odnosno tuđi gradovi. Zato se neretljanski gusar slobodno otiskuje na morsku pučinu kojoj je on gospodar.

Hrvatski se etnički element posve razumljivo, pri naseljavanju u novu domovinu nije zaustavio u granicama koje je kasnije obuhvaćala hrvatska država. On je u prodiranju potiskivao staro romansko stanovništvo sve do obale i, štoviše, dalje na otoke. Međutim, ni Slaveni u VI st. ni Hrvati u VII st. ne zadovoljavaju se time: sami prodiru do morske obale i u Dalmaciji prelaze na otoke. Tako se i dogodilo da su dvije *bizantske pokrajine — Istra* i *Dalmacija* — zbog intenzivne kolonizacije od VI i VII st. dalje mijenjale etničku i društveno-ekonomsku strukturu. Slaveni i Hrvati dobivaju na taj način u stranim političkim tijelima svoje mjesto i pridonose oživljavanju i daljem razvitku gotovo propalih istočnorimskih provincija. To je razlog zašto u srednjovjekovnu hrvatsku povijest uključujemo obje bizantske provincije od Justinijanove rekonkviste dalje. Istra je doduše potkraj VIII st. zamijenila bizantsku vlast franačkom, ali su Slaveni i novoj vlasti pomagali u izgradnji. Slavenska se općina u Istri proširuje i na smanjene gradske kotare, a njezina organizacija tako učvršćuje da se održava uz neke izmjene, tijekom čitavog srednjeg vijeka. Prema tome, Slaveni su srednjovjekovnoj Istri i etnički i politički udarili snažniji pečat nego gradske komune na njezinim obalama ili različiti strani velikaši koji su u njoj vršili vrhovne časti (markgrofovi, knezovi, grofovi itd.).

I Bizantsku *Dalmaciju* vraćaju u život poslije tzv. seobe naroda upravo Slaveni i Hrvati. Zahvaljujući njihovoj kolonizaciji otoka Dalmacija se budi na novi život, i skelet koji čine ostaci romanskoga stanovništva oživljen je tek slavenskom krvlju i mesom. Stoga Hrvati i Romani žive u Bizantskoj Dalmaciji u nepomućenoj zajednici tijekom čitava srednjeg vijeka. Skladan život potpomažu dvije činjenice: prvo, postepeno se brišu jezične razlike jer Hrvati neprestano naseljavaju romanski grad unoseći u nj svježe snage; drugo, bez obzira na razlike u jeziku, i jedni i drugi imaju svoju političku organizaciju. Tako je slobodna općina bez sumnje najdragocjenija baština iz antike, pridonosila da su »ostaci ostataka« rimske Dalmacije stoljećima odolijevali pritisku s kopna i mora. Ni Hrvat ni Roman nisu na području Bizantske Dalmacije imali razloga da žrtvuju svoju političku slobodu osvajaču iz zaleđa ili s mora. Zajednički životni i politički interesi svih etnički različitih stanovnika tako su čvrsto povezivali teritorijalno razbijene dijelove bizantske provincije da je ona, pošto se sredila u IX st., ne samo očuvala u daljem razvitku integritet već je izvojštila i autonomiju. Dakako, da bi i to bilo nemoguće da je Carstvu na Bosporu dostajalo snage da nominalnu vrhovnu vlast pretvori u stvarnu. Tek početkom XII st., kad je pritisak s kopna dobio novi sadržaj, tj. kad je »kralj Panonaca« stekao po baštinskom pravu s hrvatskom krunom i dalmatinsku provinciju, Dalmacija je oružjem primorana na pokornost. Ona je lišena svoje autonomije i sa XII stoljećem nastupa novo razdoblje dalmatinske povijesti.

Prema tome, pet je stoljeća u životu Hrvata na Jadranu proteklo u naporima da se vlast hrvatskih vladara iz prvotne jezgre proširi i na susjedne političke cjeline. Ako su takva nastojanja češće svršavala s neuspjehom nego uspjehom, onda krivicu za to ne snose toliko hrvatski vladari koliko priroda zemlje i prejaki susjedi. Jer bedem Dinarida nije s morske strane uspio svladati ni rimski osvajač, a Istočno je Carstvo bilo dovoljno jako da Hrvatima nametne svoje rješenje dalmatinskog pitanja. Zato je hrvatski etnički element živio razbijen u tuđim političkim jedinicama sve do kraja XI st. kad je neke od njih ujedinio Arpadović. Tek u XII st. čine Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Bosna s obzirom na vrhovnu vlast ugarskoga kralja jednu cjelinu. No, ni tada ni jedna od spomenutih zemalja nije izgubila svoju političku individualnost, jer se u stoljetnom procesu u njima stvorilo feudalno društvo i gospodarstvo, a jedan je dio javne vlasti prešao iz ruku vladara na velikaše. Oni su sada bili nosioci političkog života u tolikoj mjeri da je pravi vladar bio gotovo stranac u zemlji. Uostalom, ta nas slika feudalne raskomadanosti nimalo ne iznenađuje jer na nju tada nailazimo posvuda u Evropi.

I. Bizant na istočnoj jadranskoj obali

(Od Justinijana do ahenskog mira)

1. Istra

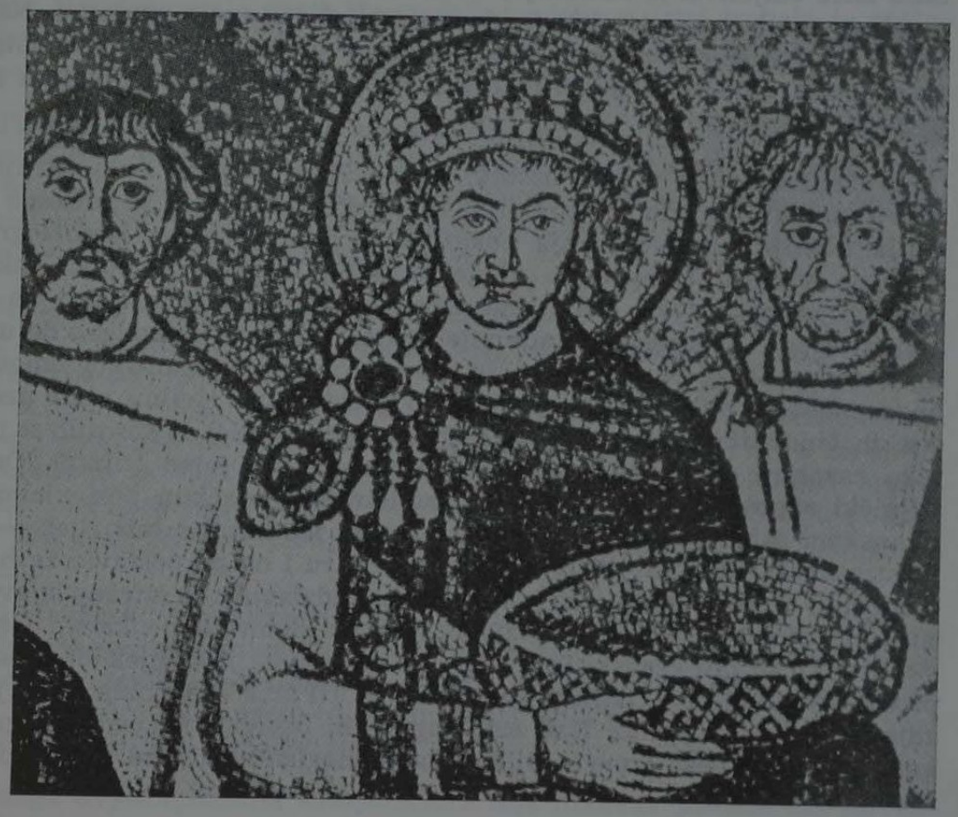

JUSTINIJAN S PRATNJOM

Iako Istra nije gotovo osjetila provale barbarskih naroda sve do učvršćenja langobardske vlasti, ona je doživljavala u to vrijeme duboke unutrašnje promjene koje su najzad dovele do toga da nam se početkom IX st. pokazuje u svjetlu novih društveno-ekonomskih odnosa.

Početkom V st. u Italiji se pojavljuju prve čete barbara. U Istri se, koja tada dijeli sudbinu italskog poluotoka izmjenjuju barbarske vladavine sve do 535. god., kada je za Justinijana uspostavljena bizantska vlast u Dalmaciji, Istri i Veneciji. Za Justinijanovu je rekonkvistu značajno da je

provedena beskrvno, čime je omogućen vraćenim bizantskim provincijama nastavak kulturnih tradicija.

Međutim, bujica nomada koji su dolazili sa sjevera nije se dala zaustaviti. Već 568. god. pojavili su se u Italiji novi neprijatelji koji su bili mnogo opasniji od dotadašnjih barbara. To su Langobardi. Oni ruše Trst, a njegovi stanovnici bježe na obližnji otočić i osnivaju Kopar.[1] Langobardi smanjuju najprije bizantski mletački posjed na obalni pojas i na lagune, a kasnije za Rotara i Agilulfa ostaju Bizantu samo lagune. Najzad je gotovo nakon stogodišnje borbe povučena granica između bizantskoga i langobardskoga posjeda tako da je Langobardima ostala Furlanija (680. god.). Točno je doduše da je taj mir za dvanaest stoljeća zapečatio sudbinu Istre odijelivši je od Italije,[2] samo što on sam po sebi nije utjecao na poseban put kojim Istra ide u idućim stoljećima svoje povijesti. Naime, za dvjestogodišnje bizantske vlasti Istra je u nekim dijelovima potpuno promijenila etničku strukturu, to je bio jedan od osnovnih uzroka zašto je pošla svojim putem.

Bizantska vlast u Istri osobito je značajna po tome što je u njoj za neprijateljskih navala bio prekinut razvitak bizantskoga vojničkoga uređenja. Novija su istraživanja pokazala da je dosadašnja historiografija griješila smatrajući općenito da je Istra bila bizantska tema. Kako se »temom može nazvati samo ona vojno-upravna jedinica kojoj na čelu stoji strateg«,[3] a Istra ga nikada nije imala, to Bizant nije stigao da u njoj uredi temu. Stoga Istra ne poznaje drugog vrhovnog bizantskog činovnika nego magistra militum. On je potpuno istisnuo svu civilnu vlast provincijskih činovnika, prije svega suca (judex provinciae). Iz kasnijih se podataka razabire da su uz magistra militum u Istri samo tribuni. Oni su vojnički zapovjednici. Ali, onaj, kažu Istrani franačkim poslanicima na rižanskom saboru 804. god. — o kojemu će još kasnije biti riječ — koji je htio imati višu čast od tribuna išao je caru i on ga postavio za hipata (konzula). Upitani tada i za ostale časti, predstavnici su Istrana izjavili da su njihovi preci običavali postavljati tribune, domestike, vikare i locoservatore.[4] To su bili gradski činovnici, jer su gradovi još uvijek činili osnovu provincijalne uprave. Istra je sve do kraja VII st. s Venecijom činila jednu administrativnu cjelinu. Kad su Langobardi osnivanjem čedadskoga dukata prekinuli vezu između njih, tada je magister militum bio zapovjednik samo u Istri.[5]

Nosilac je gradske uprave velikoposjednik. Naime, stapanje civilnoga i vojničkoga elementa u upravi nije ostalo bez posljedica. I curiales i carski vojnički činovnici sada su velikoposjednici koji nastoje sakupiti u svojim rukama što više gradskog teritorija. Njima se pridružuje i crkva.

[1] Stariji je naziv za Kopar Capris, mlađi (iz X st.) Justinopolis. G. *Vergottini*, Lineamenti storici, str. 30, bilj. 2.

[2] N. dj., str. 31.

[3] J. *Ferluga*, Niže vojno-administrativne jedinice tematskog uređenja, str. 64.

[4] R. *Udina*, Placito del Risano. Appendice: Testo del Placito, str. 61—67.

[5] G. *Vergottini*, n. dj., str. 31—32.

Tako je zemljišni posjed bio uzrok da se stvorila nova vladajuća klasa koja je između sebe odabirala gradsko činovništvo.

Međutim, osnovni pečat ponovnoj bizantskoj vlasti u Istri ne daje antička civitas, toliko karakteristična za njezinu zapadnu ili južnu obalu. Pod tankom korom bizantske uprave stvara se u nekim predjelima potpuno nova etnička situacija. Slaveni prodiru u srce Istre, naseljavaju njezine obale, spuštaju se do samih gradskih kotara i time u ovoj prvoj kolonizaciji obnavljaju svježom snagom čitav poluotok. Prelazeći namjerno preko ove činjenice talijanska je historiografija prešućivala naseljenje Slavena ili mu nije htjela pridati nikakvo značenje. Nepoznavanje hrvatskih i slovenskih govora na osnovi kojih se može razdvojiti područje prvotne kolonizacije od kasnijih, samo je jedan od uzroka takvom postupku. Nepriznavanje prvih slavenskih uspjeha u Istri trebalo je poslužiti kao dokaz da je slavenski element počeo u njoj igrati neku ulogu tek kad su mu je namijenili Mlečani ili Habsburgovci.[6]

Tiho prodiranje Slavena na poluotok mijenja etničku sliku naseljenog područja zbog toga što nije riječ o vojničkim nomadima osvajačima koji bi poput drugih osvajača projurili zemljom ili se zadovoljili organizacijom vojničke vlasti, već stočarima, dijelom ratarima kojima je novo područje pružalo jedine uvjete za život.

Historiografiji su već odavno poznati prvi podaci o avarsko-slavenskom napredovanju prema Italiji. Naime, Langobardi su ne samo omogućili avarsko-slavensko naseljavanje Podunavlja već su i otvorili put Slavenima dalje prema Noriku i istočnim Alpama. God. 593. Slaveni se već bore s Bavarcima na gornjoj Dravi u zapadnoj Karantaniji, a oko 600. god. spuštaju se Vipavskom dolinom u Italiju. Još prije 587. god. srušili su biskupije u Celeji i Emoni i langobardsko naselje u Kranju dok su prije 591. god. pale posljednje antičke biskupije u Teurniji i Aguntu na Dravi.[7]

O slavenskom prodiranju svjedoče dva pisma pape Grgura I.[8] Da su se sačuvala samo ta svjedočanstva, mogli bismo pretpostavljati da se Bizant opro avarsko-slavenskim navalama na Istru i bacio ih natrag na Alpe. Ali, pošto su Langobardi sklopili 603. god. mir s Bizantom, Slaveni i Avari nastavljaju napadati Istru.[9]

Stoga dvjestagodišnja šutnja izvora nije nikakav protudokaz slavenskoj kolonizaciji. Naprotiv, prestanak sukoba i nastajanje mirnih odnosa, pa prema tome i kolonizaciju nemaju razloga bilježiti ni langobardski ni bizantski izvori. Slaveni su naseljavali one dijelove Istre koji su im bili

[6] M. *Kos*, O starejši slovanski kolonizaciji, str. 5. i d.

[7] B. *Grafenauer*, Zgodovina slovenskoga naroda I, str. 288. i d.

[8] Jedno je pismo upućeno 600. god. salonitanskom nadbiskupu Maksimu, dok je drugo, ranije, naslovljeno egzarhu Kaliniku. Documenta, str. 258. Vidi str. 131.

[9] M. *Kos*, n. dj., str. 59. V. *Bratulić*, O vremenskom kontinuitetu naseljenosti Slavena u srednjoj Istri, str. 99. i d.; S. *Antoljak*, Problematika najstarijeg doseljenja i nastanjenja Slavena — Hrvata u Istri, str. 47—84.

najbliži. Stoga su alpski Slaveni, Slovenci ispunili prije svega područje tršćanskoga Krasa, ali su se spustili i južnije odnosno jugoistočno do Ćićarije i Buzeštine. Kako su Langobardi preuzeli bizantski »limes« na istočnoj granici Furlanije, to su se Slaveni pred njim zaustavili. Prema tome, prvi se kolonizacijski val Slovenaca zaustavlja na Soči.[10]

S druge strane istarskog poluotoka, od Rijeke i Kvarnera, slavenska kolonizacija ima mnogo više uspjeha. Slavenski naseljenici i za njima Hrvati nisu ispunili samo čitav primorski pojas do obronaka Učke — i to na prostoru od Šapjana i Lipe na sjeveru do Raše na jugu — već su prodrli u unutrašnjost prema Ćićariji. U unutrašnjosti doduše naselja su bila rjeđa, ali je tom starijom hrvatskom kolonizacijom zahvaćen kraj oko Pazina, Lupoglava, Boljuna i Žminja.[11] Oni su na tom području činili posebnu skupinu čakavskoga dijalekta.[12] Hrvatska kolonizacija nije za Istru važna samo s etničkoga stajališta. Budući da je Bizantu bilo nemoguće braniti primorski pojas na istoku poluotoka, on je u njemu morao podijeliti vlast s Hrvatima. Zato je i hrvatska država imala i držala te krajeve sve do druge polovice XI st. Slavensku kolonizaciju u istočnoj i centralnoj Istri potvrđuju i vijesti Konstantina Porfirogeneta.[13]

O najstarijoj slavenskoj kolonizaciji u Istri govore na svoj način i rezultati arheoloških istraživanja. Prije svega, naseljavanje Hrvata doprlo je sve do Nesakcija u pulskom ageru jer su u borbama i ognju stradale gradske bazilike. O naseljavanju pogana svjedoči i pregrađivanje jedne bazilike u seljačke nastambe.[14] U napadu, očito slavenskom, nastradala je i starokršćanska bazilika u Vrsaru (oko 600. god.) koja je pretvorena u mlin za ulje.[15] U najnovije je vrijeme otkrito i dvanaest slavenskih grobova u Čelegi kod Novigrada. Oblik groba, način ukapanja i posuđe upućuju na određeni romanski utjecaj, pa se pretpostavlja da su to bili grobovi slavenskih seljaka koji su obrađivali posjede magistra militum. Ovaj je, naime, u tom kraju imao velike posjede.[16] Vrlo važni su i zaključci koji se nameću nakon ispitivanja grobova u unutrašnjosti (u Mejici kod Buzeta, Brkaču kod Motovuna, u Vižinadi, na Zajčjem bregu kod Velikog Mluna). To nisu više samo seljački grobovi već i vojnički, pa se radi vjerojatno o limitaneima, slavenskim seljacima u bizantskoj službi.[17] Dakle, arheološki nalazi mnogo više od pisanih izvora upućuju na to da se Slaven spuštao do morske obale (Vrsar), da je napadao gradsko naselje

[10] B. *Grafenauer*, n. dj., str. 290—1. Granicu je činila crta Tržić—Fara—Krmin—Čedad—Gemona (Humin)—Venzone.

[11] M. *Kos*, n. dj., str. 71.

[12] S najstarijom hrvatskom, tj. čakavskom kolonizacijom, podudaraju se prema mišljenju filologa četiri grupe čakavskoga dijalekta: to su liburnijska, žminjsko-pazinska, labinska i boljunska. Preostale dvije čakavske skupine — čepićka i čička — pripadaju mlađoj hrvatskoj kolonizaciji. M. Malecki, Przeglad, str. 115. i Karta I.

[13] Prema podacima iz 30. poglavlja De administrando imperio granice Hrvatske prema istarskim gorama prelaze u temat istarski. Const. Porphyr., str. 140.

[14] B. Marušić, Istra, str. 15.

[15] N. dj., str. 16.

[16] N. dj., str. 17.

[17] N. dj., str. 18—19.

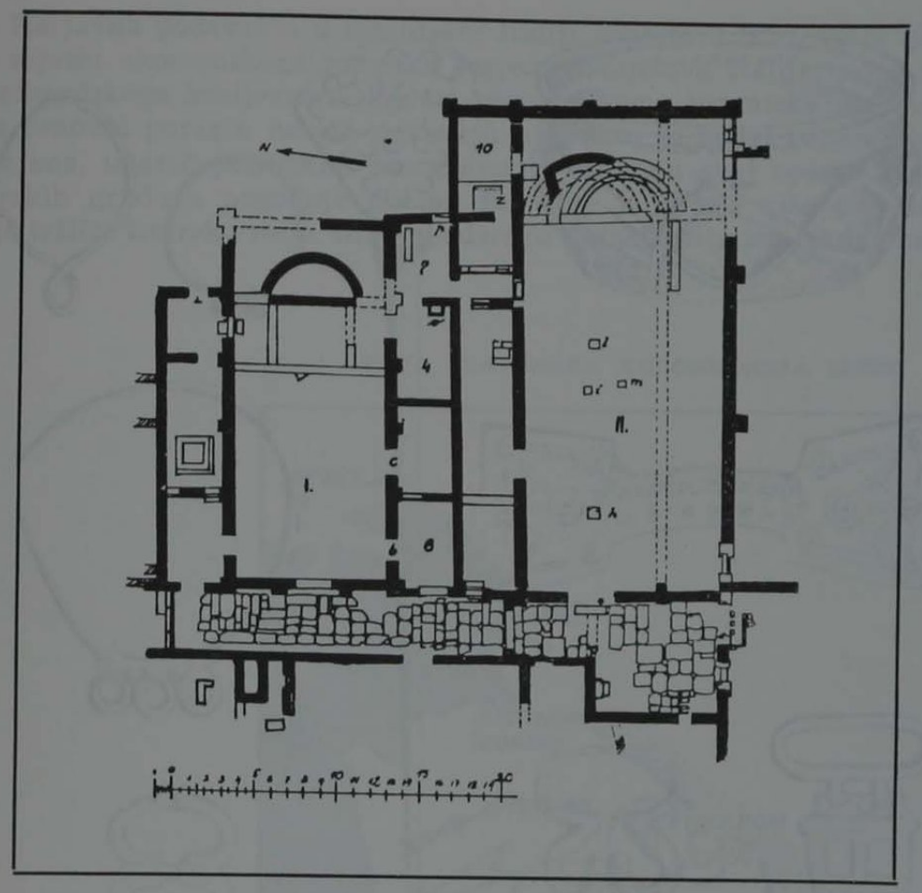

NESAKCIJ. TLOCRT SRUŠENE STAROKRŠĆANSKE BAZILIKE

VRSAR. TLOCRT SRUŠENE STAROKRŠĆANSKE BAZILIKE

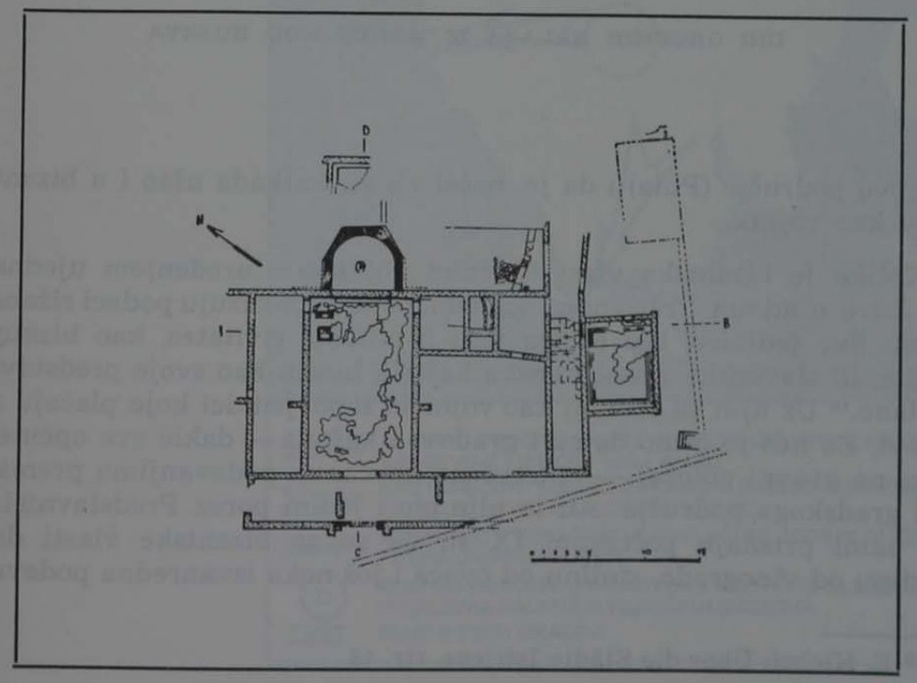

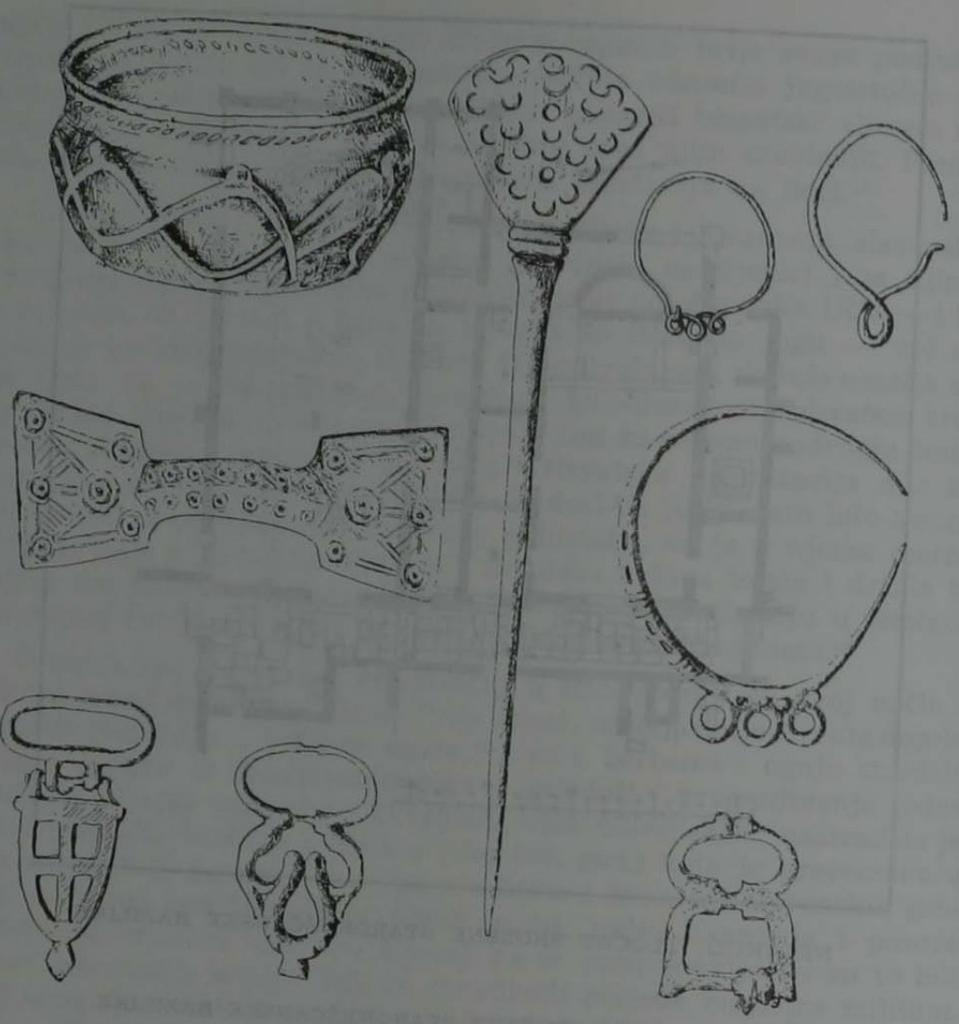

DIO GROBNIH NALAZA IZ MEJICE KOD BUZETA

i njegovo područje (Pula) i da je, naselivši se, katkada ušao i u bizantsku službu kao vojnik.

Koliko je bizantska vlast tipičnim vojničkim uređenjem ujednačila sliku Istre u administrativnom pogledu, ponovo pokazuju podaci rižanskog placita. Sve jedinice, bez obzira jesu li antičke civitates, kao biskupska sjedišta, ili slavenska i neslavenska kaštela biraju kao svoje predstavnike kapetane.[18] Uz njih su tribuni kao vojnički zapovjednici koje plaćaju sami gradovi. Za nas je bitno da su i gradovi i kaštela — dakle sve općine bez obzira na pravni položaj — opterećene novčanim podavanjima prema veličini gradskoga područja. Ali to nije bio i jedini porez. Predstavnici gradova sami priznaju početkom IX st. da su za bizantske vlasti davali četvrtinu od vinograda, stotinu od ovaca i još neka izvanredna podavanja.

[18] E. *Klebel*, Über die Städte Istriens, str. 48.

Na javna podavanja u bizantskoj Italiji, osobito u Istri, valja gledati i u svjetlu ekonomskoga razvitka susjednih dijelova Italije, prije svega langobardskoga kraljevstva. Podaci prema kojima bizantske općine plaćaju osnovni porez u novcu, pokazuju u kolikoj je mjeri robno-novčana razmjena, unatoč političkim promjenama, zadržala svoj opseg. Trgovini istarskih gradova pogoduje blizina Ravenne koja sve više privlači na svoje tržište istarsku robu. Na gospodarsku organizaciju istarskoga kaštela

PRVA SLAVENSKA KOLONIZACIJA ISTRE

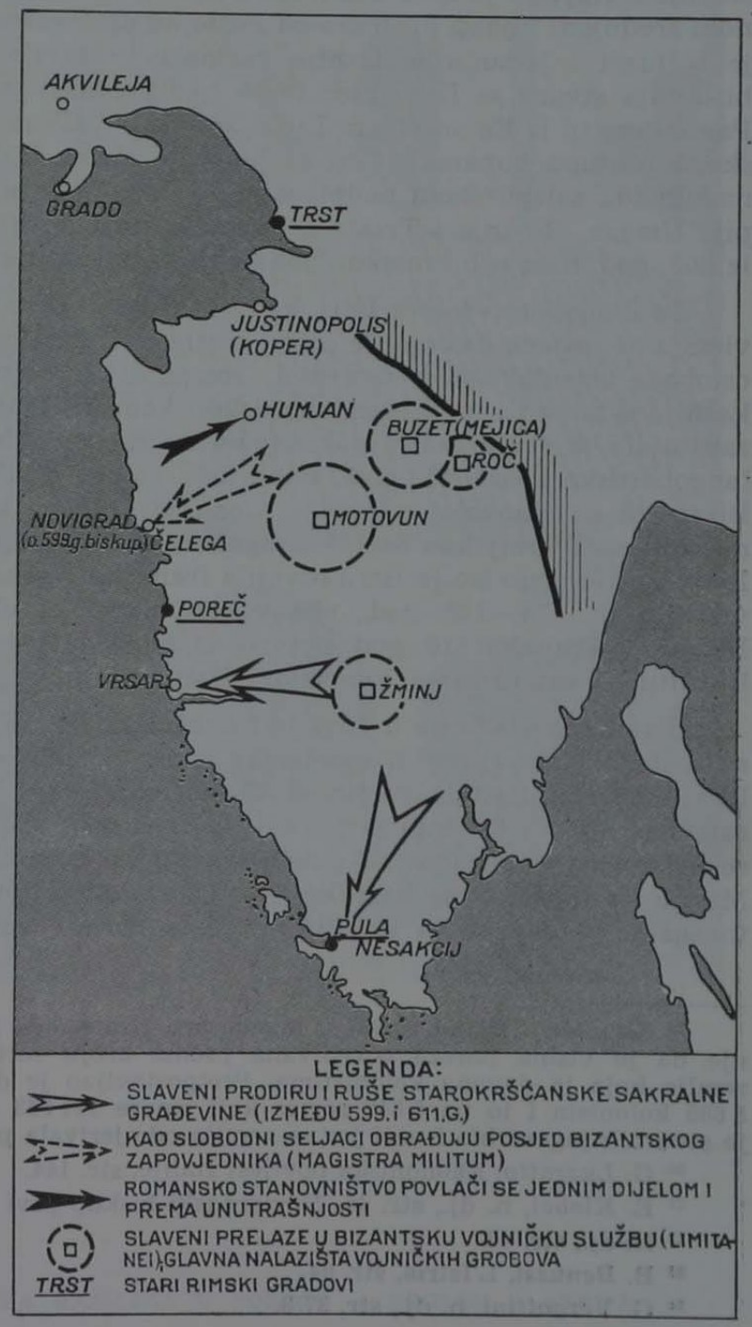

znatno utječe vojnički karakter administracije.[19] Bizant, koji ne može držati plaćeničku vojsku, osobito ne veliku, dijeli u pograničnim kašteli-ma zemlju uz obavezu vojničke službe ili obavezuje »kolone i posjednike dotičnog mjesta da na sebe preuzmu brigu oko uzdržavanja lokalnih vojnih odreda«. Posve je razumljivo da su »žrtve ovog sistema opet mala i srednja seljačka gospodarstva, dok velikim posjednicima takav sistem čak pogoduje da ojačaju svoju poziciju i steknu još veću moć«.[20]

Vjerski život antičke Istre dobiva zbog avarsko-slavenskih navala nove snage. Činjenica je doduše da su nove dijeceze nastale u starima tako da je teritorij najstarijih biskupija bio u srednjem vijeku znatno smanjen. Najveći je ipak ostao teritorij tršćanske biskupije. On se i u ra-nom srednjem vijeku protezao od Postojne do Pirana i Izole, a obuhvaćao je i Buzet i jedan dio kasnije pazinske grofovije. Kao potpuno nova biskupija stvara se Novigrad; to je sjedište biskupa Ivana izbjeglog »iz Panonije«, tj. iz Emone (dan. Ljubljane[21]). U VIII st. se odvaja od tršćan-skoga biskupa koparski. Čini se da je pićanska biskupija (Pedena) bila nadoknada salzburškom nadbiskupu za izgubljene ptujske posjede. Biskupije Umaga, Rovinja i Trsata o kojima govori falsifikat akvilejske crkve iz 803. god. nisu u bizantsko doba dokumentarno utvrđene.[22]

Za ikonoborstva se u Istri, kao i u drugim bizantskim zapadnim pro-vincijama, osjeća nastojanje da se postigne autonomija i da se provincije oslobode bizantskoga vrhovništva. Dok su druge pokrajine, npr. Venecija, kasnije u tome i uspjele, langobardsko i konačno franačko osvajanje Istre zaustavilo je svaki takav pokušaj na istarskom poluotoku. Istra pada u langobardske ruke 751. god., dakle iste godine kad i ravenski egzarhat. Bizantski su činovnici uklonjeni i ona je uređena kao dukat kojemu je na čelu sam kralj kao dux.[23] Langobardska se vlast nije mogla održati. Ipak, i prije nego što je Istru osvojila franačka vojska, u njoj je na kratko vrijeme, od 774—788. god., obnovljena bizantska vlast. U miru između Bizanta i Franaka 810. god. potvrđena je franačka vlast nad Istrom,[24] a Bizantu su ostale samo Venecija i Dalmacija.

Bizantsko vladanje u Istri je i doba žive izgradnje sakralnih spome-nika. Jedan od najljepših spomenika iz tog razdoblja je Eufrazijeva bazi-lika u Poreču, nastala sredinom VI st. To je jedna od prvih bazilika na zapadu koja na istočnoj strani završava troapsidalnim prostorom u čemu se ogleda istočni utjecaj. I pulski biskup Maksimijan gradi baziliku Sv. Marija Formoza. Obje bazilike — kao uostalom i mnoge druge — arhitek-tonski se oslanjaju na stariju kršćansku arhitekturu.

---

[19] *Kandler*, CDI ad a. 804 u komentaru rižanskoga placita iznio je mišlje-nje da je visina poreza određivana prema broju sortes, tj. prema količini zemlje koja je davana kolonistima. Pretpostavljao je da je bilo kolonizirano 5 685 kolonista i to na 5 848 sortes koji iznose 194 663 jugera. Međutim, broj je stvarnih jugera bio i veći jer se zemlja odmjerivala prema kvaliteti.

[20] G. *Luzzatto*, Ekonomska povijest Italije, str. 144.

[21] E. *Klebel*, n. dj., str. 45. Novigradski biskup prvi put spominje 599. god.

[22] N. dj., str. 46.

[23] B. *Benussi*, L'Istria, str. 94.

[24] G. *Vergottini*, n. dj., str. 37/8.

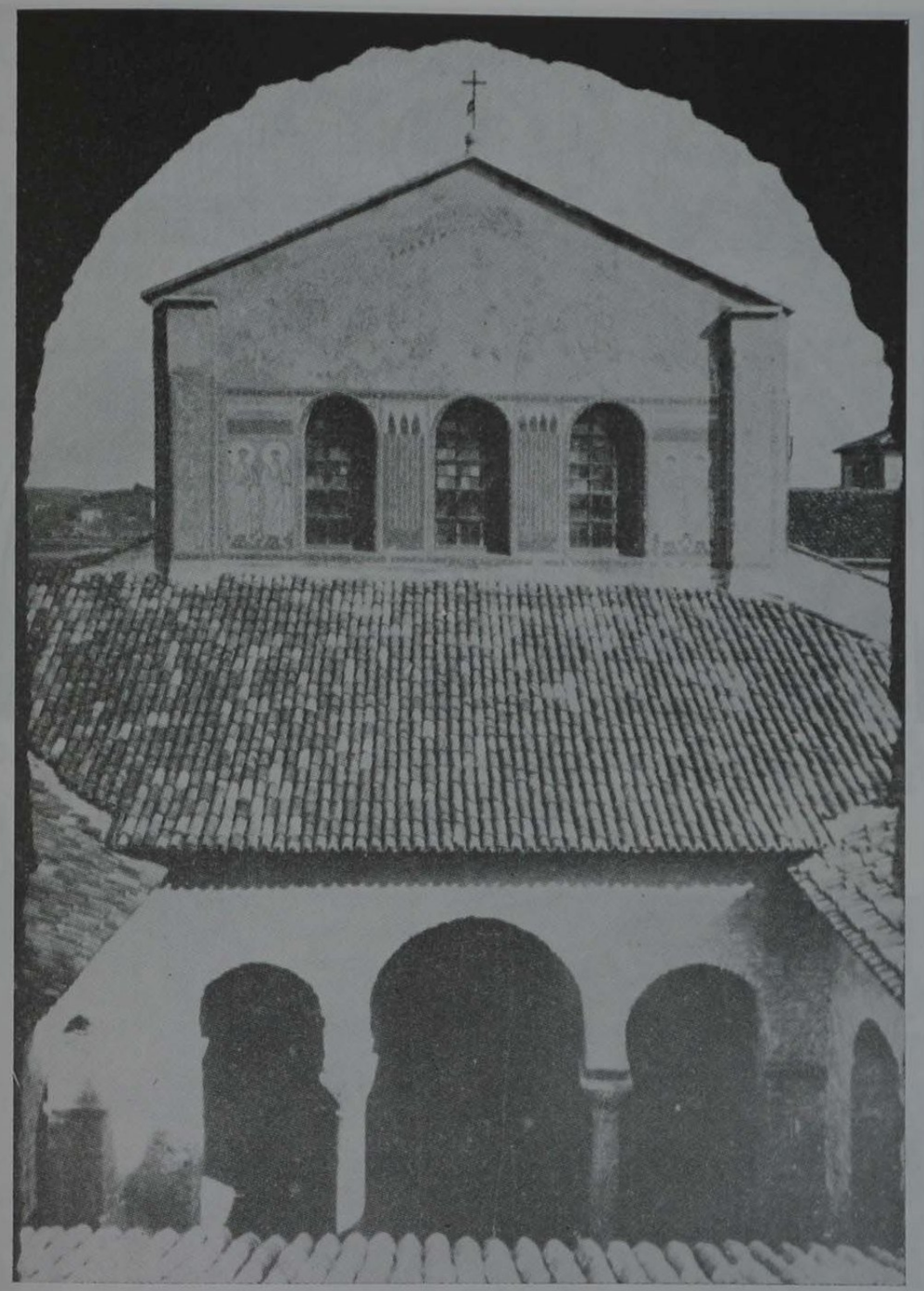

EUFRAZIJEVA BAZILIKA U POREČU — POGLED S ATRIJA

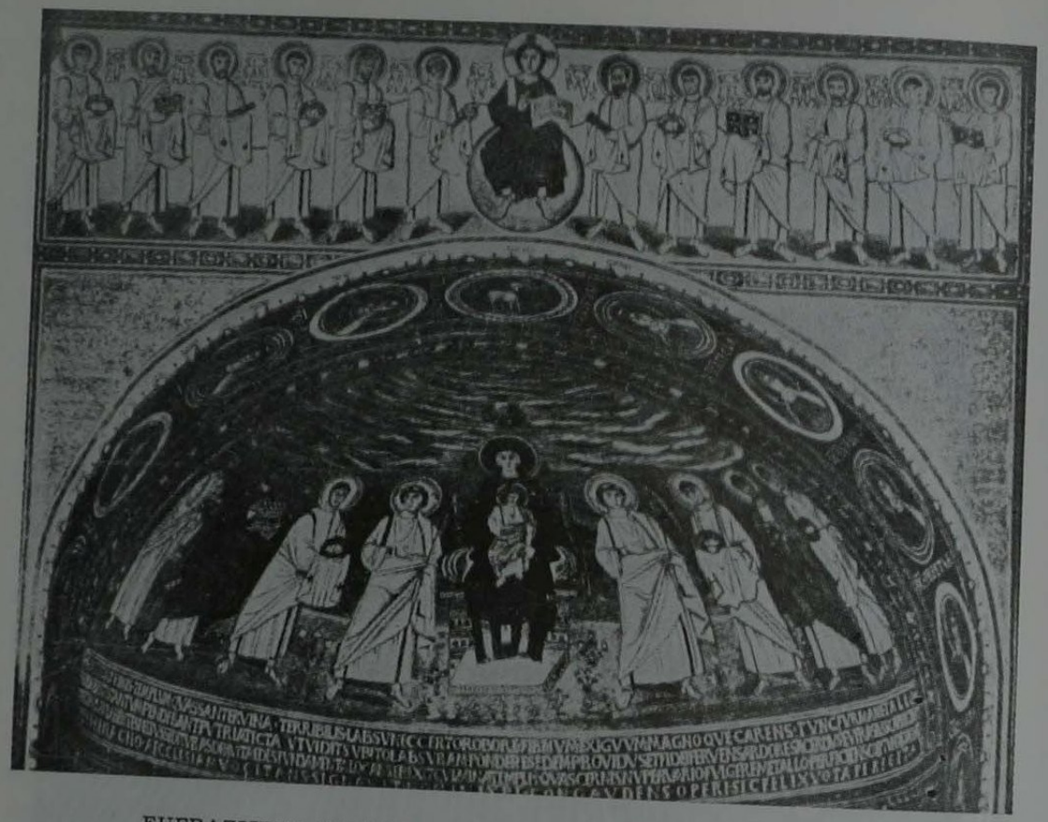

EUFRAZIJEVA BAZILIKA U POREČU — MOZAIK U APSIDI

BAZILIKA SV. MARIJE FORMOZE U PULI, SJEVERNA FASADA

2. *Dalmacija od Justinijanove rekonkviste do osnivanja teme*

Nesređene prilike na gotskom kraljevskom dvoru poslije smrti Teodorika (526. god.) poslužile su Justinijanu (527—565) kao izgovor da pokuša pripojiti oružjem zapadno Carstvo Istočnome. Odmah u početku rata Goti napuštaju Dalmaciju i Liburniju te su obje provincije 535. god. priključene Istočnome Carstvu. Goti su potpuno svladani tek 555. godine.

ISTOČNOGOTSKA DRŽAVA OKO G. 500.

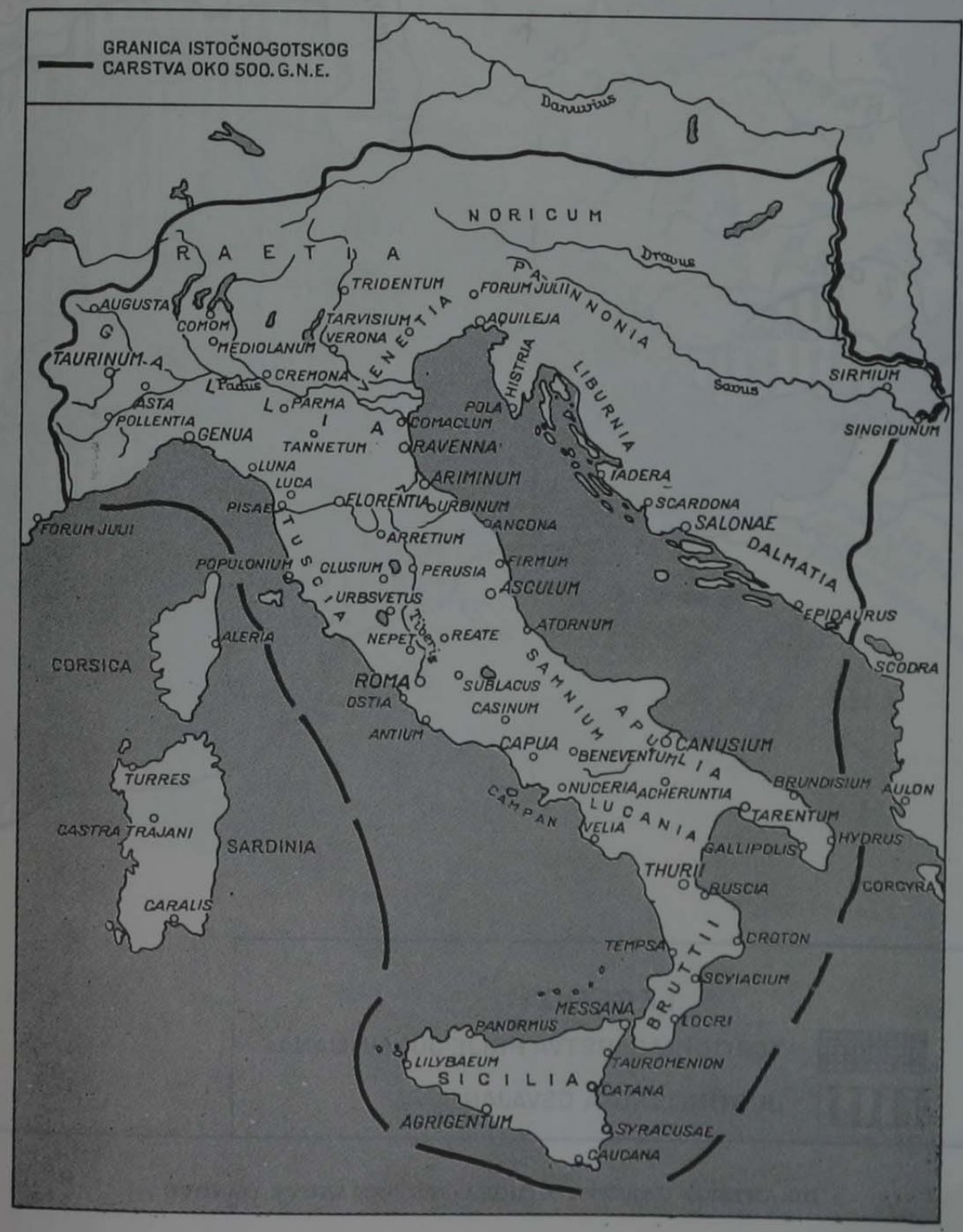

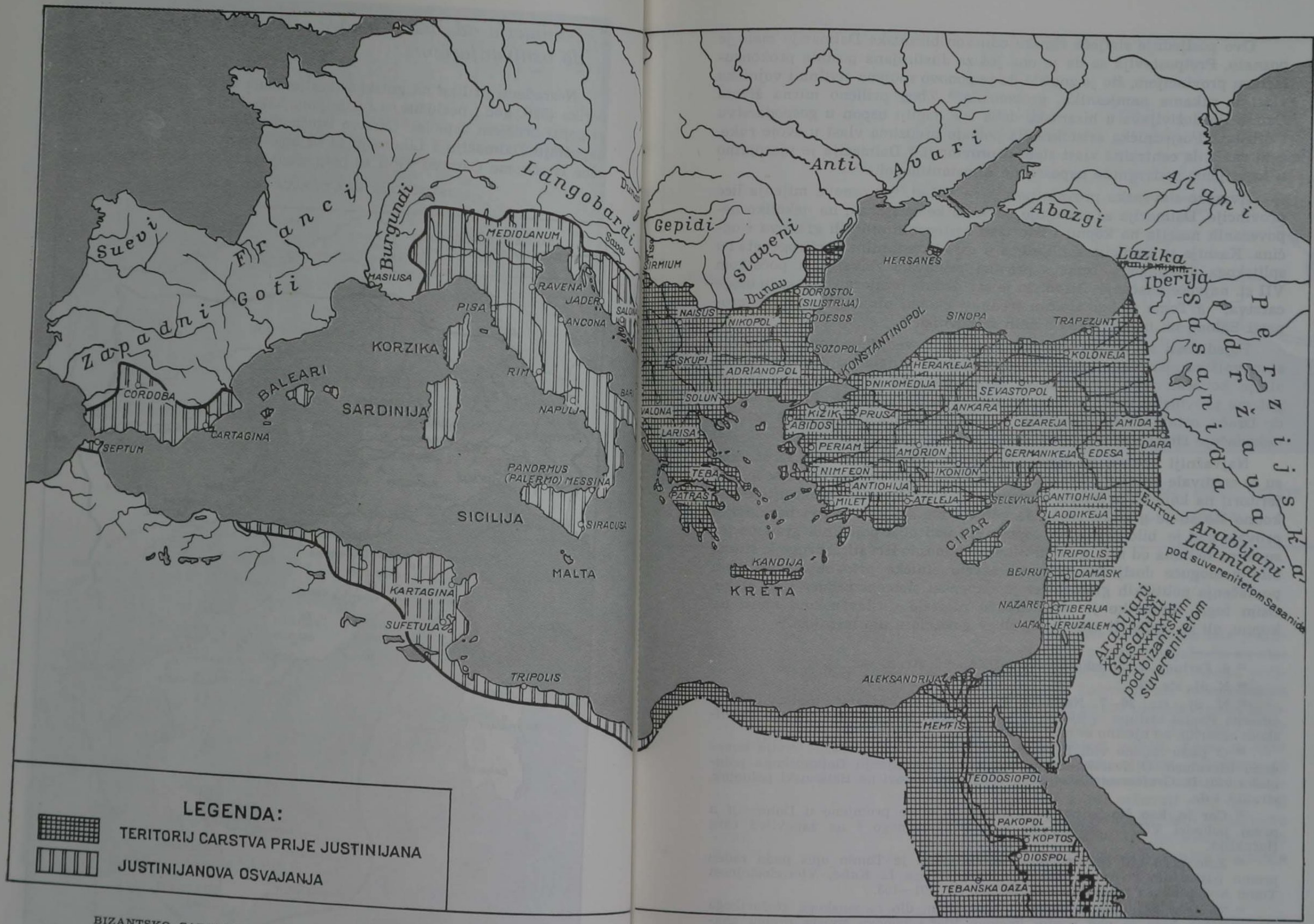

BIZANTSKO CARSTVO U DOBA JUSTINIJANOVE OBNOVE

Ovo posljednje stoljeće rimske odnosno bizantske Dalmacije malo je poznato. Pretpostavlja se da je ona još za Justinijana postala prokonzularnom provincijom, što je značilo da je ponovo spojena civilna i vojnička vlast u rukama namjesnika, prokonzula.[25] Zbog prilično mirna života Dalmacija doživljava u bizantsko doba sve nagliji uspon u gospodarstvu i društvu. Posjednička aristokracija pomalo preuzima vlast u svoje ruke, a to znači da centralna vlast slabi u provinciji.[26] Dalmacija je vjerojatno u to vrijeme podvrgnuta neposredno Konstantinopolu.[27]

Avarsko-slavenska provala početkom VII st.[28] iz osnova mijenja lice provincije. Dalmacija se smanjuje na »ostatke ostataka«, na nekoliko nepovezanih naselja na kopnu i isto tako rastepenih otočkih gradova i općina. Kasnija je tradicija zabilježena u cara Konstantina Porfirogeneta i u splitskoga arhiđakona Tome s pravom pridavala zbivanjima početkom VII st. najveće značenje. Bizantski je car doduše pretjerao u prikazu uloge carstva,[29] a Toma je kao tipičan srednjovjekovni pisac sveo uzroke propasti Salone na pokvarenost njenih stanovnika.[30]

Pojedinosti o avarsko-slavenskoj navali i sveopćem bijegu rimskoga stanovništva nisu zbog nedostatka izvornog materijala još dovoljno jasne, ali je konačan rezultat u čitavoj Dalmaciji vrlo dobro poznat. Mjesto goleme provincije kojoj su granice sezale do Save, Drine, Raše u Istri i do Drača, ostaje srednjovjekovna provincija kao zaista skroman ostatak nekadašnje rimske provincije.

Najvažniji kriterij na osnovi kojega je Bizant početkom IX st., kad su se sređivale granice s Francima zahtijevao svoje provincije za sebe, jest teritorij na kojemu je živjelo romansko stanovništvo. Za Dalmaciju je bilo kobno što su se granice povlačile gotovo dva stoljeća nakon barbarskih provala kad je bilo nemoguće uspostaviti područja pojedinih gradova jer su se na nekima od njih naselili Slaveni, odnosno Hrvati. S druge je strane bilo nemoguće dosljedno provesti načelo etničke pripadnosti prilikom povlačenja političkih granica jer je slavenski element prodro i na otoke. Osim toga, romansko je stanovništvo zaostalo u slavenskom moru na kopnu, ali se ondje ili asimiliralo ili se povuklo u unutrašnjost.[31]

---

[25] J. *Ferluga*, Vizantiska uprava u Dalmaciji, str. 26—8.

[26] N. dj., str. 29.

[27] N. dj., str. 36—7. Naprotiv, I. *Nikolajević-Stojković*, (Solinski pečat egzarha Pavla) zastupa mišljenje da je Dalmacija bila tada podvrgnuta ravenskom egzarhu, no njezino se mišljenje ne može prihvatiti.

[28] O padu Salone vidi F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 232. i ondje navedenu literaturu. O avarsko-slavenskoj seobi i naseljenju Balkanskoga poluotoka vidi B. *Grafenauer*, Slovanski naselitveni valovi na Balkanski poluotok, str. 219. i d.

[29] Car je, kao što je poznato, tvrdio da su se promjene u Dalmaciji u prvoj polovici VII st. zbivale ne samo voljom nego i na zapovijed cara Heraklija.

[30] Zato neće biti sasvim točno mišljenje da je Tomin opis pada rađen prema papinskim izvorima, kako to pretpostavlja L. *Katić*, Vjerodostojnost Tome Arciđakona i posljednji dani Solina, str. 101—103.

[31] To je u kasnijem srednjem vijeku jedan dio romanskoga stočarskoga stanovništva koje se pod novim imenom Vlaha ponovo spušta prema obalama Jadrana i na taj način neprestano pridonosi obnovi života u dalmatinskim gradovima.

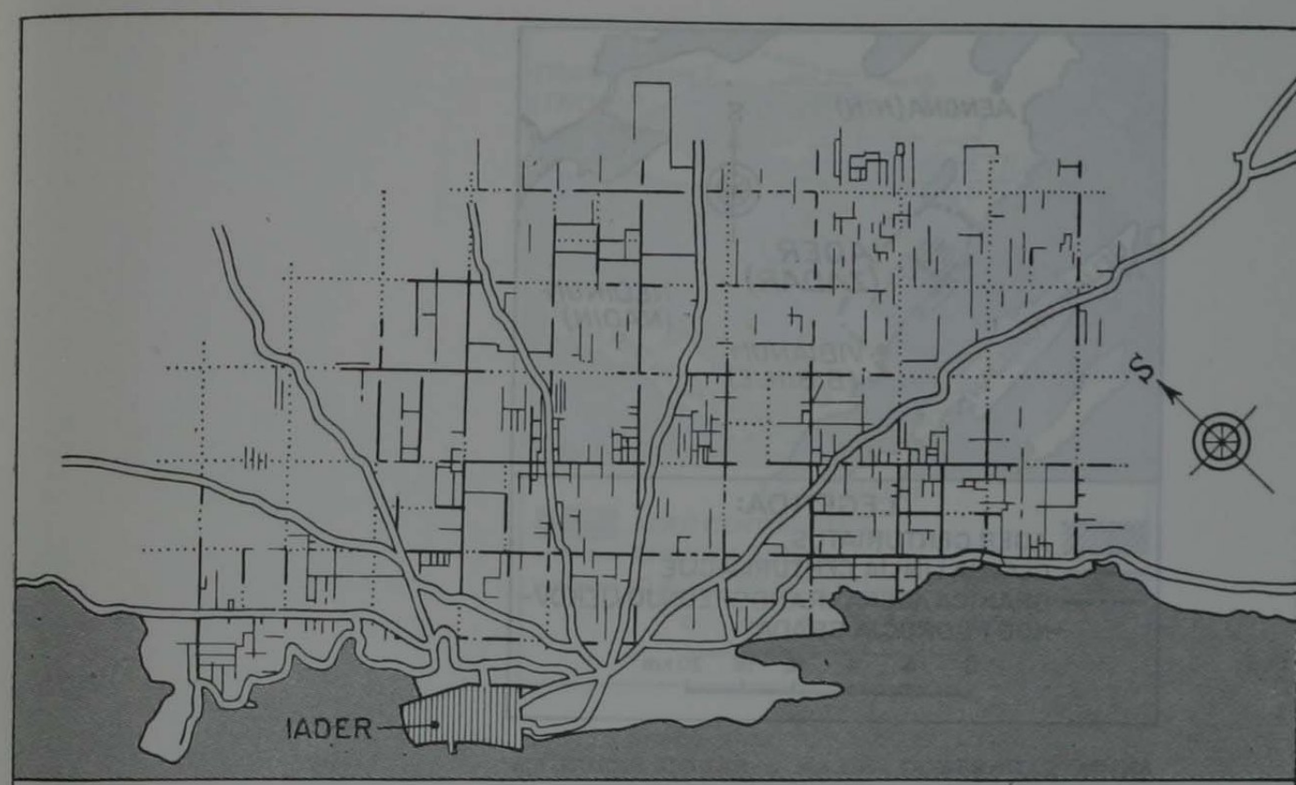

LIMITACIJA ZADARSKOG AGERA

O opsegu kopnenoga dijela Dalmacije nije sve do nedavno bilo jedinstvenog mišljenja u historiografiji. Najčešće se pretpostavljalo da su slavenska naselja, a prema tome i teritorij njihovih država u zaleđu počinjala pod zidinama dalmatinskih gradova.[32] Zahvaljujući topografskim istraživanjima gradske okolice utvrđeno je da su nekadašnje rimske kolonije na Jadranu — ispitane su Poreč, Pula, Zadar, Salona, Epidaur i Hvar — zadržale svoj ager, gradski kotar i u srednjem vijeku. Kako je ager činio s gradom u političkom i crkvenom pogledu cjelinu, odjednom je rasvijetljeno pitanje kakav je bio opseg kopnenih gradova bizantske Dalmacije. Sve kolonije nisu mogle u jednakoj mjeri sačuvati svoj ager od slavenskoga pritiska. Čini se da je najbolje prošao Zadar koji je sačuvao čitav ager centuriatus s neizmjernim područjem agera (in soluto). Izvan toga agera — koji se protezao vjerojatno od Dikla do Bokanjca i Bibinja — bio je teritorij hrvatske države.[33]

---

[32] Za otočki dio Dalmacije, osobito za kvarnersko područje vidi literaturu u B. *Grafenauer*, Vprašanje hrvatske krajine v Kvarneru, str. 255.

[33] M. *Suić*, Ostaci limitacije, str. 11. i d.

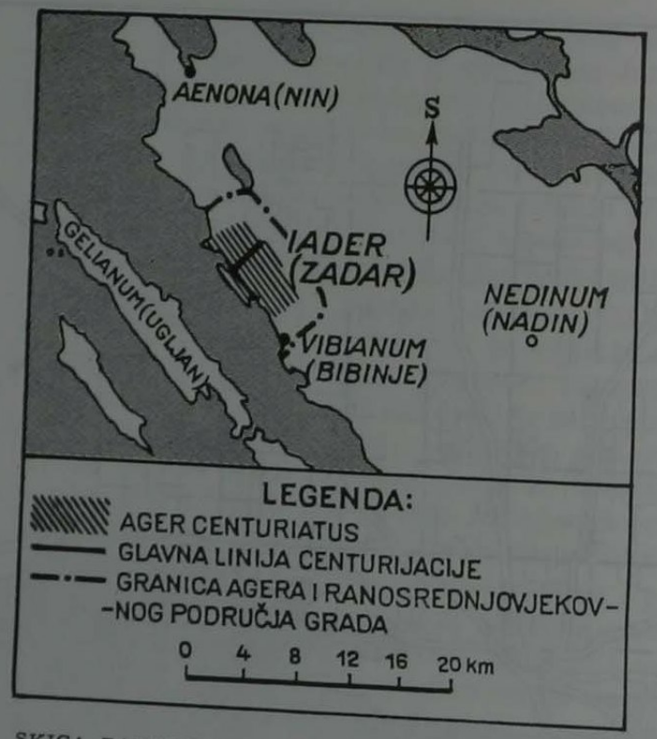

SKICA ZADARSKOG AGERA U RANOM SREDNJEM VIJEKU

Salonitanci su prema svjedočanstvu arhiđakona Tome pobjegli na otoke i nisu mogli sačuvati čitav ager. Tako je pala u hrvatske ruke ne samo Salona nego i najveći dio njezina agera.[34] Toma koji je bio vrlo zainteresiran da prikaže Splićane u što povoljnijem svjetlu prešućuje da su uz Salonitance koji su se povratili s otoka u Dioklecijanovu palaču naselili i stanovnici Aspalathosa, iako su upravo oni dali ime srednjovjekovnom naselju.[35]

Stanovnici porušenoga Epidaura također su izgubili svoj ager. Uništen a limitacija ne dopušta da se utvrdi koliko je novo naselje Ragusium naslijedilo tradicije i stvarnu vlast nad nekadašnjim gradskim područjem.[36] Konstantin Porfirogenet priča o novom naselju na stijenama (lau = rau, odatle Rauzij), ali je vjerojatno ovdje, kao i vrlo često na drugim mjestima u svom djelu, za volju etimologije žrtvovao historijsku istinu. Naime, vjerojatnije je da su stanovnici Epidaura naselili stari ilir-

[34] Prema *Suiću*, n. dj., str. 12—3. ager Salone graničio je kod Kaštel Staroga s teritorijem Trogira, dok se u unutrašnjosti protezao vjerojatno do Kozjačkog i Mosorskog bila. Na istoku je granica agera bila Žrnovnica.

[35] Zato neće biti točno mišljenje da Split nije imao nikakvo pravo na salonitanski ager kao ni to da Salonitanci, vrativši se s otoka, nisu ušli u Dioklecijanovu palaču. G. *Novak*, Nekoja pitanja, str. 36; M. *Suić*, n. dj., str. 13. i nešto izmijenjeno mišljenje u G. *Novak*, Povijest Splita I, str. 42—3. Protivno mišljenje F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 282, bilj. 35.

[36] M. *Suić*, n. dj., str. 15.

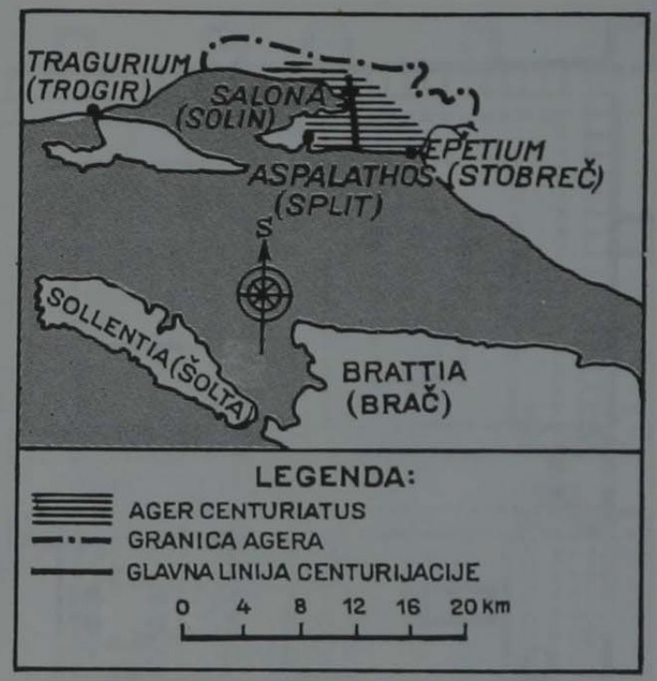

SKICA SALONITANSKOG AGERA

ski Ragusium,[37] naselje na poluotoku ili možda otoku koje je bilo vrlo dobro zaštićeno od kopna. Za nas je svakako zanimljivo da Konstantin Porfirogenet nije izvodio porijeklo dubrovačkoga stanovništva iz Epidaura već iz Salone.[38]

Da su se romanski stanovnici povukli na poluotoke ili otoke, dakle na najudaljenije dijelove kopnene Dalmacije, svjedoči primjer Trogira. I to je naselje postojalo kao grčka kolonija, ali se pritisnuto s kopna povuklo na otočić od nekoliko kvadratnih kilometara. Kako u rimsko doba nije bio kolonija sa svojim agerom, širio se u srednjem vijeku na račun salonitanskoga agera.

Gradsko je područje otočkih gradova mnogo teže odrediti jer ni jedan od njih nije bio kolonija već municipij. Zamjenjujući političke odnose etničkima starija je historiografija zastupala mišljenje da su pod bizantskom vlašću na otocima bili samo gradovi.[39] Takvom se mišljenju protivi tvrdnja cara Konstantina Porfirogeneta koji u Dalmaciju ubraja i sve otoke do Beneventa. Polazeći sa stajališta da je naseljen samo onaj otok na kojemu su se zadržali ostaci romanskoga stanovništva, car pisac tvrdio je da su naseljeni samo Osor, Krk, Rab i Vrgada (Lumbrikaton), dok su »svi ostali nenaseljeni i imaju puste gradove.«[40] Kad bismo zaista povje-

[37] C. *Jireček*, Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters, str. 4.

[38] Documenta, str. 278; Const. Porphyr., str. 134; Viz. izvori II, str. 21, bilj. 40.

[39] Vidi bilj. 32.

[40] Documenta, str. 404; Const. Porphyr., str. 138; Viz. izvori II, str. 25.

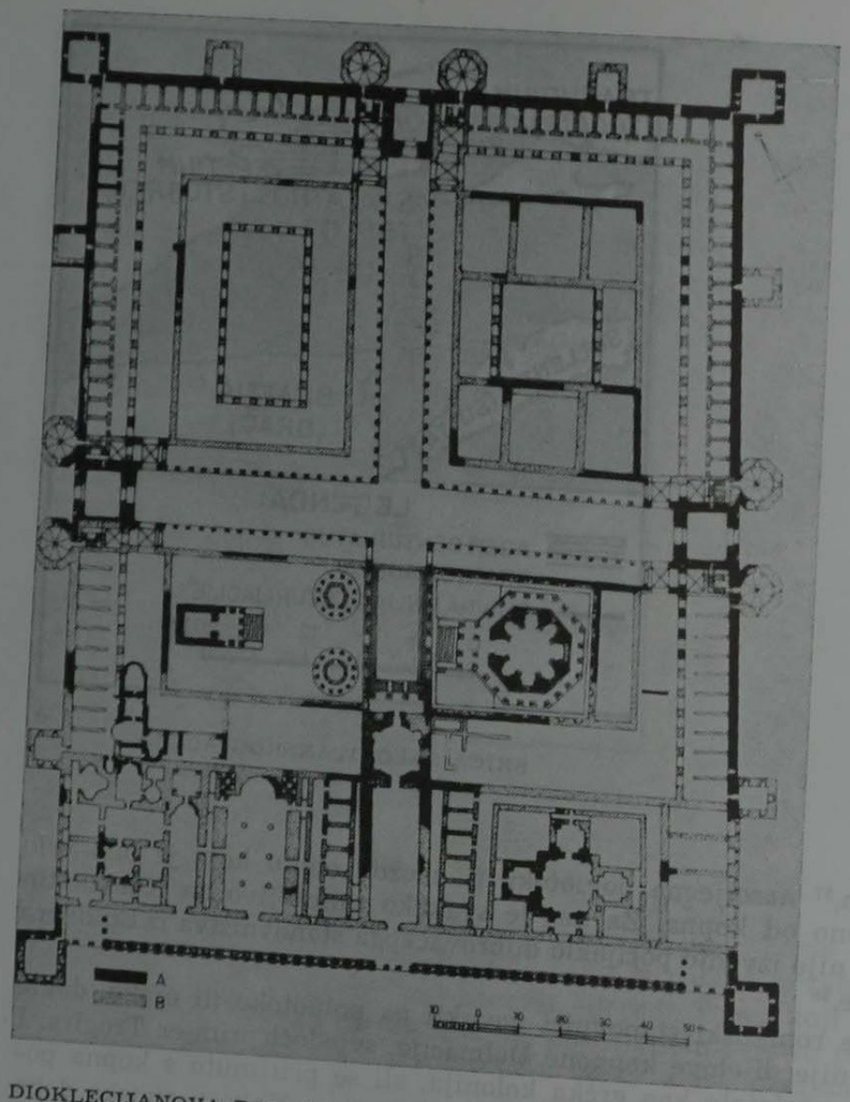

DIOKLECIJANOVA PALAČA: A. Sačuvani dijelovi u gornjem katu
B. Propali dijelovi

rovali caru, onda bismo morali pretpostaviti da Slaveni uopće nisu naselili kvarnerske i srednjodalmatinske otoke do X st. Međutim, slavenski toponomastički materijal odlučno pobija cara i pomaže nam da bar približno postavimo na otocima granice gradskih kotara u ranom srednjem vijeku.[41]

[41] Naime, istražujući imena mjesta na otoku Krku, P. *Skok*, Slavenstvo i romanstvo I, str. 22, ustanovio je »da se nazivi koji nose na sebi biljeg staroga romanskoga govora grada Krka nalaze južno od poteza, koji ide od Punte Pelove, sjeverno od Glavotoka blizu Malinske iznad Muraja te siječe cestu što vodi od Krka do Vrbnika i proteže se sve do u blizinu Baščanske Drage«. Sve ono što se nalazilo južno od spomenute crte pripadalo je području dvaju naselja: Civitas nova (dan. Punat) i Civitas vetus (tal. Veglia, ili Vella u cara pisca, dan. Krk). Oba su naselja bila u rano bizantsko doba utvrđena, stoga su i sačuvala romanski naziv castellione (utvrda, dan. Košljun).

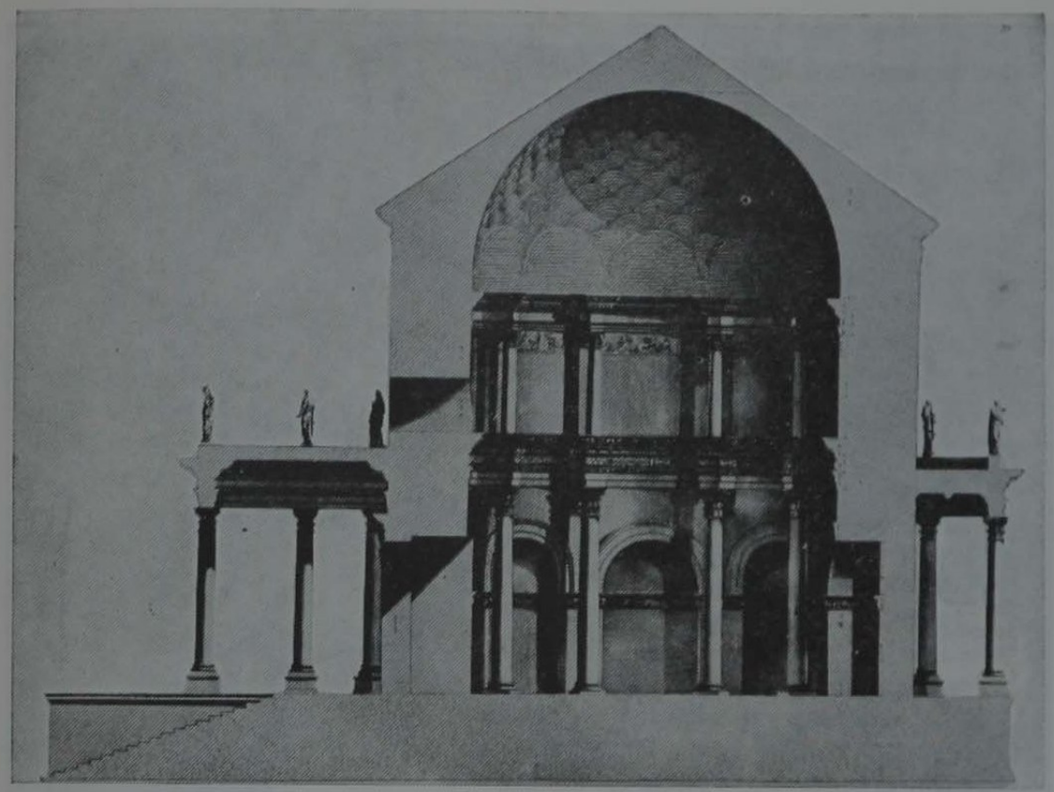

REKONSTRUKCIJA DIOKLECIJANOVA MAUZOLEJA — DANAŠNJA SPLITSKA KATEDRALA

Činjenica da je bizantsko vladanje ostavilo tragove i u jeziku krčkih Hrvata svjedoči, među ostalim, da su bili u zabludi oni koji su smatrali da je pretežni dio otoka bio pod vlašću hrvatskih vladara. Tri stare slavenske općine na otoku izvan granica krčke općine govore posebnim čakavskim narječjem, a samo je jedno naselje, Omišalj, nastalo na predslavenskom temelju.[42] Preostale slavenske, točnije hrvatske općine Dobrinj i Baška nose slavenska imena. I na otoku Cresu prevladava slavenska toponomastika. Ona zasad nije toliko ispitana da bismo na osnovi nje mogli stvarati zaključke o teritorijalnom prostranstvu pojedinih naselja. Ali nema sumnje da je slavenski element i na tom otoku prevladavao.[43] Susjedni Lošinj se ubraja među najčistije hrvatske otoke jer su romanski toponimi vezani za otočiće samo jezični relikti.[44] Naprotiv je čitav otok Rab bio jedna politička cjelina, jedna općina, pa je ta činjenica djelovala i na slavensku kolonizaciju otoka. Na njemu Slaveni nisu dali ime ni

[42] Omišalj je hrvatski izgovor za vulgarno latinski a musclu — »mjesto koje se nalazi kod sitnih školjki (dagnji) uz obalu«. P. *Skok*, n. dj., str. 24.

[43] Kako su od šesnaest toponima za naselja dva predrimska (Cres i Osor), tri romanska (Merag, Valun i Lubenice), a sva ostala hrvatska, nema nikakve sumnje da je slavenski element prevladavao i na tom otoku. P. *Skok*, n. dj., str. 39.

[44] N. dj., str. 47—49.

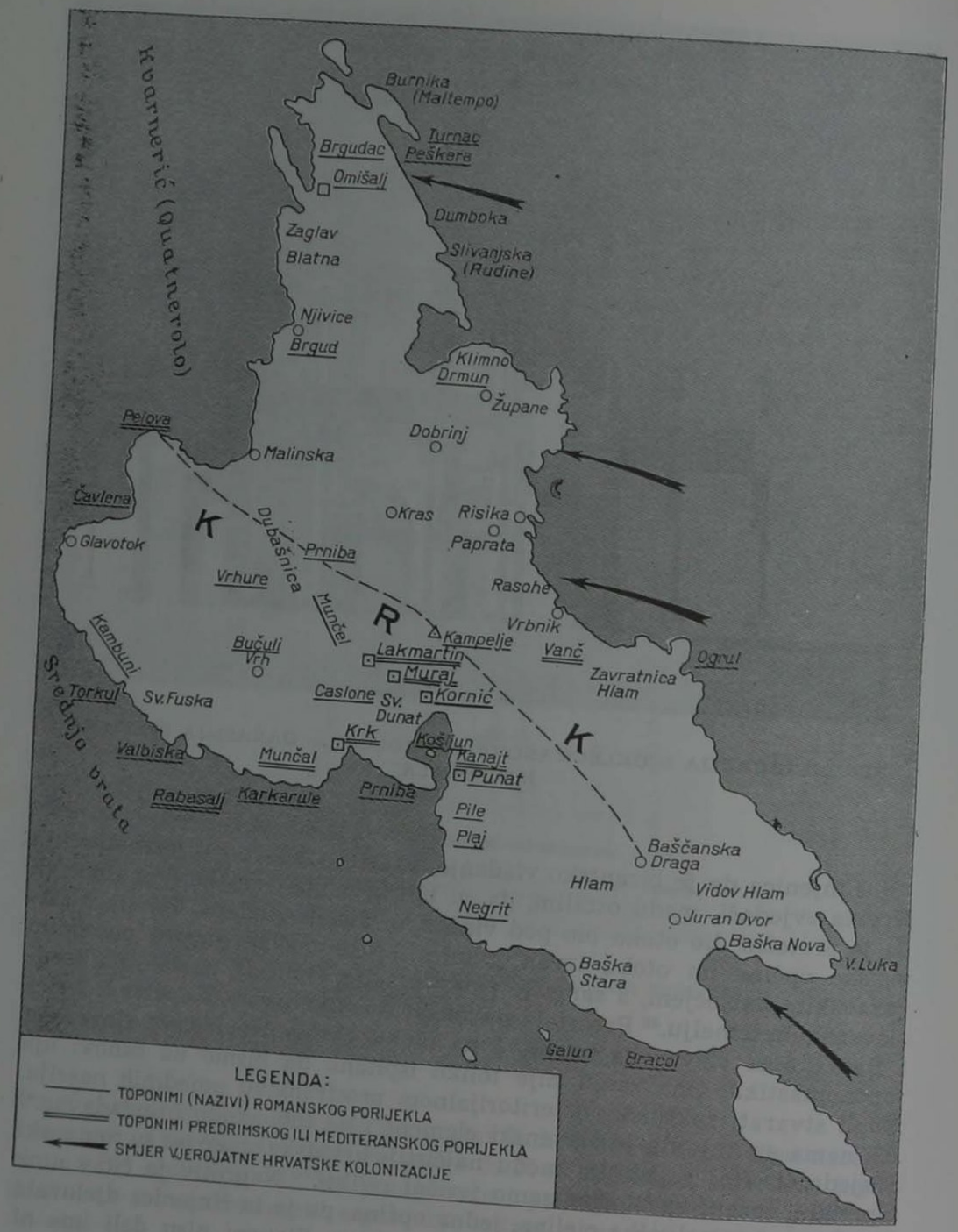

PRIBLIŽNA GRANICA KRČKE OPĆINE NAKON DOSELJENJA HRVATA

jednom naselju.[45] Sličan je slučaj i s Pagom.[46] Prema podacima iz djela De administrando imperio može se zaključiti da je niz dalmatinsko-bizantskoga otočja svršavao kod Šolte da bi ponovo počeo s malim otocima pred bizantskim Dubrovnikom. Čini se da car nije htio priznati tu činjenicu jer je namjerno zapisao da se bizantski otoci pružaju sve do Beneventa. Nije isključeno da su Hrvatima pripadali i neki otoci pred njihovim gradovima i utvrdama na obali; na primjer pred Šibenikom ili Biogradom.

Iako je već odavno poznat opseg otočkoga dijela Dalmacije ipak se tek u najnovije vrijeme raspravlja o tome u kakvom su odnosu bili otoci prema komunama na kopnu. Utvrđeno je da se jedan dio zadarskoga agera nalazio na otoku Ugljanu[47] i splitskoga na Šolti, pa se nameće misao da su komune u većoj ili manjoj mjeri ubrajale u svoje gradsko područje i otoke koji su se nalazili pred njihovom obalom.[48] Čini se da su se i na Hvaru sačuvali tragovi centurijacije.[48a]

Uzmu li se u obzir rečeni momenti, jasno izlazi da je težište bizantske uprave trebalo prebaciti na otoke koji su činili najvažniji dio provincije. No, historijska je tradicija priječila da se kopneni stanovnici odreknu nekadašnje uloge. Oni, bez sumnje, nisu htjeli prepustiti prvenstvo otocima koji su za njih, uz rijetke izuzetke, bili područje eksploatacije. Tako je Bizantska Dalmacija bila neko teritorijalno čudovište s mnogo nepovezanih dijelova od kojih je svaki težio svom posebnom razvitku. I što je još neobičnije, samo središte provincije, Zadar mali je otok u hrvatskom moru i nema ni toliko snage da bi svoju stvarnu vlast vršio u najbližem bizantskom Trogiru ili u Splitu. Stoga je bez obzira na to kakvu je politiku vodio carski dvor u toj svojoj vrlo udaljenoj pokrajini, njena nepovezanost u teritorijalnom i političkom smislu ostala njena glavna stoljetna karakteristika. Gradove je Dalmacije zbližavala kulturna tradicija i more koje je bilo jedino sredstvo u međusobnom saobraćaju.[49]

Bizant se dakako nije odricao svoje pokrajine. Sve dok je Istočno Carstvo odlučivalo ulazom u Jadran i dok je postojao ravenski egzarhat, Dalmacija je za njega bila bez sumnje vrlo važno uporište, iako iz toga razdoblja dalmatinske povijesti nema nikakvih podataka.
posvećivati naročitu pažnju Dalmaciji. Zato je Carstvo sve do sredine IX

Ali i položaj je Bizanta takav da on u ovim stoljećima ne može st. prepuštalo Dalmaciji da se sama postepeno razvija, a njegova se uloga

---

[45] Slaveni ili Hrvati dali su ponekom otoku ili zemlji svoje nazive (laz, neriz itd.), ali su zakasnili s naseljavanjem tako da nisu mogli prodrijeti obruč kojim su Romani za sebe sapeli taj otok.

[46] Nazivi su za naselja, izuzevši rijetke iznimke, na Pagu romanski. Toponomastički materijal pokazuje da je Hrvat dao nazive rtovima, uvalama, obrađenim poljima i uzvisinama, dok je imena naselja i ovdje preuzeo. P. *Skok*, n. dj., str. 70.

[47] M. *Suić*, Ostaci limitacije, str. 15.

[48] Nešto više svjetla u pitanje koji su otoci pripadali bizantskoj Dalmaciji i opet pružaju rezultati topografskih istraživanja, iako ni oni nisu uvijek mjerodavni. Tako npr. za političku povijest Jadrana može poslužiti činjenica da upravo neretljanski otoci imaju najstariji slavenski kolektivni naziv ili da je skupina dubrovačkih otoka naročito obilježena grčkim toponomastičkim ostacima. P. *Skok*, n. dj., str. 251—252.

[48a] N. *Duboković-Nadalini*, Ager pharensis, str. 97, sl. 1.

[49] J. *Ferluga*, Vizantinska uprava, str. 40, *Isti*, Vizantija i Zadar, str. 129. i d.

sastojala u tome da je odobravao unutrašnji razvitak. Tako je romansko stanovništvo moralo sve do početka IX st. samo sređivati odnose s Hrvatima. Čini se da je bilo najteže onim građanima koji se nisu mogli pozivati na kontinuitet naselja. To su bili prije svega Salonitanci = Splićani koji su povrativši se s otoka nastojali osvojiti ponovo svoj ager. Pokušaj nije uspio i oni su prema svjedočanstvu arhiđakona Tome potražili pomoć u Bizantu. Poslanstvo koje se odanle vratilo donijelo je prema Tomi »sveti reskript gospode vladara sa zapovijedi vojvodama Gota i Slavena« da ne smetaju splitske građane.[50] Ta se »zapovijed« datira sredinom VII st.,[51] ali nije isključeno da je nastala i kasnije. Od toga vremena, nastavlja Toma, hrvatsko-splitski odnosi toliko su se uredili da su oni međusobno ne samo trgovali već su i sklapali brakove.

Čini se da na sličan način rješava i romansko stanovništvo na otočiću Raguziju svoj odnos prema susjednom slavenskom Dubrovniku. Ondje je stapanje naselja bilo tako jako da je slavenski dio nove općine dao ime čitavom naselju. Zadar i Krk nisu, čini se, ništa izgubili od svoga agera. Jednako i Rab. Građani dalmatinskih gradova nisu doduše ni u doba Ludovika Pobožnog bili zadovoljni rješenjem koje im je u pitanju granica bilo nametnuto početkom IX st., ali nisu ništa mogli učiniti protiv njega.[52]

Iako prvi poznati podaci o slavenskom općinskom uređenju na području Bizantske Dalmacije potječu tek oko 1000. god.,[53] nema nikakve sumnje da se slavenska općina i na tom teritoriju organizirala nakon doseljenja Slavena. Pojam civiteta, koji je na Mediteranu bio jedna od najdragocjenijih baština,[54] očito pomaže pri stvaranju slavenske općine oko kaštela. I dok je civitas imala svoga priora i biskupa, kaštel ima svoga satnika, suca i ostale općinske činovnike. Pravni položaj stanovnika općina jednak je bez obzira na to kojoj etničkoj skupini pripadaju. Stoga su i Romani i Slaveni na Osoru, koji su živjeli izvan biskupskoga sjedišta (civitas — biskupsko sjedište je samo Osor), 1000. god. okupljeni u općini oko kaštela.[55] Nema razloga sumnjati da je uređenje na drugim bizantskim otocima bilo drugačije.

Budući da za VIII st. nema gotovo nikakvih podataka o carskoj upravi, pretpostavlja se na osnovi tzv. trogirskoga natpisa da je na čelu provincije još uvijek prokonzul.[56] Starija je hrvatska historiografija zastupala mišljenje da je Bizant nakon propasti ravenskoga egzarhata pristupio reorganizaciji Dalmacije u tom smislu da je ondje osnovao temu.[57] Međutim, prihvatljivije je novije mišljenje da to Bizant tada nije učinio jer su mu sve do franačkoga osvajanja ipak ostale Venecija i Istra koje su mogle sprečavati neprijateljsko nadiranje. Bizant se, štoviše, nije mnogo borio za Istru, dok je Venecija poslije vrlo kratkog razdoblja franačke prevlasti došla natrag pod njegovu vlast.

Dioba vlasti na Jadranu 812. god. pokazala je da Bizant još ima sigurnu prevlast na moru. I Dalmacija se vratila u okvir Carstva. Tada se, tj. 821. god., javlja i prvi poznati arhont Dalmacije Ivan. Dalmacija je prema tome arhontija, što znači da se Bizant još nije odlučio da spajanjem vojničke i civilne vlasti ojača ovaj svoj posjed. Kako su arhonti »kao upravitelji provincijskih jedinica carstva genetski vezani za gradsko uređenje«,[58] to je takav tip političke vlasti odgovarao i Dalmaciji. Arhonti nisu neki mali činovnici koje je Carstvo slalo u Zadar, već pripadnici gradskoga patricijata. Kako je Zadar bio od svih gradova u najpovoljnijem položaju, to se njegov arhont — nazivan ponekad i priorom — nametnuo za upravitelja čitavoj Dalmaciji. Osobito je povoljno razdoblje za razvitak gradskih autonomija — dapače i prema priznanju cara Konstantina Porfirogeneta — vladanje cara Mihajla II (820—828). Tada su se navodno stanovnici dalmatinskih gradova osamostalili.

Budući da bizantski izvor tzv. Taktikon Uspenskog svjedoči da je Dalmacija još 845. god. arhontija,[59] opravdana je pretpostavka da je promjena u njezinoj organizaciji nastala tek kada je s Bazilijem I Carstvo promijenilo svoju politiku prema Zapadu.

O crkvenom životu Dalmacije u prva dva stoljeća nakon doseljenja Slavena još je teško kazati posljednju riječ. To osobito vrijedi za crkvenu povijest Splita jer su vijesti o njoj sačuvane u nepouzdanim legendama.

Zbog toga smo za crkveni život, koji je u tom razdoblju donekle u svezi s političkim, upućeni na analogije. Činjenica je da su gradovi na Mediteranu u doba dok se u njima još nisu razvile komune (u užem smislu te riječi), tj. dok svjetovnjaci nisu preuzeli vlast, bili pod snažnim utjecajem biskupa kao najuglednijih osoba u gradu.[60] Gradovi na bizantskom teritoriju nisu bili izuzetak; to više što je Justinijanova pragmatička sankcija davala biskupima osobite ovlasti u političkom životu.[61] Ipak se taj utjecaj ni u jednom dalmatinskom gradu nije pretvorio u vlast biskupa nad gradom. Svi su gradovi Donje Dalmacije — tj. Split, Trogir, Zadar, Rab, Krk i Osor — u X st. civitates, biskupska sjedišta, iako za mnoge od njih uopće ne znamo kad je u njima obnovljena biskupija.[62] I gradovi Gornje Dalmacije — Dubrovnik, Kotor, Svač, Ulcinj i Bar — u spomenu-

---

[50] Thomas, str. 33.

[51] J. *Ferluga*, Vizantinska uprava, str. 43.

[52] Vidi str. 206.

[53] Documenta, str. 426.

[54] E. *Ennen*, Frühgeschichte der europäischen Stadt, str. 234. i d.

[55] Opisujući vojnu dužda Petra II Orseola, Ivan Đakon kaže da su dužda dočekali i sakupili se »non modo cives, verum omnes de finitimis tam Romanorum quam Sclavorum castellis«.

[56] O činovnicima i upraviteljima arhontije Dalmacije vidi J. *Ferluga*, Vizantiska uprava, str. 47. i d. O trogirskom natpisu vidi J. *Ferluga*, n. dj., str. 44, bilj. 23. i 24; međutim, čini nam se neobično da bi »ego proc . . .« trebalo razriješiti s »ego proconsul« jer je prema našem mišljenju vjerojatnije da je iza zamjenice slijedilo ime, a tek onda čast.

[57] O problemu postanka teme s pregledom dosadašnjih mišljenja vidi J. *Ferluga*, n. dj., str. 68. i d.

[58] N. dj., str. 53; *Isti*, Vizantija i Zadar, str. 136.

[59] J. *Ferluga*, Vizantiska uprava, str. 64—65.

[60] Tu je poznatu činjenicu pokušao izdvojiti kao jedini i najodlučniji faktor pri stvaranju dalmatinskih gradova I. *Strohal*, u čemu dakako nije mogao uspjeti. Vidi Pravna povijest dalmatinskih gradova I. Dio 1 (osobito str. 280—323).

[61] O ulozi crkve u bizantskoj Italiji od Justinijana dalje vidi L. M. *Hartmann*, Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien, 48. i d.

[62] Tako sigurno ne znamo npr. kad je nastala trogirska biskupija. Računa se negdje između 925. i 1000. god.

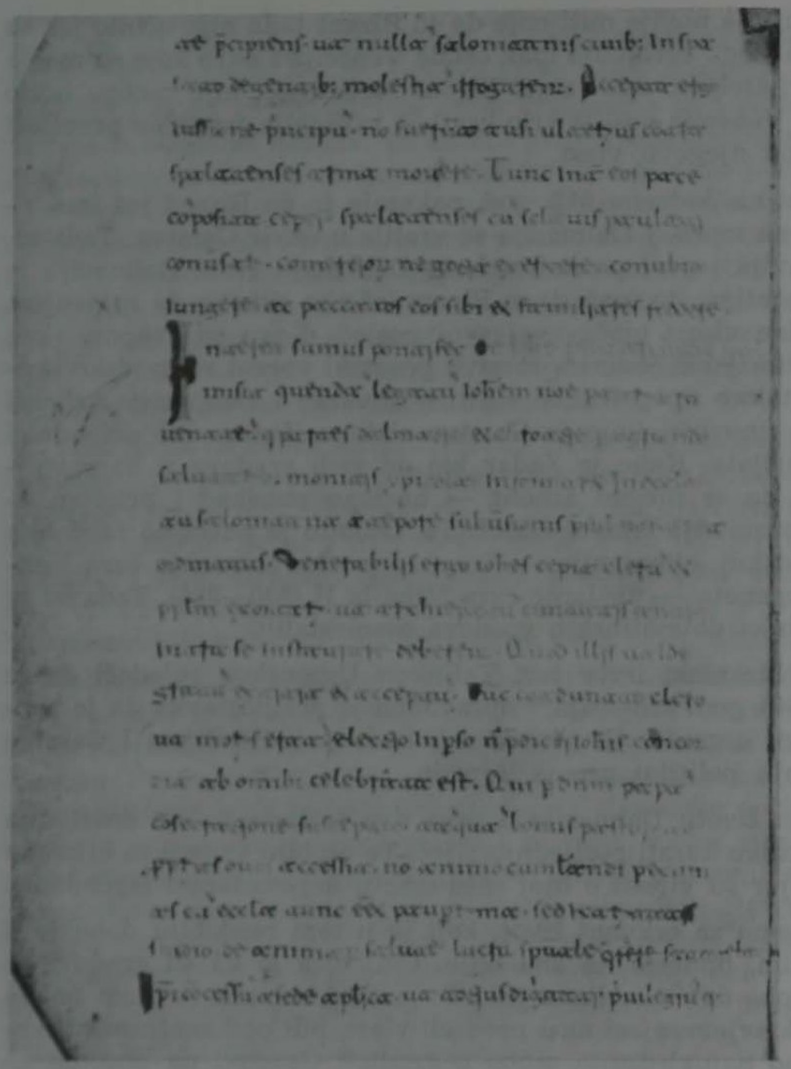

SPLITSKI ARHIĐAKON TOMA O IVANU RAVENJANINU

tom su smislu civitates. U ogorčenoj borbi jednakih suparnika prvenstvo je moralo pripasti središtu pokrajine. Zato je sve do početka X st. očito zadarski biskup najuglednija crkvena ličnost u Dalmaciji.

Ako se uzme u obzir da su sve do X st. samo neke biskupske stolice imale na Zapadu metropolitansku vlast[63] i da je većina južnoitalskih

[63] Metropolije su naime na Istoku i Zapadu vezane uz civilna sjedišta dijeceza tako da je istok imao u početku samo pet patrijarha: Istoka (antiohijski), Egipta (aleksandrijski), Azije (efeški), Ponta (cezarejski i kapadokijski) i Trakije (heraklejski). U borbi o prvenstvo među spomenutim biskupima, koji su imali višu jurisdikciju, nadjačao je patrijarh Novoga Rima jer je u njegovu središtu sjedio car. Tek je Justinijan 545. god. odredio da je prvak među svećenicima biskup Staroga Rima, dok je konstantinopolski nadbiskup na drugome mjestu. Ipak je organizacija metropolija na zapadu na-

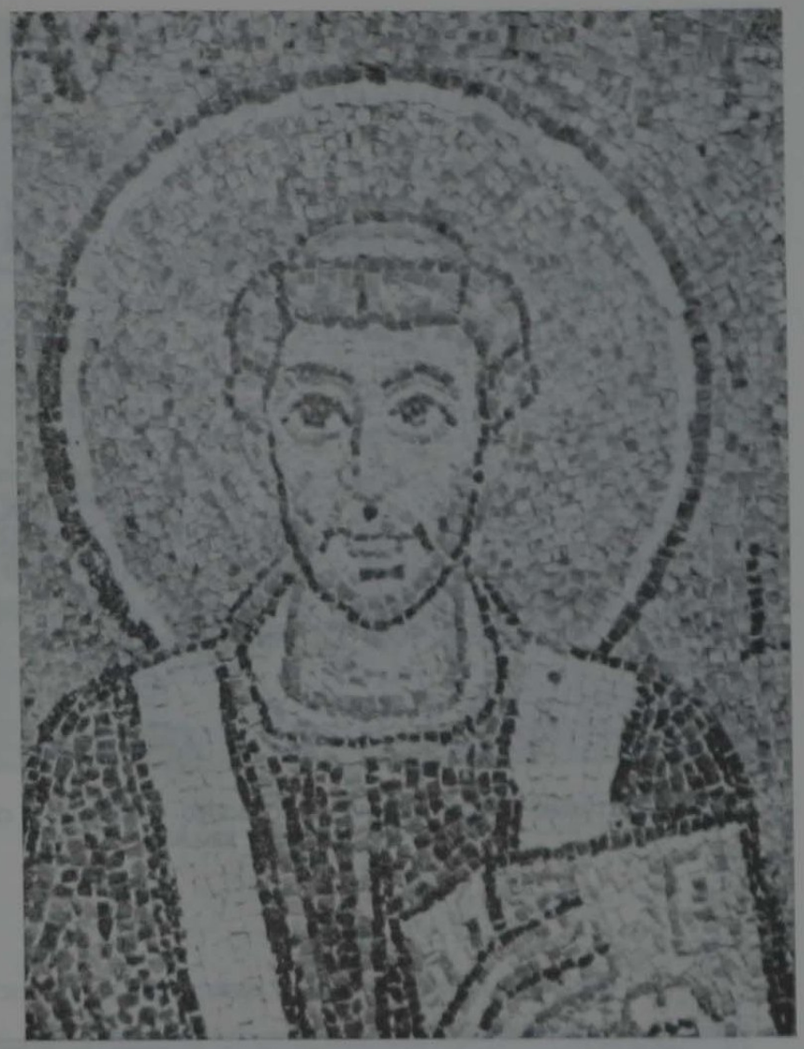

SV. DUJAM, MOZAIK IZ ORATORIJA SV. VENANCIJA (RIM. LATERAN)

metropolija nastala tek u drugoj polovici X st.,[64] onda se tek može razabrati koliko je arhiđakon Toma svjesno zaobišao istinu, sebi očito poznatu, kad je tobožnju reorganizaciju crkve u Splitu datirao povratkom Salonitanaca s otoka. To je poznata njegova priča o uspješnom radu papinskoga poslanika Ivana Ravenjanina, prema njegovu pričanju, prvoga splitskoga nadbiskupa.[65] Toma je namjerno prešutio ime pape koji je poslao Ivana

predovala toliko da je za Karla Velikoga bilo dvadeset i jedna metropolija i od tih su pet bile u Italiji (Ravena, Milano, Cividale, Grado i Rim). B. *Kurtscheid*, Historia iuris canonici, str. 123, 228.

[64] Metropolija je u Napulju osnovana između 866. i 990., u Bariju oko 960, Beneventu 969, Tarentu 978, Pisi 1092, Genovi 1133. god. itd. Vidi B. *Kurtscheid*, n. dj., str. 229.

[65] Thomas, str. 33—4.

MANASTIRINE (SOLIN): STAROKRŠĆANSKO GROBLJE S GROBNICAMA SV. DUJMA I STAŠA

REZANJE UDOVA UMRLOM SVECU ZBOG RELIKVIJA

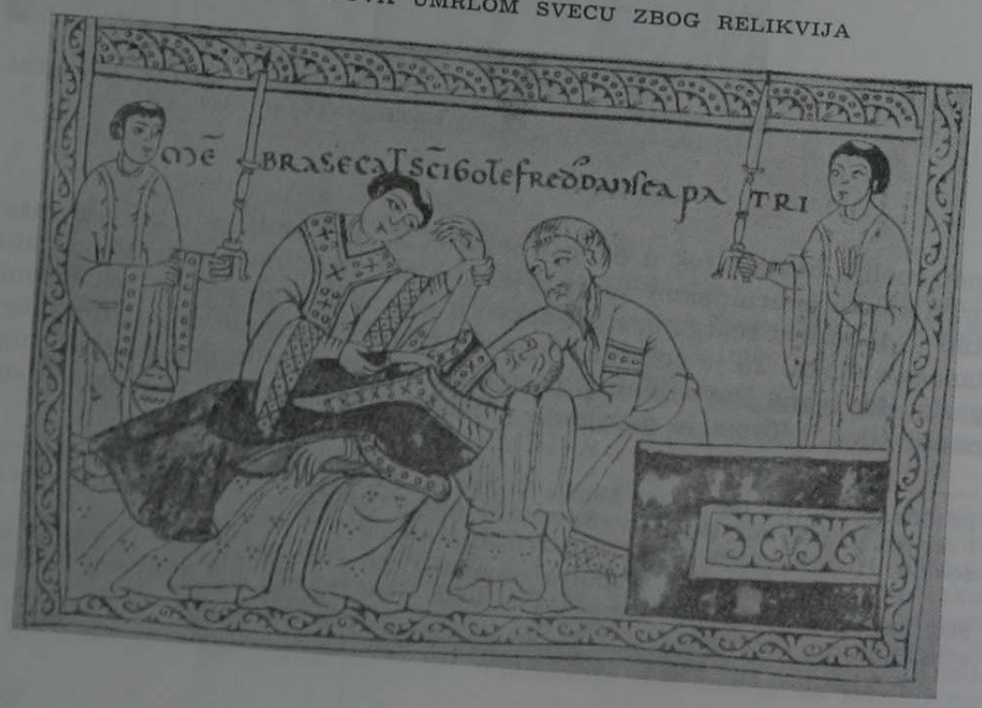

u Split; jednako je svjesno tvrdio da Ravenjaninov rad nije bio ograničen samo na Split i Dalmaciju, nego da je on uspostavljao crkve i u Hrvatskoj. Na Tomino svjesno iskrivljavanje povijesnih činjenica pokazuje prešućivanje crkvenoga sabora u Splitu 925. god.,[66] sabora na kojemu je doista bila osnovana metropolija. Prema tome, kritička historiografija nema razloga da slijedi Tomu u njegovoj priči. I povezivanje sarkofaga nadbiskupa Ivana s ovim Tominim legendarnim prelatom iz VII st. nema oslonca u izvorima.[67]

Toma se uostalom nije ustručavao iskititi prošlost svoga grada i pričom o sv. Dujmu, salonitanskom mučeniku tobože iz apostolskoga doba.[68] No, kako on nije htio historijsku ličnost i pravoga mučenika Dujma (mučen za Dioklecijanovih progona) prešutjeti, to je jednoj legendi dodao drugu. Toga je drugoga mučenika za razliku od Dujma, učenika Petrova zvao Domniom.[69] U prvim se desetljećima našega stoljeća živo raspravljalo o tome koliko ima istine u Tominim pričama. Bilo je autora koji su ga potpuno zabacivali.[70] Pa ni danas nema razloga da ga prihvatimo. Za historičara je Tomina priča vrijedna zato što mu otkriva put kojim je Split došao najprije do apostoliciteta, a zatim na osnovi njega i do metropolije. Čini se da je Dalmacija od Justinijana dalje priznavala jurisdikciju carigradskoga patrijarha.[71]

[66] V. *Klaić*, Prilozi hrvatskoj historiji za narodnih vladara. Splitski sabori 925. i 928. god. i Toma arcidjakon, str. 214. i d.

[67] O sarkofagu vidi str. 125.

[68] Thomas, str. 7—8.

[69] Thomas, str. 9.

[70] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 151. i ondje navedena literatura.

[71] Vidi str. 112.

II. Dolazak Hrvata na Jadran

1. Avarsko-slavenska seoba

Iako bizantski izvori u doba prvih bugarskih napada na Bizant potkraj V st. ne govore i o Slavenima ili Antima kao napadačima, opravdana je pretpostavka da su se već tada bugarskim konjanicima priključili Slaveni. Oni su, naime, tada kao i kasnije bili bezimeni ili tihi pomagači nomadskih plemena — tada Bugara — što je razumljivo s obzirom na to da su Bugari prolazili njihovim područjem. Osim toga, upravo su u doba bugarskih napada Anti došli na put koji je Bugare vodio željenom cilju.[1]

Već prvi napadi Bugara (499—505. i 514—517. god.) pokazali su se za Bizant osobito opasni zbog toga što se za Anastazija I država nalazila u unutrašnjoj krizi, koja je dostigla vrhunac za ustanka tračkog zapovjednika vojske Vitalijana koji se povezao s barbarima. Prvoj provali Anta za Justina (518—527) slijedile su za Justinijana (527—565) tako snažne navale da Prokopije mora, govoreći o lažnom Hilvudu, priznati kako je car poslao Hilvuda za stratega Trakije s osobitom zadaćom »da pazi da tamošnji barbari više uopće ne prelaze rijeku budući da su je često prelazili Huni i Anti i Slaveni i nanosili Romejima strahovita zla«.[2] Kratak predah Bizantu u ratu s barbarima omogućio je sukob između Anta i Slavena, u kojem su po svjedočanstvu Prokopija prvi bili pobijeđeni (između 533—40). Car je Antima, iako su se priključili Bugarima protiv Bizanta, ponudio da se nasele na Dunavu.[3] Iako iz pregovaranja nije bilo ništa ipak se 537. god. spominju u napadu na Rim slavenski i antski konjanici kao bizantski plaćenici. Bizantu je došla u pomoć u pravi čas pljačkaška četa Herula koja se, kako javlja Prokopije, sukobila s »velikom grupom Slavena«. Ta je grupa 545. god. »prešla rijeku Dunav,

[1] O najnovijim rezultatima i literaturi o naseljavanju v. B. *Grafenauer*, Pomembnejši novi rezultati v starejši zgodovini jugoslovanskih narodov, str. 192. i d.; *Isti*, Slovanski naselitveni valovi na Balkanski polotok, str. 219—227.

[2] Viz. izvori I, str. 23—24.

[3] O tome detaljnije B. *Grafenauer*, Nekaj vprašanj iz dobe naseljavanja Južnih Slovanov, str. 33. i d.

pljačkala tamošnje krajeve i zarobila vrlo mnogo Romeja«.[4] Heruli su primorali Slavene na povratak. No, od 547. do 551. god. car više nije mogao zaustaviti svakogodišnje napade Slavena preko Dunava. Štoviše, njihovi su prodori sve dublji — 548. god. su doprli sve do Drača — a od pljačke nisu pošteđene ni Trakija ni Ilirik. God. 550. prešli su Slaveni bez ičijega protivljenja i Dunav i Maricu, razdijelili se u tri skupine od kojih su dvije raspršile bizantsku vojsku. Iako nisu, kaže Prokopije, nikad do tada Slaveni ratovali oko utvrda niti se usuđivali sići u ravnicu, sada su zauzeli mnogo tvrđava. Još iste godine prešli su ponovo rijeku u golemoj skupini s namjerom da osvoje Solun; no kad su čuli da bizantskom vojskom u Sardici zapovijeda German nećak pokojnog cara Justina, koji je za careva života protjerao Ante s Dunava, »prešavši redom sve ilirske planine, stvoriše se u Dalmaciji«.[5] Poslije smrti Germana oni su već pod carigradskim »dugim zidom«. Da su slavenski napadi u to vrijeme poprimili i drugačiji, a ne samo pljačkaški karakter, pokazuje činjenica da su zimu 550/1. god. prvi put proveli na neprijateljskom teritoriju. Ni te im se godine nitko ne suprotstavlja jer su bizantske čete zaposlene u Italiji. Uzrok bizantskoj slabosti Prokopije traži ne samo u italskom ratu nego i u pojavi Gepida, koji su pristali da uz plaću i nagradu od zlatnika po glavi prevezu Slavene na povratku preko Dunava. U teškom položaju car se služi iskušanom bizantskom taktikom izigravanja barbara. Iako je već prije sklopio savez s Langobardima, učinio je to isto i s njihovim protivnicima Gepidima, premda se nije ustručavao da ih napadne. Iz langobardsko-gepidskog sukoba on je mogao izvući samo korist. U tom razdoblju langobardsko-gepidskih sukoba spominje se langobardski knežević Ildegis, koji je pobjegao od Langobarda »vodeći sa sobom svoje langobardske pristaše i mnogo Slavena«.[6] S pravom se smatra da ovo bježanje Ildegisa[7] Slavenima pretpostavlja susjedstvo Slavena i germanskih Langobarda odnosno Gepida u Panoniji sjeverno od Dunava.[8] Čini se, prema tome, da su preci čeških, moravskih i slovačkih plemena sredinom VI st. djelomično naseljavali svoje kasnije područje, iskoristivši odlazak Langobarda i Gepida južno od te rijeke.[9]

Filološki dokazi — povezanost slovenskog jezika s jezicima Zapadnih Slavena i slovačkog s južnoslavenskim jezicima — opravdavaju, nadalje, pretpostavku da se ovaj prvi kolonizacijski val Slavena nije ograničio samo na područje sjeverno od Dunava nego je prešao i u istočne Alpe. Vjerojatno je da su prvi Slaveni došli u Alpe sa sjevera preko Dunava. Prvim je kolonizacijskim valom bilo zahvaćeno i istočno područje Gornje Austrije, kamo su se svakako doselili Slaveni prije Bavaraca. Tako je prije dolaska Avara s kojima se nastavlja slavensko naseljavanje ispu-

[4] Viz. izvori I, str. 34, 36, 37.

[5] Viz. izvori I, str. 45, 46.

[6] Viz. izvori I, str. 40.

[7] Ildegis je kasnije prešao u Veneciju, ali se najzad ipak vratio Slavenima na Dunav, iako ni to nije bio svršetak njegova pustolovnog života. Vidi o tome F. *Barišić* u Viz. izvori I, str. 90, bilj. 73.

[8] B. *Grafenauer*, Nekaj vprašanj, str. 39.

[9] N. dj., str. 40. i d.; *Isti*, Slavenski naselitveni valovi, str. 220. i d.

njen slavenskim elementom samo najsjeverniji rub kasnijeg slavenskog područja.[10]

Međutim, nakon zatišja od nekoliko godina pojavljuju se 557/8. god. u Bizantu avarski poslanici koji nude savezništvo i zahtijevaju od cara novac, darove i prije svega, zemlju na kojoj bi se naselili. Car je dao sve osim teritorija. Ni avarski zahtjev kao ni carev postupak nisu bili za bizantsku politiku ništa novo. Pa ipak će Avari doskora izmijeniti političku sliku balkanskoga poluotoka koji nije bio bizantski i zadržat će se u tom dijelu panonskog bazena sve do kraja VIII st., upravljajući sudbinom plemena koja su se našla s njima u istom savezu.

Istodobne provale bugarskih Kutrigura (559. god.) do zidina Carigrada ukazuju na teško stanje države, cara i grada. Agatija koji najopsežnije govori o kutrigurskoj provali do Carigrada[11] ne spominje doduše Slavene, ali njegov stariji suvremenik Ivan Malala govoreći o istoj provali, tvrdi da su provalili i »Huni i Slaveni«,[12] što se bez ustručavanja može prihvatiti kao historijski točno.

Broj avarskih vojnika koji su pred altajskim Turcima bježali sredinom VI st. prema zapadu, nije bio velik. Bilo je najviše do 20 000 vojnika. No, podvrgavanjem bugarskih i hunskih plemena njihov se broj povećao. Obračunavši s Antima 562. god., oni su se zadovoljili samo pljačkom njihova područja, pa su se 562. god. ponovo spustili do Dunava da pregovaraju s carem. Car im doduše nije odbio želju da se nasele, ali je bio dovoljno prepreden da im ponudi ono što oni neće prihvatiti. Avari se zato upute iza Karpata prema zapadu te se sukobe s franačkim kraljem Sigisbertom, ali se poraženi vraćaju na stara sjedišta. Iako su oni njega u ponovnom sukobu 565—6. god. porazili, opet su se vratili na Dunav. Međutim, promjena na prijestolju u Bizantu donijela im je neugodne novosti. Justinu II (565—578) ne pada na pamet da produži sa svakogodišnjim slanjem darova, pa to natjera Avare da mu ponude prijateljstvo. Neuspjesi su s Bizantom obratili njihovu pažnju u Podunavlje gdje su se mogli korisno uplesti u langobardsko-gepidske sukobe. Zaista su ih Langobardi pozvali ponudivši im gepidsko područje. Ipak je iz svega najzad izvukao korist car koji je Gepidima oteo Sirmij a Avare učinio svojim prijateljima. Premda su Langobardi sami potukli Gepide, Avari su se proširili na gepidsku Panoniju. Privlačnost Italije, a možda i neugodno susjedstvo Avara natjera Langobarde već 568. god. na prodor u Italiju, čime je Panonija bila ispražnjena.

[10] B. *Grafenauer*, Nekaj vprašanj, str. 57. i d.; *Isti*, Die etnische Gliederung und geschichtliche Rolle der westlichen Südslawen im Mittelalter, str. 18. i d. (i ondje navedenu literaturu). S obzirom na pitanje kojim su jezikom govorili Slaveni koje su Ugri zatekli u Transdanubiji (na desnoj obali Dunava) pojavilo se među slavistima nekoliko teorija (panonska, slovačka i slavenska), te je St. *Kniezsa*, Die Sprache der alten Slawen Transdanubiens, str. 29. i d. protiv *Mooára* i J. *Stanislava* (slovačka teorija) istakao »južnoslavensku«.

[11] Viz. izvori I, str. 77—80.

[12] Viz. izvori I, str. 84.

Tada je prvi korak Bajana bio usmjeren na predobivanje Sirmija, koji je bio ključ ne samo za Dalmaciju nego i za sam Carigrad.[13] Car se dugo opirao da mu preda grad, ali je ipak konačno morao zapovjedniku grada Teognisu poručiti da ga preda (581. god.). Građani su mogli slobodno napustiti grad, ali nisu smjeli ponijeti sa sobom ništa od pokretne imovine.[14]

Pad Sirmija značajna je prekretnica i za slavensko-avarsko prodiranje u istočne Alpe. Iako se proces prodiranja ne može pratiti u cijelosti, ipak se može, npr. prema propadanju biskupija na kasnijem slovenskom području, utvrditi da su prije 579. god. propale biskupije samo u Virunumu i Poetoviju, dok su do 591. god. nestale sve ostale. Prema tome, početak novoga slavenskog kolonizacijskog vala treba staviti prije 587. god. S tim je u istočnim Alpama nastao potpuno nov položaj. »Slovani so v dveh kolonizacijskih razdobljih v več velikih kolonizacijskih tokovih zagrnili področje Vzhodnih Alp do istrskega in tržaškega Krasa, Posočja, skoraj do izvora Drave, do Visokih Tur in reke Traune ter severno od Donave do reke Mühl. Odslej se na tem ozemlju iz novih prišlekov v stoletnem razvoju izoblikuje posebno slovensko ljudstvo«.[15]

Čini se da potkraj Tiberijeve vlade i slavenski napadi na Bizant donekle poprimaju samostalniji karakter. Iskoristivši nezaštićenu granicu na Dunavu, oni su se prema Menandrovu izvještaju, u velikoj množini (oko 100 000 ljudi) spustili preko rijeke i poplijenili Trakiju. Međutim, značajno je da se Slaveni tada — to je doba borbi za Sirmij — oslobađaju Avara i nastupaju samostalno.

Iako je 582. god. s Mauricijem došao na vlast jedan od najznačajnijih bizantskih careva koji je nastojao posvetiti jednaku pažnju Istoku i Zapadu, ipak ni on nije mogao zaustaviti avarsku bujicu. Car je doduše stvaranjem ravenskoga i kartagenskoga egzarhata pojačao vojničku organizaciju preostalog bizantskog posjeda na Zapadu ali Dunav više nije mogao braniti.

Znajući da perzijski rat iziskuje svu vojnu snagu Carstva, kagan je odmah po dolasku Mauricija povećao zahtjeve. Među ostalim zatražio je i 20 000 zlatnika povrh onih koje je car svake godine slao. Kako je car odbio njegove zahtjeve, on je zauzeo Singidunum, Augustu na Dunavu (na ušću rijeke Oguste) i Viminacij prodrijevši do Anhijala na Crnome moru. Tek kad je car 585. god. pristao na godišnju »potporu« od 100 000 zlatnika, kagan je pristao na mir. No, nije ga mislio i održati. Naprotiv, pod njegovom su se zapovjeđu Slaveni gotovo svake godine sve do 591. god. ne

[13] Kad bizantski zapovjednik Bon nije ispunio Bajanov zahtjev da preda grad, Bajan je poslao oko 10 000 Kutrigura u pljačku u Dalmaciju. Njegova poslanstva koja su od cara zahtijevala grad ipak nisu postizavala ništa, dok mu nije ponovni perzijski rat (572—591) najzad pružio priliku da primora grad na predaju.

[14] Na teške časove koje je stanovništvo proživljavalo za duge opsade upućuje natpis na crijepu koji se našao u Mitrovici. Nepoznati je građanin napisao: »Kriste Gospode. Pomozi gradu i odbij Avarina i čuvaj Romaniju (tj. Bizantsko Carstvo) i onoga koji je to napisao«. F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 223.

[15] B. *Grafenauer*, Nekaj vprašanj, str. 61—2; *Isti*, Slovanski naselitveni valovi, str. 221.

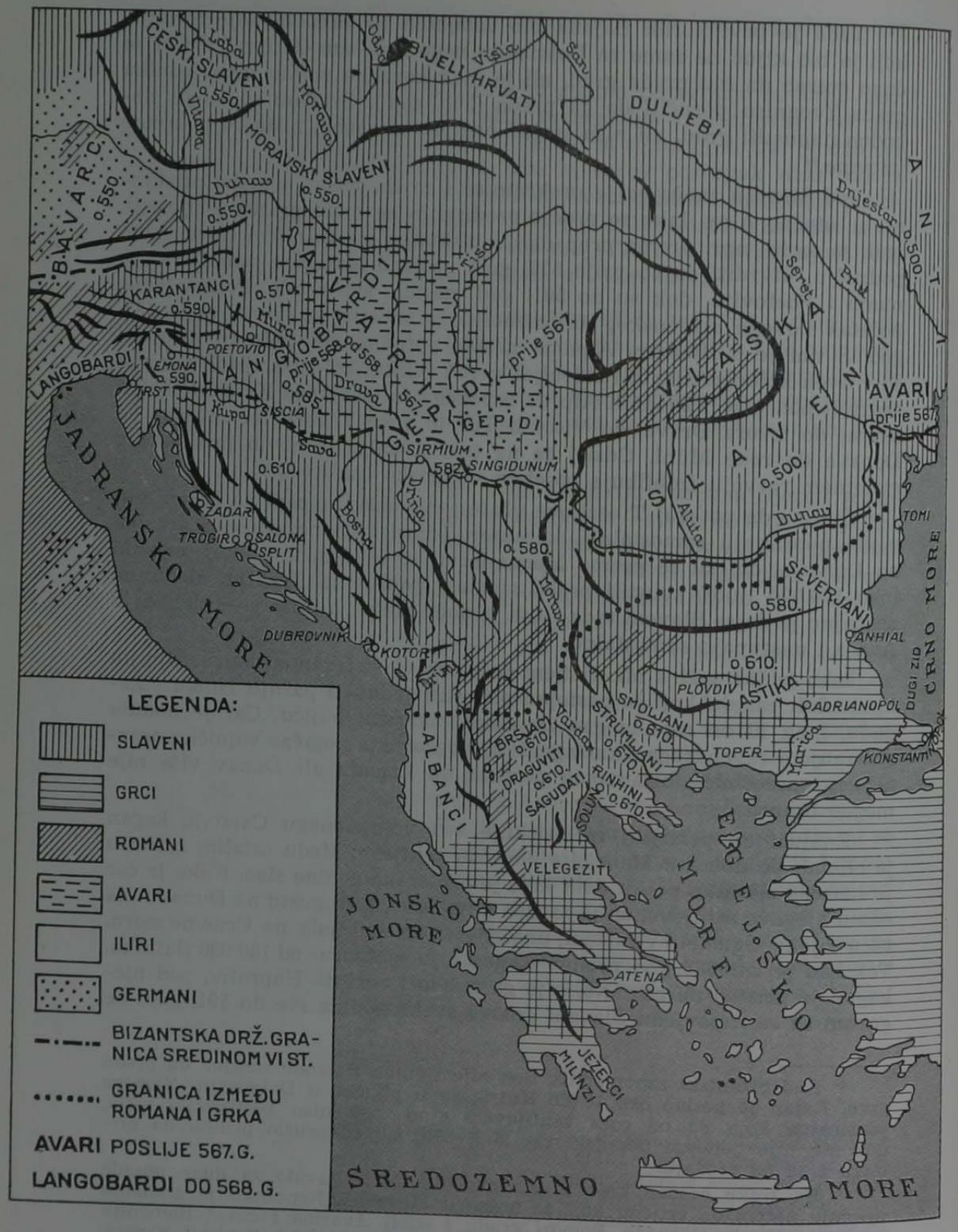

samo zalijetali na bizantski teritorij već su ga i osvajali. Zato su u oštroj borbi s naizmjeničnim uspjehom dočekali Avari i Slaveni 591. god. kad je caru najzad pošlo za rukom završiti perzijski rat.

Pisci koji su zabilježili carevu borbu s Avarima i Slavenima — Teofilakt Simokata i Teofan — nisu naročito pouzdani u kronološkim podacima. Tek je u posljednje vrijeme pošlo za rukom urediti to pitanje,[16] tako da su kronološkim redom poznati napori toga vladara, koji se prvi energično suprotstavio nadiranju Slavena. Sam početak vojne protiv Avara i Slavena 592. god. smatrao se u Carigradu neobičnim jer je car odlučio da vojsku vodi sam, a od Teodozija I to nije činio ni jedan car. On je išao doduše na dva pohoda, ali nije ipak učinio ništa.[17]

U 593. god. počinje ogorčeno ratovanje u kojem ne sudjeluje više sam car nego njegov strateg Prisk i brat Petar. Kagan je podsjedao Singidunum i prešavši Dunav prodro sve do Herakleje na Mramornom moru. Priskove su čete bile razbijene i prije kaganova dolaska do »dugog zida«.

Sve do 597. god. neposredan pritisak Avara popušta, vjerojatno zbog toga što je njihova pažnja usredotočena tada na Zapad. Pretpostavlja se da su pritekli u pomoć Slavenima koje su u Alpama napali Bavarci, a ratovali su i s Langobardima. Čini se, s druge strane, da slabi avarsko-slavenski plemenski savez na Dunavu jer Prisk bez teškoća ratuje s pojedinim plemenima koja se međusobno ne pomažu.[18]

Kad 596. god. počinje Prisk ponovo ratovati, nema protiv sebe samo Slavene nego i kagana. Ipak mu polazi za rukom preoteti Singidunum i ponovo ga utvrditi. Kao odgovor na ovaj Priskov uspjeh kagan provaljuje u Dalmaciju, ali je, čini se, suzbijen. Svakako je činjenica da se nakon obnovljenih Priskovih akcija avarski centar ne samo pomiče između Dunava i Tise nego da je i mirovanje na istočnom bojištu zamijenjeno pokretom na zapadu.

O tim ratovanjima, kao i približavanju Avara i Slavena italskim zemljama, sačuvani su prvi podaci u zapadnim izvorima. Papa Grgur I najprije čestita 598. god. Kaliniku, egzarhu Italije zbog pobjede nad Slavenima,[19] a zatim 600. god. žali salonitanskoga biskupa Maksima zbog Slavena koji mu prijete. »Zbunjen sam — piše mu — jer su počeli (Slaveni) već istarskim prilazom prodirati u Italiju«.[20] I Pavao Đakon javlja da su Langobardi s Avarima i Slavenima počeli pljačkati i paliti Istru.[21]

---

[16] B. *Grafenauer*, Nekaj vprašanj, str. 62. i d.; *Isti*, Slovanski naselitveni valovi, str. 223. (i ondje navedenu literaturu).

[17] Na povratku s drugog pohoda zabilježio je Teofilakt Simokata vrlo zanimljiv susret cara s trojicom Slavena »s granice Zapadnog Oceana« (s Baltika). Caru se osobito svidjelo što ti miroljubivi Slaveni nisu prema vlastitom pričanju uopće poznavali oružje, već su živjeli svirajući u tambure. Oni su, štoviše, uspjeli uvjeriti cara kako su odbili avarsko savezništvo i kako su pobjegli u Trakiju samo zato što su čuli da »je romejski narod po bogatstvu i čovjekoljublju takoreći najslavniji«. Radilo se dakako o vješto prikrivenim avarskim uhodama. Vidi Viz. izvori I, str. 110—111.

[18] Viz. izvori I, str. 113. i d.

[19] Documenta, str. 255.

[20] Documenta, str. 258. »Et quidem de Sclavorum gente quae vobis valde imminet affligor vehementer et conturbor; affligor in his, quae iam in vobis patior, conturbor quia per Istriae aditum iam Italiam intrare coeperunt«.

[21] Documenta, str. 258. »Inter haec Langobardi cum Avaribus et Sclavis Histrorum fines ingressi universa ignibus et rapinis vastaverunt«.

Obnova ratnih operacija na donjem Dunavu što ih je 599/600. god. poduzeo kagan donijela je najprije pobjedu Avarima. No, kako je kuga gotovo uništila kaganovu vojsku, on se mirom koji je sklopljen morao odreći zemalja južno od Dunava koje je još nedavno smatrao svojima. Morao je također dopustiti Bizantu da sam obračuna s vlaškim Slavenima. Car je brzo shvatio da je kucnuo čas da udari na Avare, pa je Prisku povjerio zapovjedništvo nad vojskom, koja je prešla preko Dunava i uspješno ratovala u Banatu.[22]

Car je nakon godinu dana mirovanja ponovo povjerio vođenje rata svome bratu, a taj je krenuo protiv donjodunavskih Slavena. Povezao se i s Antima na koje je kagan poslao vojsku, i Anti se poslije 602. god. više nikad ne spominju u izvorima; to je očit dokaz da su ih Avari uspjeli kazniti.

Međutim pobunjena vojska koja nije htjela prezimiti na Dunavu (u Sklaviniji) zbacuje Mauricija i na prijestolje se diže njezin zapovjednik Foka (602—610. god.). Za novoga je vladara Bizant »tonuo u krvavom kaosu. Tako je došla katastrofa koju su Justinijanovi nasljednici pokušali otkloniti«.[23] Perzijski se car diže kao osvetnik ubijenog cara, a langobardsko-avarske čete prijete na zapadu. Nastojeći umiriti opasnijega neprijatelja Foka sklapa 604. god. mir s Avarima. Kako je bizantska vojska bila na to povučena u Aziju, otvorena granica na Balkanu najzad je pružala priliku barbarima da se nasele na bizantskom teritoriju. Zato je Fokino kao i početak Heraklijeva vladanja (610—641. god.) vrijeme konačnog i najglavnijeg naseljenja Slavena na Balkanu. Time je bio završen proces koji je počeo još u drugoj polovici VI st.

Vijesti o konačnom prodiranju Slavena na Balkan vrlo su oskudne. To vrijedi kako za pisce, tako i za arheološki materijal. Zato smo npr. za zaključke o zauzimanju Salone upućeni svega na jednu nadgrobnu ploču opatice Ivane prema kojoj je Salona porušena oko 614. god.[24]

Avarsko-bizantsko ratovanje se nastavlja i car je primoran 619. god. da sklopi mir uz vrlo teške uvjete. Za kratko su vrijeme, doduše, buna među moravskim i češkim Slavenima pod vodstvom Sama i, čini se, s njom u vezi dolazak Hrvata, skrenuli pažnju kagana na drugu stranu. Iako je kagan bio uvjeren da je pad prijestolnice samo pitanje vremena, on je pod zidinama Carigrada doživio težak poraz.[25] Taj poraz znači i svršetak avarskoga saveza s balkanskim Slavenima. Time nestaje avarske opasnosti za Slavene u zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka kao i za one Slavene koji su se digli pod Samom. Njih Avari više nisu mogli podjarmiti.

[22] O pretjeranom hvalisanju Teofilakta Simokate u vezi s tim ratom vidi Viz. izvori I, str. 123. i d.

[23] G. *Ostrogorski*, Istorija Vizantije, str. 35.

[24] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 232; L. *Katić*, Vjerodostojnost Tome Arciđakona i posljednji dani Solina, str. 99. i d. (Vidi sliku na str. 133.)

[25] Pod zidinama Carigrada našli su se 626 god. svi neprijatelji Bizanta. Na drugoj je obali kod Halkedona čekao na kagana i perzijski vojskovođa. Prema podacima Uskrsne kronike kagan je doveo pred sam »dugi zid« 30 000 ljudi, ali je zakazala slavenska mornarica, pa se »prokleti kagan povrati u svoj logor«. Viz. izvori I, str. 146. i d.

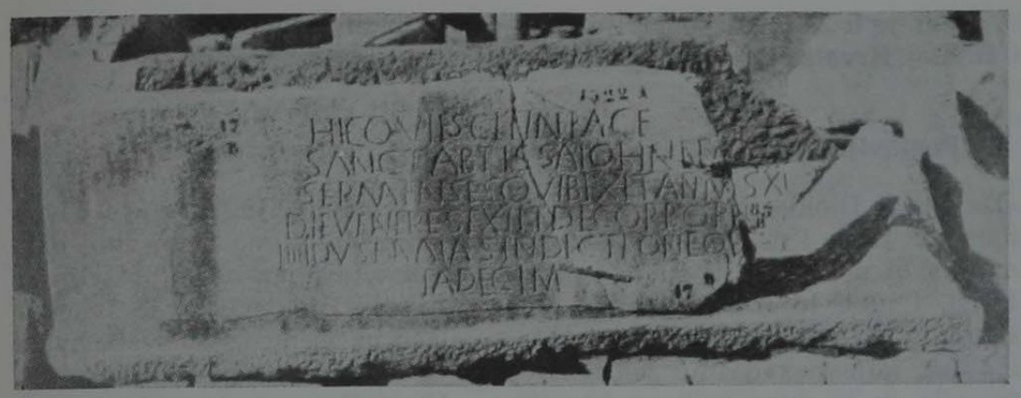

NADGROBNA PLOČA PREDSTOJNICE IVANE (MANASTIRINE, SOLIN)

2. *Doseljenje Hrvata*

Čini se da se tek u naše vrijeme pokušava privesti kraju raspravljanje o načinu i vremenu dolaska Hrvata i Srba na jadransku obalu odnosno na Balkan.[26] Uzrok je beskrajnih diskusija, na žalost, jedini izvor za doseljenje, naime poznati bizantski car X st. Konstantin Porfirogenet (912—959. god.). U njegovu djelu, koje je, kako je općepoznato, bilo pisano ad usum delphini, upravo su poglavlja o Južnim Slavenima, ili točnije rečeno o Hrvatima i Srbima, izazivali bez sumnje najoštrije sporove u historiografiji. Raspravljanja o djelu i oko djela bila su žestoka osobito tada dok je prevladavalo mišljenje da je sam car autor čitava djela, jer nije nimalo teško bilo utvrditi da su podaci o Hrvatima i o njihovoj pradomovini, zatim o Bijeloj Hrvatskoj — koja je dugo bila centralni problem diskusije — kontradiktorni. Zato tko nije imao strpljivosti da ispita odakle u inače vrijednom djelu takve suprotnosti, jednostavno je zabacio careve podatke u cijelosti. Ali, bilo je i pisaca koji nisu zapazili razlike u vijestima pa su carev izvještaj potpuno preuzimali.

Da bismo mogli pratiti raspravljanja o carevu djelu ili sami stvoriti sud o vrijednosti podataka, donijet ćemo tekst odnosnih mjesta iz De administrando imperio onako kako ga je moderna kritička analiza rašČlanila i uredila. Naime, danas je jasno da u carevu djelu treba razlikovati dvije redakcije vijesti o Hrvatima: jednu koju je dao sam car u 29. i 31. poglavlju i drugu, kasniju, koja je umetnuta u carevo djelo u svakom slučaju pošto su njegova poglavlja već bila napisana. Tu drugu redakciju, sadržanu u 30. poglavlju, napisao je neki nepoznati pisac koji je bez sumnje pripadao carevu krugu učenih ljudi, njegovih pomagača pri radu na djelu.

[26] B. *Grafenauer*, Pomembnejši novi rezultati, str. 196; *Isti*, Slovanski naselitveni valovi, str. 224—5; N. *Klaić*, Marginalia uz problem doseljenja Hrvata, str. 19. i d.

Car je u 29. i 31. poglavlju zabilježio o padu Salone, dolasku Hrvata i Bijeloj Hrvatskoj ove podatke:

Poglavlje 29: *O Dalmaciji i narodima koji u njoj stanuju:*

»Da je car Dioklecijan vrlo zavolio pokrajinu Dalmaciju, zato je i doveo narod iz Rima i naselio ga zajedno s njihovim obiteljima u toj istoj dalmatinskoj pokrajini; ti su se i nazivali Romanima, jer su se preselili iz Rima, i nose to ime do danas. Dakle, taj car Dioklecijan, je također sagradio grad Split i podigao u njemu palaču uzvišenu iznad svake hvale i opisa, koje nekadašnju veličanstvenost još do danas pokazuju ostaci, premda ju je dugo vrijeme istrošilo ... Vlast Romana dopirala je pak do rijeke Dunava i kad su se jednom htjeli prevesti preko rijeke i pogledati tko stanuje na drugoj strani rijeke, našli su, kad su se prevezli, plemena Slavena, koji se nazivaju i Avari, koja su bila nenaoružana. Niti su ovi naime očekivali da ima tko s onu stranu rijeke, niti oni s ovu stranu rijeke. Stoga su Romani našli Avare nenaoružane i nespremne za borbu te su ih napali, nakupili plijena i roblja i vratili se. I otada su Romani načinili dvije izmjene: od Uskrsa do Uskrsa mijenjali su svoju vojsku, tako da su se međusobno sretali na Veliku i Svetu subotu, ti, koji su se vraćali sa strane, i oni, koji su odlazili na službu. Naime, blizu mora, za tim (naime Splitom) je grad nazvan Salona, koji je velik kao pola Carigrada, gdje su se svi ti Romani skupili i naoružali, i kad su otišli odanle, išli su prema utvrđenom klancu udaljenom od toga grada 4 000 koraka; i taj se do sada naziva Kleisa (Klis, ključ), jer zatvara one, koji odlaze odanle. I odanle su otišli do rijeke. Pošto se dakle ta izmjena vršila mnogo godina, Slaveni, koji se zovu i Avari, na drugoj strani rijeke domislili su se govoreći u sebi: da „ti Romani, kad su se prevezli i našli plijen, sada neće prestati dolaziti preko rijeke k nama: i zato se moramo pripremiti protiv njih". Tako su dakle zaključili Avari Slaveni, te su Romanima kad su se prevezli, postavili zasjede te ih u borbi pobijedili. I kad su uzeli njihovo oružje i zastave i ostale bojne znakove, prevezli su se prije spomenuti Slaveni preko rijeke i došli u klanac. Kad su ih ugledali Romani, koji su bili ondje, i vidjeli zastave i oružje svojih ljudi, misleći, da su to njihovi ljudi, kad su gore spomenuti Slaveni stigli u klanac pustili su ih da prođu mimo. Kad su pak prošli mimo, ovi su odmah protjerali Romane i zauzeli prije spomenuti grad Salonu. I za kratko vrijeme otkako su se tu naselili, počeli su plijeniti Romane, one, koji su stanovali na poljima i u višim naseljima, poubijali su ih i zauzeli njihove krajeve. Ostali Romani spasili su se u gradove uz more te vladaju njima do sada ...«
(Prilog II).

Poglavlje 31: *O Hrvatima i pokrajini u kojoj sada stanuju*

Da Hrvati koji sada stanuju u dijelovima Dalmacije potječu od nekrštenih Hrvata, nazvanih i »bijeli«, koji stanuju s onu stranu Turske, blizu Franačke i graniče sa Slavenima, nekrštenim Srbima. Ime Hrvati znači na slavenskom narječju toliko kao »oni što imaju mnogo zemlje«. Ovi Hrvati bili su pribjegli romejskome caru Herakliju, još prije nego

što su pribjegli Srbi istome caru Herakliju, u doba, kad su Avari oružjem protjerali odanle Romane, koje bijaše onamo doveo car Dioklecijan i ondje im odredio boravište. Zato su se i nazivali Romanima, jer su bili iz Rima i postali kolonisti u onim zemljama, to jest u Hrvatskoj i Srbiji, kako se danas nazivaju. Kad su prema tome Romani za istoga cara Heraklija bili protjerani, ostalo je njihovo zemljište pusto. Tada su Hrvati na zapovijed cara Heraklija pograbili oružje, istjerali iz tih krajeva Avare i naselili se po naređenju cara Heraklija u zemlji Avara, gdje danas stanuju. U to doba su Hrvati imali Porgina oca za vladara.

... Da Velika Hrvatska zvana i Bijela, do danas nije krštena, kao ni susjedni joj Srbi. Ona podiže manje konjaništva, isto tako i pješadije, nego krštena Hrvatska, jer ih neprestano pljačkaju Franci, i Mađari i Pečenezi«.

Nepoznati sastavljač 30. poglavlja dao je svom sastavu ovaj oblik. Naslov je poglavlja:

Rasprava o tematu Dalmaciji

»Oni koji istražuju gubitak Dalmacije mogu ovdje naučiti kako su je zauzeli slavenski narodi. Ali, najprije treba prikazati njen položaj. Od davnine se dakle Dalmacija počinjala od granica Drača, to jest od Antibara, te se prostirala do istarskih gora, a u širinu do rijeke Dunava. Čitava ta pokrajina je bila pod romejskom vlašću i taj je temat bio odličniji od ostalih zapadnih temata; a slavenski su ga narodi osvojili na taj način.

Blizu Splita je grad, imenom Salona, djelo cara Dioklecijana. Pa i sam Split izgradio je Dioklecijan i imao je ondje svoj carski dvor; a u Saloni su stanovali njegovi velikaši i mnogo naroda. I bio je taj grad prijestolnica čitave Dalmacije. Svake bi se godine iz ostalih dalmatinskih gradova skupili konjanici i iz Salone su ih poslali do tisuću, te su čuvali stražu na rijeci Dunavu zbog Avara. Avari su se naime zadržavali od Dunava dalje, gdje su danas Turci, živeći kao nomadi. Oni pak koji su svake godine dolazili iz Dalmacije, opažali su često s onu stranu rijeke stada i ljude. Poslije nekoga vremena smislili su dakle da se prevezu prijeko i da izvide, tko su oni, što tamo žive. Kad su se dakle prevezli našli su avarske žene i djecu same, ljudi i za vojničku službu sposobni mladići bili su u ratu. Iznenadnim prepadom su ih dakle zarobili i vratili se bez smetnja i odveli taj plijen u Salonu. Kad su se zatim Avari vratili iz rata i vidjeli nesreću koja ih je stigla, uznemirili su se, ali nisu znali odakle ih je pogodio taj udarac (nepoznati autor nastavlja s opisom borbi preko Dunava i zauzećem Salone poslije toga i odvaja se od cara samo u tome što je njegov opis nešto opsežniji i što ne govori o Avarima-Slavenima, nego samo o Avarima) ... Tada su poklali sve u gradu i od onda su zavladali čitavom pokrajinom Dalmacijom i utaborili se u njoj. Samo primorski gradovi nisu im se predali, nego su ih zadržali Romani, jer su imali izvor za svoj život u moru. Kad su Avari vidjeli da je ta zemlja vrlo lijepa, utaboriše se u njoj.

Hrvati su pak stanovali u ono vrijeme s onu stranu Bavarske gdje su danas Bjelohrvati. Jedna od njihovih porodica, naime, petero braće, Klukas i Lobelos i Kosentzes i Muhlo i Hrobatos i dvije sestre, Tuga i Vuga, odijelili su se od njih i došli zajedno sa svojim narodom u Dalma-

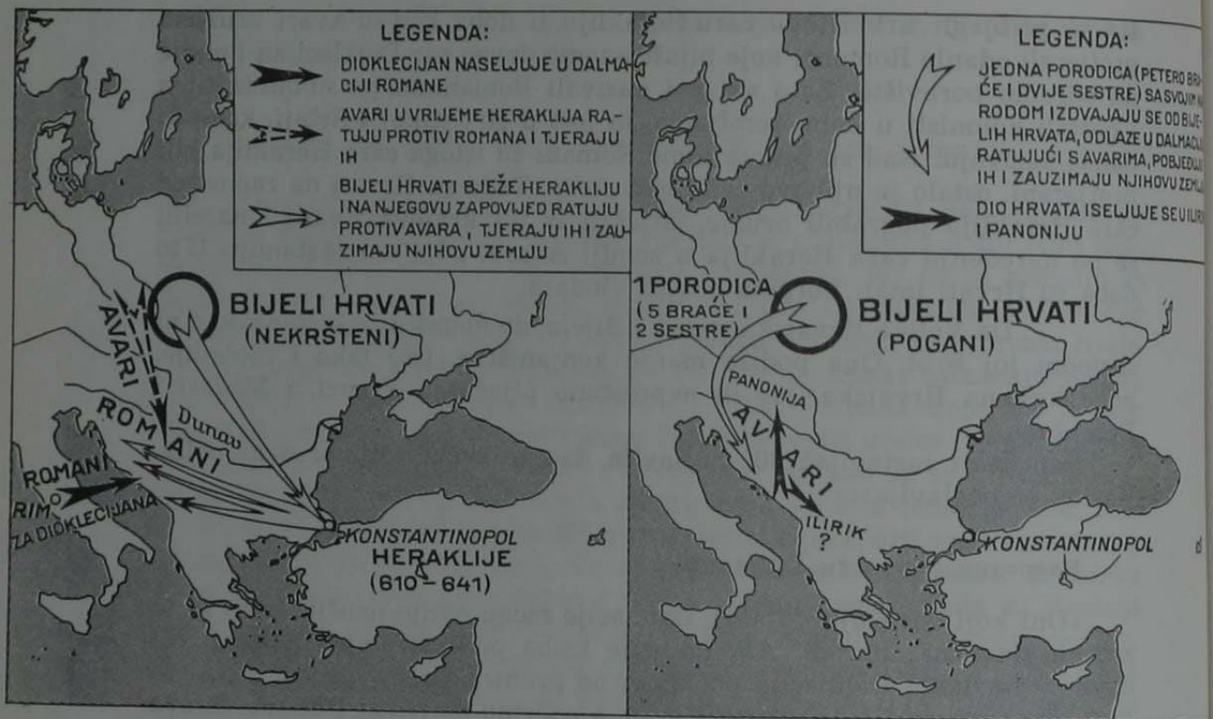

SHEMATSKI PRIKAZ SEOBE HRVATA PREMA CARU KONSTANTINU I ANONIMU

ciju i našli Avare u posjedu te pokrajine. Pošto su neko vrijeme međusobno ratovali, pobijedili su Hrvati, neke su od Avara poklali, ostale prisilili da se pokore. Otada su u toj pokrajini zavladali Hrvati.

I sada još ima u Hrvatskoj potomaka Avara i vidi im se da su Avari.

A ostali su Hrvati ostali blizu Franačke i nazivaju se danas Bjelohrvati ili Bijeli Hrvati te imaju svoga vlastitog arhonta, a podložni su Otonu, velikomu kralju Franačke i Saske, nekršteni su i žive u tazbini i prijateljstvu s Turcima (Mađarima).

Od Hrvata pak koji su došli u Dalmaciju, odijelio se jedan dio i zavladao Ilirikom i Panonijom; a oni su imali samostalnog arhonta koji je također sam slao arhontu Hrvatske darove u ime prijateljstva«.[27]

Raspolažemo prema tome dragocjenim podacima koji u biti nisu historijski netočni, što je uostalom i pokazao pregled čitava problema. Kritika je uspjela dokazati da je jezgra jednoga i drugoga izvještaja o doseljenju Hrvata historijski točna. Nije joj bilo teško odbaciti careve dodatke narodnoj predaji. Zato i je uklonila bizantskog cara Heraklija kao vladara koji je upravljao hrvatskom seobom. Možda je kritika premalo vodila računa o tradiciji u onoj njezinoj točki koja tvrdi da je Hrvate doselo na jug sedmero braće. Naime, broj sedam se u različitim oblicima ponavlja i u tradiciji drugih naroda, na primjer Mađara, pa nije isključeno

[27] Documenta, str. 264—272; Const. Porphyr., str. 122, 124, 138, 140, 142, 146, 148; B. *Grafenauer*, Prilog kritici, str. 10—14. B. *Ferjančić*, Viz. izvori II, str. 9—12, 26—32.

da se i hrvatska predaja o doseljenju na tome mjestu oslanja više na taj običaj nego na stvarna historijska zbivanja. Ali, kako i Toma arhiđakon govori o sedam ili osam plemena plemića[28] — jer gleda starohrvatsko društvo kroz prizmu svoga vremena — tradicija je bez sumnje u toj točki ipak i stara i čvrsta. Možda i nije neopravdano pretpostavljati da su hrvatska i ugarska tradicija o doseljenju istoga porijekla.[29]

Prema tome, oko jezgre narodne tradicije, koju oba pisca preuzimaju iz Hrvatske, nastaju dodaci, sadržajno različiti već prema tome s kakvim su namjerama pristupali pisanju poglavlja o najstarijoj povijesti Hrvata. Car ne želi priznati hrvatskim osvajačima stvarnu historijsku ulogu pri zamjeni avarske vlasti, jer tvrdi ne samo to da su se Hrvati kao izbjeglice obratili Herakliju već i to da su na njegovu zapovijed istjerali Avare i naselili svoju novu postojbinu. Mnogo ispravniji anonim, autor 30. pogl., govori samo o međusobnom ratu Hrvata i Avara iz kojega su Hrvati izašli kao pobjednici. Kronološki se doduše oba pisca ne podudaraju, ali se njihove vijesti upotpunjuju. Jer anonim zna za Hrvate u Bijeloj Hrvatskoj u doba avarskog naseljenja Dalmacije, ali ne kaže kada su Hrvati došli na jug; dok car datira dolazak, kao što se iz teksta može razabrati, razdobljem cara Heraklija. Zato se u nestašici drugih podataka doseljenje datira ipak Heraklijevim vremenom. Anonim je, čini se, točniji od cara i tada kad tvrdi da su Hrvati pobili jedan dio Avara i da su ostale primorali na pokornost. Naime, možda s tom viješću smijemo povezati izuzetan položaj »banskih županija« u Hrvatskoj X stoljeća. Neće biti slučaj da upravo anonim izdvaja Liku, Gacku i Krbavu kao posebnu upravnu jedinicu pod banom,[30] pa vjerojatno u tom dijelu Hrvatske valja tražiti »ostatke Avara«.[31]

Međutim, i car i anonim slabo nam pomažu pri rekonstrukciji najstarije političke povijesti Hrvata na Jadranu. Car zbog toga što nije iskren. Gotovo je nemoguće pretpostaviti da bizantski car u X st. — i to Konstantin, koji se osobito zanima za prošlost balkanskih naroda — ne zna dokle je dopirala franačka vlast prema istoku u IX st. Zato očito prešućuje sebi poznatu istinu kad tvrdi da je »arhont Hrvatske od početka, tj. od vlade cara Heraklija, podanički podložan caru Romeja, a nikada ne bijaše podložan arhontu Bugarske«.[32] Ta careva tvrdnja o nepodložnosti Hrvata bugarskom knezu najbolje pokazuje što je cara navelo na neobičnu i netočnu tvrdnju o bizantskom vrhovništvu nad Hrvatima. U doba kad je Bizant i odviše često ugrožavan od bugarske vojske takva je tvrdnja ponosnom caru jedina utjeha. Tā ne valja zaboraviti da je sam car Konstantin doživljavao s čitavim dvorom neugodne časove kad je bugarski novi car Simeon nametao ugroženom Carstvu svoje uvjete mira. S druge strane, anonim bilježi u svom 30. poglavlju vrlo vrijedan podatak o fra-

[28] Thomas, str. 25.

[29] E. *Molnar*, Problemi etnogeneza i drevnej istorii vengerskogo naroda, str. 134. zastupa mišljenje da su od sedam ugarskih plemena dva nosila prvotno finsko-ugarske nazive, a preostalih pet bilo je turskoga porijekla. U IX st. priključili su im se turski Kabari. N. *Klaić*, Marginalia uz problem, str. 17.

[30] Documenta, str. 400; Const. Porphyr., str. 144; Viz. izvori II, str. 33—34.

[31] S tim je u skladu i titula koju nosi hrvatski knez Borna. On je »dux Guduscanorum«. Documenta, str. 320.

[32] Viz. izvori II, str. 43—44; Const. Porphyr., str. 150.

načko-hrvatskom sukobu — do kojega, kako on tvrdi, dolazi zbog franačke okrutnosti — ali on govori o Hrvatima u Dalmaciji, a ne u Panoniji; a nama je iz drugih izvora poznata samo borba Franaka s Ljudevitom Posavskim, dakle s panonskim knezom. Ipak je historiografija bila u pravu kad je i taj anonimov podatak upotrijebila smatrajući da je pogriješila narodna tradicija ili možda anonim u lokalizaciji franačko-hrvatske borbe.[33]

Međutim, najviše su sporova u problematici doseljenja Hrvata izazivali carevi i anonimovi podaci o Bijeloj Hrvatskoj odnosno o Bijelim Hrvatima. Danas je neosporno utvrđeno da je Bijela Hrvatska doista postojala kao posebna politička jedinica u X st.[34] Čini se ipak da u carevu izvještaju o Bijeloj Hrvatskoj ima nekih elemenata koji upućuju na to da Bijela Hrvatska nije doduše careva »zemlja fantazije«, ali da je ipak on o njoj sam dodavao podatke popunivši narodnu tradiciju. Naime, u obje redakcije, carevoj i anonimovoj, Bijela je Hrvatska s obzirom na proteklo vrijeme u pisanju jednoga i drugoga teksta različito lokalizirana, pa te razlike, bez sumnje, nisu rezultat različite narodne tradicije nego carevih ili anonimovih dodataka toj tradiciji. Da se zaista radilo samo o tradiciji, ona ne bi bila zbilježena u tom obliku. Jadranskim Hrvatima nije bila tako poznata srednja Evropa, a još manje su oni mogli znati za političku povijest Bijelih Hrvata u X st. To drugim riječima znači da su jadranski Hrvati smještali svoju pradomovinu na sjever, a car ju je — a po njemu i anonim — pobliže opisao.

S takvom se pretpostavkom slaže i narodna tradicija zabilježena u arhiđakonu Tomi. Splitski svećenik doduše miješa Gote s Hrvatima (Curetes) i Slavenima, ali pradomovinu smješta u Poljsku ili Češku. No, kako je Kurete (kod njega = Hrvati) proglasio starosjediocima koje su Goti već našli u Dalmaciji, on je u konačnom zaključku morao uzmaknuti i priznati da su njih, tj. Hrvate, mnogi nazivali Gotima, ali i Slavenima prema imenu onih koji su došli iz Poljske ili Češke.[35] Jasno se može razabrati da je samo Tomina želja za etimologijom imena Hrvat skrivila tu nespretnu formulaciju, jer se narod u susjedstvu Splita naravno nije nazivao ni Gotima ni Slavenima, nego Hrvatima. Za nas je važno to da je narodna tradicija još u XIII st. stavljala pradomovinu Hrvata u Poljsku ili Češku.

Čini se tako da car pisac i nepoznati autor 30. poglavlja nisu doduše izmislili Bijelu Hrvatsku, ali su je smjestili onamo na osnovi podataka narodne predaje.

Međutim, još uvijek nam nedostaje podloga za sigurnije zaključke o tome kada su Hrvati došli na jug. Prema podacima 30. poglavlja, Dalmaciju su najprije zauzeli Avari — i to čitavu, izuzevši primorske gradove — koji su se u njoj i naselili. U doba naseljenja Avara Hrvati su stanovali »s onu stranu Bagibareje« (Bavarske). Tek u nepoznato vrijeme odijelila se, kaže anonim, jedna porodica, stigla je u Dalmaciju i nakon međusob-

[33] B. *Grafenauer*, Prilog kritici, str. 33. i d.; N. *Klaić*, Marginalia uz problem, str. 7—9.

[34] Lj. *Hauptmann*, Dolazak Hrvata, str. 93—120; B. *Grafenauer*, n. dj., str. 33. i d.; N. *Klaić*, n. dj., str. 20. i d.

[35] Thomas, str. 25—26.

noga ratovanja nekoliko godina »Hrvati odnesu pobjedu«. Kako je Salona pala, koliko se to danas može utvrditi, pred avarsko-slavenskim naletima oko 614. god., to je ta godina donja granica doseljenja Hrvata. Nesigurnu gornju granicu čini, kao što je spomenuto, Heraklijevo vladanje. No kako nema nikakvog spomenika iz VII st. koji bi se odnosio na Hrvate neposredno nakon doseljenja ili u vrijeme doseljavanja, novija se historiografija odlučila da datira doseljenje avarskim porazom pod zidinama Carigrada. To je ono razdoblje prvoga avarskoga kaganata, kad su Hrvati najlakše mogli preko avarskoga teritorija prodrijeti na jug.[36]

Ova izlaganja o problemu doseljenja još jednom pokazuju da diskusija o prvim desetljećima hrvatske povijesti još nije završena jer da bismo je mogli završiti, morali bismo raspolagati još nekim izvorima. Zato prva stranica hrvatske povijesti još nije do kraja napisana.

Iz problematike doseljenja Hrvata izdvaja se obično podatak u 30. poglavlju o tome kako se jedan dio dalmatinskih Hrvata odijelio i zavladao Ilirikom i Panonijom i kako je nezavisan arhont tih Hrvata slao poslanstva arhontu Hrvatske. I taj je podatak vrlo različito tumačen. Šišić je jednom mislio da je car »očito htio da protumači otkud to da Hrvata ima još i izvan Hrvatske države«, pa je uz taj podatak nabrajao pojave imena Hrvat izvan Hrvatske. Kasnije je govoreći za Tomislava o veličini Hrvatske naginjao pretpostavci da se to odnosi na X st. kad se »Panonska Hrvatska sama od svoje volje u tim teškim vremenima prislonila uz Dalmatinsku kao uz jači državni organizam, a njeni odličniji ljudi (župani)

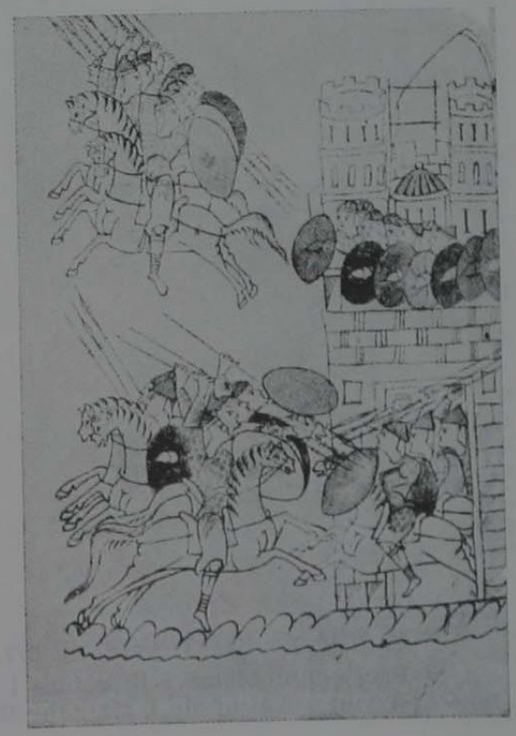

OSVAJANJE UTVRĐENOG GRADA

[36] B. *Grafenauer*, n. dj., str. 44.

pridržali su i dalje svu domaću plemensku upravu šaljući hrvatskomu vladaru, kao vrhovnomu gospodaru, počasne darove«.[37] S obzirom na to da su u De administrando imperio sakupljeni podaci iz različitih razdoblja, pa se i ti podaci o preseljenju Hrvata u Panoniju ne moraju vezivati za VII st., preuzeto je spomenuto Šišićevo mišljenje i danas. U to je tek vrijeme postojala mogućnost političkog povezivanja Hrvata s jedne i druge strane Dinarida, jer je Tomislav prvi kralj koji je pripojio svojoj državi i Slavoniju. No, i to rješenje možda nije konačno jer ostavlja za sobom pitanje zašto se u Tomislavovoj Slavoniji nisu održali tragovi hrvatskog imena, ako se ondje zaista naselio jedan dio dalmatinskih Hrvata? A nepoznatom piscu 30. poglavlja bilo je interesantno naglasiti kako su se u Panoniji i Iliriku naselili Hrvati. Stoga se odavno pojavio i drugi prijedlog za razrješenje toga problema. Naime, pozivajući se i na pojavu imena Hrvat izvan granica hrvatske države — osobito u nekih bizantskih pisaca — Hauptmann je mislio da se taj podatak odnosi na Dukljane. Potvrdu je za hrvatstvo Duklje našao i u Crvenoj Hrvatskoj popa Dukljanina. Ipak se doskora uvidjelo da njegovi zaključci stvoreni na osnovi Konstantina nisu točni, pa je njegovo mišljenje napušteno, iako se ni danas ne može prijeći šutke mimo podataka o Hrvatskoj i Hrvatima koje spomenuti bizantski pisci stavljaju u Duklju.[38]

[37] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 277, 405.

[38] Pregled problema i literature i njezinu kritičku ocjenu vidi B. *Grafenauer*, Hrvati u Karantaniji, str. 207—231.

III. Prva stoljeća u novoj postojbini

1. Organizacija političke vlasti

Dok se u zapadnoevropskoj, a donekle i slavenskoj pravnoj i pravnohistorijskoj literaturi već odavno raspravlja o tome kako su nastale pojedine države i kako se uopće razvija javna vlast u naroda koji su zamijenili Rimsko Carstvo,[1] u jugoslavenskoj historiografiji problem postanka

[1] Za općeslavensku problematiku vidi M. *Hellmann*, Grundfragen slavischer Verfassungsgeschichte des frühen Mittelalters, str. 387—404. i H. *Lowmiański*, La genèse des états slaves et ses bases sociales et économiques, str. 29—53. Problem je dodirnut i u B. *Grafenauer*, Razvoj in struktura države karantanskih Slovanov od VII do IX stoletja, str. 24. i d.

Nastavljajući na rad G. *Sappoka*, Grundfragen slavischer Verfassungsgeschichte des frühen Mittelalters, str. 206—252. koji je nastojao pojam države osloboditi modernih predodžbi, Hellmann se složio s njim da je riječ doduše o »Herrschaftsgebilde«, ali takvih kod kojih treba razlikovati jezgru državnog područja od interesnih sfera koje je okružuju. Takvim shvaćanjem napuštena je slika ranosrednjovjekovnih država kao čvrsto ograničenih područja političke vlasti. Hellmann se složio sa Sappokom i u tome da su istočnoevropske vladavine (Herrschaftsbildungen) nastajale na važnim i velikim trgovačkim i saobraćajnim čvorištima. Govoreći o državi Karantanskih Slavena i o Velikomoravskoj, on je istakao da je pogrešno shvaćanje sovjetske historiografije koja želi svako vladanje genetički protumačiti organskim razvitkom, tj. razvitkom društva i gospodarstva iz plemena. Da takav recept nije uvijek ispravan, pokazuje, po Hellmannovu mišljenju, primjer hrvatske kneževine. Bez obzira na diskusije koje se još uvijek vode o ulozi Hrvata, sigurno je, kaže autor, da ni Ljudevitova ni Bornina kneževina nije nastala samo na hrvatskoj plemenskoj podlozi. Bornini pretorijanci upućuju na kneževu ratnu pratnju, a važnu su ulogu imali važni putovi i, kako Hellmann misli, dobivanje dalmatinskih gradova. Zato Hellmann izvlači konačan zaključak da su slavenska plemena od VI do IX st. zbog avarskih naleta i pokreta bila u postepenom raspadanju. S pravom se zalaže za misao da su avarsko-slavenski »mješanci« bili najsposobniji organizatori političke vlasti. Iako se u pojedinostima ne bismo mogli složiti s njegovim mišljenjem o utjecaju različitih elemenata pri stvaranju hrvatske države, smatramo da je proces tekao onako kako je on nabacio. Točno je također da pojam plemena kako ga zamišlja sovjetska historiografija treba osloboditi statičnosti i nepromjenjivosti. Poljska historiografija koja prilazi problemu nastajanja države s istoga stajališta kao i sovjetska, odbacuje odlučno »historiografsku legendu«, kako kaže H. Lowmiański — o stranom porijeklu država kod Slavena. Za stvaranje države potrebno je samo unutrašnje sazrijevanje, dakle određeni društveni i ekonomski uvjeti. A, ako su oni povoljni, stvaraju uvjete za ljudsku aglomeraciju, za društvene snage koje organiziraju državu (n. dj., str. 35. i d.). Zato se sve slavenske države formiraju tek u IX i X st. (37). Za stvaranje država u ranijem vremenskom razdoblju nedostaje slavenskim poli-

države nije postavljen.[2] Stoga možemo naći vrlo različite prijedloge za rješenje toga ne baš nevažnoga pitanja iz najstarije povijesti Južnih Slavena.

U pravnoj literaturi, na žalost, još prevladavaju pojmovi o državi kakvi su stvoreni u XIX st., kad se prema modelu monarhijsko-liberalne države »državu« suprotstavljalo »društvu«. Zato je idealnim tipom smatrana »pravna država« koja je prema tome shvaćanju samo određen oblik političke organizacije. Imajući pred očima takve uzore historičari i pravnici ocjenjivali su vrijednost srednjovjekovne države. Sve ono što nije bilo u skladu upravo s takvim pojmom države, bilo je kaotično, anarhično i »nedržavno«. Posljedica je takvih shvaćanja da se o slavenskoj državi

---

tičkim tvorevinama ekonomska snaga i njoj odgovarajuće društvo. Pa ipak Lowmiański naziva vladavinu Boža državom, dok je Samovoj vlasti nedostajao ekonomski uvjet da se razvije u značajniji politički organizam. U biti isto stajalište zastupa i A. *Gieysztor*, Les origines de l'État polonais, str. 55. i d.

I u najnovijoj bugarskoj historiografiji prevladava marksistička teorija o postanku države. Vidi P. Hr. *Petrov*, K'm v'prosu za obrazuvaneto na p'rvata b'lgarska d'rzava, str. 89—112. i ondje navedenu literaturu. U tom je prilogu uloga Prabugara znatno smanjena, a Slavena starosjedilaca uveličana tako da država najzad nije bila ni prabugarska ni slavenska, nego slavenobugarska (str. 112). B. *Grafenauer*, Razvoj in struktura države karantanskih Slovanov, str. 24. i d. uglavnom je ostao pri istim shvaćanjima. Prema njegovu mišljenju alpski su Slaveni uključeni u avarsko-slavenski plemenski savez u kojemu Avari nisu uništili slavenske plemenske jedinice (str. 25) te su se Karantanci za Sama odvojili iz saveza. Pojava novog skupnog teritorijalnog imena Karantanci mjesto plemenskog dokaz je »da se plemenska zveza spreminja že v trdnejšu državno organizacijo« (str. 26). Takav je razvitak uvjetovala i unutrašnja diferencijacija, a novo se stanje očitovalo u novom položaju kneza. Grafenauerov je konačan zaključak da je »družbena diferencijacija v Karantaniji nedvomno že toliko napredovala, da vsebuje navedena struktura že nekatere bivstvene značilnosti državne organizacije« (str. 30).

Slično osnovno shvaćanje prevladava danas i u ugarskoj historiografiji. E. *Molnar*, Osnovanie vengerskogo gosudarstva, str. 1. i d. smatra da je primarni uvjet za stvaranje države bio razvitak klasnih odnosa te se država rađa u času kad se vrši prijelaz od stočarstva na zemljoradnju (str. 12). Pokoreni Slaveni i zarobljenici u mnogim pljačkaškim pohodima Ugra u X st. činili su osnovni sloj zavisnog seljaštva (str. 14). Slavenski komitati, dakle starija državna organizacija, prelaze u ruke kneza i on postavlja nad njima svoje župane (str. 15). Taj je prijelaz državne vlasti toliko ojačao ugarske »načelnike« da su neposredno za tim potčinili svoje slobodne članove općine te su na taj način klasni odnosi prešli i na ugarsku rodovsku organizaciju. Državnu organizaciju gradi tek Gejza koji uništava vlast načelnika plemena i lomi rodovsku organizaciju. Arheološka su iskapanja potvrdila mišljenje da je proces stapanja ugarskog i slavenskog stanovništva bio dugotrajan i da je tek u XI st. došlo do pokapanja doduše u odijeljenim grobovima, ali na istom groblju slavenskih i ugarskih stanovnika. Vidi G. *Fehér*, Die landnehmenden Ungarn und ihr Verhältnis zu den Slaven des mittleren Donaubeckens, str. 7. i d.

Prema tome, za slavensku je historiografiju značajno da je pod utjecajem sovjetske historiografije odviše naglašavala unutrašnji razvitak ne vodeći dovoljno računa ni o pojmu države ni o stvarnom historijskom razvitku koji se ne može — kako će pokazati primjer hrvatske države — svesti uvijek na zajednički nazivnik.

[2] Osim što nije postavljen problem postanka nije u dosadašnjim radovima dana ni definicija pojma države, iako je bilo u općeslavenskoj literaturi dovoljno poticaja za to.

ranog srednjeg vijeka nije htjelo govoriti kao o državi, nego kao o »vladanju«, »kraljevini«, »oblasti«, »zemlji« ili na sličan način. Osobito se izbjegavalo nazivati državama kratkotrajne državne tvorevine, npr. velikomoravsku. S druge strane, čim su država i društvo ili pravo odnosno ekonomija postali predmet posebnih naučnih grana, pojedinci su sve više gubili s uma cjelinu problema. Zato čim je pravnicima prepušteno proučavanje pravne historije, ranosrednjovjekovna država prikazana je kao »sila«, »prinudni aparat« ili u najboljem slučaju kao udruživanje slobodnih ljudi.[3]

Ako prema tome i jugoslavenska historiografija ostaje pri zastarjelom pojmu države kao organizacije određenoga oblika političke vlasti, je li ujednačen kriterij na osnovu kojega jedan oblik države možemo nazvati državom, a drugi ne? Točno je, doduše, da je za stvaranje političke vlasti (ne samo države) potreban kao preduvjet klasno društvo. Samo je glavna teškoća opet u tome što će se vrlo teško moći utvrditi kad je taj uvjet ispunjen. Gotovo za sve južnoslavenske narode — i ne samo južnoslavenske — razdoblje je formiranja političke vlasti tako oskudno izvorima da se jedva smijemo pouzdati u fragmentarne podatke, koji k tome često vrijede kao posve slučajna svjedočanstva za klasno raslojavanje društva. Osim toga, pojam klasnoga društva kriterij je koji je uzet iz društveno-ekonomskoga razvitka, pa država kao pravna kategorija ostaje njime prilično neodređena. Jer najzad kojem stupnju klasne diferencijacije odgovara upravo ona politička vlast koju nazivamo državom? Ako županska vlast nije dovoljno »jaka« da bude »državna«, gdje treba u razvitku javne vlasti u Južnih Slavena ili Slavena uopće tražiti početke državne vlasti? Problem je to zamršeniji što se u nekih južnoslavenskih naroda, npr. u Srba, vladalac naziva županom još i tada kad je formirana državna vlast.

Zato u starijoj hrvatskoj historiografiji nije bilo toliko oklijevanja u traženju početaka »vrhovne državne vlasti«. Jer skup plemena je narod, skup župana država; dok je pojam države teritorijalan, svaka je vlast, pa i županska državna. Za Karla Velikoga stupa »Slavjanstvo . . . u prijelom sa starim oblikom vladavine« i na historijsku pozornicu »stupaju pojedine osobe sa širim područjem državne vlasti«. No »za Hrvatsku ne možemo ovoga prielaza historički konstatovati« jer se »ne može tvrditi apodiktički da je Borna prvi knez bio, ako se i javlja u spomenicih kao takav; ali mnogo pred njim nije se doba župansko moglo završiti; a moguće je, skoro pače vjerojatno, da je on prvi nov poredak državnoj vlasti otvorio«.[4]

Prema drugom mišljenju, slavenska je država IX stoljeća republikanska ustanova u kojoj je vjerojatno stajao na čelu zbor cijeloga puka i koja se dijelila na župe, sjedišta rodova. Ona je bila tako malena da je »obuhvaćala samo puk, tj. skup rodova povezanih krvnim srodstvom i kultom zajedničkoga boga«. Tek franačka politika okuplja »male poglavice oko pouzdanih 'kraljeva'«.[5]

---

[3] Vidi o tome O. *Brunner*, Land und Herrschaft, str. 124. i d.

[4] F. *Rački*, Nutarnje stanje Hrvatske, Rad JAZU 91, str. 128, 130—1.

[5] Lj. *Hauptmann*, Uloga Velikomoravske države, str. 217.

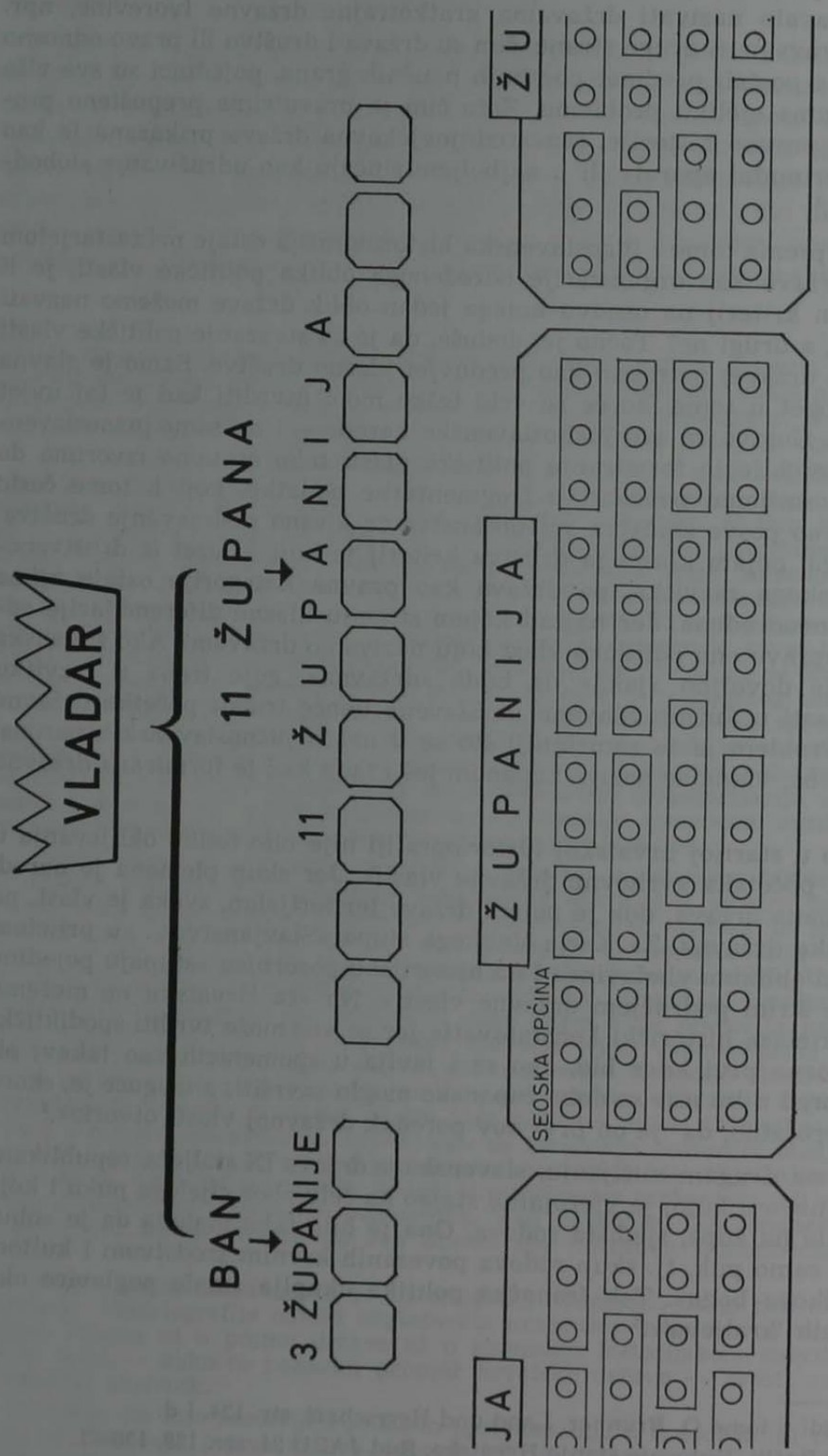

SHEMATSKI PRIKAZ RAZVITKA JAVNE VLASTI KOD HRVATA

Mimoišavši gornje mišljenje nastojalo se u novije doba, osobito među pravnicima, protumačiti postanak države na drugi način. Prije svega, u pravnoj se literaturi općenito odbija mišljenje o postojanju hrvatske države u VII i VIII st. Protiv njezina postojanja govori tobože nedostatak izvora i tradicija o savezu plemena u to doba. Ipak se »starešinski sloj počeo sve više bogatiti«, pa je on poslije 626. god. preuzeo vodstvo u borbi protiv Avara. Uza sve to je »unutrašnji proces imovinskog i društvenog raslojavanja, nastajanja i jačanja klasnih suprotnosti« tek početkom IX st. »došao u tu fazu da je izazvao nužnost formiranja posebne organizacije vlasti izvan i iznad društva«. Mjesto plemenskog vojskovođe javlja se vladalac koji »ne upravlja više u ime naroda i zajedno s narodom, kao što to čine starešine u rodovsko-plemenskom uređenju već vlada nad narodom, seljaštvom zajedno sa klasom svetovnog i crkvenog plemstva čiji sastavni deo sačinjava«. On ima i »poseban aparat za nasilje« itd. Trpimirova isprava svjedoči tobože da je za njega »već postojala javna vlast, ili, drugim riječima, da je stvorena državna organizacija u Hrvatskoj«. No, kako se ona ne može smatrati »godinom obrazovanja hrvatske države« zbog toga što je formiranje države duži društveni proces, čini se da je javna odnosno državna vlast postojala i prije. »Prema tome, mogli bismo zaključiti da je prva hrvatska država — Dalmatinska Hrvatska nastala u prvim decenijima IX veka«.[6]

Pokušalo se najzad datirati postanak hrvatske države i Trpimirovom darovnicom. Ona je prema tom usko pravnoformalnom shvaćanju bila »rodni list hrvatske države«. Štoviše, prema tome mišljenju samo je jedna formula u toj ispravi bila dovoljna da se stvori zaključak kako je hrvatski vladar zapravo imao svoju vlast zahvaliti bogu. Posve razumljivo da se takvo mišljenje ne može prihvatiti.[7]

Prema tome, ipak prevladava mišljenje da je hrvatska država nastala u prvim desetljećima IX st. Pri takvom se rješenju problema gleda uglavnom na pojam kneževske vlasti kao na osobit oblik javne ili državne vlasti. Iako se ta teorija nastojala opravdati i određenom fazom u društveno-ekonomskom razvitku, ne može se poreći da je ona nastala pod isključivim dojmom prvih pismenih podataka o Hrvatima početkom IX st.

Kako nam se ne čini ispravnim Hrvatsku IX st. nazivati državom samo zato što se ona tada u slučajnim i nepouzdanim izvorima pojavljuje kao kneževina, ostali smo kod termina izvora. Zato i govorimo u IX st. o nastajanju kneževine, misleći pri tom na razvijeniji oblik javne, dakle političke vlasti u Hrvata. Takav nam se postupak čini opravdanim i zbog toga što ne možemo u dvjestagodišnjem političkom životu Hrvata na Jadranu utvrditi vrijeme kada je došlo do kvalitativne promjene u razvitku javne vlasti. Ako već upotrebljavamo toliko osporavanu diobu vlasti u srednjem vijeku na privatnu i javnu, onda zacijelo ne možemo ovu drugu tražiti tek početkom IX st.

Odgovor na pitanje kakav je bio oblik političke vlasti u Hrvata u VII i VIII st. ovisit će i o tome kako zamišljamo osnovne društveno-ekonomske jedinice u to doba. Obično se govori o plemenima ili plemenu Hrvata

[6] D. *Janković*, Istorija države i prava naroda Jugoslavije I, str. 25, 43, 44.

[7] M. *Kostrenčić*, Nacrt historije hrvatske države i hrvatskoga prava, str. 115.

koje se doselilo na Jadran. Kad bi zaista bila točna pretpostavka da su se naseljavala već formirana plemena koja su na teritoriju srednjovjekovne Hrvatske zauzimala određena sjedišta, onda se administrativno — političke jedinice, tj. županije u Hrvatskoj X st., o kojima govori pisac 30. poglavlja u De administrando imperio, ne bi nazivale onako kako se nazivaju. Ni jedan, naime, naziv za županiju nije vezan za bilo koje »pleme«. Nazivi su geografski, topografski ili historijski, preuzeti iz antike ili još stariji. To drugim riječima znači da su županije kao administrativne jedinice dobivale imena po kraju u kojem su nastajale. Da su Slaveni koji su se zajedno s Avarima naselili na Balkanu imali svoja plemena, i oni bi ih zadržali. Prema tome, nazivi za županije u Hrvatskoj govore protiv mišljenja da su se Hrvati naselili u takvim plemenima kako ih zamišlja historiografija.

Drugo je pitanje kakvim ćemo terminom označiti političku jedinicu koju su Hrvati stvorili nakon doseljenja. Obično se govori o plemenskom savezu u kojemu su se spojili Hrvati i Slaveni, odnosno o jedinstvenom narodu koji je dobio hrvatsko ime samo zbog toga što su Hrvati preuzeli vodstvo nad Slavenima u doba borbe protiv Avara.[8] Pri tom se misli na političku organizaciju kojoj je centar bio između Cetine i Velebita, a koja se možda u VII i VIII st. proširila i na »oblasti u bližem susjedstvu«.[9] Upada u oči da se želi nazvati plemenskim savezom politička tvorevina koja je očito u trajnom savezu okupila sve stanovnike dalmatinskoga zaleđa. Težište je dakako na trajnom političkom jedinstvu, a ne na terminu koji ga označuje. Prema tome, nema razloga da takav trajni politički savez pod jednim plemenom ne nazovemo državom i da ga na taj način i terminološki razlikujemo od povremenih slavenskih plemenskih saveza koji su se brzo sklapali i razjedinjavali. Na taj se način doduše pojam države ranoga srednjeg vijeka svodi na jednu od svojih karakteristika, ali je to pogodniji što kvalitetno razlikuje razne oblike političke vlasti. Jer ne može biti sumnje u to da se dvjestagodišnji »plemenski savez« Hrvata na Jadranu ne može usporediti s udruživanjem slavenskih plemena u kratkotrajne saveze stvorene zbog obrane i pritiska izvana još u pradomovini ili u vrijeme seobe.

Dvjestagodišnji život na Jadranu morao je i prije IX st. stvoriti klasnu diferencijaciju koja je iziskivala političku nezavisnost. Teškoća je u tome što samo jedan bizantski izvor može u tom razdoblju posvjedočiti da su »stanovnici zapadnih krajeva« imali svoje vladare. Teofan govori o »kraljevima, egzarsima i kastaldima«,[10] pa se ne može isključiti da su se među ostalima našli i predstavnici Hrvata.

Protiv uvjerenja da je hrvatska država ili točnije čvršća organizacija javne vlasti u Hrvata provedena tek u IX st. svjedoči i narodna tradicija koja je zabilježena u X st. I car Konstantin Porfirogenet i nepoznati autor 30. pogl. daju Hrvatima najvažniju ulogu pri izmjeni vlasti u VII st. Hrvati su oni koji pokoravaju preostale Avare i drže nakon pobjede nad njima njihovu zemlju. I anonim govoreći o Hrvatima koji su se odijelili i zavladali jednim dijelom Ilirika i Panonije upozorava da su »i oni imali

[8] B. *Grafenauer*, Prilog kritici izvještaja, str. 53; *Isti*, Nekaj vprašanj, str. 82.

[9] Historija naroda Jugoslavije I, str. 177.

[10] Documenta, str. 285.

nezavisnoga arhonta«. To ne može značiti drugo nego da su i jadranski ili dalmatinski Hrvati imali takva vladara, arhonta, ali on nije o njemu ništa govorio. Uostalom, kad bi se doista vlast Hrvata počela osjećati u Dalmaciji tek početkom IX st., onda ne bismo znali protumačiti dvjestagodišnji skučeni položaj Bizantske Dalmacije. Jedino ako pretpostavimo da su Hrvati od doseljenja čvrsto držali u svojoj vlasti preotete krajeve od Avara, onda nalazimo odgovor na pitanje zašto se dalmatinski građani više ne vraćaju na svoja stara sjedišta.

Najzad, tako dugo dok prijelaz iz jedne kvalitete u drugu, jednoga tipa organizacije javne vlasti u drugi prikriva samo termin koji se stoljećima ne mijenja, historičar nije posve siguran — osobito kad nema drugih elemenata za zaključivanje — kad se u stvarnom političkom životu zbivala promjena. Car pisac X st. stavlja promjenu tipa vladavine u Južnih Slavena za Bazilija I; tada su tobože župani zamijenjeni dinastijama. Međutim, u Hrvata se ta promjena dogodila prije, u Srba mnogo kasnije. Termini prema tome ni u ovom slučaju nisu pouzdan oslonac za zaključivanje.

Moderna su istraživanja nesumnjivo utvrdila da dolazak Hrvata u novu postojbinu bilo na Jadran ili u Alpe nije izazvao tako snažne društvene promjene da bismo mogli govoriti o stoljetnom dualizmu tokom idućih vjekova. Ta bilo bi zaista neobično, da ne kažemo nemoguće, da se ovako okamenjeno društvo — Hrvat = plemić i Slaven = podložnik — održalo od doseljenja do propasti hrvatske države u XV st.

Međutim nije rečeno da treba potcjenjivati ili posve umanjiti ulogu Hrvata u času njihova naseljavanja. Naime, čini se da se u novijoj historiografiji pojavljuje kao odgovor na teoriju o socijalnom dualizmu težnja da se ta uloga Hrvata u borbi s Avarima umanji. Zato se želi naglasiti kako su Hrvati sudjelovali u ustanku protiv Avara samo kao pokretači, a borbu za slobodu da su vodili svi zajedno. Takva se uloga Hrvata opravdava rodovsko-plemenskim uređenjem u njih i u Slavena. Ono je, kako se misli, bilo na takvom stupnju razvitka da su se jedni s drugima spojili odmah u plemenski savez. Takvo se mišljenje zasniva i na uvjerenju da su se plemena hrvatskoga praplemstva, iako ponešto izmijenjena, sačuvala od doseljenja do XV st. kao društvene i gospodarske jedinice i da su Slaveni koji su se spojili s Hrvatima u savez bili na istom stupnju društveno-ekonomskoga razvitka kao i Hrvati.[11] Čini se da ipak nije bilo tako. Prije svega, trebalo bi utvrditi koliko je Hrvata došlo na jug. Govori se jedino o tome da je to bilo »maleno pleme«,[12] ali nas takve pretpostavke ipak primoravaju na zaključak da se radilo o vojnički organiziranoj skupini ili ratnoj družini, a ne o sesilnim ratarima. Nemoguće je naravno zamisliti da bi sesilni ratari mogli prolaziti avarskim kaganatom i da bi upravo oni organizirali ustanak protiv Avara. Dakle, hrvatsko-slavenski odnos u doba borbe protiv Avara morao je imati sličan karakter kao i raniji avarsko-slavenski savez, jer su »gospodarski dualizam« i »nomadska vojnička superiornost« nesumnjivo i sada razdvajali Hrvate od Slavena.

[11] B. *Grafenauer*, Prilog kritici, str. 43, 44, 52—3.

[12] B. *Grafenauer*, Nekaj vprašanj, str. 82. misli da se naselilo »majhno slovensko pleme Hrvatov«.

To više što zaista nije vjerojatno da bi u dva desetljeća koja su razdvajala avarsko-slavensko naseljenje od hrvatskoga društvena diferencijacija među Slavenima mogla toliko napredovati da se stvore uvjeti za postojanje nekih samostalnih plemenskih slavenskih saveza. Uostalom, takvu je sliku o zbivanjima početkom VII st. sačuvala i narodna tradicija. Ona ne zna ništa o zajedničkoj slavensko-hrvatskoj borbi protiv Avara. U obje se redakcije te vijesti u De administrando imperio Hrvati sami bore za Dalmaciju s Avarima. Štoviše, ispravnija redakcija vijesti o doseljenju u 30. pogl. ne zna ništa ni za ulogu Slavena u avarskom osvajanju Dalmacije. S druge strane, ako su Hrvati preuzeli vodstvo u borbi s Avarima — što je s obzirom na njihovu nomadsku, vjerojatno konjaničku vojsku i razumljivo — zbog čega bi se odrekli nakon pobjede nad Avarima položaja koji su stekli?[13]

Stoga sve upućuje na zaključak da su Hrvati od doseljenja stvorili svoju političku organizaciju, državu koja je tek dolaskom Franaka prerasla u kneževinu, tj. u čvršći i razvijeniji tip vladavine.

2. *Polagano rađanje feudalnog društva*

Pristaše teorije o tzv. donacionalnom sistemu u razvitku hrvatskoga društva nisu uspjeli odgovoriti na pitanje kako je nastalo feudalno društvo ili točnije povlašteni sloj u feudalnom društvu, a potpuno su zatajili kad je trebalo utvrditi na koji je način došao seljak u feudalno zavisan položaj ili kako se iz seljačke općine izdvajalo postepeno vlastelinstvo kao nova gospodarska jedinica.[13a] S druge strane, ekonomska teorija o nastajanju feudalnih odnosa odviše je ograničavala svoj interes na ekonomski razvitak. Prateći samo proces proizvodnje i zanimajući se za oblike u kojima se vršila eksploatacija, to je shvaćanje prešlo u drugu krajnost koja mu nije dopuštala da utvrdi društvene ili političke kategorije. Stoga se sve više i u okvirima evropske historiografije probija političko-ekonomsko teoretsko shvaćanje feudalizma. Ono polazi doduše također sa stajališta da je lenski odnos jedna od osnova u nastajanju feudalizma, ali ne i jedina. Kako pristaše toga smjera promatraju društvenu i gospodarsku strukturu u cijelosti, za njih je feudalizam proces u kojem su seljaci došli u gospodarski i politički podložan položaj prema plemstvu. Prema tome, preduvjet za stvaranje feudalnih odnosa najprije je stvaranje, a zatim pretapanje javnoga prava u privatno. S obzirom na gospodarstvo osnovni je preduvjet za stvaranje feudalnih odnosa prevladavanje naturalne pri-

[13] Čini nam se nepotrebnim negiranje uloge Hrvata u Dalmaciji u najnovijoj jugoslavenskoj historiografiji. Mislim da je to neopravdana reakcija na teoriju o socijalnom dualizmu kod Hrvata od doseljenja dalje. Ako se, naime, prihvaća narodna tradicija u pojedinostima, a briše se njena jezgra, onda se za takav postupak mora imati znatno više opravdanja nego što ga imaju zastupnici nove teorije. Zato mislim da je M. Hellmann s pravom upozoravao na ulogu ratničke družine. Vidi bilj. 1.

[13a] Vidi str. 81.

vrede. Tada se stvara vlastelinstvo kao osnovna gospodarska jedinica. Takvo shvaćanje može mnogo točnije opisati proces nastajanja jer se ne ograničuje samo na promatranje razvitka u jednom sloju, već prati promjene i u oblicima političke vlasti i u gospodarstvu.[14]

Tek je uklanjanje zastarjelih ili neispravnih shvaćanja o genezi feudalizma omogućilo da se utvrdi definicija i pojam feudalizma. Danas je jasno da je riječ o dugotrajnom procesu, da je feudalizam prema tome posebna faza u razvitku gospodarstva, društva i političke vlasti.

»Fevdalizem v širšem pojmovanju je torej poseben tip družbene ureditve in državne organizacije v pogojih naturalnega gospodarstva, ko pomeni zemljišče poglavito ali celo edino bogastvo«.[15]

Nastajanje je feudalizma prema tome dug proces u kojem su se postepeno mijenjali gospodarski, društveni i politički odnosi. Zato bi bilo neispravno kada bismo ga željeli datirati jednim događajem ili nekim pismenim podatkom, privilegijem bez obzira na to da li bi se pozivali na podatke iz ekonomike, društva ili političkog razvitka. I to ne samo zbog toga što su u prvim stoljećima srednjega vijeka pismeni podaci velika rijetkost i što su ih sačuvale gotovo samo crkve. Osnovni razlog zašto se vrijeme nastanka feudalne formacije ne može datirati jest taj što se u zbivanjima koji su uzajamno povezani u lančani niz može naglasiti ili istaknuti poneka karika, ali se ona ne smije izdvojiti kao determinantna.

Na formiranje feudalnog društva utjecalo je nekoliko elemenata: društvo i gospodarstvo starosjedilaca, slavenska društvena struktura u doba naseljavanja i najzad utjecaji izvana.[16]

Od spomenutih je elemenata najmanje dosad ispitano kako je zatečeno društvo i gospodarstvo na Balkanu utjecalo na nadošle Slavene i Hrvate. Osobitu teškoću u utvrđivanju toga utjecaja predstavlja još uvijek nedovoljno poznavanje preživjelih antičkih ostataka bilo u društvu ili gospodarstvu. Historiografija je dosada u tom pitanju precjenjivala rimski utjecaj, pretpostavljajući da je rimska kolonizacija bila dovoljno snažna da ilirskom društvu udari robovlasnički pečat.[17] Odveć malo misli se na to da je urbana civilizacija s gradskom ekonomikom bila tako tanak površinski sloj i da je golemu većinu stanovništva činio i u ilirsko doba seljak. Kako je u seobenim burama seljak imao najmanje razloga da bježi, to je u stoljećima previranja stradao prije svega gradski stanovnik, osobito povlašteni gradski sloj.

[14] Literatura o nastanku feudalizma vrlo je opsežna. Vidi njezin pregled u B. *Grafenauer*, Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslovanskih narodov in njen postanak, str. 35. i d.

[15] N. dj., str. 38.

[16] N. dj., str. 53. i d.

[17] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 113. idealizirao je ulogu rimskih vojnika smatrajući da su rimski vojnici bili »zaslužni pioniri rimske kulture« koji su širili latinski jezik, »isušivali močvare, dizali ekonomsku snagu zemlje, pravili opeke, gradili ceste, mostove i utvrđene tabore, uz koje se zbog prometa i trgovine ubrzo uzeše stvarati oveća mjesta«. Vidi E. *Pašalić*, Antička naselja, str. 80, 89; *Isti*, Pogledi na ekonomiku, str. 306. i d.; *Isti*, Die Wirtschafsbeziehungen, str. 170; G. *Novak*, Prilike radnih slojeva, str. 151.

Ako bismo dakle gledajući na proces sasvim uopćeno htjeli karakterizirati ta dva svijeta koji su se u VII st. izmjenjivali, onda bismo bez pretjerivanja mogli ustvrditi da je to bio susret dvaju seljačkih svjetova. I kao da je taj susret, osobito u planinskim krajevima, prošao bez većih sukoba. Jedino je gradski element bježeći pred barbarima napuštao naselja i time pridonosio bržem propadanju i onako rijetkih urbanih naselja.

Prema tome sve upućuje na to da je kulturna baština antike na području koje su naselili Slaveni i Hrvati bila vrlo skromna. Rimska kultura i civilizacija uglavnom nije obogatila slavenski svijet upoznajući ga sa svojim tekovinama. Izuzetak čini sama jadranska obala na kojoj su dalmatinski bizantski gradovi ostali kao otoci u slavenskom moru. I dakako Istra gdje se također osjeća snažan utjecaj gradova na novo slavensko selo u unutrašnjosti.[18]

Čini se, prema tome, da se povezanost između antike i slavenskoga srednjeg vijeka svodi uglavnom na one elemente kontinuiteta[19] koji su značajni i za druge evropske narode. Barbari su naslijedili od antike tradiciju naseljenosti i imena.[20] Brojnim bi se primjerima moglo pokazati koliko je tradicija naseljenosti nekoga područja utjecala na izbor novonadošlih stanovnika; samo s tom razlikom što svakoj epohi životni uvjeti nameću drugačiji izbor mjesta za stalni boravak. Ako je rimski vojnik i građanin tražio prostrano polje na kojem se — jer je raspolagao s dovoljno sredstava — mogao i braniti, Slaven će biti primoran da uz njegovo propalo naselje, ali na zaštićenom mjestu izgradi svoje skromno selo. Uz propalu Salonu diže se na odlično izabranom položaju, na stijeni hrvatski Klis, jedna od prijestolnica hrvatskih vladara. I Ljudevit Posavski odabire za jedno od svojih sjedišta područje stare Siscije.[21] Takvih bi se primjera

[18] Za mediteranski je bazen karakteristično prije svega da se u njemu unatoč provalama naroda uspio održati pojam grada kao područja posebnoga prava. Grad je sačuvao svoju općinsku organizaciju iako u znatno primitivnijem obliku. Zato slobodna gradska općina i dalje ostaje administrativno i vojničko središte svoje okolice. I koliko god se socijalni sastav i društvena struktura općine mijenja, civitet ostaje stoljećima jedina podloga pravnoga položaja pojedinih članova općine. Ali baštinjena antička općina nije ograničena samo na nekadašnje kolonije i municipije. Uz neke manje razlike, javlja se na čitavom bizantskom području i ima vrlo važnu ulogu pri stvaranju feudalnih odnosa u ranom srednjem vijeku. Vidi E. *Ennen*, Frühgeschichte der europäischen Stadt, str. 225. i d.

[19] Kao problem pitanje kontinuiteta postavljeno je samo na VI kongresu arheologa u Ljubljani 1963. god. Uz osnovni referat M. *Garašanina*, Problem kontinuiteta u arheologiji, str. 9—41, u kojem je vrlo oprezno postavljen problem, održani su i manji referati sa zadaćom da upozore na ovaj ili onaj manji problem.

[20] Nakon dugih diskusija o problemu kontinuiteta između antike i srednjega vijeka — one su se naročito rasplamsale kad se prijavio za riječ A. *Dopsch*, najvatreniji zastupnik kontinuiranog razvitka evropske kulture — uspjelo je svesti problem na one elemente za koje se može reći da su konstantni u različitim kulturnim sredinama. V. E. *Ennen*, n. dj., str. 85. i d.

[21] Specifičan položaj Segestike — Siscije svakako je bio uvjetovan povoljnim smještajem u trokutu što ga čine Kupa, Sava i Odra. Na tom je području konstanta naseljenosti dosta uska, ali zato intenzivna.

moglo navesti mnogo više, ali svi bi pokazivali na jedan ili drugi način da se određena prikladna područja konstantno upotrebljavaju za naseljavanje.[22]

Za kontinuitet imena nije ni potrebno tražiti mnogo primjera. Gotovo se na svakom koraku susrećemo s imenima rijeka, planina i gradova koja su baštinjena ne samo iz antike nego vrlo često još iz starijeg vremena. Možda je dovoljno navesti primjer Dalmacije, ime koje se u različitim oblicima i značenjima sačuvalo od najstarijih vremena do danas.[23]

I slavenska društvena struktura na svoj način utječe na stvaranje feudalnih odnosa. Naime, seljačko se društvo tada raslojava ako postoje povoljni uvjeti. Slavenske mase koje su s Avarima prodirale na jug, nisu posve razumljivo, mogle ostati tako amorfne jer je pokret iz pradomovine u novu zemlju pretpostavljao stvaranje i vlastitog vodstva. Ali, Avari su bez sumnje priječili da se slavensko društvo u pokretu jače rasloji,[24] što se u krajnjoj liniji moralo osjetiti i kasnije kad je u novoj domovini počeo novi život. Kad Hrvat zamjenjuje na Balkanu Avara, on preuzima i njegovu ulogu. No, činjenica da su se Hrvati stopili sa slavenskom masom, kako kaže kroničar XIII st., u jedan narod utjecala je na to da se i prednost nomada znatno manje osjećala u novom društvu i gospodarstvu. Da su Hrvati sami izgrađivali svoju državu, društvo i gospodarstvo, ono bi se rađalo znatno brže. Osim toga, Dinarske planine pogoduju razvitku izrazito stočarskog gospodarstva, a na stočarskoj se osnovi teško i polagano stvaraju feudalni odnosi. Izrazito agrarnih površina u kraškom području hrvatskih zemalja malo je, a upravo su takve bile potrebne za stvaranje novih odnosa.

I treći element, utjecaj izvana, očituje se u južnoslavenskim zemljama na različite načine. Zapadne su zemlje pretežno izložene franačkom utjecaju, dok se u istočnim osjeća blizina Bizanta.[25] Uza sve to ni jedan od spomenutih utjecaja nije bio toliko snažan da bi bitno skrenuo tok razvitka pojedinih južnoslavenskih naroda.

[22] Valja priznati da je kontinuitet naseljenosti kod nas vrlo malo ispitivan. Ponešto je proučavan kontinuitet gradskih naselja u raznim razdobljima (M. *Suić*, Prolegomena urbanizmu antičke Liburnije, str. 82. i d.; A. *Faber*, Problem tipologije antičkih naselja, str. 1. i d.), ali je još uvijek ostalo potpuno otvoreno pitanje tipologije sela. Osim toga, za novije je rezultate jugoslavenske historiografije prilično značajno da urbanizam svode na »utvrđivanje materijalnih fakata urbanih naselja« (*Suić*, n. dj., str. 83. bilj. 1), dakle na plan naselja, a da obično malo vode računa o društvenoj i ekonomskoj podlozi koja ga stvara.

[23] Od najvažnije ilirske gradine to se ime najprije proširuje na čitavo pleme i najzad u znatno povećanom opsegu prelazi na rimsku provinciju; nakon seobe naroda Dalmacija je opet uzak pojas uz jadransku obalu i otočje (bizantska Dalmacija), ali se u isto vrijeme, osobito u nekim kancelarijama, taj naziv upotrebljava u nekadašnjem značenju. Potkraj srednjega vijeka pojam Dalmacije ponovo se mijenja i to tako kako se prema unutrašnjosti na kopnu širi mletački posjed.

[24] O avarsko-slavenskom odnosu vidi B. *Grafenauer*, Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Carigrada (626) in njegove gospodarsko-družbene podlage, str. 145—153; *Isti*, Nekaj vprašanj, str. 91. i d.

[25] Vidi više o tome B. *Grafenauer*, Zgodnjefevdalna družbena struktura, str. 55—56.

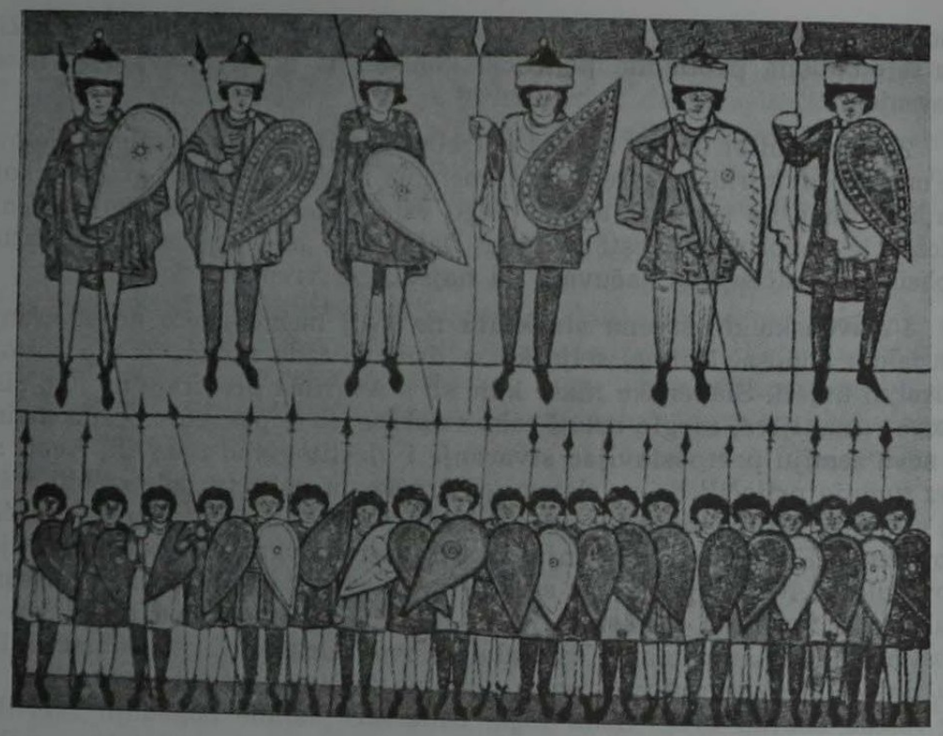

VITEŠKA VOJSKA (XI ST.)

Dakle, slavensko se društvo pretvara iz seljačkog u feudalno na prilično siromašnim osnovama. Nedostaje mu, kako će se još kasnije vidjeti, materijalna podloga za brže stvaranje klasne diferencijacije. Unatoč tome, nema razloga da se sumnja u to da se povlašteni sloj izdvaja iz seljačkog svijeta na isti način kao i u ostalim barbarskim sredinama odnosno mladim državama koje su se formirale na tlu nekadašnjega Rimskoga Carstva.

Zato su se teorije o postanku plemstva u Hrvatskoj i pokazale netočnima i njihovi rezultati nisu prihvaćeni u današnjoj jugoslavenskoj historiografiji.[26] Jedan je od razloga zašto one nisu mogle protumačiti postanak plemstva taj što su pretpostavljale ne samo da je plemstvo nastalo odjednom — zavojevanjem ili privilegiranjem od strane Kolomana — nego i da se ono upravo u takvom položaju održalo tokom sedam stoljeća. Takvo okamenjeno društvo nije moglo nastati niti se nepromijenjeno održavati. Društvo je kao i ekonomika podvrgnuto neprestanim promjenama, stvaranju novih kvalitetnih odnosa koji se jasno raspoznaju tek kada postanu dominantni. Svakako je neobično da ni jedna od dosadašnjih teorija o postanku plemstva u Hrvata nije pokušala riješiti problem postanka ugledavajući se na toliko poznate primjere evropskog Zapada. Nepoznavanje ili mimoilaženje svake analogije u bližem i daljem susjedstvu urodilo je »totalitarnim« teorijama ili teorijama o nekom posebnom hrvatskom razvitku. A ipak nije bilo razloga da se pretpostavi neki izuzetan razvitak hrvatskog srednjovjekovnog društva i gospodarstva.

[26] Vidi str. 74. i d.

Točna je pretpostavka da je plemstvo u Hrvatskoj nastajalo na dva načina: klasnom diferencijacijom u »plemenu« i posebnim odnosom prema vladaru.[27] Na oba se načina postepeno izdvajao društveni sloj koji se po položaju i načinu života razlikuje od slobodnih seljaka. Sumnju u to da li je tom društvenom položaju odgovarala i staleška pripadnost treba odbaciti.[28] U svim mladim barbarskim državama poseban je odnos prema vladaru dovodio do stvaranja ne samo društveno već i pravno, dakle staleški, izdvojenog sloja. Ako je na Zapadu vazalitet povezan s beneficijem bio najjače sredstvo u izgradnji, a zatim i u rušenju vladarske vlasti, nemamo nikakva razloga pretpostavljati da takav tip odnosa nije u srednjovjekovnoj Hrvatskoj Trpimirovića bio razvijen. Tä vazalitet je tako duboko prodro i u nas u politički i društveni život da je Zvonimirova krunidbena zavjernica, iako je politički akt, klasičan primjer vazalske prisege.[29] Međutim, vazalitet je na Zapadu prošao sve faze: od časa kad se na kneževu dvoru skupljaju vazali, ponajviše nižega društvenoga porijekla do razdoblja kad vladar bira samo odličnike, svoje činovnike kao vazale i kad im dijeli kao beneficije ne samo zemlje nego i časti. Konjanička je služba tako skupa da je može vršiti samo bogatiji vazal. Zato vassus postaje miles koji za beneficium vrši servitium, vojničku službu.[30]

U izvorima XI st. sačuvani su podaci o takvim vazalima koji su istodobno i kraljevski vitezovi. Kralj ih plaća i nagrađuje zemljom. Kad takav kraljevski vazal ili župan ne bi bio konjanik, ne bi imalo smisla da prodaje svoju zemlju kako bi kupio »najboljega konja«.[31] Štoviše, kraljevski vazal ima u XI st. svoga vazala ili viteza. Strezinja, bribirski župan, nastupa kao svjedok okružen petoricom svojih vitezova.[32] Dakle, feudalna se ljestvica stvorila u nas kao i na Zapadu. Na njezinu je čelu kralj, zatim slijede njegovi vazali koji opet imaju svoje vitezove. Što je više rastao ugled i moć kraljevih vazala, koji su odreda njegovi dostojanstvenici, to su oni uzimali u službu veći broj vazala. I tako se, po našem uvjerenju, gradila i u Hrvatskoj, feudalna hijerarhija.

Uzme li se u obzir da je na Zapadu čak i antrustio imao pravo na trostruku vraždu — to je krvnina ili poena sanguinis, globa za ubistvo[33] — onda ne treba sumnjati u to da je nobilis Krešimira IV uživao i poseban staleški položaj. Odličan društveni položaj nije bio više dovoljna garancija za kraljeva vazala, jer je njega mogao uživati i onaj koji je izbio na površinu na osnovi svoga bogatstva. Prema tome, riječ je o pojedincima koji uživaju staleški, klasno i socijalno poseban položaj. Oni su očito u nas kao i posvuda u Evropi u XI st. bili na najboljem putu da kraljevsku vlast zamijene svojom. Za taj je sloj plemstva značajno da ne teži ujedinjavanju u jedinstveni i organizirani stalež, jer ga isti interesi

[27] B. *Grafenauer*, n. dj., str. 87.
[28] B. *Grafenauer*, n. dj., str. 88. pita se je li hrvatsko plemstvo činilo posebnu stalešku kategoriju, te kako na to pitanje ne daje konačan odgovor, govori o »plemstvu« (nobiles) u Hrvatskoj do kraja XI st. S takvim se mišljenjem ne možemo složiti.
[29] Documenta, str. 103—105.
[30] F. L. *Ganshof*, Qu'est-ce que la féodalité str. 30. i d.
[31] Documenta, str. 166.
[32] Documenta, str. 172.
[33] F. L. *Ganshof*, n. dj., str. 18.

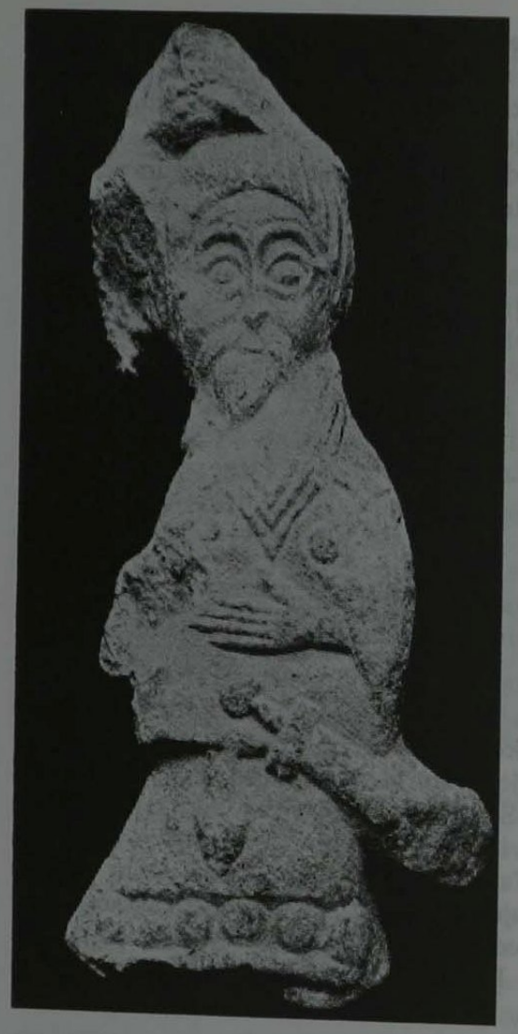

HRVATSKI DOSTOJANSTVENIK
(BISKUPIJA KOD KNINA)

razdvajaju na pojedince koji se međusobno bore za vlast. To su oni primates, proceres ili optimates pripovjednih i diplomatičkih izvora koji su nakon nestanka dinastije Trpimirovića odlučivali sudbinom Hrvatske.

Međutim, golemu većinu stanovništva u Hrvatskoj čine slobodni seljaci.[34] Ako kažemo da je seljak slobodan, onda mislimo prije svega na njegov pravni položaj. Drugim riječima, seljak došavši u podložništvo najprije vladara a zatim velikaša ili plemića nije gubio svoj dotadašnji pravni položaj koji je uživao kao član općine. On je iako se izgradilo feudalno društvo, i u njemu zadržao svoju slobodu. Dakako da su materijalna podloga ili stvarni životni uvjeti utjecali na promjene u pravnom stanju. Ako je slobodan seljak gladovao u svojoj seljačkoj općini, jer ga nije više mogla prehranjivati njegova zemlja, onda je on radije zamijenio nesiguran seljački život s novim na vlastelinstvu bilo kojega velikaša, čime je, posve razumljivo, postepeno dovodio u pitanje dotadašnju slobodu. Prema

[34] Zašto seljake ne nazivam kao Grafenauer neprivilegiranim seoskim stanovništvom, vidi str. 82.

tome, ekonomski je položaj seljaku osiguravao ili oduzimao slobodu, tj. određeno pravno stanje. Međutim, činjenica da je u srednjovjekovnoj seljačkoj općini nedostajalo materijalnih uvjeta da se u njoj ili izvan nje stvore mnoga posebna vlastelinstva ili pridvorna gospodarstva s neslobodnim seljacima, utjecala je na to da je hrvatski seljak uglavnom stoljećima sačuvao svoje pravno stanje. Ali, i tu treba razlikovati stočarsku od agrarne sredine ili kolonizacijsko područje od starih seljačkih općina koje su se formirale nakon doseljenja. Prije svega, stočar je nevezan, on mnogo lakše čuva svoju općinsku organizaciju i slobodu kretanja, raspolaganja imovinom itd. Njega doduše čvršće veže obitelj, ali ga ne privezuje zemlja. I za kolonizacijsko područje u agrarnim sredinama karakteristična je sloboda kretanja. Vlastelin koji zove seljaka na svoju zemlju privlači ga obećanjem da će ga zadržati u onom stanju u kojem se naselio; seljak je bar redovno imao libertas migrandi. Ali, održanje obećanja ovisilo je prije svega o količini radne snage kojom vlastelin raspolaže. Ako je ljudi toliko da može birati, onda se on i ne trudi da održi obećanje. Zato je demografski element jedan od najvažnijih momenata u reguliranju odnosa između vlastelina i njegova podložnika. Nestašica radne snage — karakteristična za kasnija stoljeća ranoga srednjeg vijeka — nameće vlastelinu obziran odnos prema seljaku: on se ustručava povrijediti njegov pravni položaj da ga time ne istjera sa svoje zemlje. Ali, kad bogati splitski građanin Petar Crni nabavlja u napučenoj splitskoj okolici ljude za svoje novoosnovano imanje, onda se ne ustručava da dotad slobodnog poljičkog seljaka, villana, učini neslobodnim čovjekom, servom na svom vlastelinstvu. Prema tome, ranosrednjovjekovno je društvo neprestano u pokretu: slobodni villani — ponekad i dobrovoljno — prelaze na malobrojna vlastelinstva čime mijenjaju ne doduše formalno, ali zato obično stvarno svoj dotadašnji pravni položaj.

Međutim, to je društvo, što se tiče pravne strukture, neprestano u pokretu i u obrnutom pravcu. I servus, neslobodan seljak, ima mogućnost da dođe do slobode. Jer kao što je gospodarski položaj primoravao villane da se predaju u ruke vlastelina, tako je prodiranje novčane privrede u vlastelinstvo tjeralo vlastelina, kako ćemo još vidjeti, da svoga serva pretvara u slobodnog čovjeka. Servus postaje zakupnik njegove

SHEMATSKI PRIKAZ RAZVITKA HRVATSKOG DRUŠTVA

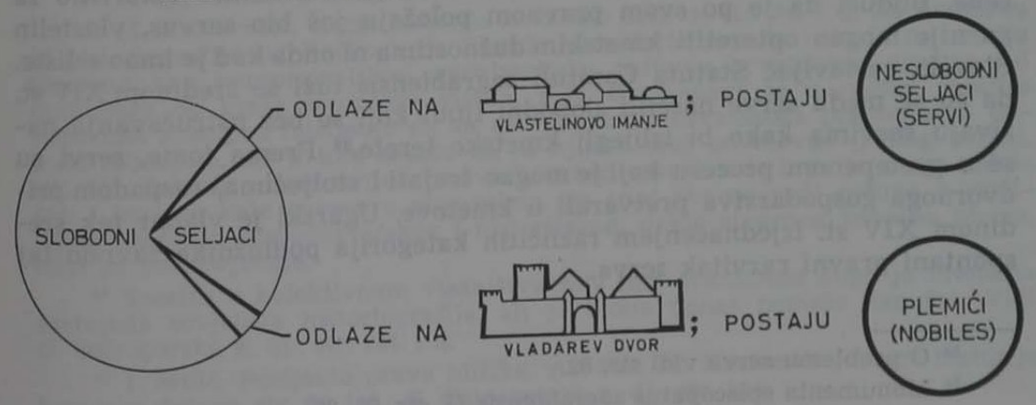

zemlje. Stoga mu vlastelin najprije poklanja slobodu. Taj proces oslobađanja serva karakterističan je za gradske sredine, dakle dalmatinske gradove, osobito zbog toga što je dalmatinskim građanima servus potreban kao radna snaga na posjedu izvan grada. To oslobađanje serva dobiva u srednjem vijeku religiozni pečat: servus se oslobađa za spas vlastelinove ili gospodareve duše! U zabačenim krajevima unutrašnjosti taj je proces mnogo sporiji. No, i ovdje se servus oslobađa neslobodnog podložništva zbog sve povoljnijih prilika u gospodarstvu.

Iako, prema tome, u pravnom položaju ranosrednjovjekovnog seljaka dolazi do povremenih, više perifernih promjena, u biti je osnovni sloj činilo pravno slobodno seljaštvo. Oko te jezgre slobodnih seljaka neprestano se izmjenjuju osobe: siromašni seljaci prelaze na vlastelinstva, servi se dižu među slobodne ljude, a pojedince zove kralj ili njegov velikaš na svoj dvor da mu služi ili pomaže pri obrani zemlje. Živo kretanje s jednoga vlastelinstva na drugo uzrokovano različitim položajem podložnika, prvi put se nastoji zaustaviti tek sredinom XIV st.

Na najnižem su mjestu u društvenoj ljestvici servi. Pod tim se terminom u ne baš bogatoj latinskoj terminologiji u srednjem vijeku kriju ne samo neslobodni seljaci već i gradska posluga kao i pravi robovi, potpuno neslobodni ljudi. Ovi posljednji su doduše vrlo unosna trgovačka roba, ali nisu faktor u ranosrednjovjekovnom gospodarstvu. Naime, skučene prilike u kojima živi stisnut uglavnom među zidine grada dalmatinski građanin — pa i onaj najbogatiji — ne dopuštaju da se razvije veliko gospodarstvo tipa antičkih latifundija. To je jedan od razloga zašto je servus više potreban dalmatinskom građaninu kao roba nego kao ljudska radna snaga.

Čim smo riješili pitanje gospodarske strukture Hrvatske Trpimirovića, otpale su i različite teorije koje su nastojale prikazati starohrvatsko društvo do XI st. kao tipično robovsko (Barada). Još se jedino može raspravljati o tome kako je tanak bio taj sloj, ali se s pravom zabacuje mišljenje da je servus u ovim stoljećima po pravnom položaju bio izjednačen s antičkim robom.[35]

Raspadom pridvornog gospodarstva servus se oslobađa okova koji ga vežu za vlastelina. On se najprije oslobađa gospodarski i izjednačuje s kmetovima iako nema njihov pravni položaj. Ali, to što su pravne norme zaostajale za ekonomskim razvitkom servus je vrlo dobro iskoristio za sebe. Budući da je po svom pravnom položaju još bio servus, vlastelin ga nije mogao opteretiti kmetskim dužnostima ni onda kad je imao selište. Štoviše, sastavljač Statuta Capituli zagrabiensis tuži se sredinom XIV st. da su se među serve naselili slobodni ljudi koji se bez ustručavanja nazivaju servima kako bi izbjegli kmetske terete.[36] Prema tome, servi su se u postepenom procesu koji je mogao trajati i stoljećima, raspadom pridvornoga gospodarstva pretvarali u kmetove. Ugarski je vladar tek sredinom XIV st. izjednačenjem različitih kategorija podložnika završio taj spontani pravni razvitak serva.

[35] O problemu serva vidi str. 82.

[36] Monumenta episcopatus zagrabiensis II, str. 25, 26.

3. *Gospodarski proces: polagano razbijanje seljačkih općina i stvaranje vlastelinstava*

Gospodarski se proces u hrvatskim zemljama ne može promatrati odvojeno od onoga u neposrednom ili daljem susjedstvu. Nesumnjivo, naime da u sličnim uvjetima nastaju i slične promjene, pa nam ta činjenica daje pravo da s potrebnim oprezom upotrijebimo analogije kao pomoćno sredstvo u otkrivanju historijskih procesa. Čini se da upravo položaj Slavena u Bizantskom Carstvu nakon doseljenja omogućuje da ispunimo prazninu koju za to razdoblje hrvatske povijesti ostavlja historijski materijal. S druge strane, najnovija istraživanja bizantologije utvrdila su da općina na teritoriju Bizantskog Carstva nije samo slavenska[37] već je ona uz neke razlike karakteristična za sve »barbare«.[38] Ako je tako, onda zaista nema razloga da i u hrvatskim zemljama ne pretpostavimo stvaranje seoskih ili teritorijalnih općina kao osnovnih organizacijskih jedinica Slavena nakon dolaska na Balkan. Naime, plemensko uređenje i vojna demokracija morali su postepeno nestajati.[39] Postepeno je pobjeđivao novi, teritorijalni princip udruživanja. Posve razumljivo da se u početku našao i u teritorijalnoj organizaciji rođak uz rođaka, ali je individualno vlasništvo nad zemljom uzrokovalo da se uz rođaka našao doskora i stranac. Naime, danas je napušteno mišljenje da je vlasništvo nad oranicama bilo zajedničko, tj. u posjedu čitavog sela.[40] Pojedinac bi pri diobi dobio za sebe i svoju obitelj zemlju na obrađivanje, ali i u vlasništvo. On je mogao tu zemlju i prodati ili otuđiti na drugi način. Izvori iz XI st. iz zaleđa dalmatinskih gradova svjedoče o tome da su pojedinci prilikom prodaje najprije morali ponuditi svoje rođake, zatim susjede (vicini) i tek tada (ako je oni nisu mogli ili htjeli kupiti) mogli su je prodati trećoj osobi. To je pravo prvokupa rođaka ili susjeda koje je značajno za sve sredine u kojima je zemlja osnovna ekonomska podloga života.[41] Pravo otuđivanja zemlje razara pomalo krvne zajednice. U njih se uvlače stranci koji dolaze iz vrlo različitih sredina. Takvo raspadanje općine u smislu prestanka krvne povezanosti članova općine javlja se osobito ondje gdje postoje povoljni materijalni uvjeti za to. Drugim riječima, ondje gdje ima ljudi

[37] G. *Ostrogorski*, Vizantijska seoba opština, str. 141. i d.

[38] N. dj., str. 146 (i ondje navedena literatura).

[39] M. *Kostrenčić*, Nacrt historije hrvatske države, str. 84. i d. Za hrvatsku je historiografiju od Račkoga do Barade karakteristično da ustraje na pojmu plemena kao nepromjenljive organizacijske jedinice hrvatskoga društva od doseljenja do kraja srednjega vijeka. I B. *Grafenauer* je u svojim ranijim radovima zastupao mišljenje da su se »plemena« hrvatskoga praplemstva doduše mijenjala, ali u tom smislu da se njihov broj povećavao (Prilog kritici, str. 53). Zabunu unose uvijek iznova hrvatski pisani izvori, prije svega zakonici i isprave koje govore o plemenima, pa onaj tko ne vodi računa o različitom značenju historiografskog i historijskog, dakle stvarnog termina pleme, lako ga poistovjećuje.

[40] Teoriju o kolektivnom vlasništvu sela nad oranicama dugo je vremena zastupala sovjetska historiografija, ali je i ona danas pomalo napušta. Vidi G. *Ostrogorski*, n. dj., str. 144. i d.

[41] I. *Milić*, Porijeklo prava bližike, str. 308; M. *Kostrenčić*, Nacrt historije hrvatske države, str. 84. i d.; G. *Ostrogorski*, n. dj., str. 144.

koji mogu kupiti zemlju. Najvjerojatnije su dalmatinski gradovi u kojima se vrlo rano razvio patricijat utjecali na to da su se obradive površine hrvatske seljačke općine u njihovu zaleđu brže otuđivale nego one u zabačenijim krajevima Dalmatinske zagore. Pa ipak i taj proces ne valja zamišljati kao odveć snažan. Podaci iz XIII i XIV st. svjedoče doduše o stalnom, ali dosta sporom prijelazu zemlje u ruke dalmatinskih građana. Međutim, bilo bi pogrešno kad bismo pretpostavljali da je samo stranac kupujući prodirao u seljačku općinu. Naprotiv, seljački zakon (nomos georgikos) iz početka VIII st. poznaje već vrlo naglašenu klasnu diferencijaciju u seljačkoj općini. Ondje već ima i tako siromašnih članova koji nemaju svoju zemlju već obrađuju tuđu. Idu dakle na rad »gospodaru« ili ostaju na svojoj nekadašnjoj zemlji da je obrađuju za drugoga. Klasnu je diferencijaciju u Bizantskom Carstvu, bez sumnje, pojačao izgrađeni stoljetni porezni sistem koji je odviše opterećivao siromašne članove općine, stoga oni bježe sa zemlje. No, takav sistem nije mogao pritiskivati i slavensku seljačku općinu, osobito ne u prvo vrijeme nakon doseljenja. Stoga je s te strane bilo i manje utjecaja na stvaranje klasne razlike u selu. Diferencijacija je morala biti osobito polagana u zabačenim krajevima Dinarskih planina, jer je ondje razmjena agrarnih proizvoda sa susjedstvom bila gotovo nemoguća, a tržište je bilo daleko. Seljak prema tome ne treba više zemlje nego što mu je potrebno za prehranu obitelji.

O unutrašnjoj strukturi teritorijalne općine nema, na žalost, nikakvih podataka. Stoga se ne može sa sigurnošću utvrditi po kojem je principu dijeljena zemlja nakon doseljenja. Čini se da izraz ždrijeb = kocka = = sors — iako je zajamčena tek kasnije kad se javljaju izvori na hrvatskom jeziku — upućuje na bizantskom teritoriju i u nas na to da su se obradive površine dijelile na takve dionice koje su mogle prehraniti seljačku obitelj. Bez sumnje, ždrijeb nije bio u svakoj seljačkoj općini mjerilo diobe. Osobito ne ondje gdje je bilo malo oranica. Stvarajući nova naselja, općina je vjerojatno dijelila na jednake dijelove svojim članovima krčevine ili točnije zemlju koja će se iskrčiti.

Osim oranica koje su bile u privatnom vlasništvu obitelji bilo je u općini i takvih površina koje su morale ostati zajedničko vlasništvo čitave zajednice. To su prije svega pašnjaci i vode bez kojih općina kao cjelina ne može živjeti. Dok su gajevi bili također zajedničko vlasništvo, šuma se, vjerojatno zbog upotrebe drva, dijelila među općinske članove.

Iako je teritorijalna seljačka općina ostala tijekom čitavog srednjeg vijeka osnovna organizacijska jedinica, ona je u prikazanim stoljećima doživljavala u nekim krajevima Hrvatske veće promjene. Seljak je gospodarski propadao i otuđivao dijelove svojega posjeda ili možda čitav svoj dio, a na njegovo je mjesto došao drugi, čiji su uvjeti za život bili povoljniji. Tako se postepeno u općini javljaju najprije klasne, a kasnije i staleške razlike.

Zbog oskudice izvornih podataka nemoguće je utvrditi koliko je vlastelin koji se sa svojim vlastelinstvom izdvaja pomalo iz općine već tada, tj. do XII st., prisvajao općinska prava. Vjerojatno nećemo pogriješiti ako pretpostavimo da je proces prisvajanja pašnjaka, šuma, gajeva itd. počeo kasnije kako je rasla važnost vlastelina u općini odnosno kako je u njoj stjecao i javna prava.

Raspadanje općine prati stvaranje vlastelinstava. Željeli bismo naglasiti da smo, govoreći samo o dva gospodarska procesa u srednjem vijeku, namjerno uopćavali sliku gospodarskoga razvitka kako bi ona bila što jasnija. Svjesno smo mimoišli pojedinosti i prelazne kategorije.

Iako bi bilo za nas mnogo jednostavnije kad bismo mogli ustvrditi da je feudalizam na gospodarskom polju prevladao tada kad je nestala seljačka općina na korist novoformiranog vlastelinstva, ipak to ne možemo reći jer ne bi bilo točno. I to ne samo zbog toga što nisu uvijek postojali materijalni uvjeti za pretvaranje općine u vlastelinstvo već i zbog toga što stvaranje vlastelinstava nije samo gospodarski proces.

Postavlja se pitanje što razumijemo pod vlastelinstvom u ranom i razvijenom srednjem vijeku.[42] Točno je doduše da je to »veliki posjed« koji uključuje seljačke općine na dva načina: djelomičnim izvlašćenjem slobodnih ljudi i promjenom javnopravnih podavanja u feudalne zemaljskoj gospodi.[43] Upravo zbog toga što ne govorimo samo o promjeni vlasništva nego i o stjecanju nekih prava, čini se da termin »veliki posjed« nije dovoljno širok. Prema tome, vlastelinstvo nije samo zemljišni posjed u užem smislu. To je skup i prava i podavanja, te vlasništva nad zemljom što ih vlastelin uživa. Ako npr. kažemo da su Krčki knezovi imali u Vinodolu vlastite zemlje kojima su raspolagali po svojoj volji, a da su, s druge strane, uživali od vinodolskih općina određene prihode i podavanja, ali nisu smjeli dirati u njihove zemlje ili pašnjake itd., onda smo na jednom primjeru pokazali što je stvarno vlastelinstvo. Jer i vinodolske općine kao i posjedi Krčkih knezova činili su s obzirom na vlastelina jedno vlastelinstvo.

Struktura je vlastelinstva evropskog ranog i razvijenoga srednjeg vijeka tako poznata da je gotovo nepotrebno posebno je opisivati.[44] To je razbacan posjed osobito zbog toga što je nastao postepeno. Uz općinske kotare ili područja koji se nisu uvijek i dodirivali — da ostanemo kod primjera Vinodola — nalazila su se sela, posjedi, zaseoci itd. Krčkih knezova kao vlastele. Sve je to činilo šareni mozaik različitih vlasnika od kojih je svaki želio ne samo da zaštiti svoje nego da se proširi i na tuđe. Poznato je da vlastela vode neprestanu borbu u namjeri da zaokruže razbacane posjede i prava.

Vlastelinstvo ne nastaje odjednom. Put je njegova stvaranja dvostruk: neposredan i posredan.[45] Neposredan: stvaranjem posebnih imanja i posredan: podvrgavanjem seljaka u podložnike razvitkom javne vlasti. Prvi je proces gospodarski, drugi je politički. Budući da se svagdje vlastelinstvo stvara gotovo na isti način, konačan rezultat stvaranja ovisi o tome koji je proces na određenom području jači. Gospodarski je proces stvaranja vlastelinstava znatno jače razarao seljačku općinu jer je seljaka pre-

---

[42] Za jugoslavensku je historiografiju karakteristično da nije još postavila ni problem vlastelinstva kao gospodarske i pravne jedinice i da nije definirala pojam vlastelinstva iako je u evropskoj literaturi bilo dovoljno poticaja za to.

[43] B. *Grafenauer*, Zgodnjefevdalna družbena struktura, str. 82.

[44] Vidi H. *Pirenne*, Privredna povijest evropskog zapada u srednjem vijeku, str. 52. i d.; O. *Brunner*, Land und Herrschaft, str. 276. i d.; J. *Kulišer*, Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka II (Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit, str. 41. i d.

[45] B. *Grafenauer*, n. dj., str. 82.

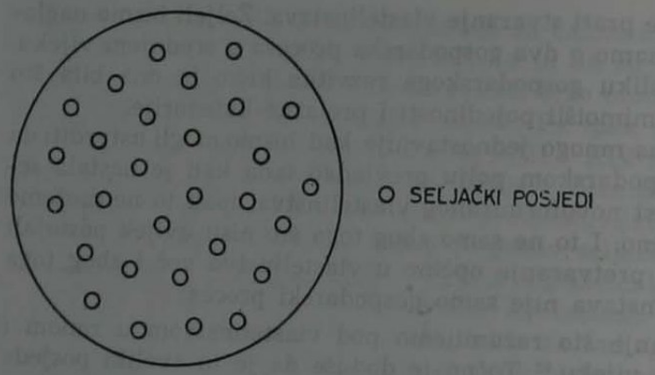

SHEMATSKI PRIKAZ PRVOTNOG STANJA SELJAČKIH GOSPODARSTAVA U OPĆINI

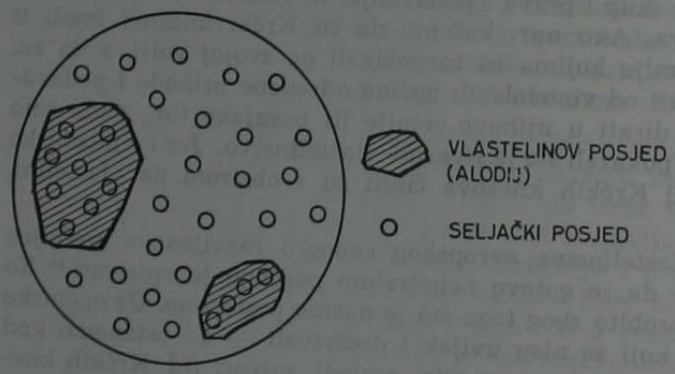

SHEMATSKI PRIKAZ STVARANJA VLASTELINSTVA UNUTAR SEOSKE OPĆINE

tvarao u kmeta, dakle u čovjeka koji je gospodarski ovisan o vlastelinu. Politički je proces naprotiv mnogo blaži upravo zbog stupnja eksploatacije.

Prvi i najveći vlastelin nakon naseljenja Hrvata bio je nesumnjivo vojvoda, a kasnije knez ili kralj. U njegovu su vrhovnom vlasništvu osim vlastitih zemalja bile sve neobrađene površine koje nisu zauzeli članovi seljačkih općina. To zaključujemo po analogiji na evropskom Zapadu jer za to razdoblje hrvatske povijesti nema podataka o vladarskim posjedima. Točno je dakle mišljenje da je feudalni posjed u Hrvatskoj nastajao ili kao kraljevski ili od kralja darovani posjed. Osim toga, vlastelinstva nastaju i proširenjem zemljišnog posjeda građana i crkvenih ustanova dalmatinskih gradova na hrvatskom području. U gospodarskom procesu stvaranja vlastelinstava valjalo bi računati s rjeđom pojavom njegova stvaranja obogaćivanjem seljaka na štetu članova seljačke općine i skupljanjem selišne zemlje u jedan veći posjed.

Iako su načela o procesu nastajanja vlastelinstava poznata, zbog nedostataka izvornog materijala još je nemoguće utvrditi kako je taj proces tekao. Može se tek s više ili manje uspjeha pretpostavljati da je vladarski posjed u početku zauzimao velike površine, premda veliki broj falsifikata ne dopušta da takvo mišljenje zastupamo i branimo u pojedinostima. U svakom slučaju darovnice svjedoče o kraljevskom posjedu u zaleđu dalmatinskih gradova, jer su samo dalmatinske crkvene ustanove u kasnije sastavljene kartulare — pisane tek od druge polovice XII st. — unosile stvarne i lažne kraljevske isprave. To, dakako ne znači da kralj nije darivao i usmeno. Dapače, oskudni podaci iz XI st. svjedoče da je kralj darivao svoje ljude jednostavnom predajom zemlje, ali da darivanje nije nigdje bilo upisano. No, budući da se kraljevski posjed nije mogao rasprostirati samo u zaleđu dalmatinskih gradova, moramo pretpostavljati da ga je bilo i drugdje po Hrvatskoj. Ipak se čini da territorium regale nije za Trpimirovića bio odviše velik. Sudeći prema malobrojnim darovnicama, kralj ne daruje čitava sela.[46] Možda baš u toj činjenici leži jedan od razloga kraljeve slabosti u doba narodne dinastije. Vrlo vjerojatno je kraljevski posjed zaostajao za teritorijem što su ga prisvojile seljačke općine. Taj je omjer bio vjerojatno posebno nerazmjeran u brdovitim predjelima planinske Hrvatske gdje možda kralj i nije imao, kako neki misle, svoje zemlje.

Srednjovjekovna Slavonija ima s obzirom na opseg kraljevske zemlje drugačiji položaj. Čini se da su Arpadovići prešavši svršetkom XI st. prvi put Dravu prisvojili ne samo dotadašnji kneževski odnosno vladarski posjed nego i sve neobrađene površine koje su bile terra nullius. Arpadović je u tom pogledu bio u Slavoniji u mnogo boljem položaju nego Trpimirović tri stoljeća prije njega u Hrvatskoj. Neobično škrta kraška zemlja priječila je hrvatskoga kneza da organizira mnogo svojih posjeda, dok je ugarski kralj u bogatoj panonskoj ravnici imao obradivih površina u izobilju. Trebalo je samo naći ljude. Stoga nije slučaj da još u XIII st. nailazimo posvuda u Slavoniji — naročito u važnijim naseljima — herceške posjede. Kraljevske i herceške posjede obrađuju u Slavoniji, kao i u Hrvatskoj, neslobodni seljaci (servi).

Budući da je to vlastelinstvo koje se razvija i živi u doba naturalne privrede, ono ima određenu strukturu. To je tzv. pridvorno gospodarstvo, tj. kuća ili dvor vlastelina oko kojega su naseljeni neslobodni seljaci, servi. Vlastelin obrađuje svoj vlastiti posjed (alodijalnu zemlju, terra dominica ili terra salica zapadnoevropskih izvora) pomoću radne snage tih seljaka i sav prirod njemu i pripada. Izvanredno zanimljivi podaci o nastajanju jednoga takvog malog vlastelinstva sačuvani su u kartularu samostana sv. Petra u Selu (u poljičkom primorju), koji osniva oko 1080. god. Splićanin Petar Crni. Petar je nakupovao za vrlo nisku cijenu pedesetak parcela od okolnih seljaka. Ponekad bi za njih davao novac — izdao je kupujući zemlje 126 zlatnika i 6 srebrnjaka — ali još češće ječam, žito itd. Štoviše, seljak bi dao Petru svoju zemlju i za tri para sandala, za kozu, ovcu ili svinju. Za osobito vrijednu zemlju Petar je dao i konja. Za obrađivanje

[46] M. *Barada*, Hrvatski vlasteoski feudalizam, str. 23. i d. na osnovi nedovoljno kritičkih podataka nastojao je dokazati da je čitava Hrvatska bila podijeljena za Trpimirovića na županije u kojima je prevladavao kraljevski posjed.

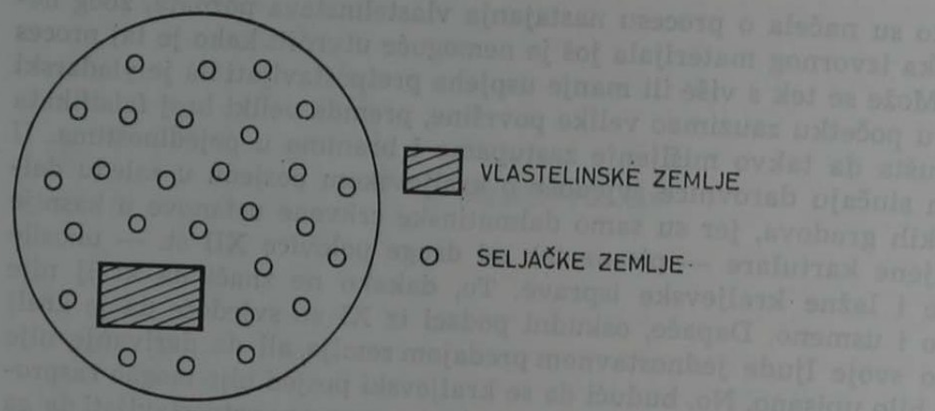

PRIBLIŽAN ODNOS IZMEĐU SELJAČKE I VLASTELINSKE ZEMLJE U OPĆINI

sakupljenih zemalja Petar je na različite načine nabavio i 51 osobu, serve i ancile. Poneki se seljak sâm predaje vlastelinu kako bi mogao na Petrovu posjedu živjeti bolje nego na svojoj zemlji u selu.[47] Spomenuta poajava očito svjedoči o tome da je takav seljak imao mnogo bolje uvjete na novom vlastelinstvu nego u svom selu gdje je bilo premalo zemlje da prehrani sve članove njegove obitelji. Za 39 osoba Petar je izdao »139 zlatnika, stotinu ovaca, dvije krave, par volova, jednoga konja, nekoliko mjera žita i jednu libru platna«.[48]

Više je nego vjerojatno da u srednjovjekovnoj Hrvatskoj nije bilo dovoljno materijalnih uvjeta da se gospodarskim putem, tj. formiranjem pridvornoga gospodarstva, stvore mnogobrojna vlastelinstva i izdvoje iz seljačkih općina. Iz toga izlazi nužan zaključak da je pravno-politički proces nastajanja feudalnih odnosa bio jači.

4. Političko-pravni proces nastajanja feudalnih odnosa

Čini se po svemu da u trostrukom procesu nastajanja feudalizma u hrvatskim zemljama nije bilo dovoljno materijalnih uvjeta za izgradnju feudalnih odnosa gospodarskim putem. Vlastelinstvo ili točnije pridvorno gospodarstvo doduše je smanjivalo seljačke općine, ali je bez svake sumnje općina još zadržala prevagu nad njim. Jednako se i društvo vrlo polagano »feudaliziralo«. Tanak sloj novih ljudi koji su napuštali seljačku sredinu nije izmijenio tip društva. Nerazvijeno plemstvo još nema staleške organizacije. A ipak je feudalizam kao nova ekonomska i društvena formacija slavio u XIII st. potpunu pobjedu. Kako je do toga došlo?

Kad se razmatra geneza feudalizma, redovito se zanemaruje istraživanje o tome kakvi su bili oblici javne vlasti. Taj se problem obično prepušta pravnicima, koji vrlo često naginju formalizmu.

[47] Kartular sv. Petra, str. 112—113.

[48] Kartular sv. Petra, str. 107.

Naprijed je izložena teorija prema kojoj se javna vlast u Hrvatskoj pojavljuje već u VII st., u doba kad su Hrvati zamijenili avarsku prevlast nad Slavenima. To razdoblje formiranja javne vlasti jednako je važno kao i ono u kojem ona prelazi iz ruku kralja ili vladara uopće na druge osobe. Nije doduše poznato kako se stvarala javna vlast, ali vjerojatno nećemo pogriješiti pretpostavimo li da je vladar mogao opteretiti podavanjima najprije svoje ljude, a da je tek kasnije nametnuo dužnosti i obaveze slobodnim seljacima. »Dobrovoljni dar« očito je prethodio obvezatnom porezu. Međutim onaj čas kad je javna vlast nametnula slobodnom seljaku dužnost javnih podavanja — bez obzira na formu u kojoj se podavanje vrši — seljak je došao u zavisan položaj, odnosno u feudalnu podložnost u političkom smislu, prema javnoj vlasti. On nije gospodarski ili društveno, nego politički ovisan o vrhovnoj vlasti koja se učvrstila nad njegovom općinom.[49] Taj je put u stvaranju feudalne zavisnosti ili podložnosti bio u hrvatskim zemljama najčešći i najsnažniji jer se u njima, kao i u drugim »barbarskim« državama, upravo nametala potreba za organizacijom javne vlasti.[50]

Međutim naturalno gospodarstvo nije omogućivalo, osobito otkako se razvio lenski sustav, previše sigurnu osnovicu za javnu vlast. Vazali plaćani zemljom neprestano smanjuju zemljišne vladarske zalihe i vladar zbog toga doskora postaje primus inter pares. Za vladara bilo je pogubno također što je zajedno sa zemljom bio prinuđen podjeljivati i kraljevska prava — iura regalia. Time je nad darovanim i otuđenim posjedom potpuno izgubio vlast. Prijelazom javne vlasti iz ruku vladara u ruke njegova vazala velikaša pokapana je svagdje po Evropi kraljevska vlast. To je feudalizacija javnih prava u užem smislu. Ni u Hrvatskoj i Slavoniji nije moglo biti drugačije. Oskudni podaci doduše ne dopuštaju da pratimo stvaranje javne vlasti, ali su toliko rječitiji kad osvjetljavaju njezin prijelaz u ruke velikaša. Taj se prijelaz očituje prije svega u težnji da kraljevski činovnici zadrže povjerene časti u nasljedstvu. Kralj nema u XI st. dovoljno snage da bi se opro takvom nastojanju velikaša. Štoviše Zvonimir kao da nema više ni kraljevske zemlje, jer svome ujaku Strezi poklanja pravo da na području od Bijaća do Mosora ubire tribut.[51]

[49] Govoreći o vlasti kneza u Karantaniji, B. *Grafenauer*, Razvoj in struktura države karantanskih Slovanov, str. 29. ustvrdio je da je on u VIII st. sam odlučivao o javnim podavanjima, što po njegovu mišljenju »opravičuje domnevu, da je takšne dajatve tudi sam užival«. Ako pretpostavimo da je avarsko-slavenski odnos zamijenjen nakon doseljenja Hrvata hrvatsko-slavenskim, a da su, kako misli B. *Grafenauer*, Nekaj vprašanj iz dobe naseljavanja južnih Slovanov, str. 115. Slaveni plaćali Avarima tribut, onda nema razloga pomišljati na to da su se Hrvati, pošto su zamijenili Avare, odrekli toga tributa. Uostalom, slično zamišlja formiranje državne vlasti kod Ugra E. *Molnar*, Osnovanie vengerskogo gosudarstva, str. 15. i d.

[50] Daleko sam i od same pomisli da spomenutom hipotezom o formiranju javne vlasti do kraja postavljam problem. Nema sumnje da je proces političkog podvrgavanja slobodnog seljaštva tekao jednako postepeno kao društveni odnosno gospodarski procesi. I upravo zato što ne možemo zamisliti prestanak javne vlasti nakon 630. god. na klasičnom hrvatskom teritoriju, čini nam se da je postepeni razvitak vlasti hrvatskoga vojvode i logički opravdan. Narodna se tradicija također ne protivi takvoj pretpostavci jer ona govori o jednoj porodici koja je dovela Hrvate na jug u novu domovinu.

[51] Kartular sv. Petra, str. 224.

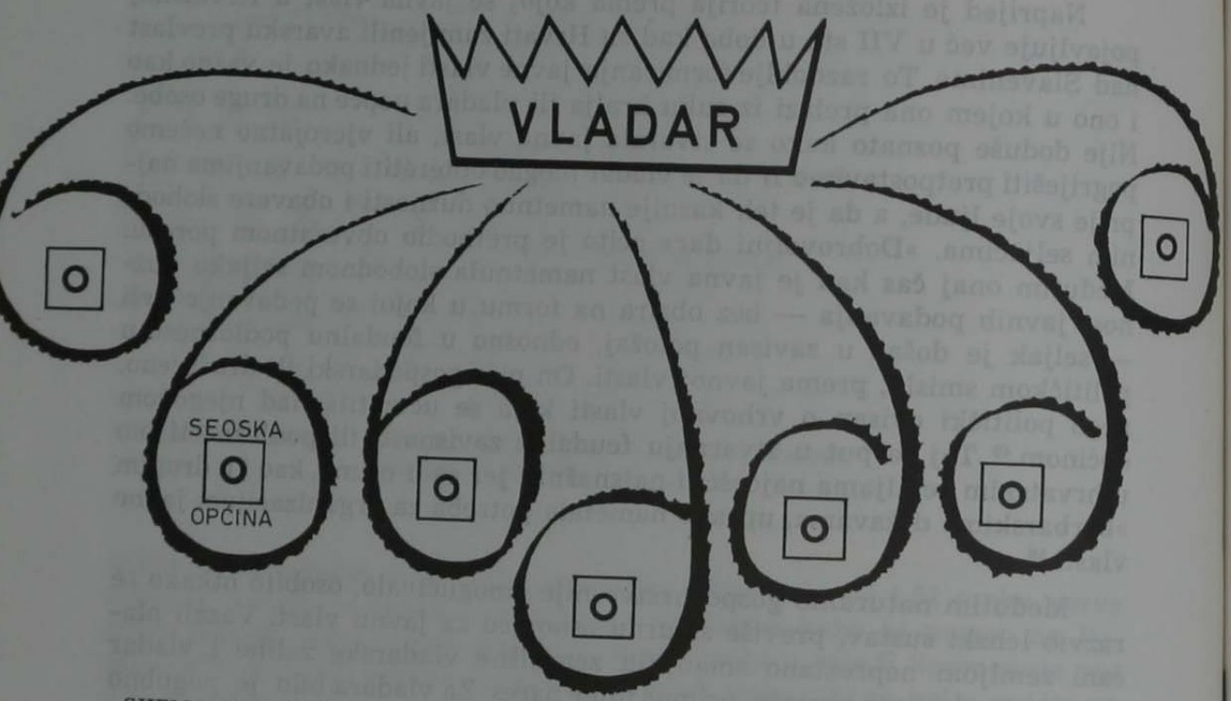

SHEMATSKI PRIKAZ STVARANJA FEUDALNIH ODNOSA POLITIČKIM PUTEM

Kad je nova dinastija s Kolomanom zavladala Hrvatskom, ona je u tolikoj mjeri bila plijen velikaša da Arpadovići gotovo nisu uspjeli u njoj organizirati svoju vlast.

Prema tome, sama promjena vlasti nad određenim teritorijem ne znači »infeodaciju«. Slobodan seljak ili seljačka općina ne postaju kmetovima samo zbog toga što ih je kralj prepustio svome velikašu.[52] Prvi feudalac u političkom smislu te riječi bila je ona javna vlast koja se uspjela nametnuti seljačkim općinama tražeći od njezinih članova određena davanja. Karakter se javne vlasti nije promijenio zbog toga što je njezin nosilac bio netko drugi, a ne vladar. Ali, promijenilo se ipak nešto: novi je vlastelin, oslobođen uglavnom kontrole vrhovne vlasti, mogao povećavati podavanja ili oduzimati prava svojim podložnicima. Radi se dakle o mogućnosti povećanja eksploatacije. Ali, i to samo onda ako je takvo povećanje nametao gospodarski razvitak.

Za srednjovjekovnu je Hrvatsku bilo neobično važno što je većina seljačkih općina došla u podložan položaj političkim putem. Seljaci su sve do XIV st. zadržali svoje organizacijske jedinice, i kad je Ludovik I došao sredinom toga stoljeća u Hrvatsku da je oslobodi od pritiska velikaša, mogao se osloniti na hrvatskoga seljaka. Međutim, u Slavoniji, koja je pretežno kolonizacijsko područje, seljak je, naselivši se stupao u individualan odnos prema vlastelinu, a taj mu uglavnom nije dopuštao da se organizira u općinu.

[52] O takvim tobože »korjenitim« promjenama u hrvatskom društvu i gospodarstvu vidi I. *Beuc*, Osorska komuna, str. 18. i d. i M. *Kostrenčić*, Nacrt historijske hrvatske države, str. 160. i d.

IV. Stvaranje kneževina

1. Franački prodor prema istoku i njegove posljedice. Pojava novih suparnika na Jadranu

U posljednjim desetljećima VIII i prvim IX st. nastaju korijenite promjene u susjedstvu Hrvata, promjene koje su bitno utjecale na dalji tok hrvatske povijesti.

Franačko carstvo koje je nakon uvođenja konjice, dotad nepoznatog roda vojske na evropskom Zapadu, dobilo nove snage, preuzelo je na sebe za Karla Velikoga dvostruku zadaću: pokrštenje Germanije i uređenje odnosa s papinstvom. Prva je zadaća u doba kad je Karlo naslijedio svoga oca bila mnogo teža jer je trebalo obratiti Sase koji su dotad branili svoj izuzetan položaj. Kako nisu potpali ni pod rimski crkveni utjecaj, pružali su oštar otpor jer su u poganskoj vjeri gledali jamstvo svoje političke slobode. Zato su vojni pohodi koje Karlo protiv njih vodi

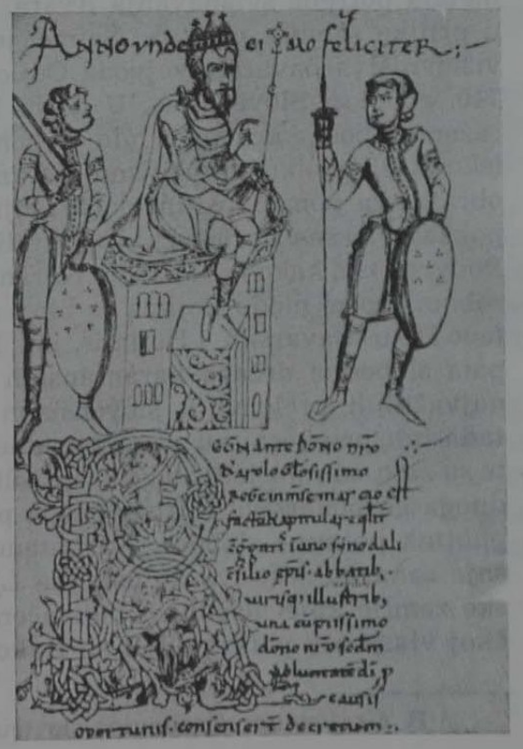

KARLO VELIKI KAO ZAKONODAVAC (KAPITULAR IZ 779. GOD.)

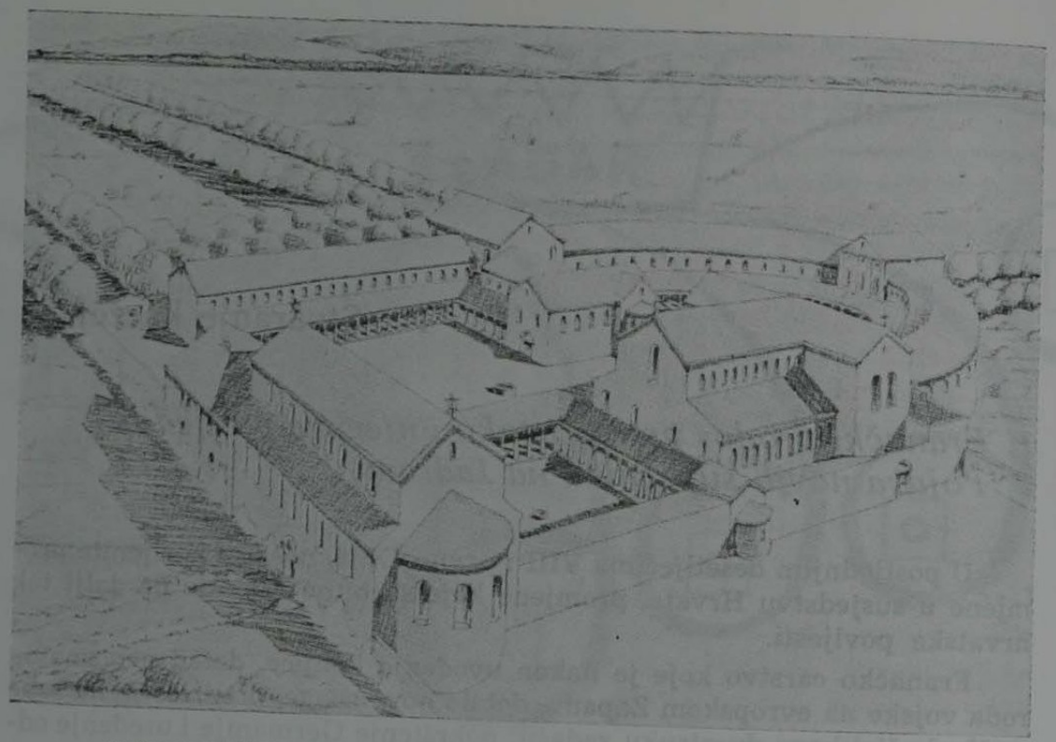

REKONSTRUKCIJA KARLOVA DVORA U INGELHEIMU NA RAJNI

svršetkom VIII st. prvi vjerski ratovi u Evropi. Nakon pokorenja Sasa granica se carstva pomiče do Labe i Saale, tako da preostali barbarski svijet čini dva skupa: slavenski i avarski. Zato se u nastavku borbe nametala potreba svladavanja Avara, to više što su se oni usudili umiješati u prilike samoga carstva. Naime, još 739. god. diže se protiv franačkoga vrhovništva bavarski vojvoda Odilo, koji se, osim s drugima, povezao oko 740. god. i sa Slovencima. U borbi koja izbija (743. god.) Bavarci su poraženi a posljedica toga bilo je ponovno franačko vrhovništvo. Avari su iskoristili priliku da pritisnu Karantance, bavarske saveznike, a oni su se obratili za pomoć svojim dotadašnjim saveznicima Bavarcima. Ovi drugi pokazali su se vrlo uslužni: potjerali su Avare, ali su sebi naplatili uslugu. Podvrgli su, kako kaže izvor, Karantance podložništvu kraljeva, odveli sa sobom taoce, među kojima je bio i sin kneza Boruta Gorazd. S njim kao taoc ide u Bavarsku i Hotimir, sin Borutova brata. Tako je oko 745. god. pala slobodna država karantanskih Slovenaca, a time počinje »jedan od najvažnijih preloma u slovenskom historijskom razvitku«. Slovenci su tada bili privučeni »u krug zapadne, feudalne kršćanske vjere i kulture« te su zato znatno jače nego prije bili izloženi utjecaju naprednijega zapadnoga gospodarstva i društvenoga poretka«.[1] Međutim, to još nije značilo gubitak potpune slobode. Karantancima ostaju domaći knezovi i unutrašnja samostalnost sve do ustanka Ljudevita Posavskog. Preostale slovenske zemlje koje nisu bile obuhvaćene u Karantaniji podvrgnute su franačkoj vlasti tek potkraj VIII st. Kako još uvijek nema franačkih feudalnih

[1] B. *Grafenauer*, Zgodovina slovenskoga naroda I, str. 390.

posjeda ni njemačkih kolonista, društveni razvitak pomalo poprima feudalne oblike bez miješanja stranaca. Nagao prekid takvoga spontanog razvitka nastaje tek 828. god. u vezi s upravnim reformama.

Sve do trećeg desetljeća IX st. karantanski se Slovenci ni po čemu ne razlikuju od ostalih slovenskih plemena u okviru istočne granice franačke države. Plemenima su ostavljeni domaći knezovi, dok su se obaveze prema Francima sastojale samo u plaćanju danka. No, za karantanske je Slovence posebno značajan sve do 788. god. njihov odnos prema Bavarcima jer su ovi nastojali među njima učvrstiti svoju neposrednu vlast. Padom vojvode Tasila (788. god.) takav je odnos prestao. On se osobito očitovao u tome što se pokrštavanje provodilo iz Bavarske a bilo je potpomognuto vojskom. Već od 752. god. morao je karantanski knez plaćati nadležnoj crkvi u Salzburgu u znak crkvene podložnosti posebno podavanje.[2] Kršćanstvo je među slobodnim seljacima naišlo na znatan otpor, dok su knezovi od Boruta dalje bili njegov najčvršći oslonac. Za razliku od franačke državne crkve koja je »ognjem i mačem« širila kršćanstvo, biskup Virgil, rodom Irac, koji upravlja misionarskim radom među Slovencima, mnogo je blaži. Irski su misionari uzimali pri pokrštavanju u obzir i poganske običaje. Svakako je za Slovence bilo pogodno što su oni propovijedali na domaćem jeziku i što su vjerske tekstove prevodili na slovenski. Na čelo je Karantanije postavljen »chorepiscopus«, tj. pokrajinski biskup Modest, jer se čini da za osnivanje rezidencijalne biskupije nije bilo dovoljno ljudstva.[3] Unatoč svemu kršćanstvo je napredovalo polagano, a kočilo ga je i nekoliko poganskih otpora u drugoj polovici VIII st. Konačan otpor svladao je tek Tasilo 772. god.

Međutim, vladanje Karla Velikoga potpuno mijenja političku sliku krajeva koji su se nalazili s druge strane i oko duge istočne granice carstva. Ta promjena bitno utječe ne samo na slovenske zemlje, koje su, kako se vidjelo, prve bile zahvaćene franačkim valom, već i na Slavene u Panoniji i uz Jadran.

Još prije nego što je konačno svladana Bavarska, Karlo se mogao nazvati kraljem Langobarda (774. god.). God. 776. zauzimanjem Furlanije franačka je granica pomaknuta do Soče. Spremao se dakle obračun i s bizantskom Istrom. Taj je završen 788. god.

Napredovanju prema istoku Francima su otad najozbiljnije smetali Avari, pa se je čekala povoljna prilika da se svlada i ta zapreka. Već 782. god. šalje kagan svoje poslanike Karlu »kao zbog mira«.[4] Ne zna se što je stvarno dovelo avarske poslanike na franački dvor jer izvor samo kaže da ih je kralj saslušao i otpustio.

Karlu su najzad pružili priliku za napad sami Avari kad su prodrli u Italiju. Štoviše, oni su prema izvještajima Franačkih anala poveli četiri rata, ali su u svima svladani kršćani.[5] Einhard javlja da su 790. god. došli u Worms »poslanici Huna«, ali da je i Karlo poslao njihovim prvacima svoje poslanike. Oni su raspravljali o granicama svojih zemalja. Pregovori

[2] N. dj., str. 394.
[3] N. dj., str. 399.
[4] Annales regni Francorum, str. 61.
[5] Annales regni Francorum, str. 82.

su se očito razbili jer ljetopisac javlja da je upravo ta »svađa« bila povod kasnijem ratu.[6] Skupivši vojsku 791. god., Karlo polazi u osvetnički rat da kazni Avare zbog »nepodnosivoga i prevelikoga zla« koji nanose »svetoj crkvi i kršćanskome narodu«.[7] Tri su vojske kretale u »sveti rat«. Rat je brzo svršio jer je, čini se, vojska prodrla do avarskoga hringa u Panoniji, ali je rezultat rata, gleda li se na njega sa stajališta teritorijalnih osvajanja bio skroman. Franci su doduše odveli iz zemlje ogroman plijen i mnogo zarobljenika — Pipin je, kako javlja Karlo svojoj ženi, zarobio i sto pedeset živih Avara[8] — ali je pripajanje jednoga dijela Posavine carstvu omogućilo da na pograničnom području počne izgradnja obrambenog sistema. Zaokupljen drugim poslovima više nego avarskom opasnošću, Karlo čeka priliku za nastavak rata. Kad su trzavice zbog poraza u avarskom središtu došle do vrhunca, Karlo se 796. god. odlučio na nastavak rata. Naime, još 795. god. »tudun, koji je u narodu i državi Avara imao veliku moć«[9] htio se sa svojim podložnicima i zemljom predati Karlu i primiti kršćanstvo. Zato je furlanski markgrof Erich »poslavši svoje ljude s Vonomirom Slavenom« u Panoniju naredio da se opljačka avarski hring pošto je kagan bio ubijen. Iste je godine, nastavljaju Franački anali, došao tudun i predao se s velikim dijelom Avara Karlu. On i njegov narod su pokršteni i bogato obdareni te se vraćaju kući.[10] Time su uglavnom Avari bili svladani, iako se i u njih povremeno nakon 796. god. javlja otpor. Tako su prema Franačkim analima 799. god. »otpali od vjere koju su dali«, pa je opet poslan protiv njih Erich. Očito su u tom ratu avarski saveznici i Hrvati, jer je Erich, vraćajući se iz rata, pao pokraj liburnskog grada Tarsatike (današnji Sušak). Ondje su mu postavili zasjedu stanovnici toga grada. U nastavku rata protiv Avara pogiba također bavarski prefekt grof Gerold.[11]

Budući da o Vojnomiru izvor ne kaže ništa podrobnije ne može se sa sigurnošću utvrditi ni kojim je Slavenima pripadao ni kakvu je imao čast. Kako tada panonski Hrvati nisu priznavali franačku vlast, ne čini se vjerojatnim da bi u Vojnomiru mogli gledati »panonsko-hrvatskoga kneza koji je ostavio hagana, poklonio se Karlu Velikomu kao svom vrhovnom gospodaru i primio obavezu vojne službe«.[12]

Kad su najzad Avari potpuno uništeni, franačka se vlast pomiče daleko prema istoku: granica ide od utoka Rabe do Mohača i Fruške gore. (Karta str. 169.) Posebna organizacija maraka i markgrofovija na jugu i istoku trebalo je da štiti otad dosta otvorene granice carstva prema istoku. To su na jugu furlanska, a na sjeveru istočna marka. Furlanskom markgrofu je pripao nadzor nad čitavim područjem Gornje Panonije i Karantanije nad kojima je zapovijedao prefekt avarske marke, tj. zapo-

[6] Annales regni Francorum, str. 87.
[7] Annales regni Francorum, str. 88.
[8] Documenta, str. 297.
[9] Annales regni Francorum, str. 96.
[10] Annales regni Francorum, str. 98.
[11] Annales regni Francorum, str. 108; Documenta, str. 300-1.
[12] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 303. misli da je Vojnomir došao pod franačku vlast još 791. god. Vidi drugačije tumačenje M. *Kos*, Zgodovina Slovencev, str. 98. i B. *Grafenauer*, n. dj., str. 406.

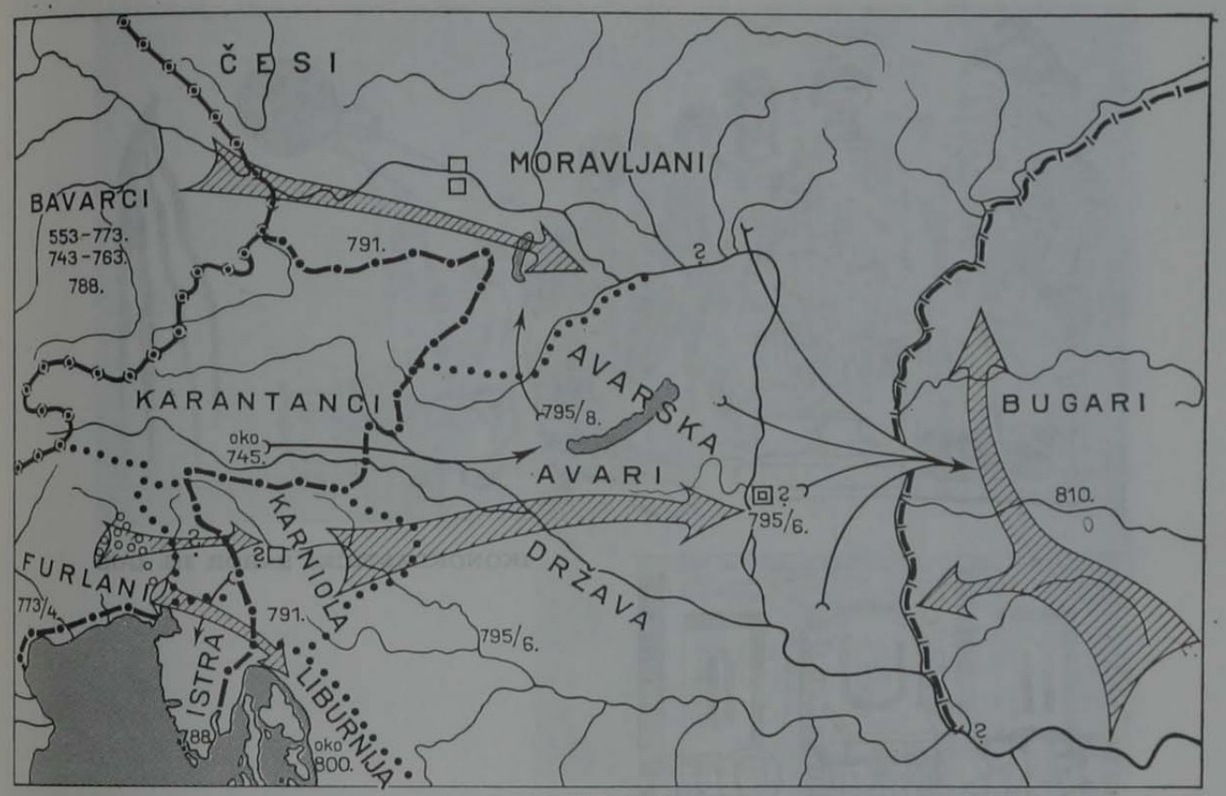

LEGENDA:

- GRANICA FRANAČKE DRŽAVE OKO 745.G.
- FRANAČKA GRANICA 791.G.
- GRANICE POSTEPENIH OSVAJANJA I POKRAJINA POD FRANAČKIM VRHOVNIŠTVOM
- SJ. ZAP. BUGARSKA GRANICA POSLIJE PROŠIRENJA
- 791. VRIJEME FRANAČKOG ILI BUGARSKOG OSVAJANJA
- ° UTVRDE LANGOBARDSKOG „LIMESA" U FURLANIJI
- □ ◎ AVARSKE UTVRDE
- ? KRAJ UTVRĐENE GRANICE
- SMJEROVI FRANAČKOG I BUGARSKOG OSVAJANJA
- MIGRACIJE AVARA I ALPSKIH SLAVENA POSLIJE 800.G.

FRANAČKA OSVAJANJA DO KRAJA VIII ST.

vjednik nad obojicom markgrofova. Ipak nije čitavo prostrano područje od Dunava do Jadrana uređeno po sistemu maraka. Ono što nije bilo u njih uključeno ostavljeno je Avarima i Slavenima i njihovim kaganima i knezovima. Nema posebnih razloga zbog kojih bismo pretpostavljali da su Hrvati u Dalmaciji ili Panoniji imali drugačije uređenje od preostalih Slavena koji su početkom IX st. uključeni u franačko carstvo. Međutim, nestankom avarske vlasti uklonjen je onaj element koji je dotad sprečavao da se panonski bazen jače naseli. Zato je tek početak IX st. doba intenzivne kolonizacije alpskih Slavena u Donju Panoniju. Pretpostavlja se da je takav opseg kolonizacije bio moguć samo zbog toga što u dotadašnjim slovenskim zemljama nije bio uveden tropoljni sistem koji bi omogućio racionalnije iskorištavanje zemlje. Zato je, bez sumnje, potreba za zemljom bila osnovni poticaj koji je slovenske seljake tjerao u dotadašnje nomadske predjele.[13]

[13] B. *Grafenauer*, n. dj., str. 408. i d.

IKONOKLASTIČKI SABOR 815. GOD

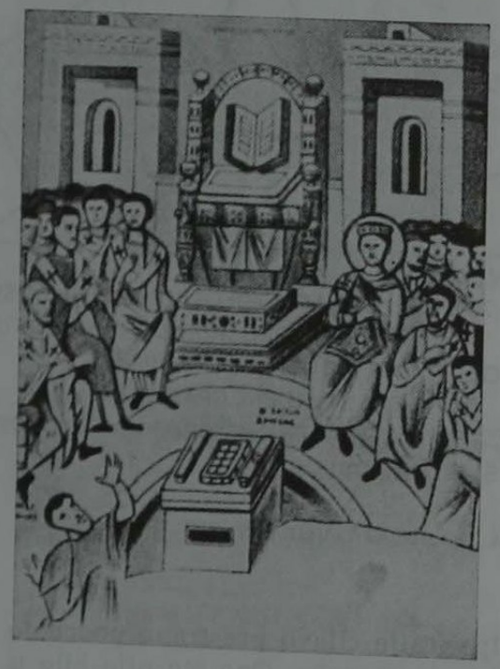

CRKVENI KONCIL NA ZAPADU
(IX ST.)

Franački prodor prema istoku morao je prije ili kasnije naići na otpor tada jedino priznatog cara na Bosporu. Međutim, sukob koji je nastao između dva cara u vezi s Karlovim osvajanjem imao je svoju predigru na crkvenom i političkom polju.

Prije svega, ikonoborstvo je uzrokovalo postepeni raskid između Konstantinopola i Rima, jer ni papa ni car nisu međusobno odobravali poduzete korake. Bizant je na taj način odvratio papi da mu je oduzeo jurisdikciju nad Sicilijom i Kalabrijom i nad prefekturom Ilirikom koji je podvrgao crkvenoj vlasti carigradskoga patrijarha. »Povlačenje novih granica između dvaju crkvenih centara odgovaralo je granici između Istoka i Zapada koju je historijski razvoj faktički već bio povukao«. Time se carigradska patrijaršija proširila na balkanske zemlje i Južnu Italiju, ali je istodobno carska kontrola nad papom — koja je doduše samo formalna

APOSTOL PETAR PREDAJE ZASTAVU KARLU VELIKOM I PAPI LEONU III — PALIJ (MOZAIK, IX ST.)

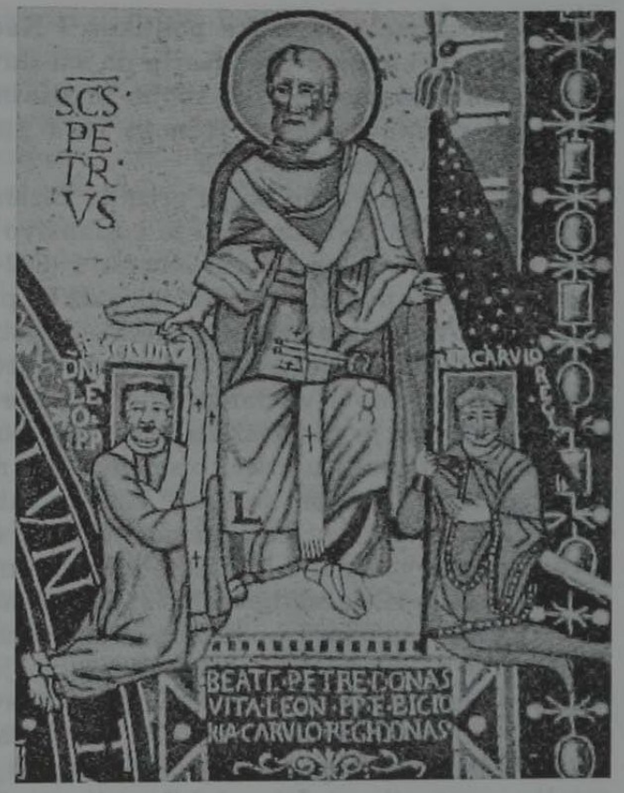

— znatno oslabila. Politički rezultat ikonoborstva bio je taj »da je Rim potisnut s grčkoga Istoka, a Bizant s latinskoga Zapada. A ovo je značilo da je i univerzalizam rimske crkve počeo da gubi tle«.[14] Taj se jaz osobito produbio kada nakon pada Ravene (751. god.), posljednjeg bizantskog posjeda u Italiji, papa više nije mogao očekivati od cara pomoć protiv Langobarda. Zato se on otada okreće prema Zapadu i nalazi, kao što je poznato, u franačkom vladaru novoga zaštitnika. Posve je prirodno da se otuđuje od Bizanta. Iste godine kad je papa Stjepan II prešao Alpe da se sastane s Pipinom — a tim je sastankom »udario temelje osnivanju rimske crkvene države«[15] — on nije našao za potrebno da se sam uputi ili da pošalje poslanike na ikonoklastički sabor u Bizant. Razmimoilaženje između Istoka i Zapada nije se za Karla Velikoga više moglo zaustaviti. »Tragedija stare Carevine sastojala se u tome što se njena sudbina nalazila u rukama žena i eunuha u doba kada je na čelu mlade franačke države stajao jedan od najvećih vladara srednjega vijeka«.[16] Za Irene je doduše uspostavljen na Nicejskom saboru (787. god.) ponovo mir, ali je on bio prividan jer je papa zahtijevao izgubljene pokrajine, o čemu tada nije moglo biti govora. Sabor uopće nije htio čuti za primat rimskoga biskupa. Odraz novoga položaja pape i franačkoga vladara je frankfurtski sabor (794. god.) koji je u prisutnosti papinih poslanika osudio kult ikona. Taj akt jasno pokazuje »da je savez sa Franačkom državom

[14] G. *Ostrogorski*, Istorija Vizantije, str. 76.
[15] G. *Ostrogorski*, n. dj., str. 80.
[16] G. *Ostrogorski*, n. dj., str. 88.

bio postao temelj papinske politike«.[17] Kad je dakle na Božić god. 800. papa Lav III kleknuo pred Karla da mu stavi na glavu krunu, onda je on tim činom nastavio politiku svojih predšasnika. Tadašnjem je svijetu koji je dotad priznavao samo jednoga cara najzad moralo biti jasno da se grčkom caru našao suparnik.

Karlu je bilo stalo da ga prizna i Bizant. U tu je svrhu poslao poslanike carici Ireni u Bizant, ali je poslanstvo zateklo u gradu prevrat u kojem je zbačena sama carica. Nicifor I (802—811), njen nasljednik, osjeća se sve do svoje pogibije suviše jak a da bi priznao uzurpatora na Zapadu. No, Krumova je pobjeda nad carem i carstvom onemogućila njegovu nasljedniku Mihajlu I (811—813) da nastavi jednaku politiku. Franački anali spominju da je novi vladar primio Karlove legate koji su bili poslani još za Nicifora i da je poslavši s njima svoje potvrdio mir. Došavši u Aachen, poslanici su primili u crkvi pismeni tekst mira našto su otpjevali novom caru laudes na grčkom jeziku.[18] Kad su zatim, kažu dalje anali, nastavili put i došli u Rim, primili su potvrdu mira i od pape u crkvi sv. Petra. Ova činjenica pokazuje koliku je važnost imao rimski biskup u političkim zbivanjima prvih desetljeća IX st. A još nedavno se bojao da će postati pokrajinski langobardski biskup. Tekst ahenskoga mira doduše nije poznat, ali je po svemu što se kasnije zbiva jasno da je Karlo pripojio one zemlje koje je do 812. god. podvrgao pod svoju vlast. To će reći uz dotadašnju Dalmaciju i Veneciju (810. god.). Zato je i Einhard kad je u »Životu« Karla Velikoga nabrajao njegove uspjehe, mogao reći da je među ostalima pripojio »i Istru i Liburniju te Dalmaciju, izuzevši primorske gradove koje je u znak prijateljstva i sklopljenoga mira prepustio bizantskome caru«.[19] Tako je nakon 803. god. ponovo potvrđena Karlova vlast nad dalmatinskim Hrvatima, koji su tada živjeli u dvije historijske provincije: u Dalmaciji i Liburniji.

Prema tome, franačko napredovanje prema istoku ima uzduž čitave granice gotovo od Baltika do Jadrana slične posljedice, jer je »okupljanje malih poglavica oko nekoliko pouzdanih "kraljeva" bilo upravo svijesno primjenjivano sredstvo franačke politike da se uredi istočni kaos«.[20] U tom pogledu nisu Hrvati na Jadranu kao ni oni u Panoniji bili neki izuzetak. Zato je upravo u to vrijeme došlo do stvaranja kneževina na tom području.

Još prije nego što su Franci prešavši Alpe mijenjali sliku političkih odnosa u Panoniji i na Jadranu, pripremao se na istoku prodor islama u obrnutom smjeru. Nitko u Bizantu nije očekivao da će Heraklijeva pobjeda nad Perzijom 626. god. otvoriti vrata novom neprijatelju — Arapima. Perzija je ispraznila istočne bizantske provincije, ali su one za nekoliko godina (od 634. do 641. god.) sve do Sirije i Palestine, Mezopotamije i Egipta postale plijenom sposobnog osvajača i kasnijega kalifa Muavije. Bizant ne može više zaustaviti Arape ni na moru, a neprestanim se pljačkama Male Azije pridružila i nova nevolja, petogodišnja opsada Konstantinopola. Arapi su pod zidinama grada doduše zaustavljeni i potisnuti, ali samo za kratko vrijeme. Pokušaj ponovne opsade prijestolnice

[17] N. dj., str. 89.
[18] Annales regni Francorum, str. 136.
[19] Einhardi Vita, str. 16.
[20] Lj. *Hauptmann*. Uloga Velikomoravske države, str. 216.

718. god. svršava s istim uspjehom, ali je tek Lav III 740. god. zaustavio bar za to stoljeće arapska osvajanja. Uspon Abasovića od 750. značio je za Bizant novu opasnost na Mediteranu. God. 827. afrički Arapi osvajaju Siciliju, dok su 825. god. španjolski Arapi učinili Kretu svojim gusarskim gnijezdom. Kako su u svome posjedu imali i Korziku, Sardiniju i Baleare, Arapi su imali u svojim rukama sve otoke na Mediteranu. Sicilija im je služila kao polazna navalna stanica na južnu Italiju. Zato su pali u njihove ruke Bari i Taranto. Od njihovih je napada strepio i Rim, iako u svojim osvajanjima nisu prešli granice južne Italije.

Tek sredinom IX st. Bizant ima snage da povrati bar na kopnu neke svoje posjede. Međutim, na Egejskom moru arapsko je gospodstvo osigurano sve do Nicifora Foke. Stoljetno rvanje između Arapa i Bizanta prestalo je tek u XI st. kada su prvi ispali kao politički takmac drugih, a na njihovu su se mjestu pojavili Seldžuci.

Proširenje islama na afričkom kopnu još je brže i uspješnije. Do 642. god. osvojen je Egipat i Kirenaika, a iduće Tripolis. Oko 670. god. osnovan je Qairawān (Kairuan), pa tom godinom počinje razdoblje četrdesetgodišnjeg osvajanja Tunisa. Bizantu su redom otete: 698. Kartaga a 709. posljednji njegov posjed u Africi, Ceuta. Kad su najzad svladani i Berberi i arapska vlast proširena do oceana namjesnik je Musa prešao na evropsko kopno. On ruši zapadnogotsku državu, a tri godine kasnije njihova je Narbona s druge strane Pirineja. U to je vrijeme arapska vlast na vrhuncu jer se protezala nad Buharom i Samarkandom do kineskoga Turkestana.[21]

Pobjeda cara Lava III nad Arapima pod zidinama Konstantinopola i Karla Martela kod Poitiersa 732. god. zaustavile su zauvijek dalji arapski prodor prema unutrašnjosti Evrope. (Karta str. 174.)

Prema tome, od prvih desetljeća IX st. i Jadran je na dohvat arapskih gusara, pa je i opet bilo samo pitanje vremena kad će iskoristiti prednost koju su im u tom pogledu davala uporišta na Mediteranu.

Za povijest Jadrana i stanovnika njegovih obala bilo je neobično važno što su se nakon konačne pobjede vlasti i interesnih sfera mirom u Aachenu suparnici stvarno povukli. To doduše nije bio rezultat svjesne politike, nego odraz unutrašnjega stanja u oba carstva. Posljedice splasnutoga pritiska vidjele su se vrlo brzo. Na obalama se Jadrana pokazuju nove sile koje su iskoristile povlačenje dvaju careva. Bili su to prije svega Slaveni s istočnih obala i sa srednjega Jadrana kojima se nitko do sedamdesetih godina IX st. nije mogao suprotstavljati. Tvrdnje talijanske historiografije o tome kako je Venecija zamijenila franačko-bizantsku kontrolu na Jadranu u to vrijeme očito se protive stvarnom historijskom razvitku. Venecija je doduše nastojala, kako ćemo vidjeti, spriječiti gusarstvo neretljanskih gusara i u nešto manjoj mjeri Hrvata ali bi se iz sukoba redovito vraćala poražena. Uostalom, ona je kao bizantski posjed unatoč zaštiti Carstva bila ograničena u svojim pothvatima od Slavena srednjeg Jadrana koji su se brzo oteli vrhovništvu dalekog cara.

U toj novoj smjeni snaga na Jadranu i izvan njega proživjet će novonastale kneževine na Jadranu prva desetljeća svoga postojanja.

[21] Vidi pregled arapske povijesti u HE I, str. 550. i d. (od Lj. Hauptmanna). O položaju Arapa na Mediteranu vidi P. *Herre*, Weltgeschichte am Mittelmeer, str. 122. i d.

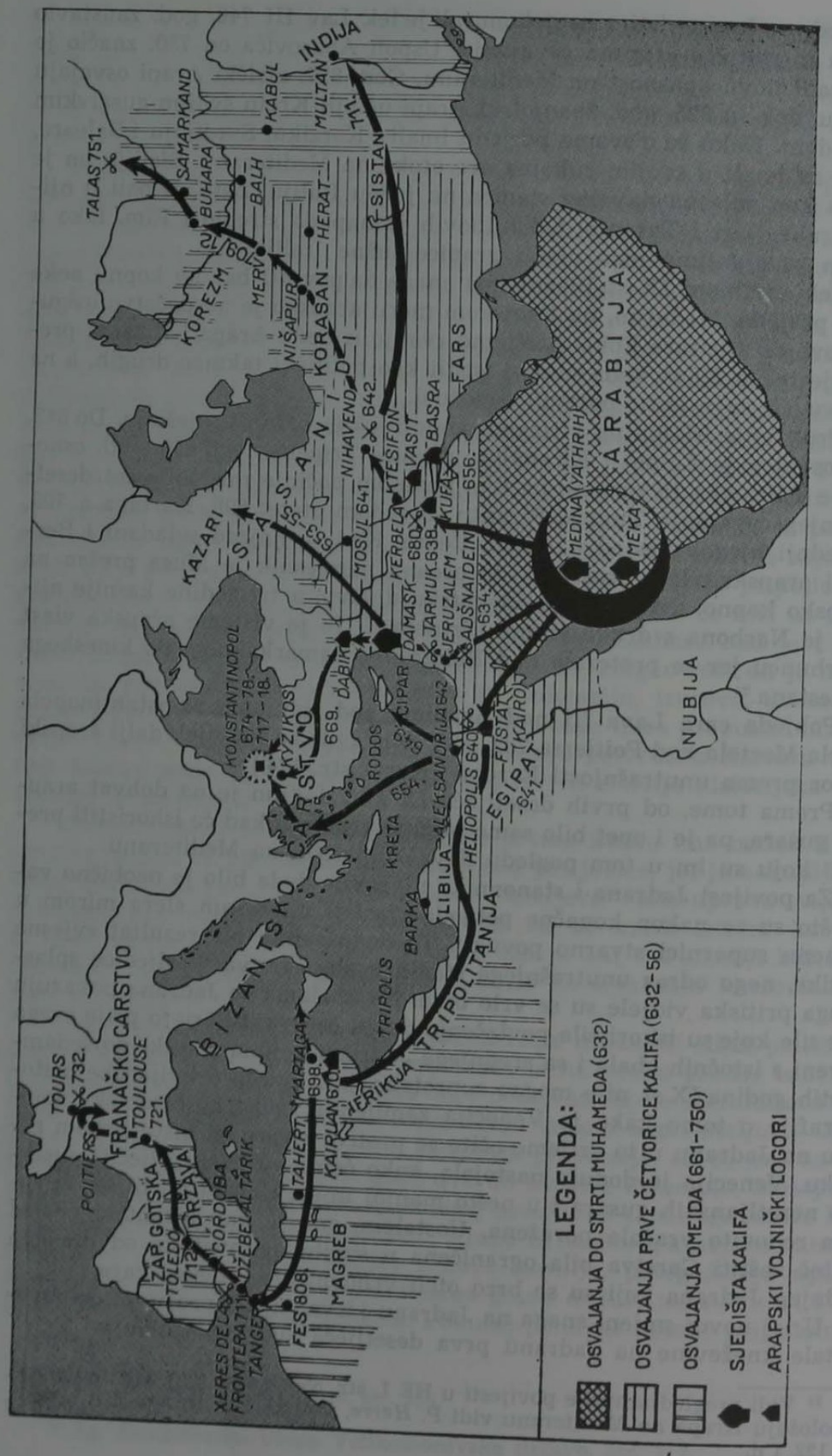

PROŠIRENJE ISLAMA DO 750. G.

2. *Franačka Istra u italskom kraljevstvu (788—951). Rižanski sabor i učvršćenje slavenske općine*

Iako su predstavnici kaštela i gradova na rižanskom placitu 804. god. nastojali prikazati franačku vlast kao potpuno novu s obzirom na javne terete, ona je u biti, pogotovu u ekonomskom pogledu, nastavila bizantske tradicije. Činjenica da se i u bizantsko doba stvara veliki posjed i da u toj novoj franačkoj pokrajini nije bilo dovoljno uvjeta da se feudalni odnosi stvore odjednom gospodarskim putem, morala je u suvremenika stvoriti dojam da je vladanje novoga langobardskoga kralja zloupotreba. Promjene političke vlasti uvijek se najteže osjećaju, iako one vrlo rijetko donose korijenite promjene gospodarskoga sistema. Osim toga Rižanski je sabor pokazao da franačka vlast nije bila ni nepoželjna ni neočekivana za neke istarske biskupe koji su je vrlo dobro znali iskoristiti.

Uvođenje posebnog tipa feudalizma kakav se razvio u doba Karla Velikoga bio bi za bizantsku Istru koban tek tada da su franački vladari bili primorani da u njoj izgrađuju javnu vlast, i na gospodarskom i političkom polju. Ali, kao što su Langobardi ili još prije njih Goti preuzimali jedan dio rimske baštine, tako je i Karlo, pošto je pokorio langobardsku Italiju, bio nasljednik javnih prava u stečenim zemljama. A vladarska su prava cara Novoga Rima bila sasvim jasno određena a sastojala su se — što je možda još važnije — uglavnom od poreza u novcu. Franački vladar naprotiv još nije došao tako daleko. »S obzirom na patrimonijalni karakter germanskih monarhija kao i na to da se nisu mogli oslanjati na sistem izravnih poreza, već u najboljem slučaju na izvanredne doprinose skupština i na veoma skromne carinske dohotke, a uzevši u obzir još i to da su glavni dio svojih prihoda crpli sa svojih prostranih imanja, karolinškim vladarima nije preostalo drugo čime bi ojačali svoju moć i trenutno je postavili na sigurne temelje, nego da obilno darivaju zemlju svojim vazalima franačkog porijekla; taj su običaj uveli također i u Italiju, pa su svjetovnjacima i samostanima poklanjali zemlju naročito duž dolina, kojima vode saobraćajni putovi prema zemljama s druge strane Alpa«. Kako, međutim, glavne karakteristike ekonomskog života ostaju iste kao i u posljednjem stoljeću langobardske vlasti, tj. prevladava uglavnom veliki posjed,[22] to se za franačke vladare ili točnije za članove dinastičke porodice koji su upravljali italskim kraljevstvom postavljalo pitanje koliko će od zemalja i prava stečenih 788. god. zadržati za sebe odnosno svoje činovnike, a koliko će prepustiti pristašama u Istri. Postupak je franačkih vladara uvjetovala prije svega zatečena situacija, jer društveno i ekonomsko uređenje na poluotoku nije bilo ujednačeno.

Prvi podaci o franačkoj Istri pokazuju da je Karlo zadržao vojničku organizaciju. To je potpuno razumljivo. Posljednje desetljeće VIII st. ispunjeno je neprestanim borbama za vlast u Podunavlju i Karlo je kao i njegov sin Pipin trebao svakog vojnika. Stoga je novom zapovjedniku Istre vojvodi Ivanu (dux Johannes) i povjereno da Istrane povede u rat protiv Avara.[23] Zbog vojničkog je interesa i u franačko doba pokrajina

[22] G. *Luzzatto*, Ekonomska povijest Italije, str. 152-3.

[23] B. *Benussi*, L'Istria, str. 99; G. *Vergottini*, Lineamenti storici, str. 38.

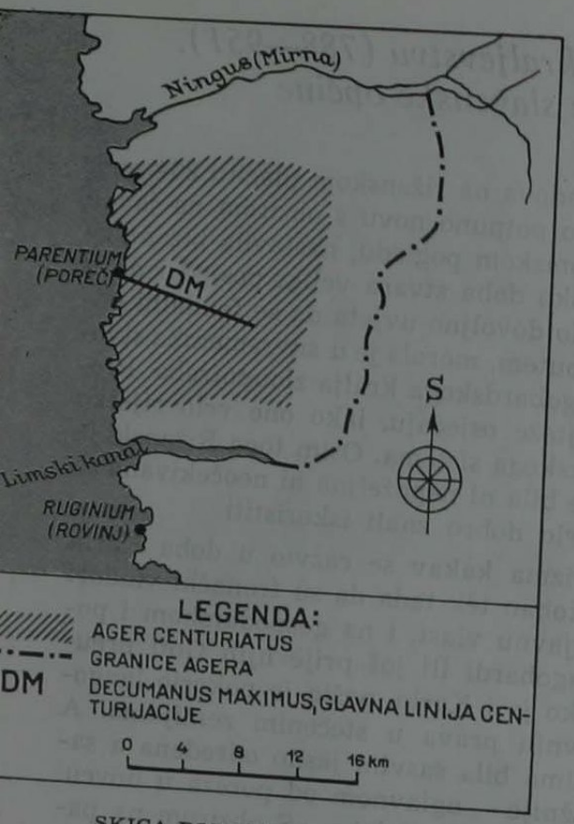

SKICA POREČKOG AGERA

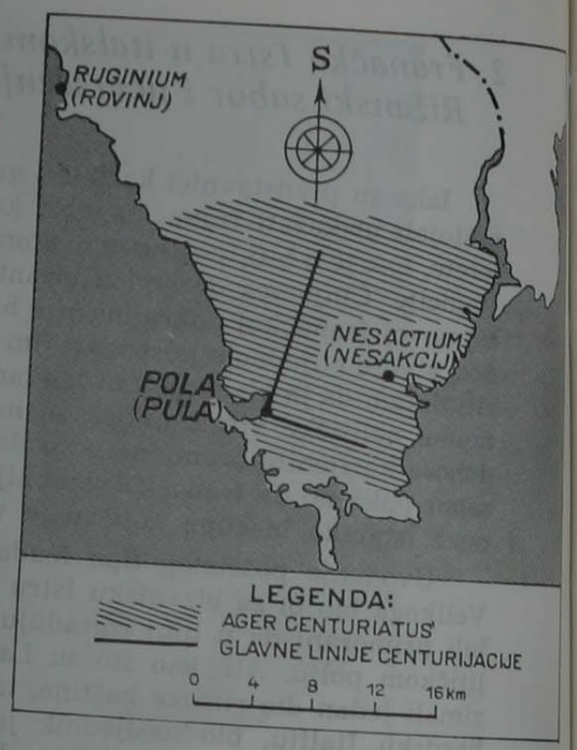

SKICA PULSKOG AGERA

uređena na poseban način. Posve razumljivo da će težište vojničkog tereta počivati opet na leđima Slavena koji se istakao kao krajišnik već u bizantskoj vojsci.

Polazeći sa stajališta da su Franci uveli i u Istri takav feudalni sistem koji je doveo do potpunog preokreta i u društvenim odnosima, neki su talijanski historičari previdjeli da je jedan vojnički sistem zamijenjen drugim. Predstavnici gradova i kaštela tuže vojvodu Ivana da je uklonio tribune, a postavio satnike (centarchi).[24] Bili su to dakako ili Franci ili njihovi pouzdanici koji su preuzeli zapovjedništvo nad vojničko-administrativnim jedinicama. Ta je vojnička organizacija provedena na teritoriju kaštela, ali ne i na području gradova. Civitas zadržava svoga činovnika — on se sada naziva judex — ali gubi veliki dio svoga kotara.[25] Pula još čuva prvenstvo među gradovima, iako je središte franačkoga zapovjednika pomaknuto bliže franačkoj Furlaniji, tj. u Kopar.

Prema tome, ne bi se moglo reći da je osamstoljetna rimska autonomija odjednom i u gradovima zamijenjena franačkim feudalizmom.[26] Patricijat koji se pomalo stvarao u gradovima bizantske Istre nije mogao doduše zadržati političku vlast, ali ga ni Karlo nije mogao ukloniti iz grada. Oduzimanje posjeda koje patricijat ima u gradskom kotaru upu-

[24] Tekst rižanskoga placita vidi R. *Udina*, Placito del Risano. Appendice: Testo del Placito, str. 61—67. i R. *Cessi*, Documenti I, str. 60—67.
[25] B. *Benussi*, L'Istria, str. 100; G. *Vergottini*, n. dj., str. 38.
[26] B. *Benussi*, n. dj., str. 99; G. *Vergottini*, n. mj.

ćuje na to da su provedene i temeljitije promjene u vlasništvu nad zemljom, ali se ne može ustanoviti kako je daleko u tom pogledu išla franačka vlast. Svakako se može pretpostavljati da je poneka tužba na saboru bila pretjerana. Međutim, ne može se govoriti o ukidanju neke »narodne« ili »pučke autonomije«. Promijenio se svakako jedan dio gornjega sloja

LIMITACIJA PULSKOG AGERA

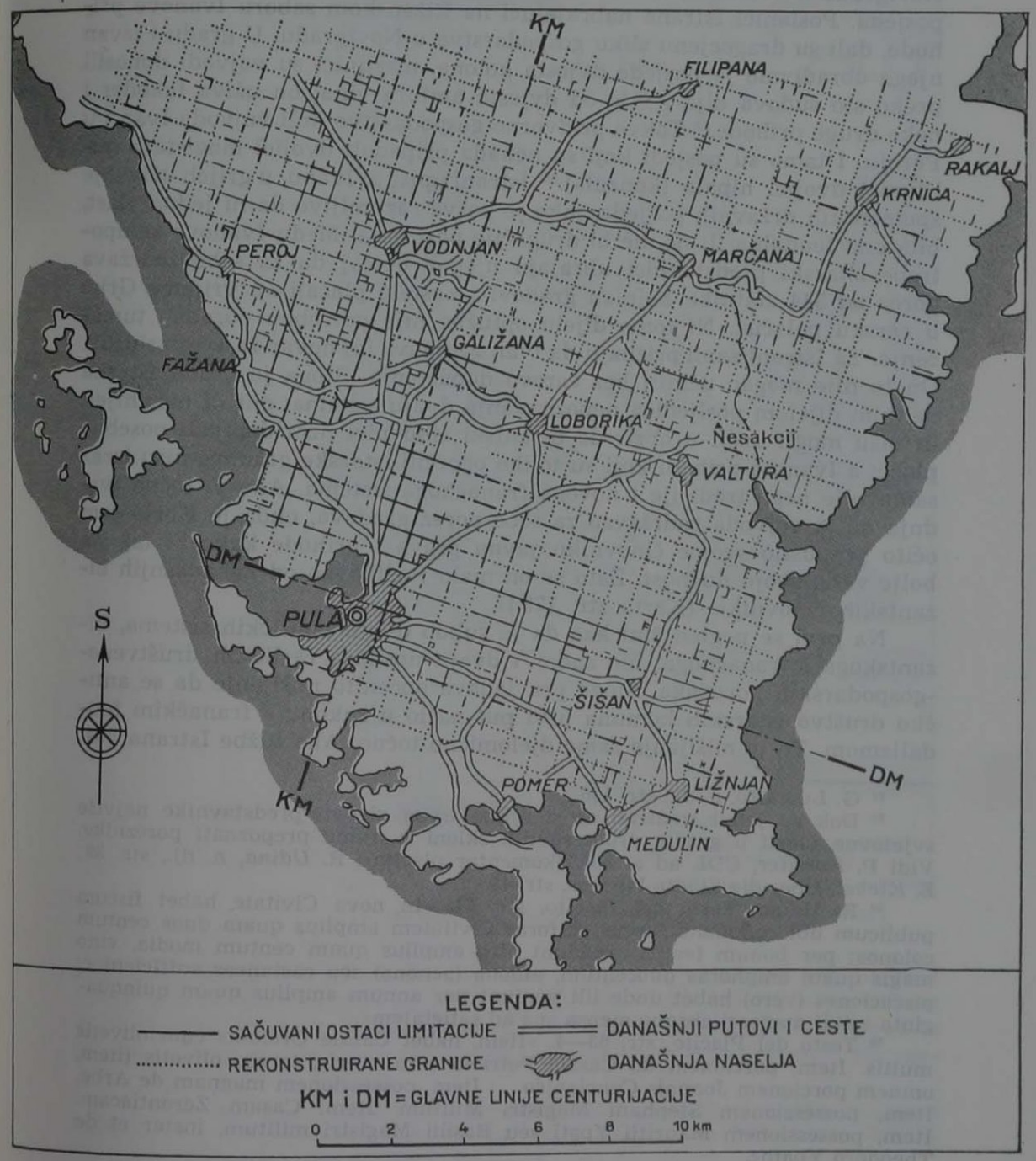

gradskoga pučanstva u kojemu su sada posebno mjesto zauzeli predstavnici crkve i vjerojatno franački vazali. Na to možda ukazuje činjenica da se predstavnici gradova i kaštela nazivaju na saboru na Rižani homines capitanei, a to je upravo izraz koji se upotrebljava za kraljevske vazale u franačkoj Lombardiji.[27] Uostalom, stvarna uloga ovih predstavnika gradova i kaštela ni danas nije u literaturi razjašnjena.[28]

Franački se vladar dakle ne zadovoljava samo tim da naslijedi prava i posjede nekadašnjih bizantskih careva. Njegov vojvoda sjedi doduše u Novigradu na državnom, nekad carskom dobru, ali ima osim toga i drugih posjeda. Poslanici Istrana nabrajajući na Rižanskom saboru Ivanove prihode, dali su dragocjenu sliku gospodarstva u Novigradu. U gradu i izvan njega obrađivalo je posjede dvjesta kolona, maslinici su vojvodi donosili preko sto sudova ulja i više od dvjesta amfora vina; on uživa također i neke druge prihode.[29] Takvo pridvorno gospodarstvo drži vojvoda Ivan i u Peroju. I tamo su posjedi koji su nekada pripadali dvojici magistara militum i dvojici hipata (konzula).[30] Istrani upisuju Ivanu u grijeh uživanje spomenutih državnih posjeda, iako je posve razumljivo da ni jedna vlast, bila ona feudalna ili ne, ne bi drugačije postupila. Među Ivanove zloupotrebe istarski predstavnici ubrajaju njegov običaj da za sebe zadržava porez od 344 zlatnika koje su gradovi i kaštela plaćali »u vrijeme Grka u carsku palaču«. Ni tome dijelu optužbe nije potrebno posebno tumačenje. Tä Istrani sami priznaju da Ivan zadržava taj novac za svoju službu. On to nije mogao učiniti bez careva dopuštenja. Stoga je osuda Istrana velikim dijelom posljedica nepoznavanja dvaju sistema: oni ili nisu htjeli ili nisu mogli uzeti u obzir da bizantski činovnici nisu dobivali posebne plaće; a Ivanovi prihodi koji su toliko ogorčili istarske gradove nisu izraz samovolje nego tradicije i novoga franačkoga sistema. Ako je točna tvrdnja da je vojvoda zadržavao za sebe porez gradova, onda je Karlo sam očito prepustio svome činovniku javna prava i prihode kako bi taj što bolje vršio svoju dužnost. Zato se on malo razlikovao od nekadašnjih bizantskih činovnika. (Karta str. 179.)

Na prvi se pogled čini kao da je sukob dvaju političkih sistema, bizantskoga i franačkoga, bio sudar i dvaju nosilaca različitih društveno-gospodarskih poredaka. Stoga prevladava općenito mišljenje da se antičko društvo istarskih komuna prvi put našlo u sukobu s franačkim feudalizmom. To je mišljenje samo djelomično točno. Ako tužbe Istrana 804.

[27] G. *Luzzatto*, n. dj., str. 156.

[28] Dok su jedni smatrali da u njima treba gledati predstavnike najviše svjetovne vlasti u gradu, drugi su bili skloni u njima prepoznati poreznike. Vidi P. *Kandler*, CDI, ad a. 804. (komentar placita); R. *Udina*, n. dj., str. 39; E. *Klebel*, Über die Städte Istriens, str. 48.

[29] R. *Udina*, Testo del Placito, str. 64. »In nova Civitate habet fiscum publicum ubi commanet, intus et foras Civitatem amplius quam duos centum colonos; per bonum tempus reddunt oleo amplius quam centum modia, vino magis quam amphoras duocentum, alnona (aenona) seu castaneas sufficienter; piscaciones (vero) habet unde illi veniunt per annum amplius quam quinquaginta solidi mancosi absque mensa sua ad satietatem«.

[30] Testo del Placito, str. 63—4. »Item, habet Casale Orcionis cum olivetis multis. Item, porcionem de Casale Petriolo cum vineis, terris, olivetis (item, omnem porcionem Joannis Cancianico ... Item, possessionem magnam de Arbe. Item, possessionem Stephani Magistri Militum. Item, Casam Zerontiacam. Item, possessionem Mauritii Ypati seu Basilii Magistri militum, instar et de Theodoro Ypato«.

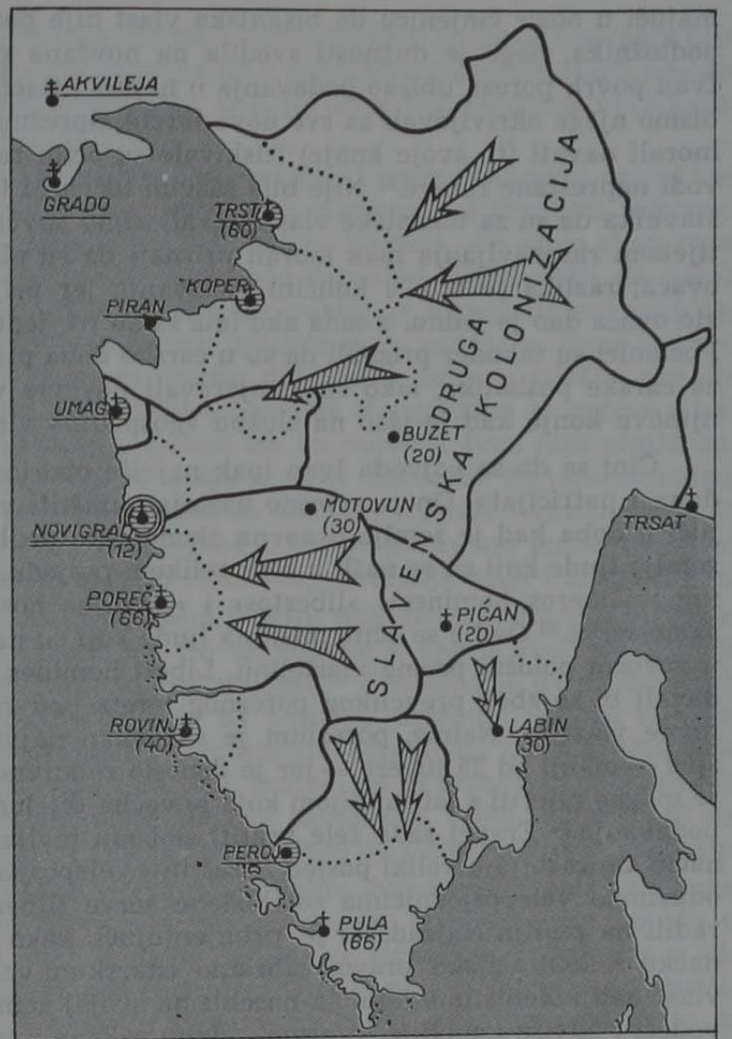

FRANAČKA ISTRA U ITALSKOM KRALJEVSTVU

god. odgovaraju stvarnom stanju, onda je vojvoda Ivan pri organizaciji svoga pridvornoga gospodarstva štedio Slavene i sav teret prebacivao na gradsko stanovništvo. Zato se i ono tuži da nikad nije davalo krme, radilo na dvoru, obrađivalo vinograde, palilo vapnenice ili zidalo kuće.[31] Ne uzi-

[31] Testo del Placito, str. 65. »Fodere nunquam dedimus, in curte nunquam laboravimus, calcarias nunquam fecimus; casas nunquam edificavimus, tegoria nunquam facimus, canes nunquam pavimus ...«.

majući u obzir činjenicu da bizantska vlast nije poznavala osobne službe podložnika, nego je dužnosti svodila na novčana podavanja, vojvoda je Ivan povrh poreza ubirao podavanja u naturi i tlaci. Bilo bi pogrešno kad bismo njega okrivljavali za sve nove terete. Sprežnu tlaku koju su Istrani morali davati (tj. svoje konje) iziskivale su očito ratne prilike, jer Karlo vodi neprestane ratove.[32] Nije bila sasvim točna ni tvrdnja istarskih predstavnika da su za bizantske vlasti davali samo novčana podavanja. Oni su tijekom raspravljanja ipak morali priznati da su plaćali npr. desetinu od ovaca; razlika je bila u količini podavanja jer prije onaj »koji je imao sto ovaca dao je jednu, a sada ako ima samo tri, jednu se od njih uzima«[33] Poslanici su također priznali da su u carsko doba plaćali izvanredan porez za carske poslanike, iako su zamjeravali novome vojvodi što je uzimao njihove konje kad je išao na službu »gospodina vladara«.[34]

Čini se da se vojvoda Ivan ipak najviše oborio na veliki posjed građana i patricijata. On je svjesno nastojao uništiti veliki posjed oduzimajući u doba kad je zemlja osnovna ekonomska podloga života vlasnicima zemlje ljude koji su se našli u tom velikom posjedu. Ivan je oduzeo Istranima »liberos homines«, »libertos« i »advenas hostes«, a ostavio im je samo serve.[35] Ovdje se očito misli na ljude koji su na različite načine došli u zavisan položaj prema vlastelinu. Liberi homines, mali posjednici, predavali bi se zbog prevelikog poreznog tereta pod zaštitu crkvene i svjetovne vlastele. Naime, poreznim je sistemom najviše pogođen mali posjed — manji od 25 jugera — jer je donosio relativno malo prihoda, a nije se mogao mjeriti s latifundijom koja je većim dijelom oproštena od javnih podavanja.[36] Franci sada žele vratiti slobodu malim posjednicima na taj način što razbijaju veliki posjed i »zaštitu« veleposjednika. Ivan je, štoviše, oduzimao veleposjednicima oslobođene serve (libertos) koji su također radili na zemlji. Najzad, on je, primjenjujući, kako ćemo još vidjeti, frančko kolonizacijsko pravo, zabranio istarskim veleposjednicima svaku vlast nad kolonistima koje su naselili na svojoj zemlji. Prema tome, provodeći i odviše temeljite reforme u duhu zakona i odredaba koje je i inače primjenjivao njegov vladar, vojvoda Ivan ostavljao je Istranima samo serve, neslobodne seljake, i poslugu, s kojom su, kako se tuže, morali ići u rat. Ipak je kasnije zbog žestokog otpora pristao na to da im vrati vlast

[32] Testo del Placito, str. 65. »Quando ille venerit in servitio Domini Imperatoris ambulare aut suos dirigere homines, tollit nostros caballos et nostros filios cum forcia secum ducit et facit eos sibi trahere saumas procul fere triginta et amplius millia; tollit omnia eis quidquid habent et solum(modo) ipsa persona ad pedes remeare facit propria. Nostros autem caballos aut in Franciam eos dimittit aut per suos homines illos donat«.

[33] Testo del Placito, str. 65—66. » . . de centum capita ovium qui habebat unum modo, autem qui ultimum tres habet unum exinde tollit et nescimus intueri per annum sui actores exinde prendunt«.

[34] Vidi tekst u bilj. 32.

[35] Testo del Placito, str. 65. »Liberos homines non nos habere permittit, sed tantum cum nostris servis facit nos in hoste ambulare; libertos nostros abstulit; advenas hostes ponimus in casa vel ortora nostra, nec in ipsos potestatem habemus.

Graecorum tempore omnis tribunus habebat excusatos quinque et amplius et ipsos nobis abstulit«.

[36] N. *Udina*, n. dj., str. 50.

nad »komendatima«, slobodnjacima i kolonistima.[37] Očito da obećanja nisu bila sasvim iskrena jer je činjenica da s nastupom franačke vlasti nestaje veliki posjed gradskog patricijata koji je prije tog vremena obuhvaćao pretežni dio gradskoga kotara.

Franci ne štede ni prava općina i kaštela. I prema istarskoj općini kao pravnom licu koje uživa neka prava Ivan nastupa kao franački reformator. Tužbe su općina doduše uperene protiv biskupa, ali samo zbog toga, kako ćemo vidjeti, što su oni s pomoću franačke vlasti došli do nekih prava. Kako je javnim dobrom (fiscum publicum ili palatinum) raspolagao samo vladar, istarske su općine izgubile svoje pašnjake, šume i pravo ribarenja na slobodnom moru (maria publica).[38] Jednom riječju, sve što članovi općine uživaju zajednički (comunia). Za gradske je općine i kaštela bilo u svakom slučaju pogubno što im vojvoda Ivan nije vratio općinska prava i dobra. Ona su došla u ruke crkvenih dostojanstvenika. Stvarajući svoja vlastelinstva, nova su istarska vlastela trebala isto tako »comunia« za svoje ljude pa je grad i kaštel postepeno gubio ne samo slobodnu pašu i pravo žirenja ili slobodnog ribarenja nego i druga prava.

Vojvoda Ivan se na Rižanskom placitu pokazao vrlo susretljiv prema zahtjevima istarskih prisežnika. On se, sudimo li prema riječima koje je tada izrekao, posve odrekao novih zahtjeva.[39] Neobično je da predstavnik franačke vlasti odjednom pristaje na potpuno ukidanje novoga sistema i ide tako daleko da slavensku kolonizaciju ograničuje na područje koje ne zanima istarske gradove i kaštele. Budući da je Ivanovu postupku bio uzrok gospodarski sistem, a ne njegova samovolja, teško je vjerovati da je on na saboru bio iskren i da je zbilja mislio na posvemašnje popuštanje.

Za nas je vrlo važno utvrditi još jednu činjenicu. Prema izjavama Istrana vojvoda Ivan uživa sve javne prihode, tako da ništa ne ide u carsku blagajnu. No, čini se da je ono što se Istranima odgojenim u bizantskom duhu činilo zloupotrebom bila tipična pojava feudalnog Zapada. Karlo je bez sumnje prepustio svojem čovjeku i svoje prihode. Iz te se činjenice nadalje nameće zaključak da su i u Istri feudalni odnosi nastajali na dva načina: gospodarskim putem tj. stvaranjem vlastelinstava i političkim, prijelazom javnih ili kraljevskih prava na njegove činovnike. Oba su procesa djelovala i na formiranje društvenih odnosa. Iako je zbog nedostatka izvornih podataka gotovo nemoguće utvrditi koji je proces bio jači, čini se da nećemo pogriješiti ustvrdimo li da ni u Istri nije franačka vlast raspolagala s dovoljno materijalnih mogućnosti za razbijanje teritorijalne ili seljačke općine. To uostalom kako ćemo još vidjeti, ni njoj samoj nije bilo u interesu.

[37] Testo del Placito, str. 66. »Libertos vestros reddam vobis secundum legem parentum vestrorum; liberos homines habere vos permittam, ut vestram habeant commendationem, sicut in omnem potestatem Domini Nostri faciunt. Advenas homines qui in vestro resident, in vestra sint potestate«.

[38] Testo del Placito, str. 63.

[39] Testo del Placito, str. 66. »Istas silvas et pascua, quae vos dicitis, ego credidi, quod a parte Domini Imperatoris in publico esse deberent; nunc autem si vos jurati hoc dicitis, ego vobis (non) contradicam. De collectis ovium in antea non faciam, nisi ut antea vestra fuit consuetudo. Similiter et de exenio Domini Imperatoris. De opere vel navigatione seu pluribus angariis, si vobis durum videtur non amplius fiat«.

Stoga je franački teret pao na leđa istarskih građana i stanovnika kaštela. Odgovor na pitanje zašto se oni odjednom dižu na biskupe, a nagađaju se s metropolitom i popuštaju mu, valja tražiti u zbivanjima posljednjih desetljeća VIII i prvih IX st. Za crkvene dostojanstvenike koji su već za bizantske vlasti imali odličan položaj nije mogla nakon pada langobardskog kraljevstva postojati nikakva sumnja u to kakva ih sudbina čeka ako se ne priklone Francima. Uostalom, pristajanje uz Franke moglo je za njih biti više nego korisno. Karlu su također nedostajali ljudi na koje se mogao osloniti u zemlji koju je htio podvrći svojoj vlasti. Zato se i prije nego što je Istra došla pod franačku vlast razvila suradnja između kralja i crkvenih dostojanstvenika. Jer kralj je bio primoran naplatiti savezništvo oprostima od javnih tereta, a to se popuštanje odrazilo zatim na povećanim teretima stanovnika istarskih gradova i kaštela.[40] Međutim, biskupi se u prvih dvadesetak godina franačke vlasti nisu zadovoljili samo time da stresu sa sebe obavezu javnih podavanja. Priznati privilegirani položaj omogućuje zloupotrebe koje bizantska vlast ipak nije dopuštala. Nezadovoljstvo je tinjalo dok najzad nije svim žarom izbilo na Rižanskom placitu. Predstavnici kaštela i gradova nisu htjeli više šutjeti. Pred sakupljenim istarskim biskupima oni su redali zloupotrebe i napade ne čineći — možda i svjesno — razliku između kraljevskih povlastica podijeljenih biskupima i biskupske samovolje. Očito je, naime, da se prve optužbe predstavnika odnose na vladarski privilegij, a ne na zloupotrebu. Sam kralj je bez sumnje oslobodio biskupe dužnosti javnih podavanja i ukonačivanja njegovih poslanika. Zbog toga se predstavnici Istrana tuže da biskupi neće davati dužnu polovicu javnih podavanja — onako kako su davali u doba bizantske vlasti — i da neće primati carske poslanike u svoje palače. Preostale su tužbe rezultat biskupske samovolje koju ne nadzire kraljevska vlast, pa iskorištava priliku da promijeni odnos prema podložnicima u svoju korist. Biskupi su sada nametnuli težacima koji su obrađivali njihove vinograde težu obavezu na taj način što su četvrtinu zamijenili trećinom. Ali, da bi to i formalno mogli provesti, morali su promijeniti tekstove i uvjete dotadašnjih ugovora o težaštini.[41] Ali biskup se više ne zadovoljava ni time da po svojoj volji određuje odnos i terete podložnika koji obrađuju njegovu zemlju. On zahvaća, zahvaljujući vladaru koji mu to omogućuje, i u prava općine. »Nitko nije bio silom gonjen — kažu predstavnici — radi paše i žira iz šikarja već se vladalo po običaju predaka«.[42] Prema tome, biskupi su tjerali stanovnike gradova i kaštela s općinskih pašnjaka očito zbog toga što su odbijali da za pašu i žirenje u općinskim šumama plaćaju biskupu određena podavanja. Slično

[40] Testo del Placito, str. 62—3. »Ad missos Imperii sive in quacumque datione aut collecta medietatem dabat Ecclesia et medietatem populus... Quando Missi Imperii veniebant in Episcopiis habebant collocationem et dum interim reverti deberent ad suam dominationem, ibique habebant mansionem«.

[41] Testo del Placito, str. 63. »Quaecumque cartulae emphyteoseos aut libellario jure vel non dolosae commutationes nunquam ab antiquum tempus corruptae fuerunt ita ut nunc fiunt«.

[42] Testo del Placito, str. 63. »De herbatico vel glandatico nunquam aliquis vim tulit inter vicora nisi secundum consuetudinem parentum nostrorum«.

su biskupi zloupotrebljavali i dotadašnje pravo slobodnog ribarenja.[42a] Da bi dokinuli stare običaje koji su im vezali ruke u slobodnom postupku prema težacima, crkveni dostojanstvenici nisu dopuštali da dođe do zastare prema kojoj težak stječe pravo »vječnoga zakupa«. Biskupi su prekidali težački odnos prije roka zastare, tj. prije trideset godina. Istrani se, dakako, tuže i na taj novi običaj, jer kažu »onaj koji bi tri put uzimao u najam crkvene zemlje nikad se više ne bi bacao van«.[43]

Budući da su istarski biskupi i kasnije dobivali od vladara pravo ubiranja nekih javnih podavanja, nije isključeno da i ovo prisvajanje općinskih prava nije zloupotreba. Ipak je taj spor, gledan sa stajališta gospodarstva i pravnoga razvitka, bio korak naprijed u izgradnji feudalne vlasti istarskih crkvenih dostojanstvenika.

Međutim, da su stanovnici poluotoka i sami imali dovoljno razloga da pripomognu takav proces feudalizacije, pokazuje njihov odnos prema gradeškom metropolitu Fortunatu. Ako su istarski biskupi pristali uz Franke zato da održe svoj dotadašnji položaj, onda je njihov metropolita, gradeški patrijarh imao još mnogo više razloga da radi u korist vladara. Ta u njegovu je susjedstvu akvilejski patrijarh — tada već pod franačkom vlašću — i otpor bi bizantskoga metropolite lako mogao navesti Karla da mu otme sufragane i da ukine njegovu metropoliju. Stoga je potpuno razumljivo da Fortunat koji je možda prije toga bio tršćanski biskup, radi u korist Franaka. Štoviše, vođen željom za vlašću, on se kasnije u promijenjenim prilikama nije ustručavao prijeći Bizantu, što je najzad i dovelo do tog da su ga i Franci i Bizant kao sumnjivo lice odbacili, pa je umro u progonstvu u Franačkoj.[44] Ispunjen nadom da će mu potpomaganje franačke politike donijeti pobjedu nad suparnikom, Fortunat je užurbano radio da i mletački dukat dođe pod Karlovu vlast. Njegovo odlučno pristajanje uz Franke odraz je unutrašnjih sukoba i političkih promjena u mletačkom dukatu. Fortunat ga je iskoristio, priveo je sukobe povoljnom svršetku i nagrađen je imunitetom, poreznim i sudskim, na svim posjedima svoje crkve u italskom kraljevstvu, tj. u Istri, Romagni i Lombardiji, zatim oprostom od podavanja dužnih lađa i metropolitanskim pravom nad istarskim biskupijama.[45] Kako Fortunatovo metropolitansko pravo nije ovisilo o istarskim biskupima, nego o papi, to se Fortunat odlučio zastupati interese istarskoga stanovništva protiv vlastitih sufragana. Stoga na saboru na Rižani ni jednom nije ustao u obranu biskupa ili vojvode Ivana. Štoviše, upravo onaj kojega je car nagradio povlasticama u Istri preuzima na sebe zadaću da na dvoru iznese teškoće franačke vlasti u Istri. Dakako, da je za to posredovanje i očekivao nagradu. On je zahtijevao od istarskih općina da mu oproste podavanja »koja je od davnih vremena vama (tj. Istranima) moja sveta crkva podavala«, jer on im je svagdje gdje je mogao bio od pomoći. Na saboru je još jednom upozorio Istrane da se za njih mnogo istrošio, da je, štoviše,

[42a] Testo del Placito, str. 63. »Maria vero publica ubi omnis populus communiter piscabant, modo ausi non sumus piscare, qui cum fustibus nos caedunt et retia nostra concidunt«.

[43] Testo del Placito, str. 63; L. *Kirac*, Crtice, str. 56.

[44] G. *Vergottini*, Lineamenti storici, str. 40.

[45] R. *Cessi*, Storia di Venezia II, str. 111.

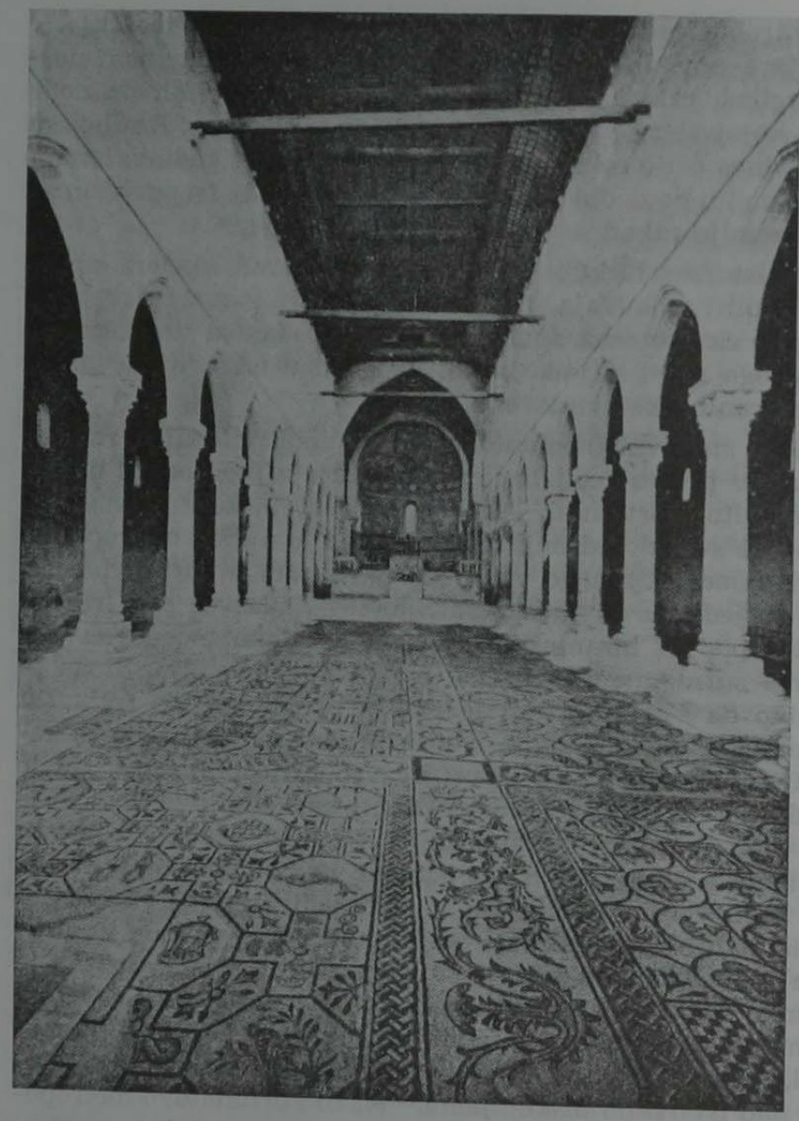

AKVILEJA: POPONOVA BAZILIKA, IX—XI ST.

u njihovo ime slao caru podavanja.[46] Nakon takvih uvodnih riječi predstavnici Istrana mogli su jedino potvrditi tobožnji »stari običaj«. Tek su zamolili Fortunata neka se i njegovi ljudi drže dogovora. I dodali su neka se i on drži staroga običaja pri primanju carskih poslanika, a za nagradu su mu odredili besplatnu ispašu njegove stoke u općinskim pašnjacima.[47] Prema tome, Istrani su vrlo dobro znali razlikovati ulogu crkvenih do-

[46] Testo del Placito, str. 61—2. »Ego nescio si super me aliquid dicere vultis; verumtamen vos scitis omnes consuetudines quas a vestris patribus Sancta Ecclesia mea ab antiquo tempore usque nunc dedit, vos mihi eas perdonastis; propter quod ego ubicumque potui in vestro fui adjutorio et nunc esse volo; et vos scitis, quod multas dationes vel missos in servitium Domini Imperatoris propter vos direxi. Nunc autem qualiter vobis placet, ita fiat«.

[47] Testo del Placito, str. 62.

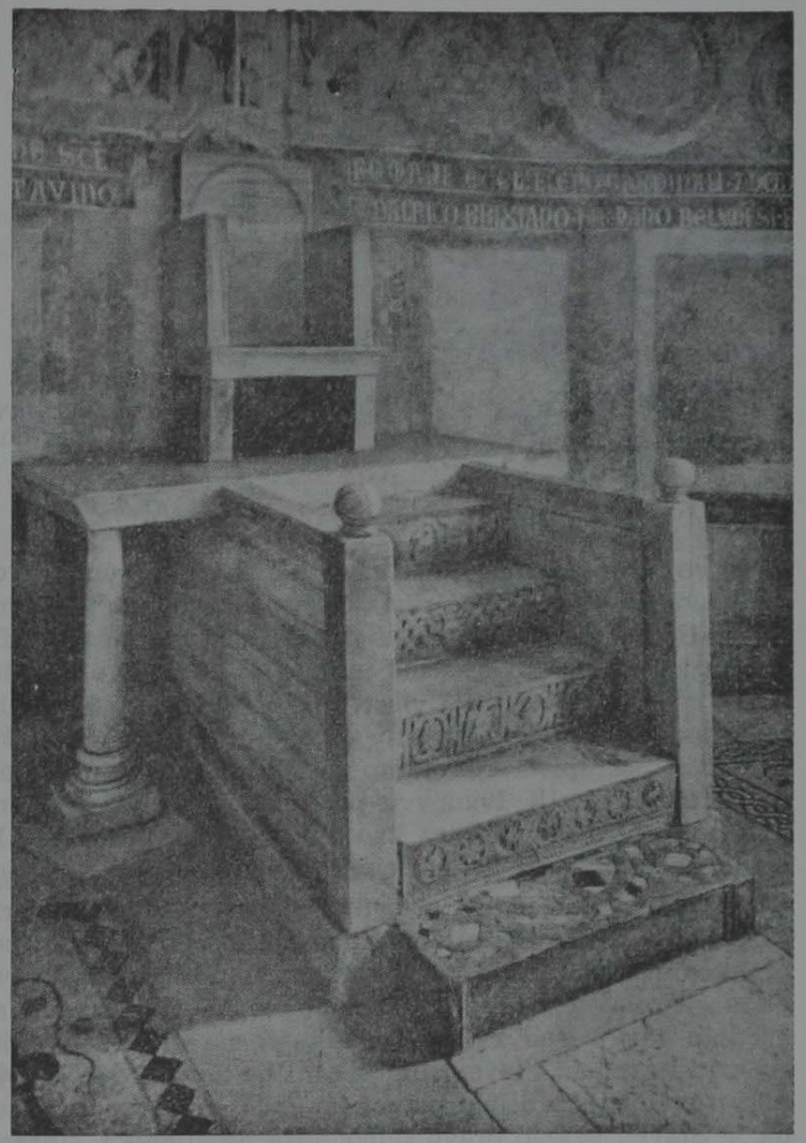

AKVILEJA: PATRIJARŠIJSKA KATEDRA U APSIDI

stojanstvenika u franačkoj Istri, ali ih je sve teži položaj primorao da popuste Fortunatu koji je vlastite interese bar nekako prikrivao zauzimanjem za njih.

Međutim, kako treba tumačiti onaj skup optužbi protiv vojvode Ivana na saboru koje poslanici svrstavaju u njegova nasilja, a tiču se Slavena? Naime, oni se tuže Karlovim predstavnicima, da im je Ivan oduzeo šume, travnjake i oranice, da se nije ustručavao podvrgnuti pod svoju vlast njihove utvrde i sela. »Na naše je zemlje postavio Slavene, oni oru našu zemlju i naše šikarje, kose naše livade, pasu na našim pasištima i za te naše zemlje plaćaju najamninu Ivanu«.[48] Iz ovih se tužbi može razabrati

[48] Testo del Placito, str. 64. »Insuper Sclavos super terras nostras posuit, ipsi arant nostras terras et nostras runcoras, segant nostras pradas, pascunt nostra pascua et de ipsis nostris terris reddunt pensionem Joanni«.

STAROHRVATSKO GROBLJE U ŽMINJU: GROB BROJ 10

da je vojvoda smatrao ničiju zemlju državnom i onda ako je bila sastavni dio gradskih kotara. Već sama činjenica da je na takvom području naseljavao Slavene dokazuje da je on primjenjivao tadašnju franačku politiku prema kojoj se uzima kao »bonum publicum« sve ono što nije obrađeno ili što nije u neposrednoj vlasti i iskorištavanju stanovništva.[49] Istranima se to činilo nečuvenim zbog toga što je proteklo oko dvjesta godina otkako je Bizant postupivši vjerojatno na isti način izgrađivao obrambeni sistem na državnoj zemlji. Ivanov je postupak što se tiče slavenske kolonizacije to razumljiviji što je Istra kao nova stečevina bila, uz Panoniju, pogranična pokrajina, pa ju je trebalo što čvršće povezati s carstvom.

Budući da je tada i u franačkoj Istri bio uveden pridvorni sistem u gospodarstvu, nastaje pitanje kakav je bio gospodarski položaj naseljenih Slavena. Naime, pridvorno gospodarstvo pretpostavlja neslobodno stanovništvo, serve koji naseljavaju i obrađuju vlastelinovu zemlju, a njemu predaju sav prirod sa zemlje. Iako se ne može isključiti mogućnost da su neki naseljeni Slaveni bili vezani uz nova franačka vlastelinstva, osobito u središnjem dijelu poluotoka, ipak se može opravdano pretpostaviti da je Slaven uživao pravo slobodnoga naseljenika. Upravo u doba Rižanskog sabora izdan je Ahenski kapitular prema kojemu se svaki »utilis homo« treba naseliti na krčevini »kako bi se naša služba poboljšala«.[50] Zato su i Slaveni bili slobodni kolonisti. Oni su bez sumnje plaćali državi najamninu (pensio) kao i drugi slobodni ljudi.[51] Koliko je franačka vlast bila početkom IX st. zainteresirana za slavensku kolonizaciju, pokazuje odgovor vojvode Ivana na tužbe istarskih predstavnika. Naime, on je pozvao predstavnike da pođu na one zemlje na kojima stanuju Slaveni, pa ako čine štetu građanima, on će ih izbaciti; »ali, ako dopustite da ih pošaljemo na takva pusta mjesta na kojima mogu stanovati a da vam ne

[49] M. *Kos*, O starejši kolonizaciji, str. 60.

[50] »Et ubicunque inveniunt utiles homines detur illis silva ad stirpandum ut nostrum servitium inmelioretur«. M. *Kos*, n. dj., str. 61, bilj. 22.

[51] M. *Kos*, n. dj., str. 61. konstatira da je »prav v letih rižanskega placita šla obča frankovska državna in gospodarska politika splošno za tem, naseliti pusto in neobdelano zemljo s kolonisti, ki naj jo kultiviraju, plačujejo od tega državni davek in s tem koristijo javnosti«.

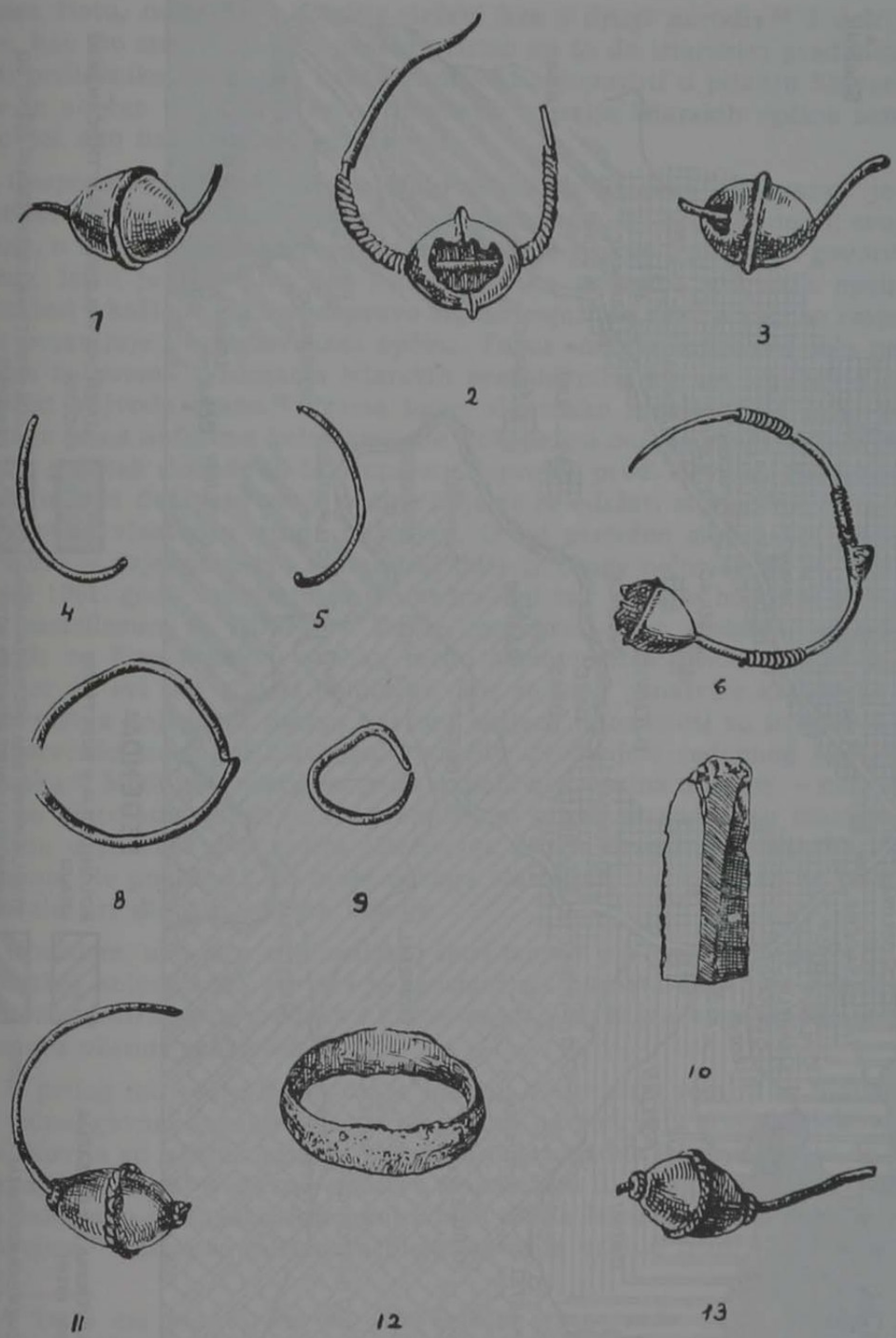

(ŽMINJ): NEKI PREDMETI NAĐENI U GROBOVIMA

Prilozi iz groba br. 64 (1—6), br. 69 (8, 9), br. 72 (11—12) i br. 73 (10).

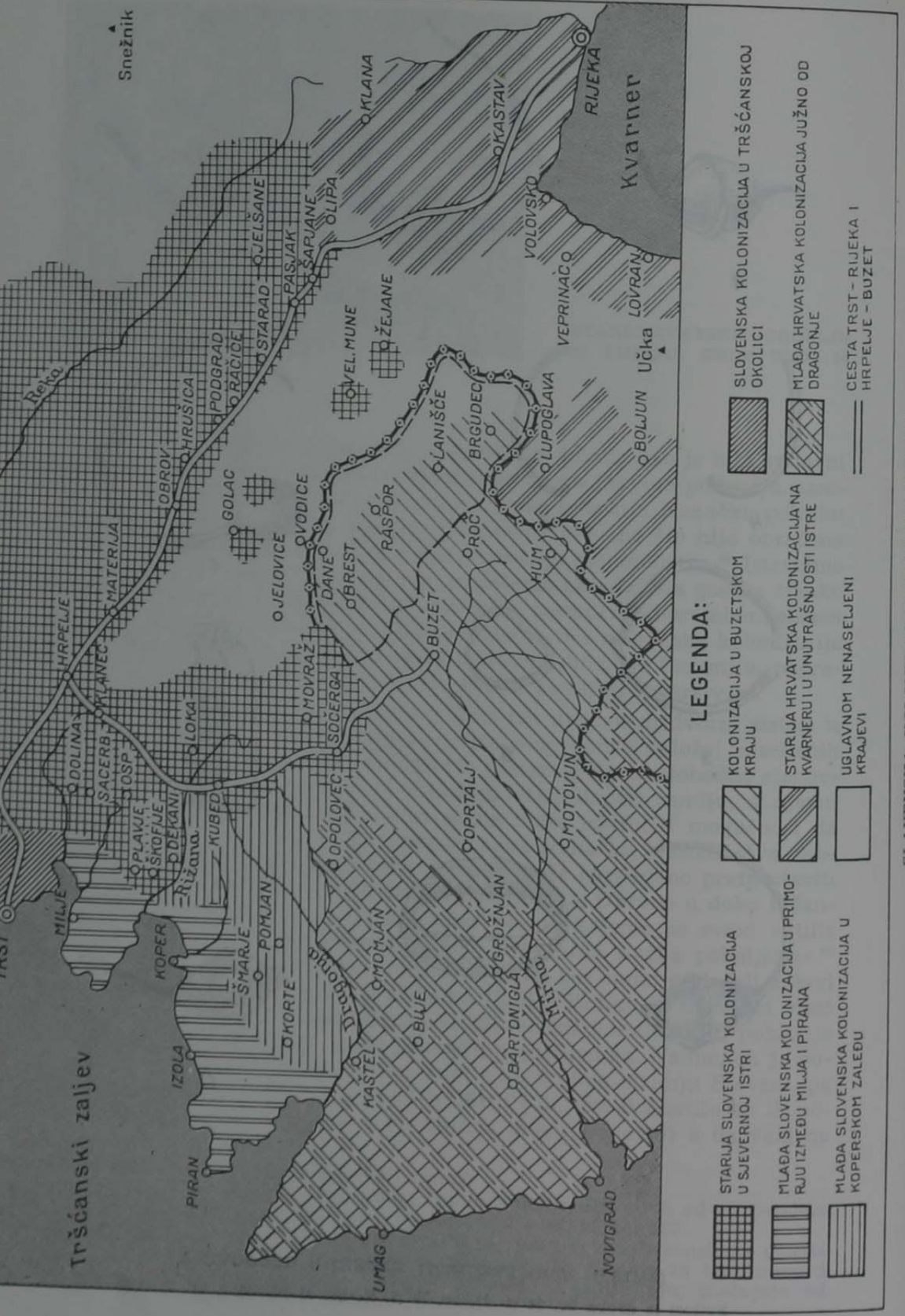

nanose štetu, neka tamo koriste državi kao i drugi narodi«.[52] I dok je Ivan, kao što smo vidjeli, u načelu pristao na to da istarskim građanima vrati podložnike, koloniste i težake, nije htio popustiti u pitanju Slavena. Zato je obećao ukloniti Slavene iz pustih zemalja istarskih općina samo uz uvjet ako nanose štetu građanima.

Gospodarski slobodnom položaju istarskih Slavena odgovarao je i politički položaj. Ne može biti nikakve sumnje da su i Slaveni dobili svoje općine, o kojima rižanska pregovaranja još ne govore i ne mogu govoriti. Naime, Istra je formalno još podijeljena na područja gradskih općina (civitates) i kaštela, iako se zapravo u granicama tih kotara koji se raspadaju pojavljuje nova slavenska općina. To su »manja kaštela« i sela nad kojima su prema tvrdnjama istarskih predstavnika Istrani izgubili vlast u korist vojvode Ivana.[53] Prema tome, slavensko naseljavanje Istre zasnovano je na načelima kolonizacijske slobode, pa ono ne znači za Slavene nikako gubitak slobode ili čak ropstvo. Naprotiv, pređi Hrvata i Slovenaca i sada u Istri dobivaju svoje općine koje će se održati stoljećima, iako će se vrhovna vlast nad njima mijenjati. O toj pretežno slavenskoj općini posredno je svjedočanstvo »zemaljski mir« iz druge polovice XI st. Tada, tj. oko 1061. god.,[54] zaklinju se na međusobni mir »omnes homines civitatum, castellorum et villarum«. Dakle, markgrof, knez, biskupi i istarski velikaši ne čine nikakvu razliku među stanovnicima gradova, kaštela i sela, jer su svi oni »liberi homines«. Mir se bavi ponajviše kategorijom stanovništva koji izvor naziva paysani, seljaci. Spomenuti su istarski dostojanstvenici nastojali iskorijeniti vraždu uvođenjem redovnog sudskog postupka.[55] Međutim, značajno je da u diobi nekretnina ubojice — nekretnina se vjerojatno dijeli po langobardskom pravu — sudjeluju markgrof i općina u polovici a porodica oštećenoga dobiva drugu polovicu. Kad bi paysanus bio podložnik, ili kmet nekoga vlastelina, onda općina ne bi sudjelovala pri diobi ubojičina imanja.

Uostalom, ako smo u bizantskoj Istri morali još suzdržano govoriti o slavenskoj kolonizaciji, jer nas je zaustavljala poznata činjenica o teritorijalnom prostranstvu gradova i kaštela podaci su Rižanskoga placita jasni i nameću obrnut zaključak.

U prilog mišljenju da su tužbe Istrana o otimanju zemlje za Slavene bile točne, govori donekle i raspored govora na području srednjovjekovne Istre. Novija su istraživanja na području jugozapadne Istre pokazala da je taj kraj koji se još nedavno smatrao štokavskim ili štokavsko-čakavskim, ipak čakavsko-štokavski. Stanovnici toga dijela Istre smatraju sami sebe čakavcima.[56] Stoga se talijanska historiografija uzalud trudi kad želi po-

---

[52] Testo del Placito, str. 66. »De Sclavis autem unde dicitis accedamus super ipsas terras ubi resideant et videamus ubi sine vestra damnietate valeant residere, resideant. Ubi vero vobis aliquam damnietatem faciunt sive de agris, sive de silvis vel roncora aut ubicumque nos eos eiiciamus foras. Si vobis placet, ut eos mittamus in talia deserta loca, ubi sine vestro damno valeant commanere, faciant utilitatem in publico, sicut et caeteros populos«.

[53] L. *Kirac*, n. dj., str. 65.

[54] CDI ad a. 1061.

[55] E. *Mayer*, Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung, str. 271.

[56] M. *Hraste*, Govori jugozapadne Istre, str. 28.

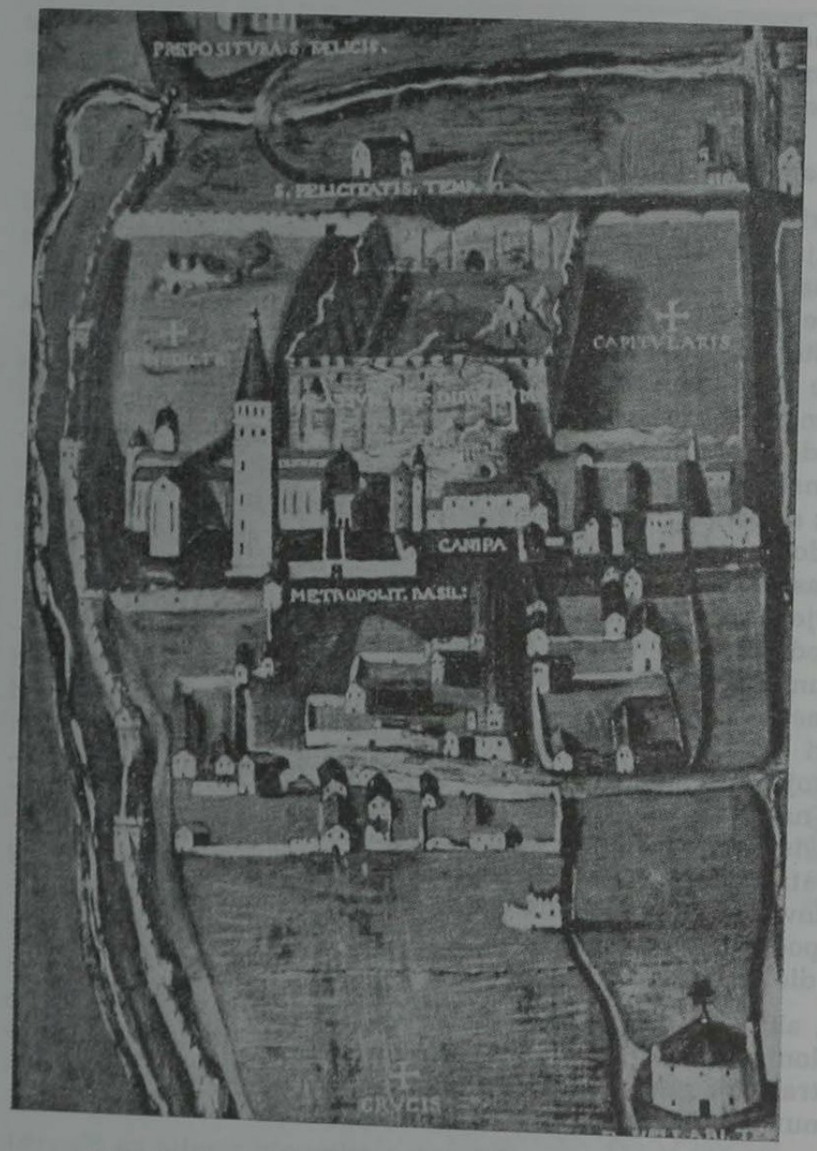

AKVILEJA: BAZILIKA I PATRIJARHOVA PALAČA
(PLAN IZ XVII ST.)

ricati hrvatsku kolonizaciju Istre i kvarnerskoga otočja.[57] Njen je trud to uzaludniji što o polaganom slavenskom osvajanju istarskoga tla govore i najnovija arheološka otkrića. Prije svega, u Žminju je otkriveno staro-hrvatsko groblje koje se vremenski nastavlja na starije slavensko iz VI i VII st.[58] Otkriveno je također i starohrvatsko utvrđeno naselje Stari Gočan kod Barbana.[59]

[57] R. *Udina*, n. dj., str. 58—9. misli da je to nemoguće zato što su tobože svi istarski gradovi »po porijeklu romanski, po uređenju bizantski, po vjeri katolički«, pa u takvom romanstvu tobože nije bilo mjesta za poganske Slavene.

[58] B. *Marušić*, Istra u ranom srednjem vijeku, str. 25.

[59] N. dj., str. 25—6.

Objektivna kritička analiza Rižanskoga placita pokazala je da je Slaven pomoću Franaka zauzeo odlučan položaj u Istri. Zato je taj dokument, koji se s pravom smatra najdragocjenijim izvorom svoje vrste uopće a srednjovjekovne Istre posebno, rječito svjedočanstvo o slavenskom karakteru Istre i o ulozi koju slavenski naseljenik preuzima u njoj početkom IX st.

Čim je Istra uključena u okvir Karolinškog Carstva ona je dijelila sudbinu ostalih pokrajina koje su se našle u rukama Karlovića. To drugim riječima znači da se ona nije više mogla oteti feudalizaciji koja je zahvatila evropski Zapad. Za nas je zanimljivo kako je tekao taj proces za Karlovih nasljednika: jesu li oni nastavili započeti proces i ako jesu, na koji način. Za Istru je donekle bilo odlučno što je bila uključena u Italsko Kraljevstvo. Ona je dakle podvrgnuta onome članu porodice Karlovića koji je vladao u Italiji. Verdunskim ugovorom (843. god.) to postaje Lotar I, a na njegovo mjesto dolazi već 855. god. Ludovik II. Nakon njegove smrti izbija građanski rat radi krune i traje uz prekide sve do dolaska Otona I u Italiju (951. god.). On uzima naslov italskoga kralja, ali kraljevstvo daje u feud Berengaru. Zbog navala Mađara uspostavljen je čitav niz pograničnih provincija. Tako je već 952. god. Istra spojena s veronskom, furlanskom i kranjskom markom i priključena Bavarskoj, u kojoj preuzima vlast Otonov brat Henrik.

Položaj se Istre prema regnumu tada postepeno mijenja, ponajviše zbog toga što su se konačno učvrstile u drugom desetljeću IX st. granice carstva na Jadranu. Istra nije više pogranični dukat pa je kao autonomna pokrajina priključena furlanskoj marki.

Međutim, gradeški patrijarh Fortunat, čija je akcija oko franačkoga osvajanja Mletaka propala, izgubio je istarske sufragane. Kao bizantski, dakle strani patrijarh, teško bi se mogao održati i da nije obnovljena bizantska vlast u Veneciji. Stoga je na koncilu u Mantovi (827. god.) na molbu istarskih biskupa, a u interesu franačke politike, odijeljena ponovo akvilejska crkva od gradeške i prvoj su povraćeni istarski sufragani. To je početak uspona akvilejske metropolije koja će se najzad razviti do najjače feudalne snage u srednjovjekovnoj Istri. Ali, i ostali su se dostojanstvenici žurili da iskoriste povoljne uvjete za italskih kraljeva i kasnije njemačkih careva. Stoga se od IX st. dalje postepeno, ali neprestano mijenja slika posjedovnih odnosa i političke vlasti u Istri.

3. Pokrštenje Hrvata i stvaranje hrvatske kneževine

Već je bilo dovoljno jasno naglašeno da je franačka crkvena politika bila ujedno i državna, i da je gotovo nemoguće zamisliti trajniju franačku vlast nad poganskim narodom. To je bez sumnje načelo koje nije trpjelo izuzetaka pa nam ono služi kao jedan od glavnih oslonaca i pomagača u neprilici u kojoj se moramo naći kad želimo utvrditi vrijeme pokrštenja odnosno pokrštavanja Hrvata.

Iako je proces pokrštavanja ostavljao među slavenskim narodima bar neke tragove, nesigurnost izvora na kojima se još i danas gradi mišljenje

o kristijanizaciji Hrvata uzrok je da se ne može potpuno stvoriti slika o tom procesu. Štoviše, nepouzdanost je izvora tako velika da se još kolebamo pri zaključivanju ne samo o tome iz kojega je crkvenoga središta dolazilo pokrštavanje već i u koje vrijeme.

Izuzevši arheološki materijal koji je inače prvorazredna podloga za zaključivanje, naša se spoznaja o pokrštavanju Hrvata zasniva na doduše dragocjenim, ali nepouzdanim srednjovjekovnim piscima. To su prije svega car Konstantin Porfirogenet i splitski arhiđakon Toma. Od stranih pripovjednih izvora dolazi u obzir samo mutni podatak u legendarnoj vijesti odnosno Žitijama sv. Ursa.[60]

Konstantin Porfirogenet je u svome poznatom djelu govorio o pokrštavanju Hrvata i slavenskih plemena u susjedstvu Dalmacije na dva mjesta. Najprije u 29. poglavlju; naime, pošto je prikazao način na koji su se dalmatinski gradovi i slavenska plemena oslobodila bizantske vlasti, car nastavlja: »Ova plemena, kako kažu, nemaju arhonte već samo starce župane na isti način kao i ostale Sklavinije. Štoviše, većina ovih Slavena ne pokrsti se, nego dugo vremena ostadoše nekršteni. Za Bazilija, kristoljubivoga cara, pošalju poslanike tražeći i moleći da nekrštene među njima pokrsti i da budu, kao od početka, podložni carstvu Romeja. Ovaj blaženi i svijetle uspomene car saslušavši ih, posla carskoga predstavnika sa svećenicima i pokrsti sve one koji se kod naprijed spomenutih plemena zatekoše nekršteni . . .«[61]

Ali, u 31. poglavlju koje je posvećeno samo Hrvatima i njihovoj zemlji car govori o pokrštenju drugačije. Kad su, kaže car, na zapovijed cara Heraklija Hrvati istjerali Avare da ih zamijene u vlasti i zauzeli njihovu zemlju, car im je poslao rimske svećenike i »od njih načinivši nadbiskupa i biskupa i svećenike i đakone pokrsti Hrvate; u to vrijeme ovim je Hrvatima bio arhont Porga.[62] Car je već prije rekao da su Hrvati došli u Dalmaciju za Porgina oca.

Nepoznati sastavljač 30. poglavlja u De administrando imperio bilježi sasvim drugačije vijest o pokrštenju. Naime, govoreći o »okrutnoj« franačkoj vlasti nad Hrvatima u Dalmaciji zbog koje su se oni podigli i »s mukom pobijedili i pobili sve Franke i njihova arhonta Kocila«, pisac nastavlja ovako: »Otada ostavši nezavisni i samostalni, zatražiše sveto krštenje iz Rima i episkopi bijahu poslani i pokrstiše ih za Porina, njihova arhonta«.[63]

Najzad, splitski arhiđakon nije ni toliko jasan koliko car ili njegov nepoznati nastavljač. To se može donekle protumačiti svrhom Tomina djela. Posvetivši brigu povijesti salonitanske crkve, on se samo povremeno zanimao za zbivanja u Hrvatskoj. Prve vijesti o vjeri Hrvata, Tominih Kureta — Gotâ Toma nabacuje u poglavlju o padu Salone. Naime, »u vrijeme Gota, koji su pod vodstvom Totile došli iz krajeva Teutonije ili

[60] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 308, bilj. 21.

[61] Documenta, str. 370; Const. Porphyr., str. 124; B. *Grafenauer*, Prilog kritici izvještaja, str. 13; Viz. izvori II, str. 14—16.

[62] Documenta, str. 291; Const. Porphyr., str. 148; B. *Grafenauer*, n. dj., str. 314; Viz. izvori II, str. 40—42.

[63] Documenta, str. 328; Const. Porphyr., str. 144; B. *Grafenauer*, n. dj., str. 14; Viz. izvori II, str. 32—33.

Poljske, kaže se, da je bila razorena Salona«. S tim istim vojvodom došlo je iz Poljske »sedam ili osam plemena plemića«. Oni su naselili Hrvatsku, izmiješali se s Kuretima i premda su bili vrlo divlji, ipak su bili kršćani. Bili su, naime, »zaraženi arijanskom herezom«.[64]

Toma će govoriti o vjerskim prilikama u Hrvata u VIII poglavlju i to prilikom opisa dolaska opata Martina, kojega je papa Ivan, rodom Dalmatinac, poslao da otkupi zarobljenike od Slavena po Istri i Dalmaciji. Martin je pokupio mnoge relikvije i odnio ih papi u Rim, a on ih je pohranio u crkvi sv. Ivana Lateranskoga.

Napokon, kad Toma opisuje rad prvog splitskog nadbiskupa Ivana, onda tvrdi da je on još kao papinski poslanik »prošavši krajevima Dalmacije i Hrvatske podučavao kršćane spasonosnim opomenama«. Pošto je postao nadbiskup, nastavio je svoj rad. »Tada je počeo podučavati narod, uspostavljati crkve po Dalmaciji i Sklavoniji (Hrvatskoj), postavljao je biskupe — kaže Toma — osnivao je župe i tako pomalo privlačio priproste narode kršćanstvu«.[65]

U XIII poglavlju, u katalogu splitskih nadbiskupa, Toma je još nejasniji. »Kad su propovijedanjem naprijed spomenutoga Ivana i drugih salonitanskih presula bili vladari Gota i Hrvata očišćeni od zaraze arijanske hereze, bile su, osim biskupa u Dalmaciji, u Slavoniji osnovane neke biskupske crkve, naime, na istoku je bio delmitanski biskup, odakle se i naziva Dalmacija; na zapadu je bio sisački biskup, gdje je blaženi mučenik Kvirin nekoć bio biskup«.[66]

Dakle, Toma svjesno povezuje dva procesa, tj. reorganizaciju crkve u Dalmaciji i pokrštenje Gota i oba stavlja u doba kronološki i od njega neodređenog nadbiskupa Ivana.

Dok djelovanje nadbiskupa Ivana nije, kako je rečeno, u Tominu djelu datirano, nepoznati prerađivač njegova djela u svojoj preradi — koja je u historiografiji nazvana Historia Salonitana maior — zna mnogo više o vremenu nadbiskupa Ivana. On izričito naglašava da je pokretač akcije oko spašavanja zarobljenika bio papa Ivan IV jer je taj papa »bio Dalmatinac, iz grada Salone«. Spomenuti je anonim stavljao i dolazak Ivana Ravenjanina, tj. Tomina prvoga splitskoga nadbiskupa, u doba pape Ivana IV. Ali, sve se čini da mu baš nisu bili osobito jasni pojmovi o kronologiji jer je dolazak opata Martina datirao 625. godinom, a izbor je nadbiskupa Ivana stavio u 1102. godinu![67]

Legenda o životu sv. Ursa, građanina sjeveroitalskoga grada Vicenze, nastala je tek u XV st. i toliko je općenita da je bez ustručavanja možemo odbaciti kao izvor za pokrštenje Hrvata.[68]

[64] Thomas, str. 24—26.

[65] Thomas, str. 33.

[66] Thomas, str. 35.

[67] Hist. Sal. maior, str. 94.

[68] Urso koji je vukao »porijeklo od plemenitoga franačkoga roda« živio je na dvoru Karla Velikoga doduše kao vojnik, ali mu je, čini se, bila povjerena i misionarska zadaća u Dalmaciji. Njemu je uspjelo pokrstiti ne samo nekoga poganskoga kralja nego i njegovu kćer dobiti za ženu. Poubijavši zabunom svoju obitelj traži u Rimu pokoru i umire još za Karlova života u Vicenzi. F. Šišić, Povijest Hrvata, str. 308, bilj. 21.

Danas je poslije svestrane analize djela De administrando imperio jasno da car pisac nije bio nimalo iskren pri sastavljanju svog djela. Njegova namjera da uveliča ulogu Bizanta u povijesti uopće, a kod Južnih Slavena napose tako je očita da o tome nema više nikakve sumnje. Zato se on kao izrazito tendenciozan pisac pokazuje i u slučaju pokrštenja Hrvata. Car je narodnoj tradiciji kako je ona došla do njega u X st. dodao svoje vijesti uplevši ponovo Heraklija kojemu imaju Hrvati zahvaliti dakle ne samo naseljenje nego i pokrštenje. Očito da se u Hrvatskoj nije ništa znalo o bizantskom caru koji je doveo svećenike iz Rima. Car je bez sumnje pretjerao, pa se može smatrati promašenim pokušaj da se njegovi podaci o pokrštenju spašavaju kao izvor u bilo kojoj formi.[69]

Ali, oba se pisca slažu u vijesti o hrvatskom vladaru za kojega su Hrvati pokršteni. To je Porga odnosno Porin. Razlikuju se tek u kronološkim podacima: po caru je pokrštenje obavljeno za druge generacije nakon doseljenja, po nepoznatom piscu Hrvati se pokrštavaju nakon oslobođenja od franačke vlasti. Prema tome, vremenski raspon od čitava stoljeća razdvaja oba prikaza. No, kako se oba pisca slažu u ličnosti, nismo u nedoumici čiju vijest treba odbaciti kad nam je sada već poznato da je Heraklije upleten u hrvatsku povijest samo zbog bizantske slave. Tako se pitanje pokrštenja po podacima što ih daju car pisac i njegov nepoznati nastavljač svelo na identifikaciju Porge ili Porina.

Nakon mnogih rasprava o vremenu pokrštenja Hrvata ipak nije prihvaćena u nauci teorija kojom se nastojalo careve vijesti o pokrštenju datirati i protumačiti Branimirovim razdobljem. Prema tome bi mišljenju Porin bio onaj hrvatski knez za kojega je provedeno definitivno oslobođenje Hrvata od franačke vlasti. Zdeslavovo oslanjanje na Bizant bilo bi prema istom tumačenju treći carev prikaz krštenja Hrvata. Kako je u toj kronologiji valjalo naći i identifikaciju za Konstantinova Kocila, on je poistovjećen s panonskim knezom Koceljem.[70]

Može se razabrati da takvo tumačenje carevih vijesti nije vodilo računa o procesu pokrštavanja, već ga je nastojalo pogrešno svesti na problem političkog vrhovništva nad Hrvatskom u drugoj polovici IX st. Ta se teorija pokazala slabom i zbog toga što je izmislila otpor Hrvata protiv Franaka sedamdesetih godina IX st. Kritika smatra da nužno povezivanje vijesti o ustanku Hrvata protiv Franaka s političkim zbivanjima u Panoniji u drugoj polovici IX st. otpada jer se vijest u 30. poglavlju nije sačuvala u originalnom obliku, nego je u Carigradu prerađena. Budući da su u otporu Ljudevita Posavskoga sudjelovali i Gačani, tradicija o otporu mogla se i preko njih prenijeti među dalmatinske Hrvate. Konačno oslobođenje Hrvata od Franaka tobože za Zdeslava nije bilo definitivno jer su Hrvati franačku vlast zamijenili bizantskom, tako da je više traga u tradiciji mogla u tom pogledu ostaviti politička promjena 827. god., kad je dalmatinska Hrvatska od furlanskoga markgrofa stavljena neposredno pod italskoga kralja. I filološka su istraživanja potvrdila mišljenje starije historiografije o imenu Kotzilisa. To može biti i Kadaloh. Jednako je

[69] M. *Barada*, Episcopus chroatensis, str. 170. predlaže da se careve vijesti prihvate jer car tobože misli na rimske svećenike, tj. svećenike zapadnog, latinskog jezika i obreda, a ne na one »iz Rima«.

[70] F. *Šišić*, Genealoški prilozi, str. 35. i d.

filološki dopuštena identifikacija Porga = Borna koja je mnogo bliža nego Porin = Branimir. Kako je franačko vrhovništvo za Zdeslava otpalo samo od sebe, bez ikakve borbe, to je više nego vjerojatno da se borba Hrvata protiv Franaka može vezati s otporom Ljudevita Posavskoga. U to je doba moguće smjestiti i Konstantinove podatke o Porinu (Borni), a tada je vjerojatno došlo i do pokrštenja.[71]

Dakako, i takvo rješenje i tumačenje Konstantinova teksta kao i teksta nepoznatoga njegova nastavljača nije uklonilo otvorena pitanja. Takvo je jedno npr. carev prikaz borbe dalmatinskih Hrvata koju smo poistovjetili sa zbivanjima u Posavskoj Hrvatskoj. Ali, gotovo stoljeće i pol mlađa tradicija koja je još k tome prekrojavana na carevu dvoru, čini se da opravdava naš postupak u tumačenju.

Čini se tako da se zaslugom najnovije kritike Konstantinova djela može ipak datirati početak pokrštavanja Hrvata. No, još ostaju neriješena i druga pitanja u svezi s pokrštenjem ili točnije s pokrštavanjem. Ne samo zbog toga što ne znamo kako je bio jak proces pokrštavanja nego i zbog toga što ne možemo utvrditi kakva je crkvena organizacija bila provedena na hrvatskom teritoriju.

S rezultatima moderne kritike Konstantinovih podataka ne slaže se prema carevu tekstu, pa prema tome ni prema mišljenju jednoga dijela hrvatske historiografije, vijest iz istoga djela o tome kako su Hrvati dali zavjet sv. Petru da neće ratovati protiv neprijatelja. Car je, vjeran svome opisu najstarije hrvatske povijesti, stavio i taj ugovor s papom u doba cara Heraklija. Zavedeni takvim datiranjem neki su historičari pomišljali na papu Agatona (678—681. god.), zato su stavljali »ugovor« oko 679. god.[72] Jedina historijska podloga te vijesti je tako daleka da se potpuno gubi u času kad je želimo dovesti u svezu s carevim tekstom. Naime, to je pismo pape Agatona upućeno bizantskom caru Konstantinu IV (680. god.) u kojem on spominje biskupe koji se nalaze »među narodima tako Langobardima, kao i Slavenima kao i Francima, Gotima i Galima te Britancima«.[73] Slaveni o kojima je riječ u ovom pismu ne moraju biti baš Hrvati. Jednako je odveć labav dokaz u ugovoru dio natpisa na papinu grobu koji navodno svjedoči o dosljednoj papinoj politici u pitanju takvih ugovora. Tako dugo dok nauka ne bude raspolagala čvršćim dokazima, neće na ovakvim podacima moći graditi mišljenje o nekom ugovoru između Hrvata i pape, a još manje o njihovu pokrštenju u VII st.

Utoliko više što se Konstantinovoj priči o pokrštenju za cara Heraklija može suprotstaviti izvor koji svjedoči da su u to vrijeme Hrvati još pogani. To je vijest o poslanstvu opata Martina za pape Ivana IV (640—642. god.) koja se može provjeriti starijim izvornim materijalom. Kako je Martinova zadaća bila da pokupi kosti mučenika i otkupi zarobljenike, s pravom se pretpostavlja da su među »narodima« u Dalmaciji i Istri, kamo je Martin išao bili i poganski Hrvati.

[71] B. *Grafenauer*, Vprašanje konca Kocljeve vlade, str. 187—9; *Isti*, Prilog kritici izvještaja, str. 25. i d.

[72] O tobožnjem ugovoru kao i o kritici ove teorije koju je uglavnom zastupao S. Sakač vidi Lj. *Karaman*, Spomenici VII i VIII stoljeća u Dalmaciji, str. 109—110. Na Sakačevu se teoriju vraća u najnovije vrijeme V. *Markotić*, Ho ton Hrobaton Theos, Porphyrogenitus' God of the Croats, str. 11—37.

[73] Lj. *Karaman*, n. dj., str. 109.

VIŠESLAVOVA KRSTIONICA

VIŠESLAVOVA KRSTIONICA, DETALJ S NATPISOM

Prema tome, analiza pripovjednih i drugorazrednih izvora, unatoč nepouzdanosti vijesti, dala je ipak neke rezultate. Oni doduše nisu neoborivi, ali bi im konačnu čvrstoću i sigurnost mogla osigurati arheološka istraživanja. Pa ipak, upravo onaj arheološki materijal koji bi u pitanju pokrštavanja Hrvata morao imati odlučnu riječ zatajio je jer nema dovoljno komparativnih elemenata na osnovi kojih bi se taj materijal datirao. Misli se na nekoliko spomenika koji su se najčešće dovodili u svezu s pokrštenjem Hrvata. To su: Višeslavova krstionica,[74] Godečajev natpis na crkvici sv. Križa u Ninu,[75] natpis na mramornom luku iz Kaštel-Sućurca[76] i, po nekim autorima, sarkofag nadbiskupa Ivana (koji se pripisuje Ivanu Ravenjaninu, prvom splitskom nadbiskupu).[77]

Dosad se Višeslavova krstionica obično ubrajala u najvažnije spomenike ne samo za pokrštenje Hrvata već i za prvu organizaciju političke vlasti.[78] Misao o Ninu kao središtu kristijanizacije bila je utoliko opravdana što je u tom gradu zaista bila ne samo prva nego i jedina biskupija na hrvatskom teritoriju sve do X st. Činilo se kao da i stilski elementi na krstionici upućuju na početak IX st. Međutim, u novije su vrijeme iznijeti ozbiljni prigovori protiv takvoga datiranja krstionice. Značajno je da prigovori nisu jednostrani i da im ozbiljnost daje datirani komparativni materijal,[79] pa će obrana starijega mišljenja biti teška.[80] Uzme li se u

---

[74] M. *Šeper*, Der Taufstein des kroatischen Fürsten Višeslav aus dem frühen Mittelalter, str. 5—6. + HEC FONS NEMPE SVMIT INFIRMOS VT REDDAT ILLVMINATOS · HIC EXPIANT SCELERA SVA QVOD DE PRIMO SVMPSERVNT PARENTE · VT EFFICIANTVR XPISTICOLE SALVBRITER CONFITENDO TRINUM PERHENNE · HOC IOHANNES PRESBITER SVB TEMPORE VVISSASCLAVO DVCI OPVS BENE COMPOSVIT DEVOTE IN HONORE VIDELICET SANCTI IOHANNIS BAPTISTE VT INTERCEDAT PRO EO CLIENTVLOQVE SVO.

[75] F. *Šišić*, Priručnik izvora I, str. 119. ispravljao je starije čitanje (prije svega Kukuljevićevo) iako nije dao mnogo bolje. On se naime nije držao teksta već je slobodno transkribirao neka slova. Pročitao je natpis ovako:

GODES[1]AV IVPPANO QVI ISTO DOMO CO(struxit). Prema tome, Šišić je loše transkribirao najvažnije slovo natpisa koje je današnjoj historiografiji i poslužilo za točnije datiranje (vidi bilj. 83).

[76] O natpisu na luku iz Kaštel-Sućurca vidi Lj. *Karaman*, Spomenici VII i VIII stoljeća, str. 74. i d. (slika 1).

[77] O sarkofagu Ivana Ravenjanina vidi str. 84.

[78] Uz druge vidi F. *Šišić*, Priručnik izvora I, str. 119—120; *Isti*, Povijest Hrvata, str. 308; M. *Barada* — L. *Katić* — J. *Šidak*, Hrvatska povijest, str. 21—22; Lj. *Karaman*, Živa starina, str. 40—44; Historija naroda Jugoslavije I, str. 181—2.

[79] M. *Šeper*, n. dj., str. 1. i d. na osnovi dekorativnih elemenata i sličnosti s natpisom na ciboriju prokonzula Gregorija iz Zadra (a taj je datiran četvrtim decenijem XI st.) datirao je natpis XI stoljećem. On se pri tom poziva i na S. *Ivšića*, Grafija imena kneza Višeslava na njegovoj krstionici, str. 27. i d., koji je na osnovi oblika imena Višeslav došao do zaključka da se krstionica može datirati tek potkraj X st.

[80] Lj. *Karaman*, O vremenu krstionice kneza Višeslava, str. 109. morao je priznati »da osim u ranoj fazi sazrijevanja i formiranja pleternog stila oko g. 800. i prije te godine — također u kasnijoj, završnoj fazi tih skulptura, to jest u vrijeme nadolaženja romanike, u drugoj polovici XI stoljeća, u našim stranama jača reljef skulptura, a klasični motivi, dugo vremena zabačeni, ponovo se vraćaju u skulpture«.

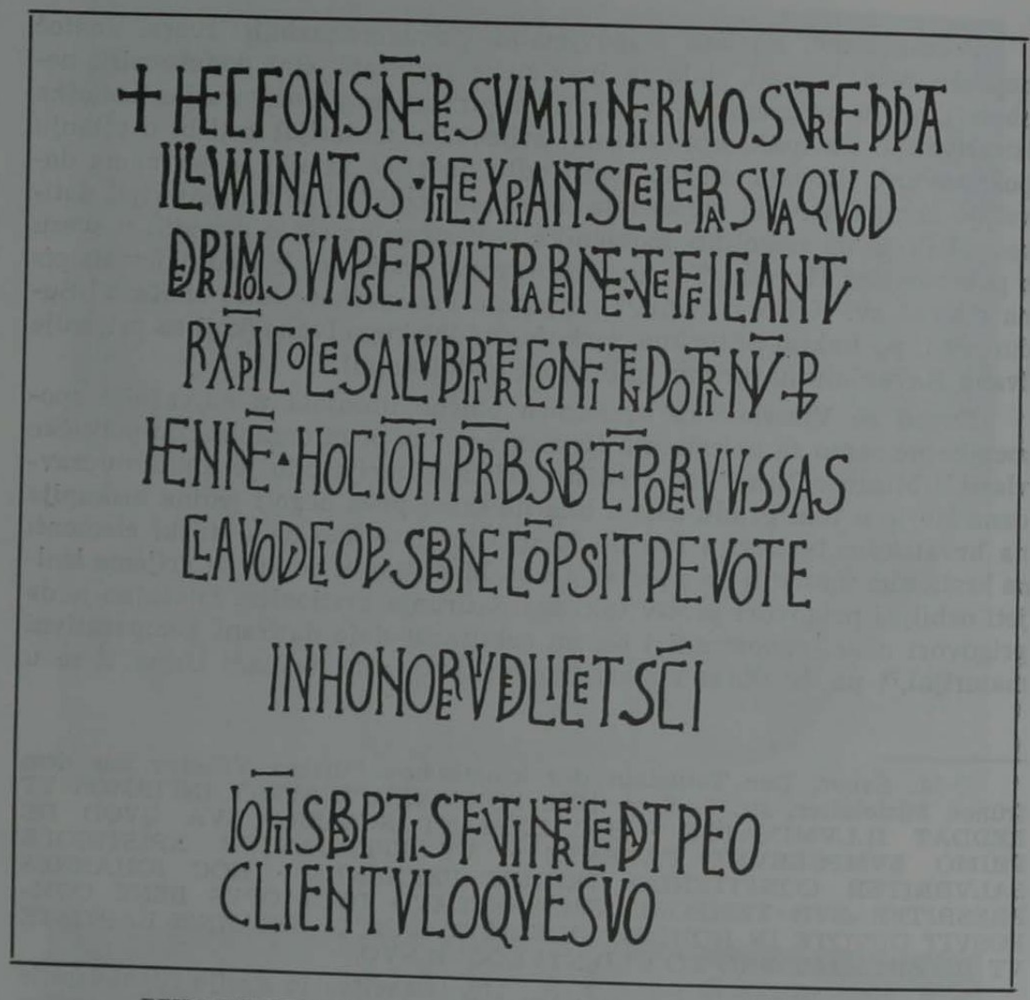

REKONSTRUKCIJA NATPISA S VIŠESLAVOVE KRSTIONICE

obzir i činjenica da oblici slova i zrela latinština govore za XI st., onda ćemo imati svakako razloga da postanak krstionice datiramo prije XI nego IX stoljećem. Bez sumnje, dosad je bio nepoznat neki knez Višeslav u Hrvatskoj XI st., ali tekst natpisa i ne daje nikakvo uporište za tvrdnju o hrvatskom knezu Višeslavu. Kako je i provenijencija krstionice i njezina tradicija sve do sredine XVIII st. nepoznata, to taj kameni spomenik gubi za nas vrijednost kao siguran izvor za pokrštenje Hrvata početkom IX st.

Iako se crkvica sv. Križa u Ninu, koja se dosad smatrala dvorskom kapelom,[81] po svojim stilskim odlikama ubraja u skupinu malih predromaničkih građevina ili crkvica »slobodnih oblika« (koje se svrstavaju od VIII do XI st.),[82] ipak se natpis Godečaja koji se nalazi nad vratima crkvi-

[81] L. *Jelić*, Dvorska kapela sv. Križa u Ninu, str. 1. i d.

[82] Budući da »Sveti Križ čini složenim tlorisom i konstrukcijom te izduženim i vitkim obrisima kupole, dojam zrele umjetničke djelatnosti«, Lj. *Karaman*, Živa starina, str. 92. datira ga u »kasnije vrijeme narodne dinastije«.

CRKVICA SV. KRIŽA U NINU

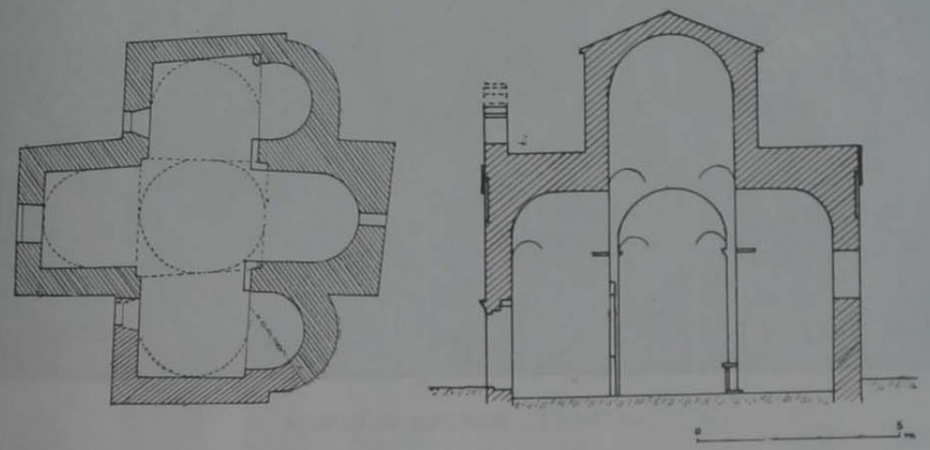

TLOCRT I PRESJEK CRKVICE SV. KRIŽA U NINU

ce danas mora datirati XI st.[83] Zato se ne može smatrati najstarijim poznatim hrvatskim natpisom.[84]

[83] Analizom se natpisa kušalo u starijoj historiografiji pokazati kako i paleografski odgovara početku IX st. (F. *Šišić*, Priručnik izvora I, str. 118), ali se kasnije na osnovi slova moralo konstatirati da je natpis iz XI st. (M. *Šeper*, n. dj., str. 19—20). Vidi i V. *Cestarić*, Ime župana na nadvratniku crkve sv. Križa u Ninu, str. 357 i d.

[84] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 309.

GODEČAJEV NATPIS NA NADVRATNIKU CRKVICE SV. KRIŽA U NINU

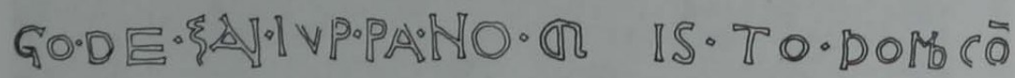

REKONSTRUKCIJA GODEČAJEVA NATPISA

NATPIS IZ KAŠTEL SUĆURCA

Međutim, za dokaz ranoga pokrštenja Hrvata u VII st. pozivalo se također na natpis na luku (nadvratniku) iz Kaštel-Sućurca, ali je i za taj natpis novija analiza pokazala da su prvi dojmovi bili netočni.[85]

Konačne zaključke u spornim pitanjima oko vremena postanka sarkofaga nadbiskupa Ivana i natpisa na njemu otežava nestašica arheoloških ostataka iz faze pretpleterne ornamentike i skulpture na hrvatskom teritoriju. Jedno se uza sve to ipak čini utvrđenim: pokrštenje Hrvata se ne može dokazati ni opravdati prije 800. god.

[85] Lj. *Karaman*, O spomenicima VII i VIII stoljeća, str. 82.

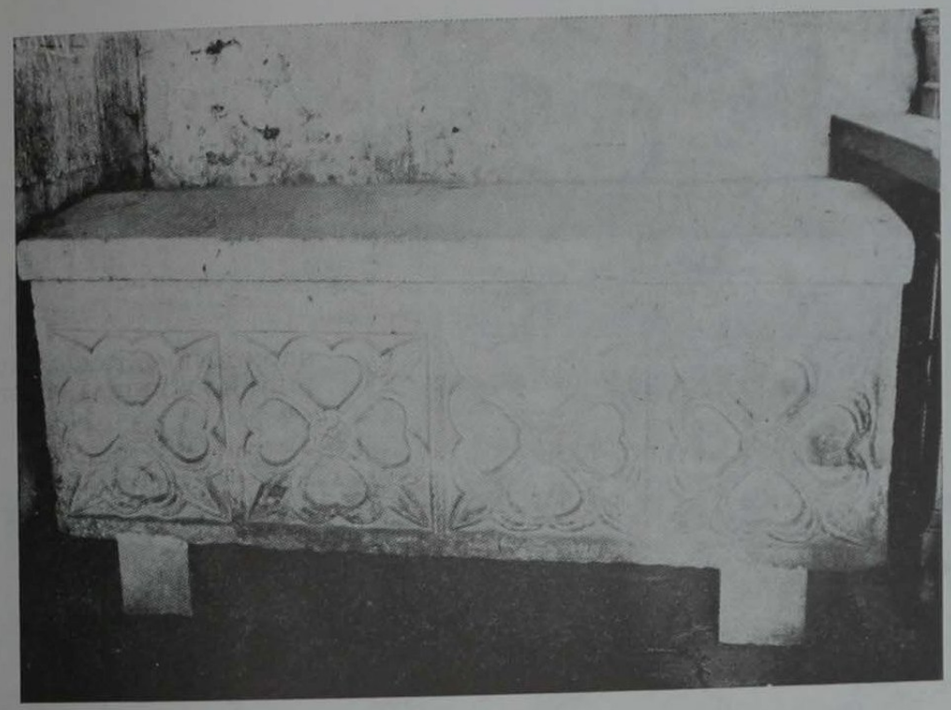

SARKOFAG NADBISKUPA IVANA (RAVENJANINA?)

SREBRNI PREDMETI IZ ČAĐAVICE KOD DONJEG MIHOLJCA (VII ST.)

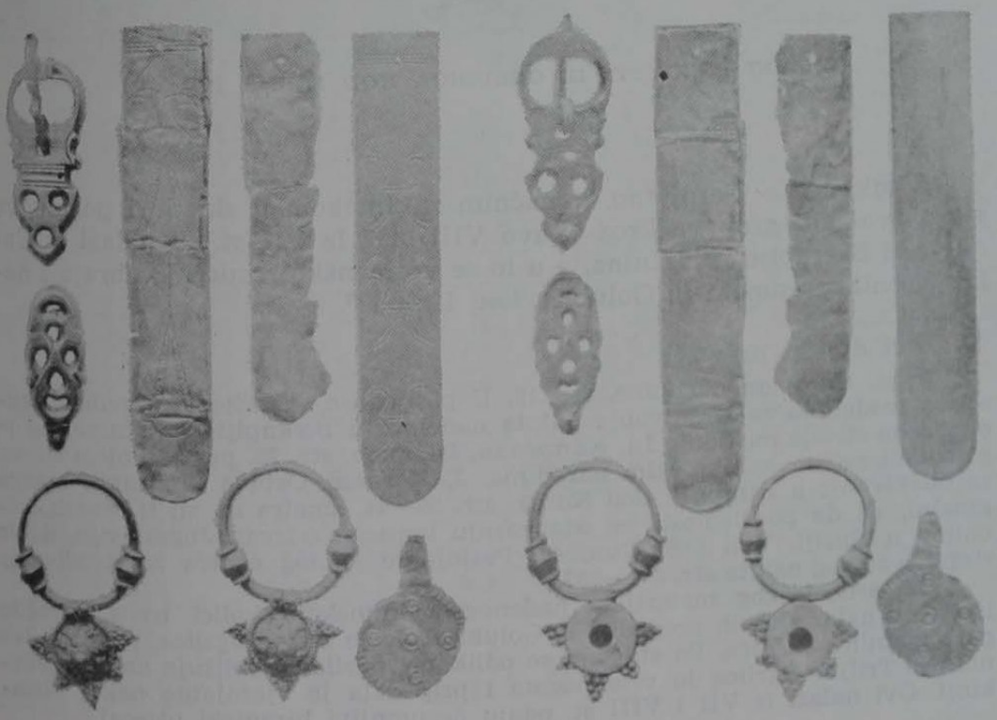

BRONČANE MATICE (BISKUPIJA KOD KNINA, VII ST.)

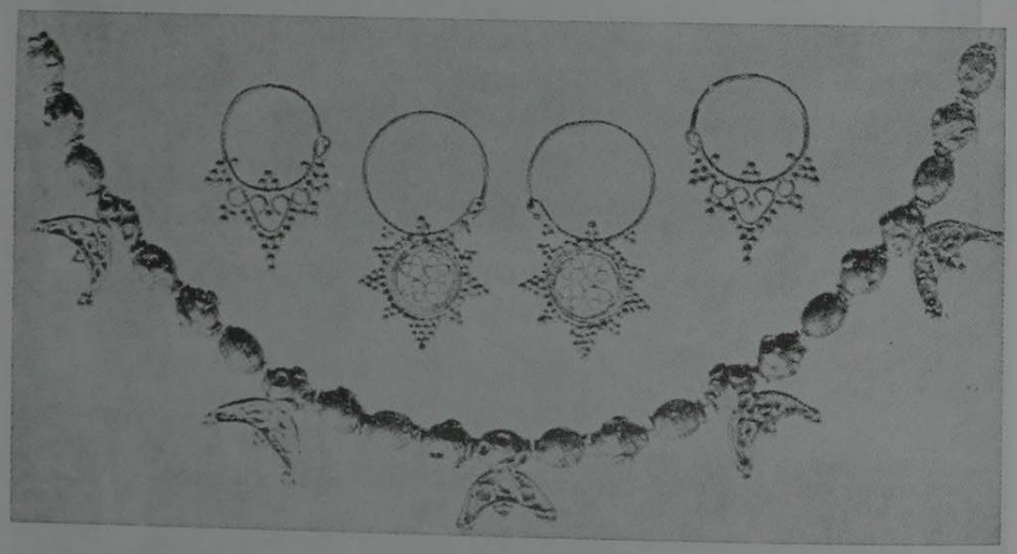

ZLATNI PREDMETI IZ GOLUBIĆA KOD KNINA (VII ST.)

S takvim je vjerojatno, konačnim zaključkom u skladu i poganstvo starohrvatskih grobova kroz čitavo VIII st.[86] Iz VII st. su nalazi iz Čađavice i Biskupije kod Knina, a u to se vremensko razdoblje ubraja i nalaz zlatnih predmeta iz Golubića kod Knina.[87]

[86] N. dj., str. 104—5.

[87] Lj. *Karaman*, Iskopine, str. 18. U posljednje se vrijeme razvila diskusija o modelima za izrađivanje nakita nađenim u Biskupiji kod Knina, pa je odbačeno starije mišljenje Lj. *Karamana*, Iskopine, str. 22. prema kojem su oni pripadali nekim konjaničkim narodima. J. *Korošec*, Ostava brončanih matica za otiskivanje u Biskupiji kod Knina, str. 29—44. smatra da su ti modeli originalni, ali da po sličnosti ne odgovaraju maticama izvan Jugoslavije, dakle onima u Rusiji. Vidi i S. *Gunjača*, Postojanje jednog centra za izrađivanje starohrvatskog nakita str. 231—237.

Od arheološkog materijala nađenog u kninskoj okolici treba naročito istaknuti nalaz zlatnih predmeta iz Golubića. To je zlatna ogrlica, prsten i dva para zlatnih naušnica. Po stilskim se odlikama ogrlica približuje nalazu nađenom u Trilju. Ogrlica je vrlo bogata i pripadala je vjerojatno nekoj plemkinji. Ovi nalazi iz VII i VIII st. odaju nesumnjivi bizantski utjecaj.

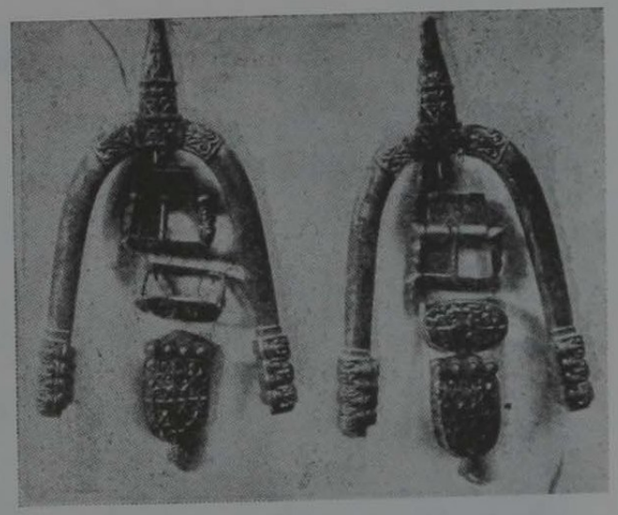

STAROHRVATSKE OSTRUGE

Međutim, navedeni izvori nisu dovoljno jasni i čvrsti tada kad ih želimo upotrijebiti i kao svjedočanstva za središte iz kojega je izvršeno pokrštavanje Hrvata. To i jest jedan od razloga da su se s obzirom na rješenje toga problema pojavile različite teorije. Postavljalo se pitanje treba li prvi misionarski rad među dalmatinskim Hrvatima pripisati obnovljenoj dalmatinskoj crkvi ili franačkim osvajačima. Suprotstavljala se dakle dalmatinska teorija franačkoj i to obično vrlo oštro, tako da se istodobno nije pomišljalo na obje mogućnosti. Rješenje, bilo ovakvo ili onakvo, povlačilo je za sobom nove probleme između kojih je, bez sumnje, bio najveći pitanje crkvene jurisdikcije na hrvatskom teritoriju prije osnutka splitske nadbiskupije. Doda li se tome i spor u historiografiji o vremenu postanka ninske biskupije, lako će se razabrati da je put do konačnog rješenja ovih pitanja još dug. Ipak, sve hipoteze ne mogu jednako podnijeti težinu kritike.

Dalmatinska se teorija o pokrštenju Hrvata oslanja prije svega na izvještaj arhiđakona Tome o prvom splitskom nadbiskupu Ivanu Ravenjaninu.[88] Međutim, Tomi se protivi tekst cara Konstantina Porfirogeneta, pa nije daleko misao da je Toma svjesno prepravljao svoje djelo. Da je opis stanja crkve u Hrvatskoj za Ivana Ravenjanina u Tominu djelu svojevoljan, pokazuje prešućivanje jedine stvarne biskupije, to jest Nina. Zato se na njega ne možemo pozivati ako želimo dokazati da je reorganizirana splitska crkva provela i pokrštenje Hrvata i zato ni dalmatinska teorija o pokrštenju Hrvata nije prihvatljiva.

Naprotiv s mnogo se više uspjeha može braniti franačka teorija o pokrštenju. Ona se može smatrati gotovo logičkom posljedicom političkih promjena početkom IX st., a opravdava je i franačka crkvena politika. Savez između pape i Karla Velikoga uključivao je ne samo dužnost ovog drugog da kao »patricius Romanus« brani papinsku državu nego i da pomaže širenje kršćanstva među poganskim narodima.[89] Svakako u prilog

[88] Thomas, str. 33—34. »De Johanne primo archiepiscopo spalatino«.

[89] B. *Kurtscheid*, Historia iuris canonici, str. 226.

ZLATNI PREDMETI IZ TRILJA (VIII ST.) — GLAVNI TIPOVI STAROHRVATSKIH NAUŠNICA (a, b, c, d)

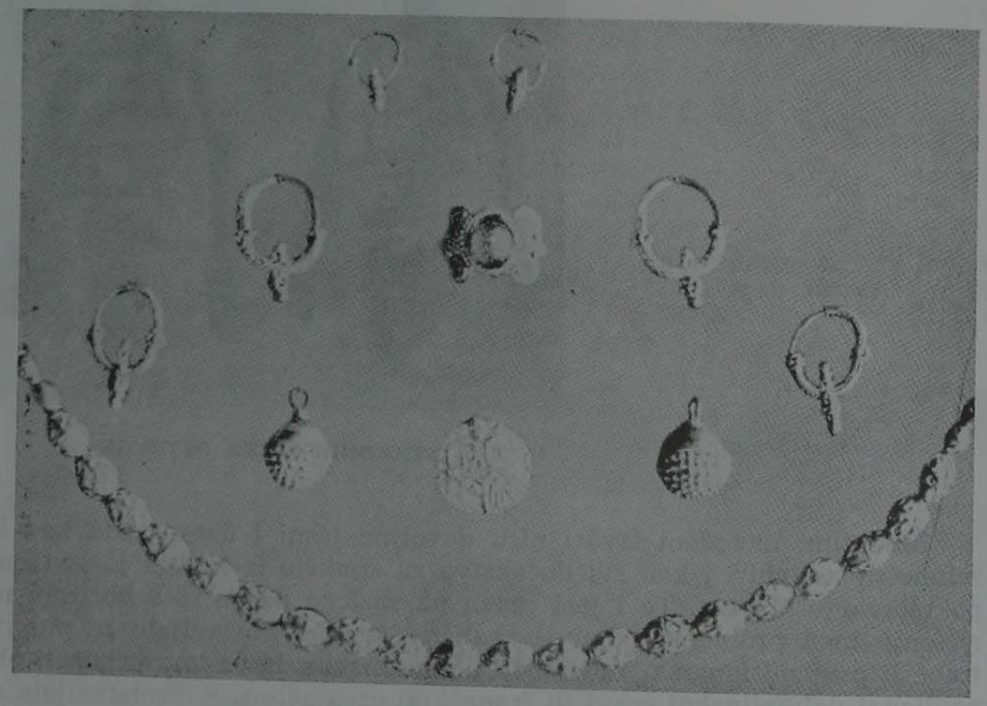

a)

b)

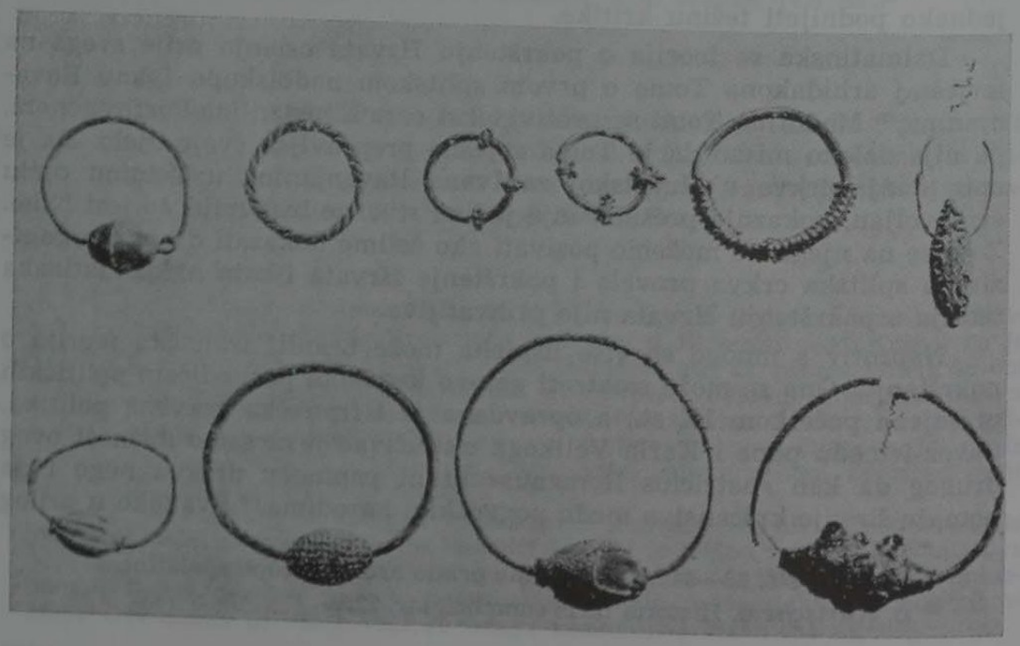

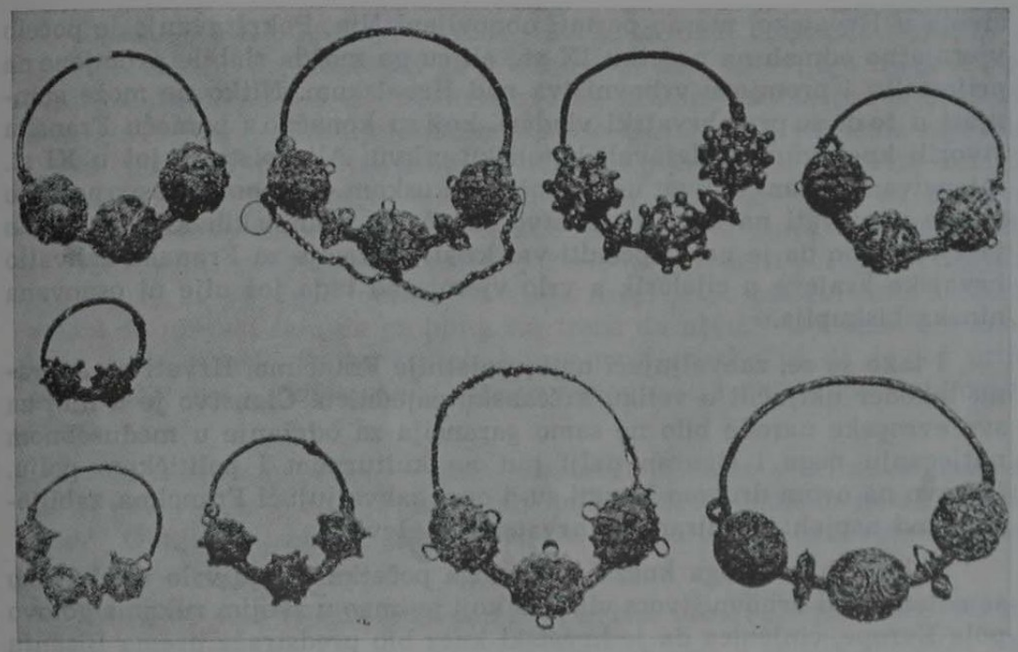

c)

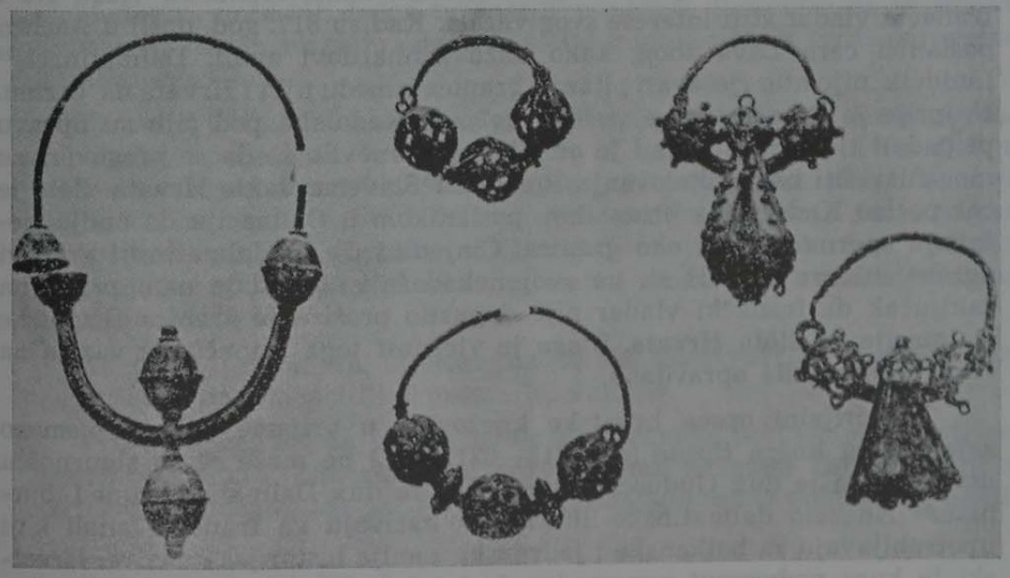

d)

franačkoj teoriji ide to da se po hrvatskom teritoriju proširio kult franačko-akvilejskih svetaca, a za nju govore i imena svećenika u najstarijim hrvatskim spomenicima.[90] Budući da su romanski gradovi bili pod bizantskom, dakle za Hrvate tuđom vlašću, središte je novoga crkvenoga

[90] F. *Šišić*, Priručnik izvora I, str. 124, bilj. 2. i 3. *Isti*, Povijest Hrvata, str. 394, bilj. 34.

života u Hrvatskoj morao postati obnovljeni Nin. Pokrštavanje je počelo vjerojatno odmah na početku IX st., ali su ga možda slabile promjene na prijestolju i promjene vrhovništva nad Hrvatskom. Nitko ne može sumnjati u to da su prvi hrvatski vladari, koji su konačno s pomoću Franaka stvorili kneževinu, podržavali katoličku crkvu. Ali doista je još u XI st. intenzivan kršćanski život usredotočen na uskom obalnom pojasu, pa bi to moglo ukazivati na dugo poganstvo zabačenih planinskih krajeva. Malo je vjerojatno da je neki općeniti val kristijanizacije za Franaka zahvatio hrvatske krajeve u cijelosti, a vrlo vjerojatno tada još nije ni osnovana ninska biskupija.

I tako su se, zahvaljujući najvjerojatnije Francima, Hrvati na Jadranu također uključili u veliku kršćansku zajednicu. Članstvo je u njoj za sve evropske narode bilo ne samo garancija za održanje u međusobnom natjecanju nego i siguran dalji put na kulturnom i političkom polju. Upravo na ovom drugom Hrvati su, i opet zahvaljujući Francima, zabilježili novi uspjeh: formirana je hrvatska kneževina.

Položaj hrvatskoga kneza od samoga početka bio je vrlo težak. Iako se nalazio pod vrhovništvom vladara koji je imao u svojim rukama gotovo pola Evrope, činjenica da je hrvatski knez bio predstraža prema Bizantu primoravala ga je da se što tješnje poveže sa svojim zaštitnikom. Pritisnut bizantskim posjedom na Jadranu, on je morao odustati od toga da u zajedničkom otporu s Ljudevitom Posavskim zbaci franačku vlast. No i franački vladar štiti interese svog vazala. Kad su 817. god. došli u Aachen poslanici cara Lava zbog, kako kažu Einhardovi anali, Dalmatinaca,[91] Ludovik nije htio rješavati pitanje granica između njih i Hrvata na brzinu. Najprije je odredio da se počeka dolazak Kadolaha pod čiju su upravu pripadali ti krajevi, a kad je on došao, ustanovilo se da se pregovori ne mogu izvršiti bez sudjelovanja Romana i Slavena, dakle Hrvata. Zato je car poslao Kadolaha s bizantskim poslanikom u Dalmaciju da ondje rješavaju sporna pitanja oko granica. Činjenica da su dalmatinski gradovi ograničeni sve do XII st. na svoj nekadašnji ager daje nam pravo na zaključak da franački vladar nije dopustio proširenje granica Bizantske Dalmacije na štetu Hrvata. Stoga je vjernost toga franačkoga vazala na rubu carstva bila opravdana.

Teritorijalni opseg hrvatske kneževine u vrijeme prvoga pismeno zajamčenog kneza *Borne* (oko 818—821. god.) ne može se sa sigurnošću utvrditi. On je dux Guduscanorum[92] i uz to dux Dalmatiae atque Liburniae.[93] Knezom dalmatinsko-liburnskim nazivaju ga franački anali koji upotrebljavaju za balkanske i jadranske zemlje historijske nazive. Hrvatski je knez podvrgnut neposredno furlanskome markgrofu, a taj je bio pod vrhovnom vlašću onoga člana karolinške dinastije koji je držao italsko kraljevstvo. O dužnosti kneza i Hrvata prema Francima nije za Bornina vremena ništa poznato. Vjerojatno se ona sastojala u davanju vojničke pomoći i u nekom određenom danku.[94]

[91] Documenta, str. 317.

[92] Documenta, str. 320.

[93] Annales regni Francorum, str. 155.

[94] F. *Šišić*, Genealoški prilozi, str. 31.

U ustanku Ljudevita Posavskog Borna pomaže franačku vojsku i s juga provaljuje do Kupe, ali ga u odlučnom času ostavljaju njegovi podanici Gačani, na što on zaštićen svojim pretorijancima jedva spašava živu glavu. On je kasnije doduše pokorio Gačane, ali rat time nije bio svršen jer je Ljudevit uzvratio na napadaj pljačkom u njegovoj zemlji. Franački anali javljaju o velikom Borninu uspjehu,[95] iako su njegove snage bile tako slabe da se nije usudio na otvorenu polju suprotstavljati se svome protivniku. Ipak se Borna požurio da javi caru postignuti uspjeh. Štoviše, on se 820. god. obraća na njega najprije po poslanicima, a zatim odlazi do njega i sam da ga upita što treba da učini.[96] U franačkim analima nema vijesti prema kojima bismo mogli zaključiti da je još prije smrti (821. god.) sudjelovao u ratnim pohodima protiv Ljudevita Posavskoga.

»Na zahtjev naroda« — očito hrvatskih velikaša — »i uz suglasnost cara« postavljen je za Bornina nasljednika njegov unuk ili nećak *Vladislav*.[97] O njemu osim spomenute vijesti o izboru nije sačuvan nikakav drugi podatak.

Nešto je više vijesti sačuvano iz vremena *Mislava*, vjerojatno Vladislavova nasljednika. On je na obroncima Kozjaka, u zaleđu splitskih kaštela, sagradio crkvicu sv. Jurja kao zadužbinu. Ta je crkvica postala kasnije predmet spora između ninskoga i splitskoga biskupa.

Međutim, neće biti točna tvrdnja Trpimirove darovnice da je Mislav darovao splitskom biskupu odnosno nadbiskupu — kako tvrdi darovnica — klišku desetinu.

Venecija je za Mislavova kneževanja prvi put, koliko je danas poznato, pokušala prijeći na hrvatsku obalu. Mletački kroničar Ivan Đakon javlja da je dužd Petar Tradenik poveo lađe prema Sklaviniji da bi je osvojio.[98] Čini se da je bio loše sreće jer kroničar priznaje da je morao sklopiti mir »s njihovim vladarom Muisklavom« kod sv. Martina.[99] Mislav je vjerojatno odbio od svoje obale mletačku mornaricu i sukob je svršio sklapanjem mira.

Nekoliko je faktora utjecalo na to da Mislavovi nasljednici nisu mogli nastaviti istu politiku prema Mlečanima.

Prema tome, ujedinjavanje hrvatskih zemalja počinje pod okriljem franačkog vladara. Značajno je da prvi poznati hrvatski knez nosi titulu dux Guduscanorum, što bez sumnje znači da je nosilac pokreta za ujedi-

[95] Documenta, str. 322—3.

[96] Documenta, str. 324.

[97] Documenta, str. 325. »Interea Borna, dux Dalmatiae atque Liburniae defunctus est, et petente populo atque imperatore consentiente nepos illius nomine Ladasclavus successor ei constitutus est«.

[98] Documenta, str. 335. »Iste namque (sc. Petrus dux) tercio sui ducatus anno Sclaveniam bellicosis navibus expugnaturam adivit«.

[99] Documenta, str. 335. »Sed ubi ad locum qui vocatur sancti Martini curtis perveniret, pacem cum illorum principe Muisclavo nomine firmavit«. F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 327. i L. *Katić*, Saksonac Gottschalk, str. 15. misle da je mir bio sklopljen kod poljičkog sv. Martina (u dan. Podstrani, u polj. primorju).

njavanjem one političke jezgre kojoj još nepoznati nastavljač 30. poglavlja u De administrando imperio daje posebno mjesto. To je »banska Hrvatska« ili tri banske županije: Lika, Gacka i Krbava. I ne čini nam se slučajno da je planinska Hrvatska u času kad je trebalo odlučiti hoće li se politička samostalnost žrtvovati novoj i većoj kneževini napustila svoga kneza, smatrajući da je cijena koju Franak od njihova kneza traži previsoka. Zato su se i našli Gačani na strani Ljudevita Posavskoga uz kojega su se očito nadali zadržati samostalnost. Međutim, ni Borna ni njegov senior nisu smjeli dopustiti da se planinska Hrvatska priključi trajnije pobunjenicima u Panoniji. Zato Borna brzo uspostavlja svoju vlast preko Velebita. Tako je Borna potpomognut Francima ponovo sakupio rasute dijelove u kneževinu. Za dalju povijest hrvatske kneževine nije bilo bitno to što je ona bila vazalna zemlja franačkoga vladara. Jer osim što nije imao prilike ni mogućnosti za izbor, hrvatski knez je takvom politikom udario temelje kneževini koja je u krajnjoj liniji ipak izvršila postavljenu zadaću: ona je teritorijalno ojačana živjela stisnuta između dva carstva tako dugo dok joj se nije pružila prilika da odabere trećega zaštitnika i s pomoću njega izbori političku samostalnost. No, put do te političke samostalnosti nije bio tako jednostavan.

4. Pokušaj ujedinjavanja Panonskih Slavena

Uništenjem samostalnoga avarskog kaganata krajem VIII st. nestalo je one vlasti koja je, premda labavo, spajala Slavene u Podunavlju u jednu cjelinu. Karakter je avarsko-slavenskog odnosa i prije propasti kaganata bio takav da je ne samo dopuštao već i pružao uvjete za stvaranje klasne diferencijacije u slavenskom društvu. To treba istaknuti osobito zbog toga što je inače teško razumjeti uspjehe, ali i propast Ljudevitove kneževine, koja se podigla neposredno nakon pada avarske države (Prilog III).

Činjenica da se Ljudevitovi poslanici pojavljuju na Ludovikovu dvoru tek 818. god.[100] ne priječi nas da nastajanje njegove kneževine u granicama Donje Panonije datiramo još Karlovim vladanjem. Ona je jedna od graničnih kneževina na rubu carstva. Ljudevit je poput drugih franačkih vazala vjerojatno domaći knez koji je postavljen bez sumnje pod istim uvjetima kao i ostali. Franački mu anali daju titulu dux ili rector Pannoniae Inferioris.[101] Budući da je panonski bazen pružao bolje uvjete za gatarstvo i da su ondje Slaveni već zatekli obradive površine, može se

[100] Na carski su dvor prema podacima Einhardovih anala u Heristal došli azličiti poslanici. »Erant ibi et aliarum nationum legati, Abodritorum videlicet c Bornae, ducis Guduscanorum, et Timocianorum, qui nuper a Bulgarorum ocietate desciverant et ad nostros fines se contulerant...« (Documenta, r. 320).

[101] Documenta, str. 320. »Liudevitus dux Pannoniae Inferioris, rector Infeoris Pannoniae«.

pretpostavljati da je raslojavanje u seoskoj općini bilo brže nego na obalama Jadrana. Iz toga bi se moglo zaključiti da je domaći feudalni element ondje bio jači i sposobniji kao organizator otpora protiv franačke vlasti.

Pošto je Ljudevit stekao uvjerenje da su unutrašnji uvjeti za ustanak dovoljno dozreli, povod se ustanku lako našao. Franački anali javljaju da je Ljudevit »smišljao nešto nova« i da je lažno optužio markgrofa Kadolaha »zbog okrutnosti i drskosti«.[102] Zato se čini da u »okrutnosti i drskosti« Kadolaha — koliko su tužbe imale stvarnu historijsku podlogu — možemo gledati pokušaj da se uvođenjem franačkoga feudalnoga elementa oslabi slavenski otpor. Kao da u prilog takvu tumačenju govori i podatak o ustanku Hrvata koji je zabilježio autor 30. poglavlja De administrando imperio.

Naime, govoreći o Hrvatima u Dalmaciji, autor tvrdi da se oni »izvjestan broj godina pokoravahu Francima kao i ranije u svojoj zemlji; Franci bijahu prema njima toliko okrutni da su dojenčad Hrvata ubijali i davali psima. Ne mogavši to podnositi Hrvati se od njih odmetnu, pobivši njihove namjesnike. Zbog toga krene protiv njih iz Franačke velika vojska i, ratujući međusobno sedam godina, najzad i s mukom pobijede Hrvati i pobiju sve Franke i njihova arhonta Kocila«.[103]

Teškoća je pri tumačenju ovoga odlomka u tome što se govori izričito o ustanku Hrvata u Dalmaciji, a ne onih u Panoniji ili Iliriku, iako su i ovi drugi prema De administrando imperio imali svoga arhonta. Podloga je ove u Bizantu zabilježene vijesti, bez sumnje, narodna tradicija. Ona je zapamtila franačku okrutnost, podatak o velikoj franačkoj vojsci, o ratu koji je trajao sedam godina i o konačnoj pobjedi Hrvata te ubistvu Kocila. Takvo podudaranje s podacima franačkih izvora o Ljudevitovu ustanku daje nam pravo, kako smo već istakli da i anonimov podatak protumačimo kao izvor za panonske Slavene, a ne za dalmatinske Hrvate. Stoga je mnogo vjerojatnije da se ustanak odnosi na Ljudevitov otpor, a ne na neku nepoznatu Karlmanovu borbu protiv Hrvata 70-ih godina IX st.[104] Čini se da je borba protiv Franaka ostavila u narodnoj tradiciji tako duboke tragove da su je i dalmatinski Hrvati prihvatili kao svoju, pa je vjerojatno iz njihove sredine došla do bizantskoga dvora gdje je zabilježena.

I pored toga što je ustanak bio dugotrajan i u krajnjoj liniji uspješan, ipak ne valja pretjerivati u ocjeni Ljudevitove otporne snage. Društvo doduše još nije tako diferencirano da bismo nužno očekivali jake unutarnje antagonističke odnose, ali je jedva vjerojatno da je ustankom bio zahvaćen sav slobodan seljački svijet. Zato Ljudevit i nema pouzdanja samo u svoje ljude i obraća se za pomoć susjedima: Slovencima i, na istoku, Braničevcima i Timočanima. Ove posljednje, koji su tek 818. god. otpali od Bugara i prešli na stranu Franaka, Ljudevitu polazi za rukom predobiti, kako franački anali tvrde, »lažnim nagovaranjima«. Ljudevitu

[102] Documenta, str. 320. »Qui (sc. Liudevitus) res novas moliens Cadolaum... crudelitatis atque insolentiae accusare conabatur«.

[103] Vidi bilj. 71.

[104] Vidi bilj. 70.

su se, kako je spomenuto, za odlučnoga sukoba s Bornom na Kupi priključili i Gačani. Prema tome, područje je ustanka bilo golemo, ali je nevolja bila u tome što Ljudevit ipak nije raspolagao vojskom koja bi mogla braniti tako veliki teritorij kneževske vlasti. Na to u priličnoj mjeri upućuju ratni sukobi za vrijeme ustanka.

Prva vojska poslana iz Italije 819. god. nije učinila ništa. Einhard priznaje da se vojska vratila »gotovo nesvršena posla«, ali sve se čini da prikriva poraz. Inače je nemoguće protumačiti nastavak njegova teksta i opis Ljudevitova postupka. On, naime, kaže: »A Ljudevit, uzoholjen, poslao je poslanike caru kao da traže mir, postavljajući neke uvjete, koje ako prihvati, obećaje da će učiniti sve što mu se nalaže«.[105] Car, posve razumljivo, nije prihvatio uvjete već je po poslanicima poslao svoje. Ljudevit ne bi postavljao uvjete da nije bio pobjednik. Nije nemoguće da je od cara zahtijevao lakše uvjete podložnosti i obustavu dovođenja franačkih feudalaca. Odbijen, Ljudevit se obraća Timočanima i Braničevcima. Kad se vojska s Kadolahom vratila iz Panonije, markgrof je »uhvaćen od groznice« umro negdje u Furlaniji.[106] Na njegovo je mjesto postavljen Balderik koji je pošao u Karantaniju. U to je vrijeme Ljudevit već pridobio i Karantance,[107] jer Einhard tvrdi da se Balderiku, kad je došao u Karantaniju, pokušao negdje na Dravi oprijeti panonski knez i presjeći mu put. Kako su Ljudevitove čete bile malobrojne, on se pobijeđen morao povući.

Čini se da je tada Ljudevit odlučio krenuti na jug i okušati sreću na drugoj strani. Borna je to doznao, sakupio je, prema svjedočanstvu Einhardovih anala, mnogo vojske i dočekao Ljudevita na granici Hrvatske, tj. negdje na Kupi. Zbog prijelaza Gačana na Ljudevitovu stranu Borna se našao u vrlo teškom položaju, no pomoć mu je došla u pravo vrijeme jer je »jedva izmakao zaštićen svojim pretorijancima«. Međutim, i u Ljudevitovu taboru nije bilo sloge. Vjerojatno iz osobnih razloga Ljudevita napušta još u početku ustanka tast Dragomuž (Dragamosus) i prelazi protivnicima. Sada je u borbi na Kupi poginuo. Borna je u sukobu pretrpio toliki gubitak da je Ljudevit odlučio to iskoristiti. On je iduće zime »ognjem i mačem« pljačkao Borninu zemlju, koju izvor naziva Dalmacijom. Borna se, međutim, ne osjeća više doraslim Ljudevitovim snagama. Zbog toga je »sve svoje zatvorio u kaštele«, a sam je »danju i noću« s odabranom četom napadao neprijatelja. On se kasnije hrabrio pred carem da je ratujući na taj način nanio Ljudevitu velike gubitke; tvrdi da je osim plijena ubio tri tisuće ljudi i zarobio preko trista konja.[108]

Unatoč Borninim uspjesima Ljudevit nije pobijeđen. Stoga je na saboru u Aachenu 820. god. odlučeno da pođu na njega tri vojske sa tri strane. I Borna je dobio poduku što mora uraditi. Čim je prošla zima i niknula trava za pašu konja, upućene su vojske iz Italije preko Noričkih

[105] Documenta, str. 321.

[106] Documenta, str. 322.

[107] Ljudevitu su se, prema mišljenju B. *Grafenauera*, Zgodovina slovenskega naroda I, str. 421. pridružili Slovenci u Kranjskoj i u jednom dijelu Koruške.

[108] Documenta, str. 322—3.

Alpa, preko Karantanije i preko Bavarske odnosno Gornje Panonije. Obje krajnje vojske zaustavljene su u napredovanju dok je središnja preko Karantanije oprijevši se dvaput neprijatelju prva stigla na cilj. Ljudevit se zatvorio u neki kaštel na visokom brdu.[109] koji je sam izgradio i suzdržavao je svoje ljude od sukoba ne želeći pregovarati ni o ratu ni o miru. Kroničar se doduše hvali da su vojske, pošto su se opet sastale, »ognjem i mačem« palile zemlju, ali su se ipak bez uspjeha vraćale kući. Štoviše, vojsku koja se povlačila Panonijom uhvatila je neka zaraza tako da je veliki broj vojnika poumirao od nje.[110] Jedini stvarni uspjeh ovih vojski bilo je pokorenje »Kranjaca« (Carniolenses) koji su nastavali »kraj uz Savu i koji su gotovo susjedi Furlanaca«. Jednaku je sudbinu doživio i onaj dio Karantanaca koji su pristali uz Ljudevita.[111]

Iduće godine dolazi do promjene vlasti u Hrvatskoj. Borna je umro, na što je izabran Vladislav. Gradeški patrijarh Fortunat, pošto je uvidio da ne može iskoristiti pristajanje uz Franke, prelazi na Ljudevitovu stranu, potiče ga da ustraje u otporu i šalje mu zidare da utvrde njegove kaštele. Kad je zbog toga pozvan na odgovornost bježi na bizantski dvor, a zatim u Konstantinopol.[112]

Posljednju vojsku koja je 822. god. poslana iz Italije u Panoniju Ljudevit više ne čeka. »Napustivši grad Sisak sklonio se bježeći kod Srba, naroda koji, kako se kaže, drži veliki dio Dalmacije«. Ali ubivši na prijevaru jednoga između vojvoda (ducibus) koji su ga primili, »podloži njegovu kneževinu svojoj vlasti«.[113] Ipak misli i na pregovore s carem i zato mu šalje poslanike s obećanjem da će sam doći pred njega.

Kad je car iduće tj. 823. god. vijećao u Compiègnu, javljeno mu je da je Ljudevit ubijen. Naime, »pošto je napustio Srbe i došao u Dalmaciju k Ljudemislu, Borninu ujaku i pošto je neko vrijeme boravio kod njega, on ga je na prijevaru ubio«.[114] Srbi kod kojih se Ljudevit bježeći prema jugu sklanja bez sumnje su istoimena srednjovjekovna županija i plemićka općina u XIV st. (dan. Srb) koja se nalazila na unskom putu koji je povezivao stoljećima jadranske i panonske zemlje. Svaka kombinacija u vezi s tim podatkom anala o Bosni koja bi tobože tada bila u vlasti Srba ne samo da je nategnuta nego i isključena.[115]

[109] Documenta, str. 324. »Contra haec Liudewitus nihil molitus, munitione tantum castelli, quod in arduo monte construxerat se suosque continuit . . .«. F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 315. pretpostavlja da se taj podatak odnosi na neki kaštel južno od Siska.

[110] Documenta, str. 325. Einhard tvrdi da je pri prijelazu preko Drave dio vojske »ex locorum et aquarum insalubritate soluti ventris incomodo graviter adfectus est«.

[111] Documenta, str. 325. B. *Grafenauer*, Zgodovina slovenskega naroda I, str. 427. s pravom naglašava da je »sodelovanje v uporu imelo usodne posledice za karantanske Slovence. Poslej viri ne govore več o Karantancih kot v frankovsko državo le napol vključenem avtonomnem ljudstvu, marveč o Karantaniji kot fevdalizirani pokrajini«.

[112] Documenta, str. 325—326. Fortunat nije više bio siguran ni u svojoj Istri pa je došavši u Zadar, prema svjedočanstvu Einhardovih anala, ispričao prefektu Ivanu uzrok svoga bijega, našto ga je on poslao u Konstantinopol.

[113] Documenta, str. 327.

[114] Documenta, str. 328.

[115] Kako se u historiografiji gotovo i ne zna da je današnji Srb bio u srednjem vijeku od XIV st. dalje posebna plemićka općina i castrum, to se

Ljudevitovom smrću nestala je zauvijek zamisao o takvoj ili sličnoj političkoj cjelini koja bi obuhvaćala u ovakvim društveno-ekonomskim uvjetima toliko slavenskih naroda. Jer je, bez sumnje, osnovna zabluda panonskoga kneza bila u tome što je prekasno spoznao da mu je za tako veliki pothvat nedostajalo snage.[116] Na onom stupnju društveno-ekonomskoga razvitka nije se moglo bez pomoći izvana pomišljati na stvaranje samostalne kneževine. Čak i u onom slučaju da se Borna nije suprotstavio Ljudevitu i da je pomoć susjednih Slavena bila veća, malo je vjerojatno da bi konačan ishod ustanka bio drugačiji. Tā, izuzevši sukob na Dravi i na Kupi i Ljudevitovu pljačku Bornine zemlje u vrijeme ustanka nije bilo većih ratnih pothvata, a Ljudevit je ipak smalaksao. To još jednom pokazuje da je on doduše dobro procijenio opće stanje u franačkoj državi, ali i da je precijenio svoje snage.

Nakon Ljudevitova ustanka dolazi do promjene političkih granica u Panoniji jer su Bugari za Krumova nasljednika Omortaga (814—831. god.) obratili pažnju s bizantske na panonsku granicu. Povod su franačko-bugarskom sukobu pružili Timočani i Braničevci koji su u vrijeme ustanka prešli na franačku a kasnije na Ljudevitovu stranu. Kako nekoliko izmijenjenih poslanstva nije riješilo pitanje granica, Omortag je poslao vojsku koja je 827. god. zbacila franačke knezove u Donjoj Panoniji i postavila bugarske. Car je na to zbacio Balderika — koga je krivio za poraz — i ukinuo furlansku markgrofoviju razdijelivši je na četiri administrativne jedinice. Tada su prekodravska Panonija s Karantanijom došle pod vlast bavarskoga kralja Ludovika Njemačkog. No, i bugarska je vlast u Panoniji bila kratkotrajna. Njihova je vazala Ratimira (829—838. god.) potjerao grof istočne marke Ratbot pa je time opet uspostavljena franačka vlast.[117]

5. Samostalna neretljanska kneževina

Od slavenskih plemena koja su tihim naseljavanjem zaposjela jadransku obalu i otoke nisu se posebno izdvajala ona koja su ispunila prostor između Cetine i Neretve. Nazivi koje su ti slavenski stanovnici dobili poslije naseljenja — oni se nazivaju Mariani (primorci), Arentani (Neretljani) ili Pagani (pogani) najbolje pokazuju da u vrijeme naseljavanja nisu pripadali ni hrvatskoj ni srpskoj jezgri. O njihovoj pripadnosti Srbima

»natio Sorabi« Einhardovih anala traže ponajviše u današnjoj Bosni. Vidi F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 315; Historija naroda Jugoslavije I, str. 184; S. *Ćirković*, Istorija srednjovjekovne bosanske države, str. 39. (pregled mišljenja S. *Ćirković*, n. dj., str. 351, bilj. 1).

[116] Stoga nisam uvjerena da je za Ljudevita »domači fevdalni element že toliko napredoval, da knezi in velikaši niso potrebovali več podpore tujca za preraščanje v plemstvo«, kako to tvrdi B. *Grafenauer*, n. dj., str. 425—6.

[117] O franačkoj vlasti u Panoniji u IX st. — osobito o pitanju na koje se razdoblje hrvatske povijesti odnosi borba Hrvata protiv Franaka zapisana u anonimovoj 30. glavi (u De administrando imperio) — vidi B. *Grafenauer*, Vprašanje konca Kocljeve vlade v Spodnji Panoniji, str. 171. i d.

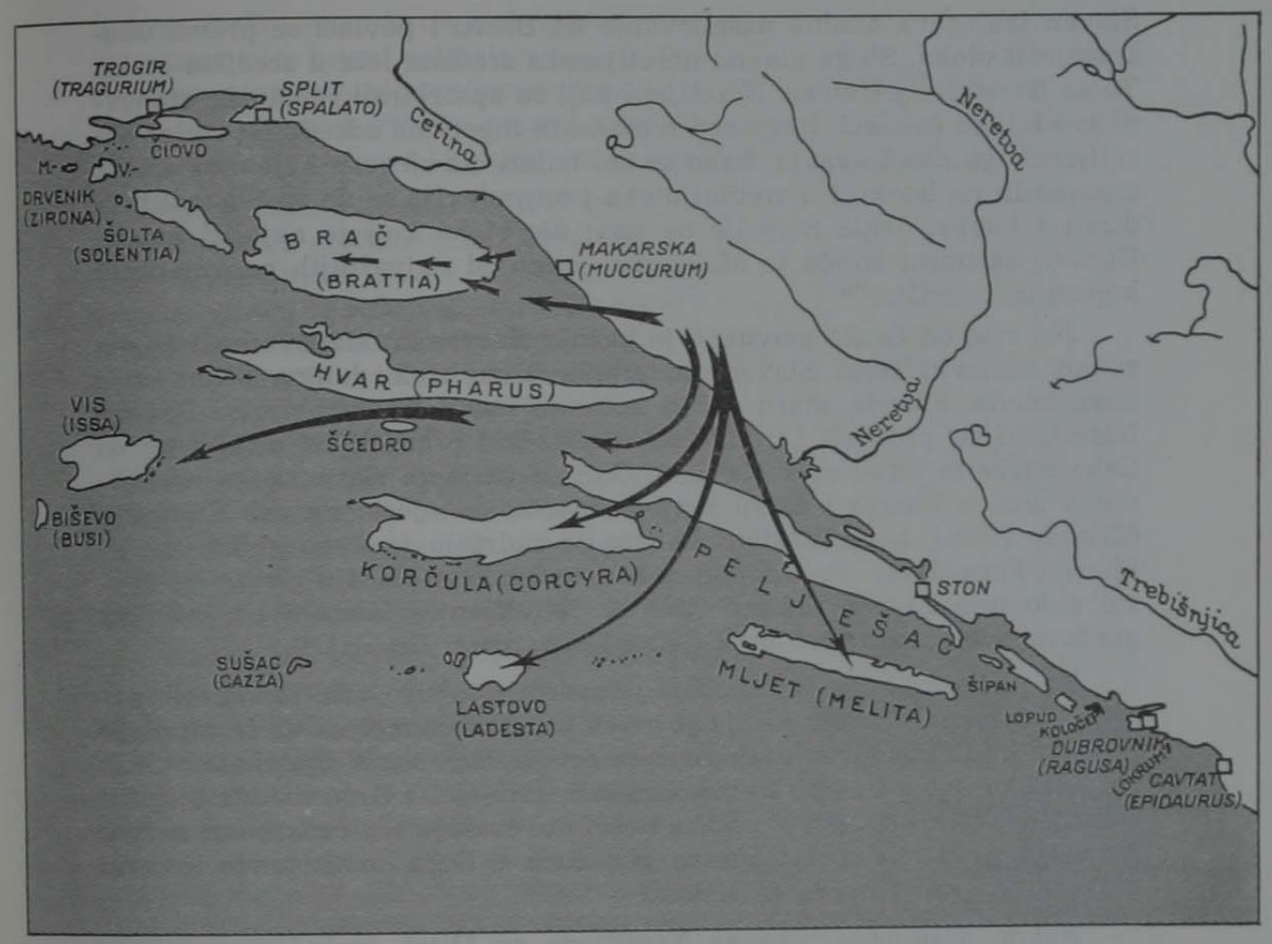

TOK I SMJER NERETLJANSKOG NASELJAVANJA OTOKA

govori doduše car Konstantin Porfirogenet, ali on to čini zato što sliku političkih prilika svoga razdoblja prenosi u VII stoljeće.[118]

Imena koja su Neretljanima davali susjedi zaista su vrlo karakteristična. Na prvi se pogled čini neobičan oblik Mariani jer je uobičajen pridjev marinus ili maritimus. No taj je oblik stvoren »u domaćem dalmatinskom latinitetu« jer su tako Neretljane nazivali Romani bizantske Dalmacije.[119]

Najnovija su toponomastička istraživanja otkrila vrlo zanimljiv proces neretljanskoga naseljavanja otoka i omogućila da se stvore zaključci o tome što su Neretljani zatekli na otocima pred svojom obalom. Od otoka koji su u X st. a vjerojatno i od VII st. dalje pripadali Neretljanima najveći je i najbliži Brač. Slaveni su na njemu zatekli kristijanizirano romansko stanovništvo od kojega su preuzeli svetačka imena za najvažnija naselja uz obalu (Sutivan, Supetar, Sumartin). Značajno je da

[118] Const. Porphyr. str. 124, 126, 152; Viz. izvori II, str. 14, 16, 49.

[119] P. *Skok*, Slavenstvo i romanstvo I, str. 174.

Slaven izbjegava obalno naseljavanje na Braču i povlači se prema unutrašnjosti otoka. Stoga glavna neretljanska središta leže u središtu otoka. To su Nerežišće i Humac. Neretljani koji su apsorbirali romansko stanovništvo bili su čakavci. Raspored romanskih toponima određuje i smjer neretljanskoga naseljavanja; kako se oni nalaze na sjeveru i sjeverozapadu, a nema ih na istoku i u sredini otoka pretpostavlja se da su Slaveni prodirali s istoka, dakle najprije na onaj dio otoka koji je najbliži kopnu. Upravo nasuprot Braču je Makarska, jedno od najvažnijih neretljanskih kopnenih uporišta.[120]

Još više od Brača privukao je pažnju slavenskih stanovnika s kopna nekad šumoviti Hvar. Slaveni su preplavili sav otok i dali naseljima svoja nova imena. Štoviše, staru grčku koloniju Paros (kasniji rimski Pharos) Neretljani su prozvali Lijesno, pa su Mlečani preuzeli od njih, a ne od Grka naziv za čitav otok (Lesina). Čini se da je za slavenskoga naseljavanja srušen Pharos i da su novi stanovnici to mjesto nazvali Starigrad (Civitas vetus), a novopodignuto naselje zadržalo je staro grčko ime — Pharia, Fara, Hvar. Prema općem mediteranskom običaju glavno je mjesto dalo ime čitavom otoku. Zato su Neretljani i Mlečani po imenima gradova počeli nazivati i otok (jedni Hvar, drugi Lesina).[121]

Za razliku od Hvara, Korčula je zadržala mnogo više romanskih naselja i toponima. Romanizacija je otoka bila tako temeljita da se formirao poseban dijalekt koji se razlikovao od ostalih romanskih dijalekata.[122] Kao i u antičko doba, kad su se sukobljavali Ardijejci i Grci, sačuvalo se i u srednjem vijeku dvojstvo; ono je došlo do izražaja i u preuzetom nazivu glavnoga grada na otoku. Prema podacima u De administrando imperio otok se nazivao Kurkra ili Krkar.[123]

Nakon doseljenja Slavena Neretljana na Mljet, otok koji anonimni autor 30. pogl. u De administrando imperio ubraja među neretljanske otoke, romansko se stanovništvo povuklo u sjeverozapadni dio otoka. Neretljani su dolazili na otok od strane Pelješca, zato su i najstarija slavenska naselja na otoku — Vrhmljeća — najbliže neretljanskom kopnu. Oblik imena Meleta, koji daje za otok spomenuti anonim, romanski je, a ne grčki.

Vjerojatno je i Pelješac odmah nakon naseljavanja bio neretljanski. Vrlo je teško zamisliti da ga Neretljani nisu ni dodirnuli kad je smješten upravo pred ušćem rijeke koja je kumovala drugom, isto tako poznatom imenu Neretljana. Do sličnih nas zaključaka vodi i toponomastika otoka Visa. Točno je doduše da taj otok pisci iz sredine ili kraja X st. ne ubrajaju u okvir neretljanske kneževine. Ali, prema kriteriju prema kojemu su se početkom IX st. povlačile političke granice između Istoka i Zapada — to je romanski etnički element — Vis nije mogao biti uključen u Bizantsku Dalmaciju. Na to upućuje oblik imena koji otoku daje car pisac. On ga naziva »Jis«, što je slavenski oblik stare Isse.[124] Danas se može po-

[120] N. dj., str. 172.
[121] N. dj., str. 183.
[122] N. dj., str. 201.
[123] N. dj., str. 202, 203.
[124] N. dj., str. 192, 194.

uzdano tvrditi samo to da otok sredinom X st. nije bio neretljanski. Kako vjerojatno nije bio ni dalmatinski, dakle bizantski od početka IX st., valja s mnogo vjerojatnosti pretpostavljati da je otok za Neretljane bio izgubljen tek u nama pobliže nepoznatom obračunu između neretljanskoga i srpskoga kneza Petra Gojnikovića u trećem deceniju X st.

Prema tome, toponomastika, smjer stoljetne dvostruke kolonizacije dalmatinskoga otočkog skupa pred ušćem Neretve i razumno rasuđivanje vode do zaključka da su Neretljani ne samo naselili nego i okupili pod svojom vlašću znatno veći teritorij nego što nam to pokazuju historijski izvori X st. Upravo činjenica da je Slaven na srednjodalmatinskim otocima potisnuo Romana ili uopće ili tako da u političkom životu nije imao nikakvo značenje, posebno je djelovala na kasniji politički razvitak ovoga kraja. Stoljećima će sam Slaven na tom području odlučivati o svojoj sudbini. Učvršćen i na obali kojom vlada, kao i u neposrednoj unutrašnjosti, u planinama, on će možda tijekom stoljeća izgubiti poneki otok, ali će se ipak neretljanska država sačuvati gotovo do svršetka XIII st. Takvim se političkim razvitkom ne može pohvaliti ni jedna slavenska kneževina na jadranskoj obali.

Izvanredan položaj posred Jadrana pruža Neretljanima mogućnost nadzora ne samo u vodama koje smatraju svojima nego i dalje do susjedne talijanske obale. Kako su suparnici dalmatinskom elementu, nije neopravdano pretpostavljati da su upravo oni pokušali 642. god. prebaciti se u beneventanski dukat. Naime, Pavao Đakon priča da su u početku vladavine vojvode Aja došli Slaveni na mnogo lađa i utaborili se nedaleko od Siponta (u zaljevu poluotoka Monte Gargano).[125] Međutim, pokušaj Neretljana da sa svojih otoka prijeđu u beneventansku vojvodinu propada. Oni zato i dalje ostaju na teritoriju koji su zauzeli za doseljenja na jadransku obalu.

O političkim prilikama na istočnoj obali Jadrana u VII i VIII st. sačuvano je vrlo malo podataka. Teško bi se iz njih mogli izvući sigurniji zaključci. Car Konstantin VII je u svom djelu tako iskitio priču o avarsko-slavenskom osvajanju i tobožnjoj bizantskoj nadmoći da mu se ne može vjerovati. Ne želeći vidjeti nad balkanskim Slavenima od dolaska na Jadran do svoga vremena drugu vlast osim bizantske, on je vrlo dosljedno provodio svoje mišljenje. Osim toga, on je, kako je spomenuto, izvodio porijeklo Neretljana od nekrštenih Srba jer se našao u neprilici kad je trebalo da prikaže sebi nepoznatu njihovu prošlost. Odbacimo li carevu tendencioznost, vjerojatno nećemo pogriješiti zaključimo li da su Pagani bili sve do drugog decenija IX st. nezavisni. Možda su priznavali nominalno vrhovništvo Avara ili možda Bizanta, ali se ono na obalama Jadrana očito nije osjećalo. Avari su i tako predaleko, a bizantski car preslab. Car pisac to ne priznaje i zato tvrdi da su se dalmatinski gradovi i slavenska plemena na Jadranu tek u IX st. oslobodila bizantske vlasti. Zato će biti najbliže historijskoj istini pretpostavka da su Neretljani ni od koga ometani od doseljenja dalje učvršćivali vlast na zaposjednutom teritoriju. Možda su poduzimali slične prekomorske pohode kao onaj na Sipont. A tada, čim je prvi put o njima riječ u mletačkim izvorima, oni su

[125] Documenta, str. 276.

dostojni suparnici duždu koji se također tek tada, četrdesetih godina IX st., uputio prema istočnoj obali Jadrana.

Međutim, snazi je neretljanskog oružja bez sumnje pridonijela jedna činjenica. To je gospodarska podloga političke vlasti neretljanskih knezova. Zemlja koju su Neretljani naselili početkom VII st. nije imala tako izrazito kraški karakter kao danas. Otoke su većinom pokrivale guste šume. Toponomastika svjedoči i o šumama i močvarama. Tipični mediteranski biljni pokrivač prekrio je čitav otočki skup. Anonim u De administrando imperio tvrdi da su njihova četiri otoka »vrlo lijepa i plodna s opustjelim gradovima i mnogo maslinika; na njima oni stanuju, posjeduju svoja stada i od njih žive«. Zato se čini da je ratarstvo bila osnovna grana privrede stanovnika zatečenih krajeva, ali ne i otočana. Ne malu korist imaju Neretljani očito od trgovine. O njoj izričito govori car Konstantin. Ali, osnovna je stoljetna privredna grana Neretljana, bez sumnje, pljačka. To je blago za koje knez nije nikome odgovoran, nikome dužan uzvratni dar ili zahvalnost. Zato se vjerojatno ne varamo ustvrdimo li da je gusarsko blago bilo stoljećima najčvršći oslonac kneževske vlasti u toj državi koju nitko stoljećima nije uspio pokoriti. Dok je hrvatski knez i kralj morao darovnicama privlačiti pristaše da bi ih najzad ipak izgubio, neretljanski je knez dijelio napljačkano blago svojim ljudima kako je htio, a oni su imali dovoljno razloga da se drže uz njega. Jer pljačka je gotovo nepresušno vrelo prihoda. Drugačija materijalna podloga stvara i drugačije odnose. Prije svega, stočarska je zemlja mnogo manje pogodna za stvaranje vlastelinstava (u gospodarskom smislu te riječi). Tek zemljoradnja, koja je manje razvijena na tom području, omogućuje snažniju klasnu diferencijaciju i put u feudalizam pretežno gospodarskim putem. Kako je taj preduvjet na području neretljanske kneževine mnogo manje razvijen nego u Hrvatskoj, feudalni su se odnosi u otočkoj kneževini, bez sumnje, učvrstili političkim putem. Materijalno manje ovisan o prihodima što su mu donosila javna podavanja podložnika, neretljanski je knez imao znatno jaču vlast nego susjedni hrvatski vladar. Svakako je njegovoj snazi odgovaralo i to što je pred vratima njegove države otvoreno more po kojemu se kao gospodar može uputiti u daleki svijet. Osim toga, »strana tijela« — dalmatinski gradovi nisu mu smetali ni na kopnu ni na otocima.

Na kraju, valja istaknuti još nešto što je utjecalo na položaj neretljanske kneževine na Jadranu. Neretljani se kao i Hrvati nalaze na granici Istoka i Zapada. Periferni položaj na rubu bizantskoga carstva bio je njima, kao i Bizantskoj Dalmaciji, neka garancija samostalnosti. Doda li se k tome poznata činjenica da ni bizantski carevi uz vrlo rijetke izuzetke — nisu zbog stvarne nemoći kočili samostalan razvitak neretljanske kneževine, lako ćemo razabrati zašto je tako rano i tako dugo mala kneževina posred Jadrana održavala prevlast na moru.

Prema podacima iz djela De administrando imperio političko osamostaljenje od Bizanta — koje je, kako mislimo, ipak starije — počinje u trećem desetljeću IX st. Konstantin Porfirogenet mora priznati da je carstvo Romeja »zbog mlitavosti tadašnjih careva došlo do ruba potpune propasti, a naročito za Mihajla Mucavog iz Amorija«, tako da ne samo dalmatinski gradovi, nego »štoviše i tamošnja plemena Hrvati i Srbi i Zahumljani i Travunjani i Konavljani i Dukljani i Pagani, odvojivši

se od carstva Romeja postadoše samostalni i nezavisni, ne pokoravajući se nikome«.[126] To je, kaže car, i bio jedan od razloga da su sve do cara Bazilija I ostali nekršteni.

Zato čim je Venecija pokušala izaći izvan svojih voda — a to je prvi put učinio dužd Petar Tradenik (839—840. god.) naišla je na oštar otpor »suca Primoraca« (iudex Marianorum).[127] Naime, neretljanski je vladar dao nedavno poubijati mletačke trgovce koji su plovili uz njegovu obalu. Dakako da je teško izreći sud o tome tko je prvi počeo obračun na Jadranu. Vijest mletačkoga kroničara Ivana Đakona datirana oko 830. god. o tome kako je »poslanik Slavena s otoka Neretve« sam od sebe došao duždu Ivanu da ga pokrsti i kako je dužd s njim sklopio mir,[128] suviše je škrta da bismo iz nje mogli nešto pročitati o predigri mletačko-neretljanskoga sukoba. Možda se dužd zavaravao nadom da će s Neretljanima koji su mu bili najopasniji suparnici, podijeliti trgovačko ili gusarsko područje. Međutim, malo su zatim Neretljani poubijali mletačke trgovce, a kad je dužd Petar Tradenik 839. god. sklopio mir s Družakom,[129] neretljanskim knezom, mir nije, prema priznanju samoga kroničara, mnogo vrijedio. Dužd je morao ponovo povesti svoju mornaricu protiv neretljanskoga kneza — tadašnjeg kneza zove kroničar očito pogrešno Diuditus Sclauus — ali je »više nego sto Mlečana bilo ubijeno i on se vratio bez slavlja«.[130]

Poraz u borbi s Neretljanima, pojava Saracena u Jadranu, a vjerojatno i Domagojevih gusara, odvratile su pažnju dužda s neretljanskih otoka. On je bio primoran braniti vlastitu zemlju. Zato će Neretljani sve do Bazilija I i dalje držati dominaciju na moru. Štoviše, i prvi carevi koraci za uspostavom bizantske vlasti nisu bili upućeni Neretljanima. Tek kad su, čini se baš oni, 870. god. bez ustručavanja opljačkali papine poslanike koji su se vraćali s koncila iz Carigrada, car je imao dovoljan povod da ih upokori. Ako su vijesti iz De administrando imperio točne i pouzdane, oni su se tada i pokrstili. Ali, ni sada nije bilo mnogo razloga da dugo izdrže kao pokorni bizantski podložnici. Bizant je, naime, vrlo brzo morao napustiti balkansku politiku pa nije više mogao Neretljane sprečavati u gusarstvu. Zato su obnovljeni također mletačko-neretljanski sukobi. Oni su tada, tj. 887. god., za duždevanja Petra Kandijana tako žestoki da i sam dužd pogiba u drugom pokušaju da svlada neretljansku mornaricu.[131] Dužd je ubijen kod Makra. I tribun je Andrija tek potajno mogao oteti njegovo tijelo pobjednicima.[132] To su posljednji podaci iz prvoga stoljeća

---

[126] Documenta, str. 338; Const. Porphyr., str. 124; Viz. izvori II, str. 14—15.
[127] Documenta, str. 335.
[128] Documenta, str. 334.
[129] Documenta, str. 335—6. »Deinde pertransiens (sc. Petrus dux) ad Narrentanas insulas cum Drosaico, Marianorum iudice similiter fedus instituit, licet minime valeret«.
[130] Documenta, str. 336. »Sed denuo praeparavit exercitum adversum Diuditum Sclauum, ubi plus quam centum Venetici interfecti fuerunt et absque triumpho reversus est«.
[131] Primivši vlast s duždem Ivanom Petar Kandijan, kaže Ivan Đakon, »contra Narentanos Sc(l)avos confestim exercitum misit«, ali i ta se vojska vratila bez postignuta uspjeha. Documenta, str. 374.
[132] Dužd je došao s dvanaest lađa do mjesta koje se zove Mucules (dan. Makarska), ali je sa samo malo vojnika izašao iz lađe. Neretljane je ipak natjerao u bijeg, a njihovih pet lađa spalio. No, kad su se Slaveni ponovo pribrali, navalili su i ubili dužda. Tribun Andrija je kasnije pokopao dužda u atriju gradeške katedrale.

poznate povijesti neretljanske kneževine. Oni su nedvojbeno pokazali da opravdano stavljamo već i u tom razdoblju neretljansku kneževinu u društvo susjedne Hrvatske, koju je kako se čini prema svemu rečenom, snagom i prerasla.

O nasljednicima prvih neretljanskih knezova u IX st. i o onima iz X st. nema nikakvih podataka. No, šutnja izvora nije nikakav dokaz da ih nije bilo. Nema razloga pretpostavljati — kao što se ponekad čini pogrešno u historiografiji — da je neretljanska kneževina u to vrijeme trajno pripojena bilo kojoj susjednoj kneževini. S namjerom da se briše njezina politička individualnost, u literaturi se govori obično o neretljanskoj »oblasti«, a ne o kneževini. Premda je Tomislavova Hrvatska izašla daleko izvan svojih dotadašnjih granica, neosnovano je mišljenje da se ona proširila i na neretljanski arhipelag ili na kopneni dio kneževine.[133]

Međutim, kad su se u doba Simeonovih navala na Bizant neprestano mijenjali kandidati na srpskom prijestolju uspjelo je jednome od njih — to je Petar Gojniković — proširiti vlast na jedan dio Paganije. Prema podacima iz 32. poglavlja djela De administrando imperio, drački je protospatar Lav Rabduh pošao u »Paganiju, tada u vlasti arhonta Srbije, da se sastane i posavjetuje s istim arhontom Petrom o izvjesnoj stvari i predmetu«. Ovaj je savez — nastavlja car pisac — prijavio Simeonu ljubomorni arhont Zahumlja Mihajlo. On je javio bugarskome caru da Bizant nagovara Petra na savez s Mađarima. Car datira ovu akciju razdobljem bitke kod Anhijala između Romeja i Bugara.[134] Svakako upada u oči da car naglašava kako je Paganija tada, tj. oko 913. god., bila u vlasti srpskoga arhonta, pa iz toga podatka nužno slijedi zaključak da srpske vlasti nad Paganijom nije više bilo u doba kad car piše svoje djelo. Takav zaključak izlazi i iz careva geografskoga opisa Paganije. A s njim se podudara i opis u 30. poglavlju careva djela. Paganija se prema potonjem opisu[135] prostire između Cetine i Neretve i »ima tri županije: Rastoku, Mokro i Dalen. Dvije županije — nastavlja pisac — naime Rastoka i Mokro leže blizu mora i imaju lađe, a (županija) Dalen je daleko od mora i oni (tj. njeni stanovnici) žive od obrađivanja zemlje«.[136] Spomenute podatke popunjuje car pisac u 36. poglavlju kad govori o naseljenim gra-

[133] Polazna točka Šišićeve teorije o proširenju Tomislavove vlasti nad neretljanskom »oblasti« pogrešan je broj vojnika kojima tobože raspolaže Tomislav (Povijest Hrvata, str. 413, bilj. 21).

[134] Const. Porphyr., str. 156; Viz. izvori II, str. 54, bilj. 178. O ličnosti Lava Rabduha i o vremenu sastanka vidi G. *Ostrogorski*, Lav Ravduh i Lav Hirosfakt, str. 29—36.

[135] Car doduše tvrdi da Pagani znači u slavenskom jeziku nekršteni, a ne zna ili bolje neće da zna da je to latinska riječ koja je doduše ušla kao tuđica i u slavenske jezike. Neobično je da zemlju zove Arenta i stanovnike Arentani, a ne spominje da je ta riječ izvedena od imena rijeke Narente (Neretve), koju on piše Orontios. Zato se čudno doima što nema kod toga neretljanskoga imena toliko značajne careve težnje za etimologijom. Vidi P. *Skok*, Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna imena slavenska, str. 68.

[136] Documenta, str. 406; Const. Porphyr., str. 144; Viz. izvori II, str. 34—5.

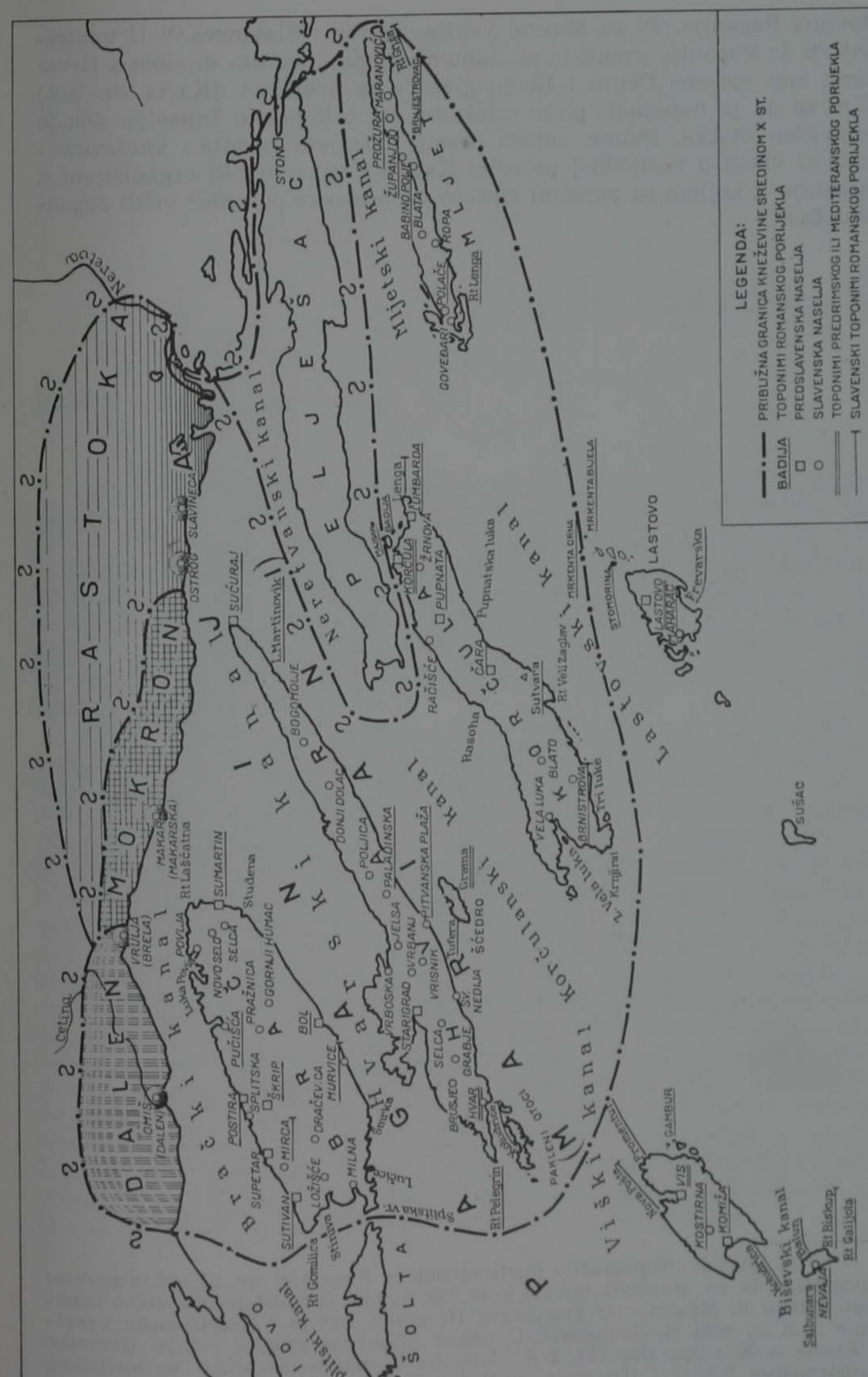

NERETLJANSKA KNEŽEVINA SREDINOM X ST.

dovima Paganije. To su Mokro, Vrulja, Ostrog i Slavineca.[137] U unutrašnjosti je Paganija graničila sa Zahumljanima i jednim dijelom s Hrvatima koji »prema Cetini i Livnu graniče sa Srbijom«. (Karta str. 219.) Čini se da je nepoznati pisac zabilježio samo kopnene županije, dok je mimoišao otočke. Naime, sudeći prema kasnijem razvitku kneževine i podjeli vlasti u nasljednoj porodici Kačića i otoci su bili organizirani u županije u kojima su pojedini članovi i kneževske porodice vršili županisku čast.

[137] M. *Barada*, Topografija Porfirogenetove Paganije, str. 53—54. s pravom konstatira da su utvrđena mjesta koja car navodi »pripadala isključivo županiji Makra ili Krajini«. O granicama Hrvatske, Srbije i Neretljanske kneževine u X st. vidi R. *Novaković*, O nekim pitanjima granice Srbije, Hrvatske i Bosne u X veku, str. 177. i d.; *Isti*, Još o nekim pitanjima teritorijalnog prostranstva Srbije i Hrvatske sredinom X stoljeća, str. 265—293.

V. Na granici Istoka i Zapada

1. Trpimirova Hrvatska

Franački pritisak koji se osjećao nad Hrvatskom u prva dva desetljeća IX st. sve je više prema sredini stoljeća popuštao. Za to je bilo više razloga. Prije svega, raspadanje franačke države koje se naslućivalo već u početku vladanja Karlova sina Ludovika nije se više moglo zaustaviti. Ludovik ga je sam ubrzao diobom carstva 817. god. odredivši Lotara za nasljednika na carskom prijestolju i postavivši ga istodobno za kralja u Italiji. To je bila mjera koja je bitno utjecala na dalji politički razvitak Hrvatske, jer je ona otad pa sve do Zdeslava priznavala vrhovnu vlast italskoga kralja.

Na prvi pogled čini se kao da je to vrhovništvo nad Hrvatskom u prijestolnim borbama koje su zaokupile Karloviće tako oslabilo da bi se moglo govoriti već za Trpimira o potpunoj hrvatskoj samostalnosti. Međutim, posljedice vrhovništva, negativne po Hrvatsku, odaje pravac vanjske politike koji je Hrvatima nametnut. Naime, u doba dok je susjedna neretljanska kneževina nesmetano gospodarila srednjim Jadranom, Hrvati su sputavani franačkim vrhovništvom tek za Mislava okušali svoju snagu u sukobu s Venecijom. A i tada su se vjerojatno branili, a nisu napadali jer im je neprijatelj bio prijatelj italskog kralja. Kroničar Ivan Đakon sam priznaje da je dužd Petar Tradenik pošao na »Sklaviniju« s ratnom mornaricom kako bi je osvojio.[1] Stoga je opravdana pretpostavka da je Mislav sklapao primirje 839. god. Lotarovim[2] posredovanjem. Iako su u povoljnim uvjetima za napad na mletačke lađe, tj. u vrijeme arapskih prodora na Jadran, Neretljani nastavljali neprijateljstva do te mjere da je Lotar bio primoran sklopiti s duždem savez (840. god.) protiv »naroda Slavena« (generationes Sclavorum),[3] dakle Neretljana, Hrvati se ni za Trpimira nisu upuštali u borbu na Jadranu. Domagoj će, doduše, tu miroljubivu politiku hrvatskih vladara prema susjedima prekinuti, ali je ona ipak karakteristična za čitavo razdoblje narodne dinastije.

[1] Documenta, str. 335.

[2] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 328.

[3] F. *Šišić*, n. dj., str. 328. i ondje navedenu literaturu; R. Cessi, Storia di Venezia, str. 149. i d. podvlači naročito značenje toga »pactuma«, jer je tada, kako on misli, Veneciji bila povjerena zadaća da brani Jadran od slavenskih gusara.

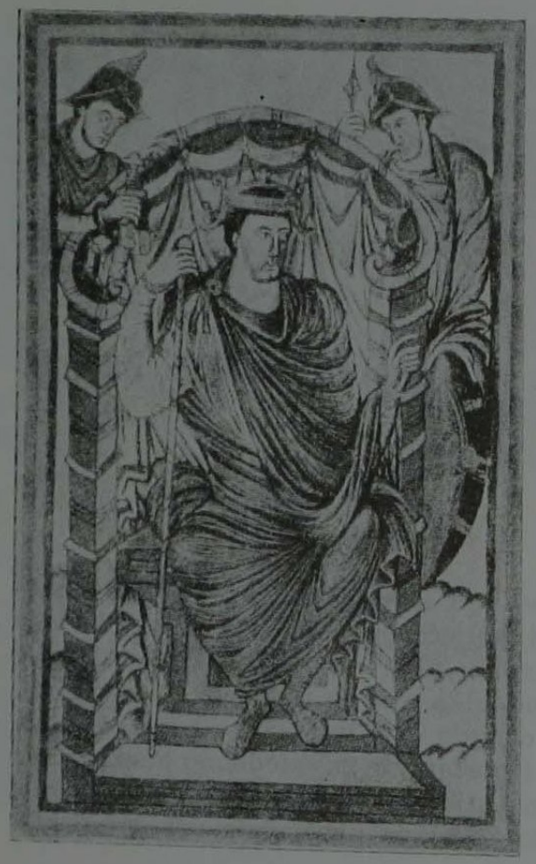

LOTAR I

Već je srednjovjekovnim piscima ta nametnuta politika mira toliko upala u oči da su je pripisivali nekoj zakletvi Hrvata prema papi. Naime, Konstantin Porfirogenet tvrdi da su Hrvati dva puta obećali papi da »nikada neće provaliti u tuđu zemlju i ratovati već da će radije živjeti u miru sa svima koji to žele«. Po carevu je pričanju prvi put dana zakletva prilikom pokrštenja, a drugi put »u doba arhonta Trpimira, oca arhonta Krešimira«. Zato je papa — nastavlja car pisac — još u vrijeme krštenja obećao Hrvatima »dođu li neki drugi pogani protiv zemlje ovih Hrvata i zarate na njih, neka za njih (tj. Hrvate) ratuje bog Hrvata i štiti ih i donese im pobjedu Petar Kristov učenik«.[4]

Careve su vijesti tako općenite da su dale povoda veoma različitim mišljenjima: dok ih jedni pripisuju tobožnjem ugovoru između pape Agatona i Hrvata, drugi pomišljaju na pobožnog Martina, o kojemu također govori car Konstantin Porfirogenet.[5]

Takva je politika male Hrvatske na rubu golemog carstva bila po nju neobično štetna jer joj je oduzimala mogućnost da iskoristi svoj periferni položaj. Štoviše, i Domagoj koji se najmanje dao sputavati franačkim suverenitetom mora na zapovijed italskog kralja ići u rat protiv Arapa. Točno je doduše to da je nakon smrti Ludovika II (875. god.) »sama od sebe pukla tanka nit koja je dalmatinske Hrvate vezala za karolinško

[4] Documenta, str. 397; Const. Porphyr., str. 148; Viz. izvori II, str. 42—43.
[5] Const. Porphyr, str. 150; Viz. izvori II, str. 43, bilj. 124.

CARSKA MORNARICA POBJEĐUJE VATROM USTANIČKO BRODOVLJE

carstvo«, kao i to da je »provala Mađara u srednju Evropu učinila za Hrvatsku Franke neštetnima«,[6] ali je za kasniji razvitak bilo kobno da je upravo u doba stvaranja kneževine i njezina postepenog ojačavanja Franak priječio da Hrvat izađe izvan svojih dotadašnjih granica.

Stoga su hrvatski vladari sve do Zdeslava mogli stvarno očekivati jedino to da iskoriste slabost Bizanta. I zaista, Bizant je proživljavao za Mihajla II (820—829. god.) vrlo teške časove. Državu je najprije uzdrmao ustanak Tome Slavena već u prvim godinama Mihajlove vlade. Kad je taj stišan, zaprijetila je arapska opasnost. Oni su 827. ili 828. god. zauzeli Kretu čime je Bizant izgubio najznačajniju stratešku točku u istočnom dijelu Mediterana.[7] Iste se godine proširuje njihova vlast osvajanjem Sicilije. S carem Teofilom (829—842. god.) ikonoborstvo doživljava posljednji uspon, ali s njim i propada. Oslobođena unutrašnjih borbi, carigradska je crkva mogla iznova početi borbu s Rimom. Ona je prešla i na akciju pokrštavanja Južnih Slavena. Sređivanje je carstva počelo najprije na crkvenom polju. Teodora, carica i regent mjesto Mihajla III (842—867. god.), uspostavlja kult ikona. Unutrašnje smirenje dovodi i do prvih uspjeha u borbi s Arapima. Bizantska mornarica prodire sve do Nila i spaljuje Damietu. Za Bizant je u kulturnom i političkom pogledu bilo odlučno suvladarstvo Barde, neobično darovitoga ujaka Mihajlova. Posljednjih godina Trpimirova vladanja priprema se sukob između Rima i Konstantinopola, sukob koji znači novu pobjedu Novog Rima. Prema tome, Bizant se sve do kraja Trpimirove vlasti sređivao i u njemu ima tek toliko snage da se opre Arapima na istočnom bojištu. Mihajlo III morao je dopustiti da Arapi postepeno osvajaju u južnoj Italiji tako da su u njegovo vrijeme u bizantskoj vlasti ondje bile još samo Sirakuza i Taormina.[8]

[6] Lj. *Hauptmann*, Koje su sile hrvatske povijesti, str. 174, 175.
[7] G. *Ostrogorski*, Istorija Vizantije, str. 98.
[8] N. dj., str. 107.

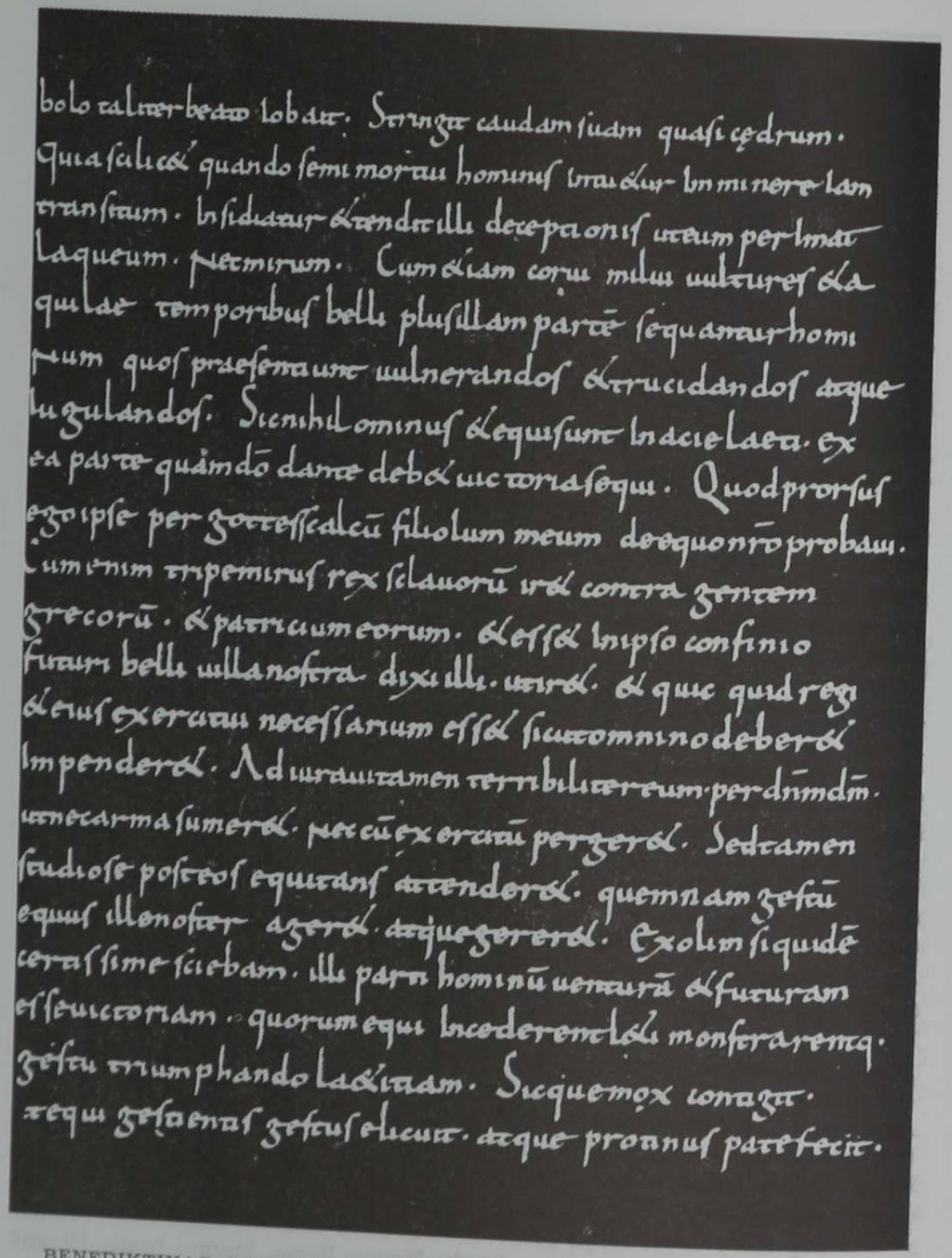

BENEDIKTINAC GOTTSCHALK O TRPIMIROVOJ POBJEDI (10. RED ODOZGO)

Gledana u svjetlu spomenutih zbivanja u Bizantu, Trpimirova politika prema bizantskoj Dalmaciji pokazuje nam se mnogo jasnijom. Bizantski su carevi doduše obnavljali ahenski ugovor,[9] ali su zanemarivali

[9] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 319, 326—327.

ili točnije nisu stizali do jadranskih posjeda. Nezaštićeni gradovi izloženi su navalama slavenskih a posebno hrvatskih vladara. Naime, u kopnenom dijelu bizantske Dalmacije grad se teško brani od navala iz unutrašnjosti jer je gotovo srastao s hrvatskim zaleđem.

Trpimir je, ocijenivši stanje u Bizantu povoljnim za svoj pothvat, oko 846. god. navalio na »narod Grka« i na »njihova patricija«.[10] Uzroci ratu nisu doduše poznati, ali ih nije teško pogoditi. Trpimir je, bez sumnje, poveo rat protiv Splita ili Trogira, gradova koji su najviše sprečavali hrvatskom vladaru izlaz na more.

O tom izvanredno važnom događaju obavještava nas učeni benediktinac Gottschalk, koji se sam sklanja na Trpimirov dvor. On je, kako sam kaže u jednom svom djelu, predosjećao da će Trpimir, »rex Sclavorum« pobijediti po tome što su njegovi konji prije sukoba vojski bili veseli. Da bi se shvatila Gottschalkova tvrdnja, valja istaknuti da je on ne samo vatreni pristaša nego i najveći pobornik nauke o predestinaciji, tj. predodređenju, nauke koja je bila vrlo opasna po crkvu, jer ako je netko unaprijed određen za spasenje, onda mu nisu potrebna dobra djela na ovom svijetu. Stoga je Gottschalk morao bježati gotovo po čitavoj Evropi.

Zahvaljujući tako Gottschalkovoj nauci u predestinaciji — u kojoj je, kao što se vidi, učeni benediktinac ipak malo pretjerao — sačuvalo nam se svjedočanstvo o Trpimirovoj pobjedi nad dalmatinskim gradovima. Budući da Gottschalk ističe da je mjesto boravka (villa) bilo na ratnom području, najvjerojatnije je riječ o jednom od kneževskih dvorova u splitskoj okolici (Klis ili Podstrana u poljičkom primorju).[11] Vrijednost je Gottschalkove vijesti o Trpimirovoj pobjedi to veća što on nije imao razloga da je uljepšava. Za njega je pobjeda samo dokaz njegova učenja o predestinaciji i da Trpimir slučajno nije pobijedio, Gottschalk bi lako izabrao drugi primjer kao dokaz za svoju nauku. Ako se tome pribroji činjenica — također veoma važna, naime, da je to jedina vijest koja objektivno prikazuje odnos hrvatskoga vladara prema dalmatinskim gradovima, onda nam je ona od odlučne važnosti za ocjenu Trpimirove politike prema »narodu Grka«. Ne može biti nikakve sumnje u to da je Trpimir bio jači od njih i da im je nametao svoju volju. Stoga je već krajnje vrijeme da odbacimo lažnu sliku o Trpimiru koju je stvorila negdje mnogo kasnije splitska crkva. Nepoznati Splićanin koji je možda u XII ili XIII stoljeću dao Trpimirovoj darovnici iz 852. god. današnji oblik[12] bio je ispunjen mržnjom na sve što je hrvatsko. On se osobito naslađivao u prikazivanju tobožnje Trpimirove skromnosti i njegove ovisnosti o tobožnjem splitskom nadbiskupu. Tä mjesto da ga prikaže kao pobjednika, on ga je učinio prosjakom koji gotovo moli splitskoga prelata da mu može učiniti neku uslugu.

[10] L. *Katić*, Saksonac Gottschalk, str. 8. »Cum enim Tripemirus, rex Sclavorum, iret contra gentem Grecorum et patricium eorum et esset in ipso confinio futuri belli villa nostra, dixi illi, ut iret et quicquid regi et eius exercitui necessarium esset, sicut omnino deberet, impenderet«.

[11] L. *Katić*, n. dj., str. 13—15.

[12] O Trpimirovoj darovnici vidi N. *Klaić*, Diplomatička analiza isprava; *Ista*, O Trpimirovoj darovnici, str. 140. i d. i str. 236—238. ove knjige.

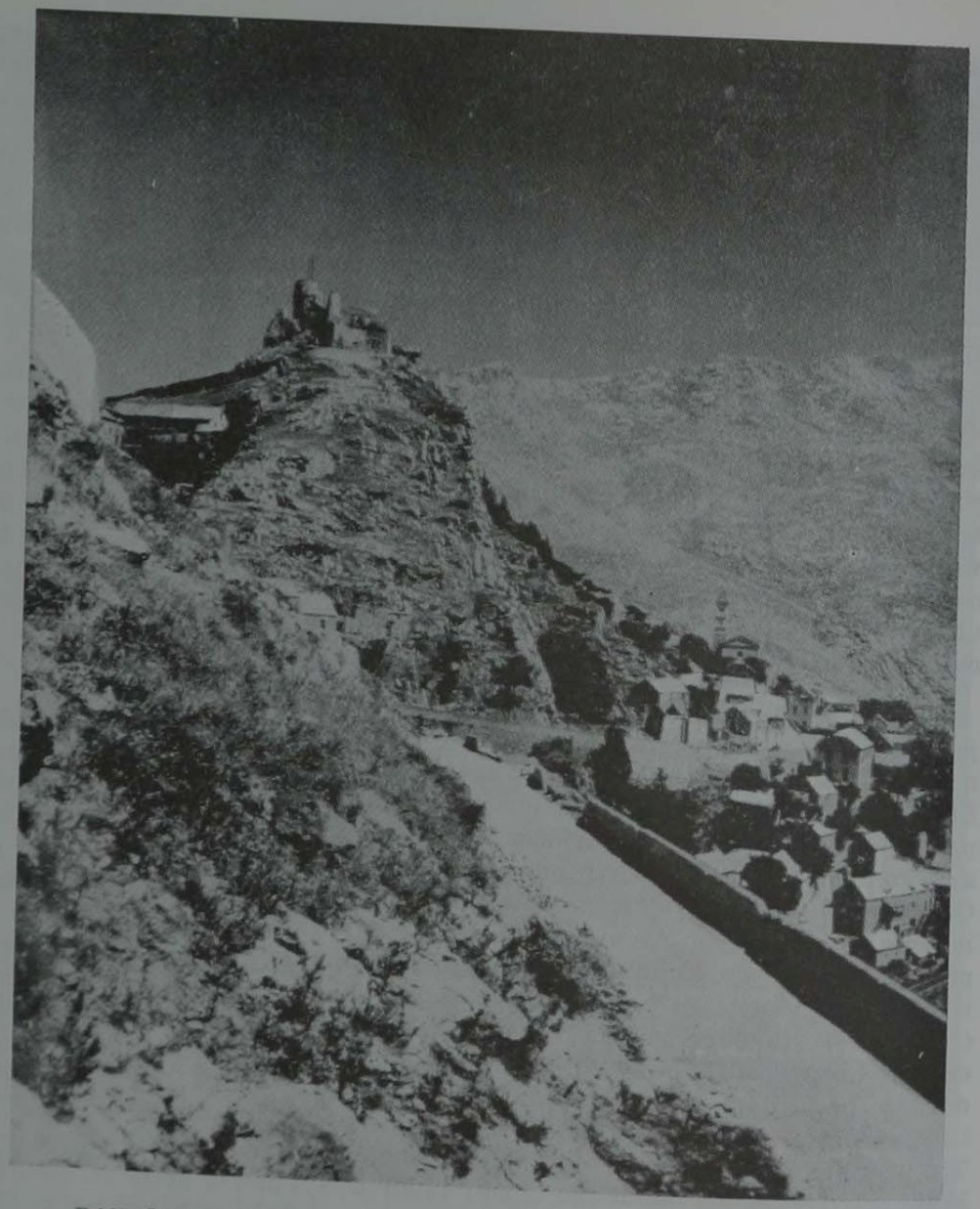

DANAŠNJI KLIS, NEKAD PRIJESTOLNICA HRVATSKIH VLADARA

Takva lažna slika tobože nemoćnog hrvatskoga kneza koji se tobože ne usudi odbiti molbu splitskom »nadbiskupu« Petru, protivi se također ostalim izvornim podacima o Trpimiru.

Prije svega, protivi se poštovanje s kojim je Trpimir dočekivan i izvan granica svoje države. Samostanac koji u Cividalski evanđelistar upisuje njegovo ime — očito prilikom Trpimirove posjete nama nepoznatom samostanu u akvilejskoj patrijaršiji — počašćuje jedino njega naslovom dominus. On nabraja redom:

Domno Tripimero. Bribina. Petrus.

Dragouid. +Presila. *Petrus, filius Domno Tripemero.*

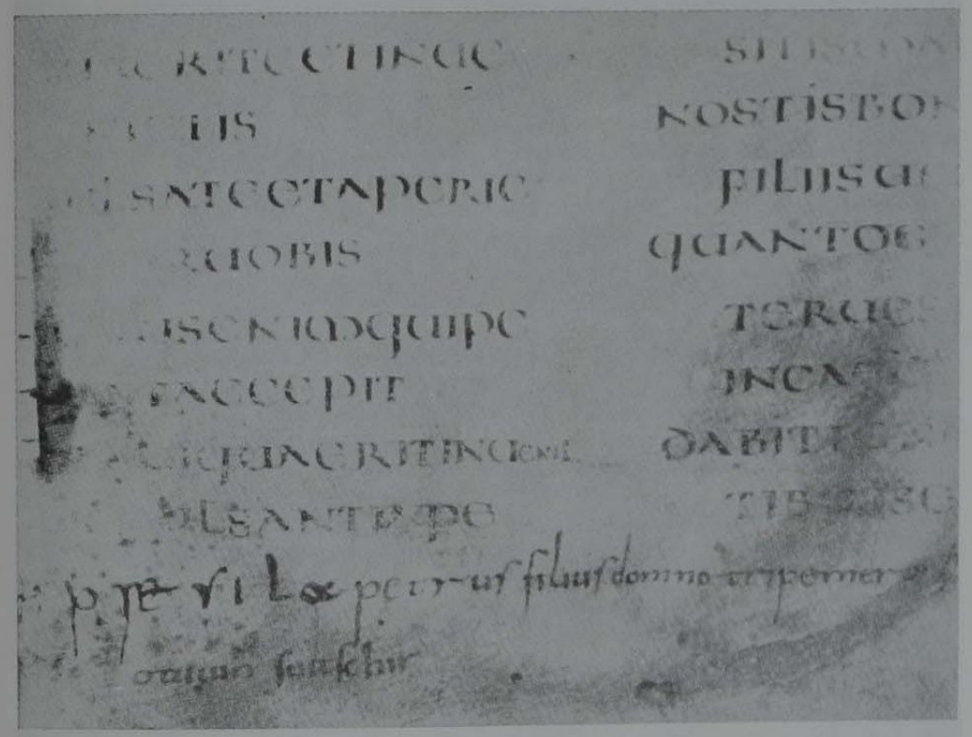

ČEDADSKI EVANĐELISTAR — IMENA HRVATSKIH VLADARA

Kad taj pisar spominje bugarskoga kneza Borisa i njegovu braću, onda jednostavno zapisuje »rex illorum« (sc. de Bolgaria) Michahel et frater eius dox et alius frater eius Gabriel. . .«.[13]

Čitajući ova imena tako kako su zabilježena, ne možemo se oteti dojmu da je nepoznatom benediktincu bila poznata usluga koju je Trpimir učinio Gottschalku kad ga je primio na svoj dvor. Ali, i Trpimir to ne bi mogao učiniti da nije osjećao dovoljno sigurnosti prema svome suverenu. Tä Gottschalk je morao 846. god. napustiti dvor furlanskoga grofa Eberharda, iako je on bio zet Ludovika Pobožnog. Njegov je progon zahtijevao Rabanus Maurus, poznati opat samostana u Fuldi.[14] Dakle, ako se progonjeni benediktinac sklanja bježeći od carskoga zeta na hrvatski dvor, onda to čini očito s uvjerenjem da će ondje naći dobru zaštitu. Gottschalk je doduše kasnije lutao Panonijom i Norikom i došao do Borisove Bugarske da bi se najzad pozvan natrag vratio na sabor koji se zbog njega održavao u Mainzu 848. god.

O veličini Trpimirove Hrvatske ima još jedno svjedočanstvo koje je također ostavio nezainteresirani pisac. To je vijest koju je zapisao u X st. Konstantin Porfirogenet o ratu između Trpimira i bugarskoga kneza Borisa. Pohvalivši se najprije netočnom tvrdnjom da je »arhont Hrvatske

---

[13] F. *Šišić*, Genealoški prilozi, str. 6—7; *Isti*, Priručnik izvora I, str. 125; V. *Novak*, Aliquid de nominibus Croatorum in antiquissimo evangeliario Cividalensi, str. 358—371; A. *Cronia*, Revisione dei nomi slavi nell'antico Codex Aquileiensis, str. 357—371.

[14] L. *Katić*, n. dj., str. 4. i d.

OSTACI TRPIMIROVE ZADUŽBINE U RIŽINICAMA

FRAGMENT NATPISA S OLTARNE PREGRADE (RIŽINICE)

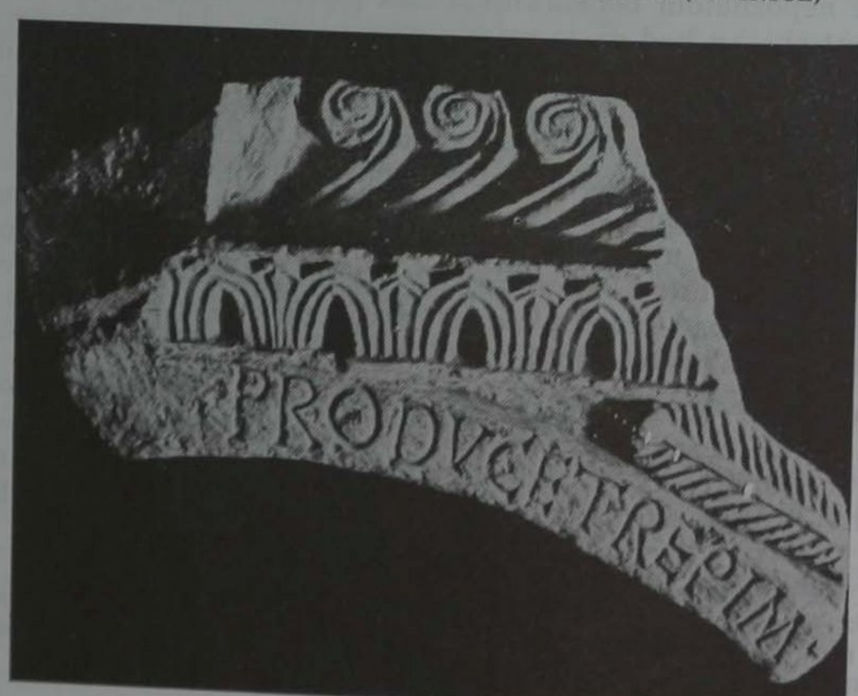

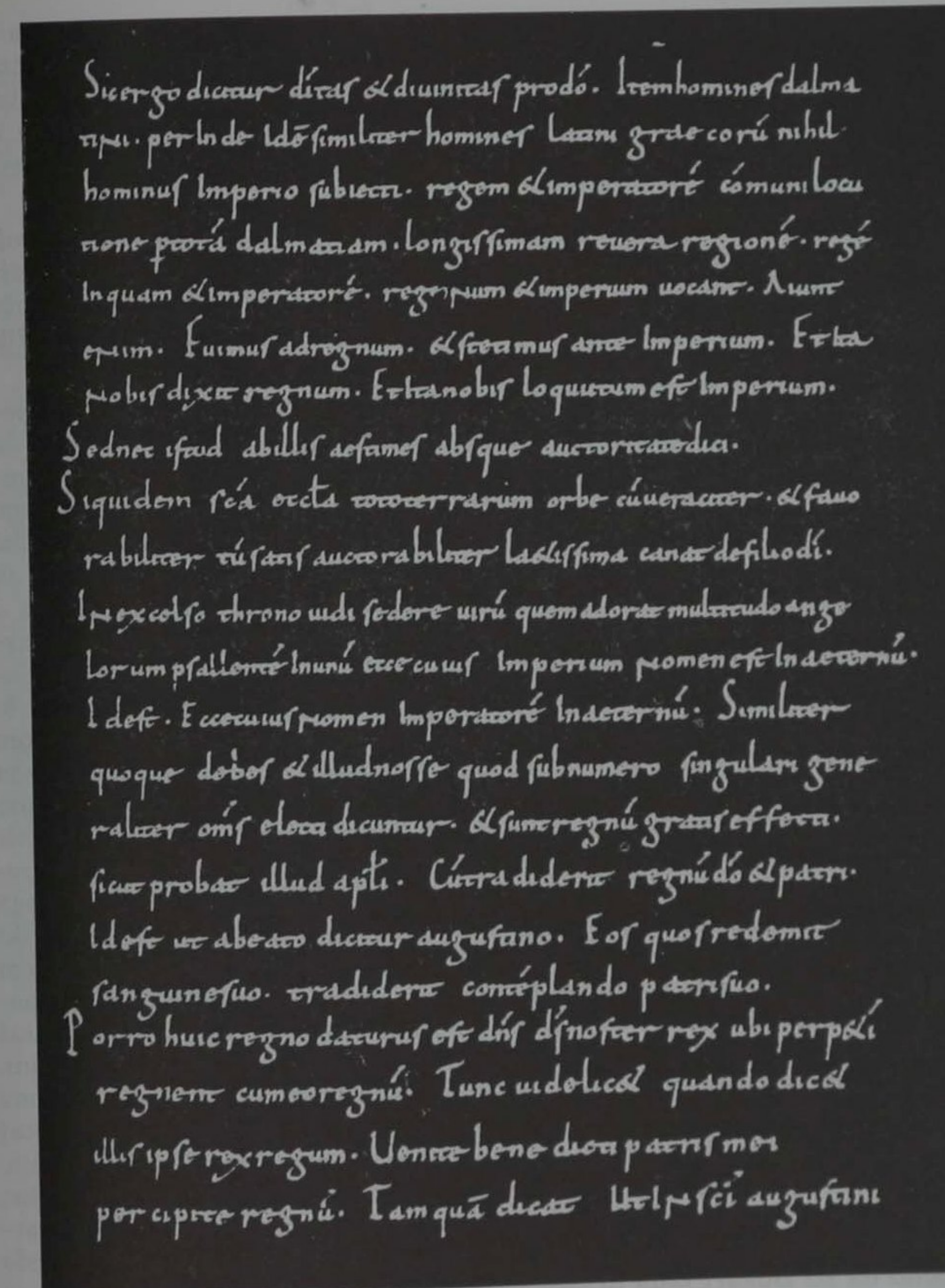

Si ergo dicitur deitas & diuinitas pro deo. Item homines dalma
tini. per inde idem similiter homines latini graecorum nihil
hominus Imperio subiecti. regem & imperatorem communi locu
tione pro tota dalmatiam. longissimam re uera regionem. regem
Inquam & imperatorem. regnum & imperium uocant. Aiunt
enim. Fuimus ad regnum. & stetimus ante Imperium. Et ita
nobis dixit regnum. Et ita nobis loquitum est Imperium.
Sed nec istud ab illis aestimes absque auctoritate dici.
Siquidem sancta ecclesia toto terrarum orbe cum ueraciter. & fauo
rabiliter tum satis auctorabiliter laetissima canat de filio dei.
In excelso throno uidi sedere uirum quem adorat multitudo ange
lorum psallentem In unum ecce cuius Imperium nomen est In aeternum.
Id est. Ecce cuius nomen Imperatorem In aeternum. Similiter
quoque debes & illud nosse quod sub numero singulari gene
raliter omnes electi dicuntur. & sunt regnum gratis effecti.
sicut probat illud apostoli. Cum tradiderit regnum deo & patri.
Id est ut a beato dicitur augustino. Eos quos redemit
sanguine suo. tradiderit contemplando patri suo.
Porro huic regno daturus est dominus deus noster rex ubi perpeti
regnent cum eo regnum. Tunc uidelicet quando dicet
illis ipse rex regum. Venite bene dicti patris mei
percipite regnum. Tamquam dicat ut et per sancti augustini

GOTTSCHALKOVO SVJEDOČANSTVO O NAZIVU HRVATSKOG VLADARA

od početka, tj. od vlade cara Heraklija podanički potčinjen caru Romeja«, on dodaje da ipak taj hrvatski arhont »nikad nije priznavao vlast arhonta Bugarske«. Ali, nastavlja car, »ni Bugarin ne povede rat protiv Hrvata, izuzevši Mihajla Borisa, arhonta Bugarske, koji pođe i zarati na njih i, ne mogavši ništa učiniti, zaključi s njima mir, obdarivši Hrvate i primivši od Hrvata darove«.[15]

Bugarska je već od sredine VIII st. bila nov i vrlo opasan protivnik Bizanta. Doduše, niz tema štitio je prilaz do prijestolnice, ali su najžešći bizantsko-bugarski sukobi u IX st. pokazali da se i taj sistem tema može prijeći i, tada su samo čvrsti zidovi prijestolnice na Bosporu produžili život Carstvu.

Naime, Bugarima je nakon doseljenja (679. god.) bilo vrlo malo potrebno da se srede. Već 50-tih godina VIII st. oni su dovoljno jaki da upozore Bizant na sebe. Za Bizant je svakako bilo dobro što car Konstantin V (741—745. god.) nije potcjenjivao protivnika na sjeveru, nego je najveće vojne vodio upravo protiv njih.[16] Nakon poraza bugarske vojske kod Anhijala (763. god.) proslavio je car najveći trijumf, a i umro je za rata s Bugarima. Međutim, bugarsko-bizantski sukobi potkraj ovoga i početkom idućega stoljeća sve češće završavaju bizantskim porazom. Carstvo je primorano Bugarima plaćati danak, iako ni to više ne može zadovoljiti bugarskoga kana Kruma (803—814. god.). U Niciforu je doduše našao dostojnoga protivnika, ali je cara toliko zavela pobjeda nad kanom da je u neopreznom progonu progonjeni kan proslavio potpunu pobjedu nad carem i njegovom vojskom. Nakon nekoliko uspješnih sukoba Krum podsjeda Konstantinopol tako da je samo kanova smrt spasila prijestolnicu. Pažnja njegova sina i nasljednika Omortaga (814—831. god.) usredotočena je na Podunavlje gdje su se počeli približavati Franci. Stoga on i sklapa s Bizantom 30-godišnje primirje. Bugarski prodor u panonski bazen svršava po njih povoljno: oni otimaju Francima Slavoniju i Srijem (832). Rat između Karla Čelavoga i Ludovika dvadeset godina poslije omogućuje kanu Borisu (852—889. god.) da nagovoren od Karla povede rat na Ludovikove zemlje. Čini se da su mu se pridružili i Slaveni u Posavini. Boris je ipak poražen (852. god.), ali ga to nije smetalo da ipak, iz nama danas još uvijek nepoznatih razloga, povede rat protiv Trpimira. Na taj se rat odnosi prije spomenuti podatak cara Konstantina Porfirogeneta. Kako je manje vjerojatno da se Boris spustio do Trpimirove Hrvatske, koja je za njega bila odviše daleko, opravdana je pretpostavka da bugarsko-hrvatsko bojište treba tražiti negdje u sjeveroistočnoj Bosni.[17] Premda je točno da su Bugari tada držali Slavoniju, Srijem i Srbiju, jedva bismo smjeli zaključiti samo po podatku o sukobu da se Trpimirova stalna vlast protezala Vrbasu na istok. Uspjesi vojničkih sukoba u to doba, kao uostalom i kasnije, nisu odraz teritorijalne veličine država ni dokaz njihovih stalnih, čvrstih i stvarnih granica. One ne predstavljaju nužno političko razgraničenje između Hrvata i Bugara u tadašnjoj Bosni, ali ukazuju posve sigurno na dva protivnika koji u tom dijelu Balkana međusobno dijele interesno područje.

[15] Documenta, str. 360; Const. Porphyr., str. 150; Viz. izvori II, str. 43—44.

[16] G. *Ostrogorski*, Istorija Vizantije, str. 78—79.

[17] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 335.

Prema tome, iako za Trpimirovu Hrvatsku nedostaju podaci o političkim granicama, jedno je ipak sigurno: Hrvatska je u njegovo vrijeme toliko ojačala da postaje utočište prognanika sa Zapada, zapreka osvajaču s istoka i pobjednica nad vjekovnim neprijateljem pred svojim vratima, nad Dalmacijom. Njezin je novi vladar, iako zasad još skroman, faktor na granici Istoka i Zapada.

Arheološki ostaci iz Trpimirova doba doduše su vrlo skromni, ali ipak upućuju na kneževo uspješno uklapanje u kulturni život evropskog Zapada. Već činjenica da je Gottschalk, najučeniji benediktinac svoga vremena, došao na njegov dvor, dostaje da procijenimo kakav je ugled među tadašnjim vladarima uživao hrvatski knez. Utjecaju toga gosta treba vjerojatno pripisati Trpimirovu odluku da pođe korak dalje od Mislava — koji je već podizao vlastite crkvice — i da starokršćansku crkvicu ili samostan u Rižinicama pod Klisom preuredi za pozvane benediktince. Oltarna pregrada koja je dijelila svećenstvo od vjernika pomaknuta je prema sredini crkve i na njezinu je zabatu — kojega se sačuvao samo fragment — unio klesar, među ostalim, i ime Trpimira. Tako je ostatak natpisa — *Pro duce Trepim*(ero)[18] — prvo i neprijeporno svjedočanstvo o tome kakav je naslov upotrebljavao za sebe hrvatski knez kad je na latinskom jeziku htio označiti opseg svoje vlasti. Različitoj od ove, ali ujedno i vrlo siromašnoj srednjovjekovnoj terminologiji valja pripisati, bez sumnje, činjenicu da Gottschalk naziva Trpimira rex, a ne dux. Za njega su, naime, nove političke tvorevine kojima je velikim dijelom prošao »barbara regna«. Uostalom, čini se da je Trpimir poprimio bizantske običaje poistovjećujući sebe s regnumom. »Homines Dalmatini« — kaže Gottschalk, nazivajući tako Hrvate, govore svome vladaru »regnum« i obraćajući mu se puni poštovanja.[19] Prema tome, Trpimir usvaja kulturne tekovine Istoka i Zapada, izdvajajući se očito sve više od članova svoje dvorske pratnje.

[18] I. *Ostojić*, Benediktinci u Hrvatskoj II, str. 299. i d. Veličina je ove stare jednobrodne bazilike bila skromna (14,15 + 7,40). Prema mišljenju nekih arheologa na tom je mjestu i prije dolaska Hrvata bio starokršćanski samostan. Vidi I. *Ostojić*, n. dj., str. 301.

[19] L. *Katić*, n. dj., str. 9. »Item homines Dalmatini, perinde idem similiter homines Latini Graecorum nihilhominus imperio subiecti, regem et imperatorem communi locutione per totam Dalmatiam, longissimam revera regionem regem, inquam, et imperatorem, regnum et imperium uocant. Aiunt enim: »Fuimus ad regnum« et »Stetimus ante imperium« et »Ita nobis dixit regnum« et »Ita nobis loquutum est imperium«. Sed nec istud ab illis aestimes absque auctoritate dici«.

2. *Osnutak ninske biskupije*

Čini se da o snazi Trpimirove Hrvatske svjedoči jače nego bilo koji drugi dokaz osnutak ninske biskupije. Iako je danas poznato da se prijekor što ga papa Nikola I upućuje tobože ninskome svećenstvu i puku[20] ne odnosi na ninsku biskupiju, ipak je vjerojatnije da je ninska biskupija nastala sredinom, a ne početkom IX st.

Spomenutoj hipotezi o postanku ninske biskupije sredinom IX st. već odavna se u hrvatskoj historiografiji suprotstavljaju i druge teorije.

Takvo je npr. mišljenje da je u Hrvatskoj odmah nakon pokrštenja postavljen »chorepiscopus Croatorum«.[21] Međutim, teorija se o hrvatskom

[20] Dva su razloga zbog kojih je dosadašnja historiografija smatrala da je ninska biskupija osnovana šezdesetih godina IX st. Prvi je pismo pape Nikole I (vidi Documenta, str. 185. i Priručnik izvora I, str. 199—200), a drugi je crkveni raskol ili Focijeva shizma. Međutim, prvi je razlog otpao čim je F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 682. utvrdio da je Račkoga zavela pogrešna adresa papina pisma. Ono nije bilo upućeno, kako je Rački mislio, salonitanskom biskupu, nego Salamonu, biskupu u Konstanzu na Bodenskom jezeru. Ali Šišić je iz toga pogrešno izvukao zaključak da je ispravkom adrese otpao dotadašnji datum ante quem non za dalmatinske biskupije (n. dj., str. 682). To nije točno jer je Rački govorio o postanku ninske, a ne salonitanske crkve.

No, bez obzira na to M. *Barada*, Episcopus chroatensis, str. 180, bilj. 68. nije imao pravo kad je jednostavno mimoišao Šišićevo upozorenje i ponovo upotrijebio pismo kao dokaz za svoju teoriju o ninskoj biskupiji. Čini se da je njegov postupak bio namjeran jer je s pomoću pisma lakše dokazivao »otpad« dalmatinskih biskupa od Carigrada i pristanak uz Rim. On je, prema tome, prerano tvrdio da je pismo »historijski dokument prvoga reda« (n. dj., str. 181) za ono što je želio dokazati.

Uostalom, Šišićevu korekturu nije uzela u obzir ni novija historiografija. B. *Grafenauer*, Vprašanje konca Kocljeve vlade, str. 189—190. jedino misli da je pismo »nemogoče uporabljati prav za določanje *nastanka ninske škofije*« n. dj., str. 190, bilj. 127) te se poziva na pismo pape Ivana VIII iz 879. god. (Priručnik izvora I, str. 204) kao protudokaz. No, kad bi pismo Ivana VIII i bilo protudokaz (vidi bilj. 31), Nikolino pismo nije tako nejasno da se iz njega ne bi moglo, kako misli Grafenauer, čitati ono što je vidjela starija historiografija. V. *Babić* u Historija naroda Jugoslavije I, str. 182. nastoji nekako pomiriti jedno i drugo mišljenje o pokrštenju Hrvata i s tim u vezi utjecaju Bizanta ili Franaka jer ne isključuje mogućnost »da je Bizant nastojao da pomoću crkve učvrsti svoju vlast među Hrvatima i da su se pojedine starješine pokrštavale«, i štaviše, »mogla je postojati i nominalna vlast splitskog biskupa nad Hrvatskom«. No, ipak je vjerojatnije »mišljenje o konačnom pokrštavanju Hrvata i o stvaranju Ninske biskupije u početku IX. stoljeća«, i to prije svega zato što »su Hrvati bili još pri kraju VIII. st. uglavnom pogani, a ni masovno pokrštavanje naroda nije moguće bez potpore sile u razmjerno izdiferenciranom društvu«. Ovi Babićevi »dokazi« u prilog Šišićevu mišljenju nisu čvrsti. Naime, vrlo je teško reći koja je faza u društveno-ekonomskom razvitku potrebna i pogodna za pokrštavanje, a o prestanku poganstva i tako nema neposrednih dokaza. Osim toga, Babić nije rekao zašto se odlučio protiv Barade, a za Šišića.

Međutim, i drugi dokaz Baradine teorije, kako ćemo kasnije vidjeti, otpada jer se ne može dokazati da su dalmatinski biskupi nadležni na hrvatskom području prije osnutka ninske biskupije.

[21] Institucija korepiskopa na Zapadu potječe iz V i VI st. Pravo je porijeklo te ustanove u njemačkim i anglosaskim zemljama gdje su zbog prostranih dijeceza postavljeni korepiskopi kao pomoćnici biskupa. No, kako se

korepiskopu oslanja na prilično nesigurnu analogiju. Točna je doduše činjenica da je među Slovence bio poslan upravo u vrijeme Nikole I (858—867) Osbald kao »chorepiscopus per Carantanos«, ali episcopus Croatorum, dakle ninski biskup, koji se spominje 925. god.[22] nije bio pomoćni, nego pravi, rezidencijalni biskup. Ako se dakle unatoč toj činjenici ostaje pri tvrdnji da je za Hrvate bio početkom IX st. postavljen poseban pokrajinski biskup, onda se mora dokazati da se on do X st. pretvorio u rezidencijalnoga biskupa. Protiv gornje pretpostavke o korepiskopu govori i pismo pape Lava VI iz 928. god. Naime papa ukida ninsku biskupiju zbog toga što je ona osnovana u po crkvi nedopuštenom vremenu.[23]

S druge strane, teorija o postanku ninske biskupije za Nikole I oslanjala se osim na pismo Nikole I i na činjenicu koju nije mogla dokazati, naime, na jurisdikciju dalmatinskih crkava sve do 864. god. nad hrvatskim teritorijem. Osnova je takve pretpostavke u neprihvatljivom mišljenju da su Hrvate pokrštavali svećenici iz dalmatinskih gradova i da je zbog toga »početna crkovna jurisdikcija u dalmatinskoj Hrvatskoj iz obližnjih gradova«.[24] Njoj se protive i poznati podaci o političkim granicama između dalmatinskih gradova i Hrvatske. Dalmatinski su biskupi vršili jurisdikciju samo na području svojih dijaceza, dakle na području gradskih kotara. A mnogo raspravljano pitanje: kada je dalmatinska crkva pripala pod jurisdikciju carigradskoga patrijarha najslabije je riješeno pretpostavkom da se to dogodilo tek za pape Nikole I »pristankom dalmatinskih biskupija uz Focija i dolaskom Domagoja«.[25] Osim nepouzdanoga splitskog arhiđakona koji namjerno iskrivljava poznate činjenice ni jedan izvor ne potvrđuje jurisdikciju dalmatinskih crkava na hrvatskom teritoriju do prvoga splitskoga sabora 925. god. Teško je povjerovati i to da se Split otuđio od Rima već 863. ili 867. god.[26] Zastupnike je spomenutih teorija i mišljenja vodila vrlo često do krivoga zaključivanja pretpostavka da je splitska metropolija postojala u IX st. Kako i splitski sabor 925. god.[27] i Trpimirova darovnica govore o metropoliji[28] — što naravno ne može biti jer jedna tvrdnja isključuje drugu — to se suprotnosti nastojalo izbjeći tvrdnjom da je pravo splitskih nadbiskupa

u IX st. broj takvih biskupa odviše povećao, počela je protiv njih oštra borba tako da se njihov broj sve više smanjivao dok se najzad u X i XI st. titule korepiskopa nisu dodavale arhiđakonima i prepozitima kaptola. B. *Kurtscheid*, Historia iuris canonici, str. 257—263.

[22] Documenta, str. 192; Hist. Sal. maior, str. 101.

[23] Documenta, str. 196. Hist. Sal. maior, str. 105—6. Osim toga, ni biskupi sakupljeni na crkvenom saboru u Splitu a ni pape nikad ne tvrde da je ninski biskup — chorepiscopus. Da je on to doista bio, svakako bi to jedni i drugi jedva dočekali, jer bi mnogo lakše ukinuli ninsku biskupiju.

[24] M. *Barada*, Episcopus chroatensis, str. 172.

[25] N. dj., str. 181.

[26] V. *Novak*, Pitanje pripadnosti splitske nadbiskupije, str. 32.

[27] Documenta, str. 190—191; Hist. Sal. maior, str. 99.

[28] Documenta, str. 4; CD I, str. 5.

nad Hrvatskom bilo »virtualno«,[29] a Trpimirova darovnica da je interpolirana upravo na tom mjestu.[30] Pozivajući se na podatke iz Muncimirove isprave iz 892. god. kao i na pismo pape Ivana VIII pristaše ranoga postanka ninske biskupije tvrdili su da je ninski biskup Aldefreda (koji se spominje u Muncimirovoj ispravi) morao imati nekoliko predšasnika,[31] dok su se protivnici toga mišljenja pozivali na podatak o desetini u Trpimirovoj darovnici koji tobože pretpostavlja jurisdikciju dalmatinske crkve nad Hrvatskom.[32]

Raspravljanje o tim problemima nastavlja se gotovo bez rezultata prije svega zbog toga što je postupak s izvornim materijalom neispravan pa se uglavnom odabire ono što dolazi u obzir za postavljenu teoriju: jednom je legenda o ninskom mučeniku dovoljna da se sv. Anselm proglasi »prvim hrvatskim biskupom«;[33] drugi put je Tomin prvi nadbiskup Ivan Ravenjanin prebrzo postao stvarna historijska ličnost. Možda će ipak kritički osvrt na izvorni materijal u cijelosti omogućiti da se nađe jasniji put do razrješenja ovoga još uvijek otvorenog pitanja.

Glavna je teškoća u rješavanju spomenute problematike u tome što je izvorni materijal tako oskudan da se katkada moramo pomagati i analogijama. Svakako činjenica da ninski biskup Teodozije traži potvrdu u Akvileji[34] upućuje na to da je ta crkva bila nadležna nad hrvatskim

[29] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 332, bilj. 31. morao je kazati, ispravljajući svoje ranije mišljenje (Priručnik izvora I, str. 191) najzad ovo: »No sve da i uzmemo da one riječi nijesu docniji umetak, ni u tom slučaju, *s obzirom na faktično stanje stvari* ne bi značile više, nego da je splitska crkva već *tada* dizala glas svoj da se *obnovi njezina nekadanja vlast* 'do Dunava' i 'gotovo po čitavoj Hrvatskoj', a svako kombinovanje *o političkim granicama* tadanje (Trpimirove) Hrvatske na osnovu ovih anahronističkih i neispravnih riječi jeste bez vrijednosti«. Posve razumljivo da nam nije dopušteno proglasiti interpolacijom u izvorima upravo ono ili samo ono što nam smeta. Zato mislim da je uzaludan trud dokazivati kako je podatak o metropoliji do Dunava kasniji umetak. Podatak je kao i toliki drugi u Trpimirovoj darovnici, djelo kasnijega sastavljača Trpimirove darovnice.

[30] Documenta, str. 14—16; CD I, str. 23—24.

[31] F. *Šišić*, Priručnik izvora I, str. 190. poziva se na riječi ninskoga biskupa Aldefrede (892. god.) koje prema njegovu uvjerenju dokazuju »da je *ninska biskupija već 852. g. opstojala*, jer se inače ne bi mogao biskup Aldefreda pozivati na tobožnje *starije* pravo svoje biskupije, kao i na to da je crkva ninska očito poslije smrti nadbiskupa Petra I. naprosto uzela sebi natrag ono, što je *prije 852.* posjedovala«.

Dok je Trpimirova darovnica doista dokument na osnovi kojega možemo zaključiti da je ninska biskupija postojala 852. god., pismo pape Ivana VIII (Priručnik izvora I, str. 204) nije tako siguran dokaz o nizu ninskih biskupa prije 879. god. kao što je to mislila historiografija. Naime, pisma Ivana VIII odraz su papinske politike na Balkanu, a ne stvarnoga stanja u zemljama na koje se papa obraća. Stoga mislim da Šišićeva teorija nema dovoljno opravdanja, premda je preuzeta i u najnovijoj historiografiji. Vidi B. *Grafenauer*, Vprašanje konca Kocljeve vlade, str. 189—190.

[32] V. bilj. 49. CD I, str. 20.

[33] M. *Perojević*, Ninski biskup, str. 30—35.

[34] Priručnik izvora I, str. 204, 209. Unatoč prijetnji Ivana VIII Teodozije odlazi u Akvileju gdje ga posvećuje patrijarh Walbert.

teritorijem. Zato otpada tvrdnja da je ninska biskupija od osnutka bila podvrgnuta neposredno Rimu.[35]

U prilikama kakve su s obzirom na osnivanje biskupija bile sredinom IX st., biskupiju je mogao osnovati franački vladar, a možda i sam hrvatski knez. Naime, Karlovići su unatoč suprotnim odredbama crkvenih koncila sami imenovali biskupe: Karlo Ćelavi, pozivajući se na tobožnji privilegij pape Zaharije dan Pipinu, obilno se služio tim pravom.[36] Kasnije je taj običaj postao općenit.[37] Možda se i hrvatski knez osmjelio na takav korak. Trpimirova se Hrvatska zaista našla na zamjernoj visini. Možda se upravo prijekor pape Lava VI 928. god. o iskorištavanju pogodne prilike za osnivanje ninske biskupije odnosi na Trpimirovo vrijeme. Inače je prilično teško povjerovati da bi pape ukidale u X st. biskupsku stolicu koju su sami u IX st. osnivale. Izbor je ninskoga biskupa uza sve to mogao biti kanonski jer je Nin očito imao i svećenstvo i puk, dva faktora koja po odredbama crkvenih koncila uvjetuju izbor nekoga mjesta za biskupiju. Osim toga, u Hrvatskoj koja priznaje franačku vlast pitanje metropolite koji treba posvetiti novoga biskupa također nije bio problem. Tä, jurisdikcija je akvilejskoga patrijarha proširena nad Hrvatskom još od pokrštenja Hrvata.

Očito su se Trpimir i njegova crkva našli u vrlo tešku položaju kad su razmišljali o tome kamo bi postavili središte nove biskupije. Njima je, bez sumnje, bilo dobro poznato da je prema odredbama crkvenih koncila zabranjeno osnivati biskupije u selima ili malim mjestima da ne bi, kako kaže jedan od zaključaka prvoga splitskog koncila, takav čin štetio ugledu biskupa.[38] A na teritoriju Trpimirove Hrvatske nalazilo se samo jedno mjesto u kojem je nekad sjedio sufragan salonitanske crkve: to je Skradin.[39] Međutim, Scardona je za seobe potpuno propala i Hrvati

[35] M. *Barada*, n. dj., str. 176. bio je uvjeren »da je ninska biskupija osnovana oko god. 864., kad biskupi dalmatinskih gradova pristadoše uz Focija, a Hrvati uz Rim«. On je povezivao osnutak biskupije s crkvenim raskolom 864. god. i politikom Nikole I prema Bizantu. Tada dalmatinski biskupi, dotad tobože nadležni na hrvatskom teritoriju, pristaju uz Focija, a Hrvati tobože »ne slijede svoje biskupe ni dinastiju te vođa tog antibizantskog pokreta Domagoj dolazi na prijestolje« (n. dj., str. 180). Međutim, kad bi zaista bilo dokaza da su dalmatinski biskupi prije 864. god. imali jurisdikciju na hrvatskom teritoriju, teško bi se na način kako to čini Barada mogao protumačiti postanak ninske biskupije i njezina neposredna podređenost Rimu tobože od osnutka. Baradino mišljenje preuzima i B. *Grafenauer*, n. dj., str. 189.

[36] B. *Kurtscheid*, n. dj., str. 233. i d.

[37] Pravo na izbor biskupa pripadalo je po kanonskim odredbama svećenstvu i puku, a posvećenje metropoliti. Ali, franački su vladari vrlo često sami postavljali biskupe. Za Pipina i Karlmana utvrđeno je (742. god.) da nove biskupe postavlja kralj uz savjet biskupa i velikaša. Pravo potvrđivanja (ius confirmandi) pripada na Zapadu vladaru. Poslije smrti Ludovika Pobožnog potrebno je u Franačkoj prije izbora dopuštenje, a nakon njega vladarska potvrda. U Njemačkoj je vladarsko pravo još jače došlo do izražaja jer je vladar osnivao i dotirao crkve. Zato je ondje izbor (electio) gotovo formalan. B. *Kurtscheid*, n. dj., str. 230. i d.

[38] Documenta, str. 191; Hist. Sal. maior, str. 99.

[39] Priručnik izvora I, str. 155.

su se doduše naselili u tom kraju, ali su utemeljili novo naselje. Ako je dakle izbor pao na Nin, onda je to bio izlaz iz nužde. Jer novi biskup koji je dobio sjedište uz ruševine stare ilirske i rimske Aenone[40] nije se mogao pozivati ni na municipalitet ili civitet nekadašnjega naselja. Prema tome, nova biskupija — koju vjerojatno Trpimir svjesno ne stavlja u Klis, jer je on preblizu bizantskom Splitu — nije imala od osnivanja čvrstu osnovu ili bar oružje kojim bi se mogla boriti, jer ne samo da hrvatski Nin nije bio niti je mogao biti civitas nego ni rimska Aenona nije bila biskupsko sjedište.

Trpimir je, bez sumnje, bogato obdario jedinoga biskupa na svom teritoriju. On je bio pravi »biskup Hrvata«, pa ga tako i naziva, kao što je rečeno, prvi crkveni sabor u Splitu 925. god. Područje je njegove biskupije bilo, u usporedbi s onim dalmatinskih gradova, golemo. Naime, još u X st. parohije ili dijeceze dalmatinskih biskupa ograničene su gradskim kotarom, nekadašnjim agerom, dakle gradski teritorij je ujedno i biskupija. Tek pošto je svladan u X st. ninski biskup, nastala je jagma za hrvatskim teritorijem među dalmatinskim biskupima, pa je i sam papa morao koriti sufragane novoga splitskoga metropolite što mu otimaju područje.[41] Stoga ne može biti točna tvrdnja da dalmatinske biskupije gube jurisdikciju nad hrvatskim područjem tobože zbog toga što su njihovi biskupi pristali uz Focija.[42]

Novoosnovana biskupija nije, prema našem uvjerenju, bila podvrgnuta papi već akvilejskom patrijarhu kao metropoliti i sve do ninskoga biskupa Teodozija hrvatska je crkva ostala pod Akvilejom.

Prema tome, Trpimir nije imao ni najmanje razloga da potpomaže dalmatinske crkve na štetu svoga vlastitog biskupa. I ako je kao vladar ikada odlučio crkvu sv. Jurja na Putalju kod Splita, koju je sagradio knez Mislav nekome darovati, onda ju je, bez sumnje, darovao svome prelatu.

I doista, neki elementi u Trpimirovoj darovnici iz 852. god.[43] — koja u danas poznatoj formi ne može biti autentična — pokazuju da je njezina jezgra, tj. darivanje crkvice sv. Jurja, čini se, historijski točno.[43a] Osnov-

---

[40] M. *Suić*, Prolegomena urbanizmu antičke Liburnije, str. 92.

[41] Documenta, str. 196; Hist. Sal. maior, str. 104.

[42] M. *Barada*, n. dj., str. 176, 180, 181.

[43] Documenta, str. 3—5; Priručnik izvora I, str. 192—5; CD I, str. 4—5.

[43a] Drugi i najvažniji dio dispozicije sadržajno je vezan uz zahtjev nadbiskupa da mu Trpimir potvrdi Mislavovo dotiranje putaljske crkvice. Jezgra je čitava sadržaja očito u riječima: prefata ecclesia de regali territorio... nos diligenter condonamus, što znači: rado smo obdarili spomenutu crkvu kraljevskim teritorijem. M. *Barada*, Dvije vladarske isprave, str. 38. sasvim je drugačije preveo ovaj odlomak i upravo je zbog toga bio primoran mijenjati tekst peticije. Kako je condonamus preveo poklanjamo, predložio je ovaj prijevod: spomenutu crkvu... zdušno poklanjamo. Međutim, Trpimir nigdje ne kaže vobis, tj. vama, tobožnjem splitskom nadbiskupu; zato je Baradin prijevod ostao krnj i on ga je, kao i svi autori nakon njega, nadopunio pretpostavkom o poklonu splitskom nadbiskupu. Prema tome, nije riječ o Trpimirovu poklonu crkvi sv. Dujma, već crkvi sv. Jurja. Vidi više o tome N. *Klaić*, O Trpimirovoj darovnici, str. 124. i d.

nom historijskom sadržaju dodaje falsifikator ono što splitska crkva želi dokazati da je imala na hrvatskom području. To su posjedi u Mosoru i u Lažanima, za koje tobožnji splitski nadbiskup tvrdi da ih je kupio.[44] Posve razumljivo, moramo se upitati zašto Petar zahtijeva od kneza potvrdu posjeda koje je kupio. Tä, vladari se u to vrijeme nisu upletali u privatnopravne odnose ni svojih a kamoli tuđih, dakle dalmatinskih crkvenih dostojanstvenika. Osim toga, sporovi se oko zemalja rješavaju na sudu zakletvom svjedoka, a ne pismenim svjedočanstvima.[45] Uzme li se u obzir činjenica da je splitski nadbiskup Rajnerije poginuo 1180. god. zbog toga što je omiškim knezovima otimao posjede upravo u Mosoru,[46] kao i to da su splitske benediktinke također dale sastaviti falsifikat za Lažane,[47] ne može se zaključiti drugo nego da je splitska crkva u kasnijem sastavu darovnice dodala jezgri, dakle stvarnoj historijskoj činjenici podatke o posjedima za koje nije imala pismene potvrde.[48] Slično će biti i s podatkom o desetini. Polazeći sa stajališta da je podatak o Mislavovu darivanju kliške desetine historijski točan, hrvatska se historiografija

---

[44] O odnosu teksta peticije s tekstom dispozicije vidi N. *Klaić*, n. dj., str. 125—126.

[45] M. *Barada*, n. dj., str. 5. i d. tumačeći neispravno sadržaj Muncimirove isprave, smatrao je, da isprava uživa na teritoriju Hrvatske u IX st. javnu vjeru i da je tek gubi u XIII st. U diplomatici se inače mnogo raspravlja o problemu vjerodostojnosti isprave i jasno je da je njezin put do vjerodostojnosti bio obrnut od onoga kako ga je Barada zamišljao. Domaći diplomatički materijal jasno pokazuje da isprava tek u XIII st. postepeno dobiva fidem publicam, a da je do toga vremena zakletva ili svjedočanstvo svjedoka jedino dokazno sredstvo na sudu.

[46] Već se F. *Šišić*, Povijest Hrvata za Arpadovića I, str. 101, bilj. 44, nastojeći utvrditi kad su podaci o poljičkim selima ušli u poznati falsifikat splitske crkve iz 1103. god. (CD II, str. 10—11), složio s Pivčevićem da je falsifikat nastao oko 1166. god. jer se, kako kaže, »samo na ovaj način može dobro objasniti katastrofa nadbiskupa Rajnerija«. U spomenutom falsifikatu Koloman tobože potvrđuje splitskoj crkvi ne samo Tugare već i Srinjin, Osić i Gata, pa nam nije dopušteno izdvojiti podatak o Tugarima i tvrditi da je zbog spora Rajnerija i Kačića unesen i podatak o Tugarima u Trpimirovu darovnicu. Iako dakle još ne možemo točno utvrditi kada je splitskoj crkvi trebalo pismeno opravdanje toga poljičkog sela, ipak se prema danas poznatom izvornom materijalu razabire da je prvi spor između Kačića i nadbiskupije nastao oko 1180. god. (CD II, str. 165). Činjenica da je u sporu, protivno tadašnjem običaju u Dalmaciji, trebalo da odluči karta, dakle privilegij splitske crkve, pružala je ne samo priliku nego i nametala potrebu za falsifikatima. Prema tome, nije isključeno, da se tada prvi put pojavila misao da se tobožnje vlastništvo nad nekim poljičkim selima opravda lažnim ispravama. Ipak još uvijek imamo premalo podataka da bismo mogli historijske činjenice u dispoziciji Trpimirove darovnice međusobno povezati. U svakom slučaju podaci o Tugarima i Lažanima dodani su jezgri Trpimirova darovanja, tj. potvrdi Mislavova dara putaljskoj crkvici.

[47] Vidi N. *Klaić*, O falsifikatima splitskih benediktinka, str. 199. i d.

[48] Time, posve razumljivo, nije rečeno da je Trpimirova ili štoviše Mislavova darovnica u svakom slučaju postojala. Naprotiv, unatoč protivnom mišljenju hrvatske historiografije, mislim da je Trpimirova potvrda Mislavova darovanja bila usmena.

namučila da ga protumači.[49] No kad bi se svi ovi i drugi dokazi protiv autentičnosti[50] isprave previdjeli, ne možemo mimoići jedan od najvažnijih: autentičnim se i suvremenim izvorima ne može utvrditi postojanje splitskoga nadbiskupa prije 879. god. Tek tada se papa Ivan VIII obraća zadarskom, osorskom i ostalim biskupima i salonitanskom arhiprezbiteru s pozivom da pošalju u Rim kandidata za nadbiskupa.[51] Nekoliko godina zatim papa Stjepan VI kori akvilejskoga patrijarha Walberta što je u salonitanskoj crkvi postavio biskupom Teodozija.[52] Međutim, Toma koji u svom popisu splitskih nadbiskupa nije osobito pouzdan zna samo za dva splitska prelata u IX st. To su Justin i Marin.[53] Obojica su kod Tome nadbiskupi jer on neće znati ni za kakve biskupe u srednjovjekovnom Splitu. Prema tome, ili je Toma pogrešno datirao Justina, pa bismo tada na osnovi papina pisma mogli zaključiti da prije 879. god. nije bilo u Saloni biskupa, ili su biskupi bili i prije te godine, pa arhipresbitera, spomenutog u pismu pape Ivana VIII, valja protumačiti kao biskupova pomoćnika.[54]

U svakom slučaju misao o nadbiskupskoj časti među dalmatinskim biskupima potekla je od pape Ivana VIII. Prema tome, Trpimir je mogao

[49] Premda je pitanju desetine u Hrvatskoj i Dalmaciji posvećena posebna rasprava (v. H. F. *Schmid*, Die Grundzüge und Grundlagen der Entwicklung des kirchlichen Zehnrechts auf kroatischen Boden, str. 423—454), ipak se ono ne može smatrati riješenim jer raspravljanju o desetini nije prethodila kritička ocjena izvornog materijala. Zato su autori rješavali to pitanje različito, sa stajališta svojih, većinom unaprijed stvorenih teorija. V. F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 333; M. *Barada*, n. dj., str. 178; B. *Grafenauer*, Vprašanje konca Kocljeve vlade, str. 189, bilj. 126; moje tumačenje vidi O Trpimirovoj darovnici, str. 132. i d.

[50] Protiv autentičnosti svih isprava Trpimirovića, a napose Trpimirove govori osnovna forma isprava. Naime, diplomatička analiza svih vladarskih darovnica uvjerila me je da je osnovna forma isprave Trpimirovića privatna, a ne javna, što će reći da su isprave pisane u formi notarske isprave Italije i ostalih krajeva u koje je notarska isprava postepeno prodirala. To se naročito odražava u koroboraciji, tj. u završnom dijelu isprave u kojem su označena sredstva koja ispravi daju javnu vjeru. Koroboracija Trpimirove isprave nema ništa zajedničko s vladarskim ispravama. Sastavljač je isprave svjesno prenio glavnu dokaznu snagu ovjerovljenja na svjedoke. Vidi N. *Klaić*, O Trpimirovoj darovnici, str. 140. i d.

[51] Priručnik izvora I, str. 206; CD I, str. 16—17.

[52] Priručnik izvora I, str. 209, 210; CD I, str. 20.

[53] Thomas, str. 36. »Justinus archiepiscopus extitit anno incarnationis octingentesimo quadragesimo; Marinus archiepiscopus fuit tempore Caroli regis et Branimiri ducis Sclauonie«.

[54] Već su F. *Bulić* i J. *Bervaldi*, Kronotaksa spljetskih nadbiskupa, str. 151. i d. bili u neprilici kako da datiraju ova dva Tomina prelata. Činjenica da Justina spominje Toma i svi katalozi bila je dovoljan »razlog da se Justin ubroji među historične spljetske biskupe« (n. dj., str. 151). Teže je bilo riješiti pitanje njegova biskupovanja jer se protiv Tomina datiranja »podižu ne male poteškoće«. Prema Bulićevu uvjerenju pogriješio je Toma, zato je ustvrdio da je nemoguće odrediti točan datum Justinova biskupovanja (n. dj., str. 153). Međutim, mislim da su autori Kronotakse olako prešli mimo činjenice da Toma nije spomenuo upravo Teodozija, najvažniju ličnost u povijesti salonitanske crkve u IX st. Katalozi su jedino umetnuli Teodora, pa se situacija

crkvicom sv. Jurja obdariti ili svoga ili stranoga prelata. Ova druga mogućnost manje je vjerojatna. Činjenica da je splitska crkva sastavila ispravu o raspravi za crkvicu s ninskim biskupom, i to tako da je na osnovi nje mogla doći do crkve, daje nam pravo da zaključimo da je hrvatski vladar podijelio Mislavovu zadužbinu ninskom biskupu.

Prema tome, tek pošto je očišćen od lažne pobožnosti, kojom je tobože prema podacima spomenute darovnice susretao svoga »kuma«[55] i »nadbiskupa« Petra, Trpimir nam se, poput svoga suvremenika bugarskog vladara Borisa — koji je također osnovao svoju crkvu —, prikazuje u pravom svjetlu: on se bori za svoju crkvu i za svoga biskupa jer je s pravom uvjeren da je to jedan od putova do političke samostalnosti. Da je izabrao ispravan put, pokazuje njegov vodeći položaj u sjeverozapadnom dijelu Balkanskoga poluotoka.

3. *Bizantski prodor prema Zapadu i njegove posljedice*

Upravo u doba kad je u Hrvatskoj došlo do promjene na prijestolju priprema se ponovni sukob između Istoka i Zapada, sukob koji ostavlja duboke tragove u južnoslavenskim zemljama uopće i u Hrvatskoj napose.

Pitanje primata između pape i carigradskoga patrijarha dobivalo je s vremenom sve oštrije oblike zbog toga što se papa uspio postepeno nametnuti kao jedina crkvena vlast nad zapadnim kršćanstvom. Štoviše, on se u drugoj polovici IX st. usudio dirnuti u područje Bugarske koje nije dotad pripadalo pod njegovu jurisdikciju.[56] Ugled papin na Zapadu je postepeno rastao. Ne baš osobito čvrstu vezu s franačkim vladarima učvršćuje tek Bonifacije, apostol Nijemaca, koji zahtijeva od biskupa da

u Kronotaksi spasila na taj način da je Teodor Kataloga proglašen Teodozijem. F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 326, bilj. 16. rješava problem spomenutih biskupa vrlo jednostavno. Njemu je Toma »mnogo pouzdaniji i stariji izvor nego svi katalozi zajedno« i stoga odbacuje Bulićeve prigovore kao neosnovane. Međutim, Marin mu je nadbiskup koji se »dao posvetiti budi izravno od patrijara Fotija, budi ga posvetiše s Fotijevim dopuštenjem njegovi sufragani« (n. dj., str. 382). Justin kao biskup i suvremenik dobiva prema Šišiću prvi posjed na hrvatskom teritoriju (n. dj., str. 326).

[55] Naziv compater je vrlo različito tumačen u historiografiji, ali uvijek tako da su pisci, pomišljali na stvarno kumstvo ili srodstvo (duhovno ili fizičko) između splitskoga nadbiskupa i hrvatskoga kneza. Vidi M. *Barada*, Dvije isprave, str. 27—28; F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 332. Međutim, smatram da o nekom srodstvu, pa makar i duhovnom, između nadbiskupa i hrvatskoga kneza u IX st. ne može biti govora. Naprotiv, duhovno je srodstvo vrlo česta pojava potkraj XII st. Čini se, štoviše, da su patres spirituales ili ispovjednici počeli iskorištavati povjerenje svojih štićenika, jer je crkveni sabor 1199. god. pod vodstvom papinih poslanika bio primoran zaključiti da će onaj svećenik koji oda tajnu povjerenu od svoga štićenika biti lišen službe i svećeničkoga beneficija (CD II, str. 336).

[56] Unatoč tome nije se Ivan VIII ustručavao napisati Domagoju da mu je »greca falsitas« otela Bugarsku koja mu po pravu pripada. Vidi Priručnik izvora I, str. 200.

polažu zakletvu papi. Konačno biskupi sakupljeni na sinodu 747. god. priznaju jedinstvo i podložnost namjesniku sv. Petra. Nije slučaj da se rimski biskup otima utjecaju i vlasti ravenskoga, dakle bizantskoga egzarha. Grgur III (731—741. god.) bio je posljednji papa koji je zahtijevao njegovu potvrdu. Karakteristično je i to da je izbor jednoga od njegovih nasljednika javljen Pipinu. I Karlo i Ludovik I puštaju slobodan izbor pape Rimljanima, ali je spor oko izbora Eugenija II dao povoda caru da se umiješa u izbor. Tako je nastala papina obaveza zakletve vjernosti prema caru, obaveza koja se počela shvaćati kao priznanje zakonitoga izbora. Ona je jasno odavala da je car i za papu vrhovna svjetovna vlast.[57] Međutim, rad se crkve nije mogao zamisliti bez sudjelovanja svjetovne vlasti. Stoga je Karlo i sazvao crkvene sabore i potvrđivao njihove odluke, iako je bez ustručavanja priznavao primat rimske crkve nad drugim crkvama. A papa je zahtijevao takav primat ne samo na Zapadu nego i na Istoku. Stoga je Grgur II poručivao caru Leonu Izaurijskom neka zna da je sastavljanje dogma papin, a ne carev posao, i kao što se crkva ne upleće u državne poslove, tako neka se i oni, tj. carevi mane crkvenih, a prime sebi povjerenih poslova.[58] Pariški je koncil 849. god. otvoreno priznao primat Petrovu nasljedniku na čitavu svijetu. Tako je rimska crkva izgrađivala svoju nauku o primatu do Nikole I (858—867. god.) koji je prešao u napad i na području carigradskoga patrijarha i među njegovim podložnim biskupima tražio svoje sufragane.

Možda sukob između crkvenih poglavara staroga i novoga Rima i budućih glava zapadne i istočne crkve ne bi bio tako žestok da se nije umiješao bizantski car. Patrijarh je tada bio Focije »najznačajnija ličnost, najveći političar i najvještiji diplomata koji je ikada zauzimao carigradsku patrijaršijsku stolicu«. On je postavljen za patrijarha samo nekoliko mjeseci pošto je Nikola I postao papa. Uklanjanje njegova predšasnika »pobožnog, ali ograničenog«[59] patrijarha Ignacija bilo je djelo careva ujaka Barde koji nije mogao s njim surađivati. Kao što se Rim nastojao nametnuti Carigradu, tako se Carigrad postepeno otimao primatu Rima već i prije Mihajla III. (Teodora i patrijarh Metodije nisu na primjer tražili od Rima odobrenje za odluke o uspostavi ikona.) Focijev je položaj bio u početku težak, jer je protiv sebe imao pristaše svrgnutoga Ignacija. Ali, na Focijevoj su se strani našli ne samo carigradski sabor već i papinski poslanici koji su priznali Focija, pa je odgovor Nikole I mogao biti samo skidanje za njegove pojmove nezakonito postavljenoga patrijarha (863. god.). Papina je pogreška bila u tome što nije shvatio da se carigradska crkva oslobodila tutorstva vladara, da je nadjačala unutrašnje borbe i hereze i da uz nju sada stoji car. Ukratko, da su se bizantsko carstvo i crkva »nalazili na pragu svog najboljeg doba — doba velikog proširenja njenog utjecaja na slavenske zemlje.[60]

[57] B. *Kurtscheid*, Historia iuris canonici, str. 239.
[58] N. dj., str. 245.
[59] G. *Ostrogorski*, Istorija Vizantije, str. 106.
[60] N. dj., str. 107.

Naime, nakon prvoga nenadanog napadaja Rusa na Konstantinopol 860. god. počinje među njima misionarska akcija. U isto vrijeme među Kazare s istom zadaćom ide Konstantin iz Soluna, kasniji slavenski apostol. Politički položaj moravskoga kneza Rastislava koji se složio s Karlmanom protiv njegova oca Ludovika (861. god.) primorava Rastislava na traženje pomoći u Bizantu jer se Ludovik povezao s bugarskim knezom Borisom. Rastislav je upozorio Bizant na bugarsko-njemački savez i opasnost od njega. Vanjska je forma moravsko-bizantskog saveza bio zahtjev za pokrštenjem. Kako je Konstantin i tako pripremio prijevod Svetog pisma za bizantske Slavene i kako je, čini se, sastavio glagoljicu,[61] to je misija pokrštavanja mogla uspješno početi. Upozoren na bugarsko-njemački savez, car se odlučio da oružjem primora Borisa na primanje uvjeta koje će mu postaviti. Pothvat polazi za rukom, Boris se krsti i prima ime Mihajlo. Međutim, carigradska crkva ne želi ni s kim dijeliti vlast, a Boris, posve razumljivo, zahtijeva samostalnu crkvu s nezavisnim patrijarhom. Zato se obraća najvećem Focijevu suparniku papi Nikoli I, koji mu 866. god. šalje poslanstvo i obećaje poslati ne samo biskupe nego i patrijarha. Prisvajanje Bugarske i njezino potčinjenje papinoj jurisdikciji izaziva vrlo žestok otpor u Carigradu. Patrijarh saziva sabor istočnih biskupa i proklinje papu (867. god.). No, kako se pravi povod prokletstva mora sakriti, papa su i zapadna crkva optuženi zbog krivoga učenja. Dakako, da su tobožnje zablude zapadne crkve — koje se uglavnom mogu svesti na različite običaje — postojale i prije. Jedina dogmatska razlika je tzv. »filioque«, tj. naučavanje zapadne crkve da je sv. Duh od oca i sina, a ne samo od oca.

Tek što je nastao ovaj spor, došlo je u Carigradu do prevrata. Na prijestolje zasjeda Jermenac iz Makedonije, bivši konjušar, a zatim najintimniji prijatelj carev i njegov suvladar (od 866. god.) Bazilije I (867—886. god.).

Iako je vladavina Bazilija I i njegova sina Lava VI s pravom nazvana razdobljem »kodifikacije prava«,[62] za Južne Slavene, bizantsku Dalmaciju i južnu Italiju značajnije je to što je najzad ipak jedan car mogao obratiti pažnju i na njih. S očitom namjerom da stiša spor s papinstvom, Bazilije došavši na prijestolje, skida Focija i uspostavlja Ignacija. U zao čas. On je time »otkazao velikom patrijarhu podršku u odlučnom momentu njegove historijske borbe«,[63] a na VIII općem crkvenom saboru u Carigradu ipak nije došlo do sloge između cara i papinih poslanika. Sabor proglašava vrhovno pravo crkvene vlasti samo petorici patrijarha u čitavoj crkvi: Rimu, Carigradu, Aleksandriji, Antiohiji i Jeruzalemu.[64] Međutim, sabor se razilazi u pitanju prava i posjeda rimske crkve i pitanju njezine jurisdikcije nad Bugarskom. Naime, Nikolin nasljednik Hadrijan II nije htio

[61] Pregled teorija o postanku glagoljice vidi str. 399. i d.
[62] G. *Ostrogorski*, n. dj., str. 111.
[63] N. mj.
[64] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 349; O papinu primatu vidi B. *Kurtscheid*, n. dj., str. 243. i d.

ispuniti Borisove želje, pa se bugarski knez vraća pod jurisdikciju Carigrada i dobiva arhiepiskopa i biskupe. Zato nije s Rimom bilo sloge.

Bazilije je u početku činio ustupke Rimu i zbog planova u južnoj Italiji, na Balkanu i u Dalmaciji. Prije svega, još prije nego je sjeo na prijestolje uputilo se na carski dvor poslanstvo iz Dubrovnika da zamoli pomoć protiv Arapa koji su opsjedali grad (866. god.). Car zaista šalje gradu pomoć, mornaricu pod admiralom (drungarom) Nicetom Orifom tako da su Arapi napustili višemjesečnu opsadu.

Nakon uspjeha bizantskog oružja pod Dubrovnikom i poziva južnoitalskih vojvoda upućena Ludoviku II (855—875. god.) za pomoć, stvoren je plan za zajedničko, bizantsko-njemačko ratovanje protiv Arapa. Štoviše, i brak između careva sina i kraljeve kćeri trebalo je da učvrsti ovaj politički savez. Ali, on je bio zasnovan na neiskrenosti, što je razumljivo uzme li se u obzir da su oba vladara htjela prisvojiti južnu Italiju. Zato je bizantska mornarica uzalud čekala Ludovikove čete, a Ludovik je sam sa svojim ljudima preotimao Arapima južnoitalski grad Bari (870—1. god.). Bazilije od čitava pothvata imao samo štetu jer su Arapi zauzeli Maltu. Kasnije je car, iako privremeno, nadoknadio gubitak u južnoj Italiji: beneventanska vojvodina i Bari priznali su bizantskoga cara i pod njegovu se vlast vratila južna Italija; ipak je pretrpio težak poraz kad je izgubio Sirakuzu (878. god.).

Prema tome, nekoga iskrenoga zbliženja Istoka i Zapada nije bilo i nije moglo biti jer su oba vladara i njihove crkve razdvajali isti interesi. Ta je spoznaja najzad natjerala Bazilija da poslije smrti Ignacija uspostavi Focija (877. god.) i da pokuša sam vratiti pod svoju vlast narode koji su se za njegovih predšasnika oteli bizantskoj vlasti.

Stoga upravo Bazilije I zauzima posebno mjesto u historiji Dalmacije, neretljanske kneževine i najzad Hrvata.

Danas je sigurno utvrđeno da s Bazilijem I počinje novo doba u političkom životu Bizantske Dalmacije. Ona je od arhontije podignuta na temu.[65] Na tu promjenu upućuju prije svega bizantski izvori. To su tzv. Taktikon Uspenskog koji je nastao prije 845. god.[66] Taktikon je zbog toga dragocjen izvor jer vrlo vjerno »odražava promene koje su nastale u bizantskoj provincijskoj upravi«.[67] U njemu se spominje i arhont Dalmacije, ali on nema među ostalim bizantskim činovnicima nikakav istaknuti položaj. Prema tome, otpadaju prijašnja mišljenja da je tema Dalmacija organizirana početkom ili sredinom IX stoljeća. Ona su stvorena u uvjerenju da se sačuvani pečat stratega Brijenija iz 40-tih godina IX st. odnosi na dalmatinskoga stratega, da je Bizant poslije pada ravenskoga egzarhata bio primoran osnovati temu i da je prefekt Ivan iz 821. god. ujedno i strateg Dalmacije.[68] Međutim, kad ne bismo imali dokaze da tema Dalmacija nije organizirana do kraja vladanja Mihajla III, ne bismo do tog vremena našli u bizantskoj vanjskoj politici opravdanje za njezino

[65] J. *Ferluga*, Vreme postanka teme Dalmacije, str. 53. i d.

[66] N. dj., str. 59; G. *Ostrogorski*, Taktikon Uspenskog i Taktikon Benešević, str. 40. i d.

[67] J. *Ferluga*, n. dj., str. 60.

[68] N. dj., str. 62. i d.

osnivanje. Tek s Bazilijem I počinje snažna ofenziva na Jadranu protiv sicilskih Arapa, koja se, kao što se vidjelo, očitovala prve godine Bazilijeva vladanja. Dakle, potreba za stalnom vojskom i mornaricom za obranu ove udaljene provincije bila je očita. Logičkom zaključku da je Bazilije zaista podigao Dalmaciju na temu i poslao onamo stratega, nalazimo potvrdu tek u vijesti nepoznata pisca 30. poglavlja djela De administrando imperio o tome kako su slavenski vladari od Bazilija I primali od dalmatinskih građana poseban tribut. Anonim kaže doslovce ovo: »A otkada se naseliše spomenuti Slaveni, zauzmu čitavu okolicu Dalmacije; romanski su gradovi obrađivali otoke i živjeli od njih. Budući da su ih Pagani stalno zarobljavali i uništavali, oni napuste te otoke, želeći da se bave zemljoradnjom na kopnu. Ometali su ih Hrvati. Jer oni im još nikada ne isplaćivahu podavanja, nego sve što sada daju Slavenima, davahu strategu. Budući da više nisu mogli živjeti, priteknu Baziliju, svijetle uspomene caru, izloživši mu sve naprijed rečeno. Ovaj svijetle uspomene car Bazilije naredi da sve ono što su bili davali strategu daju Slavenima i s njima da žive u miru, a nešto malo da daju strategu, samo da bi se pokazala njihova podložnost i pokornost carevima Romeja i strategu. I otada svi ovi gradovi stoje u obavezi prema Slavenima i plaćaju im određeni danak: grad Split 200 nomizmi, grad Trogir 100 nomizmi, grad Zadar 110 nomizmi, grad Opsara 100 nomizmi, grad Arba 100 nomizmi, grad Vekla 100 nom., što ukupno čini 710 nomizmi, ne računajući ostale vrste (podavanja). Ona su, naime, veća od novčanih plaćanja. Grad Raguza leži između dvije zemlje Zahumljana i Travunjana, a imaju (stanovnici) svoje vinograde i u jednoj i u drugoj zemlji i plaćaju arhontu Zahumljana 36 nomizmi, a arhontu Travunije 36 nomizmi«.[69]

O vremenu kada je postignut sporazum između slavenskih vladara i dalmatinskih gradova, kao i o karakteru tributa koji su plaćali dalmatinski građani spomenutim vladarima, nije jedinstveno mišljenje ni u hrvatskoj ni u jugoslavenskoj historiografiji.

S obzirom na to da je uređenje prilika pretpostavljalo u najmanju ruku prijateljske odnose između hrvatskoga vladara — koji je primao najviši tribut — i bizantskoga cara, najvjerojatnija je pretpostavka da su ti odnosi uređeni za Zdeslava. Zdeslav je bio jedini hrvatski vladar koji je pomoću Bizanta, i to upravo Bazilija I, došao na prijestolje.

Međutim, tekst izvora nije tako jasan da bismo iz njega mogli zaključiti radi čega su dalmatinski građani plaćali tribut hrvatskome vladaru. Za Dubrovnik je nepoznati pisac to jasno rekao: Dubrovčani su imali u zaleđu, na travunjskom i zahumskom teritoriju svoje vinograde, pa su za njih plaćali arhontima u obje zemlje po 36 nomizmi. Čini se, međutim, da se isto ne bi moglo pretpostavljati i za dalmatinske građane u hrvatskom dijelu Jadrana. Pitamo se, naime, zašto bi dalmatinski građani plaćali hrvatskom vladaru podavanja bilo za svoj tadašnji ager ili za onaj dio nekadašnjega agera koji su zauzeli kad su poslije ahenskoga mira granice između hrvatske države i dalmatinskih gradova ili arhontije Dalmacije, bar koliko se danas zna, ostale nepromijenjene. Zato je mnogo vjerojatnije da je taj tribut — to je kasniji »tributum pacis« — zalog

[69] Documenta, str. 372; Viz. izvori II, str. 36; Const. Porphyr., str. 146.

mirnoga susjedskog života i prijateljskih odnosa. U prilog takvom rješenju ovoga pitanja ide svakako visina tributa koja je odmjeravana građanima bez obzira na to da li su imali na hrvatskom teritoriju prije ili tada svoja gradska područja. Tā, Krk i Osor nisu nikada imali svoje gradsko područje na susjednom hrvatskom kopnu. Najzad, čini se da Split ne plaća slučajno najvišu svotu od svih gradova. To je vjerojatno zato što je on jedini grad koji je »tributu mira« morao dodati svotu od 90 nomizama za polja na svom nekadašnjemu, a tada, u doba određivanja tributa, hrvatskom teritoriju. Jedva je inače moguće da bi Split pritisnut na obalu mogao živjeti bez ikakva polja samo od mora.[70]

Bazilije je prema tome riješio problem odnosa između dalmatinskih gradova i Slavena u njihovu zaleđu. Takvo je rješenje dalmatinsko-hrvatskoga pitanja za sva stoljeća narodne dinastije odlučno utjecalo na politiku hrvatskih vladara prema gradovima. Tribut je vezivao ruke hrvatskih vladara i nije im sve do početka XII st. dopuštao da u eventualnom oružanom sukobu riješe dalmatinsko pitanje.

Treba napomenuti i to da neki autori spajajući Tomin podatak o izmirenju Latina i Hrvata sa spomenutim vijestima iz De administrando imperio datiraju oba zapisa razdobljem Bazilija I.[71] Međutim, poneki autor sumnja u točnost izvještaja o tributu osobito zbog toga što se o njemu u nekim gradovima nisu sačuvali podaci sve do XIII st.[72]

Bazilije se nije zadovoljio samo time da bizantskom posjedu stvaranjem teme pruži bolju mogućnost obrane od arapskih naleta u Jadran. Kao dalja mjera zaštite prirodno se javlja težnja za uspostavom bizantske vlasti i na kopnu. I to caru donekle polazi za rukom. Neretljani su pokršteni, iako ni tada nije za njih bila bizantska vlast zapreka gusarenju.

Koliko je značajno da se upravo Bazilije, restaurator bizantske vlasti na Jadranu, odlučio da prijeđe rijeku Cetinu koja se od početka IX st. smatrala granicom između Istoka i Zapada! Tā, što je najzad i moglo suzdržati cara koji je morao gledati kako njegov zapadni suparnik sam otima Arapima južnoitalske krajeve, nekadašnji bizantski posjed? Drugo je, dakako, pitanje je li upravo Hrvatska morala najteže osjetiti obračun između ta dva vladara.

U to vrijeme u Hrvatskoj već dolazi do promjene na prijestolju. O načinu kako je *Domagoj* (oko 864—876. god.) sjeo na prijestolje ne govori ni jedno kroničarsko pero. Ivan Đakon koji inače zna zabilježiti porijeklo hrvatskih vladara predstavlja ga samo kao »vladara Slavena« (Hrvata),[73] bez ikakve približne oznake. Papa mu se također obraća kao knezu Hrvata (dux Sclavorum).[74] Međutim, budući da je Trpimir imao sinove koji nisu

[70] Uz literaturu navedenu u Viz. izvori II, str. 36. bilj. 114. vidi i M. *Dinić*, Dubrovački tributi, str. 208; M. *Suić*, Granice Liburnije, str. 286. i d.; B. *Grafenauer*, Vprašanje hrvatske krajine, str. 256. i d. i N. *Klaić*, Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom, str. 150.

[71] G. *Novak*, Nekoja pitanja, str. 32. i d. Međutim, u Povijesti Splita I, str. 49. tvrdi da je do uređenja odnosa između Splićana i Hrvata došlo tek 812. god. kad je »cijeli teritorij oko njega (tj. Splita, N. K.) potpao pod Hrvate, koji su priznavali vrhovnu vlast franačkoga cara«.

[72] Takve je sumnje izrazio M. *Dinić*, n. dj., str. 207. i d.

[73] Documenta, str. 364.

[74] Priručnik izvora I, str. 201.

poslije njega zasjeli na prijestolje i da se Domagoj morao boriti sa zavjerenicima,[75] nije neopravdana tvrdnja da on nije bio iz porodice Trpimirovića i da je bio protubizantski orijentiran.

Prvi politički poznati čin novoga vladara — sukob s Venecijom — ukazuje na dvije činjenice: da je prekinuta tradicionalna miroljubiva politika prema zapadnim susjedima i da je Venecija u svom razvoju tako napredovala da je mogla pomišljati na samostalniju obranu od Arapa.

Vjerojatno se novi sukobi ne javljaju slučajno nakon promjene na prijestolju i za vrijeme arapskih provala na Jadran. Prije svega, Domagoja nije vezao nikakav mir. Štoviše, Venecija je formalno još uvijek bizantska pokrajina i nije saveznik hrvatskoga seniora, tj. italskoga kralja, pa Domagoja ne veže obaveza kao nekada Trpimira.

Najzad, i u Veneciji je 864. god. došlo, kao što ćemo vidjeti, do krvave revolucije u kojoj je poginuo upravo tvorac mira s Mislavom i Družakom. Sve je to, očito, dalo povoda Domagoju da se okuša u borbi s Venecijom.

Venecija je za novoga dužda Ursa Particijaka (864—881. god.) ušla u novo razdoblje svoje historije. Već je duždevanje Petra Tradenika pokazalo da Venecija — osobito u ugovorima s italskim kraljem — istupa samostalno, da se dakle postepeno oslobađa bizantskoga vrhovništva. Dugogodišnja vlast dužda koji je slušao bizantskoga cara i pozivao ga k sebi jasno odaje njegove namjere. On se najozbiljnije pripremao, da osobnim zalaganjem dovede bizantsku provinciju do samostalnoga dukata. Nestašica bizantske i franačke mornarice na Jadranu išla je u prilog njegovim težnjama jer su mu suparnici na moru samo Slaveni, koji ga nisu mogli u tome sprečavati. Prema tome, »jadranska misija« donekle je jamstvo mletačke slobode od Bizanta i priznanje položaja od strane italskoga kralja. Stoga Venecija za Petra Tradenika nije samo bizantska provincija nego i vojvodina (dukat) priznata od strane kralja Lotara. Duždu su 840. i 841. god. priznati prijašnji privilegiji koji su uključivali prije svega teritorijalni integritet i pravnu zaštitu Mlečanima u njemačkom carstvu.[76]

No, kolikogod je Petrovo duždevanje pogodovalo općem dobru države, ono je moralo izazvati otpor patricijskih porodica, koje nisu mogle pretpostavljati opću korist svojoj. Stoga je Petar zajedno sa svojim sumišljenicima ubijen (864. god.). U Veneciji je tako prvi put došla do izražaja borba za duždevsku čast između članova posjedničke aristokracije.[77] Petrova tragedija poučila je njegova nasljednika Ursa. On je pošao putem reformi.[78] Najznačajnija je promjena u ustavnom životu grada pojava sudaca (iudices) i nestajanje tribuna. Kako su tribuni bili bizantski činovnici, prevladalo je u mletačkoj historiografiji do nedavna mišljenje da je tek Urso uklonio tribune imenovavši suce. Međutim, tribunska je čast još od početka stoljeća bila dodavana sudačkoj, a suci su prvaci,

[75] Papa naziva buntovnike protiv Domagoja conspiratores. Priručnik izvora I, str. 201.

[76] R. *Cessi*, Storia di Venezia II, str. 145. i d.

[77] M. *Merores*, Der venezianische Adel, str. 193. i d.

[78] R. *Cessi*, n. dj., str. 163.

članovi aristokratskih porodica. Prenijevši vlast na suce, Urso je na neki način podijelio vlast u gradu s patricijatom, što je, za dalji razvitak dukata bilo neobično važno. U Ursovo je vrijeme uređeno i pitanje crkve.[79]

Iako je talijanska historiografija uvjerena da je pojava Ursovih lađa bila dovoljna da primora Domagoja na traženje mira, duždev uzvratni pohod nije po hrvatskoga vladara tako porazan. Na to najbolje ukazuje činjenica da se dužd i nakon sklopljenog mira morao osiguravati uzimanjem talaca.[80] Uostalom, nije posve sigurno da je mletački kroničar zapisao tok zbivanja istinito, a on je jedini izvor za taj sukob. Vjerojatnije je da je dužd štedio svoje ljude i brodove za borbu protiv Saracena.

Pošto je otklonjena mletačka opasnost s hrvatskih obala, Domagoju je zaprijetila opasnost s druge strane. Dogovoreni zajednički bizantsko-franački otpor protiv Arapa u južnoj Italiji doduše se raspao, ali je Ludovik pozvao u borbu protiv Arapa Domagoja. I car Konstantin Porfirogenet, koji svjesno zaobilazi istinu, tvrdi da su se Bazilijevu pozivu upućenom papi i kralju odazvali »Hrvat, Srbin i Zahumljanin i Travunjani i Konavljani i Raguzani sa svima iz gradova Dalmacije« i to da su »svi oni bili prisutni po carevoj zapovijedi«.[81] Ivan Đakon naprotiv otvoreno priznaje da je Ludovik sam preoteo Saracenima Bari.[82] Iz prepiske koja se vodila između Ludovika i Bazilija nakon napada bizantske mornarice na Hrvate jasno se razabire da je Domagoja pozvao upravo Ludovik.[83] Naime, Baziliju je kao povod za napad poslužila nezgoda koju su doživjeli papinski poslanici, nimalo slučajno, kad su se vraćali s carigradskoga koncila. Budući da se papa tuži da su njegovi poslanici biskupi izgubili ne samo blago nego i originalni tekst saborskih zaključaka s autentičnim potpisima prisutnih biskupa, do nezgode nije došlo nikako slučajno. Još bismo nekako mogli shvatiti da je Slavenima koje su optuživali kao pljačkaše bilo stalo do poslaničkih dragocjenosti, ali je malo vjerojatno da ih je osobito zanimao tekst saborskih zaključaka. Međutim, Bazilije je mogao na papinu tužbu već po drugi put poslati u Jadran svoju mornaricu. Njoj na čelu i sada se nalazi Niceta Orifa. On je, dakako, po nalogu cara, oplijenio i razrušio kastra Slavena i odveo mnogo ljudi u ropstvo. Ljudi su bili najunosnija trgovačka roba. A sve se to dogodilo — piše Ludovik bratu i caru Novoga Rima — upravo onim njegovim Slavenima koji su ne sluteći zla ratovali sa svojim ljudima i lađama pod

[79] N. dj., str. 169. i d.

[80] Documenta, str. 364. »Prelibatus quidem Ursus dux adversus Dommagoum Sclavorum principem, cum navali expedictione properavit. Sed cernente eo Veneticorum multitudinem, proibuit pugnam, pacem requisivit. Deinde acceptis obsidibus dux ad Venetiam repedavit«.

[81] Const. Porphyr., str. 128; Viz. izvori II, str. 18.

[82] Documenta, str. 357. »Interea Baris civitas domni Ludovici regis Francorum et Longobardorum ab exercitu capta est«.

[83] Documenta, str. 361—362.

Barijem. To su mogli biti jedino Domagojevi Hrvati.[84] Uostalom, Ludovik je s pravom predbacivao caru da je njegova krivica što su papinski poslanici opljačkani jer ih nije smio poslati bez pratnje. Papa je također u oštrom pismu predbacivao caru što mu je poslao natrag gole poslanike.[85]

Bazilijeva akcija u Hrvatskoj nije završila pljačkom Nicete Orife. Iz papina pisma upućena Hrvatima doznajemo da se protiv Domagoja spremala i u zemlji urota, pa se može pretpostavljati da su urotnici dobivali pomoć iz Bizanta. Domagoj nije oklijevao. Ugrožen sa svih strana, on je urotu svladao u krvi. Svećenik Ivan koji je papi prenio tu vijest potužio se na Domagoja zato što je ubio i onoga urotnika koji mu je otkrio zavjeru u nadi da će spasiti svoju glavu.[86] Prema tome, papina opomena i savjet Domagoju da urotnike kazni progonstvom, a ne smrću bila je uzaludna. U času kad mu je prijetilo da će izgubiti prijestolje, on nije smio ni mogao štedjeti nikoga. Štoviše, Domagoj je protivno običaju dotadašnjih hrvatskih knezova, uzvraćao milo za drago i na moru. To je ponukalo papu da ga upozori na obustavu pljačkanja i gusarenja. On je zahtijevao od Domagoja da postupi protiv gusara koji pod izgovorom da su njegovi ljudi pljačkaju kršćane, jer ne bude li ih sprečavao, biti će smatran krivcem. Jer, upozorava ga ljubezno i, naravno, uzaludno papa, onaj tko ne ispravi zločine iako može, sam ih čini.[87] Ali Domagoj ne samo da nije zaustavio svoje gusare već je, osobito poslije smrti Ludovika II, pošao u pljačku do istarske obale. Taj »najgori narod Slavena i Dalmatinaca« — javlja Ivan Đakon — počeo je pljačkati pokrajinu Istru. Hrvatska je mornarica tada pljačkala Umag, Novigrad, Sipiar i Rovinj.[88] Time je bio prekinut mir između Hrvata i Mlečana. Sve do smrti Domagoja »naj-

[84] Documenta, str. 362. »Non enim congrue gestum est, ut iisdem Sclavenis nostris, cum navibus suis apud Barim in procinctu communis utilitatis consistentibus et nichil adversi sibi aliunde imminere putantibus, tam impie domi sua quaeque diriperentur, sibique contingerent, quae si praenoscerent, nequaquam prorsus incurrerent. Qua de re desiderabilem dilectionem tuam hortamur et ammonemus, quod mox id corrigere iubeat et ipsos captivos ad propria cum suis reduci praecipiat; si charitatis vinculum nunquam inter nos fore cupiat dissoluendum . . .«.

[85] Documenta, str. 363.

[86] Priručnik izvora I, str. 201.

[87] Priručnik izvora I, str. 201, 202; CD I, str. 11—12. » . . . Preterea devocionis tue studium exhortamur ut contra marinos latrunculos, qui sub pretextu tui nominis in christicolas debacchantur, tanto vehementius accendatur, quanto illorum pravitate famam tui nominis offuscatam fuisse cognoscis; quoniam, licet credi possit, quod te nolente illi navigantibus insidientur, tamen, quia a te conprimi posse dicuntur, nisi eos conpresseris, innoxius non haberis; scriptum quippe est: »Qui crimina, cum potest emendare, non corrigit, ipse committit«.

[88] Documenta, str. 365, 366. »Eo tempore domnus Ursus dux Johannem filium suum in dignitate sibi consortem fecit. Tunc Sclavorum pessime gentes et Dalmacianorum ystriensem provinciam depredare ceperunt; quatuor videlicet urbes ibidem devastaverunt, id est: Umacus, Civitas Nova, Sipiares atque Ruinius. Deinde nunciatum est domno Urso duci quod gradensem ad urbem vellent transire. Cum triginta navibus predictam civitatem venit. Inde per-

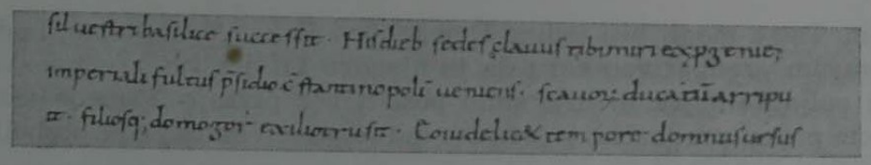

ĐAKON IVAN O ZDESLAVOVU DOLASKU NA PRIJESTOLJE

goreg hrvatskog kneza« (pessimus Sclavorum dux)[89] nije bilo mira s Mlečanima, tako da su Urso i njegov sin Ivan sklopili mir s Hrvatima tek pošto je umro Domagoj.

Domagojevu neprijateljskom odnosu prema Veneciji pogodovale su i nesređene prilike u Italiji nakon 875. god. Naime, Ludovik je još 874. god. sklopio ugovor sa stricem Ludovikom Njemačkim prema kojemu je trebalo da ga u Italiji naslijedi stričev sin Karlman. Ali, Karlman je tek nakon dvogodišnje borbe mogao sjesti na italsko prijestolje. Hrvati su tada navalili na istarsku obalu zbog toga što je ona bila u rukama Karlmana, a oni su se borili protiv njega.[90]

Najzad se ipak Bazilijeva želja da na hrvatskom prijestolju vidi svoga kandidata ispunila. Ivan Đakon nam opet bilježi za 878. godinu vrlo kratku vijest. »Ovih je dana Sedesklav iz Trpimirove porodice, došavši potpomognut zaštitom iz Konstantinopola, prigrabio kneževinu Hrvata i potjerao sinove Domagoja u progonstvo«. Uz tu vijest dodaje da je car Bazilije učinio dužda Ursa protospatarom i da ga je bogato obdario.[91]

Zdeslav dakle dolazi na prijestolje u potpuno novim uvjetima. Bizantska je »zaštita« značila u tim novim prilikama promjenu vrhovništva. U drugačijim prilikama zaista bi hrvatskome vladaru pogodovalo što je suverenom postao daleki vladar o kojemu su dotad jedva što i čuli. Ali, naviknuti na slobodnu plovidbu koju im je omogućivao Domagoj, Hrvati su vjerojatno s velikim nepovjerenjem dočekali kandidata »grčkoga cara«, iako je on bio Trpimirov rođak. Tā tada su bili uređeni odnosi s dalmatinskim gradovima, zabranjena pljačka i Hrvati se odjednom moraju pretvoriti od slobodnih gusara po Jadranu u pokorne podanike istočnoga cara. Nezadovoljstvo je moralo biti to veće što je korist od promjene vrhovništva imao samo vladar i njegovi, bez sumnje, malobrojni pristaše koje je doveo sa sobom iz progonstva. Jer vladaru je pripao tribut dalmatinskih gradova. Najzad, na otporni duh Hrvata djelovalo je možda što se car za-

transiens Istriam, audacter super eosdem Sclavos inruens, in tantum eosdem cede prostravit, ut nemo illorum evadens patriam valuit reverti. Quoniam hisdem princeps celitus victoriam consecutus, Sclavos, quos in hoc certamine ceperat, liberos dimisit, ecclesiarumque res, quae sublatae in praelibatá provincia fuerant, restituit. Sicque triumphali cum gloria palatium rediit. Et propter hoc fedus, quod inter Sclavos et Veneticos olim fuerat, disruptum est«.

[89] Documenta, str. 366.

[90] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 355.

[91] Documenta, str. 373. »His diebus Sedesclavus, Tibimiri ex progenie, imperiali fultus presidio Constantinopolim veniens, Sclavorum ducatum arripuit, filiosque Domogoi exilio trusit«.

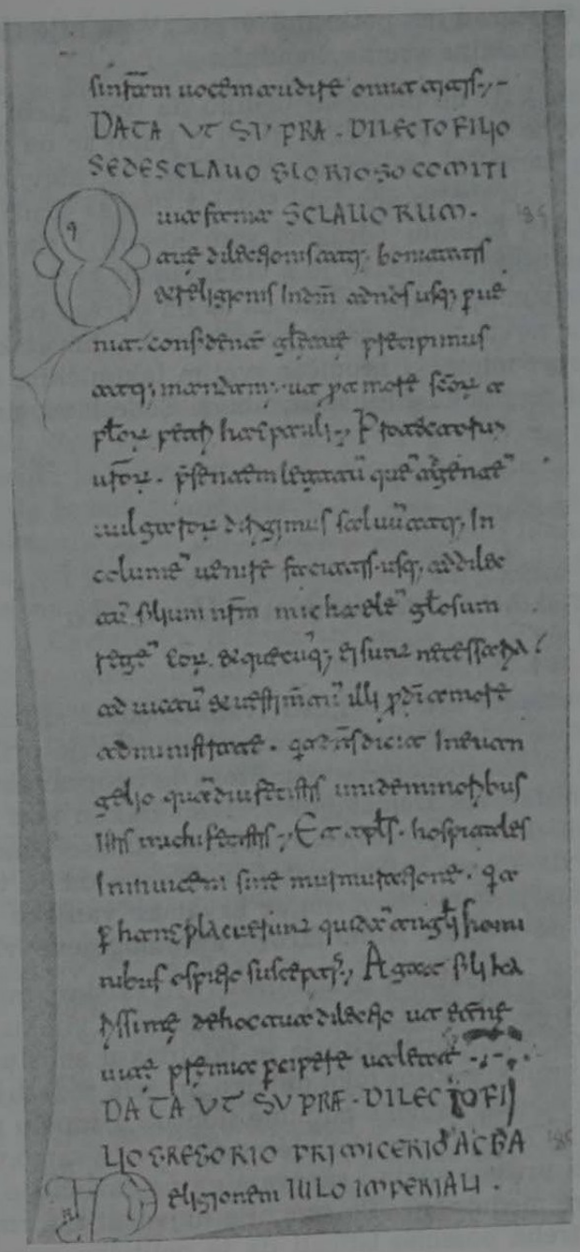

PAPA IVAN VIII ZDESLAVU

štitnik vratio u Carigrad tek potkraj 879. god.,[92] pa nije imao ni prilike da pruži neposrednu zaštitu svome kandidatu.

Ni papa Ivan VIII ne propušta priliku da upotrijebi novoga vladara iako mu Zdeslav ne može pomoći u stvari u kojoj se on na njega obraća. Naime, papa je zamolio »dragoga sina Zdeslava, slavnoga slavenskoga kneza« da »za ljubav svetih apostola Petra i Pavla« pruži pomoć njegovu legatu kojega šalje Mihajlu »dragom sinu našem i slavnom knezu Bugara«.[93] Međutim, nezadovoljstvo je s vladavinom grčkoga kandidata bilo u Hrvatskoj, bez sumnje, tako veliko da se on održao na vlasti tek nekoliko mjeseci. Na novu, vrlo važnu promjenu na hrvatskome prijestolju upozorava nas opet mletački kroničar svojim lakoničkim stilom: »Ovih je dana neki Hrvat po imenu Brenamir, ubivši Sedeslava, prisvojio njegovu kneževinu«.[94]

4. Najzad neovisna Branimirova Hrvatska

Iz prije spomenute kratke vijesti Ivana Đakona slijedi da je vlast u Hrvatskoj preuzela potpuno nova stranka koja se nije priklanjala ni frančkom Zapadu ni bizantskom Istoku. Stoga je neopravdano mišljenje da je Branimir »možda i sin Domagojev«.[95] Ivan Đakon koji je zabilježio tu vijest ne bi imao razloga prešutjeti rodbinske odnose između ubijenoga i novoga vladara da su oni zaista postojali. Pa sve da je tekst mletačkog kroničara nejasan, potpuno novi smjer hrvatske vanjske politike gotovo isključuje neku povezanost Branimirove i Domagojeve vladavine.

Kad govorimo o neovisnoj Branimirovoj Hrvatskoj, mislimo na pojam neovisnosti u IX st. ili točnije u ranom srednjem vijeku. Naime, da ne bi nastala zabuna, treba upozoriti da je fidelitas u smislu vazalske vjernosti i odanosti prema senioru tako duboko prožela tadašnje društvo i međusobne ljudske odnose da neke potpune slobode u smislu modernoga pojma uopće nije bilo. Pojam vazalske vjernosti ne veže samo viteza i njegova seniora, vazalska prisega spaja i razdvaja na najrazličitije načine vladare i pape ili vladare međusobno. Pri tom nije najvažnija forma odnosa, nego odnos sam. Ne treba posebno isticati da je političko vazalstvo, kao uostalom i drugi osobni odnosi, pojava koja ne počiva uvijek na čvrstim temeljima jer se ne može uvijek osiguravati snagom oružja. To vrlo jasno pokazuje primjer Hrvatske od Mislava do Branimira. Vazalska je vjernost Hrvata prema Francima ili italskim kraljevima zaboravljena čim se pojavila prilika za samostalnu političku akciju. Zavisnost pak prema istočnom caru ugasnula je ubistvom njegova kandidata. Tako je najzad nastala za Hrvate potpuno nova situacija, jer je trebalo odlučiti hoće li ići utrtim stazama predaka ili izabrati novi put. Branimirova pobjeda znači zaista i pobjedu nove politike: Hrvati su odlučili da se za priznanje kneževine obrate na ličnost koja im je politički mogla biti najmanje opasna.

Takva nova politika nije bila samo odraz unutrašnjeg razvitka ili odgovor na Zdeslavovo vazalstvo. Kao uvijek dosad, na politiku hrvatskih vladara utjecala je u velikoj mjeri i vanjsko-politička situacija. »Sve nam ovo tumači, da je ono stanje stvari, kako će nam se naskoro pokazati u Hrvatskoj i Dalmaciji samo plod sporazuma između Ivana VIII, Bazilija i Focija«.[96] Zaista, još prije smrti Ignacija car se odlučio na to da popusti i on vraća Focija na patrijaršijsku stolicu (879—80. god.). Focije je priznat i na sinodu u Carigradu. U znak zbližanja crkvenih poglavara kršćanstva patrijarh se odriče bugarske crkvene jurisdikcije. Možda bismo išli predaleko kad bismo pretpostavljali da ovim sporazumom valja protumačiti postanak Hrvatske kao »posve nezavisne države« i »povratak dalmatinskoga svećenstva pod papinu jurisdikciju«.[97] Teško je vjerovati da je Zdeslav bio uklonjen samo zato što se sam »odrekao Hrvatske«.[98] Najzad, papin je odgovor na Branimirovo pismo stigao u Hrvatsku prije careva povratka s Istoka, a Branimir je poslao papi pismo očito ne pitajući Bizant i iskoristivši povratak papinih poslanika iz Moravske. Branimir je — kaže papa u odgovoru na kneževo pismo — sam zaželio da bude fidelis ili odabrani sin sv. Petra. Zato ga je papa blagoslovio kako bi lakše mogao pobijediti neprestane »vidljive i nevidljive neprijatelje«. Branimir se obratio na papu s molbom da on svojim blagoslovom potvrdi njegovu vladavinu (principatum terrenum). Ivan VIII mu odgovara da je to zaista učinio i to zato da bi on, Branimir, mogao uspješno i sigurnije vladati.[99] Javno priznanje hrvatske države — papa je priznao hrvatskoga kneza u crkvi sv. Petra u Rimu — vrijedilo je u tom času najmanje toliko koliko vazalstvo franačkim ili bizantskim vladarima.

---

[92] F. *Šišić*, n. dj., str. 384.

[93] Priručnik izvora I, str. 202; CD I, str. 12. »Dilecto filio Sedesclavo, glorioso comiti Sclavorum.
Quia fama tue dilectionis atque bonitatis et religionis in Deum ad nos usque pervenit, confidenter glorie tue precipimus atque mandamus, ut pro amore sanctorum apostolorum Petri ac Pauli, protectorum vestrorum, presentem legatum, quem ad gentem Uulgarorum dirigimus salvum atque incolumen venire faciatis usque ad dilectum filium nostrum Michaelem, gloriosum regem eorum et quecunque ei sunt necessaria ad victum et vestimentum, illi pro Dei amore administrate . . .«.

[94] Documenta, str. 374. »His diebus quidam Sclavus nomine Brenamir interfecto Sedesclavo ipsius ducatum usurpavit«.

[95] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 363; Historija naroda Jugoslavije I, str. 190.

[96] F. *Šišić*, n. dj., str. 384.

[97] N. dj., str. 384/5.

[98] N. dj., str. 384.

[99] Priručnik izvora I, str. 203; CD I, str. 16—17. » . . .Nam in die Ascensionis Domini inter sacra missarum sollempnia super sacrum altare beati Petri apostoli celebrantes, elevatis sursum manibus benediximus tibi et omni populo tuo omnique terre tue, ut hic et in eternum corpore simul et anima salvatus et principatum terrenum, quem habes, prospere ac securiter regere possis et in celesti regione post mortem cum Deo feliciter gaudeas et in perpetuum regnes«.

Slično pismo kao Branimiru upućeno je istoga dana hrvatskome svećenstvu i narodu. Papa izražava u njemu veselje da se i oni vraćaju u krilo »svete rimske crkve«, pa zbog toga i njih blagoslivlje.[100]

Ivan VIII svakako nije htio propustiti priliku koja mu se pružila kad su se Hrvati obratili na njega. Zbog toga je istoga poslanika koji je nosio pisma Branimiru i Hrvatima upotrijebio kao pismonošu bugarskom kralju.[101]

Prema tome, Ivan VIII slavi 879. god. potpunu pobjedu u slavenskom svijetu: u Moravskoj je upravo na putu da odobri Metodovu nauku, u Bugarskoj se nada da će pridobiti na svoju stranu vladara, a hrvatskom je knezu povjerio »zemaljsku vlast«.

Međutim, papu je, posve razumljivo, morala i dalje zanimati crkva u Hrvatskoj, jer mu nije moglo biti svejedno tko potvrđuje biskupe u državi koju je nedavno javno priznao. Zbog toga je treće papino pismo slična sadržaja poslano »časnom đakonu i izabranomu ninskom biskupu Teodoziju«.[102] Iako se Teodozije sam po svome poslaniku također obratio na papu, papa ga upozorava neka ne traži potvrdu biskupske časti drugdje osim kod apostolske stolice, od koje su, bar kako on tvrdi, i njegovi predšasnici primali posvećenje.[103] Kao da papa izražava u tom pismu bojazan hoće li Teodozije zaista doći u Rim. Iako je Teodozije kasnije doista došao u Rim — ali u poslu koji mu je povjerio Branimir — iz prepiske što je vode Ivanov nasljednik papa Stjepan VI (886—7. god.) sa spomenutim biskupom doznajemo da se Teodozije ipak tada nije odazvao papinu pozivu.[104] Razlog je njegova »neposluha« tražila dosadašnja historiografija obično u kratkom roku određenom za primanje posvećenja.[105] Ali, bit će bliže stvarnom razvitku događaja pretpostavka da je Teodozije izabrao akvilejskoga patrijarha zbog toga što je on bio njegov metropolita. Zato

[100] Priručnik izvora I, str. 205; CD I, str. 17 Papa doduše tvrdi da se hrvatsko svećenstvo i hrvatski narod vraćaju rimskoj crkvi od koje su njihovi preci primili kršćanski nauk, ali nije vjerojatno da je ova ideja o vraćanju — koja se provlači svim Ivanovim pismima — točna. Hrvati su bez sumnje pokršteni misionarskim radom akvilejskoga svećenstva, a njihov biskup Teodozije u vrijeme dok papa Ivan piše svoja pisma, sufragan je akvilejskoga patrijarha. Uostalom, papa je istim riječima pozdravio i Branimira, čiji su se patres tobože napajali naukom svete majke crkve »iz najbistrijega vrela slatkim napitkom svetoga nauka«. Vidi Priručnik izvora I, str. 203; CD I, str. 14. Vidi str. 49.

[101] Priručnik izvora I, str. 203; CD I, str. 19.

[102] Priručnik izvora I, str. 204; CD I, str. 15. »Theodosio venerabili diacono et electo sancte ecclesie nonensis«.

[103] Priručnik izvora I, str. 204; CD I, str. 15—16. »Ideo monemus sagacitatem tuam ne in quamlibet partem aliam declines et contra sacra venerabilium patrum instituta episcopatus gratiam recipere queras«.

[104] Priručnik izvora I, str. 209—210; CD I, str. 19—22.

[105] Naime, koncil je u Raveni odredio da se posvećenje biskupa treba izvršiti u roku od tri mjeseca, pa je *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 385—386. pretpostavljao da se Teodozije požurio u Akvileju koja mu je bila bliža i da zato nije išao u Rim.

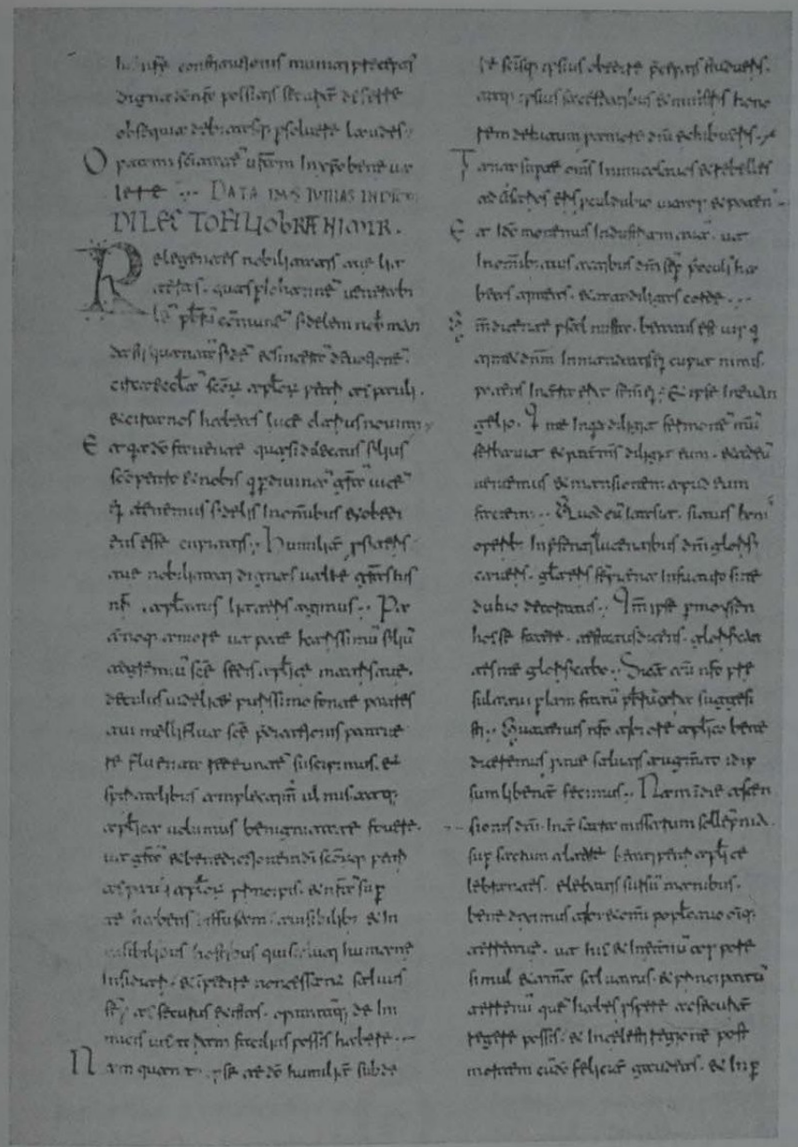

PAPA IVAN VIII BRANIMIRU (879. GOD.)

se i Ivan VIII poziva toliko na odredbe časnih otaca prema kojima je Teodozije dužan poći u Rim na posvećenje![106]

No, u ono vrijeme kad se papa morao boriti sa suparnicima, nije baš bilo zgodno odbiti jedinoga predstavnika hrvatske crkve. Teodozije je, štoviše, nedugo zatim načinio još teži prijestup, ali je papa i njega velikodušno oprostio.

Naime, izvanredan preokret u rimsko-carigradskim odnosima 879—80. god. u korist pape jedva je dočekao Ivan VIII. On koji je svoje poslanike slao u daleku Moravsku i Bugarsku vjerojatno je teško podnosio da mu suparnici otimaju Dalmaciju. Ona je doduše bila i jest politički i crkveno

[106] Priručnik izvora I, str. 204.

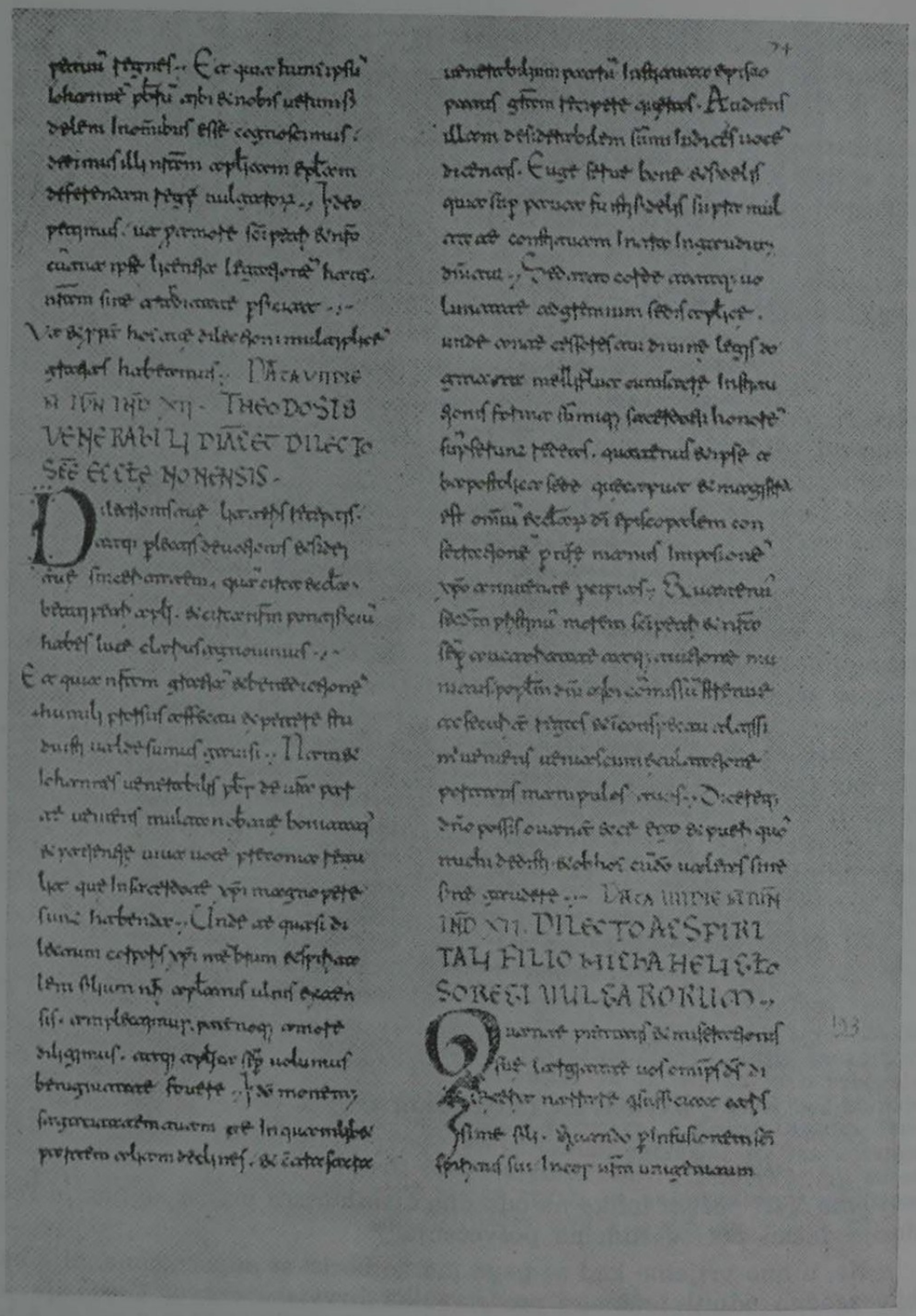

PAPA IVAN VIII NINSKOM BISKUPU TEODOZIJU

područje Bizanta, ali je već carigradski koncil priznao upravo njemu prvenstvo među svim crkvenim poglavarima. Stoga nije smio više ništa čekati. I zaista. U nizu prije spomenutih pisama Hrvatima, Branimiru i Teodoziju on se posebno obratio na zadarskog, osorskog i ostale dalmatinske

biskupe, na Ivana arhiprezbitera salonitanske crkve i na dalmatinske građane.[107] Sadržaj je tog papina pisma, uzet u cijelosti, vrlo oštar. On zove dalmatinsko svećenstvo da se »po običaju svojih predaka« vrati u krilo katoličke crkve i da izabere nadbiskupa (archiepiscopum) koji neka dođe na posvećenje u Rim. Neka dođe također onamo po palij, znak metropolitanske vlasti. A ako bi netko od Grka ili Slavena — nastavlja papa — postavio pitanje zbog njihova povratka Rimu, on će ih braniti. Usude li se gdje drugdje primiti posvećenje ili palij za svoga nadbiskupa, neka znaju da će ih izopćiti.[108]

Prema tome, papa Ivan VIII u želji da privuče svećenstvo dalmatinskih gradova, prvi je, pomišljao na to da jednoga između njih učini nadbiskupom i metropolitom i da mu pošalje palij. Papa sam nije odabrao ni jednoga među kandidatima. Zahtjev da izabrani nadbiskup dođe po »starom običaju« u Rim na posvećenje nije bio točan, jer rimski biskupi nisu u VI st. posvećivali salonitanske nadbiskupe.[109] Očito je dakle da je papa želio iskoristiti trenutnu pogodnu priliku da bi svoju vrhovnu crkvenu vlast nametnuo dalmatinskoj crkvi.

Nije poznato kako je dalmatinsko svećenstvo dočekalo ovo preoštro pismo. Ono ih je moralo to više iznenaditi što dalmatinski biskupi nisu do toga vremena išli na posvećenje u Rim. S druge strane, misao o tobožnjem »nekadašnjem običaju« izbora nadbiskupa — papa ne kaže da je riječ o salonitanskom nadbiskupu — bila je nesumnjivo za dalmatinsko svećenstvo vrlo privlačna. Mora da je izazvala žestoke sporove i rasprave među dalmatinskim biskupima, jer pitanje tko će među njima biti nadbiskup odnosno metropolita nije se ni kasnije baš tako lako rješavalo. Nema nikakva dokaza da su dalmatinski biskupi bilo što odgovorili papi Ivanu VIII ili njegovim nasljednicima. Sve do Ivana X (914—928. god.) uopće nema nikakve povezanosti između poglavara zapadne crkve i dalmatinskoga svećenstva.

Međutim, ni odaziv iz Hrvatske nije bio takav kakav je papa očekivao. Teodozije je doduše postao osoba papina povjerenja. Papa ga zato šalje u Bugarsku, ali i ondje doživljava razočaranje. Možda nije ni Brani-

---

[107] Priručnik izvora I, str. 205—206.

[108] »... vos ... monemus atque hortamur ut, sicut diximus, ad gremium sancte romane ecclesie matris vestre redire ovanter adtendatis, ut electus a vobis canonice archiepiscopus una cum vestro omnium consensu et voluntate ad nos veniens gratiam episcopalis consecrationis sacrumque pallium a nobis more pristino incunctanter percipiat... Porro si aliquid de parte Grecorum vel Sclavorum super vestra ad nos reversione vel consecratione aut de pallii perceptione dubitatis, scitote pro certo, quoniam nos secundum sanctorum patrum decessorumque nostrorum pontificum statuta vos adiuvare auctoritate curabimus. Quod si forte hanc nostram apostolicam, ammonitionem, immo canonicam preceptionem pro nichilo ducentes ad sedem apostolicam romane ecclesie redire et inde secundum antiquam normam consecrationem episcopalem sacrumque pallium recipere contempseritis, omni ecclesiastica vos communione scitote penitus excommunicandos. Interim tamen auctoritate Dei et sancti Petri vobis precipimus, ut non habeatis licentiam aliunde consecrationem palliumque recipere; nam si feceritis, quasi transgressores et inobedientes vos sine dubio iudicabimus«.

[109] Zato nije točna tvrdnja M. *Perojevića*, Ninski biskup, str. 17—18. da je Dalmacija od starine pripadala rimskoj patrijaršiji.

mir bio dovoljno revan fidelis apostolske stolice. U svakom slučaju papa se ponovo obratio na njega sa zahtjevom da mu čitav njegov narod obeća vjernost. Budući da je na kraju pisma dodao kako je bolje ne dati riječ nego je kasnije ne održati, vjerojatno se Branimir nije pridržavao vazalske prisege.[110]

Ali, ako već dalmatinski biskupi nisu bili oduševljeni obnovom »staroga običaja«, tj. biranjem nadbiskupa, jedan je biskup ipak shvatio kakvu korist može izvući za sebe i svoju crkvu ako posluša papin savjet. To je bio ninski biskup Teodozije. Njega ništa nije smetalo to što je kao kandidat bio stvarno isključen od natjecanja. Odviše oprezan da bi radio prenaglo i time možda upropastio plan, on je najprije nakon smrti splitskoga biskupa Marina preuzeo upravu njegove crkve. Ponovo je učinio prema papinu mišljenju prijestup, jer je jednom biskupu bilo zabranjeno da drži dvije crkve i da se premješta u drugu. Stoga ga je novi papa i ukorio.[111] Osim toga, on je dopuštenje za preuzimanje nove časti zahtijevao opet od akvilejskoga patrijarha, što je posve razumljivo papu ogorčilo. Ali, za papu još nije došlo doba da se odbije tako povjerljiva osoba kao što je Teodozije. Prelazeći preko svih nepravilnosti i grijeha koje je počinio Teodozije, papa Stjepan VI ga zaklinje neka samo nastavi s restitucijom crkava koje je nekad uništio »barbarski bijes«. Neka to čini tako kako je učinio sa salonitanskom crkvom koju je s pomoću božjom uspostavio. Dapače, on je spreman da mu dâ palij za koji ga je zamolio, samo neka se potrudi i dođe sam po njega do »apostolskih pragova«, tj. u Rim.[112]

Izvanredna ideja da jedini hrvatski biskup sjedne na salonitansku nadbiskupsku stolicu i riješi na taj način pitanje dvojstva dalmatinsko-hrvatske crkve, na žalost, tada nije ostvarena. Unatoč papinu popuštanju i slaganju, ideja se nije ostvarila vjerojatno zbog otpora dalmatinskih biskupa. Zbog toga nema dokaza da je Teodozije uistinu dobio palij i da se održao na uspostavljenoj salonitanskoj stolici. Iako su dalmatinski biskupi

[110] Priručnik izvora I, str. 207—208; CD I, str. 18—19. Na početku pisma papa se veseli i zahvaljuje bogu što im je dao toliku milost da se mogu ubrojiti među njegove ovce; opominje ih da ustraju u započetoj vjeri. Da bi to mogli izvršiti, neka mu — očito misli na vladara — pošalje poslije povratka Teodozija, posebne poslanike, a on će s njima uputiti svoga poslanika »kojemu će čitav narod obećati vjernost prema običaju naše crkve«. F. *Šišić* Povijest Hrvata, str. 387, bilj. 21. misli da se na ovo pismo odnosi »ono pričanje o saboru na Duvanjskom polju za 'kralja Budimira'... o kojem se sačuvao mutan spomen u Ljetopisu popa Dukljanina«.

[111] Priručnik izvora I, str. 209—210; CD I, str. 20—21. Stjepan VI, ljut na Teodozija piše da se ne čudi što je učinio i taj prijestup, jer je on već u početku svoga postavljenja žurio na posvetu u Akvileju, premda je posvećenje trebalo da primi u Rimu.

[112] Priručnik izvora I, str. 210; CD I, str. 22. »Salonitana ecclesia, quam Deo auxiliante restitutam asseris, ut (ad) pristinum gradum redeat, inhianter cupimus; et omnes ecclesie, que barbarorum rabie destructe sunt assiduis precibus, ut restaurentur imploramus, ita tamen ut in novarum ecclesiarum restauratione neglectus non proveniat antiquarum. Pallium et eius usus, quem rogitas, cum dei misericordia cooperante ipse ad apostolorum limina veneris, consultius dabitur, ut multiplici benedictione locupletatus letior ad propria redeas...«.

BRANIMIROV NATPIS IZ MUĆA

u usporedbi s Teodozijem — što se tiče teritorijalne rasprostranjenosti dijeceza — bili neznatni, bez sumnje su se jednodušno oprli dotadašnjem »barbarskom« biskupu, ne želeći da postanu njegovi sufragani.

Tako je počela borba o prvenstvo između hrvatske i dalmatinske crkve, borba koja će svršiti u trećem desetljeću X st. s neočekivanim i po hrvatsku crkvu poraznim rezultatom.

Premda su arheološki ostaci iz Branimirova vremena mnogobrojniji nego oni dotad, ipak ne dopuštaju mnogo dublji pogled u kulturne prilike za njegova vladanja. Ostaci crkvice iz Gornjega Muća iskopani još 1871. god. potvrđuju da se u Hrvatskoj još uvijek gradi u skromnim razmjerima. To su crkvice »slobodnih oblika«, u spomenutom slučaju u obliku četverolista. No, dok je fragmentarni natpis sa zabata Trpimirove crkvice u Rižinicama otkrio samo pol imena vladara, natpisi iz Branimirova vremena sačuvali su prvi put ne samo čitavo ime s vladarskim naslovom, nego i ime Hrvata. Prekrasno uklesan tekst nađen u Gornjem Muću glasi:

(tempore ducis) BRANIMIRI ANNOR(um) CHRISTI SACRA ET DE VIRG(ine) CARNE(m) VT SV(m)PS(it) S(unt) DCCCLXXXVIII VIQ (ue) INDIC(tione).[113]

Na drugom je natpisu druga, mnogo manje vješta ruka zapisala Branimirovo ime i naslov:

BRANIMIRO COM(es)... DVX CRVATORUM COGIT(avit)...[114]

Najzad treći natpis nađen u crkvi sv. Mihajla u Ninu glasi otprilike ovako:

[113] Priručnik izvora I, str. 123; F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 393. bilj. 34; Lj. *Karaman*, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, slika 68; *Isti*, Živa starina, str. 46.

[114] Lj. *Karaman*, Iz kolijevke, slika 66; *Isti*, Živa starina, str. 48, 49.

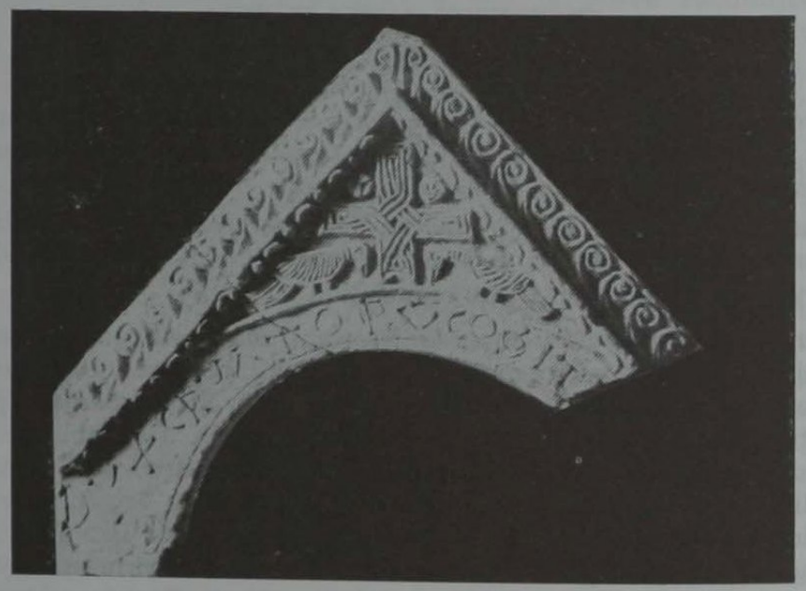

BRANIMIROVI NATPISI IZ ŠOPOTA

BRANIMIROV NATPIS IZ NINA

TEMPORIBUS DOMNO BRANNIMERO DVX SLCAVORUM (beato Ambrosio confes)SORI HVNC (tegurium?) EGO THEVDEBERTUS ABBA PRO REMEDIO ANIME MEE FIERI ROGA(vi). QVI LEGET ORET PRO ME PECCATORE«.[115]

Dvostruka titulatura Branimira nije ništa neobično. On se sam dao u Čedadski evanđelistar upisati kao comes, dok je njegova žena u istom izvoru cometissa Mariosa.[116] Domaći ga majstor zove dux. Ipak uza sve to ne znamo kako su ga nazivali njegovi Hrvati jer je Gottschalk, kako smo mogli razabrati, još u IX st. priznao da se Hrvati obraćaju svome vladaru s titulom regnum. Prema tome, historiografija uzima od ovih različitih naziva jedan — onaj kneza, iako pri tom nije sigurno da se služi terminologijom koja odgovara stvarnim prilikama IX st.

Sve dakle upućuje na to da su Hrvati za Branimira, prvi put oslobođeni pritiska Istoka i Zapada, pošli svojim putem. Taj srednji put nije za njih značio nikakvu opasnost od stvarnoga vazalstva, jer će proteći još mnogo vremena dok papama pođe za rukom svjetovne vladare učiniti svojim poslušnim sinovima. Uostalom, savezništvo je s papom donijelo koristi: jedini hrvatski biskup potpomognut upravo papom obnavlja salonitansku crkvu.

Iako u historijskoj tami posljednjih godina IX st. i početka X st. ne možemo razabrati gotovo ništa o vladarima i njihovoj politici, ipak je jedno sigurno: i vladar i njegov biskup morali su osjetiti posljedice propale Teodozijeve ideje o obnavljanju salonitanske nadbiskupije u okviru hrvatske države. Jer je splitski prelat osokoljen novim razvitkom prilika počeo prisvajati i ono što mu nije pripadalo. Tako je došlo do spora za crkvicu sv. Jurja na Putalju između Teodozijeva nasljednika biskupa Aldefreda i splitskoga biskupa Petra. Uzalud je ninski biskup branio posjed crkvice tvrdnjom da je ona bila predana splitskoj crkvi samo na uživanje, a ne u vlasništvo. Petar, koji prisvaja sada i naslov nadbiskupa, drži crkvicu u vlasništvu jer ni Aldefreda ne može poreći da je Teodozije dobio crkvicu ne samo kao ninski nego i splitski odnosno salonitanski biskup.[117] U sporu za tu crkvicu presuđuje *Muncimir* (oko 892 — oko 910. god). Iako je forma koju je splitska crkva mnogo kasnije dala Muncimirovoj presudi neispravna i lažna, spor se oko crkvice u svakom slučaju vodio. Naime, osnovni oblik Muncimirove isprave i njen završetak, eshatokol, ne odgovaraju tipu vladarske isprave IX st. To je opet, kao i Trpimirova isprava, oblik privatne isprave koju je moglo sastaviti samo pero dalmatinskoga pisara. Dakako, ne u IX st. Zato je nepoznati sastavljač isprave, u želji da u čitaoca pojača osjećaj za vrijednost svog sastava svu snagu javne vjere prenio na svjedoke. Nanizao je čitavu skupinu kne-

---

[115] U kapeli sv. Križa u Ninu nalazi se još jedan Branimirov natpis. Vidi Lj. *Karaman*, Iz kolijevke, slika 67; F. *Šišić*, Priručnik izvora I, str. 123. i Povijest Hrvata, str. 393—394. Prema Šišiću natpis je nađen kao građevni materijal u crkvi sv. Mihajla u Ninu. F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 394, bilj. 34. upozorava na germansko ime opata; Theudebert = Volksglänzende.

[116] Priručnik izvora I, str. 125; vidi bilj. 13.

[117] M. *Barada*, Dvije naše vladarske isprave, str. 62—65. Iz naracije Muncimirove isprave doznajemo zbog čega je i kako je došlo do spora između ovih crkvenih dostojanstvenika. Vidi O Trpimirovoj darovnici, str. 126. i d.

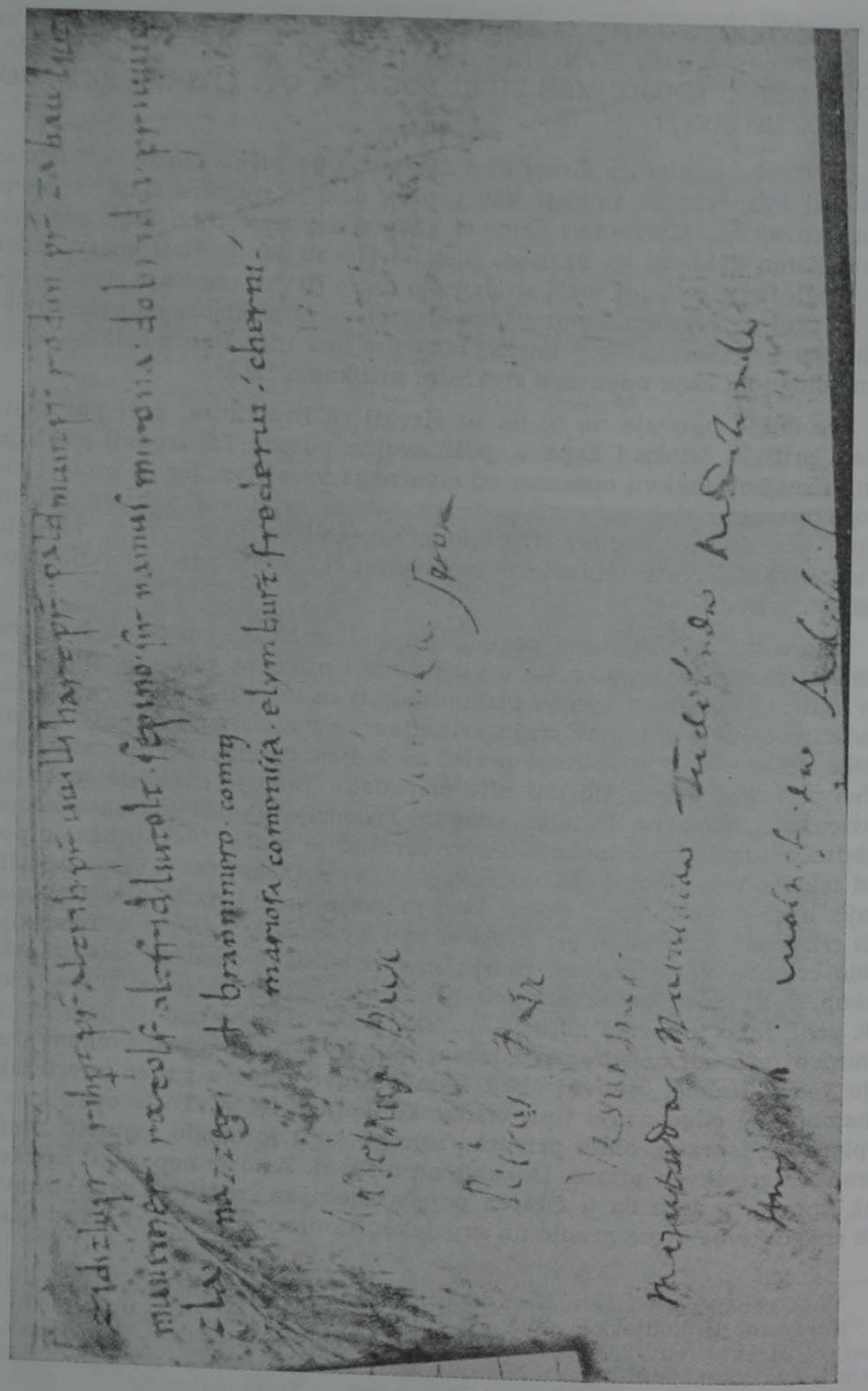

MUNCIMIROVI NATPISI S OLTARNE PREGRADE U SV. LUKI KOD UZDOLJA

ževih dostojanstvenika i učinio Muncimira tek jednim od potpisnika isprave. Sastavljač se isprave doista jedva zaustavio u redanju tobožnjih dvorskih župana i dostojanstvenika, a izostavio je, i opet nikako slučajno, stvarne kneževe činovnike po županijama. Zato je zbog rada ovoga falsifikatora dvor hrvatskoga kneza prikazan krnj jer je čini se, falsifikator znao samo za dva župana.[118] Tako je naknadni rad splitskoga falsifikatora — falsifikat je mogla naručiti samo splitska crkva — osiromašio naše znanje o hrvatskom knezu, o njegovoj vlasti, dvoru i činovnicima. Nema sumnje da je Muncimir zaista sjedio na »očinskom prijestolju«, da je dakle Hrvatskom zavladala, nakon izmjene, opet porodica Trpimirovića.

[118] Pobliže o diplomatičkim formulama ove isprave vidi N. *Klaić*, Diplomatička analiza isprava I, str. 247.

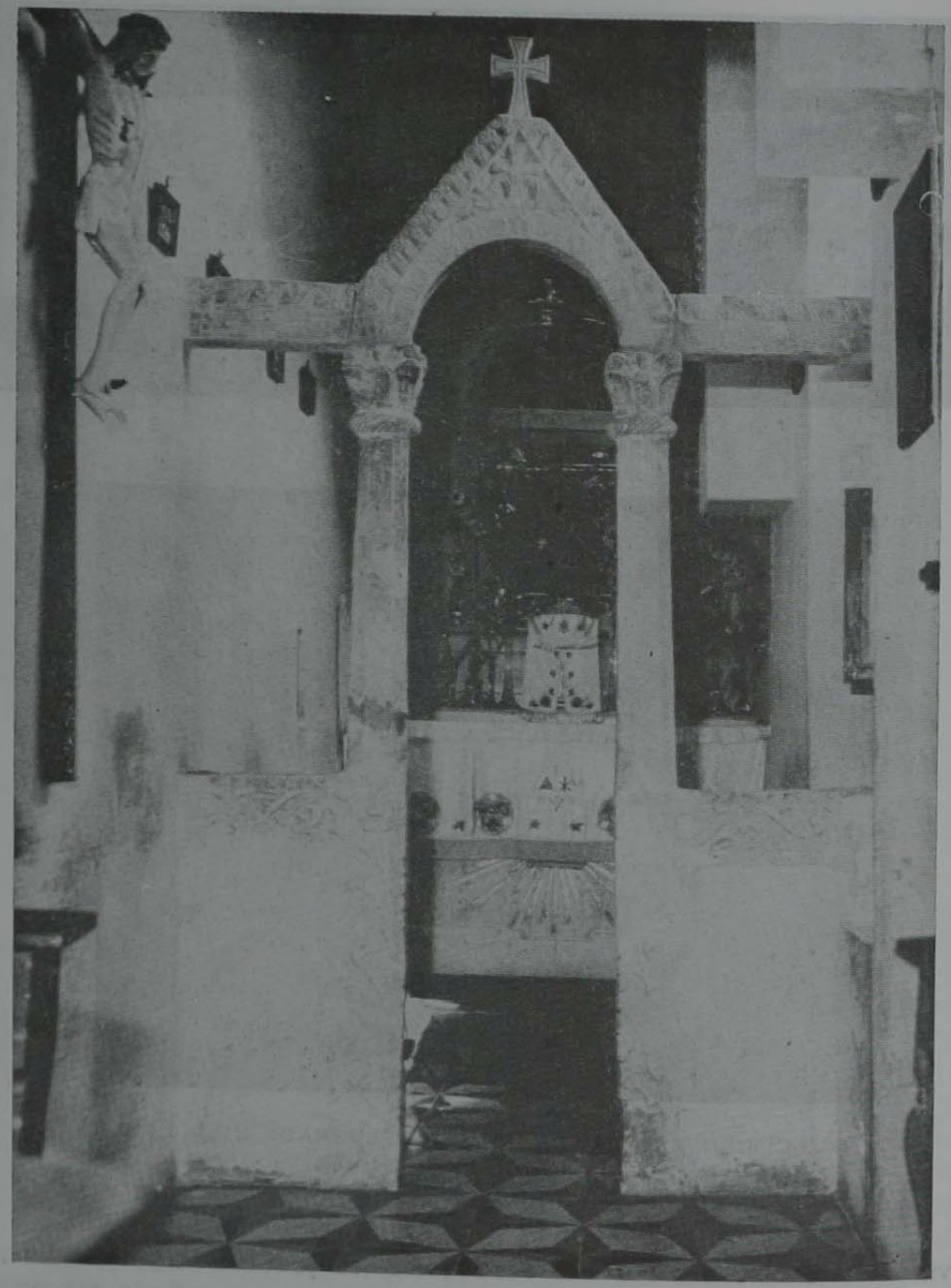

CRKVICA SV. MARTINA (SPLIT)

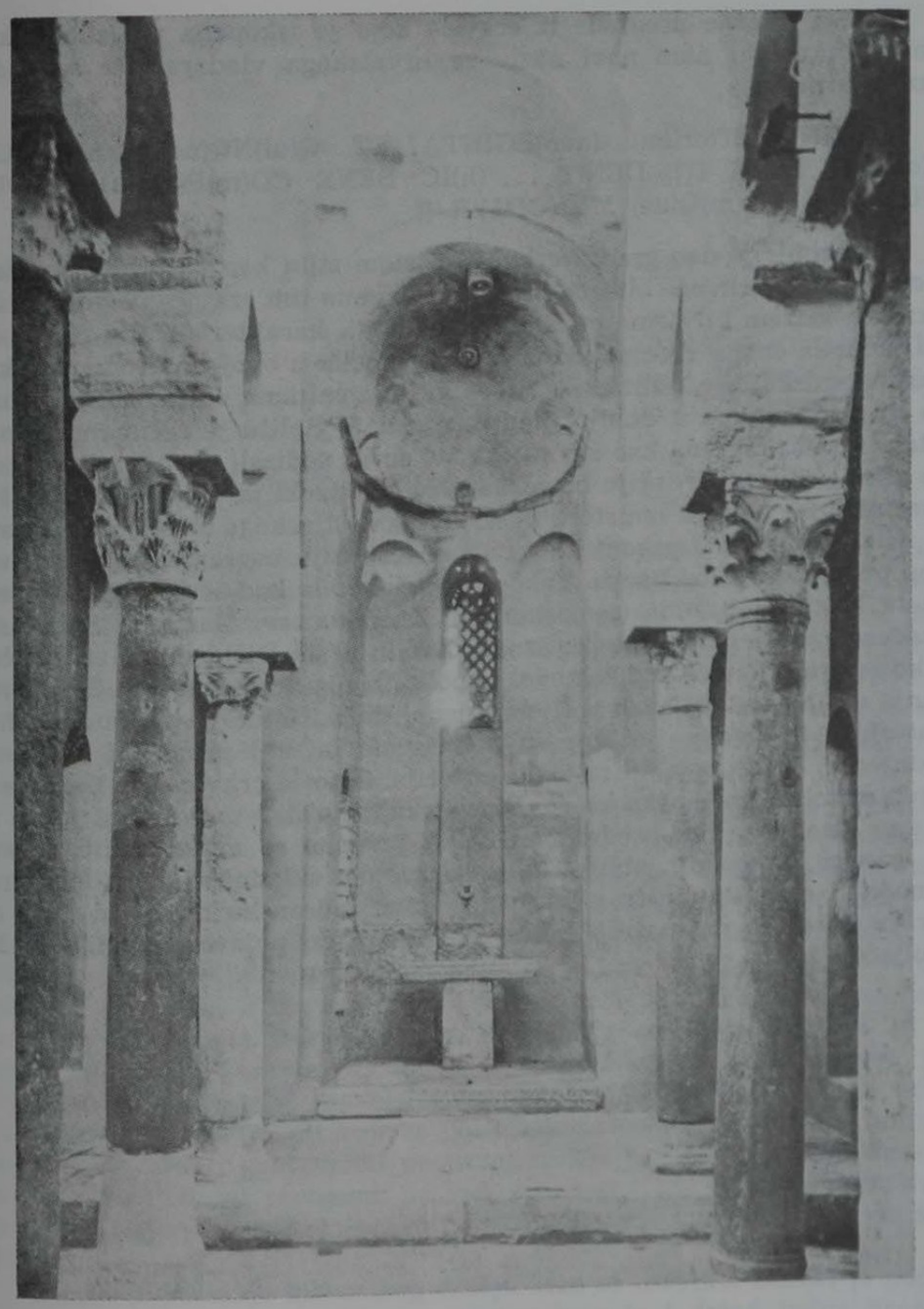

CRKVICA SV. BARBARE (TROGIR)

Ostaci oltarne pregrade iz crkvice koja je iskopana u Uzdolju kod Knina otkrivaju nam novi naziv za hrvatskoga vladara. On se ondje naziva princeps:

OCTINGENT(orum) (non)EGINTA ET Q(ui)NQ(ue) (an)NORUM D(omi)NI FERE T(?) DEN(?) ... (h)IC BENE CO(m)P(o)S(u)IT OPUS PRINCEPS NA(m)Q(ue) MVNCIMYR.[119]

Muncimir je dao graditi crkvice u istom stilu kao i njegovi predšasnici. Zabat je crkvene oltarne pregrade u svima tim crkvicama gotovo isti, ukrašen križem i dvjema pticama, kukicama i karakterističnim pleterom. To je moda onoga vremena koja nije poznavala u ovoj predromanici, kao naravno ni kasnije, političke granice među zemljama na jadranskoj obali pa ni među onima u dubljoj unutrašnjosti. U Splitu je sačuvana gotovo ista oltarna pregrada kao što su one što su ih podizali nepoznati majstori po crkvicama na teritoriju hrvatske države. Poneki je vladar možda našao spretnijega i boljega majstora ili sastavljača latinskoga teksta, ali ipak sve to ostaje na dalmatinskom i hrvatskom teritoriju u granicama jedinstvenog predromaničkog ukusa. Tako se gradi i onda kad se prilagođuje preuzeta kulturna baština (samostan u Rižinicama; sv. Martin u Splitu sagrađen je u tijesnom hodniku iznad Zlatnih vrata Dioklecijanove palače), tako se gradi kad se podiže novo. »Apolitički« karakter umjetničkog stvaranja na jadranskoj obali u cijeloj njenoj dužini toliko je jasan da se napuštaju sve one teorije koje su pokušavale taj stil proglasiti svojinom jedne od političkih jedinica toga teritorija. Zato je crkvica sv. Barbare u Trogiru toliko romanska koliko i hrvatska ili točnije ona nije ni jedno ni drugo, ona je treće: predromanička. A jednako se može tvrditi za sve te crkvice »slobodnih oblika« koje su svojom skladnom ljepotom, skromnošću i jednostavnošću ukrašavale čitavu jadransku obalu od Istre do Drača i davale najsnažniji pečat umjetnosti do pojave romanike u XI stoljeću.[120]

[119] Priručnik izvora I, str. 124. i Povijest Hrvata, str. 395. Lj. *Karaman*, Iz kolijevke, slika 69. i Živa starina, str. 50—51.

[120] O regionalnom, a ne nacionalnom karakteru umjetnosti na Jadranu i unutrašnjosti vidi Lj. *Karaman*, Razgovori o nekim problemima, str. 2. i d

VI. Učvršćenje hrvatskog kraljevstva i dalmatinske autonomije

1. Bugarska i ugarska opasnost

Poput plime i oseke izmjenjivali su se napadi na Balkan s istoka i zapada. Franačka se plima zaustavila nad Hrvatskom još za Karla Velikoga i otad se postepeno povlačila da bi u X st. po hrvatske zemlje bila potpuno neopasna. Franački vladar ili točnije italski kralj posve je zaboravljen. Datacija splitskog biskupa Marina vjerojatno je uzeta iz tko zna koje i kada sastavljene splitske isprave.[1] Ona je zavela neke historičare te su pretpostavljali da su Hrvati za Branimira također priznavali franačku vlast.

Dosadašnji je prikaz pregleda hrvatske povijesti pokazao da je najjači pritisak s Istoka bio u osmom desetljeću IX st. Svježe snage nove makedonske dinastije dostajale su za aktivnu politiku na Istoku, među jadranskim Slavenima i u južnoj Italiji. Ali, ta se snaga već počela gubiti za Bazilijeva sina Lava VI (886—912. god.) jer je sina priprosta seljaka zarobila kultura stoljetne prijestolnice. Stoga se Lav VI »služio bolje perom nego mačem«.[2] On je bio najplodniji zakonodavac nakon Justinijana. Šezdeset knjiga zakona u šest svezaka najveća je zbirka zakona što ju je imalo Bizantsko Carstvo. Međutim, u društvenoj strukturi carstva javljaju se začeci staleški organiziranog plemstva koje doduše još nije ozbiljan suparnik carstvu, ali koje se postepeno priprema da na teret seljačkog imanja stvori svoj veliki posjed. Lav VI, koga su zanimali sasvim drugi, a ne državni problemi, ne vidi opasnost i ide na ruku plemstvu. On, na primjer, ograničava pravo prvokupa koje je bar nekako dotad štitilo seljački posjed.[3]

Naglo popuštanje bizantskog oružja brzo se osvetilo. Bizant je počeo gubiti osobito na onim točkama carstva koje je i dotad jedva branio. Italski posjed ne može izdržati navale Arapa i 902. god. pada Taormina kao posljednji bizantski grad na Siciliji. Međutim, to nije bilo sve. S osvojenjem Ataleje u Maloj Aziji počinje i borba u Egejskom moru koja završava 904. god. iznenadnim zauzimanjem Soluna. Povećana bizantska mornarica napada i osvaja doduše Cipar, ali se najzad mora posve povući.

[1] Thomas, str. 36. »Marinus archiepiscopus fuit tempore Caroli regis et Branimiri ducis Sclauonie«.

[2] G. *Ostrogorski*, Istorija Vizantije, str. 116.

[3] N. dj., str. 121.

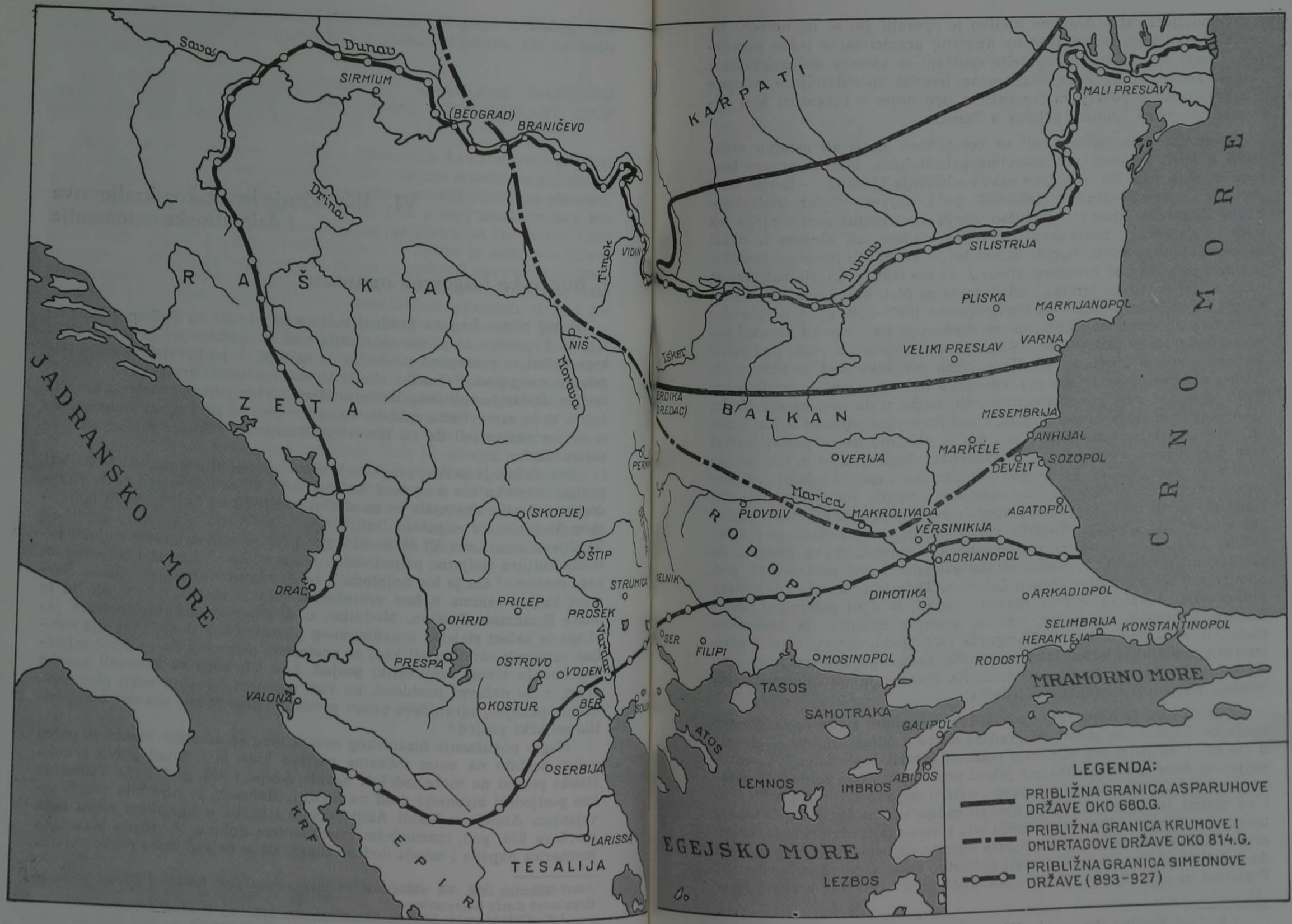

PRVO BUGARSKO CARSTVO

Obnovljeni rat s Arapima utoliko je opasniji što se na nesreću Bizanta rijetko kada pojavljivao na njegovoj granici samo jedan neprijatelj. I ovaj se put dva neprijatelja spuštaju sa sjevera do carigradskih zidina. Jedan, ruski knez Oleg nema izrazito neprijateljske namjere i zadovoljava se povoljnim trgovačkim ugovorom s Bizantom koji osigurava njegovim ljudima položaj u Bizantu.

Međutim, s Bugarima, koji su već jednom natjerali carstvu veliki strah u kosti prijeteći pod zidovima prijestolnice, bilo je mnogo teže. Osobito zbog toga što je kratko nakon odricanja Mihajla — Borisa vlast preuzeo »Polugrk« Simeon (893—927. god.), najveći vladar srednjovjekovne Bugarske. Bizant je pokušao isprva upotrijebiti protiv njega tek nadošle stanovnike panonskog bazena — Mađare, ali Simeon je našao saveznike koji ga oslobađaju mađarske brige. To su bili Pečenezi. Rezultat je prvih pobjeda nad Bizantom plaćanje danka (896. god.). Ne baš previše mudro odbijanje toga tereta — odbio je da ga plati brat Lava VI i regent njegova sina Konstantina VII Porfirogeneta (912—959. god.) Aleksandar — izaziva nove sukobe sa Simeonom. Simeon je želio carsku krunu i naravno carigradsku prijestolnicu. Stoga je nova regentska vlada pod patrijarhom Nikolom Mistikom učinila najveću pogrešku kad je pustila Simeona u carski dvor i time mu omogućila da sam nameće uvjete mira. Tako je Bizant prvi put morao prepustiti barbaru da nosi carsku titulu. Iako je priznat samo carem Bugara, a ne i Romejaca odnosno Grka, Simeon je mogao biti zadovoljan. Kako mu je obećano da će postati carski tast, uspjeh je za njega zaista bio izvanredan. Međutim, to je bilo sve što je Simeon postigao. Jer, koliko god su bizantsko-bugarski odnosi do Simeonove smrti zauzimali i tragične razmjere i možda još i teže situacije, bizantski je car među zidinama prijestolnice, u koju više nije ušao bugarski vladar, bio siguran. Njegova borba protiv carstva dala je ponovo prilike sposobnim seljacima vojskovođama u carstvu da se podignu do carskog prijestolja. Tako Konstantinov suvladar i tast postaje 920. god. admiral carske mornarice Roman Lekapen. Tada je proradila i bizantska diplomacija: Arapi su se zbog darova povukli, Srbi su pobunjeni protiv Bugara, a hrvatski je vladar, čini se, saveznik Bizanta. Na ponovnom sastanku, sada pod zidinama Carigrada (924. god.), carevi, stari i novi, izmjenjuju poljubac mira.[4] Iako je vojnički nadmoćan, Simeon je stvarno do kraja života po Bizant neopasan. Za Bugare je bilo nezgodno što Simeon nije imao dostojna nasljednika.

Odnosi između Konstantinopola i Rima poprimili su za Lava VI nove značajke. Svakako se jakost carigradske crkve u odnosu na cara ogledala u činjenici da patrijarh nije htio priznati četvrti brak Lava VI pravovaljanim, čime je crkva pokazala jakost prema caru. Lav se doduše obratio papi Sergiju III i rimski je biskup smatrao da je shodnije popustiti caru i on prizna tetragamiju. To je utoliko radije učinio što je prihvaćanje njegova mišljenja u Konstantinopolu bila stvarna potvrda primata rimske crkve. Kad se najzad patrijarh Nikola obratio na papu Ivana X s molbom da pošalje poslanike koji bi proveli jedinstvo crkava, on se rado odazvao. Poslanici su priznali patrijarhovo stajalište protiv četvrtog braka isprav-

[4] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 411.

nim za istočnu crkvu, čime je ponovo primat pape odnio pobjedu. Tako je uspostavljeno i jedinstvo crkve koje je trajalo sve do sredine XI st.

Spomenuto je da je Bizant u namjeri da osami Simeona privukao na svoju stranu Srbe. Oni su bili neposredan povod bugarsko-hrvatskom sukobu. Naime, još za Borisa učinjen je prvi pokušaj bugarskoga vladara da proširi vlast nad srpskom kneževinom. Dok su Vlastimirovi sinovi bili složni, otpor je Bugarima bio uspješan, ali je pobjeda nad neprijateljem stvorila razdor među braćom i Mutimir je nastojao zavladati sam. Braća su Strojimir i Gojnik poslana u Bugarsku, dok je Gojnikov sin Petar pobjegao u Hrvatsku. Petar se vratio u Srbiju i potjerao je Mutimirove sinove. Protukandidati srpskim knezovima dolazili su iz Bugarske ili Hrvatske. Najopasniji je bio Strojimirov sin Klonimir koji je 897. god. došao iz Bugarske. Pobijedivši i njega, Petar se oslanjao na Simeona priznajući istodobno bizantsko vrhovništvo. Takav mu je položaj omogućivao da proširi vlast nad jednim dijelom neretljanske kneževine. Pritisnut s dvije strane, zahumski knez Mihajlo Višević (oko 910—930. god.) sklapa savez sa Simeonom, hvata kao bizantski protivnik Petra, sina mletačkoga dužda Ursa i šalje ga Simeonu. Zbog zahumsko-bizantskog saveza našao se osamljen Petar Gojniković, pa Bizantu nije bilo teško da ga privuče na svoju stranu. Bugarski car, da ga kazni, vodi na njega vojsku i s njom novoga kandidata Pavla Branovića (917—920. god.). Međutim, nakon tri godine ponovilo se isto: Bizant je privukao novoga kneza i Simeon ga je zamijenio novim vazalom, Zaharijom. Za neuspješna Simeonova čekanja pod zidinama Konstantinopola Zaharije ide za primjerom svojih predšasnika. Careve vojskovođe doživljavaju potpun poraz, ali Zaharija nije dugo uživao plodove svoje pobjede. Nova bugarska vojska vodi doduše sa sobom i novoga kandidata — Časlava, ali ga Zaharija nije više dočekao. On bježi u Hrvatsku, a bugarske vojskovođe poučene očito dotadašnjim primjerima vode u bugarsko ropstvo i one srpske prvake koji su dočekali Časlava i Časlava samog. Tim ratom privremeno je nestala srpska država.

I panonski je bazen poprimio posljednjih godina IX stoljeća sasvim novo lice. Bugarsko-franački rat 827/8. god. svršio je podjelom vlasti u Panoniji. Furlanska je markgrofovija ukinuta, a dvije su od četiri nove administrativne jedinice, tj. prekodravska Panonija i Karantanija, dodijeljene Ludoviku Njemačkom. Postepeno raspadanje franačkog carstva na samostalne vojvodine došlo je i ovdje do izražaja. Isti proces zahvaća i Karantaniju.

Kako su Bugari prirodno težili prema Bizantu, Franci nisu od njih u Podunavlju očekivali opasnost. Ali, zbog izmijenjenih prilika među slavenskim susjedima došlo je do stvaranja većih političkih jedinica, prije svega velikomoravske kneževine, koja je zaprijetila franačkoj vlasti u Podunavlju. Nova je kneževina bila to opasnija što se smjestila u prirodnoj moravsko-slovačkoj kotlini, koju je bilo lako braniti, a teže osvojiti. Zbog sličnog položaja Francima se otimala i Češka. Međutim, već je naprijed istaknuto da su Franci pridonijeli ubrzavanju političkog podizanja i sazrijevanja slavenskih plemena uzduž istočne granice carstva. Od svih tako nastalih slavenskih država najopasnija je Francima bila Moravska.

U izgradnji moravske države sudjelovali su i Avari.[5] »Na to upućuje donekle struktura vladajućeg sloja i neki elementi u organizaciji političke vlasti. Unutrašnja diferencijacija pomogla je izdvajanju domaćeg feudalnog elementa, koji je također preduvjet za stvaranje državne organizacije. Počeci franačke vazalske kneževine Moravske obilježeni su borbom sa susjednim njitransko-slovačkim knezom Pribinom, koji izgubivši pred jačim moravskim knezom Mojmirom bježi istočnom prefektu Ratbotu. Nakon lutanja Pribina se najzad smiruje oko 840. god. u Donjoj Panoniji gdje mu Ludovik Njemački daje u feud »dio Donje Panonije oko rijeke koja se zove Zala«.[6] Ondje Pribina izgrađuje i svoju prijestolnicu. To je Mosapurch = Blatograd.[7] Kao franački vazal Pribina je morao raditi na utvrđivanju istočne granice carstva. Sredstva koja je u tu svrhu upotrijebio bila su kolonizacija i pokrštavanje. Zato Pribinina država postaje jedno od kulturnih žarišta za Slavene uopće, a za Slovence napose.

Izdizanje Velikomoravske u neposrednoj je svezi s preuzimanjem vlasti Ludovika Njemačkog nad istočnim dijelom carstva nakon Verdunskog ugovora (843. god.). Već iduće godine pokoreni su Bodrici i Česi, a 846. god. Mojmira zamjenjuje Rastislav u Moravskoj. Pribinu je naprotiv trebalo pohvaliti. Budući da je produženje tridesetogodišnjega mira s Bugarima donijelo Francima istočnu Slavoniju i Srijem, Ludovik je dao najprije Pribini posjed oko 100 kmetova na području oko rijeke Vuke, a zatim ga je imenovao markgrofom u Donjoj Panoniji. Najzad je Pribina mogao i feud pretvoriti u vlastiti posjed. Pribinino imenovanje imalo je golemo značenje za slavensku crkvu, jer je Donja Panonija pružila utočište slavenskim misionarima kad im je u Moravskoj bilo zabranjeno djelovanje.

Međutim, Rastislav je u to vrijeme pošao sasvim drugim putem. Iskoristivši težnju za samostalnošću istočnoga prefekta Ratbota i nezadovoljstvo Čeha i Bugara a također odsutnost Ludovikove vojske, Rastislav priprema otpor. Ludovik, međutim, skida Ratbota i provodi reformu: osamostaljuje Karantaniju, Donju Panoniju i grofoviju na Savi i povjerava njihovo zapovjedništvo sinu Karlmanu. Ni to nije mnogo koristilo. Pogotovu nije koristila posljednja mjera koja je omogućila nezadovoljnome sinu da se poveže s Rastislavom. U ratu s Karlmanom pogiba i Pribina (860—1. god.), a Karlman obnavlja pokrajinu u starim jedinstvenim granicama. Ona se od tada naziva Karantanija. Tako su se »imena Karantanija i Karantanci raširila na sve alpske Slavene«.[8]

Ipak se Karlman najzad pokorio ocu, a Bugari su zbog crkvene politike Bizanta u svojoj zemlji tražili savez Franaka, tako da je i Rastislav morao tražiti novoga saveznika. Stoga on šalje 862. god. bizantskom caru poslanstvo koje je zahtijevalo svećenike koji bi propovijedali na slavenskom jeziku. Rastislav misli i na samostalnu crkvu, jer moli cara da mu pošalje i biskupa. Tako je 863. god. došlo do misije braće Konstantina i Metodija. Konstantin je prije odlaska u Moravsku sastavio, čini se, pismo koje je kasnije nazvano glagoljica. Preveo je osim toga obredne

[5] B. *Grafenauer*, Zgodovina slovenskega naroda II, str. 66.
[6] F. *Šišić*, n. dj., str. 324; B. *Grafenauer*, n. dj., str. 73.
[7] F. *Šišić*, n. dj., str. 324; B. *Grafenauer*, n. dj., str. 75.
[8] B. *Grafenauer*, n. dj., str. 75.

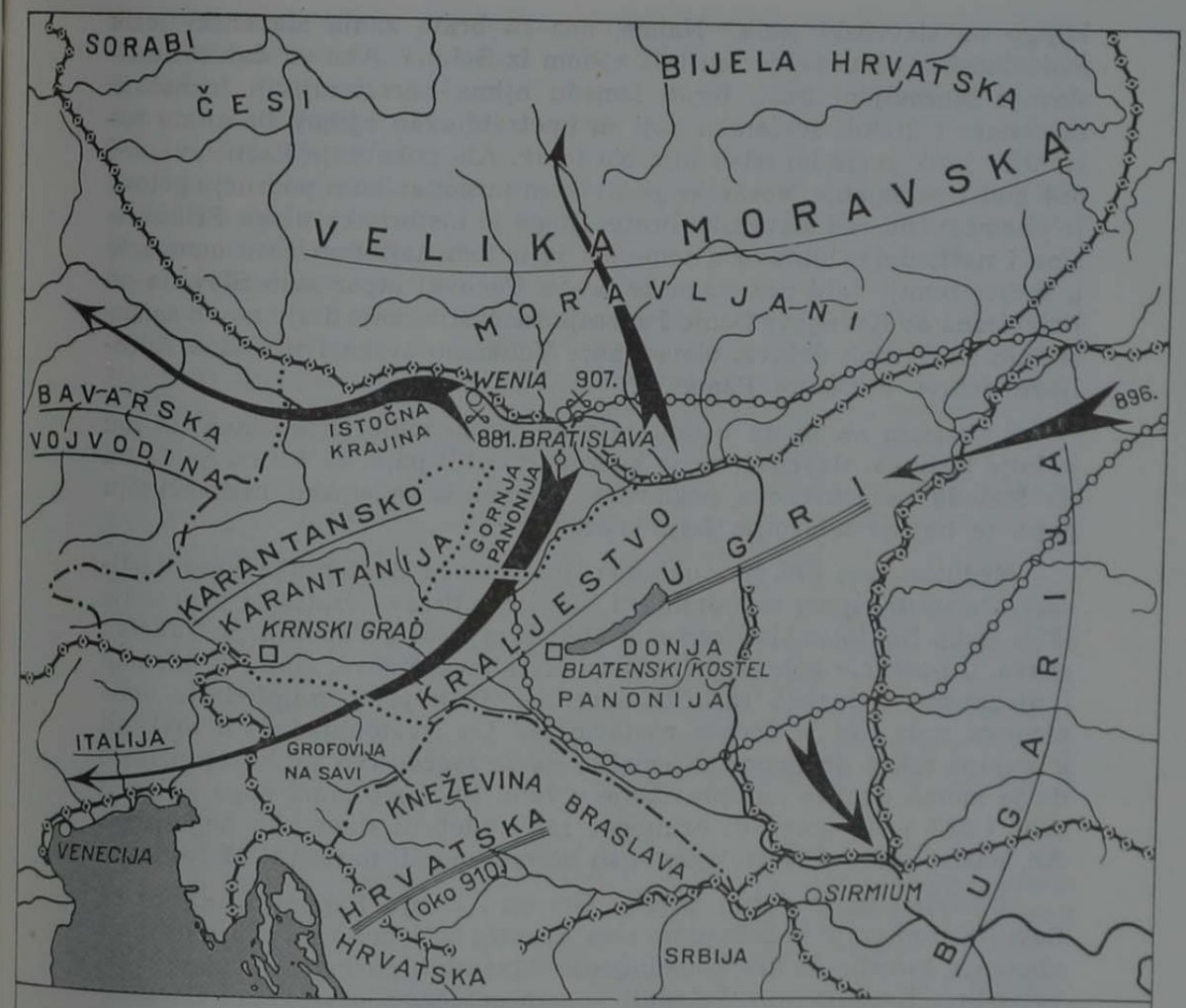

knjige na slavenski jezik.[9] Naime, oba su brata znala slavenski jezik makedonskih Slavena, jer su bila rodom iz Soluna. Ako su dakle Rastislavovi Moravljani imali birati između njima nerazumljivih franačkih misionara i grčkih svećenika koji su upotrebljavali njihov ili njima razumljiv jezik, onda im izbor nije bio težak. Ali, pokorenje Rastislava već 864. god. i pripajanje Moravske posavskom misionarskom području gotovo je onemogućilo rad slavenske braće. Stoga je historijska uloga Pribinina sina i nasljednika upravo u tome što je u tom najtežem času omogućio u svojoj zemlji dalji rad solunske braće. Ponovni otpor svih Slavena od Polabljana do Koceljeve Donje Panonije znači stvaranje dviju novih samostalnih slavenskih država: obnavljanje Velikomoravske i slobodne Koceljeve države u Donjoj Panoniji.[10]

S obzirom na to da Bizant nije udovoljio molbi Rastislava da mu pošalje biskupa, slavenski su se knezovi obratili papi. Molili su ga da im da Metoda za crkvenoga poglavara. Obnovivši srijemsku nadbiskupiju papa je najzad udovoljio želji knezova.

Međutim, već 870. god. uklonjen je s pomoću Svatopluka knez Rastislav. On se uz cijenu samostalnosti Koceljeve države vratio na prijestolje (874. god.). No, to je bio i svršetak Metodova rada u Panoniji. Salzburška crkva, u područje koje je pripadala i Koceljeva država, činila je Metodu i njegovom učenicima različite neprilike. Ipak je to najplodnije doba njegova rada. On je doduše nastavio rad i u Svatoplukovoj državi, ali u mnogo težim prilikama. Njemačko ga je svećenstvo toliko optuživalo da je morao ponovo na opravdanje u Rim. Ne samo papa nego i Bizant (880. i 882. god.) potvrdili su njegov rad i odobrili slavensko bogoslužje. Ali, nakon njegove smrti njegovi su učenici morali napustiti Moravsku.[11]

Karlman je, međutim, predao Gornju i Donju Panoniju, marku na Savi i Karantaniju nezakonitom sinu Arnulfu (876. god.), pa je »za njegova vladanja dozorilo do kraja ujedinjenje slavenskih pokrajina u plemensku vojvodinu Karantaniju«.[12] Arnulf je sam odlučivao o »regnum Carantanum«. U početku su njegovi odnosi sa Svatoplukom srdačni, ali zbog nekih pograničnih grofovskih porodica dolazi do spora između njih i tada se prvi put u oružanom sukobu pojavljuju Mađari kao Svatoplukovi savezници (881. god.). To je bio samo početak borbe koja svršava po oba protivnika porazno, jer su se pozivani od jednoga i drugoga Mađari napokon učvrstili u Panoniji. Arnulf je, shvativši prekasno opasnost, pokušao organizirati protiv Mađara obranu u Slavoniji. Povjerio ju je Braslavu,[13] ali ni to nije pomoglo.

[9] O Velikomoravskoj i uopće Podunavlju u IX st. vidi Slovansko-nemška borba za Srednje Podonavje v 9. stoletju od B. *Grafenauera* i ondje navedenu literaturu (osobito radove Lj. Hauptmanna).

[10] B. *Grafenauer*, Zgodovina slovenskega naroda II, str. 97; *Isti*, Slovansko-nemška borba, str. 36, 37.

[11] Za rad slavenskih apostola vidi I. *Petrović*, Literatura o Ćirilu i Metodiju prilikom 1100. jubileja slavenske pismenosti, str. 136—188. i str. 233—382.

[12] B. *Grafenauer*, Zgodovina slovenskega naroda II, str. 108.

[13] B. *Grafenauer*, n. dj., str. 115.

Mađari su upravo tih godina završili svoju seobu. Kao i neka druga nomadska plemena prije njih, i oni su težili za Italijom i Zapadom uopće. U borbi s njima nestaje Braslav. A i Velikomoravska je nakon Svatoplukove smrti također brzo nestala. Rusi su joj oteli Bijelu Hrvatsku (Malu Poljsku u Krakovom), koju je Svatopluk još oko 880. god. priključio svojoj državi. S ostacima Moravske obračunali su 906. god. Mađari. Nakon Arnulfove smrti (899. god.) također nije bilo jake ruke u istočnom dijelu države, i Mađari su upravili svoje pljačkaške pohode prema Zapadu. Združena bavarsko-karantanska vojska doduše im se oprla kod Bratislave 907. god., ali je sukob svršio potpunim porazom franačke vojske. To je bio svršetak karolinškog uređenja u jugoistočnom dijelu franačke države. Njena se granica na istoku povlači na rub alpskih zemalja, a na jugu na Karavanke. Ugri se prebacuju na desnu obalu Dunava i starim rimskim putem (Ptuj—Celje—Ljubljana) prodiru prema Italiji.[14] (Karta str. 274.)

O ulozi koju su Ugri kao potpuno stran element odigrali u dotad jedinstvenom slavenskom svijetu IX st., mišljenja u starijoj historiografiji nisu potpuno suglasna.[15] Nema sumnje da su oni uništili Rastislavovo, Svatoplukovo i Koceljevo djelo. Točno je također da su razbili onu nježnu jezgru, Velikomoravsku državu prije nego što je ona uspjela očvrsnuti i okupiti oko sebe ostala slavenska plemena. Nestalo je također mogućnosti da se slavenska crkvena književnost na tom području dalje razvija. Ali, jednako je točno da je ugarski prodor zaustavio zajedno sa slavenskom kolonizacijom germanizaciju. Mađari su razbili »njemački obruč koji je u IX st. od sjevera i istoka počeo stezati jezgru slavenskih zemalja u istočnim Alpama«.[16]

Dok je starija ugarska historiografija ili potcjenjivala ili uopće negirala ulogu slavenskoga elementa u formiranju ugarske srednjovjekovne države i društva, u novijoj se nastoji objektivnije osvijetliti odnos Slavena prema Ugrima. Novijim su pogledima naročito pridonijela filološka i donekle arheološka istraživanja. Utvrđeno je, naime, da su Ugri preuzeli od Slavena gotovo najvažnije termine u državnoj i ustavnoj terminologiji, a da su pod slavenskim utjecajem postepeno prelazili na zemljoradnju, usvajajući i na tom polju slavensku terminologiju. A arheološka su istraživanja potvrdila pretpostavku da je Slaven i poslije doseljenja Ugra zadržao svoju organizaciju — selo i županiju, što je među ostalim došlo do izražaja i u posebnim slavenskim, od ugarskog stanovništva odijeljenim grobovima. Tek u XI st. počinje se postepeno stapati ugarski i slavenski element. Za ugarsku je državnu organizaciju, kako ističe najnovija ugarska historiografija, slavenska baština bila neobično važna jer su nomadski Ugri poprimili od Slavena državni aparat. S takvim zaključcima nisu posve u skladu tvrdnje o strukturi ranosrednjovjekovnog ugarskog društva, u kojem neki autori vide Slavene gotovo isključivo kao seljake

[14] N. dj., str. 116. i d.

[15] F. *Šišić*, n. dj., str. 403. i d.

[16] B. *Grafenauer*, n. dj., str. 118—119.

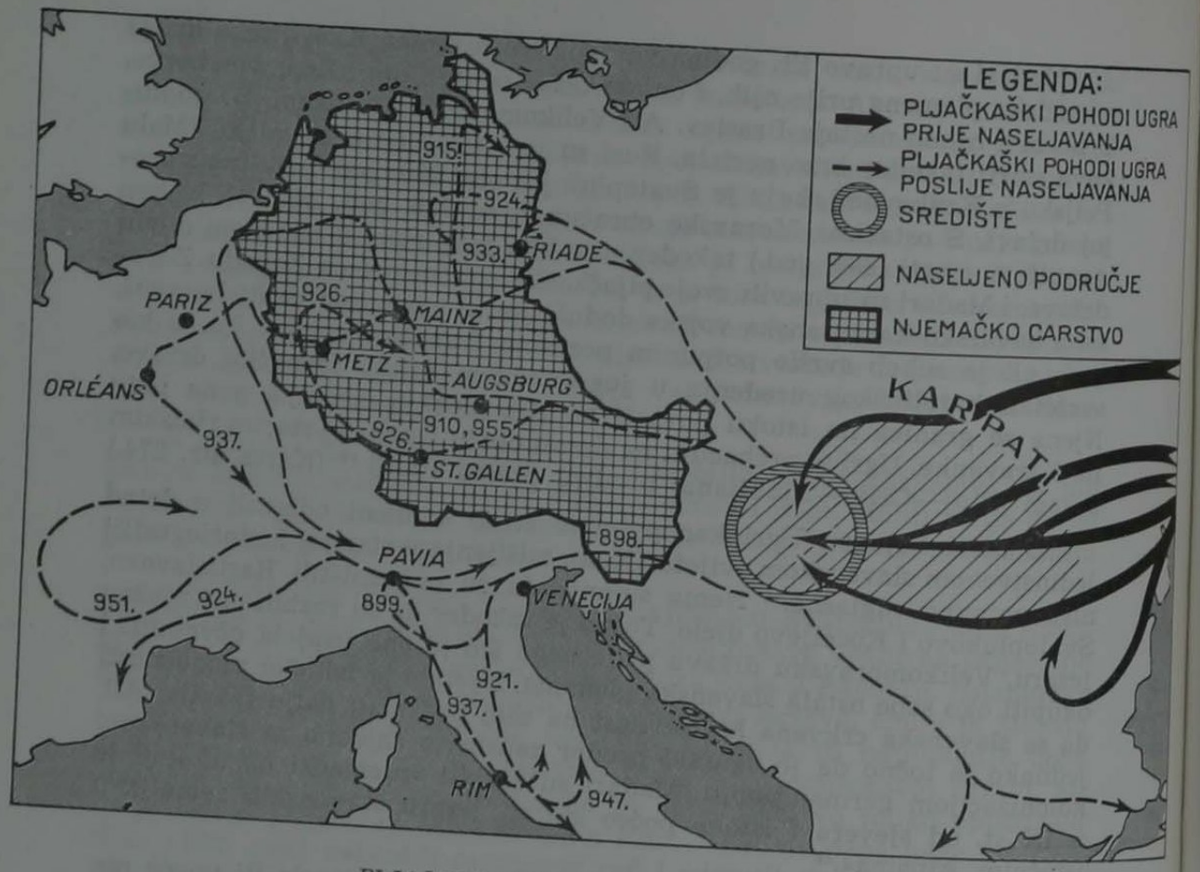

PLJAČKAŠKI NALETI UGRA U X ST.

koji obrađuju svoju zemlju. Dakle, kao jedan od najvažnijih elemenata u stvaranju ugarskoga feudalnoga društva.[17]

Od susjedne kraljevine Italije nije početkom X st. Balkanu prijetila nikakva opasnost. Prije svega, s Ludovikom II izumire talijanska grana Karlovića a nastaje borba među kandidatima i među pokrajinskim knezovima koji su namjeravali zamijeniti kraljevsku vlast. Karlo III je još jednom 884. god. ujedinio čitavo kraljevstvo, ali samo za kratko vrijeme (do 887. god.). Papinstvo se nakon smrti Ivana VIII mora boriti s rimskom

[17] Za ulogu Slavena u ugarskoj državi i međusobne odnose vidi: St. *Kniezsa*, Die Sprache der alten Slawen Transdanubiens, str. 29—47; *Isti*. Slawische Bestandteile der ungarischen staatlichen und juridischen Terminologie, str. 363. i d.; *Isti*, Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert, str. 241—412. O slavenskim posuđenicama u ugarskom jeziku vidi St. *Kniezsa*, A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I dio, 1. i 2. svezak; E. *Moór*, Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter, 112. i d. Nadalje, o odnosu Ugra prema starosjediocima i drugim Slavenima vidi G. *Fehér*, Die landnehmenden Ungarn und ihr Verhältnis zu den Slawen des mittleren Donaubeckens, str. 7—58; G. *Fehér*. Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens, str. 7. i d.; E. *Molnar*, Osnovanie vengerskogo gosudarstva, str. 15. i d.; E. *Lederer*, La structure de la société hongroise du début du moyen — âge, str. 5. i d.; L. *Elekes*, — E. *Lederer* — G. *Székely*, Magyarország története I, Az oskortól 1526 — ig, str. 42. i d.

aristokracijom. Papa traži protiv Saracena, koji su mu pred vratima, pomoć u Bizantu. Ofenziva protiv njih i Langobarda vraća Bizantu vlast nad Kalabrijom i Apulijom. Obje su pokrajine ujedinjene od 970. god. u katepanat Italije.

Od pretendenata na italsku krunu ima najviše uspjeha furlanski markgrof Berengar koji se 888. god. kruni u Paviji za kralja. Međutim, okrunjen je i njegov suparnik spoletski vojvoda Gvido, tako da obojica vladaju. Dakako, svaki u svom dijelu. I Arnulf je doduše krunjen u Rimu (896. god.), ali on brzo napušta Italiju koju opet dijele suparnici. Berengar je najzad ostao sam, ali ga rimska aristokracija sprečava da dođe u Rim po carsku titulu. Zbog ugarskih provala slabi njegova vlast do te mjere da talijanske vojvode pomišljaju da dovedu cara izvana. U takvom položaju Berengaru samo preostaje da se poveže s najuspješnijim plaćenicima tada u Evropi, s Mađarima i oni kao njegovi saveznici zauzimaju Paviju i prodiru sve do južne Italije. (Karta str. 271.) God. 924. Berengar je ubijen, a borba se među suparnicima nastavlja sve do dolaska Otona I u Italiju (951. god.).

Iako ugarske provale nisu uperene protiv mletačkoga dukata, ipak je sva pažnja Venecije usredotočena na kopno, na zaleđe, tako da ona ne pomišlja tada na neku borbu na Jadranu. Zato u to vrijeme i nema sukoba između Mletaka i naroda na istočnoj jadranskoj obali.

Prema tome, u prvim je godinama Tomislavova vladanja situacija za hrvatskoga vladara vrlo povoljna: Bizant se ne može maknuti jer ga je pritisnuo Simeon; za talijansko se kraljevstvo otimaju suparnici; novi gosti u Panoniji, nomadski Ugri, uslužno se odazivaju pozivima svih koji ih zovu i pomažu uništenje slavenskih država da bi se smjestili na njihovu području. Ali, oni ne mogu odoljeti ni dalekom pozivu iz Italije. Put im je pokazan i Srednja Evropa je za nekoliko desetljeća područje njihove pljačke.

Što je dakle u ovom vrtlogu prijateljskih i neprijateljskih sila učinio Tomislav i kako je bugarsku i ugarsku opasnost iskoristio za sebe?

2. *Tomislav proširuje državu*

Kolikogod je Tomislavu s pravom osigurano jedno od prvih mjesta među vladarima iz narodne dinastije, izvorni je materijal iz njegova razdoblja neobično oskudan i djelomično nepouzdan. Ni na jednom kamenom spomeniku nije zabilježeno njegovo ime, nikakvi ostaci crkava ne svjedoče neposredno o građevnoj djelatnosti njegovih ljudi.

Teškoće su to veće što je izvorni materijal na osnovi kojega možemo stvarati zaključke drugorazredni: nekoliko rečenica iz Ljetopisa popa Dukljanina, svega jedna — iako dragocjena — u kronici splitskoga arhiđakona Tome i prerađena akta splitskih crkvenih sabora, koja su izazvala toliko rasprava u hrvatskoj historiografiji. Konstantin Porfirogenet, najbliži pisac i suvremenik Tomislavov, iako je doživio uspon Hrvatske, nije o tome hrvatskom vladaru zabilježio u svojim djelima ništa. Najvjerojatnije ga je tendenciozna svrha njegova djela natjerala na to da šuti o onom susjednom vladaru koji je gotovo dijelio vlast sa susjednim bugarskim carem na Balkanu.

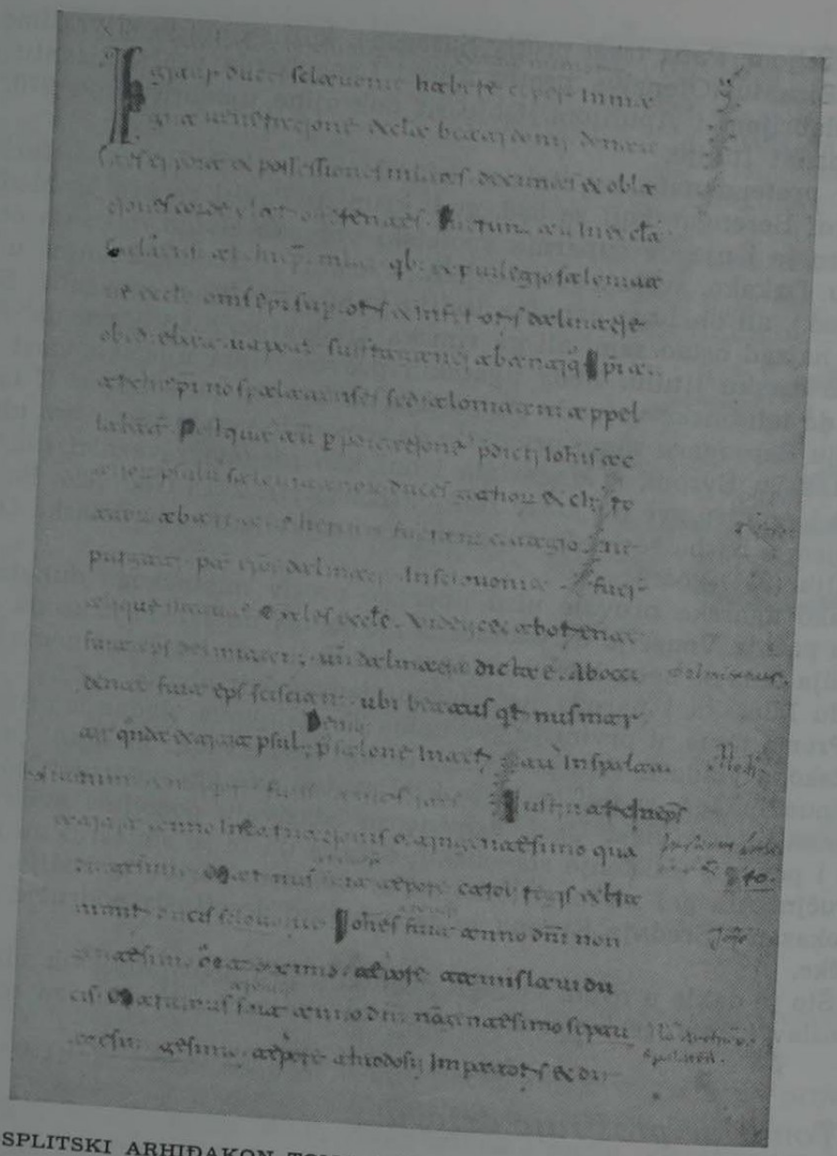

SPLITSKI ARHIĐAKON TOMA O TOMISLAVU (3. RED ODOZDO)

Početak Tomislavova vladanja obavijen je tamom kao i većine Trpimirovića. Štoviše, nije sigurno niti to nije li za njega prekinuta loza Trpimirovića jer nema neposrednih dokaza na osnovi kojih bismo mogli tvrditi kojoj je porodici pripadao. Arhiđakon Toma je vjerojatno na osnovi nekoga kamenog natpisa zabilježio u XIII poglavlju[18] svoga djela da je Tomislav vladao 914. god. u vrijeme nadbiskupa Ivana.[19] Toma daje Tomislavu naslov dux, a ne rex.

[18] Thomas, str. 35—41. »Cathalogus archiepiscoporum de quibus extat memoria«.

[19] Thomas, str. 36. »Johannes archiepiscopus fuit anno domini nongentesimo quarto decimo tempore Tamislavi ducis«.

U nizu vladara iz kuće Trpimirovića pripada Tomislavu posebno mjesto zbog toga što je njemu prvom uspjelo nadvladati geografski dualizam — tj. planinski lanac Dinarida — i pripojiti Slavoniju Hrvatskoj. Kad bismo za dokaz Tomislavove vlasti u Slavoniji bili upućeni samo na mutne podatke Ljetopisa popa Dukljanina,[20] zacijelo bismo odbacili tu privlačnu, ali nepouzdanim kroničarom gotovo nedokazanu misao. Međutim, nekoliko drugorazrednih izvora, prije svega kroničara uklapa se u skladnu cjelinu tako da se mogu više nego naslućivati historijska zbivanja u Slavoniji u prvim desetljećima X st.

Prije svega, mađarski pohodi preko Drave i Save nemaju nikakav trajniji uspjeh. Točno je doduše da su njihovi naleti upućeni u prvom redu na Zapad i da su njihove oči uperene na Italiju, ali ipak mnogo prirodniji put do Jadrana ide našim krajevima. Zato nam se ne čini slučajnim da Mađari ne idu putem koji su odabrali toliki nomadi prije njih. Ako već bugarski car sprečava put do cara u Konstantinopolu, ostaju Dalmacije kao privlačno područje, pa ipak ih Mađari ne osvajaju.[21] Razjašnjenje takve mađarske politike može se naći i u činjenici: mađarske je provale koje su mogle ići prastarim unskim putem prema Jadranu zaustavljao Tomislav koji je najzad nakon desetljeća ostvario misao Ljudevita Posavskog. Stoga neće biti slučaj da pop Dukljanin kaže za Tomislava, nazivajući ga njegovim pravim imenom, da je vodio mnoge ratove s ugarskim kraljem Atilom (Arpadom), ali da ga je kao snažan ratnik uvijek natjerao u bijeg.[22] Sa spomenutom se kronikom podudaraju i podaci u djelu De administrando imperio. Opisujući granice Mađara prema jugu, car Konstantin tvrdi da ih planine dijele od Hrvata. U istom, 13. poglavlju, car stavlja i u Potisje Hrvate kao južne susjede Mađara.[23] Starija je mađarska historiografija zastupala mišljenje da je pod planinama car mislio na razvodno gorje koje je stoljećima dijelilo Hrvatsku od Slavonije, ali je to malo vjerojatno. Ako su sami mađarski vladari priznavali da je Ladislav prvi Arpadović koji je prešao Dravu, onda je »gorje« koje je nakon

[20] F. *Šišić*, Letopis Popa Dukljanina, str. 309—310.

[21] Najranija ugarska historiografija — Gesta Hungarorum anonimnog notara kralja Bele (SS rerum hung. I, str. 33. i d.) — pomiješala je historiju Huna s Arpadovićima i pripisivala je osvajanje Slavonije i Dalmacije najprije Atili (Arpadu), a zatim Arpadovim unucima. U 43. pogl. govori anonim o zauzimanju kastra »Zabrag, Posaga et Vlcou« (str. 87—88); a još prije osvajanja spomenutih kastra Arpadove vojskovođe osvajaju tobože sve narode uz Jadran, grad Split, čitavu Hrvatsku da bi se najzad pobjedonosno vratile u Ugarsku (str. 86—87). Posve je razumljivo da takve tvrdnje anonima nije preuzimala ni hrvatska ni ugarska historiografija.

[22] Letopis Popa Dukljanina, str. 309. »XII. Regnavitque frater eius Thomislavus pro eo, qui fortis extitit viribus, sed non fuit ut frater eius. Regnante Thomislavo Ungarinorum rex nomine Attila promovit exercitum ut debellaret eum. Rex autem Thomislavus, fortis iuvenis et robustus bellator, plurima bella cum eo commisit et semper eum in fugam convertit. Genuitque Thomislavus rex filios et filias et XIII anno regni sui mortuus est«.

[23] Documenta, str. 411—2; Const. Porphyr., str. 64.

prvih borbi postalo njihovom južnom granicom moglo biti samo ono u dravsko-savskom međurječju. Napokon, u kasnijoj političkoj organizaciji Slavonije nema traga ovoj nomadskoj epohi mađarske povijesti jer se u Slavoniju prenosi ustav županija koji nomad na onom stupnju razvitka na kojem se nalaze Ugri par godina nakon doseljenja ne poznaje.[24] Zato je to mišljenje danas napušteno.

Tako ranoj ugarskoj vlasti u Slavoniji protivi se i jedna vijest u djelu De administrando imperio koja se s pravom u posljednje vrijeme spaja s Tomislavovom Slavonijom. Naime, anonimni sastavljač 30. poglavlja kaže da se od »Hrvata koji su došli u Dalmaciju odijelio jedan dio i zavladao Ilirikom i Panonijom. Ti su Hrvati — nastavlja nepoznati pisac — imali samostalnog arhonta koji je također sam slao arhontu Hrvatske darove u ime prijateljstva«.[25] Možda bismo zaista mogli zaključiti da je ovo »prvi izvještaj o samoupravi Slavonije pod posebnim banom u okviru Hrvatske kralja Tomislava«,[26] iako nepoznati pisac 30. poglavlja u spomenutom djelu poznaje bana samo kao posebnoga upravitelja triju banskih županija (Like, Gacke i Krbave). Uostalom, i jedan i drugi pisac svjedoče svojim podacima da je vlast hrvatskih vladara najzad prešla Dinaride, najteži bedem koji je stoljećima zaustavljao njihov prodor prema unutrašnjosti. Budući da car govori o posebnom, samostalnom arhontu, mogli bismo zaključiti da je došlo do spajanja nekadašnje franačke vazalne kneževine Braslava pod nepoznatim knezom, bez sumnje, zbog mađarske opasnosti. Stoga je starija hrvatska historiografija smatrala da se panonska kneževina »prislonila uz Dalmatinsku Hrvatsku kao uz jači državni organizam«.[27] Kao da u prilog takvoj pretpostavci govori i činjenica da je splitski sabor nudio ninskom biskupu Grguru sisačku biskupiju

[24] Već je St. *Kniezsa*, Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert, 241. i d. na osnovi historijskih i filoloških argumenata (lična imena i imena mjesta) pokušao utvrditi granicu pojedinih naroda u XI st. na području Ugarske. Budući da su Ugrima kao stočarima bili najvažniji pašnjaci, naselili su prije svega Podunavlje i Potisje, a tek su kasnije prodirali u šumovita područja brežuljaka. Zato Kniezsa stavlja granicu ugarskoga područja do XI st. do bjelogoričnih šuma. Tek u XI st. počinje u vezi s potrebama obrane osvajanje šuma. Po njegovu je mišljenju područje srijemske i vukovske županije od doseljenja naseljeno ugarskim elementom. Zapadna je granica ugarskih naselja išla u tom dijelu do Bosuta (str. 283, 285), dok je od baranjskog komitata bio naseljen samo mali dio preko Drave, a u virovitičkom komitatu bila su samo sporadična ugarska naselja. U požeškom komitatu »fehlt jede Spur einer ungarischen Siedlung« (str. 285). Pograničnu je liniju na Dravi činilo močvarno područje od Bilo-gore prema zapadu, zatim dalje na Muru i Limpach, na izvor Krke i na Zalu (str. 286). Zapadnije od požeške kotline ugarski naseljenici nisu došli sve do XI st. i na tom su području Slaveni u relativno velikom broju naseljeni u neprekinutom nizu još od VI st. (str. 341—342). S njegovim se rezultatima slaže — što se tiče Srijema — u najnovije vrijeme i G. *Fehér*, Die landnehmenden Ungarn und ihr Verhältnis zu den Slawen des mittleren Donaubeckens, str. 8. i d. i Gy. *Györffy*, Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szavaszentdemeter (Sremska Mitrovica), str. 17—18. O granici vidi također F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 405. i B. *Hóman*, Geschichte des ungarischen Mittelalters I, str. 142.

[25] Documenta, str. 271; Const. Porphyr., str. 142; B. *Grafenauer*, Prilog kritici izvještaja, str. 14.

[26] N. dj., str. 31.

[27] F. *Šišić*, n. dj., str. 405.

kao jednu od biskupija koju može izabrati. Sabor je naročito naglasio da ta biskupija ima dovoljno svećenstva i puka,[28] iako je vrlo malo vjerojatno da je pri tom bio iskren. Naime, ta biskupija nije ni kasnije, dakle u XI st. kad je stvarana u Slavoniji nova crkvena organizacija, bila obnovljena. No, najvjerojatnije dalmatinski biskupi ne bi Grguru nudili sisačku biskupiju da je ona tada bila u rukama poganskih Ugra. Kako to područje nije bilo ni bugarsko, ostaje jedino zaključak da je dio nove proširene hrvatske države.

Međutim, kolikogod je pripajanje Slavonije probudilo Hrvatsku na novi život, nametalo je hrvatskom vladaru i novu zadaću kojoj, čini se, on tada još nije bio dorastao. Naime, jedan od uzroka raspadanja velikih državnih tvorevina ranoga srednjeg vijeka bila je nestašica tehničkih sredstava kojima bi se zadržala vlast u udaljenim krajevima. Pobjeda nad Ugrima ili Bugarima nije značila i učvršćenje vlasti. Ako je Tomislavu i uspjelo u Slavoniji organizirati županije, on, bez sumnje, nije mogao u njima trajno postavljati svoje činovnike, dakle župane. To su još u manjoj mjeri mogli činiti njegovi nasljednici. Stoga je za hrvatske vladare X stoljeća Slavonija bila više prisajedinjena nego podložna pokrajina, pa će i to biti jedan od razloga zašto car Konstantin Porfirogenet govori o njenom samostalnom arhontu već u Tomislavovo vrijeme. Slavonija će ostati u takvom, dosta nestalnom odnosu prema Hrvatskoj sve do prvih desetljeća XI st. kad će se tek pod utjecajem sređene Ugarske s druge strane Drave i Dunava pokrenuti pitanje njezine organizacije (Prilog IV.)

Možda je jedan od razloga izvanrednog Tomislavova uspjeha u Slavoniji čvršće srastanje primorske i planinske Hrvatske u nerazdvojnu cjelinu. Naime, opisujući županije u Hrvatskoj nepoznati pisac 30. poglavlja u De administrando imperio posebno ističe da su Lika, Gacka i Krbava, dakle prekovelebitski krajevi, imali neki osobit položaj prema hrvatskom vladaru.[29] Njihovu je osobitost stvarala posebna uprava pod banom. Vjerojatno nećemo pogriješiti ako s obzirom na bana — ustanovu koja čini se nije slavenska — tražimo početak posebnog položaja planinske Hrvatske u ostacima Avara.[30] Ako, naime, doista riječ ban potječe neposredno od imena Bajan iz druge polovice VI st., onda »je jasno da je ona u prvi kraj mogla da živi samo kod onih Avara, koji su preostali među Hrvatima i kod njih je ona značila glavara«.[31]

[28] Documenta, str. 195; Hist. Sal. maior, str. 104.

[29] Documenta, str. 400; Const. Porphyr., str. 144.

[30] O banskoj časti u Hrvata kao i o porijeklu i postanku riječi ban postoji u jugoslavenskoj historiografiji dosta opsežna literatura. F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 680. dovodio je tu čast u vezu s ostacima Avara. P. *Skok*, Kako bizantinski pisci pišu, str. 168. misli da su riječ ban (boanos) Hrvati preuzeli od Avara. Međutim, M. *Budimir*, Dva društvena termina dubrovačka, str. 188. smatra da je »prilično neverovatno pretpostavljati tako ranu kontrakciju avarskog *bajan* odnosno slavenskog *bojan* i tako rani gubitak intervokalnog spiranta *j*. Stoga mi se čini — kaže Budimir — mnogo verovatnija kombinacija sa likvidnim balkansko-latinskim gupam, čiji nas završetak (od grč. diopos — žup.) potseća na statanus — stopan i jupanus. To bi značilo da su društveno-politički termini *ban* i *župan* građeni na podlozi romejskoj, a ne avarskoj.«

[31] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 680.

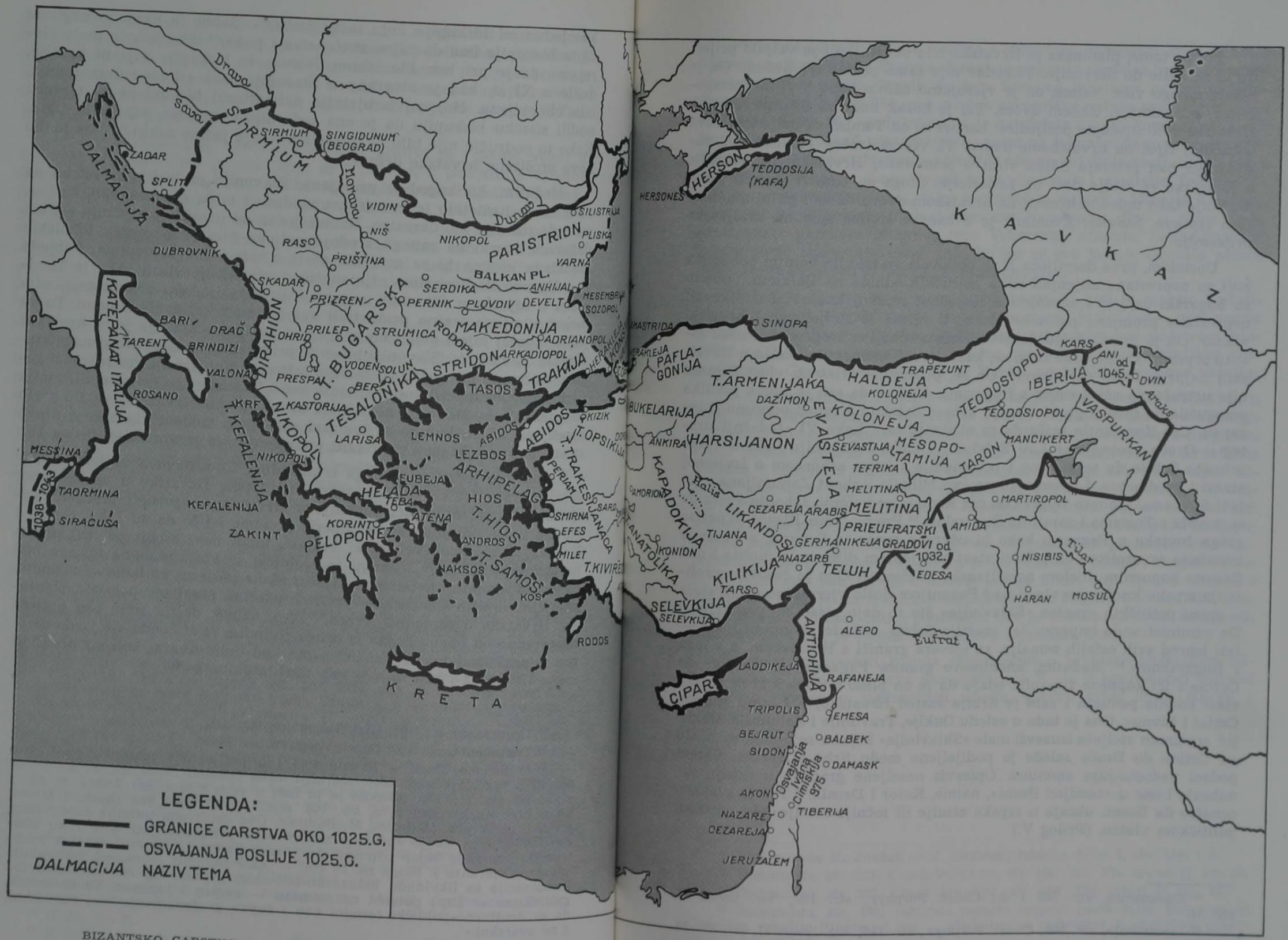

BIZANTSKO CARSTVO U DOBA BAZILIJA II (OKO 1025 G.)

Prema tome, planinska je Hrvatska bila bedem koji je valjalo prijeći da bi se došlo do Slavonije. Tomislav nije samo prešao taj bedem. On je učinio mnogo više. Naime, on je vjerojatno učinio bana svojim pomagačem i, bez sumnje, članom dvora. Taj je korak imao za kasniji razvitak Hrvatske vrlo značajne posljedice: banovi su od Tomislava dalje imali sve odlučniju riječ na hrvatskome dvoru. Tā već za trećeg Tomislavova nasljednika ban prisvaja toliku vlast u primorskoj Hrvatskoj da odlučuje o tome tko će ondje doći na prijestolje. Stoga su banovi sve do kraja dinastije tako ugledne ličnosti na hrvatskom dvoru da se i po njima datiraju isprave. Štoviše, Zvonimir je s banske stolice sjeo na kraljevsko prijestolje.

Uostalom, prva desetljeća X st. obilovala su takvim vojnim pohodima koji su neprestano mijenjali sliku političkih odnosa na Balkanu. Osobito su bugarski uspjesi i neuspjesi u susjednoj srpskoj kneževini uzrokovali neprestane promjene političke vlasti. U njima je sudjelovao i hrvatski vladar. On je prema svjedočanstvu Konstantina Porfirogeneta pružao zaštitu srpskim knezovima. Tako se, kako je već spomenuto, našao u Hrvatskoj najprije Petar Gojniković. On se, priznajući vrhovnu vlast Bizanta nije ustručavao ući u savez s Bugarima. Čini se da mu je takva politika omogućila da proširi granice svoje države daleko na zapad odnosno jugozapad. Car Konstantin priča da za vladanja cara Lava VI »tadašnji stateg u Draču protospatar Lav Rabduh ... dođe u Paganiju tada u vlasti arhonta Srbije da se sastane i posavjetuje s istim arhontom o izvjesnoj stvari i predmetu«. Ljubomoran na ovo Mihajlo, arhont Zahumljana, prijavi Simeonu, arhontu Bugara da car Romeja podmićuje arhonta Petra da se poveže s Turcima i zarati na Bugarsku«.[32] Prema tome, Bizant je poslao svoga čovjeka u Paganiju kako bi učvrstio savez sa Srbima, a Petar je iskoristio savezništvo da proširi vlast nad jednim dijelom, a možda i nad čitavim kopnenim dijelom neretljanske kneževine. Ovo je časovito proširenje srpske kneževske vlasti nad Paganijom došlo vjerojatno do izražaja u opisu političkih granica »Sklavinija« što ih daje pisac 30. poglavlja u De administrando imperio. Jer »zemlja Srbija — kaže anonimni pisac — leži ispred svih ostalih zemalja, sa sjevera graniči s Hrvatskom, a s juga s Bugarskom«.[33] Međutim, anonimove granice Paganije od Neretve do Cetine s tri kopnene županije odaju da je on pisao u doba kad se srpska vlast odanle povukla i zato je Srbija susjed Hrvatskoj još samo »prema Cetini i Livnu«. Ona je tada u zaleđu Duklje, Travunije i Zahumlja. Dakle, još sredinom stoljeća izuzevši male »Sklavinije« koje su se redale uz obalu od Cetine do Drača zaleđe je podijeljeno među Srbe i Hrvate. Carevi podaci nadopunjuju anonima. Opisavši naseljene gradove u Srbiji, car nabraja i one u »zemljici Bosni«, naime, Kotor i Desnik.[34] Tim je svakako označio da Bosnu ubraja u srpske zemlje ili točnije zemlju pod srpskom političkom vlašću. (Prilog V.)

[32] Documenta, str. 389 i d.; Const. Porphyr., str. 156; Viz. izvori II, str. 54.

[33] Documenta, str. 406; Const. Porphyr., str. 146; Viz. izvori II, str. 35—36.

[34] Documenta, str. 407; Const. Porphyr., str. 160; Viz. izvori II, str. 58. Vidi i poglavlje VII, str. 100.

Pritisnut sa svih strana Srbima i Bizantom, zahumski knez Mihajlo Višević traži zaštitu u Bugara. Bizant je naprotiv nastojao hrvatsko-ugarsko-srpskim savezom stvorili iza leđa Simeona jak lanac saveznika. Međutim, Simeon je već 914. god. probio savezničke redove osvajanjem dračke teme, a od 917. god. mijenjao je kandidate na srpskom prijestolju.[35] Hrvati su otad mogli pomagati Srbe samo na taj način da su primali ugrožene srpske knezove. Naime, odličnoj je bizantskoj diplomaciji ubrzo pošlo za rukom privući na svoju stranu bugarske vazale i prijatelje. Tako je radila sa srpskim knezovima, tako je pridobila najzad i Mihajla Viševića. Na to ukazuju počasni naslovi koje car Konstantin daje u svom djelu »antipatu i patriciju Mihajlu, sinu Višetinom, arhontu Zahumljana«.[36] Bizant je to lakše postizavao uspjehe jer se sve jasnije osjećala nemoć bugarskoga cara pod zidinama Konstantinopola.

Možda je upravo novi savez hrvatsko-srpski koji je završio Zahar ijinim bijegom u Hrvatsku (924. god.) bio uzrok da je Simeon — opet prema pričanju cara pisca — poslao na Hrvate jaku vojsku pod vodstvom Alogobotura.[37] Ali, na nepoznatom bojištu bugarska vojska doživljava potpun poraz. Car izričito tvrdi da su Hrvati poubijali Simeonove vojnike.

U tako zaoštrenoj situaciji ukazala se papi izvanredna prilika da u onoj Bugarskoj koja je već jednom gotovo priznala papu za crkvenoga poglavara ponovo pokuša sreću. Zato on šalje svoje poslanike u Bugarsku i oni doista uspješno posreduju za mir između bugarskog i hrvatskog vladara.[38] Međutim, uspješno se papino posredovanje vrlo nepovoljno odrazilo, kao što će se još vidjeti, na rješavanje crkvenoga pitanja u IIrvatskoj. Pošto su utišali bijes dotad nepobjedivog cara papini su poslanici gotovo drsko nametali svoje uvjete hrvatskom vladaru i njegovu biskupu. Cijena koju je bugarski car zahtijevao od papinskih poslanika nije vjerojatno za papu bila velika. Jer on je od rimskoga biskupa mogao zahtijaviti priznanje patrijaršije i, možda, carske titule, koju je sam uzeo oko 925. god.[39] Ipak je smrt »cara i samodršca svih Bugara i Grka« 927. god. riješila najzad Bizant daljih poniženja. Car je već bio spreman da ponudi Simeonu mir kad je doznao za njegovu nenadanu smrt.

Prema tome, podaci kojima raspolažemo o hrvatsko-bugarskom odnosu pokazuju da su u prva dva desetljeća X st., u neprestanoj izmjeni političkih odnosa u jadranskom zaleđu, glavnu riječ imali Hrvati i Bugari.

[35] Vidi o tome K. *Jireček* — J. *Radonić*, Istorija Srba I, str. 114. i d.

[36] Documenta, str. 393; Const. Porphyr., str. 160, 162; Viz. izvori II, str. 60.

[37] Documenta, str. 392; Const. Porphyr., str. 158; Viz. izvori II, str. 56.

[38] Documenta, str. 195; »Quique peracto negotio pacis inter Bulgaros et Chroatos, repetito itinere ad nos ... Madalbertus episcopus in ciuitatem spalatensem aduenien s ...«.

[39] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 422—423.

I o vojnoj snazi Tomislavove Hrvatske zabilježio je car Konstantin doduše vrlo pretjerane i netočne, ali ipak dragocjene podatke. S očitom namjerom da pokaže sinu za kojega i piše djelo opasnost koja mu prijeti od hrvatskoga vladara, on je tvrdio da je Hrvatska sve do sredine X st. raspolagala sa 100 000 pješaka i 60 000 konjanika, sa 80 velikih (sagena) i 100 manjih (kondura) lađa.[40] Tako velik broj vojnika pretpostavljao bi pučanstvo od približno 2 milijuna, što je dakako za tadašnju Hrvatsku više nego pretjerano.[41] Pogotovu ako se uzme u obzir da Dalmacija nije tada bila u vlasti hrvatskoga kralja i da Hrvati nisu bili izraziti pomorci. Car tvrdi doduše da Hrvati upotrebljavaju svoju mornaricu u trgovačke svrhe, jer im za ratne ne treba. No, ako je točno da je tadašnja mletačka mornarica brojila svega 200 brodova, onda je broj hrvatskih brodova gotovo isključen. Pripajanje planinske Hrvatske i Slavonije moralo je pridonijeti povećanju i konjice i pješadije, ali je uza sve to nemoguće zamisliti u onodobnoj ratnoj tehnici i još više u onodobnim mogućnostima prehranjivanja vojske da se drži tako velik broj vojnika na okupu. Pa ni u uvjetima »opće vojne dužnosti«. Tā konjanik vrlo je skup ratnik.

Zbog revnosti nepoznatoga pisca koji je ispravljao i nadopunjavao djelo cara Konstantina sačuvani su o Hrvatskoj i neobično vrijedni podaci o gradovima i županijama, dakle o političko-administrativnim jedinicama u zemlji. Čini se da anonim sastavlja svoju »Raspravu o provinciji Dalmaciji« nešto kasnije nego što car piše svoje djelo, ali vjerojatno se njegovi podaci odnose i na početak X st. Političke granice tadašnje Hrvatske podudaraju se jednim dijelom s historijskim granicama rimske Dalmacije. Naime, nepoznati sastavljač 30. poglavlja uklapa u okvir »davnih« granica Dalmacija sve »Sklavinije«; od spomenutih slavenskih zemalja Hrvatska je u najzapadnijem dijelu nekadašnje Dalmacije. Stoga i Dalmacija i Hrvatska svršavaju kod »istarskoga gorja« odnosno kod granica grada Labina u Istri. Jugoistočna je granica Hrvatske u X st. Cetina — koju je bez sumnje Tomislav prekoračio — dok je Livno vjerojatno bila granica prema Srbima. Međutim, kako spomenuti pisac ubraja u hrvatske županije i Imotu, Plivu i Pset u današnjoj Bosni, to je očito hrvatska granica napuštala Cetinu i preko Dinare obuhvaćala ne samo Livno i

[40] Documenta, str. 398. Const. Porphyr., str. 152; Viz. izvori II, str. 45.

[41] F. Šišić, Povijest Hrvata, str. 413, bilj. 21. misli da »su ti brojevi potpuno pouzdani«, pa povlači analogiju s tadašnjom bizantskom i mletačkom mornaricom od kojih je prva imala 300, a druga 200 brodova. To ga, dakako, učvršćuje u uvjerenju »da je Hrvatska u prvoj polovini X vijeka bila faktično važna sila na moru«. Šišićevo oduševljeno prihvaćanje Konstantinovih podataka svodi B. *Grafenauer*, Prilog kritici izvještaja, str. 31, bilj. 97. na pravu mjeru upozoravajući da je u karolinško doba bilo na teritoriju istočne frankačke države oko 2 500 000 ljudi, a na teritoriju današnje Poljske oko 900 000 stanovnika. Zato »za područje Tomislavljeve Hrvatske jedva možemo u to doba računati preko pola miliona stanovnika. Ali mi čak i od te osnove ne možemo računati jednostavno po kriteriju za vojsku sposobnih muškaraca, jer se hrvatsko društvo u to doba već dijelilo na klase, pa se broj vojnika u vezi s time svakako znatno smanjio«.

Imotski nego i udaljenije krajeve u porječju gornjeg Vrbasa.[41a] Ipak valja pri preuzimanju podataka bilo cara ili anonima biti na oprezu, jer su oni doduše dobivali odlične podatke iz naših krajeva, ali su mogli i pogriješiti odnosno svesti prikaz na najnužnije podatke. Zato se i osjeća neki nemar u spomenutom djelu pri opisivanju granica među zemljama na obali Jadrana, ali i među onima u unutrašnjosti Balkana. Stoga se ni u kome slučaju ne smijemo ropski držati teksta bilo jednoga ili drugoga pisca. (Prilog VI.)

U 30. poglavlju nabrajaju se hrvatske županije ovim redom: Livno,[42] Cetina,[43] Imotski,[44] Pliva,[45] Pset,[46] Primorje,[47] Bribir,[48] Nona,[49] Knin,[50]

[41a] R. *Novaković*, O nekim pitanjima granica Srbije, Hrvatske i Bosne u X veku, str. 178. smatra da je »u prvoj polovini X v. do 30-tih godina, politička granica Hrvatske prema istoku dopirala po svoj prilici do planinskog venca koji čine planine Zelengora, Lelija, Treskavica, Jahorina, Romanija, Ozren i Zvijezda«. Početkom X st. pak »istočna granica Hrvatske išla je najpribližnije ovako: od Brela i Biokova, negde oko sv. Jure (1762 m) granica je najverovatnije vodila istočno preko vodomeđe između Tihaljine i voda koje teku kroz Imotsko polje... prema s. i. vodeći približno preko današnjih planina Midene i Tušnice, a odatle prema Ljubuši, Paklini i Raduši, zatim je po svoj prilici skretala prema severu izlazeći grebenom na planinu Plazenicu i produžavajući prema severu obuhvatala izvorne delove rečice Janje i grebenom Ravne gore spuštala se na reku Plivu nešto zapadnije od Jajca« (str. 177). Međutim, zaključci su i za jedno i za drugo razdoblje stvarani s uvjerenjem da je car pisac svih podataka u DAI (De administrando imperio) i da su njegovi podaci točni i iscrpni. No, čini nam se da ni car Konstantin ni anonim nisu sasvim upućeni u prilike u Hrvatskoj tako da bismo bez svakoga ustručavanja mogli preuzimati njihove podatke. Na takav zaključak upućuje usporedba preostalih podataka o Hrvatskoj, o čemu će još niže biti govora.

[42] Const. Porphyr., str. 144; Viz. izvori II, str. 33, bilj. 94. i ondje citirana najvažnija literatura. F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 447. pretpostavlja da je »županija Hlijevno sa središtem u istoimenom gradu (danas obično zvan Livno) obuhvatala jamačno još i poznate tri vispoljane: Glamoč, Duvno i Kupres pa se na istoku primicala planinama, što dijele ovaj visoki kraj od doline uz gornji Vrbas«. V. *Klaić*, Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna, str. 13. misli da je županija u najstarije doba obuhvaćala osim Hlivanjskoga još samo Grahovo polje koje ju je spajalo s tadašnjom psetskom županijom.

[43] Viz. izvori II, str. 33, bilj. 95. Anonim je zove »Tzentena«. F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 449. smješta cetinsku županiju u porječje istoimene rijeke i to u njen srednji tok (današnje Sinjsko polje) jer je, kako on sam kaže, dokazao u raspravi o Sredovječnom hrvatskom gradu Labu, str. 582—583. »da je vrelište Cetine s Vrhrikom (Vrlikom) pripadalo županiji kninskoj a ne cetinskoj«. U Povijesti Hrvata, str. 673. pretpostavlja da je središte bilo u Stocu, možda današnjem Sinju. S. *Gunjača*, Topografska pitanja na teritoriju stare cetinske županije, str. 16. pokušao je dokazati da je Cetina bio castrum na mjestu propalog Cetin-grada.

[44] Viz. izvori II, str. 33, bilj. 96. F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 446. nije detaljnije govorio o ovoj županiji kojoj stavlja središte u današnji Imotski. Monografsku obradu Imotske krajine dao je u najnovije doba A. *Ujević* (Imotska krajina). On misli da je anonimova Emota dobila ime od rimskog grada Emanija koji se »nalazio baš na položaju današnjeg Imotskog, tj. na terenu između Duvna i Ljubuškog« (n. dj., str. 7). Polazeći sa stajališta da podaci u DAI o granicama Sklavinija i hrvatskim županijama potječu od cara, R. *Novaković*, n. dj., str. 176. morao je pretpostaviti da je Imota »u vreme pisanja o granicama bila van poseda Hrvatske«.

[45] Viz. izvori II, str. 33, bilj. 97. Anonim zove tu županiju »Pleba«. F. *Šišić*, n. dj., str. 447. smješta Plivu »tik doline srednjega Vrbasa ... sa središtem u gradu jamačno istoga imena (u XIV vijeku Sokol-grad) na rijeci Plivi, koja kod današnjega Jajca pada u Vrbas«. Uspoređujući podatke u DAI i Ljetopisu popa Dukljanina, R. *Novaković*, n. dj., str. 157—158. dolazi do zaključka da je Pliva poslije smrti Tomislava bila izvan granica Hrvatske. Ipak ni tu pretpostavku ne postavlja kao konačno rješenje.

[46] B. *Ferjančić* u Viz. izvori II, str. 33, bilj. 98. upozorava na Lucijevo mišljenje prema kojem je Pesenta »srednjovjekovna parohija Pset u kninskoj episkopiji«. F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 448, bilj. 44. opširno se osvrće na povijest ove županije u srednjem vijeku. Smješta je u današnju sjeverozapadnu Bosnu jer je njezino središte, kako točno utvrđuje, bilo »iznad današnjeg Petrovca, možda u današnjim razvalinama Grmeč-grada«. V. *Klaić*, Županija Pset (Pesenta) i pleme Kolunić, str. 1. detaljnije je opisao granice županije. Ona se »sterala Kninu i Vrlici na istoku i sjeveru, negdje između Unca i Une na zapadu, Sane na istoku a Grmeč planine na sjeveroistoku. Prema tome je županija Pset obuhvaćala poglavito krašku visoku ravnicu, zvanu *Bilajsko-petrovačko polje s varoši Petrovcem* i trgovištem Bilajem. Na sjeverozapadu dopirala je negdje do Bišća i Krupe na Uni, a na jugoistoku do Drinića i Drvara na Uncu«.

[47] F. *Šišić*, n. dj., str. 449. prevevši ime Parathallassia = Primorje ili Primorska, identificira tu županiju s kliškom. To mišljenje preuzima i B. *Ferjančić* u Viz. izvori II, str. 33, bilj. 99, premda je u međuvremenu M. *Barada*, Hrvatski vlasteoski feudalizam, str. 23. i d. nastojao mnogo točnije odrediti granice Paratalasije, po njemu također kliške županije. No, L. *Katić*, Naseljenje starohrvatske Podmorske župe, str. 159. i d. s pravom odbacuje jedan dio Baradinih granica kao preširok. On stavlja istočnu granicu na Žrnovnicu, čime, prema mom mišljenju potpuno ispravno, isključuje iz Paratalasije ne samo Poljica, nego i Poljičko primorje, dakle i Cetinu. Katić povlači granicu linijom do Konjskog, Smokvica u Gornjem Segetu i Labištici u Labinu. Možda će njegovi rezultati doživjeti još neke korekture jer su i on i Barada gradili svoje zaključke na ispravama za koje se ne može uvijek kazati da su autentične.

[48] Anonim naziva ovu županiju »Brebera«. Točna je doduše tvrdnja F. *Šišića*, Povijest Hrvata, str. 449. da se ta županija nalazila »na sjeveru donje Krke sa središtem u gradu Bribiru«, ali upravo zbog toga što anonim za ovaj vrlo važan kraj hrvatske države koji mu je morao biti dobro poznat ne spominje druga središta (npr. Skradin ili Ostrovicu), trebalo bi točnije razgraničiti i ovu županiju. U svakom je slučaju vrlo karakteristično da Skradin nije županija — iako je tako važno naselje da ga papa određuje 928. god. za sjedište ninskom biskupu — da se sam od sebe nameće zaključak nije li na stvaranje županija u tom kraju djelovala tradicija. Naime, novija su istraživanja municipaliteta stare Varvarije pokazala da je Skradin (Scardona) bila uključena u municipij Varvarije i da nije imala vlastitog municipaliteta. Stoga je B. *Ferjančić*, Viz. izvori II, str. 33, bilj. 100. učinio ispravnije kad je zapadnu granicu županije povukao do Karinskoga mora.

[49] Anonim zove ovu županiju »Nona«. Njezino je središte bilo u današnjem Ninu. Vidi F. *Šišić*, n. dj., str. 449; V. *Valčić*, Granice ninske županije, str. 95. i d.

[50] Oblik koji je zabilježen u DAI, tj. »Tnena« (vidi Viz. izvori II, str. 33, bilj. 102) imaju ponekad i srednjovjekovne isprave u Hrvatskoj. Županija se nalazila oko istoimene utvrde na rijeci Krki i bila je jedna od najvažnijih županija prema unutrašnjosti Hrvatske jer se nalazila na putu koji je stoljećima spajao Podunavlje s Jadranom.

Sidraga[51] i Nin[52]. Nepoznati pisac zatim nastavlja: »A njihov boan (ban) upravlja Gackom, Likom i Krbavom«.[53]

Županije se nabrajaju od istoka prema zapadu, ali tako da se tri županije u planinskoj Hrvatskoj izdvajaju kao posebna administrativna cjelina pod banom. Carev popis »naseljenih« gradova »krštene Hrvatske« upotpunjuje podatke nepoznata pisca. Car je zabilježio samo ove gradove:

---

[51] Slavensko ime Sidrage, kojoj je središte bio vjerojatno Biograd, označuje da se županija nalazila uz more. Njezin točniji opseg zbog pomanjkanja podataka nemoguće je utvrditi. Međutim, poznati su sidraški župani za narodne dinastije i u doba Arpadovića. F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 449, bilj. 48.

[52] B. *Ferjančić* u Viz. izvori II, str. 33, bilj. 104. pozivajući se na P. Skoka drži da se naziv Nina odnosi na Nin, »jer je u DAI romansko-dalmatinski oblik imena smatran za posebnu župu«. Ferjančić je dakle odbacio starija mišljenja prema kojima je to bila posebna županija s obje strane Zrmanje (Schafarik) ili županija koja »se bez sumnje nalazila između Knina, Nina, Sidrage i Bribira, pa je identična sa županijom Lukom iz XI st.« (F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 449). Šišićevo se mišljenje čini prihvatljivijim već i zato što bi bilo neobično da anonim nije poznavao lučku županiju. Uostalom, možda se u nazivu koji je tradiran u DAI krije srednjovjekovni Tinj, jedno od vrlo važnih utvrđenja u lučkoj županiji.

[53] F. *Šišić*, n. dj., str. 680. doduše je izrazio mišljenje »da su nam imena Krbave, Like i Gacke sasvim tamna postanja i značenja«, jer »slavenska bezuvjetno nijesu, pa ni romanska«, ali to ipak nije dovoljan dokaz da bismo prihvatili nenaučne kombinacije S. *Prvanovića*, Ko je bio hrvatski knez Borna, str. 303. i d. — kako to čini B. *Ferjančić* u Viz. izvori II, str. 34, bilj. 106. — koji je dokazivao da naziv Gačani potječe iz Srbije, odakle su tobože Guduscani doselili u prekovelebitske krajeve.

Porijeklo je naziva ovih banskih županija to teže utvrditi što je u tom kraju gotovo prekinut kontinuitet iz antike. O Japodima i o kasnijoj rimskoj vlasti na ovoj visoravni doista se tako malo zna da ni najvažnija japodska središta nisu čvrsto ubicirana. S druge strane, srednjovjekovni izvorni materijal tako je oskudan da se samo s najvećim oprezom mogu ubicirati središta spomenutih županija. F. *Šišić*, n. dj., str. 450. pretpostavljao je da je centar Krbave vjerojatno bio istoimeni grad na mjestu dan. Udbine, da je Lika imala središte »možda u gradu koji se u ispravama od XII. st. dalje zove Počitelj«, a glavni je grad Gacke bio vjerojatno Otočac. Ovo drugo mišljenje koje zastupa i V. *Klaić*, Građa za topografiju ličko-krbavske županije, str. 9. ima podlogu u ne baš prihvatljivoj tezi da se samostan sv. Mikule (o kojem se navodno govori na Baščanskoj ploči) nalazio u Otočcu. Ipak ostaje činjenica da se Otočac ne spominje sve do XIV st. Vidi V. *Klaić*, n. dj., str. 11.

Granice srednjovjekovne Like također je teško odrediti zbog nepouzdanosti dokumenata u kojima se ona spominje prije XIV st. i zbog toga što su u srednjem vijeku često zamjenjivali županiju Liku s Lukom. Klaić je ograničio Liku na gornji tok istoimene rijeke i njezinih pritoka sve do Novčice, dakle na prostor na kojem se danas nalaze mjesta »Gospić, Bilaj, Divoselo, Lipe, Novi, Ribnik, Drenovac, Kukljić, Medak, Mogorić, Pavlovac, Počitelj, Raduč, Vrebac, Barlete, Ostrovica, Brušane, Trnovac, Ploča i Lovinac« (n. dj., str. 23).

Krbavska je županija prema mišljenju istoga autora bila u srednjem vijeku mnogo prostranija nego što je danas. Ona je obuhvaćala ne samo čitav kotar Udbinu nego i dio kotara Korenice. Vidi V. *Klaić*, Građa za topografiju ličko-krbavske županije, str. 1.

Nin, Biograd,[54] Belica,[55] Skradin,[56] Livno,[57] Stupin,[58] Knin, Karin[59] i Klobuk.[60] Spojimo li podatke u oba izvještaja, možemo zaključiti bar toliko da su u tri županije, tj. u kninskoj, livanjskoj i ninskoj središta bila istoimene utvrde. Na žalost, car i njegov nastavljač nisu imali sve podatke o županijama u Hrvatskoj, a nisu uopće ništa znali o Slavoniji. U svakom slučaju smijemo zaključiti da je broj županija u Hrvatskoj Trpimirovića bio veći od onoga koji nam je poznat iz De administrando imperio. Stoga ne smatramo ispravnim zaključak stvoren na osnovi nepotpunih podataka u spomenutom djelu da je Tomislavova Hrvatska imala svega oko petnaest županija. Organizacijskih jedinica moralo je biti mnogo više. Ako je, naime, zaista granica Hrvatske svršavala na Raši ili kod labinskoga kotara u Istri, onda se i kasnije poznati vinodolski kraj morao ubrajati u neku jedinicu. Konfiguracija tla u kraškoj zemlji kakva je bila Hrvatska bila je takva da je sama davala izvanredne mogućnosti za stvaranje malih jedinica oko utvrda koje su se na takvu terenu vrlo lako podizale. Zato nas ne smije zavarati slika koju su nam ostavili navedeni pisci. Ne dokazuje li, na primjer, odličan strateški položaj šibenske utvrde da su pisci zaboravili na jednu od vrlo važnih hrvatskih utvrda na moru? Jedva je moguće da su Hrvati tek u XI st. spoznali prednost i važnost odlično zaštićene šibenske luke, kasnijega gusarskog gnijezda. Slično je s

[54] Car ga naziva »Belogradon«, pa je jasno da je »slavenski poluglas zamijenjen grčkim ε« (B. *Ferjančić* u Viz. izvori II, str. 44, bilj. 129).

[55] Prema F. *Šišiću*, Povijest Hrvata, str. 450. »Belizin« su Bilice koje su se »nalazile nedaleko Skradina, gdje još i danas pokazuje njihov položaj jedna razrušena crkva iz X st.«. Time je Šišić odbacio starija mišljenja (vidi Viz. izvori II, str. 44, bilj. 130). Pa ipak se ni danas ne može sa sigurnošću ustvrditi na kojem se mjestu nalazio ovaj »naseljeni grad« pokrštene Hrvatske.

[56] O imenu Skradina vidi B. *Ferjančić* u Viz izvori II, str. 44, bilj. 131.

[57] Dok F. *Šišić*, n. dj., str. 450. ništa detaljnije ne govori o gradu Hlijevnu, V. *Klaić*, Građa za topografiju i historiju hlivanjske županije, str. 16. misli da su oko 628. god. Hrvati zauzeli čitavo polje i »na izvoru rijeke Bistrice neko starije naselje, koje oni prozvaše u svom jeziku *Hlivno* (Hlêvno)«. To je Cleuna latinskih izvora za Trpimirovića.

[58] Općenito je mišljenje da je Stupin istoimeno mjesto kod Rogoznice. Vidi Viz. izvori II, str. 44, bilj. 133.

[59] To Kori, carev oblik za srednjovjekovni Karin je »verovatno izveden od slovenskog Къринъ > Corinium, izbacivanjem krajnjeg slova ү po ugledu na novogrčki i zamenom poluglasa ъ s grčkim o« (B. *Ferjančić* u Viz. izvori II, str. 44. bilj. 135). Ovaj je naziv još jedan od dokaza kako su Slaveni preuzimali ilirska i rimska imena i prilagođavali ih svojim glasovnim i jezičnim zakonima. Inače je carev podatak o Karinu kao »naseljenom gradu« dragocjen i čini se kao da se i njim dokazuje kontinuitet iz antike. Ako se, naime, smijemo pouzdati u podatke iz 30. pogl. DAI o županijama, onda Karin, premda je castrum, nije središte županije. Ne ukazuje li taj primjer na to da je Karinu — bar u početku hrvatske državne organizacije — nedostajala pravna podloga iz antike jer Corinium ni u starini nije imao municipalitet. Imao je, dakle, isti položaj kao i Skradin u varvarinskom municipiju.

[60] To Klaboka. Za ubikaciju ovoga grada ima mnogo prijedloga (vidi I. *Ostojić*, Benediktinci u Hrvatskoj II, str. 277).

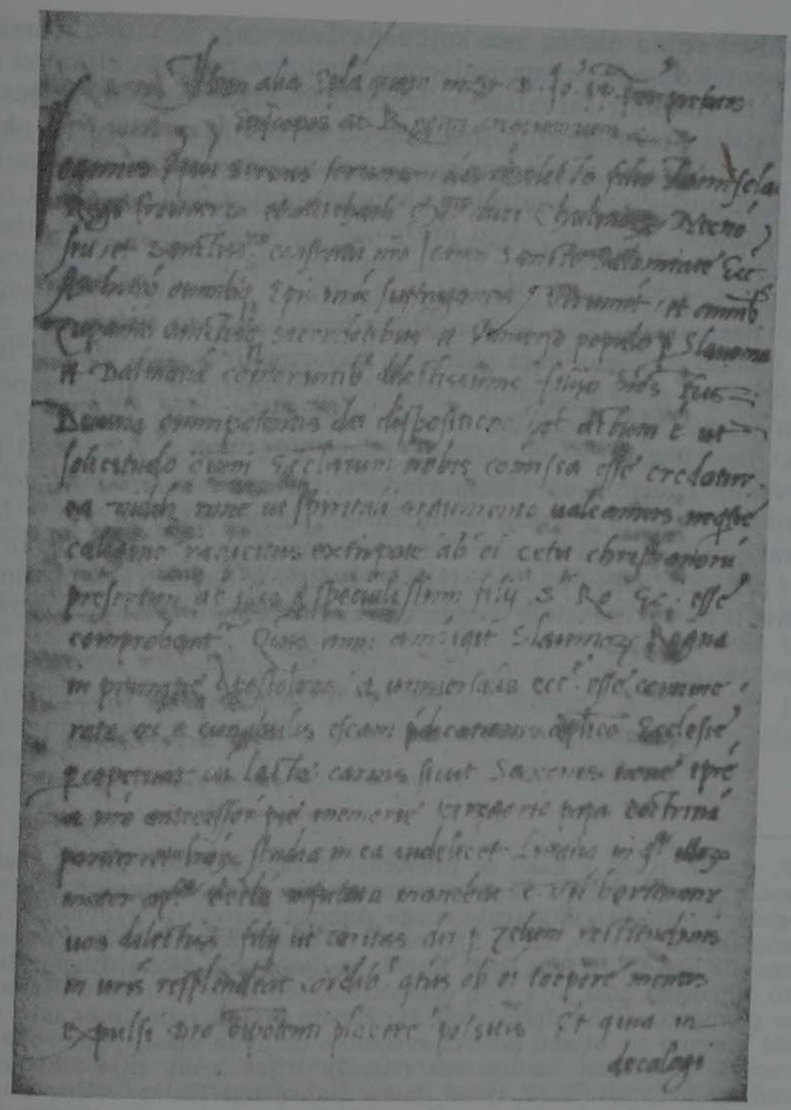

PAPA IVAN X TOMISLAVU

Dridom o kojemu su sačuvane vijesti iz IX st.[61] Moguće je doduše da su neke utvrde ili županije do X st. promijenile nazive, pa ih ne prepoznajemo u kasnijim izvorima. Zato je točno mišljenje da su se oba pisca ograničila »na poznatiji i važniji dio hrvatske države«.[62]

[61] Drid se nalazio na trogirsko-šibenskoj granici i trogirska je crkva u XIII st. tvrdila da je to nekadašnji posjed hrvatskih vladara koji je obuhvaćao čitav poluotok Bosiljinu. U splitskim se falsifikatima nastojalo dokazati da nadbiskupija ima pravo na ispašu svoje stoke u Bosiljini (Documenta, str. 114—115; CD I, str. 160—1), što također nije točno. Svakako je značajno da se dridski župan spominje do XII st. u dvije isprave i da su obje falsifikati nastali u Splitu (Documenta, str. 148—151; CD I, str. 182—3, 189—190).

[62] F. *Šišić*, n. dj., str. 450.

Pozivajući se na naslov rex koji papa Ivan daje 925. god. Tomislavu kao i na sabor što ga je prema podacima Ljetopisa popa Dukljanina držao Svetopeleg ili Budimir (hrvatske redakcije) na »Duvanjskom polju«, starija je hrvatska historiografija smatrala da se Tomislav 925. god. okrunio za kralja. Mislilo se da se pri tom poveo »za primjerom bugarskoga kneza Simeuna i vizantijskoga admirala Lekapena, koji se također sami okitiše carskom titulom«. Iako se takvu pretpostavku nastojalo učiniti vjerojatnijom novom, naime, tvrdnjom da je papa možda poslao Tomislavu krunu,[63] ipak je konačan zaključak o krunidbi bio i u starijoj historiografiji više nego nesiguran. »Tko je Tomislava krunio i gdje se taj čin zbio, o tome ne znamo iz danas nam poznatih historijskih izvora ništa«; tako je priznao Šišić još pred 40 godina.[64] Uostalom, za dalju obranu spomenutog mišljenja starije historiografije nedostaje kriterij: naslov rex nije nužan preduvjet za stjecanje novih naslova. Osim toga, jedini izvor koji govori o kraljevskim znacima hrvatskih vladara, tj. arhiđakon Toma, povezuje promjenu u titulama i kraljevskim insignijama s Držislavom.[65] Ipak u prilog starijeg mišljenja i protiv Tome svjedoči činjenica da su se hrvatski vladari i prije Držislava nazivali reges.[66] Drugo je dakako pitanje smijemo li se pozivati na carske titule Tomislavovih suvremenika kao na istovjetnu

[63] F. *Rački*, Kada i kako se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu, str. 1. pošao je sa stajališta da se pretvaranje hrvatske kneževine u kraljevinu »ne mogaše izvesti bez unutarnje snage samoga naroda i državnoga mu bića i bez vanjskoga utjecaja«, ali se i potrudio da analizira vladarske nazive u Slavena uopće. Kako su Hrvate, kaže Rački, za doseljenja činila dvanaestero plemena, to županska čast nije više odgovarala, jer sada »bijaše u Hrvata knez cijelomu plemenu, cijeloj državi ono, što župani bijahu rodovima« (str. 6). Ipak »hrvatski knezovi ne bijahu nosioci svekolike državne vlasti«, jer »ova je stajala u općini i njezinu zastupstvu« (str. 7). Riječ kralь nije slavenska već »polazi od njemačkoga 'Karl', tj. od imena franačkoga Karla, raširena u appellativum«. To potvrđuje i činjenica da te riječi nema u najstarijim slavenskim spomenicima i »udomaćila se za nosioce vrhovne državne vlasti samo kod onih slovjenskih plemena, koja su stajala u doticaju s njemačkom državom i od nje primala različite uredbe: u Čeha, Poljaka, Hrvata i Srba«. Dok je u Češkoj, Poljskoj i Bugarskoj došlo do promjene vladarskih naslova pod »neposrednim doimanjem inostranstva«, u Hrvatskoj je »unutarnja snaga državna, poduprta vanjskim uspjesima, stvorila ono preobraženje« (str. 8). Tomislav je »opirući se o jaku državu, smio kneževstvo preobraziti u kraljevstvo pa time posvema prekinuti stare veze s bizantinskim, slabim i raskalašenim dvorom« (str. 14). Krunu mu je poslala ili »apostolska stolica koja je po ondašnjim shvaćanjima o međunarodnom pravu dijelila časti i krune kraljevske«, ili je Tomislav, možda, i »sebi sam stavio krunu na glavu...« (str. 15).

[64] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 414.

[65] Thomas, str. 38. »Ab isto Dirsciscla(u)o ceteri successores eius reges Dalmatie et Chroatie appellati sunt. Recipiebant enim regie dignitatis insignia ab imperatoribus Constantinopolitanis et dicebantur eorum eparchi siue patritii«.

[66] Prema tekstu što stoji na ploči kraljice Jelene: (quae fui(t) uxor Mihaeli regis, materque (Stefani r)egis. Lj. *Karaman*, Živa starina, str. 56.

pojavu u Hrvatskoj.[67] To više što u sačuvanoj prepisci između Tomislava i pape Ivana X nema nikakva spomena o kruni. Zato se ovo pitanje ne može smatrati konačno riješenim.[68]

Uzmemo li u obzir činjenicu da se Tomislav odupirao bugarskom neprijatelju kao ravnopravan protivnik, čini nam se na prvi pogled neshvatljivom druga činjenica, naime, da Tomislav nije i na jadranskoj obali zabilježio isto takav uspjeh. Zar zaista nije imao dovoljno snage za priključenje bizantske teme koja je već nekoliko stoljeća prkosila Hrvatima zatvarajući im slobodan prilaz na Jadran u velikom dijelu obale?

Naoko logična posljedica Tomislavove jakosti na moru koju je bez dovoljno osnove preuzimala čitava starija historiografija, nestaje kad se razmotri stoljetna bizantska politika na Jadranu. Prije svega, Bizant nije bio nimalo sklon svoju pokrajinu koju je pred nekoliko desetljeća podigao na temu žrtvovati trenutnom uspjehu političkog saveza. On nikad nije prepuštao vlast u svojim pokrajinama strancima, već je, uostalom kao i toliki drugi, ustrajao na naslovima i popisima zemalja i onda kad ih nije imao u svojoj vlasti. Prepuštanje Dalmacije bilo kome značilo bi za Bizant potpuno pogrešan korak. Tā, ne valja zaboraviti i to da je Simeon natjerao Tomislava u bizantski savez i da Bizant očito nije ni htio ni mogao misliti na »nagradu«. Druga bi dakako bila stvar da je Tomislav mogao očekivati diobu vlasti s bugarskim carem. Dakle, ako je oba saveznika povezivala politička nužda, onda se nije trebalo međusobno nagrađivati.

[67] Gottschalk je još za Trpimira tvrdio da ga njegovi ljudi nazivaju carstvom odnosno kraljevstvom, dok mu on sam daje titulu rex. Vidi str. 225. Tek za Zvonimira doznajemo da titula rex hrvatskih vladara odgovara zaista hrvatskoj riječi kralь. Ali prije nego što bismo se uputili u bilo kakvo zaključivanje, valjalo bi ispitati koju titulaturu upotrebljava papinska kancelarija za vladare uopće, a za slavenske ili hrvatske vladare posebno. Ne čini nam se dovoljnim dokazom to što pape doista čine u IX i X st. razliku između vladarskih naslova u Hrvatskoj. Važno je istaknuti također i to da zapadne kancelarije vrlo često upotrebljavaju izraz rex ili reges, reguli za slavenske vladare. Uostalom, još nije točno ispitan ni način na koji su dolazile Slavenima različite vladarske titule. Nedavno je Gy. *Moravcsik*, Zur Geschichte des Herrschertitels 'csar' — 'carь', str. 229. i d. ustvrdio da su Slaveni preko latinskoga preuzeli naslov cezar.

[68] Posve razumljivo da se »terminološki dokaz može donekle poduprijeti političkim položajem Tomislavove Hrvatske, ali kod takva zaključivanja moramo biti svijesni da smo jednu — i ne jedinu — od titula što su ih strane kancelarije upotrebljavale za naše vladare preveli našom rječju kralj. Jer kad bismo doista željeli biti dosljedni, onda bismo ne samo Trpimira, nego i neretljanskoga kneza Berigoja morali nazivati također kraljevima. Prema tome, radi se o pobjedi koncepcije nad terminom, pa to treba priznati ublaživanjem potpuno sigurne tvrdnje o kraljevstvu i kraljevini u doba Tomislava« (N. *Klaić*, O nekim pitanjima hrvatske povijesti, str. 416).

Dosadašnje se mišljenje[69] o predaji Dalmacije Tomislavu zasnivalo ne samo na pogrešnoj interpretaciji jednog izvora[70] nego i na mimoilaženju onih koji su za to pitanje mogli biti jedino mjerodavni, tj. službenih popisa bizantskih činovnika u X st. Iskrivljeni tekst datacije prvoga splitskog sabora[71] služio je dosad kao podloga za zaključak o predaji Dalmacije Tomislavu. Ispravljajući tekst originala, Rački je, kao i svi poslije njega, riječ »consulatu peragente in provintia Croatorum et Dalmatiarum finibus Tamisclao rege« uzeo kao dokaz Tomislavove vlasti dotično njegova »prokonzulata« nad bizantskom Dalmacijom. Iako sam sama, držeći se originalnoga teksta pretpostavljala da se riječi »sanctissimo consulatu« odnose na papu Ivana X[72] i dovodila sam to u vezu sa zastarjelim načinom datiranja papinske kancelarije,[73] danas prihvaćam korekturu spomenutoga teksta, ali ne i tumačenje starije historiografije. Jer kad bismo doslovce tumačili tekst onda bismo bili primorani zaključiti da je Tomislav bio konzul (ili prokonzul) i u Hrvatskoj, a ne samo u Dalmaciji.

Međutim, službeni popisi bizantskih činovnika iz početka X st. ne spominju nikakve promjene u Dalmaciji.[74] U njima nema hrvatskoga vladara kao arhonta bizantske pokrajine. Bizant je doduše šakom i kapom dijelio časti i naslove dakako počasne, ali nije ustupao drugima vlast u svojim, ionako ugroženim dijelovima carstva. Zato je Tomislavova susjeda Mihajla Viševića odlikovao titulom patricija i antipata,[75] ali je potpuno pogrešno na osnovi takva naslova zaključivati da je car zato Mihajlu Viševiću »bar privremeno povjerio upravu i obranu carskih gradova Dubrovnika i Kotora«.[76]

Napokon, odnos dalmatinskih gradova prema Tomislavu za crkvenih sabora isključuje mogućnost zaštite hrvatskoga vladara nad njima. Odnos je Dalmatinaca bio prema hrvatskom vladaru tako neprijateljski da on

---

[69] Vidi pregled mišljenja, iako ne sasvim potpun, u J. *Ferluga*, Vizantiska uprava, str. 81. i d.

[70] Osnovnu je zabunu unio u čitavo pitanje nespretni kompilator papinskih pisama i saborskih zaključaka iz 925. i 928. god. koji je na početak izvornog materijala stavio nekoliko rečenica, sastavivši iz nama danas poznatog i nepoznatog izvornog materijala. Prije nego što će spomenuti papinska pisma kompilator datira vrijeme kad se to zbilo, ali tako da samo spominje ličnosti bez ikakvih kronoloških podataka. Originalni tekst glasi ovako: »Tempore Joannis pape sanctissimo consulatu peragente in provincia Croatorum et Dalmatiarum finibus Tamisclao rege et Michaele in suis finibus presidente duce«. Hist. Sal. maior, str. 98. F. Rački je sanctissimo originala ispravio u sanctissimi i time donekle izmijenio tekst. Documenta, str. 187.

[71] Kako pitanje vlasti hrvatskih vladara nije samo naučni problem, hrvatska je historiografija dosljedno slijedila Račkoga u tvrdnji da je Tomislav vladao Dalmacijom.

[72] Vidi N. *Klaić*, U povodu priloga Lj. Karamana, str. 414.

[73] Jer papinska je kancelarija kao jedina u Italiji upotrebljavala vladarsko datiranje prema godinama konzulata. Posljednji primjer isprave u kojoj se navodi »postconsulatum« franačkoga vladara Ludovika potječe od Sergija III iz 904. god. H. *Bresslau*, Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien, str. 838. i d.

[74] J. *Ferluga*, n. dj., str. 81. i d.

[75] U 33. poglavlju DAI kaže car pisac da rod »antipata i patricija Mihajla, sina Višetinog, zahumskoga arhonta potječe od nekrštenih stanovnika na rijeci Visli«. Documenta, str. 393; Const. Porphyr., str. 160, 162; Viz. izvori II, str. 60.

[76] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 412.

sam očito nije ni pomišljao na to da ih zaštiti. Uostalom, gradove i nije trebalo braniti jer se Simeonovo osvajanje zaustavilo na dračkom tematu. Njegov je cilj Konstantinopol, a ne Jadran. Pa sve kad bismo mimoišli dokaze koji se protive mišljenju u Tomislavovoj vlasti nad Dalmacijom uvidjeli bismo da su korjenite promjene što ih doživljava bizantska tema upravo za Tomislava osnovni razlog da je Dalmacija i bez Bizanta i bez hrvatskoga vladara pošla svojim unaprijed točno određenim putem.

3. *Osnutak splitske metropolije*

Nakon burnih zbivanja u Dalmaciji druge polovice IX st. kad je ona podignuta na temu, a njezinu strategu oduzeta stvarna materijalna podloga vlasti, ova bizantska pokrajina ulazi u novu epohu svoje povijesti. Bizantska se stvarna vlast u njoj sve manje osjeća i ona više nema nikakvu važniju ulogu u političkim planovima Bazilijevih nasljednika. U borbi Bizanta s bugarskim carem Simeonom Dalmaciji nije zbog udaljenosti od bojišta povjerena nikakva zadaća. Stoga je, čini se, ona sama izabrala način kako da riješi crkveno pitanje, koje se, kako se vidjelo, postavljalo već vrlo ozbiljno za Branimira.

Nije slučaj da za rješenjem crkvenoga pitanja na Balkanu ne teži samo dalmatinska crkva. Neuspio pokušaj Teodozija da trajno dobije za sebe salonitansku stolicu nije urodio samo svađom između najoštrijih suparnika: salonitanskog i ninskog biskupa. Mnogo se teže morala osjetiti činjenica da na području nekadašnje salonitanske nadbiskupije nije pošlo za rukom osnovati samostalnu i nezavisnu crkvu. To je osobito moralo pogađati Tomislava, dostojnog suparnika bugarskog cara. Najzad, osnivanje metropolije jednako tako se ticalo i zahumskog kneza čija je država također bila crkveno područje nekadašnje Salone. Stoga je u Rim upućena molba »hrvatskoga kralja i Mihajla s njegovim prvacima kao i biskupa Dalmacije«. Oni mole papu »da se udostoji poslati svoje biskupe i monitorij, koji će sadržavati dogmu kršćanske vjere«.[77] Posve razumljivo, papa nije oklijevao. Poslao je svoja dva biskupa[78] s pismima i nalogom da na crkvenom saboru rasprave »sa spomenutim osobama, sucima i biskupima o zlu koje treba iskorijeniti i o bogu ugodnom koje treba potvrditi«.[79]

---

[77] Documenta, str. 188; Hist. Sal. maior, str. 98. »Beatissimo igitur Joanne romane ecclesie presidente cathedra, dictus Croatorum rex et Michaele cum suis proceribus simulque episcopis Dalmatiarum... consulenter poposcerunt dictum venerabilem papam, ut ad eos destinare dignaretur episcopos suos et monitorium chrystiane religionis dogma continentem«.

[78] To je bio ankonitanski biskup Ivan i palestrinski biskup Lav. Vidi Documenta, str. 189; Hist. Sal. maior, str. 98.

[79] Documenta, str. 188; Hist. Sal. maior, str. 98. »...destinavit, ut cum prefatis personis, iudicibus et episcopis sinodaliter congregatis et perpera extirpare et deo placita sancire deberent«.

Ponovno miješanje Rima u prilike na Balkanu rezultat je i bugarsko-bizantskih ratova, a ne samo poziva koji je papa primio iz Dalmacija, odnosno iz »Sklavinija«. Naime, uoči sabora došlo je, kako je već spomenuto, do ponovnog zbliženja između Rima i Konstantinopola u času kad je papa posredovao između bugarskog osvajača i pritisnutog cara. Nije neopravdana pretpostavka da je car tada dopustio papi da odlučuje o crkvenim prilikama u nekad oduzetom Iliriku. Manje je vjerojatno da se ta promjena provela time što se patrijarh svečano odrekao jurisdikcije nad dalmatinskim varošima i otocima.[80] Ali, napokon, to i nije bitno. Borba za bugarsku crkvu dokaz je da su patrijarh i papa bez svečanih obećanja i odricanja jedan drugome otimali podložne crkve.

Međutim, papa Ivan X osjećao se toliko nadmoćan nad dalmatinskim svećenstvom da mu se ni u onoj situaciji nije ustručavao uputiti vrlo oštre riječi. Tä biskupi su se sami na njega obratili da ih pouči. On se prije svega čudi što su toliko godina zanemarili vezu s rimskom crkvom, iako je ona jedina prava nasljednica Kristova, bez ljage i mane, crkva od koje sve druge crkve treba da prime nauku prave vjere. Nadalje, papa vrlo žali što je doznao da se na području njihovih, dakle dalmatinskih biskupija, širi neka nauka koju on ne nalazi u svetim knjigama, a oni šute i slažu se s time. To je neka »Metodova nauka« (Methodii doctrina). Ali, neka se biskupi čuvaju jer će i sam anđeo biti proklet bude li naučavao krivu nauku. Zato neka nastoje iščupati taj »zao kórijen« u svojoj zemlji tako da se među Slavenima vrši služba božja samo na latinskom, a ne na kojem drugom jeziku.[81]

Prema tome, papa, ne spominjući uopće ninskoga biskupa, kori dalmatinsko svećenstvo zbog toga što se na području njegove crkvene jurisdikcije upotrebljava slavenski liturgijski jezik. Papa je tako na neki način unaprijed odredio stav crkvenoga sabora prema pitanju crkvenoga područja, jer je mimoišao hrvatsku crkvu na čelu s ninskim biskupom.

Posve razumljivo, dalmatinsko je svećenstvo jedva čekalo da u smislu papinih tvrdnji riješi pitanje crkvene jurisdikcije u prostranoj slavenskoj zemlji.

Papa je morao odgovoriti i na pismo Tomislava i Mihajla Višević a. Nazvavši, kao i njegov predšasnik, Slavene osobito dragim sinovima rimske crkve, i to takvima koji su tobože od početka pripadali upravo njegovoj sveopćoj crkvi, on ih je također pozvao da ne upotrebljavaju u

[80] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 411.

[81] Documenta, str. 189; Hist. Sal. maior, str. 95—96. »Et quia fama revelante cognovimus per confinia vestre parochie aliam doctrinam pululare, que in sacris voluminibus non reperitur, vobis tacentibus et consentientibus, valde doluimus, iuxta illud apostoli: »Si quis etc ... Sed absit hoc a fidelibus, qui Christum colunt et aliam vitam per orationem se credunt posse habere, ut doctrinam evangelii atque canonum volumina apostolicaque etiam precepta pretermittentes, ad Methodii doctrinam confugiant, quam in nullo volumine inter sacros autores comperimus. Unde hortamur vos dilectissimi, ut cum nostris episcopis, Joanne silicet ... et Leone ... iuncti cunctaque per sclaviniam terram audacter corrigere satagetis; Ea videlicet ratione, ut nullo modo ab illorum supradictorum episcoporum doctrina in aliquo deviare presumatis. Ita ut secundum mores sancte romane ecclesie Sclavinorum terra ministerium sacrificii peragant in latina silicet lingua, non autem in extranea ...«.

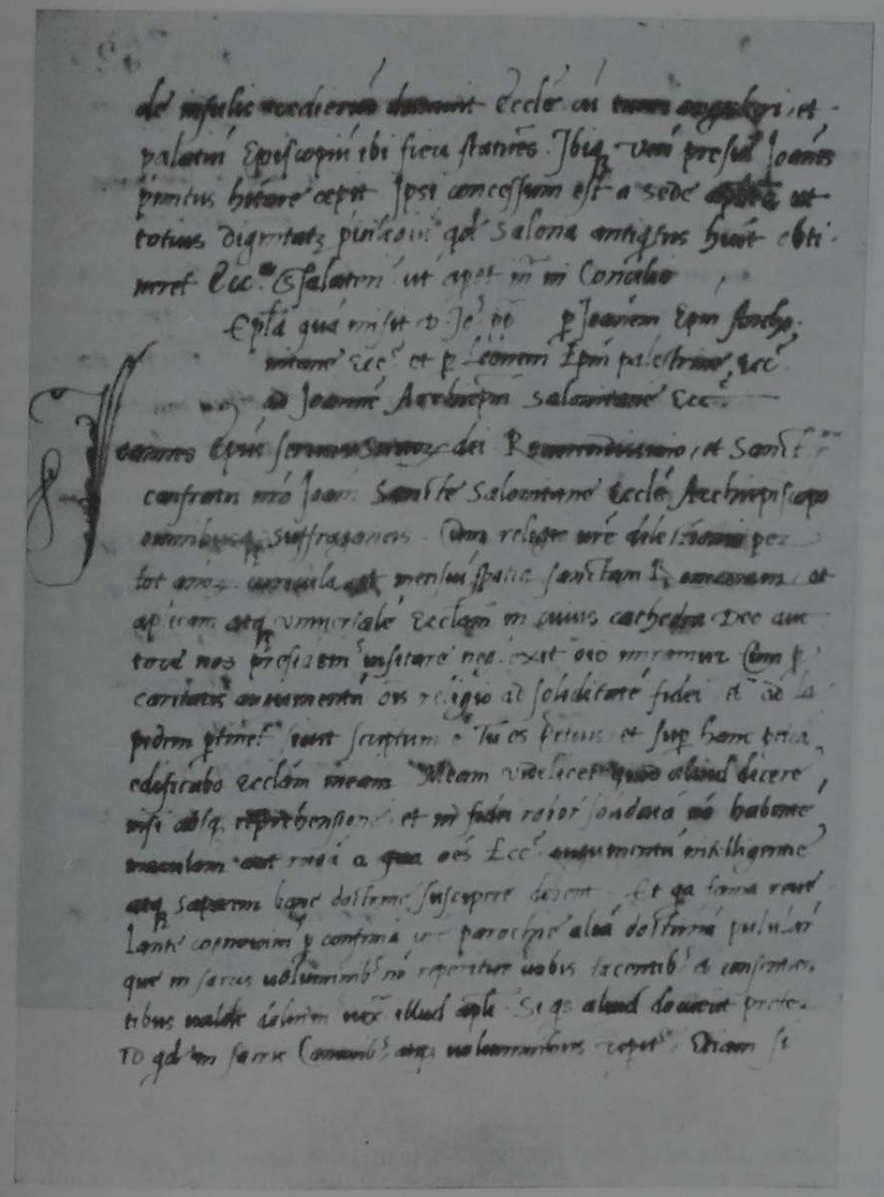

PAPA IVAN X SPLITSKOM NADBISKUPU IVANU I NJEGOVIM SUFRAGANIMA

crkvi »barbarski« slavenski jezik. Neka dakle slušaju u svemu njegove biskupe ne žele li se odvojiti od njegova društva.[82]

Međutim, papina se želja nije tako brzo ispunjavala kako je on to zamislio. Prije svega, dalmatinski biskupi kojima je upotreba i drugih liturgijskih jezika, a ne samo latinskoga bila pod carigradskim patrijarhom dopuštena, morali su se začuditi papinu zahtjevu. Tä, ako je papi zaista bilo stalo do toga da privuče slavenske zemlje ili da priveže dalmatinski

[82] Tekst drugoga pisma vidi Documenta, str. 189—190; Hist. Sal. maior, str. 96—98.

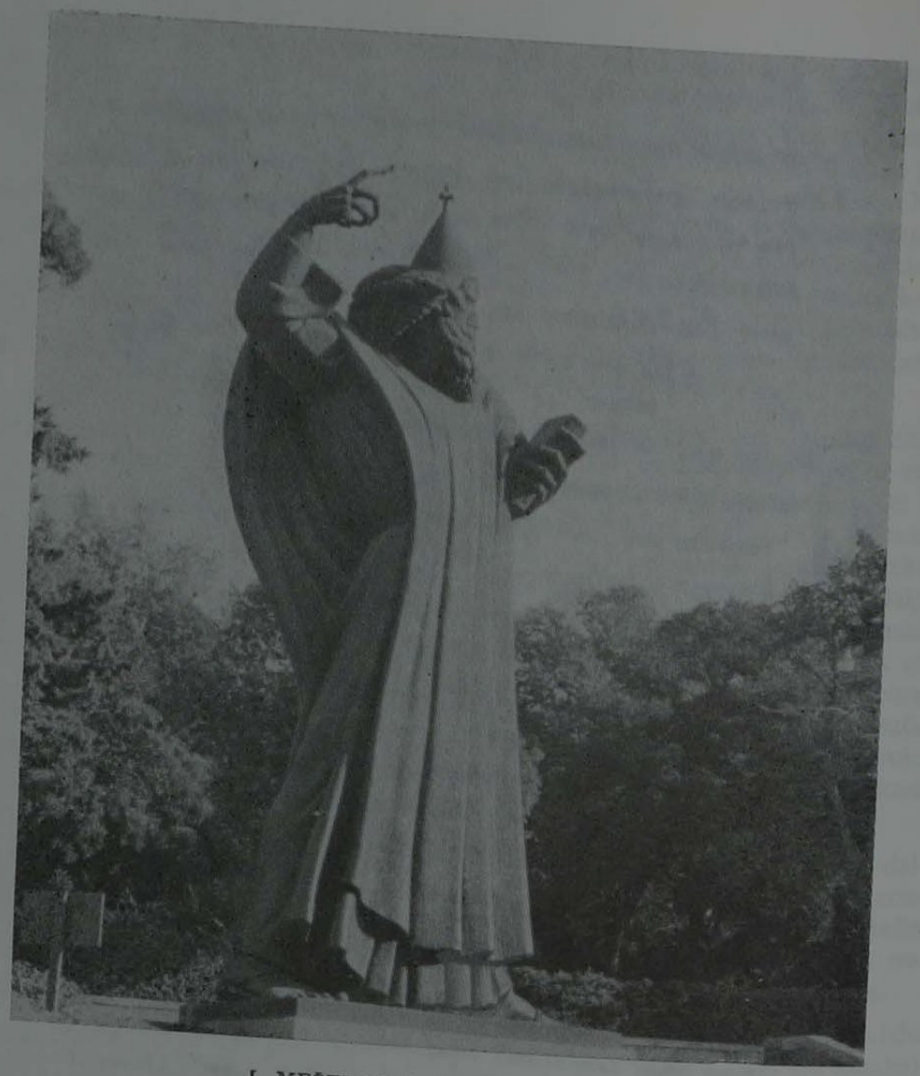

I. MEŠTROVIĆ, GRGUR NINSKI

PAPA IVAN X TOMISLAVU I MIHAJLU ZAHUMSKOM

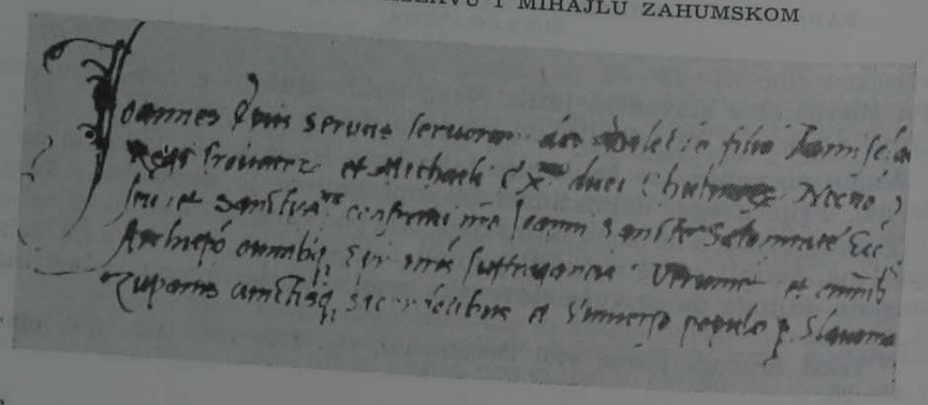

episkopat uz Rim zašto zahtijeva od jednih i drugih da se odreku »Metodove nauke«? Koliko se Ivan X razlikovao od Hadrijana II koji je popuštanjem i odobrenjem rada slavenskih apostola postigao sjajne rezultate upravo u slavenskim zemljama! Uostalom, previše kritički stav pape prema dalmatinskim biskupima u času kad ih je nastojao privući na svoju stranu brzo se papi osvećuje. Sabor je naime pošao u raspravljanju svojim putem.

Čim je jednom bila nabačena ideja o uspostavi salonitanske crkve, ona se morala otad nametati i slavenskom i dalmatinskom svećenstvu kao najpreća zadaća. Ako je Teodozije iskoristio svoje veze s akvilejskim patrijarhom i papom, dalmatinsko će svećenstvo sada upotrijebiti u borbi mnogo sigurnije sredstvo: tobožnji apostolicitet Salone. Hrvatski se biskup dakako ne može pohvaliti da je njegova stolica baštinila prava stare Salone, u kojoj je tobože propovijedao blaženi Dujam poslan od apostola Petra. To je mogao tvrditi samo splitski biskup. Položaj je ninskoga biskupa bio to teži što je crkva zabranjivala obnovu biskupija u malim mjestima ili u selima.[83] Dakle, Grgur koji je tada bio ninski biskup mogao se pribojavati da će dalmatinski biskupi upotrijebiti i te kanonske odredbe da ga onemoguće. Međutim, ni splitski biskup nije vjerojatno bio potpuno uvjeren da će uspjeti jer se njegov zahtjev da upravo on bude primas Dalmacije protivio dotad općenito priznatom običaju u Bizantu, ali i zapadnoj crkvi, prema kojemu su metropolite bili biskupi glavnoga grada provincije (metropole). To on nije bio. Suparnik će mu bez sumnje biti zadarski biskup.

Sakupivši slavenske i druge prvake i suce,[84] papini su poslanici počeli u Splitu vijećati u prvom redu o tome tko će biti metropolita. Očito je nakon žestokog raspravljanja najzad pobijedio splitski prijedlog, na što upućuje već prvi zaključak sačuvanih akata; primat može imati samo ona crkva u kojoj počivaju kosti blaženoga Dujma. Samo njezin biskup ima metropolitanska prava, tj. pravo sazivanja koncila i posvećivanja bis-

---

[83] Osim toga, još je na koncilu u Sardici 343. god. bilo zaključeno da »licentia danda non est ordinandi episcopum aut in vico aliquo aut in modica civitate, cui sufficit unus presbyter, quia non est neccesse ibi episcopum fieri ne vilescat nomen episcopi et auctoritas«. B. *Kurtscheid*, Historia iuris canonici, str. 107.

[84] Kompilator saborskih zaključaka izričito kaže: »Quique pervenientes dicti episcopi, Dalmatiarum peragrantes civitates et Croatorum atque Serborum (?) proceribus convenientes, congregati(s) in Spalato episcopis et iudicibus, celleberrimum concilium peragere«. Documenta, str. 195; Hist. Sal. maior, str. 98—99.

Prema tome, jedna od osnovnih pogrešaka onih historičara koji osuđuju politiku Tomislava prema Hrvatskoj crkvi upravo je ta da nemarno čitajući tekst uvoda pretpostavljaju prisutnost hrvatskoga vladara na saboru u Splitu. Da je Tomislav doista bio u Splitu, sastavljač uvoda bi to sigurno rekao kao što je rekao kasnije kad je Madalbert pozvao u Split hrvatskoga kralja da riješe spor oko ninske biskupije. Documenta, str. 195; Hist. Sal. maior, str. 103. Na tu je činjenicu ispravno upozoravao još pred četrdeset godina V. *Klaić*, Dva slovenska učenjaka o starijoj historiji Hrvata, str. 190—91.

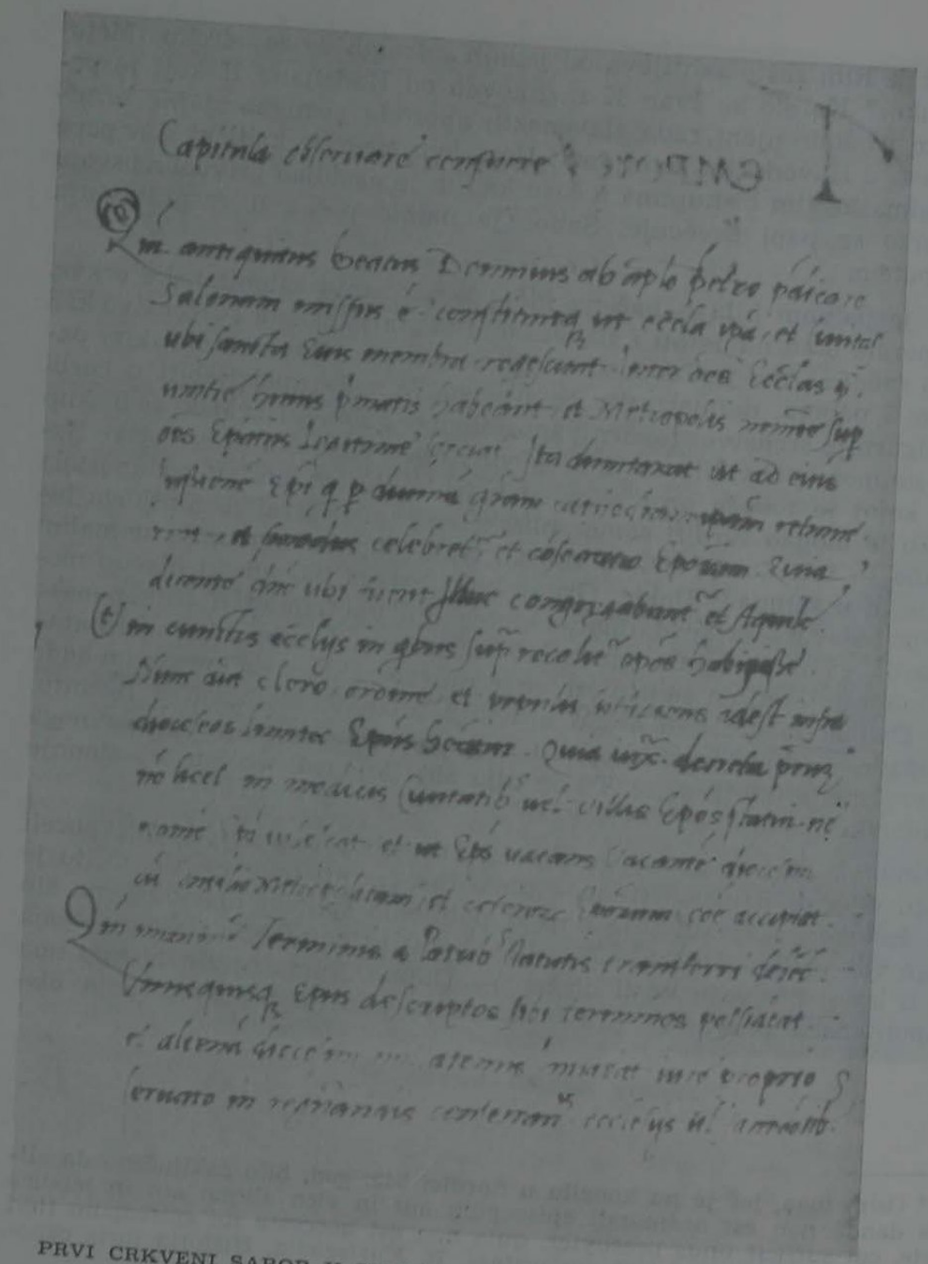

PRVI CRKVENI SABOR U SPLITU 925. GOD. (I i II ZAKLJUČAK)

kupa.[85] No kako ne bi bilo nikakve sumnje u to gdje se otad unaprijed mogu osnivati biskupije, dopušteno ih je obnavljati samo u nekadašnjim

[85] Documenta, str. 190; Hist. Sal. maior, str. 99. »1. Quoniam antiquitus beatus Domnius ab apostolo Petro predicare Salonam missus est constituitque, ut ecclesia ipsa et civitas ubi sancta eius membra requiescunt inter omnes ecclesias provintie huius primatis habeat et metropolis nomine super omnes episcopatus legitime sortiatur, ita dumtaxat, ut ad eius iussionem episcopi, qui per divinam gratiam cathedram ipsam retinuerint, et sinodus celebretur et consecratio episcoporum; quia dicente domino: ubi fuerit (corpus) illuc congregabuntur et aquile«.

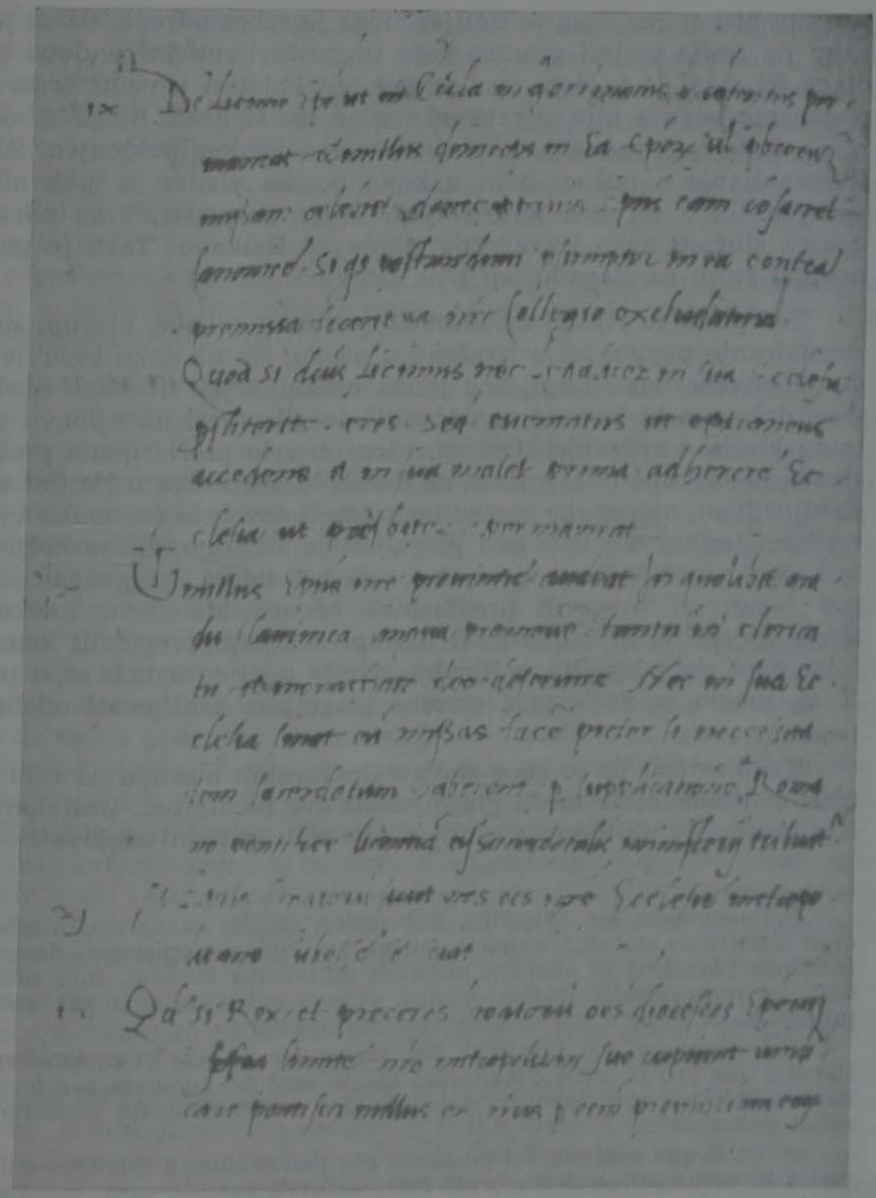

PRVI CRKVENI SABOR U SPLITU 925. GOD. (X ZAKLJUČAK)

sjedištima biskupija (čl. 2).[86] Ovo prvo javno raspravljanje o granicama dalmatinskih biskupija i o podjeli biskupija odaje sukobe među dalma-

[86] Documenta, str. 191; Hist. Sal. maior, str. 99. »2. Ut in cunctis ecclesiis, in quibus supra recolitur episcopos habitasse, nunc autem clero, ordine et populis sufficiens adest, infra dioceseos limites episcopus habeatur. Quia iuxta decreta patrum non licet in modicis civitatibus vel in villis episcopos statui, ne nomen episcopi vilescat; et ut episcopus vacans vacantem diocesim cum consilio metropolitani et ceterorum episcoporum comune accipiat«.

tinskim biskupima zbog teritorija. Stoga je sabor odredio da ni jedan biskup ne smije prijeći granice koje su postavljene još u doba crkvenih otaca (čl. 3.).[87] U to doba kad je puk još kolebao između križa i svojih poganskih bogova nije ni crkveni posjed bio siguran. Stoga sabor zabranjuje da se crkvi oduzimaju posjedi koji su jednom poklonjeni (čl. 4 i 5).[88] Raspravljanje o pučkoj buni u kojoj pogiba vladar, a ipak nitko nije kažnjen,[89] i o servima koji ubijaju svoga gospodara[90] ne odražava ni u kom slučaju neko izvanredno stanje na Balkanu. Tako je posvuda u novoj Evropi na Zapadu, ali i na Istoku.

Tek pošto su riješili međusobne sporove i sukobe, biskupi su uzeli u razmatranje papinu želju izraženu u pismu. No na neko bezuvjetno ukidanje slavenskoga liturgijskog jezika nisu ni htjeli ni mogli misliti. Štoviše, dalmatinski biskupi su dopustili da glagoljaši na njihovu području budu klerici i redovnici. Oni su, nadalje, vrlo proračunano prebacili na rimskoga biskupa odgovornost za nestašicu svećenika u svojim crkvama. Zaključili su, naime ako oni ne budu imali dovoljno svećenika vještih latinskom jeziku, dopustit će i glagoljašima služenje službe božje ako im to i papa odobri.[91] Papa vjerojatno neće biti toliko uskogrudan jer je najzad jedan od njegovih predšasnika odobrio Metodovu nauku. Ali se stječe dojam da su dalmatinski biskupi namjerno prepustili konačnu odluku papi zbog toga što je Rim bio odviše udaljen a da bi se, u prilikama X st. moglo za svakoga svećenika glagoljaša zahtijevati odobrenje od pape.

Tako se čini da je zbog stava dalmatinskih biskupa na čelu s novim metropolitom ostalo među glagoljašima sve po starom. Uostalom, drugačije stanovište u pitanju glagoljaša nije smio papa ni očekivati od dalma-

[87] Documenta, str. 191; Hist. Sal. maior, str. 99. »3. Quoniam minime termini a patribus statuti transferri debent, unusquisque episcopus descriptos sibi terminos possideat et alienam diocesim nullatenus invadat, iure proprio servato in regenerandis (cathecumenis), consecrandis ecclesiis vel sacerdotibus promovendis atque a suo episcopo chrisma accipienda.

[88] Documenta, str. 191; Hist. Sal. maior, str. 99. »4. Ut possessiones ecclesiarum, que pro peccatis conditorum oblate sunt ad honorem sanctorum, secularibus minime mancipentur, quia res deo semel dedicata humano dominio subdi non debet.

5. Ut si qua ecclesia vel possessio per privilegium a fidelibus sub anathematis in principali ecclesia beati Petri apostoli subdite sunt, minime subtrahantur, quatenus et offerentibus et res ipsa tuentibus Chrysti clavigeri Petri tueantur suffragiis«.

[89] Documenta, str. 191; Hist. Sal. maior, str. 100. »Ut si divino iudicio in tumultu plebis princeps provincie occidatur, quia quod a multis conmittitur inultum manet, vel pro ipso reatu qui ignoscunt obnoxii debent esse; pro ipsa anima helemosinas facere et si quam ecclesiam dedicavit, vel libertos fecit, deffendere uxorem aut filios fovere benigne«.

[90] Documenta, str. 191; Hist. Sal. maior, str. 100. »Ut si quis malignus diaboli spiritu affato, singulari consilio, sicut Judas, dominum suum occiderit, lapide a collo suspenso, fero corpore precinctus, exul peniteat«.

[91] Documenta, str. 192; Hist. Sal. maior, str. 101. »Ut nullus episcopus nostre provintie audeat in quolibet gradu slavinica lingua promovere; tantum in clericatu et monachato deo deservire (admittimus). Nec in sua ecclesia sinat eum missas facere, preter si neccessitatem sacerdotum haberent per supplicationem a romano pontifice licentiam eis sacerdotalis ministerii tribuatur«.

tinskih biskupa. S jedne strane, njima je bilo pretijesno u malim granicama njihovih dijeceza pa su mogli računati na proširenje samo na račun slavenskih država u kojima bi glagoljica bila bez sumnje radosno dočekana. Glagoljica i slavenski liturgijski jezik mogli su vrlo dobro poslužiti kao mamac za vjernike njihova najvećeg suparnika ninskoga biskupa Grgura. Tā trebalo je bez sumnje tek osvajati zabačene i manje pristupačne krajeve planinske Hrvatske jer je malo vjerojatno da je u doba splitskih sabora kršćanstvo već onamo prodrlo. S druge strane, hoće li nepromišljenim odredbama koje nisu u skladu s njihovim nazorima i dotadašnjim običajem u upotrebi liturgijskog jezika otuđiti slavensko svećenstvo na svom crkvenom području?

Završivši tako raspravljanje o svojim problemima i udovoljivši papinoj želji, dalmatinski su biskupi morali pristupiti rješavanju najtežeg pitanja: kakav će stav zauzeti prema hrvatskom ili ninskom biskupu (episcopus Croatorum). On je bio mnogo opasniji protivnik od zadarskoga biskupa koji se također opire izboru splitskoga biskupa za metropolitu. Hrvatski biskup ima golemo područje i on bi već prema tome morao biti metropolita. Uz njega su hrvatski vladar i njegovi velikaši (rex et proceres Croatorum), koji ne samo da se ne slažu s odlukom o splitskom primasu nego nastoje dijeceze dalmatinskih biskupa priključiti teritoriju odnosno crkvenom području i vlasti ninskoga biskupa, dakako kao novoga zamišljenog metropolite. Stoga dalmatinski biskupi prijete hrvatskome vladaru da će na području njegove države — bude li to zaista učinio — obustaviti pokrštavanje i posvetu crkava i svećenika.[92] Tomislavova obrana vlastitog biskupa bila je svjesna i nužna. On nije smio dopustiti — bar što se njega samoga tiče — da metropolitom postane biskup bizantske provincije u kojoj je on nepoželjan stranac i kojoj je opasan susjed. Osim toga, i dalmatinski biskupi kojih su biskupije bile mali otoci u hrvatskom crkvenom području ustručavali su se izabrati ninskoga biskupa kao metropolitu jer im je bio i previše opasan.

Tako je Split u izvanredno odlučnom času vrlo umješno smišljenom pričom o apostolicitetu stare Salone izigrao oba svoja opasna protivnika. To je bez sumnje bio najodlučniji čas u splitskoj srednjovjekovnoj povijesti, jer je do nedavno malo naselje u Dioklecijanovoj palači jedva tko i poznavao. Splitu je upravo metropolitanska vlast njegova nadbiskupa u tako kratkom razmaku podigla ugled da već Ivan Đakon nalazi krajem stoljeća za njega samo najpohvalnije izraze. On je »najplemenitiji i vrlo čvrsti grad«.[93] Na nagli uspon Splita treba gledati u svjetlu tadašnjih shva-

[92] Documenta, str. 192; Hist. Sal. maior, str. 101. »Quod si rex et procères Croatorum omnes dioceseos episcoporum infra limites nostre metropolitane suo cupiunt vindicare pontifici, nullus ex nostris per omnem provinciam eorum neque regenerationes faciat, neque ecclesias vel presbiteros consecret; tam(en) in suis sedibus conmorantibus pro misericordie opus quisquis ad nos accesserit consecrari, regenerari, crismam sibi dari poposcerit, abque scropulo omni per totam provintiam ipsa tribuant. De cetero autem ipsi, cum suo pontifice, deo reddant rationem de his omnibus, que in eis chrystiane religionis dogma deffuerit; nostra coram deo conscientia est absoluta«.

[93] Documenta, str. 427. Opisujući vojnu dužda Petra II Orseola, mletački kroničar Ivan Đakon kaže da je dužd došao do »Spaletinam nobillissimam et validam urbem, quae tocius Dalmaciae metropolis constat...«.

ćanja: to je doba kad u nedostatku svjetovnih predstavnika vlasti u gradovima na Mediteranu biskup preuzima i neke svjetovne funkcije.

Koliko god je na taj način u trećem desetljeću X st. počeo za srednjovjekovni Split nov život, za Hrvate je jednom zauvijek pokopana nada da bi njihov biskup mogao postati metropolita na području nekadašnje salonitanske crkve. Svu težinu položaja hrvatske crkve možemo shvatiti tek tako ako uzmemo u obzir da je za čitavo vrijeme narodne dinastije metropolita hrvatskog biskupa bio u stranoj političkoj jedinici, u Bizantskoj Dalmaciji. Hrvatski će vladar doduše nastojati da uspostavi ninsku biskupiju — to će mu poći za rukom tek u posljednjim desetljećima XI st. — ali ninski biskup neće više nikada imati takav položaj kakav je imao za Teodozija ili za Grgura.

Ninski biskup Grgur nije se zadovoljio zaključkom o primatu i on je uložio protest Rimu.[94] Ivan X bio je dovoljno oprezan i nije preuranjenom odlukom htio odbiti hrvatskoga biskupa. Stoga ga je pozvao da zajedno s jednim od dalmatinskih biskupa dođe k njemu u Rim kako bi zajednički riješili spor.[95] Međutim, čim se crkveni sabor postavio na stajalište historijskog prava splitskoga nadbiskupa, teško da bi i dobronamjerni Ivan X mogao što učiniti u korist Grgura. No, i tako ga je pretekla smrt, tako da su odgovor na Grugurev protest donijeli tek poslije dvije godine novi legati novoga pape Lava VI.

Naime, vrativši se iz Bugarske, gdje je uspješno posredovao u hrvatsko-bugarskom sporu, Madalbert je pozvao pred sebe u Split oba nezadovoljna biskupa, nadbiskupa Ivana kao i hrvatskoga vladara i njegove velikaše.[96] Ispitujući — kaže nepoznati sastavljač akata koji je sudjelovao na oba sabora — stare običaje provincije Dalmacije, on, tj. Madalbert, posve je razumljivo potvrdio primat crkve sv. Dujma i zapovijedio dalmatinskim biskupima da se pridržavaju starih granica biskupije. »A zna se da ninska crkva nije od starine imala biskupa nego arhiprezbitera pod jurisdikcijom biskupa«; dakle, neka ninski biskup ide u bilo koju od nekadašnjih biskupija: u skradinsku, sisačku ili omišku. A ako ga, nastavlja

[94] Documenta, str. 193; Hist. Sal. maior, str. 102. »Sed cum terminare cuncta legitime antiquo more prestolaremur... fuit fratris nostri epscopi nonensis, qui sibi vendicare cupiens primatum Dalmatiarum episcoporum, hoc quod non expediebat, contra dictam sinodum in auribus apostolicis iniustum iniecit certamen. Quam ob rem diversa et nuntiis recitantibus de his partibus, et literis patentibus non equalia, ambiguitas romane ecclesie facta, non diffinita ad nos et finienda adhuc epistola a beatissimo papa Joanne per legatum nostrum remissa est...«.

[95] Documenta, str. 193; Hist. Sal. maior, str. 103. »... suspendere hoc curavimus, ut ante nostram presentiam aut tu cum Gregorio, aut unus vester sufraganeus episcopus, veniens cuncta per ordinem nobis revelent, quatenus per viam justitie incedentes quicquid rectum est inter nos diffinire valeamus«.

[96] Documenta, str. 195; Hist. Sal. maior, str. 103. »... ad nos venerabilis Madelbertus episcopus in ecclesia spalatensi adveniens, sinodaliter nos episcopos Joannem, Forminum, Gregorium cum Croatorum principe et eius proceribus congregavit«.

drsko sastavljač akata prepričavajući raspravljanje na saboru, veseli golemi teret triju biskupija i nije zadovoljan samo s jednom, neka uzme sve tri na svoju i njihovu propast.[97]

Ovaj neprijateljski stav sabora odnosno dalmatinskih biskupa prema hrvatskom biskupu u prisutnosti hrvatskoga vladara pokazuje kako je uspješno posredovanje pape u Bugarskoj podiglo samosvijest i njegovu i njegovih poslanika. Pošto su izmirili protivnike, nametali su uvjete onome koji je bio popustljiviji.

Papa Lav VI u odgovoru na zaključke drugoga splitskog sabora bio je još oštriji od svoga poslanika. On je napao dalmatinske biskupe zbog toga što ne slušaju svoga metropolitu i što se ne zadovoljavaju dotadašnjim granicama biskupija. Međutim papa je bez ikakva oklijevanja odlučio riješiti smiješan položaj metropolite koji je dotad imao parohiju, kako sam papa priznaje, »unutar gradskih zidova«. Budući da je metropolita nasljednik Salone, treba da njegovo područje zahvaća »prostrane zemlje, sela i gradove i dvorove i crkve i narod«.[98] A prostrano se crkveno područje moglo pronaći samo na račun ninskoga biskupa Grgura. Prema tome, valjalo je dokinuti odluku sabora o slobodnom Grgurevu izboru triju predloženih biskupija i smjestiti ga onamo gdje će najmanje smetati. Zato je papa naložio Grguru da preuzme jedino skradinsku biskupiju i da ne prisvaja tuđe biskupije ako ne želi da bude izopćen.[99]

Takvom neočekivanom obratu na štetu ninskoga biskupa vjerojatno se nitko u Hrvatskoj nije nadao. Ta papa mu poručuje da ne otima ono što je dotad bilo njegovo područje. Tako je najzad završio spor potpunom pobjedom novoga metropolite, kojemu je i Lav VI poslao palij. Iako je bio pobjednik nad bugarskom vojskom, Tomislav je morao gledati kako se njegov biskup od prvaka u kraljevstvu pretvara u skromnoga sufragana splitskoga nadbiskupa.

Metropolitanska vlast i nadbiskupska čast nisu bile samo izvor velikog ugleda u zemlji. Ogorčena borba među suparnicima vodila se prije svega radi materijalnih prihoda koje je svaka crkva kao nova feudalna snaga uživala. Jezik na kojemu se vršila služba božja bio je, kao što se

[97] Documenta, str. 195; Hist. Sal. maior, str. 104. »Nonensis vero ecclesia non episcopum antiquitus, sed archipresbiterum sub dictione episcopi habuisse cognoscitur. Constat legitime, ut ipse episcopus in qualibet ecclesia ex his ecclesiis, que primis temporibus habuisse episcopos omnibus patet — cum sint itaque omnes populate et deo adiuvante sacerdotum et plebium copiam habentes — preponatur: sive in scardonitana ecclesia, vel sisciana, aut certe in delminiensis ecclesia. Quod si inmensum pondus pontificii (muneris) subire delectat et unum sibi dioceseum sufficere non vult, horum trium magnitudine diocesei ponderis ad interitum suum et eorum suscipiat«.

[98] Documenta, str. 196; Hist. Sal. maior, str. 105. »... spalatensem etiam archiepiscopum in Croatorum terra volumus ut propriam suam parochiam retineat, quemadmodum antiquitus salonitana ecclesia retinebat; quia non potest parochia infra muros civitatis (terminari), sed per longinqua spatia terrarum in plebibus et villis et curtis et ecclesiis et in populo antiquitus determinato (extendi)«.

[99] Documenta, str. 196; Hist. Sal. maior, str. 105—106. »Gregorium vero qui probitate temporis in Croatorum terra episcopus effectus est, precipimus in sola scardonitana ecclesia ministrare; alienas parochias ei precipimus nullo modo amplius usurpare, quia si fecerit, sine dubio a nostro pontificio excomunicatus manebit«.

moglo razabrati, potpuno sporedno pitanje i Grgur u onoj situaciji u kojoj se nalazio hrvatski biskup u odnosu prema papi nije imao razloga da se bori za njega. Dalmatinski su biskupi naprotiv mogli privući, kako je spomenuto, i slavenski svijet izvan svojih dijeceza nuđajući mu upotrebu jezika koji mu je bio razumljiv. Stoga i jest papin prijekor o upotrebi glagoljice upućen samo dalmatinskim biskupima. Papa, tada uopće ne spominje hrvatskoga biskupa Grgura.[100] (Prilog VII.)

Područje se splitskoga nadbiskupa poslije 925. god. proširuje do granica stare salonitanske nadbiskupije. Pravo je splitskoga nadbiskupa u Slavoniji u X st. očito više formalno nego stvarno jer preko Dinarida on nema ni jednoga sufragana. Kako je ninski biskup otjeran sa svoje stolice u Skradin — doduše nije poznato je li zaista onamo i otišao — velik dio njegova područja pripao je splitskom nadbiskupu. Upravo činjenica da metropolita nije dopustio svojim sufraganima da prošire područje svojih biskupija, još više je pridonijela njegovoj pobjedi. Tek će osnivanje novih biskupija u Hrvatskoj i Slavoniji u X i XI st. postepeno sužavati teritorij splitskoga prelata, iako će mu nadbiskupska vlast ostati u pretežnom dijelu zemlje. Potkraj XI st. oduzet će mu zagrebački biskup kao sufragan ugarskoga primasa teritorij Slavonije; na dalmatinskom području otima mu najprije dubrovački nadbiskup područje Gornje Dalmacije (potkraj X st.), a zatim u XII st. izdvaja se mletački dio Dalmacije na čelu s novim zadarskim nadbiskupom. Njemu će pripasti kao sufragani krčki, osorski i rapski biskup.

Zahvaljujući caru Konstantinu Porfirogenetu koji je vrlo marljivo sakupljao podatke o povijesti i tadašnjem stanju carske Dalmacije, sačuvani su iz sredine X st. dragocjeni podaci o dalmatinskim gradovima. Car posvećuje čitavo 29. poglavlje Dalmaciji i susjednim plemenima. Po točno utvrđenom planu pisac opisuje nastajanje gradova, zatim se zadržava na najvažnijim sakralnim i svjetovnim zgradama u svakom pojedinom gradu. Počevši svoj opis dalmatinskih gradova s Dubrovnikom, točnije Raguzom,[101] car tvrdi potpuno ispravno da se u središtu grada nalazi crkva sv. Stjepana u kojoj počivaju kosti sv. Pankracija.[102]

Osnovni pečat, i u carevo vrijeme daje Splitu Dioklecijanova palača. Stoga car izvodi ime Splita iz »male palače« (palation mikron).[103] On nas

[100] Documenta, str. 196; Hist. Sal. maior, str. 106. »Palium vero et usum palei Joanni sancte spalatensis ecclesie archiepiscopo, sicut antiqua consuetudo fuit, concessimus«.

[101] Documenta, str. 401; B. *Ferjančić* u Viz. izvori II, str. 20. Proučavajući imena gradova dalmatinske teme, P. *Skok*, Kako bizantinski pisci pišu, str. 161. utvrdio je »da car tačno razlikuje srpsko-hrvatska imena od romanskih. Imena romanskih gradova dalmatinske teme on piše ili čisto prema romanskom obliku ili im grecizira romanski dočetak. Nikada ne uzimlje za podlogu slovenske reflekse romanskih imena ili čista slovenska imena mjesto romanskih. Tako ne pozna imena *Dubrovnik* . . .«.

[102] Literaturu o crkvi sv. Stjepana u Dubrovniku vidi Viz. izvori II, str. 21, bilj. 40.

[103] Documenta, str. 402; Viz. izvori II, str. 21. P. *Skok*, n. dj., str. 162. i za ime ovoga grada konstatirao je da se car nije »držao tradicije, pa nije dao oblik, koji su Romani govorili, nego onaj koji se nalazi već u rimskim dokumentima . . .«. Careva je etimologija i ovdje izmišljena. Ime grada potječe prema kasnijem Skokovu mišljenju od grčkoga naziva za »trnovitu brnistru« (tj. biljku aspalathos). Vidi Postanak Splita, str. 24.

upoznaje i sa stanjem palače u X st. Od nje se, kaže car, do njegova vremena sačuvalo dosta malo: episkopija (biskupska palača) i hram sv. Dujma, nekad grobnica cara Dioklecijana. Današnji radovi na čišćenju podruma carske palače pokazuju da je Konstantin Porfirogenet bio vrlo dobro upućen u strukturu zgrade. Naime, i on tvrdi da su ispod grada bile nadsvođene prostorije koje su služile kao zatvor za progonjene kršćane.[104] Štoviše, car je točno opisao način kako su građeni zidovi i kako je Dioklecijan rasporedio prostorije u svojoj palači. Car također zna da se u Splitu nalaze relikvije sv. Anastazija. Careve vijesti o sv. Dujmu i Anastaziju i njihovim tobože pravim relikvijama svjedoče da je legenda na osnovi koje je Split početkom X st. pobijedio zadarskog i ninskog biskupa, bila općepoznata.

Osim uobičajenog etimološkog tumačenja imena — od kojega car ne odustaje ni u jednom opisu — o Trogiru ne zna gotovo ništa.[105] Budući da se trogirski biskup spominje prvi put tek za vojne Petra II Orseola na Dalmaciju (1000. god.), a 925. god. ga na saborima u Splitu još nema među sufraganima splitskoga primasa, formirana je negdje između tih godina trogirska biskupija. Car nam, na žalost, o tome ne kaže ništa. Ipak je Trogir poput ostalih dalmatinskih gradova imao u carevo vrijeme svoga sveca zaštitnika. Prema carevu svjedočanstvu, trogirski je zaštitnik sv. Laurencije. Budući da car tvrdi da u Trogiru počiva sv. Laurencije, to je legenda o njemu kao i o splitskom mučeniku i zaštitniku bl. Dujmu jednako lažna. Kosti su naime jednoga i drugoga mučenika bile još od VII st. u Rimu.[106] Međutim, značajno je da je Trogir promijenio svoga zaštitnika, jer je već u XII st. slavio Ivana Orsinija, svoga dugogodišnjega biskupa.[107]

I Zadru car posvećuje mnogo pažnje. Ne može naravno ni ovdje izbjeći tumačenje imena grada i kao i dotad, tumači ga vrlo naivno, možda samo s malo više dosjetljivosti. Naime, ime grada izvodi iz »romejskog jezika«, tj. ime grada Zadra potječe, kako on tvrdi, od riječi »iam erat«, što bi trebalo značiti da je Zadar već postojao u doba kad je osnovan Rim.[108] Taj primjer najbolje pokazuje koliko je car željan da na svakom

[104] Najnoviji radovi na čišćenju podruma u Dioklecijanovoj palači pokazali su da je carev opis točan. Vidi T. *Marasović*, Antičke grede u podrumima Dioklecijanove palače u Splitu i B. *Gabričević* - T. *Marasović*, Vodič kroz zapadni dio podruma Dioklecijanove palače i izložba antičke skulpture iz Arheološkoga muzeja u Splitu.

[105] To Tetrangurin, kako piše car ime grada Trogira, »zacijelo nije nikada glasilo ni moglo glasiti, samo zato, što je grad 'malen poput krastavca' . . .«. Budući da je riječ angurion = ugorak ušla u slavenske jezike, »moglo bi biti da je već ovdje pučka etimologija dovela u vezu ove dvije riječi«. P. *Skok* n. dj., str. 75. Vidi Mayerovo tumačenje u Viz. izvori II, str. 23, bilj. 47.

[106] Lovro nije bio dalmatinski, već rimski mučenik i poginuo je 258. god. F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 444, bilj. 32; Viz. izvori II, str. 23, bilj. 48.

[107] Vidi str. 14.

[108] Po mišljenju P. *Skoka*, n. dj., str. 75. ovaj je oblik imena pisan prema izgovoru dalmatinskih Romana »koji već od doba vulgarnoga latiniteta ne izgovaraju dočetno *m* i *t: ja era*«, ali je car jednostavno umetnuo *d* i *v*, »čime je učinio koncesiju slovenskom poluglasu u izgovoru ovoga mjesta: Zadъrъ > danas Zadar«. Vidi i M. *Suić*, o imenu Zadra, str. 95. i d.

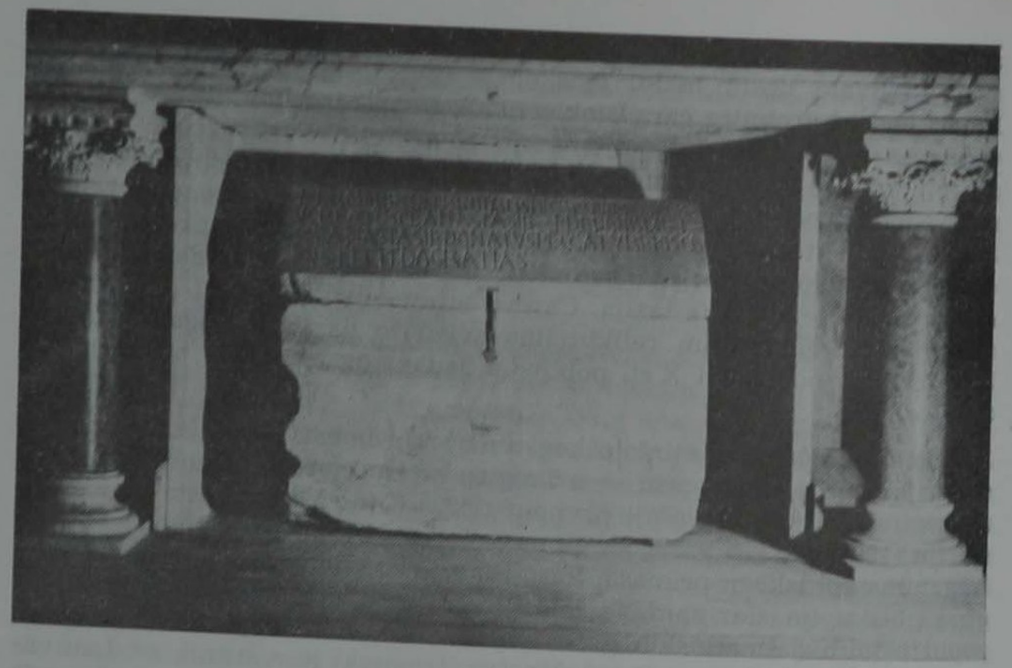

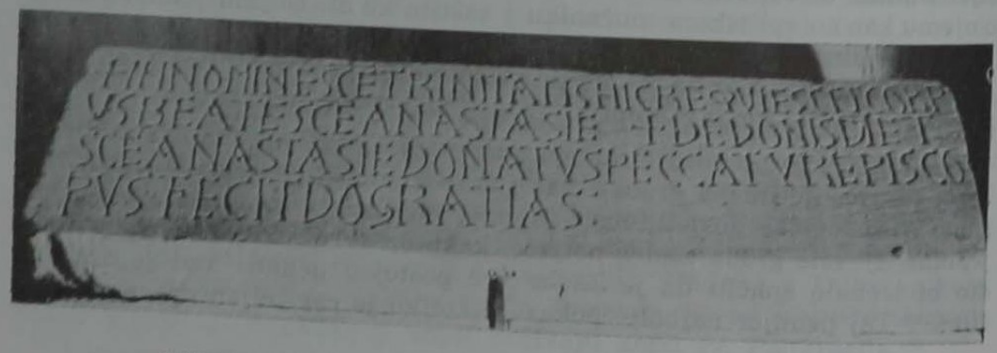

SARKOFAG SV. ANASTAZIJE, NATPIS NA SARKOFAGU

koraku istakne ulogu Bizanta, pa makar to bilo i uz cijenu prešućivanja historijske istine. Ipak je morao uz svoje tumačenje dodati da grad obično nazivaju Diadora. Po već utvrđenom redoslijedu car nastavlja redanjem podataka o gradskim svecima i zaštitnicima. U Zadru su u njegovo vrijeme kosti sv. Anastazije i sv. Krševana. Ondje se nalaze, osim toga prema carevoj tvrdnji i Krševanovi »sveti lanci«. Carevi su podaci o sv. Anastaziji točni jer se sačuvao njezin sarkofag, koji je dao načiniti prvi poznati zadarski biskup Donat.[109] On je prema kasnije sastavljenoj le-

[109] Biskup Donat je dao uklesati ovaj natpis: + IN NOMINE S/an/C/t/E TRINITATIS. HIC REQUIESCIT CORPUS BEATE S/an/C/t/E ANASTASIE. DE DONIS D/e/I ET S/an/C/t/E ANASTASIE DONATUS PECCATUR EPISCOPUS FECIT. DEO GRATIAS.

I. *Petricioli*, Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra, str. 252—253.

CRKVA SV. DONATA (ZADAR)

gendi o prijenosu svetičinih kostiju donio 807. god. moći iz Bizanta, kamo je bio pošao kao poslanik Karla Velikoga. Mletački dux Beato koji je bio zajedno s njim htio mu je prema pričanju legende oteti relikvije, ali se zbog bure na moru lađa vratila u Zadar i tako su kosti svetičine ipak ostale u gradu.[110] Iako je to legenda, ipak ona ima stvarnu historijsku jezgru i tumači nam činjenicu da su se i u Zadru našle relikvije dvaju svetaca. U opisu zadarskih crkava car se najprije zaustavlja na bazilici sv. Anastazije. Crkva je »bazilika, nalik na crkvu halkopratijsku,[111] s bijelim i zele-

[110] Literaturu o prijenosu kosti u Zadar do 1925. god. vidi F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 444, bilj. 34; A. *Dabinović*, Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije, str. 228. i d.; Viz. izvori II, str. 24, bilj. 52.

[111] Halkopratija je predgrađe u Konstantinopolu.

nim stupovima, sa starinski oslikanim ikonama, a pod joj je od divnoga mozaika«. Od te se prvotne katedrale danas nije sačuvalo ništa. Caru su pričali i o »dvostrukoj« crkvi sv. Donata. »A ima blizu nje i druga presvođena crkva sv. Trojice i iznad ove crkve opet druga nalik na katekumensku, u koju se ulazi zavojitim stubama«. Zagonetna struktura ove crkve koja je izdržala sve ratove do danas, iako je sagrađena na fragmentima rimskih građevnih ostataka, nije još uvijek potpuno riješena. No, s obzirom na to da je to centralna građevina bizantskog tipa, neki autori pretpostavljaju da je sagrađena početkom VI st.[112]

Između Zadra i Trogira umeće car opis grada Kotora,[113] jednoga od središta Gornje Dalmacije. Grad ima oko sebe, kaže car, tako visoke planine da sunce može vidjeti samo ljeti kad je na sredini neba. Zaštitnik grada je sv. Tripun,[114] »koji posvema liječi svaku bolest, ponajviše one koje muče nečisti duhovi«.

Sve do svršetka X st. nije došlo do promjene u političkom vrhovništvu nad Dalmacijom, iako su bitne promjene u crkvenoj organizaciji pomagale da se težište crkvenoga života postepeno prebaci na Split. U Zadru je još uvijek sjedište stratega, ali nema ni za to razdoblje, kao ni za kasnije, dokaza da je on zaista vršio vlast nad preostalim gradovima Dalmacija. Pluralni oblik Dalmacije, koji je prvi put pismeno zajamčen 925. god.,[115] odaje da su se strategovoj vlasti otimali prije svega gradovi Gornje Dalmacije (Dalmatia Superior), tj. oni koji su ležali jugoistočno od Splita. Njih je uostalom već odavno odvajao od Donje Dalmacije neretljanski bedem u kojem nije bilo romanskoga građanstva.

Materijalni su uvjeti za razvitak gradova u X st. povoljniji nego prije. Prije svega, nestalo je saracenske opasnosti, pa je trgovina bila nešto slobodnija. Nema doduše razloga sumnjati u to je li bizantski car

[112] M. *Prelog*, Pregled razvoja umjetnosti u EJ IV, str. 93. Protivno mišljenje vidi Lj. *Karaman*, Pregled umjetnosti u Dalmaciji, str. 20. Karaman zastupa mišljenje da je crkva podignuta početkom IX st. i da ju je dao podignuti zadarski biskup Donat »prema uzoru tadašnjih okruglih dvorskih kapela cara Karla Velikog«. Donat je boravio na carevu dvoru kao izaslanik dalmatinskih gradova, pa je to lakše, prema Karamanovu mišljenju, preuzeo franačke uzore.

[113] Car je bio vrlo dobro upućen u geografski položaj Kotora jer kaže da »grad Kotor znači na jeziku Romeja suženo i stisnuto zato što more ulazi kao neki jezik do 15 i 20 milja i na kraju mora je grad« (Viz. izvori II, str. 23). O carevoj etimologiji nije jedinstveno mišljenje. Vidi F. *Šišić*, n. dj., str. 440, bilj. 23; P. *Skok*, n. dj., str. 73.

[114] Car tvrdi da je crkva sv. Tripuna okrugla, što je točno jer se katedrala nalazi i danas na istom mjestu gdje je car smješta. Vidi I. *Stjepčević*, Katedrala sv. Tripuna u Kotoru, str. 66. Sv. Tripun je, kao i većina dalmatinskih svetaca zaštitnika odnosno mučenika, istočni svetac (iz Niceje). Prema vrlo kasnoj legendi njegove je moći otkupio Kotoranin Andrija već 809. god. Vidi A. *Dabinović*, Kad je Dalmacija pala, str. 223. i I. *Sindik*, Komunalno uređenje Kotora, str. 15.

[115] M. *Barada*, Dalmatia Superior, str. 95. na osnovi toga pretpostavljao je »da je Dalmatinski temat pri samome svom osnutku bio podijeljen na više dijelova, dotično na dvije pokrajine: jedna od Krka do Splita, a druga od Dubrovnika do Budve, pa odatle i pluralni oblik«.

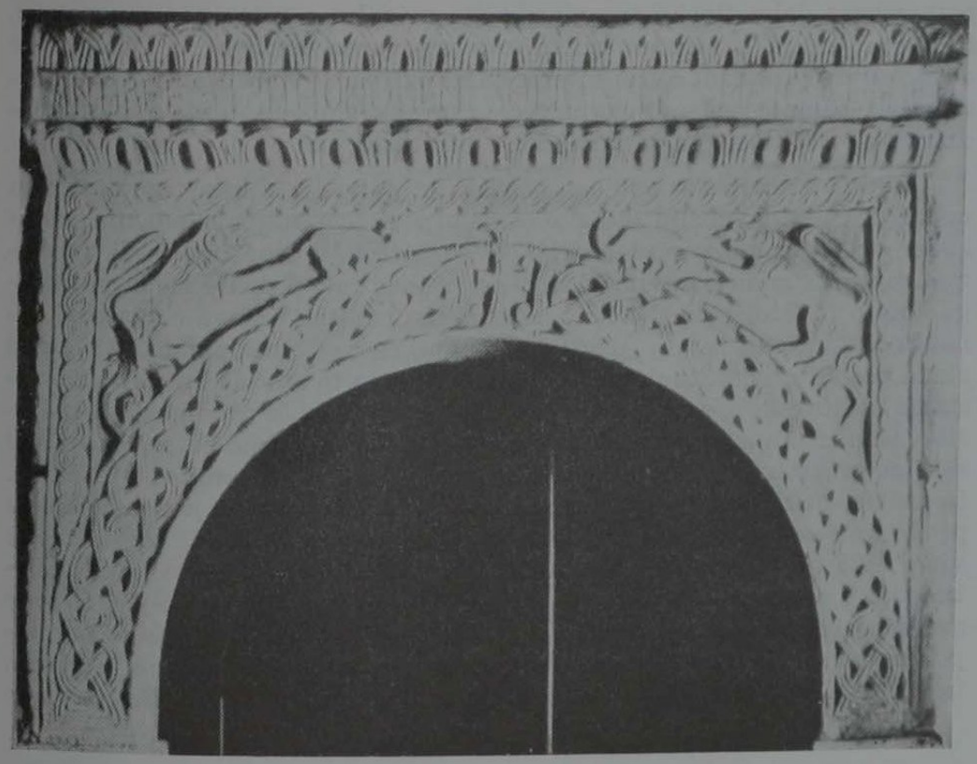

a)

KATEDRALA SV. TRIPUNA (KOTOR): a) LUK CIBORIJA UGRAĐEN U SAKRISTIJU I b) OSTACI CRKVE SV. TRIPUNA IZ IX ST.

b)

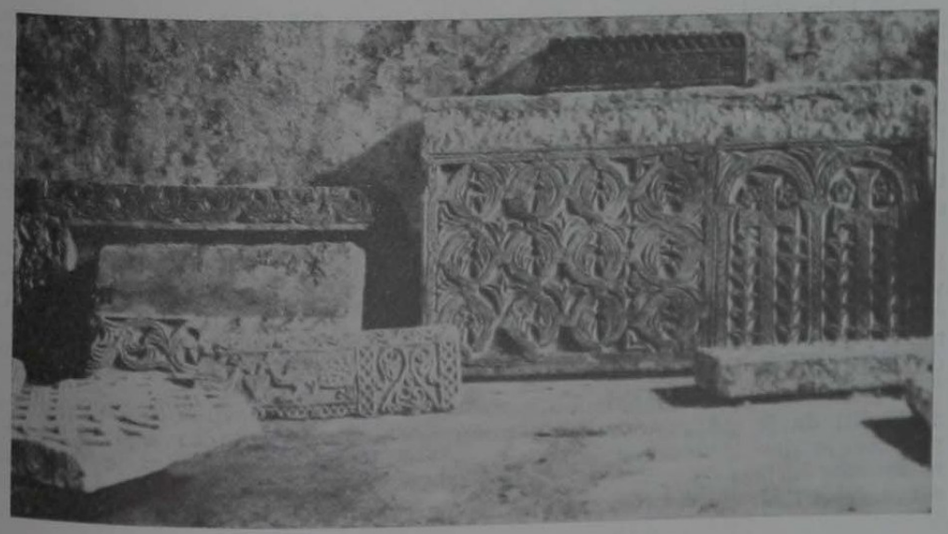

potpomogao dalmatinsku trgovinu samo zato što o tome nema podataka. Posredni podaci o zabrani mletačkog trgovanja robljem u Dalmaciji[116] dokaz su da je Bizant štitio interese Dalmatinaca. Neretljansko je gusarstvo bez sumnje još uvijek najteža zapreka slobodnoj plovidbi po Jadranu, ali protiv njega je nemoćan i bizantski car.

Iako je ekonomska podloga gradskoga patricijata bila trgovina, neki podaci iz X st. pokazuju da je zemljišni posjed u rukama pojedinaca također vrlo važan izvor materijalnog bogatstva.[117] Čini se ipak da se dalmatinski građanin još uvijek ustručava nabavljati posjede izvan gradskoga kotara u većoj količini, očito zbog nesigurnosti.[118] Stoga će patricij nabaviti skupocjenu zemlju u gradu, na njoj će sagraditi palaču, a svoja će stada poslati na otočke pašnjake. Iako nema za to stoljeće podataka o vrstama kulture koja se uzgaja, vjerojatno je da sve više prodire vinogradarstvo. Ono iziskuje poseban, slobodniji način obrađivanja, pa se očito u vezi s njim sve više učvršćuje na gradskom području kolonat ili težaština. Uostalom, neki podaci o oslobađanju serva i ancila nesumnjivo upućuju na prodiranje novčane rente u poljoprivredu. Neslobodni ljudi, servi, koje je vjerojatno prior Andrija oslobodio »za dušu« davali su očito nakon oslobođenja vlastelinu novčana podavanja.[119] Prodiranje novca osjeća se prije svega u težnji vlastele da trguje rentom, stoga i razbija pridvorno gospodarstvo sa servima i prelazi na mnogo rentabilniji oblik, na težaštinu. Oslobođeni se servus naseljava u gradu kao novi stanovnik. Postizavanje

[116] Listine I, str. 1, g. 960; R. *Cessi*, Documenti relativi alla storia di Venezia II, str. 70. Mletačkoj je trgovini na Jadranu i posebno na našoj obali pogodovao njen odnos prema Bizantu. Iste godine kad je dužd Petar Candiano izdao gornji dekret bilo je zabranjeno »svim Mlečanima da iz Lombardije, Bavarske, Saksonije i ostalih njemačkih zemalja nose pisma ili poruke u Konstantinopol, osim ako to čine u ime države«, što pokazuje, među ostalim, »da je trgovina između Konstantinopola i centralne Evrope, koja se je vršila preko Venecije dosegla znatne razmjere i da se je odvijala u određenim vremenskim razmacima, kad je već davala prilike za vršenje poštanske službe«. G. *Luzzatto*, Ekonomska povijest Italije, str. 168. Obnovljena zabrana trgovine robljem dokaz je R. *Cessiju*, Storia di Venezia II, str. 212. uspjeha i razvitka tadašnje mletačke trgovine.

[117] Iako, čini se, oporuka priora Andrije iz 908. god. (Documenta, str. 17—19) nije tako pouzdan dokument da bismo se na njega bez ustručavanja mogli oslanjati (vidi N. *Klaić*, Tribuni i consules, str. 83. i d.) ipak, vjerojatno, nećemo pogriješiti ako iz nje prihvatimo osnovne podatke o materijalnom položaju patricijata u X st. Naime, težište je Andrijinih nekretnina vjerojatno u posjedima u gradu. On oporučno ostavlja četiri kuće (domus) od kojih je jednu sam sagradio, a drugu je dobio od tasta. Ne može se doduše točno utvrditi veličina kuća ni vinograda izvan zidina, ali se čitajući oporuku stječe dojam da prior sam polaže veću važnost na posjede u gradu.

[118] Važno je napomenuti da spomenuti prior Andrija ima vinograde na lokalitetima koja nose predindoevropska ili romanska imena. I hrvatska Obrovica je također romanizirana. Uz oba lokaliteta koja se spominju u oporuci — Diklo i Obrovica — nalazila se granica zadarskoga kotara, pa su zato Romani i dali Obrovici svoj oblik imena. Vidi P. *Skok*, Postanak hrvatskog Zadra, str. 61.

[119] Ako se možemo potpuno pouzdati u podatke oporuke, onda moramo zaključiti da je prior Andrija ne samo oslobodio Maruna sa ženom i kćeri već mu je dao i vinograd koji je sam kupio; zatim, oslobodio je Ominika sa ženom, Justa s četvero djece, djecu Kasana, sina Butiranova i još petoricu serva. Vidi i M. *Horvat*, Oporuka splitskog priora Petra, str. 146. i d.

osobne slobode putem gospodarskoga napretka omogućuje mu pomalo da se uključi i u politički život grada. Njegova će se uloga u gradu doduše još dugo sastojati u tome da prihvaća ono što gradski patricijat odlučuje, ali mu je ipak kao novom stanovniku (habitator) grada omogućeno da postane civis.

Društvena je struktura vjerojatno u svima gradovima podjednaka ali ne i ista. Prvi podaci iz X st. — poznata oporuka priora Andrije iz 908. god. — nisu pouzdani, ali nam je i pored toga dopušteno stvarati zaključke prema analognom razvitku gradova na Mediteranu uopće. Tri sumnjive oporuke u fondu samostana sv. Krševana ipak odražavaju jednu misao: nasljednu priorsku čast u jednoj porodici. Kasniji sastavljač spomenutih oporuka, koje u tom obliku nisu mogle nastati u X ili XI st.,[120] vjerojatno nije znao da su zadarski priori bili ujedno i stratezi Dalmacija, ali mu je ipak neki popis priora morao služiti kao podloga za sastav isprava. Poslužimo li se primjerom Venecije, neće biti neopravdano pretpostavljati da se i u Zadru već javlja u X st. borba za nasljednu priorsku čast. U prilog bi takvoj pretpostavci govorilo da je prior Majo morao pri odluci o obnavljanju samostana sv. Krševana 986. god. imati i suglasnost nasljednika (heredes) prijašnjeg priora Andrije.

Unatoč sve većem ugledu splitskoga metropolite, Zadar je još najvažnije kulturno središte Dalmacije. Neće doduše biti točna tvrdnja spomenutih isprava — osobito Andrijine oporuke[121] — da je već početkom X st. bilo u gradu toliko crkava. Na kraju stoljeća osnovan je ili možda obnovljen jedan od najznačajnijih a kasnije najbogatijih benediktinskih samostana bizantske pokrajine, samostan sv. Krševana. U očito kasnije sastavljenoj fundacijskoj ispravi tvrdi se da je prvi opat toga samostana došao iz Monte Cassina, najvažnijega benediktinskog žarišta na suprotnoj jadranskoj obali.[122]

4. *Unutrašnji sukobi. Uloga banova suvladara*

Iako Hrvatska u IX st. nije bila pošteđena dinastičkih zapleta koji su, kako se moglo uočiti, urodili promjenom vrhovništva, sukobi koji se pojavljuju u X st. potpuno su drugačije naravi. Dok su u unutrašnjim previranjima u IX st. podizani na prijestolje uvijek novi vladari koji su oslobođeni okova tradicije poveli zemlju novim putovima, obračun među članovima iste dinastije u X st. uzrokuje postepeno propadanje Tomislavove snažne Hrvatske.

Izvori o hrvatskim vladarima u X st., na žalost, uz rijetke kamene spomenike samo su drugorazredni pisci. Iako je car Konstantin Porfirogenet bio suvremenik tadašnje Hrvatske, ostavio je o njoj samo rijetke

[120] Vidi str. 6.

[121] Prema podacima Andrijine oporuke u Zadru su tada crkva sv. Lovre oko koje ima kuću i vrt sam prior; crkva sv. Krševana, kojoj ostavlja vinograd u Diklu, serve i ancile, sto ovaca i nešto robe; sv. Marije, sv. Petra i sv. Tome kojima također ostavlja robe i najzad sv. Anastazija. Vidi I. *Ostojić*, Benediktinci u Hrvatskoj II, str. 37—54. i 73—98. i ondje navedenu literaturu.

[122] Vidi str. 415.

vijesti. Tu je, prije svega njegova priča o dolasku pobožnog čovjeka Martina »iz Franačke, koja je između Hrvatske i Venecije« i to »u doba arhonta Trpimira, oca arhonta Krešimira«.[123] Vijest o dolasku Martina povezuje car sa »zakletvom Hrvata sv. Petru« danom poslije pokrštenja.[124] Martin je, kaže car, ponovo preporučio Hrvatima, da »čuvaju ovu zapovijed njegove svetosti pape podijelivši im i sam blagoslov sličan papinom«. Iako još nije u historiografiji jedinstveno mišljenje o tome na koga je car mislio, jasno je zašto je izabrao upravo ovu priču iz hrvatske povijesti. Kao i ranije u opisu hrvatske politike u IX st. caru je potrebna ova zakletva da bi protumačio miroljubivost Hrvata. Naime, car tvrdi da upravo zbog takva odnosa prema papi »ni sagene ni kondure ovih Hrvata nikada ne polaze u rat ni protiv koga, ukoliko netko baš protiv njih ne zarati«. Spomenutim brodovima trguju Hrvati »obilazeći od grada do grada Paganiju i zaljev Dalmacije sve do Venecije«. Pošto je u nastavku teksta car opisao bugarsko-hrvatski rat i nabrojio naseljene gradove odnosno dao podatke o vojnoj snazi Hrvata, on je nastavio: »Ovako veliku silu i množinu vojske imala je Hrvatska do arhonta Krešimira. Kada je on umro, njegov sin Miroslav je vladao četiri godine i bio je ubijen od bana Pribune. I kako su u zemlji nastale svađe i mnoge razmirice, smanji se konjica i pješadija i sagene i kondure u zemlji Hrvata. Sada imaju 30 sagena, kondura velikih i malih . . . i konjice . . . i pješadije . . .«.[125]

Danas je jasno da se Konstantinov opis odnosi na Tomislavove nasljednike, o kojima znamo prema tome tek toliko da su vladali. To su: Trpimir II, njegov sin Krešimir I i njegov sin Miroslav. Jedino je uporište za kronologiju vladara u carevu djelu njegov podatak o četvorogodišnjoj vlasti Miroslava. Pomoću kasnije darovnice za Diklo[126] i podataka s ploče kraljice Jelene odnosno Tome Arhiđakona[127] uspjelo je nekako uspostaviti redoslijed vladara i to ovako: Trpimir II do oko 935, Krešimir I negdje do oko 945. kad je stupio na prijestolje njegov sin Miroslav. Kako je njega skinuo ban Pribuna (ili Pribina), pretpostavlja se da je ban vjerojatno osiguravao prijestolje njegovu mlađem bratu Mihajlu Krešimiru II, čija je vlast prema svjedočanstvu arhiđakona Tome morala prestati prije 970. godine.

[123] Documenta, str. 397; Const. Porphyr., str. 148, 150; Viz. izvori II, str. 42—43.

[124] Tumačenje misije pobožnog Martina vidi u Viz. izvori II, str. 43, bilj. 124.

[125] B. *Ferjančić*, Viz. izvori II, str. 45, bilj. 140. pretpostavlja da je car »samo za ovaj period imao tačne podatke o vojnoj i pomorskoj snazi Hrvata. Znajući da je Hrvatska pre toga raspolagala većom vojnom silom, on je došao do navedenih neverovatnih brojeva«. Stoga i jest na ovome mjestu izostavio brojeve.

[126] Documenta, str. 62.

[127] Thomas, str. 36—37. Naime, Toma kaže da »Martinus archiepiscopus fuit anno domini nongentesimo septuagesimo tempore Theodosii imperatoris et Dirscisclaui regis«.

Carev izvještaj o tadašnjoj Hrvatskoj nedvojbeno pokazuje da je građanski rat bio jedan od glavnih uzroka malaksanja vojničke snage države. On ukazuje i na to da je ban bio glavna pokretačka snaga u zemlji. Štoviše, podaci darovnice za Diklo svjedoče također o tome da je izvanredna uloga banova suvladara — po kojima se već tada kao i po vladarima datiraju isprave — ostala tijekom čitavoga desetog stoljeća. Jer Pribina se zadržao na vlasti do Držislava, a njega je naslijedio Godemir, dok su bansku čast u vrijeme Držislavovih sinova vršili Gvarda, Božeteh i Stjepan Praska. Za nas i nije toliko bitno je li pisar isprave zaista vjerno zabilježio imena banova. Neosporno je da je u životu primorske Hrvatske nastalo novo doba u kojemu su njezini vladari morali pokraj sebe trpjeti kao suvladare samostalne banove planinske Hrvatske. Simbioza dviju dotad odijeljenih političkih jedinica prouzrokovala je sudar koji je znatno oslabio snage tek ujedinjene Hrvatske. Iako bismo mogli očekivati da je pripajanje urodilo i odgovarajućim političkim uspjehom, do toga, na žalost, nije došlo. Već činjenica da je prvi poznati ban, tj. Pribina, odlučivao o tome tko će sjesti na prijestolje Trpimirovića daje odgovor na pitanje zašto je u Hrvatskoj građanski rat zamijenio dotadašnji uspjeh na političkom polju. Tako je stvarno Tomislavov pothvat u krajnjoj liniji doveo, bar u početku, do neželjenih posljedica. Zbog političkog dualizma izgubljeni su neki dijelovi države koje je pobjedonosno Tomislavovo oružje okupilo. Šteta je za tadašnju Hrvatsku bila to veća što su prilike u susjedstvu bile za Tomislavovih nasljednika mnogo povoljnije nego u njegovo vrijeme.

Prije svega, situacija se na sjeveru od trećega desetljeća X st. potpuno promijenila. Iako mađarska historiografija pripisuje pljačkaške ugarske pohode u X st. političkom interesu i osobitoj političkoj taktici,[128] čini se da takvo mišljenje nije točno. Naime, ona nastoji na taj način protumačiti činjenicu da tijekom X st. uopće nije bilo ugarskih prodora prema jugu. S druge strane, točno je da su se Ugri od 914. do 926. god. odazivali zapadnim saveznicima, tako da su njihovi ratni pohodi i prodori upereni protiv neprijatelja njihovih saveznika. Osigurani tribut među zapadnim susjedima zadržava pljačkaške pohode sve do 937. god. kad nastaje novo doba u mađarsko-njemačkim odnosima. Ono traje sve do 955. god. Naime, Mađari se četiri puta dižu kao saveznici nezadovoljnih njemačkih knezova protiv Otona, a isto toliko puta su prodrli u Italiju kao saveznici Berengara. Ali je za to razdoblje također značajno da se Mađari više ne zaustavljaju na granicama savezničkih neprijatelja nego se zalijeću i dalje. Tako su dospjeli do Francuske, Španjolske i južne Italije. Preokret u njihovoj taktici nastaje tek 955. god. kad je ugarska vojska uništena kod Augsburga i kad je slavni vojskovođa, brojnih pohoda Horkaš Bulču sramotno obješen. Otad prestaje za Ugre doba osvajanja i oni zauzimaju prema Zapadu obrambeni stav.

Međutim, odnos Ugra prema Bizantu svjedoči također da ugarski vojni pohodi nisu bili rezultat unaprijed smišljene političke akcije. Ugri

[128] B. *Hóman*, Geschichte des ungarischen Mittelalters I, str. 135. Naprotiv, prema mišljenju najnovije ugarske historiografije, pljačke su rezultat tadašnje društvene i ekonomske strukture u kojoj je pljačka način privređivanja. E. *Molnar*, Osnovanie vengerskogo gosudarstva, str. 3. i d.; E. *Lederer*, La structure de la société hongroise du début du moyen-âge, str. 6—7; L. *Elekes* - E. *Lederer* - Gy. *Székely*, Magyarország története I, str. 40. i d.

izbjegavaju Bugarsku u Simeonovo doba, ali iskorištavaju vladanje njegova znatno slabijega sina i nasljednika Petra. Oni najprije u savezu s Pečenezima, a zatim i sami provaljuju Bugarskom sve do Atike i Konstantinopola. Bizant se otkupljuje darovima i tributom. Savezništvo i prijateljstvo, naprotiv, nakon isteka primirja s Konstantinom Porfirogenetom rezultat je nužde. Ugri su tada imali pune ruke posla na zapadu. Bulču i Tomaš, praunuci Arpadovi, sklapaju s carem piscem desetogodišnji mir. Za Nicifora Foke — dakle u doba kad je zaustavljen njihov pohod prema zapadu — obnovile su se provale Ugra na Bizant. Ugri dolaze na bizantski teritorij kao saveznici bugarskoga cara Petra ili ruskoga kneza Svjatoslava. Negdje u to vrijeme zauzimaju i Srijem i navaljuju na jug prema Bosni.[129] Uza sve to ne diraju — bar koliko je to danas poznato — područje Slavonije ili ne nastoje da u sličnim provalama dođu do Jadrana. Jedan od razloga zašto to ne čine bez sumnje je taj što im je za lagan i brz prodor smetao dinarski bedem. Nije naime isključeno da su Dinaridi štitili oslabljenu Hrvatsku od ugarskih pljački. Osim toga, budući da je podloga ugarskih vojnih pohoda bilo vrlo često političko savezništvo, oni nisu imali nikakva razloga da ga traže s Hrvatima na Jadranu. No, valja priznati i to da vjerojatno ni Tomislavovi nasljednici nisu mogli dugo održati Slavoniju u svojoj vlasti, dok su Ugri bili tada izvan svoga etničkoga područja preslabi za organizaciju neke trajnije političke vlasti. O tome jasno svjedoči karakter vojnih pohoda koje poduzimaju na sve strane: iako politički opravdani, pohodi su bili za nomade bogato vrelo prihoda. Slavonija je tada bila vjerojatno vrlo slabo napučena, zato za njih manje privlačna. Ona se, čini se, pretvarala u »ničiju zemlju« i takvom će ostati sve do vremena kad bude u političkim jezgrama na Jadranu i u Panoniji preteklo snage da je uključe u čvršći okvir svojih političkih granica. No, to neće biti prije druge polovice XI st.

Prema tome, prilike su za Tomislavove nasljednike na sjeveru, u području nekadašnjih hrvatsko-ugarskih borbi bile povoljne. Možda im je ipak pošlo za rukom ondje zadržati vlast sve do Krešimira II za kojega je prema svjedočanstvima Konstantina Porfirogeneta smanjena hrvatska vojska na kopnu i mornarica.

Posljedice su građanskoga rata bile zaista teške; vidi se i po tome što je nestalo bizantsko-bugarskoga pritiska prema zapadu nakon Simeona, a ta politička promjena nije iskorištena.

S carem Romanom I i Konstantinom VII Porfirogenetom nastupilo je u Bizantu novo doba kojemu osobito značenje daje Konstantinov književno—historijski rad. Za cara je Romana značajno da se borio za spašavanje maloga seljačkog posjeda od feudalaca. Uspostava prava prvokupa trebalo je da zaštiti otuđivanje seljačkih posjeda jer je mali seljak kao porezni obaveznik bio osnovni stup bizantskog poreznog sistema. Iako je car mislio samo najbolje, seljak se teško, mogao spašavati, vjerojatno zbog toga što je porezni pritisak bio odveć velik.[130]

[129] Vijesti o ugarskim napadima na Bosnu, tada vjerojatno u vlasti Časlava, oslanjaju se i na Ljetopis popa Dukljanina (Letopis Popa Dukljanina, str. 316—317). Historiografija smatra da se u Dukljaninovoj priči krije neka historijska jezgra. V. *Klaić*, Povijest Bosne, str. 44; V. *Ćorović*, Historija Bosne I, str. 145—146; S. *Ćirković*, Istorija srednjovekovne bosanske države, str. 40.

[130] G. *Ostrogorski*, Istorija Vizantije, str. 131.

Oslobođeni bugarskoga pritiska bizantski su carevi nakon Simeonove smrti mogli misliti na ofenzivu na istoku. Zbog toga u to vrijeme dolazi do uspješnog sklapanja mira s Rusima (944. god.) i do uspješnih osvajanja u Mezopotamiji gdje je osvajanjem Nisibisa i Edese znatno pomaknuta bizantska granica.

Konstantin VII Porfirogenet bio je »više književnik i naučnik nego li državnik« i »njegova izvanredna i plodonosna aktivnost na polju nauke i književnosti imala je historijski mnogo veći značaj nego li njegova slaba državnička djelatnost«.[131] Stoga je u njegovo vrijeme vojničke uspjehe carstva zamijenila miroljubiva politika prema bližim i daljim susjedima. Car je jednako održavao veze s arapskim državama na Istoku kao i s Otonovim dvorom. Štoviše, u Bizant dolazi ruska kneginja Olga (957. god.), ondje se krsti i otvara »novu eru u bizantsko-ruskim odnosima« dajući »novoga podstreka misionarskom radu bizantske crkve u Rusiji«.[132] Tek za Konstantinovih nasljednika Nicifora Foke (963—969. god.) i Ivana Cimiska (969—976 god.) počinje doba osvajanja. Zauzimanje Krete (960. god.) bio je uvod u niz sjajnih uspjeha koje su požnjela obojica izvanrednih vojskovođa. Međutim, po državu je bilo opasno što je car Konstantin opozivanjem prava prvokupa ponovo vraćao materijalnu osnovu plemstvu, a njegovi su nasljednici nastavili istu politiku. Nicifor Foka doduše je nastojao sačuvati i povećati vojnička imanja — ona su morala iznositi vrijednost od 12 zlatnika[133] — ali je takvim mjerama samo prenio vojnički teret na maloga plemića, što će se u kasnijem razvitku bizantskoga društva osvetiti. Glavni vojnički uspjeh cara Nicifora jest zauzeće Sirije i njezine prijestolnice Antiohije. Ali, previše vojnik, a premalo diplomata, taj je car griješio u vanjskoj politici. On je pregrubo odbio pokušaj Otona I da rodbinskim vezama učvrsti započeto prijateljstvo s Bizantom. Suparnički osjećaj prema novom caru na zapadu bio je odveć jak da bi se jedini dotad priznati car mogao pomiriti s novim stanjem. Drugi je pogrešan korak učinjen u Bugarskoj. Naime, kad su Bugari zatražili od Bizanta uobičajeni danak, car je, zabavljen poslovima na drugoj strani, poslao na Bugare umjesto danka ruskoga kneza Svjatoslava. Taj je, dakako, Bugarsku pokorio za sebe (969. god.). Tek je Ivan Cimisk u pohodu protiv Svjatoslava — u ratu koji »spada u najsjajnije podvige za koje zna vojna historija«[134] — zauvijek protjerao Ruse i pokorio Bugarsku (971. god.). Njezin je vladar Boris II odveden u Konstantinopol kao zarobljenik, a patrijaršija je ukinuta. Ivan Cimisk se doduše hvalio da je oslobodio čitavu Fenikiju, Palestinu i Siriju arapskoga jarma i podvrgao vlasti Bizanta,[135] ali to nije bilo sasvim točno. Ipak je njegovim osvajanjima učvršćena bizantska vlast u Maloj Aziji.

Takva je situacija bila u Bizantu u času kad je s Bazilijem II sjeo na prijestolje najveći osvajač što ga je imalo Carstvo na Bosporu. U njegovo se vrijeme bitno mijenjala politička situacija na Balkanu.

[131] N. dj., str. 133.

[132] N. dj., str. 135.

[133] N. dj., str. 138.

[134] N. dj., str. 142.

[135] N. dj., str. 142—143.

Kao što je Simeonova smrt oslobodila Bizant neugodnog neprijatelja, tako je omogućila Srbima da opet s pomoću Bizanta uspostave uništenu državu. Konstantin Porfirogenet priča da je nakon sedmogodišnjeg robovanja pobjegao iz Bugarske Časlav Klonimirović (oko 927. ili 928. god.)[136] i da se vratio u domovinu. Kako je, kaže naivno car, našao u zemlji samo pedeset muškaraca, zamolio je pomoć Bizanta te je carskom potporom ponovo podigao zemlju. Čini se da se Srbija za Časlava tako podigla da je — kao početkom stoljeća Hrvatska — počela okupljati susjedne političke jedinice. Stoga car Konstantin Porfirogenet, koji je suvremenik Časlavov, ubraja Bosnu — doduše kao posebnu »zemljicu« — u sklop srpskih zemalja. Prema tome, hrvatski su susjedi sve do Časlavove smrti mjesto dotadašnjih Bugara Srbi. Time se za tri desetljeća pomaklo aktivno žarište prema istoku da bi se najzad u sedmom desetljeću X st., još prije Držislava (oko 970. god.), vratilo u Hrvatsku.

Naime, pop Dukljanin govori o Tišemiru koji se oženio kćerju brata Čudomira iz Bijele Hrvatske, a ta mu je rodila dva sina od kojih je jedan bio Krešimir. On je na očevu zapovijed poveo rat na bana Bosne i opljačkao »Uskoplje, Luku i Plivu«. Ban Bosne, videći da mu se ne može oprijeti, bježi ugarskome kralju, na što »Krešimir zauzme čitavu Bosnu i zavlada njom«.[137]

Vrlo je teško odlučiti se na to da se Dukljaninove vijesti preuzmu onako kako su napisane. No kako su i Časlav i Krešimir II zajamčene historijske ličnosti, čini se, da možemo u inače zbrkanim Dukljaninovim vijestima naslućivati historijsku jezgru.[138] Dakako, na politička zbivanja i promjenu političkih granica X st. treba gledati kao na zbivanja X stoljeća. To će reći da uspješni vojni podvizi hrvatskih kraljeva ili srpskih knezova nisu značili i trajniju političku vlast i stvarno i trajno priključenje teritorija za koji se ili na kojem se vodi borba. Hrvatska za Krešimira II ili Srbi za Časlava, kao uostalom i Bugari u to vrijeme, nemaju dovoljno snage da izvan svoga prvotnog etničkog teritorija stvaraju trajnije političke tvorevine. Pop Dukljanin očito točno pogađa bit problema kad tvrdi da je osnovno sredstvo prisvajanja takvih udaljenih pokrajina bilo rodbinsko povezivanje članova vladajućeg sloja.

U historijskoj tami X stoljeća u kojoj razabiremo jedva vladarska imena pojavljuje se ipak jedan svjetao lik. To je kraljica Jelena, žena Mihajla Krešimira II i majka kralja Držislava. Iako mišljenje da je ona bila rodom iz zadarske patricijske porodice Madijevaca treba odbaciti — jer se zasniva na falsificiranoj ispravi[139] — ipak je, čini se, u njezino

[136] O godini Časlavova povratka vidi B. *Ferjančić* u Viz. izvori II, str. 57, bilj. 193.

[137] Letopis Popa Dukljanina, str. 323—4; »Deinde Cresimirus cepit totam Bosnam et dominavit eam«.

[138] V. *Klaić*, Povijest Bosne, str. 44. datira Krešimirovo osvojenje Bosne 968. godinom. V. *Ćorović*, Historija Bosne I, str. 147. uopće ne komentira, nego samo prenosi Dukljaninovu vijest, dok S. *Ćirković*, Istorija srednjovekovne bosanske države, str. 40. smatra da u Dukljaninovim podacima nije moguće otkriti historijsku jezgru; zato, izuzevši spomenuti podatak o ugarskim provalama za Časlava, zabacuje sve ostale podatke Ljetopisa kao podlogu za zaključke o povijesti Bosne X ili XI st. Takav, možda i odviše kritičan stav nisu zauzeli ni F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 436. ni M. *Dinić* u Historija naroda Jugoslavije I, str. 561.

[139] F. *Šišić*, Genealoški prilozi, str. 85. i Povijest Hrvata, str. 486—487. unoseći Jelenu u genealošku tablicu zadarskih Madijevaca poziva se na da-

vrijeme povezanost između najvažnijega zadarskog samostana, tada i jedinoga, sv. Krševana i hrvatskih vladara bila čvršća. Naime, vjerojatno je Jelenin muž Krešimir II darovao samostanu neki posjed u Diklu.[140]

rovnicu za Tukljaču (Documenta, str. 67, KSM, str. 244) u kojoj se, kako on misli, »vidi da je Madije bio hrvatskom kralju Kresimiru III., rođak po tankoj krvi (cognatus), a to znači, da se budi otac kraljev Stjepan, budi djed Mihajlo Kresimir II — što je vjerojatnije — oženio jednom djevojkom iz doma zadarskih Madijâ«. Međutim, ova se isprava već Račkome činila sumnjivom u obje svoje redakcije (Podmetnute, sumnjive i prerađene listine hrvatske do XII vieka, str. 133, 142). Osim nesklada između obje redakcije i preuzetih svjedoka iz kasnijih isprava postoje i neki drugi argumenti koji upućuju na to da ta darovnica nije autentična: ona se sadržajno oslanja na tobožnju podjelu »kraljevske slobode« (Documenta, str. 66), iako nosi njen datum, datirana je i danom posvete bazilike (dakle 1091. god.). Nemoguća je tvrdnja da je Tukljača do tog vremena pripadala kralju ili kraljevskim servima. Crkva je većinu svojih falsifikata dala sastaviti na taj način da je tvrdila kako su darovani posjedi nekada pripadali kralju. U toj je tvrdnji nitko u kasnijim stoljećima nije mogao kontrolirati. U darovnici za Tukljaču kao i u nekim drugim falsifikatima samostana sv. Marije, osjeća se težnja sastavljača isprava da porodicu Madijevaca proslavi povezujući je tobožnjim rodbinstvom s Trpimirovićima. To je osnovna misao isprave o »kraljevskoj slobodi« kao i darovnice za Tukljaču. U ovoj je drugoj ispravi Madius cognatus Krešimira II, djeda Krešimira IV. V. *Novak*, Zadarski kartular, str. 140. i d. ne uzima u obzir ni sumnje Račkoga niti provjerava historijski sadržaj isprave. Za njega je isprava potpuno pouzdana. Ispravlja tek datum isprave, jer je »nemoguć filius ante patrem« (str. 141). Vidi rec. u HZ XIX/XX, str. 510—511.

[140] Tradicija je i forma nedatirane isprave za Diklo sumnjiva. Sačuvana je, kao što je poznato, u hirografu opata Petra iz 1067. god. (Documenta, str. 69—72; CD I, str. 105—108) i u KSK. Nije teško razabrati da je povod izdavanju bila borba za granice samostanskog vinograda u Diklu, jer su neki »insidiatores« pomaknuli granice samostanskog posjeda za 200 koraka na štetu samostana. Opat je tada, kaže, uz dopuštenje Krešimira IV i njegovih plemića vratio granice na staro mjesto. A ta je zemlja, nastavlja opat 1067. god., pripadala samostanu od starine i kaže se, da je bila poklonjena samostanu na ovaj način: naime, neki hrvatski kralj je došao moliti u spomenutu crkvu i tada je dao samostanu navedenu zemlju za spas svoje duše. Taj je čin potvrdio njegov unuk Krešimir i izdao je o tome »libellum« gornjega sadržaja. Tada slijedi tekst Krešimirove potvrdnice za Diklo koja je napisana istom nemarnošću. Nije potrebno neko posebno poznavanje diplomatičkih formula da se razabere kako sankcija u formi u kojoj je napisana nije mogla biti stvarni dio vladarske isprave. »Unde sanccimus eorum sancciones a nobis roboratas perpetuo permanere«! Prije svega, nigdje se ne govori o sankcijama drugih vladara nasljednika Krešimira II. Zatim, sankcija je Krešimira IV i u većini dalmatinskih crkvenih falsifikata duhovna. Rječnik tobožnje Krešimirove potvrdnice uopće ne odgovara vladarskoj ispravi. Jer on izdaje tobože odredbu (statutum), a ne darovnicu, a Krešimir IV je doznao tobože za djedovo darovanje iz njegovih Gesta! Dakle, tipičan stil i jezik kao i pojmovi narativnih izvora koji su nemogući za diplomu. Osim toga trebalo bi, da Krešimir II daruje samostanu ono što je bilo prijeporno u sporu s nekim otimačima samostanske zemlje. Stoga je jasno što je potaklo samostan na sastavljanje ove darovnice i potvrdnice.

Drugo je pitanje — za nas najvažnije — da se sastavljač isprave *služi odličnim vladarskim katalogom*, koji čini ovu ispravu *jednim od najdragocjenijih izvora za razdoblje Trpimirovića*. Upravo činjenica da je nepoznati sastavljač prišao radu s istinskim vladarskim katalogom daje ispravi najveću vrijednost. Jer je za nas zaista svejedno da li je samostan sv. Krševana imao u Diklu 200 koraka više ili manje zemlje odnosno vinograda. Budući da je sam toponim Diklo (Yculus) indoevropski, vjerojatno je bio obuhvaćen granicama zadarskoga agera, pa je i to jedan od razloga zbog kojega možemo sadržaj isprave ocijeniti kao neistinit. Naime, na zadarskom teritoriju nije odlučivao hrvatski vladar, već zadarski prior, odnosno gradske vlasti uopće.

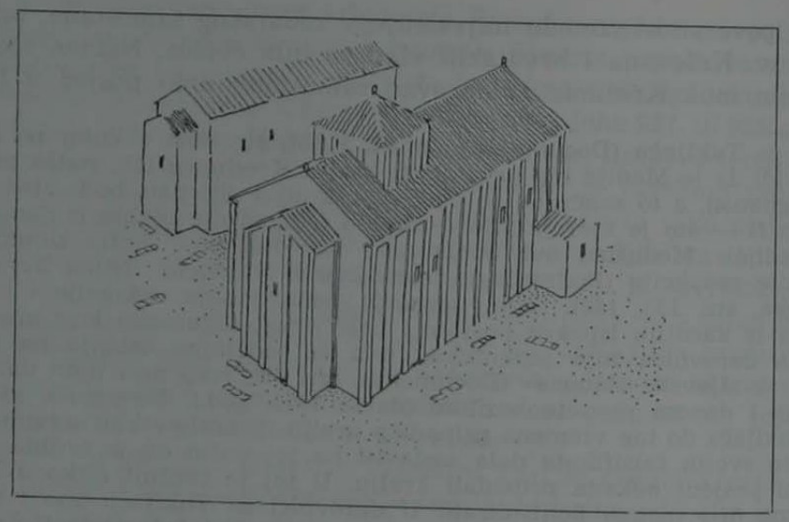

REKONSTRUKCIJA CRKAVA SV. MARIJE I SV. STJEPANA (SOLIN)

TLOCRTI SV. MARIJE I SV. STJEPANA NA OTOKU (SOLIN)

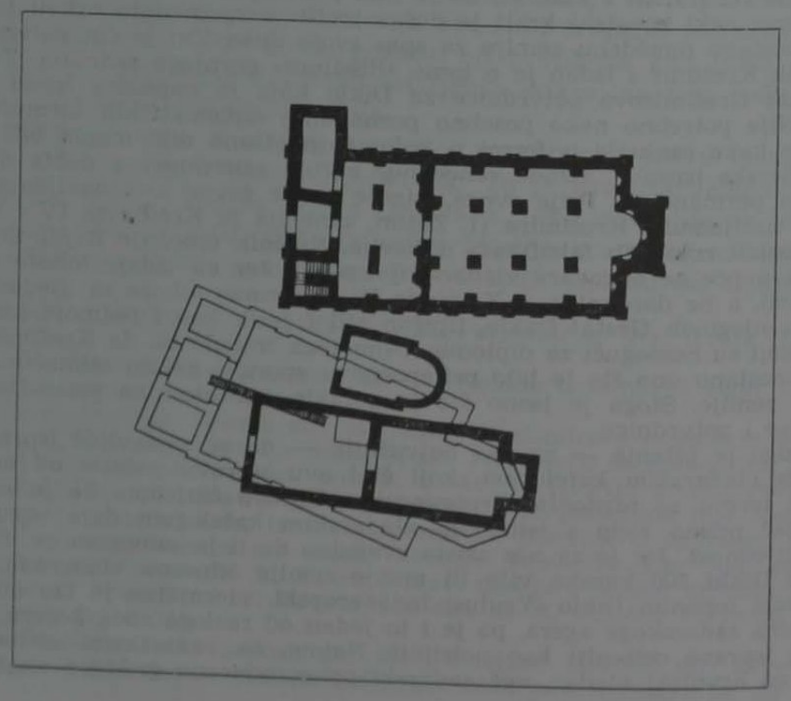

OSTACI CRKVE SV. MARIJE (GOSPE OD OTOKA, SOLIN)

Međutim, arheološka su otkrića posljednjih godina XIX st. u Solinu kod Splita pokazala da je sredinom X st. počela izgradnja sakralnih spomenika većih razmjera. Kraljica Jelena dala je sagraditi dvije crkve na Otoku u Solinu od kojih je veća bila posvećena bl. djevici Mariji i služila kao liturgijska, a manja sv. Stjepana bila grobnica hrvatskih vladara.[141] Prema svjedočanstvu splitskog arhiđakona Tome Jelena je spomenute crkve bogato nadarila i darovala ih splitskoj nadbiskupiji.[142] Te se tvrdnje splitskoga kroničara ne mogu provjeriti autentičnim izvornim materijalom. Pretpostavlja se, s obzirom na to da se upravo benediktincima pripisuje novi način izgradnje bazilika blizanica (basilicae gemminatae), da je briga oko grobnice hrvatskih kraljeva bila povjerena tome redu.[143] Kraljica Jelena ostavlja potomstvu trajan spomen na ploči što je stajala na njezinu grobu. Nadgrobna ploča nađena je doduše razbijena u niz sitnih komadića, ali je sastavljena. Ipak je čitanje teksta natpisa zbog oštećenja na ploči vrlo otežano i stoga još i danas nije jedinstveno. Jedan od prijedloga za čitanje je ovaj:

---

[141] L. *Katić*, Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu, str. 187—219; I. *Ostojić*, Benediktinci u Hrvatskoj II, str. 310—316.

[142] Thomas, str. 55. »Has siquidem ecclesias edificauit et dotauit quedam Helena regina, donans eas Spalatine sedi iure perpetuo possidendas«.

[143] L. *Katić*, n. dj., str. 204; I. Ostojić, n. dj., str. 318.

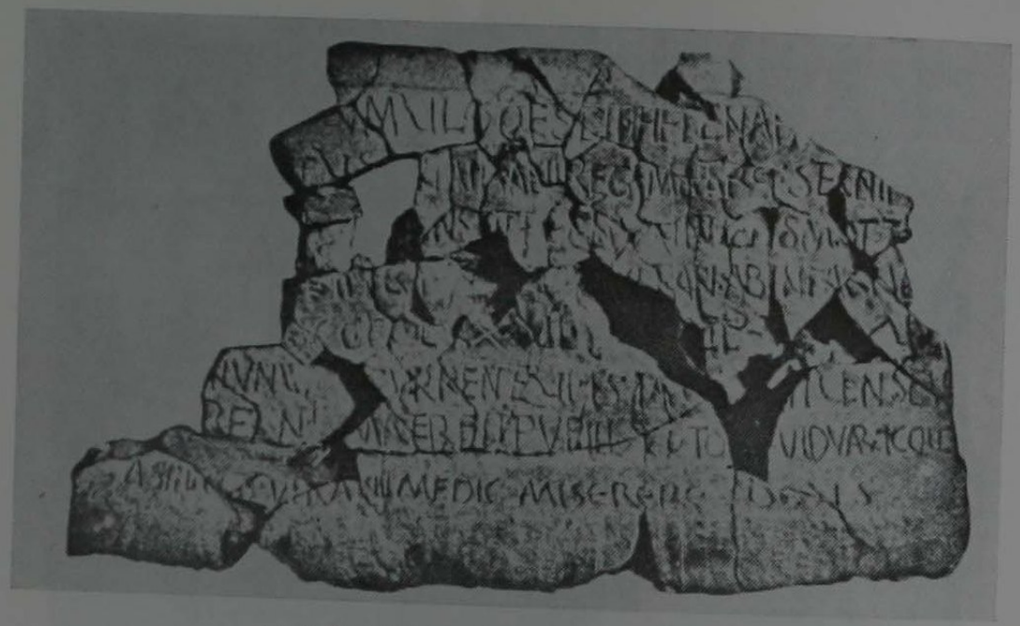

NADGROBNA PLOČA KRALJICE JELENE

/In hoc t/UMULO Q/ui/ESCIT HELENA FAMO/sa uid/UARUM /fui/T UXOR MIHAELI REGI MATERQ/ue/ STEPHANI R/egis/ /quae aulam r/ENUIT REGNI VIII IDUS M/ensis/ OCT/obris in/PACE HIC OB/dormi/VIT AN/no/ AB INCARNA/tione domini/ DCCCCLXXVI IND/ictione/ IV, CIC/lo/ L/unari/ V, /epacta/ XVII, /ciclo solari/ V, LUN/a/ V, /conc/URRENTE VI. ISTA D/um/ VIVENS FU- /it in aula/ REGNI MATER FIT PUPILOR/um/ TUTO/rque/ VIDUAR/um/ ICQUE ASPICIENS VIR ANIME DIC: MISERERE DEUS.[144]

5. *Ponovni uspon za Držislava i dinastički rascjep za njegovih sinova*

Iako za sada nema nikakvih sigurnih dokaza da je u vrijeme *Držislava* došlo do stvarnoga teritorijalnog povećanja Hrvatske, ipak je ona čini se, osamdesetih godina X st. opet odigrala odlučnu ulogu kao bizantski saveznik. Ponovni uspon Hrvatske za Držislava još jednom je dokaz koliko je njezin položaj ovisio o političkim prilikama u susjedstvu, prije svega u Bizantu.[145]

[144] Različite prijedloge za čitanje natpisa vidi F. *Šišić*, Priručnik izvora I, str. 127. i Povijest Hrvata, str. 437, bilj. 17; Lj. *Karaman*, Živa starina, str. 56; L. *Katić*, n. dj., str. 197; A. *Jadrijević*, Latinski stihovi u natpisima starohrvatskoga doba, str. 88.

[145] Lj. *Hauptmann*, Koje su sile hrvatske povijesti, str. 182. doduše je slikovito, ali ne i pravedno ocijenio Držislavovu politiku prema Bizantu. On je smatrao da je Držislav stupio na stranu cara Bazilija II »naduven od isprazna vjerovanja da je on sam velikan, jer je jedan velikan u nevolji za njim trčao«.

Naime, Bizant se za Bazilija II (986—1025) našao ponovo u nezavidnu položaju kad se trebalo boriti na nekoliko strana. Taj put, upravo u početku careva samostalnog vladanja, trebalo je povesti rat na Balkanu protiv Samuila, najmlađeg sina makedonskoga vojvode Nikole koji je, riješivši se braće, osnovao golemo carstvo u granicama nekadašnje Simeunove Bugarske. Samuilo je, štoviše, proširio svoju vlast i nad grčkim zemljama. Idući tragom svoga velikoga predšasnika, on daje svojoj državi nov opseg i novo središte (najprije Prespu, a zatim Ohrid), ali se nužno oslanja na bugarsku tradiciju. On je, naime, mogao postati car samo kao nasljednik Simeona i Petra. I samostalna je patrijaršija u njegovo doba preuzeta od staroga bugarskoga carstva. Zato su Samuilovu državu »i njeni tvorci i Bizantinci nazivali Bugarskim carstvom«.[146]

Položaj Bazilija II bio je težak i zbog toga što se morao boriti sa suparnicima na prijestolju. Stoga je on najprije s pomoću ruskoga kneza Vladimira svladao suparnike (988. god.). Ruska princesa Ana i pokrštenje Rusije bili su nagrada za dragocjenu pomoć. Ne samo težak položaj u mladosti — kad su mu velikaške porodice osporavale prijestolje — već i državnička sposobnost nametale su caru provođenje antiaristokratske agrarne politike Romana Lekapena. Ukidanjem prava zastarjelosti i oporezovanjem veleposjednika mjesto seljaka čije su posjede držali, car je teško pogodio samouvjerenu, osobito provincijsku vlastelu. Careva se vještina osobito ogleda u uspješnoj borbi na dvije strane. U krvavoj borbi između dva cara Samuilo je napokon ipak morao izgubiti. Od 1004. god. kad je Bazilije II ušao u Skoplje Samuilo je postepeno gubio, dok nije konačno 1014. god. njegova vojska potpuno uništena. Ugledavši iznakažene vojnike zarobljene kod Belasice — Bazilije ih je dao oslijepiti — Samuilo je, — kažu, umro od žalosti. Malo zatim nestala je i njegova kratkotrajna država. Teritorij Bugarske i Samuilove države kao i ostalih novopripojenih teritorija pretvoren je u teme. Štoviše, i posjed južne Italije, o kojemu dotadašnji carevi nisu mogli voditi posebnu brigu, pretvara Bazilije II u katepanat sa zadaćom da preuzme borbu protiv Arapa. Ali katepan Bazilije Bojoan imao je, kao što će se još vidjeti, i određenu zadaću u Hrvatskoj.

Kad je Bazilije II umro, »ostavio je imperiju koja se prostirala od jermenskih planina do Jadrana i od Eufrata do Dunava«.[147] Njegovu su vlast osjetili i Hrvati. (Karta str. 280—281.)

Međutim, na zbivanja u Hrvatskoj za Držislava i njegovih sinova ne utječe samo Istok. Sve odlučniju ulogu preuzima osobito potkraj X st., Venecija. Ona je vješto iskorištavala slabost njemačkog carstva i italskoga kraljevstva odnosno papinstva. Iako mletačka povijest X stoljeća obiluje krvavim borbama o vlast među patricijskim porodicama — među kojima imaju najviše uspjeha Candiani — pojedini duždevi vode vrlo spretnu vanjsku politiku u Italiji i izvan nje. Petar IV Candiano (959—976. god.), npr., ženi se nećakinjom cara Otona I, a Petar II Orseolo (991—1002. god.) izvanredno proračunano plete rodbinske mreže sve do Bizanta i Panonije: njegov se sin Ivan ženi nećakinjom Bazilija II, a drugi sin Oto, kumče cara Otona III, uzima za ženu sestru ugarskoga kralja Stjepana I i rođakinju cara Henrika II Mariju. Štoviše, jedna od duždevih kćeri, Hicela, postaje

[146] G. *Ostrogorski*, Istorija Vizantije, str. 146.

[147] N. dj., str. 152.

žena Stjepana, sina svrgnutoga hrvatskoga kralja Svetoslava. Patricijske mletačke porodice koje se bore za vlast nastoje učvrstiti svoj položaj i prisvajanjem najviših crkvenih časti. Tako je sin Petra IV Candiana bio patrijarh, a sinovi Petra II Orseola osim suvladarstva imali su također patrijaršiju u Gradu i biskupsku čast u Torcellu.[148]

Već je odavno poznato da je trgovina bila materijalna osnova mletačkog patricijata.[149] Zato su i osobito mjesto u usponu Venecije imali trgovački ugovori sklapani s njemačkim carstvom u X st. Pactum iz 967. god. što ga Oton I potvrđuje Petru IV Candianu obuhvaća uglavnom susjedne kopnene ili obalne gradove (Istra, Furlanija, Ceneda, Treviso, Vicenza i dalje na jug do gradova Pentapolisa i Ferma) i osigurava uzajamni trgovački promet, ali zabranjuje Mlečanima da kupuju roblje na kraljevskom području.[150] Carevi su doduše kaznili umorstvo Petra IV Candiana pooštrenim mjerama protiv mletačke trgovine, ali je osobnim prijateljstvom između cara Otona III i dužda Petra II Orseola u obnovi pakta iz 992. god. najprije izglađeno, a kasnije i ukinuto svako ograničenje trgovine. Štoviše, nakon tajanstvenog noćnog posjeta Otona III Veneciji dokinuta je tributarna obveza Venecije prema carevima.[151] Međutim, za monarhistički nastrojene duždeve karakteristično je da se nastoje uključiti i u bizantsku trgovačku mrežu. Upravo Petar II dobiva od bizantskih careva 992. god. privilegij prema kojemu se smanjuje carina za mletačke lađe koje pristaju u Abidosu od 30 na 15 solida, dok Mlečani uživaju sudski imunitet u gradu i podvrgnuti su carskom logotetu. Petar II se također povezao sa saracenskim knezovima i tako još jednom pokazao da trgovački interes ne poznaje vjerske prepreke.[152]

Prema tome, treba imati na umu da je Hrvatska Držislava i njegovih sinova sapeta obručem kojeg su činile rodbinstvom povezane mletačko-bizantsko-ugarske dinastičke porodice. Takav okvir nije sam po sebi morao biti za Hrvatsku opasan, osobito ako su hrvatski vladari mogli i

---

[148] G. *Novak*, Slaveni i Venecija, str. 81.

[149] Polazeći sa stajališta da je teritorij dukata bio odviše malen za razvijanje posjedničke aristokracije, M. *Merores*, Der venezianische Adel, str. 202. i d. pokazala je kako je težnja za povećanjem posjeda uvjetovala i vanjsku politiku mletačkog patricijata. Naime, veliki su posjed imali u Veneciji, osim crkve, samo Candiani. Oni su nabavili posjede na ušću Brente, Adige i Pada i zato su tri dužda, tri Petra, djed, otac i sin, vodila kontinentalnu politiku i povezivali se s njemačkim carevima. Onaj koji je na malom području dukata imao više dragocjene i skupocjene zemlje uživao je veći ugled. U trgovačkom je svijetu mletački patricijat kopča između karolinškoga zapada i bizantskoga istoka. Iako se trgovački posao u X st. još uvijek prezire, tadašnja mlađa trgovačka aristokracija sve više sudjeluje u političkom životu dukata. O kontinentalnoj politici Petra IV Candiana vidi R. *Cessi*, Storia di Venezia II, str. 209. i d. O mletačkoj trgovini i ulozi Venecije na Mediteranu uopće vidi i A. *Schaube*, Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge, str. 4—5; G. *Luzzatto*, Ekonomska povijest Italije, str. 167. i d.

[150] Vidi M. *Uhlirz*, Die staatsrechtliche Stellung Venedigs zur Zeit Kaiser Ottos III, str. 82. i d.; *Ista*, Der Adriaraum in der Südpolitik der ottonischen Kaiser (962—1002), str. 118. i d.

[151] A. *Schaube*, n. dj., str. 6. i d.; R. *Cessi*, n. dj., str. 230. i d.

[152] A. *Schaube*, n. dj., str. 18; G. *Novak*, n. dj., str. 82; R. *Cessi*, n. dj., str. 234; G. *Luzzatto*, n. dj., str. 167.

htjeli svoju politiku usklađivati s interesima spomenutih dinastija. Ali, u času kad je protuhrvatska mletačka akcija uvjetovala prekid prijateljskih odnosa, Hrvatska se našla u vrlo teškom položaju. To se dogodilo za Držislavovih sinova.

Iako drugorazredni izvor, arhiđakon Toma o Držislavu bilježi dragocjene vijesti,[153] ipak nedostaje prvorazredni izvorni materijal na osnovi kojega bismo mogli osvijetliti kraljev odnos prema Dalmaciji i prema Bizantskom Carstvu. Toma tvrdi da su se tek Držislav i njegovi nasljednici nazivali kraljevima Hrvatske i Dalmacije, da su od bizantskih careva primili kraljevske znakove i da su se nazivali njihovim eparsima i patricijima. Toma prema tome razlikuje: krunidbu hrvatskih vladara bizantskim kraljevskim znakovima, podjelu počasnih naslova od strane bizantskih vladara i napokon jedinstveno kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije od Držislava dalje. Od spomenutih Tominih tvrdnja bez sumnje je točna ona o podjeli počasnih naslova hrvatskim vladarima. Bizant bi često pristupao takvom diplomatskom koraku koji ga nije stajao nikakvih stvarnih žrtava. Ali, »titula je patricija imala počasni karakter i u X i XI veku nije bila vezana ni za kakvu funkciju, a naziv eparha, iako se dodeljivao stranim vladarima ne mora još da svedoči o Držislavljevoj upravi nad carskom Dalmacijom«.[154] Stoga je malo vjerojatno da je Stjepan Držislav zaista dobio od Bizanta Dalmaciju kao nagradu za tobože pruženu pomoć protiv Samuila. Tominoj se tvrdnji i pretpostavci historiografije o bizantskoj nagradi Držislavu protivi i kronologija Samuilovih osvajanja: vojna je bila, kao što se čini, nakon Držislavove smrti.[155] Uostalom, i darovnica za Tukljaču na osnovi koje se obično pretpostavljalo da su rodbinske veze hrvatske vladarske kuće i zadarskih Madijevaca pridonijele proširenju vlasti hrvatskoga kralja nad Dalmacijom, nije autentična.[156] Zato sve upućuje na to da je arhiđakon Toma pojam Dalmacije svoga vremena, tj. XIII stoljeća, kad je Dalmacija zaista bila pod krunom Arpadovića nerazdvojno vezana s Hrvatskom, prenio u daleku prošlost.[157] S druge strane,

---

[153] Thomas, str. 37—39.

[154] J. *Ferluga*, Vizantiska uprava, str. 89.

[155] O vremenu Samuilove vojne i o literaturi u svezi s tim problemom vidi J. *Ferluga*, n. dj., str. 87—88; *Isti*, Drač i dračka oblast pred kraj X i početkom XI veka, str. 120.

[156] Vidi bilj. 139.

[157] Tvrdnju arhiđakona Tome da su Držislav i njegovi nasljednici bili kraljevi Hrvatske i Dalmacije odbija i J. *Ferluga*, Vizantiska uprava, str. 88—89, iako na osnovi drugih argumenata s kojima se ne mogu u cijelosti složiti. Mišljenje se dosadašnje historiografije zasnivalo isključivo na Tominim podacima. Vidi F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 469. i Historija naroda Jugoslavije I, str. 197. Šišić je smatrao da je dovoljno opravdao Tomin podatak tvrdnjom da su »prije Stjepana Držislava nosili hrvatski vladari samo titulu *rex Chroatorum* ...«, pa »baš zato nema i ne može da bude Tominom podatku *opravdana* prigovora; Tomina riječ — nastavlja Šišić u pomanjkanju drugih dokaza — vrijedi više od svakoga modernog tobože 'kritičnog' nagađanja« (n. dj., str. 469, bilj. 11). Posve je razumljivo da se na takav način ne može raspravljati o vrijednosti podataka nekoga kroničara XIII stoljeća. Jer da je Šišić htio malo provjeravati Tomu u istom poglavlju, lako bi se uvjerio da mu je prerano poklanjao povjerenje. Uostalom, je li slučaj da u Povijesti Hrvata Šišić izostavlja tekst i tumačenje Držislavova natpisa iako ga donosi u Priručniku izvora I, str. 126?

PLOČE OLTARNE PREGRADE S IMENIMA SVETOSLAVA I DRŽISLAVA

vjerojatno je da je Bizant odlikovao hrvatskoga vladara podjelom naslova zbog toga što se u odlučnom času ipak nije odlučio da ga napadne s leđa. Budući da nam nije poznata godina Držislavove smrti, nema potvrde u izvorima ni tvrdnja da je Samuilo prodro do Zadra još za njegova života. Zato je vjerojatnije da je do upletanja makedonsko-bugarskog cara u hrvatske prilike došlo tek za Držislavovih sinova, kad je u Hrvatskoj buknuo građanski rat.[158]

Inače gotovo nam ništa nije poznato o Držislavovu vladanju. Na Kapitulu kod Knina nađene su doduše dvije ploče koje su vjerojatno služile kao pristupne strane propovjedaonice i na kojima je ubilježen natpis s kraljevim imenom.[159] Polazeći sa stajališta da su hrvatski vladari zaista mogli u drugoj polovici X st. nositi samo naslov rex, hrvatska historiografija nije mogla sasvim jasno protumačiti tekst s ploča.[160] Ploče su doduše ukrašene različitim motivima, ali su istoga stila i bez sumnje čine cjelinu. Na jednoj je uklesano:

CLV DUX HROATOR(um) IN TE(m)PUS D . . .

dok se na drugoj nastavlja:

IRZISCLV DUCE(m) MAGNU(m).

Pogledamo li tadašnje prilike na bizantskom ili mletačkom dvoru, zapazit ćemo običaj određivanja suvladara nasljednika. Stoga vjerojatno nećemo pogriješiti ako u nezavršenom imenu s prve ploče čitamo ime

---

[158] M. *Barada*, Dalmatia Superior, str. 109—110.

[159] Fotokopiju ploča vidi Priručnik izvora I, str. 126; Lj. *Karaman*, Živa starina, str. 53.

[160] F. *Šišić*, Genealoški prilozi, str. 86; *Isti*, Priručnik izvora I, str. 126; Lj. *Karaman*, n. dj., str. 54. Šišić je pošao sa stajališta da su to »dva nesuvisla, ali suvremena fragmenta«. Na prvom se »spominje Držislav još kao neokrunjeni 'dux', dakle po svoj prilici još za živa oca kralja Kresimira, to jest prije g. 970. U drugom fragmentu spominje se ime nekoga hrvatskoga kneza kojemu je ime svršavalo na *slav*, što bi mogao da bude Vladislav, Mislav, Zdeslav ili Tomislav«. Dakle, poredak je ploča kod Šišića obrnut prije svega zato što se titula magnus dux za Držislava nije podudarala s njegovom koncepcijom vladavine Držislava. Stoga Lj. *Karaman*, n. dj., str. 54. ne preuzima njegov prijedlog za poredak ploča i pretpostavlja da »je Držislav još za života bio odredio starijeg sina Svetoslava za svog nasljednika (dux)«. Pitanje je samo je li terminologija X st. bila zaista tako čvrsta da bismo morali zajedno s Karamanom zaključiti da Držislav nosi na natpisu naslov dux magnus zato što »još nije državu digao na prijašnju visinu te se nazivao čednijim naslovom magnus dux mjesto rex«. Mislim da nas različita terminologija srednjega vijeka ne smije tjerati na takve zaključke. Već smo se odavno mogli uvjeriti da termini, pa ni vladarski, nisu bitni za stvarni vladarski položaj.

Svetoslava, Držislavova najstarijeg sina i suvladara.[161] Ako je Svetoslav doista bio za očeva života »dux Hroatorum«, onda je posve razumljivo da je otac u odnosu prema njegovim častima bio »dux magnus«. Tako se još jednom pokazuje da hrvatski vladari nisu dosljedno upotrebljavali vladarske naslove. To je i razumljivo jer bogata latinska terminologija nije u tom pogledu iziskivala od manjih vladara kao što su bili hrvatski neku bezuvjetnu dosljednost. A naslov dux magnus nije bio ništa manje vrijedan od drugih. Petar II Orseolo, iako je bio i carski i kraljevski rođak, nosi uz bizantske počasne naslove još uvijek stari naslov bizantskoga činovnika (dux). Držislav je prema tome sam sebe smatrao »velikim«, dok je svoga sina, određenoga za nasljednika, počastio titulom dux. Budući da su ploče nađene kod Knina, nije isključeno da je Držislav još za života prepustio Svetoslavu vlast u zaleđu a zadržao za sebe primorske krajeve.[162]

Suvladarstvo najstarijeg sina, a potom i primogenitura bila je vjerojatno glavni uzrok građanskoga rata u Hrvatskoj, rata u kojem je Svetoslav izgubio krunu i prijestolje u korist mlađe braće Krešimira III i Gojslava. Nesređeno stanje u Hrvatskoj jedva su dočekali susjedi, ne samo Mlečani nego i Samuilo kojemu se tada pruža jedinstvena prilika da i na srednjem Jadranu proširi svoju vlast ili bar utjecaj. Tako je nasilna promjena na hrvatskom prijestolju bila povod dviju vojničkih ekspedicija: s jedne strane Jadrana dolazi Samuilo, a s druge dužd Petar II. Iako pop Dukljanin nije inače pouzdan izvor pa ga upotrebljavamo zaista u nevolji, nema razloga da mu ne vjerujemo kad govori o Samuilovu prodoru do Zadra. Car je, kaže Dukljanin, dugo podsjedao Ulcinj i kad nije mogao osvojiti grad, opljačkao je čitavu Dalmaciju. »Zatim je tako pljačkajući prešao car tako primorskim kako i planinskim krajevima sve do Zadra. Poslije se vratio preko Bosne i Raške u svoju prijestolnicu«.[163]

Samuila su vjerojatno na tu daleku ekspediciju potakla dva razloga: on je pomogao braći svrgnutoga Svetoslava, tj. Krešimiru i Gojslavu da se učvrste na prijestolju i pokušao je osvojiti mletački Zadar. U prvoj je namjeri uspio, u drugoj nije i zato se vjerojatno povukao.

Povod duždevoj vojni na Dalmaciju 999. god. nije tako jasan kako ga je dosad prikazivala hrvatska historiografija. Vojnu je vrlo opsežno opisao duždev tajnik Ivan Đakon (umro 1009. god.) koji doduše nije bio sam prisutan, ali je uza sve to pouzdan izvor i za zbivanja u posljednjim

[161] To je mišljenje M. *Barada*, Dalmatia Superior, str. 110. preuzeo kao gotovu činjenicu. Isto mišljenje zastupa i V. *Babić*, Historija naroda Jugoslavije I, str. 197.

[162] Inače upravo Šišiću pripada velika zasluga da je uredio vladarsku kronologiju posljednjih desetljeća X st. Naime, sve do njega prevladavalo je u historiografiji — zbog Pincijevih falsifikata (Documenta, str. 23—24, 28—30) mišljenje da je Držislav bio brat Svetoslava, Krešimira i Gojslava. Vidi o tome F. *Šišić*, Genealoški prilozi, str. 68—81. i Povijest Hrvata, str. 471, bilj. 14.

[163] Vidi bilj. 155. Letopis Popa Dukljanina, str. 333. »Pertransivit imperator sic devastans tam maritimas quam et montanas regiones usque Jadram; postea per Bosnam et Rassam reversus est in locum suum«.

godinama X st.[164] Spomenuti kroničar sasvim određeno i jasno tvrdi da je dužd pošao osloboditi »svoje« od pritiska »Hrvata Slavena« te je njima, tj. Hrvatima također on prvi zabranio davati uobičajeni danak (solitum censum).[165] Kako nema dokaza da su Mlečani prije 998/9. god. uistinu plaćali danak Hrvatima,[166] pretpostavlja se u hrvatskoj historiografiji da je riječ o onom novčanom tributu što ga je Bizantska Dalmacija od Bazilija I plaćala hrvatskim vladarima. No, pri tom se uzima u obzir da dužd nije mogao zabraniti svima dalmatinskim gradovima da plaćaju Hrvatima tribut kad oni tada nisu bili njegovi, nego bizantski podložnici. Samo je jedan grad — prema svjedočanstvu Ivana Đakona — uoči duždeve vojne priznavao njegovu vlast: Zadar.[167] Nije doduše poznato kako su Mlečani došli do vlasti u Zadru, ali je naprijed navedena Samuilova vojna bez sumnje pokušaj da se strategova vlast u Zadru zamijeni novom, njegovom. Ako je dužd dakle zaista zabranio »svojima« da hrvatskom vladaru plaćaju census, mogao je zabraniti samo Zadranima. To je uostalom od strane dužda bila vrlo vješto prikrivena osvajačka namjera koju su jedva dočekali i dalmatinski gradovi. Tä pružila im se prilika da se riješe tereta koji su nosili više od sto godina. Stoga su se, kaže Ivan Đakon, sastali i sa sastanka su poslali duždu poslanike s molbom da i njih oslobodi »od strogosti Slavena«.[168] Drugo je, dakako, pitanje jesu li zaista dalmatinski gradovi obećali duždu za takvu uslugu podložništvo o kojemu govori duždev kroničar.

Međutim, Andrija Dandolo, dužd i kroničar XIV st., prepričavajući podatke Ivana Đakona, dopunjuje ga očito namjerno i s vrlo prozirnom političkom namjerom. On tvrdi da su bizantski carevi dopustili Petru II

[164] Documenta, str. 424—429.

[165] Documenta, str. 424. »Hisdem namque dux a Croatorum Sclavorum oppressione suos potenter liberavit; quibus etiam solitum censum primus dare interdixit«.

[166] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 470. doduše tvrdi da je »republika sv. Marka« plaćala »redovno od Branimirovih vremena 'uobičajeni danak'«, premda za takvu tvrdnju nema nikakvih podataka. M. *Barada*, n. dj., str. 111. nije ulazio u pitanje porijekla censusa, ali se po svemu čini da ga je povezivao s tobožnjom strateškom čašću hrvatskih kraljeva od Tomislava do Držislava u Dalmaciji. Ni V. *Babić* u Historiji naroda Jugoslavije I, str. 197. nije rekao što misli pod »uobičajenim dankom za slobodnu plovidbu« ni otkad ga je Venecija plaćala.

[167] Documenta, str. 425. »Illis namque temporibus in Dalmacianorum confinio non plus quam Jateranenses cives Veneticorum ducis ditioni obtemperabant . . .«.

[168] Documenta, str. 425. »Unde Dalmacianorum populi omnes poene simul convenientes Petro Veneticorum duci suis internunciis hoc demandaverunt, quod si ipse venire aut exercitum mittere vellet, qui eos a Sc(l)avorum severitate liberaret, ipsi et illorum civitates perpetua stabilitate suae suorumque successorum potestati subditos manerent«. O značenju izraza »solitus census« vidi N. *Klaić*, Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom, str. 152; drugačije tumačenje položaja Zadra za Petrove vojne vidi J. *Ferluga*, Vizantija i Zadar, str. 137—138.

da Dalmaciju podvrgne pod svoju vlast (dominium).[169] Uostalom, da je vojna Petra II bila vojni pohod, a ne neko ostvarenje bizantske dozvole, najbolje pokazuje duždev odnos prema hrvatskome gradu Biogradu, prema Neretljanima i prema dalmatinskim građanima. Valja napokon uzeti u obzir da je dužda vjerojatno pozvao i svrgnuti hrvatski kralj Svetoslav Surinja koji ga je i dočekao u Trogiru.

Zasnovana na snazi oružja jednog, iako značajnog dužda, mletačka je vlast u Dalmaciji unatoč zakletvi dalmatinskih građana bila upravo tako kratkotrajna koliko i vlast Orseola u Veneciji. Bez ikakve pravne podloge, ona je jednostavno nestala zajedno sa svojim stvaraocem. Venecija je tada bila preslaba da bez njemačkih careva primorava susjedne gradove na izmjenu trgovačke robe, a kamoli da jadranskim općinama nametne svoju vlast.[170]

Petar II se na svojoj vojni zaustavljao gotovo u svakom gradu Donje Dalmacije. On je primao od građana zakletvu vjernosti i skupljao vojnike. U Zadru, gdje se nešto duže zadržavao, ispitivao je svoje i dalmatinske vojnike kako bi najlakše mogao bez gubitaka zauzeti hrvatske utvrde. On je namjeravao pokoriti građane Biograda, grada koji je najviše smetao tada mletačkom Zadru. Zato su prvi duždevi koraci upereni protiv toga najjačeg hrvatskog grada na jadranskoj obali. Ivan Đakon tvrdi da

[169] Andrija Dandolo prepričava podatke Kronike Ivana Đakona, ali unosi neke podatke iz Tomine Kronike u svoj tekst. Naime, on tvrdi da je nakon Trpimirove smrti nastao građanski rat među njegovim sinovima Mucimirom i Surinjom. Mucimir, pošto je pobijedio, napadao je primorske gradove Dalmacije. »Qua de causa Veneti ab illis evocati cum permissione Basilii et Constantini, imperatorum Constantinopolitanorum, a quibus reges illi sceptrum antiquitus recognoverant, dominium Dalmatiae primitus acceperunt, ut historia, quam reperimus in antiquissimis Graecorum et Venetorum codicibus, prout sequitur, seriose declarat«. Documenta, str. 428—429. F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 473, bilj. 20. povjerovao je Dandolovim riječima; kazao je štoviše, da ne može razumjeti »kako se može o istinitosti toga Dandolova podatka sumnjati«. On se oborio na H. *Lenela*, Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs an der Adria, str. 98. koji je tvrdio protivno i smatrao je da je Dandolov podatak »u potpunom skladu s državnopravnim shvaćanjem onoga vremena«. Prema Šišiću poslanstvo u Konstantinopolu objašnjavalo je »prilike u Hrvatskoj koje nijesu nimalo podobne da carskim dalmatinskim varošima pruže zaštite, pa stoga da bi bolje bilo kad bi carstvo prepustilo svoj temat... mletačkoj obrani i upravi«. Zato je tobože »car Vasilije II privolio na mletački prijedlog«. Šišićevo je mišljenje uz neke varijante preuzeto i u kasnijoj historiografiji. M. *Barada*, n. dj., str. 111. ide još dalje govoreći o zahtjevu Petra Orseola »da mu Bizant podijeli čast stratega Dalmacije«. J. *Ferluga*, Vizantiska uprava, str. 90—91. i Vizantija i Zadar, str. 137—138. smatra da je Mlečanima odobrena vlast (dominium) u Dalmaciji odnosno da je Bizant sporazumno predao Dalmaciju pod »ditio« Mlečana. Smatram da u tom pitanju smijemo upotrijebiti kao izvor samo Ivana Đakona koji ništa ne zna o predaji Dalmacije Mlečanima. Tu činjenicu treba to više naglašavati jer se u talijanskoj historiografiji želi namjerno prikazati vojna kao zakoniti i »državnopravno« opravdan akt. Osim toga, duždeva se vojna prikazuje kao obrana interesa »sunarodnjaka« na istočnoj jadranskoj obali. Vidi R. *Cessi*, Storia di Venezia II, str. 243. i N. *Klaić*, Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom, str. 152.

[170] Vidi H. *Lenel*, n. dj., str. 98. i d.

su se Biograđani prestrašeni duždevim prijetnjama sami predali.[171] Dužd se napokon u Trogiru sastao sa Surinjom, »bratom slavenskog kralja«.[172] Svetoslav tada sklapa s duždem savez koji se prema tadašnjim običajima učvršćuje porodičnim vezama: Svetoslavov sin Stjepan, ujedno i talac očeva političkog saveza, dobiva duždevu kćer Hicelu za ženu. Primivši još zakletvu Splićana dužd se uputio prema neretljanskim otocima.

Iako posljedice duždeve vojne nisu po Hrvatsku bile dugotrajne, ipak je položaj vladarske braće bio neobično težak. Naime, tako dugo dok su na vlasti bili Orseoli, makedonska dinastija u Bizantu i Arpadovići koji su u svom interesu štitili svrgnutoga hrvatskoga kralja Svetoslava i sada svoga rođaka, Krešimirovoj je Hrvatskoj ugrožavana samostalnost, a možda i postojanje. Braći, dakle Krešimiru i Gojslavu ne preostaje drugo nego napasti neprijatelje prije nego što oni njih iznenade. Dandolo priča da je Krešimir III napadao 1018. god. »Zadar i ostale dalmatinske gradove u dnevnim navalama, pa je dužd bio primoran da ponovo potvrdi u njima vlast«.[173] Možda je tada hrvatskom kralju i pošlo za rukom preoteti duždu

[171] Documenta, str. 427. Ivan Đakon tvrdi da su Biograđani položili zakletvu u prisutnosti kraljevskih vojnika kako bi na taj način uvećao slavu svoga zaštitnika.

[172] Ivanov je podatak o Surinji izazvao u historiografiji raspravljanje o porijeklu ne samo oca nego i djeda kralja Petra Krešimira IV. Kroničarov je tekst netpotpun, a čita li se nepažljivo, može se zaista pogrešno shvatiti. Naime, Ivan Đakon priča kako u Trogiru »Sclavorum etiam regis frater Surigna nomine aderat, qui condam fraterno dolo deceptus regni amiserat diadema« (Documenta, str. 427). On je — nastavlja kroničar — ne samo sklopio s duždem savez zaklevši mu se na vjernost već mu je i predao »Stephanum puerulum, carissimam sobolem suam sibi pro obside«. Kad je zatim Ivan Đakon u nastavku teksta pričao o djeci Petra II Orseola, onda je spomenuo među kćerima kao prvu Hicelu koju je dužd »Stephano Sclavorum regis filio, de quo antea predixi, in coniugio honorifice sociavit« (Documenta, str. 430). F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 471, bilj. 14. na čelu čitave starije historiografije na osnovi tih podataka zaključio je ovako: budući da Ivan Đakon kaže »da se sin ovoga Surigne zvao *Stjepan*, a to je docniji hrvatski kralj, čiji je sin bio Petar Kresimir IV, a taj izrijekom navodi da mu se djed zvao *Kresimir*, slijedi nesumnjivo, da je taj Surigna identičan s Kresimirom ostalih hrvatskih spomenika«. Ovo je općenito mišljenje starije hrvatske historiografije točno samo utoliko ukoliko usklađuje podatke darovnice za Diklo s onima kroničara Ivana. Međutim, M. *Barada*, Dinastičko pitanje, str. 160. potpuno je ispravno konstatirao da je Hicelin muž bio sin svrgnutoga kralja Surinje (Ivan kaže »de quo antea predixi«), pa mu prema tome nije mogao biti otac kralj koji je ostao na vlasti, dakle Krešimir. Stoga Barada postavlja logičku pretpostavku o dva Stjepana: jedan je sin svrgnutoga kralja Svetoslava (Ivanova Surinje), a drugi je sin Krešimirov (onaj o kojem je riječ u potvrdnici za Diklo). V. *Klaić*, Hrvatski kraljević u Mlecima, str. 74—75. doduše je također pretpostavljao da je Svetoslav identičan s Ivanovim Surinjom, ali se prema njegovu mišljenju Stjepan Svetoslavov vratio oko 1035. god. na hrvatsko prijestolje te se prema tome »nije od svoga roda odmetnuo«, jer »on je rodio i odhranio Petra Krešimira Velikoga, najslavnijega kralja hrvatskoga«.

[173] Documenta, str. 431. »Nono ducis (sc. Ottonis Ursioli) anno Cresimirus, Croatorum praesidens regno, Jadram et alias maritimas civitates Dalmatiae quotidianis incursionibus inquietat. A quibus dux requisitus cum stolo exiit et civitates tutavit, hostes in fugam vertit et cives illarum in sua fidelitate et obedientia solidavit«.

južni dio Donje Dalmacije, dok su kvarnerski otoci ponovo priznali njegovu vlast.[174]

Krešimir i Gojslav protiv Mlečana i Bizanta nužno se oslanjaju na Samuila. Nakon uništenja Samuilove države došao je red i na Hrvate. Car Bazilije II, premda pobjednik u sukobu s njima, zadovoljava se, čini se, priznanjem svoje vlasti i veže uza se kraljevsku braću radije titulama i darovima nego nepotrebnim rasipanjem snaga (1081. god.). Zato se car koji prema riječima Dukljanina zauzima »čitavu Bugarsku, Rašku i Bosnu, i čitavu Dalmaciju i sve primorske krajeve sve do granica Donje Dalmacije« zaustavlja pred Krešimirovom Hrvatskom.[175]

Čini se, međutim, da Krešimir ipak nije ustrajao u obećanom mirnom odnosu prema dalmatinskim gradovima. Stoga bizantski činovnik, langobardski katepan Bazilije Bojoan nije odviše obziran prema njemu. Došavši 1024. god. s mornaricom u Hrvatsku, on zarobljuje hrvatsku kraljicu i njezina sina pa ih šalje u Bizant.[176] To je vjerojatno bio odgovor na Krešimirovo osvajanje ili pokušaj osvajanja dalmatinskih gradova.[177]

Teorija prema kojoj je u vrijeme Krešimira — točnije između 1024. i 1030. god. — s pomoću Bizanta i splitskoga nadbiskupa Pavla osnovana hrvatska biskupija,[178] iako privlačna nema oslonca u izvorima. Ona se

---

[174] Prema Dandolovim podacima (Documenta, str. 431) Oto Orseolo je 1018. god. primio na povratku prema Veneciji obećanje od osorskog, krčkog i rapskog biskupa i priora spomenutih gradova da će plaćati godišnji tribut. S Dandolovim se podacima podudaraju tekstovi sačuvanih zakletvi kojima se vjerojatno i on služio. Prema tekstu zakletve Rab je obećao davati godišnje 5 libri nekovanog zlata, Krk naprotiv 30 lisičjih koža, dok se Osor obvezao na podavanje 40 kuninih kožica (Documenta, str. 32, 33, 34). Dandolo doduše ništa ne govori o općini Beli na Cresu, ali su prema sačuvanoj zakletvi i Cresani morali davati 15 kuninih kožica (Documenta, str. 35). Misleći da je riječ o mjestu Ca Fisole na mletačkom teritoriju, F. *Rački*, Documenta, str. 36. svrstao je tu ispravu među lažne, ali je kasnije ispravio svoje mišljenje (Izpravak k mojoj razpravi: Podmetnute, sumnjive . . .«, str. 222—223). Uza sve to ima nekih elemenata koji bi mogli upućivati na to da je ova isprava o stvarnoj obvezi te općine kasnije sastavljena (Beli se naziva civitas, a u to su doba civitates samo biskupska sjedišta). Vjerojatno ne griješimo ako u riječi *sarenico* (mjesto setenico) koja označuje čast Godostra, predstavnika općine, prepoznamo satnika. Imali bismo prema tome dokaz da je satnik na čelu hrvatske općine kao što je prior na čelu biskupskoga grada (civitas).

[175] Letopis popa Dukljanina, str. 344.

[176] Documenta, str. 434.

[177] G. *Praga*, Storia di Dalmazia, str. 60. misli da se to odnosi na ženu splitskoga priora Kozme, ali to neće biti točno jer obje kronike u kojima je zabilježena ta vijest izričito tvrde da je Bugiano (Bojoan) otplovio »in Chorvatia, in Corbatia«.

[178] M. *Barada*, Episcopus chroatensis, str. 201.

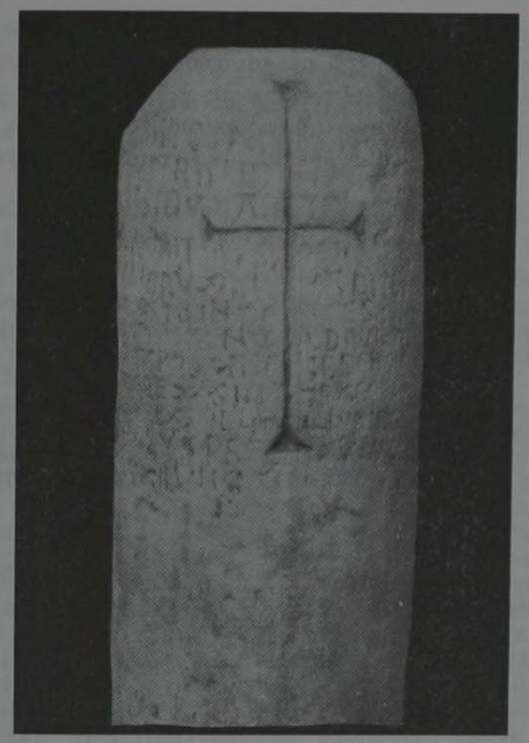

TZV. SEDEHIN NATPIS (SPLIT)

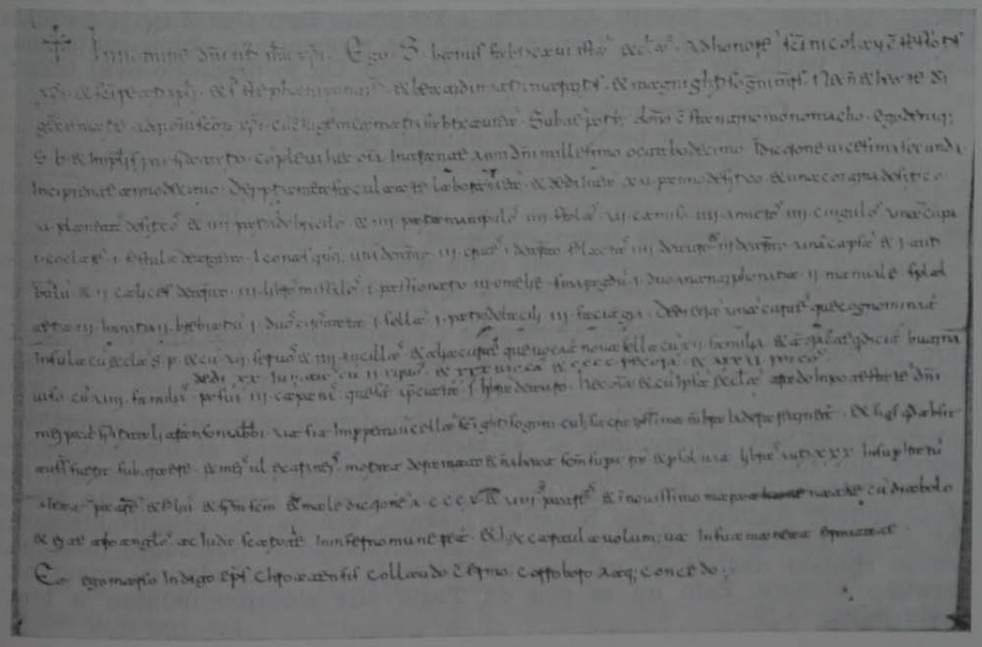

TOBOŽNJA DAROVNICA BANA STJEPANA IZ 1042. GOD.

oslanja prije svega na tzv. Sedehin natpis u Splitu[179] i na tobožnju zabunu splitskoga kroničara Tome, tj. na njegovo tobože pogrešno datiranje hrvatskoga biskupa Sedeha drugom polovicom XI st. Točno je, doduše, da je Toma tvrdio kako su hrvatski vladari osnovali biskupiju za svoga, hrvatskoga biskupa,[180] ali tko može splitskom kroničaru vjerovati kad je poznato kako je prekrojavao splitsku crkvenu povijest prema svojoj volji. Konačno, i darovnica bana Stjepana iz 1042. god.[181] u kojoj se prvi put spominje hrvatski biskup, ne može u danas poznatoj formi biti autentična, pa otpada kao bezuvjetan terminus ante quem za postanak hrvatske biskupije.

Dva su odlučna događaja bila uzrok da je bizantsko-mletački pritisak nad Hrvatskom najednom popustio. Najprije smrt Bazilija II (1025. god.), a zatim izgon Orseola iz Venecije (1026 god.). Orseoli se sklanjaju svojim rođacima u Bizant i Ugarsku. Dok je Bizant nakon izumrća makedonske dinastije utonuo u vlastite brige, protiv Krešimira sada prvi put istupa novi susjed na sjeveru.

Naime, svrgnuti se Svetoslav vjerojatno zajedno sa svojim sinom Stjepanom također sklonio na ugarski dvor, pa je već 1027. god. prema svjedočanstvu Dandola, ugarski kralj »Andrija« napao Dalmatince i neke od njih primorao na pokornost. Budući da je Dalmacija još u bizantskoj vlast vjerojatnije je da se Dandolova vijest odnosi na Krešimirovu Hrvatsku.[182] Tako je valjda ugarski dvor preuzeo na sebe zadaću da vrati u Hrvatsku svrgnutoga kralja, čime je stvarno produžio dinastički rascjep u porodici Trpimirovića. Ali ugarska je politika bila bar utoliko pozitivnija po Hrvatsku što je nastojanjem Arpadovića stvorena, možda za protjerane Trpimiroviće, nova politička jedinica u Slavoniji — to je banat ili dukat slavonski — koji je najzad potkraj XI st. sjedinjen s Hrvatskom Trpimirovića.[183]

Iako Hrvatska za Krešimira nije mogla ni pomisliti da se kao ravnopravan suparnik Veneciji upusti u borbu za Dalmaciju, ipak je njezin vladar odriješenih ruku ušao u tu borbu. Prvi put su dalmatinski gradovi nakon stoljeća i pol osjetili snagu hrvatskoga oružja. Tako je počela borba za Dalmaciju. Zasad su, međutim, suparnici u toj borbi podjednake sreće: Venecija je doduše zadržala vlast nad kvarnerskim otocima, ali u preostalom dijelu Donje Dalmacije, izuzevši duždev izlet do Zadra 1050. god.[184] sve do sedamdesetih godina XI st. nije imala što tražiti. A i hrvatski je

---

[179] M. *Barada*, n. dj., str. 198, priznaje da je zbog oštećenja rekonstrukcija Sedehina natpisa »vrlo oteščana«, ali da sadržaj upućuje na to da »nadbiskup Pavao podiže taj pobjednički spomen križu, koji je križ držao skupa sve pravovjerne u vrijeme, dok je Sedeh nešto simulirao«. Kako splitski katalozi znaju samo za jednoga nadbiskupa Pavla, to »je borba za samostalnoga hrvatskoga biskupa bila negdje između god. 1015. i 1030., koje razdoblje može se još ograničiti« (str. 200). Naime, pozivajući se na inače nedatiranu oporuku nadbiskupa Pavla (oko 1020. god. Documenta, str. 36—37) i borbu Krešimira protiv dalmatinskih gradova, Barada je zaključio da se oko 1020. god. vodila »borba Pavla i Sedeha, borba za crkvenu neodvisnost Hrvata od dalmatinskih biskupa« (str. 201). Dok bi se za nevolju moglo prihvatiti Baradino dokazivanje do ove točke — smeta naime dokazivanje siromaštva nadbiskupa Pavla kao rezultat borbe — nikako nije jasan konačan zaključak. »Pošto poslije 1024. nestaje svih sporova i nategnutih odnošaja između dalmatinskih gradova i Hrvatske, u to vrijeme, između 1024. i 1030., posredstvom Bizanta nadbiskup Pavao popušta Hrvatima i daje im biskupa... i tako borba Sedeha napokon je bila okrunjena uspjehom, iako je on nije dočekao te Hrvati dobiše svoga posebnoga biskupa« (str. 201). Ako je, kako Barada pretpostavlja, nadbiskup Pavao doista slavio pobjedu nad biskupom Cededom, zašto bi onda Bizant koji daje nalog svome katepanu da povede vojnu na Hrvatsku dao Hrvatima biskupa? A ako su Hrvati zaista dobili biskupa, onda nije pobijedio Pavao, nego oni. Ta Cededa je stvarno bio biskup. Osim toga, pitamo se da li je osnivanje biskupija po Hrvatskoj doista pripadalo u kompetenciju splitskoga nadbiskupa. Tomin opis shizme — o kojoj će još kasnije biti riječi — ne može se odnositi na ono što misli Barada jer je prema njegovu opisu hrvatskoga biskupa posvetio papa (vidi str. 45). Prema tome, Baradina je teorija sazdana na tako slabim temeljima da je u ovom obliku nije moguće prihvatiti. Uostalom, i korekture Baradina čitanja natpisa koje je nedavno predložio V. *Gortan*, Natpis na mramornom stupu splitskoga nadbiskupa Pavla, str. 424—425. uklanjaju Cededu. On je predložio ovaj tekst:

Crux veneranda poli renatos muniat almos!
Australi de parte minans ut sidus ab altis
Coelis lucebit certus super omnia Christus.
Eoi crux alma Dei tueatur ab oste
Intrantes cunctosque pios. Concordia nec tum,
Vir apostata seden simulabat abere,
Christus in arce poli regia mox expullit illud.
Domno Paulus presulus ofert vexillu(m) istum.

Osnovna je razlika između Gortanove i dosadašnje lekcije upravo u riječi koju je Barada čitao *Sedeh*, a Gortan *seden*. Stoga taj dio natpisa Gortan prevodi: odmetnik se gradio da ima biskupsku stolicu (str. 427).

[180] Thomas, str. 45. »Voluerunt etiam Chroatorum reges quasi specialem habere pontificem, petieruntque ab archiepiscopo spalatensi et fecerunt episcopum, qui Chroatensis appellabatur; posueruntque sedem eius in campo, in ecclesia sancte Marie iuxta castrum tiniense«. Prema tome, Toma ne tvrdi da je splitski nadbiskup dao Hrvatima biskupa, već da su »učinili« biskupa. Još bi se nekako moglo pomisliti da je postavljanje hrvatskoga biskupa proveo splitski nadbiskup, no njegovo dotiranje se može odnositi samo na hrvatske vladare. Zato mi se čini da Toma nije slučajno nejasan u tom dijelu teksta.

[181] Naime, M. *Barada*, n. dj., str. 197. i d. izgrađujući svoju teoriju o postanku hrvatskoga biskupa u trećem desetljeću XI st. poziva se također na ispravu iz 1042. god. (Documenta, str. 46—47, CD I, str. 75—6). u kojoj se spominje hrvatski biskup Marko. Stoga zaključuje da su Hrvati i prije 1042. morali imati svoga biskupa. Međutim, isprava bana Stjepana, tobožnjega carskoga protospatara, posve sigurno nije autentična. Osim što je teško vjerovati da bi neki pobliže nepoznati ban bio i carski protospatar i da bi sjedio u Zadru, osnovni je sadržaj isprave sumnjiv. Ne kaže se ni gdje ban osniva crkvicu, iako je bogato dotira; zato mislim da spomenuta isprava ne može služiti kao dokaz da je hrvatska biskupija zaista osnovana prije 1042. god.

[182] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 484. drži da su vojnu akciju na dalmatinske gradove vodili zajednički »kraljević Stjepan muž Hicele Orseolo« koji se vratio u Hrvatsku i postao očevim suvladarom, i ugarski kralj Stjepan I. Ali, M. *Barada*, Dinastičko pitanje, str. 163, s pravom isključuje takvu zajedničku akciju polazeći sa stajališta da je bilo nemoguće ratovanje između tada rodbinski usko povezanih porodica Orseola, Arpadovića i Makedonaca.

[183] M. *Barada*, n. dj., str. 167.

[184] Vidi bilj. 211.

kralj također od Krešimira dalje, i opet s izuzetkom mutne predaje o zadarskoj buni za *Stjepana I*[185] (oko 1038 — o. 1058. god.), bio za Dalmaciju stranac. Stoga je Dalmacija u XI st. i pošla samostalnim putem.

6. *Dalmacija od razbijanja teme i stvaranja katepanata do autonomije*

Već je prva borba između mletačkoga dužda i hrvatskoga vladara za Dalmaciju pokazala da se cjelovitost provincije neće moći održati. Izdužena gotovo čitavom obalom Jadrana, Dalmacija gubi — iako na kratko vrijeme — u prvim desetljećima XI st. svoj najsjeverniji dio, tj. kvarnerske otoke s gradovima i općinama na njima. Upravo taj dio bit će i u kasnijim stoljećima njezina najslabija točka.

Međutim, podjela Dalmacije na Gornju (Superior) i Donju (Inferior), koja se prvi put javlja u autentičnim izvorima početkom X st.,[186] nije potkraj istoga stoljeća samo formalna. Samuilova osvajanja i težnja Bizanta da gornjodalmatinske gradove također okupi u jednoj ruci dovode do stvaranja nove metropole u Dubrovniku.[187] Konačnom izdvajanju Gornje Dalmacije prethodio je istaknuti položaj Dubrovnika, za koji tvrdi car Konstantin Porfirogenet da je već 866. god. bio metropola za gradove Kotor, Budvu i Roze.

U crkvenom pogledu gornjodalmatinske su biskupije od 732. god, poslije što je car Lav III oduzeo papi ilirsku dijecezu, pripojene dračkoj arhiepiskopiji.[188] Čini se da je tako ostalo sve do Samuilovih osvajanja. Naime, prema podacima kronike arhiđakona Tome već oko 1000. god. ubrajali su se među sufragane splitske crkve »kotorski, barski, ulcinjski i svački biskup«.[189] Kako, nadalje, prema podacima mletačkog kroničara Ivana Đakona dočekuje 1000. god. kod Korčule Petra II Orseola i dubrovački nadbiskup,[190] a Samuilo je bez uspjeha podsjedao gradove Gornje Dalmacije,[191] opravdana je pretpostavka da je dubrovački biskup iskoristio priliku i uzeo naslov nadbiskupa. On je pokušao okupiti pod svojom jurisdikcijom ne samo biskupe primorskih mjesta Gornje Dalmacije nego i područje Travunije, Zahumlja i Srbije.[192] Posve je razumljivo da su zabačeni krajevi unutrašnjosti tada samo formalno pod jurisdikcijom dubrovačkog prelata. Tekst znamenite bule pape Benedikta VIII[193] prema kojoj se zaključivalo da je dubrovačka nadbiskupija osnovana 1022. god. ne protivi se pretpostavci o ranijem postanku nadbiskupije jer papa sam ističe da šalje palij nadbiskupu Vitalu da ga nosi onako kako su ga imali i njegovi predšasnici.[194] Pretpostavci da je dubrovačka nadbiskupija uređena između 989. i 1000. god. ne protivi se ni podatak o odvajanju gornjodalmatinskih biskupa od splitske metropolije jer arhiđakon Toma datira taj događaj vrlo široko.[195] Kao što je splitski nadbiskup upotrijebio apostolicitet stare Salone, tako se i dubrovački metropolita smatrao nasljednikom »sancte epitauritane sedis«,[196] tj. tobožnje srušene epidaurske nadbiskupije.

Međutim, osnivanje metropolije vrlo povoljno djeluje na razvitak grada. Kao što je Splitu naglo porastao ugled nakon osnivanja metropolije tako je i Dubrovnik postao vrlo brzo, najvažnije središte Gornje Dalmacije. Nije doduše vjerojatno, kako je naprijed rečeno, da su mu se zaista podvrgli svi navedeni sufragani. To više što i dukljanska država pod Stjepanom Vojislavom i njegovim sinom Mihajlom prirodno teži za vlastitom i samostalnom crkvom. Barska je crkva kao tobožnja nasljednica stare Dokleje nosilac svih težnji koje su okrunjene uspjehom tek za Konstantina Bodina (oko 1081 — 1102. god.). Spomenuti se vladar obraća na papu Klementa III Viberta i on 1089. god. na molbu »slavnoga kralja Slavena Bodina« šalje barskom biskupu Petru palij, podiže ga na čast dukljansko-barskoga nadbiskupa odredivši mu kao sufragane »kotorskog, ulcinjskog, svačkog, skadarskog, drivastskog, polačkog, srpskog, bosan-

---

[185] U neposrednoj je svezi s tim podatkom Dandolova vijest o Salamonovu, točnije Petrovu, napadu na dalmatinske gradove i na Zadar. Dandolo tvrdi da je Salamon »rex Ungarie terrestria loca Dalmatiae inquietans, Jadratinos, qui promissam duci fidelitatem hucusque servaverant ad rebellionem induxit« (Povijest Hrvata, str. 488, bilj. 54; A. Gombos, Cathalogus fontium, str. 60). Šišiću se ovaj podatak činio kao dokaz »da su Mađarska i Hrvatska neposredno graničile« odnosno da su »mađarski kraljevi Stjepan I i Petar Mlečanin u zajednici s hrvatskim kraljevima Kresimirom III i Stjepanom I vodili rat s Venecijom na obalama Jadranskoga mora« n. dj., str. 489, bilj. 54), iako se ovaj postupak ugarskoga dvora može prema mom uvjerenju jedino protumačiti u svjetlu Baradine hipoteze o Svetoslavovićima na ugarskom dvoru. I sam je Dandolo kazao da je akcija bila samo ugarska, a ne ugarsko-hrvatska. A na ugarskom su dvoru sjedili protjerani Orseoli iz Venecije koji su zacijelo poticali ugarske vladare na akciju protiv svojih suparnika. Dandolo tvrdi da su Zadrani sve do te bune bili vjerni Mlečanima, no njegove se tvrdnje ne mogu provjeravati. Negdje u vrijeme vojne o kojoj govori Dandolo počinje Dobronjina akcija za oslobođenje Zadra. U svakom slučaju ni spomenuta Dandolova fidelitas Zadra kao ni kasnije zauzimanje Zadra (oko 1050) nije ostavilo nikakve tragove u tadašnjem Zadru (bar se tako može zaključiti po danas sačuvanom izvornom materijalu; vidi bilj. 211).

[186] Documenta, str. 187, 188, 190.

[187] M. *Barada*, Dalmatia Superior, str. 97. i d.

[188] Letopis Popa Dukljanina, str. 66.

[189] Thomas, str. 43.

[190] Documenta, str. 428.

[191] J. *Ferluga*, Drač i dračka oblast, str. 118. i d.

[192] F. *Šišić* u Letopisu Popa Dukljanina, str. 67. i d.

[193] Bula je znamenita po tome što je to druga po redu sačuvana papinska bula na pergameni. Vidi Letopis Popa Dukljanina, str. 70, bilj. 47.

[194] M. *Barada*, n. dj., str. 98.

[195] Thomas, str. 43. Međutim, Tomin podatak o osnivanju barske metropolije za gornjodalmatinske biskupe očito se protivi mišljenju o osnivanju dubrovačke nadbiskupije oko 1000. godine. Toma, naime, tvrdi da papa poslije spomenutoga brodoloma gornjodalmatinskih biskupa »omnes episcopos a Ragusio superius absoluit a uinculo, quo tenebantur antique metropoli salonitane; statuitque nouam metropolim in ciuitate antibarensi et omnes episcopatus predictos ei subiecit«. Tomin je podatak historijski netočan jer je barska nadbiskupija osnovana tek 1089. god., dok je sam Toma datirao brodolom dalmatinskih biskupa Bazilijem II i Konstantinom i nadbiskupom Dabralom (Thomas, str. 42, 43). Zabuna Tomina potječe, bez sumnje, odatle što mu je bila poznata borba između barskoga i dubrovačkoga metropolite, pa je bio uvjeren da se Dubrovnik služi lažnim tvrdnjama.

[196] Letopis Popa Dukljanina, str. 70, bilj. 47.

skog i travunjskog biskupa« odnosno »sve samostane kako Dalmatinaca tako i Grka i Slavena«.[197]

Nije teško razabrati da su pape ne pazeći odviše na stvarno stanje crkve ili njenu prošlost podjeljivale palije tako kako je zahtijevala politička situacija. Naime, protupapa Urban II bio je u vrlo dobrim odnosima s carem Aleksijem I, ujedno glavnim neprijateljem kralja Bodina. Papini ustupci novom metropoliti doveli su do žestokih sporova s dubrovačkim nadbiskupom; sporova u kojima se ni jedna ni druga crkva nije ustručavala falsifikatima uvjeriti mjerodavne ličnosti o svome tobožnjem pravu na sporne sufragane. Rasprave se o tome vode još sredinom XIII st.[198] Dubrovnik je prema tome prilično brzo izgubio mogućnost da u slavenskom zaleđu vrši vrhovnu crkvenu vlast onako kao što je to činio sjevernije splitski metropolita.

Dubrovnik je i politički početkom XI st. s čitavim svojim teritorijem izdvojen iz dotad jedinstvene teme i vlasti njezina stratega u Zadru. Vijest se doduše o bizantskom ponovnom osvajanju Gornje Dalmacije zasniva na ljetopisu popa Dukljanina, ali joj čini se, unatoč svemu tome možemo pokloniti vjeru. Služeći se očito nekim predloškom barski je ljetopisac tvrdio da je Bazilije II nakon smrti bugarskog cara Vladislava skupio veliku vojsku i mornaricu i zauzeo Bugarsku, Rašku i Bosnu i čitavu Dalmaciju te sve primorske krajeve sve do granica Donje Dalmacije«.[199] Kako je u isto doba carev rođak Oto Orseolo, kako smo vidjeli, na drugom kraju Jadrana učvršćivao vlast Venecije nad kvarnerskim gradovima i otocima, Baziliju II je bez sumnje, bilo stalo do toga da bar nad Gornjom Dalmacijom uspostavi sigurniju bizantsku vlast. Vrativši gornjodalmatinske gradove pod svoju vlast, on je i ondje, tj. u metropoli, u Dubrovniku, postavio stratega.

Položaj stratega Gornje Dalmacije zbog slavenskih država u zaleđu nije bio nimalo lagan. Osobito otkad se podigla Duklja. Bizantski kroničari XI st. zabilježili su borbu između Stjepana Vojislava i stratega u Dubrovniku. Naime, dalmatinski strateg Katakalon Klazomenjanin želio je nadmudriti Vojislava »Dukljanina«, pa mu je poslao darove u namjeri da prikrije varku koju mu je spremao; ali Vojislav je bio »čovjek iz naroda« i uzvraćao je ne samo lukavstvo lukavstvom, tj. hinjenim prijateljstvom, već je zarobio stratega prije nego što je on uspio provesti svoj naum. To se dogodilo negdje nakon 1042. god.[200] Dobiva se dojam kao da je priča o zarobljenju stratega neka pouka — Kekaumen kaže naime da je strateg bio zbog spletaka koje je sam pleo uhvaćen na sramotu Romejaca[201] —

[197] Letopis Popa Dukljanina, str. 80.

[198] V. *Mošin* u Ljetopisu Popa Dukljanina, str. 25. i d.

[199] Letopis Popa Dukljanina, str. 344. »Igitur post mortem Vladislavi imperatoris Bulgariae, Basilius imperator, congregato magno exercitu et navium multitudine, caepit debellare terram obtinuitque totam Bulgariam, Rassam et Bosnam totamque Dalmatiam, omnesque maritimas regiones usque in finibus inferioris Dalmatiae«.

[200] Letopis Popa Dukljanina, str. 462; *J. Ferluga*, Vizantinska uprava, str. 100, 101.

[201] Letopis Popa Dukljanina, str. 463.

ali ipak onakva kakva jest svjedoči o teškom položaju Dubrovniku u XI st. Grad je već tada bio primoran da se služi različitim sredstvima u borbi sa susjedima kako bi nadoknadio stvarnu slabost.

Postepenom raspadanju teme Dalmacije pogodovao je i društveno-ekonomski proces u samim gradovima. Naime, izdvajanje patricijskih porodica, koje smo zbog nestašice izvornog materijala u X st. mogli naslućivati, sada, tj. u XI st., možemo dokumentarno pratiti. Značajno je da taj proces nije ograničen samo na središte teme već i na manje gradske općine. Patricijat je nosilac novih težnji koje su mogle ići samo za tim da se formalni okvir teme potpuno razbije i da se gradske općine sasvim oslobode centralne vlasti. Ostvarenje novoga političkog programa patricijata bilo je to lakše provesti što patricijske porodice koje se međusobno bore za vlast u gradu nisu više osamljene. Uz njih su nobiles odnosno maiores nekih dalmatinskih izvora. Kad, npr. nadbiskup Lovro osniva samostan sv. Benedikta u Splitu, onda on to prema tekstu kasnije sastavljene fundacijske isprave čini u prisutnosti priora Valice, ali i »njegovih plemića«. Inače je Valica držao priorsku čast oko dvadeset godina, a uspio je sačuvati čast i za svoga sina Dujma.[202] Međutim, ako se smijemo pouzdati u podatke kasno sastavljenog kartulara splitskoga samostana sv. Stjepana »pod borovima« (sub pinis), suparnička je porodica priora Prestancija držala također uz male prekide priorsku čast i čast opata sustjepanskog samostana sve do šezdesetih godina XI st.[203] Tu i tamo se pojavljuje ime nekoga novog priora, ali takav brzo nestaje. Takav je npr. Nicifor čije je najjače oružje u borbi za priorsku čast u Splitu bilo bez sumnje njegovo bogatstvo. On naime u doba svoga priorata kupuje u gradu kuću koja vrijedi oko 120 solida, a to je otprilike svota koju je dao osamdesetih godina istoga stoljeća Splićanin Petar Crni, osnivač samostana sv. Petra u Selu nedaleko od Splita za trideset osoba. Prema tome, kapital se ulaže još uvijek radije u nekretnine u gradu nego u zemlju na nesigurnom hrvatskom političkom području. Svaki je komad gradskoga teritorija podijeljen i nastanjen tako da se u oskudici prostora u gradu zaista isticao onaj koji se mogao pohvaliti velikim posjedom ili kućom. Čini se da je Prestancijeva porodica imala i crkvicu koju je doduše prepustila samostanu sv. Stjepana, ali je nad njom zadržala patronat.[204]

Ako je Split kao očito manji grad s manje razvijenom trgovinom bio zahvaćen takvim povoljnim društveno-ekonomskim razvitkom, što se tek može očekivati od Zadra koji je u tom pogledu imao još bolje uvjete. Stoga nas nikako ne iznenađuje da je upravo Zadar postao žarište pokreta koji je išao za tim da se grad oslobodi ne samo bizantske nego i svake druge vlasti. Pokret je imao još jedan korijen. Naime, Zadar je kao središte pokrajine bio na udaru svake strane političke vlasti, dok se bizantska vlast u preostalim gradovima teme očitovala uglavnom u tome što su se sjetili careva imena tada kad je trebalo datirati isprave ili javne akte odnosno u carevu čast pjevati laudes na određene blagdane u crkvama.

Zbog nestašice izvornog materijala ne može se točno utvrditi kad je propala mletačka vlast nad Zadrom. Vjerojatno je ona stvarno nestala,

[202] Documenta, str. 76, 102, 141, 144.

[203] Documenta, str. 39, 40, 61.

[204] Documenta, str. 39, 40.

kao i u čitavoj Dalmaciji, zajedno s Orseolima. U svakom slučaju već 1029. god. datirana je jedna isprava po bizantskom caru, a mletački dužd uopće nije spomenut.[205]

Nije slučaj da se u oslobođenom Zadru pojavljuju dva člana iz odlične porodice Madijevaca, braća Grgur i Dobronja, koji su nosioci autonomističkih težnja. Grgur je prokonzul odnosno prior ili »protospatarius et stratico universe Dalmatie« i dobro poznat iz nekih zadarskih isprava.[206] Međutim, bizantski kroničar Kekaumen ne poznaje Grgura, već govori o Dobronji kao o »arhontu i toparhu Zadra i Splita«, pa je riječ ili o zabuni kroničara ili o zajedničkom radu braće na oslobođenju Zadra. U svakom slučaju Dobronja je onaj član porodice koji je, čini se, preuzeo na sebe zadaću da uredi poslove s carskim dvorom. Zato je lako mogla nastati Kekaumenova zabuna jer je on smatrao da je Dobronja i strateg Dalmacije. Manje je vjerojatna pretpostavka da su Grgur zadarskih isprava i Kekaumenov Dobronja ista ličnost.[207] U krajnjoj liniji to i nije tako bitno. Madijevci su, kako se čini po sačuvanim vijestima, željeli da nakon nestanka makedonske dinastije Zadar sačuva onaj položaj koji je imao pod Mlečanima, dakle potpuno oslobođenje od bizantske vlasti. Njihovo je nastojanje to razumljivije što mletačka vlast za njih više nije opasna. Prema pričanju Kekaumena, bizantski su carevi primili Dobronju kad je prvi put došao u Konstantinopol kao svoga činovnika. Car Roman III (1028—1034. god.) ga je nagradio, ali ga je njegov nasljednik Mihajlo IV (1034—1041. god.) ne samo zadržao u gradu — kad je onamo ponovo došao — nego ga je bacio u zatvor, gdje je zajedno sa ženom i sinom i umro.[208] Prema svjedočanstvu istoga kroničara dvorski su upravitelji savjetovali cara da uhvati Dobronju jer da će na taj način najlakše zavladati njegovom zemljom. Ako se Kekaumenova priča o Dobronji popuni prije spomenutom viješću Dandolovom iz 1034. god. o nastojanju ugarskog kralja Salamona da Zadrane odvrati od vjernosti prema mletačkome duždu, onda nam se politika Madijevaca prema Bizantu prikazuje još u boljem svjetlu. Jer čuvajući »vjernost« duždevima u doba kad oni uopće nisu mogli misliti na Dalmaciju, Zadrani su se lako mogli otuđiti od Bizanta. Stoga nije vjerojatno da su bilo Grgur ili Dobronja potpomagali nastojanja hrvatskoga kralja Stjepana da zavlada carskom Dalmacijom.[209] Uzme li se opet Kekaumen kao svjedok, može se pretpostaviti da su Madijevci u Dobronjino vrijeme zaželjeli i više nego autonoman položaj svoga grada. Ne može se naime nikako nazvati slučajnom činjenica da je Kekaumen nazvao Dobronju toparhom Zadra i Splita.

[205] Documenta, str. 38.

[206] Documenta, str. 41, 42, 43, 44.

[207] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 487—489. i J. *Ferluga*, Vizantinska uprava, str. 95. i d. smatraju da su Grgur i Dobronja isto lice, dok I. *Petricioli*, Pojava romaničke skulpture, str. 17—18. i Ranosrednjovjekovni natpisi, str. 254—255. drži da su braća. O različitim mišljenjima do 1957. g. vidi J. *Ferluga*, Vizantinska uprava, str. 96. i d.; *Isti*, Vizantija i Zadar, str. 139. i J. *Ferluga* u Viz. izvori III, str. 203. i d.

[208] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 489.

[209] N. dj., str. 487. Vidi i protivno tumačenje akcije u J. *Ferluga*, Vizantinska uprava, str. 98. i d.

CIBORIJ PROKONZULA GRGURA

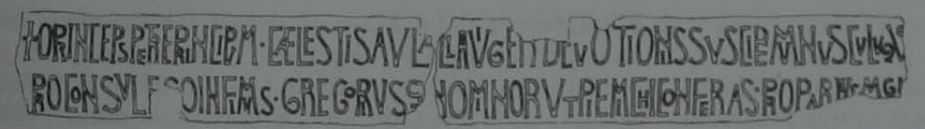

REKONSTRUKCIJA NATPISA NA CIBORIJU PROKONZULA GRGURA

To bi drugim riječima značilo da je u historiji bizantske Dalmacije prvi put došlo do pokušaja da se razbijeni dijelovi provincije ujedine pod vodstvom metropole. Ali, kako nosilac takve ideje nije carstvo, već član ili članovi patricijata, gotovo bismo mogli kazati dinastičke porodice Madijevaca, pokušaj propada. Kao da je izraz toga novoga poletnog duha koji je zavladao Zadrom Gregorijev ciborij, koji se nekad vjerojatno nalazio u crkvi sv. Petra »in foro« u Zadru. Pojava ranosrednjovjekovne skulpture — životinjskog lika, kojim je uz pleter ukrašen ciborij, jednako je vjesnik novoga doba, tj. rane romanike u Zadru, kao i političke ideje koje su zastupali članovi porodice Madijevaca. U natpisu je na ciboriju Grgur sam dao uklesati titulu prokonzula — Proconsvl ego infimvs Gregorivs q (ui) nominor[210] — kao da je još jednom htio izraziti težnju porodice da nametne svoju vlast čitavoj Dalmaciji.

[210] Natpis u cijelosti glasi ovako:
+ O PRINCEPS PETRE PRINCIPVM, CAELESTIS AVLE CLAVIGER
DEVOTIONIS SVSCIPE MVNVSCVLV(m) Q(uod VO(veram)
PROCONSVL EGO INFIMVS GREGORIVS Q(ui) NOMINOR
VT PIE MIHI CONFERAS PRO PARVIS M(a)GN[a munera].
I. *Petricioli*, Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra, str. 254.

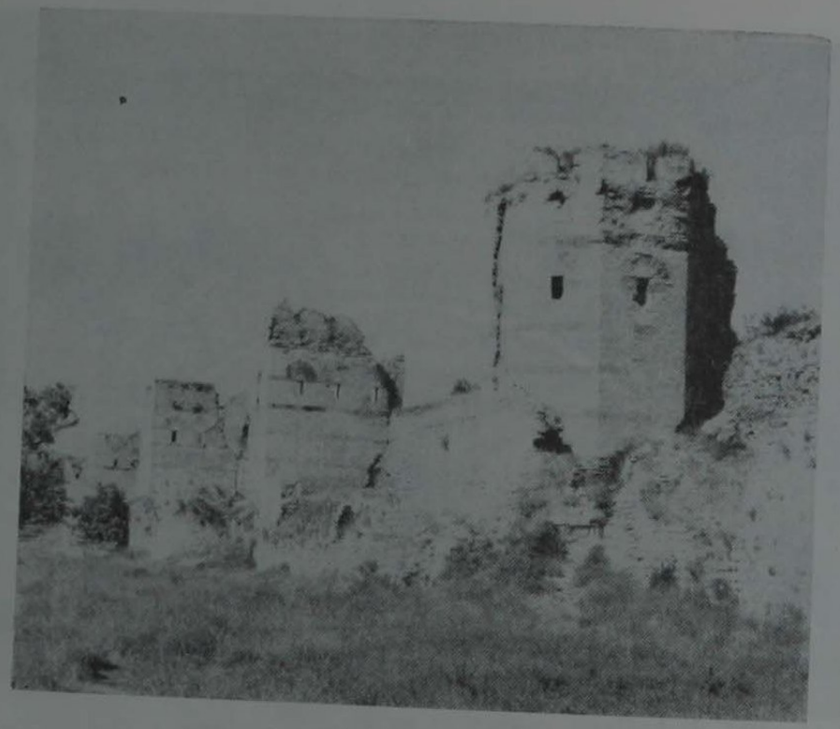

ZIDINE KONSTANTINOPOLA

Međutim, iako su Madijevci u doba Maja II držali i biskupsku čast u gradu Zadru, u prilikama XI st. bilo je nemoguće provesti ideju o jedinstvu dalmatinske provincije i o njezinoj potpunoj autonomiji, stoga sva nastojanja propadaju. Madijevci, štoviše, doskora gube i nasljednu priorsku čast, a s njom i prokonzulat u Zadru.

Ideja Madijevaca o ujedinjenju Dalmacije pod vodstvom Zadra u novim okolnostima nije bila nova. Već su Orseoli, točnije Petar II, odredili Zadar kao središte nove Dalmacije koju su, ne obazirući se mnogo na stvarne mogućnosti, htjeli učiniti svojim stvarnim posjedom na Jadranu. Kad su Orseoli protjerani, Zadar nastavlja tu politiku, ali je rezultat, kao što se vidjelo, bio podjednak.

Otpor već jednom oslobođena Zadra bio je bez sumnje, uperen protiv svake vlasti ili vrhovništva koje se u njemu nastojalo učvrstiti. Stoga je potpuno shvatljiva kronološki ne baš posve jasna vijest o mletačkom zauzeću Zadra. Naime, Annales veneti donose vijesti o tome kako je Dominik Contareno sedme godine svoga duždevanja — to bi odgovaralo 1050. god., za razliku od podataka u kasnijoj kronici M. da Canale prema kojemu se to zbilo 1062. god. — pošao s vojskom na Zadar i zauzeo ga.[211] Mišljenje da je Contareno poduzeo vojnu s dopuštenjem Bizanta nije vjerojatno.[212] Položaj je Bizanta u to vrijeme takav da on sve manje može odlučivati o zbivanjima na Jadranu odnosno na Mediteranu uopće.

[211] Documenta, str. 444, 445. I Dandolo također govori o Contarenovoj vojni do Zadra i nadovezuje tu vijest neposredno na Salamonovo ratovanje protiv dalmatinskih gradova (vidi bilj. 185).

[212] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 495.

Naime, sve teži položaj Bizanta u južnoj Italiji gdje su Normani prijetili da mu otmu čitav posjed, nametao je carstvu nove dužnosti kojima epigoni makedonske dinastije nisu bili dorasli. Uzrok je propadanja carstva sve jača feudalizacija koju, posve je razumljivo, nisu skrivili samo nasljednici Bazilija II. Vojnička organizacija na kojoj je još od Heraklija počivala snaga carstva morala je postepeno nestajati tako kako je propadao mali seljak. Bazilijevi nasljednici nisu imali mnogo smisla za to da održe na snazi zakone koji su štitili mali posjed seljaka i prebacili su dio poreznog tereta na vlastelu. To je neminovno bio razlog jačanju plemićkog sloja i vladavini plemstva. Otada je »pitanje samo u tome koji će dio plemićkoga staleža nadvladati: civilna ili vojna aristokracija.[213] Zoe je neumorno produživala vlast dinastije udavajući se za najodličnije aristokrate. To su bili redom: Roman III Argir, Mihajlo IV, seljak iz Paflagonije, brat eunuha Ivana Orfanotrofa koji je staroj carici znao podmetnuti najprije svoga lijepoga brata, a onda i njegova nećaka Mihajla V (1041-2. god.). Kad je smrću ovog posljednjeg pala vlast Paflagonaca, 64-godišnja Zoe se opet udala za aristokrata Konstantina IX Monomaha (1042—1055. god.). U njegovo je vrijeme zavladao doduše u prijestolnici bezbrižan život, ali je osnovni pečat društvu dala upravo kulturna razina do koje je civilno plemstvo podiglo prijestolnicu. Nije slučaj da su upravo tada otvoreni u Konstantinopolu prvi fakulteti. Prevlast se prijestolnice nad provincijama u takvim prilikama sve više gasila jer se zbog feudalizacije raspadao dotadašnji državni sistem. Zamijenivši i vojničku dužnost stratiota porezom — koji država otad daje u zakup — država je stvarno ostala bez vojnika. Bizant mora prijeći na plaćeničku vojsku. Kao i prije Heraklija, plaćenici ratuju za bizantskog cara, a između njih car bira svoju dvorsku stražu. Ta temeljita preobrazba možda i ne bi bila toliko kobna da se nisu odasvud u drugoj polovici XI st. pojavili neprijatelji na granicama carstva: Seldžuci na istoku, Normani na zapadu i Pečenezi na sjeveru.

Pojava novih neprijatelja sve je više zaoštravala sukob između vojničkih zapovjednika, predstavnika provincijskog plemstva i prijestolnice. Napokon je ipak, nakon desetljeća, u ličnosti Izaka Komnena (1057—1059. god.) sjeo na prijestolje vojnik iako za vrlo kratko vrijeme. Njegova borba protiv crkve ili točnije protiv carigradskog patrijarha Mihajla Celularija svršila je doduše pobjedom cara, ali je njegova nasljednika Konstantina X Duku (1059—1067. god.) bacila u ruke patrijarha Konstantina Lihuda i filozofa Mihajla Psela.[214] Konstantinovo je vladanje — koje znači uspostavu svih negativnih oblika vladavine civilnoga plemstva — bacilo državu na rub propasti. Stoga je već i s obzirom na vanjskopolitičku situaciju — osobito zbog pritiska Seldžuka — moralo prije ili kasnije doći do uspostave vojničkih careva. To se nakon katastrofalne 1071. godine kad su Seldžuci kod Mancikerta, a Normani kod Barija slavili pobjedu nad Bizantom, i dogodilo. Pošto se nekoliko vojskovođa borilo za vlast i došlo do nje, preuzeo je najzad državu Aleksije Komnen (1081—1118. god.), nećak Izaka, koji je bio »ne samo najistaknutiji vojskovođa, nego i jedini pravi političar«.[215] Od Aleksija Komnena počinje opet novo razdoblje u povijesti carstva na Bosporu.

[213] G. *Ostrogorski*, Istorija Vizantije, str. 155.

[214] N. dj., str. 159.

[215] N. dj., str. 172.

Prema tome, prilike su u prijestolnici od trećeg do devetog desetljeća XI st. bile kao stvorene za to da ojačaju centrifugalne sile u carstvu i da se jave dotad slabiji susjedi ili novi suparnici carstva. I zaista. Još za Mihajla IV dižu se Slaveni na Jadranu.

Naime, u neprestanoj izmjeni političkih prevlasti različitih slavenskih središta od IX st. dalje na jadranskoj obali pojavila se u prvim desetljećima XI st. Duklja. Teritorij Duklje ili Zete koji se u unutrašnjosti protezao i do izvora Pive, a graničio je Travunijom i Raškom, nije imao sve do Samuilova doba neku važniju političku ulogu. Prve pouzdane vijesti o toj političkoj jedinici potječu iz posljednjeg desetljeća X st. kad je knez Vladimir, pritisnut čini se od Samuila, tražio savez s Bizantom.[216] Međutim, i Samuilu je bio više potreban odan vazal nego trajan neprijatelj i zbog toga je on, pošto je zauzeo Duklju (između 990. i 998. god.)[217] radije učinio Vladimira svojim zetom. Vladimir pogiba nakon Samuilove smrti u borbi sa suparnicima, a Bazilije II uspostavlja bizantsku vlast u Duklji. Za slabih Bazilijevih nasljednika Zeta pod Vojislavom i njegovim nasljednicima preuzima vodstvo u srpskim zemljama. Svi bizantski pokušaji da to skupljanje pokrajina zaustave ne uspijevaju, pa već Vojislav vlada Travunijom i Zahumljem. Za njegova sina i nasljednika Mihajla (1059—1082. god.) bile su prilike još povoljnije prije svega zbog toga što je Bizant ponovo tražio saveznike protiv Normana, a papa je želio učvrstiti svoj utjecaj među Slavenima na Balkanu. Slabost je Bizanta omogućila Mihajlu da znatno proširi granice svoje države. Kako je i papinstvo za Grgura VII moglo odlučivati o kraljevskim krunama, Mihajlova je molba bila 1077. god. uslišana i on dobiva iz Rima znakove kraljevske vlasti. Tako je dukljanski vladar priznat u međunarodnim odnosima.

Gubitak vlasti nad Balkanom nije bio za Bizant toliko koban koliko porazi u borbi sa Seldžucima. Već početkom XI st. oni su provaljivali do Prednje Azije i zauzevši Mezopotamiju, Perziju, Malu Aziju i Siriju, osnovali su nekoliko država od kojih je ikonijski sultanat u Maloj Aziji bio Bizantu najopasniji. Pod sultanom Alp-Arslanom Seldžuci osvajaju sve do bizantskih granica. Kad im se car Roman IV Diogen (1068—1071. god.) po treći put suprotstavio s vojskom koja je bila sastavljena pretežno od stranih plaćenika, doživio je potpuni poraz. Katastrofu je kod Mancikerta povećao filozof Mihajlo Psel pod čijim je utjecajem poraženi car i oslijepljen kad se vraćao u prijestolnicu noseći dosta povoljne uvjete primirja.[218] Pogotovu tada sultan je mogao nastupiti kao osvetnik svrgnutoga cara.

Međutim, pojava Normana u Mediteranu, posljednje ratničke družine u nizu seobenih valova Germana, mijenja političku strukturu dotad bizantskog Sredozemlja. (Karta str. 343.) Francuski su Normani poduzimali još početkom XI st. pljačkaške pohode i upoznali su Sredozemlje. Oni su većinom sudjelovali kao plaćenici u bizantskoj službi boreći se protiv

[216] Vladimir je 990. ili 991. poslao poslanstvo u Konstantinopol »koje je imalo očigledno za cilj da sa carem vodi pregovore o odbrani Duklje u tim po nju opasnim vremenima«. Vidi J. *Ferluga*, Drač i dračka oblast, str. 120.

[217] N. dj., str. 121.

[218] G. *Ostrogorski*, n. dj., str. 169.

NORMANSKI PLJAČKAŠKI POHODI OD VIII DO X ST.

NORMANSKE DRŽAVE U ZAPADNOJ I JUŽNOJ EVROPI

Arapa u južnoj Italiji, dok su pojedini vitezovi rado stupali u službu južnoitalskih velikaša. Langobardski su se velikaši osobito poslužili njihovom vještinom u borbi protiv Bizanta. Među tim normanskim vitezovima najviše su imali uspjeha sinovi Tankreda de Hautville: Drogo, Vilim i Robert Guiscard (Lukavac). Oni su najprije ratovali na strani Bizanta protiv papa, a zatim su iskoristili langobardsko nezadovoljstvo da im se pridruže i prošire svoj posjed. Tako je Vilim zauzeo Apuliju (1042. god.), dok je stvarni osnivač normanske vlasti u Italiji, treći brat Robert do svoje smrti 1085. god. ujedinio u svojoj ruci gotovo čitavu južnu Italiju. Pozvan od Arapa on prelazi i na Siciliju. Pojačani novim snagama iz Francuske Normani pobjeđuju i Arape: 1072. god. osvajaju Palermo, a 1091. u njihovim je rukama čitava Sicilija. Najzad Roger II završava ujedinjenje južne Italije, pokorava langobardski posjed i priključuje svojoj vlasti slobodne gradove Napulj, Amalfi, Gaetu i Salerno (1130. god.).

Izvanrednom sposobnošću i svježinom osvajača koje nije nadjačao feudalizam, iako su iz njega izrasli, Normani su ne samo istisnuli Arape i Bizant, već su udarili temelje državi koja će postati prvom modernom državom na Mediteranu. Pape su također našle u njima saveznike: Robert prima od pape 1059. god. Apuliju kao leno, a Robert II 1130. god. kraljevsku krunu. Njihova se vlast proširuje i na sjevernu Afriku.

Tako se opet stvorila u srcu Mediterana potpuno nova snaga, koja je kao i one prijašnje na tom čvorištu, težila za svjetskom državom na čitavom Mediteranu. Već Robert I prelazi i na susjednu jadransku obalu

tako da uoči dolaska Aleksija Komnena na bizantsko prijestolje Normani sanjaju i o bizantskom carstvu.

Prema tome, ni unutrašnja situacija, ni vanjskopolitički položaj Bizanta nisu mogli stajati na putu Dalmaciji u njezinoj težnji za postizavanjem potpune samostalnosti. Ali, ako se ipak, i to odjednom, pojavljuje u šezdesetim godinama XI st. Lav »imperialis protospatarius ac totius Dalmacie catapanus«, onda možemo pretpostavljati dvoje: ili je Bizant ipak uspio osnivanjem katepanata stegnuti vlast pokrajinske aristokracije i poslati onamo svoga činovnika, ili je Dalmacija, točnije Zadar sam tako odredio pravac svoga razvitka. Kako je čast katepana vezana uz zadarski priorat, opravdanija je pretpostavka da je nosilac nove časti neki pobliže nepoznati domaći velikaš. To ne bi bilo nemoguće, jer je sličan razvitak zahvatio i od Normana ugroženu južnu Italiju.[219]

Podaci tobožnje darovnice Petra Krešimira IV za otok Maun[220] — darovnice koja u danas poznatoj formi ne može biti autentična[221] — uzrok su da se stvorilo u historiografiji općenito uvjerenje kako je dalmatinski katepanat došao pod vlast hrvatskoga kralja.[222] Samo na osnovi toga što se u spomenutoj ispravi carski katepan spominje među svjedocima, tobože na kraljevu dvoru,[223] zaključivalo se ne samo da je Dalmacija došla pod vlast hrvatskoga kralja nego i to da je do takve bitne promjene došlo pristankom Bizanta. Iako je možda Petar Krešimir IV nosio u ponekoj ispravi titulu rex Croatie et Dalmatie — naslovi sami po sebi nisu dokaz stvarne vlasti — danas poznati autentični izvorni materijal ne daje nam pravo da u tom hrvatskom vladaru gledamo novoga upravitelja Dalmacije. Točna je doduše tvrdnja da sve do Manojla Komnena nema u Dalmaciji carskih činovnika ili namjesnika,[224] ali se takva činjenica može protumačiti i na drugi način. Naime, ako hrvatski vladari nakon Krešimira IV ne nose u autentičnim ispravama titule koje bi ih osposobljavale kao carske namjesnike, a dalmatinski pisari ipak unose u svoje isprave imena bizantskih careva, onda očito valja na nestanak vrhovnog bizantskog činovnika gledati kao na krajnji rezultat raspadanja teme, odnosno katepanata. Gradovi pod formalnim vrhovništvom bizant-

---

[219] J. *Ferluga*, Vizantinska uprava, str. 108. i d. Vizantija i Zadar, str. 139. smatra da su naslovi prokonzula, stratega i katepana bile samo počasne titule »koje su pripadale zadarskim priorima kao licima koja su stajala na čelu metropole oblasti«.

[220] Documenta, str. 72—74.

[221] O razlozima koji po mom uvjerenju govore protiv autentičnosti ove isprave vidi N. *Klaić*, Problem vrhovne vlasti, str. 155—6.

[222] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 522; J. *Ferluga*, Vizantinska uprava, str. 104; Historija naroda Jugoslavije I, str. 205.

[223] Documenta, str. 74; CD I, str. 114. »Dominus Leo, imperialis protospatarius ac totius Dalmatie ac iupan(us)«. Rački potpuno opravdano mijenja iupanus u catapanus. To isto čini i Šišić koji donosi ispravniji tekst iz kartulara (Priručnik izvora I, str. 252). J. *Ferluga*, Vizantinska uprava, str. 105, bilj. 100. ne uzimajući u obzir Šišićevu korekturu, uzima ponovo tekst iz kartulara koji mu je prepustio V. Novak. On tvrdi, protivno Šišiću, da u danas izgubljenom kartularu stoji catipano.

[224] J. *Ferluga*, n. dj., str. 104. U najnovijem radu Vizantija i Zadar, str. 141—142. Ferluga konstatira da se Zadar sve do početka XII st. uklapa potpuno »u opštu hronologiju razvitka gradova u Vizantiji...« (str. 141).

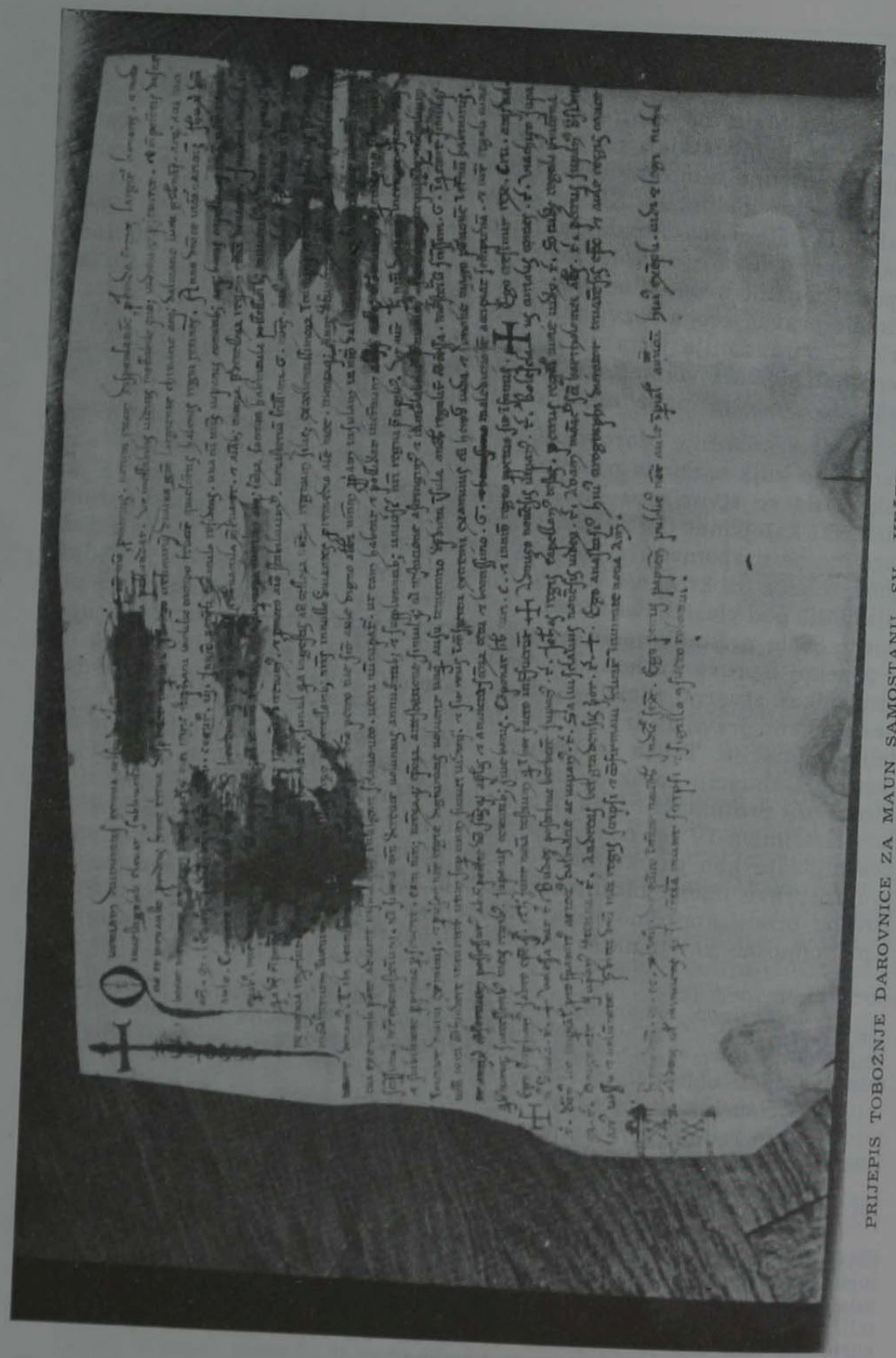

PRIJEPIS TOBOŽNJE DAROVNICE ZA MAUN SAMOSTANU SV. KRŠEVANA U ZADRU (1069. GOD.)

skih careva nastavljaju svoju samostalnu politiku koju više nitko ne sputava.[225]

Štoviše dalmatinski građani potpuno samostalno odlučuju u XI st. o svojim prijateljima i saveznicima. Tā oni su sami doveli Normane 1074. god., na što je, kako će se još vidjeti, reagirala Venecija. Zato su posljednja desetljeća dalmatinske autonomije doba ničim ograničene samouprave, iako je Zvonimir došao do Dalmacije s pomoću pape i Arpadovića. Tek dolazak dinastije Arpadovića znači prekid stoljetnog razvitka i potpuno nov položaj za gradove koji su se konačno našli s Hrvatskom pod istom krunom.

[225] M. *Brandt* je u referatu o »Nekim elementima komunalnog razvitka srednjovjekovnog Zadra do polovine XI st., str. 144. i d. htio dokazati da su »unutrašnju strukturu zadarske srednjovjekovne komune do sredine XI st.« činila tri »posebna skupštinska tijela« — opća skupština slobodnih ljudi, vijeće plemstva i priorovo uže vijeće odličnika — (str. 156) — ali su njegovi zaključci i uopće analize stvarane bez prethodne ocjene izvornog materijala i zato nepouzdane. Osim toga, Brandt uopće ne uzima u obzir razvitak gradova na Mediteranu kao ni jedno djelo iz bogate problematike mediteranskih gradova u ranom srednjem vijeku. Zato su također njegovi rezultati neprihvatljivi.

VII. Hrvatska pod sve snažnijim pritiskom feudalnog partikularizma i papinstva

1. *Utjecaj novih sila na zbivanja u Hrvatskoj u drugoj polovici XI stoljeća*

Položaj Hrvatske u času kad je negdje sredinom XI st.[1] sjeo na hrvatsko prijestolje *Petar Krešimir IV* nije bio nimalo lak. Doduše obruč neprijateljski raspoloženih susjeda koji je još početkom stoljeća stezao Krešimirovu i Gojslavovu Hrvatsku nije bio više tako snažan. Nestankom makedonske dinastije i izgnanstvom Orseola iz Venecije nestao je nepovoljan povod neprijateljstvu jer nije bilo vladajućih dinastija koje bi Hrvatska morale štititi protjeranog rođaka prikrivajući svoje interese. Pritisak je, dakle, s istoka i zapada ne samo popustio nego gotovo i nestao.

Ali, Hrvatska se našla pod pritiskom vanjskih sila koje nisu bile nimalo bezazlenije. Mjesto pritiska istok-zapad osjeća se u drugoj polovici XI st. sve jače novi utjecaj sjever-jug. Arpadovići koji su naslijedili politiku Orseola i protjeranih Trpimirovića i reformirano papinstvo određuju sve više pravac hrvatskoj politici da bi najzad u ličnosti Zvonimira i jedni i drugi slavili pobjedu. Preostale vanjske političke snage nisu u to doba mogle bitno utjecati na smjer hrvatske politike. Carski je Zapad već odavno suviše udaljen, pogledi južnoitalskih Normana, i pored toga što su istjerali Bizant, nisu upereni na čitav Jadran, već samo na njegova »vrata«, dok se izdizanje srpskih kneževina odigrava preko neretljanskoga bedema koji stoljećima dijeli Hrvatsku uz more od istočnih susjeda.

Promjenu je mogla unijeti samo Slavonija, dakle upravo ona pokrajina koja je prije dinastičkog rascjepa u posljednjem desetljeću X st. bila za Hrvatsku izgubljena. Prema tome, ako je konačan rezultat nastojanja Trpimirovića bilo priključenje Slavonije Hrvatskoj, onda se zaista može svladavanje političkoga dualizma (Hrvatska — Slavonija) ocijeniti kao jedan od najzrelijih političkih poteza hrvatskih vladara u drugoj polovici XI st. Drugo je, dakako, iako ne tako bitno, pitanje jesu li jedino oni pridonijeli proširenju hrvatskih granica do Drave ili su njihova nastojanja našla istovjetne interese i s one strane Drave.

Bilo bi historijski netočno i neispravno kad bismo pokušali odnos hrvatskih vladara prema papinstvu u drugoj polovici XI st. ocjenjivati

[1] Fundacijska isprava samostana sv. Ivana u Biogradu (Documenta, str. 51. i CDI, str. 88) samo je terminus post quem non za početak Krešimirova vladanja.

s bilo kojega drugog stajališta osim s onoga XI st. U doba žestokih borbi između imperiuma i sacerdotiuma bilo je sve teže opirati se utjecaju rimske crkve. Ta historija papinskih odnosa s Balkanom uopće do XI st. jasno je pokazala da su ne jednom savezi s crkvom bili sredstvo za postizavanje političke slobode. Ako se, prema tome, i u Hrvatskoj poseglo u doba najvećih papa opet za takvim sredstvom, onda je takav akt dokaz političke zrelosti i točno odmjerenih i procijenjenih snaga.

Međutim, odnos prema papinstvu u posljednjim desetljećima vladavine Trpimirovića nije se iscrpljivao samo u obostranom ostvarivanju političkih ciljeva. Reformirano se papinstvo već za Nikole II uzdiglo tako visoko da je prisvajalo za sebe pravo nadzora nad političkim zbivanjima u susjedstvu.

Prema tome, hrvatski su se vladari u drugoj polovici XI st., u časovima kad su mogli odlučivati, svjesno uklapali u opća zbivanja tada kad su im ona donosila korist. Ako se ipak našlo časova kad su kao slabiji morali pokleknuti, to im ni u kojem slučaju ne možemo zamjeriti. Jer ni činjenica da je pritisak Arpadovića prema Jadranu završio napokon njihovim dolaskom na prijestolje nije bila niti je za Hrvatsku negativna. Historija Hrvatske u sklopu zemalja Arpadovića pokazat će da je upravo novi politički okvir početkom XII st. omogućio samostalniji politički razvitak Hrvatske.

Pa ipak, nužno se nameće pitanje kako to da je Hrvatska Krešimira IV ostala skučena u teritorijalnim granicama Krešimirovih predšasnika. Što je sputavalo doduše okrnjenu, ali još uvijek prostranu državu da najzad riješi pitanje dalmatinskih gradova i uključi ih u svoj politički teritorij? Jedna od zapreka — bar što se tiče dalmatinskih gradova — jest, bez sumnje naprijed opisani autonomni razvitak Dalmacije koju u krajnjoj liniji još uvijek štiti Bizant. I pape toga vremena traže način kako da Dalmaciju podlože svom utjecaju. Zato najzad u času kad se njima prepušta odluka o dalmatinskom vladaru krune Zvonimira dvostrukom krunom: Hrvata i Dalmatinaca.

Međutim, vjerojatno nećemo pogriješiti ako osnovni uzrok kraljeve slabosti — slabosti u smislu vojničkih uspjeha koji bi se ogledali na proširenju državnih granica — gledamo u sve jačem razvitku onoga društvenog sloja koji je gotovo u svima feudalnim sredinama i pomagao stvaranje kraljevske vlasti i razarao je.[2]

Mislimo prije svega na kraljevske vazale ili župane. Kako u doba patrimonijalnog tipa vladavine vladar uglavnom vrijedi toliko koliko ima zemlje, Trpimirovići su, čini se, imali već od početka slabu podlogu svoje vlasti. Naime, kraljevski teritorij u kraškoj zemlji kakva je bila Hrvatska morao je biti vrlo ograničen. Budući da su darovnice tako stare kako i kraljevska odnosno javna vlast, patrimonij se Trpimirovića u gotovo tri stoljeća njihova vladanja morao iscrpsti. Spajanje vazaliteta s beneficijem, doduše, bilo je spretno rješenje vojničkog pitanja, ali je ono, kako smo pokazali, nosilo posvuda u Evropi uzroke propasti javne vlasti. Vazali su doskora nadjačali svoga seniora.

Iako se taj proces zbog nestašice izvornog materijala ne može pratiti, ipak i fragmentarni podaci upućuju na to da se kraljevskoj vlasti sve

[2] Vidi str. 153.

više otima njegov vazal, župan. Stvaranjem vlastelinstva bilo kraljevskim darovnicama, bilo na koji drugi način, npr. gospodarskim putem, župani su, čini se u XI st. već dostigli kralja. Stoga su u daljem razvitku nužno težili za tim da njihovoj gospodarskoj moći odgovara i politička, dakle da podijele vlast s vladarom. Put do vlasti bio je u čitavoj feudalnoj Evropi jednostavan i vladarski ga činovnik nalazi brzo. Tā potrebno je povjerenu čast najprije samo zadržati za sebe, a zatim i za svoga sina. U natjecanju među kandidatima ni to nije bilo dovoljno, pa je tek nasljedna županska čast u porodici sprečavala vladara da po svojoj volji raspolaže županskim častima. Težnja župana za očuvanjem nasljedne županske časti u porodici bila je po vladara to opasnija što on nije raspolagao sredstvima kojima bi mogao primorati nepokorne vazale da mu vrate povjerene časti. Gledana sa stajališta političkoga razvitka feudalne Evrope ova je ustanova bila bez sumnje jedna od najkobnijih: u relativno mladom barbarskom seljačkom svijetu odnos se između vazala i seniora zasnivao na osjećaju vjernosti, a taj nije u doba kad je ubojstvo jedno od najuspješnijih sredstava za uklanjanje protivnika, bio baš odviše čvrst. Proces je za vladara to opasniji što zajedno sa županijama u korist vazala gubi i kraljevska prava.

Opisani je proces propadanja kraljevske vlasti u XI st. u punom jeku. Izvornih je podataka doduše malo, ali su to rječitiji. Na izdizanje pojedinih županskih porodica u Krešimirovo vrijeme upućuje svakako činjenica da je jedna porodica držala i po više časti u županiji. Oko 1070. god. kaštelanstvo i županiju u Ninu dijele braća Zaron i Adamac.[3] Vrlo veliki broj nepouzdanih isprava priječi nas da proces osamostaljenja vazala pratimo dokumentarno. I pored svega toga čini se da upravo toj pojavi treba pripisati težak položaj posljednjih Trpimirovića u vlastitoj zemlji. Možda je Krešimir IV još nekako obuzdavao svoje župane. Tā on je član kraljevske kuće prema kojoj su već s obzirom na tradiciju morali osjećati neko poštovanje. Zato župani i priskaču kralju u pomoć kad ga papinski poslanik optužuje zbog ubojstva brata Gojslava, iako im se tada bez sumnje nudila prilika da zbace kralja. Njihovo svjedočanstvo o kraljevoj nevinosti spašava mu prijestolje. Međutim, dolazak Zvonimira, koji je u Hrvatskoj na Jadranu bio stranac, oslobodio je vjerojatno kraljevske vazale osjećaja vjernosti. I Zvonimir je primoran da traži glavni oslonac za svoju vlast izvan zemlje.

Podaci novonađenog Korčulanskoga kodeksa govore i o tome da dinastičko pitanje u porodici Trpimirovića još nije riješeno. Kao što je borba među Držislavovim sinovima — ili točnije neriješeno pitanje nasljedstva na prijestolju — olakšala osvajanja Mlečana, tako je i sada, za Krešimira IV, borba braće izazvala miješanje pape u hrvatske prilike. Naime, nepoznati je pisac kodeksa dodao uz tekst, uzet iz Liber pontificalis, i to uz ime pape Aleksandra II, dragocjene podatke o djelatnosti toga pape među Krešimirovim Hrvatima. Papa je — kaže nepoznati pisac — koji je kao dobar pastir po svim stranama svijeta ispravljao zlo, čuo da je Krešimir, vladar Hrvata, dao ubiti svoga brata Gojslava, pa je zbog toga poslao u Hrvatsku Majnarda da provede istragu. Međutim, Krešimir se s još dva-

[3] Documenta, str. 96, CD I, str. 129.

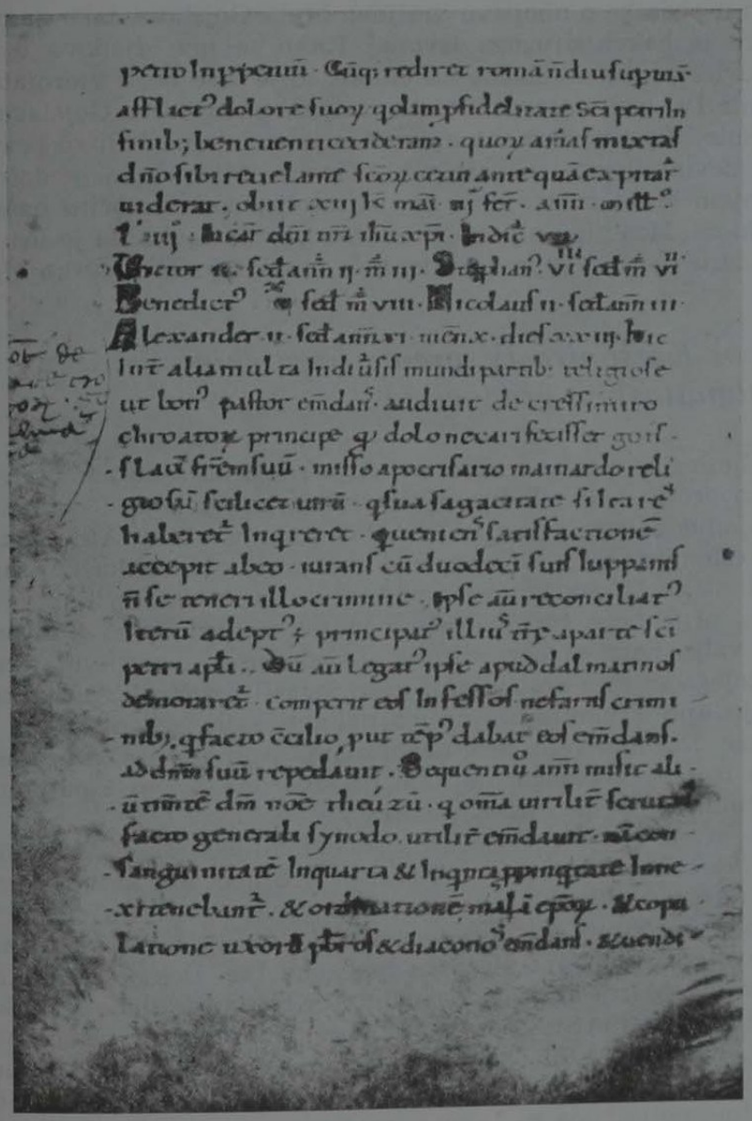

PODACI O KREŠIMIRU IV U KORČULANSKOM KODEKSU

naest hrvatskih župana zakleo da je nevin, na što mu je »sv. Petar vratio vlast nad onom zemljom«.[4]

Ostavljajući zasada pitanje kakvu je ulogu odigrao papa u tim zbivanjima, zaustavljamo se na uzroku smutnji koje su potresle Hrvatsku vjerojatno još na početku Krešimirova vladanja. Nema nikakva razloga

[4] Korčulanski kodeks, str. 30. »Hic (sc. Alexander II papa) inter alia multa in diuersis mundi partibus religiose ut bonus pastor emendans, audivit de Cressimiro Chroatorum principe quod dolo necari fecisset Goislaum fratrem suum, misso apocrisario Mainardo religiosum scilicet virum, qui sua sagacitate si ita res habetur inquireret. Qui veniens satisfactionem accepit ab eo, iurans cum duodecim suis iuppanis non se teneri illo crimine. Ipse autem reconciliatus iterum adeptus est principatus illius terre a parte sancti Petri apostoli«. Vidi i M. Barada, Prilozi kronologiji, str. 186.

sumnjati u podatke o ubojstvu kraljeva brata Gojslava, iako nam on nije poznat ni iz kakva drugoga izvora.[5] Kako se ime djedova u porodici Trpimirovića prenosilo obično na unuke, to je više nego vjerojatno da je i Krešimir IV, kao i njegov istoimeni djed, imao brata Gojslava. To što je Krešimir IV pravovremeno našao dvanaest župana koji su posvjedočili njegovu nevinost, nije za naše zaključivanje bitno. Ako je doista samo uklanjanjem brata mogao doći na prijestolje, onda je očito našao način da ga ukloni. Međutim, nije neopravdana pretpostavka da je usluga koju čine vladaru njegovi župani pridonijela slabljenju kraljevske vlasti.

2. *Odnos Krešimira IV prema hrvatskim i dalmatinskim gradovima*

Krešimiru se u tako teškom položaju samo od sebe nametalo pitanje saveznika protiv osiljenih župana. Povezivanje s nekom susjednom vlašću ili oslanjanje na nju nije u to doba dolazilo u obzir. Ali, ipak se čini da je Krešimir znao i u svojoj zemlji naći protutežu velikaškoj samovolji.

Mislimo na njegov odnos prema hrvatskim i dalmatinskim gradovima Međutim, prije nego što dodirnemo to toliko zanimljivo i raspravljano pitanje, valja nam se osvrnuti na vrijednost izvornoga materijala na osnovi kojega su se u dosadašnjoj historiografiji stvarali zaključci o politici posljednjih Trpimirovića prema dalmatinskim gradovima.

Naime, izuzetno velik broj nepouzdanih, sumnjivih i, na žalost, falsificiranih isprava onemogućuje nam da stvorimo pravu i potpuno jasnu sliku o unutrašnjoj politici Krešimira IV.

Kad su od druge polovice XII st. dalmatinski samostani počeli sastavljati kartulare, bili su im pri ruci neki dragocjeni katalozi hrvatskih vladara na osnovi kojih su sastavljali isprave dajući im oblike isprave svoga doba. Međutim, svi benediktinski skriptoriji nisu bili jednako opskrbljeni materijalom iz kojega su crpli podatke. Dok je pisar kartulara samostana sv. Marije poznavao samo dva Krešimira, djeda i unuka, Krešimira III i IV, zatim Stjepana, oca odnosno sina obojice, sastavljač samostana sv. Krševana radi oko pedeset godina kasnije i ima u ruci neku potpuniju genealogiju hrvatskih vladara. Upravo zbog toga — najbogatija je podacima potvrdnica za Diklo — možemo uspostaviti redoslijed hrvatskih vladara u X i XI st. Ne samo to. Uz popis vladara u genealogiju bili su uneseni i banovi koji su od Krešimira II dalje bili pomoćnici vladarevi u upravi zemljom. Koliko su bili različiti izvori na osnovi kojih su različiti samostanski ili crkveni pisari sastavljali darovnice, pokazuje primjer splitske nadbiskupije. Dok su zadarski samostani pripisivali gotovo svu djelatnost Krešimiru IV, splitska ga crkva uopće ne poznaje. Nadbiskupija je dala sastaviti niz falsifikata na ime Zvonimira, ali ni jedan na Krešimirovo ime. Za njega zna samo sastavljač kartulara samostana sv. Stjepana »pod borovima«.

Na žalost, ni arhiđakon Toma nije mnogo više upućen u redoslijed hrvatskih vladara: on skače od Tomislava na Držislava, zatim dolazi na

[5] M. *Barada*, n. dj., str. 199. zastupao je mišljenje da je »ubijeni brat Petra Krešimira Gojslav svakako ista osoba s banom Gojčom nekih naših isprava«.

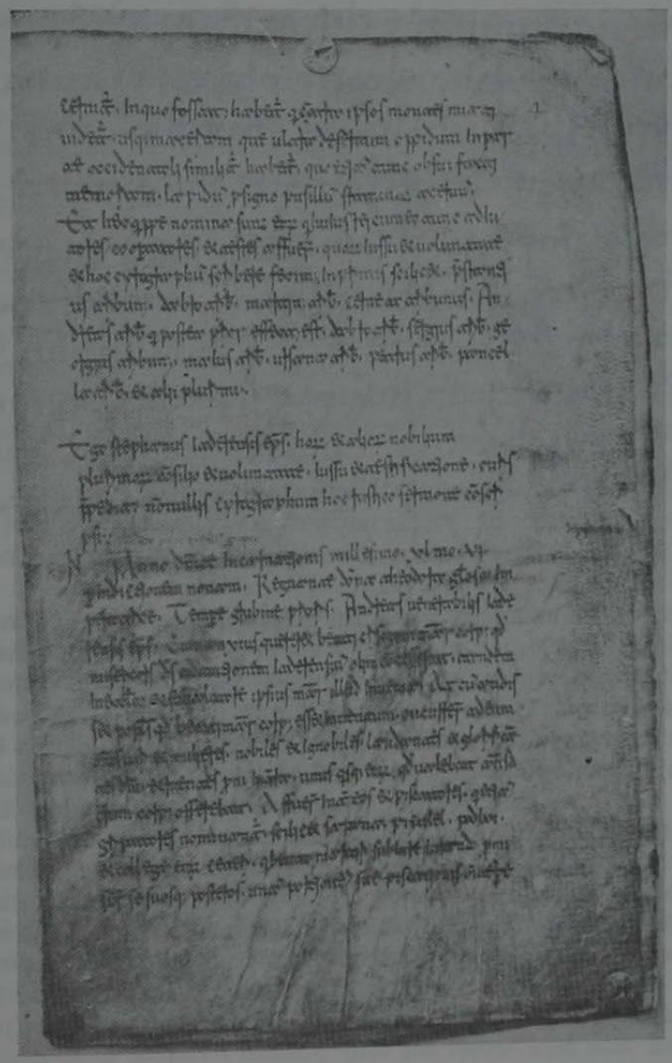

IZ IZGUBLJENOG KARTULARA SAMOSTANA SV. KRŠEVANA U ZADRU

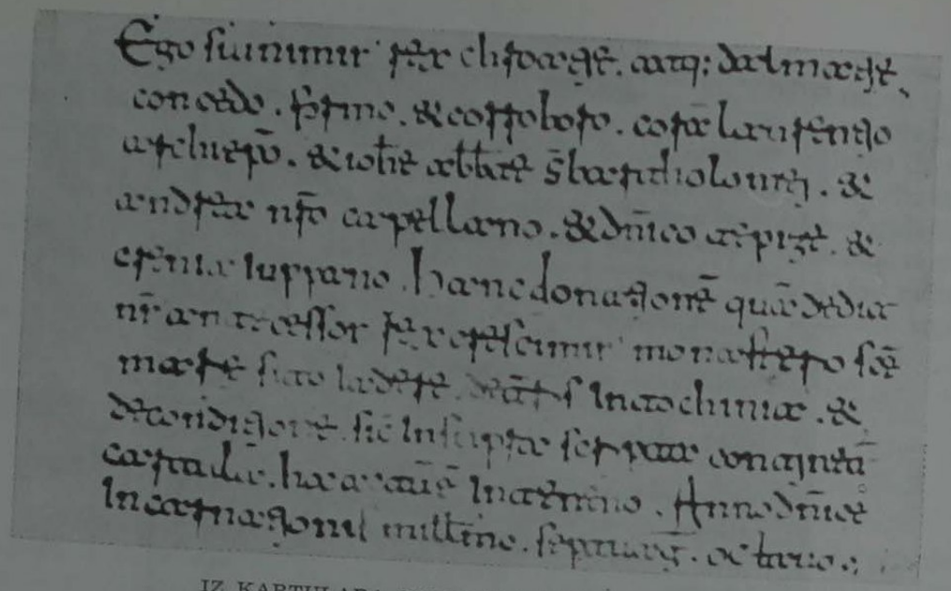

IZ KARTULARA SAMOSTANA SV. MARIJE (ZADAR)

nama još uvijek nerazumljiv način do krivih podataka o Trpimiru i Muncimiru koje datira 990-om godinom. Napokon, njihova nasljednika Krešimira, bizantskog patricija, stavlja u 1015-u godinu, tj. u vrijeme nadbiskupa Pavla i careva Bazilija i Konstantina.[6] Očito je za te podatke imao pred sobom neki izvor iz početka XI st. Međutim, nadbiskupa Lovru, koji je prema njegovim podacima bio nadbiskupom četrdeset godina, datira Stjepanom, Krešimirom i Zvonimirom, »koji je bio posljednji kralj Hrvata«.[7] Toma se vraća na jednoga od Krešimira govoreći o crkvama sv. Stjepana i Marije na Otoku u Solinu.[8] Kako nam Toma ništa pobliže ne označuje o kojem Krešimiru govori, mogu se njegovi podaci odnositi na Krešimira III ili IV. Nije isključeno da je mislio i na Krešimira II jer je darivanje crkava splitskoj nadbiskupiji povezao s kraljicom Jelenom.

Prema tome, može se razabrati da je vladarska kronologija i u najboljega pisca što ga je dala naša srednjovjekovna historiografija neobično manjkava.

Ali, upravo činjenici da su crkvene ustanove iz dalmatinskih gradova posizale za podacima o hrvatskim vladarima, da su grčevito tražile podatke o hrvatskoj prošlosti kako bi ovom ili onom vladaru pripisale darivanje željenih, stvarnih ili spornih posjeda, treba da zahvalimo naše znanje o vladanju Trpimirovića. Stoga za nas nije toliko bitno da li je Krešimir IV zaista bio tako darežljiv prema zadarskim samostanima. Kod svih tih, na žalost, mnogobrojnih falsifikata, najvažniji su za nas podaci o vladarima jer ni jedan falsifikat nije išao tako daleko da je izmislio hrvatskoga vladara. Stoga i možemo bez ustručavanja upotrijebiti iz darovnica podatke o vladarima jer oni nisu bili predmet falsificiranja.

[6] Thomas, str. 42. »Petrus archiepiscopus fuit anno domini nongentesimo nonagesimo, tempore Tirpimiri et Muncimiri, filii eius, regum. Paulus archiepiscopus fuit anno domini millesimo quintodecimo, tempore Basilii et Constantini imperatorum et Cresimiri eorum patritii et regis Chroatorum«.

[7] Thomas, str. 54. »Ordinatus est in sede salonitane ecclesie anno incarnationis millesimo sexagesimo, temporibus Michaelis imperatoris, regum uero Stephani, Cresimiri et Suinimiri, qui fuit ultimus rex Chroatorum«.

[8] Thomas, str. 55. »Has siquidem ecclesias edificauit et dotauit quedam Helena regina, donans eas Spalatine sedi iure perpetuo possidendas... Ibique namque magnificus uir Cresimirus rex in atrio uidelicet basilice sancti Stephani tumulatus est cum pluribus aliis regibus et reginis«.

Najprije razmotrimo odnos Krešimira IV prema hrvatskim gradovima.

Činjenica da su se od nekadašnjih rimskih gradova na jadranskoj obali sačuvali samo oni u granicama bizantskog političkog teritorija znatno je više utjecala na stvaranje gradskih središta na hrvatskom teritoriju nego što bi se moglo na prvi pogled razabrati. Dok su civitates u mediteranskim zemljama ili uopće u barbarskim državama na teritoriju nekadašnjega Rimskog Carstva izrastale postepeno i u gospodarska središta, ni jedna civitas nije pripomogla bržem rađanju društveno-ekonomskih središta na hrvatskom državnom području. Naoko nevažna činjenica, tj. prednost koju su civitates uživale u pravnom pogledu, bila je ipak odlučna za razvitak gradova. Naime, naselja trgovaca i obrtnika, a s njima dakako i vitezova odnosno povlaštenih slojeva nastajala su najčešće uz crkvena središta. Uz njih se vezivala i povremena, periodična trgovina, sajmovi koji su bili jedan od preduvjeta za stvaranje gradova kao posebnih društveno-ekonomskih jedinica. Kako je odnos između Hrvata i dalmatinskih gradova bio uređen od svršetka IX st., ništa nije priječilo hrvatske trgovce da dalmatinski grad odaberu kao područje svoga djelovanja. Trgovina ne poznaje političke granice, trgovac ide za korišću i radije traži sigurno zaklonište među zidovima dalmatinskoga grada nego da se naseli uz otvorena naselja, uz administrativna i crkvena središta hrvatskih vladara. Zato vjerojatno kastra na hrvatskom političkom teritoriju i u XI st. još nemaju izrazito ekonomsku funkciju, tj. nisu središta stalne razmjene, iako su politička i sakralna središta.

Zbog prilično velikog broja nepouzdanih isprava teško je dati prednost bilo kojem od hrvatskih kaštela koji su bili posijani po čitavoj zemlji. Osim tradicije naseljenosti na izbor je mjesta za podizanje kaštela, bez sumnje, djelovala i konfiguracija tla. Popis naseljenih gradova što ga daje za »krštenu Hrvatsku« car Konstantin Porfirogenet nije potpun.[9] Hrvati očito biraju i nova mjesta za podizanje utvrda, ali grade svoja naselja i uz nekadašnje rimske gradove (Nin, Skradin, Knin, Karin itd.). Međutim, premda je to novo naselje, ono još nema kod nas, kao ni u to doba u Evropi,[10] trgovačko-obrtnički karakter. Pa ipak pažnju vladara privlači iz dva razloga: prvo, grad je kao središte županije posljednje mjesto koje će uspjeti da se otme njegovoj vlasti; drugo, kralj može u svoje naselje, u grad dovesti i svoje ljude ili pripadnike crkvenih redova s pomoću kojih će se oprijeti pritisku svojih velikaša.

Takva vladarska politika svjesnog podizanja vlastitih središta županija može se pratiti još od Trpimira. Kao što je on bez sumnje namjerno podigao samostan u kliškom podgrađu — dakle ispod svoga dvora — tako je i Krešimir IV, jednako namjerno, izabrao Biograd kao jedno od najvažnijih središta u svojoj državi. Uzme li se u obzir položaj Biograda, postaje nam jasno kraljevo nastojanje. Treba, naime, uzeti u obzir da je stjecanjem okolnosti koje u pojedinostima još nisu jasne i dovoljno poznate Biograd u XI st. jedina civitas na hrvatskom teritoriju. Tada vjerojatno još nije gradski kotar prelazio gorsku kosu jer su mu granice

[9] O gradovima i utvrdama u Hrvatskoj vidi str. 285.

[10] H. *Pirenne*, Privredna povijest, str. 37. i d.

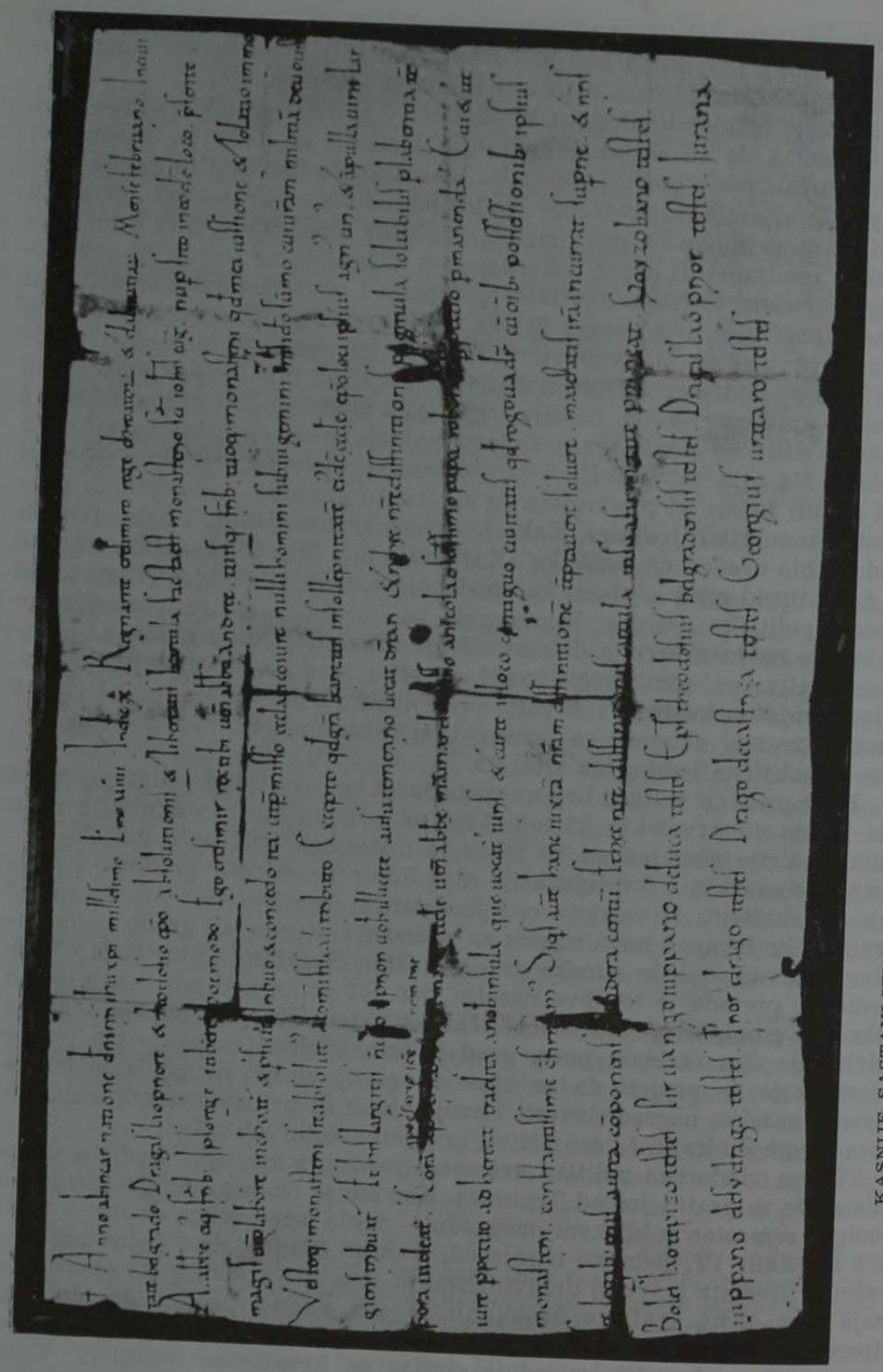

KASNIJE SASTAVLJENA FUNDACIJSKA ISPRAVA ZA SAMOSTAN SV. IVANA U BIOGRADU

po svoj prilici tekle unutar crte Tukljača — Turanj — Zablaće — more[11] te se Biograd ni po prostranstvu svoga teritorija nije mnogo razlikovao od civitates na dalmatinskom političkom teritoriju.

Iako je Biograd u XI st. vodio istu vanjsku politiku kao i ostali dalmatinski gradovi — ona je bila ponekad uperena i protiv hrvatskih vladara — za Krešimira IV grad priznaje vlast hrvatskoga vladara. Općina tada ima i svoga priora, ali i on vjerojatno priznaje vrhovnu vlast hrvatskoga vladara tako kao što priori dalmatinskih gradova potpadaju pod vlast bizantskoga cara. Međutim, hrvatskome je vladaru bila neobično važna još jedna činjenica: biogradski je biskup jedan od rijetkih, ako ne i jedini prelat u hrvatskoj državi. Njegovo se crkveno područje proteže od Nina i Karina preko lučke županije do Skradina i Bribira. Tek potkraj vlade Krešimira IV uspostavljena je ninska biskupija, a nema dokaza da je ninski biskup Grgur 928. god. uistinu pošao u Skradin. Zato je i Krešimiru IV toliko stalo do biogradske crkve. Doduše nisu se sačuvali nikakvi podaci o Krešimirovu darivanju biogradske biskupije, ali nije isključeno da ju je obdario jer je on osobito potpomagao samostane u tom gradu.

Zahvaljujući Krešimiru IV kao prvom darovatelju, biogradski benediktinski samostani — muški samostan sv. Ivana (kasnije sv. Kuzme i Damjana; taj se samostan naziva još rogovska ili tkonska opatija) i ženski sv. Tome — stekli su kao kraljevski samostani prve posjede na hrvatskom teritoriju. Najvažniji je posjed samostana sv. Ivana Rogovo kraj Biograda. Osim što je samostan obdario, kralj mu je dao imunitet, tj. oprost od javnih podavanja, prije svega tributa. Iz toga zaključujemo da su u Krešimirovo vrijeme posjedi na hrvatskom teritoriju bili opterećeni porezom. Iako je fundacijska isprava samostana sv. Ivana dugo smatrana ne samo autentičnom nego i originalnom,[12] čini se da je točnije mišljenje prema kojem treba u njoj gledati kasniji sastav o istinitom osnivanju i darivanju samostana. Naime, kralj je bez sumnje pomogao izgradnju samostana i podijelio je privilegij završenoj opatiji, ali su ti stvarni historijski događaji u danas poznatoj formi zapisani očito kasnije. Stoga je i fundacijska isprava dobila vrlo neobične diplomatičke formule koje najviše pobuđuju sumnju u njenu ispravnost.[13]

---

[11] L. *Jelić*, Povjesno topografske crtice, str. 53.

[12] Documenta, str. 51—52. i 54—55.; CD I, str. 88. F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 503. V. *Novak*, Paleografija, str. 219, sl. 70. zove pismo isprave kancelarijska karolina i smatra da je isprava original. Međutim, napušta to mišljenje u najnovijem radu Pojava i proširenje karolinške minuskule u Dalmaciji, str. 42. M. *Barada*, Prilozi kronologiji, str. 189. naziva obje redakcije isprave »prividnim originalima«, iako se razabire da ga je do takva zaključka vodila težnja da kronološke podatke isprave iskoristi onako kako mu to treba.

[13] Isprava je sačuvana u dvije redakcije i nekoliko prijepisa. Međutim, ni kraća redakcija koja se obično smatra autentičnom, ne može po diplomatičkim formulama biti autentična. To se najbolje razabire po formuli sankcije ili koroboracije koje su, kao i sve druge isprave iz doba narodne dinastije, pisane u oblicima dalmatinske notarske isprave. Sankcija je sastavljena od dva dijela: prijetnje duhovnim kaznama i globom za koju se, nipošto slučajno, uopće ne zna kome se plaća. Najzad, kako je koroboracija izostavljena svjedoci (testes) imaju uobičajenu ulogu osoba čija prisutnost u sklapanju pravnih poslova daje, uz druge elemente, ispravi fidem publicam. Proširena b. redakcija isprave nastaje na taj način da interpolator umeće svjedoke iz nekih drugih isprava iz Policoriona i proširuje tekst dodacima. Documenta, str. 55; CD I, str. 89—91.

Odnos Krešimira IV prema drugim hrvatskim gradovima još nije dovoljno poznat. Isprave koje se njemu pripisuju svjedoče doduše o njegovu dvoru u Ninu,[14] ali ti podaci nisu pouzdani. Budući da je prema svjedočanstvu arhiđakona Tome u njegovo vrijeme uspostavljena ninska biskupija,[15] kralj je možda ipak i ondje uredio sjedište već i zato što se morao mnogo ugodnije osjećati u hrvatskome Ninu nego u otuđenom Biogradu.

Preostala središta kraljevske vlasti, o kojima još u X st. govore car Konstantin Porfirogenet i njegov nepoznati nastavljač, teško da su se u prilikama XI st. mogla jače razviti. I Skradin i Šibenik nemaju nikakve mogućnosti da napreduju na crkvenom polju. Oba su grada sastavni dio biskupija koje su gušile svaku težnju kraljevskih središta za crkvenom samostalnošću. Kako je i trgovinu u velikoj mjeri odvlačio dalmatinski grad — a gospodarski bi napredak bio jedan od preduvjeta za postizanje napretka i na drugim poljima — hrvatska su kaštela bila uglavnom i ostala administrativna i prije svega vojnička središta. Vrlo vjerojatno su se u njima osim kralja i njegove posade naselili i hrvatski velikaši. Ali, ne može se isključiti naseljavanje trgovaca, to više što su takvi kašteli u početku privlačili trgovce kao vrlo dobra središta potrošača. Kartular samostana sv. Petra u Selu spominje Šibenčane kao trgovce robljem,[16] pa je Šibenik tada sigurno gusarsko gnijezdo. Pomorska se trgovina hrvatskih gradova — o njoj govori car Konstantin Porfirogenet — odvijala očito u skromnijim okvirima zbog dalmatinskoga suparništva.

Ipak ne valja pretjerivati u ocjeni jačanja crkve kao snage na koju se Krešimir IV oslanja. Ako se usporede podaci o benediktinskim samostanima po tadašnjoj Evropi,[17] tek onda može se razabrati koliko su bili skromni posjedi kojima je raspolagala tada najveća opatija u Hrvatskoj.[18] Samostan u Rižinicama ispod Klisa što ga je osnovao Trpimir vjerojatno je imao podjednako skroman posjed.[19] Zasad nema nikakvih podataka da je Krešimir IV primjenjivao istu politiku prema crkvi u unutrašnjosti Hrvatske. Štoviše, nije pronađen ni jedan kameni ili kakav drugi izvor na osnovi kojega bismo mogli zaključiti kakav je bio kraljev odnos prema županima ili uopće prema planinskoj Hrvatskoj. A kako je to područje odakle dolazi Zvonimir koji tada vlada u Slavoniji, pitanje podjele njihove vlasti u sjevernim i sjeverozapadnim krajevima Hrvatske još nije potpuno raščišćeno.

[14] Darovnica je za Maun tobože izdana »in nostro nonensi cenaculo«. Documenta, str. 72; CD I, str. 113.

[15] Thomas, str. 55.

[16] KSP, str. 221.

[17] Npr. samostan Saint-Germain de Près (kraj Pariza) imao je početkom IX st. 36 613 hektara i na toj je zemlji živjelo oko 10 000 ljudi. Cistercitski posjedi novoosnovanih samostana u XI st. imali su obično oko 200 do 300 hektara. Vidi J. *Kulischer*, Opća ekonomska povijest I, str. 61; H. *Pirenne*, Privredna povijest, str. 61.

[18] Vidi str. 419.

[19] To zaključujemo odatle što se nije sačuvala ni jedna vladarska darovnica u korist samostana. Štoviše, jedva se ubicirala ta Trpimirova zadužbina. Vidi I. *Ostojić*, Benediktinci u Hrvatskoj II, str. 299. i d.

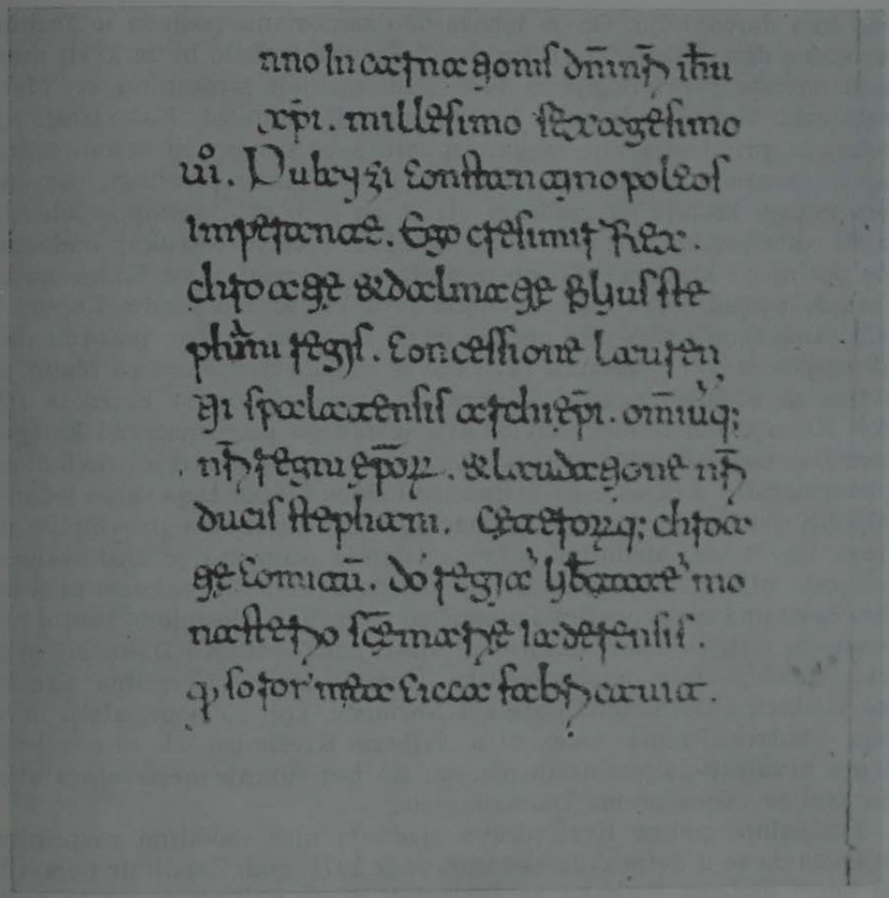

KREŠIMIR IV TOBOŽE PODJELJUJE »KRALJEVSKU SLOBODU« SAMOSTANU SV. MARIJE U ZADRU

S druge strane, i kritička ocjena bogatoga diplomatičkog materijala zadarskih i splitskih samostana i crkvenih ustanova primorala nas je da na kraljevski odnos prema Dalmaciji kao temi ili katepanatu ili prema pojedinim općinama gledamo drugačije nego što se to dosad činilo. Osnovnu zabludu u prikaz ovoga odnosa unijeli su sastavljači zadarskih samostanskih kartulara. Oni su težili za tim da prošlost svoga samostana prikažu u što ljepšem svjetlu. Osim toga, u vrijeme kad se sastavljaju kartulari — to je druga polovica XII i prva XIII stoljeća — samostanima su, čini se osporavani posjedi na hrvatskom teritoriju, pa je i to potaklo neke crkvene osobe da naruče darovnice na ime ponekog hrvatskog vladara. U tom je pogledu osobito pretjerao pisar ili sastavljač kartulara sv. Marije u Zadru koji je prvoj predstojnici samostana Cichi pripisivao ništa manje nego srodstvo s hrvatskim kraljem Krešimirom IV. Stoga ju je i nazvao sestrom (soror) hrvatskoga kralja.[20] Krešimira je također pri-

[20] Documenta, str. 66, 67; KSM, str. 243, 244. i CDI, str. 104—105.

kazao kao darovatelja. On je tobože dao samostanu posjede u Tochiniji (vjerojatno dan. Tukljača) i u Brdima.[21] Štoviše trebalo bi da kralj prema tekstu navodnog privilegija iz 1066. god. podijeli samostanu sv. Marije »kraljevsku slobodu« (regiam libertatem), tj. imunitet. Kako sastavljač tobožnjega privilegija nije mogao ispuniti svoj sastav ispravnim sadržajem, tj. stvarnom podjelom imuniteta, jer je takav privilegij samostan dobio mnogo kasnije od gradskih vlasti, on je u svoj sastav o tobožnjoj podjeli »kraljevske slobode« unio odredbu o četverostrukoj nadoknadi štete počinjene krađom.[22] Slično je postupio i samostan sv. Krševana kad je branio posjed otoka Mauna. Otočić je u XII st. bio predmet spora između samostana i zadarske općine, pa je samostan trebao potvrdu da je otok njegov još od Krešimira IV. Tako je nastala darovnica za Maun. Sastavljač se poslužio nekim podacima iz hirografa opata Petra iz 1067. god.[23] Kako je falsifikator stavio Lava »carskoga protospatara i katepana čitave Dalmacije«[24] među kraljeve dostojanstvenike, dosad je prevladavalo u historiografiji mišljenje da je bizantski činovnik bio tada samo jedan od kraljevih dvorjanika i da je Dalmacija, dakle bizantska provincija, pripojena Hrvatskoj. Međutim, takvo mišljenje osim što je zasnovano na falsifikatu nije vodilo računa o činjenici da Bizant nije nikome ni u najtežim časovima svoje povijesti prepuštao pokrajine. Uostalom, protiv prije navedenog mišljenja o Krešimirovoj vlasti nad Zadrom i Dalmacijom govori i tadašnja dalmatinska politika: u posljednjim mjesecima Krešimirove vladavine Dalmatinci pozivaju Normane, koji su neprijatelji hrvatskoga vladara. Prema tome, ni u vrijeme Krešimira IV nije riješeno pitanje hrvatsko-dalmatinskih odnosa, što bez sumnje nepovoljno utječe i na kraljev odnos prema Dalmatincima.

Posljednje godine Krešimirova vladanja nisu dovoljno razjašnjene. Činjenica da se u dvije zadarske isprave iz 1071. god. Zvonimir pojavljuje kao ban[25] upućuje svakako na zaključak da je najkasnije od te godine

[21] O darovnici za Tukljaču vidi str. 317. S istom osnovnom mišlju o darivanju zemlje koja pripada dvojici kolona pristupa sastavljanju sumnjive, kako kaže Rački (Documenta, str. 90), isprave i nepoznati autor isprave o darivanju posjeda u Brdima. Račkome se isprava činila sumnjivom zbog toga što je u nekim primjercima neispravna godina izdanja (tj. 1052. god.), što se mjesto Ciche navodi kao predstojnica samostana sv. Marije Agapa i što je među svjedocima causidicus regis koji inače nije poznat u preostalom izvornom materijalu. V. *Novak*, Zadarski kartular, str. 155, 157. potpuno se složio s mišljenjem Račkoga.

[22] Documenta, str. 66; KSM, str. 243. »Sic quidem ut si aliquis proteruus in aliquo prędicto monasterio contraire uoluerit, uel ui aliquid abstulerit, ecclesie quadruplum restituat et sua omnia regali iuri subiaceant«. Vidi N. *Klaić*, Problem vrhovne vlasti, str. 156; naprotiv V. *Novak*, Zadarski kartular, str. 134. i d. ne sumnja, kao ni itko od historičara dosada, u ispravnost tobožnje podjele kraljevske slobode i smatra ispravu autentičnom u cijelosti i u pojedinostima.

[23] Documenta, str. 69—70; CD I, str. 107—108.

[24] U ispravi doista prevladava »bombastičan stil« koji je očito nepoznat u XI st. Osnovna tvrdnja isprave, tj. tobožnja dotadašnja pripadnost Mauna hrvatskim vladarima, netočna je jer su svi otoci, izuzevši možda one pred Šibenikom ili Biogradom, pripadali Bizantskoj Dalmaciji. Kako nitko više u XII st. nije mogao kontrolirati tvrdnju samostana sv. Krševana da je Maun nekada bio vlasništvo Trpimirovića, to je sastavljač falsifikata mogao na toj tvrdnji izgraditi čitavu ispravu. O vremenu kada je taj falsifikat vjerojatno nastao vidi N. *Klaić*, Problem vrhovne vlasti, str. 155, bilj. 177.

[25] Documenta, str. 80, 85; g. 1070; CD I, str. 115, 121, 129.

Krešimir poput svojih predšasnika dijelio vlast s banom. Ali, točno je i to da sve do krunidbe, tj. do 1075. god. nije u preostalom diplomatičkom materijalu zajamčeno Zvonimirovo banovanje u Hrvatskoj. Sumnju u svakom slučaju povećava činjenica da se u jednoj ne doduše besprijekornoj, ispravi iz 1066. god., pojavljuje i dux Stjepan.[26] On je tada uz Krešimira IV. Njegov se kasniji nestanak u doba Zvonimira ili posljednje godine Krešimirova vladanja može protumačiti na dva načina: ili je sam Krešimir svjesno uklonio prestolonasljednika ili je to učinio jednako svjesno i namjerno Zvonimir.[27]

Zato se danas može o događajima u Hrvatskoj i o promjeni na prijestolju u jesen 1074. god. sa sigurnošću reći samo to da je normanski knez Amiko u listopadu te godine zarobio nekoga hrvatskog kralja.[27a] Ali, okolnosti pod kojima je već drugi put pokrenuta iz južne Italije akcija protiv Hrvata i njihova vladara još nisu dovoljno poznate. Još je otvoreno pitanje nije li možda Krešimir IV sam izazvao upletanje pape u hrvatske prilike. Riješilo se to pitanje na ovaj ili onaj način, ipak je danas utvrđeno u historiografiji jedno: Slavac nije mogao biti onaj hrvatski vladar kojega je Amiko odveo u zarobljeništvo.

Tako u jesen 1074. god. nestaje trag Krešimiru IV koji je gotovo dvadeset godina upravljao Hrvatskom. Iako ni on nije mogao riješiti pitanje hrvatsko-dalmatinskoga dualizma, ipak je bio dovoljno oštrouman da je svjesno potpomagao razvitak hrvatskih gradova, oslanjajući se pri tom na crkvu. Uostalom, novi položaj koji uživa sredinom XI st. reformirano papinstvo na Mediteranu odražava se na svoj način u Krešimirovoj Hrvatskoj, pa je i to jedan od razloga kraljevu teškom položaju u zemlji.

3. *Posljedice reformnog pokreta i borbe za investituru u Hrvatskoj*

Već od samog početka kršćanstva nije bilo moguće izdvojiti kršćansku zajednicu iz države. Krist sam iako nije namjeravao dati bilo kakvo političko značenje vjerskoj zajednici, morao je doći u sukob sa židovskim političarima, pa je u krajnjoj liniji i bio žrtva njihove politike.[28] Ta »so-

[26] Documenta, str. 66; CD I, str. 102. Činjenica da se dux Stjepan spominje u ispravi kojom tobože daje Krešimir IV samostanu sv. Marije »kraljevsku slobodu« ništa ne utječe na ispravnost podatka o njemu. Smatram, naime, da su sastavljači samostanskih falsifikata imali u rukama neki vladarski katalog ili genealogiju iz koje su vadili podatke o članovima kraljevske kuće. Vjerojatno katalog nije bio datiran jer inače ne bi bio toliki broj loše ili nikako datiranih isprava do XII st.

[27] Prvi je ovu pretpostavku postavio M. *Barada*, Dinastičko pitanje, str. 173. koji je Krešimiru pripisivao smišljenu dinastičku politiku u Hrvatskoj. Kako je, međutim, Zvonimir prije Krešimirove smrti vladar »dalmatinske marke«, nije isključeno da je Petru Krešimiru i hercegu Stjepanu novi ban bio nametnut.

[27a] Documenta, str. 99; Priručnik izvora I, str. 263, CD I, str. 136; »In anno millesimo septuagesimo quinto ab incarnatione domini nostri Jesu Christi, mense nouembris, ea tempestate, qua comes Amicus regem Croacie cepit«.

[28] G. *Hahn*, Die abendländische Kirche im Mittelalter I, str. 246. i d.

CAR PREDAJE BISKUPU ŽEZLO I VAZALU ZASTAVU
U ZNAK VAZALSKE PODLOŽNOSTI

cietas leonina« između crkve i države bila je neizbježna i poprimala je od osnutka crkve različite oblike već prema tome tko je upravljao jednom ili drugom zajednicom. Bilo bi prema tome pogrešno kad bismo nastojali borbu između sacerdotiuma i imperiuma u XI st. protumačiti samo ovakvom ili onakvom politikom ili težnjama papa i careva. Problem odnosa između crkve i države već po prirodi jedne i druge ustanove postavljao se od samoga početka. Kod kršćanstva kao i kod svake druge religije. Iako fragmentaran, današnji je prikaz odnosa između careva staroga i novoga carstva i papa, odnosno carigradskih patrijarha, pokazao da se crkva vrlo teško oslobađa pokroviteljstva državne vlasti. Osobito u Istočnom Carstvu gdje su car i patrijarh sjedili u istom gradu.

I rimski je biskup sve do sredine XI st. rješavao zapravo dva osnovna pitanja: pitanje odnosa prema ostalim poglavarima i suparnicima u kršćanskoj crkvi i odnos prema carevima Zapadnoga Carstva. Prvo je pitanje riješeno konačno tek sredinom XI st. Naime, »putovi kojima su išli Istok i Zapad i suviše su se razilazili; odveć mnoge i duboke bile su suprotnosti između oba svetska centra da bi se fikcija duhovne i verske zajednice mogla i nadalje održavati«.[29] Unatoč težnji bizantskih careva da održe crkveno jedinstvo između Rima i Konstantinopola, moralo je doći do razdvajanja, to prije što se papinstvo pretvaralo u političku snagu u Italiji. S druge strane, uključenje slavenskih zemalja u bizantsko interesno područje toliko je ojačalo univerzalizam istočne crkve da je bilo samo pitanje vremena konačnog rascjepa vodećih crkava. Do njega je zaista i došlo za Mihajla Celularija »najenergičnijeg i najambicioznijeg crkvenog političara bizantske historije«.[30] Tada je bio car Konstantin IX Monomah (1042—1055. god.), car veseljak koji nije ni htio ni mogao utjecati na tok zbivanja u svojoj državi. Zapadnom crkvom upravlja Lav IX, prvi reformni papa. Stvarni sukob zbog jurisdikcije u južnoj Italiji prikrivao se sporom zbog tobožnjih dogmatskih i liturgijskih razlika. Razlike su posve razumljivo postojale već odavno, ali su se počele isticati tek tada kad se na čelu zapadne crkve našao Lav IX. Upravo u njegovo vrijeme dobiva rimska crkva univerzalne značajke.

[29] G. *Ostrogorski*, Istorija Vizantije, str. 163.
[30] N. dj., str. 163.

Na konačan lom između obje crkve utjecala je bez sumnje careva neodlučnost: on je najprije zaštićivao papine legate, a zatim je stao uz svoga patrijarha. Povod je sporu koji suvremenici ne osjećaju kao potpuni prekid odnosa između obiju crkava — pružilo učvršćenje Lava IX u južnoj Italiji. Naime, potpomognut četama Henrika III papa je štitio Benevent od Normana, iako je pri tom bio i sam zarobljen. No, dok se on borio s Normanima njegovi su legati, pouzdajući se u pomoć cara Mihajla prokleli patrijarha na što je on odgovorio sličnom mjerom; on je na sazvanom sinodu prokleo papu i njegove poslanike. Tako je zbog prestiža crkvenih poglavara, u času kad su to politički interesi i jedne i druge strane najmanje iziskivali — tā borba protiv Normana tražila je zajednički otpor — prekinuta veza u Kristovoj, stoljećima jedinstvenoj crkvi. Kako je upravo područje Balkana bilo podijeljeno između tih dvaju crkvenih središta, to su Južni Slaveni po drugi put u svojoj povijesti razdijeljeni. Iako će još poneki vladar s područja carigradskoga patrijarha zatražiti krunu ili samostalnu crkvu u pape — to je učinio, npr., dukljanski knez Mihajlo — ipak to više nije bilo bitno, jer je, istočnoj crkvi pripadao, izuzevši sjeverozapadni dio, čitav Balkan. Dogmatske ili liturgijske razlike u obje crkve u daljnjem razvitku događaja uvijek su dolazile do izražaja kad su se mogle predstaviti javnosti kao tobožnji povod ili uzrok političkim sukobima.

S papom Lavom IX počinje reformni pokret u rimskoj crkvi. Zapadna se crkva, kao što je poznato, mnogo prije oslobodila tutorstva državne vlasti, ali ju je slabost ipak natjerala da traži zaštitu franačkih vladara. Prema tome, čim se razvila snažnija kršćanska država vlast koja se nije zaustavila na granici svoga djelokruga nego je zadirala i u crkveni posao, sukobi su između crkve i države bili neminovni. Kompromisna rješenja bilo je nemoguće primijeniti uvijek kad su crkvom ili državom upravljale jake ličnosti. Tada se prava borba o prvenstvo između te dvije snage koje se više nisu dale razdvojiti prikrivala principijelnim razmimoilaženjima. Od Nikole I, koji je prvi nastojao osloboditi crkvu od državne vlasti, sve do sredine XI st. nije se tako oštro postavljalo pitanje međusobnih od-

KRIST DAJE SVJETOVNI MAČ CARU I DUHOVNI PAPI
(TEORIJA O DVA MAČA)

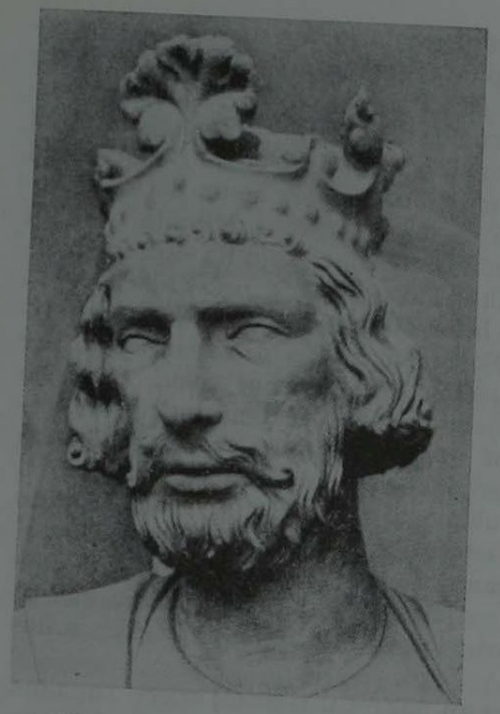

CAR HENRIK II (1002 — 1024. GOD.)

nosa. Međutim, i položaj se crkvenih dostojanstvenika u međuvremenu promijenio: oni su, osobito u Njemačkoj, postali i državnici, i to: visoki činovnici — knezovi, pa i kancelari — s golemim svjetovnim posjedima. Prema tome, i car je želio imati nadzor nad osobama koje su odlučivale u njegovoj državi o veoma važnim poslovima. S druge strane, crkveni se dostojanstvenici nisu mogli odreći ni svjetovne vlasti ni dobara, pa je spor poslije duge načelne borbe morao završiti uzajamnim popuštanjem. Odvajanje crkve i države bilo je nemoguće. Prvi korak u tom smislu načinio je Nikola II kad je na lateranskom koncilu 1059. god. izdavanjem dekreta nastojao isključiti svjetovnu vlast pri izboru papa.[31]

Međutim, reformni je pokret imao još jedan korijen. Naime, Benedikt VIII (1012—1024. god.) prvi je papa koji je — ali u zajednici s carem Henrikom II — prigrlio reformni clunyjevski pokret koji je nastao u samoj crkvi. I papa i car se bore protiv svećeničkog braka (reformna sinoda u Paviji 1022. god.), ali su obojica umrli prije nego što su uspjeli ostvariti svoje želje. Za razliku od oca Konrada II, Henrik III je ne samo prihvatio reformne ideje već je pošao u Rim da uredi prilike oko papa. Henrik skida trojicu papa te s njemačkim papama, zadojenim također clunyjevskim idejama, zavlada posve novi duh u vodstvu zapadne crkve. Među ovim novim papama osobito se ističe kraljev rođak Lav IX (1048—1054. god.). Za njega je karakteristično da je primio papinstvo samo pod uvjetom ako na njegov izbor pristane svećenstvo i puk rimski. On se okružio vođama clunyjevskoga pokreta među kojima je bio i Hildebrand, tada još

[31] G. *Hahn*, n. dj., str. 250—251.

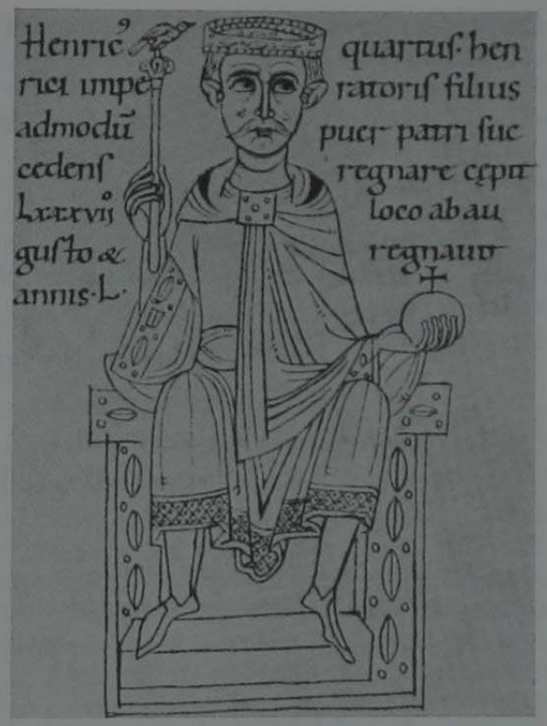

CAR HENRIK IV (1056 — 1106. GOD.)

CAR HENRIK IV (1056 — 1106. GOD.)

subđakon i opat samostana sv. Pavla u Rimu, zatim kardinal Humbert i drugi.[32] Lav IX se neumorno bori protiv simonije, tj. kupovanja crkvenih časti, i protiv ženidbe svećenika. On održava u Njemačkoj i Francuskoj niz sinoda, pa je Zapad tek u njegovo vrijeme stvarno upoznao glavara zapadne crkve. Smutnje nakon njegove smrti — u kojima Hildebrand pomaže Nikoli II do papinske stolice — nametale su potrebu odredaba o slobodnom izboru papa, tj. o izboru bez utjecaja rimskog patricijata i njemačkoga dvora. Zato izbor pape i jest ograničen na zbor kardinala i odobravanje rimskoga svećenstva i puka. Kralju je ostavljeno samo pravo odobrenja ili saglasnosti s izborom. Međutim, kako Hildebrand, u čijim se rukama tada stvarno nalazi papinstvo, ne može očekivati osiguranje nove politike od strane njemačkoga dvora, on izvanredno oštroumnom politikom pretvara najprije Normane od neprijatelja u vazale papinske stolice, a zatim pridobiva i milanski puk. Njemačkom dvoru nije bila po volji ta temeljita promjena. Na wormskom su sinodu zabačeni dekreti Nikole II (1060. god.). Borba je bila najavljena, ali Nikola II umire. Poslije njegove smrti odluči se reformna stranka, predvođena još uvijek Hildebrandom, za Anselma, biskupa Luke. Tako je izabran Aleksandar II (1061—1073. god.), dok su protivnici jedan dio njemačkih i lombardski biskupi na čelu s dvorom, izabrali Honorija II (1061—1072. god.). Ipak su napokon i njemački biskupi pristali uz Aleksandra II, tako da je on mogao protjerati Honorija II iz Rima (1064. god.). Time je stvarno shi-

[32] F. X. *Seppelt*, Papstgeschichte, str. 98.

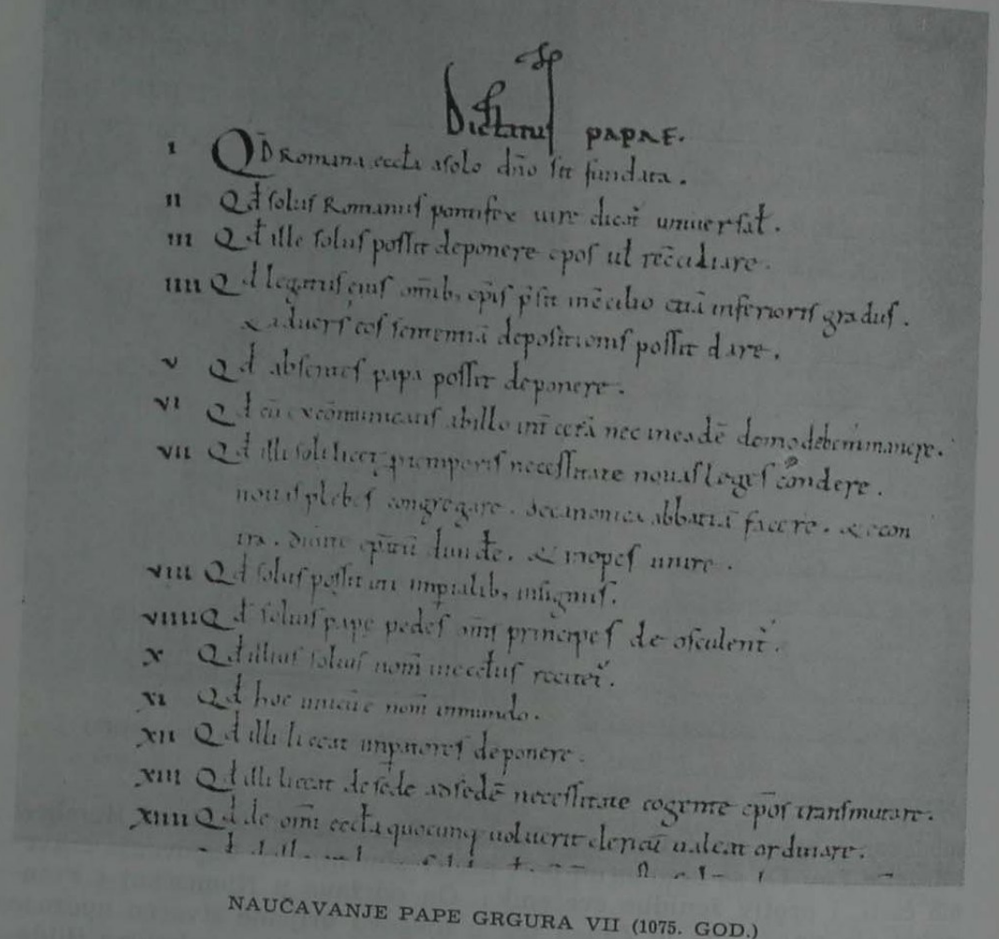

Dictatus papae.

I Quod Romana ecclia a solo dño sit fundata.
II Quod solus Romanus pontifex iure dicat̃ universal.
III Quod ille solus possit deponere epos et reconciliare.
IIII Quod legatus eius omib⁹ epis̃ sit in concilio cui⁹ inferioris gradus. & quod super eos sententiã depositionis possit dare.
V Quod absentes papa possit deponere.
VI Quod cũ excommunicatis illo in⁹ eadẽ nec mensa dẽ domo debeam⁹ manere.
VII Quod illi solus licet pro tempore necessitate novas leges cõdere. novas plebes congregare. de canonica abbatiã facere. & contra. ditare epũ ditide. & inopes unire.
VIII Quod solus possit uti imperialib⁹ insignis.
VIIII Quod solus pape pedes oẽs principes deosculent.
X Quod illius solius nom̃ in ecclis recitet̃.
XI Quod hoc unicũ sit nom̃ in mundo.
XII Quod illi liceat imperatores deponere.
XIII Quod illi liceat de sede ad sedẽ necessitate cogente epos transmutare.
XIIII Quod de oĩi ecclia quocunq; voluerit clericũ ubi cat ordinare.

NAUČAVANJE PAPE GRGURA VII (1075. GOD.)

zma bila završena iako se Honorije II održao u sjevernoj Italiji sve do svoje smrti. Međutim, zbog simonije i spora oko imenovanja milanskoga biskupa ponovo dolazi do sukoba s Henrikom IV, ali i Aleksandar II umire, a kao protivnici ostaju Henrik IV i Hildebrand, kojega je rimski puk izglasao za papu. Tako je započeo pontifikat jednoga od najvećih papa u znaku skorašnje borbe. Hildebrand namjerno uzima kao papa ime svoga uzora pape Grgura I.

Reformirano je papinstvo tako oživjelo da je moglo nametati svoje ideje ne samo onim zemljama u kojima je bio jak clunyjevski pokret već i onima kojima je reforma bila strana. To se odnosi prije svega na Balkan, ili točnije, na Hrvate i na Bizantsku Dalmaciju.

Naime prvi put od Ivana X i Lava VI nailazimo u izvorima na podatke o papinskim poslanicima koji ne dolaze samo radi toga da urede neko crkveno pitanje, nego sa zadaćom da reformiraju dalmatinsko svećenstvo »in capite et in membris«. Takva je istraga o životu svećenstva bila prema Tominu pričanju više nego potrebna jer je i sam splitski nadbi-

skup Dabral prednjačio lošim primjerom. Za njega tvrdi splitski arhiđakon, naravno ne bez zlobe, da je imao kao da je laik ženu i djecu u biskupskoj palači.[33] No, dok Toma kao neupućen moralista gleda na prošlost Dalmacije očima latinskoga svećenika i pripisuje Dabralov »zločin« njegovu bogatstvu i samovolji, Dabralov odgovor papinskom poslaniku upućuje na sasvim drugi korijen »zla.« Dabral se — kaže Toma — branio pred papinskim poslanikom netočnim tvrdnjama, naime, da je njegova žena zakonita, jer mu je prema običaju istočne crkve dopušteno da je drži.[34] Ali, ono što se poslaniku činilo drskom isprikom prelata, bio je doista u XI st. jedan od običaja koji su odvajali istočnu od zapadne crkve. Stoga je razumljivo da Lav IX koji se bori protiv ženidbe svećenika najprije udara na najviše crkvene dostojanstvenike u Dalmaciji.

Nije poznato je li ovom prvom legatu reformiranoga papinstva uspjelo uvesti red u Dalmaciji. Toma tvrdi da je na sazvanom sinodu u Splitu Dabral »za vječno« skinut s časti.

Prema tome, počeci »reformatio in capite et in membris« bili su dalmatinskom episkopatu vrlo neugodni jer su upravo na sebi osjetili razliku između običaja istočne i zapadne crkve. Ako su pape htjeli nastaviti s reformnim radom u Dalmaciji, trebalo je naći pouzdane ljude. Stoga nije slučaj da je za Dabralovih nasljednika došlo do temeljite promjene na biskupskim stolicama u Dalmaciji. Tek kad su splitsku i trogirsku stolicu popunili pouzdani ljudi — bili su to splitski nadbiskupi Lovro i trogirski biskup Ivan — mogao se očekivati uspješan rezultat reformatorskih nastojanja.

Poslije lateranskog koncila 1059. god. papa Nikola II šalje poslanike u različite zemlje sa zadaćom da na provincijalnim crkvenim saborima provedu njegove zaključke. U Dalmaciju je i Hrvatsku upućen Majnard, pompozijanski opat i kasniji kardinal Silvae Candidae. Za nas nije danas toliko bitno pitanje kojim su redom i kada dolazili poslanici reformističkih papa. Svi se, iako različiti izvorni podaci o njima, slažu u tome da su im pape povjeravali reformistički rad u našim krajevima. Da je Majnardov prvi dolazak u vezi s radom spomenutoga lateranskoga koncila iz 1059. god. jasno izlazi iz Aleksandrove potvrde nekih zaključaka splitskog crkvenog sabora koji su stvoreni pod predsjedanjem Majnarda.[35]

---

[33] Thomas, str. 46.

[34] Thomas, str. 46. »Dicebat enim predictam mulierem sibi fore legitimam, quam ex consuetudine orientalis ecclesie secum poterat licite retinere«.

[35] O Majnardovu boravku u Dalmaciji i Hrvatskoj ima nekoliko izvornih podataka koji su u međusobnoj protivnosti. Stoga je M. *Barada*, Prilozi kronologiji, str. 189, protivno svom ranijem mišljenju kao i općenitom uvjerenju historiografije, pokušao pomaknuti datum njegova boravka »poslije 1. 10. 1061.«. Da bi došao do prividnog sklada među izvorima Barada je najprije porekao vrijednost fundacijskoj ispravi za samostan sv. Ivana u Biogradu, a zatim je netočno interpretirao papinu potvrdu zaključaka splitskoga koncila (str. 186). Činjenica je da i Korčulanski kodeks i Toma govore o tome da je Aleksandar II poslao Majnarda, ali sam papa Aleksandar II, upućujući potvrdu članaka u Dalmaciju i Hrvatsku tvrdi da je Majnarda poslao njegov predšasnik (Priručnik izvora I, str. 236). Prema tome, moguće je i to da je Majnard bio poslanik i jednoga i drugoga pape i da je dva puta bio u našim stranama. Poznati izvori o njemu ne proturječe takvoj pretpostavci.

Usporedba između zaključaka lateranskoga i splitskoga crkvenog sabora jasno ukazuje na to kako su velike razlike dijelile Balkan od Rima. Dok se u Rimu ni ne pomišlja na ženidbu viših crkvenih redova,[36] splitski sabor zabranjuje »biskupu, svećeniku ili đakonu da primi ženu ili da primljenu zadrži«. Onaj tko se ne bi pokorio toj odredbi skida se s časti i gubi crkveni imetak.[37]

U skladu s prvim lateranskim zaključkom o izboru papa stvoren je i u Splitu zaključak o izboru nadbiskupa i utvrđen način na koji će se nadbiskup birati: pri svakom je izboru nužna prisutnost ne samo svih sufragana biskupa nego i splitskoga svećenstva i puka.[38] Za posvećenje se nadbiskupa jedino kaže da bude svečano i prema kanonskim propisima. I biskupske se stolice popunjavaju na osnovi izbora svećenstva i puka dotičnoga grada (civitas). Čini nam se razumljivim da se nepravilnosti i zloupotrebe pri izboru biskupa ili nadbiskupa kažnjavaju prokletstvom i gubitkom časti.[39] Nije, međutim, lako shvatljiva oštrina kojom se sabor odnosno kasnije papa Aleksandar II u potvrdi zaključaka obara na svećenike koji nose bradu. Ako je samo ta neznatna razlika u svećeničkoj nošnji mogla potaknuti papu da svećeniku s bradom zabrani ulaz u crkvu, onda je on zaista mogao očekivati žestok otpor progonjenoga svećenstva u Dalmaciji i Hrvatskoj.[40] Ne pokazuje li upravo taj zaključak do koje se mjere osjeća u životu dalmatinskoga svećenstva jaz koji je nedavno pukao između Rima i Konstantinopola? Jer ni prema glagoljašima nije papa bio tako strog kao prema svećenicima s bradom.

Još do danas nije potpuno jasno što je na saboru u Splitu stvarno zaključeno o slavenskom liturgijskom jeziku. Papa Aleksandar II u potvrdi saborskih zaključaka govorio je i o glagoljašima, ali je Toma, kako je poznato, sasvim drukčije protumačio zaključak sabora. Papa određuje: »Zabranjujemo pod kaznom prokletstva promaknuti Slavene na svete redove ukoliko se nauče latinski jezik«. U tom je članku također dodano da će

[36] Trećim zaključkom lateranskoga koncila određeno je da nitko ne smije prisustvovati misi svećenika za kojega se zna da ima konkubinu ili da živi s nekom ženom. Nadalje, onim svećenicima, đakonima ili subđakonima koji i nakon objave Lava IX uzmu konkubine ili se od njih ne rastanu, zabranjeno je dalje »pjevati misu ili čitati evanđelje ili epistolu«. F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 501.

[37] Priručnik izvora I, str. 237. »Si quis amodo episcopus presbiter aut diaconus feminam acceperit vel acceptam retinuerit, proprio gradu decidat, usque dum ad satisfactionem veniat, nec in choro psallentium maneat nec aliquam portionem de rebus ecclesiasticis habeat«.

[38] Priručnik izvora I, str. 236. Onaj tko bi pomagao pri nezakonitom izboru — nastavlja se u odredbi sabora i papinoj potvrdi članaka — bit će ekskomuniciran, a njegova će se dobra, ako je svećenik, predati crkvi, a ako je laik, državnoj blagajni. Na isti način moraju se birati i biskupi u pojedinim gradovima (civitates). Svaki biskup koji ne bi bio izabran pismenim ili usmenim pristankom ostalih biskupa, dopuštanjem ili po zapovijedi nadbiskupa, a bio bi posvećen po nekome od svojih kolega biskupa, bit će skinut i onaj koji je posvećen i onaj koji ga je posvetio.

[39] Priručnik izvora I, str. 236—237.

[40] Priručnik izvora I, str. 237. »Si quis clericorum amodo barbam vel comam nutrierit, in ecclesia intrandi facultatem non habeat et canonice vindicte pro suo quisque gradu subiaceat«.

biti kažnjen svaki onaj koji klerika bez obzira na stupanj, podvrgne laičkoj službi odnosno oporezovanju.[41]

Dakle, i nakon sto dvadeset i pet godina slavenski je liturgijski jezik toliko živ da papa ni sada ne isključuje zaređivanje glagoljaša, nego ga uvjetuje učenjem latinskoga jezika. Papa ni ne pomišlja na neku opću zabranu slavenskoga jezika u crkvi, iako upravo u to vrijeme počinje u zapadnoj crkvi pokret za unifikaciju liturgijskoga jezika.[42] Ako smijemo vjerovati arhiđakonu Tomi, onda moramo zaključiti da je zasluga Aleksandra II da je ublažio stav splitskoga sabora prema slavenskom jeziku i njegovoj upotrebi u crkvi. Toma je, naime, kao zakleti neprijatelj »Gota« — koje je poistovjetio s Hrvatima — jedva dočekao da svojim suvremenicima opiše borbu sabora protiv glagoljaša. Zato od svih zaključaka donosi samo jedan: »Određeno je — tvrdi — da se nitko od sada unaprijed ne usudi služiti službu božju osim na latinskom i grčkom jeziku; i neka se nitko toga jezika (tj. glagoljaša) ne promiče u svete redove. Naime, govorahu — nastavlja — da je gotsko pismo (goticas literas) pronašao neki Metod, koji je na tom istom jeziku napisao mnogo lažna protiv norme katoličke vjere«. Toma zatim neispravno tvrdi da je upravo takav zaključak potvrdio i papa, na što su po Hrvatskoj bile zatvorene sve glagoljaške crkve.[43] U neposrednoj vezi s tumačenjem zaključaka protiv glagoljaša Toma dodaje i priču o lažnom biskupu Cededi i svećeniku Vulfu, o čemu ćemo još kasnije govoriti.

Iako nije posve isključeno da je unatoč papinoj uvjetnoj zabrani unapređivanja glagoljaša — ne glagoljanja kako kaže Toma — došlo do oštrih sporova između glagoljaša i »grčkog« odnosno »latinskog« svećenstva, ipak o ukidanju glagoljice nije moglo biti govora.

Osim spomenutoga zaključka o slavenskom liturgijskom jeziku splitski se sabor 1060. god. zadržao i na drugim zaključcima za koje nije služio lateranski predložak kao uzor. To je prije svega zaključak o zabrani ženidbe među rođacima u četvrtom koljenu. O njemu doznajemo opet iz potvrde Aleksandra II. Papa žali što se to »zlo među rođacima« uopće održava jer je uvjeren, kaže, da je takav običaj poguban za spas duša. Zato se ne usudi odobriti brak rođaka u četvrtom koljenu, ali im daje savjet za koji ne želi da postane pravilom. »Ne dopuštamo, naime, u toj stvari dobro koje želimo, već što ne ćemo zlo, u nadi da će biti dobro«. Ako se takvi brakovi ne mogu razvrgnuti neka se ozakone.[44] Ovaj je zaključak o

[41] N. dj., str. 237. »Sclavos nisi latinas litteras didicerint ad sacros ordines promoveri et clericum, cuiuscunque gradus sit, laicali servituti vel mundiali fisco amodo subiugari sub excommunicationis vinculo omnimodo prohibemus«.

[42] I. *Srebrnić*, Odnošaji pape Ivana X, str. 162—164.

[43] Thomas, str. 49. »Inter que siquidem hoc firmatum est et statutum, ut nullus de cetero in lingua sclauonica presumeret diuina misteria celebrare, nisi tantum in latina et greca; nec aliquis eiusdem lingue promoueretur ad sacros (ordines). Dicebant enim goticas literas a quodam Methodio heretico fuisse repertas, qui multa contra catholice fidei normam in eadem sclauonica lingua mentiendo conscripsit; quam ob rem diuino iudicio repentina morte dicitur fuisse dampnatus«.

[44] Priručnik izvora I, str. 237—238; CD I, str. 96. »Non enim hac in re bonum, quod volumus, sed quod nolumus malum in spe futuri boni permittimus. Hoc nimirum, ut quicumque in quarto sunt gradu omnino separentur et secundum indulgentiam, si caste vivere non possunt aut nolunt, legitimo matrimonio iungantur. Qui vero in quinto, si caste vivere possunt et volunt, cum penitentia maneant«.

ženidbi među bliskim rođacima — pojava koja nije značajna samo za slavensko selo — dragocjeno svjedočanstvo o prilikama na hrvatskom selu. Očito je raspadanje seoske zajednice, osobito u zabačenijim planinskim krajevima, tako polagano da je bračna veza među bližim rođacima nužna i potrebna.[45]

Čini se da splitski dodatak lateranskom zaključku o ženidbi svećenika odražava posebne prilike u našim krajevima. Riječ je o kazni za one laike »priore ili ljude bilo koje druge časti i reda«, koji bi istjerali biskupa s njegove stolice premda nije prije toga bio kanonski osuđen«.[46] Valja naglasiti da se takav prijestup pripisuje u prvom redu priorima, prema tome najvišim vlastima u gradovima Bizantske Dalmacije. Poveže li se ova potvrda saborskoga zaključka s Tominom pričom o Cededi, ne može se oteti dojmu da su oba izvora u neposrednoj vezi, o čemu će još biti riječi.[47]

Papa se Aleksandar II pri potvrđivanju zadržao uglavnom na onim zaključcima koji su sadržajno odstupali od lateranskih ili su stvoreni s obzirom na posebne prilike u našim krajevima.

Da ne bismo dobili krivu sliku rada splitskoga sabora, treba upozoriti da su na njemu bili najprije pročitani svi sinodalni zaključci lateranskoga koncila. Među njima ima i takvih koji očito nisu bili primljeni bez prigovora, iako o tome ne govore ni arhiđakon Toma ni papina potvrda zaključaka. Posve je razumljivo da npr. simonija nije u dalmatinskim gradovima bila uvriježena. Biskupsku čast u njima drže većinom patricijske porodice, tako da državna vlast — a to je još uvijek Bizant — nema, čini se, pri postavljanju biskupa nikakva udjela.[48] U tom pogledu nije trebalo na saboru ništa dodavati. Ali, jedva je moguće da je u Bizantskoj Dalmaciji bio prihvaćen bez prigovora zaključak o dužnom podavanju desetina i prvina.[49] Desetina je na istoku nepoznata,[50] pa je vrlo vjerojatno

[45] »Razlika u izračunavanju stupnja srodstva između rimskoga i kanonskoga prava dovela je do sukoba između crkve i običajnoga prava u gotovo svim barbarskim državama što su nastale na tlu Zapadnog Rimskog Carstva. Po kanonskom pravu se, naime, u pobočnim lozama ne računa broj onih porodica do zajedničkoga pretka na objema stranama, nego samo na jednoj, i to duljoj strani. Tako su po kanonskom pravu braća i sestre srodnici u prvom stepenu, bratučedi u drugom, a stric (ujak) i nećak također u drugom stepenu. Koljena ili stupnjevi (gradus) izračunavali bi se naprotiv po rimskom načinu po »broju poroda od zajedničkoga pretka do onih dviju osoba, kojima se imala ustanoviti blizina srodstva. Po broju poroda računali su se stepeni ili koljena (gradus) srodstva (tot gradus quot generationes). Prema tome, uzimalo se da su u uspravnoj lozi roditelji sa svojom djecom u prvom, a djedovi sa svojim unucima u drugom stepenu (koljenu) srodstva; u pobočnoj pak lozi braća i sestre u drugom, stric (ujak) odnosno tetka (strina, ujna) s nećakom (nećakinjom) u trećem stepenu (koljenu), a bratići (sestrići) među sobom u četvrtom stepenu (koljenu) srodstva«. Vidi B. *Eisner* - M. *Horvat*, Rimsko pravo, str. 141, bilj. 1.

[46] Priručnik izvora I, str. 237.

[47] Vidi str. 372.

[48] Čl. IX lateranskoga koncila određuje se da nitko ne može na »simonistički način biti posvećen ili uzdignut na koje crkveno dostojanstvo«. F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 501.

[49] Prema V čl. lateranskoga koncila bili su dužni laici davati desetinu i prvine kao milodare za žive i mrtve. F. *Šišić*, n. dj., str. 501.

[50] O desetini u doba narodne dinastije i posebno o tumačenju podatka o njoj u Trpimirovoj darovnici vidi str. 238.

došlo do otpora protiv novoga tereta. To više što se neposluh kažnjavao prokletstvom.

Bilo je naprotiv zaključaka koji su odgovarali hrvatskom i dalmatinskom svećenstvu. Reformistički se papa npr. bori i za to da se svećenici oslobode svjetovnog suda.

Za zbivanja u Hrvatskoj i Dalmaciji nakon održanog koncila i primjene papine potvrde zaključaka upućeni smo, na žalost, na izvještaj arhiđakona Tome. Njegova je priča namjerno tako iskrivljena da se teško može u njoj razabrati historijska jezgra. Stoga i nema još uvijek jedinstvena mišljenja ili tumačenja o tome kakav je pokret nastao u Hrvatskoj nakon održanog koncila. Dok većina historičara prima Tomin izvještaj kao »uglavnom potpuno vjerodostojan«,[51] neki ga zabacuju s uvjerenjem da je zlonamjerni pisac upleo u reformni pokret i borbu za samostalnoga hrvatskog biskupa. A ovo nije, kako neki misle, izbila tada, nego u trećem desetljeću XI st.[52]

Najvjerojatnije bismo pogriješili kad bismo nastojali iz Tomine priče izdvojiti jezgru, dakle priču o lažnom biskupu Cededi. Gotovo je nemoguće da bi je Toma mogao potpuno izmisliti. S druge strane, prema Tominu izvještaju nije samo tako po sebi razumljivo da je glavna ideja i cilj svećenika došljaka Vulfa bila težnja da se hrvatska crkva otcijepi od dalmatinske.[53] Toma ne govori o tome da se čitav hrvatski narod podijelio na dvije stranke, »jednu brojniju uz koju je pristalo niže plemstvo i svećenstvo, a s frontom protiv protuslovenskih sinodalnih zaključaka, i u drugu reformističku, koju sačinjavahu dvor, visoko plemstvo i viši kler«.[54]

Prije svega, Toma se nije usudio podmetnuti hrvatskom kralju bilo kakvu ulogu u shizmi.[55] Otpada dakle tvrdnja da je on mislio na borbu hrvatskih vladara za svoga, hrvatskog biskupa.[56] Glavni je pokretač shizme »neki svećenik došljak« Vulfo koji ide među Hrvate kao poslanik svoga pape. Njega šalje, kako tvrdi Toma, njegov papa zbog toga da Hrvatima izrazi žaljenje što su im zatvorene crkve.[57] Vrativši se po drugi put iz Rima Vulfo je opet donio Hrvatima — ali ne i njihovu vladaru — dopuštenje, naravno svoga pape, da izaberu biskupa »od svoga naroda i svoga jezika«.[58]

[51] F. *Šišić*, n. dj., str. 511.

[52] M. *Barada*, Episcopus chroatensis, str. 195. i d.

[53] F. *Šišić*, n. dj., str. 511.

[54] N. dj., str. 510.

[55] Thomas, str. 50—51. Kad je Vulfo došao u »hrvatske strane«, išao je »među narod« i pošto je nagovorio »narod« da zamoli njegova papu za uspostavu svojih crkava, sastale su se narodne starješine na sastanak i poslale su poslanike papi u Rim s darovima Hrvata. Međutim, Vulfo se vraća iz Rima »Gotima koji su ga poslali« i oni su na to izabrali Cededu i opata Potepu te su njih zajedno s Vulfom ponovo poslali u Rim.

[56] M. *Barada*, Episcopus chroatensis, str. 196—197.

[57] Thomas, str. 50.

[58] Thomas, str. 50. »Insuper etiam hoc uobis optinui ut de gente uestra et de littera uestra uobis pontificem eligatis, mecumque ad cundem papam cum aliquibus muneribus consecrandum mittatis«.

Nije bitno što Toma vrlo podrugljivo opisuje Cededinu posvetu u Rimu: papa ga je tobože postavio za biskupa tako da mu je iz brade iščupao dlaku.[59] Za nas je odlučno to što je Toma najzad morao priznati da je taj lažni biskup vrativši se iz Rima preuzeo krčku biskupiju i biskupsku čast u njoj.[60] Štoviše, kad je papa Aleksandar poslao u Hrvatsku novoga poslanika Ivana sa zadaćom da iskorijeni »žar bezbožne shizme«, on je doduše prokleo Cededu i Vulfa, ali prvome nije mogao ništa učiniti. Unatoč zabrani i trostrukom prokletstvu Cededa ostaje na biskupskoj stolici. Zato kad Toma više ne zna na koji bi način prikazao svršetak takvoga bezbožnika, onda se utječe starom sredstvu srednjovjekovnih pisaca i izmišlja arijansku smrt.[61]

Prema tome, lik priprosta biskupa sve jasnije iskrsava pred nama: govori hrvatski, služi misu također na svom jeziku, nosi bradu kao svećenici na istoku, zauzima krčku biskupiju koja je politički i tada pripadala Bizantu i izmiče prokletstvu pravoga i priznatoga, katoličkoga i reformnoga pape Aleksandra II. Zatim, on umire nepobijeđen na svojoj stolici nešto prije Aleksandra II. Bar tako o njemu tvrdi splitski arhiđakon.[62] Dakle, ništa nas ne priječi da u Cededi zaista gledamo krčkoga biskupa koji je od svoga postavljenja do smrti vršio biskupsku čast unatoč prokletstvima kojima je od strane Rima ili točnije od strane reformnoga papinstva bio obasipan.

Ali, i uloga svećenika Vulfa na svoj način razjašnjava karakter, porijeklo i postanak shizme. Toma tvrdi, kako se vidjelo, da je bio došljak, a pretpostavlja se da je možda bio iz akvilejske patrijaršije.[63] Bitan je za nas opis njegove misije. On, naime, nije došao slučajno »u hrvatske strane«. Toma, naravno i opet da sebe utješi, tvrdi da je lagao. Ali, ipak kaže da se Vulfo obraćao narodu kao poslanik svoga pape koji mu želi pomoći. Poslanstvo je doista u Rimu postiglo uspjeh jer se Cededa odanle

---

[59] U Rim se osim Vulfa i Cededе uputio i opat Potepa. Prema Tominu pričanju papa cijelo vrijeme razgovara samo s Vulfom, pa se čini kao da on, koji je do toga vremena bio svećenik glagoljaš (quod dudum in sua littera presbiter fuerit) nije doista znao latinski jezik. Zanimljivo je svakako da je papa pitao Vulfa zašto Cededa odbija da »prema običaju katoličke crkve« obrije bradu. Vulfo se brzo snašao i odgovorio papi da je Cededa upravo zato i došao u Rim da ga papa pouči. Prema Tominu pričanju papa je odbio molbu Cededе i njegovih drugova da upotrebljavaju glagoljicu jer to nisu učinili ni njegovi predšasnici i to zbog Arijana koji su izmislili to pismo. Poslavši ih natrag u domovinu, papa je »gotske« predstavnike upozorio — bar kako tvrdi Toma — neka upućuju narod u to da održava sve odredbe koje je donio crkveni sabor pod Majnardovim predsjedanjem (Thomas, str. 51).

[60] Toma dapače negoduje što je Cededa »u prvoj navali na brzinu« istjerao krčkoga biskupa i njegovu stolicu zauzeo »kao apostolskom vlašću«. Thomas, str. 52.

[61] Thomas, str. 53. »Et sic homo impius arianam imitatus perfidiam iusto dei iudicio ignominiosa Arii morte dampnatus est«.

[62] Thomas, str. 53. »His ita gestis dominus Alexander papa de hac luce migrauit«.

[63] P. Skok, Uslovi života glagoljice, str. 52. On nosi »germansko latinizirano ime Vulfus, ali mu se dodaje i nadimak Golfangus — Go mjesto Wo — znači, da se to ime izgovaralo romanski Golfango«. To je prema Skokovu mišljenju langobardsko ime.

vratio kao biskup. Zato nam se sam od sebe nameće zaključak da je Vulfo bio poslanik protupape Honorija II. Kako je protupapi bilo neobično stalo da sakupi što više pristaša, to je dopuštao ono što je pravi, tj. reformni papa, zabranjivao. Vulfo je zaista mogao ići u Rim svome papi jer je Aleksandru II uspjelo tek 1064. god. istjerati iz vječnoga grada Honorija II,[64] no kako se on održao u sjevernoj Italiji sve do svoje smrti (1071. god.), to je i njegov kandidat čvrsto držao stolicu koju mu je odobrio.

Nije isključeno da je protureformni pokret zahvatio i Osor. Ne smije se zaboraviti da je kasniji splitski nadbiskup Lovro došao na splitsku stolicu s osorske.[65] Zato nije nemoguće da je na njegovo mjesto došao neki Honorijev pristaša.

Na ne baš dobrovoljno napuštanje biskupskih stolica u to vrijeme, i to na području jednoga dijela Dalmacije, ukazuje i prije spomenuti zaključak splitskoga sabora iz 1060. god. »Ako, nadalje, koji između priora ili svjetovnjak bilo koje časti ili reda uhvati ili udari biskupa ili ga kakvim nasiljem otjera iz njegove stolice, neka se začetnici i pomagači tolikog zločina — osim ako je taj biskup kanonski osuđen — prokunu, a njihova dobra neka se po vječnom pravu predaju njegovoj crkvi; ako bi se tako usudio postupati prema svećeniku ili bilo kojem pripadniku klera nižega stupnja, bit će podvrgnut kanonskoj pokori i lišen svoje službe. Ako bude tvrdokoran, neka se izopći«.[66]

Prema tome, očito su neki priori ili predstavnici javne vlasti u gradu Bizantske Dalmacije protjerali biskupa ili biskupe, pa se na saboru i o tome raspravljalo. To znači da je svjetovna vlast na Krku i, možda, i na drugim kvarnerskim otocima pomagala protureformnoga papu. Kasnije će se vidjeti da je postupak priora na Krku imao i političku pozadinu.

Na osnovi rečenoga možemo pretpostavljati da su svjetovna i crkvena vlast na Krku prešle u protureformni tabor pape Honorija II i njegovih pristaša odajući na taj način nezadovoljstvo prema zaključcima reformnoga splitskoga crkvenoga sabora. (Prilog VIII.)

Zato je jezgra Tomine priče o shizmi istinita. Ni Hrvati u političkom smislu, tj. pripadnici hrvatske države, ni njihov vladar Krešimir IV ne bore se za posebnoga hrvatskoga biskupa. Toma, posve razumljivo, ne bi oklijevao da i hrvatskoga kralja uplete u pokret da ga je zaista našao u predlošku iz kojega je crpao vijesti o Vulfu. Stoga se može smatrati promašenim pokušaj da se protiv jasnoga teksta izvora tvrdi kako je tadašnja Hrvatska i njezino društvo bilo podijeljeno u dvije stranke.

Slavenski liturgijski jezik i glagoljica živjeli su kao i u X st. na području Bizantske Dalmacije u kojoj su, kao što su pokazale analize

---

[64] F. X. *Seppelt*, Papstgeschichte, str. 104.

[65] Documenta, str. 76; CD I, str. 91.

[66] Priručnik izvora I, str. 237. »Si quis deinceps prioum aut cuiuscumque dignitatis vel cuiuscumque ordinis laicorum episcopum comprehenderit, percusserit aut aliqua vi a propria sede expulerit, nisi forte iudicatum canonice: auctores et cooperatores tanti sceleris anathematizentur et bona eorum ecclesie ipsius iure perpetuo tradantur. Si vero in presbiterum vel in quemcumque inferiorem graduum clericum hec eadem presumpserit: canonice poenitentie atque depositioni subiacebit. Si contumax fuerit, excomunicetur«.

filologa, Hrvati u većini. Krešimirovoj Hrvatskoj i onom dijelu Dalmacije koji je na dohvat reformnoga pape — to su prije svega Split i Trogir — ne preostaje drugo nego pokoriti se zahtjevima rimskoga biskupa. Zato se spomenuta dva grada nisu mogla priključiti pokretu kvarnerskih biskupa i predstavnika svjetovne vlasti.

Na osnovi autentične potvrde splitskih saborskih zaključaka iz 1060. god. možemo provjeravati Tomine tvrdnje o zabrani slavenskoga liturgijskoga jezika. Točnije, papina potvrda nekih splitskih zaključaka pokazuje razliku između žara kojim je reformirani dalmatinski kler pristupao rješenju problema slavenskoga jezika u crkvi i papine diplomacije. Papa, naime, nastoji ublažiti strogost dalmatinskih biskupa prema njihovim kolegama protivnicima. Čini se kao da se Toma zaista služi za svoje tvrdnje zaključcima sabora u Splitu. To ne možemo posve sigurno tvrditi jer se sačuvala potvrda samo nekih zaključaka i u redakciji koju im daje papa Aleksandar II. Kad bi Toma zaista izmislio zaključak o slavenskoj liturgiji, onda vjerojatno ne bi umiješao i grčki jezik koji u njegovo vrijeme više nije bio liturgijski jezik. Zato je on vjerojatno točno prepričao zaključak, ali je možda pretjerao kad je ustvrdio da su crkve svih slavenskih svećenika bile zatvorene.

Nepopustljivost je reformiranoga dalmatinskoga svećenstva razumljiva. Tä više nema jedinstvenoga tabora dalmatinskih biskupa koji se opiru papi. Sada se u protivničkom taboru nepriznatog pape nalaze i njihove kolege koje su vrlo dobro iskoristile situaciju. Tä nisu li i samoga nadbiskupa Lovru istjerali iz njegove osorske biskupije? Njih prema tome ne valja štedjeti. Možda bi im trebalo i zatvoriti crkve? Bijes je »reformiranih« biskupa to veći što su vjerojatno svjesni svoje nemoći. Ali, zaštićeni autoritetom svoga pape (biskup ili) biskupi kvarnerskih otoka ne mare za ono što se vijeća u Splitu.

Ipak, jednom je tvrdnjom Toma namjerno krivo uputio svoje čitaoce. On je rekao da je papa potvrdio zaključak o slavenskoj liturgiji onako kako ga je on protumačio.[67] Međutim, papa nije htio sasvim odbiti ni pristaše svoga protivnika. Stoga je ublažio zaključak sabora na taj način što je zaređenje glagoljaša uvjetovao učenjem latinskoga jezika.[68]

Shvati li se — što je prema našem uvjerenju jedino ispravno — reformni pokret kao obračun među dalmatinskim biskupima, onda otpada mišljenje da su saborski zaključci iz temelja poljuljali hrvatsku državu kao i neki drugi slični ovome.

Dakle, kao često u historiji, tako se i sredinom XI st. borba za ideje pretvorila u borbu suparnika. Zato raskol o kojemu govori Toma nema karakter reformnog pokreta u smislu da se jedna strana bori za clunyjevske ideje, a druga protiv njih. To je bila borba dvaju kandidata od kojih je jedan, Aleksandar II privukao na svoju stranu sebi bliže dalmatinske biskupe i gradove, dakle Trogir i Split, dok mu je Honorije II oteo biskupe u sjevernom Jadranu. Kako su mu bili bliže, lakše je na njih

[67] Thomas, str. 49. »Denique cum hoc statutum sinodali fuisset sententia promulgatum et apostolica auctoritate firmatum . . .«.

[68] Priručnik izvora I, str. 237.

utjecao. U svakom slučaju Honoriju II išlo je u prilog što je odobravao bez ustručavanja slavenski liturgijski jezik i na taj način još čvršće vezao uz sebe jedan dio dalmatinskoga klera.

4. *Promjene u političkim odnosima kao posljedica borbe za investituru*

U doba borbe za investituru nastaju bitne promjene u političkim granicama jednoga dijela hrvatske države i Bizantske Dalmacije. Kvarner je kao i susjedna hrvatska obala u to vrijeme izdvojen kao posebna politička jedinica, kao Dalmatinska ili Dalmatinsko-hrvatska Marka. Zapravo nekoliko je činjenica upućivalo na to da je upravo u jeku borbe između papinstva i carstva došlo do izmjene stoljetne granice hrvatske države na Raši. O tome doduše nema neposrednih podataka, ali se s velikom vjerojatnošću može utvrditi kad je Hrvatska izgubila teritorij od Rječine do Labina.

Ugarski su napadi u srednju Evropu bili razlog da se na jugoistoku njemačkog carstva pomišljalo na organizaciju obrambenog sistema. Zadaću su preuzele pokrajine koje su bile najviše na udaru, dakle Bavarska i Karantanija. Međutim, vrlo se brzo pokazalo da je ujedinjavanje tako velikoga teritorija u jednoj ruci odviše opasno zbog težnje pokrajina da se osamostale i otcijepe od carstva. To više što su bavarske vojvode mogle uvijek naći saveznike u Česima i Poljacima. Kad se bavarski vojvoda Henrik II spremao na nov otpor protiv cara, njemu nije preostalo drugo nego da sam razbije obrambeni bedem i odvoji Bavarsku od Karantanije. Velika je Karantanija s čitavim nizom svojih krajina, od koruške do veronske marke, preuzela na sebe zadaću obrane i mosta koji je carevima služio za ostvarivanje talijanske politike.[69] Središte je Velike Karantanije Koruška, a uz nju slijede redom: istočna krajina, karantanska krajina na srednjoj Muri, podravska ili ptujska krajina i njoj u susjedstvu savinjska krajina. Najzad, gorenjska s Kranjem i okolicom Ljubljane obuhvaćala je staru Carniolu koja se javlja pod imenom Kranjska. Sa spomenutim su krajinama činile cjelinu tri krajine na jugu; to su veronska, furlanska i istarska krajina. Povezanost među krajinama kao i s Velikom Karantanijom bila je vrlo labava jer su glavnu riječ u njima vodile pojedine njemačke velikaške porodice. Naime, državna je vlast namjerno dijelila zemlju u slavenskim pokrajinama svojim crkvenim i svjetovnim dostojanstvenicima, jer je tako s pomoću njih bar za neko vrijeme osiguravala svoju vlast. Međutim, prilike su u carstvu najprije za Otona III, a zatim za njegova nasljednika Henrika II dovele do toga da se početkom XI st. raspala Velika Karantanija.[70] Otad je samo ponekoj velikaškoj porodici pošlo za rukom uzdignuti se i povremeno združiti neke od krajina, ali su one uglavnom nastavile svoj samostalan razvitak.

Jedna od najjačih velikaških porodica u Karantaniji bili su Eppensteini. Već je u četvrtom desetljeću XI st. koruški vojvoda Adalbert, po-

[69] B. *Grafenauer*, Zgodovina slovenskega naroda II, str. 145—146; M. *Kos*, Zgodovina Slovencev, str. 167.

[70] B. *Grafenauer*, n. dj., str. 154; M. Kos, n. dj., str. 171.

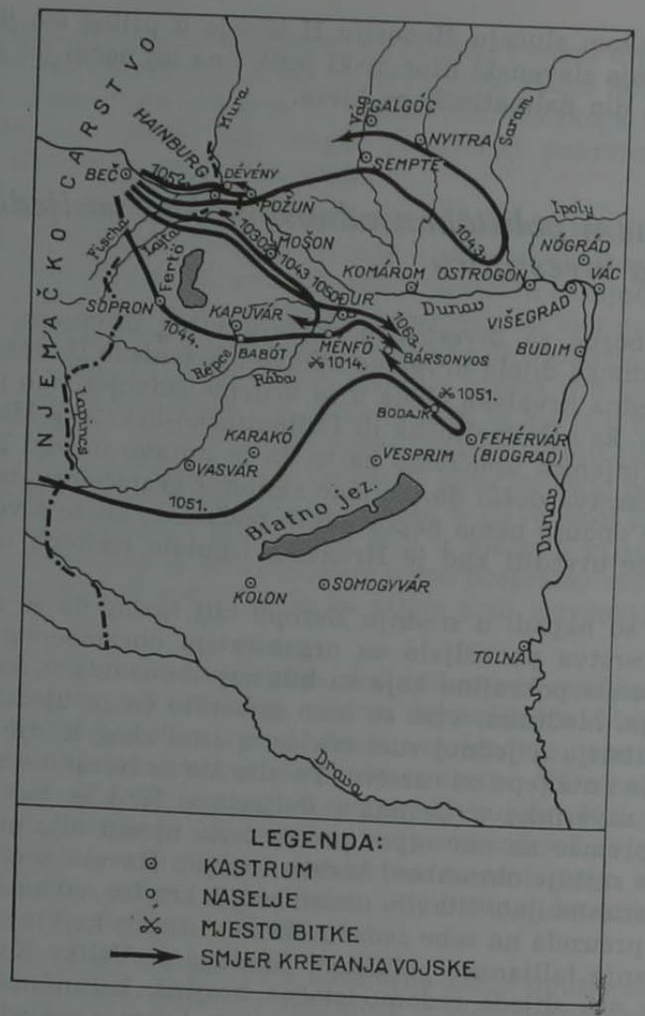

VOJNI POHODI NJEMAČKIH CAREVA NA UGARSKU U XI ST.

vezavši se s Hrvatima i Mađarima, digao ustanak protiv cara, ali je bio osuđen i izgubio vojvodsku čast.[71]

U drugoj polovici toga stoljeća formira se opet jedna cjelina oko Kranjske. Naime, nakon smrti posljednjega grofa savinjske krajine Vil-

[71] Adalbertov je ustanak na poseban način povezan s hrvatskom poviješću četvrtoga desetljeća XI st. Naime, iz pisma nekoga svećenika wormskome biskupu Azeku doznajemo da se Adalbert digao protiv cara pouzdajući se u Hrvate i Mirmidonce (confisum Crwatis et Mirmidonibus, Priručnik izvora I, str. 227). Taj je podatak različito tumačen. Većina je historičara smatrala da se pod Hrvatima ima razumijevati Krešimirova Hrvatska (osim V. Klaića koji je taj podatak dovodio u vezu s karantanskim Hrvatima), a pod Mirmidoncima Slovenci (Kos), Bugari (Hauptmann) ili »hrabri vojnici Hrvati« (Šišić) itd. M. *Barada*, Dinastičko pitanje, str. 168, 169. misli da su Hrvati spomenutoga pisma »novoosnovana hrvatska oblast između Drave i Gvozda gdje vladaju Svetoslavovići«, a da su Mirmidonci Mađari. Jer to su jedine susjedne političke jedinice koje su međusobno povezane savezništvom, a »one su bile tako jake da je njihov savez mogao da zabrine Konrada II«.

helma II (1036. god.)[72] kranjski su krajišnici ujedinili savinjsku krajinu sa svojom pokrajinom u Veliku Kranjsku. Tako ujedinjenim krajinama pripojio je Ulrik iz porodice Weimar-Orlamünde (1054—1070. god.) još i istarsku krajinu.[73] Upravo u vezi sa spomenutim kranjsko-istarskim krajiškim grofom Hrvatska je izgubila jedan dio svog teritorija na Kvarneru.

Međutim, ta se promjena očito odigravala u vezi s dinastičkim zapletajima na ugarskom dvoru i u vezi s ugarskom politikom njemačkih careva. (Karta str. 376). Naime, od Konrada II (1024—1039. god.) kod njemačkih se careva javlja težnja da ugarske kraljeve učine svojim vazalima. Još za života Stjepana I (997—1038. god.) Konrad II pokušao je da to postigne u osvajačkom pohodu, ali se morao povući. Ali, kad je u Ugarskoj za Petra (1038—41. i 1044—46. god.), unuka Petra II Orseola i hercega Gejze došlo do smutnja u kojima je Petar izgubio prijestolje, pružila se prilika caru Henriku III (1039—56. god.) da se umiješa u ugarske prilike. Petar se zaista s pomoću cara popeo na prijestolje, ali je cijena njemačke pomoći bila vrlo visoka. Petar je u nazočnosti svojih pristaša predao zlatno koplje, što će reći ugarsko kraljevstvo, u ruke Henrika III i primio od njega, pošto je položio vazalsku prisegu, Ugarsku kao osobno i nasljedno leno iz carevih ruku (1044. god.).[74] Ipak Petar gubi prijestolje u poganskom ustanku, a zamjenjuje ga Andrija I (1047—60. god.). Henrik III koji je tada na vrhuncu svoje moći ne zadovoljava se vazalskom prisegom ugarskoga kralja. U namjeri da mu otme vlast, on poduzima kao i otac neuspješnu vojnu na Ugarsku. Njegovu je akciju otežao ugarsko-bavarski savez. Tek pred smrt car je smirio Bavarsku, ali je već bilo prekasno za ostvarenje plana u Ugarskoj. Za malodobnoga Henrika IV (1056—1106. god.) dolazi do preokreta u ugarsko-njemačkim odnosima. Carica udovica i osmogodišnji car predaju sami 1058. god. desetgodišnju Juditu, carevu sestru, ugarskom kralju Andriji za ženu njegovu petogodišnjem sinu Salamonu. Kad se već činilo da je pitanje nasljedstva riješeno u korist carskoga štićenika Salamona, diže se Andrijin brat Bela, dotad gotovo njegov suvladar, što zemlju baca u novi građanski rat. Andrija doduše, umire, na što zavlada Bela I (1060—63. god.), ali se protjerani Salamon sklanja na njemački dvor; time se ponovo otvara mogućnost njemačkoj intervenciji. Bela je svjestan opasnosti, zbog toga nastoji održati prijateljske veze i odnose sa susjednim vojvodama. Tako se i dogodilo da je oko 1063. god. udao svoju kćer za prije spomenutog kranjsko-istarskoga markgrofa Ulrika I. Nešto kasnije udaje i drugu kćer Jelenu (Ilonu) ili Lepu za slavonskoga bana Zvonimira. Uza sve to što je Bela ponudio i vazalsku prisegu izagnanom Salamonu, trinaestogodišnji Henrik IV vodi s bavarskim vojvodom Otonom vojnu na Ugarsku (1063. god.). Bela umire za vrijeme vojne, njegov brat Gejza se povlači, a Henrik vodi Salamona bez teškoća do Stolnoga Biograda. U toj se vojni Henriku IV priključio i zet tada već pokojnog kralja Bele kranjsko-istarski grof Ulrik I. Njegovo se pristajanje uz cara i isplatilo, jer je za nagradu smio proširiti istarsku krajinu na račun hrvatskoga posjeda na istarskoj obali, i možda, na jednom dijelu Hrvatskoga primorja. Čini se, međutim, da se nije radilo samo o priklju-

[72] M. *Kos*, n. dj., str. 176; B. *Grafenauer*, n. dj., str. 155.
[73] M. *Kos*, n. dj., str. 178.
[74] B. *Hóman*, Geschichte des ung. Mittelalters I, str. 253.

čenju kasnije Meranije, tj. teritorija od Rijeke do Labina. Kasnija borba Zvonimira za izgubljeni posjed otoka u sjevernom Jadranu pokazuje da je Ulrik preoteo i jedan dio Bizantske Dalmacije — to su bili prije svega otoci Osor, Cres i Krk — koji je također kasnije »vraćen« Zvonimiru.

O stvaranju spomenute nove političke jedinice markgrofa Ulrika u izvorima nema suvremenih neposrednih dokaza jer Dalmatinsku Marku ili Hrvatsko-dalmatinsku Vojvodinu, kako se kasnije naziva ta jedinica, upoznajemo tek u času kad se raspada. To je doba kad pojedini dijelovi marke nisu više u rukama weimarske porodice.

Čini se da je — izuzevši članove Ulrikove porodice, prije svega njegova sina Ulrika II — jedan od najozbiljnijih kandidata za weimarsku baštinu bio upravo ban Zvonimir. On se prema podacima Bečke ilustrirane kronike (Cronicon pictum vindobonense) obratio na ugarskoga kralja Salamona i hercega Gejzu s molbom »da mu oni sami lično pomognu protiv njegovih neprijatelja, dakako Karantanaca, koji su tada zauzeli Marku Dalmaciju. Kralj i herceg dakle — nastavlja izvor — sakupivši vojsku pošli su u Dalmaciju i sve oteto potpuno su mu vratili«.[75]

Ova je vijest u novijoj historiografiji različito tumačena, ali i odbacivana, iako nije tako loše zabilježena u spomenutom izvoru da bismo to morali učiniti.[76]

Prije svega, Zvonimir je zaista jedini hrvatski kralj čija je vlast zajamčena na dotad bizantskim otocima Krku i Osoru. U osorskom Exultetu, koji je nastao oko 1081. god. u samostanu sv. Nikole, slavi se osim bizantskoga cara i »naš kralj«.[77] Još rječitiji je dokaz Zvonimirove vlasti na Krku Baščanska ploča.

Nema dakle nikakve sumnje da su Salamon i Gejza zaista pomogli svome rođaku da vrati pod svoju vlast bar jedan dio teritorija koji je bio izgubljen 1063. god. Oni mu doduše nisu mogli vratiti čitav posjed, ali sjeverni otoci Bizantske Dalmacije — uključivši vjerojatno i otok Rab — »vraćeni« su Zvonimiru. Zvonimir je vjerojatno s pomoću Arpadovića oteo »Karantancima« i susjedno hrvatsko kopno, tj. Hrvatsko primorje. Time je kranjsko-istarski markgrof vraćen natrag na istarsko kopno. Ipak granica hrvatske države nije više nikad svršavala na Raši jer je teritorij od Rječine do Labina zauvijek izgubljen.

Nešto je teže riješiti pitanje kada su Salamon i Gejza pomogli Zvonimiru zavladati dijelom Bizantske Dalmacije. Budući da je Zvonimir bio šurjak Ulrika i Gejze, nije odviše vjerojatno da je prije 1070. god., tj. prije smrti markgrofa Ulrika, došlo do otvorena sukoba među rođacima.

[75] SS rerum hungaricarum I, str. 364. »Misit itaque rex Zolomerus Dalmacie, qui sororius Geyse erat, nuncios ad regem Salamonem et ducem Geysam et rogavit eos ut propria persona eorum contra adversarios suos, scilicet Carantanos ipsum adiuvarent, qui tunc marchiam Dalmacie occupaverat (sic). Rex igitur et dux collecto exercitu iverunt in Dalmaciam et ablatam sibi restituerunt integre«.

[76] Vidi pregled literature i problema u članku N. *Klaić*, Da li je postojala Dalmatinska marka Bečke ilustrirane kronike, str. 125. i d.

[77] V. *Novak*, Nova kategorija, str. 47—48. »Memento etiam domine famuli tui impera(to)ris nostri N., cum omni exercitu suo et famuli tui regi(s) nostri, cum omni populo christiano, qui tibi offerunt hoc sacrificium laudis prȩmia etȩrna largire digneris«.

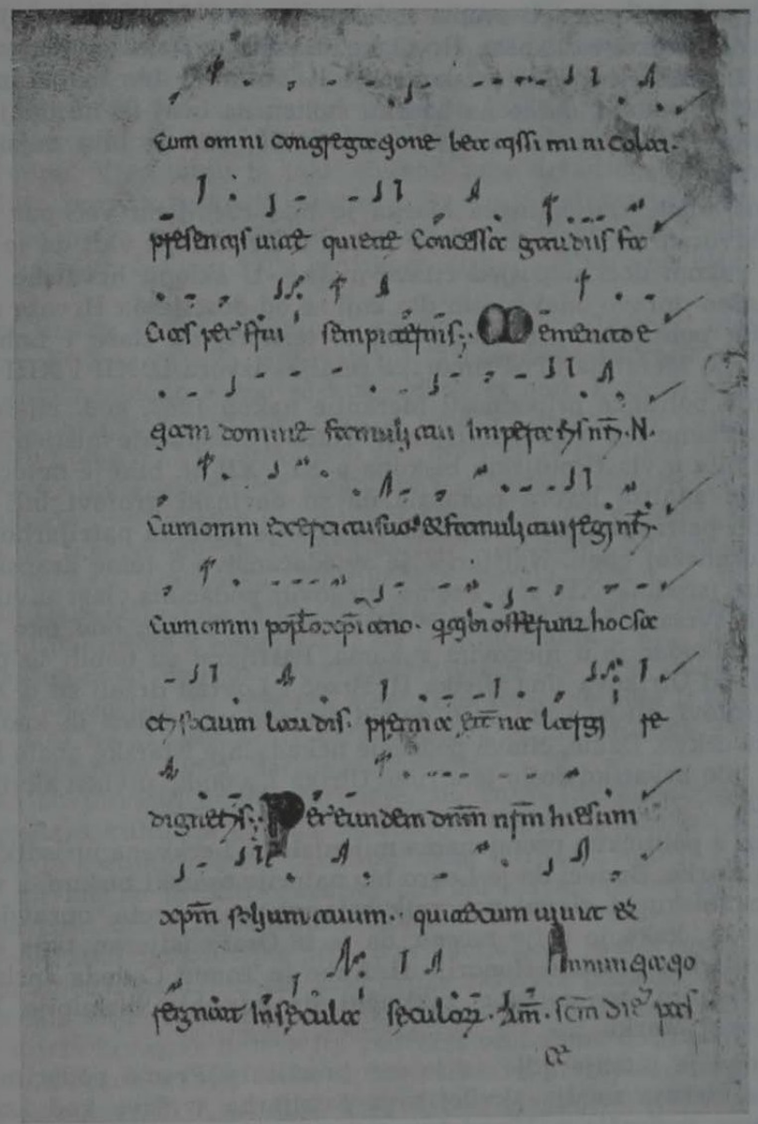

LAUDES U ČAST HRVATSKOG VLADARA 1082. GOD. NA OSORU (OSORSKI EXULTET)

Točno je doduše da Bečka kronika datira vojni pohod na Hrvatsku prije provale Pečenega — dakle prije 1068. god., ali se nepoznati kompilator mogao i zabuniti u datiranju. Vrlo je vjerojatno da je tek smrt Ulrika I odriješila ruke kralju i hercegu, a pomogla Zvonimiru da proširi svoju vlast. Ovu pretpostavku čini vjerojatnijom druga činjenica koja ne može biti slučajna: upravo 1070. god. Zvonimir se prvi put spominje kao ban u dvije zadarske isprave.[78] Zato se samo od sebe nameće pitanje nisu li

[78] Documenta, str. 80, 85; CD I, str. 115, 121, 129.

možda Arpadovići pomogli svome rođaku ne samo da proširi svoju vlast na jedan dio prekogvozdanske Hrvatske i Bizantske Dalmacije nego i da se domogne banske časti u Hrvatskoj. Nije li Zvonimir bio nametnut Krešimiru IV? Uostalom, došao na bansku stolicu na ovaj ili na onaj način, Zvonimir se više nije dao s nje maknuti. Tā, ona je bila najsigurniji put do prijestolja.

Prema tome, Dalmatinska Marka je bila razbijena već par godina pošto je stvorena. Iz spomenutih se izvora o Zvonimiru vidi da je njemu pošlo za rukom doći u posjed čitave marke. U sklopu hrvatske države nije se našao upravo onaj njezin dio koji se od doseljenja Hrvata nalazio u njezinim političkim granicama, dakle, teritorij od Raše i Labina do Rijeke. To je Meranija ili »Primorska zemlja« izvora iz XII i XIII st.

Pitanje političke pripadnosti Meranije nakon 1063. god. riješeno je, čini se, ispravno tek u novije vrijeme.[79] Naime, dosadašnje mišljenje da je Meranija bila u vlasti puljskih biskupa u XI i XII st. bilo je netočno, jer je detaljna analiza izvora pokazala da su devinski grofovi bili vazali akvilejskih patrijarha; zato se postavlja pitanje početka patrijarhove vlasti na jadranskoj obali. Najstarije je svjedočanstvo o tome arapski geograf Idrizi (sredina XII st.). Prema njegovim podacima vlast akvilejskog patrijarha svršava kod Lovrana.[80] Sjevernije područje, ono oko Rijeke i Kastva, također je u njegovim rukama. Patrijarsi su dobili te posjede 1102. god. od Ulrikova sina Ulrika II. Brseč i Lovran držali su u XIV st. gorički grofovi, ali su i oni došli do tih posjeda prisvojivši ih kao vazali akvilejske crkve. Dakle, čitavo područje nekadašnje istarske obale koje je do XI st. bilo hrvatsko došlo je u ruke Ulrika I, a onda u vlast akvilejskih patrijarha.[81]

U vezi s političkim promjenama mijenjala se i crkvena jurisdikcija na području marke. Budući da je Lovro bio najprije osorski biskup, a zatim i splitski nadbiskup i glavni pobornik reformnoga pokreta, opravdana je pretpostavka, kako je prije rečeno, da je iz Osora istjeran tada kad su ondje prevladale pristaše Honorija II. Kako je Tomin Cededa »prisvojio« krčku biskupiju, to smijemo zaključiti da su obje biskupije bile u Dalmatinskoj Marki.

Posebno je pitanje gdje su se one prostirale. Prema podacima spomenutoga Idrizija zemlja akvilejskoga patrijarha svršava kod Lovrana. Prema tome, područje se Vinodola ne ubraja sredinom XII st. u teritorij akvilejske crkve. Čiji je prema tome mogao biti? Kad se 928. god. raspravljalo o granicama dalmatinskih biskupija, onda je biskupima bilo izričito zabranjeno da prelaze granice koje su im od starine bile određene. To se ticalo osim zadarske također rapske, krčke i osorske biskupije.[82] Takva je odredba bila izdana zbog toga što je teritorij Hrvatske bio osiguran za metropolitu, pa je dalmatinske biskupe trebalo spriječiti da mu ne otimaju područje. Dakle, u to vrijeme krčki biskup ne može i ne smije otimati župe na susjednom hrvatskom kopnu. Ali, ono što mu nije

[79] Lj. *Hauptmann*, Erläuterungen zum historischen Atlas, str. 384. i d.; H. *Pirchegger*, Überblick über die territoriale Entwicklung Istriens, str. 495.
[80] Vidi N. *Klaić*, n. dj., str. 134—135.
[81] Lj. *Hauptmann*, n. dj., str. 384; B. *Grafenauer*, Vprašanje hrvatske krajine, str. 259.
[82] Documenta, str. 195.; Hist. Sal. maior, str. 104.

bilo moguće učiniti u X st. učinio je sredinom XI st., kad mu više nije smetao splitski nadbiskup. Toma Arhiđakon izričito naglašava da je krčka biskupija držala veći dio onih župa koje u njegovo vrijeme pripadaju senjskoj biskupiji, jer ta tada još nije bila biskupija.[83] Krčki je biskup dakle u doba reformnoga pokreta proširio svoje područje na susjedno hrvatsko kopno. Vjerojatno je tako stečene župe držao do sredine XII st. Nije doduše poznato kako je duboko u unutrašnjost sezala krčka biskupija, ali se može pretpostavljati da su u vlasti krčkoga biskupa bar dvije od kasnijih četiriju župa senjskoga biskupa (i to vinodolska i senjska).[84]

Dalmatinska Marka prebrzo se raspala i nije mogla imati utjecaja na razvitak političkih prilika u Hrvatskoj. Ali, njezino je kratkotrajno postojanje bilo neobično važno za kulturni život onih krajeva koje je ona obuhvatila. Naime, nakon svega što je rečeno o političkim prilikama sedamdesetih godina XI st. nije teško razabrati da je područje Dalmatinske Marke istovjetno s područjem glagoljice i slavenske liturgije. Brzi raspad marke nimalo nije ugrozio glagoljicu i glagoljaše. Prije svega, akvilejski patrijarh se također ubraja među Henrikove pristaše i na njegovu se crkvenom području slavenska liturgija nije morala povući. A što se tiče Bizantske Dalmacije, ona se za Ulrikova života tako čvrsto vezala za protureformni pokret da Zvonimir, sve da je i htio, ne bi u njoj mogao iskorijeniti »Metodovu nauku«. No, najvjerojatnije on to iz političkih razloga nije htio učiniti. Tā, nije mu moglo biti svejedno hoće li izgubiti pogranični kraj na zapadu svoje države. Stoga on ne progoni, nego, kako svjedoči Baščanska ploča, daruje glagoljaše.

Pošto su uhvatili čvrsto korijenje, slavenski liturgijski jezik i glagoljica postaju kulturna baština toga kraja. Uspješan razvitak glagoljice omogućila je sretna okolnost da su na onom teritoriju koji je i prije sredine XI st. mogao primiti kulturnu baštinu slavenske braće crkvena i svjetovna vlast imale zajedničke interese.

Tako su iznimne političke prilike pridonijele da je slavenska liturgija našla upravo u tom odlučnom času svoga razvitka politički okvir u kojem se mogla nesmetano širiti. Hrvat je na području Bizantske Dalmacije, jednoga dijela hrvatske države (tj. područja od Labina do Riječine i dalje do Senja), mogao — zbog borbe za investituru i protureformnog pokreta — glagoljicu usvojiti i zadržati. Područje je glagoljice doduše malo, ali je ona ipak ostala najdragocjenija baština i kulturna tekovina Hrvata.

5. *Pokušaj konačnog rješenja dinastičkog i dalmatinskoga pitanja u doba Zvonimira*

Iako je konačnom rješavanju dinastičkog i dalmatinskoga pitanja najviše pridonijela vanjskopolitička situacija, određenu su ulogu u tom pitanju imala tri preostala Trpimirovića: Krešimir IV, njegov sinovac

[83] Thomas, str. 44.
[84] Prema popisu župa iz 1185. god. senjskom su biskupu bile podređene četiri župe: Senj, Vinodol, Gacka i Buže. Vidi CD II, str. 193. Ne čini se vjerojatnim da je krčkom biskupu pošlo za rukom proširiti svoju crkvenu vlast i preko Velebita, tj. na bužansku i gacku župu.

erceg Stjepan i možda Zvonimir. Pogotovu ako se pretpostavi da je uklanjanje hercega Stjepana kao prestolonasljednika bio svjestan korak Krešimira IV. Prihvati li se hipoteza da je Krešimiru IV nametnuta politika sjedinjenja Hrvatske sa Slavonijom, prikazuje nam se posljednji član direktne loze Trpimirovića kao žrtva novih prilika u drugoj polovici XI st. Uostalom, ta će pitanja ostati otvorena tako dugo dok ne budemo u mogućnosti utvrditi koji je hrvatski vladar bio žrtva normanskoga pohoda u studenom 1074. god. Danas je više nego sigurno da to nije bio Slavac. Nadalje, sigurno je i to da uklanjanje tobože heretičkog hrvatskog vladara nije bilo djelo pape Grgura VII.

Naime, hipoteza o Slavcu kao hrvatskom vladaru nakon Krešimira IV i prije Zvonimira oslanjala se prije svega na nedovoljnu upotrebu domaćega izvornoga materijala. Težište dokazivanja prebacivalo se na izvor koji je za to pitanje bio najmanje mjerodavan jer se odnosio na hrvatskog vladara uopće, a ne na neko posebno imenovano lice. To je vijest o Amikovoj akciji u Hrvatskoj zabilježena u ispravi o presudi što je izriče papinski poslanik Gerard u korist zadarskoga samostana sv. Krševana. Isprava je datirana: »Godine tisuću sedamdeset i pete od utjelovljenja gospodina našega Isusa Krista, mjeseca studenoga, u ono vrijeme kad je knez Amiko zarobio hrvatskoga kralja«.[85] Kako pisar nije zabilježio i ime hrvatskoga kralja o njegovoj se ličnosti može samo nagađati. Međutim, bitno je to da je papinski poslanik boravio u našim stranama potkraj 1074. godine, a ne 1075, kako se to do nedavno držalo.[86] Pravilan odgovor na pitanje kronologije, tj. datuma zarobljenja hrvatskoga kralja i pisma pape Grgura VII, danskome kralju Svenu II,[87] isključuje svaku mogućnost da je upravo Grgur VII poslao Amika da ukloni tobože heretičkog hrvatskog vladara. Točno je doduše da se papa obratio svome prijatelju spomenutom danskom kralju s molbom da mu pošalje svoga sina kako bi taj mogao zavladati u »bogatoj zemlji uz more u kojoj vladaju prostački i kukavni heretici«,[88] ali papa pišući te riječi, nije mislio i nije mogao misliti na Hrvatsku. I to iz vrlo jednostavnog razloga što se zarobljenje hrvatskoga kralja, dakle Amikov pohod, dogodilo dva mjeseca prije nego što se papa obratio na Svena II. Papa je svoje pismo pisao 25. I 1075. god. Prema tome, u času kad je Grgur VII htio istjerati heretike iz zemlje nedaleko Rima, već je na hrvatskom prijestolju sjedio Zvonimir, tada još herceg (dux). On će za par mjeseci zamoliti papu da mu po svojim po-

[85] Documenta, str. 99; Priručnik izvora I, str. 263; CD I, str. 136; Vidi bilj. 27a.

[86] M. *Barada*, Prilozi kronologiji, str. 195. U tom svom posljednjem radu o kronološkim pitanjima iz hrvatske povijesti vrlo oštro se obara na historiografiju iako je sam imao pred tri desetljeća isto mišljenje kao i svi drugi. Tako je npr. sâm datirao 1932. god. Amikovo zarobljenje hrvatskoga vladara i normansku provalu 1075. godinom, (Dinastičko pitanje, str. 186—188) premda to mišljenje smatra sada »samovoljnim i pogrešnim«. Vidi rec. u HZ XIII, str. 245.

[87] Priručnik izvora I, str. 261—263. Pismo pape Grgura VII pisano je 25. I 1075. godine.

[88] Priručnik izvora I, str. 262—3. »Est etiam non longe a nobis provincia quaedam opulentissima iuxta mare, quam viles et ignavi tenent haeretici, in qua unum de filiis tuis... ducem ac principem et defensorem christianitatis fieri optamus«.

slanicima pošalje krunu. Sve dakle upućuje na to da je papa u svom pozivu danskomu kraljeviću mislio na normanskoga vojvodu Roberta Guiscarda kojega je još početkom 1074. god. izopćio.[89] Štoviše, iako je vojvoda Robert želio da dođe do izmirenja s papom, papa je oklijevao da mu se približi, i mjesec dana pošto je napisao spomenuto pismo bio je primoran da ga ponovo izopći.[90] Papa se nije ustručavao u takvim prilikama svoje protivnike nazvati hereticima. Osim toga, za zajedničku akciju Grgura VII i nezadovoljnoga normanskoga viteza nema u onim prilikama nikakva dokaza. Takvu hipotezu ne može dovoljno opravdati nepokornost Amika i njegova brata Petra prema vojvodi Robertu Guiscardu kao ni to da je Robert 1073. god. zauzeo Amikov grad Giovinazzo i Petrov Trani, primoravši obojicu knezova na pokornost.[91] Nemiran duh normanskih vitezova koji se još nisu odvikli kondotijerskoga života neprestano traži priliku da se uposli. Dok su neki vitezovi pošli u službu Bizanta, drugi su radije prihvatili poziv vojvode Roberta da se bore protiv Bizanta. Najzad, da je Amikova akcija u Hrvatskoj odnosno u Dalmaciji bila samostalan pothvat, pokazuju riječi pjesnika Vilima Apuljskog koji je opjevao uspjehe Robertova oružja. On, među ostalim, tvrdi da je uzrok Robertovu podsjedanju Giovinazza bio i taj što je Amiko pokušao »bez njegova znanja prijeći u dalmatinski kraj«.[92] Ako k tome i zakletva što su je dalmatinski gradovi dali mletačkom duždu 1077. god. govori o njihovu pozivu normanskog viteza,[93] onda zaista nema nikakva smisla upletati u ova zbivanja na jadranskoj obali i papu Grgura VII. To više što je u doba Amikove akcije papinstvo izraslo iz uskih okvira reformne borbe. Tā kad bi arhiđakon Toma tvrdio da je hrvatski kralj — ne Slavac — bio protivnik crkvenih reforama, teško bismo mu mogli povjerovati. No, upravo taj kroničar prikazuje rad Grgurova poslanika u drugom svjetlu: Gerard pušta iz zatvora Vulfa i oslobađa ga krivnje jer je, kako tvrdi Toma, tako odredio na samrti sam papa Aleksandar II.[94] Ni prema Hrvatima se Grgur VII ne odnosi neprijateljski.[95] Naprotiv, provincijalni sinod u Saloni uspostavlja, prema Tominu svjedočanstvu, ninsku biskupiju iako je njezin biskup činio nekad, kaže Toma, mnoge neprilike splitskom nadbiskupu otkazujući mu poslušnost. Kad bi zaista papa povjerio Gerardu neku »protureformističku akciju« u tobože heretičkoj Hrvatskoj, ona bi se morala prepoznati bar u nekom izvoru. Međutim, upravo činjenica da je papinski poslanik išao u susret zahtjevima Hrvata i da su Normani osvajali dalmatinski Rab, pokazuje da se normansko-dalmatinskom savezu suprostavio ne samo Grgur

[89] Na slabu stranu Šišićeve teorije o Slavcu upravo u ovom pitanju upozorio je gotovo pred šezdeset godina D. Gruber, ali je Šišić uza sve to ostao gotovo do smrti pri svom mišljenju. Tek je 1936. god. pod utjecajem Baradina mišljenja priznao da nije imao pravo. Vidi pregled mišljenja u N. *Klaić*, Problem Slavca i neretljanske kneževine, str. 97. i d.

[90] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 546.

[91] N. dj., str. 549.

[92] D. *Preradović*. Tko je bio zasužnjitelj hrvatskoga kralja Slavića, str. 238. »... adire fines dalmaticos sine uelle suo«.

[93] Documenta, str. 178, 179; CD I, str. 137—138.

[94] Thomas, str. 54.

[95] F. *Šišić*, n. dj., str. 546.

CAR HENRIK IV MOLI TUSCIJSKU NADVOJVOTKINJU MATILDU ZA POSREDOVANJE KOD PAPE GRGURA VII

VII nego i hrvatski vladar potpomognut od dalmatinskih općina sjevernog Jadrana. Gdje treba tražiti uzroke takvoj situaciji u Hrvatskoj i Dalmaciji?

Spomenuto je kako je zbog vojnog pohoda Henrika IV do Stolnog Biograda otcijepljen politički i crkveno najzapadniji dio hrvatske države. Henrik IV doveo je svoga rođaka na ugarsko prijestolje, ali nije pomišljao na to da od njega i od njegove zemlje zahtijeva, kao što je to činio njegov otac, vazalsku ovisnost i pokornost. On se zadovoljava da svoga kandidata vidi na prijestolju. To je važno istaknuti zbog toga što ni političkim promjenama povezanim uz Henrikov pohod nije bio osiguran trajan uspjeh.

Zvonimirov položaj od početka vladanja bio je bez sumnje neobično težak. Ako su i točne pretpostavke da je on porijeklom Svetoslavić i da je do toga vremena boravio zajedno s protjeranim Orseolima na arpadovskom dvoru, Hrvati su se na Jadranu vjerojatno vrlo malo osvrtali na došljaka iz Slavonije. Tā oni su i Krešimirovu porodicu koja je vjerojatno od Trpimira vladala u Hrvatskoj u to doba već jedva priznavali. Kako ni

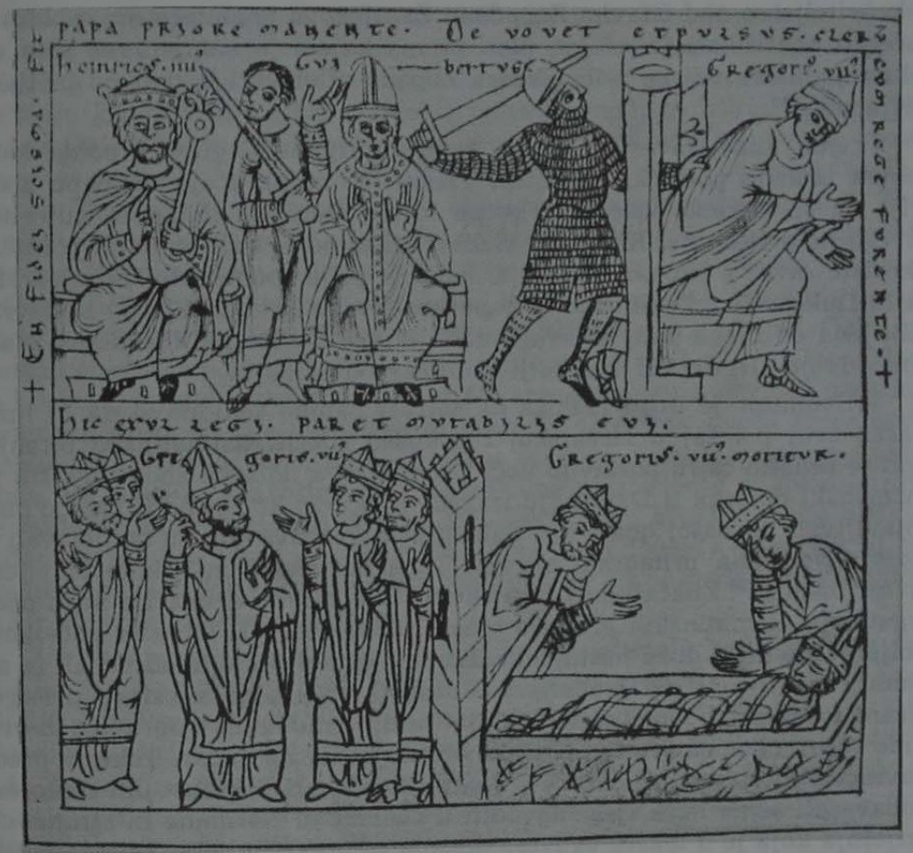

PROGON PAPE GRGURA VII, NJEGOVO DJELOVANJE U PROGONSTVU I SMRT

oslanjanje na ugarske rođake nije Zvonimiru u udaljenoj Hrvatskoj moglo biti dovoljno siguran oslonac, on se nužno morao obratiti na neku drugu, jaču političku snagu. Nije zato slučaj da se i on, kao i nekada Branimir, obratio papi. To je bio Grgur VII.

S Grgurom VII reformirano papinstvo doživljava vrhunac iako je konačna pobjeda papinstva nad carstvom bila prividna. Nesavladivi duh arhiđakona Hildebranda — Petar Damiani ga je jednom nazvao svetim vragom[96] — neprestano ga tjera da u borbi ide do krajnosti, koje su rimskoj crkvi donijele moralnu pobjedu i politički poraz. Grgur VII je pred Canossom morao oprostiti skrušenom caru — dakle Grgur svećenik je popustio pred Grgurom političarom — a tim je zapravo doživio poraz. Henrik IV je nakon oproštenja gospodar situacije, a papa, iako pobjednik, traži zaštitu Normana. Uza sve to ugled je poglavara zapadne crkve tolik da mu polazi za rukom nametnuti svoju volju ne malom broju evropskih vladara. Među njegovim su se vazalima našli engleski, češki, dukljanski i hrvatski vladar. Nije u toj situaciji više bilo bitno pitanje borbe protiv simonije, investiture ili za neke druge reforme. Grgur teži da postigne

[96] F. X. *Seppelt*, Papstgeschichte, str. 105.

pokroviteljstvo nad čitavim Zapadom. Za njegova je shvaćanja, osobito u početku pontifikata, značajan plan prema kojem je namjeravao sam na čelu zajedničke vojske svih vladara Zapada osloboditi Bizant od pritiska nevjernika.[97]

Prema tome, savez vladara i pape u vrijeme Grgurova pontifikata dobiva izrazito politički karakter. Vladari se ne obraćaju na papu zbog želje da se iskreno bore za crkvene ideale, nego da ih papin autoritet učvrsti na prijestolju. Koliko su vladari zaista pomišljali na to da politički iskoriste savez s papom, pokazuje, kako je prije spomenuto, primjer Mihajla Dukljanskog: primivši od pape kraljevsku krunu Mihajlo za uzvrat zahtijeva od njega palij za svoga nadbiskupa. To što ga nije dobio znači samo da je Grgur VII bio bolji političar od Mihajla.

I Zvonimir je imao razloga da zatraži papino seniorstvo da bi time ojačao svoj položaj u Hrvatskoj i pokušao riješiti dalmatinsko pitanje. Ono se osobito oštro postavilo uoči Zvonimirova dolaska zbog toga što je normanski dolazak u Dalmaciju izazvao Mlečane, koji se od 1018. god nisu pojavljivali na našoj obali. Svi dalmatinski gradovi koji su sudjelovali u pozivu Normana primorani su sklopiti s duždem Dominikom Silvijem savez (foedus).[98] Značajke su toga saveza bile sasvim drugačije nego podvrgavanje dalmatinskih gradova vlasti dužda Petra II Orseola početkom stoljeća. Mletački dužd nastupa doduše kao carski protoproedros, ali se ne usuđuje zahtijevati od građana podložnost, nego samo vazalsku prisegu. Bizant još ima vrhovništvo nad dalmatinskim gradovima i upravo u to vrijeme vapi za pomoć protiv Seldžuka obraćajući se na Zadar. Tako su predstavnici Splita, Trogira, Zadra i Biograda priznali dužda svojim seniorom i obavezali se da neće više »dovoditi u Dalmaciju Normane ili strance«.[99] Prijetnja koja je u tekstu ugovora dodana za prekršitelja — smrtna kazna i konfiskacija imanja[100] — bila je očito utjeha za dužda. Teško je vjerovati da bi dužd takvim neostvarivim sankcijama zaista mogao utjecati i dalje na smjer dalmatinske politike. Uza sve to upletanje Venecije u dalmatinske prilike poslije toliko vremena nije moglo oduševiti Zvonimira.

Stoga je do političkoga saveza između pape i hrvatskoga vladara došlo očito na obostranu želju. Oblik je tog saveza u doba kad je čitav Zapad povezan vazalstvom, vazalska prisega.[101] To drugim riječima znači da je fidelitas uključivala i dužnost seniora da zaštiti vazala. Papa je zaista održao svoju riječ. Zvonimir je poput pravog vazala predao u papine ruke odnosno njegova poslanika sebe i svoje kraljevstvo obećavajući vjernost

[97] N. dj., str. 110.

[98] Documenta, str. 101—102.

[99] Documenta, str. 102; CD I, str. 138. »Promittentes promittimus nos prior spalatine ciuitatis ... uobis domino Dominico Siluio, duci Venetię et Dalmatię ac imperiali protoprohedro et seniori nostro ut ab hac die in antea (nun)quam nullus nostrorum ciuium audeat adducere Nortmannos aut extraneos in Dalmatiam aut per se ipsum uel quouis ingenio«.

[100] Documenta, str. 102; CD I, str. 138. »Si quis autem huius foederis preuaricator inuentus fuerit et se legitime excusare non poterit, amittat uitam suam et quicquid possidet in hoc seculo ...«.

[101] Documenta, str. 104. »Hanc fidelitatem sacramento stabilio: ego inquam Demetrius, qui et Suinimir ... ab hac hora in antea sancto Petro et Domno meo pape Gregorio suisque successoribus, canonice intrantibus, ero fidelis«.

zakonski postavljenim Grgurovim nasljednicima. Nadalje, on je obećao da neće otuđiti povjereno kraljevstvo apostolskoj stolici.[102] Pošto je izvršena komendacija, papin je poslanik u nazočnosti svećenstva i hrvatskih velikaša Zvonimira svečano »uveo i postavio kraljem u kraljevstvu Hrvata i Dalmatinaca«.[103] Papin poslanik predaje novom kralju znak vazalstva — papinsku zastavu i znakove kraljevske vlasti — mač, žezlo i krunu. Tek tada je, i opet u obliku vazalske prisege (sacramentum), Zvonimir obećao papi ono što je njegov poslanik Gebizon u njegovo ime zahtijevao. Zvonimirova zakletva uglavnom ne prelazi one obaveze koje su reformističke pape zahtijevale od svoje crkve. Stoga se i Zvonimir uglavnom ograničuje na ponavljanje splitskih zaključaka iz 1060. god. Osim općenitih obećanja o obrani crkve, zaštiti pravde, sirota i udovica ponovljen je i 5. članak lateranskoga koncila o dužnom podavanju prvina i desetina. Papinski poslanik nije mimoišao ni obavezu »čistoga« života svećenstva, članak koji je zbog uobičajene ženidbe biskupa u dalmatinskim gradovima već u vrijeme Krešimira IV dobio posebno značenje. Iz Zvonimirove se zakletve može razabrati da je u Hrvatskoj osim ženidbe među bliskim rođacima bio u običaju »divlji brak«. Stoga kralj obećava da će takvu nedopuštenu vezu među rođacima suzbijati i da će nastojati da se sklapa zakoniti brak pred svećenikom.[104]

Uz »savjet svih svojih prvaka« Zvonimir obećaje papi godišnji tribut od 200 zlatnika. To čini, kako se u ispravi o krunidbi kaže, uime »podijeljenoga kraljevstva«. Uzme li se u obzir kupovna moć zlatnika, lako ćemo se složiti s tvrdnjom da je taj tribut papi bio neki počasni dar[105] i da Zvonimira zaista nije kraljevstvo mnogo stajalo. Ali, nije sigurno ni to nije li u događajima koji su uzdrmali papinstvo idućih godina — osobito Grgurovo progonstvo od 1080. god. do smrti — Zvonimir uistinu ispunjavao ovu obavezu prema papi. O njoj u kasnijim spomenicima nema spomena.

Zvonimir je poklonio crkvi sv. Petra odnosno papinskim poslanicima samostan sv. Grgura u Vrani. U darovnici se posebno nabraja što je još predano uz samostan: srebrni crkveni namještaj i relikvije koje su se u crkvi čuvale, srebrni kovčeg s moćima sv. Grgura, dva križa, kalež i patena, dvije zlatne svjetiljke ukrašene draguljima i »srebrno« evanđelje. Samostan je vjerojatno bogato obdaren pokretnim i nepokretnim dobrima, a dobio je i imunitet, tj. oslobođenje od plaćanja javnih podavanja.[106]

[102] Documenta, str. 104; CD I, str. 140. »Regnum autem, quod mihi per manum tuam domne Gebizo, traditur, fideliter retinebo et illud summumque ius apostolice sedi aliquo ingenio aliquando non subtraham«.

[103] Documenta, str. 103; CD I, str. 139. Zato i kaže Zvonimir u drugom dijelu isprave (poredak je isprava u izdanju Račkoga izmiješan) da je on »in salonitana basilica sancti Petri synodali et concordi totius cleri et populi electione de Chroatorum Dalmatinorumque regni regimine per uexillum, ensem, sceptrum et coronam inuestitus atque constitutus rex«.

[104] Documenta, str. 103—104. »... parentelle illicitam copulam destruens legitimam dotem annulo sacerdotisque benedictione constituam et constitutam corrumpi non permittam«.

[105] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 560, bilj. 10.

[106] Documenta, str. 105; CD I, str. 140. O predmetima koji su zajedno sa samostanom bili predani papi vidi F. *Šišić*, n. dj., str. 561, bilj. 12, 13. i V. *Novak*, Scriptura beneventana, str. 60—61.

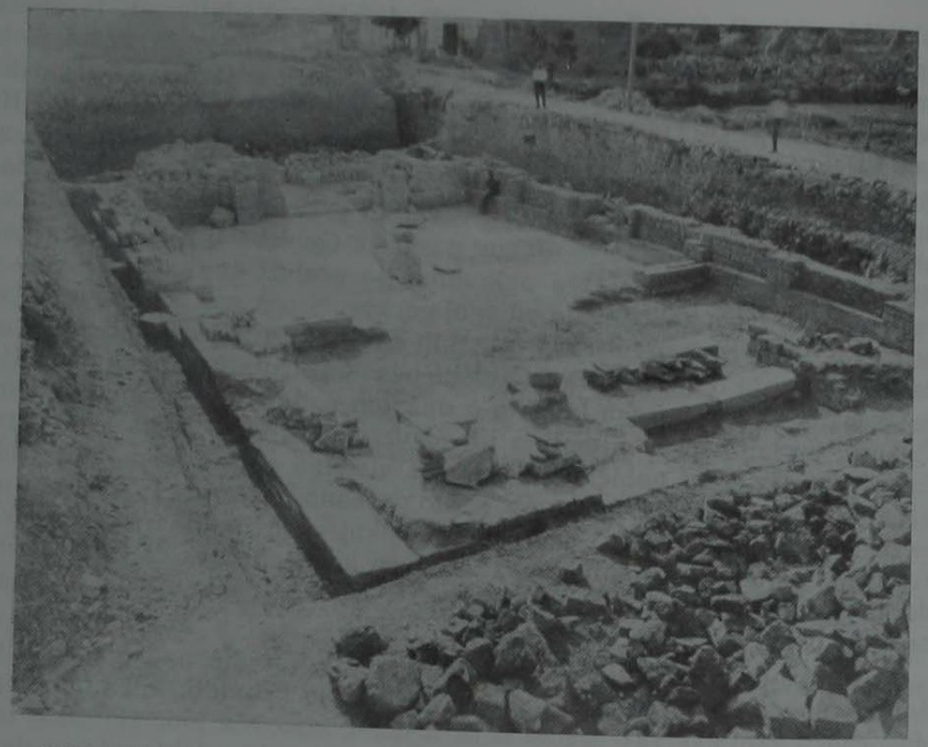

ZVONIMIROVA KRUNIDBENA BAZILIKA U SOLINU (»ŠUPLJA CRKVA«)

Prema tome, ako je itko izvukao korist iz ovoga saveza, onda je to bio Zvonimir. Tâ, za mali godišnji tribut i posjede vranskoga samostana on je postao kraljem Hrvata i Dalmatinaca na prijestolju koje je čvrsto podupirala papinska stolica. Kao što je i normanski vojvoda najprije predao papi bez ustručavanja svoju zemlju kao leno da bi je kasnije lakše otuđio, tako je Zvonimir pomoću pape okupio pod jednim žezlom hrvatske zemlje i dalmatinske gradove. Takvim ga je papa držao i u takvom položaju ga je i branio. Papin suvremenik kardinal Deusdedit govori oko 1086. god. o njemu kao kralju Dalmacije,[107] dok se Grgur VII obara na Vecelina upravo zbog toga što se digao protiv Zvonimira »kojega je apostolska vlast postavila kraljem u Dalmaciji«.[108]

Zvonimirova je krunidba održana u Solinu u jesen 1075. god., u doba kad još nije izbio sukob između Grgura VII i cara Henrika IV. Zato su bez sumnje, oba saveznika bila uvjerena da će ugovor biti ostvaren: kralj se nadao da će napokon zavladati svima dalmatinskim gradovima, a papa je očekivao usluge od novoga vladara. Ali, događaji su poprimili nepredviđen tok.

[107] M. *Barada*, Prilozi kronologiji, str. 201.

[108] Documenta, str. 124. »Scias, nos de prudentia tua multum mirari ut, qui te esse dudum beato Petro et nobis fidelem promiseris contra eum, quem in Dalmatia regem auctoritas apostolica constituit, tu modo coneris insurgere«.

CAR ALEKSIJE KOMNEN

Prije svega, dalmatinski su gradovi i dalje sami određivali pravac svoje politike. Budući da ih je dužd kao carski činovnik još 1075. god. nastojao odvratiti od saveza s Normanima, oni su s pravom naslućivali u Mlečanima veće neprijatelje nego u dotadašnjim saveznicima. Možda se ugroženi Bizant ne bi ustručavao da Mlečanima, koji su mu potrebni, dopusti i više nego samo seniorat nad dalmatinskim gradovima. Stoga se gradovi unatoč obećanju danom 1075. god. vraćaju na savez s Normanima. Bizantu takav korak oslobođenja Dalmacije pada u najnezgodnije vrijeme.

Naime, osnivač nove dinastije Aleksije Komnen (1018—1118. god.) doduše je pobijedio svoje protivnike, ali je njegov položaj u času kad je sjeo na prijestolje bio vrlo težak. Za epigona makedonske dinastije došlo je do »potpunog sloma bizantske moći u Maloj Aziji, do konačnog gubitka bizantskoga posjeda u Italiji i osjetnog oslabljenja bizantskoga autoriteta na Balkanu«.[109] Trebalo je potpuno iznova graditi, a na istočnoj obali

[109] G. *Ostrogorski*, Istorija Vizantije, str. 174.

Jadrana našao se odjednom vojvoda Robert Guiscard, tobože osvetnik svrgnutog cara Mihajla VII. Aleksije i Robert užurbano traže saveznike. Jedan je pridobio zetskoga kralja Mihajla, a drugi se izmirio s Grgurom VII. Venecija koja je odlučila da pomogne caru bogato se naplaćuje. Iako se nije sačuvao tekst privilegija iz 1082. god., prema njegovoj se kasnijoj potvrdi razabire da su Mlečani tada, među ostalim, dobili oprost od trgovačkih carina po čitavom Bizantskom Carstvu.[110]

Dalmatinski su gradovi u takvoj situaciji morali pristati uz Normane. Uostalom, na njih se prema riječima suvremenoga apuljskoga pjesnika Vilima, obratio za pomoć i vojvoda Robert. Zato Dalmatinci i Dubrovčani (gens Ragusea) prate Roberta u rat. Vilim Apuljski izričito naglašava da su dalmatinske lađe prevozile Robertovu vojsku i teret, dok su se u borbi kod Krfa naročito istakli Dubrovčani koji su »čestim bacanjem strijela prekrili more«.[111] Nema nikakve vijesti o tome da su Dalmatinci nastupali u ime hrvatskoga kralja ili možda kao podanici hrvatskoga vladara. Zato su preuranjeni zaključci o neugodnim posljedicama Zvonimirove politike prema papi ili Rimu, politike koja ga je tobože primorala da s papama dijeli dobro i zlo. Zvonimir je bio vjerojatno toliko oštrouman da je jasno razabrao novi položaj u kojem se Grgur VII našao nakon 1080. god. Osim toga, on se nikad nije obavezao papi da će braniti i njegove saveznike.

Vjerojatno nećemo pogriješiti ako pretpostavimo da u događajima 1081—1082. god. u normansko-bizantskom ratu nisu sudjelovali svi gradovi tadašnjega dalmatinskoga katepanata. Gradovi su vjerojatno još uvijek podijeljeni tako kako su bili u vrijeme Zvonimirova dolaska na prijestolje. Upravo u doba bitke kod Krfa osorski građani i svećenstvo pjevaju laudes u čast ne samo bizantskoga cara nego i kralja Zvonimira. Teško je vjerovati da su poslali pomoć Robertu kao i gradovi Gornje Dalmacije koja je bila izložena neposrednom pritisku Normana.

Mnogobrojni falsifikati, osobito splitske crkve, uzrok su da je danas vrlo teško odrediti kakav je bio stvarni odnos Zvonimira prema dalmatinskim gradovima. Arhiđakon Toma govori o njemu doduše s poštovanjem,[112] ali je vrlo teško vjerovati Tominoj tvrdnji da je on zaista restituirao splitskoj crkvi Jelenine zadužbine na Otoku u Solinu kod Splita. Činjenica je da je Zvonimirovo ime najčešće služilo kao podloga za sastav splitskih lažnih isprava. Čitavim nizom lažnih isprava pokušavala je splitska crkva dokazati svoje pravo vlasništva nad nekim posjedima u splitskom polju, u Mosoru, na Cetini, Livnu ili na prijepornoj trogirsko-splitskoj granici.[113] Za mnoge je od tih isprava nemoguće utvrditi vrijeme kad

[110] F. *Šišić*, n. dj., str. 579; R. *Cessi*, Storia di Venezia II, str. 315.

[111] Documenta, str. 458. »Dalmatias naves honeri dux eligit aptas, auxilio sibi quas gens miserat illa petitas . . .«.
Gens comitata ducem cum Dalmaticis Ragusea.
Telorum crebris consternit iactibus aequor . . .«.

[112] Thomas, str. 55.

[113] Među splitske falsifikate morali bi se prema mom uvjerenju ubrojiti: potvrdnica iz 16. IV 1078. god. (Documenta, str. 114—116; CD I, str. 160—1). Nije teško razabrati da su se u ovom tobožnjem Zvonimirovu privilegiju našla sva »desideria« splitske crkve. Nadalje, tobožnja potvrda Cetine. Već je *Šišić*, Priručnik izvora I, str. 185. smatrao tu ispravu falsifikatom iako se novija historiografija nije često osvrtala na njegovo mišljenje (vidi Historija naroda Jugoslavije I, str. 210).

su nastale jer je nedovoljno istražena prošlost splitske crkve. Najstariji poznati popis nadbiskupskih posjeda potječe tek iz prvih desetljeća XIV st.,[114] a to je bilo vrijeme kad su mnogi od prijepornih posjeda već bili priznati kao nadbiskupski. Za neke se falsifikate pretpostavlja da su nastali oko 1360. god., tj. u vrijeme kad je uspostava vlasti Anžuvinaca nad Dalmacijom pružila mogućnost dalmatinskim gradovima i, osobito, crkvama da i na hrvatskom teritoriju svojataju neka prava.[115] Čini se da je borba u primorskim Poljicima bila jedan od razloga zbog kojega nastaje ona skupina falsifikata u kojima se utvrđuje tobožnje vlasništvo crkve sv. Dujma nad selima Srinjin, Tugari, Osić, Gat i drugih.[116] Neki su falsifikati poslužili biskupiji kao »dokaz« na bizantskom dvoru oko 1180. god. kad se nadbiskup Rajnerije borio za poljička sela s omiškim knezom Nikolom Kačićem. Među krivotvorine splitske crkve valja ubrojiti tobožnju Zvonimirovu potvrdnicu za crkvicu sv. Jurja na Putalju.[117] Neobična kraljeva pratnja u tom falsifikatu — uz njega su tobože comites i barones — upućuje na kasni postanak falsifikata; ona je dala povoda krivim zaključcima o uređenju hrvatskoga vladarskoga dvora i o strukturi društva u drugoj polovici XI st.[118] Lažne isprave ne daje sastavljati samo splitska nadbiskupija. I ženski benediktinski samostan sv. Benedikta (kasnije sv. Rajnerija) u Splitu bio je primoran, vjerojatno u borbi s nadbiskupijom za Lažane u splitskom polju da se posluži lažnim ispravama.[119]

Iz svega jasno izlazi da je nemoguće na osnovi splitskih isprava utvrditi Zvonimirov stvaran odnos prema tom gradu. Zato se čini da autentični podaci kartulara samostana sv. Petra u Selu govore o njegovoj stvarnoj vlasti: on je prema tekstu kartulara samo hrvatski kralj.[120] Nije isključeno da je Zvonimir, kao možda i nekad Krešimir IV, nosio i naslov dalmatinskoga kralja, no taj mu naslov, kako po svemu moramo zaključiti, nije osiguravao ništa. Do slična nas zaključka dovode i rijetki podaci o Zvonimiru sačuvani u zadarskim samostanskim zbornicima sv. Krševana i sv. Marije. Usuđujemo se zaključiti tek toliko da je i ime tog vladara bilo poznato u Zadru, iako sastavljaču samo jedne grupe falsifikata.

Podijeljena Dalmacija, dakle, nastavila je i za Zvonimira svoj samostalan politički razvitak: dok je Zvonimiru u događajima koji su pret-

[114] U Lukanovu se prijepisu iz 1338. god. kaže da je to »copia siue trascriptum cuiusdam montanei antiquissimi in quo sunt omnes possessiones« koje pripadaju crkvi sv. Dujma (CD X, str. 393—4). Međutim, u tom popisu nema ni poljičkih sela ni ostalih posjeda koji se spominju u navedenim falsifikatima.

[115] Priručnik izvora I, str. 640, 647, 649.

[116] N. *Klaić*, Problem Slavca, str. 113. i d.

[117] Documenta, str. 106; CD I, 141—142.

[118] Tako se na osnovi falsificiranih isprava zaključivalo da je kralj izdavao isprave u prisutnosti »'župana i barona i vrlo mnogih vjernih' ili uz pristanak i odobrenje biskupa i župana«. Falsifikati su bili uzrok da je i V. *Babić*, Historija naroda Jugoslavije I, str. 210. smatrao crkvu u drugoj polovici XI st. u Hrvatskoj »jakom društvenom snagom«. Po njemu je iz istih razloga Zvonimir bio tobože »naročito darežljiv prema splitskoj crkvi, kojoj je poklonio čitavu Cetinsku župu«.

[119] Pregled mišljenja o ispravama za Pusticu vidi N. *Klaić*, Problem Slavca, str. 110.

[120] KSP, str. 214.

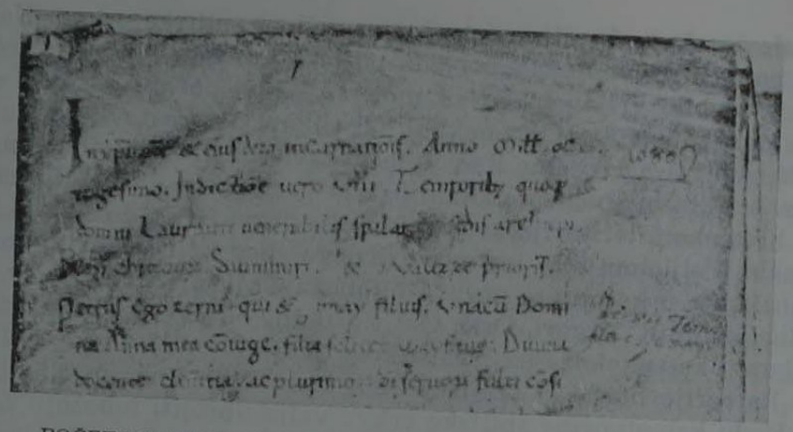

POČETAK TEKSTA KARTULARA SAMOSTANA SV. PETRA U SELU, DATACIJA

hodili njegovu dolasku na prijestolje osiguran čitav sjeverozapad Donje Dalmacije, ostatak je gradova Donje Dalmacije, tj. gradovi od Zadra do Splita, i dalje odlučivao o svojoj sudbini.

U Hrvatskoj Zvonimir ne namjerava odbaciti tradiciju Trpimirovića. Za krunidbu je izabrao salonitansku baziliku sv. Petra, pa se gotovo nehotice nameće zaključak da je pred vratima Splita htio pokazati svoje uspjehe. Njegovu utjecaju valja pripisati uspostavu ninske biskupije za Gerardova boravka u Splitu. Gerard je, naime, kao poslanik Grgura VII, održavao sinod i u Saloni i na njemu je uspostavljena ninska biskupija. U Ninu se kao u novouređenoj biskupiji održao i jedan kasniji sabor za kardinala Ivana.[121]

Zvonimir doduše ne zanemaruje staru hrvatsku prijestolnicu Klis, ali on, čini se svjesno, prebacuje težište države više prema zapadu i sjevezapadu. O prebacivanju težišta državnoga života u još zabačenije krajeve unutrašnjosti svjedoči i kasnija tradicija o Zvonimiru. Ona je doduše zabilježena tek u XIV st., ali nije isključeno da je sačuvala historijsku jezgru. Viniha Lapčanin, koji je, sudeći prema tvrdnjama hrvatskih plemića u XIV st., bio Zvonimirov zet, dobio je kao miraz od kralja karinsku županiju.[122] Vinihini su rođaci doduše dokazivali svoje pravo na županiju samo usmenim izjavama, ali su one za nas mnogo dragocjenije nego lažna pismena svjedočanstva. Darivanje karinske županije još je jedan dokaz o prelaženju javne vlasti iz kraljevih ruku u ruke velikaša, procesu koji je, bez sumnje, najozbiljnije ugrožavao uzdrmalo kraljevstvo Trpimirovića. Zvonimir nije zapuštao ni kastra na obali. U Šibeniku je jednom održavao sud na kojem je presuđivao u sporu između splitskog plemića i osnivača samostana sv. Petra u Selu pokraj Splita, Petra Crnoga, i svoga ujaka Streze. Kako se ovaj posljednji nije zadovoljio ubiranjem tributa na području kliške županije — na tribut je imao pravo prema kraljevoj dozvoli — nego je otimao zemlju različitim vlasnicima na kli-

[121] Thomas, str. 52—53, 54, 55.

[122] CD XIII, str. 69, g. 1360.

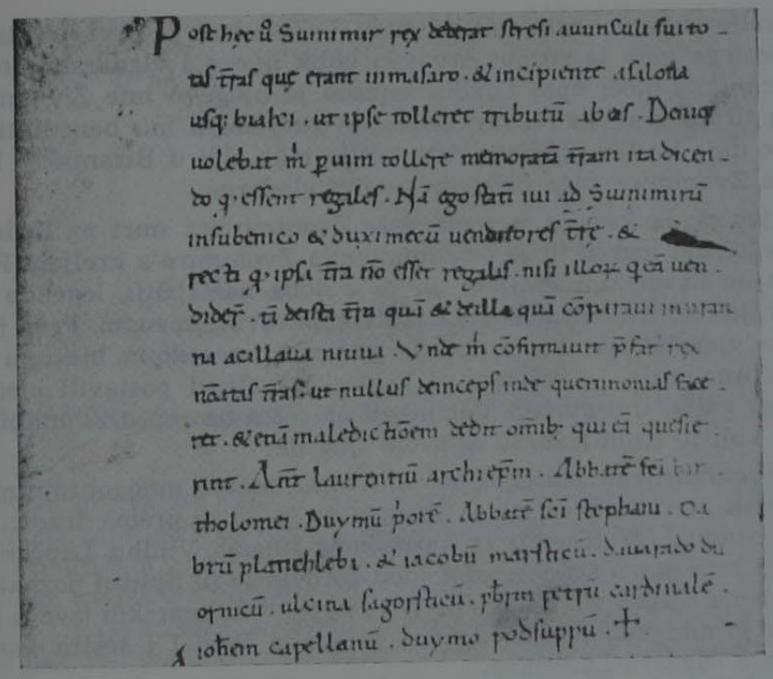

ZVONIMIR SUDI U ŠIBENIKU (KARTULAR SAMOSTANA SV. PETRA U SELU)

škom području, Zvonimir se odlučio da presudi spor u korist Petra Crnoga.[123]

Možda ta presuda i ne bi bila za nas toliko zanimljiva da iz nje ne doznajemo kako je Zvonimir ipak pretpostavljao pravdu koristi vlastitih rođaka. Zahvaljujući podacima spomenutoga kartulara upoznajemo kraljev dvor, njegove župane i dvorske suce u znatno većoj mjeri nego za njegovih predšasnika. Kraljevi su dostojanstvenici dakako župani, upravitelji županija.[124] Poimence se doduše spominju samo ninski, sidraški i bribirski župan, ali nema razloga sumnjati u to da su i preostale hrvatske županije u rukama njegovih župana ili njegovih rođaka. Za Zvonimira se pojavljuje prvi poznati krbavski župan.[125] Poneku, kao klišku i karinsku, a možda i još koju županiju kralj daruje čime svjesno gubi vlast i pravo i, naravno, javna podavanja na tom području. Tradicija banova koji dijele vlast s kraljem i njegovi su zamjenici, osobito na dvorskom sudu, nastavlja se i dalje. Tako za Zvonimirova vladanja u sporu između neretljanskoga vladara Slavca i hrvatskoga tepčice Ljubomira presuđuje ban Petar.[126] Inače je i tepčica, čini se, nova vlast na hrvatskom dvoru;

[123] KSP, str. 224.

[124] Termini comes i baro koji se javljaju u nekim kasnijim ispravama prodiru u Hrvatsku tek s Arpadovićima i postepeno zamjenjuju (pogotovo prvi termin) stari naziv župana (iupanus).

[125] Krbavski se župan doduše pojavljuje u dva splitska falsifikata (Documenta, str. 115, 117; CD I, str. 161, 163), ali je njegovo stvarno historijsko postojanje zajamčeno njegovim spomenom na Baščanskoj ploči.

[126] KSP, str. 215.

on je kraljev i banov zamjenik na sudu.[127] Zvonimir je prvi hrvatski vladar za kojega nam je poznat hrvatski oblik imena i vladarskog naslova. Na Baščanskoj ploči opat Držiha zapisao je njegovo ime Z'v'nim(i)r', a njegovu titulu kral' hr'vat'ski. Dakle, ni suvremeni mu benediktinac na Krku ne daje naslov dalmatinskog kralja iako živi u Bizantskoj Dalmaciji koja Zvonimira tada priznaje svojim vladarom.

Činjenica da kasnija legenda veže Zvonimirovu smrt za Knin može imati dvostruki uzrok: ili je ona zamijenila Zvonimira s kraljem Petrom, posljednjim hrvatskim kraljem, ili je u doba nastajanja legende bilo u onom kraju oko Knina spomenika sa Zvonimirovim imenom. Prva je pretpostavka vjerojatnija. Toma doduše govori o hrvatskom biskupu — episcopus chroatensis — kojemu su hrvatski kraljevi postavili sjedište u kninskom polju, u crkvi sv. Marije, ali on ništa ne zna o Zvonimiru kao vladaru koji je Knin izabrao za svoje sjedište.

O Zvonimirovim obiteljskim odnosima, unatoč mnogobrojnim izvorima, zasad se zna odveć malo. Spomenuto je da je prema tradiciji XIV st. udao svoju kćer Klaudu za karinskoga župana Vinihu Lapčanina. Iz kartulara samostana sv. Stjepana »pod borovima« (u Splitu) poznat je samo po imenu njegov sin Radovan i žena Lepa.[128] Iz ugarskih izvora doznajemo da je ona bila kćerka ugarskoga kralja Bele I i sestra kasnijega hrvatskoga vladara Ladislava.

Osamljen i očito nesiguran među hrvatskim velikašima koji su mu ugrožavali položaj, Zvonimir je podjelom kraljevskih prava nastojao najprije učvrstiti vlast svoje obitelji. Međutim, smrt njegova šurjaka Ulrika I i još prije toga tasta, ugarskoga kralja Bele I, morala je osjetno oslabiti njegov položaj u Panoniji odnosno u zapadnim krajevima države. I pored toga, dinastička povezanost hrvatske i ugarske vladarske kuće u događajima koji su nadolazili bila je najodlučniji činilac. Unatoč velikaškom uzdizanju vladarska je obitelj odlučivala o tome tko će sjesti na hrvatsko prijestolje. Ipak ostvarenje dinastičkih težnji i baštinskoga prava na hrvatsko prijestolje nije išlo tako glatko ni brzo kako je to pretpostavljala Zvonimirova udovica kraljica Lepa ili njezin brat ugarski kralj Ladislav I.

[127] O toj dvorskoj časti u vrijeme Trpimirovića ima nekoliko pismenih svjedočanstava, ali sva nisu pouzdana (vidi primjere u I. *Mažuranić*, Prinosi, 1446—8). Mažuranić misli da je tepčica kao dvorjanik bio vjerojatno »nosilac nekoga znaka kraljevske vlasti«. On je bio »sudac, jupanus palatinus, curialis comes, isto što potonji judex curiae«. Kralj je, kako on smatra, imao samo jednoga suca, a ta je dvorska čast bila vezana i za neko vojničko zvanje.

[128] Documenta, str. 119, 140; CD I, str. 164, 181, 182.

VIII. Procvat kulture

1. Glagoljica, slavenski liturgijski i hrvatski književni jezik

Povremeni valovi kulture koji su odasvud, a najviše sa susjednog italskog kopna zapljuskivali istočnu jadransku obalu dokaz su da kultura ne poznaje političkih granica. Točno je doduše da utjecaji koji dolaze izvana ne nailaze uvijek na jednaka ostvarenja, ali teško bismo u pet stoljeća hrvatske i dalmatinske povijesti kulture mogli pronaći takve osobitosti koje bi bile svojina isključivo jedne ili druge političke jedinice. Na tu činjenicu mislim da je potrebno upozoriti zbog toga što historiografija vrlo često naginje pogrešnom shvaćanju da se istočna obala Jadrana oštro dijelila na tobože latinsko-dalmatinski i glagoljaško-hrvatski tabor.

Prikaz političkih zbivanja sredinom XI st. jasno je pokazao da slavenski liturgijski jezik, odnosno glagoljica, prvi put dobiva historijsko opravdanje na području na kojem će se još stoljećima održati. Tek za to doba, što se tiče otkrivanja, i širenja glagoljice, napuštamo pretpostavke i krećemo se u krugu historijskih dokaza. Sve ono što je prethodilo ovom razdoblju manje-više predmet je hipoteza.

Naime, u rješavanju ovih zamašnih pitanja neprestano se susreću nastojanja da se glagoljica i glagolizam proglase specifičnom hrvatskom odlikom. Zato gledajući na nju kao na hrvatski pokret ili hrvatsko pismo od samoga početka, historiografija je ostavila neriješeno pitanje koje je moralo biti osnovno: kada je glagoljica prodrla u Hrvatsku? Stoga se javlja nekoliko pokušaja rješenja problema, a svima je zajedničko da su nesigurni i s obzirom na poznate historijske činjenice ne baš odviše uvjerljivi. Naime, nije baš lako protumačiti postojanje glagoljice i slavenskog bogoslužja u Hrvatskoj druge polovice IX st. ako se zna za papinsku politiku prema hrvatskim vladarima i slavenskom liturgijskom jeziku. Nije kriješeno ni pitanje zašto nigdje u Hrvatskoj nema nikakva traga bilo kakvoj tradiciji o boravku solunske braće ili samoga Metoda u Hrvatskoj. Bilo je pokušaja da se pretpostavkama opravda njihov boravak u Hrvatskoj. U prilog tome tobože je govorila činjenica da su u Veneciji gdje se vodila rasprava o »trojezičnicima« — naime onima svojim protivnicima koji su upotrebljavali latinski, grčki i hebrejski liturgijski jezik — braća doputovala iz Hrvatske. A u Hrvatskoj je i tako vladao Domagoj koji je bio najveći neprijatelj Mlečana. Slavensko bogoslužje počelo bi prema tome da se širi kod Hrvata za kneza Domagoja, a nastavilo bi se proširivati za Branimira ili točnije za pape Ivana VIII, koji je moravskom knezu Sva-

topluku također dopustio upotrebu slavenskoga liturgijskoga jezika. Teodozije ninski i kasnije salonitanski biskup bi prema tim pretpostavkama sâm pošao u Rim da od pape isposluje dopuštenje za slavenski jezik. Površnom se promatraču zbivanja u Hrvatskoj IX st. moglo činiti da se upravo u doba knezova Domagoja i Branimira javlja »prva antiteza«, naime, »glagoljica i slavensko bogoslužje« kao nešto »naše«, za razliku od »latinskog i talijanskog jezika« koji »nisu naši«. Zato se glagoljica brani kao nešto »svoje prema onome što je dolazilo izvana«.[1]

Međutim, historijski dokazi koje pruža prilično opsežna prepiska između Rima, Teodozija i Branimira odlučno se protive bilo kakvoj hipotezi o službenom dopuštenju slavenske liturgije u zemlji Hrvata. U ništa manje nego sedam pisama pape Ivana VIII — to je najopsežnija neposredna dokumentacija koja se sačuvala s Rimom za razdoblje narodne dinastije — nema ni riječi koja bi mogla upućivati na to da su Branimir ili ninski biskup Teodozije branili ili, štoviše, zahtijevali od pape slavensku liturgiju za svoje područje. Pitamo se čemu bi je i zahtijevali. Branimiru nije potrebno bogoslužje da bi s pomoću njega prikrio političke namjere. Njegovu državu priznaje, kao što je poznato, papa bez ikakvih uvjeta jer je i tako jedva dočekao da na Balkanu koji mu izmiče, proširi svoj utjecaj. S druge strane, hrvatski je knez samo oslanjanjem na papinstvo mogao izbjeći pritisak Istoka i Zapada. Zato je i njegovo povezivanje s Rimom bezuvjetno. Najvjerojatnije papa i ne bi oklijevao da je ninski biskup Teodozije od njega uz biskupsko posvećenje zahtijevao i dopuštenje za slavensku liturgiju. Tä mogao se bojati da će Teodozije unatoč njegovim opomenama poći na posvećenje u Akvileju.

Ali, Ivan VIII nastupa mnogo oštrije, rekli bismo gotovo neprijateljski prema dalmatinskom svećenstvu. U jeku borbi za prevlast nad Bugarskom koju mu otima »greca falsitas« on nimalo ne bira riječi kad upozorava dalmatinsko svećenstvo na posljedice neposlušnosti. Dakle, ti dalmatinski biskupi nešto su otporno i neposlušno jer su grčki sufragani koje rimski biskup u tom času otima grčkom suparniku.

Jesu li se u tom pogledu promijenile prilike u doba kad su Metodovi učenici nakon 885. god. progonjeni raznosili baštinu svojih učitelja? Da-nas nitko ne može ispuniti prazninu koju ostavlja nedostatak izvornog materijala u posljednjem desetljeću IX i prvom X stoljeća. Ipak je to doba kad bismo morali očekivati početke glagoljice, a tim i slavenskoga liturgijskog jezika u našim krajevima.

Preduvjeti za primanje slavenskoga jezika u Hrvatskoj bili su nepovoljni kao i prije. Hrvatska i njezino svećenstvo od Muncimira do Tomislava ne mijenja, koliko je danas poznato, stav prema Rimu. Može li se prema tome bez ustručavanja zaključiti da su Metodovi učenici tada potražili utočište u Hrvatskoj?[2] Od koga su ondje mogli očekivati zaštitu ako je na hrvatskom prijestolju sjedio vladar kojega politička nužda tjera u papin zagrljaj? Papi naprotiv prkosi dalmatinski episkopat koji priznaje grčkoga cara, a taj nije odbacio, nego prihvatio i odobrio nauku svojih ljudi. Štoviše, poslanik cara Bazilija I otkupljuje Metodove učenike na mletačkom sajmištu robova iz židovskoga ropstva.[3] Ako itko dakle može

[1] J. *Hamm*, Glagolizam, str. 314. i d.
[2] Historija naroda Jugoslavije, I, str. 194.
[3] V. *Štefanić*, Tisuću i sto godina, str. 18.

na slavenskom jugu pružiti zaštitu progonjenicima, onda to može dalmatinsko svećenstvo. Ne samo zbog toga što priznaje istoga cara koji zaštićuje Metodove učenike. Etnička je struktura tadašnje Bizantske Dalmacije takva da poneki dalmatinski biskupi, npr. krčki ili osorski, na svom crkvenom području imaju više vjernika Hrvata nego Latina.

Sve dakle govori za to da su se Metodovi učenici kad su bježali iz Moravske sklonili u Bizantsku Dalmaciju kao na najsigurnije područje.[4]

Ako dakle prvi historijski zajamčen dokument o »Metodovoj doktrini« — to je pismo pape Ivana X iz 925. god.[5] — pretpostavlja slavensko bogoslužje na teritoriju dalmatinskih biskupija, onda nam nije dopušteno papine riječi tumačiti drugačije nego što su izrečene. Jer dalmatinski su biskupi krivci što se na njihovu području širi ta nauka.[6] Govoreći o glagoljici papa ni riječju ne spominje ninskoga biskupa Grgura i njegove Hrvate. Time dakako ne mislimo reći da je slavenski liturgijski jezik ostao vezan isključivo za područje dalmatinskih biskupija. Ali, o nekom »hrvatskom pokretu« ili »glagolizmu« u onom smislu kako ga prikazuje historiografija neće biti govora. U prilog pretpostavci da su dalmatinski biskupi, a ne hrvatski biskup prigrlili vjerojatno rijetke Metodove učenike, svjedoči vrlo uvjerljivo činjenica da se na političkom teritoriju hrvatske države od Branimira do Zvonimira nije sačuvao ni jedan glagoljski spomenik, iako je glagoljsko pismo nakon odobrenja pismo dnevne upotrebe.

Prihvatimo li ovu hipotezu razrješava se zagonetka glagoljice i slavenskog liturgijskog jezika. Nismo više primorani uzalud tragati za počecima glagoljice na teritoriju Rimu vjerne Hrvatske u doba kad vladari ni svećenstvo u njoj nisu zbog političkih razloga bili oduševljeni Metodovim »heretičkim« učenjem. Uostalom, o zagonetnoj glagoljici može govoriti samo onaj tko dopusti da ga zavede netočna slika o tobožnjem latinskom karakteru dalmatinske crkve. Iako se Istok i Zapad još nisu crkveno podijelili u dva tabora, dalmatinski biskupi nisu skloni slušati rimskoga biskupa koji ih nastoji upravo u to vrijeme oteti jurisdikciji njihova, carigradskoga patrijarha. Osim toga, oni su očito smatrali slavenski liturgijski jezik svojim problemom, a ne papinim. Stoga su na papino navaljivanje ograničili upotrebu slavenskoga jezika u crkvi, ali nisu htjeli dopustiti, kako smo vidjeli, da njihova crkva trpi zbog nestašice svećenika. Zato su i na papu prebacili odgovornost.

Međutim, za više od jednog stoljeća zamrijet će neposredna i živa veza između papinstva i dalmatinskoga svećenstva. Dalmacija se pod vrhovništvom bizantskih careva bori za autonomiju, a u toj borbi i crkva ima svoje mjesto. Budući da su visoki crkveni dostojanstvenici članovi gradskoga patricijata, to i oni podupiru, a i vode kadkada borbu za političku autonomiju. Ako i jest nasljednicima Ivana X polazilo za rukom da i dalje šalju palij splitskom nadbiskupu, onda je to bio jedini ostatak papinskog

[4] N. dj., str. 32—33.
[5] Documenta, str. 188—189; Priručnik izvora I, str. 215—216; Hist. Sal. maior, str. 95.
[6] Papa kori nadbiskupa Ivana i njegove sufragane što se na njihovu području (per confinia vestre parochie) širi neka druga nauka (aliam doctrinam pullulare) koju on ne nalazi u svetim knjigama, a oni šute i slažu se s njom (vobis tacentibus et consentientibus). Documenta, str. 188; Priručnik izvora I, str. 215; Hist. Sal. maior, str. 95.

uspjeha u X st. »Reformatio in capite et in membris« u XI st. nedvojbeno pokazuje da među dalmatinskim svećenstvom prevladavaju »grčki« običaji. U takvim je prilikama teško vjerovati da se u pogledu glagoljice nešto promijenilo nakon 925. god. Zato se i reformirano svećenstvo u XI st. ponovo spotiče o isti kamen. Ali, što je značajno, i sada je papinstvo nemoćno da stvarno iščupa »zao korijen«. Slavenska liturgija dobiva nove snage i pomognuta protureformističkim papama zahvaća teritorij koji do toga vremena nije bio sastavni dio Bizantske Dalmacije. Uzalud se splitski crkveni sabor, pritisnut poslanicima reformističkih papa, trudi da makar uvjetno — ako glagoljaši ne nauče latinski[7] — zabrani glagoljašima njihov jezik. Nikakva ekskomunikacija nije bila djelotvorna kad je glagoljaš u svome dijelu Dalmacije i na susjednom istarskom i hrvatskom kopnu slavio potpunu pobjedu. Tā, on je, kako se vidjelo, dobio i svoga biskupa.

Tako bijes reformiranoga papinstva zapravo pogađa u prazno. Zato i nema nikakva nesklada između rada reformnoga koncila u Splitu i činjenice da se slavenski liturgijski jezik ipak održao i, što je još važnije, nakon sabora proširio na veći teritorij. Dosadašnja kriva pretpostavka da se uvjetno ukidanje glagoljanja odnosilo prvenstveno na hrvatski teritorij, morala je navesti u krajnjoj liniji na misao da je Toma Arhiđakon mnogo pretjerao. Kako bismo inače protumačili — ako i opet mislimo na hrvatski teritorij — procvat glagoljaštva u doba kad mu papa izriče ne baš nedužnu osudu? »Poznata činjenica da se glagoljica najbolje održala i razvila na sjevernom Jadranu, u Hrvatskom primorju, na Kvarnerskim otocima i u Istri«[8] stječe svoj pravi historijski smisao tek tada ako se poveže s radom protureformističkih papa i njihovih pristaša.

Jezgra glagoljaškoga pokreta u XI st. postaje i ostaje bizantski Krk. Zato je i mnogo kasnije »upotreba glagoljice u krčkim seoskim župama tako općenita i isključiva da krčki biskupi Talijani svoju biskupiju zovu glagoljskom (»Diocesi Illirica«), a vanjske svećenike (izvan grada) glagoljašima (presbyter Illyricus, prete Illirico)«.[9] Glagoljica se radijalno širi i dalje i neobično brzo osvaja područje koje je tada — dakle u doba kad je slavenski liturgijski jezik priznat od protureformističkih papa — politički povezano s jednim dijelom Bizantske Dalmacije. Čim je jednom postala kulturna baština u takvoj političkoj cjelini, nisu joj smetale brze političke promjene u političkom životu na tom području. Slavenski je liturgijski jezik osvojio hrvatsko selo na dalmatinskom i istarskom području i to mu je upravo i dalo najjaču snagu da se dalje održi. Glagoljaški ili, kako Toma kaže, »gotski« biskup je umro i čini se da se tada grad na teritoriju Dalmatinske Marke vraća latinskom jeziku napuštajući glagoljanje. Ipak glagoljica i u njemu ostaje kao jedna od mogućnosti pismenog izražavanja.

Imamo li na umu sve što je prije rečeno, nećemo smatrati slučajnom činjenicu da dodatak spisu »De conversione Bagoariorum et Carantanorum« upravo u tim krajevima traži začetnika glagoljice. Jer iz »Hystrie et Dalmatie partibus« došao je »neki Slaven Metodije koji je pronašao slavensko pismo i koji je na slavenskom jeziku vršio božansku službu. . .«[10]

[7] Priručnik izvora I, str. 237; CD I, str. 96.
[8] P. *Skok*, Uslovi života glagoljice, str. 50.
[9] M. *Polonijo*, Prvi uzmak glagoljice u krčkoj biskupiji, str. 193.
[10] V. *Štefanić*, Tisuću i sto godina, str. 32.

Dok smo tako bar nekako upućeni u put i način na koji je glagoljica osvajala područje na jadranskoj obali, o samom porijeklu pisma još i danas ima toliko teorija i hipoteza da nam se vrlo teško odlučiti za jednu od njih. Još pred tridesetak godina bilo je oko četrdeset različitih mišljenja koja su pokušavala naći odgovor na pitanje iz kojega se alfabeta razvila glagoljica i tko su bili njezini autori.[11] Dugo je vremena prevladavalo mišljenje da je pismo sastavio Konstantin Ćiril iz grčke minuskule.[12] Ta je teorija u osnovi ostala i danas iako je doživjela mnogo preinaka. U najnovije je vrijeme učinjen pokušaj da se postanak glagoljskoga pisma protumači zapadnim uzorima. Prema tom mišljenju, glagoljica je nastala na istarsko-mletačkom području, dakle na raskršću istočnih i zapadnih kulturnih strujanja, a oslanjajući se na pretkarolinšku kurzivu. Sastavio ju je salzburški biskup Virgil sredinom VIII st., a nastala je iz težnje da se pronađe novo, lakše i brže pismo od latinice.[13] Prema jednom drugom mišljenju porijeklo glagoljice valja tražiti u pismu arijanskih Gota.

Ni jedna od spomenutih teorija nije danas u nauci prihvaćena.[14] Zato se uza sve napore koji su uloženi da se riješi problem početaka glagoljice može reći sigurno samo jedno: zbog premalo izvornih podataka iz prethistorije toga slavenskog pisma njegov će početak i dalje ostati zastrt tamom nesigurnosti i neznanja. Nakon mnogih lutanja ipak »je danas općenito prihvaćeno uvjerenje da je upravo glagoljica Ćirilovo pismo, da ono nije nastalo spontanom evolucijom iz nekog starijeg sistematskog pisma, nego pretežno njegovim stvaralaštvom u kojem se mogu samo naslućivati neki tragovi Hrabrovih črta i reza ili nekih orijentalnih stilizacija«. Tu teoriju čini uvjerljivijom upotreba glagoljskoga pisma u Moravskoj, Češkoj i Hrvatskoj i napose u Makedoniji.[15]

Za nas je osobito značajna tradicija o postanku glagoljice koja je živjela u našim krajevima. Utvrđeno je, naime, da su »se kod nas miješale dvije tradicije o postojanju glagoljskog pisma i književnosti koje su živjele jedna pored druge«.[16] Jednu bilježi arhiđakon Toma u svom djelu, a drugom se služi svećenstvo senjske biskupije 1248. god. da bi uvjerilo papu Inocenta IV kako je slavensko pismo »pravovjerno«. Tomi koji živi i radi u Splitu, gradu u kojem su odsjedali papinski poslanici, nije bilo nimalo teško napisati da je Metod heretik. Osim toga, njemu u XIII st. nije nikako moglo biti jasno da su dalmatinski biskupi, a ne Hrvati pružali otpor Rimu. A senjski su se glagoljaši pomogli i »našli izlaz u svetom mužu — Jeronimu jednomu od najviše cijenjenih crkvenih učitelja na Zapadu koji je na latinski jezik preveo Sveto pismo (Vulgata) i koji je — po rimskoj terminologiji — bio Dalmatinac iz Stridona«.[17]

[11] W. *Lettenbauer*, Zur Entstehung des glagolitischen Alphabets, str. 35.
[12] To je Jagić-Taylorova teorija. Vidi Th. *Eckhardt*, Napomene o grafičkoj strukturi glagoljice, str. 59.
[13] Vidi bilj. 11. Na Akvileju kao na područje odakle su dolazili misionari među Slavene upozorava i F. *Zagiba*, Die Missionierung der Slaven aus 'Welschland' (Patriarchat Aquileja) im 8. und 9. Jahrhundert, str. 274. i d.
[14] V. *Štefanić*, Tisuću i sto godina, str. 19, 36.
[15] N. dj., str. 19, 20.
[16] N. dj., str. 37.
[17] N. dj., str. 34.

Rješavanju problema postanka glagoljice pridonijela je u novije vrijeme i analiza njezine grafičke strukture. Ona je pokazala da »je ovaj alfabet stvorio mnogo oblika, iako je u poređenju s drugima danas običnim pismima, bio u upotrebi samo na ograničenom prostoru i samo relativno kratko vrijeme«. Prijelaz iz oblih oblika u uglate nije, čini se, nastao vanjskim utjecajem nekoga trećeg pisma, nego »je promjena oblika dolazila sama iz sebe, postepeno i unutar većih vremenskih razmaka«; to je »prijelaz iz dvolinijskog u četverolinijski sistem, rastvaranje kompaktne mase prema većoj pokretnosti, slobodi i preglednosti. Ni ova tendencija nije posuđena iz stranih predložaka, ona je osobina glagoljice«. Promatrana u okviru evropskog kulturnog razvitka glagoljica »ima u svakom pogledu udio u zapadno-evropskom razvoju pisma . . . i ona se pokazuje kao neobično živ kulturni faktor. Ona je obrazovala u uskim granicama, koje su joj bile dane, bogatstvo smisaonih oblika za sakralnu i profanu upotrebu, koje se (uzevši u obzir historijske činjenice) može mjeriti sa svakim drugim evropskim pismom«.[18]

Baština slavenske braće koju njihovi učenici nose među Slavene nije samo glagoljica. Njihovom zaslugom Slaveni dobivaju i prvi zajednički slavenski književni jezik. »Ćiril je na čast književnoga jezika podigao govor svog rodnog kraja . . . gotovo savršeno fonetski fiksiravši njegov glasovni sistem u azbuku«. Jezik kojim su govorili makedonski Slaveni valjalo je preudesiti u književne svrhe i »premijesiti za izražavanje tanahnih vjerskih i misaonih distinkcija«.[19] Posve je razumljivo da se u jezik postepeno uvlače, pa još i u vrijeme prevođenja slavenskih apostola tuđice, jezični elementi onih sredina u kojima se on upotrebljavao. Tako su se razvijali posebni tipovi crkveno-slavenskog jezika kod različitih slavenskih naroda koji su preuzimali ćirilo-metodijevsku baštinu. Hrvatska je u pogledu jezika bila jedina među slavenskim zemljama u kojoj se održao staroslavenski jezik, pa je ta činjenica, uz druge, na svoj način djelovala i na formiranje književnog jezika. Kako, naime, glagoljica nije pismo samo crkvene nego i svjetovne upotrebe, to se crkvenoslavenski jezik u hrvatskoj redakciji odvaja ponešto od staroslavenskoga svjetovnih spomenika. Ipak neke zajedničke karakteristike omogućuju datiranje rijetkih ali dragocjenih izvora toga jezika.[20]

Osim jezičnoga kriterija, redoslijed najstarijih glagoljskih spomenika s hrvatskoga područja do XII st. utvrđuje se i s pomoću razvitka pisma.

Prije svega, Baščanska ploča i ostali stariji glagoljski spomenici pripadaju razdoblju »prelaznog stadija između oble (makedonske) i uglate (hrvatske) glagoljice«. U to se vrijeme, dakle do kraja XI st., postepeno gube znaci za nazale *e* i *o*, za *y*, kao i za stari znak ꙙ za *m* u korist latinskoga *M*. Osobitu raznolikost pruža u paleografskom pogledu Baščanska ploča koja, osim što ima neke svoje posebne znakove za »jat« i »ju« ima i šest stranih slova još nerazjašnjene geneze upotrijebljene kao dublete.[21]

Nekako iz istoga vremena, ali svakako prije Baščanske ploče potječu prvi dosad poznati glagoljski natpisi. To su: Valunska ploča na otoku Cresu, Plominski i Grdoselski natpis u Istri i natpis na Krku. Zajednička im je na, žalost karakteristika da su nedatirani i fragmentarni pa im se samo po paleografskim karakteristikama određuje mjesto prije Baščanske ploče.

[18] Th. *Eckhardt*, n. dj., str. 88, 89.

[19] V. *Štefanić*, n. dj., str. 20.

[20] Prema J. *Hammu*, Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika, str. 52. »Osnovna obilježja hrvatske redakcije u najstarijim tekstovima jesu: da je stražnji nazal već u X vijeku prešao u *u*, da je i prednji nazal najkasnije u XI vijeku na čakavskom tlu prešao u *e*, ili *'a* (drugdje uglavnom u *e*) i da su se istodobno, uslijed općejužnoslavenske depalatalizacije, oba poluglasa počela izgovarati i pisati jednako (kao tvrdi znak u glagoljici, meki u ćirilici)«.

[21] V. *Štefanić*, Baščanska ploča, EJ I, str. 386.

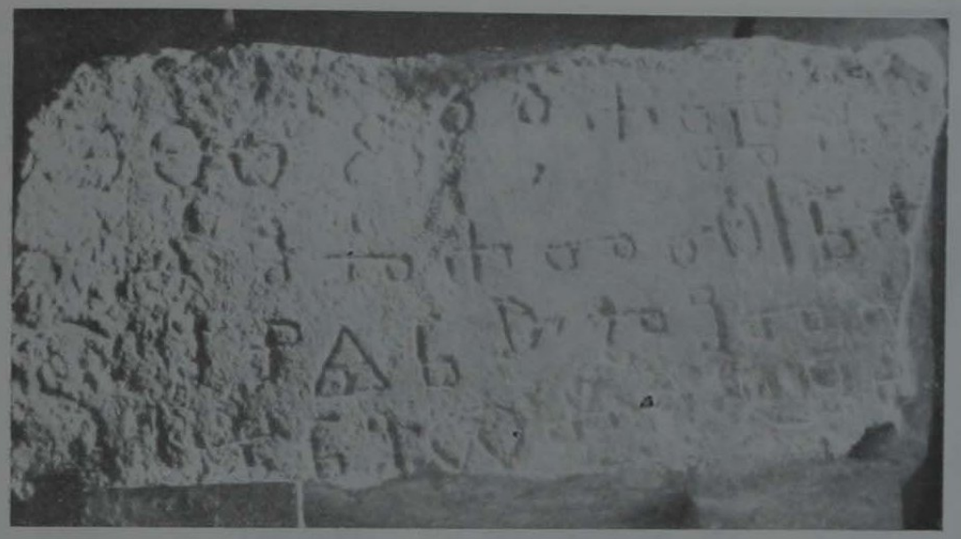

KRČKI NATPIS (XI ST.)

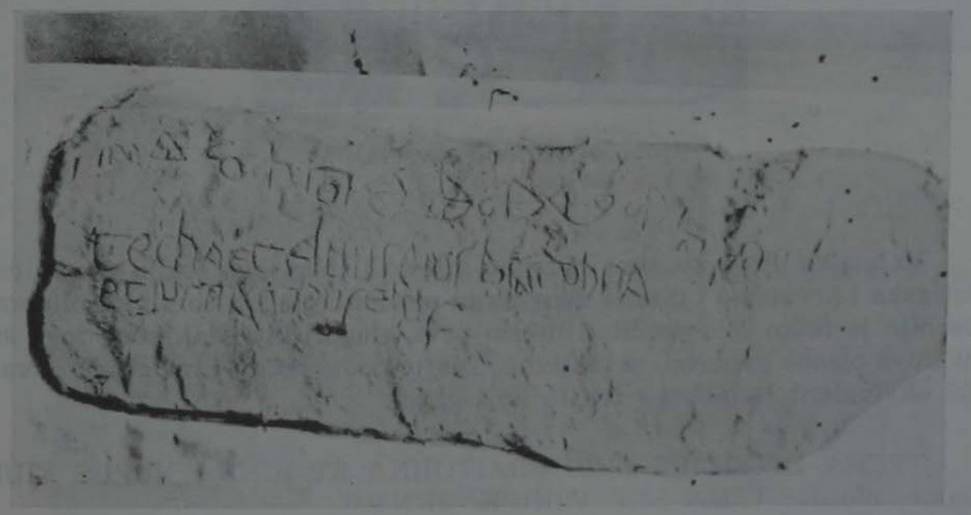

VALUNSKA PLOČA

PLOMINSKI NATPIS

Valunska ploča zauzima posebno mjesto i zbog toga što je dvojezična (latinska i hrvatska) i pisana dvovrsnim pismom (glagoljicom i karolinom). Osobito je teško bilo pročitati njezin prvi, glagoljski redak zbog toga što su slova pisana neobično primitivno. Tek je nedavno u njima otkrit hrvatski ekvivalent latinskoga teksta koji glasi:

TECHA ET FILIUS EIUS BRAITOHNA ET IUNNA NEPUS EIUS.
Dakle, možda: TEHA SIN' V'(NU)K' JUNA.[22]

U reljef sv. Jurja Staroga na istoimenoj crkvi u Plominu ubilježen je fragmentarni natpis, tipom oble glagoljice, vjerojatno u drugoj polovici XI st., i to samo nekoliko slova. Čini se da ona otkrivaju tek dio teksta — SE E PI' L' 'S V(?) — u kojem je klesar zapisao svoje ime.[23]

Tzv. Grdoselski ulomak doduše je mlađi, vjerojatno iz druge polovice XII st., ali on je »materijalnim dokazom o prisutnosti glagoljice u centralnoj Istri«. S opisanim spomenicima čini genetsku vezu, pa se tako »širi slika jedinstvenog kvarnersko-istarskog glagoljskog područja, gdje je to pismo raslo iz jednog te istog razvojnog debla«.[24]

[22] B. *Fučić*, Izvještaj o putu po otocima Cresu i Lošinju, str. 56, 60.
[23] B. *Fučić*, Izvještaj o putu po Istri 1949. godine, str. 83.
[24] B. *Fučić*, Grdoselski ulomak, str. 199—200.

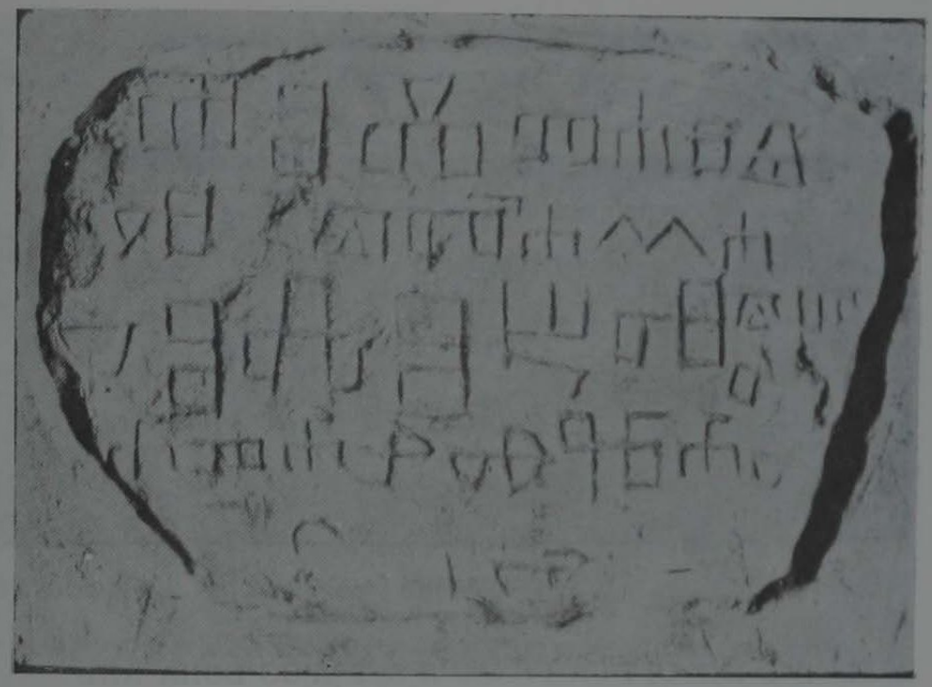

GRDOSELSKI NATPIS

CRKVA SV. LUCIJE U JURANDVORU (BAŠKA NA OTOKU KRKU) IZ KOJE POTJEČE BAŠČANSKA PLOČA

BAŠČANSKA PLOČA

A/ZЪ/ (VЪ IME O)/T̄/CA I SN̄/A/ (I S)/T/(Ā)GO DUHA AZЪ
OPAT (Ъ) DRЪŽIHA PISAHЪ SE O LEDI(N)Ě JUŽE
DA ZЪVЪNIM/I/RЪ KRALЪ HRЪVATЪSK Ъ/Ī/ (VЪ)
DNI SVOJE VЪ SVETUJU LUCIJU I S/V/...
MI ŽUPANЪ DESIMRA KRЪ/BA/VĚ MRA(TIN)ЪC(Ъ) /L/(U)
CĚ PRBЪNEB/Ž/A (S)Ъ POSL(Ъ) VIN(O)/D/LĚ /ĚK/V/Ъ/V/O/
TOCĚ DA IŽE TO POREČE KLЪNI I BO I B/Ǐ/(= 12) A/P̄/LA I Ḡ(=4)E
VAJLISTI I STAĚ LUCIĚ AMNЪ DA IŽE SDĚ ŽIVE
TЪ MOLI ZA NE BOGA AZЪ OPA/T/Ъ DBROVITЪ/ZЪ
DAHЪ CREKЪVЪ SIJU I SVOEJU BR/A/TIJU SЪ DEV
ETIJU VЪ DNI KЪNEZA KOSЪMЪTA OBLAD
AJUCAGO VЪSU KЪRAINU. I BĚŠE VЪ/TЪ DNI /M/
IKULA VЪ OTOČЪC/I/ (SЪ SVETUJU LUCIJU VЪ JEDINO.[25]

[25] J. *Hamm* je predlagao sasvim drugačije čitanje i datiranje Baščanske ploče. On smatra da je »ploča naš najstariji glagoljski spomenik, pa njegova grafija... sa svojim fondom može poslužiti kao opći kriterij za datiranje crkvenih tekstova na prijelazu iz XI u XII stoljeće« (Datiranje glagoljskih rukopisa, str. 21. i d.).

Hamm smatra da je prvi dio natpisa »klesao sam opat Držiha god. 1077., a desetak ili više godina kasnije nasljednik Držihin opat Dobrovit — da bi lakše očuvao darovani posjed — uklesao je minacijsku formulu«. Najzad, »kratko vrijeme poslije toga, kada je Dobrovit pristupio restauraciji crkve sv. Lucije, uklesao je i natpis o tome«. Međutim, Dobrovitu ostaje na ploči »još nešto mjesta«, pa on upisuje »i posljednji zapis, u kojem se spominje Mikula...«. Taj posljednji dio upisan je »na prijelazu iz XI u XII vijek«. Međutim, kronološku povezanost sastavnih dijelova ploče koju predlaže Hamm isključuje sam sadržaj. Prije svega, datum temporale u dalmatinskoj ispravi nije pred invokacijom, pa je prihvatljivije Štefanićevo čitanje. Osim toga, tvrdnja da je Zvonimir dao ledinu sv. Luciji »v dni svoje« isključuje kao datum upisivanja bilo koju godinu za vrijeme njegova, tj. Zvonimirova života. Nadalje, Hamm se s pravom zalaže za Šišićevo mišljenje prema kojem je prvi

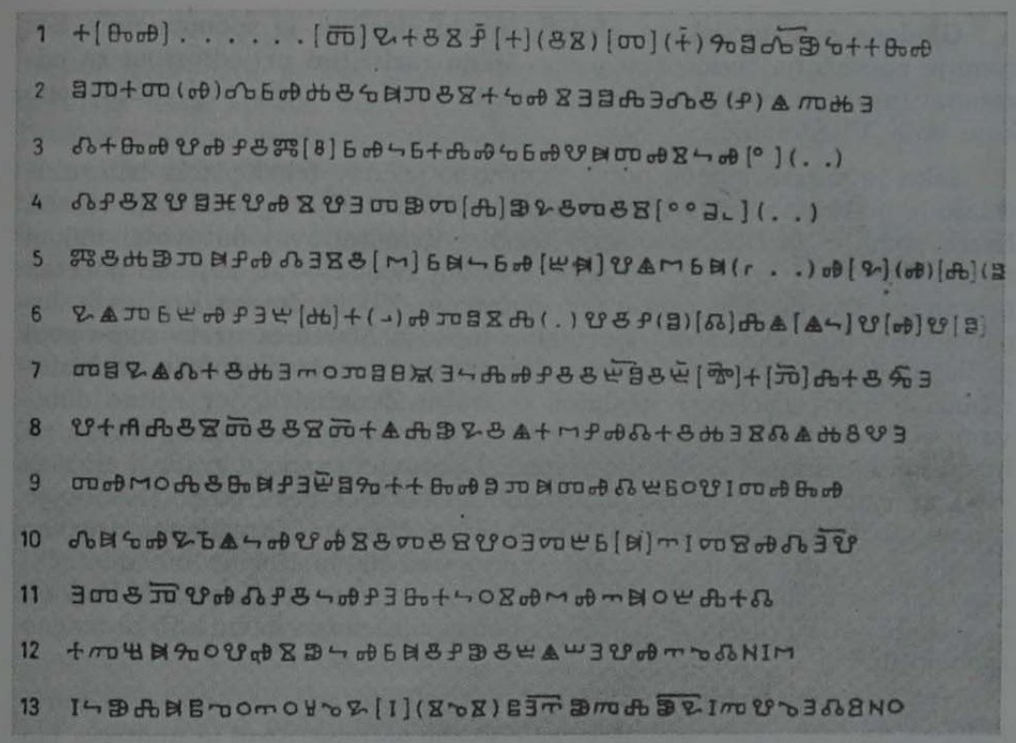

REKONSTRUKCIJA TEKSTA BAŠČANSKE PLOČE (V. ŠTEFANIĆ)

dio natpisa »kratak izvadak iz jedne isprave« (Priručnik izvora I, str. 137), ali ipak i on sam označuje prvi dio natpisa kao darovnicu. Štoviše, on je uvjeren da su u njoj bili dodani i potpisi svjedoka. Stvarno ima Držihin zapis karakter kartulara — što pretpostavlja i V. Štefanić — tj. zapisa koji unosi u svoju knjigu primalac darovnice. Stoga Držiha kaže da piše zapis o ledini koju je darovao Zvonimir. Neće biti točna Hammova pretpostavka da je prijetnja unesena tek poslije Zvonimirove smrti, jer ako je postojala i darovnica, onda je sankcija bila jedan od njezinih završnih dijelova. Međutim, moguće je i to da je Držiha sam dodao ovu prijetnju. Vjerojatno bi sankcija u kraljevskoj darovnici sadržavala i neke stvarne kazne za prekršitelje, a ne samo prijetnje duhovnim kaznama. Posve je razumljivo da o nekim potpisima svjedoka nema govora. Pri tumačenju imena i funkcija kraljevskih činovnika valja biti na oprezu zbog toga što je doduše osnovna karakteristika dalmatinske isprave koroboracija svjedoka, ali u vladarskim darovnicama ne mogu testes imati istu zadaću kao u vladarskoj ispravi. Zato je mnogo vjerojatnije — ako se Držiha služi autentičnim predloškom — da je na kraju isprave, u eshatokolu bio dodan dignitarij. To je popis dostojanstvenika koje pisar unosi u ispravu bez obzira na to da li su oni prisutni pri darivanju ili nisu. Tekst nam natpisa ne daje podlogu za zaključak da su oni ovdje bili prisutni kao svjedoci (testes).

Prijevod bi natpisa mogao glasiti ovako: Ja (?). U ime oca i sina i svetoga duha. Ja opat Držiha pisah ovo o ledini koju je dao Zvonimir kralj hrvatski u svoje dane sv. Luciji i sv.... mi(?) župan Desimir Krbave, Martinac Luke (župan), Pribineg s poslanikom Vinodola Jakovom na otoku. Ako tko to poreče neka ga prokune Bog i dvanaest apostola i četiri evanđelista i sv. Lucija. Amen. Tko ovdje sada živi neka moli za njih Boga. Ja opat Dobrovit sazidah ovu crkvu sa svoje devetero braće u dane kneza Kosmata koji je vladao čitavom krajinom. I bijaše u te dane Mikula u Otočcu sa sv. Lucijom zajedno.

Gledana s historijskoga gledišta među starijim je spomenicima bez sumnje najvažnija Baščanska ploča. Među različitim prijedlozima za odgonetavanje njezina vrlo oštećena teksta danas je opće prihvaćeno ono koje daje V. Štefanić.

Iako je najzad gotovo posve sigurno da je čitav tekst pisala ista ruka, ostalo je još dosta nerazjašnjenih pitanja oko historijskoga sadržaja teksta. Nema sumnje da Držiha upisuje tekst o Zvonimirovoj darovnici nakon njegove smrti — kralj je dao zemlju »v dni svoje« — ali nejasan početak primorava nas da ploču datiramo početkom XII st. Imena kraljevih župana, krbavskog Desimira i vjerojatno lučkoga Martinca uzeta su po svoj prilici iz dignitarija Zvonimirove darovnice. U svakom slučaju za historičara je najdragocjeniji »podatak o kralju Zvonimiru, jer njime dobivamo najstariju potvrdu i njegova imena i hrvatskog narodnog imena na hrvatskom jeziku«.[26] Drugi dio natpisa, Dobrovitov zapis o gradnji crkvice sv. Lucije mnogo je jasniji, ali kronološki također neodređen. Osobito je podatak o knezu Kosmatu koji je vladao čitavom »krajinom« izazvao mnogo rasprava.[27] Kako je manje vjerojatno da je Kozma bio mletački knez, treba možda pomišljati na istoimenog Kolomanova župana.[28] Najzad, ni pitanje »Mikule v Otočci« nije do danas riješeno na način koji bi mogao zadovoljiti.[29]

U prvo doba hrvatske glagoljske književnosti nije se njegovala samo crkvena knjiga vezana isključivo za crkvene potrebe. Široj je upotrebi bio namijenjen zbornik homilija različitih svetih otaca od kojega se sačuvalo samo četrnaest pergamentnih listova. Zbornik je njegov izdavač slavist S. Kopitar nazvao po vlasniku grofu Clotzu »Glagolita Clozianus« (Kločev glagoljaš). Kločev glagoljaš »ima posebno značenje baš za hrvatsku najstariju književnu povijest, jer je to jedini kodeks (točnije ostatak kodeksa), pisan starim crkvenoslavenskim jezikom i starom oblom glagoljicom, za koji se može sa sigurnošću tvrditi da je pisan u hrvatskom kraju i to možda na samom početku XI stoljeća (naravno, prepisan iz makedonskog predloška) i koji je bio u upotrebi u hrvatskom kraju sve do potkraj XV stoljeća«.[30]

Činjenica da je slavenski liturgijski jezik bio dopušten na području Dalmatinske Marke djelovala je, kao što se vidjelo, vrlo povoljno na procvat kulture toga kraja. Čitav javni život oslobađa se latinskog jezika i čitav taj kraj prvi među svima hrvatskim zemljama upotrebljava hrvatski jezik u dnevnom životu.

[26] EJ 1, str. 387.

[27] Vidi B. *Grafenauer*, Vprašanje hrvatske krajine, str. 254. i d.

[28] V. *Štefanić*, n. dj., str. 387; CD II, str. 10, god. 1102.

[29] Većina je historičara smatrala da se ovaj podatak na ploči odnosi na samostan sv. Nikole u Otočcu u Lici, ali je teško prihvatiti takvo mišljenje zbog toga što su vijesti o tom samostanu vrlo kasne. Zato je mnogo vjerojatnije da je riječ o kojem drugom samostanu, npr. onome na otočiću Susku kraj Lošinja. Vidi EJ 1, str. 387.

[30] V. *Štefanić*, Kločev glagoljaš i Luka Rinaldis, str. 129—130.

Međutim, danas se sve više postavlja pitanje koliko je crkvenoslavenski jezik, koji je kao baština slavenske braće došao k nama, kao i hrvatski jezik upravo toga političkog područja, utjecao na redovništvo. Drugim riječima, možemo li doista pretpostavljati »da je barem jedan dio od protjeranih Metodovih učenika koji su k nama pribjegli, pripadao redovničkom staležu«?[31] I možemo li zaista staviti i »početak prijelaza monaha glagoljaša u benediktince«[32] u to razdoblje? Ili možda ide proces obrnutim redom: benediktinci preuzimaju crkvenoslavenski jezik na onom području i u ono vrijeme na kojem je i u koje je doba iz »ilegalnosti« prešao u »legalnost«? Bez obzira na druge momente o kojima će još kasnije biti riječ, a koji opovrgavaju mišljenje o prijelazu Metodovih nasljednika u benediktince, za takav bi prijelaz trebalo najprije dokazati postojanje glagoljaških samostana prije sredine XI st. Jer saborski zaključak iz 925. god. ne svjedoči da je tada »bilo u Hrvatskoj dosta monaha glagoljaša«,[33] nego samo toliko da redovnici mogu biti glagoljaši. Svi tragovi tobože glagoljaških samostana na Krku isprekidani su i površni, a povrh svega vode unatrag jedva do sredine XI st. Hrvatski glagoljski tekstovi iz Biblije sačuvani u liturgijskim spomenicima puni su ostataka »prvotnog Ćirilova prijevoda s grčkoga (Septuaginte)«, zatim moravizama i panonizma, a Bečki su listići doneseni iz Češke. Ako, nadalje, »naša glagoljska književnost pokazuje svoje moravsko-češko podrijetlo po samom glagoljskom pismu kao i po tekstovima koji dokazuju kontakte održavane i poslije razlaza iz Moravske sve do XI stoljeća«,[34] onda tom stvaralaštvu koje se nastavlja na prihvaćenu tradiciju daje poseban pečat upravo oslobađanje uskih crkvenih okvira. Zato je još V. Jagić vrlo dobro istakao da je taj »razvitak narodnog jezika s glagolskim pismom za sve književne i društvene potrebe, što je javnom životu davalo slovensko obilježje odvajajući ga u nekoliko od kosmopolitskog gospodstva latinštine« jedna od glavnih odlika hrvatskoga »glagolizma u najširem značenju ove riječi«.[35]

No, treba istaći činjenicu koja je bitno utjecala na razvitak glagoljaštva već u prvoj fazi njegovoj, tj. do sredine XIII st. Jedva što su prihvatili hrvatski jezik i slavensku liturgiju, glagoljaški samostani su i na dozvoljenom području morali izdržati suparništvo novonadošlih benediktinaca kojima je bila posve strana i sama pomisao na slavensku liturgiju. To su bili talijanski benediktinci koji dolaze na otok Krk pod pokroviteljstvom Frankapana i krčkih biskupa. Zato su glagoljaški samostani na Krku sve rjeđi: uz Sv. Luciju i Sv. Nikolu u Omišlju samo su još neki u gradu Krku. Slična je situacija i na osorskim otocima, iako na tim otocima nema zasad svjedočanstava o glagoljaškim samostanima.

Ipak je sjeme koje su zasijali Metodovi učenici na tlu Bizantske Dalmacije urodilo bogatim plodom: glagoljica ostaje, unatoč postepenom

[31] I. *Ostojić*, Benediktinci glagoljaši, str. 15.

[32] N. dj., str. 19.

[33] N. dj., str. 16.

[34] V. *Štefanić*, Tisuću i sto godina, str. 33.

[35] V. *Jagić*, Povijest hrvatske književnosti, str. 9.

odumiranju u glagoljaškim samostanima, pismo puka i vlastele na čitavom političkom području na kojem su se krčki knezovi postepeno uspinjali do samostalne dinastičke vlasti.

2. *Novi polet reformiranoga redovništva*

Iako se već za prvih hrvatskih vladara javljaju podaci o redovničkom životu u nas, ipak je on sve do sredine XI st. na hrvatskom teritoriju imao vrlo skromne razmjere. Uzrok takvoj pojavi nije neka osobita zaostalost hrvatskih krajeva, nego činjenica da je redovništvo prodiralo vrlo teško u gorovitu unutrašnjost Hrvatske, koja se opirala i političkoj vlasti primorskih knezova. A i primorski pojas redovnik osvaja vrlo polagano. I tome su uzroci lako shvatljivi. Jedva što je Hrvatska za Trpimira otvorila vrata benediktinskome redu, otkida je Bazilije I za Zdeslava zapadnom utjecaju u nadi da će mu uspjeti da je trajnije veže za Bizant. Kako je to doba oštre borbe za crkvenu prevlast nad slavenskim balkanskim zemljama između Rima i Konstantinopola, papa ni tada ne pušta bizantskoga štićenika tražeći od njega usluge. Međutim, car je Bazilije, bar što se tiče Hrvatske, precijenio svoje snage i bizantski se utjecaj u njoj nije dugo osjećao. Otpala je time i mogućnost da se na njezinu teritoriju nađu i neki istočni redovnici. Kad je najzad za Branimira Hrvatska trajno privučena Rimu, bilo je prekasno za osnivanje samostana u nekim većim razmjerima.

Naime, dva su uzroka gotovo potpunog nestajanja redovničkog života u karolinškoj Franačkoj, u Engleskoj i napokon u Italiji. Prvi je vanjski, drugi, mnogo opasniji i dublji, unutarnji. Normanski su napadi na Franačku, danski na Englesku, arapski na Italiju i ugarski na srednju Evropu i Italiju pogađali u znatnoj mjeri upravo samostane jer su oni bili bogata naselja na dosta nezaštićenom ladanju. Mnogo je samostana jednostavno propalo u tim pljačkama nomada. Ali, ništa manje opasna po život samostana nije težnja franačkih i drugih vladara i njihovih velikaša da samostane pretvore u svoje vlasništvo, a opate da učine svojim činovnicima. To im je utoliko lakše postići jer su prisvajali pravo postavljanja opata. Svjetovna vlast nad crkvenim dobrom ugrožava postepeno i crkveno pravo vlasništva i time pridonosi općem osiromašenju crkvenih ustanova. Redovnik stoga napušta nesiguran samostan i putuje tražeći na drugom mjestu bolje uvjete za život. U drugoj polovici IX st. jedan se sinod u Franačkoj mora pitati gdje su još sigurni samostani; u Lotaringiji je tada propadanje benediktinskih samostana tako temeljito da su redovnička pravila potpuno zaboravljena, dok je u Engleskoj početkom X st. monaški život gotovo nepoznat.[36] Franački su vladari pokušavali još sredinom IX st. podići propale samostane, ali su nove normanske pljačke onemogućivale njihova nastojanja. Stoga sinod u Troslyju 909. god.

[36] S. *Hilpisch*, Geschichte des benediktinischen Mönchtums, str. 135. i d. O benediktincima kod nas vidi I. *Ostojić*, Benediktinci u Hrvatskoj I, str. 70 i d.

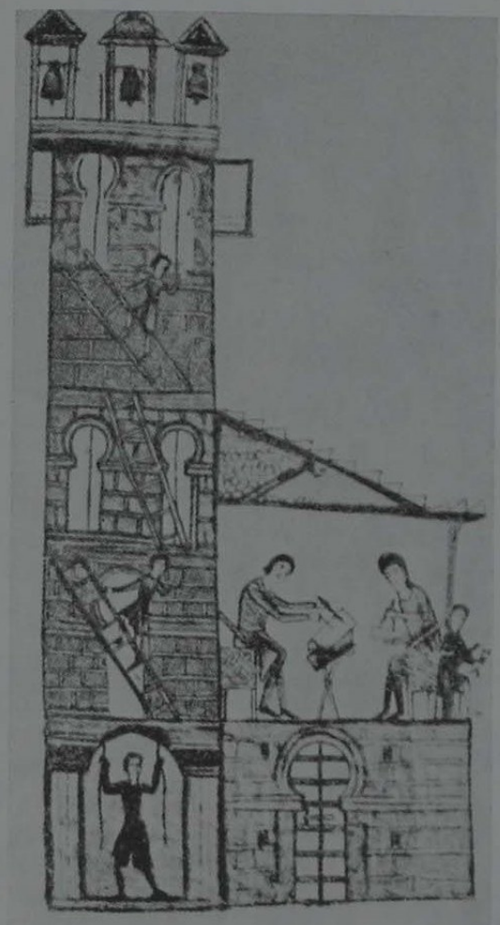

SAMOSTANSKI ZVONIK I SKRIPTORIJ
(ŠPANJOLSKA, XI ST.)

— dakle samo nekoliko godina prije prvoga splitskoga sabora — govori o propadanju samostana, a ne o njihovu stanju. Na tom se saboru utvrđuje da se redovnici po svojoj naobrazbi uopće ne razlikuju od puka i premda bi oni morali tumačiti redovnička pravila, ne poznaju ni abecedu. Iz takve potpune zaostalosti trgnuli su redovništvo na novi život reformatori koji su izašli najprije iz redova francuskih, a zatim i engleskih odnosno talijanskih benediktinaca. Začetnik novoga poleta je opat Berno koji je zajedno sa svojim nastavljačem opatom Odom djelovao u početku u tri samostana, od kojih je Cluny kasnije postao matica za sve benediktinske samostane koji su primili reformu. Reforma nije unijela neke osobite novosti u samostanski život, ali je od svih redovnika tražila jedinstvo u odijevanju, jelu, šutnji, odricanju vlasništva i poslušnosti. Odricanje od svijeta u gotovo asketskom i povučenom životu u molitvi može, kako su mislili reformatori, spasiti svijet od propasti. Opat Odo želi rad zamijeniti molitvom. Samostan se Cluny obraća još za Odona papi i dobiva 931. god. privilegij kojim je potvrđena reforma i odobreno njezino učenje.

OPATIJA CLUNY (KASNIJI IZGLED)

Odo će postepeno zahtijevati vodstvo nad svima benediktinskim samostanima u Franačkoj, a njegov će se utjecaj proširiti i u Italiji. Tako prihvaćaju clunyjevsku reformu i neki rimski samostani, a kasnije Farfa i Monte Cassino.

U tom novom clunyjevskom pokretu u kojem je udruženo nekoliko tisuća samostana, u oživljavanju starih pravila sudjeluju i talijanski redovnici, ali mu daju i svoj pečat. Duša talijanskoga reformnoga pokreta Romuald ne želi povratak na pravila sv. Benedikta, nego askezu poput prvih pustinjaka istoka. Rodom Ravenjanin, živio je najprije u samostanu

REDOVNIK KOJI PIŠE

sv. Apolinara in Classe, ali se povukao u mletački dukat, u društvo pustinjaka Marina da bi tek u samostanu Cusan u Pirinejima upoznao clunyjevsku reformu. Ona mu ne odgovara i zato je ne prihvaća. U Italiji, u ravenskom močvarnom području, Romuald nastavlja pustinjački život i u kratkim prekidima pustinjačkoga gladovanja osniva samostane. Od tih su najpoznatiji sv. Marija u Pomposi kraj Ferrare i Fonte Avellana (osnovan 992. god.). Posljednjih godina X st. Romuald je najpoznatiji prorok Italije, tako da ga Oton III postavlja opatom u samostanu sv. Apolinara in Classe (u Raveni). Središtem ujedinjenih pustinjačkih samostana i ćelija bio je samostan u Camaldoliju, osnovan 1012. god., pa po njemu dobiva red i naziv kamaldoljani (camaldolenses). Pretjerana askeza i mučenje do uništavanja tijela koje je zahtijevao Romuald od svojih sljedbenika pribavila je Romualdu mnogo neprijatelja, osobito među redovnicima koji nisu željeli s njim dijeliti takav život. Takva je ideja pustinjačkoga života bila neposredno uperena protiv tadašnjih benediktinskih samostana u Italiji. Jer samostan je, kaže Romuald, samo za slabe i one koji uče, pustinjaštvo je pravi cilj redovništva. Pobjeda Romualdovih ideja mogla bi dovesti do propadanja samostana. Zato bi mučenički i isposnički žar Romualdovih sljedbenika malo pridonio oživljavanju i poboljšanju samostanskoga života da nije bilo Petra Damiana, najžešćeg borca za njegove ideje, priora samostana u Fonte Avellana i kasnijeg ostijskog biskupa kardinala. Aleksandar II ga je nazivao »svojim okom i nepoklebljivom potporom apostolske stolice«.[37] Kao papin legat Petar je bio pobornik za slobodu reformirane crkve u Italiji i Galiji. Osim toga, on je bio najjači um svoga vremena. Koliko je njegova krajnje neuredna i zapuštena vanjština, koje se nije htio odreći, morala odudarati od sjajnih govora kojima je branio crkvu!

[37] N. dj., str. 164.

OTON III PRIMA POKLONSTVO PODLOŽNIH ZEMALJA (ROMA, GALLIA, GERMANIA I SCLAVINIA), PRVI DIO SLIKE

Glavnu snagu reformiranoj crkvi daje još uvijek Cluny koji vlada zapadnim monaštvom. U sjeni Clunyja i nastaje crkvena reforma. Utjecaj je toga samostana na italske benediktince tako jak da je samostan Cluse u Apeninima okupio do 1216. god. 145 što samostana, što cela. Zato se može reći da je benediktinsko monaštvo toga vremena vladajuća snaga u politici, kulturi i askezi.

Stoga bi bilo doista neobično kad dalmatinska obala ne bi osjetila odraze toga snažnog pokreta u Italiji. Međutim, ni kulturne se vrednote ne prenose same od sebe. Kao što je Petar Damiani od neurednog pustinjaka postao prorok reformirane crkve u Italiji, kao što je clunyjevski opat Odilo pratio Otona III u Italiju da pojača ugled svog reda, tako su i benediktinci vrlo često upućivani na našu obalu i iz političkih razloga. Takvi su

OTON III PRIMA POKLONSTVO PODLOŽNIH ZEMALJA (ROMA, GALLIA, GERMANIA I SCLAVINIA), DRUGI DIO SLIKE

razlozi došli do izražaja vrlo jasno npr. oko 1000. god. u političkim planovima Otona III koji je išao za tim da obnovi rimsko carstvo. (Karta str. 414.) Budući da je za njegov ne baš siguran položaj u Italiji, osobito u Rimu, bilo neobično važno da uhvati oslonac i na istočnoj jadranskoj obali, on je zajedno s papom pripremao upravo uoči vojne dužda Petra Orseola na Dalmaciju posebno školovane redovnike za slavenske zemlje. To su bili benediktinci iz ravenskih i rimskih samostana. Međutim, careva akcija na Jadranu propada, iako je, čini se, carev rođak kamaldoljanin Bonifacije prodro čak do Rusije.[38]

[38] M. *Uhlirz*, Der Adriaraum in der Südpolitik der ottonischen Kaiser (962—1002), str. 121. i d.

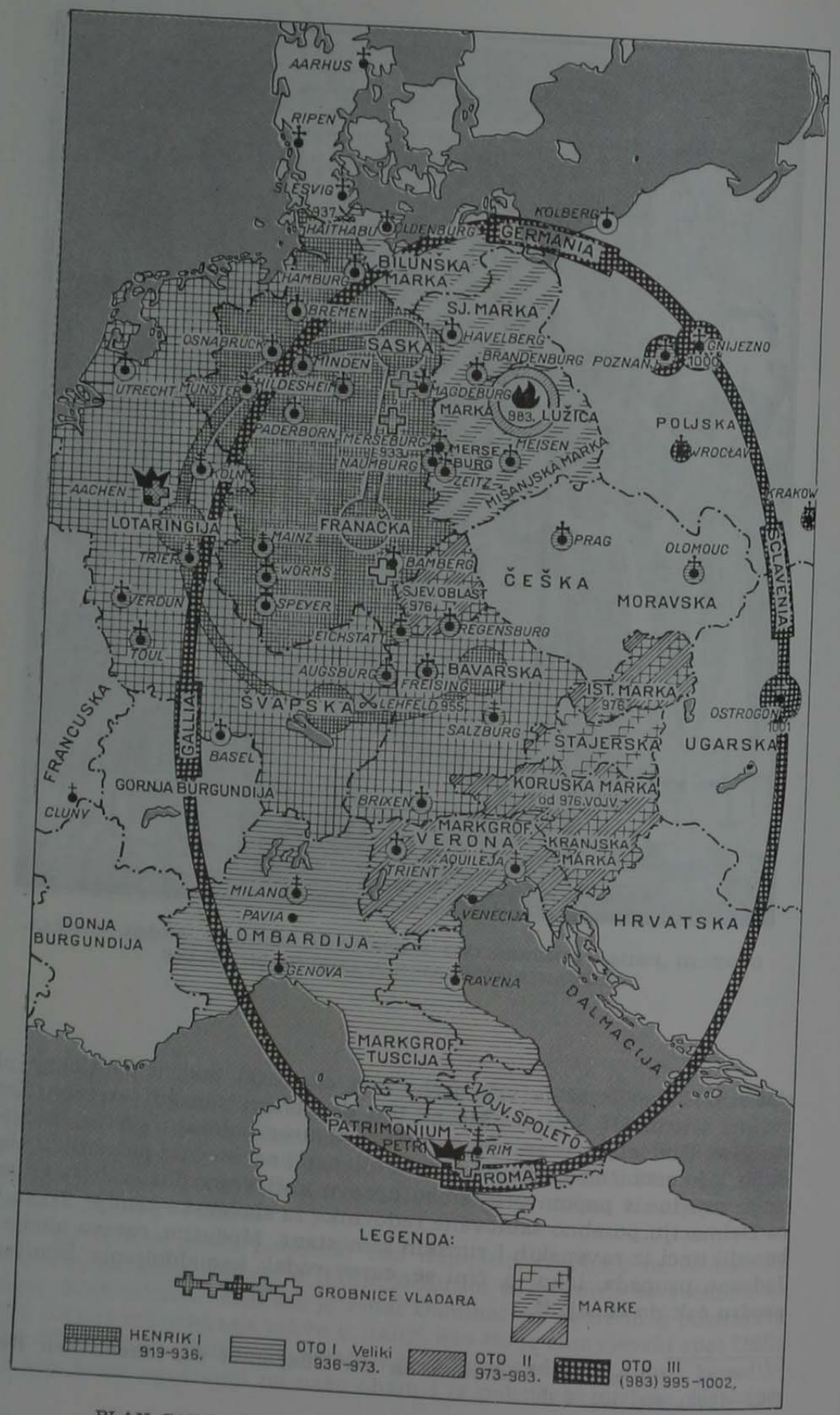

PLAN CARA OTONA III O OBNOVI RIMSKOG CARSTVA

Tražeći samoću koju je na našim otocima i na obali mogao naći u izobilju, Romuald je prema tradiciji boravio u Istri i ondje podigao nekoliko samostana. U Limskom kanalu ima još i danas »Grota sv. Rumalda« gdje je navodno on boravio.[39] Među Romualdovim učenicima posebno se ističe osorski biskup i zaštitnik grada Gaudencije (umro 1044. god.). Legenda o njegovu životu doduše pripovijeda da se zbog sukoba s nekim osorskim uglednim patricijem povukao u Ankonu gdje je osnovao samostan sv. Marije Portus Novus i neke druge samostane, ali će biti točnije da je, jednako kao i njegov učitelj, zazirao od samostanskoga života i da se povukao u samoću. Iako su Romuald i njegovi učenici odabirali osamljena mjesta, nije neopravdana pretpostavka da »su naše opatije nastale neposredno kao produženje akcije sv. Gaudencija i drugova na Osoru, koja je akcija opet imala svoje ishodište u Anconi«.[40]

Sudimo li prema oblicima redovničkih organizacija, onda možemo »samo za neke cenobije u Istri i na otoku Krku sigurno kazati da su formalno bili uklopljeni u organizaciju clunyjevaca, i to preko opatije sv. Benedikta de Palirono (ili Polirone) na rijeci Padu«. Cluny je u Italiji imao približno četrdeset priorata kojima je bio na čelu spomenuti samostan.[41]

Negdje u to vrijeme, dakle svršetkom X st., i benediktinski red na jadranskoj obali počinje nov život. Obnavlja se, kako se po svemu čini, zadarski samostan sv. Krševana (Grizogona). Pismeno svjedočanstvo o obnovi samostana bez sumnje je kasnije sastavljeno,[42] ali se ne može nikako sumnjati u njegovu historijsku jezgru. Ako je tradicija točna, onda je do obnove samostanskog života došlo nastojanjem zadarskoga patricijata. Prior Majo izjavljuje 986. god. da je on pozvao u crkvu sv. Krševana, u kojoj počivaju svečeve kosti, a koju su izgradili neki Fuskulo i prior Andrija na mjestu gdje je nekoć bio samostan, za opata Maja iz Monte Cassina. Možda se doista u XII ili XIII st. nije znalo točno kako je obnovljen samostan, pa je nepoznati sastavljač ove isprave unio pobrkane vijesti i ličnosti koje su i inače poznate iz falsificiranih isprava toga samostana.[43] Nije uostalom isključeno da je dolazak benediktinaca u Zadar u svezi s prije spomenutom talijanskom politikom njemačkih careva prije svega Otona III. I tako se sasvim pouzdano ne zna kada je Zadar došao pod vlast mletačkoga dužda, a spomenuta isprava o obnovi samostana ne spominje nikakvu vrhovnu svjetovnu vlast u Zadru (ni priora ni stratega).

---

[39] I. *Ostojić*, n. dj., str. 141.

[40] V. *Štefanić*, Opatija sv. Lucije u Baški, str. 83.

[41] I. *Ostojić*, n. dj., str. 113.

[42] Documenta, str. 21—22.

[43] Svakako je neobično da prior Majo poziva Maja iz Monte Cassina »una cum consensu nostre congregationis beati Chrisogoni« iako je sam u uvodu priznao da je nekadašnji samostan propao. Nema nikakva dokaza da je doista »koncem IX stoljeća jedan monah iz raspršene kasinske opatije došao u Zadar i da je ondje, vjerojatno u svojem rodnom mjestu, strogo po propisima sv. Benedikta, uredio već postojeći samostan sv. Krševana, ali ga nije podvrgao Monte Cassinu«, kako to tvrdi I. *Ostojić* u n. dj., str. 116.

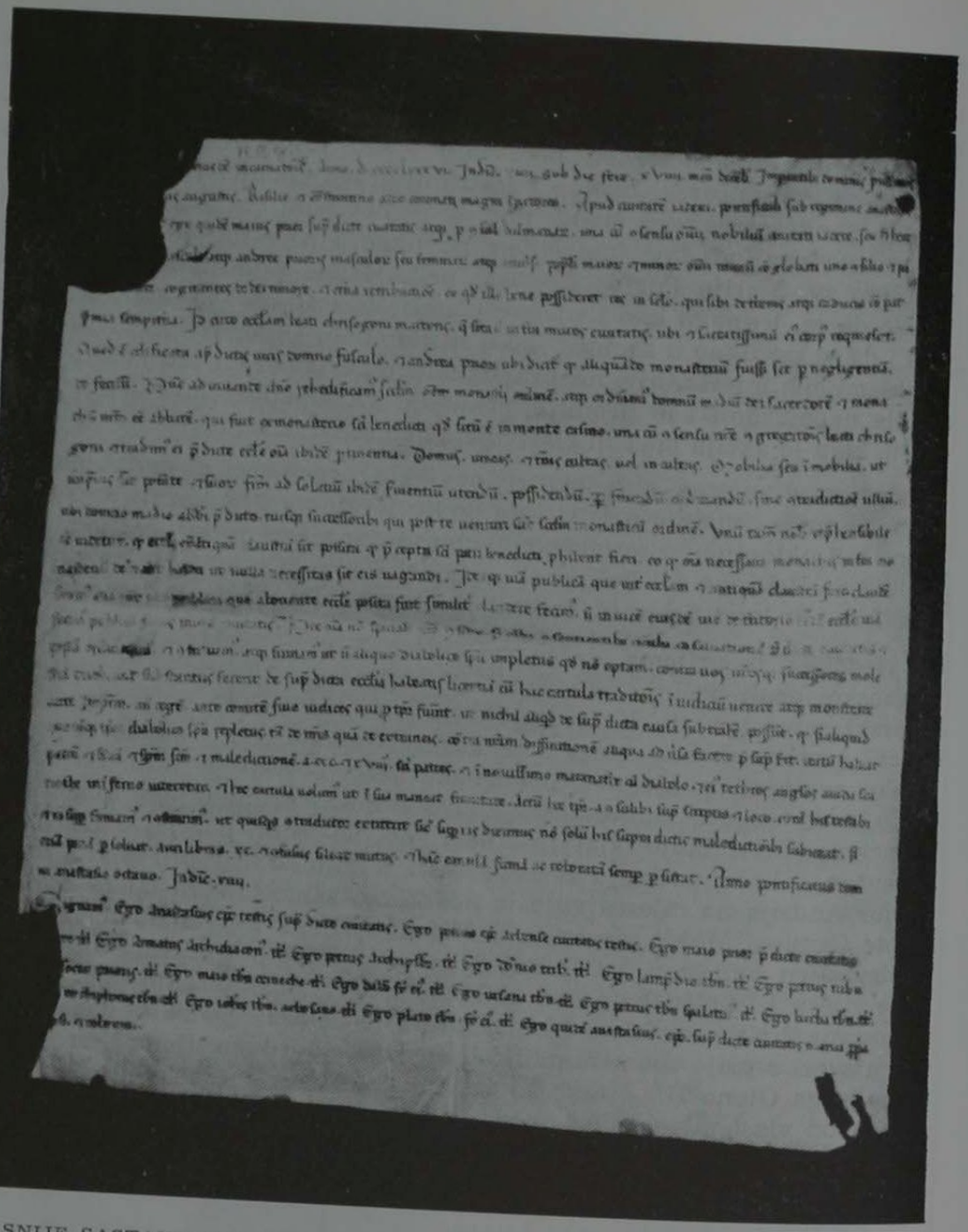

KASNIJE SASTAVLJENA PRIČA O OBNOVI SAMOSTANA SV. KRŠEVANA 986. GOD.

Ipak se o pravoj bujici benediktinskoga monaštva može govoriti tek u drugoj polovici XI st., prije svega na onom području koje je bilo pod utjecajem reformiranoga papinstva. To se jasno očitovalo već za dolaska papinskoga poslanika Majnarda 1060. godine. U njegovoj su nazočnosti osnovani biogradski samostani, i to muški sv. Ivana i ženski sv. Tome. Izgradnju je samostana sv. Ivana pomogao i Krešimir IV, ali su ga vjerojatno gradili sami benediktinci.[44] Kralj je zatim podijelio samostanu

[44] Documenta, str. 51. »Mea iussione et solatio, immo magis uestro labore inchoatur et perficitur«. Vidi i I. *Ostojić*, Benediktinci u Hrvatskoj II, str. 216—221, 240—242.

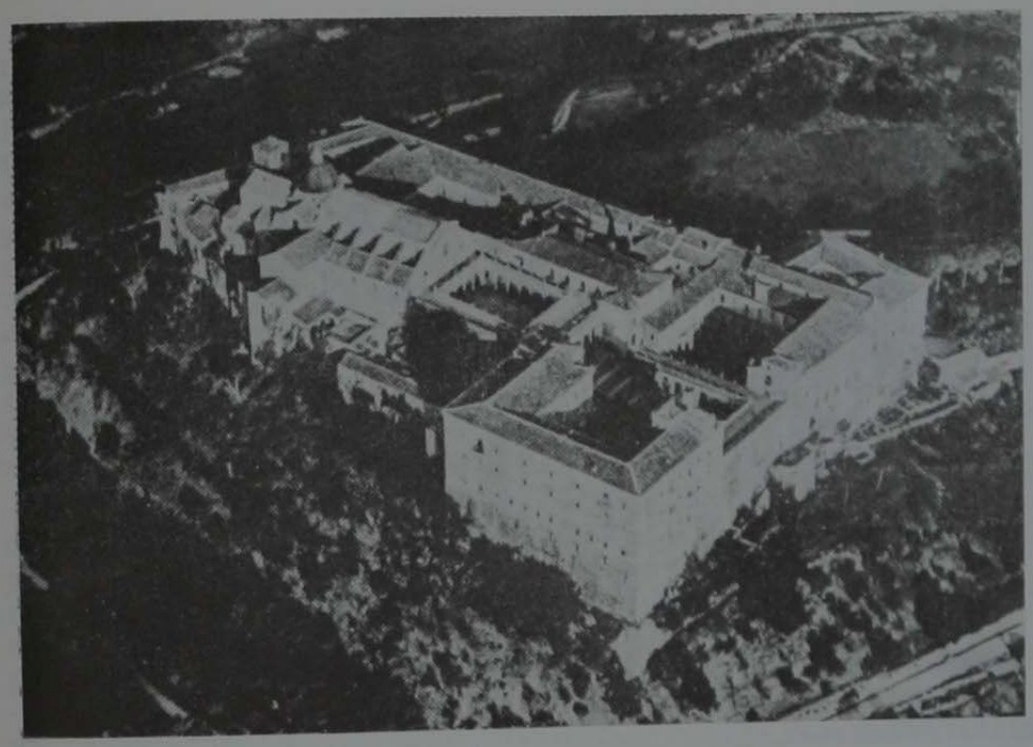

BENEDIKTINSKA OPATIJA MONTE CASSINO U ITALIJI
(PRIJE II SVJETSKOG RATA)

imunitet, ali ga nije mogao osloboditi od dužnosti podavanja biogradskome biskupu. Njemu su redovnici davali godišnje janje i bačvu vina.[45] Opatija je bila također oslobođena od bilo kakvih podavanja prema prioru.[46] U fundacijskoj ispravi, koja je u današnjem obliku nastala vjerojatno mnogo kasnije, ništa se ne govori odakle je došao prvi prior Andrija.[47] Čini se da nije pripadao reformiranom clunyjevskom centru, jer su clunyjevci obično osnivali priorate, a ne opatije. A svi benediktinski samostani koji nastaju u vrijeme Krešimira IV u dalmatinskim gradovima doduše su dosta male, ali samostalne opatije.[48]

[45] Documenta, str. 51—52. »Ego Cresimir rex tibi uenerabili abbati Andręe tuisque fratribus, tuoque monasterio... tribuo et concedo ita, ut premisso ęcclesiastico iure nulli homini subiugemini, nisi deo summo, cui vestram militiam deuouistis; uesterque monasterii sit absolutus ab omni fiscali tributo, excepto quod gratia karitatis in sollempnitatem eiusdem ecclesię episcopo loci ipsius agnus unus et ampulla uini largiens tribuatur«.

[46] »Et his largitis non episcopo, non priori uobis illicite ausu temerario liceat dominari«.

[47] I. *Ostojić*, n. dj., str. 217. vjerujući »nekom interpoliranom dokumentu«, tvrdi da je Krešimir IV pozvao i opata i monahe iz samostana na otoku Žirju, ali je očito riječ o proširenoj redakciji fundacijske isprave u koju je otok Žirje unesen zbog toga što se početkom XIV st. samostan borio za taj otok.

[48] I. *Ostojić*, Benediktinci u Hrvatskoj I, str. 113.

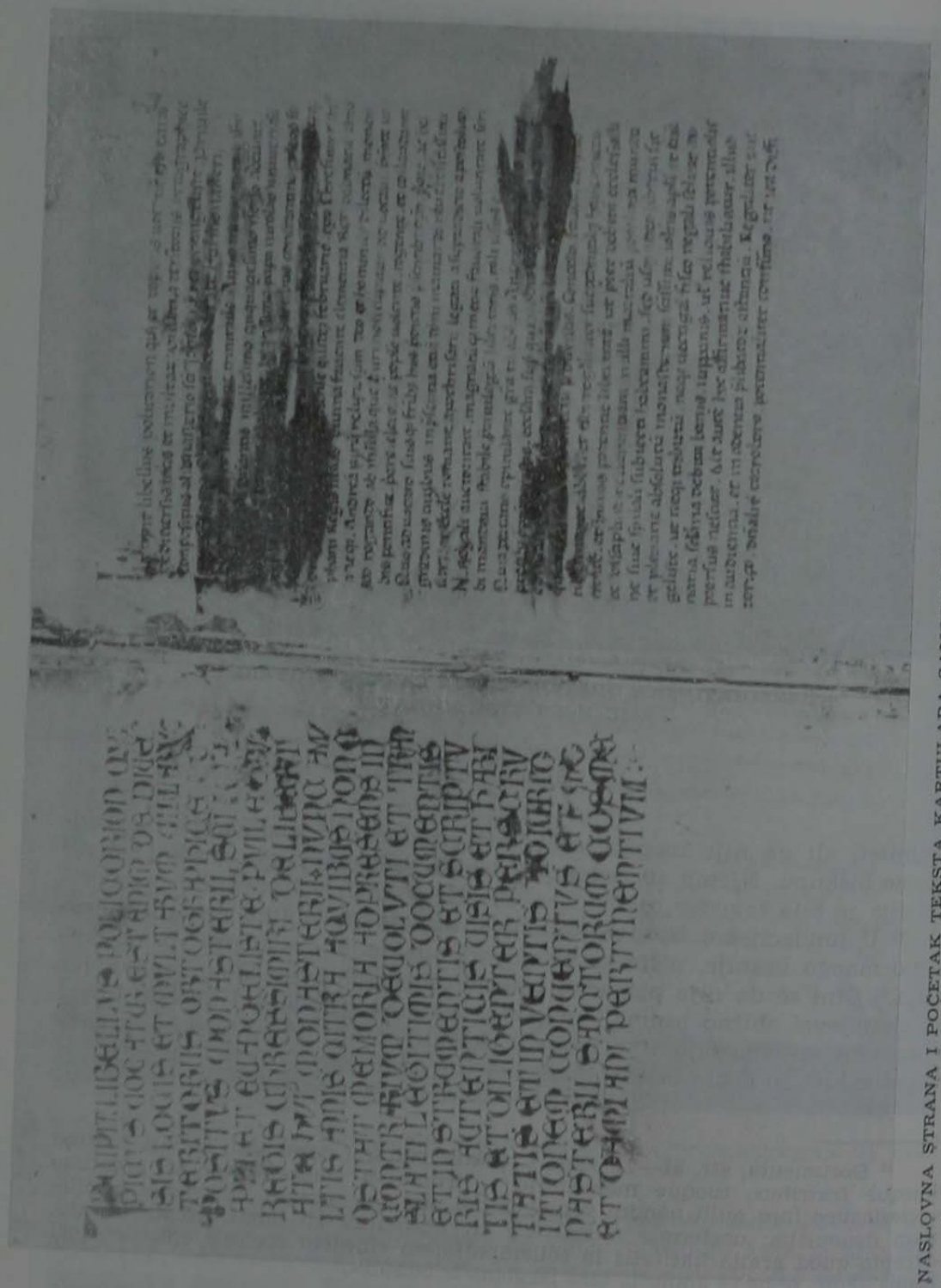

NASLOVNA STRANA I POČETAK TEKSTA KARTULARA SAMOSTANA SV. IVANA U BIOGRADU (POLICORION)

Rogovska opatija — tako se naziva biogradski samostan sv. Ivana po najvažnijem posjedu u Rogovu, nedaleko Biograda — bila je, čini se, bogato obdarena u vrijeme osnutka. Tobožnje kraljevske darovnice ubilježene u Policorion ili kartular toga samostana, sastavljene su, na žalost, tek u XIV st., kad je Policorion i pisan, pa se ne mogu razlučiti istinske darovnice od kasnijih dodataka. Samostanski pisar koji je sastavljao isprave prečesto tvrdi za posjede samostana da su to nekadašnje »terrae regales«.[49] Zbog nestašice izvornih podataka ne možemo ništa zaključivati o njihovoj veličini. Ni za jednu zemlju koju je samostan dobivao prigodom osnutka ili kasnije ne govori se u njezinoj veličini.[50] Mišljenje da je rogovska opatija osnovana kao glagoljaška, nema, čini se, dovoljno opravdanja.[51] Ako je točno da je taj samostan »od početka bio i benediktinski«, a sagrađen je baš 1059/60. i privilegiran pred papinskim poslanikom Majnardom, onda je gotovo isključeno da je bio glagoljaški.[52]

Istodobno kad Krešimir IV poziva benediktince na teritorij svoje države, biskupi dalmatinskih gradova na čelu sa splitskim nadbiskupom podižu muške i ženske samostane po svojim gradovima. Iako su fundacijske isprave dalmatinskih samostana iz druge polovice XI st. odreda kasnije nastale — nastale su u vrijeme kad su se s pojavom notarijata tek u posljednjim desetljećima XII st. počeli sastavljati kartulari i »darovnice« —, ipak je osnivanje ovih samostana historijska činjenica koja je u njima vjerno prikazana. Osnivači su benediktinskih samostana članovi gradskoga patricijata koje često predvode priori ili biskupi.

---

[49] Documenta, str. 53—54; CD I, str. 90—91.

[50] Neće biti točno mišljenje V. *Babića*, Historija naroda Jugoslavije I, str. 211—2. da je samostan stekao »od 1059 do 1085 oko 80 većih i manjih parcela zemlje, često sa šumom i pašnjacima« kao ni to da su »za nju redovnici izdali 330 solida, 8 konja, 2 krave, 5 ovaca i 5 jaraca«, a ne bismo se ni mogli složiti s tim da su to »goleme površine zemlje« koje su »prelazile iz ruku neposrednih proizvođača u ruke ljudi, koji su u seljacima bez zemlje dobivali jeftinu radnu snagu i živjeli od rente«. Ne valja zaboraviti da su tobožnje darovnice u Policorionu (tj. kartularu samostana sv. Ivana biogradskog) dobile većinom svoju danas poznatu formu u XIV st. Bit će također pretjerana tvrdnja I. *Ostojića*, Benediktinci II, str. 217. da je samostanu pripalo već za osnutka 36 sela.

[51] S obzirom na sve što je rečeno o radu reformnoga koncila u Splitu i o dolasku papinskih poslanika u Dalmaciju nemoguće je zamisliti da je rogovska opatija »osnovana kao glagoljaška« (I. *Ostojić*, Benediktinci glagoljaši, str. 19). Ostojić navodi u prilog svom mišljenju činjenicu da su se u rogovskoj opatiji sačuvale regule sv. Benedikta, ali bi ta činjenica mogla govoriti u prilog njegovoj pretpostavci samo tada kad bi on znao za provenijenciju te hrvatske regule. Naime, nije dovoljno utvrditi da je »jezik i tekst najstarijega sačuvanoga primjerka hrvatske regule, koji je nađen u opatiji sv. Kuzme i Damjana u Tkonu na Pašmanu... nastao u XI ili najkasnije u XII stoljeću« (n. dj., str. 20). Tako dugo dok se ne utvrdi kako je regula došla u Pašmanski kodeks — koji je iz XIV st. — može se samo nagađati gdje je nastala. Stoga i sam Ostojić priznaje tek toliko da »nije presmiono zaključiti da je prvi hrvatski prijevod regule sv. Benedikta nastao u nekom našem primorskom samostanu u XI stoljeću«. Teško je vjerovati da »se to dogodilo upravo oko 1059. g. kada se osnivao samostan u Biogradu na moru« (n. dj., str. 21), ako se uzme u obzir naprijed spomenuta podjela dalmatinskoga klera u to doba. O spomenutoj reguli vidi i I. *Ostojić*, Benediktinci III, str. 361—533.

[52] Vidi bilj. 51.

Čini se da je među tim novim opatijama najstarija ona sv. Petra na Rabu. Biskup Drago i prior Majo predaju 1095. god. »s čitavim narodom spomenutoga grada, plemenitima i neplemenitima« opatu Fulkonu dvije crkvice, sv. Petra i sv. Ciprijana da uz njih sagradi samostan na čast Krista, sv. Trojstva, bl. Djevice Marije i svih Svetih«. Opat je mogao pozvati redovnike i organizirati ih prema reguli sv. Benedikta. Crkvice su obdarene posjedima i pravom ribarenja u Supetarskoj drazi. Ni za ovaj se samostan ne zna kojoj je matici pripadao jer se u ispravi ništa ne kaže odakle je bio pozvan opat Fulko. Prema tradiciji on je došao iz zadarskoga samostana sv. Krševana.[53]

Pustinjaštvom talijanskih benediktinaca bez sumnje je bio oduševljen svećenik Ivan, Splićanin koji je na svoj trošak podigao prije 1050. god. ćeliju sv. Silvestra na Biševu da bi u njoj i sam provodio svoje dane kao redovnik. On je prije svoje smrti darovao celu tremitskom samostanu sv. Marije očito stoga što je tremitska opatija bila tada bliža Biševu od dosta udaljenih benediktinskih opatija Bizantske Dalmacije.[54]

Za razliku od benediktinaca koji bi se povlačili u samoću ili gradili samostane izvan gradskih zidina, benediktinke odabiru isključivo kao svoja sjedišta gradska naselja u Dalmaciji.[55] Ta je pojava razumljiva uzme li se u obzir da su ženske samostane podizali gradski plemići za svoje kćeri. Zanos koji je zahvatio reformirano redovništvo urodio je bogatim plodom u svima kopnenim gradovima Donje Dalmacije. Jedan za drugim podižu se samostani u Zadru, Trogiru i Splitu.

U Zadru nastaju začeci kasnije opatije sv. Marije, najvećeg ženskoga samostana u Dalmaciji. Osniva ga Cicha, koja je nakon umorstva muža odlučila da postane redovnica pa je po savjetu biskupa i priora počela sakupljati oko sebe prve redovnice. Njezin dugogodišnji požrtvovan rad na prikupljanju posjeda i na izgradnji samostanskih zgrada i nove crkve bio je napokon okrunjen uspjehom potkraj stoljeća.[56] Oko 1091. god. prilikom

---

[53] Documenta, str. 56—59; CD I, str. 85—86. I. *Ostojić*, Benediktinci II, str. 120. i d.

[54] M. *Barada*, Dinastičko pitanje, str. 177; I, *Ostojić*, n. dj., str. 374.

[55] I. *Ostojić*, Benediktinci I, str. 124.

[56] Pošto je u ispravi iz 1066. god. (Documenta, str. 65—66; KSM, str. 241—242) ispričala kako je ostala sama s dvije kćeri i odlučila da sa starijom osnuje samostan i pošto je dobila crkvicu sv. Marije »ante portam Bellate«, Cicha je — u nastavku teksta koji je ovdje prekinut, jer su istrgnuta dva lista — dala pribilježiti što je sve u svoje vrijeme nabavila za samostan. Prije svega, od svoga i Vekenegina, tj. starije kćeri, novca otkupila je kuće koje su bile uz crkvicu; zatim joj se priključila domna Dabra sa svojom unukom i ona je predala Cichi svoju kućicu uz zapadnu stranu crkvice. I »domnus Untio« je došavši u samostan dao Cichi ne samo svoj alodij, također u tom sklopu posjeda, nego i 12 solida. Cicha je zatim kupila za 15 solida vrt pred crkvicom i na tom je mjestu sagradila hospicij (domus fratribus et hospitibus). Najzad, prva je nadstojnica kupila tri četvrt kuće »post pinaculum templi«, dok je ostatak te kuće donijela u samostan Marichina, kći Madija Sege. Šteta što nam je zbog istrgnuta lista iz kartulara nemoguće utvrditi što je sve Cicha nabavila za crkvicu sv. Marije. Od čitava popisa stvari danas je sačuvan samo ostatak u kojemu se nabrajaju nabavljene knjige i još neke manje crkvene stvari (KSM, str. 242).

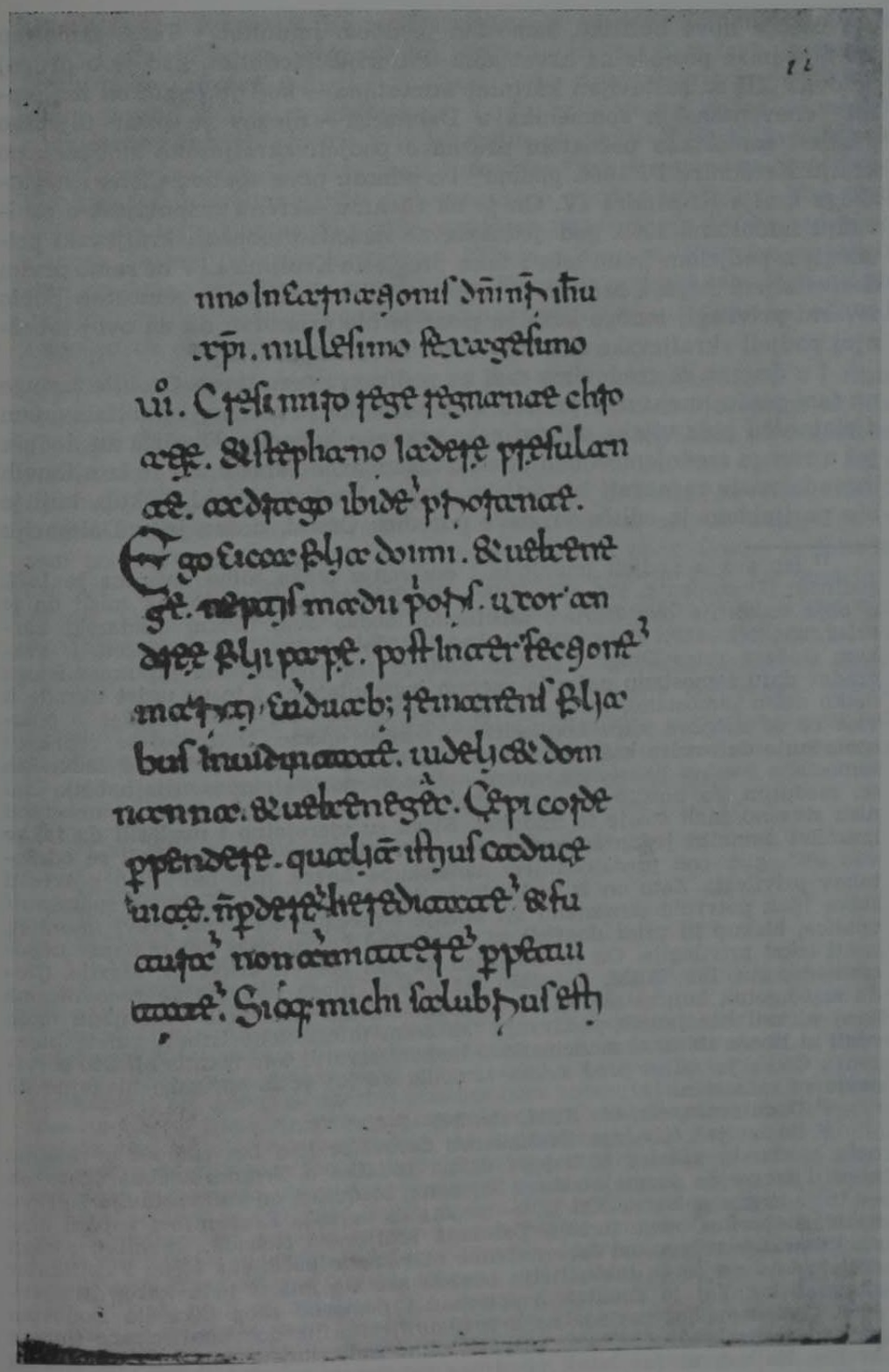

PREDSTOJNICA CICHA PRIČA O OSNUTKU SAMOSTANA SV. MARIJE

posvećenja nove bazilike, samostan je dobio imunitet.[57] Tada samostan još nije imao posjede na hrvatskom teritoriju. Međutim, kad je u drugoj polovici XII st. sastavljan kartular samostana — koji je jedan od najljepših beneventanskih spomenika u Dalmaciji — njegov je pisar uljepšao prošlost samostana poznatom pričom o podjeli »kraljevske slobode« po kralju Krešimiru IV 1066. godine[58] i o odnosu prve opatice Ciche i hrvatskoga kralja Krešimira IV. On je na Cichinu iskrenu pripovijest o osnivanju samostana 1066. god. jednostavno nadodao tobožnji kraljevski privilegij s podjelom imuniteta i tako proglasio Krešimira IV ne samo prvim darivateljem nego i bratom prve predstojnice. Kako je samostan dobio stvarni privilegij mnogo kasnije, pisar je bio primoran da dâ ovoj tobožnjoj podjeli »kraljevske slobode« dosta neobičan sadržaj.[59]

I u drugim se gradovima radi na podizanju samostana. Osobite zasluge na tom poslu imaju dva prelata koja su, kako je rečeno, ispunila svojom djelatnošću pola vijeka dalmatinske crkvene historije. Obojica su doduše još u ranom srednjem vijeku postala legendarne ličnosti, ali se iz njihovih legenda može razabrati historijska jezgra. Ivan, trogirski biskup, koji je bio porijeklom iz odlične rimske porodice Orsini, došao je u Dalmaciju

[57] Isprava o podjeli imuniteta i darivanju otoka Silbe datirana je 1072. godinom (Documenta, str. 157; KSM, str. 250—251), ali V. Novak misli da je u obje redakcije ove isprave falsifikator dodao ovaj datum (Zadarski kartular, str. 168—169). Zato ispravu, kao i Rački, datira 1091. godinom. U svakom slučaju prior Drago i biskup Andrija »sa svećenstvom i pukom istoga grada« daju samostanu najprije »ueram ingenuitatem« i to uz uvjet ukrade li netko nešto samostanu, pa makar to bio i komad sira, bit će proklet, a polovica će se njegove kuće konfiscirati u korist općine. U drugoj se redakciji spomenute darovnice kaže da je to imunitet koji nema ni jedan od zadarskih samostana (ueram libertatem, quam nullus ex nostris monasteriis habet). Čini se, međutim, da biskup i prior podjeljujući takvu slobodu svome samostanu nisu stvarno znali što je to imunitet. Stoga su vjerojatno i naglasili da takav imunitet nema ni jedan samostan. No, crkveni sabor u Zadru, koji se održavao 1095. god. pod predsjedanjem nadbiskupa Lovre, nije bio sklon potvrditi takav privilegij. Zato on iz njega briše odredbu o krađi. Kako je spomenuti sabor ipak potvrdio samostanu sv. Marije i predstojnici Cichi pravi imunitet, opatica, biskup ili prior donijeli su očito pred Lovru neki danas nama nepoznati tekst privilegija. On je bio izdan na dan posvete crkve sv. Marije. (Documenta, str. 159; KSM, str. 255.) Na osnovi njega dopušta se redovnicama da sav imetak koji se sastoji od njihovih baština darovanih samostanu može ovaj uživati bez javnih podavanja (ab omni infestatione tributi quiete uiuerent, ut libere ab omni mancipatione humani seruitii toto mentis affectu seruirent). Cicha je zatim pred svima zamolila da joj se iz općinske blagajne dâ nešto za samostan.

[58] Documenta, str. 66; KSM, str. 243—244.

[59] Sastavljač tobožnje Krešimirove darovnice ima bez sumnje u rukama neki vladarski katalog iz kojega uzima podatke o Trpimirovićima. Zato on unosi i dragocjen podatak o duxu Stjepanu. Međutim, on kad sastavlja ispravu — to je druga polovica XII st. — ne zna da se tada Krešimirovi župani nisu nazivali comites, nego iupani. Tobožnja kraljevska sloboda, imunitet, sastoji se, kao što je rečeno, od četverostruke nadoknade počinjene štete. Falsifikator dodaje i to da će se prekršitelju oduzeti sve što ima. I to u korist kraljevskoga fiska. Taj je dodatak nepotreban i nemoguć zbog toga što samostan 1066. god. nema još posjeda na hrvatskom teritoriju, dok konfiscirano imanje na zadarskom području može pripasti samo zadarskoj općini, a ne hrvatskom kralju. Najzad, ni završetak tobožnjeg privilegija ne može biti sastavni dio vladarske isprave, jer darovnice vladara ne podliježu crkvenoj potvrdi. Vidi N. *Klaić*, Problem vrhovne vlasti, str. 156; protivno mišljenje V. *Novak*, Zadarski kartular, str. 134. i d.; I. *Ostojić*, Benediktinci II, str. 73. i d.

s kardinalom Ivanom.[60] Na molbu trogirskih građana postao je, iako još vrlo mlad, biskupom. Legenda mu pripisuje ne samo stišavanje borbi u gradu nego i svetačka djela.[61] A i sam Toma Arhiđakon opisujući njegov odnos prema splitskom nadbiskupu Lovri priznaje da ga je on osobito cijenio zbog toga što je bio »vir litteratus et bonus«.[62] Približno jednako opisuju ga i »Žića«, tj. »Vita beati Johannis«.[63] Na njegov je nagovor nekoliko trogirskih građana 1064. god. prepustilo crkvicu sv. Dujma kod gradskih vrata redovnicima da ondje osnuju samostan. Tako je osnovan samostan sv. Dujma odnosno kasnije sv. Nikole u Trogiru. Petorica su trogirskih građana dopustila da predstojnica Eufemija podigne samostan, ali pod uvjetom da oni budu patroni samostana. Redovnice su dobile na uživanje i zemlju uz obalu.[64]

Ništa manje nije bio zaslužan za podizanje crkvenog i uopće kulturnog života u gradu splitski nadbiskup Lovro. Toma se vjerojatno za njegov opis služi legendama koje su danas izgubljene; ali Toma je u splitskoj crkvi kao i izvan nje nailazio na bogate plodove Lovrina rada. U crkvi se među blagom koje je Lovro, kako Toma priznaje, povećao, moglo vidjeti srebrno posuđe. Izradio ga je neki Lovrin servus kojega je on sam poslao u Antiohiju da ondje izuči zlatarski obrt. Lovro je također zadržao u Splitu Adama Pariškog, pjesnika koji je išao na studije u Atenu. On je na Lovrin nagovor i molbu prepjevao Muke (Passiones) sv. Dujma i Anastazija u stihovima i u himnama.[65] Uz sudjelovanje svećenstva i laika — Valizze priora i patricijata — vrijedni nadbiskup osniva ženski samostan sv. Benedikta. Kasnije sastavljena osnivačka isprava svjedoči da je i tome samostanu podijeljen imunitet: samostanske su lađe oslobođene poreza, redovnicama je osiguran jedan dio prihoda od ribara, a podijeljeni su im također posjedi oslobođeni od poreza.[66]

[60] M. *Barada*, Prilozi kronologiji, str. 198. To je bilo 1063. god.

[61] Documenta, str. 449. i d.

[62] Thomas, str. 48.

[63] Priručnik izvora I, str. 565. i d.

[64] Documenta, str. 63; I. *Ostojić*, Benediktinci II, str. 282. i d.

[65] Thomas, str. 48. i d.

[66] Documenta, str. 76, 77; CD I, str. 110—112. »... sit illud prelibatum ... monasterium ita liberum et absolutum ab omni sęculari nexu, ab omnique pac-cione securum, quemadmodum monasterium protomartiris Stefani a nostris antecessoribus statutum et ordinatum uidetur ... Ad hec stabiliuimus, si habuerint nauigia sine comercia eant et redeant; piscatores girrum sibi galetam prebęant 1; alii autem piscatores singulos cum habuerint deferant pisces. Quodque nauigium frumenta deferens, singula modia contribuant ... De sororibus autem, quę nunc domino seruiturę ibi ingrediuntur uel que eodem inuitatę ingressurę aderint suis facultatibus immo et territoriis, libera cuncta, quę in prephato monasterio optulerint, territoria uolumus adesse ab humano cuncto seruitio, scilicet ab illo quod uulgo ziurum dicitur. Uerum tamen et hoc, quod sibi iniunctum est a nobis, gracia honoris nostrę metropolis ęcclesię in presibus librarum et duas oblatas tantum offerant in tributum. Dein uero nulli subiacipua festiuitate, uidelicet beatissimi Domnii, duos quippe cereos singularum ceat tributo, nulli ui subsistat, nisi gracia dileccionis et munere oracionis«. Iz gornjeg se teksta jasno razabire kolika je sličnost između autentičnog privilegija što ga je dobio zadarski samostan sv. Marije od zadarskoga biskupa i priora i ovoga privilegija. Imunitet se nedvojbeno u jednom i drugom slučaju sastoji od oprosta od javnih podavanja i dužnog podavanja najvišoj crkvenoj gradskoj vlasti. Samostan sv. Benedikta je dobio još jedan dio javnih podavanja.

Za muški benediktinski samostan sv. Stjepana »pod borovima« (sub pinis) ne zna se sigurno kad je nastao.[67] Prema podacima kartulara toga samostana koji je sastavljen tek u drugoj polovici XIII st., čini se, kao da je Sveti Stjepan stariji od Svetog Benedikta.

Nitko dakle ne može poreći da je benediktinski red postepeno osvajao dalmatinsku obalu, ali ne valja pretjerivati u ocjeni širine i dubine novoga zamaha. Činjenica da su benediktinci osvajali samostane i ćelije na hrvatskom i dalmatinskom teritoriju ne uključuje sama po sebi, npr. postojanje benediktinskih skriptorija. Stoga se često griješi i možda nehotično pretjerava kad se želi dati pregled kulturnog djelovanja naših benediktinaca. Prije svega nisu uvijek bila ista središta iz kojih su dolazili. Za neke se opate uopće ne zna odakle su došli. Izričita svjedočanstva o neposrednoj vezi s montekasinskim centrom rijetka su. A upravo nas on zanima radi beneventane, kako se zove pismo VIII i IX stoljeća, koje je rezultat kaligrafiranja prekarolinške minuskule montekasinskog skriptorija.[68] Budući da na našoj obali nije ni prije osnivanja benediktinskih samostana bilo samostalnih skriptorija, dolazila su k nama pisma koja su nastala u susjednoj Italiji. Od VIII st. dalje u nekim se krajevima postepeno napušta rimska kurzivna minuskula koja se kaligrafira i daje talijansku prekarolinšku minuskulu, karolinu i beneventanu.

S potpunim pravom možemo očekivati da će spomenuta pisma prije ili kasnije prodrijeti i na našu obalu; ali historiografija se još nije složila u mišljenju kada se to dogodilo. Polazeći sa stajališta da je stoljetna kultura Dalmacije dovoljan dokaz za primanje kulturnih vrednota odmah u časovima kad su se one rađale, nastojalo se »i bez pozitivnih sačuvanih fakata« dokazati »da je i Dalmacija iza rimske kurzive upoznala beneventanu, barem u ono vrijeme kad je k njoj stala prodirati sa sjevera karolina«. Dalmacija je tobože »imala u sebi životne preduvjete da minuskulu, koja će joj se prenijeti iz Italije, zdravo i samostalno dalje razvija i bez utjecaja bilo kojega centra pisarskoga, bio to Bari, Trani ili koja mu drago opatija«.[69] Takvu teoriju o autohtonom daljem razvijanju beneventane na dalmatinskom tlu podupiru tobože kasniji odnosi s montekasinskim središtem.[70]

Ali stvarni razvitak pismenosti i pisma u Dalmaciji tekao je posve drugačije. Prije svega, za utvrđivanje upotrebe nekog pisma na određenom području nisu dovoljan dokaz pronađeni rukopisi ako se ne može dokazati da su oni zaista nastali u tome kraju. Za prekrasan Evangeliarium spalatense koji je pisan poluuncijalom iz svršetka VIII st.[71] nije moguće dokazati da je »najstariji dalmatinski rukopis«. Latinitet i ortografija u njemu nisu osobitost samo Dalmacije, a nota o sv. Dujmu uz Evanđelje sv. Ivana upravo isključuje, a ne dokazuje ili potvrđuje splitsku proveni-

[67] I. *Ostojić*, Benediktinci II, str. 319.

[68] M. *Barada*, Dvije naše vladarske isprave, str. 19.

[69] V. *Novak*, Scriptura beneventana, str. 33.

[70] V. *Novak*, Latinska paleografija, str. 146.

[71] V. *Novak*, Evangeliarium Spalatense, str. 40; *Isti*, Pojava i proširenje karolinške minuskule, str. 10. i d.

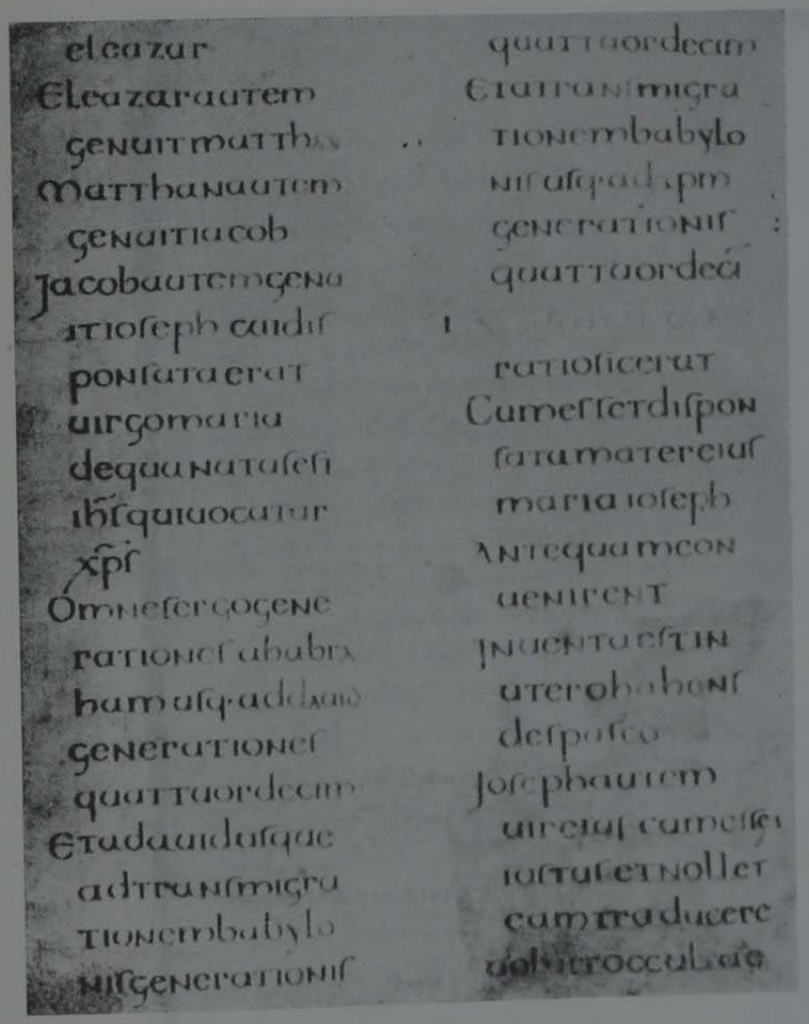

SPLITSKI EVANĐELISTAR

jenciju rukopisa. Za splitsko porijeklo rukopisa ne može biti dokaz ni transkripcija Ivanova grčkoga evanđelja latinicom jer takvih »terena na kojima su se tako očito sukobile dvije kulture, zapadna (latinska) i istočna (grčka)« nije potkraj VIII st. bilo samo u Dalmaciji.[72] Zato je mnogo vjerojatnije mišljenje da je taj dragocjeni rukopis nastao u sjevernoj Italiji. Rječiti svjedoci stvarne upotrebe toga rukopisa i pismenosti u Dalmaciji u XI st. jesu pripisi pisani karolinom i beneventanom. Koliko je značajno to da krčki biskup Petar unosi na početak zakletve što je daje splitskom nadbiskupu Lovri riječi »ego Petrus« karolinom, dok ostatak teksta piše druga ruka beneventanom! Taj je zapis uz Valunsku ploču (vidi str. 401) i uz najdragocjeniji dalmatinski karolinški spomenik, tj. početak kartulara samostana sv. Petra u Selu, ponovo dokaz o istodobnoj upotrebi karoline i beneventane na dalmatinskom tlu.

[72] Stoga i D. *Kniewald*, De Evangeliario Spalatensi, str. 408. i d. zastupa mišljenje da je splitski evanđelistar iz sjeverne Italije.

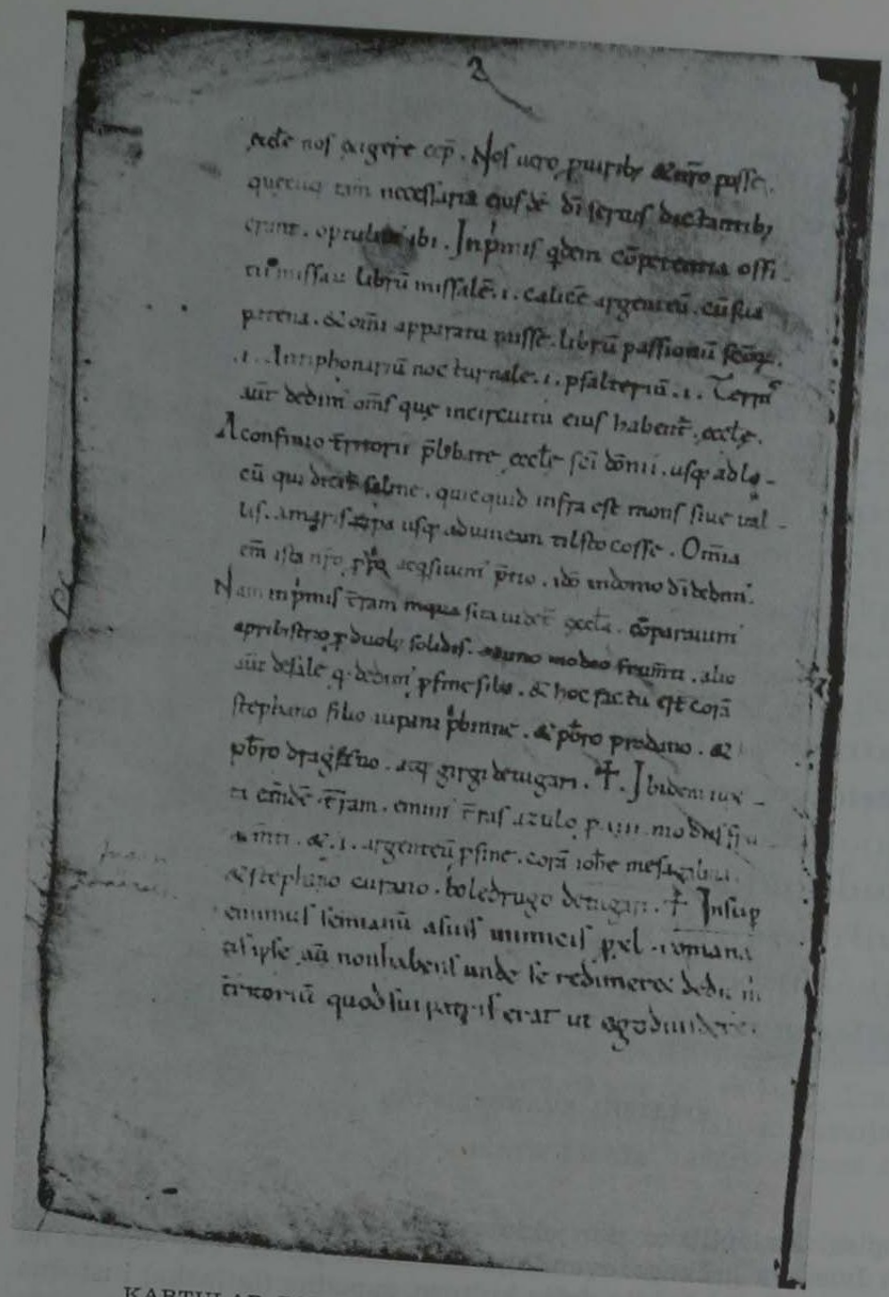

KARTULAR SAMOSTANA SV. PETRA U SELU
(KAROLINA, XII ST.)

Da bismo utvrdili kad je beneventana mogla prijeći u Dalmaciju, valja imati na umu razvitak pismenosti u Monte Cassinu, samostanu u kojem je ona nastala. Beneventana se ondje formira između 717. i 883. godine. Kako je to doba kad »apsolutno nema nikakve secesije iz Montecassina«, to »sa tom novom vrsti minuskule ... pišu u to doba jedino i samo u montecassinskom skriptoriju i nigdje drugdje«. God. 883. srušili su opatiju Arapi, pa redovnici sele u Kapuu, tako da »sve do osamdesetih godina X st. nema samostanske, a time ni paleografske šire diaspore montecassinskih redovnika«. Tek u posljednjem desetljeću X st. (zbog opata

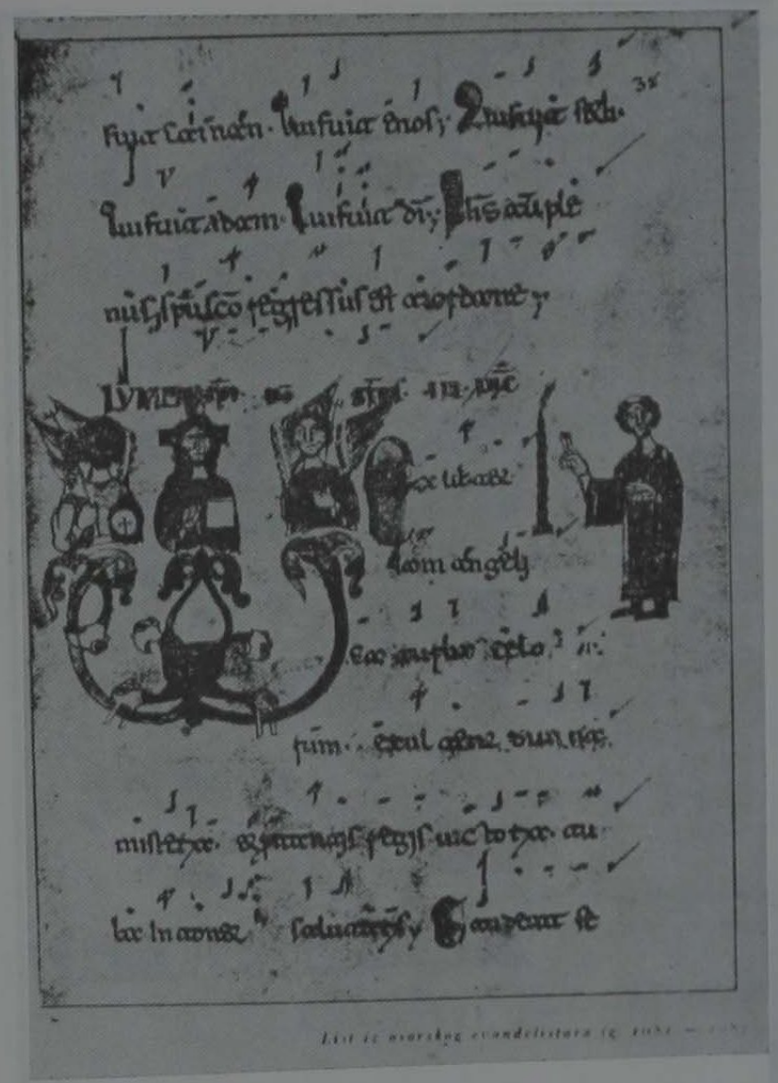

OSORSKI EVANĐELISTAR

Mansona) monasi su se razbježali na sve strane. Zato ne postoji prije XI stoljeća »u našim stranama nikakav bilo rukopisni bilo koji drugi spomenik po kojemu bi se dalo bar naslućivati da je kod nas bila beneventana prije svršetka X st.«. S takvim je mišljenjem u skladu i oblik dalmatinske beneventane. Dok ona ima na talijanskom tlu genetički razvitak, u Dalmaciji je ostala sve do nestanka, tj. do druge polovice XIII st., takva kakva je bila kad je na prijelazu u XI st. prenesena iz Monte Cassina.[73]

Kao kaligrafsko pismo beneventana ostaje pismo knjižne upotrebe. Beneventanom se ne piše na kamenu kao karolinom. Iz druge polovice XI st. sačuvano je nekoliko dragocjenih beneventanskih izvora za koje se može utvrditi vrijeme i mjesto postanka. Prije svega, 1081. ili 1082. god. nastaje u Osoru Evangeliarium absarense koji »pripada dobrom skripto-

[73] M. *Barada*, Dvije vladarske isprave, str. 17. i d.

VEKENEGIN EVANĐELISTAR

riju dalmatinske beneventane«. Taj je rukopis nastao u skriptoriju samostana sv. Nikole na Osoru. Za nas je osobito važan jedan njegov dio, Exultet, zbog toga što se u njemu spominje uz cara i njegovu vojsku i kralj.[74] To je mogao biti samo Zvonimir. Evangeliarium je bogato iluminiran.

I u Zadru je napisan, vjerojatno po želji predstojnice samostana sv. Marije Vekenege, kćerke i nasljednice prve predstojnice Ciche jedan evangeliarium (nazvan Vekenegae). I on je iluminiran, a napisan je vjero-

[74] V. *Novak*, Nova kategorija, str. 46, 47.

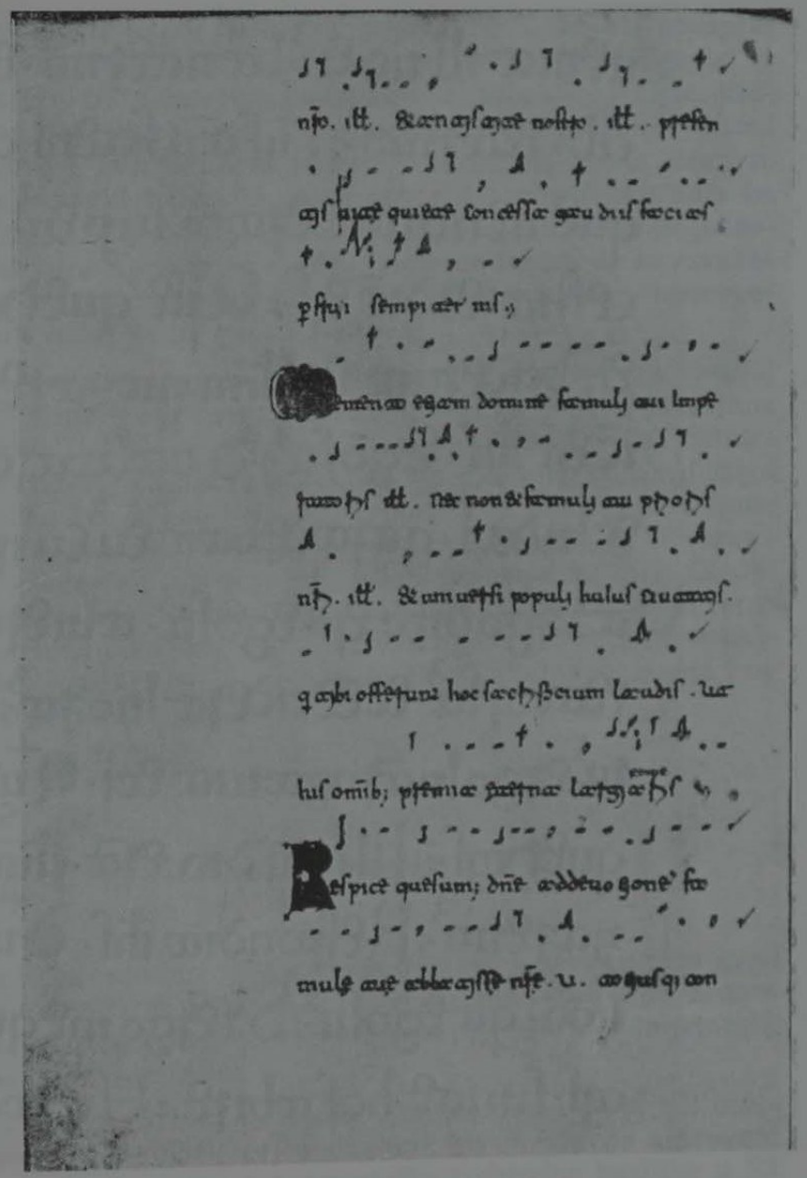

VEKENEGIN EVANĐELISTAR

jatno oko 1096. god. Tada nastaje u Zadru još jedan evanđelistar, kojemu su dodane laudes, svjedočanstvo o Kolomanovoj vlasti nad Zadrom.[75]

Prvim desetljećima XII st. pripada prvih 10 folija kartulara samostana sv. Petra u Selu koje su pisale dvije ruke karolinom. Čini se da su pisari ovoga dijela kartulara bili pod utjecajem nekoga beneventanskoga skriptorija.[76]

[75] N. dj., str. 58.

[76] V. *Novak* - P. *Skok*, Supetarski kartular, str. 120. i d.

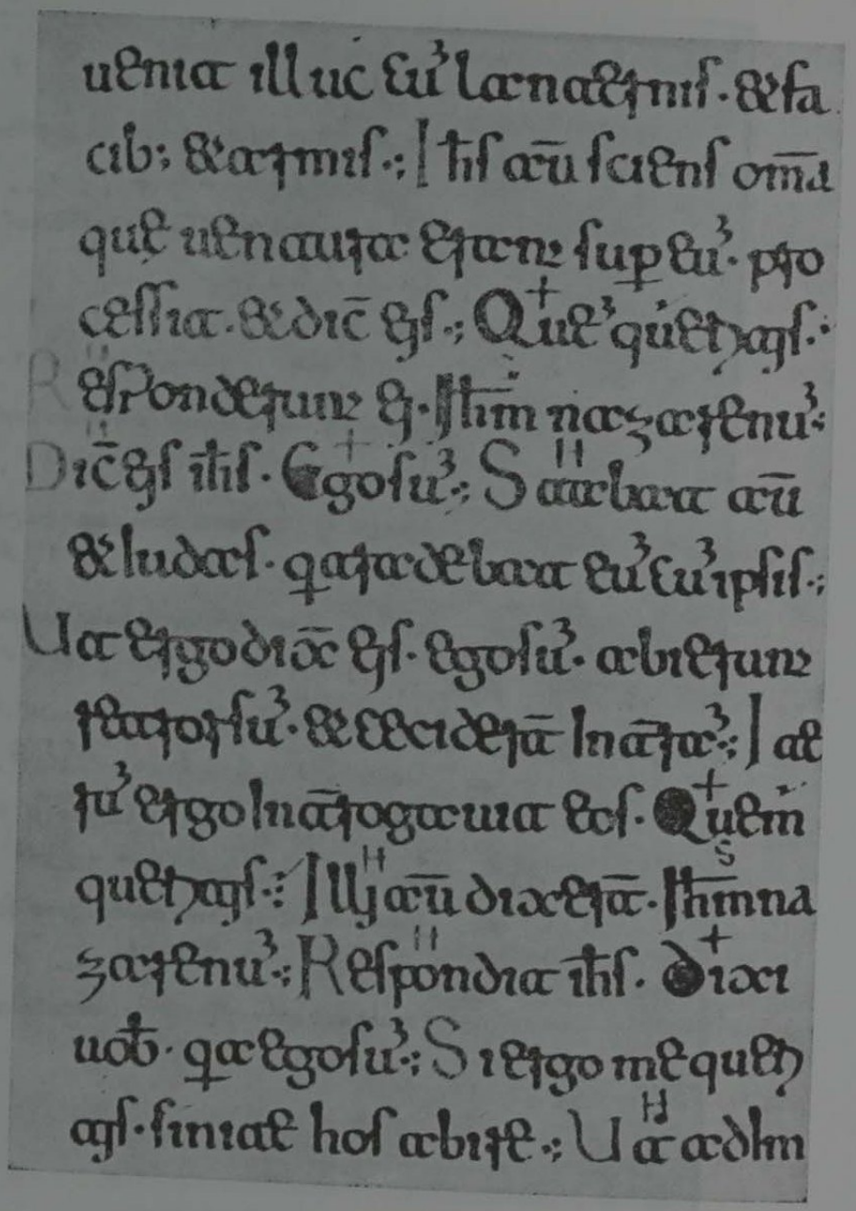

ZADARSKI EVANĐELISTAR

Dosadašnji je pregled pismenosti pokazao da je ona bila vezana za samostanska središta. Zato se postavlja pitanje što je s pismenošću na vladarskom dvoru Trpimirovića. Je li zaista postojala hrvatska dvorska kancelarija koja je izdavala vladarske darovnice? Iz prilično dobro poznate činjenice u nauci o tome kako ni jedna vladarska isprava nije sačuvana u originalu nisu se dosad željeli povući zaključci koji se sami nameću. Ako se, kako se tvrdi, sačuvala samo darovnica Krešimira IV u korist samostana sv. Ivana u Biogradu — što nije točno — kako je moguće da se od tridesetak isprava nije sačuvao ni jedan original? Krešimirova je darovnica tobože pisana »kancelarijskom karolinom«. Kad bi ta pretpostavka bila točna, onda bismo morali očekivati da je i poneka druga

Krešimirova darovnica pisana u takvoj kancelariji. No, u preostalim ispravama nema traga ni kancelariji ni karolini jer su isprave prijepisi iz beneventanskih kartulara dalmatinskih samostana. Stoga je, čini se, uzalud učinjen napor oko utvrđivanja pisma kojima su tobože bili pisani originali Trpimirove i Muncimirove isprave.[77] Zasad se doista moramo zaustaviti na pretpostavkama; možemo tek govoriti o mogućnosti koja se, dakako, ne može zasad ni dokazati ni pobiti. U današnjem je stanju paleografskog istraživanja ne samo smiono nego i netočno tvrditi da se »svakako karolinška minuskula od svojih prvih početaka takmičila s beneventanom u Dalmaciji kako je to bilo u Italiji«.[78]

Zaista ne dobivamo ništa pribrajamo li tuđe kulturne tekovine svojoj sredini. U pitanju pismenosti, kao uostalom i u tolikim drugim pitanjima za narodne dinastije, Dalmacija je i smetala i pogodovala razvitku kulturnoga života u Hrvatskoj. Kočila je autohtoni i samostalni kulturni život Hrvata u tom smislu što je kao kulturnije područje privlačila naše ljude u svoju sredinu. Pogodovala je, naprotiv, što je omogućivala Hrvatima da se u njezinim gradovima iživljavaju u svima granama kulture. Gledajući na razvitak pismenosti ili kulture uopće s toga stajališta, teško ćemo moći povući granicu između »našega« = hrvatskoga i »stranoga« = dalmatinskoga, jer kultura, kao što je spomenuto na početku, ne poznaje i ne priznaje političke granice.

3. *Postepeni prijelaz na ranu romaniku*

Jedanaesto stoljeće nije donijelo samo procvat duhovne kulture nego u to doba prodire i novi izraz u umjetnosti. Ta je pojava novih elemenata tako snažna da se može govoriti o kvalitetno novom izrazu u umjetnosti, tj. o prijelazu na ranu romaniku.[79]

Bilo bi pretjerano tvrditi da su benediktinci jedini pridonijeli oživljavanju nekih antičkih oblika (npr. u plastici), ali je odavno s pravom postavljena tvrdnja da je pojava ranoromaničke trobrodne bazilike u XI st. vezana u velikoj mjeri za benediktinski red i njegovo proširenje po čitavoj jadranskoj obali.[80] Međutim, činjenica da trobrodne bazilike, čak i vrlo velikih razmjera niču i u takvim mjestima koja se ne mogu neposredno povezivati s radom benediktinaca, ukazuje na djelovanje i drugih elemenata na polju arhitekture i umjetnosti uopće. Takav je element npr. uspostava biskupije u Hrvatskoj za Zvonimira i s tim u svezi usredotočivanje crkvenog života oko Knina. Upravo u njegovoj bližoj okolici otkrila su arheološka iskapanja niz bazilika od kojih je jedna — na lokalitetu

[77] M. *Barada*, Dvije vladarske isprave, str. 84. misli da je »original Trpimirove isprave bio napisan rimskom kurzivnom minuskulom, a Mucimirov karolinom, pošto beneventana ... ispada iz svake kombinacije«.

[78] V. *Novak*, Latinska paleografija, str. 221.

[79] Vidi M. *Prelog*, Pregled razvoja umjetnosti, str. 96.

[80] Lj. *Karaman*, Iz kolijevke, str. 62. i d.

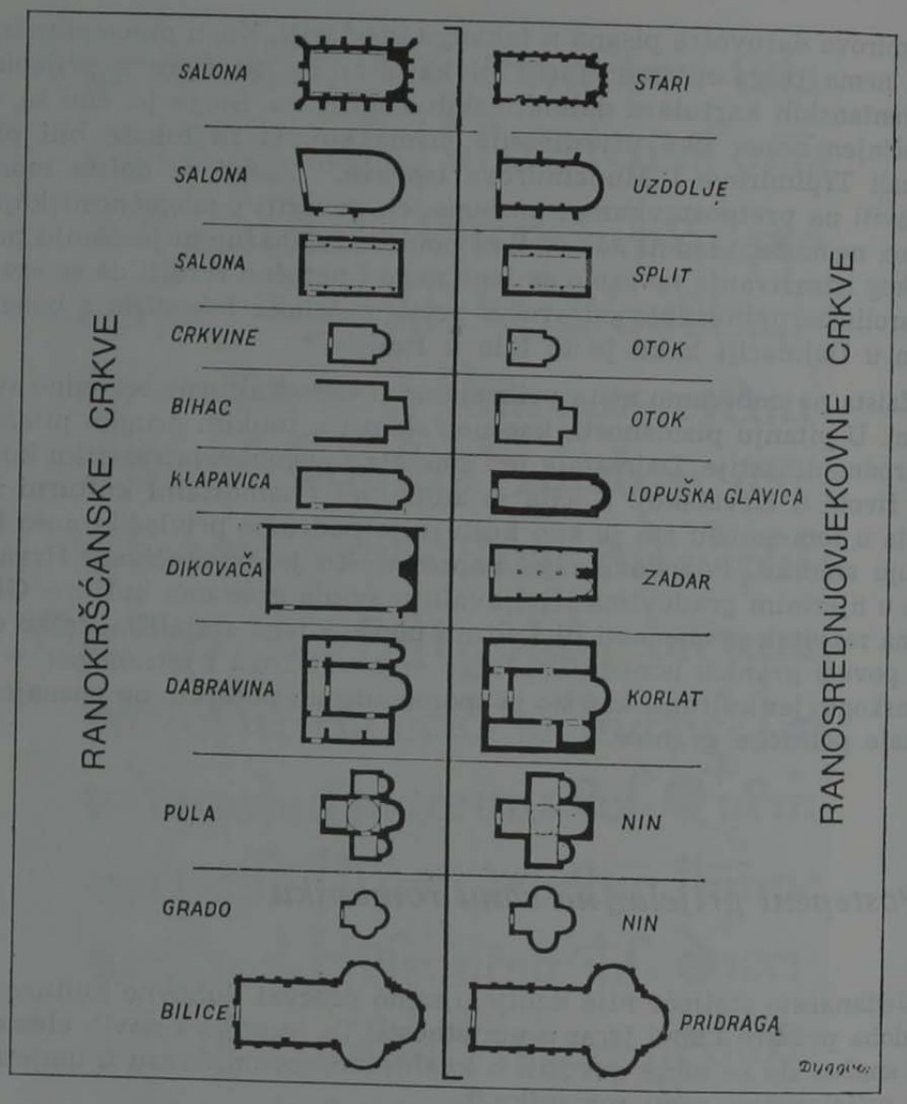

ODNOS IZMEĐU STAROKRŠĆANSKE I RANOSREDNJOVJEKOVNE ARHITEKTURE

zvanom Stupovi u selu Biskupiji — najveća danas poznata bazilika na hrvatskom političkom području. Od nje neznatno zaostaje po razmjerima susjedna bazilika, na položaju Crkvine; no ni jedna ni druga nisu bile samostanske crkve.

Čini se da je i politički život posredno utjecao na primanje kulturnih utjecaja izvana. Zar se može pripisati slučaju činjenica da prokonzul Grgur podiže u četvrtom desetljeću XI st. u Zadru veličanstven ciborij u čast sv. Petra? Razumljivo je dakako da je pojačanu borbu za autonomiju u dalmatinskim komunama uvjetovala i opća, relativno mirna situacija na Mediteranu. Nestanak arapskih i mađarskih navala i postepeno smirivanje Normana u južnoj Italiji vrlo su pogodovali razvitku umjetnosti.

Prijelaz na ranu romaniku u svim granama umjetnosti, dakle u arhitekturi, plastici i umjetnom obrtu, postepen je. Karakteristika je tog prijelaza da nova umjetnost prodire u tadašnja kulturna žarišta bez obzira u kojim su se političkim sredinama ona nalazila.

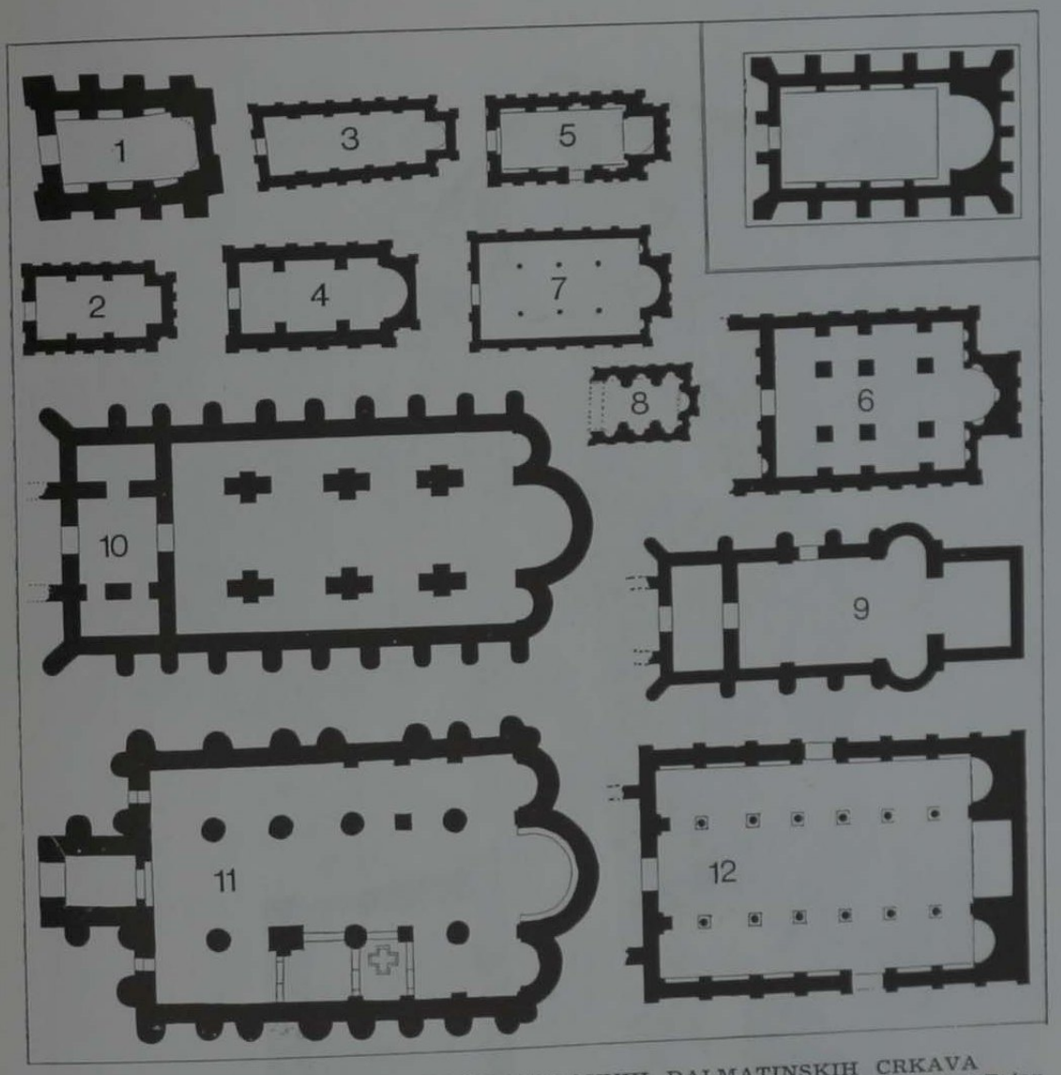

TLOCRTI NEKIH RANOSREDNJOVJEKOVNIH DALMATINSKIH CRKAVA
1) Sv. Luka (Lastovo), 2) Gospa kraj mora (Čiovo), 3) Sv. Jure (Kaštel Stari), 4) Sv. Petar (Priko), 5) Sv. Nikola u Prijeku (Dubrovnik), 6) Sv. Stjepan (Solin), 7) Sv. Barbara (Trogir), Sv. Mihajlo (Ston), 9) Sv. Spas (Cetina), 10) Bazilika (Stupovi, Knin), 11) Katedrala (Biograd), 12) Zvonimirova bazilika (Solin)

Iako je u sakralnoj arhitekturi kao novi tip prevladala trobrodna bazilika s troapsidalnim svetištem, ipak su i benediktinci primjenjivali jednostavnu ranoromaničku jednobrodnu baziliku. Te su bazilike važne zbog toga što nam »mogu pružiti uvid u genezu pučkih romaničkih objekata našega područja«. Takva je bazilika izgrađena npr. oko 1041. god. na mjestu na kojem će se nešto kasnije podići opatija sv. Mihovila nad Limom (u Istri); jedna se bazilika naslućuje također u »originalnom ruševnom donjem sloju benediktinske opatije istočno od Bala i u ruševnom nalazu kamaldoljanske eremitaže sv. Lovre južno od Osora«. U sličan tip jednobrodne crkve koja završava polukružnom apsidom može se ubrojiti i sv. Vid kraj Dobrinja na Krku. Međutim, kod spomenute crkve već se pojavljuje »izgradnja masivnog romaničkog zvonika u osi glavnog ulaza ispred crkve«.[81] Zvonici su, uz ostale elemente, kako ćemo kasnije vidjeti,

[81] A. *Mohorovičić*, Problem tipološke klasifikacije, str. 513.

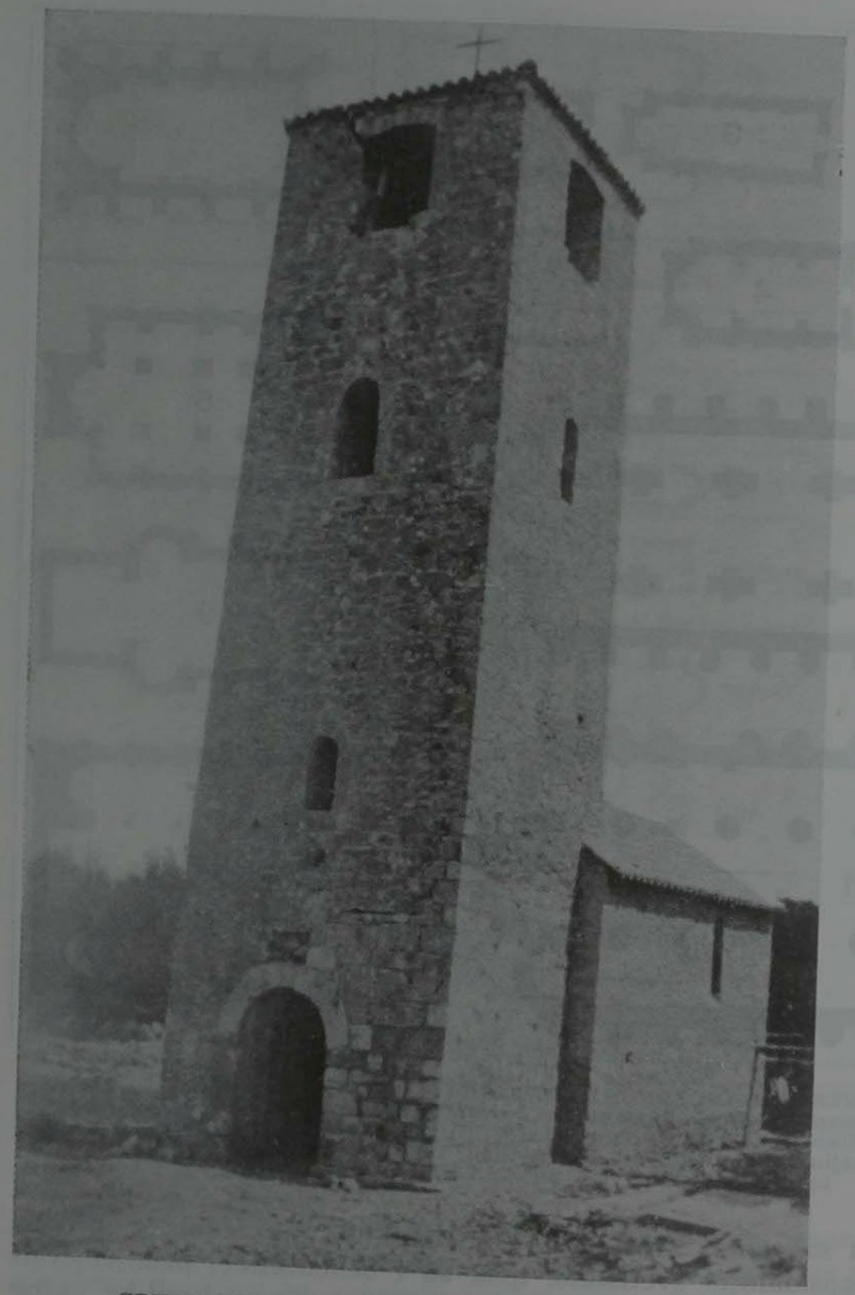

CRKVA SV. VIDA KRAJ DOBRINJA NA KRKU

svjedoci »postepenog dozrijevanja novih arhitektonskih koncepcija«[82] i vežu se više uz trobrodne bazilike. Ipak je tradicija ovih ranih zvonika i starijih forma apside na kvarnerskom području tako jaka da je npr. trobrodna benediktinska crkva sv. Marije u gradu Krku iz XII st. sačuvala i jednu apsidu i zvonik nad ulazom.[83]

[82] M. *Prelog*, Pregled razvoja umjetnosti, str. 96.

[83] A. *Mohorovičić*, n. dj., str. 514.

SV. PETAR U SUPETARSKOJ DRAZI (RAB)

Na području Hrvatske i Bizantske Dalmacije vlada gotovo podjednako kao novi oblik u arhitekturi od sredine XI st. trobrodna prilično prostrana bazilika. Veličina bazilike nameće sada nov način gradnje stropova. Budući da je bilo mnogo teže presvoditi te objekte nego dotadašnje male crkve, dotadašnje presvođenje potiskuje drvena krovna konstrukcija. Čini se ipak da su i neke bazilike bile presvođene.[84] S obzirom na konstrukciju i dekorativne elemente bazilike se mogu podijeliti u dvije grupe: u jednu u kojoj je zvonik postavljen odijeljeno od crkve, a kod druge je vanjski narteks i zvonik prilagođen uz zapadno pročelje. Prva grupa prevladava u gradovima, druga »po pravilu izvan starih urbanih središta«.[85]

Dokumentarni su podaci o izgradnji bazilika na hrvatskom i dalmatinskom području vrlo rijetki. Nema natpisa ni bilo kakvih drugih pismenih svjedočanstava, osobito za bazilike u unutrašnjosti Hrvatske, tako da su i za najveće objekte neznatni arheološki ostaci, većinom izravnani sa zemljom, jedina uporišta za zaključivanje. Stoga nije slučaj da su ne samo s obzirom na smještaj crkava nego i za ime svetaca kojima su te crkve bile posvećene još mnoga otvorena pitanja. To vrijedi osobito za bazilike u kninskoj okolici jednako kao i za mnoge druge crkve na teritoriju Hrvatske.[86]

[84] Tako M. *Prelog*, n. dj., str. 96; dok Lj. *Karaman*, Iz kolijevke, str. 69. smatra da ni kninska ni biogradska katedrala nisu bile presvođene.

[85] M. *Prelog*, n. dj., str. 96.

[86] Npr. baziliku u Žažviću kod Ostrovice ili za onu u Koljanima. Lj. *Karaman*, n. dj., str. 68.

CRKVA SV. ANDRIJE (RAB)

U tom je pogledu mnogo povoljnija situacija na teritoriju dalmatinskih gradova. Zahvaljujući kasnije sastavljenoj fundacijskoj ispravi benediktinskog samostana sv. Petra na Rabu, doznajemo, kako je već napomenuto, da su oko 1060. god. rapski prior Majo i biskup Drago darovali novoosnovanom samostanu dvije crkvice.[87] Bazilika sv. Petra u Supetar-

[87] Documenta, str. 57—59; CD I, str. 85—87. I. *Ostojić*, Benediktinci II, str. 120. i d.

RUŠEVINE CRKVE SV. IVANA NA RABU

skoj drazi osvaja svojom jednostavnošću iznutra i izvana. Jednostavnost unutrašnjosti pojačava drveni krov, a vanjski izgled glatki zidovi, dugi i uski prozori i tri oble apside.[88]

Među zidinama grada Raba podignuta su već vrlo rano i dva ženska smostana. Za jednoga, Sv. Andriju na zidinama, ne zna se je li postojao prije druge polovice XII st. Crkva sv. Andrije, također trobrodna bazilika, bila je sagrađena svakako prije samostana. Slično se vjerojatno dogodilo i s drugim ženskim samostanom i crkvom, naime, Sv. Ivanom. Crkva je neobična zbog toga što ima oko svetišta hodnik, pa se pretpostavlja da je »preudešena za samostan vjerojatno u XI stoljeću, kad su, radi slobodnog obilaženja samostani clunyjevske reforme izgrađivali oko oltarnoga prostora takav hodnik, zvan deambulatorium«.[89] Danas su i ruševine Sv. Ivana potpuno uništene.[90]

U skupinu se trobrodnih bazilika ubraja i rapska katedrala, »koja nam u svojim jednostavnim linijama i škrtom plastičnom vanjskom dekoru dočarava prve korake srednjovjekovne romaničke umjetnosti«. Ka-

[88] Lj. *Karaman*, Pregled umjetnosti u Dalmaciji, str. 21; I. *Ostojić*, n. dj. str. 125. i sl. 303.

[89] N. dj., str. 139.

[90] Lj. *Karaman*, n. dj., str. 221.

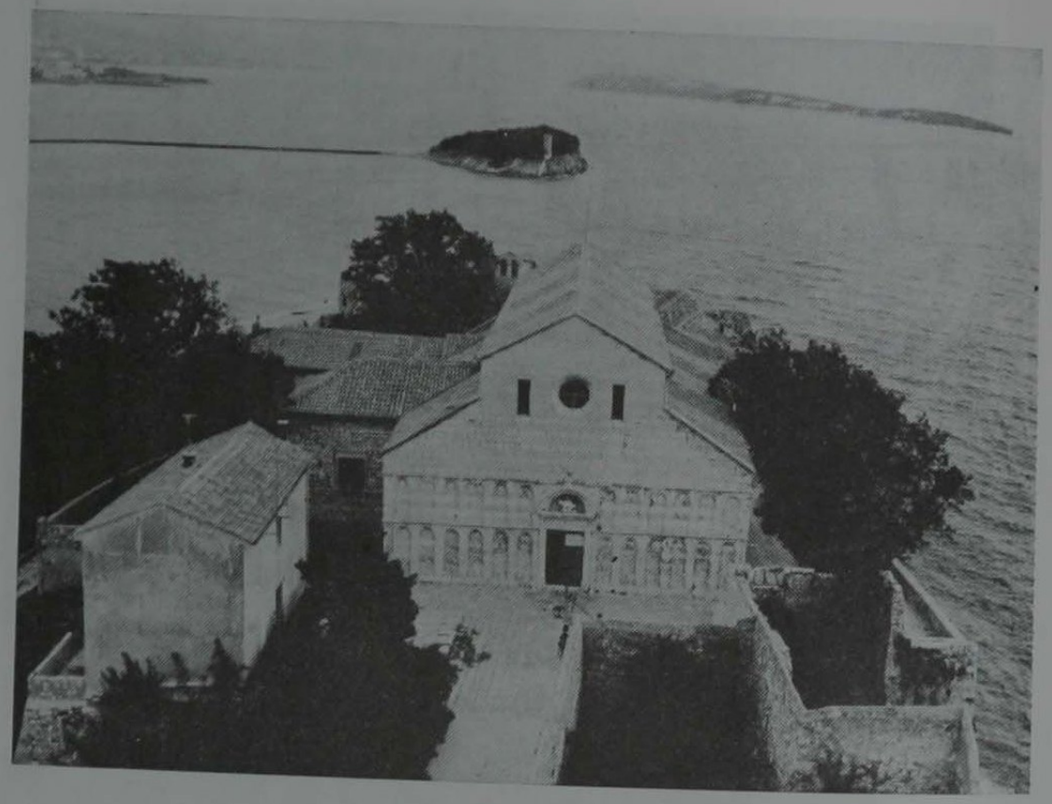

RAPSKA KATEDRALA

tedrala je kao i većina dalmatinskih katedrala imala drven strop, odijeljen zvonik i glatke zidove, pa se prema tim karakteristikama stavlja njezin postanak u drugu polovicu XI st.[91]

U ostalim su dalmatinskim komunama tragovi izgradnje ranoromaničkih sakralnih objekata mnogo rjeđi. Kao i rapska katedrala, tako i zadarska, posvećena sv. Anastaziji, vuče svoje porijeklo iz starokršćanskih vremena. Zato se s pravom smatra da su »Zadrani vrlo vjerojatno u ranom srednjem vijeku samo snabdjeli staru crkvu suvremenim pokućstvom«.[92] Negdje u drugoj polovici XI st. podignuta je vjerojatno po starokršćanskom uzoru nova katedrala od koje se danas sačuvao samo istočni zid s apsidom i kripta. Naime, kad su križari početkom XIII st. razorili grad, podignuta je nova današnja katedrala u raskošnoj opremi kasne romanike.[93]

Od prvobitne trogirske katedrale, u kojoj je vjerojatno bilo pohranjeno tijelo sv. Lovre, nije se sačuvalo ništa. Ta je katedrala bila navodno uništena početkom XII st. za vrijeme saracenske navale na grad.[94]

[91] Lj. *Karaman*, Dalmatinske katedrale, str. 39.
[92] N. dj., str. 41.
[93] N. dj., str. 45.
[94] N. dj.. str. 47.

ZADARSKA KATEDRALA (SV. ANASTAZIJA)

Stoljetno nasljedstvo sakralnih građevina i skučen prostor nadbiskupskog sjedišta bio je vjerojatno jedan od uzroka da se u Splitu ne pristupa u XI st. izgradnji većih bazilika.

Utoliko življe i češće niču trobrodne bazilike na hrvatskom političkom području. Upravo činjenica da se težište političkoga života za posljednjih Trpimirovića povlači prema unutrašnjosti, prije svega u Knin, utjecala je da se u tom središtu podižu veličanstvene sakralne građevine. Tradicija je toliko utjecala na novi sistem izgradnje da trobrodne bazilike na hrvatskom području imaju obično svoj način u podizanju zvonika, stupova u unutrašnjosti crkve i vanjskih zidova.[95]

Koliko god je, osobito u novije vrijeme, učinjeno na otkrivanju arheoloških spomenika kninske okolice, ipak još uvijek mnoga pitanja nisu riješena. Arheološki su ostaci tako siromašni da ne mogu biti podloga za odgovor na pitanje na kojem se od iskopanih lokaliteta nalazila katedrala hrvatskoga biskupa o kojoj govori arhiđakon Toma.[96] Za Crkvine — tako se zove lokalitet na groblju sela Biskupija nedaleko od Knina — mogla bi govoriti tradicija sakralnih spomenika. Naime, na tom lokalitetu sačuvano je groblje još iz VIII st., pa se pretpostavlja da je već u IX st.

[95] N. dj., str. 38.
[96] Vidi str. 91.

OSTACI BAZILIKE U CRKVINAMA

OSTACI BAZILIKE NA STUPOVIMA

bila ondje podignuta »trobrodna bazilika većih razmjera od savremenih crkava na hrvatskom tlu«. Starijoj su bazilici dogradili u XI st. predvorje, stambene i gospodarske zgrade, a njezina je unutrašnjost iskićena novim i bogatijim namještajem.[97] S druge strane, mišljenje prema kojem se katedrala hrvatskoga biskupa nalazila uz kninsku tvrđavu nema zasad podloge u arheološkom materijalu, a spomenuti podatak arhiđakona Tome ne isključuje Crkvine. Prema ovom drugom mišljenju »starija crkva sv. Marije nije bila građena za katedralu, nego je to bila jedna već postojeća crkva, koja je dana biskupu za službu i tako je gotovo i rabljena crkva sv. Marije postala 'katedralom' hrvatskog, pa kninskog biskupa«.[98] Međutim, ni jedno mišljenje nije moguće, kako je rečeno, zasad potpuno dokazati.

Koliko smo još uvijek nemoćni u identifikaciji starohrvatskih spomenika, pokazuju nam nijemi ostaci najveće trobrodne bazilike na lokalitetu Stupovi u selu Biskupiji kod Knina. I ta crkva ima osnovne elemente preostalih trobrodnih bazilika na hrvatskom teritoriju (predvorje, zvonik i stupove), ali se od ostalih razlikuje masivnošću.[99] Pokušaj da se u toj crkvi prepozna jedna od »pet crkava« kod kojih je navodno bio ubijen Zvonimir — i to sv. Cecilija, nije uspio.[100] Postanak se ove bazilike stavlja u sredinu XI st.[101]

U neposrednoj kninskoj okolici, vjerojatno na Kapitulu, bila je podignuta ne samo opatija sv. Bartola nego i istoimena crkva. Kako su se na tom lokalitetu našle poznate Držislavove ploče, nije neopravdano pretpostavljati da je bazilika podignuta u X st. za Držislava i njegova sina Svetoslava.[102] Kasnija legenda o Zvonimirovoj pogibiji tvrdi da je on bio pokopan »u kninskom kaptolu, u crkvi sv. Bartola pred velikim oltarom«.[103] Pretpostavlja se također da je samostan sv. Bartola u početku vršio službu katedralnoga kaptola kninske biskupije: svakako u prilog tome mišljenju govori ime Kapitul koje je sačuvao taj lokalitet do danas.[104]

U preostalim hrvatskim gradovima dosadašnja su istraživanja utvrdila tek poneke objekte. Tako je otkopana u Biogradu poveća bazilika koja je možda bila biskupska katedrala.[105]

---

[97] Lj *Karaman*, O reviziji iskopina u Biskupiji kod Knina, str. 219.

[98] To mišljenje zastupa S. *Gunjača*. Vidi njegov posljednji prilog iz te problematike: Oko položaja kninske katedrale (Osvrt na prikaze dr. Ljube Karamana o mojoj radnji), str. 45. i d.

[99] Zidovi su bazilike debeli do 1 metar, a u srednjoj apsidi i 1,4 m. Dužina je crkve 35, a širina 13 m.

[100] Vidi HZ XV, 1962, str. 273.

[101] S. *Gunjača*, Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina, str. 65. i d.

[102] I. *Ostojić*, Benediktinci II, str. 535.

[103] S. *Gunjača*, Kako i gdje, str. 257.

[104] I. *Ostojić*, n. dj., str. 536.

[105] Lj. *Karaman*, Iz kolijevke, str. 68; *Isti*, Pregled umjetnosti, str. 21.

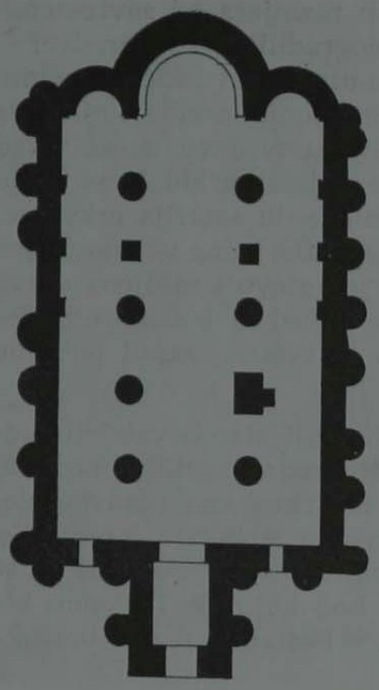

TLOCRT BISKUPSKE BAZILIKE U BIOGRADU

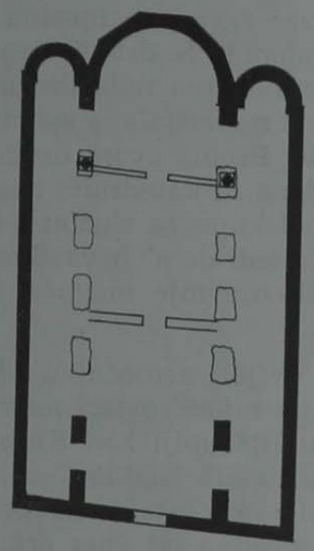

TLOCRT BAZILIKE SV. MARIJE U NINU

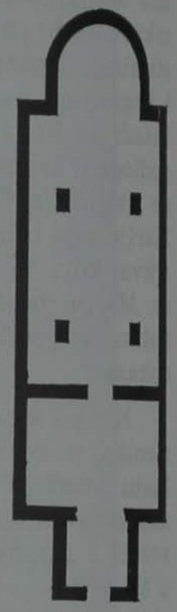

TLOCRT BAZILIKE U ŽAŽVIĆU

O bazilikama u Ninu i Žažviću nije poznato više od osnovnog tlorisa.

Na temelju nekih sačuvanih pismenih podataka pošlo je za rukom, čini se, današnjoj historiografiji i arheologiji u ostacima bazilike iskopane u Solinu prepoznati krunidbenu Zvonimirovu crkvu. Starija je historiografija smatrala da krunidbenoj Zvonimirovoj bazilici pripadaju otkopani ostaci svetišta i apsida u utvrdi Gradini (u Solinu).[106] Međutim, prema fragmentu natpisa i oltarne pregrade u kojima se spominju sv. Mojsije i sv. Petar došao je L. Katić do uvjerenja da su se samostan sv. Mojsija i Zvonimirova bazilika sv. Petra nalazili na istom mjestu. Ta je bazilika bila sagrađena na ruševinama »starije i veće starokršćanske cemeterijalne bazilike«. Za razliku od dosad opisanih, bazilika sv. Petra i Mojsija ima upisanu apsidu, zatim dodano predvorje i zvonik podignut u njegovu južnom dijelu.[107] Prema jednom mišljenju to je bila najljepša crkva na hrvatskom teritoriju u XI st.[108] Stoga nije neopravdano pretpostavljati da upravo iz te crkve potječu mramorni pluteji s likovima navodno hrvatskoga kralja i njegovih dostojanstvenika.[109]

---

[106] F. *Bulić*, Krunidbena bazilika kralja Zvonimira usred Gradine u Solinu, str. 446; Lj. *Karaman*, Iskopine u Gradini u Solinu: vjerojatna krunidbena crkvica kralja Zvonimira (Iz kolijevke), str. 181. i d.

[107] Lj. *Karaman*, Pregled umjetnosti, str. 21; I. *Ostojić*, n. dj., str. 306.

[108] N. dj., str. 309, sl. 389.

[109] E. *Dyggve*, Oltarna pregrada u krunidbenoj crkvi kralja Zvonimira, str. 238—243.

FRAGMENTI OLTARNE PREGRADE IZ ZVONIMIROVE KRUNIDBENE BAZILIKE U SOLINU

FRAGMENT NATPISA IZ ZVONIMIROVE KRUNIDBENE BAZILIKE U SOLINU (SV. MOJSIJE)

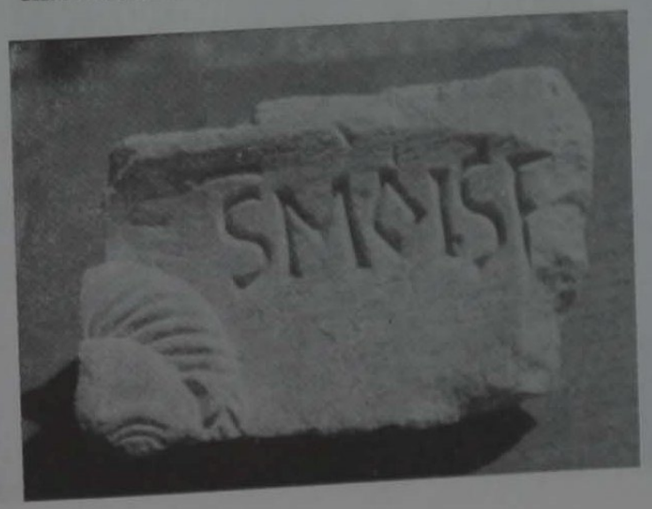

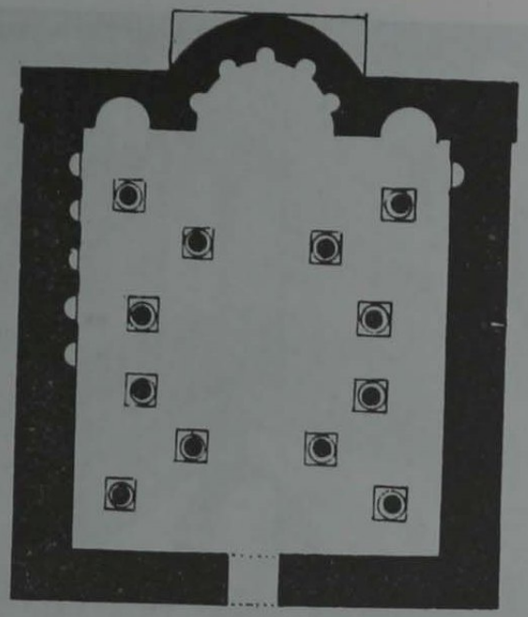

TLOCRT ZVONIMIROVE KRUNIDBENE BAZILIKE U SOLINU

DIO OLTARNE PREGRADE IZ ZVONIMIROVE BAZILIKE (LIK HRVATSKOG VLADARA?)

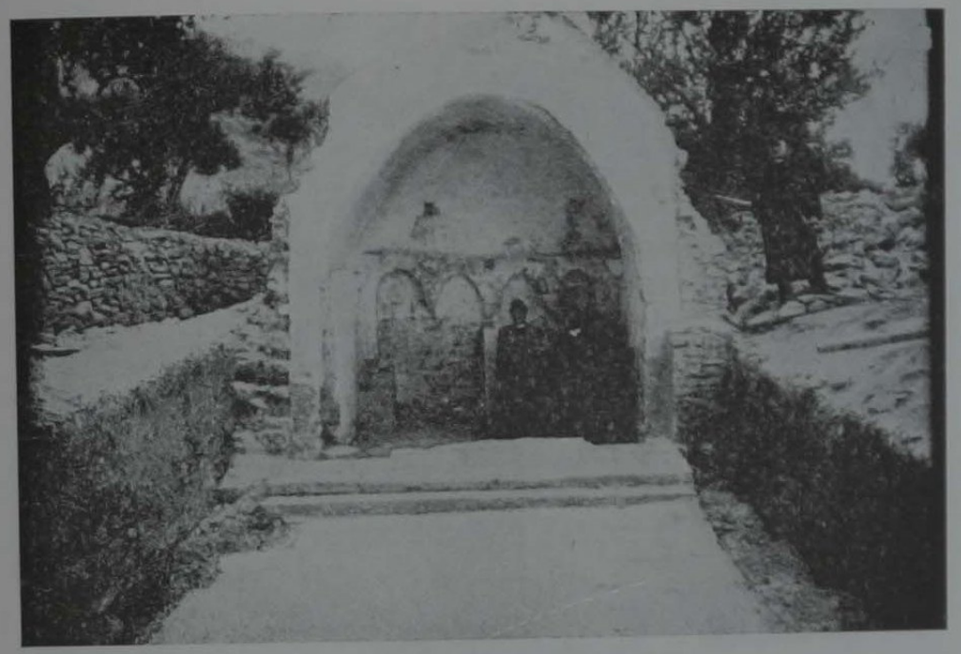

CRKVICA SV. PETRA U SELU (PRIJE RUŠENJA 1910. GOD.)

Ali, nije bilo uvijek ni potrebe ni materijalnih sredstava da se grade velike bazilike. Zato istodobno s monumentalnim građevinama niču i manje, većinom privatne crkve. One su s obzirom na svrhu i funkciju vezane ponekad za samostane, ali su često i posebničke, vladarske, patricijske ili velikaške. Ovom tipu crkvica malih dimenzija treba pribrojiti i seoske crkve posijane po otocima i po kopnu. Splitska okolica npr. obiluje takvim crkvicama od kojih se samo za neke može utvrditi kada su podignute. Za historičara su zanimljive prije svega one u poljičkom primorju uz koje su vezani i neki poznati historijski događaji. Među takve se crkvice može ubrojiti Sv. Petar u Selu. Tu crkvicu gradi oko 1080. god. Splićanin Petar Crni. Iskapanja ruševnog kompleksa pokazala su da je Petrova trobrodna bazilika bila vjerojatno podignuta na temeljima starokršćanske crkve.[110] U njezinu su susjedstvu crkvice sv. Martina (u selu Podstrani) i sv. Mojsija (nedaleko poljičkih Jesenica). Zanimljivo je da su svi ti objekti nastavili predslavensku kršćansku tradiciju.[111]

U nizu tih malih spomenika posebno je zanimanje pobudila crkvica sv. Petra u Priku (u Omišu). U njoj je neretljanski vladar (rex) Slavac održavao sud između malo prije spomenutoga Splićanina Petra Crnoga i poljičkih seljaka Tugarana. Crkvica je »rijedak u cjelini sačuvan građevni spomenik«, a osobit je tip crkvenoga graditeljstva poznat i inače »po sličnim građevinama na Braču i dubrovačkim otocima«.[112] Sv. Petar u Priku ima samo jedan brod, presvođen je u »tri polja«, a u sredini se krova

[110] I. *Ostojić*, n. dj., str. 343.

[111] V. *Novak* — *P. Skok*, Supetarski kartular, str. 14; I. *Ostojić*, n. dj., str. 345.

[112] Lj. *Karaman*, Živa starina, str. 94; V. *Novak*, — P. *Skok*, n. dj., str. 43; I. *Ostojić*, Benediktinci I, str. 351.

CRKVICA SV. PETRA U PRIKU (OMIŠ)

nalazi kupola. Crkvica je osim toga svojevrstan spomenik ranosrednjovjekovnoga graditeljstva po tome što pravokutna apsida ima tri slijepe arkade koje se nalaze na istočnom zidu uz apsidu.[113]

Čini se da svršetkom XI st. podiže na granici između trogirskog i splitskog teritorija crkvu, a vjerojatno i samostan sv. Petra (od Klobuka) hrvatski dvorski dostojanstvenik (tepčica) Ljubomir. Samostan je početkom XV st. sravnjen sa zemljom tako da se danas ne zna točno gdje se nalazio.[114] U svakom slučaju opravdano se dovodi u svezu natpis Ljubomira[115] tepčice s izgradnjom spomenutoga samostana.

Iako su arheološka iskapanja i istraživanja na jadranskim otocima tek u razvitku, dosadašnji su rezultati pokazali da se selo i gradsko naselje ondje ne razlikuju od onih na kopnu. Na primjer, pregledom kulturnih spomenika na otoku Braču otkriveno je da bračka sela obiluju malim jednobrodnim crkvicama (s četvrtastom ili polukružnom apsidom) kojih se postanak datira X ili XI st. Smatra se da crkvica sv. Jurja na Straževniku ima najstariji dosad poznati zvonik na preslicu.[116] Da se i na otocima nasljeđuje starokršćanska tradicija, svjedok je benediktinska opatija sv. Ivana u Povljima na Braču. Naime, povaljski su monasi pretvorili

[113] N. *Bezić*, Crkva sv. Petra, str. 59.
[114] I. *Ostojić*, n. dj., str. 277. i d.
[115] N. dj., str. 341.
[116] D. *Domančić*, Kulturni spomenici otoka Brača, str. 113. i d.

CRKVICA SV. JURJA NA STRAŽEVNIKU (BRAČ)

starokršćansku baziliku u svoj samostan, a osmerokutnu krstionicu u samostansku crkvu.[117]

Sredinom XI st. Splićanin svećenik Ivan gradi crkvu sv. Silvestra na otoku Biševu.[118]

Poseban položaj koji uživa zadarski samostan sv. Krševana jedan je od razloga da je i zadarska okolica obilovala crkvicama i celama koje su pripadale samostanu (početkom XIII st. samostan ima devet crkava). Teško je doduše utvrditi način na koji su samostani stjecali te crkvice jer nedostaju izvorni podaci. Od cela što su ih uredili ili dobili redovnici najpoznatija je (zbog presude papinskoga poslanika Teuza iz 1060. god) ona sv. Ivana na Dugom otoku, koju je samostanu poklonio neki Grubina. Na osnovi novih istraživanja utvrđeno je da su se na tom lokalitetu, tj. u Stivanjskom polju, nalazile dvije crkvice, jedna sv. Ivana u samom polju, a druga sv. Viktora, u neposrednoj blizini na brdu Citoriju.[119]

[117] I. *Ostojić*, Benediktinci, II, str. 390.
[118] N. dj., str. 374. Vidi str. 476.
[119] I. *Petricioli*, Spomenici ranoga srednjeg vijeka, str. 56. i d.; I. *Ostojić*, n. dj., str. 41. i II, str. 269, 270.

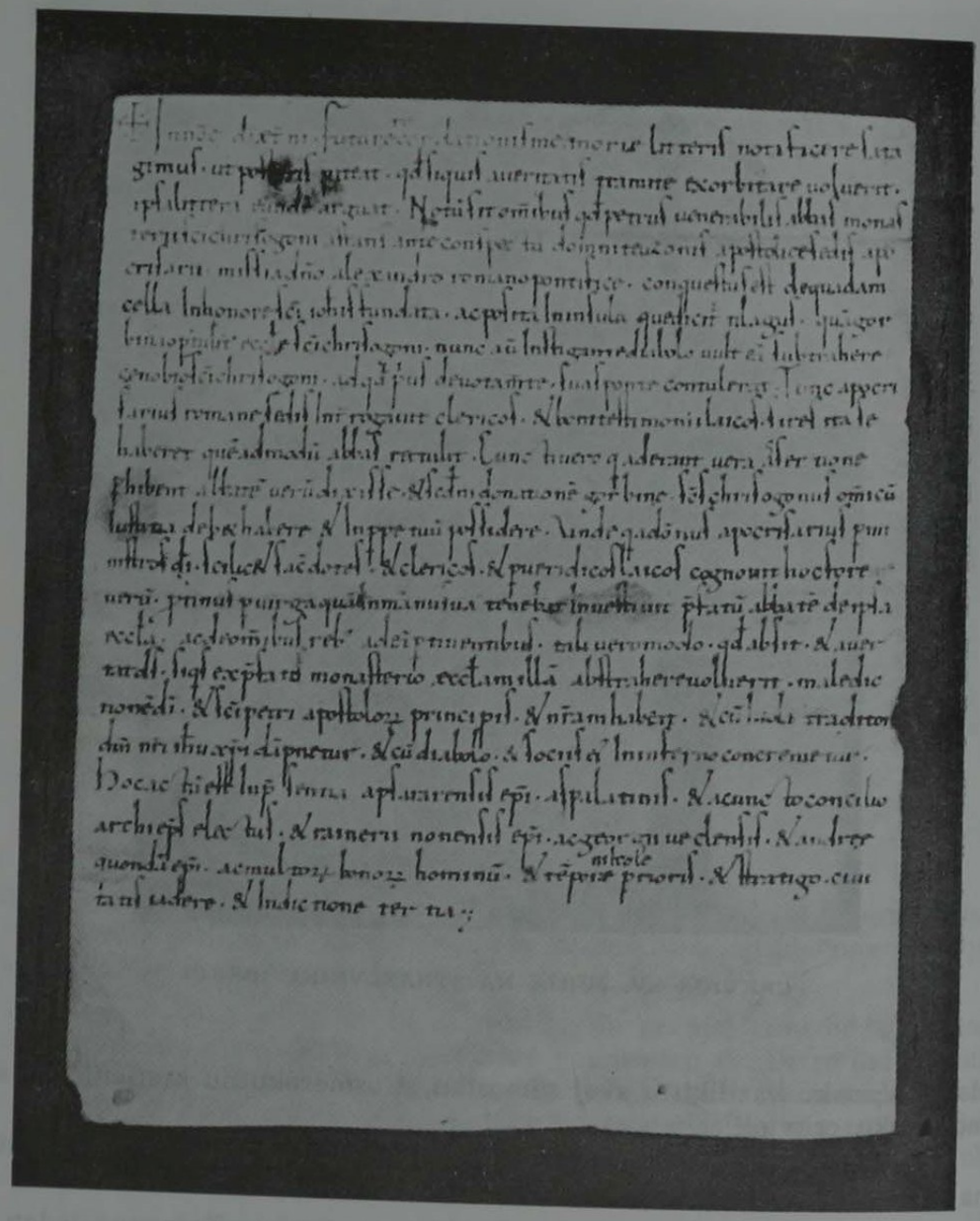

TEUZOVA PRESUDA U KORIST SAMOSTANA SV. KRŠEVANA U ZADRU

Razumljivo je da se u ovom površnom pregledu spomenika arhitekture ne iscrpljuje broj danas poznatih, iskopanih ili obrađenih objekata sakralne arhitekture XI st. Ali i taj izbor koji je prilagođen poznatijim činjenicama iz političke prošlosti ili iz društvenog i gospodarskoga razvitka Hrvatske i Dalmacije, pokazuje da se u arhitekturi naših krajeva osjeća prodor novih koncepcija. Do istoga će nas zaključka dovesti i pogled na plastiku XI stoljeća.

Pojava ljudskoga lika u plastici XI st. jedan je od znakova da je završilo doba »pasivne negacije antike«. Pleterna ornamentika doduše upravo u to doba doživljava vrhunac u svom razvoju, ali se ponovo, nakon

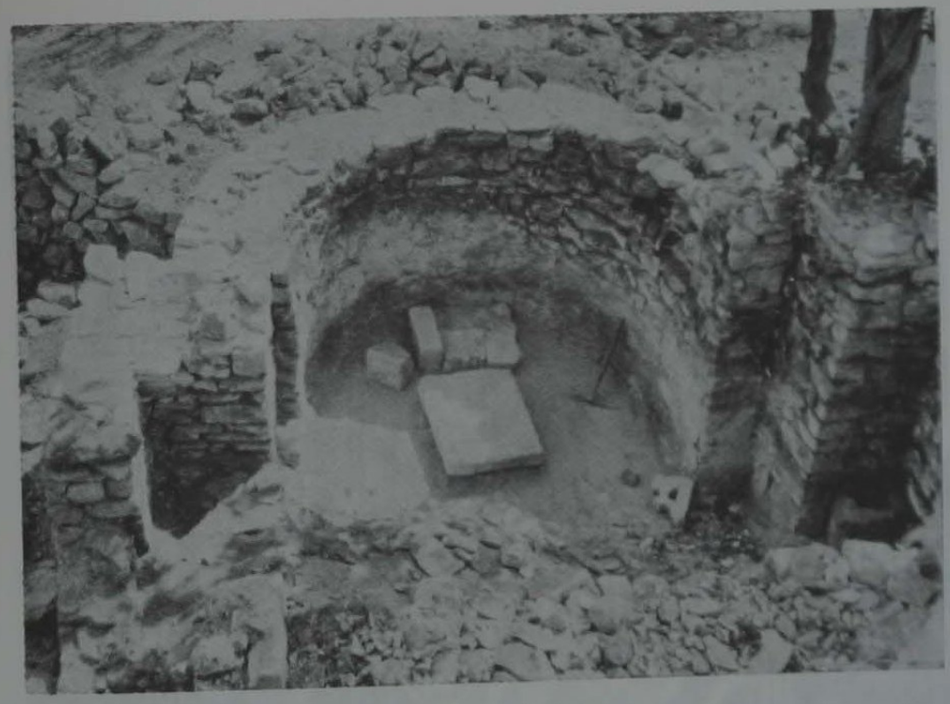

OSTACI CRKVICE SV. IVANA KOD TELAŠCICE (DUGI OTOK)

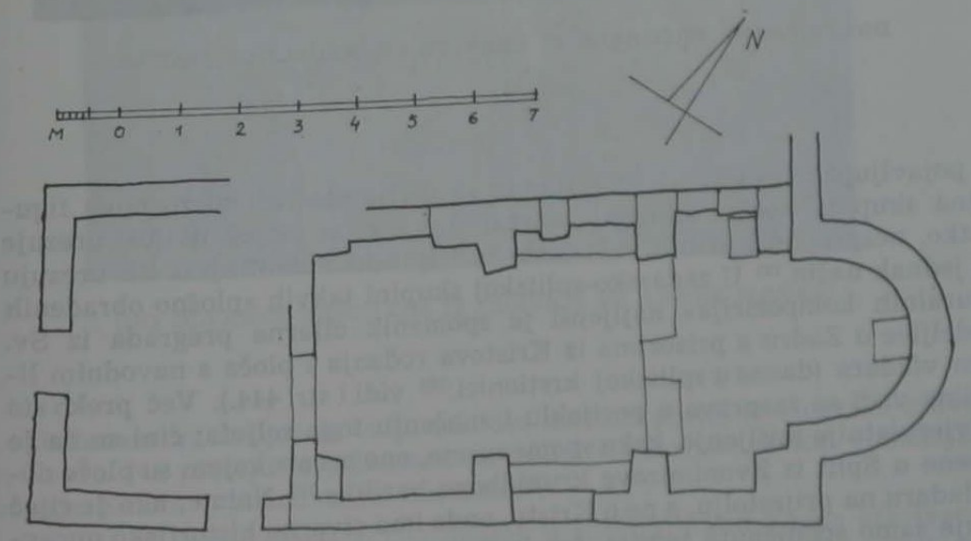

TLOCRT CRKVICE SV. IVANA KOD TELAŠCICE (DUGI OTOK)

dugih stoljeća, uvlače u geometriziranu ornamentiku listići, pupoljci i trolisti. Pleter najprije dobiva nove elemente (astragal i »oko« u »pletenici«), a zatim i životinjski lik (paunovi, golubovi, lavovi itd.). Najzad

DIO OLTARNE PREGRADE IZ CRKVICE SV. NEDELJICE (ZADAR)

se pojavljuje i ljudski lik.[120] Katkada se javlja sam, ali ubrzo nova figuralna skupina dobiva biblijski sadržaj. Ljudski se lik još uvijek urezuje plitko, nezgrapno i primitivno; često se i ljudski i životinjski lik urezuju na jednak način.[121] U zadarsko-splitskoj skupini takvih »plošno obrađenih figuralnih kompozicija« najljepši je spomenik oltarna pregrada iz Sv. Nedeljice u Zadru s prizorima iz Kristova rođenja i ploča s navodnim likom vladara (danas u splitskoj krstionici;[122] vidi i str. 444.). Već preko sto godina vodi se rasprava o porijeklu i značenju toga reljefa; čini se da je najvjerojatnije mišljenje, kako spomenusmo, ono prema kojem su ploče donesene u Split iz Zvonimirove krunidbene bazilike.[123] Naime, ako je riječ o vladaru na prijestolju, a ne o Kristu, onda ima stvarno historijsko opravdanje samo spomenuta teorija, jer je Zvonimir prvi zajamčeni okrunjeni vladar na hrvatskom prijestolju. U prilog takvoj pretpostavci govore i fragmenti otkopani u Zvonimirovoj bazilici koji pripadaju istoj stilskoj skupini.

[120] M. *Prelog*, n. dj., str. 94; Lj. *Karaman*, Pregled umjetnosti, str. 25.
[121] I. *Petricioli*, Pojava romaničke skulpture, str. 22.
[122] N. dj., str. 18. i d.
[123] Vidi bilj. 109.

DIO OLTARNE PREGRADE IZ CRKVICE SV. LOVRE (ZADAR)

Jedanaestim stoljećem valja također datirati plutej iz zadarske crkve sv. Lovre. Na pluteju je prikazano navještanje Marijino, zatim vizitacija, rođenje Krista i pohod triju mudraca.[124]

Ponovnim iskapanjem u Crkvinama u Biskupiji kod Knina otkriveni su fragmenti pravokutne tranzene s likom Madone i životinja koji su nalik na likove iz pluteja Sv. Lovre.[125] Iz istog je lokaliteta i poznati tegurij s likom Madone.[126] Čini se kao da je Marijin lik na tome spomenik

[124] I. *Petricioli*, n. dj., str. 37—43, Tabla IX i X.
[125] N. dj., str. 44—47; u jednom je uglu tranzene prikazan i lik koji se pripisuje nekom hrvatskom dostojanstveniku. Vidi I. *Petricioli*, n. dj., Tabla XV, sl. 1.
[126] N. dj., Tabla XVI.

DIO OLTARNE PREGRADE S LIKOM BOGORODICE (BISKUPIJA KOD KNINA)

niku izrađen nešto pažljivije i finije nego dosad spomenuti likovi. Maiestas domini na teguriju uzidanu nad ulazom u splitsko groblje Sustjepan — tegurij je vjerojatno iz samostanske crkve sv. Stjepana »pod borovima« — izrađen je također u boljem reljefu i pokazuje »veći kvalitet u oblikovanju detalja« od zadarsko-kninske skupine likova.[127]

Za razliku od opisanih grana umjetnosti koje, kako se po svemu čini, napreduju, u umjetnom obrtu kao da se osjeća neko zaostajanje. Nemoguće je doduše tvrditi posve određeno jer je nemoguće stvoriti potpunu sliku XI st. Uzrok je prije svega taj što nas iznevjeruju grobovi, dotadašnje riznice nakita, oružja i različitih predmeta. Osiromašenje grobnog inventara u X i XI st. rezultat je potpune pobjede kršćanstva koje ne dopušta poganski običaj ukopavanja. Gotovo sve iskopane nekropole u kninskoj okolici vrlo su siromašne grobnim nalazima. Kako se na istom području u ranijim stoljećima našlo dragocjenih predmeta, osobito u zlatu,

[127] N. dj., str. 54.

DIO OLTARNE PREGRADE IZ SV. STJEPANA (SPLIT)

DIO OLTARNE PREGRADE IZ SV. STJEPANA (SPLIT)

nužno se postavlja pitanje je li nestašica uzrokovana samo novim pogrebnim običajima ili je »zlatarska djelatnost u Hrvata uopće prestala«. Budući da se u drugih Slavena, pa i Hrvata u Slavoniji, javljaju u to vrijeme naušnice s tri jagode — a takve su se nekad proizvodile i u Hrvatskoj — Karaman misli da je »hrvatsko zlatarstvo u XI st. već prešlo period svog cvata i da je ono ako ne nestalo, a ono barem obamrlo«.[128] Štoviše, u XI st. naušnica se importira u Hrvatsku.[129]

Inače u samostanskim inventarima ima dovoljno podataka o crkvenim dragocjenostima, ali se one, na žalost, nisu sačuvale. U Zvonimirovoj darovnici vranskoga samostana sv. Grgura papi Grguru VII i njegovim poslanicima nabraja se i blago koje je sa samostanom predano.[130] I sam Zvonimir prima iz ruku papina poslanika zastavu, mač, žezlo i krunu,[131] pa ipak su se i te kraljevske dragocjenosti izgubile, iako su se Arpadovići sve do početka XIII stoljeća krunili posebnom hrvatskom krunom.

Gotovo je svaki samostan imao svoje relikvijare crkveno posuđe i knjige, ali o tom pokretnom samostanskom dobru govore danas u najboljem slučaju samo kasnije sastavljeni samostanski inventari. Stoga je vrlo teško stvoriti pravu sliku materijalne kulture hrvatskog ili dalmatinskog područja. No, ako izuzmemo grobove, koji nam, kako je rečeno, ne mogu biti mjerodavni, onda se svakako stječe dojam da je napredak u

[128] Lj. *Karaman*, Iskopine društva »Bihać«, str. 36.

[129] N. dj., str. 37.

[130] Documenta, str. 105; CD I, str. 140.

[131] Documenta, str. 103; CD I, str. 140.

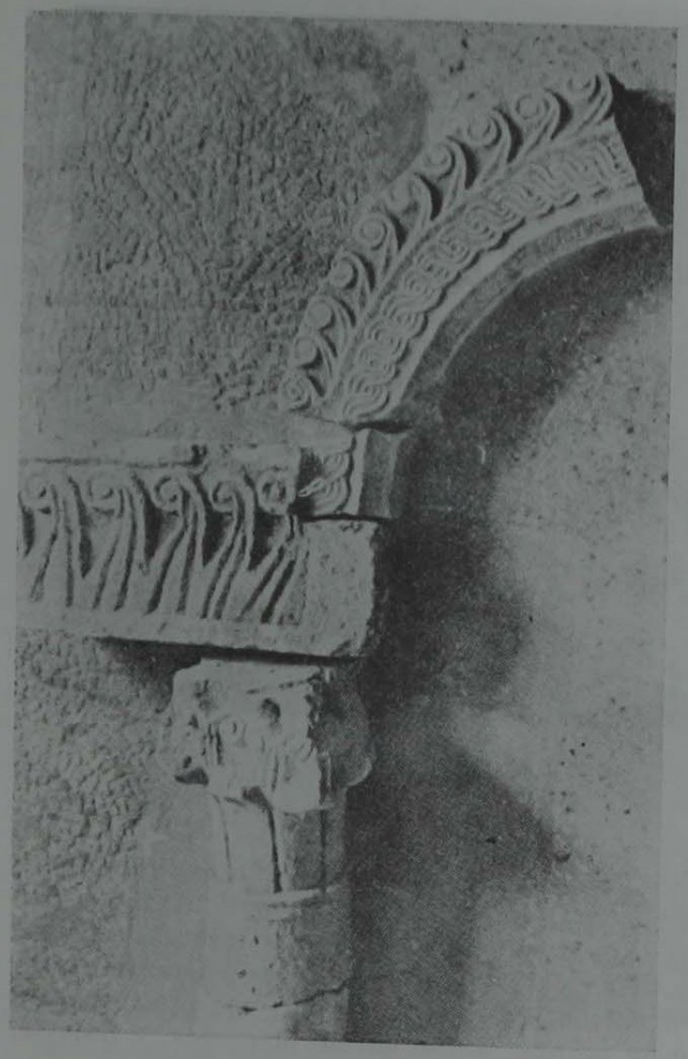

SV. LOVRO KOD ŠIJANA

PULA (POČ. IX ST.)

PULA (POČ. IX ST.)

PULA (X ST.)

PRIMJERI ISTARSKOG PLETERA

a)

b

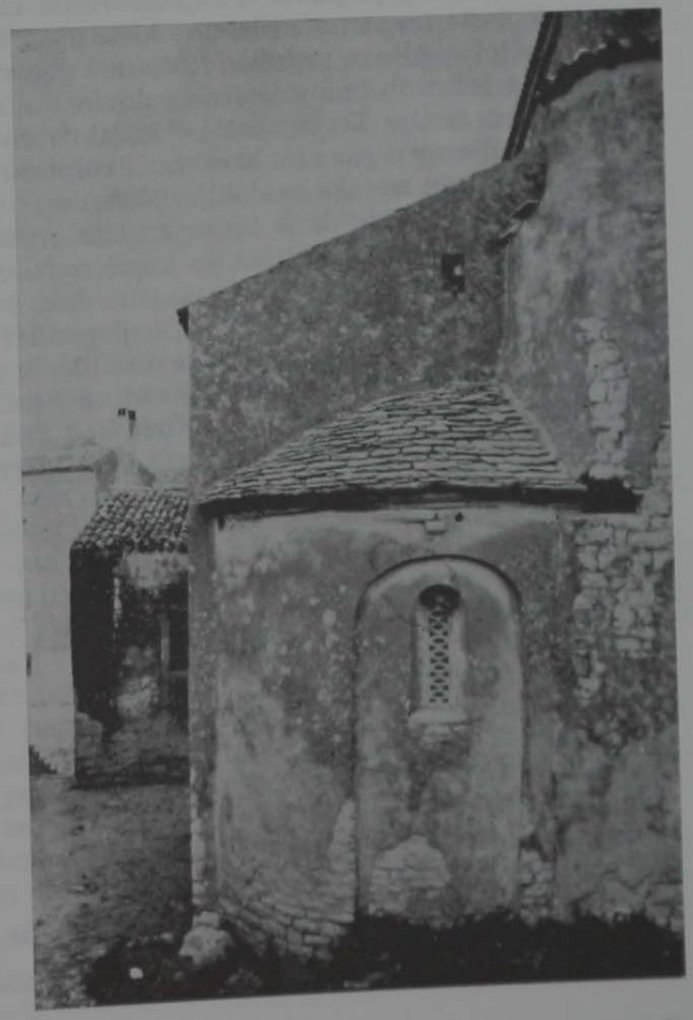

CRKVA SV. MARTINA (LOVREČ PAZENATIČKI): a) JUŽNI DIO I b) APSIDA

arhitekturi, plastici, a možda i u nekim granama umjetnoga obrta po gradovima odraz sve većega blagostanja. Iz hrvatskoga se društva izdvaja kraljev vazal i velikaš, a u gradovima se sve više podiže patricijat. To su nosioci novoga duha u materijalnoj kulturi koji se očituje u pobjedi rane romanike. Njima se pridružuju obnovljena crkva u Hrvatskoj i reformirano svećenstvo u Dalmaciji.

Iako razvitak umjetnosti u Istri ide uglavnom onim linijama kao i u ostalim zemljama uz jadransku obalu, ipak ona ima svojih specifičnih karakteristika. Prije svega, u umjetnosti se Istre osjeća već od početka IX st. nov utjecaj karolinškoga Zapada. Novija su istraživanja potvrdila ranija naslućivanja da je kontinuitet spomenika u ranom srednjem vijeku znatno jači nego npr. u Dalmaciji. Nakon naglog uspona u VI st. došlo je doduše do »izvjesnog mirovanja odnosno stvaranja preduvjeta za novo likovno izražavanje naročito na području skulpture«. Posve je razumljivo da još ima uzora i u impozantnim crkvenim građevinama bizantske Istre, ali se upravo takvi kulturni spomenici »uljepšavaju« novim unutrašnjim sadržajem i vanjskim dekorom. Zato crkve sada dobivaju novo crkveno pokućstvo i »manje dijelove arhitektonske dekorativne plastike... koji su u IX i X st. dekorirani čistim ornamentom«.[132] Uz starokršćanski motiv najčešće se pojavljuje pleter u najrazličitijim oblicima i kombinacijama. Osobito je česta troprutasta pleterna klesarija, i to »najgušća na zapadnoj obali poluotoka, gdje se uzdržalo romansko pučanstvo, manje ih je u srednjoj Istri, a jedva ih ima u istočnom dijelu s ove strane Raše, koji je bio dio hrvatske zemlje Trpimirovića«.[133] Takvo širenje pletera još jednom ukazuje na njegov regionalni karakter. Skulptura u pleternoj ornamentici i ovdje je vjesnik novoga razdoblja. Međutim, utjecaj starijega graditeljstva bio je tako snažan da je tip »sakralnih građevina s ucrtanim apsidama ostao u čitavoj Istri omiljen do kasne romanike«. Zbog toga se i nisu gradile crkvice »slobodnih oblika» koje su tako karakteristične za istočnu jadransku obalu. Karolinški utjecaj, koji prodire prije svega iz Lombardije, osjeća se u pobjedi trobrodne bazilike s tri izbočene polukružne apside. Tako su građene crkve: Sv. Ivan na mjestu Sv. Felicita kod Pule, Banjole kod Vodnjana, možda Sv. Kirin kod Vodnjana i Kažali-Savolago kod Galežana. Tom tipu crkava pripada i Sv. Martin Pazenatički iz XI st.[134]

[132] B. *Marušić*, Istra u ranom srednjem vijeku, str. 26, 27.
[133] Lj. *Karaman*, O umjetnosti Istre, str. 117.
[134] B. *Marušić*, n. dj., str. 26.

IX. Vlastelinstvo i grad u istarskoj kneževini i marki

1. Vlastelinstvo

Iako bi se, gledajući s formalnog stajališta, moglo činiti da pripajanje istarske provincije Velikoj Karantaniji nije bitno promijenilo položaj Istre u italskom kraljevstvu, ipak nije tako. Talijanska je historiografija namjerno isticala kako je Istra i dalje čvrsto povezana s ostalim dijelovima kraljevstva u cjelinu, ali to je bilo zbog toga što nije htjela priznati stvarni historijski razvitak. Već sama činjenica da su njemački carevi ponovo imali odlučnu riječ u Italiji i da se preko Istre i Furlanije kao pograničnih zemalja mogla osigurati veza s kraljevstvom, dovoljna je da stvorimo zaključak o novom položaju Istre u carstvu.

Istra je upravo za obnove vlasti njemačkih careva u Italiji zajedno s ostalim sjevernim pokrajinama kao i slovenskim zemljama dobila novu zadaću: ona je činila kariku u obrambenom pojasu koji je Oton I stvarao protiv Mađara. Zato je s Furlanijom, veronskom markom i Karantanijom priključena Bavarskoj (952. god.). Međutim, stvaranje tako golemoga obrambenog područja, koje je u krajnjoj liniji ipak zaustavilo Mađare, izazivalo je i unutrašnje povezivanje zemalja ili točnije nastavak franačke vladarske politike u spojenim pokrajinama. Zato u tom pogledu politika njemačkih careva nije za Istru bila nešto novo; u nju se ponovo uvlači strani etnički elemenat. To su njemački feudalci koji će uz istarsku crkvu i komunu dati osnovni pečat istarskom srednjem vijeku.

Od druge polovice X st. do četrdesetih godina idućega stoljeća Istra je posebna kneževina (comitatus) kojoj se na čelu nalazi knez (comes) podređen markgrofu (marchio). Tek što je Karantanija konačno odijeljena od Bavarske (995. god.), ona je s Istrom i ostalim provincijama predana porodici Eppenstein.[1] Redoslijed istarskih knezova u XI st. jedva je moguće uspostaviti jer su nam do sredine stoljeća poznata samo njihova imena. Ona su dotad romansko-grčkoj Istri potpuno strana. Pretežno su njemačka. To su knezovi Popo i Sizo i njihov nasljednik Heribent. Oko 1030. god. istarski je knez Vecelin čija je žena Vilpurga, po majci iz porodice Eppenstein, po ocu iz porodice Sempt-Ebersberg. Jedna Vilpurgina kći — kneginja Azzica osniva po ženskoj liniji istarsku lozu porodice Sempt-Ebersberg. Iz njezina braka s Poponom iz porodice Weimar-Orlamünde rodio se Ulrik, prvi istarski markgrof, o kojemu je i ranije bila riječ. U Istri su se od sredine XI st. kao markgrofovi mijenjali članovi njemačkih porodica Weimar-Orlamünde, Eppenstein, Spanheim i Andechs-Meranski dok napokon ta čast nije povjerena akvilejskom patrijarhu Volcheru (1208. god.).[2]

[1] B. *Benussi*, Nel medio evo, str. 328.
[2] N. dj., str. 330. i d.

Istarska marka doživljava za svoga prvoga markgrofa Ulrika bez sumnje najveći uspon. Njezinu je usponu pripomoglo ne samo to što je Ulrik kasnije postao i kranjski markgrof nego i to što je on, kako se ranije moglo vidjeti u prikazu hrvatske povijesti, vješto iskoristio borbu za investituru. Priključivši se Henriku IV na njegovu pobjedničkom pohodu 1063. god.[3] Ulrik dobiva za nagradu Meraniju i sjeverne jadranske otoke. Tako on postaje jedan od najmoćnijih markgrofova u carstvu. Brza promjena političkih prilika u Ugarskoj omogućila je doduše Zvonimiru da povrati jedan dio zemalja pod vlast hrvatskih vladara, ali Meranija je ipak zauvijek izgubljena za hrvatsku državu.

Ulrik se nije brinuo samo za teritorijalno proširenje svoje vlasti. U borbi za investituru trebalo je misliti i na to kako će se posebnim mjerama zaštititi istarsko stanovništvo. Stoga se u doba njegova vladanja opravdano stavlja »forma sacramenti« ili »pax«[4] na koji su se međusobno zakleli najprije markgrof, knez, biskupi i magnati stanovnicima grada, kaštela i sela, a zatim i seljaci (paysani) njima. Jedni su drugima obećali zaštitu, mir (bonum statum) i javnu sigurnost. Seljaci su u posebnoj zakletvi uvjeravali »svoju gospodu« da će štititi njihove posjede. Ovaj dokument o »zemaljskom miru«, koji po svom značenju nimalo ne odskače od rižanskoga placita i o kojemu postoji vrlo opsežna literatura,[5] neobično je važan izvor za društveno, ekonomsko a još više za pravno uređenje tadašnje Istre. Uz civitas i castellum villa, dakle selo, ima svoju općinsku organizaciju. Razumljivo je da ona nije tek tada nastala, ali je tada dokumentarno potvrđena.[6]

---

[3] Vidi str. 12.

[4] CDI, a. 1060.

[5] B. *Benussi*, n. dj., str. 357. i d.

[6] Tekst ovoga vrlo važnog dokumenta glasi: Forma sacramenti Domini Wodolrici Marchionis et domini comitis Hengelperti et Episcoporum et Hystriae magnatum fiet in hunc modum; quod ipsi iurabunt (defendere) omnes homines Civitatum, Castellorum et villarum qui hanc cartulam in Marchia Hystriae contra omnes homines qui eos molestare voluerint, bona fide sine omni fraude; et hanc cartulam infra tempus constitutum firmam obtinebunt et manutenebunt bonum statum et honorem totius Hystriae.

Simili modo paysani iurabunt eis et tantum plus quia omnes honorem domini W(odolrici), Marchionis Hystriae bona fide sine omni fraude obtinebunt.

Statutum est ut si aliquis paysanorum sine ratione vel iudicio aliquem paysanorum occiderit, quod Deus avertat, personam amittat et bona sua omnia in duas partes dividandur, ita ut medietas sit propinquorum mortui et alia Domini W(odolrici) marchionis et loci offensionis, salvo alio iure ipsius Marchionis. Et sit homicida inimicus domini Marchionis et omnium Hystriae paysanorum in perpetuum, nisi prius gratiam propinquorum occisi invenerit; et in aliquo loco paysanorum Hystriae non recipiatur; qui si inventus fuerit et querimonia de eo venerit... capere si possunt et de eo rationem facere vel eum nuntio Marchionis presentare, qui de ipso iusticiam faciat.

Et si homicida dixerit se defendendo fecisse homicidium... pugnam facere non poterit, tunc Dominus Marchio W(odolricus) cum comune illius loci debent pugnam facere per campionem..... mittere vel eam recuperabit XIV libras venetorum ad..... W(odolrici) Marchionis et a loco....«. B. *Benussi*, Nel medio evo, str. 357, bilj. 95, str. 358, bilj. 96—98.

Značajno je, kako se razabire iz gornje zakletve, da ne samo markgrof nego i svi stanovnici istarskoga poluotoka nastoje ukloniti loše posljedice običaja vražde ili krvne osvete. Obračun između obitelji ubijenoga i ubice nije više privatna stvar već općinska i markgrofova. Zato vraždu i odgovornost ne dijele samo članovi obitelji oštećenog nego i općina i dakako markgrof.

Jedan od oslonaca Otona I i njegovih nasljednika u Istri bila je istarska crkva. Kao i u doba Karlovih osvajanja, biskupi su očekivali od vladara sve veće privilegije. Kako je u interesu vladara bilo da se te težnje zadovolje, u Istri su se stvarala postepeno veća i manja vlastelinstva na štetu gradskih općina, kaštela ili vladarskih prava i posjeda. Štoviše, i markgrofovi koji su postepeno zamjenjivali vladarsku vlast u Istri dijelili su posjede i prava crkvenim osobama pa su tako i oni pridonosili povećanju crkvenog utjecaja.

Rezultat toga snažnog procesa koji je od kraja VIII st. zahvatio istarski poluotok jest stvaranje vlastelinstava. Nama se u svakom slučaju postavlja pitanje je li i ovo vlastelinstvo u Istri po svojoj strukturi feud u užem smislu riječi, tako kako ga historiografija obično zamišlja kad govori o feudalizaciji Istre, ili je opet riječ o kompleksnom pojmu koji smo susretali i drugdje. Čini nam se da tvrdnje o uvođenju feudalnoga sistema koji je donio potpun politički i društveni preokret srednjovjekovnoj Istri počiva na zabludi. Tvrdeći to autori su previdjeli da »feudalni sistem, koji se je proširio i na langobardsku Italiju pod vladom posljednjih Karlovića, a naročito u periodu tzv. Italskoga kraljevstva ima u prvom redu politički sadržaj«. Stoga se griješi kad mu se pripisuje prvenstveno ili čak isključivo ekonomski sadržaj. Pogrešno shvaćanje »potječe uglavnom od brkanja pojmova feuda i krupnoga zemljoposjeda. Nova jedinica koja se općenito, ali ne uvijek sasvim točno naziva feud, jest nešto što je šire i kompleksnije od onoga što se naziva saltus ili rimska villa ili početkom srednjega vijeka curtis«. Kako »feud gotovo uvijek sačinjava jedan ili više kaštela, sela, zaselaka i kuća raštrkanih po polju, oko kojih se nalazi gospodska zemlja (terra dominica) i zemlja podložnih seljaka«, gotovo se ne može govoriti o feudalnoj privredi; »naročito ako se pod njom podrazumijeva obično proširenje privrede vlastelinskog zaseoka«.[7] Prema tome, i u Istri ekonomsku cjelinu čine samo alodijalne zemlje vlastelina, ali ne i one koje je dobio u beneficij. Pogotovu ne onda ako je beneficijalne zemlje dao dalje na iskorištavanje svojim vazalima. Ali vlastelinstvo u Istri također nije samo gospodarska jedinica niti ga smijemo promatrati samo s gospodarskog stajališta. Jer stvaranje je vlastelinstava i u Istri i politički i pravni proces. Najpoznatije darovnice istarskim crkvenim i svjetovnim osobama svjedoče o prepuštanju vladarskih prava. Već se govorilo o istarskim biskupima koji su stekli oproste od nekih javnih podavanja. U tom je smislu razvitak feudalnih odnosa i nastavljen. Lotar II prepušta 948. god. tršćanskom biskupu »pravo našega kraljevstva i kotar i javno sudstvo i sve što se čini da od javnoga prava nama pripada« u gradu Trstu i u njegovoj okolici u širini od tri milje.[8] Podjela svih vladarskih prava nad gradom i u gradu nužno je isključivala pristup kraljevih ili carevih činovnika na predano područje. Stoga kralj naređuje da »velika ni mala osoba« ne smije na tršćanskom području ubirati bilo kakvo javno podavanje ili vršiti bilo kakvu javnu vlast.[9] Valja doduše priznati

---

[7] G. *Luzzatto*, Ekonomska povijest Italije, str. 156—157.

[8] CDI, a. 948. »res iuris nostri regni atque districtus et publicam querimoniam et quidquid publice nostre rei pertinere videtur«.

[9] CDI, a. 948. »aliquod vectigal aut aliquam publicam functionem exigere audeat«.

da je navedena darovnica iznimna po tome što je tršćanski biskup jedini među istarskim biskupima imao kneževsku čast (comitatus) nad nekom komunom. Zato je osnova vlastelinstva tršćanskoga biskupa njegovo svjetovno pravo nad tršćanskom općinom, pravo koje je kasnije stavljalo komunu u neobično težak položaj, jer je opet bila jedina među istarskim gradovima koja se morala boriti protiv biskupa kao svjetovnoga gospodara grada.[10] Tršćanski su biskupi tada uživali u castrum Beram blizu Pazina. Naime, Berengar I je vjerojatno još 911. god. dao biskupu točnije crkvi sv. Justa »neke kaštele koji pripadaju pravu našega kraljevstva« — Veliki i Mali Beram. Biskup dobiva spomenute kaštele sa svim pripadnostima i imunitetom.[11] Čini se da je na sličan način proširio tršćanski biskup vlast nad Siparom i Umagom (929. god.).[12]

Prema tome, vlastelinstvo tršćanskoga biskupa nije veliki zatvoreni posjed ni skup manjih zatvorenih posjeda. Sve do sredine XI st. biskup uživa čast tršćanskog komesa kao i sve ostale prihode i prava na gradskom području; ostali su dijelovi vlastelinstava stvarno otoci u moru tuđih jurisdikcija i posjeda: otok tržički u Furlaniji, Sipar na obali i Beram u središnjoj Istri. Sve te dijelove vlastelinstva, stvarno crkvenih imuniteta, povezuje u cjelinu ista jurisdikcija. Tršćanski biskup je kraljevskim darovnicama dobio pravo višega sudstva, pa je to pravo isključivalo svaku drugu jurisdikciju na prepuštenom području. Osim toga, biskup je kao comes palatii smio održavati placita na području Trsta i njegove okolice (tri milje).

Pri takvom nastajanju vlastelinstva ne može se, posve je razumljivo, govoriti o nekoj gospodarskoj povezanosti vlastelinstva, nego jedino o sudskoj i administrativnoj. Drugo je, dakako, pitanje kako je tršćanski biskup u kasnijem razdoblju iskorištavao povlastice dobivene od italskih kraljeva ili istarskih knezova. U svakom slučaju u granicama njegova vlastelinstva nije bilo nakon podijeljenih darovnica nikakve druge svjetovne sudske vlasti. Stoga je u kasnijem razvitku ne samo na crkvenim nego i svjetovnim vlastelinstvima vlastelin mogao mnogo lakše promijeniti pravo ubiranja poreza u pravo osobnih službа pa je tako sve više nestajala razlika između javnih podavanja kao posljedice političkog podvrgavanja i osobnih službа vlastelinu. Zato se s vremenom javno podavanje pretvara u osobnu službu, i to utoliko brže što se ona smatra dokazom vlasništva vlastelinova nad zemljom. Takav je proces »feudalizacije« mnogo značajniji za crkvena vlastelinstva u Istri.[13]

[10] E. *Mayer*, Die dal. istrische Munizipalverfassung, str. 65, 87, 88.

[11] B. *Benussi*, L'Istria, str. 116. i d.; G. *Vergottini*, Lineamenti storici, str. 53. i d.; D. *Gruber*, Povijest Istre, str. 107. i d. Vidi CDI, a. 911.

[12] DCI, a. 929. U dokumentu iz 929. god. govori se o podjeli siparske biskupije. Stoga je Kandler pretpostavljao da je riječ o korepiskopu koji je kasnije nastao, ali je neobično da mu kralj daje ne prava biskupa, nego podložnike i posjede s otokom tržačkim. Treba vjerojatno spomenutu darovnicu tumačiti kao podjelu jurisdikcije nad svima stanovnicima Sipara odnosno Umaga. Drugim riječima, kralj je prenio svoje pravo javnih podavanja na biskupa, pa je on stekao imunitet i za to područje. Tršćanski će biskupi proširiti u XI st. svoju vlast i nad kaštelom Geroldijom na Limskom kanalu.

[13] B. *Benussi*, Nel medio evo, str. 236.

Vlastelinstvo porečkih biskupa pruža sličnu sliku nastajanja. I porečki se biskupi nisu zadovoljavali crkvenom jurisdikcijom na svome području. U doba propadanja gradskih općina i kaštela biskup se na način koji još nije dovoljno poznat domogao, čini se, vlasti gotovo nad čitavim porečkim agerom kao i nad Motovunom i Pazinom. Stoga se čini da u darovnici Otona II iz 983. god.[14] — koju neki historičari smatraju falsifikatom — nisu tek slučajno vrlo nemarno nabrojena sela i posjedi porečke crkve. To su Motovun, Ružar, Nigrinjan, Tar, Cervena i castrum Pazin, koje su, kako se u ispravi tvrdi, poklonili crkvi italski kraljevi. Čini se da su ti falsifikati nastali tek u XIII st. kad je buknula borba biskupa s komunom. Među najpoznatije falsifikate porečke crkve ubraja se tzv. Eufrazijev privilegij prema kojemu još 543. god. biskup tobože određuje da »populus parentinus, majores et minores«, i svi stanovnici na crkvenom teritoriju treba da plaćaju od crkvenih zemalja koje obrađuju četvrtinu. Budući da je falsifikator smatrao da su desetina i četvrtina svjetovni tereti, on je porečku crkvu kao i njezina biskupa Eufrazija prikazao kao svjetovnog gospodara grada koji odlučuje kako će se i koliko plaćati terraticum. Stoga je, prema tekstu istog privilegija, Eufrazije tobože prepustio kanonicima pravo ubiranja desetine »od svih stanovnika grada Poreča bez ikakva suprotstavljanja«. Eufrazijev je privilegij dao vjerojatno sastaviti biskup Adalbert oko 1222. god. kad je želio dokazati vlast biskupa nad porečkim agerom. Taj privilegij dobiva potkraj XIII st. još smjeliju redakciju,[15] ali je to najbolji dokaz da je crkva u borbi s komunom izgubila bitku.

Napokon, nije ništa manje poučan razvitak vlastelinstva najjačega crkvenoga prelata u Istri, akvilejskoga patrijarha. Upozoreno je već na to da uspon akvilejskih patrijarha počinje vraćanjem istarskih biskupa pod njegovu jurisdikciju. Gradeški će patrijarh doduše steći još jednom nominalnu jurisdikciju nad istarskim biskupom, 1053. god., ali su ipak gradeški patrijarsi bili primorani 1180. god. da biskupe prepuste Akvileji, a sami su zadržali prihode koparske biskupije. Italski kraljevi, i njemački carevi nisu mogli dopustiti da gradeški patrijarsi, dakle mletački vrhovni dostojanstvenici, preteknu njihova prelata. Stoga su akvilejski patrijarsi od X do XII st. nagomilali posjede i prava na istarskom poluotoku.

Da je akvilejsko vlastenlinstvo bilo po svojoj strukturi istovjetno s ostalima, pokazuju prvi podaci iz početka IX st. Još 805. god. Karlo Veliki oprašta patrijarhu Fortunatu plaćanje lučkih pristojbi za četiri njegove lađe nalažući svojim činovnicima da se ne usude tražiti od Fortunata bilo kakvu vrstu podavanja (u luci ili od lađa).[16] Taj je oprost jednako značajan s pravnoga i trgovačkoga stajališta, jer ukazuje na to da ni u trgovačkim poslovima crkveni dostojanstvenici nisu zaostajali za svjetovnima.

U X st. patrijarsi naglo povećavaju posjede i stječu nova prava. God. 921. daje Berengar Fridriku »neki kaštel koji se naziva Puziolum« u fur-

[14] CDI, a. 983; L. *Kirac*, Crtice, str. 91; B. *Benussi*, L'Istria, str. 116; G. *Vergottini*, Lineamenti storici, str. 54.

[15] CDI, a. 543. O Eufrazijevu falsifikatu vidi E. *Mayer*, n. dj., str. 85—87; G. *Vergottini*, n. dj., str. 55—56; M. *Prelog*, Poreč, str. 13.

[16] CDI, a. 805. »ullum teloneum nec siliquaticum nec laudaticum nec cispatim neque ullas redhibitiones«.

lanskom komitatu sa svim pripadnostima, sudskim pravima i vladarskim posjedima u opsegu jedne milje.[17] Čini se da je 931. god. Hugo izdao sličnu darovnicu za Milje (Muggia) patrijarhu Orsu.[18] Ali, vlastelinstvo se nije povećavalo samo darovnicama. Patrijarh Rodoald kupuje 976. god. od mletačkoga dužda Vitala Candiana Izolu (Insula), također sa svim pravima i pripadnostima.[19] I na tom kupljenom posjedu patrijarh uživa sva prava. Posljednjih godina X st. stolica sv. Hermagore proširuje svoj posjed duboko u unutrašnjost. Iz potvrdnice Henrika II (1012. god.) doznajemo da je Oton III prepustio patrijarsima Pazin i Pićan sa svim pravima na području spomenutih gradova. Osim sudstva i podavanja slobodnih ljudi, akvilejska crkva na darovanom području dobiva slobodno uživanje pasišta, pravo ribarenja na Raši i u plominskoj luci.[20] Henrik II prepustio je patrijarhu i Druvine.[21] U trećem desetljeću XI st. za patrijarha Popona (Wolfgang), porijeklom iz carske saske kuće, patrijaršija stječe izvanredne povlastice: priključivši se kao kancelar Konradu II, Popo osvaja, iako na kratko vrijeme, Gradež, a car ga 1027. god. oslobađa svake feudalne zavisnosti od karantanskog vojvode.[22] Tako je patrijarh postao knez njemačkog carstva, pa se na toj osnovi i dalje izgrađivala svjetovna vlast akvilejskih patrijarha. Ona je, uostalom, još u XI st. doživjela vrhunac kad je 1077. god. Henrik IV u borbi za investituru dao Sighardu najprije Furlaniju, a zatim Kranjsku i Istru.[23] Patrijarh je doduše držao ove časti samo godinu dana, ali je to ipak bio početak onoga odličnog položaja koji su patrijarsi uživali od XIII st. dalje. U jeku borbe za investituru Henrik IV nagradio je Sighardova nasljednika svojim pravom postavljanja i uvođenja u posjed porečkoga i tršćanskoga biskupa.[24] Sličan je privilegij Henrik IV dao za puljsku biskupiju patrijarhu Ulriku Eppensteinu.[25] Upravo činjenica da su članovi iste porodice držali markgrofoviju Kranjsku, Istru i akvilejsku stolicu neobično je pogodovala proširenju vlasti i posjeda Akvileje. Tako Ulrik II, sin Ulrika I, prepušta patrijarsima Sočergu (1101. god.) i nakon toga, 1102. god. Buzet, Hum, Kozljak, Buje, Kastel Grižnjan, Vranju, Letaj, Boljun, Sv. Martin kraj Belaja, Castilione i sela Cortalba, Cuculi, Mo-

[17] CDI, a. 921.

[18] CDI, a. 931. G. *Vergottini*, n. dj., str. 51.

[19] CDI, a 976. »Ita integre ut in nostra permansit potestate«.

[20] CDI, a. 1012. »cum placito et decimis atque suffragio et districto vel omni publica functione liberorum hominum in eis habitancium«.

[21] »castrum suum in comitatu Istrie in loco qui dicitur Pruvin« (Ravenstein na gornjoj Mirni). Vidi B. *Benussi*, Nel medio evo, str. 291; L. *Kirac*, Crtice, str. 101.

[22] B. *Benussi*, n. dj., str. 292—293.

[23] N. dj., str. 299; G. *Vergottini*, n. dj., str. 51; M. *Kos*, Zgodovina Slovencev, str. 183.

[24] CDI, a. 1081. »quicquid ad nostri iuris opus ipsi possideant et teneant«.

[25] CDI, a. 1085.

mjan, Cisterna, Pierabianca, Draguč, Morceniga, Codoglie, Castagna i Sv. Petar.[26] Ulrikovi nasljednici ostaju u XII st. saveznici careva, što im omogućuje ne samo konačnu pobjedu nad mletačkim patrijarhom nego i održanje stečenih prava. Potvrda Inocenta II iz 1132. god. pokazuje u kojoj se mjeri Akvileja uspjela učvrstiti u Istri i Furlaniji.[27]

Iako ni puljski biskup nije uspio podvrći svojoj svjetovnoj vlasti grad Pulu i njezin kotar, njegova se crkvena jurisdikcija protezala daleko izvan puljskoga područja. Kako je teritorij hrvatske države sezao sve do sredine XI st. do Raše, proširenje puljske biskupije na teritorij do Rijeke nastalo je kasnije. Čini se da su opravdane pretpostavke prema kojima se puljski biskup Ellenhard priključio vojničkom pohodu Henrika IV 1063. god. pa je kao nagradu stekao i jurisdikciju nad Meranijom. Njegov rođak istodobno dobiva Labin.[28]

Osim spomenutih biskupija koje su se razvile u snažna crkvena vlastelinstva bilo je i manjih, npr. koperska ili pićanska crkva (Pedena), kojih biskupi nisu nikad imali odlučniju riječ u spomenutom razdoblju istarske povijesti. U obje se biskupije također nije mogla razviti svjetovna vlast biskupa nad gradom jer su ga posjedovala neka druga svjetovna gospoda. Novigradski je biskup doduše držao obalu između Mirne i Šipara, samostan sv. Lovre u Dalji,[29] a neko vrijeme i Umag, dok je crkvena jurisdikcija toga prelata nasljednika emonskoga (ljubljanskoga) biskupa,[30] sezala znatno dublje u unutrašnjost, tj. do Buja i Grožnjana. Grad i posjed oko njega pripada još od dolaska Franaka državi.

Osim istarskih biskupa i druge crkvene osobe izvan zemlje drže neke posjede i sela. Tako je npr. Henrik IV dao freisinškom biskupu 1067. god. sela Kubed, Luku, Osp, Truške, Rozari, Šternu i Sv. Petar,[31] dok je nekoliko godina prije toga samostanu sv. Andrije iz istoga mjesta car prepustio državni posjed »in Pyrian et Nivvenburch«.[32] U gradu Puli i njegovu kotaru ravenska je nadbiskupija također imala prostran posjed (feud sv. Apolinara).

Do osobitoga su se značenja još u franačko doba uzdigli i neki samostani. Značajno je da je porečka biskupija imala u srednjem vijeku »go-

[26] CDI, a. 1102. »castrum Pinquent et castrum Cholm, castrum Bagniolet, c. Vrane, et c. Letai et c. sancti Martini et c. Gosilach et villa ubi dicitur Cortalba inter Latinos, c. Veneris, villa Cuculi et villa Mimilliani et v. Cisterna et v. Petre Albe et v. Dranie et v. Marceniga, v. Cavedel, c. Usege c. Brisintina, v. Castan, c. Castilloni, villa sancti Petri cum monasterio sancti Petri et sancti Michaelis vel per aliis quibuscunque locis invenire potueritis de nostri iuris rebus in eodem comitatu, in civitatibus quamque et de foris«.

[27] B. *Benussi*, Nel medio evo, str. 305. »Potestatem Peregrini patriarchae aquileiensis ecclesiae auctoritate apostolica confirmamus in episcopatus sedecim, abbatiam septem nec non in comitatum, marchiam et ducatum«.

[28] E. *Klebel*, Über die Städte Istriens, str. 58—59.

[29] G. *Vergottini*, n. dj., str. 56.

[30] E. *Klebel*, n. dj., str. 45.

[31] CDI, a. 1067.

[32] B. *Benussi*, Nel medio evo, str. 284; bilj. 260. »quasdam nostri iuris proprietates ad fiscum nostrum pertinentes in Marcha Istria, in comitatu Marchionis Odalrici... id est in Pyriam et Nivvenburch sitas«.

FRESKA U PORUŠENOJ CRKVI SAMOSTANA
SV. MIHAJLA U LIMSKOJ DRAZI

tovo toliko benediktinskih samostana koliko čitava Istra«.[33] Na tom su području bile najpoznatije opatije: Sv. Mihovil »pod zemljom« (soto terra) i istoimeni samostan u Limskoj drazi, zatim Sv. Petar u šumi i Sv. Andrija na otočiću kod Rovinja.[34] Čini se da je samostan sv. Mihovila »pod

[33] CDI, a. 853. Samostan sv. Mihajla, nazvan još i »pod zemljom« (soto terra), prema Kandlerovu mišljenju dobio je taj naziv zbog toga što se glavni oltar nalazio u kripti ili podzemnoj kapeli ispod glavnog oltara. Vidi B. *Benulli*, n. dj., str. 215. i I. *Ostojić*, Benediktinci III, str. 108. i d. i ondje navedenu literaturu. Postoje i privilegiji iz 852. i 857. god. za taj samostan, ali oni nisu autentični. Benussi pretpostavlja da su nastali vjerojatno u XII st., u doba borbe između samostana i porečkog biskupa. Vidi *Isti*, Nel medio evo, str. 217.

[34] Najnoviju literaturu vidi I. *Ostojić*, Benediktinci III, str. 123. i d.

RUŠEVINE SAMOSTANA SV. MIHAJLA U LIMSKOJ DRAGI

zemljom« (samostan se nalazio u selu Doljanu kod Višnjana ili in loco Diliano) zaštitio posebnim privilegijem još Ludovik II dajući mu »najpotpuniju obranu« (plenissimam defensionem) i pravo da svi redovnici s rektorom biraju sami svoga opata. Samostan je navodno osnovao oko 840. god. neki imućni posjednik Salmon (ili Telmon).[35]

Puljska je biskupija imala mnogo manje samostana i za njih je karakterističnо da se nalaze u samom gradu. Od puljskih je samostana najznačajniji Sv. Marija koji se nalazio uz crkvu Sv. Marije Formose i Sv. Mihovil »na brijegu« (in Monte, de Monte) koji su dotirali početkom XII st. Sigilfred i Eliza, porečki plemići i supruzi.[36] Ni jedan se od navedenih samostana nije do danas sačuvao.

O svjetovnim vlastelinima ima za to razdoblje mnogo manje podataka. To je očito zbog toga što su darovnice velikašima i plemićima bile usmene. S druge strane, i vladari su imali mnogo manje razloga da pomažu razvitak svjetovnih vlastelinstava, koja su u krajnjoj liniji potkopala temelje njihove vlasti. Stoga o posjedima i pravima istarskih velikaša doznajemo tek tada kad ih oni gube, što još uvijek nije dovoljno da utvrdimo kako su do njih došli. Doista su podaci, izuzevši one o posjedima i pravima vojvode Ivana, sve do prve polovice XI st. tako oskudni da se ne usuđujemo stvarati nikakve određenije zaključke. Pa i o posjedima prvoga markgrofa Ulrika I nije mnogo više poznato. Car Henrik IV dao

[35] E. *Klebel*, n. dj., str. 53. Prema kasnijoj samostanskoj tradiciji u samostan se povukla i Azzikina majka Vilpurga koja je također obdarila samostan posjedima. B. *Benussi*, n. dj., str. 250—251.

[36] Eliza je dotirala i porečku biskupiju i kanonike. Vidi CDI, a 1118. i B. *Benussi*, n. dj., str. 249; I. *Ostojić*, n. dj., str. 151—165.

SV. PETAR U ŠUMI

mu je dvadeset »kraljevskih selišta«[37] u Buzetu, Lupoglavu, Boljunu, Banjolu, Balbi, Belaju, Letaju, Posrtu, Roču, Brestu, Vranji i Druvinama.[38]

[37] L. *Kirac*, n. dj., str. 102. misli da je riječ o dvadeset mjesta, što neće biti točno. Iako riječ masseritia — kao uostalom i hrvatska riječ selište ili selo — ima vrlo mnogo značenja (vidi Du *Cange*, Glossarium mediae et infimae latinitatis sub v. Massaritia, massa, masseritia itd.), čini se da u ovom slučaju treba tu riječ tumačiti kao »conglobatio, collectio quaedam possessionum ac prediorum« (Du Cange). Prema G. *Luzzattu*, Ekonomska povijest Italije, str. 161. massarii su zavisni podložnici, koji bijahu obvezani raditi neograničeni broj dana na gospodskoj zemlji i to prema potrebi gospodske zemlje«. Čini se da u spomenutoj darovnici nije riječ o takvim ljudima.

[38] Ulrik ne dobiva od Henrika IV dvadeset selišta već kraljevske posjede u dvadeset mjesta.

Među vazalima i advokatima istarskih crkava osobito mjesto zauzimaju gorički grofovi, koji se tako nazivaju od druge polovice XII st.[39] Oni su bili porijeklom iz lurnske grofovije u Koruškoj (odatle im i naslov grofovi jer ni Gorica ni Pazin nisu grofovije), ali su kao vazali porečkih biskupa, akvilejskih i ravenskih nadbiskupa stjecali časti i posjede koje su postepeno pretvarali u nasljedstva, tako da su početkom XIII st. imali jednu od glavnih uloga u istarskoj povijesti.[40]

U njihovu se susjedstvu podižu od početka XII st. devinski grofovi koji su u početku bili vazali akvilejskoga patrijarha, i držali u rukama Devin ili Duino na ušću Timave. U ime puljskoga biskupa držali su teritorij od Rijeke do Brseća. Njihovu je položaju pomogao izvanredan smještaj Devina koji je kontrolirao cestu Tržić — Trst, zapravo spojnicu između Furlanije i Istre.

Osim spomenutih porodica bilo je i drugih vazala, ali oni sve do XII st. nisu ugrožavali vlast svojih seniora.

Prema tome, istarska se marka od X do XII st. raspala na niz što većih što manjih crkvenih i svjetovnih vlastelinstava. U tom skupu različitih vlasnika uživaju prednost biskupi i samostani u rukama kojih se nagomilao posjed koji je obuhvaćao gotovo tri četvrtine markgrofovije.[41]

Vladarske darovnice sasvim jasno pokazuju da je vlastelinstvo u Istri nastajalo političkim putem, tj. prijelazom vladarskih prava i rjeđe posjeda u ruke privatnika. Kako su crkveni dostojanstvenici na svom imunitetnom području zamijenili dotadašnje vladarske činovnike, stjecali su time sami pravo postavljanja činovnika na darovanom području. Zato se na čelu crkvenih posjeda, jednako kao i u gradovima, nalaze gastaldi. U gradovima je gastalde postavljao markgrof. Biskupske gastalde postepeno potiskuju u pozadinu advokati pojedinih crkava, časti za koje su se otimali istarski i njemački velikaši i plemići, ali i članovi gradskoga patricijata. No već u XII st. ni gastaldi ili vicedomini (tako se ponekad nazivaju biskupski činovnici) ni advokati nisu obični činovnici. Oni su na putu da se osamostale. Možda su jedan od najpoznatijih primjera takvih osamostaljenih advokata gorički grofovi. Advokati su bili ne samo zastupnici biskupa nego i samostalni suci u kriminalnim parnicama biskupovih podložnika. Pod njihovim su vojničkim zapovjedništvom crkveni vazali i vitezovi.

O gospodarskoj strukturi istarskog vlastelinstva iz toga razdoblja sačuvano je vrlo malo podataka. Vjerojatno je s prestankom bizantske vlasti propao u Istri i bizantski porezni sistem, što drugim riječima znači da su mjesto novčanoga oblika rente u gradskim bizantskim općinama prevladala naturalna podavanja i tlaka franačkog Zapada. Na takav su prijelaz upućivali i podaci rižanskoga placita. Izmjena rente ponegdje je tako

[39] M. *Kos*, Zgodovina Slovencev, str. 180.

[40] G. *Vergottini*, n. dj., str. 60—61. Vidi ondje vrlo opsežno navedenu literaturu o porijeklu goričkih grofova kao i o problemu pazinske odnosno »istarske grofovije«. Vergottini naziva goričke grofove »i grandi signori delle Alpi Giulie«.

[41] G. *Vergottini*, n. dj., str. 56.

temeljito provedena da je i vojnik, kako će se vidjeti kasnije, katkad opterećen podavanjem u naturi. Osnovni su prihodi crkvene vlastele bila nekadašnja vladarska podavanja. Od 879. god. podložnici akvilejske crkve davali su desetinu i travarinu patrijarhu umjesto caru.[42]

Iz XI st. sačuvano je do sada tek jedno svjedočanstvo o dužnostima i podavanjima seoskoga stanovništva. To je »securitas« iz 1017. god. što je daju stanovnici »in vico sancti Salvatoris« porečkom biskupu Sigimbuldu o godišnjem cenzusu.[43] Podavanja plaćaju po kućama (per mansiones et per curtes et per ortos insimul continentes per quamlibet casam). Ako su u tom ugovoru ubilježena zaista sva podavanja, onda su se »darovi« sastojali od svega dvije kokoši godišnje. Stanovnici su vjerojatno bili pretežno seljaci i naturalna su podavanja odmjeravana prema broju volova za oranje. Naime, samo onaj seljak koji je imao dva vola plaćao je modij žita i zobi odnosno jedan kosac sijena. Seljaci su očito imali i vinograde. Od njih su davali određenu količinu vina. Uzgajali su i stoku. To pokazuju podavanja od ovaca: svaka »quarnerija« (četrdeset ovaca) davala je godišnje janje. Upada u oči da seljaci ovoga sela porečkoga biskupa nisu obvezni na tlaku. Oni su potpuno slobodno raspolagali selišnim zemljama, ali je biskup od njih zahtijevao da se pod kaznom vrlo visoke globe od 400 maraka obvežu da neće napuštati svoja selišta. Ako su sve odredbe unesene u ugovor početkom XI st., onda posljednja odredba upućuje na težnju vlastele da podložnika zadrži na svome posjedu.

Sloboda je istarskoga seljaka koju je uživao kao kolonist tijekom vremena nestajala kako je rasla potreba za radnom snagom na selu. Zato sada početkom XI st. na njegovu nekadašnju slobodu kretanja podsjeća samo to da ga vlastelin nije mogao opteretiti tlakom. Dakako, ako primjer seljaka porečkoga biskupa u tom selu smijemo uopćavati.

U spomenutom ugovoru najviše iznenađuju odredbe o naturalnim podavanjima arimana. Svi arimani (et omnes arimanos) daju godišnje na Maurovo deset hljebova, bačvu vina i janje. Iako su podavanja gotovo simbolična, neobična su za vojnike. Još bismo mogli pomisliti da se arimanima ovdje iznimno nazivaju neki seljaci kad se u tekstu ugovora ne bi nastavljalo ovako: »... i neka drže svoga konja koji je dužan služiti našemu biskupu senioru, pastiru crkve sv. Maura unutar komitata«.[44] Pod komitatom se ovdje vjerojatno razumije biskupovo vlastelinstvo na kojemu je ariman dužan služiti konjem o svom trošku. I na području tršćanske biskupije živjeli su arimani,[45] koji su vjerojatno bili u istom položaju prema vlastelinu kao i ovi porečkoga prelata. Nestašica ranijih podataka o ovim arimanima ne dopušta nam, na žalost, ustanoviti je li tek feudalizacija javnih prava približila arimane — po naturalnim podavanjima — ostalom stanovništvu sela ili su takav položaj imali od starine. Mnogo je vjerojatnije prvo, jer su konjanici kod Langobarda i Franaka odličniji sloj ljudi koji vrše samo vojničku službu.[46]

[42] CDI, a. 879.

[43] CDI, a. 1017.

[44] CDI, a. 1017. »Et habeat cavallum suum qui debeat ambulare cum seniore nostro episcopo pastore ecclesie sancti Mauri infra comitatum...«.

[45] CDI, a. 1039. »in omnibus liberis et erimannis ecclesie«.

[46] B. *Benussi*, Nel medio evo, str. 241.

Time dakako nije iscrpljen pregled različitih slojeva stanovništva na istarskom vlastelinstvu. Uz zavisnoga podložnika na vlastelinovoj zemlji živi i liber homo, ali nema podataka na osnovi kojih bismo mogli točno odrediti njegov položaj i dužnosti prema vlastelinu. Nadalje, gotovo je nemoguće da su do XII st. i servi potpuno nestali na vlastelinstvu, iako ni o njima nema podataka. Njihovo je nestajanje to manje vjerojatno što pridvorno gospodarstvo u Istri nije nestalo i što vlastela još nisu ili bar nisu u većoj mjeri prelazila na novčani oblik rente.

Ipak, bez obzira na pogoršanje gospodarskog stanja istarskoga seljaka — pogoršanje je neminovna posljedica feudalizacije javnih prava — istarski je seljak pravno slobodan i uživa politička prava. Ona su najbolje došla do izražaja u tome što je uspio sačuvati svoju općinu. Zato će se ona i dalje, premda ponešto promijenjena, održati do kasnoga srednjega vijeka.

2. *Istarska gradska općina u borbi za opstanak*

Istarska gradska općina u tri stoljeća franačke vlasti doživljava bez sumnje svoje najteže dane. Poput dalmatinskih gradova i istarske su općine bile bačene na samu obalu jer je franački osvajač otimao gradski ager. Prema tome, u času kad se gubila ekonomska podloga gradova bilo je neobično važno da se sačuva bar kontinuitet pravnog i političkog života. Izrazita vojnička organizacija bizantskih gradova pomalo se gubi. Tribuni su u Istri kao i u Veneciji sve više članovi gradskoga patricijata, a ne vojnički predstavnici vlasti. Na njihovo su mjesto došli prema tužbi na rižanskom placitu centarchi koje je postavljao franački vojvoda. Gradska općina i sada ima svog predstavnika koji je zamijenio iudices i tribune bizantskoga razdoblja. To je locopositus, lociservator koji po funkciji koju vrši odgovara prioru dalmatinskih gradova. On se od IX do XI st. bira između članova gradskoga patricijata, a u XII st. njegov se položaj postepeno pogoršava jer je u nekim gradovima podređen biskupskom sljednom časti lokopozita.[47]

Locopositus nije više sam predstavnik gradske vlasti. Pored njega su kao prisežnici i suci (iudices), članovi gradskoga patricijata, zvani u X i XI st. scabini.[48] Taj se kolegij sudaca (u većim se gradovima sastoji od dva ili četiri člana), čini se, samo po novom franačkom nazivu razlikovao od nekadašnjih sudaca. U XII st. javljaju se u nekim manjim gradovima maiores kao općinski činovnici (u Medulinu se nazivaju marici maiores ili iudices datiorum) kojima su i prije pojave konsulata bili povjereni neki općinski poslovi u sudstvu.[49] Napokon u Kopru se u X st. uz lokopozita i scabine spominje 932. god. »pučki advokat« (advocatus totius populi),[50]

[47] E. *Mayer*, n. dj., str. 71. i d.; G. *Vergottini*, n. dj., str. 71—72.

[48] E. *Mayer*, n. dj., str. 77. i d.; B. *Benussi*, n. dj., str. 585.

[49] G. *Vergottini*, n. dj., str. 73—75.

[50] CDI, a. 932.

ali nije pouzdano kakve je funkcije vršio i pojavljuje li se i u drugim istarskim gradovima.

Za kasniji je razvitak komune — u užem smislu — bilo neobično važno da su se civitas i castellum sačuvali i u ovim najtežim stoljećima kao nepromijenjen pravni pojam. U Kopru se prilikom pregovaranja s duždom Petrom Orseolom 977. god. pojavljuju svi stanovnici grada »tam maiores quam minores vel mediocres«.[51] Dakle, svaki stanovnik grada i njegova kotara ima jednako pravo da sudjeluje u javnim gradskim poslovima. To je bio svakako jedan od preduvjeta da bi se u istarskim gradovima gradska općina mogla oduprijeti vlasti biskupa i da napokon od druge polovice XII st. vlastelinovu gestaldu lakše suprotstavi svoje predstavnike — consules. Konzuli su u Istri, kao i drugdje na Mediteranu, vjesnici novog doba u političkom životu grada. Oni su prvi put pismeno spomenuti u Kopru (1186. god.), Poreču (1194. god.) Puli (1220. god.), Piranu (1262. god.), i napokon u biskupskom Trstu (1253. god.).[52]

Međutim, mnogo prije nego u Dalmaciji među konzulima kao i umjesto njih posebno mjesto zauzima potestas.[53] No, i to je već u doba kad je komuna potpuno formirana.

Nije teško razabrati da se komuna, tj. consules javljaju u Istri u doba kad je biskupska vlast postepeno opadala. Osim toga, ni jedan crkveni dostojanstvenik, izuzevši tršćanskoga biskupa, nije uspio postići kneževsku čast nad gradom, pa je i to znatno pomoglo održanju komune. Za dalmatinske i istarske gradove u svakom slučaju bilo je povoljno to što ni bizantski ni kasniji njemački carevi nisu imali dovoljno snage da ugled prvoga svećenika u gradu pretvore u njegovu vlast nad gradom. Zato biskupi ovdje — ondje potpisuju doduše ugovore s Mlečanima, ali im je prvenstvo prepušteno tek iz počasti

Slabost njemačkih vladara u XI st. spašavala je grad od biskupa, ali je istodobno isključivala vladarsku zaštitu. I to u doba kad se grad bori za svoj opstanak. Stoga je za čitavo XI st. sačuvan samo jedan carski privilegij. To je isprava Konrada II iz 1035. god. u korist Kopra. Naime, kad je grad pomogao caru protiv buntovnika Adalberta Koruškog car mu je za nagradu potvrdio sela kao »res ipsius civitatis«. Primivši grad pod svoju osobitu zaštitu, car mu je također potvrdio »pravi običaj prema kojemu su živjeli njihovi preci«.[54]

Kako ni markgrofovi u pogledu zaštite gradova mnogo ne zaostaju za carevima, istarski se građanin u nevolji snalazi sam. Nije slučaj da su u X st. sklopljeni prvi ugovori između Mlečana i nekih istarskih gradova. Još je u IX st. trgovački interes približio franačke Istrane bizantskoj Veneciji. Podijelivši Mlečanima trgovačke povlastice i slobode u svom italskom kraljevstvu, Lotar je zahtijevao jednaka prava za mletačke susjede, a svoje podanike, dakle Furlance i Istrane (840. god.).[55] Međutim,

[51] CDI, a. 977.

[52] O pojavi consules na Mediteranu vidi E. *Ennen*, Frühgeschichte der europäischen Stadt, str. 270. i d.

[53] B. *Benussi*, n. dj., str. 704.

[54] Mišljenja o autentičnosti ove isprave nisu jedinstvena. B. *Benussi*, Nel medio evo, str. 691. zastupa mišljenje da je falsifikat, dok se *Vergottiniju*, n. dj., str. 77—78. ne čini da je isprava lažna.

[55] CDI, a. 840.

italski kraljevi u drugoj polovici istoga stoljeća gube vrhovništvo nad Hrvatskom, a Arapi i Neretljani slobodno gospodare po Jadranu. Mlečani se bezuspješno bore protiv jednih i drugih. Arapske provale ohrabruju i Hrvate pa se i oni zalijeću do mletačkih i istarskih obala. Za Domagoja su hrvatske navale na zapadnu istarsku obalu tako učestale da ga, kako je poznato, mletački kroničar proglašava »najgorim slavenskim (hrvatskim) knezom«. Tek uspostava bizantske vlasti na Jadranu za cara Bazilija I te smrt Domagojeva i dolazak Branimira donose smirenje. Karlo Debeli obnavlja savez (foedus) s Mlečanima i Istranima, ali su Arapi nakon pada Barija ipak zaustavljeni.

Dok su prodori neprijatelja iziskivali zajedničku mletačko-istarsku obranu, mirno je doba zbližavalo obje zemlje u zajedničkom trgovačkom interesu. Koper je prvi istarski grad koji se odlučio da posebnim darom kupi duždevu naklonost i zaštitu. Predstavnici grada koje vodi locoposito Audebert obećavaju duždu Petru Candianu »u znak časti« dok živi sto amfora godišnje.[56] Kasniji mletački kroničari, nipošto slučajno, tumače ovaj dobrovoljni poklon kao dokaz tributarne zavisnosti Kopra od Mlečana.[57] Čini se da je taj osamljen pokušaj Koprana naišao na otpor markgrofa Vintera koji je u ime kralja Hugona upravljao Furlanijom i Istrom. Iz još nedovoljno poznatih motiva on je ne samo prekinuo prijateljske odnose i trgovinu s Mlecima nego je i plijenio mletačke posjede u Istri. Kako je dužd odgovorio jednakom mjerom, sukob je morao završiti mirom i uspostavom trgovačkih odnosa. Sam Vinter obećava zajedno s puljskim i ostalim istarskim biskupima i »s čitavim istarskim narodom« u Rialtu da će otad unaprijed štititi mletačke posjede i ljude i da neće napadati njihove lađe; obustavit će novouvedene namete; štoviše, ako bi i sam italski kralj najavio rat Veneciji, on će požuriti da Mlečanima u Istri što prije dojavi neugodnu novost kako bi se na vrijeme mogli vratiti. Globa od sto libra trebalo je da osigura ovaj »čvrsti mir«. U miru sudjeluju svi gradovi zapadne istarske obale: Pula, Poreč, Novigrad, Piran, Koper, Milje i Trst.[58] Bilo bi pretjerano u ovom prvom skupnom istarsko-mletačkom miru gledati »kamen temeljac na kojem je Venecija kasnije izgradila zgradu svoje dominacije u Istri«.[59] Tekst mira na Rialtu nije odraz mletačke premoći nego štete koju je prekid neprijateljskih odnosa s Venecijom nanosio istarskoj trgovini. Tā među potpisnicima mira nalaze se i Koprani iako su još godinu dana prije toga sami uvjeravali dužda o prijateljskim osjećajima. Prema tome, ni jedan se od gradova nije mogao u to vrijeme trajno osloboditi vrhovništva markgrofova, osobito ne u takvim trenucima kad je bila u pitanju korist čitave provincije. Ali, da su dužd i mletački trgovci bili mnogo više zainteresirani da se povrati mirno stanje, ukazuje proglas o zabrani trgovine robovima iz 960. god. Pod pritiskom gradeškog patrijarha Petar Candian napokon je morao zabraniti da se na mletačkim lađama izvoze robovi »iz Venecije, Istre, Dalmacije ili iz drugih mjesta«. Dužd je dodao »neka se ni jedan Mlečanin

[56] CDI, a. 932. B. *Benussi*, n. dj., str. 606; G. *Vergottini*, n. dj., str. 66.

[57] To čini npr. Dandolo. B. *Benussi*, n. dj., str. 606.

[58] CDI, a. 933. Kandler i Benussi su zbog loše čitanoga teksta u starijim izdanjima mislili da nije bilo predstavnika Poreča. Vidi B. *Benussi*, n. dj., str. 611. vidi ispravno G. *Vergottini*, n. dj., str. 67.

[59] B. *Benussi*, n. dj., str. 612.

ne usudi prevoziti robove dalje od Pule ili u grčku zemlju«.[60] Bez sumnje je trgovina robljem bila odveć unosna, a da bi je zaista mogla zaustaviti duždeva odredba. Stoga je pogled mletačkog trgovca bio i dalje uperen na istarsku i uopće na jadransku obalu.

S druge strane, italska je politika njemačkih careva nastojala da u duždu nađe saveznika. Stoga Oton I obnavlja ugovore iz IX st., potvrđuje privilegije mletačkih patrijarha i privlači darovnicama duždevsku porodicu Candiana. Kad su 976. god. Candiani izgubili vlast, Koper se zbog prijateljstva s ubijenim duždom digao protiv Petra Orseola. Najzad, ipak se između njih obnavlja mir (977. god.) u koji su uneseni neki novi i vrlo važni zaključci: Koper obećava neutralnost čak ako bi preostali istarski gradovi poveli rat na Mlečane; dobrovoljni se dar pretvara u stalno davanje (in perpetuum), i to više nije dar, nego služba (servitium). Dužd ima, nadalje, pravo da za sporove između Koprana i Mlečana postavi u Kopru svoga »čovjeka«. Tek se na kraju ugovora napominje da Koprani neće uraditi ništa što bi išlo na carevu štetu.[61] Prema tome, Orseoli su nastavili politiku Candiana u tom smislu da su posebnim ugovorima nastojali pridobiti za sebe istarske gradove. Koprani tada još ne nastupaju kao samostalan politički faktor prema Veneciji, ali oni prvi dopuštaju Mlečanima da na njihovu sudu postave svog čovjeka koji će suditi u mletačko-koparskim sporovima.

Time je Venecija, gradeći na postepenom razdvajanju istarskih gradova, nastojala privući posebnim obvezama bar neke od njih. Ali, od preostalih istarskih gradova manje smisla za takav savez imali su oni koji su sami pomišljali na osvajanje mora, prije svega Pula i Poreč. Trst, iako najbliži Veneciji, ne misli očito na neko približavanje duždevima, jer njegovom politikom upravlja, kao što je rečeno, od 948. god. biskup. Stoga politika Orseola doživljava mnogo veći iako prolazan uspjeh na istočnoj jadranskoj obali tada kad Petar II Orseolo vodi vojnu na Dalmaciju. Istarski se građani ograničavaju na to da po svojim biskupima uljudno pozdrave mletačku mornaricu koja se žuri u Dalmaciju. Naime, pošto je Petra Orseola ispratio najprije njegov biskup, a onda i patrijarh, on se sve do Poreča uopće nije zaustavljao. Ondje je odlučio prenoćiti, ali ne u gradu nego na otočiću sv. Nikole pred gradom. Tek na biskupov poziv ulazi u grad iduće jutro, ali samo toliko da prisustvuje službi božjoj na hodočašću sv. Maura. Iduću je noć dužd također proveo pred jednim istarskim gradom, tj. na otoku sv. Andrije pred Pulom, i opet je samo biskup u ime grada pred odlazak pozdravio dužda. To su bila jedina mjesta pred kojima se zaustavljala mletačka mornarica.[62] Ovaj duždev put oko istarske obale koji je više naličio na bijeg dobiva posebno značenje istaknemo li da je veliko prijateljstvo vezalo cara Otona III i dužda.

S Orseolima propada i mletačka vlast u Dalmaciji. Sve do provala Normana i dolaska Ugra na Jadran Venecija se ne pojavljuje na dalmatinskoj, a prema tome ni na istarskoj obali. Tek kad je početkom XII st. pobijedila ugarsko-hrvatskoga kralja i otela kvarnerske otoke i Zadar,

[60] CDI, a. 960.

[61] CDI, a. 977. »absque iussione imperatoris«.

[62] Documenta, str. 425. i d.

moglo se očekivati da će i u Istri obnoviti ugovore s gradovima, jer bi za nju bilo gotovo nemoguće održati vlast u Dalmaciji ako bi pred svojim vratima imala neprijateljsku Istru. Tako sredinom XII st. nastaje novo razdoblje u mletačko-istarskim odnosima. Gradovi se otad postepeno zaklinju na vjernost sv. Marku (facere fidelitatem sancto Marco et duci Venetie: 1145. god.)[63] Nova fidelitas ima potpuno drugačiji karakter od nekadašnjih ugovora. To je početak razdoblja na kraju kojega će Venecija podvrći istarske gradove pod svoju vlast.

[63] CDI, a. 1145.

X. Ponovni uspon neretljanske kneževine u XI stoljeću

1. Od Berigoja do Slavca

Kao što su posljednje godine X st. za Bizantsku Dalmaciju značile privremenu promjenu političke vlasti, tako je pritisak što ga Mlečani vrše za Orseola na Jadranu trenutno stišao neretljansku obijest. U tom je razdoblju jadranske povijesti od važnosti to da je mletačka akcija izazvala Bizant tako da se obračun između neretljanskoga neprijatelja s istoka i drugoga sa zapada odigravao u njihovu dijelu Jadrana. U takvoj je situaciji izvukao korist treći, pa je neretljanska kneževina već nakon smrti Bazilija II (1025. god.) nastavila samostalan politički život.

Prema podacima kronike Ivana Đakona, Mlečani su još prije vojne Petra II Orseola zavladali Zadrom. Pojedinosti o tome nisu poznate, ali o posljedicama sasvim jasno govori spomenuta kronika. Naime, okolnost da je glavni grad bizantske teme došao u ruke Mlečana pružila je priliku Hrvatima i Neretljanima da se obore na Zadrane. Stoga Ivan Đakon tvrdi da su Zadrane napadali i jedni i drugi. Ovi posljednji mnogo češće; štoviše, Neretljani su zarobili i odveli četrdeset Zadrana.[1] To je bio povod novim neretljansko-mletačkim sukobima jer su dalmatinski gradovi sami pozvali dužda u pomoć. Dok je Petar II boravio u Zadru raspravljajući o tome kako bi najlakše napao hrvatske gradove, doznao je da se četrdeset neretljanskih odličnika — kroničar kaže nobiles — vraća iz Apulije pošto su završili svoje poslove. Stoga im je on, da ih iznenadi, poslao u susret deset lađa i kod Lastova Neretljani su uhvaćeni, zarobljeni i poslije dovedeni u Trogir gdje se i dužd našao. Mletački kroničar očito pretjerava pri opisu dojma što ga je prema njegovu pričanju zarobljenje neretljanskih prvaka izazvalo na njihova vladara. On tvrdi da je neretljanski vladar (princeps Narentanorum) salijetao dužda neprestanim zaklinjanjem da mu vrati zarobljenike obećavajući mu da će još prije nego što otplovi izvršiti sve njegove uvjete: neće više zahtijevati danak što su ga plaćali Mlečani Neretljanima niti će smetati Mlečane u trgovini.[2] Dužd je pristao na te uvjete, ali je zadržao šestoricu talaca. Zatim je nastavio osvajati.

[1] Documenta, str. 425.

[2] Documenta, str. 427.

Pokorio je Korčulu i došao do Lastova. Stanovnici su toga otoka bili osobit trn u oku Mlečanima jer su »od njihova bijesa Mlečani koji su plovili onim krajevima lišeni vlastitog blaga prečesto goli izmakli«.[3] Namučivši se oko osvajanja grada, dužd je ipak kao »ljubitelj blagosti« poštedio život građanima, ali je razorio grad. Budući da je prije osvajanja Lastova bio već sklopljen mir s Neretljanima, vjerojatno se taj otok ni tada, a ni prije nije ubrajao u neretljanske otoke.

Vlast Orseola u Dalmaciji bila je kratkotrajna. Čini se da je neposredno prije duždeva pohoda, možda i zbog mletačkog osvojenja Zadra, a možda i zbog prilika na hrvatskom dvoru neretljanskim područjem projurio Samuilo. O njegovu pljačkaškom pohodu svjedoči pop Dukljanin. Svakako nije slučaj da je došao sve do Zadra. Ali, kako Samuilov pohod nije ostavio nikakve vidljive tragove u kneževini, jedina je posljedica duždeve vojne bio gubitak cenzusa što su ga Mlečani plaćali neretljanskim vladarima. Dakako, naš je zaključak točan samo onda ako je neretljanski knez zaista održao obećanje što ga je dao 1000. godine.

Samuilov sukob s Bizantom svršava njegovim porazom. Nakon pobjede nad Samuilovom vojskom trebalo je vratiti Carstvu nekadašnje granice. Bazilije II doista obnavlja bizantsku vlast na kopnu i na moru. Prema Kedrenovim podacima zaustavlja se na hrvatskim granicama a prema popu Dukljaninu prodire sve do granica Donje Dalmacije. Rodbinski su odnosi sprečavali bizantskoga cara da Orseolima već tada otme Donju Dalmaciju. Međutim, u izvorima nema nikakva dokaza da je pokušao uspostaviti bizantsku vlast nad Neretljanima. Stoga se može zaključiti da se ova druga stvarna oružana uspostava bizantske vlasti na Jadranu zaustavila na granicama ne samo Hrvatske nego i neretljanske kneževine.

Obećanja neretljanskoga kneza prema duždu vjerojatno su nakon 1026. god. pala u zaborav. Možda knez zaista više nije mogao primoravati mletačkoga dužda da mu plaća danak, ali nitko ne može vjerovati da su se Neretljani suzdržavali i dalje od zaustavljanja mletačkih lađa. Kako je i makedonska dinastija nakon smrti Bazilija II imala odviše briga u svojoj državi, uspjesi što ih je posljednji veliki vladar iz te porodice imao također su zaboravljeni.

Tako je Jadran i njegova obala od trećeg desetljeća XI st. prepušten opet svojim vlastitim problemima. To, drugim riječima, znači da su hrvatsko-dalmatinski i neretljansko-dalmatinski odnosi poprimili nekadašnje oblike. No, dok je to za Hrvate značilo ponovo mučno i nikad riješeno pitanje odnosa prema dalmatinskim gradovima, za Neretljane je to bilo vraćanje na stari način privređivanja, na gusarenje. Činjenica da se još negdje u dalekoj podsvijesti ubrajaju među podložnike bizantskoga cara utjecala je vjerojatno na to da su izbjegli — to što nije minulo Hrvate — kaznenu ekspediciju 1024. god. Ni Normani nisu za njih opasni jer je pažnja Normana u XI st. usmjerena prije svega na južnu Italiju, a tek onda na »vrata Jadrana«, koja uostalom nisu bila neposredno interesno područje neretljanskih vladara.

[3] Documenta, str. 427—428. »... a quorum rabię Venetici, illa pernavigantes loca, propriis facultatibus privati, nudi sepissime evaserant«.

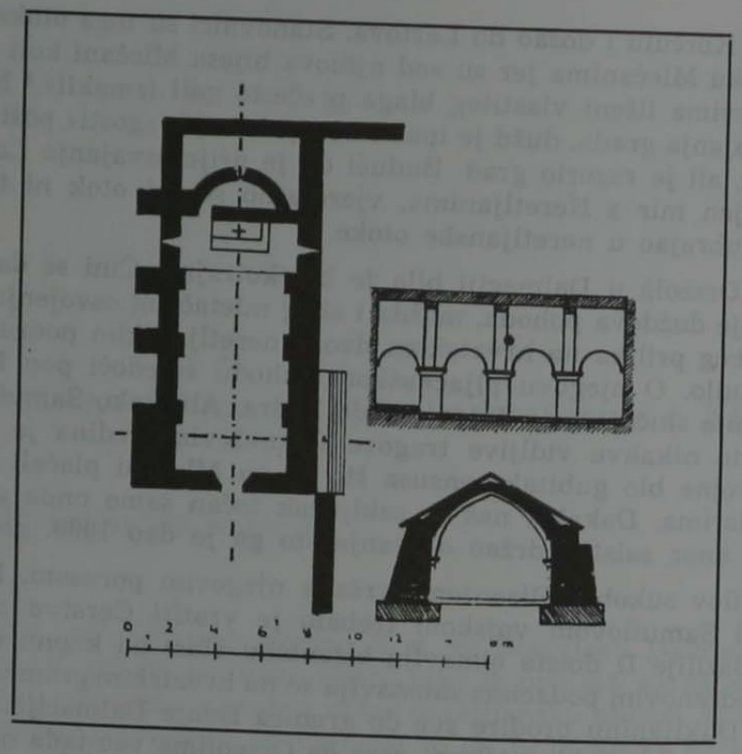

TLOCRT CRKVICE SV. SILVESTRA NA BIŠEVU

Tako su zbog povoljnih uvjeta u neposrednom susjedstvu na Istoku i na Zapadu neretljanski vladari XI st. ponovo oživjeli gusarsku tradiciju svojih predšasnika.

O neposrednim nasljednicima onoga, po imenu nepoznatoga vladara koji je pregovarao s duždem Petrom II 1000. god. ne zna se ništa.

Nakon smrti kroničara Ivana Đakona (umro 1009. god.) najvažnijega mletačkog izvora za razdoblje neretljanske povijesti IX i X st., nema više čovjeka koji bi nas obavještavao tako detaljno o mletačko-neretljanskim odnosima. Upućeni smo dakle na slučajne nalaze izvora sve do osamdesetih godina XI st., kad nam opet jedan dragocjen izvor — to je kartular samostana sv. Petra u Selu (u poljičkom primorju, nedaleko od Splita) — pruža mogućnost da o neretljanskim vladarima doznamo nešto više.

Zahvaljujući nalazu Berigojeve isprave danas možemo posve pouzdano utvrditi da neretljanska kneževina nije nestala, nego da je od sredine do kraja XI st. imala svoje vladare koji su jednako kao i hrvatski vladari nosili naslove reges. Zato je Berigojeva isprava jedan od protudokaza netočnoj tvrdnji da je neretljanska »oblast« već oko 1020. god. »došla u državnu vlast hrvatskoga kralja«, da je i dalje ostala »kao sastavni dio Hrvatske kroz stoljeća« i da se poslije Orseolove vojne »nikad više ne spominje kao zasebna politička jedinica«.[4]

Naime, u kartularu benediktinske opatije na Tremitima upisana je među ostalima i isprava svećenika Ivana, rodom Splićanina, u kojoj on

[4] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 483; s pravom protivno M. *Barada*, Dinastičko pitanje, str. 176. i ondje navedenu literaturu.

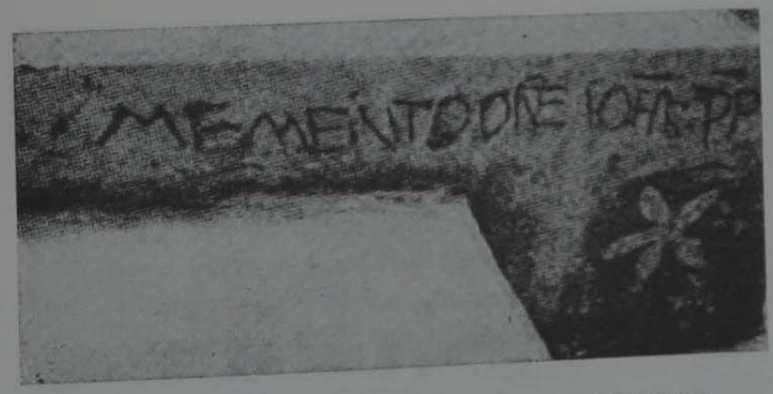

NATPIS SVEĆENIKA IVANA U CRKVI SV. SILVESTRA NA BIŠEVU

daje na znanje kako je od vlastitog imetka sagradio crkvicu (točnije celu) sv. Silvestra »na otoku koji se zove Buci« (Biševo). On je odlučio da tu celu preda opatu Guisenolfu u samostanu sv. Marije na Tremitima kako ne bi nakon njegove smrti propala. »Stoga ja svećenik Ivan pred gospodinom Berigojem, svojim advokatom i kraljem Primoraca (rex Marianorum) i drugim županima, koji su niže potpisani, dajem i predajem sebe i samu svetu božju crkvu sa svim njenim prihodima u tvoje ruke gospodine Guisenolfe, časni opate da tako ti kao i tvoji nasljednici imate pravo upravljati kao i ostalim vašim celama«. Ispravu o predaji (scriptum tradicionis) zapisao je Falko, svećenik i notar na otoku Tremiti 1050. god. Na ispravu su stavili svoje znakove rukom neretljanski prvaci ovim redom: Berigoj, iudex Maranorum; zatim tri njegova župana Radabano, Bodidrago i Sedrago kao svjedoci i najzad uz »omnes Maranos testes« još »Tichano settinico« (satnik).[5]

Ova je isprava neobično važna za povijest neretljanske kneževine u XI st. Prije svega, iz nje se može iskoristiti vrlo važan podatak o političkim granicama kneževine sredinom XI st. Svećenik Ivan gradi celu sv. Silvestra na Biševu i zove kao svoga advokata Berigoja, dakle svoga vladara s onoga područja na kojem je podignuta cela. Štoviše, fundator je zamolio svoga vladara i njegove župane da pođu s njim na Tremite i da budu prisutni svečanoj predaji cele samostanu sv. Marije. Knez mu udovoljava želji, i zato Falko kad piše ispravu, datira je kako i mora, prema bizantskom caru Konstantinu Monomahu, a u koroboraciju unosi imena neretljanskoga vladara i njegovih župana. Svi su oni svjedoci prilikom predaje cele. Kako svećenik Ivan ne zove neretljanskoga vladara samo kao svjedoka nego i kao svoga zaštitnika, samo možemo zaključiti da je neretljanski vladar negdje nakon 1026. god. obnovio svoju vlast nad Biševom i posve sigurno nad susjednim Visom. Neretljanski knez dolazi na Tremite sa svojim županima, a u njegovoj se pratnji našao i jedan satnik. Upada u oči da ga prate upravo tri župana, a o tri županije govori i izvor iz X st., tj. djelo De administrando imperio. Kako pisar ništa ne kaže da su spomenuta tri župana jedini Berigojevi činovnici, nije isključena mogućnost da su u kneževini i tada bile više od tri županije.

[5] M. *Barada*, n. dj., str. 177.

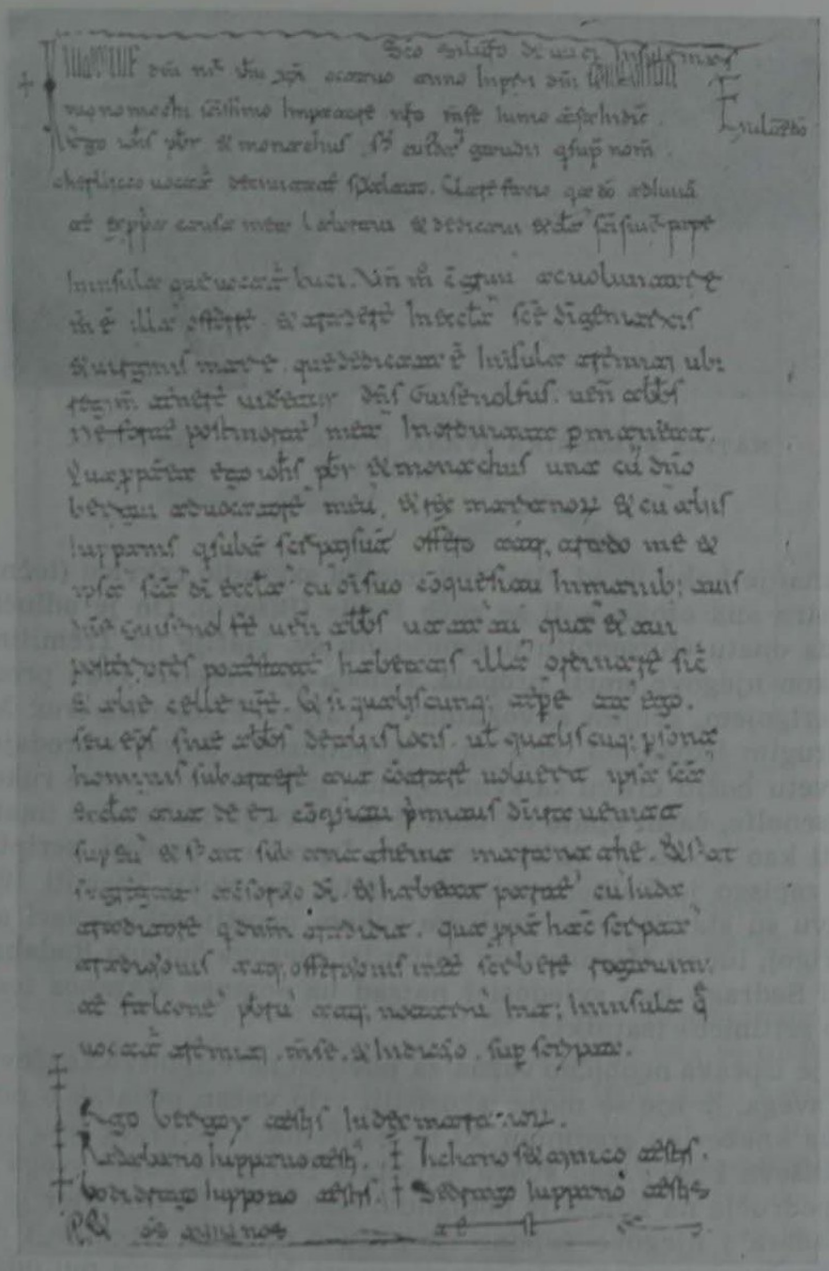

BERIGOJEVA ISPRAVA IZ 1050. GOD.

Isprava je najzad vrlo važan spomenik i za povijest kulture na tom području. Ona dokazuje da je reformirano redovništvo u XI st. posvuda na Jadranu bez obzira na političke granice — svećenik Ivan je Splićanin, celu gradi na neretljanskom području i predaje je bizantskome tremitskom samostanu — osvajalo nova područja. Slučajno otkriće isprave pretpostavlja znatno bujniji monaški život nego što bismo to prema dosadašnjim fragmentarnim sačuvanim podacima mogli očekivati.

Novija su istraživanja cjelokupne izvorne građe o Slavcu pokazala da je zaista bio neretljanski, a ne hrvatski vladar.[6] Kartular samostana

[6] Vidi str. 69.

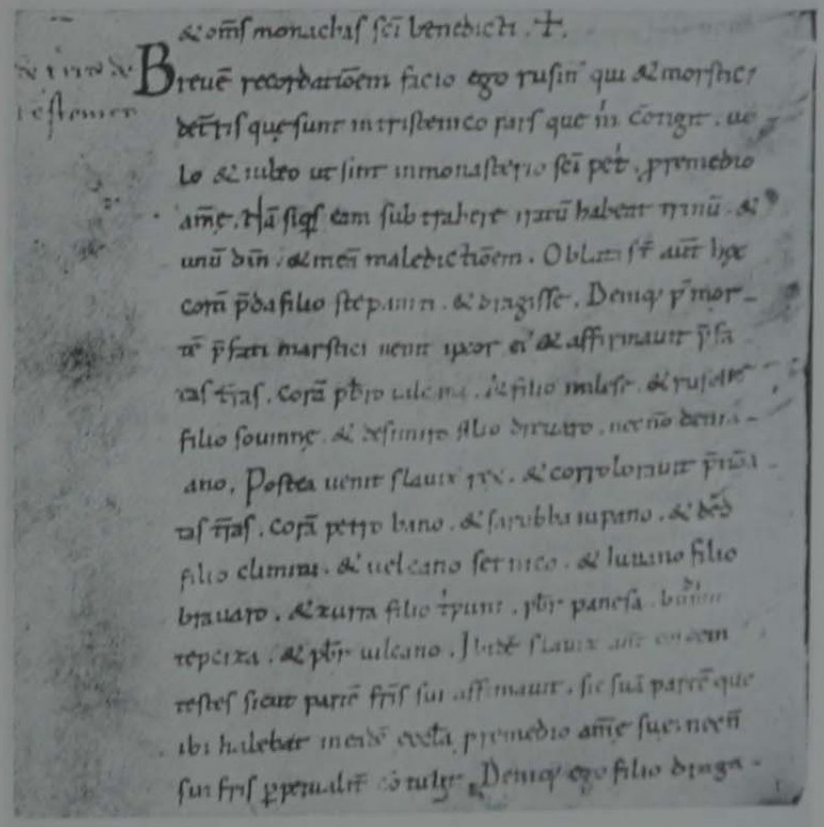

sv. Petra u Selu koji je jedino svjedočanstvo o njemu, ne čini nikakvu razliku — što se vlasti ili titula tiče — između njega i njegovih predšasnika odnosno njegovih nasljednika.

Upravo taj izvor daje sigurne podatke o jednom dijelu neretljanskoga teritorija koji se dosad na osnovi netočnih podataka Trpimirove darovnice smatrao još od IX st. hrvatskim. To je područje od Žrnovnice, granice splitskoga kotara ili agera u XI st. do Cetine. Riječ je prema tome o primorskim padinama Poljica. Kako se svi Tugarani (omnes eiusdem loci villani) u doba osnivanja samostana sv. Petra u Selu, tj. oko 1080. god., ubrajaju u slobodne seljake, otpada tvrdnja tobožnjega nadbiskupa splitskoga Petra 852. god. (u Trpimirovoj darovnici) da su ti seljaci u IX st. bili njegovi servi. Prema tome, ako ne prije, a to svakako u XI st. neretljanska se kneževina protezala sve do granica splitskoga kotara (do Žrnovnice); u unutrašnjosti je vlast neretljanskih vladara u to vrijeme sezala do obronaka Mosora. U doba Zvonimira neretljanska su sela Tugari, Nakle, Srinjin, Vukići i neka druga u tom kraju.

Kartular samostana sv. Petra u Selu bogata je riznica podataka ne samo o neretljanskim knezovima nego i o njihovim dostojanstvenicima. I ovdje se uz vladara spominju župani. Jakob, prvi u nizu poznate trojice vladara iz druge polovice XI st., kojega pisar kartulara naziva dux Mari-

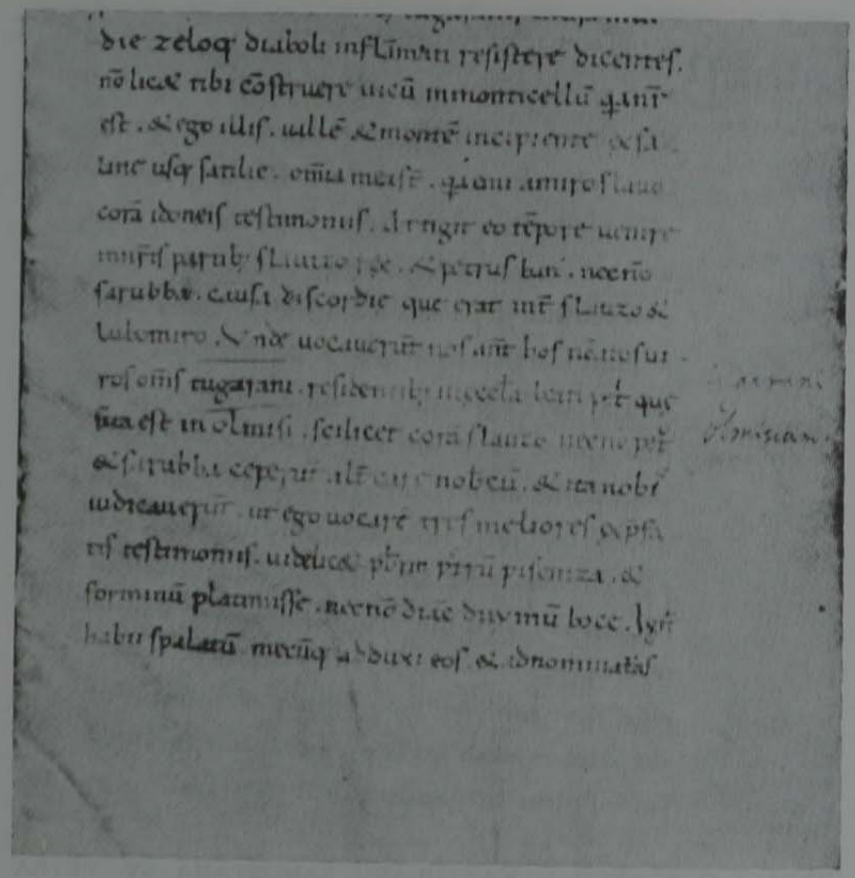

PODACI O SLAVCU U KARTULARU SAMOSTANA SV. PETRA U SELU

anorum, ima osim svojih vitezova (milites) i svoga rizara. Na njegovu se dvoru nalazi među dostojanstvenicima i tepčica.[7]

Seoska je općina na neretljanskom području organizirana kao i ona u Hrvatskoj. Dvornici i satnici s podžupanima i svećenicima i ovdje su najvažnije osobe u selu. Omiš, koji je vjerojatno prijestolnica neretljanskih knezova, uz Makar je najveće mjesto u kneževini. Vrlo dobro smješten kastrum iznad podgrađa ili varoši (oppidum) pružao je mogućnost neposredne kontrole svakoga prometa bilo u unutrašnjost (po rijeci Cetini) ili bračkim kanalom do Splita, dakle po moru. Naselje se pružalo s obje strane rijeke Cetine upravo na njezinu ušću. U crkvici sv. Petra (na desnoj obali Cetine, pa se zato taj dio Omiša zove Priko), koja još i danas postoji (vidi str. 446), održavao je Slavac okružen svojim županima oko 1090. god. sud. Onamo je došao i hrvatski ban Petar da riješi spor između Slavca i hrvatskoga tepčice Ljubomira.[8] Ta činjenica upućuje na zaključak da su neretljanski vladari prebacili težište svoje države s otoka na kopno koje je bilo mnogo bolje zaštićeno, iako je za gusarstvo mnogo manje

[7] KSP, str. 214—221.

[8] KSP, str. 215. »Attigit eo tempore uenire in nostris partibus Slauizo rex et Petrus banus nec non Sarubba causa discordię quę erat inter Slauzo et Lubomiro«.

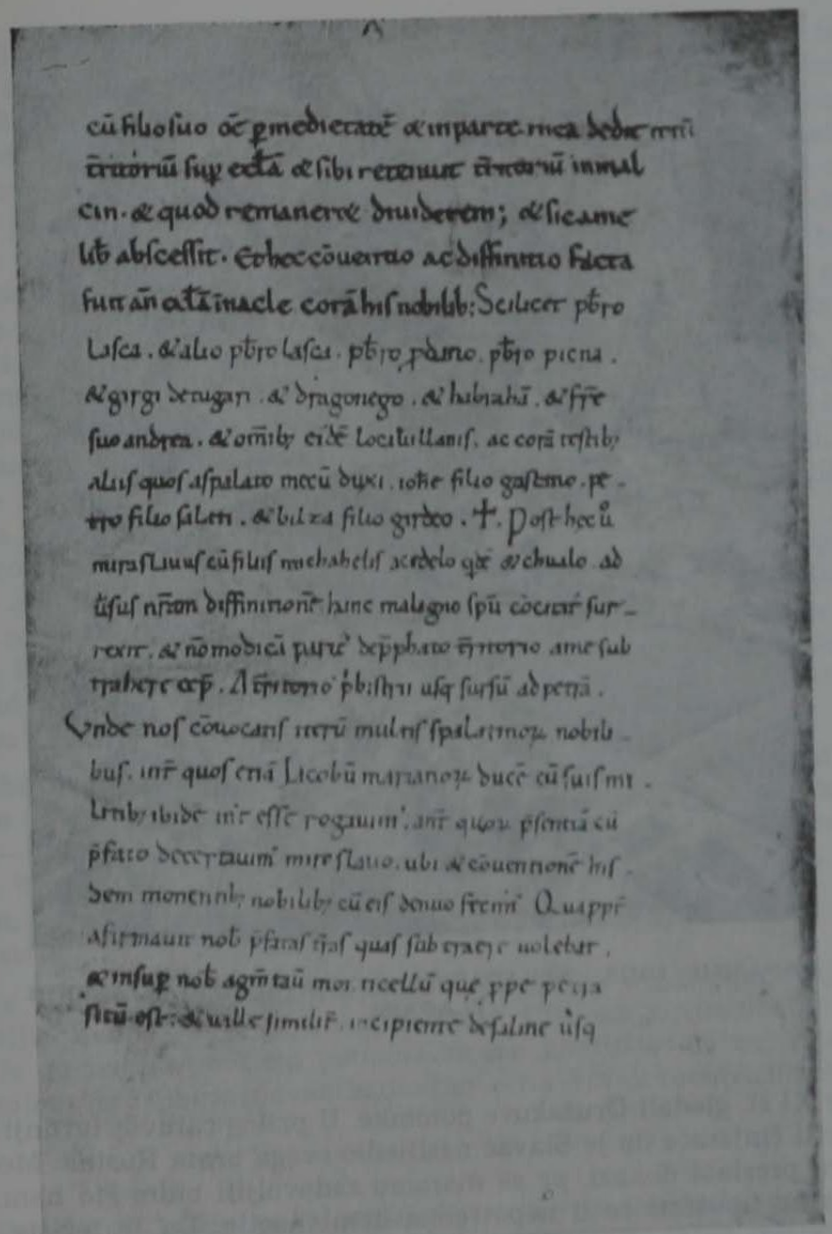

PODACI O KNEZU JAKOBU U KARTULARU SAMOSTANA SV. PETRA U SELU

pogodno. Otočki dio države izgubio je svoja najvažnija uporišta u IX st. kad su Arapi opljačkali Brač i svršetkom X st. kad je Petar II Orseolo srušio Korčulu, a njegova mornarica prije toga hrvatski Vis.

Kad bismo se mogli pouzdati toliko u cara Konstantina Porfirogeneta da mu vjerujemo kad kaže da su Slaveni na Jadranu od Bazilija II imali vladarske porodice koje su sami odabirali,[9] onda bismo u vladarima druge

[9] Documenta, str. 370—371; Const. Porphyr., str. 126.

DANAŠNJI OMIŠ, NEKADAŠNJE SJEDIŠTE NERETLJANSKIH VLADARA

polovice XI st. gledali Družakove potomke. U prilog carevoj tvrdnji mogla bi govoriti činjenica da je Slavac naslijedio svoga brata Rusina. Međutim, sve su to preslabi dokazi, pa se moramo zadovoljiti onim što nam izvori donose i ne upuštati se u nepotrebne kombinacije. Da je težište neretljanske vlasti u ovom razdoblju prebačeno na kopno, pokazuje naziv zemlje, ljudi i vladara u XI st. Marani, Mariani, dux Marianorum i Maronia — to su oblici koji su posve prevladali stare nazive. Neretljani su zato više pomorci, a manje otočani.[10] Od dvojice vladara koji su vladali u posljednjim desetljećima XI st. dvojica su, Jakob i Rusin, nosila naziv »primorski vojvoda«, dok se treći, Slavac, naziva jednostavno rex. Iz toga izlazi da vladari ne nose uvijek iste naslove, pa ih različiti pisari različito tituliraju. Ne računajući s tom činjenicom, hrvatska je historiogarfija netočno pretpostavljala da su samo hrvatski vladari od početka X stoljeća bili reges.

[10] M. *Barada*, Topografija Porfirogenetove Paganije, str. 53, misli na otočke Neretljane, što pobija P. *Skok*, Supetarski kartular, str. 279. i *Isti*, Slavenstvo i romanstvo I, str. 251, 255, bilj. 1. Naime, latinski je naziv Mariani stvoren prema hrvatskoj riječi more + janin = morjanin.

Već je spomenuto da je klasna diferencijacija na kraškom terenu neobično sporo dozrijevala. Drugim riječima i u zaleđu bogatoga dalmatinskog grada kakav je Split nema odviše materijalnih uvjeta za stvaranje vlastelinstava, premda su preduvjeti i na neretljanskom i na hrvatskom selu za to povoljni. Čini se, naime, da je ljudske radne snage bilo u izobilju, pa je u takvim uvjetima stvaranje vlastelinstava znatno olakšano. Dok je u prostranim predjelima hrvatskoga zaleđa ili panonskoga bazena upravo radne snage bilo premalo, a zemlje, dakako neobrađene, napretek. Zato Splićanin Petar Crni kad oko 1080. god. gradi najprije crkvicu a zatim i samostan u Selu kraj Splita izdaje vrlo malo novca za osobe koje kupuje ili otkupljuje za potrebe novoga vlastelinstva.[11] Napučenost je u susjednom hrvatskom selu tolika da su se ljudi sami nudili vlastelinu i, štoviše, predavali sami (tradidit se ipsum) kako bi izbjegli glad. Posve je razumljivo da su predajom gubili osobnu slobodu. A slično je bilo i sa zemljom. Ona se diobom među članove porodice koja je sve mnogobrojnija tako razdrobila da pojedinac očito više nije mogao živjeti od svoga dijela. Petar Crni nabavlja u blizini crkvice, u solinskom polju i na Braču više od pedesetak manjih parcela, pa premda ni to nije bio baš mali posjed, on je za njega izdao vrlo malo.[12] Samostanski je posjed rastao i darovnicama nekih velikaša, a među darovateljima spominju se i neretljanski vladari Rusin i Slavac.[13]

Treba imati na umu da je doduše na tom malom teritoriju od Žrnovnice do Cetine bilo nekoliko crkvica[14] — koje su također imale skroman posjed — ali, koliko je danas poznato, ondje nije bio ni jedan drugi samostan. To, drugim riječima, znači da je u splitskom zaleđu, bilo na hrvatskom, bilo na neretljanskom političkom teritoriju, stvaranje crkvenih vlastelinstava vrlo postepeno.

Nije nevažna još jedna činjenica na koju se u historiografiji često zaboravlja. Zemlje koje je nakupio Petar Crni za novoosnovani samostan bile su na tri politički potpuno strana područja: na neretljanskom — na kojem je i novoosnovani samostan — na hrvatskom (solinsko polje)

[11] Petar Crni izdaje za 39 osoba (serva) koji će uz ostale njegove ljude obrađivati zemlju i biti posluga u crkvi i samostanu, svega 139 solida. V. *Novak - P. Skok*, Supetarski kartular, str. 109.

[12] N. dj., str. 112. »Za sve te kupljene zemlje, kad se sve zajedno zbroji u novcu i in naturalibus, Petar Crni je za svu tu množinu zemalja, vinograda, polja, šuma, okučnica, dva mlina, dva čitava sela (curtes) žrtvovao 126 solida, šest argenteja, 81 modij ječma i 27 modija i 4 stara drugog žita u zrnu (granum), 7 modija i 4 stara soli, 47 i po galeta vina, 7 sirova, 7 kruhova, 300 glavica luka, 28 lakata platna, 374 ovčja runa, 3 para sandala, jednog konja, 4 koze, jednu ovcu, 2 svinje i na sve to još i jedan ručak«.

[13] M. *Barada*, Prilozi kronologiji, str. 205—215. izračunao je i »prvi zavještaj zadužbine Petra Crnoga« i »Rusin-Slavčev zavještaj«.

[14] I u neposrednom susjedstvu crkvice sv. Petra nalazila se starija crkvica sv. Stjepana koja je pripadala splitskoj nadbiskupiji (groblje dan. poljičkih Jesenica); zatim, i u Podstrani je crkvica sv. Martina, a nedaleko od Jesenica opet sv. Mojsije. Vidi V. *Novak - P. Skok*, Supetarski kartular, str. 14. Prema mišljenju I. *Rubića*, Naselja u primorju Poljica, str. 159. bilo je ondje i nekoliko manjih naselja koja su bila »na istom mjestu ili nedaleko od nekadašnjih rimskih naselja«.

i na splitskom. Ako se tome doda da je Petar Crni možda porijeklom Hrvat,[15] onda se tek može razabrati koliko je u društveno-gospodarskom pogledu u rječniku ranoga srednjega vijeka etnička ili »nacionalna« pripadnost bila nevažna. Međusobno miješanje i međusoban utjecaj tako je brisao etničke, točnije, jezične granice da je moguće na određenom teritoriju ponekad razdvajati samo još društveno-ekonomske kategorije: grad i selo.[16]

Slavac je posljednji neretljanski vladar iz XI st. o kojemu su se sačuvali podaci. Međutim, sva trojica vladara — Jakob, Rusin i njegov brat Slavac — presuđuju u sporu koji fundator samostana sv. Petra, spomenuti Petar Crni vodi sa seljacima iz Tugara za kupljene posjede. Kronologiju te trojice vladara određuje vrijeme osnutka samostana. Naime, 1080. god. posvećena je u nazočnosti kralja Zvonimira i nadbiskupa splitskoga Lovre crkvica sv. Petra. »Nakon mnogo godina — priča osnivač samostana Petar Crni — obolio sam tako da nije bilo nade za ozdravljenje«. Tada, dakle, najranije negdje oko 1090. god. on se zavjetovao da će podići i samostan u koji će i sam ući kao redovnik. Ali, pošto je završio gradnju samostana i počeo graditi naselje za samostanske seljake, podigli su se na njega Tugarani osporavajući mu vlasništvo zemlje na Brdašcu (Monticellum) na kojem je želio graditi. Upravo u to vrijeme »došao je u naše strane kralj Slavac i ban Petar sa Zarubom zbog rasprave koja se vodila između Slavca i Ljubomira.« Tugarani su pozvali Petra Crnoga pred Slavca na sud. U društvu spomenutih dostojanstvenika on je u crkvici sv. Petra u Omišu dosudio Petru Crnome zakletvu: Petar je morao s pomoću svjedoka dokazati da je zaista kupio sporni posjed. Petar je pošao u Split, doveo svjedoke koji su posvjedočili da je posjed njegov i tako je on dobio parnicu.[17] Prema tome, Slavac je negdje oko 1090. god. došao do granice svoje države zbog toga što je vjerojatno između njega i hrvatskoga tepčice nastao neki spor. Kako u sporu između njih, tj. između Slavca i Ljubomira, presuđuje hrvatski ban Petar, očito je Slavac tužio Ljubomira, valjda zbog nekih posjeda. Na žalost, pisara koji unosi u kartular spomenute podatke i kupoprodajne ugovore previše ne zanima spor Slavca i Ljubomira, pa nam zato o njemu ne bilježi ništa više.

Sve dakle jasno govori za to da Slavac nije bio nikakav dostojanstvenik na dvoru hrvatskoga kralja ni hrvatski kralj kako je to pretpostavljala i pretpostavlja ponekad i danas pogrešno hrvatska historiografija.

---

[15] KSP, str. 46—48. i 245.

[16] Tā jezična analiza kartulara samostana sv. Petra pokazala je »da su u Splitu u vremenu od 1080—1087 u upotrebi hrvatska i romanska lična imena, prva čak u većoj mjeri nego posljednja«. Štoviše, u Splitu se nailazi na prilike u kojima su neki ikavski refleksi djelovali na izgovor kod slavenskih riječi Romana. Slavenski onomastički materijal u tom izvoru također ukazuje na to »da je stara hrvatska teritorija pokazivala ekavizam, koji se danas povukao na kvarnersku i liburnijsko-istarsku teritoriju«. P. *Skok*, Supetarski kartular, str. 244—245.

[17] KSP, str. 215.

U sudbonosnim časovima Hrvatske početkom XII st. neretljanska kneževina nije, koliko je danas poznato, uopće sudjelovala. Neretljanski su knezovi i dalje sačuvali vlast u svojoj zemlji. Neposredan dokaz da neretljanska kneževina nije 1102. god. ušla u sklop arpadovskih zemalja jest činjenica da Arpadovići nisu nikad nosili u svojoj tituli ime bilo koje zemlje koje bi moglo upućivati na stjecanje vlasti nad Paganijom. Potpuna šutnja izvora za prvu polovicu XII st. uzrok je da se još ne može utvrditi kako i kada su Kačići postali nasljedni neretljanski knezovi. Uostalom, to je već razdoblje kad su na Jadranu i preko Dinarskih planina nastale promjene političkih prilika, promjene koje su na neki način utjecale na dalji politički razvitak neretljanske kneževine.

XI. Dolazak nove dinastije

1. Zvonimirova smrt

Nije slučajno da je ne samo kasnija tradicija nego i ozbiljna historiografija XIII st. gledala u Zvonimiru posljednjega hrvatskoga kralja. Arhiđakon Toma izričito tvrdi da je u doba dolaska nadbiskupa Krescencija »kralj Zvonimir platio dug smrti i nije ostavio nikakva nasljednika svojim potomcima. Tako je — nastavlja kroničar — dakle izumrla čitava kraljevska loza i nije više bilo nikoga tko bi pravovaljano mogao naslijediti kraljevstvo Hrvata«.[1] Pa i jedan Zvonimirov nasljednik, Stjepan II sasvim jednostavno konstatira da je »nedavno preminuli« kralj Zvonimir obdario Lažanima splitske benediktinke.[2] Prema tome, oba historijska svjedočanstva vremenski najbliža Zvonimirovoj smrti nastala su u Splitu, u neposrednom susjedstvu hrvatskoga Solina, pa su za nas za pitanje načina Zvonimirove smrti mnogo mjerodavnija nego kasnije legende o njegovoj tobožnjoj pogibiji. Drugo je pitanje je li Toma Arhiđakon zaista mogao shvatiti što je za tadašnju Hrvatsku značila Zvonimirova smrt. Čini nam se, naime da je potpuno hladnokrvno opisivao nastali građanski rat u Hrvatskoj. (Prilog IX.)

Ali, ono što Zvonimirovim suvremenicima ili drugoj i trećoj generaciji još nije moglo doći potpuno do svijesti, tj. činjenica da u Hrvatskoj vlada kralj »tuđega jezika«, postepeno se urezivalo u svijest mlađih naraštaja. Sve se jasnije razabiralo da nakon Zvonimira nije bilo u Hrvatskoj vladara koji bi boravio među Hrvatima ili koji bi im bio bliži po jeziku. I kad se napokon postavilo pitanje tko je kriv da su u Hrvatskoj zavladali stranci, onda se odgovornost za to, posve razumljivo, nije mogla prebaciti na kralja o kojemu se sačuvala samo dobra uspomena. Tako se pomalo rodila legenda o pogibiji dobroga kralja Zvonimira, iako je upravo on omogućio da je vladar stranac sjeo na hrvatsko prijestolje. Legenda je prebacila krivnju na »bogom proklete i nevirne Hrvate«, koji su »vapijući kako psi ili vuci« ubili »pravdenoga kralja Zvonimira«. Zato umirući kralj

[1] Thomas, str. 56—57. »Eo namque tempore rex Suinimirus mortis debitum soluit, nullumque sue posteritatis heredem reliquit. Sic ergo tota regalis sanguinis deficiente prosapia, non fuit ulterius, qui in regno Chroatorum rite succedere debuisset«.

[2] Documenta, str. 148; CD I, str. 188—189.

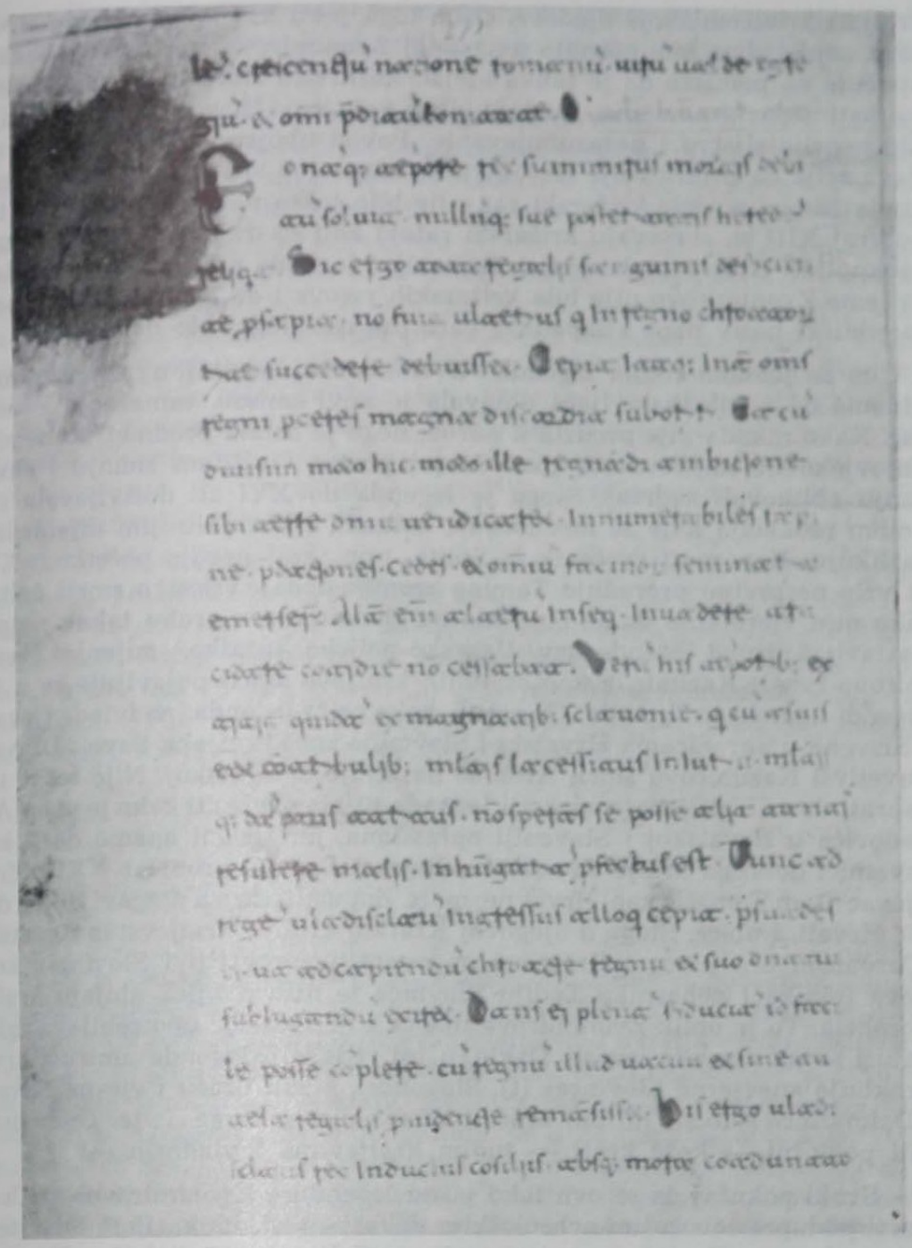

SPLITSKI ARHIĐAKON TOMA O ZVONIMIRU

proklinje »sramotne Hrvate« da »veće nigdar ne imali gospodina od svoga jazika, nego vazda tuju jaziku podložni bili«. Ova je legenda — to je poznati dodatak hrvatskoj redakciji Ljetopisa popa Dukljanina[3] — očito nastala negdje izvan granica srednjovjekovne Hrvatske, jer je vrlo teško zamisliti da bi sam Hrvat tako teškom kletvom opteretio svoga posljednjega

[3] Letopis Popa Dukljanina, str. 412. i d.

kralja i krivicom svoje djedove. Osim toga, još u XIV st. nije među Hrvatima uopće ništa bilo poznato o nasilnoj Zvonimirovoj smrti.[4] Sve nekako upućuje na pomisao da je takva ideja o kazni nad Hrvatima nastala među dalmatinskim gradovima, među ljudima koje je od Hrvata stoljećima dijelilo neprijateljstvo i nerazumijevanje. Povod ubojstvu, tj. tobožnja kraljeva želja da protiv volje Hrvata, a na zapovijed »pape i cesara velikoga grada Rima« povede križarski rat, nije bilo teško naći i izmisliti. Tā, tek potkraj XIII st. svršavaju križarski ratovi koji su dvjesta godina potpuno zaokupljali čitav zapadni svijet. Sastavljač legende nije mogao znati da u vrijeme Zvonimirovo nije bilo križarskih ratova i da je prema tome neki zajednički poziv pape i zapadnog cara (ne istočnoga) bio nemoguć.

Čim se jednom rodila legenda o Zvonimirovoj pogibiji u različitim sredinama od novih sastavljača dobivala je novi smisao, tumačenje i sadržaj. Kako nikada nije prodrla u narod, nego je ostala predmet učene srednjovjekovne književnosti, pisci su joj prema vlastitom znanju i shvaćanju oblikovali sadržaj. Stoga je legenda do XVI st. doživljavala nekoliko redakcija koje se međusobno, katkada i u najbitnijim dijelovima, razlikuju. Nepoznati svećenik iz Splita, npr., koji negdje početkom XVI st. vrlo nespretno prerađuje Tominu kroniku dodaje vijesti o smrti epitaf, iako nije vjerojatno da je ikad bio na Zvonimirovu grobu takav natpis. Sastavljač druge legende, tzv. Ugarsko-poljske kronike,[5] mijenja Zvonimirovo ime u Kazimir, a kao osvetnik kraljeve smrti pojavljuje se u toj legendi ugarski kralj Atila. On zaista, kako priča legenda, nadvlada Hrvate i Slavene u »granicama Hrvatske i Slavonije između rijeka Save i Drave«. Osvetivši Kazimirovu smrt, Atila se naseljuje u Ugarskoj. Nije teško razabrati da se u poljskoj redakciji legende htjelo naglasiti kako je vlast Arpadovića u Hrvatskoj i Slavoniji opravdana, jer su oni onamo došli kao osvetnici dobroga kralja Zvonimira. Najzad, domaći kroničar XVI st. franjevac Ivan Tomašić kao Hrvat ne može dopustiti da su njegovi ljudi, dakle Hrvati, i ubice. Stoga u njegovoj Kratkoj kronici kraljevstva Hrvatske (Chronicon breve regni Croatiae) nagovaraju »prevrtljivi Slovinci« kraljeva tajnika i peharnika Tadiju Slovinca te njih dvojica ubijaju kralja Zorobela. To je oblik Zvonimirova imena koji Tomašić upotrebljava ugledajući se na ugarske izvore. Dakle, u toj redakciji legende umirući kralj proklinje »nevjerne Slovince« (tj. Slavonce), a žali braću i vjerne Hrvate i Dalmatince »što ste mi bili braća i veoma vjerne sluge ... jer ćete odsad biti podložni — kaže kralj — tuđim kraljevima i vladarima«.[6]

Svaki pokušaj da se ovu tako jasnu legendu o Zvonimirovoj nasilnoj smrti podupre tobožnjim arheološkim dokazima, tj. ubikacijom lokaliteta »pet crikva na Kosovi« — mjestu gdje je Zvonimir bio tobože ubijen — nije uspio.[7] Tā, sve da su arheološka istraživanja otkrila samo »pet crikva« u Kninskom polju iz XI st., ne bi ta činjenica dala legendi vrijednost historijskog izvora. I legenda se napokon morala vezivati za neke lokalitete.

[4] N. *Klaić*, O legendarnoj smrti kralja Zvonimira, str. 240.

[5] Tekst Poljsko-ugarske kronike vidi N. *Radojčić*, Legenda o smrti, str. 49—50; SS rerum hungaricarum II, str. 302—305.

[6] I. *Kukuljević*, Chronicon breve Regni Croatiae Joannis Tomasich Minoritae. Kratak Ljetopis hrvatski Ivana Tomašića malobraćanina, str. 3—34; N. *Klaić*, n. dj., str. 259—262.

[7] S. *Gunjača*, Kako i gdje, str. 286, i d.; N. *Klaić*, n. dj., str. 259—262.

Uostalom, Zvonimirov kult nikada nije ni nastao ni živio u narodu. Za nastajanje takve, da kažemo općenarodne legende, nije bilo društveno-ekonomske uvjetovanosti. O novom vladaru u XII st. ne odlučuje narod ni seljaci nego politički narod, tj. plemstvo. Za seljaka je u krajnjoj liniji bilo svejedno je li na hrvatskom prijestolju vladar koji govori njegovim ili nekim tuđim jezikom. U doba izmjene dinastije na hrvatskom prijestolju dubok jaz dijeli seljaka od kralja. Feudalno je društvo tako razdrobljeno da je vladar samo prvak među velikašima, tako da seljak samo preko posljednjeg kao posrednika može doći do njega. Kad bi, prema tome, i bila točna tvrdnja da je Zvonimir bio ubijen na takav način kao što to opisuje legenda, ne bismo smjeli njegovu smrt pripisivati seljacima, narodu već vitezovima. Stoga Zvonimir nije ubijen »u narodnoj skupštini«, niti je tobožnje umorstvo izraz »narodnog nezadovoljstva s pravcem kraljeve politike«.[8]

Jedinu historijsku podlogu ovoj legendi mogli bismo tražiti u pogibiji zaista posljednjega hrvatskoga kralja — kralja Petra. Svakako je značajno da su dvije legende stavljale Zvonimirovu pogibiju u Petrovu prijestolnicu Knin, dok je treća, poljsko-ugarska kronika ubicirala Atilinu pobjedu nad Hrvatima u kraju gdje je zaista poginuo posljednji hrvatski kralj. Ali, ta je pretpostavka ujedno sve što kritička historija danas smije i može izvući iz spomenutih legenda.

2. Posljednji Trpimirović

Iako je danas teško prosuditi koliko ima istine u podacima koji su sačuvani o posljednjem Trpimiroviću kralju Stjepanu II, ipak ne može biti sumnje u to da ga bez ustručavanja smijemo uvrstiti među posljednje hrvatske vladare. Splitske benediktinke nisu očito naručivale ispravu na ime nekoga izmišljenog vladara, jer bi s takvom ispravom mogle vrlo slabo proći. Drugo je, dakako, pitanje je li Stjepan II doista potvrdio spomenutom samostanu sv. Benedikta posjed u Lažanima.[9] Historiografija je s mnogo opravdanih razloga uvrstila tobožnju Stjepanovu ispravu među falsifikate.[10] Na žalost, ništa manje sumnje ne pobuđuju podaci o Stjepanu II što ih sadrži kartular splitskoga samostana sv. Stjepana »pod borovima«.[11] Prema njima je Stjepan »nekoć svijetli vojvoda Hrvata« oboljevši odlučio povući se u samostan sv. Stjepana i ondje provesti ostatak svoga života. Stoga se odriče i vojvodske časti. Stjepan se navodno odrekao prijestolja u prisutnosti kralja Zvonimira — koga naziva svojim gospodinom

[8] F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 587, 591.

[9] Documenta, str. 148—149; CD I, str. 188—89. Vidi N. *Klaić*, O falsifikatima splitskih benediktinka, str. 54 i d.

[10] V. *Novak*, Dva splitska falsifikata; vidi str. 5. ove knjige.

[11] Documenta, str. 119—149 — 151, 152; CD I, str. 189, 190, 192.

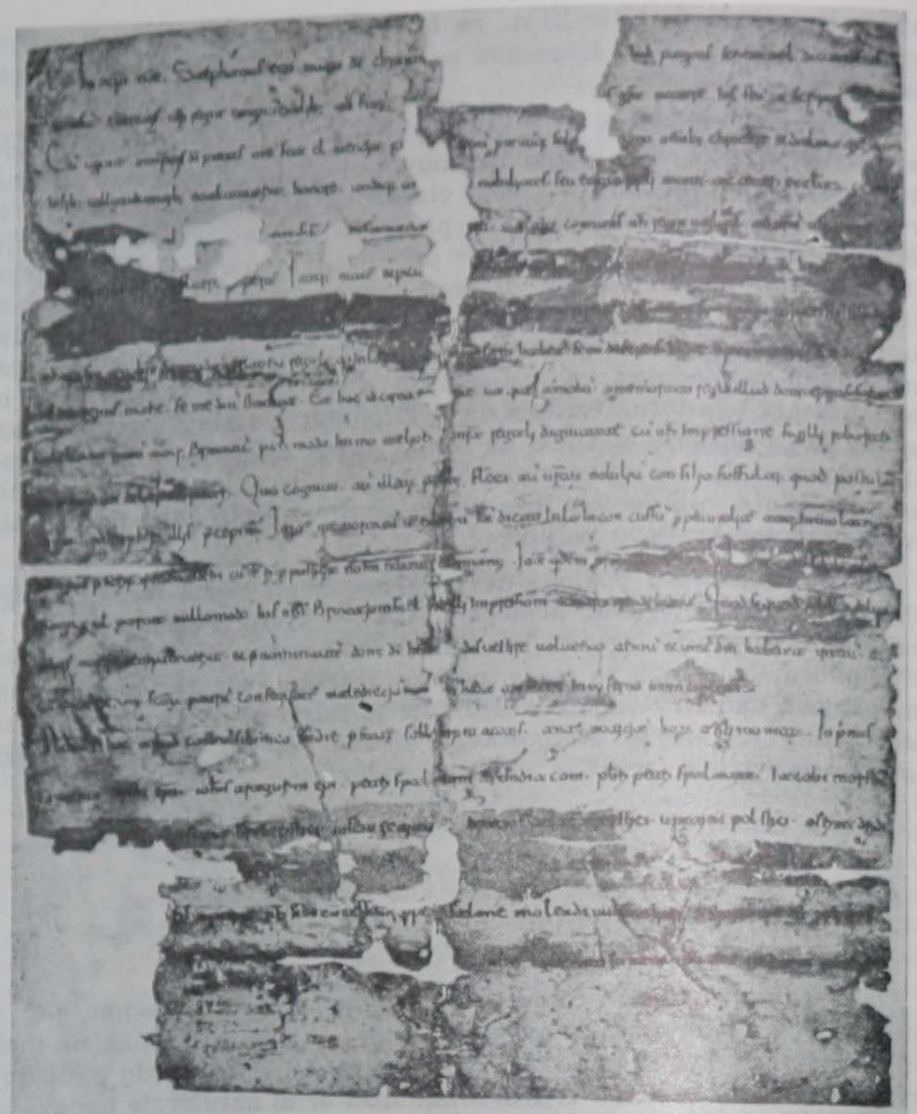

Isprava kralja Stjepana II. od 8. rujna 1089. u državnom arhivu u Zagrebu.

TOBOŽNJA POTVRDNICA STJEPANA II SPLITSKIM BENEDIKTINKAMA ZA POSJED LAŽANE

— kraljice Lepe i njihova sina Radovana. Bili su, kako tvrdi izvor, prisutni i neki kraljevi dostojanstvenici. Dok bi se još nekako moglo pretpostaviti da je Stjepan ulazeći u samostan poklonio redovnicima neke svoje posjede u Solinu (zemlju zvanu Na slap i Brestovi potok), teško je prihvatiti tvrdnju isprave iz 1089. god. da je posjed Radunu žrtvovao u u korist samostana za posuđeni novac.[12] U potvrdnici lažanskoga posjeda splitskim benediktinkama doduše se u njegovoj pratnji spominju dalma-

[12] Documenta, str. 150; CD I, str. 190.

tinski prelati i neki župani, ali činjenica da su neki od tih župana, inače nepoznati,[13] spomenuti u prvom falsifikatu benediktinki,[14] daje nam pravo da sumnjamo u tako mnogobrojnu kraljevu pratnju. Naprotiv, kraljeva prisutnost na splitskom sinodu koji se održava pod predsjedanjem splitskoga nadbiskupa Lovre — ispravu izdanu na sinodu smatram autentičnom[15] — kao da upućuje na kraljeve prijateljske odnose s gradom u kojem je proveo toliko godina. Uzmu li se u obzir, unatoč nepouzdanosti, podaci o županima u spomenutim Stjepanovim tobožnjim ispravama, razabrat će se da opseg vlasti posljednjeg Trpimirovića na hrvatskom teritoriju nije bio velik. Među njegovim dostojanstvenicima nema ni jednoga župana iz županija u unutrašnjosti. Ne znači li to da se planinska Hrvatska koja se prva našla u Zvonimirovoj vlasti i sada odlučila za njegovu udovicu? Čini se uopće da posljednji Trpimirović nije imao snage da se bori za prijestolje predaka. Vjerojatno je njegova životna snaga bila iscrpljena zbog bolesti. Tako još i prije nego što je opasni suparnik sa sjevera prodro do njegova kraljevstva, njemu se gubi svaki trag u Hrvatskoj.

3. *Ladislavovo ostvarenje baštinskoga prava*

Za Arpadoviće je pitanje hrvatskoga prijestolja bilo riješeno u času kad je umro Zvonimir. To je shvaćanje srednjega vijeka u kojemu su obiteljski odnosi i veze najuspješnije sredstvo za stjecanje krune.

Pa ipak je prema podacima Bečke ilustrirane kronike (Chronicon pictum vindobonense) ugrožena Zvonimirova udovica i Ladislavova sestra Lepa ili Jelena zaklinjala svoga brata da joj dođe u pomoć. Izvor tvrdi da su je napadali neprijatelji njezina pokojnog muža. Stoga je kroničar prikazao Ladislavov dolazak u Hrvatsku kao osvetu nad Lepinim neprijateljima. Ali, to je tek bio povod njegovu dolasku. Glavna je svrha pohodu ugarskog kralja prema riječima spomenute kronike ostvarenje baštinskoga prava na hrvatsko prijestolje.[16] Značajno je da kroničar XIV st. ništa ne zna o Zvonimirovoj nasilnoj smrti, iako bi mu takva činjenica dobro došla da u još ljepšem svjetlu prikaže Ladislavov dolazak u Hrvatsku. Nešto neobično zvuči za XI st. kroničareva tvrdnja da je Ladislav uspostavio na hrvatskom prijestolju Zvonimirovu udovicu.[17] To je bez sumnje kroničarev podatak i ujedno dodatak zbivanjima u XII st.

[13] Ondje se spominju bribirski, cetinski, zagorski, poljički (?), dridski i stobrečki (?) župan.

[14] Documenta, str. 112—113; CD I, str. 170; tobožnja Zvonimirova darovnica iz 1076—1078. god.

[15] Documenta, str. 147; CD I, str. 191.

[16] SS rerum hungaricarum I, str. 406. »Quod non fecit propter cupiditatem, sed quia secundum legalem (regalem) iusticiam sibi competebat hereditas, quoniam quidem rex Zolomerus in primo gradu affinitatis eidem attinebat et heredem non habuit«.

[17] SS rerum hungaricarum I, str. 406. »Cuius iniurias rex graviter vindicavit et Croatiam atque Dalmatiam integraliter sibi restituit. Quam postea predicta regina suo subdidit dominio«.

Razumljivo je da dva domaća izvora, kroničari arhiđakon Toma i splitski anonim ne znaju ništa o nasljednom pravu Arpadovića i kraljičinu pozivu. Dolazak je novoga vladara prema njihovu pričanju djelo ugroženih velikaša koji pozivaju Ladislava da im bude sudac. Jer građanski rat u Hrvatskoj dovodi tobože Splićane u tako težak položaj da se oni mogu obraniti od Hrvata jedino tako da se obrate na ugarskoga kralja Stjepana (!). Očito svjestan nešto prevelike uloge koju je dao Splitu anonim je morao u svojoj priči dodati i Hrvate. Zato se tajnoj akciji Petra Cacaunta, koji putuje po kralja u Ugarsku, pridružuje u Krbavi Petar Gusić i oba predstavnika zajedno polaze kralju. Za nas je u ovoj prilično kasnoj redakciji vijesti neobično zanimljivo kako su se poslanici iz Hrvatske i Dalmacije predstavili kralju. Na njegovo pitanje odakle su, oni jednosložno odgovaraju da su Bijeli Hrvati i da mu nude vlast nad čitavom Hrvatskom odnosno nad splitskim principatom.[18]

Prema tome, drugorazredni izvori, tj. kasnije kronike, ne raspolažu doduše s dovoljno podataka da bi mogle historijski točno prikazati dolazak nove dinastije i vladara, ali se slažu u tome da se nije radilo samo o ostvarenju baštinskoga prava Arpadovića. Poziv je došao vladaru i iz Hrvatske i iz Dalmacije.

Ostvarenje kraljeva plana u kasnijim kronikama drugačije je prikazano nego u suvremenim ispravama. Bečka ilustrirana kronika ne zna ništa o otporu koji je čekao Ladislava na putu prema moru. Toma i Splitski anonim naprotiv sasvim jasno tvrde da je kralj naišao na prve zapreke kod Gvozda (Alpes ferreae). Tek kad je prešao Alpe počeo je osvajati utvrde i kastra; a kako su hrvatski velikaši bili razdvojeni, »kralj je mogao odnijeti laku pobjedu«.[19] Ipak nije došao do mora jer je čuvši za provalu nekoga divljega naroda pohitao u Ugarsku. Teško, dakle, ali ipak Ladislav je pobijedio Hrvate. Očito nije stigao do Dalmacije jer su, vjerojatno na nagovor Bizanta, provalili u Ugarsku Kumani.[20]

[18] Priručnik izvora I, str. 319—321; M. *Šufflay*, Srbi i Arbanasi, str. 109. zbog splitskog principata datirao je postanak splitskog anonima najranije prvom polovicom XV st. Vidi str. 33.

[19] Thomas, str. 57. »His ergo Vladisclauus rex inductus consiliis, absque mora, coadunato exercitu copioso, uenit et occupauit totam terram a Drauo fluuio usque ad alpes, que dicuntur ferree nullo obice resistente... Sed cum alter alteri non ferret auxilium, essentque diuisi ab inuicem, facilem uictoriam rex potuit optinere«.

[20] Thomas, str. 57. »Post hec transiuit alpes et cepit impugnare munitiones et castra, multaque prelia comitere cum gentibus Chroatie... Nec tamen usque ad maritimas regiones peruenit, sed audiens quod quedam gens sui regni fines intrauerat, in Hungariam repedauit«. F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 609—610, Pregled literature o vojnom pohodu Ladislava do 1914. vidi F. Šišić, Priručnik izvora I, str. 292. B. *Hóman*, Geschichte des ungarischen Mittelalters I, str. 355. smatrao je da je do hrvatsko-ugarske državne zajednice došlo ponajviše zato što je »latinska stranka« i »zapadna misao« koje su postale svojinom »hrvatske nacije« trebale nove snage i potpore u ugarskoj naciji. Njegovo gledanje na zbivanja u Hrvatskoj svršetkom XI st. rezultat je shvaćanja te generacije ugarskih historičara — to su Hóman, Deér, Szekfü — koja je u Ugarskoj XI st. vidjela idealno kršćansko kraljevstvo s posebnom misijom. Vidi E. *Andics*, Développement et problèmes principaux de la science historique hongroise au cours des dix dernières années, str. 6. i d.

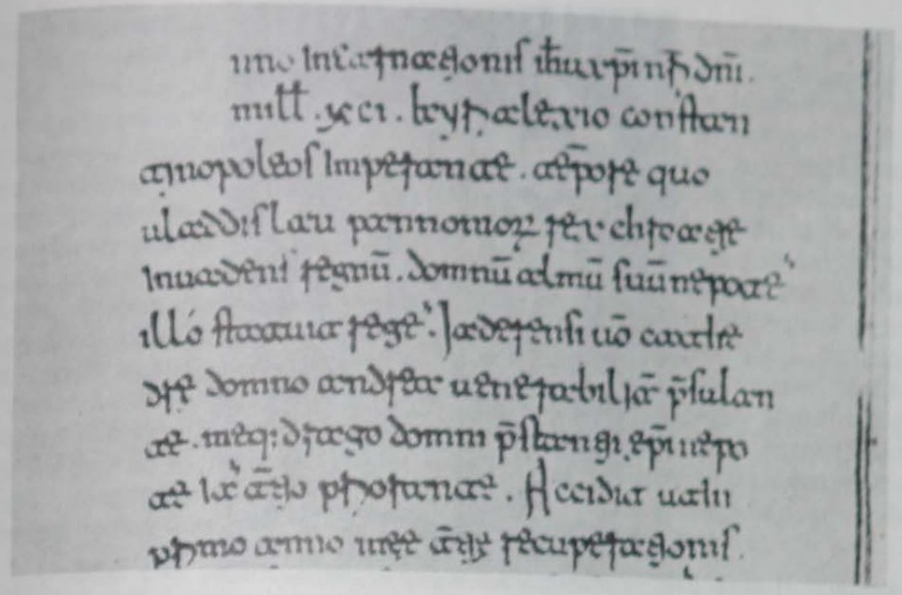

VIJEST O LADISLAVOVOJ PROVALI U HRVATSKU

Ladislav se tada vraća. Kako Toma Arhiđakon nije imao razloga sakrivati istinu i umanjiti uspjehe Ladislava u Hrvatskoj, čini se, da ovu inače drugorazrednu vijest možemo prihvatiti kao historijsku. To više što se u biti podudara s drugim suvremenim izvorima.

Naime, donoseći početkom 1091. god. odluku o baštini Vekenege, predstojnice samostana sv. Marije, i izdajući o odluci ili presudi ispravu, zadarski je prior Drago datira »u vrijeme kad je kralj Panonaca Vladislav provalivši u kraljevstvo Hrvata postavio u njemu svoga nećaka kao kralja«. Isprava je datirana »godine utjelovljenja Isusa Krista našega gospodina tisuću devedeset i prve, za vladanja u Konstantinopolu gospodina Aleksija«.[21] Početak datacije nesumnjivo upućuje na to da Dalmacija tada još priznaje vrhovnu bizantsku vlast. No pretpostavka da je vijest o Almoševu postavljenju ušla u dataciju zato što su »i Zadrani priznali Almoša zakonitim kraljem hrvatskim, ali ipak tako, da su sami sebe smatrali podanicima bizantinskoga cara Aleksija«,[22] neće biti ni opravdana ni točna. Podsjetimo li se na sličnu vijest o zarobljenju hrvatskoga kralja 1074. god., i opet u jednoj zadarskoj ispravi, lako ćemo razabrati da je zadarski arhiđakon Majo i u ovom slučaju unio vijest u ispravu zbog toga što je potpuno opravdano njoj pripisivao veliko značenje u političkim zbivanjima u Hrvatskoj. Tā, on je izričito i naglasio da je Ladislav ograničio vlast svoga sinovca nad Hrvatskom.

[21] Priručnik izvora I, str. 313.; KSM, str. 251. »Anno incarnationis Iesu Christi nostri domini millesimo XCI. Kyri Alexio Constantinopoleos imperante, tempore quo Uladdislau, Pannoniorum rex Chroatie inuadens regnum, domnum Almum, suum nepotem, illo statuit regem«.

[22] Priručnik izvora I, str. 301.

PAPA URBAN II

Ladislav nije mogao posve riješiti pitanje hrvatskoga prijestolja time što je vojvodsku čast i vlast predao svome sinovcu Almošu. Osvajanje je Hrvatske zadavalo vladarima mnogo posla bez obzira jesu li dolazili sa sjevera preko Dinarida ili s jadranske obale. Raskomadana planinama na bezbroj sitnih političkih jedinica, Hrvatska je bila kao stvorena za feudalnu anarhiju. Teško je dakle vjerovati da je Ladislavu pošlo za rukom u jednom jedinom vojnom pohodu svladati tada već vrlo jasno izražene centrifugalne sile. Stoga je postavljanje Almoša — u koje ne valja nipošto sumnjati — bilo prolazno rješenje. No Ladislav nije imao vremena da po čitavoj Hrvatskoj organizira kraljevsku vlast. On se morao naglo povući. Pa ipak, obradovan očito i takvim djelomičnim uspjehom, on je požurio da se pohvali. Obrativši se sredinom 1091. god. opatu montekasinskoga samostana Oderiziju sa željom da se što čvršće s njim poveže, on ga uvjerava kako će to sada biti mnogo lakše izvesti »budući da sam stekao gotovo čitavu Sklavoniju«.[23]

Približivši se jadranskoj obali, Ladislav nastoji upozoriti na sebe i papu. Očito svjestan činjenice da u novonastaloj evropskoj situaciji i papinstvo odlučuje o Dalmaciji, on je uputio papi Urbanu II svečano poslanstvo, svoje kapelane i nekoga viteza Sorina,[24] vjerojatno sa zadaćom

[23] U tom se pismu Ladislav intitulira »Ungarorum, item Messie dei gracia rex«. Gore spomenute riječi glase: »vicinis enim jam agere poteris, quia Sclavoniam jam fere totam acquisivi«. Ladislav mu također javlja da će mu potvrditi sve ono što bi mu u njegovo ime njegovi ljudi darovali u Ugarskoj. F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 609. i ondje navedena literatura; B. *Hóman*, n. dj., str. 356. O Ladislavovoj vanjskoj politici vidi i Magyarorszag története I, str. 73. i d.

[24] Priručnik izvora I, str. 316; B. *Hóman*, n. dj., 356—357.

da od pape zatraži odobrenje za krunidbu. Međutim, Urban II je u pitanjima investiture i reforme pravi sljedbenik Grgura VII. To drugim riječima znači da je i on bio protiv slobode kojom je Ladislav sam, bez miješanja pape, organizirao crkvu u Ugarskoj. Kako vanjskopolitički položaj papa, prije svega njihov odnos prema Normanima, nije iziskivao po svaku cijenu savez s ugarskim kraljem, Urban je odbio Ladislavovu ponudu. Legat i kardinal Urbanov Teuzo koji je još iste, 1091. god., prisustvovao osnivanju benediktinske opatije u Šomođvaru,[25] postavlja vjerojatno u ime pape na kralja zahtjev da se odreče investiture. Ladislav je bio dovoljno oštrouman da uvidi kako napuštanje pravoga i priznatoga pape neće nimalo škoditi njegovu ugledu ni vlasti. Tada se, naime, Henrik IV opet uputio u Italiju. Njemu je pošlo za rukom zauzeti Mantovu i Anđeosku tvrđavu u Rimu, pa se onamo preselio njegov kandidat protupapa Klement III. Stoga Ladislav bez mnogo oklijevanja napušta Urbana II i prelazi na stranu Klementa III. Pravovremeno priključenje protupapi i njegovu zaštitniku Henriku IV[26] Ladislavu omogućuje da i dalje bez pape uređuje crkvene prilike i osniva crkve po Ugarskoj.

U doba dok je Ladislav pripajao Hrvatsku svojoj zemlji, Dalmacija je kao i dotad priznavala bizantsku vlast. Iako nema nikakva dokaza da je on želio uključiti u Almoševo vojvodstvo, odnosno hrvatsko kraljevstvo, i Dalmaciju, Bizant se, ne nadajući se očito nikakvu dobru s njegove strane, želio na vrijeme osigurati. Kao i prije dvadesetak godina, i sada se car Aleksije opet poslužio Normanima. Sin kneza Amika Gotfrid Melfijski koji je već nekoliko godina u bizantskoj službi i stekao naslov carskoga sebasta, putuje »prema krajevima Dalmacije«. Po podacima kartulara samostana sv. Silvestra na Tremitima, on je proboravio u Dalmaciji preko godinu dana.[27] Budući da Ladislav nije imao namjeru, koliko je danas poznato, osvajati Dalmaciju, a Zadrani ga i tako nisu priznali svojim kraljem, Gotfridova uloga u povjerenoj misiji nije bila jednaka onoj njegova oca. Jer u doba kad ga bizantski car šalje u Dalmaciju da ondje učvrsti njegovu vlast, Ladislav se već vratio u Panoniju. Zato i nisu zabilježeni nikakvi sukobi s Normanima na dalmatinskoj obali. Ni dalmatinski gradovi nisu nikako zabilježili Gotfridov dolazak u Dalmaciju.

Postavljanjem Almoša, člana kraljevske kuće, u Hrvatskoj Ladislav je pitanje Hrvatske smatrao riješenim. Zbog toga se on sve do svoje smrti više ne spušta do jadranske obale, premda je, bez sumnje, dobro znao za ne baš trajne rezultate svoga vojnog pohoda. Ali, uzdrmanu vlast u odviše udaljenoj Hrvatskoj on je nastojao nadoknaditi podizanjem Slavonije.

[25] B. *Hóman*, n. dj., str. 317. F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 610. tumači nepovoljan odgovor Urbana II kao posljedicu papina prijateljstva s Aleksijem I.

[26] F. *Šišić*, n. dj., str. 611, bilj. 51.

[27] Priručnik izvora I, str. 303. »Ego Guiffredus comes et sebastos imperialis et filius quondam bone memorie Amici comitis, dum pergerem in partibus Dalmatie, fui, veniens in insula, que Tremiti vocatur... Ideoque post ego reversus sum...«. B. *Hóman*, n. dj., str. 359. misli da je Gottfried bio dalmatinski namjesnik, za što zasad nema potvrde u izvornom materijalu.

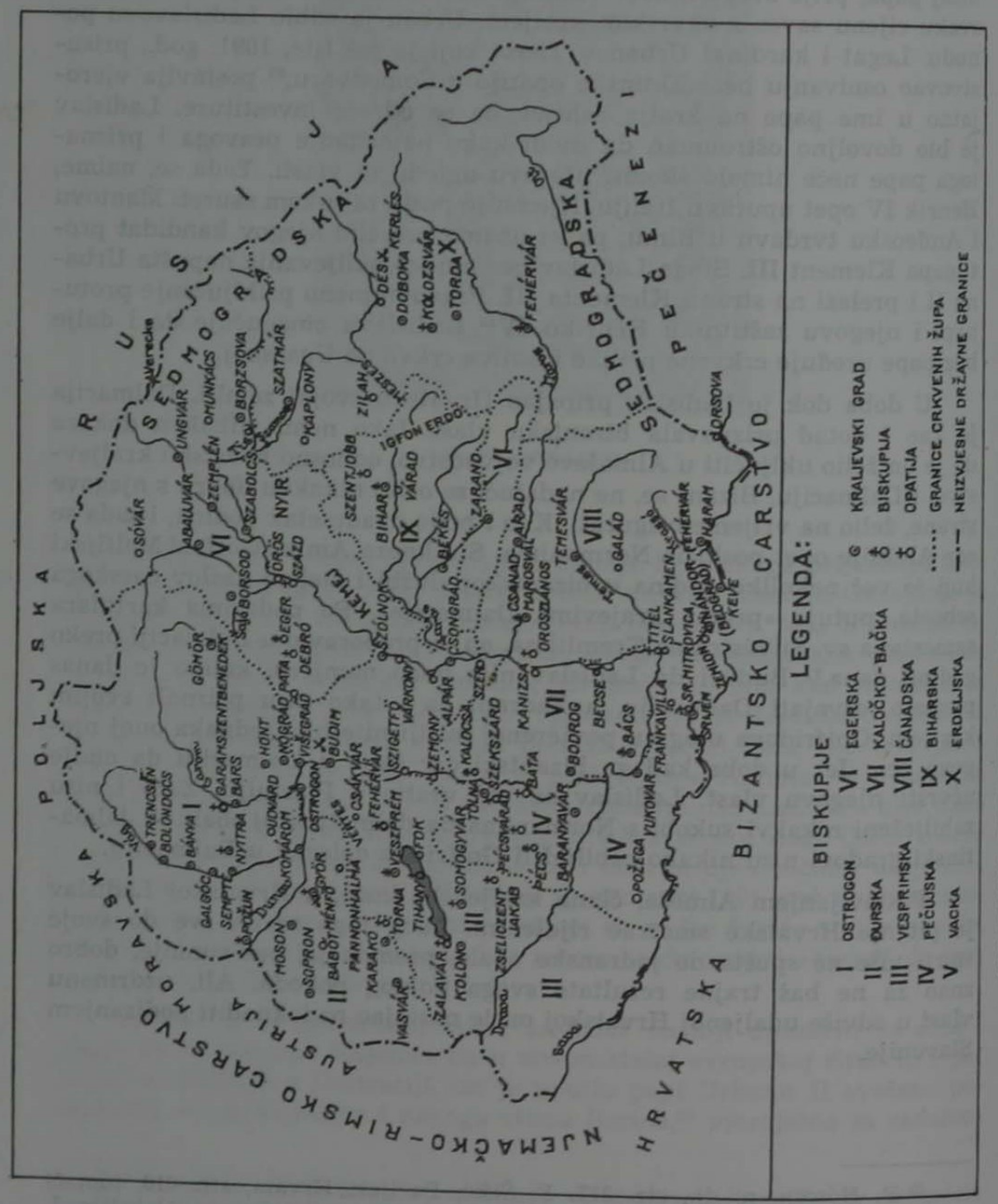

POLITIČKA ORGANIZACIJA UGARSKE U DRUGOJ POLOVICI XI ST.

4. *Osnivanje zagrebačke biskupije*

Iako je srednjovjekovna Slavonija već od trećeg desetljeća XI st. uže povezana s Ugarskom nego s Hrvatskom, ona tek potkraj stoljeća dobiva prvu crkvenu organizaciju. Nije slučaj da je osnutak zagrebačke biskupije djelo kralja Ladislava Arpadovića. U njemu su već suvremenici vidjeli idealnoga kršćanskog vladara. Nakon krvavih obiteljskih obračuna među mnogim članovima dinastije zavladao je napokon mir. Zemlja više nije bila leno njemačkog cara i postepeno se oslobađala pritiska Zapada. Tā još je 1063. god. doveo, kako smo vidjeli, Henrik IV svoga kandidata na prijestolje. Ali Gejza I (1074—1077. god.) ne želi da se miješa u borbu između papinstva i carstva. Slabost carstva omogućila mu je neutralnost iz koje izvlači korist. On je na strani Grgura VII u planovima kojega je ugarski vladar neobično interesantan. Stoga Grgur VII i ne traži od Gejze pokornost ni bezuvjetnu lensku odanost, nego ga pozdravlja kao »sina svete i opće rimske crkve«.[28] Isti su politički razlozi natjerali Grgura VII da Ladislava (1077—1094. god.) prizna kraljem, iako se on digao na prijestolje još za Salamonova života. Uostalom, izabrani je kralj sâm nudio svoju odanu službu nasljedniku sv. Petra.

Ladislava je dakle zapala teška zadaća da iznova izgradi gotovo uništenu zemlju. Sedam vojnih pohoda njemačkih careva, obiteljske veze Arpadovića sa stranim dinastijama i strane najamničke čete napunile su zemlju strancima a domaći se seljak razbježao ili ga je nestalo. Za Ladislava počinje iznova kolonizacija zemlje Talijanima, Nijemcima, Poljacima, Valoncima i Rusima. Štoviše, pod kraljevu sa zaštitu sklanjaju Pečenezi, zatim arapski i bugarski muslimani, koje ugarski izvori nazivaju različito, no najčešće Ismaeliti ili Saraceni. Novi naseljenici dolaze prije svega na kraljevske posjede, pa je posljedica povećanja stanovništva bila i organizacija novih županija. Kako su one tada administrativno-gospodarske cjeline kraljevskih posjeda, broj se županija zbog snažnog kolonizacijskog procesa do početka XII st. udvostručio.[29] (Karta str. 497.) Ladislav je posvetio osobitu brigu crkvi jer je u poganskom ustanku 1046. god. svećenstvo većim dijelom nastradalo. Stoga Arpadovići već u drugoj polovici XI st. posvuda po zemlji grade benediktinske samostane i crkve.

---

[28] *Isti*, n. dj., str. 279.

[29] N. dj., str. 307. Iz najnovije ugarske literature vidi o procesu stvaranja županija E. *Molnar*, Osnovanie vengerskoga gosudarstva, str. 15. i d. E. *Lederer*, La structure de la société hongroise au début du moyen-âge, str. 9—17. identificira proces stvaranja županija sa stvaranjem feudalnog vlasništva nad zemljom. To je shvaćanje feudalizma i njegove geneze koje, pod utjecajem sovjetske marksističke historiografije, prevladava u današnjoj ugarskoj historiografiji. Zato u takvom shvaćanju nedostaje prikaz političkog i pravnog aspekta u genezi feudalizma.

O kolonizacijskom procesu u Ugarskoj vidi: O. *Kaemel*, Die Besiedelung des deutschen Südostens vom Anfange des 10. bis gegen Ende des 11. Jahrhunderts; D. *Pais*, Les rapports franco-hongrois sous le règne de Arpad, str. 15—26; F. *Rousseau*, L'expansion wallone et lorraine vers l'Est aux XI-e et XII-e siècles, str. 171—198; K. *Schünemann*, Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert; R. *Kaindl*, Die Ansiedlung der Deutschen in der Karpatenländern i *Isti*, Geschichte der Deutschen in Ungarn.

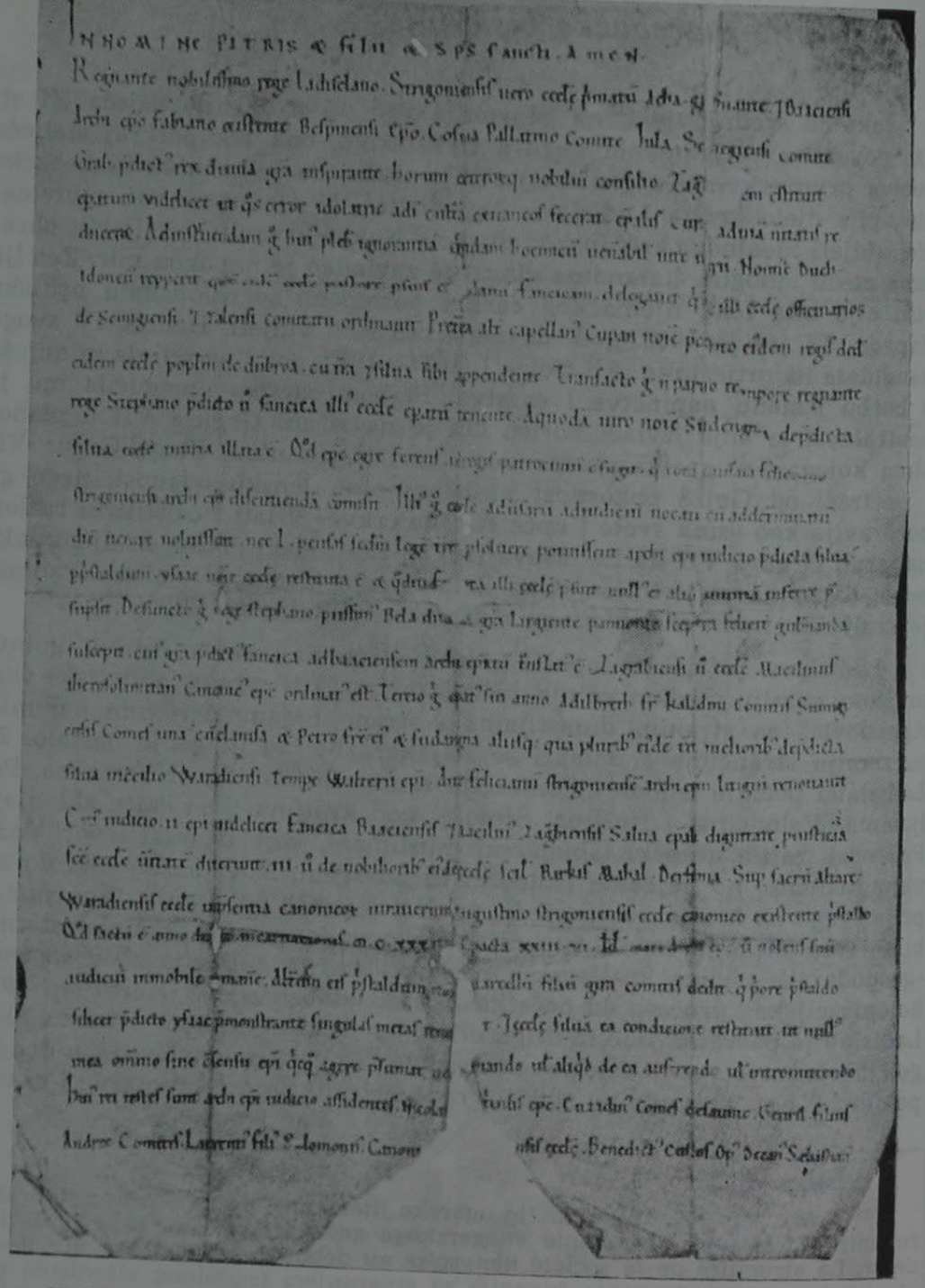

ISPRAVA OSTROGONSKOG NADBISKUPA FELICIJANA IZ 1134. GOD.

Ladislav je došavši na prijestolje zatekao deset biskupija u Ugarskoj, a sam je prema podacima legende izgradio dvije. Jedna od tih je bila i zagrebačka biskupija.

Prožet težnjom za uvećanjem uloge crkve i, dakako, kraljevske vlasti, Ladislav je i u Slavoniji udario temelje crkvenoj i političkoj organizaciji.

Fundacijska isprava za zagrebačku biskupiju nije sačuvana. Na prvu vijest o njezinu utemeljenju nailazimo u tzv. Felicijanovoj ispravi iz 1134. god. izdanoj u korist zagrebačkog biskupa nakon spora što ga je on vodio s nekim plemićima zbog sela Dubrave. Presuda je ujedno i prvi sačuvani spomenik iz srednjovjekovne Slavonije.[30]

»Kad je vladao plemeniti kralj Ladislav — kaže se u Felicijanovoj ispravi — a primatom je ostrogonske crkve upravljao Acha, nadbiskup bački bio Fabijan, vesprimski biskup Kuzma ... spomenuti kralj je po nadahnuću božanske milosti i po savjetu ovih i ostalih plemića utemeljio zagrebačku biskupiju, naime, da one, koje je bludnja idolopoklonstva otuđila od štovanja boga, biskupova briga privede na put istine. Da, dakle, pouči neznanje toga puka nađe zgodnoga nekoga Čeha časna života imenom Duh, koga pošalje po svom kapelanu Franciki za pastira toj crkvi, koji je postavio i pomoćnike onoj crkvi iz šomođske i zaladske županije. Osim toga dâ drugi dvorski kapelan imenom Kupan, po nalogu istoga kralja istoj crkvi puk dubravski sa zemljom i šumom koja njoj pripada«.[31]

Prema tome, posavjetovavši se s crkvenim osobama koje su tada bile uz njega, Ladislav sam, bez pape, postavlja za zagrebačkog biskupa nekoga pobliže nepoznatoga Čeha imenom Duha. Izbor ni u kom slučaju nije bio slučajan i nenamjeran. Ladislav postavlja čovjeka koji razumije jezik svojih vjernika kako bi plodonosniji bio njegov rad u dotad divljem kraju.

Utemeljenje zagrebačke biskupije bilo je i za Ladislavove nasljednike od tolike važnosti da su ga rado spominjali. Osobito Andrija II, koji je 1217. i 1235. god. naglašavao da je Ladislav prvi »podvrgao zemlju ili banat slavonski ugarskoj kruni obrativši ga od idolopoklonstva na kršćanstvo«.[32] Političke težnje osnivača biskupije — biskupija je osnovana oko

---

[30] Felicijanova isprava — koje se original nalazi u zagrebačkom nadbiskupskom arhivu — prva je dosad poznata privatna isprava koju izdaje neka crkvena vlast. Razlikuje se od ostalih po tome što nema kraljevskoga pečata kao sredstva ovjerovljenja već je hirografirana. Vidi B. L. *Kumorovitz*, Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter (XI — XII Jh.), str. 21—22.

[31] CD II, str. 42—43. »In nomine patris et filii et spiritus sancti. Amen. Regnante nobillissimo rege Ladisclao, strigoniensis vero ecclesie primatum Acha gubernante et Baaciensi archiepiscopo Fabiano existente ... predictus rex diuina gratia inspirante horum ceterorumque nobilium consilio zagrabiensem constituit episcopatum; videlicet ut quos error idolatrie a dei cultura extraneos fecerat, episcopalis cura ad viam veritatis reduceret. Ad instruendam igitur huius plebis ignorantiam, quendam boemicum venerabilis vite virum nomine Duch idoneum reperit, quam eidem ecclesie pastorem per suum capellanum Francicam delegauit; qui et illi ecclesie officinarios de semigiensi et zalensi comitatu ordinauit. Preterea, alter capellanus Cupan nomine precepto eiusdem regis dedit eidem ecclesie populum de Dumbroa cum terra et silua sibi appendente«. Priručnik izvora I, str. 322; F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 616.

[32] Potvrđujući prava zagrebačke crkve 1217. god. Andrija II izričito naglašava da Ladislav »terram Sclauonie sive banatum ab errore ydolatrie ad christianitatem convertens, corone Hungarie subiugavit, qui eciam in eodem banatu episcopatum instituit et monasterium in honorem sancti regis Stephani construxit ...«. Priručnik izvora I, str. 344; CD III, str. 147. Slično tvrdi Andrija II i u potvrdi granica pečujske crkve. Vidi Priručnik izvora I, str. 345.

1093. godine — došle su najjasnije do izražaja u činjenici da je nova biskupija pripojena Ostrogonu i nešto kasnije kaločko-bačkoj nadbiskupiji, a ne Splitu. Podređivanje ugarskome primasu trebalo je privući Slavoniju dotad njoj posve stranom ugarskom crkvenom središtu.[33]

Izbor Zagreba kao novoga crkvenoga središta vjerojatno također nije bio slučajan. Zagrebački kastrum (castrum Zabrag) po svoj prilici se nalazio već u X st. na jednom od brežuljaka kojima se Medvednica spuštala prema Savi. Uz njega je i za Ladislava moralo biti neko veće naselje, jer je po crkvenim odredbama bilo zabranjeno osnivanje biskupija u selima. Budući da je kolonizacija iz srednje i zapadne Evrope u vrijeme osnutka, a i prije njega, bila živa, nije isključeno da se uz zagrebačku utvrdu naselio i poneki stranac. Kasniji Vicus Latinorum (dan. Vlaška ulica) biskupskog naselja mogao bi svjedočiti o talijanskim, francuskim ili porajnskim kolonistima. Isključeno je da su spomenuti Latini u biskupskom naselju ostaci nekadašnjega rimskog stanovništva na Savi (tobože Andautonije kod dan. Ščitarjeva).[34] Neki toponimi u zagrebačkoj okolici i tekst privilegija zagrebačkom biskupu iz 1198. god.[35] dokaz su da su s Ladislavom došli i neki Mađari koji su tu i ostali.

Opravdane su pretpostavke da je Ladislav, boraveći na povratku s hrvatsko-dalmatinske vojne u Slavoniji, pristupio i njenoj prvoj političkoj organizaciji na starim slavenskim temeljima. Podaci su o tome doduše oskudni, ali dovoljni. Naime, budući da su potomci Ache držali još početkom XIII st. vrlo velike posjede s obje strane Medvednice — a Acha je bio ostrogonski nadbiskup za osnutka biskupije — vjerojatno je s kraljem došao u Slavoniju i neki član porodice kojemu je Ladislav poklonio dijelove osnovane zagrebačke županije. Očito je da je kraljeva namjera bila da ugarski velikaš — možda je bio kao njegovi kasniji potomci i zagrebački župan — zaštiti novopostavljenog biskupa od »divljega naroda« u kojem je trebalo da vrši službu. Posjedi su se porodice Acha još početkom XIII st. prostirali od Stubice preko Susjedgrada i Stenjevca do Planine i Sekirja u Medvednici.[36] Čini se da je Ladislav namijenio sličnu službu čuvanja šomođskom županu Grabu, koji je također dobio vrlo prostrane posjede na istočnoj granici biskupije. Župan Grab (i sam doseljenik iz Njemačke, iz porodice Fanberg) osnivač je slavonske porodice koja se kasnije po Svetačju nazvala Svetački.[37]

Posve je razumljivo da je Ladislav nastojao da među Hrvatima nađe pouzdane ljude koji će čuvati novoosnovanu političku organizaciju. O takvu kraljevu nastojanju sačuvan je doduše samo jedan podatak iz XIII st., ali je tako karakterističan da ga ne možemo smatrati izuzetkom. Naime, kad Klokočani traže od Andrije II 1224. god. da im potvrdi stare privilegije, onda s ponosom ističu da su oni »sinovi jobagiona svetoga kralja«[38] ili drugim riječima kraljevski plemići. Prema tome, Ladislav je na samoj granici banata i biskupije postavio stražare organiziravši obranu. Neobično škrt izvorni materijal za Slavoniju iz XI i XII st. ne dopušta nam, na žalost, da utvrdimo u kojem je opsegu Ladislav stigao da utemelji i vojničku odnosno administrativno-gospodarsku jedinicu, svoju županiju. Popis arhiđakonata zagrebačke biskupije iz XIV st. nešto nam pomaže, jer je ispravno pretpostaviti da se prvotna crkvena organizacija podudarala s političkom.[39] Konfiguracija tla u dravsko-savskom međuriječju je bila kao stvorena za sistem kastra. Ali, Ladislav vjerojatno nije stigao da čitavo područje od granica Kranjske do Požege ispuni mrežom utvrda kao što ni prvi biskupi očito nisu odjednom podigli sve župe svoje dijeceze. Međutim, oba su utemeljitelja, Ladislav i Duh, vrlo dobro osjetili važnost ne samo Zagreba kao središta nego i južne granice prema Hrvatskoj. Stoga na mjestu gdje je »vojnički put« (via exercitualis) napuštao Slavoniju, negdje oko Topuskoga, Ladislav organizira obranu, a biskup osniva u susjednoj Gori drugi centar zagrebačke biskupije.[40]

Koliko god je bila i za Slavoniju i za Arpadoviće Ladislavova crkvena politika i politička organizacija Slavonije važna, ipak je sam politički sistem Arpadovića u početku u sebi nosio klice propasti. To, dakako, nije bilo ništa novo, jer smo se i dosad mogli uvjeriti da takav sistem poznaje čitava feudalna Evropa. Ali, Slavonija je kao dukat ili banat od početka ugarskim vladarima nametala poseban postupak: ako su je željeli zadržati za članove svoje porodice, oni su morali u njoj žrtvovati znatno više nego u matici zemlji. Tā još nije bila potpuno organizirana zagrebačka županija, a već je izgubljen pretežni dio njezina teritorija zbog zaštite biskupije. S druge strane, ostaci vojvodskih posjeda u XII st., a i oni u XIII st. upućuju na to da je miraz članova porodice morao prelaziti opseg crkvenih ili svjetovnih vlastelinstava. To se moralo učiniti ako

---

[33] M. *Barada*, Važnost osnutka zagrebačke biskupije, str. 3. i d.

[34] Protivno i netočno vidi F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 618. On misli da je to bilo prije »svake pomisli na kolonizaciju Talijana«. U Ostrogonu se također nalazilo posebno naselje Francuza i ta je četvrt, kao i zagrebačka, nazvana Vicus Latinorum. Vidi K. *Schünemann*, Die Entstehung des Städtewesens im Südosteuropa, str. 116. Vidi o tome K. D. *Grothusen*, Entstehung und Geschichte Zagrebs, str. 99. i d. i N. *Klaić*, Neki problemi najstarije povijesti Zagreba, str. 12. i d..

[35] Npr. prijelaz na Savi zove se u srednjem vijeku »Kiralyrew« (u hrv. pisanim dokumentima Kraljev Brod), a vojnička cesta — via exercitualis, via magna = »hodút, Ettewen« óttewény; vidi Priručnik izvora I, str. 394. Kad 1198. god. Andrija daje zagrebačkom biskupu pravo da postavlja svoga suca, onda kaže da će taj suditi »Hungaris, quam Latinis seu Sclavis«, pa i te riječi jasno pokazuju da su stanovnici biskupskog naselja od početka bili različitih nacionalnih pripadnosti. (CD II, str. 297.)

[36] Lj. *Ivančan*, Vratislav i pleme Aka, str. 146. i d.

[37] V. *Klaić*, Plemići Svetački ili nobiles de Zempche (997—1719), str. 5. i d.; F. *Šišić*, Priručnik izvora I, str. 365.

[38] CD III, str. 239. »Hinc est, quod Radus et frater eius Zorian ... qui de filiis iobagionum sancti regis de Gorica oriundi fuerant ...«.

[39] J. *Buturac*, Popis župa zagrebačke biskupije od god. 1334, str. 409. i d. Značajno je da su arhiđakonati oko Kupe i njenih pritoka imali prema spomenutom popisu najviše župa: dok je npr. zagrebački arhiđakonat imao tada samo 30 župa, Gorica je imala 62, a Gora 42 župe. Posve je razumljivo da je na broj župa utjecala i veličina arhiđakonata. O tome da su se područja arhiđakonata podudarala s prvotnim komitatima, vidi Gy. *Györffy*, Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica), str. 23.

[40] Možda na Goru kao najstarije središte zagrebačke biskupije upućuje pridjev zagoriensis koji nosi Manasses u ispravi iz kartulara samostana sv. Marije. Priručnik izvora I, str. 530, 536, 562; KSM, str. 257.

se htjela hercezima osigurati vlast u vojvodini. To je, s druge strane, bez sumnje dovodilo do pokušaja otcjepljenja Slavonije od Ugarske.

U svakom slučaju osnivanje biskupije od izvanrednog je značenja ne samo za Arpadoviće nego i za samu Slavoniju. Kraj koji je do tog vremena bio prohodno područje s rijetkim naseljima napokon se uključuje u pogledu kulture i civilizacije među ostale političke jedinice u Podunavlju. Crkveno je područje biskupije obuhvaćalo teritorij koji dotada zapravo nije pripadao ni jednoj biskupiji. Akvilejska se patrijaršija doduše mogla pozivati na svoje pravo u tom kraju,[41] ali nema nikakva dokaza da je Ladislav postavljanjem biskupa Duha oštetio prava ili jurisdikciju bilo kojega drugog biskupa. Tako je zagrebačka biskupija obuhvaćala uglavnom teritorij nekadašnje sisačke biskupije odnosno politički teritorij vojvodine Slavonije. Kako podatak Trpimirove darovnice o jurisdikciji splitske crkve »do obala Dunava« nije historijski točan, a spominjanje sisačke biskupije 928. god. dokazuje da ona do tada još nije obnovljena, Ladislav je gradio crkvenu organizaciju potpuno iznova.

Pokušaj da se utemeljenje biskupije protumači kao nastavak glagoljaštva ili kao uvođenje slavenskoga bogoslužja mora se smatrati promašenim.[42] Jednako tako neće biti opravdana pretpostavka da se prije osnutka biskupije našla na teritoriju Slavonije »starija narodna slavenska crkva« koju je tobože kasnija latinska crkva poistovjećivala s »idolatrijom« odnosno s arijanskom crkvom.[43] Tek iz XV st. potječu prvi podaci o glagoljašima na području zagrebačke biskupije.[44]

---

[41] M. *Barada*, n. dj., str. 2.

[42] Naime, I. *Tkalčić* je na osnovi činjenice da je biskup Duh bio Čeh i da su njegovi pomagači iz zaladske županije očito također bili Slaveni pretpostavljao da je Ladislav uveo slavensko bogoslužje i da se svećenstvo zagrebačke biskupije već tada služilo glagoljicom. Vidi Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj, str. 69. i d. Ni F. *Šišiću*, Priručnik izvora I, str. 366. Tkalčićeva se teorija ne čini »nimalo vjerojatna«.

[43] Pregled mišljenja o »slavenskoj« i »latinskoj« hipotezi vidi F. *Fancev*, O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj, str. 513—533. Sam Fancev zastupa mišljenje da je Ladislav osnovao »službeno novu latinsku crkvu koja je za slovensko naselje Posavske Hrvatske bila vjerojatno novotarija...« (n. dj., str. 540).

[44] Na prvi bi se pogled moglo činiti da u prilog starijem mišljenju govore glose u tzv. Radonovoj bibliji iz svršetka VIII i početka IX st., (potječe iz Francuske). Naime, na deset listova su zabilježene »neke glose ispisane latinicom, koje pripadaju jednom slavenskom jeziku« (J. *Hamm*, Glose u Radonovoj bibliji, str. 19). Te se glose od Jagića do danas vrlo različito tumače. Čini se vrlo vjerojatna pretpostavka J. Hamma da je pisac ubilježio te riječi zato da mu posluže prilikom propovijedi i to puku koji je govorio hrvatskim jezikom (n. dj., str. 28). Ali, u tim glosama ima i elemenata češkoga jezika, pa su te odavno poznate činjenice navodile autore da ih povežu s prvim zagrebačkim biskupom Duhom, rodom Čehom. Hammove pretpostavke čine to mišljenje još vjerojatnijim. Zato i on zaključuje da je ta biblija mogla doći u Zagreb za osnutka biskupije s drugim obrednim knjigama. »Prema tome bismo — zaključuje dalje Hamm — ovako ili onako — jednom Čehu, bio to Duh ili netko iz njegove pratnje imali zahvaliti za najstariji spomenik našega jezika pisan na našem sjeverozapadnom (kajkavskom) jezičnom području« (str. 31). Ali glose u spomenutoj bibliji pokazuju i to da se glagoljica nije upotrebljavala u vrijeme osnutka biskupije na području zagrebačke biskupije kao i to da slavenski jezik nije bio liturgijski. Vidi i N. *Klaić*, n. dj., str. 10. i d.

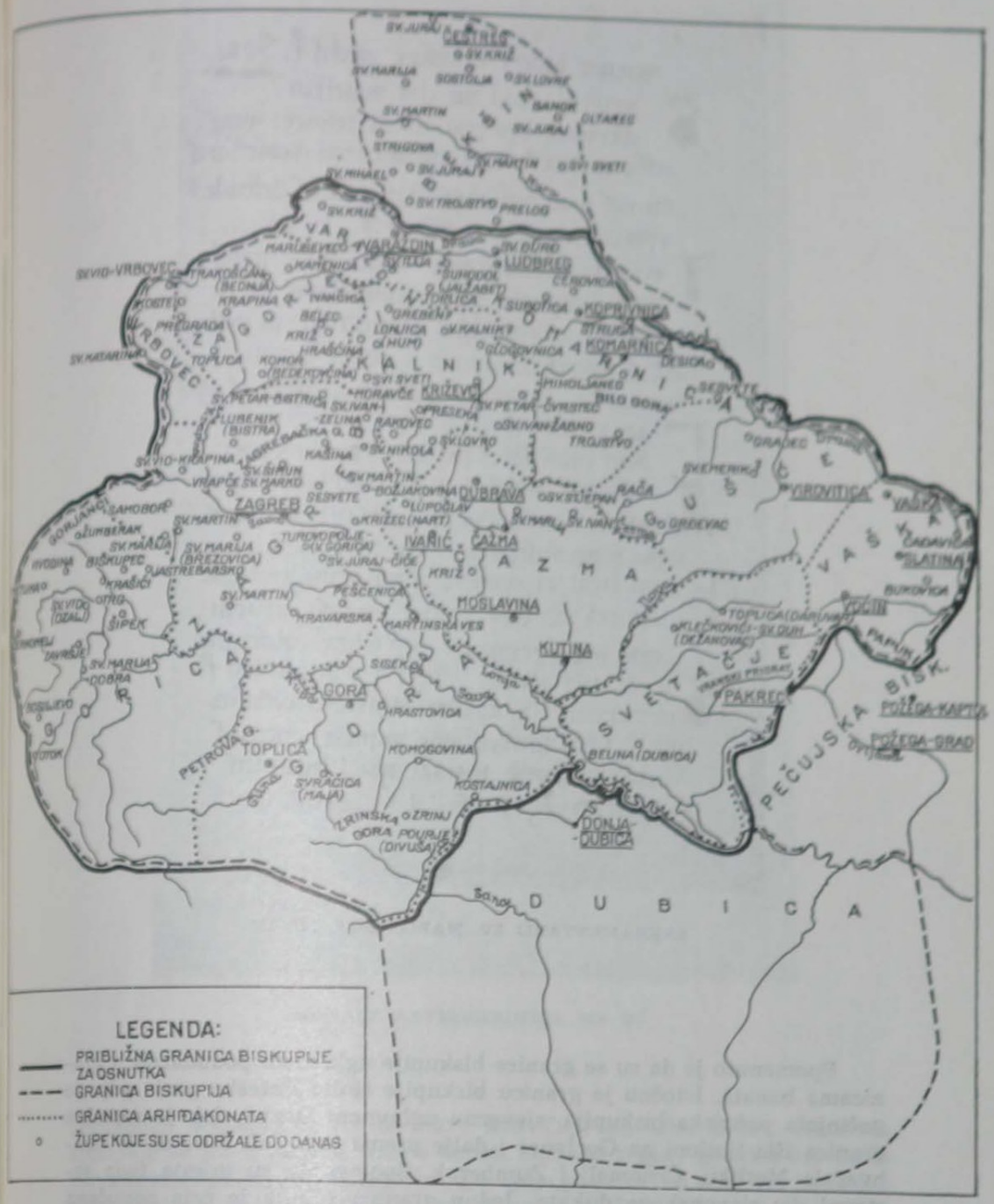

PODRUČJE ZAGREBAČKE BISKUPIJE I NJENA PODJELA NA ARHIDAKONATE (PREMA PODACIMA IZ XIV ST.)

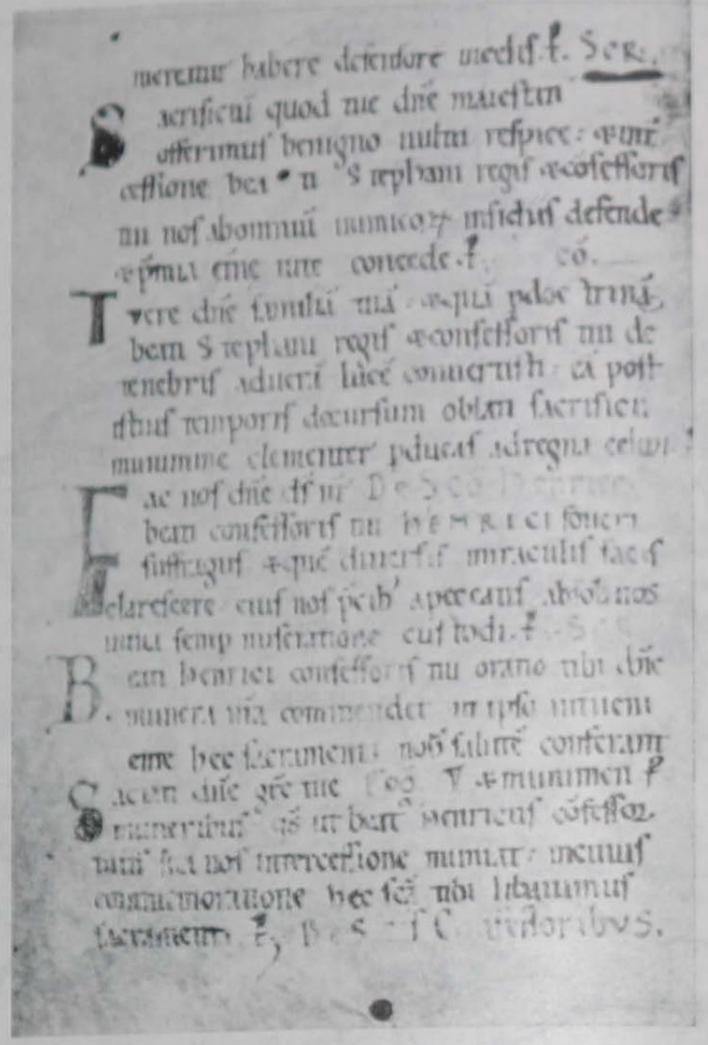

SAKRAMENTARIJ SV. MARGARETE, MR 126

Spomenuto je da su se granice biskupije uglavnom podudarale s granicama banata. Istočnu je granicu biskupije činilo Požeško gorje gdje je počinjala pečujska biskupija, sjevernu uglavnom Drava, dok je zapadna granica išla Sutlom na Gorjance i dalje prema jugu, ali tako da je obuhvaćala Metliku, Črnomelj i Zumberak. Spomenuta su mjesta tada sastavni dio slavonskoga dukata. Južnu granicu »činila je crta povučena nekako od Močila na Kupi do Budačkog blizu Korane te pored Slunja (ali bez njega), Cetina i Bužima do Novoga na Uni, a onda se spuštala na jug obuhvatajući sredovječne županije dubičku, sansku i vrbasku u današnjoj sjeverozapadnoj Bosni te se nastavljala sve do Save kod Stare Gradiške, gdje je onda Strugom i Sloboštinom te Rasaskom graničila s

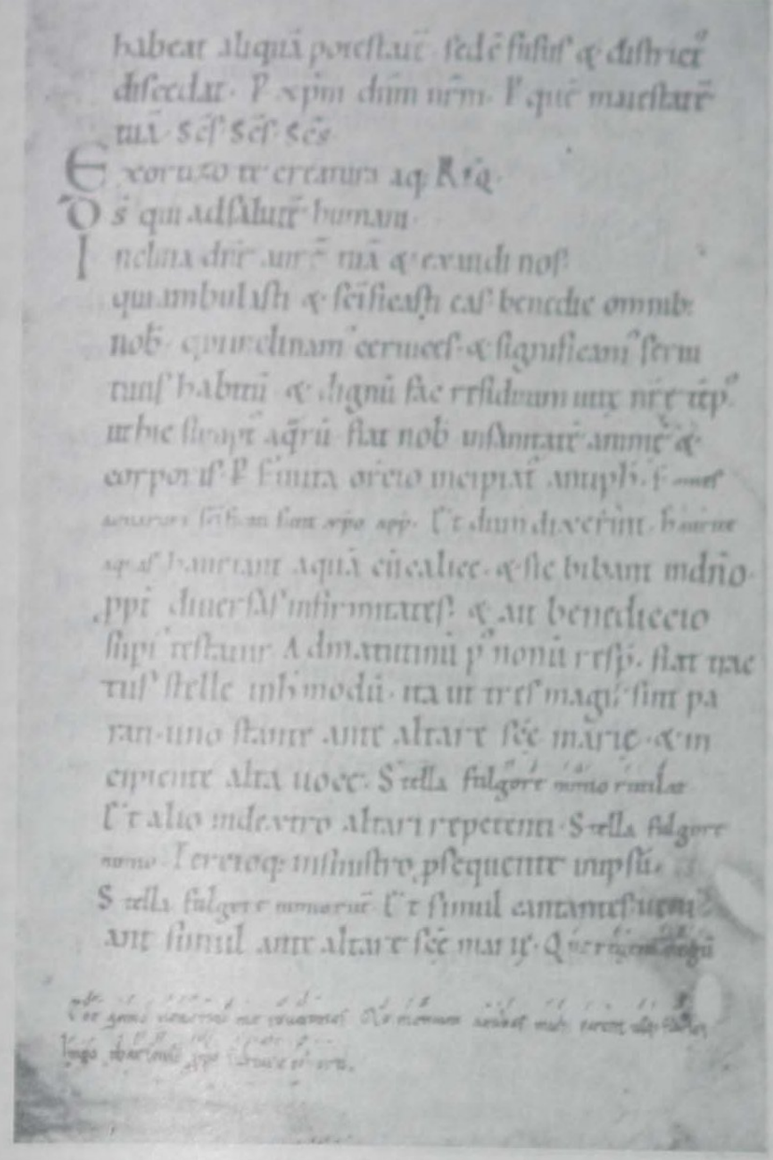

MISSALE ANTIQUISSIMUM, MR 165

pečujskom biskupijom sve do Save kod Viljeva«. Oko Maje i Klasnića spominje se još u XIII st. »meta sancti Ladislai regis« (granica sv. Ladislava kralja) pa taj lokalitet pokazuje »gdje je svršavao onaj dio hrvatske zemlje koji je poslije Ladislavljeva povratka u Ugarsku ostao u njegovoj vlasti, a koji je docnije dobio ime 'banatus' ili Slavonija te se nalazilo s ove strane Gvozda'«.[45] (Karta str. 503.)

[45] F. *Šišić*, Priručnik izvora I, str. 367.

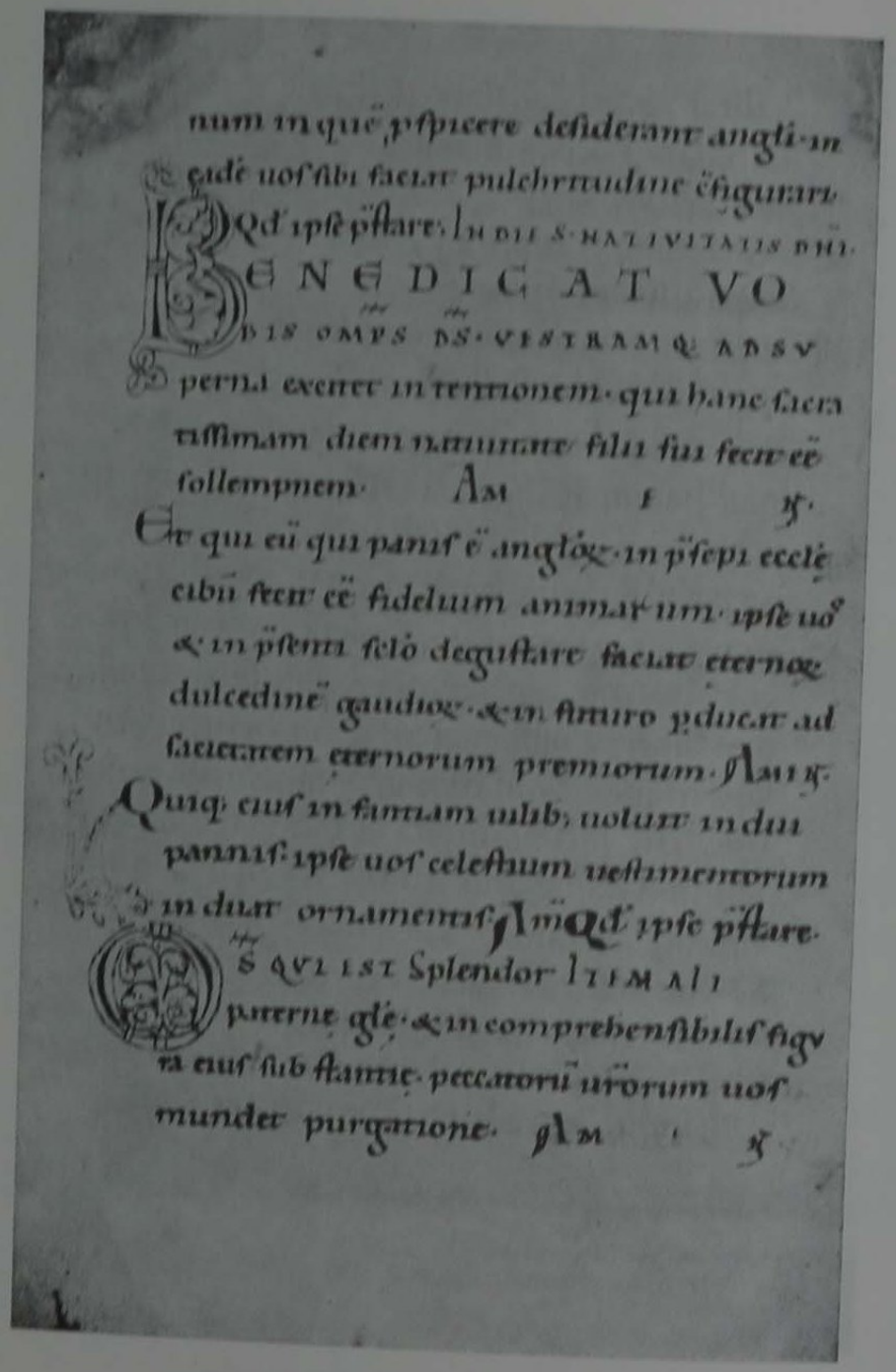

BENEDICTIONAL, MR 89

Napokon, utemeljenje zagrebačke biskupije ima golemu važnost za kulturnu povijest Hrvata. S biskupom Duhom, koji je možda i sam bio benediktinac iz češkoga samostana Sazave, dolaze francuski benediktinci koji sa sobom donose i liturgijske knjige. To su sakramentarij sv. Margarete MR 126, zatim tzv. Missale antiquissimum MR 165 i Benedictional MR 89. Sve su te knjige donesene iz Ugarske, ali su bile rađene prema predlošcima iz nadbiskupije Rouen za potrebe monaha. One su u Zagrebu preudešene za katedralne potrebe. Budući da je sakramentar sv. Marga-

rete rađen prema francuskim uzorima, to su oni ne samo osnova sanktorala u zagrebačkom kalendaru nego i kasnijega obreda mise.[46] Francuski se utjecaj vrlo jasno odražava u najstarijem zagrebačkom kalendaru, jer samo 184 blagdana otpada u rimski sloj, dok se 95 svetaca ubraja u francuski, a samo 109 blagdana u ostale slojeve.[47] Od kolike je važnosti za Zagreb bilo ovo uključivanje u tada najveća kulturna benediktinska žarišta sjeveroistočne Francuske, pokazuju i sačuvani tekstovi prvih crkvenih drama. Naime, u tzv. Missale antiquissimum upisani su tekstovi dviju obrednih igara — uskrsne igre i igre Tri kralja (vidi str. 505, 506) — koji se smatraju najstarijim tekstovima što ih crkvena drama poznaje na području srednje Evrope.[48]

5. *Kralj Petar*

Činjenica da prvom Arpadoviću koji je prešao Dravu s ozbiljnom namjerom da pripoji Hrvatsku svojoj vlasti to nije pošlo za rukom imala je vrlo neugodne posljedice za kraljevstvo Trpimirovića. Kao što su se Tomislavovi nasljednici morali odreći Slavonije, tako su Ladislavu i Almošu nedostajale snage da na onom stupnju razvitka državne vlasti trajnije i jače privuku zemlju koja je imala već 300-godišnju tradiciju. S druge strane, interregnum ne škodi samo okrunjenim glavama kojima izmiče prijestolje. Bezvlađe je skupo i za zemlju koja se u njemu nađe. »Bezglava« država mnogo više privlači pažnju susjednih vladara nego uređena. Tako se i zbilo da se mletački dužd Vital Falieri osmjelio uzurpiranom naslovu dux Dalmacie dodati i Croatie, iako se ni u kojem slučaju nije mogao nadati da će naslov ostvariti. Samo je mletački kroničar XIV st., pristrani dužd Andrija Dandolo, mogao tvrditi da je ta promjena u naslovu nastala s dopuštenjem bizantskoga cara. Ovaj, naime, od Zdeslava nije raspolagao hrvatskim prijestoljem.[49] No, još je neobičnije to da je Koloman još 1098. god., dakle pošto je ostvario i oružjem baštinsko pravo na prijestolje Trpimirovića, priznavao praznu vladarsku titulu duždu uzurpatoru.[50] Kao da to dokazuje kako je teško i polagano »kralj Panonaca« stjecao krunu u Hrvatskoj. Iako se možda u modernoj historiografiji odviše često zloupotrebljavaju srednjovjekovne titule koje su vladari uzimali i odbacivali, ipak ostaje činjenica da se do izumrća Trpimirovića ni jedan od susjednih vladara nije usuđivao nazivati hrvatskim kraljem.

---

[46] D. *Kniewald*, Obred i obredne knjige, str. 6. i d.

[47] N. *Sertić*, Kalendar zagrebačke stolne crkve, str. 148.

[48] F. *Fancev*, Liturgijsko-obredne igre, str. 13.

[49] B. *Hóman*, n. dj., str. 359. preuzima bez ustručavanja Dandolove podatke kao točne.

[50] Priručnik izvora I, str. 408.

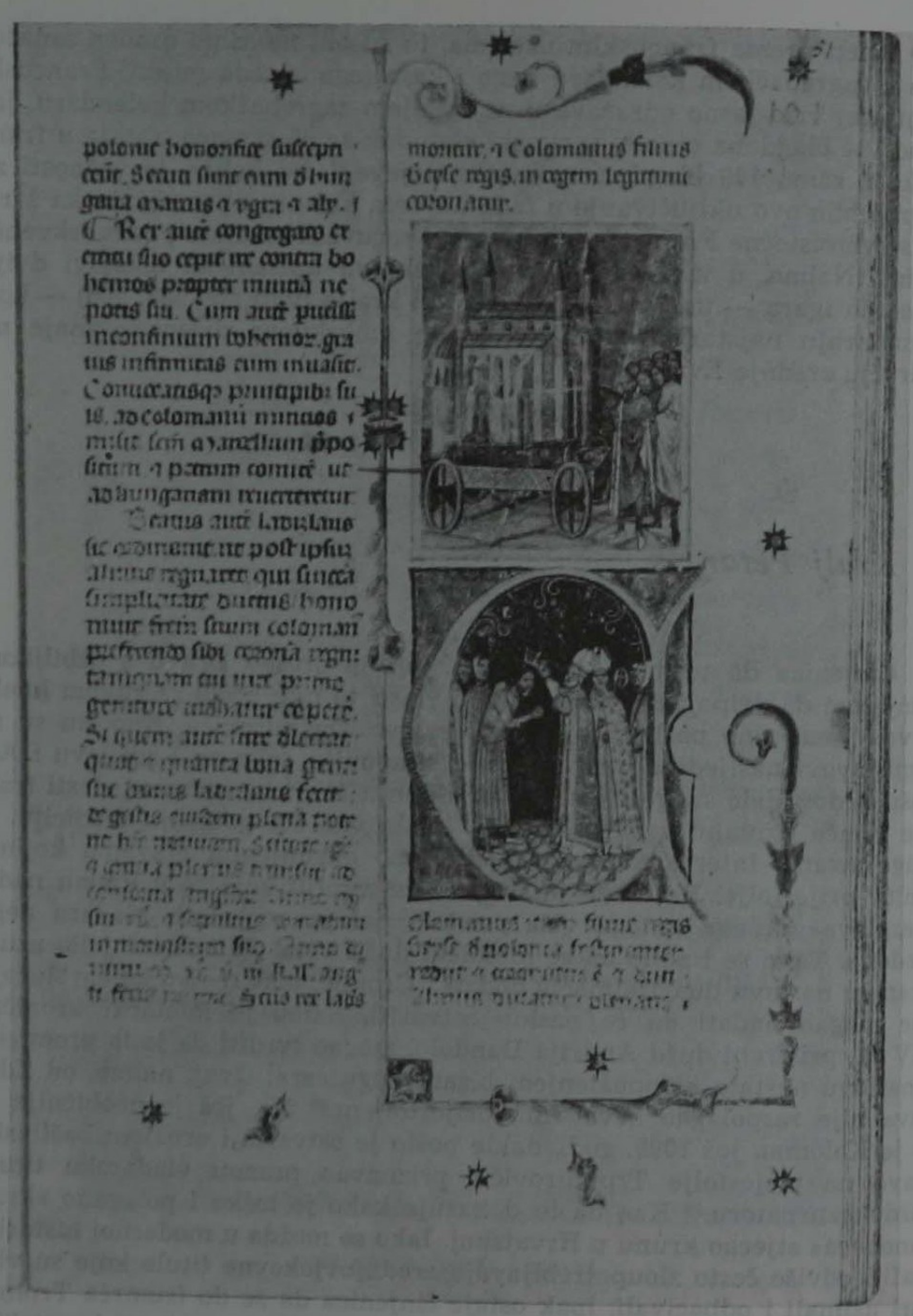

KOLOMAN SE KRUNI ZA UGARSKOG KRALJA

Rješavajući 1091. god. pitanje hrvatskoga kralja, Ladislav je dao prednost Almošu pred starijim Kolomanom, njegovim bratom. Učinio je to u uvjerenju da je taj sposobniji za vladanje. Međutim, Almoš je ubrzo proigrao njegovo povjerenje. Vojnički neobično nadaren, ali krajnje nepromišljen i brz u odlukama, Almoš se nije uspio održati u Hrvatskoj. Potisnuli su ga suparnici, iako mu je Ladislav prema Tominu svjedočan-

stvu pripremio prijestolje pobjedom nad hrvatskim velikašima. Koloma je naprotiv staloženošću i učenošću — ugarski su ga kroničari prozva »ljubiteljem knjiga«[51] — pripremajući se za svećenički stalež sve vi stjecao pristaše i stričevo povjerenje. Kad se najzad Almoš zbog prevelik otpora u svojem kraljevstvu morao povući u Slavoniju i kasnije u Uga sku, Ladislav je promijenio mišljenje o tome tko će ga naslijediti. Kak je i Koloman bio nezadovoljan prvotnom stričevom odlukom o Almoševu preuzimanju vlasti, Ladislav se nešto pred smrt predomislio i Koloman odredio za svoga nasljednika. To je bilo 1095. god. Almoš se tada mora zadovoljiti vojvodstvom na Tisi.

Tek što je sjeo na prijestolje, *Koloman* (1095—1116) je morao rješava vrlo težak problem; naime, trebalo je opskrbiti i obuzdati vitezove i ne uredne čete križara koje su prolazile Ugarskom. Oštar Kolomanov istu sprečava pljačke prvih križara koji pod vodstvom Petra iz Amiensa pro laze zemljom. S viteškim je odredima mnogo lakše. Koloman je s Got fridom i Balduinom od Bouillona sklopio ugovor i samog je Balduina njegovu ženu zadržao kao taoce. Viteške su čete bile mnogobrojne — ok 30 000 pješaka i 10 000 konjanika — pa je kraljeva opreznost i bojaza potpuno opravdana.[52]

Međutim, jedan dio križara prolazi Dalmacijom odnosno Hrvatskom Potkraj 1096. god. našim zemljama vodi južnofrancuske vitezove saint-gilleski i touluški grof Rajmund IV. Iz dva opisa, suvremenika Rajmunda od Agillesa i kasnijega kroničara Vilima Tirskoga (umro 1190. god.)[53] jasno se razabire da je u hrvatskim zemljama vladala potpuna anarhija. Prolazeći primorskim močvarnim krajevima, Francuzi su stradavali ne samo zbog loših klimatskih uvjeta nego i od stanovništva koje ih je napadalo. Rajmund priča da su bili u Hrvatskoj gotovo četrdeset dana, ali da su prolazili takvom maglom da su je mogli pipati. A Hrvatska mu se činila tako divlja i brdovita da za tri sedmice nisu vidjeli, kako tvrdi, ni divlje životinje. Svakako je za njih bilo najteže to što su stanovnici bili tako divlji da su izbjegavali svaku trgovinu, bez koje križari, posve razumljivo, nisu mogli živjeti.[54] Gladni vitezovi jedva su mogli shvatiti da za tako veliku vojsku kao što je bila njihova kraški krajevi kojima su prolazili nisu mogli naći hrane. Stoga je njihova optužba nepravedna. Vrlo je karakteristično da se oba kroničara opisujući naše krajeve u potpunosti slažu u prikazu političkih prilika u Dalmaciji i Sklavoniji (Hrvatskoj). Na dugom putu uz obalu križari i njihove vođe nisu naišli ni na kakvog zastupnika vlasti. Prema opisu Vilima Tirskoga, križari su krenuli iz Lombardije preko Furlanije uz Akvileju do Istre. Tada su krenuli na Dalmaciju. »Dalmacija je — kaže Vilim Tirski — nadugo izdužen kraj između Ugarske i Jadranskoga mora; ima četiri metropole: Zadar (Jazaram) i Salonu, koja se drugim imenom naziva i

---

[51] Priručnik izvora I, str. 370; B. *Hóman*, n. dj., str. 319; Magyarország története I, str. 62.

[52] B. *Hóman*, n. dj., str. 362.

[53] Priručnik izvora I, str. 401—404.

[54] Priručnik izvora I, str. 401. »Incolae regionis adeo aggrestes et rudes sunt ut nec commercium nobis nec ducatum prebere voluerint...«.

Split, Bar (Antibari) i Dubrovnik (Ragusa).[55] Prema tome, u Hrvatskoj je tako velika anarhija da križari uopće ne znaju tko u njoj vlada. No, kako su sveze između francuskih i ugarskih benediktinaca — upravo iz Rajmundove grofovije — bile još od početka stoljeća vrlo žive, križari znaju za Ugre i Ugarsku i prema njoj određuju smještaj Dalmacije. Prolaz križara svjedoči i o tome da je s Almoševim odlaskom iz Hrvatske zaboravljena kratka epizoda arpadovske vlasti. Prolazeći vjerojatno zaleđem Zadra, vitezovi nisu vjerojatno ulazili dublje u unutrašnjost pa tako nisu ni doznali za kralja Petra koji je morao već u to vrijeme vladati oko Knina. Čini nam se zaista neobično da vitezovi nisu nastojali povezati se s dalmatinskim građanima. Jer oni su vrlo dobro znali da treba razlikovati »Slavene — Dalmatince« koji su većinom stočari od onih malobrojnih »koji stanuju na morskoj obali, različiti su od drugih po običajima i jeziku i upotrebljavaju latinski jezik, dok se preostali služe slavenskim jezikom i barbarskom odjećom«.[56] Razlog za takav postupak križara vjerojatno će biti u tome što ni sam Bizant nije rado gledao zapadne vitezove. »S velikom brigom promatrao je iznenađeni car dolazak zapadnjačkih vitezova koji su počeli da pristižu baš u trenutku kada se položaj njegovog carstva bio odlučno poboljšao i kad je on sam namjeravao da preduzme pohod u Aziju«. Caru je tek nakon dugih napora uspjelo uposliti križare u svojoj službi.[57]

Međutim, Koloman iz temelja mijenja vanjsku politiku. On je, protivno od brata, koji je još uvijek oslanjanjem na carstvo htio naći pravi put do vlasti, vrlo jasno razabrao da je Henrik IV doista pobijeđen. Oslanjajući se na prijateljske odnose prema Almošu, Henrik IV je tek što je Koloman zavladao zahtijevao od Almoša da na brata utječe u pitanju zajedničkih interesa. Henrik IV je želio »da savez što smo ga sklopili sa tvojim stricem (tj. Ladislavom) i unaprijed sačuvamo netaknut za sve vrijeme našega života«.[58]

Koloman je mislio drugačije. Prilike su se toliko promijenile da je pristajanje uz Urbana II moglo donijeti kralju samo koristi. S druge strane, i papa je želio da s »odličnim kraljem Ugra«[59] uspostavi dobre odnose. Posrednik je bio opat samostana Saint Gilles Odilo koji je i sam vrlo dobro poznavao Kolomana. Vjerojatno je Odilo začetnik posve novoga političkoga plana, naime, normansko-ugarskoga saveza, koji se prema onodobnim običajima imao učvrstiti bračnom svezom. Tako je posredstvom

[55] Priručnik izvora I, str. 402—403. »Est autem Dalmatia longe patens regio inter Hungariam et Adriaticum mare sita, quatuor habens metropoles: Jazaram et Salonam, quae alio nomine dicitur Spalatum, Antibarim et Ragusam«.

[56] Priručnik izvora I, str. 403. »... exceptis paucis, qui in oris maritimis habitant, qui ab aliis et moribus et lingua dissimiles latinum habent idioma, reliquis sclavonico sermone utentibus et habitu barbarorum«.

[57] G. *Ostrogorski*, Istorija Vizantije, str. 177—178.

[58] Priručnik izvora I, str. 371. i 400. »... et fedus quod cum patruo tuo inivimus ab hac die in antea volumus tibi illibatum servare omni tempore vite nostre«.

[59] Priručnik izvora I, str. 398. Papino pismo Kolomanu naslovljeno je »dilecto in Christo filio Columbano, magnifico Ungarorum regi ...«. O odnosu papa i ugarskih kraljeva u XI st. vidi Magyarország története I, str. 68. i d.

Urbana II došlo napokon do ženidbe Kolomana s kćerkom normanskoga kneza Rogera Buzilom. Sjajna kraljevska pratnja od 5 000 konjanika na čelu sa županom Merkurijem dočekala je normansku princesu u Biogradu da je odvede u Ugarsku. Gaufred Malaterra koji u 25. pogl. četvrte knjige svoga djela Historia Sicula opisuje kako je »kralj Ugra uzeo za ženu kneževu kćer« tvrdi da je Biograd bio tada u vlasti ugarskoga kralja.[60] Iz tog podatka nužno slijedi zaključak da je kraljevska vojska na putu prema moru uspostavila vlast ugarskoga kralja ili točnije da je uklonila Kolomanova suparnika kralja Petra. Prema tome, Koloman je najprije pristao rješavanju hrvatskoga pitanja pošto se prethodno normansko-papinskim savezom osigurao od Venecije, s kojom ga je čekala neminovna borba.

Starija je hrvatska historiografija pokušavala mimoići razgovjetni podatak Gaufreda Malaterre o ugarskom Biogradu s namjerom da bi lakše prebacila pogibiju kralja Petra u 1102. godinu. Petar bi prema tom mišljenju poginuo nakon tzv. Pacta conventa. Time je uzaludno htjela dokazivati da je Koloman najprije izabran tobože po predstavnicima hrvatskoga naroda za kralja, a tek tada je, dakako izdan od svojih, kralj Petar poginuo u borbi s Kolomanom.[61]

Takve i slične zablude oko ličnosti i imena posljednjeg hrvatskog kralja Petra mogle su nastati zbog krajnje oskudnog izvornog materijala o njemu. Svega jedna jedina ugarska kronika iz XIII st. — i njene mlađe redakcije iz XIV st. — sačuvale su vijesti o pogibiji i prijestolnici kralja Petra. To su Gesta Hungarorum Šimuna de Keza koja su nastala oko 1285. god. U svega tri rečenice prepričava Šimun de Keza, očito iz starijeg predloška izvađenu vijest o sukobu ugarske vojske i kralja Petra. »A on (tj. Koloman) poslao je vojsku u kraljevstvo Dalmaciju i dao je ubiti kralja Petra, koji je, došavši pred Ugre u planinama, koje se nazivaju Gozd, u spomenutim planinama pobijeđen i ubijen. Stoga se iste planine sve do danas u mađarskom zovu 'Patur Gozdia' (tj. Petrov gozd). Sjedište je ovoga kralja bilo u gradu Kninu«.[62]

[60] Ugri su dočekali Buzilu »... in portum Albae, qui iuris regis Ungarorum est«. Priručnik izvora I, str. 405.

[61] Zastupnik je toga mišljenja u starijoj historiografiji bio F. *Rački*. Stoga mu nije preostalo drugo već da pobija kroničareve vijesti kao netočne i da najzad zaključi kako je »Koloman izabran 1101. za hrvatskoga kralja, one se godine sukobio s Petrom u Gvozdu i uglavio savez s Mlečanima, koji su neke gradove dalmatinske imali u vlasti«. Izpravci i dopunjci, str. 82; Priručnik izvora I, str. 384—385. I B. *Hóman*, n. dj., str. 369. drži da je tek 1102. g. pao u sukobu sa samim Kolomanom kralj Petar. On, stavljajući u navodne znakove Petrovu titulu kralja, ne priznaje da je bio vladar. Hómanovo se mišljenje protivi tekstu izvora koji izričito kaže da je Koloman poslao vojsku u Hrvatsku, a ne da ju je sam vodio (vidi bilj. 62). S druge strane, usvajući osnovni sadržaj tzv. »Pacta conventa« Hóman pogrešno također datira ulogu dvanaestero plemena jer pretpostavlja da je većina rodova pozvala još Ladislava (n. dj., str. 370).

[62] SS rerum hungaricarum I, str. 182. »Iste (sc. Koloman) quoque in regnum Dalmatiae misso exercitu occidi fecit regem Petrum, qui Hungaris in montibus, qui Gozd dicitur (sic) occurens, est devictus in montibus memoratis et occisus. Unde iidem montes usque hodie in Hungarico Patur Gozdia nominatur. Sedis enim huius regis et solium in Tenen erat civitate« «. F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 622.

Upravo zbog toga što je ta vijest tako kratka, javila se već u starijoj historiografiji težnja da se posljednjem hrvatskom kralju nađe obitelj i mjesto u hrvatskoj historiji. I to prije nego što je sjeo na prijestolje. Poseglo se za izvorima u kojima se pojavio bilo kakav Petar te su na taj način stvorene zaista neuspjele kombinacije. Pomoću kartulara samostana sv. Petra u Selu kao i pripisa tome kartularu iz XIV st. pokušavalo se dokazati da je kralj Petar bio iz obitelji Svačića, točnije Snačića.[63] Oslanjajući se vjerojatno na podatke Qualitera i možda popa Dukljanina, nepoznati je sastavljač bilješke napisao da je »tempore Suenimiri fuit Petrus Snazig banus«.[64] Zaključak je dakako bio taj: kao što su do Zvonimira hrvatski kraljevi dijelili vlast s banom, tako je i uz Zvonimira bio ban Petar koji je kasnije postao kralj.[65] Takav je zaključak i posljedica uvjerenja da su »Pacta conventa« autentičan dokument; jer Snačići su prema tom izvoru jedno od dvanaestero plemena.[66]

Drugi pokušaj tumačenja Petrova imena nije ništa uvjerljiviji. Polazeći od stajališta da je ban Petar koji se spominje u kartularu samostana sv. Petra u Selu identičan s Rusinovim i Slavčevim nećakom Petrislavom, neki su autori došli do zaključka da su obojica hrvatski vladari iz istoga »plemena«.[67] Obje se kombinacije temelje na pogrešnim pretpostavkama i nedopuštenim ispravljanjima teksta. Stoga su s pravom oba mišljenja odbačena.[68]

Zasad i tako nema mjesta ni razloga sumnji u Kezine podatke o pogibiji kralja Petra. On je, bez sumnje, dočekao ugarsku vojsku na granici Hrvatske i Slavonije, na onom području koje je i Ladislavu pružilo otpor kad je prodirao u Hrvatsku. Petar se, čini se, borio sam. Merkurije se vrlo vjerojatno nije dugo zadržavao na Gvozdu.

Čini se da se nesretni lik posljednjeg hrvatskoga kralja koji se popeo na prijestolje odabran od Hrvata tako duboko usjekao u pamćenje kasnijih generacija da se oko njegove pogibije isplela legenda. Tek činjenica da je Zvonimir u učenoj literaturi smatran posljednjim hrvatskim kraljem utjecala je na to da se Petrova pogibija pripisivala Zvonimiru. A ipak je po Petru planina Gvozd nazvana Petrovom gorom i to ime nosi još i danas. Tako je ime ove planine na kojoj se posljednji hrvatski kralj opro ugarskoj vojsci jedino svjedočanstvo prekretnice koja je nastala u hrvatskom političkom životu posljednjih godina XI st.

[63] O obliku imena Snačić pisali su M. *Barada*, Historicitet imena Svačić, str. 139. i d.; V. *Novak* - M. *Budimir*, De iis qui Snaci nominantur, str. 106. i d.

[64] D. *Švob*, Pripis Supetarskog kartulara, str. 103—4; KSP, str. 230—231.

[65] Za ovu teoriju Račkoga kazao je *Šišić*, Priručnik izvora I, str. 379. »da se ne da baš ničim pozitivno dokazati«.

[66] D. *Švob*, n. dj., str. 113. polazi također sa stajališta da su rodovi iz kojih su se birali banovi i comites zaista postojali početkom XII st., ali nije mogao tu svoju tvrdnju i opravdati ili dokazati.

[67] Priručnik izvora I, str. 382. U povijesti Hrvata, str. 622. Šišić se ništa ne izjašnjava o »plemenu« iz kojega je izašao Petar.

[68] M. *Barada* - L. *Katić* - J. *Šidak*, Povijest Hrvata, str. 69; M. *Barada*, Dinastičko pitanje, str. 190; Historija naroda Jugoslavije I, str. 216.

6. *Koloman se kruni za hrvatsko-dalmatinskoga kralja*

U starijoj historiografiji Kolomanova krunidba za hrvatsko-dalmatinskoga kralja bila je predmet raspravljanja jer su ugarski historičari — zbog političke situacije u drugoj polovici XIX i početku XX st. — nastojali dokazati da je Hrvatska »podjarmljena« zemlja.[69] Iako na takve zastarjele tvrdnje nailazimo katkada i u današnjoj historiografiji,[70] ipak otkad je nestalo hrvatsko-ugarske napetosti, problem krunidbe rješavan je mnogo objektivnije. Zato je najzad prihvaćeno mišljenje da se Koloman krunio u Biogradu za kralja.[71]

Vijest o Kolomanovoj krunidbi sačuvana je u ispravi upisanoj u kartular samostana sv. Marije u Zadru. Ta isprava doista nema besprijekoran sadržaj. Ona u početnom dijelu glasi: »Godine utjelovljenja gospodina našega Isusa Krista 1102. Ja Koloman milošću božjom kralj Ugarske, Hrvatske i Dalmacije, nakon održana sabora, pošto sam bio okrunjen u kraljevskom gradu Belgradu na moru, na molbu potpisanih svojih, za milost i spas svoje duše, dajem vječni mir i kraljevsku slobodu samostanu blažene djevice Marije, koji se nalazi u Zadru, da ondje mogu (redovnice) pobožno živeći sigurno gospoda moliti za mene i za blagostanje moje države«.[72]

Osnovni sadržaj Kolomanova privilegija odgovara tobožnoj potvrdi »kraljevske slobode« Krešimira IV istom samostanu.[73] Mjesto stvarne sankcije ponovo susrećemo odredbu o četverostrukoj nadoknadi štete. Budući da samostan tada još nije imao posjede na hrvatskom političkom području, kralj nije mogao izdati takav privilegij. Osim toga, Koloman još 1102. god. nije imao stvarnu vlast u Dalmaciji, a nije, jednako kao ni Krešimir IV, raspolagao pravom da presuđuje u sporovima na zadarskom političkom teritoriju.

[69] Pregled mišljenja do 1914. g. s opsežnom literaturom vidi u Priručniku izvora I, str. 530—562.

[70] G. *Praga*, Storia di Dalmazia, str. 77—78.

[71] Tako je B. *Hóman*, n. dj., str. 369—370. ustvrdio da Koloman premda je raspolagao velikom vojskom, nije nastupio kao osvajač, nego kao nasljedni vladar. Naime, i papa je priznao njegovo pravo na Hrvatsku. Treba pretpostaviti, kaže Hóman, da se Koloman dao svečano kruniti za kralja, »weil diese Krönung am besten und verständlichsten die Gesetzmässigkeit seiner Regierung und die tatsächliche Besitzergreifung seines Landes und seiner königlichen Rechte dokumentierte« (n. dj., str. 370). Slično shvaćanje Kolomanove krunidbe vidi R. *Cessi*, Storia di Venezia II, str. 358.

[72] Priručnik izvora I, str. 529; KSM, str. 256. »Anno incarnationis domini nostri Jesu Christi, milesimo centesimo secundo. E/go Collomannus dei gratia rex Ungarię, Chroatie atque Dalmatię. Saluo abito consilio, postquam coronatus fui Belgradi supra mare, in urbe regia, rogatu subscriptorum meorum comitum, pro karitate dei et remedio animę meę dono perpetuam pacem et regiam libertatem monasterio sanctę Marię monialium, quod situm est in Jadera, ut ibi deo deuote degentes secure deum interpellare pro me et pro statu mei regni ualeant«.

[73] B. *Hóman*, n. dj., str. 371. drži da je Koloman doista potvrdio samostanu posjede. V. *Novak*, Zadarski kartular, str. 189. ne nalazi ispravu ni sadržajno ni formalno neispravnom, dok I. *Szentpétery*, Regesta regum stirpis Arpadianae I, str. 14. pozivajući se na Fejérpatakija smatra da je riječ o falsifikatu.

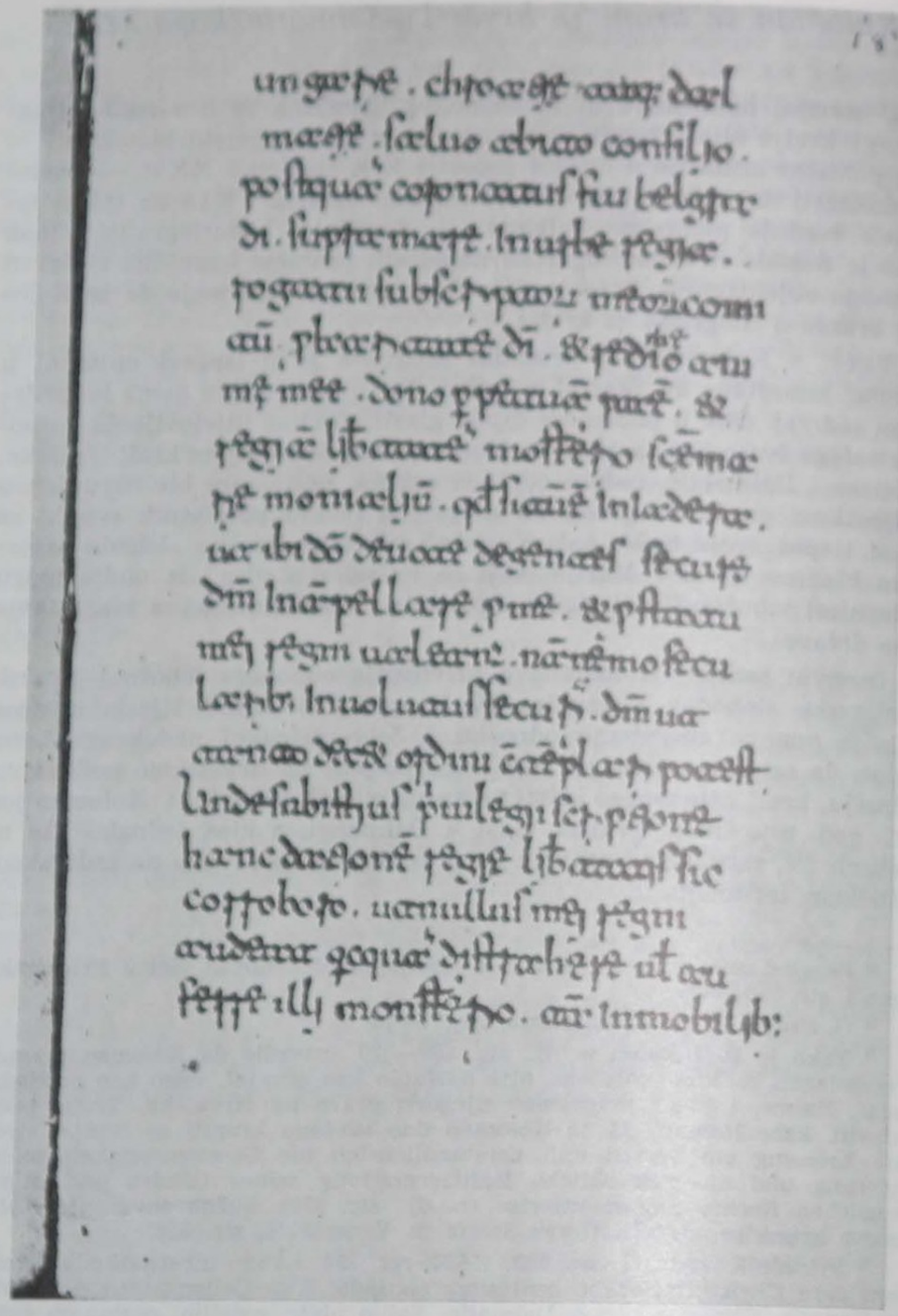

VIJEST O KOLOMANOVOJ KRUNIDBI U BIOGRADU NA MORU

I diplomatičke formule isprave upućuju na zaključak da je sastavljač danas poznate isprave dodavao originalu ono što je mislio da će — po zakonima i diplomatičkim formulama njegova vremena — pružiti jači

dokaz vjerodostojnosti.[74] O tome da je zaista imao u rukama neki original iz Kolomanova vremena, ne može biti sumnje. Nemoguće je da bi inače znao sastaviti dignitarij, tj. popis Kolomanovih župana i crkvenih dostojanstvenika.[75] Stoga se čini da je Koloman podijelio samostanu sv. Marije onakvu »ingenuitas« kakvu je dobila Cicha prigodom posvećenja bazilike 1091. god. Sastavljač je proširio sadržaj dispozicije i dodao ovjerovljenje prema formulama svoga vremena. Ali, bilo bi pogrešno kad bismo zbog spomenute prerade ispravu odbacili u cijelosti odnosno u svim pojedinostima. Tā već je u starijoj hrvatskoj historiografiji potpuno opravdano konstatirano kako »nije moguće da je krivotvorac lagao; jer bi tim promašio bio svrhu krivotvorenja; njegova krivotvorena listina ne bi vrijedila ništa. On se morao pozvati na opće poznati fakat da ona krivotvorena listina bude čim vjerojatnija«.[76]

Iako je Kolomanova vojska svladala na Gvozdu posljednjeg kralja Petra, Koloman nije prema danas poznatim podacima ostavio u Hrvatskoj svoga zamjenika. U bezvlađu koje je nastalo nakon 1097. god. nije se uspio, čini se, uzdignuti na prijesto ni jedan velikaš. Međutim, nije neopravdano pomišljati na to da su suparnici ipak poželjeli da prestanu međusobna trvenja i da Koloman koji je već jednom očinio kraj borbama opet dođe. Vjerojatno ni jedan od osiljenih hrvatskih župana nije pomišljao na krunu. Ona je pripadala Arpadovićima koji su se smatrali zakonitim nasljednicima Trpimirovića.

Kad je Koloman došao u Hrvatsku okružen svojim ljudima, odbacio je sve obzire koji su ga do tog vremena sputavali u odnosu na susjede. Dok je još 1097. god. i sam davao duždu titule koje su samo njemu pripadale, sada više nije oklijevao: uzeo je ne samo naslov kralja Hrvatske i Dalmacije nego je odlučio ostvariti ono što može od svojih prava. Spustio se do Biograda koji je, kako kaže Gaufred Malaterra, njegovo pravo. Možda ostale kraljevske utvrde i kastra nisu još tada priznavale njegovu vlast.

Starija je mađarska historiografija smatrala podatke o Kolomanovoj krunidbi izmišljenima zbog toga što tobože nije našla dokaza o postojanju neke posebne krune ili posebne hrvatske krunidbe. Međutim, činjenica je da je krunidba u to doba politički savez između pape i vladara u tom smislu da prvi odobrava drugome pravo na prijestolje. Ali, znakovi kraljevske vlasti — mač, žezlo i kruna — koje je Zvonimir dobio od pape nisu očito nakon njegove smrti vraćeni papi. Osim toga, nasljednicima Grgura VII nije pošlo za rukom održati papinstvo na onoj visini na koju

[74] Naime, dok je kraljevska kancelarija za Arpadovića od Ladislava dalje redovito upotrebljavala pečat, nije to isto poznato i za njegove dostojanstvenike. Naprotiv, privatna ugarska isprava XI i XII st. ponekad upotrebljava kraljevski pečat kao sredstvo vjerodostojnosti. Vidi B. L. *Kumorovitz*, n. dj., str. 5. i d. Zato nije vjerojatno da je u ispravi stajalo: »Et hoc confirmamus nostra sigillatione istorumque comitum«. Priručnik izvora I, str. 552, 562.; KSM, str. 257.

[75] Priručnik izvora I, str. 552. Isti oblik zagoriensis (za biskupa Manasa) sačuvan je i u Kolomanovoj ispravi izdanoj zoborskoj opatiji kod Njitre. Priručnik izvora I, str. 536; I. *Szentpétery*, Regesta I, 16—17.

[76] Priručnik izvora I, str. 542; I. *Kršnjavi*, Prilozi historiji salonitanskoj Tome arcidakona Spljetskoga, str. 156.

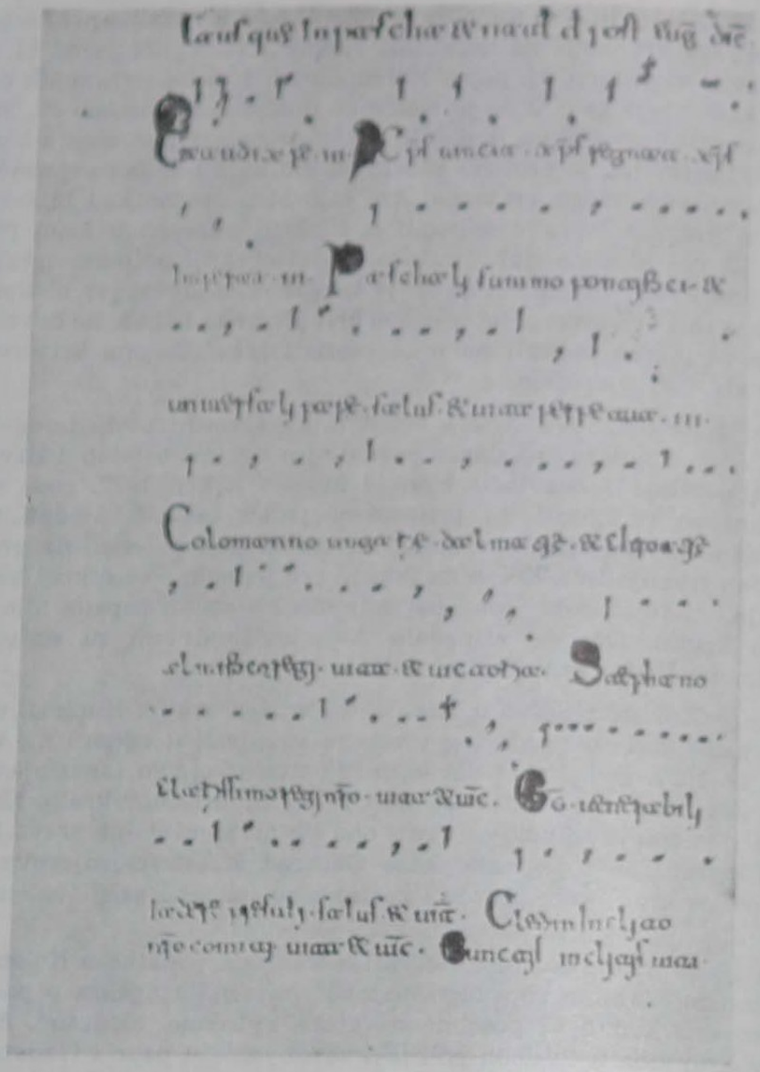

LAUDES U ČAST KOLOMANA (ZADARSKI EVANDELISTAR)

ga je on podigao. Što je dakle priječilo Kolomana da uz odobrenje hrvatskih velikaša i svojih župana na saboru, koji je održao u Biogradu, sam stavi sebi na glavu hrvatsku krunu? Tä, ne valja smetnuti s uma da se mletački dužd upravo zbog Kolomanovih uspjeha u Hrvatskoj i Dalmaciji odrekao prisvojenog naslova dux Dalmatie et Croatie.

Tako je krunidba u Biogradu na moru završetak akcije koju je Ladislav počeo još 1091. god., kad je pošao na Hrvatsku i Dalmaciju da sjedne na prijestolje koje je pripalo njegovoj obitelji. Zvonimirova kruna na glavi dotad potpuno nepoznata vladara iz Panonije najbolje je mogla uvjeriti suparnike, ali i Hrvate i Dalmatince tko je pravi vladar u zemlji.

Da je Kolomanov postupak bio potpuno svjestan korak i uperen ne samo protiv vanjskih sila nego i protiv brata Almoša pokazuje njegova dalja dinastička politika u Hrvatskoj. On nije zbog neprestanih sukoba s Almošem i zbog Almoševe težnje da mu otme vlast u novostečenoj kraljevini, htio da mu ustupi neko pravo. Stoga čim je stekao i Dalmaciju Koloman je kraljevska prava u obje zemlje, dakle i u Hrvatskoj, prenio na svoga sina Stjepana. Tako Zadrani u svojim crkvenim hvalospjevima (laudama) slave odjednom dva Arpadovića, oca i sina. Oni pjevaju papi i »Kolomanu, uzvišenomu kralju Ugarske, Dalmacije i Hrvatske, život i pobjedu; Stjepanu, svijetlom našem kralju, život i pobjedu; Grguru, prečasnom biskupu zadarskom, zdravlje i život, Kledinu, slavnom knezu, život i pobjedu«.[77]

Kako su Arpadovići za vladanja Kolomanova sina Stjepana ponovo zapali u dinastičke teškoće, posebna se krunidba za hrvatske vladare nije više mogla provesti. Ali, čim je nakon smrti Manojla Komnena (1180. god.) uspostavljena vlast Bele III nad Hrvatskom i Dalmacijom, ugarski vladar postupa po Kolomanovu uzoru. Nekoliko datacija u ispravama s hrvatskog i dalmatinskog područja spominju opet Belu III i njegova sina Emerika koji »dva put okrunjen sretno vlada Ugarskom i Dalmacijom«.[78] Budući da »nam je nemoguće uzeti da bi se koji kralj istom krunom dva puta krunio za istoga kralja ... valja nam nužno priznati i reći da se Emerik jedan puta okrunio za ugarskoga, a drugi puta za hrvatskoga kralja«.[79]

Iz svega rečenoga jasno izlazi da je posebna hrvatska kruna bila u neuređenom redoslijedu na prijestolju u arpadovskoj dinastiji vrlo važno oruđe u rukama onoga člana koji je nosio krunu sv. Stjepana. Kako je uvijek bilo previše kandidata za nasljedstvo na prijestolju, vladar je još za svoga života osiguravao prijestolje svome sinu na taj način da ga je dao okruniti posebnom hrvatskom krunom. Tako su sve do Bele IV, tj. do konačnoga uređenja nasljednog pitanja, prijestolonasljednici bili i hrvatsko — dalmatinski kraljevi.[80]

7. *Borba za Dalmaciju. Koloman osvaja Zadar (1105. god.)*

Premda Dalmacija više nije katepanat niti se u njoj do kraja narodne dinastije spominju bizantski činovnici, Bizant nije mislio na to da je nekome prepusti. To se najbolje pokazalo u časovima kad je bizantsko vrhovništvo u njoj bilo ugroženo. Car je Aleksije, kako se vidjelo, poslao Amikova sina Gotfrida u Dalmaciju s namjerom da spriječi Ladislava u zauzimanju. Vjerojatno su zbog te akcije dalmatinski gradovi opet okupljeni u jednoj političkoj jedinici, iako nije, koliko je do danas poznato,

[77] Priručnik izvora I, str. 542. (vidi ondje navedenu literaturu); V. *Novak*, Nova kategorija, str. 57. i d. i također ondje navedenu noviju literaturu.
[78] Priručnik izvora I, str. 543; CD II, str. 192, 267, 268.
[79] Priručnik izvora I, str. 543—544.
[80] Priručnik izvora I, str. 542. i d.

SARKOFAG PRIORA PETRA

postavljen neki katepan nad čitavom provincijom. U svakom slučaju Dalmacija je toliko smirena da se 1095. god. mogao održavati crkveni sabor u Zadru,[81] na kojem su osim dalmatinskih biskupa prisutna i dva hrvatska: biogradski i ninski.

To je ujedno doba kad su se patricijske porodice u gradovima toliko podigle da su same preuzele vlast u njima. Podaci o dužnostima samostana sv. Marije prema prioru posve jasno osvjetljuju taj odnos i položaj patricijata. Porodice koje drže nasljednu priorsku čast više se ne zadovoljavaju jednostavnim nasljedstvom. Priorov sin još za očeva života uživa i neka javna podavanja. A pripadaju mu, kao i ocu, neke javne časti. Čini se, štoviše, da se uz priore ističu i drugi članovi njihovih obitelji, a ne samo sinovi.[82] To vrijedi i za ostale istaknute časti u gradu.

Nasljedno priorstvo nije došlo do izražaja samo u Zadru. Podaci iz posljednjeg desetljeća XI st. iz Splita govore o sličnoj pojavi. Prior Petar sin je priora Kuzme. On je na natpisu, što ga je očito sam dao uklesati na sarkofag još za svoga života, ponosno isticao da je rođen, odgojen i izobražen u Splitu i da je sin slavnog priora Kuzme.[83] Taj je Petar vjerojatno istovjetan sa »starijim priorom« Petrom iz 1097. god.[84] koji je

[81] Documenta, str. 159; Priručnik izvora I, str. 317; CD I, str. 204—205.

[82] Npr. u ispravi priora Draga iz 1096. god. (Documenta, str. 175—176; CD I, str. 205—6), potpisani su (signum) prior Drago i njegovi sinovi, Kandid (bivši prior) sa sinovima, tadašnji prior Valizza i braća, Designa sudac i njegov brat i još neki zadarski patriciji čije se službe i časti ne navode, također s djecom. Vidi i J. *Ferluga*, Vizantija i Zadar, str. 140.

[83] Prijedlog J. *Stipišića*, Oporuka priora Petra, str. 181. za nadopunu natpisa na sarkofagu — tj. EGO PETRUS DO(mnan)E — ne može se prihvatiti ako se pretpostavi da bi ta Domnana bila Petrova majka. Nemoguće je da bi Petar uz svoje ime dodao ime majke kad je kasnije u tekstu jasno označio da je sin priora Kuzme.

[84] Priručnik izvora I, str. 129. Tekst nadgrobnog natpisa priora Petra glasi:

+ IN N(o)M(ine) D(omi)NI. EGO PETRUS DO[mnan]E
PRIOR, NATVS, NVTRIT(us), ERVDIT(us) IN SPA-
LATO, FILIVS BENE MEMORIE D(omn)O COSME IN-
CLITO PRIORI. QUI POSVI HEC TVMVLV(m) RECEP-
SIONIS PECCATRICI CORPORIS MEI.

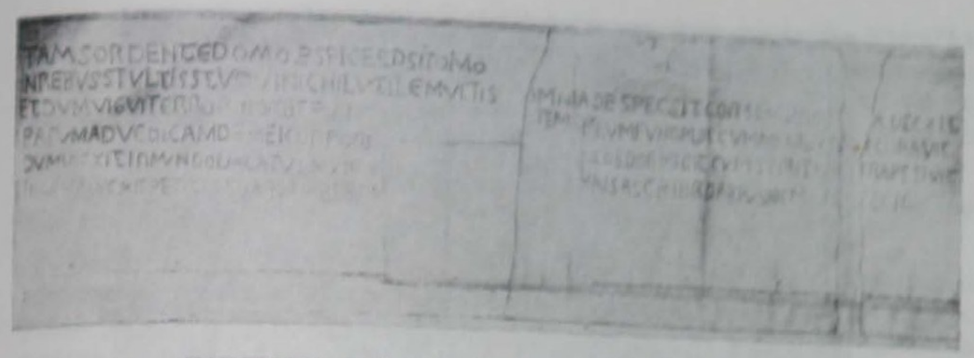

NADGROBNI NATPIS SPLIĆANINA PETRA CRNOG

potpisan na obećanju što ga je Split dao duždu te godine. Čini se da je u to vrijeme prevladao u Splitu običaj da uz novoizabranog priora vrši neko vrijeme čast i onaj koji je zamijenjen. Stoga u onodobnim dokumentima susrećemo dva priora: seniora i juniora.

Uostalom, crkveni se i svjetovni dostojanstvenici sada nekako više brinu za to da svojim potomcima ostave jasnije tragove o sebi. Kao da je odjednom u Splitu prevladala moda da se odličnici pokapaju u monumentalnim sarkofazima i da se u stihovima ostavi svjedočanstvo o sebi. Dok je npr. nadbiskup Lovro u kratkom i skromnom natpisu upozoravao potomke da je bio »pastor turbis huius urbis«,[85] dotle je bogati splitski patricij Petar Crni dao u dva pentametra i osam heksametra isklesati natpis u kojem je hvalio sebe i svoja djela. Iako jedan dio pohvala ide na tuđi račun, ipak se ne možemo oteti dojmu da se Petar Crni razmeće svojim bogatstvom.[86] Novonađeni sarkofag nadbiskupa Ivana također je dosta skromno svjedočanstvo o jednom Splićaninu kome je pošlo za rukom da se popne na nadbiskupsku stolicu.[86a]

Snažan kulturni zamah kojim je Dalmacija zahvaćena u drugoj polovici XI st. još je jedan dokaz njezine težnje za očuvanjem dotadašnjega neovisnog položaja. Prema tome, Dalmacija sama očito nije željela promijeniti vrhovništvo jer je u novim uvjetima koji su nastali u hrvatskom zaleđu nakon Ladislavove smrti zaista bilo najkorisnije priznavati vlast bizantskoga cara.

Stavljajući oporuku priora Petra oko 860. god. Lj. *Karaman* (HZ V, 1952, str. 113) prvotno je široko datiranje sarkofaga od IX do XI st. suzio na IX st. Analizirajući nadalje sarkofag koji se pripisuje Ivanu Ravenjaninu i uspoređujući ga s Petrovim, dolazi do uvjerenja da je prvi služio kao uzor drugome. No, konačno datiranje Petrova sarkofaga nije moguće učiniti dok ne bude riješeno pitanje postanka njegova uzora.

[85] G. *Novak*, Povijest Splita I, str. 545 (natpis s Lovrina sarkofaga).

[86] V. *Novak* — P. *Skok*, Supetarski kartular, str. 19. O ovom natpisu postoji vrlo opsežna literatura ponajviše zbog značenja riječi error (ili terror) u trećem redu natpisa. Vidi Supetarski kartular, str. 14. i d.

[86a] B. *Gabričević*, Sarkofag nadbiskupa Ivana, str. 89, sl. 1.

NATPIS NA SARKOFAGU NADBISKUPA IVANA (SPLIT)

Međutim, ni car Aleksije nije više potpun gospodar situacije. Prije svega, Koloman mu je postao zbog savezništva s Normanima vrlo opasan takmac na Jadranu. Tä, već prvi prolaz Kolomanove vojske Hrvatskom sve do mora ugrozio je njegove dalmatinske gradove. Istrgao je iz njihova društva Biograd koji se u posljednje vrijeme sve češće smatrao jednak dalmatinskim komunama. Koloman je bio doduše odviše oprezan da bi preuranjenom akcijom upropastio čitav pothvat. Stoga župan Merkurije 1097. god. dobiva samo tu zadaću da uredi prilike u Hrvatskoj i dovede Buzilu u Ugarsku.

Ipak je pojava Kolomanove vojske na Jadranu izazvala Bizant. Ali, car zabavljen svojim poslovima ne šalje svoje ljude, nego upotrebljava mletačkoga dužda. Kao što je nedavno poslao Gotfrida kao carskoga opunomoćenika, tako je i sada, sredinom 1097. god., podijelio duždu Vitalu Mihajlovom titulu carskoga protosebasta i posebne ovlasti. Naime, dužd je u carsko ime mogao zahtijevati od dalmatinskih gradova vojničku službu. Stoga su splitski građani pod vodstvom starijeg i mlađeg priora morali obećati da će, ako mletačka mornarica dođe u Split, staviti duždu na raspolaganje jednu sagenu ili dvije galije. Ako to ne bi učinili, platit će duždu globu u visini od 1 000 romanata.[87] Fragment trogirske obveze —

[87] Documenta, str. 178; CD I, str. 208.

kojoj, na žalost, ne znamo osnovni sadržaj — upućuje na to da mletačka akcija nije bila samo odraz bizantske usluge prema duždu. Trogirani su — kaže se na početku sačuvana teksta obveze — navodno spoznali da im je najzgodnije i najsigurnije živjeti pod mletačkom upravom, stoga su također dali duždu obećanje koje nama nije pobliže poznato.[88]

Zasad nije ničim opravdana pretpostavka da su i kvarnerske komune dale slično obećanje.[89]

Postavlja se, dakako, pitanje kako treba s obzirom na dotadašnji autonoman položaj Dalmacije ocijeniti ovaj korak mletačkoga dužda. Točno je doduše da su Splićani nazvali dužda svojim gospodinom (domino nostro), ali arenga trogirskog obećanja naprotiv svjedoči da su oba grada zamišljala mletačku upravu (regimen) kao zaštitu u slučaju potrebe. Očito ni Bizant, podjeljujući duždu titule, nije mislio dati više. Drugo je pitanje naslova koji je dužd sam uzeo. No, to što se on naziva »dux Dalmatie et Croatie« ili u splitskoj obavezi »dux Venetie sive Croatie« nije za stvarnu podjelu snaga na Jadranu značilo ništa. Naslov sam po sebi nije svom nosiocu davao nikakva prava.

Unatoč ovoj duždevoj akciji i Koloman je zazirao od toga da dalmatinsko pitanje prenaglo rješava. Zato počinje diplomatskim putem. Nazivajući se skromno ugarskim kraljem (Ungarorum rex) on nudi hrabrom mletačkom duždu vječno prijateljstvo i ljubav. Njegov poslanik nosi u Veneciju tekst ugovora o vječnom prijateljstvu. Ugarski kralj obećava da će podržavati s duždem »pravo i čvrsto prijateljstvo« i da će dužda i sve njegove kao i sve gradove podložne njegovoj duždevskoj vlasti »čuvati i ni na koji način uznemirivati«.[90] Trebalo je da obostrana zakletva čuva sklopljeno prijateljstvo.

Međutim, dodatak tekstu ugovora ipak pokazuje da Koloman nije mogao posve mirno prijeći preko duždeva upletanja u dalmatinske poslove. Pošto je već u uvodnom dijelu »concordie« izražavao čuđenje zbog napuštanja tradicionalne pradjedovske politike, sada je otvoreno, doduše u vrlo pristojnom obliku, dao na znanje duždu da njegov naslov »vojvoda Hrvatske i Dalmacije« ne smatra opravdanim. Predlaže mu da ispitaju

[88] Documenta, str. 179; CD I, str. 207—8. »Quoniam sub tantorum dominorum regimine nos degere atque sub eorundem euigilata cura atque assidua tutela nos persistere congruum atque tutissimum satis esse cognouimus: iccirco nos Jo(h)annes, dei gratia tragurensis episcopus cum nostris successoribus, una cum Drago priore et Petro Bela, cum cunctis nostris conciuibus, maioribus et minoribus promittimus uobis domino nostro Vitali Michaeli, duci Venetie et Dalmatie atque Chroatie et imperiali protoseuastori ut ammodo sine uestro uolontario consensu . . .«.

[89] Priručnik izvora I, str. 388.

[90] Priručnik izvora I, str. 408. »Convenientia amicitie, que facta est inter regem Ungarorum ac ducem Venetorum.

Ego Colomanus Ungarorum rex, per memet ipsum et per meos omnes tecum Vitalis Michael, Venetie, Dalmatie, Chroatie dux et cunctis omnibus (proceribus) veram et firmam atque concordiam ab hoc die in antea obtinebo et te ac tuos et cuncias civitates subiectas ducatui tuo et omnia castella et loca subdita et obedientia potestati tue per me et per meos conseruabo et nullo modo inquietabo«.

»što tebe ide po tvojima, a što mene po mojim prethodnicima«.[91] Koloman je na taj način dao duždu otvoreno na znanje da se on smatra vladarom u Hrvatskoj i Dalmaciji, pa je dužd morao očekivati da će ugarski kralj i nastojati da svoje pravo prije ili kasnije ostvari.

Dva su posla spriječila Kolomana da 1097. god. oštro odgovori duždu. Prije svega, tek što se riješio križara, Koloman je imao neprilike s bratom Almošem. Prema vijestima Bečke ilustrirane kronike braću su tobože zavadila vlastela; no iz kasnijih je Almoševih buna protiv Kolomana jasno da je herceg prisvajao za sebe kraljevsku krunu. Stoga i neće biti točna tvrdnja odnosno pretpostavka da se spor među braćom vodi zbog kraljevine Hrvatske i Dalmacije.[92] Almoš je uvijek nailazio na potporu Henrika IV koji ga je tada i kasnije potpomagao protiv Kolomana. Kralj je kaznio hercega na taj način da mu je oduzeo vojvodstvo na Tisi koje je dobio kad se vratio iz Hrvatske u Ugarsku.

Koloman se umiješao i u ruske prilike. On se odazvao pozivu velikoga kijevskoga kneza Svjetopolka, unuka Jaroslava I, koji je 1099. god. doživio poraz u borbi sa svojim suparnicima. Ugarska je vojska za opsade Przemisla doživjela strašan poraz, kralj se jedva spasio bijegom, dok su na bojnom polju s njegovim blagom ostali mnogi velikaši. To se sve događalo sredinom 1099. godine.[93]

Spomenuti poraz i ponovni prolaz križarskih četa Ugarskom ljeti 1101. god. sprečavali su Kolomana da nešto poduzme i u Dalmaciji.

Kad se kralj napokon oslobodio svih briga — a to nije moglo biti prije 1102. god. — pošao je na jug. Riješivši najprije pitanje Hrvata, on se približio i dalmatinskim gradovima.

Iako se poneki podaci o Kolomanovu osvajanju dalmatinskih gradova moraju odbiti na uobičajena uveličavanja u svetačkim legendama, ipak je bez sumnje točno da je Koloman zabilježio pri osvajanju uspjeh zahvaljujući prije svega crkvi. Takav se zaključak nameće sam od sebe kad čitamo djelo arhiđakona Tome ili životopis trogirskoga biskupa Ivana — »Vita beati Johannis episcopi traguriensis et eius miracula«. U sva tri dalmatinska grada (u Zadru, Trogiru i Splitu) kralju polazi za rukom da postigne sporazum s pomoću crkvenih osoba.

O Kolomanovu osvajanju Splita daje dragocjene podatke Toma u XVII poglavlju svoje Salonitanske povijesti. Tom je poglavlju dao naslov: Kako su Ugri zavladali Dalmacijom i Hrvatskom.[94] Tomina je kronologija neobična. On tvrdi da je kralj podsjedao Split 1103. god., pa bi iz toga podatka proizlazio zaključak da je Koloman boravio u Dalmaciji

[91] Priručnik izvora I, str. 408. »... uolo, immo desidero pro seruanda, sicut statutum est, amicitia, ut a te et tuis et me ac meis, ita omne prius de medio ambiguum auferatur, ut in quocumque tibi per antecessores tuos, mihi per meos, certa comprobatione iustitia fuerit, alter alteri nullatenus aduersemur«.

[92] Priručnik izvora I, str. 428; F. *Šišić*, Povijest Hrvata II, str. 20. i d.

[93] O Kolomanovu ruskom ratu vidi Priručnik izvora I, str. 424—458.

[94] Thomas, str. 56—60. »XVII. Qualiter Hungari ceperunt dominium Dalmatie et Chroatie«.

od 1103. do 1105. god. Naime, on je 1105. godine prema autentičnim i prvorazrednim kamenim spomenicima ušao u Zadar. Valjalo bi, dakle, pretpostaviti ili da je Koloman dolazio u Dalmaciju dva puta ili da je u njoj boravio preko dvije godine. No, kako postoji mogućnost da je Toma bio zaveden datumom falsifikata splitske crkve, tj. tobožnjom Kolomanovom darovnicom iz 1103. god.,[95] vjerojatnije je da je Tomina godina netočna. U krajnjoj liniji to i nije bitno jer se ništa ne mijenja na kraljevu odnosu prema gradu prebaci li se osvajanje dvije godine prije ili kasnije. Za nas je bitno nešto drugo. Splićani su za Arpadoviča neprestano nastojali dokazati da je Koloman zauzeo prema njima jednak stav kao i prema Trogiru odnosno Zadru. Pa ipak Tomin opis Kolomanova osvajanja svjedoči do kraj nije namjeravao podijeliti gradu posebne povlastice. Jer su Splićani na njegove pljačke gradskoga predgrađa odgovorili otporom. A i nastavak Tomine priče nije baš previše uvjerljiv. Splićani nisu, kaže Toma, htjeli primiti jaram nepoznatih Ugra jer nisu znali jesu li Ugri kršćani. Konačno su se ipak predomislili i poslali su nadbiskupa Krescencija kao poslanika kralju da u njihovo ime traži od njega mir. Teško je vjerovati Tominoj tvrdnji da je kralj pristao na uvjete koje su mu nametali Splićani, što bi, drugim riječima, značilo da je Koloman i Splićanima priznao privilegije tzv. trogirskoga tipa. Tā, da su Splićani zaista dobili privilegij — koji bi im u prvom redu osiguravao slobodan izbor biskupa i kneza — ne bi za nasljednika Krescencijeva morali birati Manasa, dvorjanika Kolomanova. Isto tako ne bi morali predati nekom kraljevskom vojvodi istočnu gradsku kulu u kojoj je on, prema Tominim riječima, smjestio svoju četu. Taj je herceg, štoviše, pokušao s pomoću novoga nadbiskupa podvrći pod ugarsku vlast preostali dio grada. Tada je splitski načelnik bio neki Trevižanin Adrijan koji je, i opet prema Tominu svjedočanstvu, upozorio građane na hercegove namjere. Tako su se Splićani spasili, a Manases je postiđen, kaže Toma, morao ostaviti grad.

Očito se iz svega smije zaključiti da je Split priznao Kolomanovu vlast posredovanjem nadbiskupa, ali da su građani, bez sumnje i patricijat, zauzimali poslije kraljeva odlaska neprijateljski stav prema njegovu namjesniku u gradu. Pokušaj Kolomanovih četa da s pomoću novoga nadbiskupa osvoje grad propada, Manases odlazi, a ugarske su čete, čini se, istjerane.

O Kolomanovu ulasku u Trogir sačuvane su vrlo oskudne vijesti. Prema riječima Vita beati Johannis, tj. legende o trogirskom biskupu Ivanu Orsiniju, Koloman je ne samo bez smetnje ušao s biskupom u grad nego je i bogato obdario crkvu. Tekst privilegija iz 1107. god. što ga Koloman daje Trogiru mogao bi govoriti za to da je legenda u tom dijelu točna. Uostalom, nju potvrđuje i Toma Arhiđakon koji govori da je Koloman ostavivši Split prešao u Trogir kojemu je također podijelio privilegije.[96] Nema sumnje, dakle, da je Koloman i taj dalmatinski grad pridobio s pomoću njegova prelata.

[95] CD II, str. 10—11; god. 1103.

[96] Thomas, str. 60. »Inde autem pertransiens uenit Tragurium et deinde Jaderam; a quibus ciuitatibus simili exemplo susceptus, fecit eis libertatis priuilegium«.

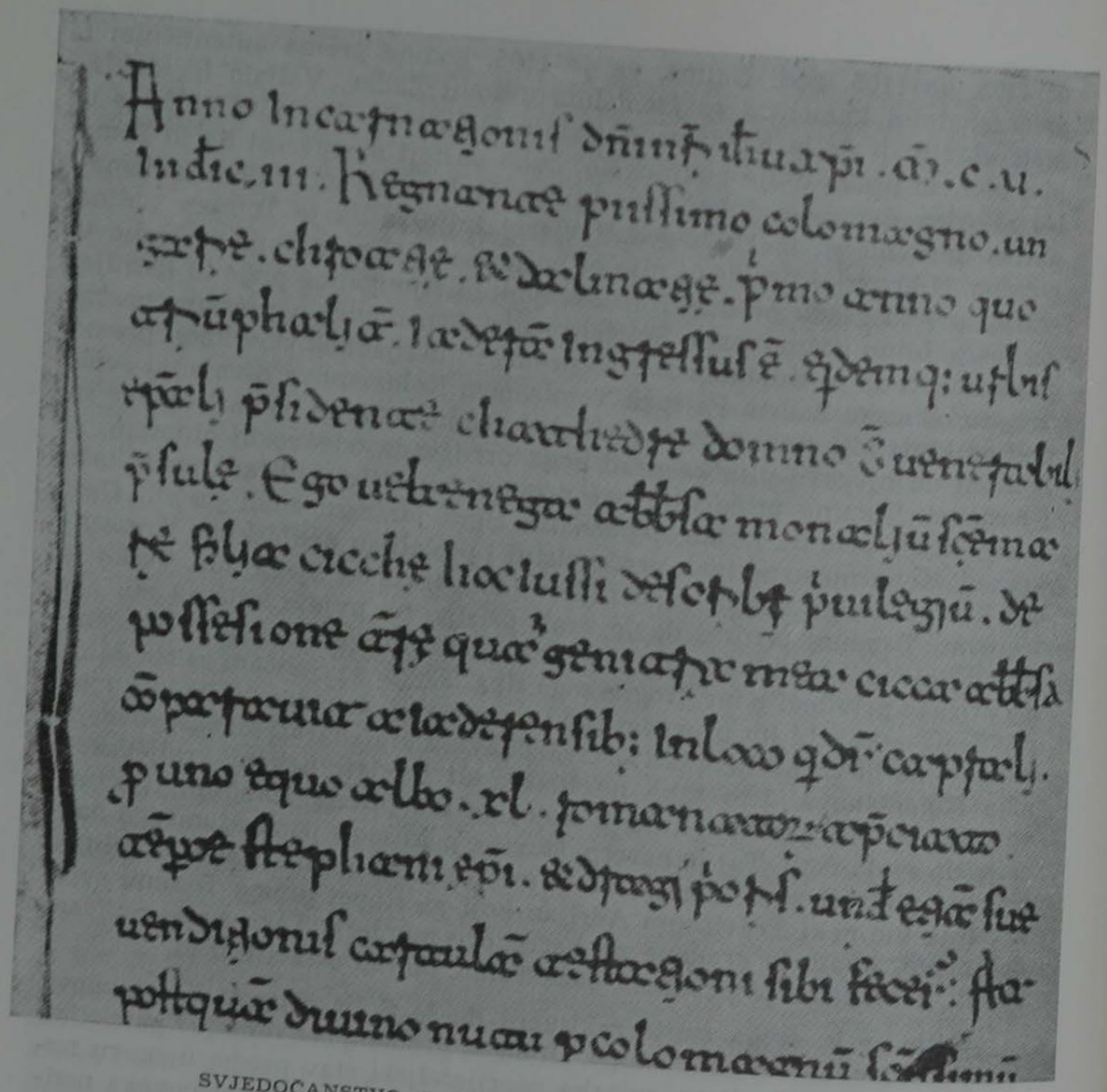

SVJEDOČANSTVO O KOLOMANOVU ULASKU U ZADAR

Suradnja između kralja i crkve u Dalmaciji najjasnije se očitavala pri osvajanju Zadra. Historijska jezgra legende o trogirskom biskupu Ivanu jednostavno nas primorava na zaključak da Koloman bez posredovanja biskupa Ivana ne bi mogao ući u grad. Legenda je doduše uvećala biskupovu ulogu, ali to je bila njezina zadaća. Zato i jest legenda. Zbog toga je u njoj Kolomanovo podsjedanje grada prikazano kao beznadno, pa je kralj u neprilici napokon pristao na biskupov prijedlog da ne osvaja kršćanski grad. Bit će najbliže istini da je Koloman uspješno napredovao u zauzimanju grada i da su upravo njegovi uspjesi potakli biskupa na to da odvrati kralja od daljega osvajanja. U svakom slučaju kraljev je ulazak u grad pobjedonosan i svečan. Predstojnica samostana sv. Marije datira ispravu o kupnji u Kopranju godinom 1105. tj. »prve godine koje je

KOLOMANOV NATPIS NA ZVONIKU CRKVE SV. MARIJE U ZADRU

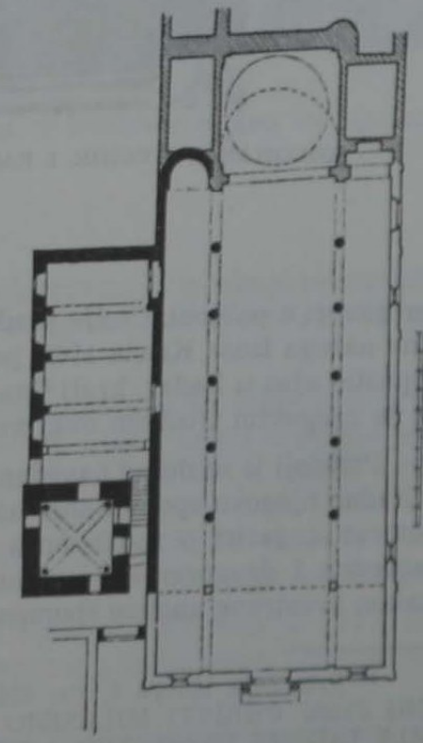

TLOCRT CRKVE, KAPITULA I ZVONIKA SV. MARIJE

(najpobožniji Koloman) triumfalno ušao u Zadar«.[97] Poznati natpis n zvoniku crkve sv. Marije, koji je vjerojatno dala uklesati Vekenega, tako

[97] KSM, str. 257. »Anno incarnationis domini nostri Iesu Christi MC indictione III, regnante piissimo Colomagno Ungarię, Chroatię et Dalmati primo anno quo triumphaliter Iaderam ingressus est . . .«.

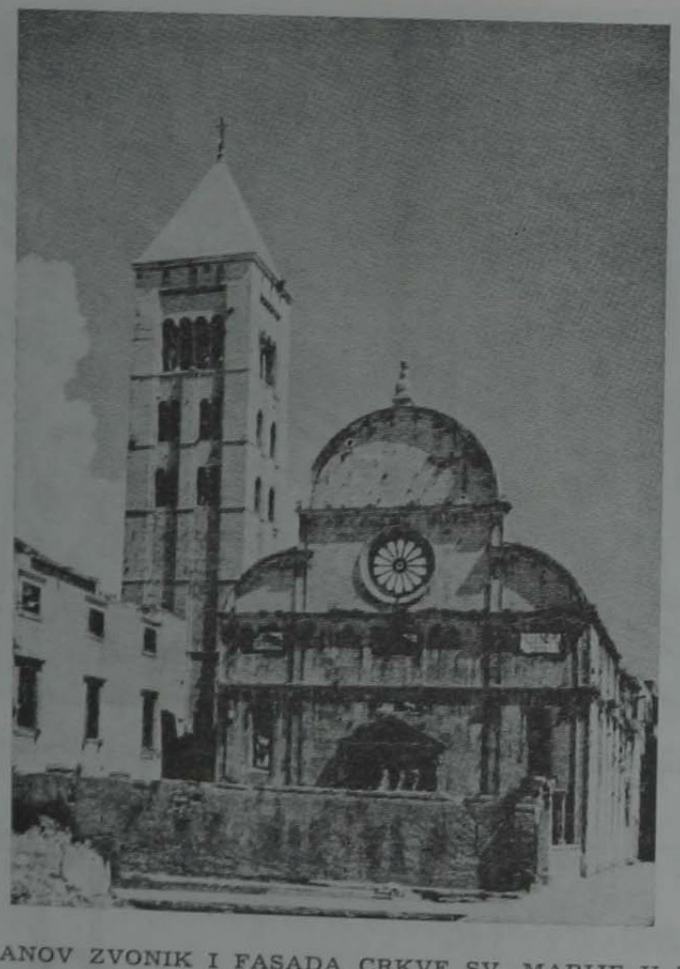

KOLOMANOV ZVONIK I FASADA CRKVE SV. MARIJE U ZADRU

der govori o pobjedi. Ondje je uklesano ovo: »Godine utjelovljenja Gospodina našega Isusa Krista 1105, pošto je poslije pobjede i nagrade mira Bog dopustio ulaz u Zadar, kralj Ugarske, Dalmacije, Hrvatske Koloman naredi da se njegovim troškom ovaj zvonik sv. Marije napravi i podigne«.[98]

Pribroji li se dosad navedenim svjedočanstvima o Kolomanovu ulasku u Zadar njegovo spominjanje na Vekeneginu epitafu[99] i podatak u Annales veteres ungarici o zauzimanju Zadra 1108. god.,[100] upoznali smo prvorazredne i drugorazredne izvore za njegovo osvajanje grada. Danas je nakon svestrane analize spomenutih izvora usvojeno mišljenje da je kralj

[98] Priručnik izvora I, str. 572. »ANNO INCARNATIONIS DOMINI NOSTRI JESU CHRISTI MILESIMO CV POST VICTORIAM ET PACIS PRAEMIA IADERE INTROITUS A DEO CONCESSA. PROPRIO SVMPTV HANC TVRRIM SANCTAE MARIAE VNGARIAE DALMATIAE CHROATIAE CONSTRVI ET ERIGI IVSSIT REX COLOMANUS«.

[99] V. *Novak*, Zadarski kartular, str. 80. (tekst Vekenegina epitafa). I u čitanju i tumačenju ovoga epitafa mišljenja nisu složna. Najviše se vodi rasprava oko čitanja, a time i tumačenja drugoga retka. Smatram da je taj dio teksta najbolje riješio M. *Barada*, Iz kronologije hrvatske povijesti, str. 129.

[100] Priručnik izvora I, str. 576.

R. CO

LLO

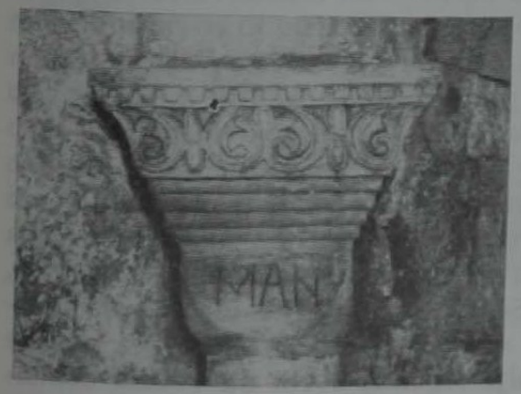

MAN

NVS

KOLOMANOVO IME NA GLAVICAMA STUPOVA U ZVONIKU CRKVE SV. MARIJE U ZADRU

ušao u grad 1105, a ne 1107. god. Naime, uklonjena je tobožnja proturječnost koju je starija hrvatska historiografija vidjela u prvorazrednim spomenicima.[101]

Biskup trogirski Ivan nije, kako se čini, posredovao samo kod predaje Zadra. Prema »Vita beati Johannis« on je nakon Zadra nastavio put prema Šibeniku, gdje se prema legendi dogodilo čudo koje je tobože vidio samo kralj.[102] Budući da je Koloman ostao u podgrađu i nije, koliko je danas poznato, osvajao utvrdu, valja pretpostaviti da je Šibenik kao hrvatski grad tada već u njegovim rukama i da ga zbog toga ne osvaja.

Bilo da je išao od Zadra k Splitu ili obrnuto, Koloman je 1105. ili 1106. godine imao u rukama sve gradove kopnenog dijela Donje Dalmacije.

[101] F. *Šišić* se u svojim radovima pozivao na tobožnju proturječnost u kronološkim podacima između datuma na Kolomanovu natpisu na zvoniku sv. Marije (bilj. 98) i onoga na Vekeneginu epitafu. Prvi je spomenik datiran 1105, a drugi 1111. god. M. *Barada*, Iz kronologije, str. 128, protumačio je kako je došlo do tih razlika, pa je jasno da je proturječnost samo prividna. V. *Novak*, Zadarski kartular, str. 80. i d. ne preuzima Baradino mišljenje, ali ne daje ni bolje. Bez obzira na Šišićevo datiranje B. *Hóman*, n. dj., str. 371. datira zauzimanje Zadra 1105. god.

[102] Priručnik izvora I, str. 622.

Spomenuti legendarni, ali i prvorazredni spomenici šute o tome kako je Koloman riješio pitanje dalmatinskih otoka. Kako vrlo vjerojatno nije imao mornarice, morao se za osvajanje otoka poslužiti onom osvojenih gradova. Opet iz jedne legende — to jest iz djela »Historia sancti Christophori martyris« — doznajemo i o Kolomanovu pokušaju da Rab potčini pod svoju vlast. U skladu s duhom legende koja slavi gradskog zaštitnika sv. Kristofora kao spasioca u najtežim časovima gradske historije, nepoznati je sastavljač legende opisao i dvije ugarske navale na grad. Obje su nedatirane, ali se može približno utvrditi vrijeme kad su nastale. Prva je navala bila u vrijeme »dok još cjelokupna provincija Dalmatinaca nije bila ni pod čijim jarmom«.[103] Ugarski je kralj tada poslao svoga vojvodu po imenu Ugra, »koga narod Hrvata naziva banom«,[104] s velikom vojskom u Dalmaciju. Na sastanku što ga je ban održao s Hrvatima i Dalmatincima zaključeno je da se osvoji Rab jer je on najčvršće i po krvi i ženidbenim vezama — kako kaže izvor — vezan s ostalim gradovima Dalmacije. Ban je osim toga mislio, zauzme li Rab, preostale će gradove također vrlo lako pridobiti. Koliko iz sviju legenda zrači lokalni patriotizam i kako svi takvi drugorazredni izvori nastoje osobito istaći ulogu upravo svojih gradova! Ban je prema legendi pripremio trinaest lađa, dok su Rabljani imali samo dvije. Unatoč ugarskoj premoći Rabljani su s pomoću svoga zaštitnika odnijeli pobjedu. Budući da se druga ugarska navala na Rab, koju legenda stavlja u doba comesa Sergija i mletačke vlasti nad kvarnerskim otocima, zbila već za novoga vladara, prvu je vodio bez sumnje još Kolomanov ban Ugra. Kako, nadalje legenda tvrdi da većina dalmatinskih gradova nije tada priznavala ničiju vlast, to je opravdana pretpostavka da je Koloman negdje odmah nakon 1105. god. povjerio banu da dovrši pripajanje otočkoga dijela Dalmacije.

Legenda pretjeruje kad tvrdi da su Rabljani odmah i sramotno potjerali ugarsku vojsku s otoka. Iako je kraljevska vlast bila kratkotrajna, nema sumnje da je ban primorao Rabljane da priznaju ugarskoga kralja za svoga vladara. Na takav zaključak upućuje i tekst zakletve što ju je 1118. god. dao Rabljanima dužd Ordelafo Faledro. On obećava Rabljanima »onakve običaje i slobodu kakvu su imali pod konstantinopolskim carem i kraljem Ugra« odnosno onakvu »kakvu im je prisegao kralj Koloman sa svojim nadbiskupima, biskupima i knezovima i kako je sadržano u njegovoj ispravi«.[105]

---

[103] Priručnik izvora I, str. 623. »... et Dalmatinorum tota simul provincia nulli jugo tunc esset subdita ...«.

[104] Priručnik izvora I, str. 623. »... quem Sclavorum vulgus banum vocat ...«.

[105] CD II, str. 30, god. 1118. »Juramus vobis Arbensibus et uestris successoribus heredibus, perpetuo uestram consuetudinem et statum vestrum et libertatem terre uestre potestatemque, quam antiquitus dicitis habuisse sub imperatore Constantinopolitano et sub rege Vngarorum, presulem vobis eligendi ac comitem, confirmatione comitis reseruata nostre curie ...«. B. *Hóman*, n. dj., str. 372. iznosi tvrdnju da su Brač, Osor i Krk dobrovoljno priznali Kolomanovu vlast, dok su se Rabljani oprli ugarskoj vojsci koju je vodio Sergije, ninski župan. Točno je doduše da se u jednoj ispravi predstojnice Vekenege (CD II, str. 18) spominje ninski župan Sergije, ali nije sigurno da je to onaj Sergije o kojemu govore Miracula scti Cristophori. Zato se i F. *Šišić*, Povijest Hrvata II, str. 33. nije usudio identificirati te dvije ličnosti.

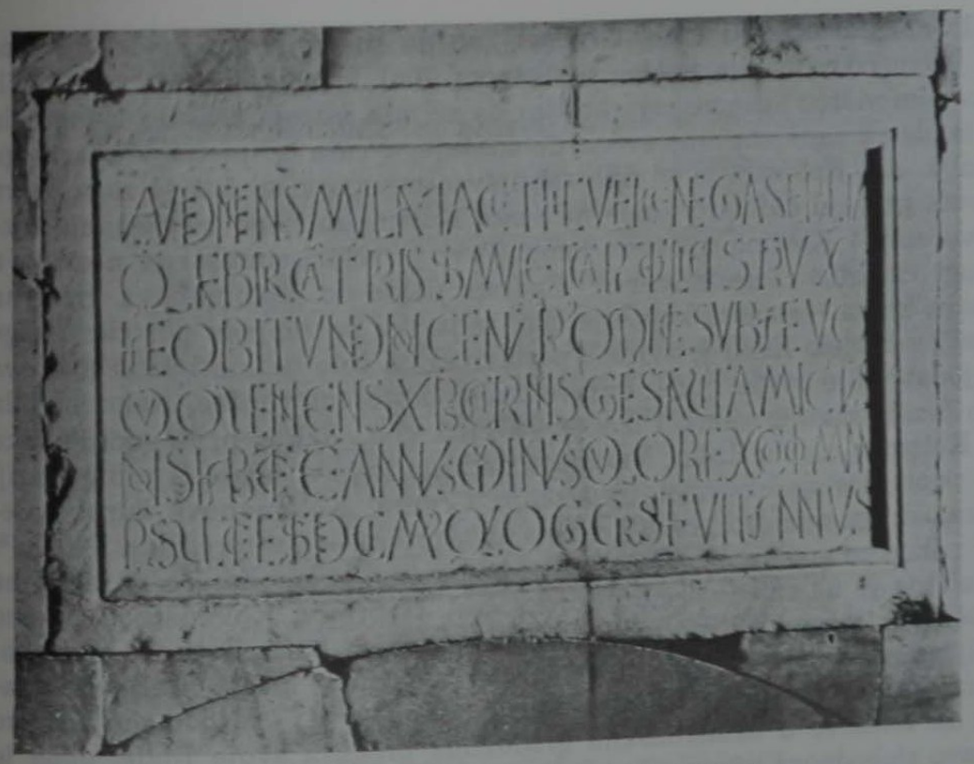

VEKENEGIN EPITAF: DETALJ, DATACIJA

Kratku epizodu ugarske vlasti nad Rabom za Kolomana legenda je toliko lakše zaboravila koliko ju je mogla prikazati kao neuspio pokušaj osvajanja grada.

Izuzevši privilegije koje je Koloman podijelio Trogiru, Zadru i Rabu, i koji su, kako će se vidjeti u daljem prikazu dalmatinske povijesti, samo u vrlo maloj mjeri utjecali na njihov dalji razvitak i položaj, trajniji je spomen na njegovu vlast ostao samo u Zadru. Kralj se doista na kraljevski način odužio gradu koji mu je kao nekadašnja bizantska prijestolnica bio osobito interesantan. Mutno sjećanje na kralja koji je zapovijedio da se za crkvu sv. Marije podigne zvonik o njegovu trošku odrazilo se u legendi o braku između predstojnice samostana Vekenege i samoga kralja.[106] Legenda se tako jasno protivi poznatim historijskim činjenicama da ju je nepotrebno posebno pobijati. Natpis na Vekeneginu grobu govori samo o tome da je ona nastavila Kolomanovo djelo u tom smislu što je podigla zvonik do kraja i uz crkvu dala sagraditi kapitul. »Sjajući velikom slavom, leži ovdje pokopana Vekenega koja je dovršila gradnju zvonika i kapitula. Ona je umrla 111. vijeka poslije 1000, otkad je Krist došavši zaogrnut tijelom živio; peta je godina što nama vlada kralj Koloman, a deseta je što je postao biskup Grgur. Preselila se na blagdan sv. Kuzme i Damjana«.

Prema tome, početkom XII st. nastaju korijenite promjene u dalmatinskim komunama. Nikad dotle nije bizantska provincija osjetila tako nagle promjene u sistemu gradske uprave, potpuno novom sistemu koji

---

[106] KSM, str. 56. i d.

sada nameće ugarski kralj. Gradovi kao da su znali što ih čeka jer se ni jedan od njih nije predao bez otpora. Oni bi se još nekako pomirili s novom vlašću »panonskoga kralja« da se ona sastojala samo u tome da u laudama zamijene ime svoga dotadašnjega cara s imenom ugarskoga kralja. Ali, Koloman je od njih zahtijevao mnogo više. Još se za njegova života pjevaju u Zadru laude ne samo Kolomanu nego i Stjepanu, njegovu sinu i Kledinu, njegovu banu. Prvi je »clarissimus rex noster«, a drugi »inclitus comes noster«.[107] Zadrani dakle od Kolomanova vremena imaju kneza — comesa koji nije član zadarske patricijske porodice, nego kraljev čovjek. Kralj je svjesno postavljao na čelo dalmatinskih gradova najodabranije svoje ljude, upravo svoje dostojanstvenike, kako bi bila što čvršća vlast u njima. I dok je još 1105. god., dakle, prve godine kako je Koloman ušao u Zadar, Vekenega datirala ispravu unoseći u dignitarij, tj. popis dostojanstvenika, uz biskupa Grgura, Kolomanova župana Cezara, »druge mnoge Ugre« i građane, dva priora — Lampredija i Vitaču[108] — nakon te godine nema više traga zadarskim priorima. To naravno ne znači da je uklonjena samo priorska čast. Naprotiv, Koloman je svjesno i očito vrlo proračunano oduzeo vlast gradskom patricijatu kao najopasnijem suparniku. Slobodan izbor gradskoga kneza bio je kraljevim pravom potvrde doista ograničen. Ako je, naime, kralj raspolagao snagom da za knezove u dalmatinskim gradovima progura svoje ljude, onda je pravo slobodnoga izbora o kojemu govore dalmatinski privilegiji bilo izigrano. Očito je slično bilo i s pravom slobodnoga izbora biskupa. Već je prvi splitski nadbiskup pod novim vladarem njegov čovjek koji, kako smo se mogli uvjeriti, nastoji pomoći svome kralju.[109]

Na prvi se pogled čini neobično da kraljevo osvajanje dalmatinskih gradova nije izazvalo akciju ni jedne vanjske države. Očekivali bismo da će Venecija koja je još 1097. god. obećanjima za sebe vezivala Split i Trogir, ustati na obranu gradova. Međutim, odgovor na pitanje zašto se nitko — pa ni Bizant — nije pokrenuo protiv Kolomana, valja tražiti u

---

[107] V. *Novak*, Nova kategorija, str. 59.

[108] KSM, str. 258.

[109] U hrvatskoj historiografiji vlada općenito uvjerenje da su privilegiji dalmatinskim gradovima s obzirom na dotadašnji razvitak, svjedočanstvo o znatno većim i izuzetnim slobodama dalmatinskih gradova pod Arpadovićima. Štoviše, F. *Šišić*, Povijest Hrvata za Arpadovića I, str. 17. i d. misli da su dalmatinski gradovi imali takve slobode kakve tada nisu uživale ni zapadnoevropske komune. Problemom odnosa između dalmatinskih gradova i Arpadovića bavi se posebno M. *Kostrenčić*, no unatoč tome on ostaje u okvirima mišljenja koje općenito vlada u hrvatskoj historiografiji. Vidi Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom, str. 56—150. i Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava, str. 169. i d.
Međutim, J. *Deér*, Die dalmatinische Munizipalverfassung unter der ungarischen Herrschaft bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts, str. 386. upozorava na nesklad koji postoji između pravnih norma i stvarnoga pravnog položaja gradova, osobito u XII st. On drži da tek od Gejze II »können wir in den Freibriefen ein Bild des wirklichen Rechtszustandes ersehen« (str. 386), jer »die dalmatinische Provinz — und Munizipalverwaltung sind in ihrer Form nicht als nur durch innere Faktoren bestimmt zu verstehen, sondern stets als Ergebnis des Aufeinanderwirkens feindlich gegenüberstehender Kräfte« (str. 387). Vidi također N. *Klaić*, O autentičnosti privilegija trogirskog tipa, str. 77. i d. *Ista*, Još jednom o tzv. privilegijama trogirskog tipa, str. 15 i d.

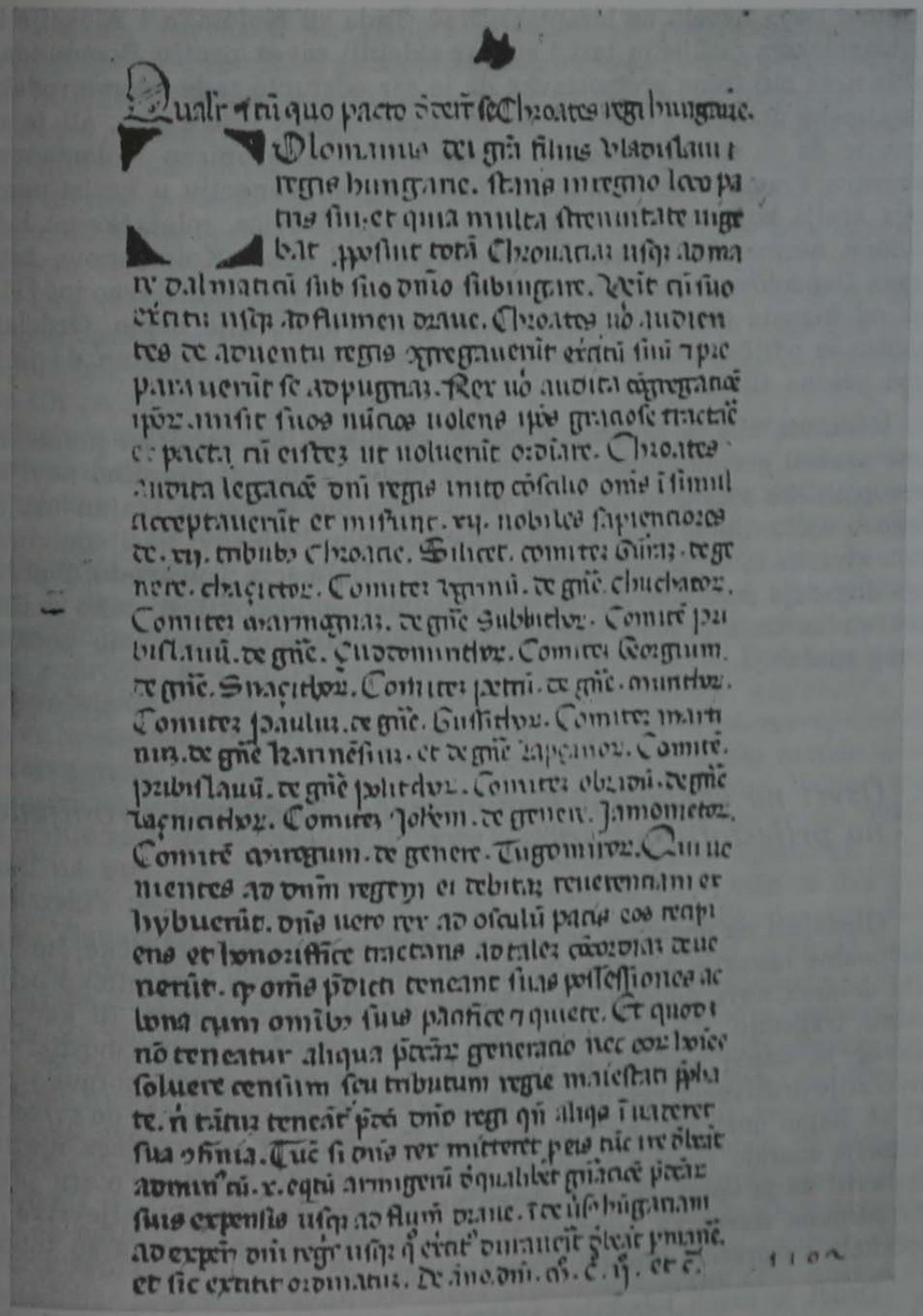

TZV. PACTA CONVENTA ILI QUALITER

njegovoj diplomatski uzorno pripremljenoj vojni. Koloman nije želio da mu se dogodi što i Ladislavu kad je došao do Dalmacije. Zato je uredio najprije odnose s papom tako da od njega nije trebao očekivati otpor. Ipak je u tom času bilo najvažnije da se približi Bizantu kojemu je ionako bio vrlo potreban. Naime, u doba kad se sklapao brak između carevića Ivana i kćerke ugarskoga kralja Ladislava — brak je u tadašnjem rječniku isto što i politički savez — pripremao je sin Roberta Guiscarda

Boemund novu navalu na bizantski Drač. Tada su Koloman i Aleksije ili »po bizantskom mišljenju tast i svekar sklopili savez protiv Boemunda«. Možda neće biti točna pretpostavka da je car odstupio tada svome rođaku dalmatinske gradove i otoke,[110] jer to Bizant nikad nije radio, ali je sigurno to da se car ni posredno ni neposredno nije opirao Kolomanovu osvajanju. Prema tome, Bizant je svjesno izigrao Veneciju u korist ugarskoga kralja koji mu je bio mnogo potrebniji. Štoviše, mletačke su lađe prilikom normanske opsade Drača dovele pod grad Kolomanove čete. Prema Dandolovu svjedočanstvu gradeški je patrijarh zahtijevao još 1112. god. od Bizanta povratak dalmatinskih gradova, no nije uspio. Ordelafo Faledro se odriče naslova »dux Dalmatie et Croatie«[111] svjestan da je to samo prazna titula.

Međutim, ako je Kolomanu i pošlo za rukom uz vojničku pomoć ne samo zauzeti glavne gradove provincije nego i provesti potpuno novi sistem političke vlasti, to ne znači da je time bio osiguran trajan uspjeh njegovu djelu. Ubrzo će se pokazati da Koloman i njegovi nasljednici nemaju stvarne moći da zamišljene reforme u Dalmaciji i provedu. I pored toga događaja početkom XII st. čine u dalmatinskoj povijesti tako snažnu prekretnicu da s pravom upravo u njihovo vrijeme stavljamo početak novog razdoblja.

8. *Osvrt na vladavinu Trpimirovića. Značenje promjene na prijestolju početkom XII stoljeća*

Gledajući na događaje početkom XII st. sa stajališta političke, štoviše, nacionalne historije, hrvatska je historiografija gotovo beziznimno ocijenila dolazak nove dinastije kao propast državne nezavisnosti ili kao narodnu tragediju. To je tobože kraj »pune narodne nezavisnosti«. Do takvog je, danas zastarjelog mišljenja, dovelo prije svega potpuno nepostaviti da je »prvi uzrok svršetku hrvatskoga narodnog kraljevstva ... starodrevna slavenska nesloga«, tj. »slavenska plemena«, koja su tobože dočekala i ispratila dinastiju Trpimirovića.

shvaćanje društvenog razvitka hrvatskoga naroda od doseljenja do svršetka XI st. Samo onaj koji ne vidi da se u Hrvatskoj u pet stoljeća njezine historije moralo stvoriti i razviti tipično feudalno društvo, može pret-

Drugi je uzrok tobožnjeg »nesrećnog razvoja hrvatske historije bio plod politike samih hrvatskih vladalaca«.[112] Polazeći opet s pogrešnog stajališta da je slavenski liturgijski jezik stvorio neku posebnu narodnu crkvu, dakako »nefeudalnu«, okrivljavali su se hrvatski vladari što su pomagali »kozmopolitsku latinsku crkvu« protiv tobože »zdravih narodnih težnja«.

[110] Priručnik izvora I, str. 594. i *Isti*, Povijest Hrvata za Arpadovića I. str. 10.

[111] Priručnik izvora I, str. 594—595. i *Isti*, Povijest Hrvata za Arpadovića I, str. 11.

[112] F. Šišić, Povijest Hrvata, str. 648.

Najzad, »hrvatski su vladari — tobože — predali Latinima dušu hrvatskoga naroda i tako ga najzad naveli na to da je sebe predao tuđincu; oni su mazili Latine zbog krune, a tu su krunu Hrvati najposlije utopili u krvi ...«. Zato je tobože »tragika hrvatskoga narodnog kraljevstva« bila u tome što su vladari tobože žrtvovali sve za dalmatinske gradove, a ipak im nije pošlo za rukom asimilirati ta strana tijela u svojoj državi; jer »dalmatinski primorski gradovi bijahu ona olovna pritega koja nije dala mladom i nježnom organizmu hrvatske države da se digne i ojača«.[113]

Ove teške optužbe na račun hrvatskih vladara i njihove tobožnje nesposobnosti da ispravno shvate svoju vladarsku zadaću proistječu iz nedopuštenog modernog shvaćanja »naroda« i »narodne države« i prenošenja tih pojmova na rani srednji vijek. Takav pojam naroda koji se kao jedinstvena i nerazdijeljena masa suprotstavlja vladaru kao monarhu koji sve odlučuje po svojoj volji, potpuno je stran stoljećima u kojima je Hrvatskom vladala dinastija Trpimirovića. Bitnu razliku među ljudima neke države ne čini jezik, nego staleška pripadnost. Prodiranjem feudalnih odnosa društvo se i gospodarstvo raskomadalo na male, sitne i zatvorene cjeline, vlastelinstva, tako da je svaki čovjek koji nije pripadao istom vlastelinstvu ili istoj jurisdikciji potpun stranac onome koji je izvan toga područja, bez obzira na to što govore istim jezikom. Zato seljak koji živi na vlastelinstvu nekoga velikaša, bio on slobodan ili neslobodan, ne osjeća pripadnost državi, nego vlastelinu. Za njega je napokon svejedno što se zbiva među plemstvom, dakle među članovima političkog naroda, osim ako sam ne iskusi posljedice velikaškog suparništva i borbe. Velikaš ima još manje razloga da osjeti potrebu za nekom »narodnom državom«. Treba imati na umu da je feudalizam tako temeljito razarao dinastičku vlast vladarskih porodica da se rijetko koja održala na vlasti više od dva stoljeća. Vladari su iz nužde i potrebe uvijek iznova stvarali odane pristaše koje su kupovali podjeljivanjem zemlje ili svojih prava. I odveć često se događalo da su očevi miljenici pokapali i rušili sina nasljednika s prijestolja. Za velikaše je XI st. bilo bitno da vladar na prijestolju bude što slabiji. Ne treba posebno isticati da mu je bilo svejedno kojim jezikom govori taj njegov nepoželjni vladar. Stoga je potpuno suvišno i nehistorijski zahtijevati bilo od hrvatskoga seljaka ili hrvatskoga velikaša neku posebnu svijest o postojanju hrvatske države u tom smislu ili, štoviše, osuđivati ga zbog toga što se nije posebno zalagao za održanje dinastije koja je potekla iz njegove sredine. Tā velikaš je i pod ugarskim Arpadovićima zadržao svoju »nezavisnost«, a njegovu je seljaku ugarski kralj bio jednako nepoznat kao i prije njega Trpimirović. Stoga 1102. godina ili dolazak nove dinastije iz Panonije nije nikakav prijelom niti propast, a još manje prestanak hrvatske države. To je jednostavna izmjena dinastije, pojava koja je u susjednim državama Istoka i Zapada bila na dnevnom redu. Nema nikakva razloga gledati u toj godini neku narodnu propast ili svršetak hrvatske države. Ugarskoj historiografiji ni ne pada na pamet da 1300. godinu proglasi godinom propasti svoje države samo zato što su napuljski Anžuvinci zamijenili domaće Arpadoviće. Uostalom, tobožnja propast države i »narodnog kraljevstva« stvaran je početak uzdizanja i osamostaljivanja hrvatskih velikaša, koji su najzad svršetkom XIII st. zamijenili Arpadoviće u Hrvatskoj.

[113] N. dj., str. 648, 649.

A kad bismo smjeli ocjenu vladavine Trpimirovića svesti na njihov odnos prema dalmatinskim gradovima, ona ni tada ne bi bila tako negativna. Prije svega, dalmatinski su gradovi kao strana politička tijela sprečavali da se Hrvati otisnu na more. Budući da je trajno neprijateljstvo s njima bilo nemoguće, morao se naći način mirne suradnje, kojoj su očito težili i Hrvati i dalmatinski gradovi. Ne smije se zaboraviti da su se hrvatsko-dalmatinski odnosi rješavali u doba kad je Bizant bio dovoljno jak da ih sredi po svojoj volji. I pored toga dalmatinski je građanin plaćao vrlo visoku svotu slavenskom vladaru u zaleđu. Što se tiče Hrvata, ta se materijalna žrtva isplatila. Hrvatski su se vladari ustručavali dirati dalmatinske gradove na svojoj obali sve do časa kad se treća sila, Venecija, nije umiješala u dalmatinske poslove. Ali, suparnici, Hrvati i Mlečani su se vrlo brzo uvjerili da se Dalmacija, premda je razbijena na niz malih jedinica, ne može ni osvajati ni osvojiti. Stoga svi pokušaji i s hrvatske i s mletačke strane sve do kraja XI st. nisu imali uspjeha. Dalmacija je kao samostalna pokrajina dočekala novu dinastiju Arpadovića iako su u međuvremenu stavili njezino ime u svoje naslove i hrvatski vladar i mletački dužd. Vrhovništvo bizantskog cara, koji uza sve to što doživljava teške časove, može štititi sve do početka XII st. Dalmaciju upravo toliko da ona ide vlastitim putem. Taj put znači autonomiju. Autoritet grčkoga, što će reći za dugo još jedino priznatoga cara, dostajao je toliko da se nepokorni građani ponekad umire, a njihovi protivnici odbiju.

Ništa manje nepravedna nije osuda tobožnje »latinske« politike hrvatskih vladara koja je navodno dovela do »predaje narodne duše«. Svaka je crkva bez obzira na liturgijski jezik feudalna, pa se prema tome ne može suprostavljati neka »latinska« crkva »narodnoj«, u biti tobože drugačijoj crkvi. Osim toga, ninski biskup Grgur nije nikakav borac za »narodnu crkvu«, nego najozbiljniji kandidat za primat među »latinskim« biskupima. A hrvatski kralj u odlučnom času kad se rješava pitanje crkve i na njegovu području za stoljeća unaprijed, ne stoji uz splitskog »latinskog« biskupa nego uz Grgura, svoga »biskupa Hrvata«. Nije njegova krivica ako je kandidatura hrvatskoga biskupa propala. Apostolicitet stare Salone pomogao je Splitu da protiv volje hrvatskoga vladara izigra hrvatskoga biskupa.

Napokon bilo je pokušaja da se osudi politika hrvatskih vladara prema Bizantu zbog toga što su bili navodno pogrešno uvjereni da će s pomoću bizantskih careva svladati hrvatsko-dalmatinski dualizam. »Cijelo jedno dugo stoljeće hrvatske je kraljeve zaluđivala varava slika bizantskoga prijateljstva«. Oni tobože nisu uopće uvidjeli da »je Hrvatska bila igračka careva uvijek onda kada bi bugarski pritisak malaksavao«. Zato »od triju velikih zadataka oko kojih se hrvatski narod stoljećima borio, bijaše dakle 1102. godine riješen samo jedan. Nizozemlje i kraška zemlja bijahu ujedinjene; naprotiv bješe primorje izgubljeno i državna sloboda žrtvovana jednoj societas leonina s Ugarskom. Krivnju pak nosili su — kako se misli — ne samo nepovoljno zemljište na koje je priroda posadila mali hrvatski narod, nego i kratkovidnost upravo onih vladalaca, koje se tako često postavljalo na najviši pijedestal. Jer da su sudbonosna pitanja hrvatske države bila bugarsko i crkveno, ostade ljudima kao Tomislavu,

Stjepanu Držislavu, Petru Krešimiru IV i Demetriju Zvonimiru zastrto, jednima sasvim, drugima napola«.[114]

Prije nego što osudimo ili pohvalimo politiku hrvatskih vladara do kraja XI st., treba istaknuti jednu činjenicu koja je često bez volje i protiv volje hrvatskih vladara utjecala na smjer njihove politike: Hrvatska se nalazila na granici između latinskoga Zapada i grčkoga Istoka i nije sve da je htjela, mogla izbjeći utjecaj ni s jedne ni druge strane. Franački je Zapad u svom naletu za najvećeg vladara postigao upravo toliko da je hrvatske zemlje oteo Istoku; ali za Karlovih nasljednika Hrvati se otimlju franačkoj vlasti. Zahvalnost, dakle, hrvatskih knezova franačkim vladarima koji su im pomogli u teškim časovima stvaranja kneževine trajala je upravo do prve prilike koja im se pružila za oslobođenje od njihova vrhovništva. Bilo je to u doba kad je grčkom Istoku preteklo snage da se umiješa u poslove i tako nepriznatoga zapadnog cara. Ali, sudbina je bila sklona Hrvatima, i u drugoj polovici IX st. pokazalo se da i nije negativno kolebati se između dva svijeta. Kad su se i Franci i Bizant vratili u svoje uobičajene granice, Hrvatima se pružila prilika da nađu trećega zaštitnika. Stoga velika zasluga za stvaranje nezavisnosti kneževine u Hrvatskoj ide upravo Branimira koji je u pravi čas uvidio da se s pomoću Rima može osloboditi franačkog i bizantskog tutorstva. Njegovi nasljednici prema tome nisu više trebali razbijati glavu tim kako će zadovoljiti jednoga ili drugoga seniora. To više što se ni među papama još dugo vrijeme neće naći nasljednik Ivanu VIII. Posve je razumljivo da su hrvatski vladari i dalje budno pazili što se zbiva u susjedstvu. Tä, neprestano ugroženi Bizant morat će prije ili kasnije zatražiti njihovo savezništvo. Teško odricanje, inače potpuno shvatljivo, carskoga prava nad njegovim pokrajinama vjerojatno je vrlo neugodno djelovalo na Hrvate jer im je neprestano oduzimalo nadu da će se Dalmacija naći sjedinjena s njihovom zemljom. Stoga su se hrvatski vladari morali zadovoljiti titulama eparha i patricija koje je Bizant jer ga nisu ništa stajale vrlo rado dijelio. To je ujedno bila sva korist koja se dala izvući iz bizantskoga savezništva. Stoga je osuda Tomislavove politike prema Bizantu preuranjena. »Zar da je Tomislav skrštenih ruku puštao Simeonu da od Hrvatske čini ono što je uradio od Srbije? Zar bi on pokorivši se Simeonu dobre volje osigurao budućnost Hrvatskoj za dalja stoljeća? ... Tomislavljev otpor protiv Simeonove sile bio je jamačno odlučan za velike i dalekosežne osnove slavnoga cara bugarskoga, ali bijaše potreban i koristan ne samo za dalji opstanak hrvatske države, nego i za sretniju budućnost Srbije, koja bi možda za sva vremena nestala s lica zemlje da nije navalna Simeonova vojska izginula u hrvatskim gorama«.[115]

---

[114] Lj. *Hauptmann*, Koje su sile, str. 187.

[115] V. *Klaić*, Dva slovenska učenjaka, str. 208—209. On zatim s pravom konstatira da je »čudo da se od čeških Přemislovića ni od poljskih Piastovića ne traži ono, što se traži od hrvatskih Držislavljevića, koji su kud i kamo više izloženi bili utjecanju romanskoga svijeta« (str. 210). Mnogo je manje krivice i zamjerke našao Trpimirovićima V. *Babić*. Oni su »relativno malim snagama Dalmatinske Hrvatske« vodili za Dalmaciju »teške borbe s Mlečanima i Bizantom«, a upravo je na gradove bila »usredotočena glavna pažnja hrvatskih vladara«. A oni ipak »nisu nikada bili potpuni gospodari njihove privredne, vojničke i političke moći«, pa je prema tome, »borba za te gradove trošila snagu države i usporavala njen razvitak«. Osim toga,

Međutim, promijenjene su prilike u Panoniji početkom X st. odjednom hrvatskome vladaru omogućile da, svladavši planinski bedem Dinarida, proširi svoju vlast do Dunava. Naime, bugarski je pritisak u Panoniji oslabio zbog ofenzive na Bizant, a Mađare, nove gospodare Podunavlja, ne zanima Slavonija, nego Zapad. Stoga se Hrvatska združuje sa Slavonijom, a možda se i Bosna načas našla u granicama Tomislavove države. No, kolikogod se to rješenje, gledano sa stajališta političkih uspjeha, činilo idealnim, ono je bolovalo od slabosti koja obično prati na brzu ruku skupljene raznonarodne političke cjeline. Hrvatska u tadašnjim prilikama nije imala sredstava da zadrži preko Dinarskih planina ravnu Slavoniju. Stoga će se ona pojaviti kao vladarski problem tek u drugoj polovici XI st., ali tada kao politička oblast u mađarsko-mletačko-hrvatskom dinastičkom programu.

Planinska Hrvatska, tj. njezine županije pod banom od čvršćeg sjedinjenja početkom X st. bitno utječe na zbivanja na jadranskoj obali. Uloga prvoga poznatog bana Pribine koji po volji skida i postavlja hrvatske vladare ukazuje na to da su oni dobili suvladare. Zato sve do kraja svojega vladanja Trpimirovićima ne polazi za rukom oslobditi se pritiska banova. To je bilo još kobnije jer među Trpimirovićima, kao uostalom i u drugim dinastijama, nije riješeno dinastičko pitanje ili nasljedni red na prijestolju. U borbi za princip nasljedstva gotovo da je istrošena snaga Trpimirovića u XI st. Pa ipak nije bilo konačno riješeno ni to pitanje jer se ni jedan od principa nije mogao učvrstiti. Kad je napokon došao na prijestolje Zvonimir, tek onda se jasno vidjelo da su se Krešimirovi potomci uzalud mučili da riješe problem; ako je Zvonimir i bio Svetoslavović, on nije došao na prijestolje po krvi, nego po banskoj časti koja je pripremala kandidate za prijestolje.

Od Branimira do Zvonimira hrvatski su vladari rješavali odnose sa susjedima na zapadu i na istoku tako kako su mogli i znali. Svakako je najteže bilo Držislavovim sinovima koji su zbog dinastičkog rascjepa morali izdržati mletačko-bizantsko-ugarsko neprijateljstvo. Ipak su se održali zahvaljujući najviše tome što su protjerani Orseoli, oslabljeni Makedonci i što su u dinastiji Arpadovića bili neredi u prvoj polovici XI st. Tako je ipak Stjepan I mogao ostaviti Krešimiru IV Hrvatsku u onom opsegu u kojem ju je primio. Ali, dva su momenta priječila Krešimira da oslabljeni

---

Hrvatska je bez svoje krivice bila uvučena u »unutrašnje i u vanjske borbe« susjeda te su i te borbe »cijepale njezinu snagu« gotovo isto kao i »sukobi u samoj kraljevskoj kući u sredini i na svršetku X stoljeća«. Spomenutim uzrocima slabosti valja, prema mišljenju Babića, dodati »nesređene odnose u crkvi, borbu s dalmatinskim klerom i sukob u pitanju slavenskog jezika u crkvi«, što je sve dovodilo do »silnih trzavica«. Dinastičke borbe i gubitak dalmatinskih gradova usporavali su razvoj feudalizma i pomagali održavanje rodovsko-plemenskog uređenja. Valja upozoriti na to da je Babić ponešto ublažio mišljenje starije historiografije o potpunom gubitku hrvatske nezavisnosti početkom XII st. Polazeći sa stajališta da je 1102. god. doista bio sklopljen ugovor između dvanaest bratstava i Kolomana, on je smatrao da je tim »činom Hrvatska prestala postojati kao potpuno nezavisna država i ušla je u zajednicu s Ugarskom«, ali je ipak zadržala »svoja obilježja, svoje državne posebnosti kroz stoljeća nepromijenjene«, dok je »prestala neposredno utjecati na razvitak međunarodnih odnosa, a o svome unutrašnjem razvoju nije — kako on misli — više mogla suvereno odlučivati«. Historija naroda Jugoslavije I, str. 212—218.

pritisak s istoka i sa zapada pretvori u svoju korist: ponovni dinastički zaplet u Hrvatskoj potiče papu da stavi Hrvatsku pod svoju kontrolu, a pristaše cara Henrika IV otimaju Krešimiru dio hrvatske države. Možda su mu konačno i Zvonimira nametnuli za bana. Ipak je Zvonimirov dolazak nova prekretnica. Kao nekad Branimir, i on je nastojao da s pomoću najvećeg pape u srednjem vijeku postigne dvoje: sigurnost na prijestolju Trpimirovića i vlast nad dalmatinskim gradovima. Ništa ne umanjuje njegovu vrijednost to što svoje namjere nije priveo konačnom cilju. Jer dalmatinski su gradovi nastavili svoj samostalan put, a ojačali velikaši upravo su namjeravali zamijeniti sve slabijeg vladara. Naime, kraljevski je patrimonij već odavno razdijeljen, a s njim ponajviše i kraljevska prava. Zvonimir nema više čime nagraditi svoje pristaše. Njemu su ugarski rođaci pomogli proširiti granice primljene kraljevine na jedan dio Bizantske Dalmacije. Oni su i baštinili njegova prava u Hrvatskoj i Dalmaciji. Borba suparnika za vlast kočila je doduše jedno vrijeme Arpadoviće da s uspjehom prodru do mora, ali pošto se Koloman riješio neprilika u vlastitoj zemlji i pošto je diplomatskim putem priredio pothvat, pošao je u Hrvatsku i stavio na glavu krunu Trpimirovića. Dolazak nove dinastije ne ostavlja u sjećanju priprosta čovjeka ni velikaša nikakav trag. Tek vrlo kasno, već potkraj srednjega vijeka, rađa se u učenoj literaturi legenda o zlatnom dobu Hrvata koje svršava s dobrim kraljem Zvonimirom. No, ni legenda nije optuživala novu dinastiju, nego joj je pridavala zahvalnu ulogu osvetnika tobože ubijenoga kralja Zvonimira. Ona je također sasvim jasno istakla da su morali biti kažnjeni ubice, dakle sami Hrvati. A za Arpadoviće je primijetila samo toliko da su bili »drugoga jezika«.

Prema tome, promjena dinastije nije nikakva katastrofa ili propast, nego rezultat uobičajenog razvitka koji su u većoj ili manjoj mjeri doživljavale sve mlade barbarske države, nastale na tlu nekadašnjega Rimskog Carstva. Hrvatska u tome nije bila nikakav izuzetak.

Popis kratica

AA — Acta archaeologica Acad. scienc. Hungaricae, Budapest.
AE — Acta ethnographica Acad. scienc. Hungaricae, Budapest.
AECO — Archivum Europae centro-orientalis.
AH — Acta historica Acad. scienc. Hungaricae, Budapest.
AL — Acta linguistica Acad. scienc. Hungaricae, Budapest.
AM — Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria, Parenzo.
Anali — Anali Hist. instituta JAZU u Dubrovniku.
AT — Archeografo Triestino, Trieste.
BASD — Bulletino di archeologia e storia dalmata, Split.
CD — Codex diplomaticus regni CDS — vidi T. Smičiklas.
CDI — Codice diplomatico istriano — vidi P. Kandler.
Const. Porphyr. — Constantinus Porphyrogenitus — vidi Gy. Moravcsik.
CS — Croatia sacra, Zagreb.
ČPH — Časopis za hrvatsku poviest, Zagreb.
Documenta — vidi F. Rački.
EJ — Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb.
HAZU — Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
Hist. Sal. maior — Historia Salonitana maior — vidi N. Klaić.
HZ — Historijski zbornik, Zagreb.
IČ — Istorijski časopis, organ Istorijskog instituta SAN, Beograd.
IG — Istorijski glasnik, Beograd.
JAZU — Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
JIČ — Jugoslavenski istorijski časopis, Beograd — Zagreb — Ljubljana.
KSM — Kartular samostana sv. Marije u Zadru — vidi V. Novak.
KSP — Kartular samostana sv. Petra u Selu — vidi V. Novak — P. Skok, Supetarski kartular.
Letopis — vidi F. Šišić.
MH — Matica hrvatska, Zagreb.
MIÖG — Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung.
NS — Narodne starine, Zagreb.
NVj — Nastavni vjesnik, Zagreb.
Prilozi — Prilozi povijesti umjetnosti, Split.
Priručnik I — Priručnik izvora hrvatske povijesti I.
Rad — Rad JAZU, Zagreb.
Radovi — Radovi Instituta JAZU u Zadru, Zadar.
SAN — Srpska akademija nauka, Beograd.
SAZU — Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana.
SKA — Srpska kraljevska akademija, Beograd.
SP — Starohrvatska prosvjeta, I, II, III ser., JAZU, Zagreb.
ST — Starine JAZU, Zagreb.
St. H. — Studia historica Acad. scienc. Hungaricae, Budapest.
St. S. — Studia slavica Acad. scienc. Hungaricae, Budapest.
Thomas — Thomas archidiaconus spalatensis — vidi F. Rački.
UJ — Ungarische Jahrbücher, Budapest.
VAD — Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, Zagreb.
VAHD — Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split.
Viz. izvori I — vidi Viz. izvori I i II.
VZA — Vjesnik kralj. hrv. slav. dalm. zemaljskog arhiva, Zagreb.
ZČ — Zgodovinski časopis, Ljubljana.
ZZN I — Kulturno-poviestni zbornik zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka, I dio, Zagreb, 1944.
ZRVI — Zbornik radova Vizantološkog instituta SAN, Beograd.

Izvori i literatura

Annales Barenses — ed. Muratori SS rer. Ital. V, 133.
Annales Bertiniani — ed. G. Waitz u SS. rer. germ. in usum scholarum ex MGH recussi, Hannoverae 1883.
Annales Fuldenses — ed. G. H. *Pertz* i F. *Kurze* u SS. rer. germ. in usum scholarum, Hannoverae 1891.
Annales Posonienses — v. *Madzar* E. u SS. rer. hung. I, 1937.
Annales Regni Francorum (et Annales qui dicuntur Einhardi) — ed. G. H. *Pertz* — F. *Kurze* u SS. rer. germ. in usum scholarum, Hannoverae 1895.
Anonimna splitska kronika — izd. H. *Morović* u Izd. Muzeja grada Splita 10, 1962.
Anonymi Barensis chronicon (855—1115) — ed. Muratori RISS, T. V, 147.
Barišić F. — *Rajković* M. — *Krekić* B. — *Tomić* M. — Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije. T. I, SAN, Pos. izd., knj. CCXLI, Viz. inst., knj. 3, Beograd 1955.
Bartal A., Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae, Lipsiae 1901.
Besta E., Sulla composizione della cronaca veneziana attribuita al diacono Giovanni. Atti dell'Istituto Veneto LXXIII, 1914.
Brosadola I., Vita ed opere di Paolo Diacono. Cividale 1899.
Byzantinoturcica I i II. Vidi Gy. *Moravcsik*.
Kandler P., Codice diplomatico istriano (s. d.).
Kartular sv. Marije (KSM) — vidi V. *Novak*.
Kartular sv. Petra u Selu (KSP) — vidi *V. Novak* — P. *Skok*.
Catalogus fontium historiae Hungaricae I — vidi A. *Gombos*.
Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris De officiis regiis libellus — ed. B. *Wassiliewsky* — V. *Jarnstedt*, Petropoli 1896.
Cessi, R., Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al mille, I. Secoli V—IX, Testi e Documenti di Storia e di Letteratura latina medioevale I, Padova 1942² Vol. II. Secoli IX e X, Padova 1942.
Cessi R., Studi sopra la composizione del cosiddetto »Chronicon altinate«, Bull. dell'Istituto Stor. It. IL, 1933.
Cipolla C., Note bibliografiche circa l'odierna condizione degli studi critici sul testo delle opere di Paolo Diacono, Venezia 1901.
Izvori za hrvatsku povijest do 1526 godine., izd. *Klaić* N., Zagreb 1972.
Codex diplomaticus regni CDS — vidi T. *Smičiklas*.
Codice diplomatico istriano — vidi P. *Kandler*.
Constantinus Porphyrogenitus — vidi Gy. *Moravcsik* — R. J. H. *Jenkins*
Korčulanski kodeks — vidi V. *Foretić*, Korčulanski kodeks 12. stoljeća i vijesti iz doba hrvatske narodne dinastije u njemu. ST. 46, 1956.
Chronici Hungarici compositio saeculi XIV — ed. A. *Domanovszky* u SS. rer. hung. I, 1937.
Chronicon breve Regni Croatiae Joannis Tomasich Minoritae — (Kratak Ljetopis hrvatski Ivana Tomašića malobraćanina) — ed. I. *Kukuljević* u Arkiv za povjes. jugosl. IX, 1868.
Chronicon Gradense — ed. G. *Monticolo* u Fonti per la storia d'Italia. Scrittori secoli X—XI. Cronache veneziane antichissime I, Roma 1890.
Chronicon hungarico-polonicum — ed. I. Deér u SS rer. hung. II, 1938.
Chronicon venetum Johannis Diaconi — vidi Johannes Diaconus
Chronicon zagrabiense — ed. E. *Szentpétery* u SS rer. hung. I, 1937.
Dandulo (Dandolo) *Chronicon venetum* — ed. E. *Pastorello* RISS n. s. 12, 1938—1958.
Documenta — vidi F. Rački.

Documenti relativi alla storia di Venezia — vidi R. *Cessi*.
Duchesne L., Le liber pontificalis. Texte, introduction et commentaire. T. I i II, Paris 1955². Vidi Liber pontificalis.
Einhardi Vita Caroli Magni — ed. G. H. *Pertz* — G. *Waitz* u SS rer. germ. in usum scholarum, Hannoverae et Lipsiae 1905.
Ferjančić B., Vizantinski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, T. II, SAN, Pos. izd. knj. CCCXXIII, Viz. inst. knj. 7, Beograd 1959.
Ferluga J. — *Ferjančić* B. — *Katičić* R. — *Krekić* B. — *Radojčić* B; — Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, T. III, SAN, Viz. inst. knj. 10, Beograd 1966.
Gesta Hungarorum P. magistri, qui Anonymus dicitur — ed. E. *Jakubovich* — D. *Pais* u SS rer. hung. I, 1937.
Gesta Hungarorum Simonis de Kéza — ed. A. *Domanowszky* u SS. rer. hung. I, 1937.
Gombos A. F., Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI, T. I—III, Budapest 1927—28.
Gunjača S., Historia Salonitana maior, Rad 283, 1951.
Herkov Z., Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske, Sv. 1. i 2, Zagreb 1956.
Historia Salonitana maior — ed. N. *Klaić* u SAN, Pos. izd. knj. CCCXCIX, odelj. društv. nauka knj. 55, Beograd 1967.
Johannes Diaconus — ed. G. *Monticolo* u Fonti per la storia d'Italia. Scrittori secoli X—XI. Cronache veneziane antichissime I, Roma 1890.
N. Klaić, Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine, Zagreb 1972.
Lazzarini V., Originali antichissimi della cancellaria veneziana. Nuovo Archivio Veneto, N. s. IV, 8, 1904.
Letopis Popa Dukljanina — ed. F. *Šišić* u SAN. Pos. izd. knj. LXVII, filoz. i filol. spisi knj. 18, Beograd—Zagreb 1928.
Liber pontificalis — vidi L. *Duchesne*.
Listine — vidi S. *Ljubić*.
Ljetopis popa Dukljanina — vidi V. *Mošin*.
Ljubić S., Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i mletačke republike, MSHSM I (960 1335), 1868.
Manojlović G., Studije o spisu »De administrando imperio« cara Konstantina VII Porfirogenita, Rad 182 (1910), 186 (1911), 187 (1911).
Mažuranić V., Prinosi za hrvatski pravno-povijestni rječnik, sv. I—III. Izd. JAZU, Zagreb 1908—1922.
Monticolo G., I manoscritti e le fonti della cronaca del diacono Giovanni. Bull. del'Istituto Stor. Ital., vol. IX, 1890.
Monumenta diplomatica I — vidi J. *Nagy*.
Monumenta hist. episcopatus zagrabiensis — vidi I. *Tkalčić*.
Monumenta hist. lib. reg. civitatis Zagrabiae — vidi I. *Tkalčić*.
Moravcsik Gy., Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkenvölker. II. Sprachreste der Türkenvölker in den byzantinischen Quellen, Berlin 1958².
Moravcsik Gy. — R. J. H. *Jenkins*, Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. Introduction, Budapest 1949. T. II. Commentary, London 1962.
Morović H., Novi izvori o nasilnoj smrti kralja Dimitrija Zvonimira. Mogućnosti 10, Split 1960.
Mošin V., Ljetopis Popa Dukljanina, MH, Zagreb 1950.
Nagy J., Monumenta diplomatica I. Isprave iz doba hrvatske narodne dinastije, Zagreb 1925.
Novak, V., Zadarski kartular samostana svete Marije. Chartulare jadertinum monasterii sanctae Mariae. Izd. JAZU, Zagreb 1959.
Novak V., — *Skok* P., Ivra sancti Petri de Gomai. Supetarski kartular. Djela JAZU, Zagreb 1952.
Paulus Diaconus, Historia Langobardorum — ed. L. *Bethmann* i G. *Waitz* u MGH, SS rer. langob. et ital. saec. VI—IX, Hannoverae 1878.
Priručnik izvora I — vidi F. *Šišić*.
Rački F., Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia. MSHSM VII, 1877.

Račkl F., »Scriptores rerum chroaticarum« pred XII. stoljećem. Rad 51, 1880.
Račkl F., Thomas archidiaconus: Historia Salonitana. MSHSM vol. XXVI, SS vol. III, Zagrabiae 1894. Vidi Thomas archidiaconus.
Szentpétery E., Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis arpadianae gestarum. Vol. I i II Budapestini 1937—38. Vidi SS rer. hung. I i II.
Smičiklas T., Codex diplomaticus Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Sv. 2 (1102——1200), JAZU, Zagreb 1904.
Splitski anonim I — vidi D. *Švob*, Pripis etc.
Splitski anonim II (Luccari-Ljubavac) — vidi F. *Šišić*, Priručnik izvora I, str. 321.
Szilágyi L., De aetate ac persona P. magistri (Anonymi) Belae regis notarii. SS rer. hung., vol. II, 1938.
Šidak J., Historijska čitanka za hrvatsku povijest I. Do ukidanja feudalnih odnosa god. 1848, Zagreb 1952.
Šišić F., Priručnik izvora hrvatske historije. Dio I. Čest 1 (do god. 1107), Zagreb 1914.
Schmid H. F., Le publicazioni di fonti storiche medioevali nei paesi slavi, in Romania e Ungheria. La pubblicazione delle fonti del medioevo europeo negli ultimi 70 anni (1883—1953), Roma 1954.
Švob D., Pripis supetarskog kartulara o izboru starohrvatskoga kralja i popis onodobnih banova. HZ IX, 1956.
Tanodi Z., Documentos publicos de Dalmacia en siglo et XI. Anales de Historia Antigua y Medieval, Buenos Aires 1953.
Thomas archidiaconus — vidi F. *Račkl*.
Tkalčić I., Monumenta hist. episcopatus zagrabiensis saec. XII et XIII., Vol. 1. i 2., Zagrabiae 1873—74.
Tkalčić I., Monumenta hist. lib. reg. civitatis Zagrabiae. Vol. 1, Zagrabiae 1889.
Vizantinski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I — vidi F. *Barišić* etc.
Vizantinski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II — vidi B. *Ferjančić*.
Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije III — vidi J. *Ferluga* etc.
Wattenbach W., Deutschlands Geschitsquellen im Mittelalter bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts. B. I, Berlin 1893.

Popis upotrijebljene ili citirane literature

Abramić M., Jedan doprinos k pitanju oblika hrvatske krune, Šišićev zbornik, Zagreb 1929.
Alföldi A., Der Untergang der Römerherrschaft in Panonien, B. I i II, Ung. Bibl. A. I, Sv. 10, Berlin—Leipzig 1924—1926.
Amman H., Die französische Südostwanderung im Rahmen der mittelalterlichen französischen Wanderungen, Südostforschungen 14, 1955.
Andics E., Développement et problèmes principaux de la science historique des dix dernières années, AH, T. IV, 1955.
Antoljak S., Hrvati u Karantaniji. Prilog seobi Hrvata iz Dalmacije u prekosavske krajeve u VII stoljeću, Godišen zbornik Fil. fak, Skopje, Ist. fil. oddel 9, 1956.
Antoljak S., Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolici Zadra, Radovi IX, 1962.
Antoljak S., Pobiranje marturine, crkvene desetine i vojšćine u zadarskom distriktu (1435), St. 49, 1959.
Antoljak S., Problematika najranijeg doseljavanja i nastanjenja Slavena-Hrvata u Istri, St. 48, 1958.
Aubin H., Vom Absterben antiken Lebens im Frühmittelalter. Antike und Abendland 3, 1948.
Aubin H., Zur Frage der historischen Kontinuität im Allgemeinen, Hist. Zeitschrift 168, 1943.
Babić A., O pitanju formiranja srednjovjekovne bosanske države Radovi nauč. društva BH III/2, 1955.
Bačić B., Starohrvatsko groblje u Žminju u Istri, SP III/6, 1958.
Barada M., Dalmatia Superior, Rad 270, 1949.
Barada M., Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI. stoljeća, VAHD 50, 1928—1929.

Barada M., Dvije naše vladarske isprave, CS VII, 1937.
Barada M., Episcopus chroatensis, CS I, 1931.
Barada M., Historicitet imena Svačić, VAHD XVI, 1935.
Barada M., Hrvatska diaspora i Avari, SP III/2, 1952.
Barada M., Hrvatski vlasteoski feudalizam po vinodolskom zakonu, D JAZU 44, 1952.
Barada M., Iz kronologije hrvatske povijesti, ČHP I, 1943.
Barada M., Iz starohrvatske povijesti (I. Seobe Hrvata i Srba; II. Natpis k ljice Jelene i III. Skup splitskih povjesnih izvora), NVj XLII, 1933— XLIX, 1940—41, XLIII, 1934—35.
Barada M., Lapčani, Rad 300, 1954.
Barada M., Nadvratnik VII. stoljeća iz Kaštel-Sućurca, VAD XVIII—X (Hoffillerov zbornik), 1937—1940.
Barada M., Postanak hrvatskog plemstva, ČHP I, 1943.
Barada M., Prilozi kronologiji hrvatske povijesti, Rad 311, 1957.
Barada M., »Scriptorium« opatije sv. Krševana u Zadru od G. Praga. G dišnjak Univerziteta Kraljev. Jugoslavije u Zagrebu 1929(30)—1932(33).
Barada M., Starohrvatska seoska zajednica, Pos. izd. JAZU, 1957.
Barada M., Topografija Porfirogenetove Paganije, SP n. s. II/1—2, 1928.
Barada M., Važnost osnutka zagrebačke biskupije, ZZN I, 1944.
Barada M. — *Katić* L. — *Šidak* J., Hrvatska poviest, Zagreb 1943².
Bartha A., Hungarian Society in the Tenth Century and the Social Divis of Labour, AH IX, 1963.
Bartoli M. G., Das Dalmatische. Altromanische Sprachreste von Veglia Ragusa und ihre Stellung in der apennino-balkanischen Romania, Ka Akad. d. Wiss., Schriften d. Balkancommision, Lingv. Abteilung nro 4, Wien 1906.
Benevenia L., II Comune di Zara nel medio evo, Annuario Dalmatico Zara 1886.
Benussi B., L'Istria nei suoi due millenni di storia, Trieste 1924.
Benussi B., Nel medio evo. Pagine di storia istriana, Parenzo 1897.
Benussi B., Parenzo nell' evo medio e moderno, Parenzo 1910.
Benussi B., Pola nelle sue istituzioni municipali. Parte I, Venezia 1923, Pa II, Parenzo 1923.
Benussi B., Storia documentata di Rovigno. Saggi di dialetto rovignese A(ntonio) Ive, Trieste 1888.
Besta E., Nuove vedute sul diritto pubblico italiano del Medio evo. Riv. it per le scienze giuridiche LI, 1903.
Besta E., Il diritto e le leggi civili di Venezia fino al dogado di Enri Dandolo, Venezia 1900.
Beuc I., Osnovi statutarnog prava u Istri, Zbornik Prav. fak. u Zagre XII, 1962.
Beuc I., Osorska komuna u pravnopovjesnom svijetlu, Vjesnik Drž. Arhi u Rijeci I, 1953.
Bezić N., Crkva sv. Petra na Priku u Omišu, Prilozi 12, 1960.
Bezić N., Novi nalaz u crkvi sv. Petra na Priku u Omišu, Prilozi 13, 19
Bianchi C. F., Zara cristiana Vol. 1, II, Zara 1877, 1879.
Bloch M., Feudalno društvo (prev. M. Brandt), Zagreb 1958.
Bösendorfer J., Istočna granica Tomislavove, Krešimirove, i Zvonimirove H vatske u savsko-dravskom interamniju, Rad 286, 1955.
Bognetti G. P., I beni comunali e l'organizzazione del villaggio nell'Italia s periore fino al Mille, Riv, storica italiana, An. LXXVII, Fasc. III, 19 Napoli.
Bognetti G. P., Sulle origini del comuni rurali del medio evo, Pavia 1927.
Boüard A., Manuel de diplomatique, Paris 1929.
Boye F., Über die Poenformel in den Urkunden des früheren Mittelalt Archiv f. Urkundenforschung 6, 1918.
Božić I., »Vrv'ъ« u Poljičkom statutu, Zbornik Fil. fak. u Beogradu, k IV/I, 1957.
Božić I. — *Ćirković* S. — *Ekmečić* M. i *Dedijer* V., Istorija Jugoslavije, Be grad 1972.

Brandt M., Neki elementi komunalnog razvitka srednjovjekovnog Zadra do polovine XI st., Zadarska revija 2—3, 1967.
Brašnić M., Municipija u hrvatskoj državi za narodne dinastije, Rad 32, 1875.
Brašnić M., Župe u Hrvatskoj državi za narodne dinastije, Rad 25, 1873.
Bratanić B., Uz problem doseljenja Južnih Slavena, Zbornik radova Fil. fak. I, 1951.
Bratianu G. J., Privilèges et franchises municipales dans l'empire byzantin, Paris 1936.
Bratulić V., O vremenskom kontinuitetu naseljenosti Slavena u Srednjoj Istri. Neki prilozi i tumačenja. Jadranski zbornik I, 1956.
Bresslau H., Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien, B. I i II, Leipzig 1889.
Bromlej J. V., Stanovlenie feodalizma v Horvatii, ANSSSR, Inst. slavjanovedenija, Moskva 1964.
Bromlej J. V., Horvatskie zemli u Istorija Jugoslavii T. I., ANSSSR, Moskva 1963.
Brozović D., Dajalekatska slika hrvatskosrpskoga jezičnog prostora, Radovi FF u Zadru, Sv. 8, Razdio lingv. filol. 5, 1968/1969 i 1969/1970, Zagreb 1970.
Brunelli V., Storia della città di Zara dei tempi piu remoti sino al MDCCCXV compilata sulle fonti. Ist. veneto di arti grafiche. Venezia, s. d.
Brunner H., Zur Rechtsgeschichte der römischen und germanischen Urkunde, Berlin 1880.
Brunner O., Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschland im Mittelalter, Brünn — München — Wien 1943³.
Brusić V., Benediktinska opatija na Košljunu, Bog. smotra XX, 1932.
Budimir M., Antai, Antes, Anti, Anticus, ZRVI 8/2, 1964.
Budimir M., Dva društvena termina dubrovačka, Anali IV—V, 1956.
Budimir M., Hrvat. Šišićev zbornik, Zagreb 1929.
Budimir M., Porfirogenit i naša narodna tradicija, Gl. SAN I, 1—2, 1949.
Budimir M., Problem bukve i protoslovenske domovine, Rad 282, 1951.
Bulić F., Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije I, Zagreb 1888.
Bulić F., Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka i o nadgrobnom natpisu kraljice Jelene, VAD n. s. V, 1901.
Bulić F., Krunidbena bazilika kralja Zvonimira usred Gradine u Solinu, Djela JAZU 29 (Tomislavov zbornik), 1925.
Bulić F., S. Gregorio Magno papa nelle sue relazioni colla Dalmazia, BASD XXVII, 1904.
Bulić F., Storia e leggenda di s. Domnione o Doimo, vescovo e martire di Salona e delle sue reliquie. Saggio storico-critico. BASD XXIV, 1901, Suppl. al n. 1—2.
Bulić F., Sull'anno della distruzione di Salona, BASD XXIX, 1906.
Bulić F. — *Bervaldi* J., Kronotaksa solinskih biskupa. Uz dodatak: Kronotaksa spljetskih nadbiskupa (od razorenja Solina do polovice XI. v.), preštampano iz Bog. smotre god. 1912, sv. I—IV, god. 1913, sv. I—II.
Bulić F. — *Karaman* Lj., Crkvica sv. Petra u Priku kod Omiša, VAHD XLVI, 1923.
Bulić F. — *Karaman* Lj., Palača cara Dioklecijana u Splitu, Zagreb 1927.
Bulić F. — *Skok* P., Natpis Petra Crnoga, Glasnik zem. muzeja Bosne i Hercegovine XXX, 1918, Sarajevo.
Buturac J., Karta zagrebačke nadbiskupije, Zagreb 1938.
Buturac J., Popis župa zagrebačke biskupije od 1334. god., ZZN I, 1944.
Buturac J., Poviestni pregled redovništva u Hrvatskoj. Pos. otisak iz CS, Jub. broj 1943.
Calasso F., Introduzione al diritto comune, Milano 1951.
Calasso F., Pensieri sul problema della »continuità« con particolare riguardo alla storiografia guiridica italiana, Comitato Inter. di Scienze Storiche, X. Congresso Inter. di Scienze Stor., Roma 1955, Relazioni Vol. VI Firenze 1955.
Du Cange Carolus Du Fresne, Glossarium mediae et infimae latinitatis, Niort 1883—1887.

Caspar E., Geschichte des Papsttums, Tübingen 1930.
Caspar E., Roger II und die Gründung der normannisch-sicilischen Monarchie, Innsbruck, 1904.
Cessi R., Le origini del ducato veneziano, Napoli 1951.
Cessi R., Politica, economia, religione u Storia di Venezia II. Dalle origini del ducato alla IV Crociata. Centro inter. delle arti e del costume, Venezia 1958.
Cessi R., La Repubblica di Venezia e il problema adriatico, Napoli 1953.
Cessi R., Venezia ducale. Vol. I. Le origini, Venezia 1940².
Cestarić V., Ime župana na nadvratniku crkve sv. Križa u Ninu, »Povijest grada Nina«, Inst. JAZU u Zadru, Zadar 1969.
Chalandon F., La diplomatique des Normands de Sicile et de l' Italie méridionale. Mélanges d'archéologie et d'histoire publiés par l'École française de Rome, T. XX.
Chalandon F., Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile. T. I, Paris 1907.
Conago J., Sredovječne kule i gradine oko Novigrada i Karina, SP II, 1928.
Cronia A., La conoscenza del mondo slavo in Italia, Padova 1958.
Cronia A., L'enigma del glagolismo in Dalmazia dalle origini all'epoca presente, Riv. Dal., Anno VII—VII—VIII, Zara 1922 (1925).
Cronia A., Revisione dei nomi slavi nell'antico Codex Aquileiensis, Studi Aquileiesi 1953.
Cubich G., Notizie naturali e storiche sull'isola di Veglia, Trieste 1874.
Cvjetković B., Povijest dubrovačke republike, Knj. I, Dubrovnik 1917.
Cvjetković B., Sveti Vlaho i Dubrovnik, Dubrovnik 1916.
Ćirković S., Istorija srednjovekovne bosanske države. Srpska književna zadruga, Beograd 1964.
Ćirković S., Ostaci starije društvene strukture u bosanskom feudalnom društvu, IG 3—4, 1958.
Čolak N., Otpor ribara zadarskog otočja u XVI. st. protiv obaveza samostanu sv. Krševana, Anali IV—V, 1956.
Čolak N., Poljoprivreda zadarske komune u ranom srednjem vijeku, Radovi 9, 1962.
Čolak N., Zemljišni posjedi zadarske komune u 12. st. Radovi 10, 1963.
Ćorović V., Historija Bosne I, SKA, Pos. izd. knj. CXXIX, društv. i ist. spisi knj. 53, Beograd 1940.
Črnja Z., Kulturna historija Hrvatske. Ideje — Ličnosti — Djela, Zagreb 1964.
Čulić Dj., Državnopravni karakter Hrvatske za domaće dinastije, Zbornik Pravn. fak. u Zagrebu VII/1, 1957.
Dabinović A., Državnopravni odnos Hrvata prema istočnom carstvu, Rad 270, 1941.
Dabinović A., Hrvatsko državno pravo u davnini. Prilozi za proučavanje postanka ugovora 1102 (pacta conventa) i trogirske diplome, Zagreb 1937.
Dabinović A., Hrvatska državna i pravna povijest, MH, Zagreb 1940.
Dabinović A., Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije Rad 239, 1930.
Dabinović A., Od koga je godine 1000. Venecija imala mandat za osvajanje dalmatinskih gradova? Alma mater croatica Zagreb, 1941.
Dabinović A., Der Patriziertitel der kroatischen Könige, VAD n. s. XVIII —XXI (Hoffillerov zbornik), 1937—1940.
Dabinović A., Pod čijim je okriljem Venecija osvojila dalmatinske gradove? Jadranska straža XV, Split 1937.
Deér J., Die Anfänge der ungarisch-kroatischen Staatsgemeinschaft. AECO 2, 1936.
Deér J., Die dalmatinische Munizipalverfassung unter der ungarischen Herrschaft bis zur Mitte des XII. Jh. UJ XI, 1931.
Diehl Ch., Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568—751), Paris 1888.
Dinić M., Dubrovački tributi (Mogoriš, Svetodmitarski i Konavoski dohodak, Proviziun braće Vlatkovića), Glas SKA CLXVIII, Drugi razred 86, 1935.
Domančić D., Kulturni spomenici otoka Brača. Srednji vijek. Bračk zbornik 4, 1960.

Domanovszky A., Die Geschichte Ungarns. Bibliothek der Weltgeschichte, München — Leipzig 1923.
Dopsch A., Naturalwirtschaft und Geldwirschaft in der Weltgeschichte, Wien 1930.
Dopsch A., Vom Altertum zum Mittelalter: das Kontinuitätsproblem. Archiv für Kulturgeschichte XVI, 1926.
Dopsch A., Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung von Cäsar bis auf Karl den Grossen, Wien 1923—24².
Doren A., Italienische Wirtschaftsgeschichte, Jena 1934.
Draganović K., Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji, Sarajevo 1939.
Duboković-Nadalini N., Ager pharensis VAHD LXIII—LXIV, 1961—1962 (1969).
Dvornik F., The Slavs. Their early history and civilisation, Boston 1956.
Dyggve E., Forschungen in Salona, III Band, Wien 1939.
Dyggve E., History of Salonitan Christianity, Oslo 1951.
Dyggve E., O crkvi svetog Petra u Priku, VAHD LI, 1940.
Dyggve E., Oltarna pregrada u krunidbenoj crkvi kralja Zvonimira, VAHD LVI—LIX, 1954—1957 (Mélanges Abramić).
Eckhardt F., Staatsrecht und Privatrecht in Ungarn im Mittelalter, UJ 9, 1929.
Echkardt Th., Napomene o grafičkoj strukturi glagoljice, Radovi Staroslav. instituta, knj. 2, Zagreb 1955.
Eisner B. — *Horvat* M., Rimsko pravo, Zagreb 1948.
Elekes L. — *Lederer* E. — *Székely* G., Magyarország története I. Az oskortol 1526- ig. Budapest 1964.
Ennen E., Frühgeschichte der europäischen Stadt, Bonn 1953.
Eubel C., Hierarchia catholica medii aevi. T I—IV, Regensburg 1913—1935.
Faber A., Problem tipologije antičkih naselja na području naše zemlje. Disertacija na Fil. fak. u Zagrebu, 1965.
Fancev F., Liturgijsko-obredne igre u zagrebačkoj stolnoj crkvi, NS 1925, Zagreb.
Fancev F., O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj, Djela JAZU 29 (Zbornik kralja Tomislava), 1925.
Farlati D. — *Coleti* J., Illyricum sacrum I (Venecija 1751). II (1753), III (1765), IV (1769), V (1775), VI (1800), VII (1817), VIII (1819) IX (= Supplemento: Accessiones et correctiones all »Illyricum sacrum« del F. Bulić) u BASD za 1902—1903.
Fehér G., Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens, AA 1957.
Fehér G., Die landnehmenden Ungarn und ihr Verhältnis zu den Slawen des mittleren Donaubeckens, ST. S. III, 1957.
Fehér G., Ungarns Gebietsgrenzen in der Mitte des 10. Jahrhundert, UJ 2, 1922.
Feine H. E., Eigenkirchenrechtliche Erscheinungen in Dalmatien im frühen Mittelalter. Zeitschr. der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanon. Abt. XXXIII, Weimar 1944.
Fejérpataky L., A királyi kancelláia az Arpádok korában, Budapest 1885.
Fejérpataky L., Kálmán király oklevelei. Akadémiai Történelmi Értekezések, vol. XV/5, Budapest 1892.
Ferluga J., Drač i dračka oblast pred kraj i početkom XI veka, ZRVI 8/2, (Mélanges G. Ostrogorsky II).
Ferluga J., Niže vojno-administrativne jedinice tematskog uređenja, ZRVI 2, 1953.
Ferluga J., Vizantija i postanak najranijih južnoslavenskih država, ZRVI XI, Beograd 1968.
Ferluga J., Vizantija i Zadar, Zad. revija 2—3, 1967.
Ferluga J., Vizantiska uprava u Dalmaciji, Pos. izd. SAN 6, 1957.
Fergula J., Vizantijsko carstvo i južnoslavenske države od sredine IX do sredine X veka, ZRVI XIII, Beograd 1971.
Ferluga J., Vreme postanka teme Dalmacije, Zbornik Fil. fak. u Beogradu, knj. III, 1955.
Filipović M. S., Nazivanje strana sveta i naroda po bojama, Zbornik za društv. nauke Mat. srpske 29, Novi Sad 1961.
Fiskvić C., Dvije preromaničke crkve u Trogiru, Prilozi 14, 1962.
Fiskvić C., O umjetničkim spomenicima grada Kotora, Spomenik SAN 103, 1953.

Fiskvić C., Zadarski sredovječni majstori, Mogućnosti IV/2, Split 1957.
Fliche A. — *Martin* V., Histoire de l'Église, Paris 1935.
Foretić V., Otok Korčula u Srednjem vijeku do god. 1420, Djela JAZU 36, 1940.
Franceschi C., L'Istria. Note storiche, Parenzo 1879.
Freidenberg M. M., K istorii obščinji na Balkanah. ANSSSR, Ist. istorii, Viz. vremennik, Tom XXI, Moskva 1962.
Freidenberg M. M., O mnogoznačnosti ponjatija »servus« v Dalmatinskoj Horvatii X—XI vv. Velikolukskij gos. pedagog. inst. Učen. zapiski 20, Velikie Luki 1962.
Freidenberg M. M., »Verv'ъ« v srednevekovnoj Horvatii. Velikoluksij gos. pedagog. inst., Učen. zapiski 15, Velikie Luki 1961.
Fučić B., Baščanska ploča kao arheološki predmet, Slovo 6—8, (Vajsov zbornik), Zagreb 1957.
Fučić, B., Grdoselski ulomak. Prilog kulturnoj geografiji istarskog glagolizma, SP III/7, 1960.
Fučić B., Najstariji hrvatski glagoljski natpisi, Slovo 21, Zagreb 1971.
Fučić B., Plominski natpis, Riječka revija I/3, 1952.
Gabričević B., Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Dioklecijanove palače, VAHD LXII, 1960 (Split 1967).
Gabričević B. — *Marasović* T., Vodič kroz zapadni dio podruma Dioklecijanove palače i izložba antičke skulpture iz Arheološkog muzeja u Splitu, Split 1959.
Ganshof F. L., Quest-ce que la féodalité, Bruxelles 1957³.
Garašanin M., Problem kontinuiteta u arheologiji, VI kongres arheologa Jug. Ljubljana 1963, sv. I, Beograd 1964.
Gay G., L'Italie meridionale e l'impero bizantino dall'avvento di Basilio I alla resa di Bari ai Normani (867—1071). Dalla Bibliot. della scuole franc. di Atera e di Roma, Fasc. 90, Firenze 1917.
Gay G., Le monastère de Tremiti au XIe siècle. Mélanges d'archéol. et d'histoire publ. par l'école franç. de Rome, T. XVII.
Geitler L., Etimologija imena Hrvat, Rad 34, 1876.
Glagoljica — jedanaest stoljeća jedne velike tradicije, Slovo 21, Zagreb 1971.
Glaser L., Der Levantenhandel über Ungarn im 11. und 12. Jh., UJ 13, 1933.
Goetz W., Die Entstehung der italienischen Kommunen im frühen Mittelalter, Sitz. Ber. d. Bayer. Akad. d. Wiss. Jg. 1944, München 1944.
Gortan V., Latinsko ime grada Zagreba, HZ VIII, 1955.
Gortan V., Natpis na mramornom stupu splitskog nadbiskupa Pavla, HZ XVII, 1964.
Grafenauer B., Die ethnische Gliederung und geschichtliche Rolle der westlichen Südslawen im Mittelalter. Bericht für den I. Balkanologischen Kongress in Sofija vom 26. VIII — 1. IX 1966. Izd. Fil. fakulteta v Ljubljani, Ljubljana 1966.
Grafenauer B., Feudalizam kod jugoslavenskih naroda, EJ 3, 1958.
Grafenauer B., Hrvati u Karantaniji, HZ XI—XII, 1958—9.
Grafenauer B., Nekaj vprašanj iz dobe naseljavanja južnih Slovanov, ZČ IV, 1950.
Grafenauer B., Ob 1100-letnici slovanske rokopisne knjige, ZČ XVII, 1963.
Grafenauer B., Pomembnejši novi rezultati v starejši zgodovini jugoslovanskih narodov, ZČ XVIII, 1964.
Grafenauer B., Prilog kritici Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata, HZ V/1—2, 1952.
Grafenauer B., Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Carigrada (620) in njegove gospodarsko-družbene podlage, ZČ IX 1955.
Grafenauer B., Razvoj i struktura države karantanskih Slavena od VII do IX stoljeća, HZ XVI, 1964. i JIČ II/3, 1963.
Grafenauer B., Slovanski naselitveni valovi na Balkanski polotok, ZČ XVIII, 1964.
Grafenauer B., Slovansko-nemška borba za Srednje Podonavlje v 9. stoletju, SAZU Razprave V (Hauptmannov zbornik), Ljubljana 1966.

Grafenauer B., Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, SAZU, Razprave za zgod. in družbene vode, Dela 7, Ljubljana 1952.
Grafenauer B., Vprašanje hrvatske krajine v Kvarneru, ZČ XII—XIII, 1958—9.
Grafenauer B., Vprašanje konca Kocljeve vlade v Spodnji Panoniji, ZČ VI—VII, 1952—3.
Grafenauer B., Zgodnje fevdalna družbena struktura jugoslovanskih narodov i njen postanek, ZČ XIV, 1960.
Grafenauer B., Zgodovina slovenskega naroda, I zv. Od naselitve do uveljavljanja frankovskega fevdalnega reda, Ljubljana 1964².
Grégoire H., L'origine et le nom des Croates et Serbes, Byzantion 17, 1944—5.
Grekov B. D., Polica — opyt izučenija obščestvennyh otnošenij v Police XV——XVIII. vv. Izbranie trudi I, Moskva 1957².
Grekov B. D., Vinodol. Vinod. statut ob obščestvennom i političeskom stroe Vinodola. Izbranie trudi I, Moskva 1957².
Grgec P., Svjedočanstvo Zvonimirove nadgrobnice. Kalendar »Napredak«, Sarajevo 1941.
Grmek M. D., Pregled povjesnog razvoja medicine u Hrvatskoj od pretpovjesnih vremena do XII stoljeća. Spomen-knjiga zbora liječnika Hrvatske, Zagreb 1954.
Gross K., Udžbenik crkvenog prava katoličke crkve prema novom crkvenom pravu, Zagreb 1930.
Grothusen K. — D., Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe I, Giessener Abhandl. zur Agrar. — u. Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens B. 37, Wiesbaden 1967.
Gruber D., Iz vremena kralja Tomislava, Djela JAZU 29 (Zbornik kralja Tomislava), 1925.
Gruber D., Nekoja pitanja iz starije hrvatske povijesti. O danskom kandidatu na hrvatski prijestol, VZA XX, 1918.
Gruber D., O dukljanskoj i dubrovačkoj nadbiskupiji do polovice XIII stoljeća, VZA IV, 1912.
Gunjača S., Četvrta starohrv. crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje, SP III/2, 1952.
Gunjača S., Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir s dodatkom o grobu kralja Zvonimira na Kapitulu kod Knina, Rad 288, 1952.
Gunjača S., Oko položaja kninske katedrale (Osvrt na prikaze dr Ljube Karamana o mojoj radnji), SP III/6, 1958.
Gunjača S., Oko revizije iskopina u Biskupiji, SP III/5, 1956.
Gunjača S., Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina, SP III/5, 1956.
Gunjača S., Postojanje jednog centra za izrađivanje starohrvatskog nakita, VHAD LVI—LIX, 1954—57.
Gunjača S., Radovi na crkvi i groblju sv. Spasa na Cetini, Ljetopis JAZU 55, 1949.
Gunjača S., Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada, SP III/8—9, 1963.
Gunjača S., Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina, SP III/3, 1954.
Gunjača S., Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja, SP III/4, 1955.
Gunjača S., Tiniensia archaeologica — Historica — Topographica I, SP III/6, 1958. II u SP III/7, 1960.
Gunjača S., Topografska pitanja na teritoriju stare cetinske županije s ekskursima o ubikaciji Setovije i Tiluriuma. Dis. Split 1937.
Gušić B., Čovjek i priroda u krasu kroz stoljeća, Simpozij o zaštiti prirode u našem kršu, Zagreb 1971.
Gušić B., Lika u prošlosti i sadašnjosti, Hist. arhiv u Karlovcu, Zbornik 5, Karlovac 1973.
Gušić B., Naše primorje (Historijsko-geografska studija), Pomorski zbornik I, 1962.
Gušić B., Prilog etnogenezi nekih starohrvatskih rodova, »Povijest grada Nina«, Inst. JAZU u Zadru, Zadar 1969.

Györffy Gy., Dem Gedächtnis Stephans, den ersten Königs von Ungarn, AH, T. XVII, 1971.
Györffy Gy., Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Ausgang des XIV. Jahrhunderts. Études historiques I. Publ. per la Commission Nat. des Hist. Hongrois, Budapest 1960.
Györffy Gy., Der Aufstand von Koppány, Studia Turcica, Budapest 1971.
Györffy Gy., Formation d'États au IXe siècle suivant les »Gesta Hungarorum« du Notaire Anonyme, Nouvelles Études Histor. (XIIe Congrès Inter. des Sciences Hist., Budapest 1965.)
Györffy Gy., Das Güterverzeichnis des griechischen Kloster zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica), St. S. V, 1959.
Györffy Gy., A magyar nemzetségtöl a vármegyeig, a törzstöl az országig, Szazadok 1958.
Györffy Gy., O kritici dalmatinskih gradskih privilegija 12. stoljeća, Zbornik Hist. inst. JAZU, vol. 6, Zagreb 1969.
Györffy Gy., Tanulmányok a magyar állam eredetéröl, Budapest 1959.
Hahn G., Die abendländische Kirche im Mittelalter. Ihr äusserer Aufbau, Frieburg 1942.
Hadrovics L., Die slavischen Elemente im Ungarischen, Zeit. f. slavische Phil. 29, 1961.
Hamm J., Datiranje glagoljskih rukopisa, Radovi Staroslav. instituta I, Zagreb 1952.
Hamm J., Der Glagolismus im mittleren Balkanraum. Die Welt der Slaven, Viertel-jahrschrift f. Slavistik, Jahrg. I, H. 3, 1956.
Hamm J., Glagolizam i njegovo značenje za Južne Slavene, Slavia XXV/2, 1956.
Hamm J., Glose u Radonovoj bibliji, Slovo I, Zagreb 1952.
Hamm J., Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika, Slovo 13, Zagreb 1963.
Hartmann L. M., Geschichte Italiens im Mittelalter. Vol I—IV Gotha 1897—1915.
Hartmann L. M., Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540—750), Leipzig 1889.
Hauptmann Lj., Die bestimmenden Kräfte der kroatischen Geschichte im Zeitalter der nationalen Herrscher. MIÖG 40, 1924.
Hauptmann Lj., Dolazak Hrvata (prijevod rasprave Prihod Hrvatov, Bulićev zbornik), Djela JAZU 29 (Zbornik kralja Tomislava), 1925.
Hauptmann Lj., Entstehung und Entwicklung Krains. Erläuterungen zum Hist. Atlas der österr. Alpenländer, Abt. I/, B. IV/2, 1929.
Hauptmann Lj., Die Frühzeit der West-und Südslawen. Historia Mundi. Ein Handbuch der Weltgeschichte in zehn Bänden, B. V, Frühes Mittelalter, Bern 1956.
Hauptmann Lj., Hrvatsko praplemstvo, SAZU Rasprave I, 1950.
Hauptmann Lj., Karantanska Hrvatska, Djela JAZU 29 (Zbornik kralja Tomislava), 1925.
Hauptmann Lj., Koje su sile hrvatske povijesti odlučivale u vrijeme narodne dinastije, Djela JAZU 29 (Zbornik kralja Tomislava), 1925.
Hauptmann Lj., Konstantin Porfirogenit o porijeklu stanovništva dubrovačkog zaleđa, Rešetarov zbornik 1931.
Hauptmann Lj., Kroaten, Goten und Sarmaten, Germanoslavica J. III, H. 1—2, 3—4, Brünn 1935.
Hauptmann Lj., Die Kroaten im Wandel der Jahrhunderte, Berlin 1944.
Hauptmann Lj., O postanku hrvatske granice prema Kranjskoj, Šišićev zbornik, Zagreb 1929.
Hauptmann Lj., Podrijetlo hrvatskoga plemstva, Rad HAZU 273, 1942.
Hauptmann Lj., Postanek in razvoj frankovskih mark ob srednji Donavi, Časopis za slov. jezik, knjiž., in zgod. 2, 1920.
Hauptmann Lj., Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avares pendant la séconde moitié du VIe siécle, Byzantion IV, 1927—8, Liège 1929.
Hauptmann Lj., Seoba Hrvata i Srba, JIČ 3, 1937.
Hauptmann Lj., Uloga Velikomoravske države u slavenskonjemačkoj borbi za Podunavlje, Rad 243, 1932.
Heckenast G., Forschungen zur Geschichte des ungarischen Mittelalters in den Jahren 1945—1964. MIÖG LXXIII, H. 3—4, Graz — Köln 1963.

Hefele Ch. J. — *Leclercq* H., Histoire des conciles I—XI, Paris 1907—1957.
Heinemann L., Geschichte der Normanen in Unteritalien und Sicilien, T. I, Leipzig 1894.
Hellmann M., Grundfragen slavischer Verfassungsgeschichte des frühen Mittelalters, Jahrbücher für Gesch. Osteuropas N. F. B. 2., H. 4, 1954.
Herkov Z., Ime grada Zagreba u prošlosti, Izd. Arhiva grada Zagreba, knj. II, Zagreb 1957.
Herkov Z., Statut grada Rijeke iz godine 1530, Zagreb 1948.
Herre P., Weltgeschichte am Mittelmeer, Berlin 1930.
Hilpisch S., Geschichte des benediktinischen Mönchtums, Frieburg im Breisgau, 1929.
Historija naroda Jugoslavije I, Zagreb 1953.
Historiographie yougoslave 1955—1956. Fédération des sociétés historiques de Yougoslavie (red. *Grafenauer* B., *Šidak* J., *Tadić* J.), Beograd 1965.
Hóman B., Geschichte des ungarischen Mittelalters, B. I. Von den ältesten Zeiten bis zum Ende des XII. Jh. (prev. Roosz H. i Saczek L.). Berlin 1940.
Horvat A., Dar Ljube Karamana našoj i međunarodnoj nauci. Uz njegovu 75-godišnjicu. Vijesti muzealaca i konzervatora br. 4, Zagreb 1961.
Horvat A., O Sisku u starohrvatsko doba, SP III/3, 1954.
Horvat J., Kultura Hrvata kroz 1000 godina. I sv. Zagreb 1939²; II sv. Gospodarski i društvovni razvitak u 18. i 19. stoljeću, Zagreb 1942.
Horvat K., Razvitak papinske kancelarije od najstarijega doba do Inocenta III. (preštamp. iz »Vrhbosne«), Sarajevo 1909.
Horvat M., Oporuka splitskog priora Petra, Rad 283, 1951.
Hraste M., Govori jugozapadne Istre, Predavanja JAZU 33, 1964.
Inchiostri U., Contributo alla storia del diritto romano in Dalmazia nel X e XI secolo, AT 31, 1906.
Ivančan Lj., Vratislav i pleme Aka, VZA VI, 1904.
Ivančan Lj., Potomci plemena Ake, VZA VII, 1905.
Ivančan Lj., Zagrebački Kaptol 1093—1932, CS 2, 1932.
Ivančević R. — *Kelemen* B., Fragmenti srednjovjekovne skulpture iz Poreča, Peristil I, Zagreb 1954.
Istorija Jugoslavii v dvuh tomah. Tom I. ANSSSR, Moskva 1963.
Iveković Č., Crkva i samostan sv. Krševana u Zadru, Zagreb 1931.
Iveković Č., Najstariji samostani na dalmatinskim otocima, Rad 242, 1931.
Ivić P., Die serbokroatischen Dialekte, ihre Struktur und Entwicklung. Band I: allgemeines und die štokavische Dialektgruppe, Mouton 1958.
Ivić P., Dijalektologija srpskohrvatskog jezika, MS, Novi Sad 1956.
Ivić P., O klasifikaciji srpskohrvatskog dijalekta, Književ. i jezik X, br. 1, Beograd 1963.
Ivšić S., Grafija imena kneza Višeslava na njegovoj krstionici, NVj L, sv. 6. 1941/42.
Jadrijević A., Latinski stihovi u natpisima starohrvatskog doba, VAHD LX, 1958.
Jadrijević A., Smrt hrvatskih kraljeva Miroslava i Zvonimira. »Crkva u svijetu«, god. II, sv. 1—2, Split 1967.
Jagić V., Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen, Archiv f. slav. Phil. XVII, 1895.
Jakić-Cestarić V., Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena, Radovi 19, 1972.
Jaksch A. — *Wutte* W. — *Hauptmann* Lj. — *Mell* A. — *Pirchegger* H., Erläuterungen zum hist. Atlas der österr. Alpenländer. Akad. d. Wiss. in Wien, terungen zum hist. Atlas der österr. Alpenländer. Akad. d. Wiss. in Wien, I Abt. Die Landgerichtskarte 4. Teil, Kärnten, Krain, Görz und Istrien, Wien 1929.
Janković D., Istorija države i prava naroda Jugoslavije I. Ranofeudalne države jugoslovenskih naroda (do XII veka), Beograd 1960⁵.
Jansen M. — *Schmitz-Kallenberg* L., Historiographie und Quellen der deutschen Geschichte bis 1500. Meisters Grundriss der Geschichtswiss., Leipzig — Berlin 1914².
Japundžić M., Istočno-bizantinski obred u hrvatskim krajevima, Radovi Hrv. povj. inst. u Rimu I—II, (Mandićev Zbornik), Rim 1965.

Jefremov E. A., Formirovanie feodalnoj sobstvennosti na zemlju v Dalmatinskoj Horvatii. Formirovanie krupnogo feodalnogo zemlevladenia. Uč. zapiski inst. slavjanoved, Tom XX, Moskva 1960.
Jelenović I., Toponomastika sjeverozapadnog dijela otoka Krka, Filologija 2, 1959.
Jelić L., Duvanjski sabor, VAD n. s. X, 1908—1909.
Jelić L., Hrvatski spomenici ninskoga područja iz doba hrvatskih narodnih vladara. Knj. I. Dvorska kapela sv. Križa u Ninu, Djela JAZU 19, 1911.
Jelić L., Moći Šimuna Bogoprimaoca u Zadru. Hagiografijska povjestna studija, Rad 145, 1901.
Jelić L., Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, VAD n. s. III, 1898.
Jireček C., Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters, Wien 1899.
Jireček C., Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters, B. I, II. Denkschriften d. kais. Ak. d. Wiss. in Wien, Bd. 48—49, Wien 1901—1904.
Jireček K., Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u Srednjem veku, Zbornik Konstantina Jirečeka I, Beograd 1959.
Jireček C. — *Radonić* J., Istorija Srba I, Beograd 1952².
Jokanović V., Prilog izučavanju bosanskog feudalizma. Nauč. društvo BH. Radovi II, Odjel ist. fil. nauka, knj. I, Sarajevo 1954.
Kadlec K., Prvobitno slovensko pravo pre X. veka (preveo i dopunio F. Taranovski), Beograd 1924.
Kaer P., Dvije opatije: Sv. Petra Gumajskoga i sv. Stjepana de Pinis, Prilog BASD XIII, 1890.
Karaman Lj., Basrelijef u splitskoj krstionici, VAHD XLVII—XLVIII, Prilog 1.
Karaman Lj. Dalmatinske katedrale, Radovi 10, 1963.
Karaman Lj., Eseji i članci, MH, 1939.
Karaman Lj., Iskopine društva »Bihaća« u Mravincima i starohrvatska grobља. Rad 268, 1940.
Karaman Lj., Iskopine u Gradini u Solinu, Iz kolijevke, MH, 1930.
Karaman Lj., Iz kolijevke hrvatske prošlosti, MH, 1930.
Karaman Lj., Još jedan prilog diskusiji o kralju Slavcu, HZ XI—XII, 1958—59.
Karaman Lj., Još o kralju Slavcu, ZČ VI—VII, 1952—53.
Karaman Lj., Natpis djakona Dobra iz vremena narodne dinastije, Split 1931.
Karaman Lj., O nekim pitanjima hrvatske povijesti do XIII st., HZ XV, 1962.
Karaman Lj., O počecima srednjevjekovnog Splita do godine 800, VAD XVIII—XXI (Hoffillerov zbornik), 1937—1940.
Karaman Lj., O porijeklu starohrvatskih ostruga, SP III/4, 1955.
Karaman Lj., O reviziji iskopina u Biskupiji kod Knina, SP III/4, 1955.
Karaman Lj., O srednjovjekovnoj umjetnosti Istre, HZ II, 1949.
Karaman Lj., O spomenicima VII i VIII stoljeća u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata, VAHD n. s. XXII—XXIII, 1941—42.
Karaman Lj., Osvrti na neka pitanja iz arheologije i povijesti umjetnosti, SP III/2, 1952.
Karaman Lj., O vremenu krstionice kneza Višeslava, Peristil III, Zagreb 1960.
Karaman Lj., O značenju basrelijefa u splitskoj krstionici, Djela JAZU 29 (Zbornik kralja Tomislava), 1925.
Karaman Lj., Palača cara Dioklecijana u Splitu, Zagreb 1927.
Karaman Lj., Pregled umjetnosti u Dalmaciji od doseljenja Hrvata do pada Mletaka, Zagreb 1952.
Karaman Lj., Razgovori o nekim problemima domaće historije, arheologije i historije umjetnosti, Anali VIII—IX, 1959. i Peristil 5, Zagreb 1962.
Karaman Lj., Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosredovječna pleterna ornamentika u Dalmaciji, Starinar III, Beograd 1925.
Karaman Lj., Spomenici u Dalmaciji u doba hrvatske narodne dinastije i vlast Bizanta na istočnom Jadranu u to doba, Šišićev zbornik, 1929.
Karaman Lj., Spomenici umjetnosti u Zadru u vrijeme hrvatskih narodnih vladara, Zbornik »Zadar«, MH, 1964.
Karaman Lj., Starohrvatska umjetnost, ČHP I/1—2, 1943.

Karaman Lj., Živa starina. Pedeset slika iz vremena hrvatskih narodnih vladara, Zagreb 1943.
Karlić P., Posljednji Trpimirović Stjepan II, Zagreb 1929.
Kaštelan S., Povjesni ulomci iz bivše slobodne općine — republike Poljica, Split 1940.
Katić L., Borba Grgura ninskoga sa splitskim nadbiskupom Ivanom. Predavanje u društvu »Marulić« povodom podignuća spomenika u Splitu, Split 1929.
Katić L., Fundacionalna i druge isprave sv. Mihovila u Solinu, Anali III, 1954.
Katić L., Gdje se nalazi krunidbena bazilika kralja Zvonimira, Hrv. Kolo XXIII, Zagreb.
Katić L., Granice između Klisa i Splita kroz vjekove, SP III/6, 1958.
Katić L., Još o darovnicama Zvonimira i Stjepana II koludricama sv. Benedikta u Splitu, VAHD XLIX, 1928.
Katić L., Jura sancti Petri de Gomai, SP III/4, 1955.
Katić L., Naseljenje starohrvatske Podmorske župe, SP III/7, 1960.
Katić L., Povijest Hrvata, MH, 1936.
Katić L., Prijepisi dviju najstarijih povelja iz hrvatske povijesti, VAHD LI, 1930—34, Split 1940.
Katić L., Reambulacija dobara splitskoga nadbiskupa 1397. godine, SP III/5, 1956.
Katić L., Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira. Sep. otisak »Bihaća«, hrv. društva za istraživanje domaće povijesti, Zagreb 1932.
Katić L., Solin od VII do XX stoljeća, Prilozi 9, 1955.
Katić L., Starohrvatska župa Smina, VHAD L, 1928—9 (1930).
Katić L., Topografske bilješke solinskoga polja, VAHD LII, 1925—1949, Split 1950.
Katić L., Ubikacija crkava sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu, Šišićev zbornik, Zagreb 1929.
Katić L., Vjerodostojnost Tome Arcidjakona i posljednji dani Solina, VAHD LIII, 1950—51, Split 1952.
Katić L., Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu, Rad 306, 1955.
Kehr P.F., Regesta pontificum romanorum, Berlin 1910.
Kelemina J., Goti na Balkanu, Maribor 1932.
Kelemina J., Kazas. Kosez, Slavist. revija (Ramovšev zbornik), Leto 3, Ljubljana 1950.
Kelemina J., Popa Dukljanina »Libellus Gothorum« (I—VII). Studija o starogermanskih spominih v naši zemlji Etnolog 12, Ljubljana 1939.
Kirac L., Crtice iz istarske povijesti, Zagreb 1946.
Klaić N., Da li je postojala Dalmatinska marka Bečke ilustrirane kronike? ZČ XIX—XX, 1965—66.
Klaić N., Civitas, castrum und villa im frühen Mittelalter in Dalmatien, Actes du IIe Congrès inter. des Études du sud-est européen, T. II, Athènes 1972.
Klaić N., Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara (I dio) HZ XVIII, 1965; II dio, HZ XIX—XX, 1966—67.
Klaić N., Etnički odnosi u Bizantskoj Dalmaciji (od VII do XII st.), JIČ
Klaić N., Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva, JIČ 4, 1965. i Slovo 15—16, Zagreb 1965.
Klaić N., Historijska uloga neretvanske kneževine u stoljetnoj borbi za Jadran, Makarski zbornik I, Makarska 1971.
Klaić N., Hrvatski vladari i Bizantska Dalmacija, Akad. NU Bosne i Hercegovine, Radovi XLIII, Odjelj. društvenih nauka 15, Sarajevo 1972.
Klaić N., Ivan Ravenjanin i osnutak splitske metropolije, VAHD LXV-LXVII, 1963—1965, Split 1971.
Klaić N., Još jednom o tzv. privilegijama trogirskog tipa, IČ XX, 1973.
Klaić N., Marginalia uz problem doseljenja Hrvata, SAZU, Razprave V (Hauptmannov zbornik), Ljubljana 1966.
Klaić N., Neki problemi srednjovjekovne povijesti Zadra, Zbornik »Zadar«, MH, 1964.
Klaić N., Neki problemi najstarije povijesti biskupsko-kaptolskog Zagreba i kraljevskog Gradeca, »Iz starog i novog Zagreba«, Sv. IV, Zagreb 1968.

Klaić N., Nekoliko napomena o baščanskoj ploči, Vjesnik bibliotekara Hrvatske XV, 1—2, 1969.
Klaić N., Nekoliko riječi o kartularu samostana sv. Marije u Zadru, HZ XIX—XX, 1966—1967.
Klaić N., Noviji radovi na društvenoj problematici srednjovjekovne Hrvatske, Godišnjak ist. društva BH X, Sarajevo 1959.
Klaić N., O autentičnosti privilegija trogirskog tipa, Zbornik inst. za hist. nauke u Zadru II, 1956—57, Zadar 1958.
Klaić N., Odabrane stranice iz povijesti srednjovjekovnog Splita, Mogućnosti 2, 1966, Split 1966.
Klaić N., O falsifikatima splitskih benediktinka, VAHD LXIII—LXIV, 1961—62. (Split 1969).
Klaić N., O Kosezima i Hrvatima u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, Dostignuća, čas. za školstvo god. II, sv. 1—2, 1965—66, Gospić 1966.
Klaić N., O legendarnoj smrti kralja Zvonimira, Ist. zapisi, god. XVI, knj. XX sv. 2, Titograd 1963.
Klaić N., O Trpimirovoj darovnici kao diplomatičkom i historijskom dokumentu, VAHD LXII, 1960 (Split 1967).
Klaić N., Paški falsifikati, Radovi Fil. fak. u Zagrebu, Hist. grupa II, 1959.
Klaić N., Pitanje društvenog uređenja kvarnerskih općina u novijoj literaturi, ZČ XII—XIII, 1958—59.
Klaić N., O nekim pitanjima feudalne formacije u srednjovjekovnoj Slavoniji, HZ IV, 1951.
Klaić N., Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske (Nobiles duodecim generationum regni Croatie), HZ IX, 1956.
Klaić N., Postanak plemstva »dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske«, HZ XI—XII, 1958—59.
Klaić N., Problem nastajanja srednjovjekovnih gradova u sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka, Muzej grada Zenice, Radovi III, 1973.
Klaić N., Problem najstarije dalmatinske privatne isprave, ZRVI XIII, Beograd 1971.
Klaić N., Problem Slavca i neretljanske kneževine, ZČ XIV, 1960.
Klaić N., Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom do početka XV st., Zbornik »Zadar«, MH 1964.
Klaić N., Problem Zvonimirove smrti u novijoj literaturi, HZ XV, 1962.
Klaić N., Rapski falsifikati, Zbornik Inst. za hist. nauke u Zadru I, 1955.
Klaić N., Što su kmetovi Vinodolskog zakona? Radovi Fil. fak. u Zagrebu, Odsjek za povijest, sv. 4, 1962.
Klaić N., Tribuni i consules zadarskih isprava X i XI stoljeća, ZRVI XI, Beograd 1968.
Klaić, N., Uz problem geneze feudalizma u Hrvatskoj, JIČ 3—4, 1966.
Klaić N., Tobožnji »privilegium de Durana«, Zbornik FF XII/1, Beograd 1974.
Klaić N., Tzv. »pacta conventa« ili tobožnji ugovor između plemstva dvanaestero plemena i kralja Kolomana 1102. godine. Ist. pregled 2, Zagreb 1960.
Klaić N., U povodu priloga Lj. Karamana: O nekim pitanjima hrvatske povijesti do XIII stoljeća, HZ XVII, 1964.
Klaić N., Zadar, dalmatinska metropola do XII stoljeća, Zad. revija 2—3, Zadar 1967.
Klaić V., Bribirski knezovi od plemena Šubića do god. 1347. MH, 1897.
Klaić V., Ein Brief del Königs Ladislaus von Ungarn an Oderisius Abt von Monte Cassino, VZA III, 1901.
Klaić V., Crvena Hrvatska i Crvena Rusija. Hrv. Kolo VIII, MH, Zagreb 1927.
Klaić V., Dva slovenska učenjaka o starijoj historiji Hrvata. Djela JAZU 29 (Zbornik kralja Tomislava), 1925.
Klaić V., Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna, VAD n. s. XV, 1928.
Klaić V., Hrvati i Hrvatska. Ime Hrvat u povijesti slavenskih naroda, MH, 1930².
Klaić V., Hrvatska plemena od XII do XVI stoljeća, Rad 130, 1897.
Klaić V., Hrvatski bani za narodne dinastije, VZA I, 1899.
Klaić V., Krčki knezovi Frankapani. I. Od najstarijih vremena do gubitka otoka Krka, MH, 1901.
Klaić V., Marturina. Slavonska daća u srednjem vijeku, Rad JAZU 157, 1904.

Klaić V., Nagađanja o hrvatskoj kraljevskoj kruni, NVj XXXIV, 1925.
Klaić V., Narodni sabor i krunisanje kralja na Duvanjskom polju, Zbornik MH o tisućoj godišnjici hrvatskog kraljevstva, Zagreb 1925.
Klaić V., Ocjena odlomka iz kronologije ili ljetopisa Ivana arcidjakona, Izvjestje o kr. velikoj gimn. u Zagrebu 1873/4.
Klaić V., O krunisanju ugarskih Arpadovića za kraljeve Dalmacije i Hrvatske, VAD n. s. VIII, 1905.
Klaić V., Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati. Dio I—III, Zagreb 1880—1883.
Klaić V., Plemići Svetački ili nobiles de Zempche (997—1719), Rad 199, 1913.
Klaić V., Porieklo banske časti u Hrvata, VZA I, 1899.
Klaić V., Poviest Bosne do propasti kraljevstva, Zagreb 1882.
Klaić V., Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća I, Zagreb ²1972.
Klaić V., Prilozi hrvatskoj historiji za narodnih vladara, Djela JAZU 29 (Zbornik kralja Tomislava), 1925.
Klaić V., Regnum Croatiae et Dalmatiae (1059—1359), Sveslav. zbornik o tisućojgodišnjici hrvat. kraljestva, Zagreb 1930.
Klaić V., Slavonija od X do XIII stoljeća, Zagreb 1882.
Klaić V., Slike iz slavenske povijesti, MH, 1930².
Klaić V., Sutla. Hrv. Kolo VI, 1910.
Klaić V., Zagreb (od 1091—1913), Zagreb 1934².
Klaić V., Županija Pset (Pesenta) i pleme Kolunić, VAD n. s. XV, 1928.
Klarić M., Obrovac sredovječnih listina (od X do XIV vijeka), VAD n. s. XVI, 1935.
Klebel E., Zur Geschichte der Patriarchen von Aquileja, Carinthia 143, 1953.
Klebel E., Über die Städte Istriens. Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens, Reichenau-Vorträge 1955—56, Vorträge u. Forschungen B. IV, Lindau-Konstanz 1958.
Klemenc J., Archaeologische Karte von Jugoslavien: Blatt Zagreb — Beograd 1938.
Klen D., Galijoti i ratni brodovi na vesla u našoj prošlosti, Pomorski zbornik I, Zagreb 1962.
Klen D., Ustanova »satnika« i »čete« s naročitim obzirom na te ustanove u Barbanu, Jadranski zbornik III, Rijeka 1958.
Klocke H., Zur Frage des Patronatsrecht der ungarischen Könige, vom 10. bis 14. Jh., UJ 15, 1935.
Kniewald D., Altslawische und kroatische Sprache im Gottesdienst. Sep iz Liturgisches Jahrbuch 13. Jahr, H. 1, 1963.
Kniewald D., De evangeliario Spalatensi. Sep. otisak iz Ephemerides liturgicae, vol. LXXI, Roma 1957.
Kniewald D., Iluminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa, Rad 279, 1944.
Kniewald D., Najstariji zagrebački red i čin mise, CS, 1938.
Kniewald D., Obred i obredne knjige zagrebačke stolne crkve 1094—1788, Zagreb 1940.
Kniewald D., Zagrebački liturgijski kodeksi XI. do XV. stoljeća, CS 19. 1940.
Kniewald D., Zagrebački sakramentarij Sv. Margarete MR 126, VAD XVIII—XXI (Hoffillerov zbornik), 1937—40, Zagreb 1940.
Kniezsa S., A magyar nyelv szláv jövevényszavai. B. I, 1. i 2. Teil, Budapest 1955.
Kniezsa I., Magyarország népei XI. században. Szent István Emlékkönyv, B. II. Budapest 1938. i AECO 1938. IV
Kniezsa S., Slawische Bestandteile der ungarischen staatlichen und juridischen Terminologie, St. S. I/4, 1955.
Kniezsa S., Die Sprache der alten Slawen Transdanubiens. St. S. I/1—3, 1955.
Kniezsa S., Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert, AECO IV, 1938.
Kobler G., Memorie per la storia della Liburnica città di Fiume, Fiume 1896.
Kojić B., Brodogradnja na istočnom Jadranu kroz vijekove, Pomorski zbornik I, Zagreb 1962.
Korošec J., Ostava brončanih matrica za otiskivanje u Biskupiji kod Knina, SP III/6, 1958.

Korošec J., Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka. Univerza v Ljubljani. Arheol. seminar, Ljubljana 1952.
Kos M., Aus der Geschichte der mittelalterlichen Urkunde Istriens. Studien zur älteren Geschichte Osteuropas I, 1956.
Kos M., O starejši slovanski kolonizaciji v Istri, SAZU, Razprave I, Ljubljana 1950.
Kos M., Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja, Ljubljana 1955.
Kostrenčić M., Fides publica (javna vera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV. veka, SKA, Pos. izd. knj. LXXVII, 1930.
Kostrenčić M., Hrvatska pravna povijest, Zagreb 1924.
Kostrenčić M., Nacrt historije hrvatske države i hrvatskoga prava, Zagreb 1956.
Kostrenčić M., O radnji prof. dr. Mihe Barade, Hrvatski vlasteoski feudalizam. Predavanja JAZU 10, 1953.
Kostrenčić M., Postanak dalmatinskih sredovječnih gradova, Šišićev zbornik, 1929, Zagreb.
Kostrenčić M., Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom, Rad 239, 1930.
Kostrenčić M., Statuti istarskih gradova i otoka, Savremenik, Zagreb 1919.
Kostrenčić M., Vinodolski zakon, Rad 227, 1923. i II, 1949.
Košćak V., Položaj Vinodola u hrvatskoj feudalnoj državi, HZ XVI, 1963.
Košuta L., Glagoljaši i glagoljica na Cresu i Lošinju, Riječka revija 1/1952.
Kovačević J., Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku, Beograd 1950.
Kretschmayer H., Geschichte von Venedig. B. II: Die Blüte, Gotha 1920.
Kršnjavi I., Prilozi historiji salonitanskoj Tome arciđakona Spljetskoga, VZA II, 1900.
Krumbacher K., Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453), München 1897².
Kukuljević Sakcinski I., Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj. Rad 81, 1886. i Rad 82, 1886.
Kukuljević I., Prvovjenčani vladaoci Bugara, Hrvata i Srba i njihove krune, Rad 57 (1881), Rad 58 (1881) i Rad 59 (1881).
Kukuljević I., Tomislav, prvi kralj hrvatski, Djela JAZU (Zbornik kralja Tomislava), 1925.
Kulischer J., Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka. I knjiga. Srednji vijek. (prev. M. Brandt), Zagreb 1957.
Kumorovitz B. L., Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter (XI—XII Jahrhundert), St. H. 21, 1960.
Kumorovitz L. B., A Kalmankori »cartula sigillata«, Turul 58—60 (1940—1946).
Kumorovitz L. B. — *Gerics* J. — *Kubinyi* A. *Mezey* L., Historische Hilfswissenschaften des ungarischen Mittelalters in Ungarn 1945—1964. MIÖG LXXIII, H. 3—4, Graz-Köln 1963.
Kurtscheid B., Historia iuris canonici. Historia institutorum ab ecclesiae fundatione usque ad Gratianum. Ad usum scholarum, Romae 1951².
Lanfranchi L. — *Zille* G. — *Cessi* R. — *Brusin* G. — *Brunetti* M. — *Forlatti*, Storia di Venezia, Vol. II. Dalle origini del ducato alla IV crociata, Venezia 1958.
Lanović, Privatno pravo tripartita (za nastavne potrebe pravničkog fakulteta), Zagreb 1929.
Lanović M., Ustavno pravo Hrvatske narodne države, Rad 265 (1938) i Rad 266 (1939).
Lanović M., Zapadno-evropski feudalizam i ugarsko-hrvatski donacionalni sustav, Zagreb 1928.
Lederer E., A feudalizmus kialakulása Magyarországon, Budapest 1959.
Lederer E., La structure de la société hongroise du début du moyen-âge. Etudes historiques I, publ. par la Commission Nat. des Hist. Hongrois, Budapest 1960.
Leicht P. S., Note ai documenti istriani di diritto privato dei secoli IX—XII. Miscellanea di studi in onore di Attilio Hortis, Trieste 1910.

Lemerle P., L'idée de la croisade chez les juristes du moyen-âge. Relazioni III, X. Congr. Inter. di Scienze Storiche, Roma 1955.
Lenel W., Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs an der Adria mit Beiträgen zur Verfassungsgeschichte, Strassburg 1897.
Lenz E., Das Verhältniss Venedigs zu Bysanz nach dem Fale des Exarchats bis zum Ausgang des neunten Jahrhunderts, Berlin 1891.
Lettenbauer W., Zur Entstehung des glagolitischen Alphabets, Slovo 3, Zagreb 1953.
Lipšic E. E., Bysanz und die Slawen, Weimar, 1951.
Lipšic E. E., Vizantijskoe krest'janstvo i slavjanskaja kolonizacija, Viz. zbornik, 1945.
Lombard M., Une carte du bois dans la Méditerranée musulmane (VIIe—XIe siécle). Annales, Economies, Sociétés, Civilisations 14e année, No 2, 1959.
Lowmiański H., La genèse des états slaves et ses bases sociales et économiques. La Pologne au Xe Congrès international des sciences historiques à Rome, Warszawa 1955.
Lucerna K., Tragovi saobraćaja između Karantanije i Dalmacije u doba Karlovića, VAD XVI, 1935.
Lucius I., De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, Amsterdam 1666. 2 izd. u *Schwandtner* J. G., SS rerum hungaricarum, dalmaticarum, croaticarum et sclavonicarum veteres ac genuini III, Vindobonae 1748.
Lucius J., Memorie istoriche di Tragurio ora detto Traù, Venetia 1674.
Lučić J., Historijska topografija dubrovačke Astareje (do 1366), Anali VIII—IX, 1962.
Lučić J., Nin u IX. stoljeću, »Povijest grada Nina«, Inst. JAZU u Zadru, Zadar 1969.
Lučić J., Prošlost dubrovačke astareje (Župe, Šumeta, Rijeke, Zatona, Gruža i okolice grada do 1366), Dubrovnik 1970.
Ludat H., Farbenbezeichnungen in Völkernamen. Ein Beitrag zu asiatisch-osteuropäischen Kulturbeziehungen, Saeculum IV, H. 2, 1952.
Lukas F., Geografijska osnovica hrvatskoga naroda. Zbornik MH o tisućoj godišnjici hrvatskoga kraljevstva, Zagreb 1925.
Luković N., Boka Kotorska, Cetinje 1950.
Luzzatto G., Ekonomska povijest Italije I. Stari i srednji vijek (prev. J. Stipišić), Zagreb 1960.
Luzzatto G., Les activités économiques du patriciat venetien (X^e—XIVe siécles). Ann. d'hist. économ. et soc. 9, 1937.
Lütge F., Studien zur Sozial-und Wirtschaftsgeschichte Gesammelte Abhandlungen. Forschungen zur Social-und Wirtschaftsgeschichte 5, Stuttgart 1963.
Ljubić S., Libellus Policorion, qui Tipicus vocatur. Priložak: Listine spljetskoga nadbiskupa Lovra od god. 1069. i opatice Marije god. 1119, St. 23, 1890.
Ljubić S., Dva popisa listina manastira glasovitoga sv. Krševana u Zadru, St. XIX, 1887.
Ljubić S., O Posavskoj Hrvatskoj i o zlatnih novcih njezina zadnjega kneza Serma (1018), Rad 43, 1878.
Macartney C. A., The Medieval Hungarian Historians. A. Critical and Analytical Guide, Cambridge 1953.
Macurek J., Dejiny Madaru a uherského státu. Praha 1934.
Magyarország története a korai es virazgo feudalizmus korszakaban (a honfoglalastol 1526-ig). Red. *Elekes* L. — *Lederer* E. — *Székely* Gy., Budapest 1961.
Magyarország története I Kötet. Red. *Molnár* E. (A Magyar Tudományos Akadémia történettudományi intézete. Budapest 1964.)
Mahnken I., Die Personennamen des mittelalterlichen Patriziats von Dubrovnik als Quelle zu ethnographischen Untersuchungen, Slavistična revija X, Ljubljana 1957.
Mahnken I., Slavisch und Romanisch im mittelalterlichen Dubrovnik, Zeitschrift für Balkanologie I, 1963.
Maksimović J., Ikonografija i program mozaika u Poreču, ZRVI VIII/2, 1964. (Mélanges G. Ostrogorski II).
Maksimović Lj., O vremenu dolaska Neretljana na dalmatinska ostrva, Zbornik FF VIII, Beograd 1964.

Małecki M., Przeglad slowiańskich gwar Istrji. Polska Akad. Umiejetnośc. Prace Komis. jezykowej Nro 17, Krakowie 1930.
Mandić D., Crvena Hrvatska u svijetlu povjesnih izvora, Chicago 1957.
Mandić D., Gesta regum Chroatorum, zapisnici povelja i anali hrvatskih kraljeva, Hrv. revija 7, Buenos Aires 1957, i Rasprave i prilozi, Rim 1963.
Mandić D., Hrvatski sabor na Duvanjskom polju god. 753, Hrv. revija 7, Buenos Aires 1957. i Rasprave i prilozi, Rim 1963.
Mandić D., Nenapisano poglavlje hrvatske pismenosti, Hrv. revija 11, Buenos Aires 1961. i Rasprave i prilozi, Rim 1963.
Mandić D., Osnutak dubrovačke nadbiskupije, Hrv. revija 9, Buenos Aires 1959. i Rasprave i prilozi, Rim 1963.
Mandić D., Postanak Vlaha. Nova povjesna istraživanja. Hrv. misao 18—19, Buenos Aires 1963. i Rasprave i prilozi, Rim 1963.
Mandić D., Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti, Hrv. povjesni institut, Rim 1963.
Mandić D., Župa Hlivno u Bosni vladarsko dobro hrvatskih kraljeva, Hrv. kalendar 16, Chicago 1959. i Rasprave i prilozi, Rim 1963.
Mandić O., Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, HZ V, 1952.
Mandić O., Klasni karakter buržoaskih teorija o postanku zadruge, Ist. pravni zbornik 3—4, Sarajevo 1950.
Mandić O., Neki pravni običaji na području bivše kastavske gospoštije, Jadranski zbornik I, Rijeka 1956.
Mandić O., O nekim pitanjima društvenog uređenja Hrvatske u srednjem vijeku, HZ V, 1952.
Mandić O., »Pacta conventa« i »dvanaest« hrvatskih bratstava, HZ XI—XII, 1958—59.
Mandić O., Prilozi pitanju seoske općine, bratstva i vrvi, HZ X, 1957.
Mandić O., Slobodni seljaci kastavske gospoštije, Riječka revija II, Rijeka 1953.
Mandić O., Uz problem Qualitera i Pacta conventa, HZ XVII, 1964.
Manojlović G., Jadransko primorje IX. st. u svjetlu istočnorimske (bizantinske) povijesti, Rad 150, 1902.
Manojlović G., O godini »Prijenosa sv. Anastazije u Zadar«, VZA III, 1901.
Mano-Zisi Đ. — *Garašanin* D. i M. — *Ćorović-Ljubinković* M., Etnogeneza južnih Slovena u ranom srednjem veku prema materijalnoj kulturi, Beograd 1950.
Marasović T., Antičke grede u podrumima Dioklecijanove palače u Splitu, VAHD LX, 1958.
Marasović T., Iskapanje ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije u Trogiru, SP III/8—9, 1963.
Maretić T., Prvi spljetski sabor i glagoljica, Djela JAZU 29 (Zbornik kralja Tomislava), 1925.
Markotić V., Ho ton Hrobaton Theos, Porphyrogenitus' God of the Croats (Bog Hrvata, Porfirogenetov Bog Hrvata), Radovi Hrv. povijesnoga instituta u Rimu, sv. I—II (Mandićev zbornik), Rim 1965.
Marković M., Dva natpisa iz Zadra, ZRVI knj. 2, 1953.
Marković M., Epitaf Petra Crnog, SP III/3, 1954.
Marsich A., Quando e come vennero gli Slavi in Istria, AT N. s. XIII, 1887.
Marušić B., Dva spomenika ranosrednjovjekovne arhitekture u Guranu kod Vodnjana, SP III/8—9, 1963.
Marušić B., Istra u ranom srednjem vijeku. Arheološko-povijesni prikaz, Pula 1960. Istrien im Frühmittelalter. Archeologisch-historische Darstellung, Pula 1964.
Marušić B., Kratak doprinos proučavanju kontinuiteta između kasne antike i ranog srednjeg vijeka te poznavanju ravenske arhitekture i ranosrednjovjekovnih grobova u Južnoj Istri, Jadranski zbornik III, 1958.
Marušić B., Langobardski i staroslavenski grobovi na Brešcu i kod Malih Vrata ispod Buzeta u Istri, Arheološki radovi i rasprave JAZU II, 1962.
Marušić B., Ranosrednjovjekovna nalazišta zapadno od Pazina, SP III/8—9, 1963.
Marušić B., Slavensko-avarski napadi u Istru u svijetlu arheološke građe, Peristil II, Zagreb 1957.

Matanić A., De origine tituli »Dalmatiae ac totius Croatiae primas«, Romae-Sublaci 1952.
Mayer A., Staroilirske studije, NVj XLI 1932—1933.
Mayer E., Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre romanischen Grundlagen. Zeit. d. Savigny — Stiftung XXIV, Weimar 1903.
Medini M., Dubrovačke starine, Dubrovnik 1933.
Medini M., Kako je postao ljetopis popa Dukljanina, Rad 273, 1942.
Medini M., O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnosa u Dalmaciji, Zadar 1920.
Mengozzi G., La città italiana nell'alto medio evo. Il periodo langobardo-franco, Firenze 1931².
Merores M., Der grosse Rat von Venedig und die sogenannte Serrata, Vierteljahrschrift f. Soz. - u. Wirtschaftsgesch. 21, 1928.
Merores M., Der venezianische Adel. Vierteljahrschrift f. Soz. - u. Wirtschaftsgesch. 19, 1926.
Mijušković S., Letopis popa Dukljanina, Titograd 1967.
Milić, I., Je li rođačko pravo prvokupa i otkupa nepokretnina dokaz romanstva Istre? Riječka revija IV/5—6, 1955.
Milić I., Oko postanka oporuke, Rad 283, 1951.
Milić I., O porijeklu i temelju prava bližike na prvokup i otkup nekretnina, Rad 300, 1954.
Milić, I., Porijeklo prava bližike na prvokup i otkup nekretnina HZ V, 1952.
Milinović Š., Biać, starodavna hrvatska prestolnica u Kaštelima, Zadar 1886.
Miltner F., Die Grenzmarke zwischen Antike und Mittelalter. Südost-Forschungen 14, 1955.
Mirković M., Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb 1958.
Mitis S., Storia dell'isola di Cherso-Ossero dal 476 al 1409, AM XXXVII, 1925.
Mitteis H., Lehnrecht und Staatsgewalt, Weimar 1933.
Modestin J., Imena petorice braće i dviju sestara na početku hrvatske povijesti, NVj 36, 1928.
Mohorovičić A., Problem tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera, Ljetopis JAZU 62, 1957.
Molnár E. — *Pamlényi* E. — *Székely* Gy., Magyarország története I, Budapest 1964.
Molnár E., Problemi etnogeneza i drevnei istorii vengerskogo naroda, St. H. 13, 1955.
Molnár E., Osnovanie vengerskogo gosudarstva. Budapest 1951.
Moór E., Bemerkungen zur Siedlungskunde und Ortsnamenkunde Westungarns, UJ 9, 1929.
Moór E., Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter, ST. S., 1956.
Moór E., Die Ausbildung des ungarischen Volkes im Lichte der Laut- und Wortgeschichte I. A. Lingv. 6, 1956.
Moór E., Studien zur Früh- und Urgeschichte des ungarischen Volkes. AE 2, 1951.
Moravcsik Gy., Die byzantinische Kultur und das mittelalterliche Ungarn. Sitzungber. der Deutschen Akad. d. Wiss. zu Berlin, Klasse f. Philosophie nro 4, 1955, Berlin 1956.
Moravcsik Gy., Zur Geschichte des Herrschertitels »caesar — carъ«, ZRVI VIII/1, 1963.
Muljačić Ž., Die slavisch-romanische Symbiose in Dalmatie in struktureller Sicht, Zeitschrift für Balkanologie V, 1967.
Nagy J., Diplomatičko-paleografske studije, VZA n. s. I (1925), II (1926), III (1928), VII (1937), VIII (1939), IX/X (1940).
Nagy J., Hrvatska isprava iz doba narodne dinastije, Zbornik MH o tisućoj godišnjici hrv. kraljevstva, Zagreb 1925.
Nagy J., Tradicija isprava iz doba hrvatske narodne dinastije izdanih u korist zadarskog samostana sv. Krševana, Djela JAZU 29 (Zbornik kralja Tomislava), 1925.
Nagy J., Nacrt latinske paleografije, Zagreb 1925.

Nedeljković O., Staroslavenska sinonimika i problem staroslavenskih jezičnih redakcija, Radovi FF u Zadru, Sv. 8. Razdio ligv. filol. 5, 1968/69 i 1969/70, Zadar 1970.
Nežić D., Sv. Kvirin, sisački biskup, ZZN I, 1944.
Nikolajević-Stojković I., Solinski pečat egzarha Pavla (723—726), ZRVI VII, 1961.
Nodilo N., Historija srednjega vijeka za narod hrvatski i srpski. I dio, Zagreb 1898; II dio, Zagreb 1900.
Novak G., Comes, potestas, prior, consul, rector, capitaneus i miles grada Splita, VAHD L, 1928/29.
Novak G., Das griechische Element in Dalmatiens Städten. Römische Forschungen in Niederösterreich III, 1956.
Novak G., Hrvatska i neretljanska prevlast na Jadranu, Jadranska straža 1926.
Novak G., Hvar. Ist. bibl. knj. II, Beograd 1924.
Novak G., Naše more (Razvitak moći i plovidbe na Jadranu), Zagreb 1932.
Novak G., Nekoja pitanja iz istorije srednjevjekovnoga Splita. Historija Salonitana i katalozi. Papa, Hrvati i dalmatinski biskupi 879 g., SP n. s. II, 1928.
Novak G., Otok Vis u srednjem vijeku, SP III/3, 1954.
Novak G., Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, HZ I, 1948.
Novak G., Povijest Splita I. Od prethistorijskih vremena do definitivnog gubitka pune autonomije 1420. god., MH, Split 1957.
Novak G., Prošlost Dalmacije I, Zagreb 1944.
Novak G., Slaveni i Venecija. Sep. ot. iz Programa c. k. Vel. Realke u Spljetu za god. 1912—1913.
Novak G., Uprava i podjela stanovništva u kasnorimskim i ranoromanskim gradovima Dalmacije, Zbornik Fil. fak. u Zagrebu I, 1951.
Novak V., Aliquid de nominibus ducum Croatorum in antiquissimo evangeliario Cividalensi, Zbornik B. Popovića, Beograd 1929.
Novak V., Analiza razvoda zemalja manastira Sv. Benedikta u Splitu (Territorium Monasterii Sancti Benedicti), VAHD XLVIII—XLIX, 1924—5, Split 1926.
Novak V., Dva splitska falsifikata XII. stoljeća. Strena Buliciana, Zagreb—Split 1924.
Novak V., Latinska paleografija, Beograd 1952.
Novak V., Marginalije uz historiju zadarskog manastira sv. Marije u XII. stoljeću, SP III/8—9, 1963.
Novak V., Najstariji dalmatinski rukopis Evangeliarium Spalatense. Paleografijska studija o nepoznatoj školi poluuncijale VIII. st., Split 1923.
Novak V., Neiskorišćavana kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VII-XII stoljeća, Radovi 3, 1957.
Novak V., Notae palaeographicae, chronologicae et historicae I-VII, VAD n. s. XV, 1928.
Novak V., Paleografija i slavensko-latinska simbioza od VII—XV st., IČ VII, 1957.
Novak V., Pitanje pripadnosti splitske nadbiskupije u vrijeme njezine organizacije, VAHD za 1293 god.
Novak V., Pojava i proširenje karolinške minuskule u Dalmaciji, Glas SAN CCLV, Odelj. društv. nauka knj. 11, Beograd 1963.
Novak V., Scriptura beneventana s osobitim obzirom na tip dalmatinske beneventane. Pal. studija, Zagreb 1920.
Novak V., Zadarski kartular samostana svete Marije. Izd. JAZU, Zagreb 1959.
Novak V. — *Budimir* M., De iis qui Snaci nominantur, JIČ 2, 1936.
Novak V. — *Skok* P., Ivra sancti Petri de Gomai. Supetarski kartular, Djela JAZU, 1952.
Novak V. — *Telebaković* — Pecarski B., Većenegin evanđelistar., St. LI, 1962.
Novaković R., Još o nekim pitanjima teritorijalnog prostranstva Srbije i Hrvatske sredinom X stoljeća, HZ XIX—XX, 1966—1967.
Novaković R., O nekim pitanjima granica Srbije, Hrvatske i Bosne u X veku, Zbornik Fil. fak. u Beogradu VII/1, 1963.

Novaković R., Teze za raspravu o knezu Borni, Prilozi za knjiž., jezik i istoriju i folklor, knj. XXXVI, Sv. 3—4, 1971.
Novaković R., Tragom starih povelja i drugih izvora, IČ XX, 1973.
Novaković S., Srpske oblasti X i XII veka (pre vlade Nemanjine), Gl. srp. učenog društva knj. XLVIII, 1880.

Ostojić I., Benediktinci glagoljaši, Slovo 9—10, Zagreb 1960.
Ostojić I., Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. Sv. I. Opći povijesno-kulturni osvrt, Split 1963. Sv. II. Benediktinci u Dalmaciji, Split 1964. Sv. III. Benediktinci u Panonskoj Hrvatskoj. Cisterciti u našim krajevima. Katalozi opata i opatica. Pašmanska regula sv. Benedikta, Split 1965.
Ostojić I., Benediktinke u Trogiru, Vjesnik biskupije splitske i makarske, Split 1964.
Ostojić I., Benediktinska opatija u Povljima na otoku Braču, Split 1934.
Ostojić I., Kamaldoljani u Hrvatskoj, Bog. smotra XXXIII/2, 1963.
Ostojić I., Katalog benediktinskih samostana na Dalmatinskom primorju, Split 1941.
Ostojić I., Koliko je benediktinskih opatija bilo u Solinu za narodne dinastije? Bog. smotra, 1964.
Ostojić I., Nastavak istraživanja starokršćanske bazilike i krstionice u Povljima, Prilozi 13, 1963.
Ostojić I., Postanak samostana sv. Benedikta u Splitu, Anali VIII—IX, 1962.
Ostojić I., Starokršćanska bazilika s krstionicom i rimskim spomenicima u Povljima na Braču, Prilozi 12, 1961.
Ostrogorsky G., Geschichte des byzantinischen Staates, München 1952².
Ostrogorski G., Istorija Vizantije, Beograd 1947.
Ostrogorski G., Lav Ravduh i Lav Hirosfakt, ZRVI III/1955.
Ostrogorski G., Porfirogenitova hronika srpskih vladara i njeni hronološki podaci, Ist. čas. SAN I, 1949.
Ostrogorski G., Privreda i društvo u vizantijskom carstvu, Sabrana dela, Knj. druga, Beograd 1969.
Ostrogorski G., Taktikon Uspenskog i Taktikon Beneševića, ZRVI II/1953.
Ostrogorski G., Uticaj Slovena na društveni preobražaj Vizantije, IG 1, 1948.
Ostrogorski G., Vizantijska seoska opština, Glas SAN CCL, knj. 10, 1961.

Pais D., Les rapports franc.-hongrois sous le règne de Arpad, Revue des études hongroises et finno-ougriennes, Janvier-Juin, 1923.
Pantelić M., Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca, Radovi Staroslav. inst. knj. 5, Zagreb 1964.
Pašalić E., Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960.
Pašalić E., Pogledi na ekonomiku rimske provincije Dalmacije, Godišnjak Ist. dr. BH X, Sarajevo 1959.
Pašalić E., Die Wirtschaftsbeziehungen zwischen dem Hinterland der Adria und dem römischen Limes an der Donau. JAZU, Acta et dissertationes archaeologicae III, V Congr. inter. Limitis romani studiosorum, Zagreb 1963.
Pauler Gy., A magyar nemzet története az Arpad-hazy kiralyok alatt I, Budapest 1899.
Pavić A., Prinosi povjesti Poljica, Glasnik zem. muzeja BH XV, 1903, Sarajevo.
Peričić E., Nin u doba hrvatskih narodnih vladara i njegova statutarna autonomija, »Povijest grada Nina«, Inst. JAZU u Zadru Zadar 1969.
Peričić E., Presjek kroz povijest zadarske nadbiskupije, Vjesnik zadarske nadbiskupije XIV, 1969.
Perojević M., Najstarija hrvatska zadužbina sv. Marte u Bijaćima, Kalendar Napredak, Sarajevo 1933.
Perojević M., Natpis Ljubimira tepdžije i crkva sv. Petra od Klobučca, Strena Buliciana, Zagreb—Split 1924.
Perojević M., Ninski biskup Teodozije (g. 879—892), VAHD za 1922, Prilog.
Perojević M., Ninski biskup u povijesti hrvatskoga naroda, MH, Zagreb 1939.
Perojević M., Postanak Kaštela. Izd. »Bihaća«, 1934.

Pertile A., Storia del diritto italiano dalla caduta dell'impero romano alla codificazione. Vol. II, Parte I, Torino 1897². Vol. II, Parte II, Torino 1898².
Petricioli I., Crkva Stomorica (S. Maria de Pusterla) u Zadru, »Diadora« 4. 1968.
Petricioli I., Crkva sv. Jurja u Ravanjskoj SP, III s., 8—9, 1963.
Petricioli I., Crkva sv. Nikole kraj Povljane na otoku Pagu, SP, III s., 8—9, 1963.
Petricioli I., Fragmenti skulpture od VI. do VIII. stoljeća iz Zadra. »Diadora«, sv. 1, 1959, Zadar 1960.
Petricioli I., Grede s preromaničkim ukrasom iz crkve sv. Donata u Zadru, Peristil 1971—1972.
Petricioli I., Lik Zadra u srednjem vijeku, Radovi 11—12, 1965.
Petricioli I., Neki preromanički spomenici Zadra i okolice u svijetlu najnovijih istraživanja, Zbornik inst. za hist. nauke u Zadru, Zadar 1958.
Petricioli I., Neuere Arbeiten an Denkmälern der vor- und frühromanischen Architektur in Zadar, Archeologia iugoslavica 7, 1966.
Petricioli I., Novi rezultati u istraživanju zadarskih srednjovjekovnih fortifikacija, »Diadora«, sv. 3, Zadar 1965.
Petricioli I., Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka, Radovi 16—17, 1969.
Petricioli I., Plutej s figuralnim kompozicijama iz zadarske crkve sv. Lovre, Zbornik inst. za hist. nauke u Zadru, 1955.
Petricioli I., Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji, Zagreb 1960.
Petricioli I., Povijesni i umjetnički spomenici u Zadru, Zadar 1973.
Petricioli I., Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra, »Diadora«, sv. 2, 1960—1.
Petricioli I., Romanika u Zadru, Zbornik »Zadar«, MH, 1964.
Petricioli I., Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku, SP III/3, 1954.
Petricioli I., Spomenici srednjovjekovne arhitekture na otoku Pagu, SP, III s., 8—9, 1963.
Petricioli I., Umjetnička baština samostana sv. Marije u Zadru, Radovi 13—14, 1968.
Petricioli I., Umjetnost jedanaestog stoljeća u Zadru, Zadarska revija 2—3, 1967.
Petricioli I., Zadar, Turistički vodič, Zadar 1962.
Petricioli I. i *Vučenović* S., Crkve sv. Andrija i sv. Petar Stari u Zadru, »Diadora« 5, 1970.
Petrov P. Hr., K'm v'prosa za obrazuvaneto na p'rvata b'lgarska d'ržava. B 1. Akad. na naukite, Slavj. filologija, Tom V, Sofija 1963.
Petrović I., Literatura o Ćirilu i Metodiju prilikom 1100. jubileja slavenske pismenosti, Slovo 17 (str. 138—188) i 18—19 (str. 293—382), Zagreb 1967—69.
Pigulevskaja E. J. — *Lipšic* E. J. — *Každan* A. P., Gorod i derevnja v Vizantii v IV—XII vv. XIIe Congr. inter. des études byz., Rapports I, Belgrade-Ochride 1961.
Pirenne H., Les villes et les institutions urbaines, Bruxelles-Paris 1939.
Pirenne H., Povijest Evrope od seobe naroda do XVI. stoljeća (prev. M. Brandt), Zagreb 1956.
Pirenne H., Privredna povijest evropskog Zapada u srednjem vijeku (prev. Đ. Hauptmann), Sarajevo 1958.
Pirenne H., Srednjeveška mesta. Gospodarska in socialna zgodovina srednjeveške Evrope (prev. B. Fatur), Ljubljana 1956.
Pivčević I., Glagolsko bogoslužje i splitski sabori, Prilog VAHD L, 1928—29.
Pivčević I., O postanku Poljica, Program spljetske gimn. za škol. god. 1906—7.
Pivčević I., Poljica. Povjesni osvrt o stotoj obljetnici njihova pada, Dubrovnik 1907.
Polonijo M., Prvi uzmak glagoljice u krčkoj biskupiji, Radovi Starosl. inst. 2, Zagreb 1955.
Poparić B., O pomorskoj sili Hrvata za dobe narodnih vladara, Zagreb 1899.
Popović I., Geschichte der serbokroatischen Sprache, Wiesbaden 1960.
Popović I., Istarski štokavski dijalekat, Riječka revija V/3, 1956.
Popović I., Istorija srpskohrvatskog jezika, Novi Sad 1955.

Popović I., Lingvistika o vremenu naseljenja Hrvata u Južnu Istru, Riječka revija V/4, 1956.
Posedel J., Pitanje dalmatinskog temata u prvoj polovici IX. stoljeća, HZ III, 1950.
Posedel J., Predromanički spomenici otoka Šipana, SP III/2, 1950.
Praga G., La Chiesa di Roma e i Croati. Italia e Croazia, Roma 1942².
Praga G., Lo »Scriptorium« dell' abbazia benedettina di San Grisogono in Zara, Archivio storico per la Dalmazia, vol. VII, VIII, IX, 1929—30.
Praga G., Storia di Dalmazia, Padova 1954².
Prelog M., Između antike i romanike. Prilozi analizi historijskog položaja »predromaničke« arhitekture u Dalmaciji, Peristil I, Zagreb 1954.
Prelog M., Poreč. Grad i spomenici, Beograd 1957.
Prelog M., Pregled razvoja umjetnosti u Hrvatskoj. Sep. iz EJ IV, Zagreb 1959.
Preradović D., Tko je bio zasužnjitelj hrvatskoga kralja Slavića? SP II, 1896.
Prijatelj K., Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba, SP III/3, 1954.
Prvanović S., Ko je bio hrvatski knez Borna? Rad 311, 1957.
Putanec V., Refleksi starodalmatoromanskog pridjeva *sanctus* u onomastici obalne Hrvatske, Slovo 13, 1963, Zagreb.
Rački F., Biela Hrvatska i biela Srbija, Rad 52, 1880.
Rački F., Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI. vieku, Rad 24 (1873), 25(1873), 27(1874), 28(1874), 30(1875), 31(1875).
Rački F., Dopunjci i izpravci za stariju povjest hrvatsku, Rad 19, 1872.
Rački F., Hrvatska dvorska kancelarija i njezine izprave za vladavine narodne dinastije, Rad 35, 1876.
Rački F., Hrvatska prije XII. vieka glede na zemljišni obseg i narod, Rad 56 (1881), 57(1881).
Rački F., Kada i kako se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu, Rad 17 (1871) i Djela JAZU 29 (Zbornik kralja Tomislava), 1925.
Rački F., Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, Rad 70(1884), 79(1886), 91(1888), 99(1890), 105(1891), 115(1893), 116(1893).
Rački F., Podmetnute, sumnjive i prerađene listine hrvatske do XII. vieka, Rad 45, 1878. Vidi i Izpravak k mojoj razpravi Podmetnute..., Rad 48, 1879.
Rački F., Popis župa zagrebačke biskupije od 1334. i 1501, St. 4, 1872.
Rački F., Stari priepisi hrvatskih izprava do XII. vieka prema maticam, Rad 36, 1876.
Rački F., Staro-hrvatski glagolski nadpis u crkvi sv. Lucije kod Baške na Krku, St. 7, 1875.
Radić F., Hrvatska biskupska crkva sv. Marije u Biskupiji i kaptolska crkva Sv. Bartola na sadašnjem Kapitulu kod Knina, SP I, 1928.
Radojčić N., Kako su nazivali Srbe i Hrvate vizantiski istorici XI i XII veka Jovan Skilica, Nikifor Brienije i Jovan Zonara? Glasnik skopskog nauč. društva II, 1926.
Radojčić N., Legenda o smrti hrvatskoga kralja Dimitrija Zvonimira, Glas SKA CXXI, Beograd 1936.
Radojčić N., O najtamnijem odeljku Barskog rodoslova. Nauč. društvo NR Crne Gore, knj. 1, Cetinje 1951.
Radojčić D. S., La date de la conversion des Serbes, Byzantion XXII, 1952.
Radojčić D. S., Srpsko Zagorje, das spätere Raszien, Südost-Forschungen 16, 1957.
Rapanić Ž., Kamena plastika ranog srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu, VAHD LX, 1958.
Rapanić Ž., Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita, VAHD LXV—LXVII, 1963—1965, Split 1970.
Rapanić Ž., Solin do VII. stoljeća, »Prošlost i spomenici Solina«, Solin 1971.
Ravlić J., Makarska i njeno primorje, Split 1934.
Redlich O., Geschäftsurkunde und Beweisurkunde, MIÖG, Ergbd VI, 1901.
Rendić-Miočević D., Prilog proučavanju naše ranosredovječne onomastike, SP III/1, 1949.
Ribarić J., Razmještaj južnoslavenskih dijalekata na poluotoku Istri, Srpski dijalek. zbornik, knj. IX, 1940.

Ritig S., Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju sa osobitim obzirom na Hrvatsku, Zagreb 1910.
Rubić I., Naselja u primorju Poljica, Šišićev zbornik, Zagreb 1929.
Rus J., Johannes-zadnji škof panonske, a prvi istarske Emone. Glas. muz. društva za Slovenijo, let. XX, zv. 1—4, Ljubljana 1939.
Rus J., Kralji dinastije Svevladičev, najstarejši skupni vladarji Hrvatov in Srbov (454—614), Ljubljana 1931.
Rus J., Krst prvih Hrvatov in Srbov, Ljubljana 1933.
Rus J., Slovanstvo in Vislanski Hrvatje od 6. do 10. stoljeća, Etnolog 5, Ljubljana 1932.
Sakač S. K., The iranian origins of the Croats according to C. Porphyrogenitus. The croatian nation, Chicago 1955.
Sakač S., O krštenju i ugovoru (konkordatu) sa Svetom Stolicom u VII vijeku. Sep. iz Život s crkvom VII, Zagreb 1936.
Sakač S., Pravo značenje naziva »bijela« i »crvena« Hrvatska. Sep. iz Život s crkvom XIX, Zagreb 1938.
Sakač S. K., Ugovor pape Agatona i Hrvata protiv navalnom ratu (oko god. 679), CS 1, 1931.
Saria B., Die antiken Grundlagen der südosteuropäischen Kulturen. Völker und Kulturen Südosteuropas, 1959.
Saria B., Die Christianisierung des Donauraumes. Völker und Kulturen Südosteuropas, 1959.
Schünemann K., Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert, Berlin-Leipzig 1923.
Schünemann K., Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. Südosteuropäische Bibliothek, B. I., Berlin 1929.
Seppelt F. X., Pepstgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart, München 1949⁵.
Sertić N., Kalendar zagrebačke stolne crkve 11.—19. stoljeća, ZZN I, 1944.
Sestan E., La città comunale italiana dei secoli XI—XIII nelle sue note caratteristische rispetto al movimento comunale europeo. Comité inter. des sciences hist. XIe Congr. inter. des. sciences hist., Rapport 3, Stockholm 1960.
Simonyi D., Die Kontinuitätsfrage und das Erscheinen der Slawen in Pannonien, St. S. I/4, 1955.
Simonyi D., Slawischen Burgwälle, AECO 8, 1942.
Sindik I., Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoljeća, SAN, Pos. izd. knj. CLXV, Ist. inst. knj. 1.
Skok P., Curtis, SP II/1928.
Stipišić J., Diplomatička analiza Krešimirove darovnice o Maunu iz 1069, Pomorski zbornik, knj. 7, Zadar 1969.
Stipišić J., Oporuka priora Petra, Zbornik Hist. inst. JAZU 2, 1959.
Stipišić J., Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi, Zagreb 1972.
Strohal I., Otkupno pravo u starih Hrvata, Rad 189, 1911.
Strohal I., Pravna povijest dalmatinskih gradova. Dio I. Osnovka razvitku pravne povijesti dalmatinskih gradova, Zagreb 1913.
Strohal I., Zadruge u južnih Slovjena, Glasnik zem. muzeja BH XI, 1909, Sarajevo.
Suić M., Granice Liburnije kroz stoljeća, Radovi 2, 1955.
Suić M., Limitatio u kolonijama na našem primorju, Godišnjak Inst. za hist. nauke u Zadru, Zadar 1956.
Suić M., O imenu Zadra, Zbornik »Zadar«, MH, 1964.
Suić M., Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku, SP III/6, 1956.
Suić M., Pag, Zagreb 1953.
Suić M., Prolegomena urbanizmu antičke Liburnije, Radovi Fil. fak. u Zadru, Razdio hist. 1, 1960/1.
Suić M. — *Perinić* M., Revizija iskapanja »ninskog baptisterija«, »Diadora« II, 1960—1, Zadar 1962.
Suić M. — *Petricioli* I., Starohrvatska crkva sv. Stošije kod Zadra, SP III/4, 1955.
Szekfü Gy., Der Staat Ungarn. Stuttgart-Berlin 1918.

Szekfü Gy., Ungarn und seine Minderheiten im Mittelalter. Südostdeutsche Forschungen 1, 1936.
Szentpétery I., Az Arpad — hazi kiralyok okleveleinek kritikai jegyzeke (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica) I/1 1001 — 1225; I/2 (1225 — 1257); I/3 (1257—1270); II/1 (1255—1270), Budapest 1927—1943.
Szentpétery I., Magyar okleveltan, Budapest 1930.
Schaube A., Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge. Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. Izd. Below G. i Meinecke F. Abt. III, Berlin 1906.
Šegvić K., Borba za hrvatsko bogoslužje i Grgur Ninski ili Skižma u Hrvatskoj i Dalmaciji 1059—1075. Preštamp. iz Bog. smotre, Zagreb 1930.
Šegvić K., Hrvat, Got, Slav u djelu Tome Splićanina, NVj XL, 1931.
Šegvić K., Toma Splićanin, državnik i pisac (1200—1268). Njegov život i njegovo djelo, Zagreb 1927.
Šeper M., Der Taufstein des kroatischen Fürsten Višeslav aus dem frühen Mittelalter. Nachrichten des Deutsch. Inst. für merowingischkarolingische Kunstforschung 14—16, Erlangen 1957—58.
Šetka J., Hrvatska kršćanska terminologija. Prvi dio: Hrvatski kršćanski termini grčkoga porijekla, Šibenik 1940. Drugi dio: Hrv. kršćanski termini latinskoga porijekla, Makarska 1964. Treći dio: Hrv. kršćanski termini slavenskoga porijekla, Makarska 1965.
Chevallier R., La centuriazione romana dell'Istria e della Dalmazia, Bull. di Geodesia e Scienze affini XVI/2, 1957.
Šišić F., Dalmacija i ugarsko-hrvatski kralj Koloman, VAD n. s. X, 1908—9.
Šišić F., Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji, VAD n.s. XIII, 1913—14.
Šišić F., Geschichte der Kroaten. Erster Teil, Zagreb 1917.
Šišić F., Hrvatska povijest od najstarijih dana do potkraj 1918. Sv. 1, Zagreb 1925.
Šišić F., Hrvatska povijest. Prvi dio: Od najstarijih vremena do god. 1526, MH, 1906.
Šišić F., Ime Hrvat i Srbin i teorije o doseljenju Hrvata i Srba, Godišnjica N. Ćupića 35, 1923.
Šišić F., Kralj Koloman i Hrvati godine 1102, Zagreb 1907.
Šišić F. Letopis Popa Dukljanina. Pos. izd. SKA knj. LXVII, Fil. i filol. spisi knj. 18, Beograd 1928.
Šišić F., O hrvatskoj kraljici Margareti, Dubrovnik 1929.
Šišić F., O podrijetlu i zasužnjenju hrvatskoga kralja Slavića, VAD n.s. VII, 1903—1904.
Šišić F., O smrti hrvatskoga kralja Zvonimira. Historička studija, VAD n.s. VIII, 1905.
Šišić F., Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102—1301). Prvi dio (1102—1205). Od Kolomana do Ladislava III, Djela HAZU, knj. XXXVIII, 1944.
Šišić F., Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do god. 1873, Zagreb, MH, 1962³.
Šišić F., Priručnik izvora hrvatske historije I/1, Zagreb 1914.
Škarica P., Doba naseljenja plemića bosansko-ugarskih u bivšoj župi Poljica. Preštamp. iz Smotre Dalmatinske, Zadar 1901.
Schmid H. F., Die Grundzüge und Grundlagen der Entwicklung des kirchlichen Zehntrechts auf kroatischen Boden während des Mittelalters. Šišićev zbornik, Zagreb 1929.
Schmid H. F., Die kirchenslavische Urkunde auf kroatischen Boden, MIÖG LXVIII, 1961.
Schmid H. F., Das Weiterleben und die Wiederbelebung antiker Institutionen im mittelalterlichen Städtewesen. Annali di Storia del diritto, Rassegna inter. I, 1957.
Schmidinger H., Patriarch und Landesherr (Die Weltliche Herrschaft der Patriarchen von Aquileja bis zum Ende der Staufer). Publikationen des österr. Kulturinstituts in Rom. I. Abt. Abhandl. I B., Graz — Köln 1954.
Stefanić V., Glagoljski rukopisi jugoslavenske akademije, I dio, JAZU, Zagreb 1969.

Štefanić V., Kločev glagoljaš i Luka Rinaldis, Radovi Starosl. instituta II, Zagreb 1955.
Štefanić V., Novija istraživanja o Kločevu glagoljašu, Slovo 2, Zagreb 1953.
Štefanić V., Opatija sv. Lucije u Baški, CS VI, 1936.
Štefanić V., Povijest crkve Sv. Vida kraj Dobrinja, Krčki kalendar, Zagreb 1939.
Štefanić V., Prvobitnoto slovensko pismo i najstarata glagolska epigrafika, »Slovenska pismenost« (1050 godišnina na Kliment Ohridski), Ohrid 1966.
Štefanić V., Tisuću i sto godina od moravske misije Ćirila i Metodija, Slovo 13, 1963.
Schubert H., Geschichte der christlichen Kirche im Frühmittelalter, Tübingen 1921.
Šufflay M., Die dalmatinische Privaturkunde. Sitzungsber. der kais. Akad. der Wiss. in Wien, Phil. hist. Klasse B. CXLVII, 1903.
Šufflay M., Dvije listine o hrvatskim kraljevima, SP II, 1-2, 1928.
Šufflay M., János gercsei föesperes kronikája töredékéről, Századok 1904, 38. (O fragmentu kronike Ivana arhiđakona goričkog).
Šufflay M., Srbi i Arbanasi. Njihova simbioza u srednjem vijeku, Beograd 1925.
Šufflay M., Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters. Akad. der Wiss. in Wien, Phil. Hist. Klasse, Denkschriften B. 63, 1 Abh., 1924.
Šufflay M., Zu den ältesten kroatisch-ungarischen Beziehungen. Ung. Rundschau IV, 1915.
Švob D., Krivotvorine o sv. Jurju Putaljskom, VAD XVII, 1936 (1940).

Tamaro A., Italiani e Slavi nell'Adriatico, Roma 1915.
Tamaro A., La Venetie Julienne et la Dalmatie I, Roma 1918.
Tamaro A., Storia di Trieste. Vol. primo, Roma 1924.
Tamaro M., Le città e le castella dell'Istria. Vol. Primo, Parenzo 1892.
Tamaro M., Le origini e le prime vicende dei Comuni istriani, AT.
Tanodi Z., Isprave kralja Zvonimira i Stjepana II splitskim benediktinkama, Radovi Hrv. povijesnog instituta u Rimu I-II, (Mandićev zbornik), Rim 1965.
Timon A., Ungarische Verfassungs — und Rechtsgeschichte, Berlin 1909².
Tkalčić I., Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj, Zagreb 1904.
Tkalčić I., Utemeljenje i razvitak zagrebačke biskupije (1093—1225), »Obzor«, 1904.
Tomašić N., Temelji državnoga prava Kraljevstva hrvatskoga, Pacta conventa. Zagreb 1915².
Tomašić N., Život i djela cara Konstantina VII. Porfirogenita, VZA XX, 1918.
Udina R., Placito del Risano. Istituzioni giuridiche e sociali dell'Istria durante il dominio bizantino. Appendice: Testo del Placito. AT, ser. III, vol. XVII, 1932.
Ujević M., Imotska krajina, Split 1953.
Uhlirz M., Die staatsrechtliche Stellung Venedigs zur Zeit Kaiser Ottos III., Zeitschr. für Rechtsgesch., Germn. Abt. 76, 1959.
Uhlirz M., Der Adriaraum in der Südostpolitik der ottonischen Kaiser (962—1002), Südost-Forschungen XXII, 1963 (Festschrift B. Saria).
Uhlirz M., Die italienische Kirchenpolitik der Ottonen, MIÖG XLVIII, 1934.
Uhlirz M., Die Restitution des Exarchates Ravenna durch die Ottonen, MIÖG L, 1936.
Valčić V., Granice ninske županije, Rad 288, 1952.
Vasić M., Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX. do početka XV. vijeka, Beograd 1922.
Vasmer M., Untersuchungen über die ältesten Wohnsitz der Slawen. T. I. Die Iranier in Südrussland, Leipzig 1923.
Vassili G., La storia della città di Veglia nei suoi momenti principali, Archivio storico per la Dalmazia, vol. XVI, 1933.
Vergottini G., La costituzione politica dell'Istria medioevale, Roma 1924.
Vergottini G., Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il medio evo, Roma 1924.

Vinski Z., Kasnoantička baština u grobovima ranoga srednjega vijeka kao činjenica i kao problem. VI kongres arheol. Jugosl., Ljubljana 1963, Sv. I, Beograd 1964.
Vinski Z., O nekim zajedničkim značajkama slavenskih nekropola s područja Dalmatinske Hrvatske, Blatnoga jezera i Moravske u 9. stoljeću. Peristil II, 1957, Zagreb.
Vinski Z., Prilog poznavanju gradišta s osvrtom na jedan nalaz u Podravini, HZ II, 1949.
Vinski Z., Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu i u njegovoj okolici. »Iz starog i novog Zagreba«, Sv. II, izd. Muzeja grada Zagreba, Zagreb 1960.
Vinski Z., Starohrvatske naušnice u Arheološkom muzeju u Zagrebu, SP III/1, 1949.
Vinski-Gasparini K., Neke pojave kontinuiteta s područja arheologije u našim krajevima, Peristil I, Zagreb 1954.
Vodnik B. — *Jagić* V., Povijest hrvatske književnosti I. Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća, Zagreb 1913.
Zagiba F., Die Missionierung der Slaven aus 'Welschland' (Patriarchat Aquileja) im 8. und 9. Jahrhundert. Slavistische Forschungen 6, Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863—1963, Köln—Graz 1964.
Zarek O., Die Geschichte Ungarns, Zürich 1938.
Zemljopis Hrvatske. Opći dio. Prvi svezak (ured. Z. Dugački), MH, 1942.
Zjačić M., Posjedovni odnosi porečke crkve od VI do XVI stoljeća, Jadranski zbornik VIII, 1973. Rijeka — Pula.
Zlatarski V. N., Geschichte der Bulgaren I. Bulg. Bibliothek 5, Leipzig 1918.
Zlatarski V. N., Les pretendus documents de Pincius et de son fils Pléso. Annuaire de l'Universitée de Sofia XV—XVI, 1919—1920.
Zlatović S., Topografičke crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve, SPII, 1896.
Žic N., Etnički sastav grada Labina sada i nekad, Riječka revija 3—4, 1953.
Žic N., Iz latinskog statuta grada Labina u Istri, Mjesečnik pravničkog društva LXV, Zagreb 1939.
Žic N., O Perunovom kultu u Istri, HZ VII, 1954.
Žontar J., Kastavščina in njeni statuti do konca 16. stoletja, Zbornik znanstv. razprav juridične fakultete XXI, Ljubljana 1945—6.
Županić N., Etnogeneza Jugoslavena, Rad 222, 1920.
Županić N., Prvobitni Hrvati. Prethodno saopštenje, Djela JAZU 29 (Zbornik kralja Tomislava), 1925.
Županić N., Značenje barvnega atributa v imenu »Crvena Hrvatska«, Etnolog IX—X, 1937—39, Ljubljana.

Popis slika

Str. 99: Justinijan s pratnjom (San Vitale, Ravena) (G. *Ostrogorski*, Istorija Vizantije, sl. 5).
Str. 103: Nesakcij. Tlocrt srušene starokršćanske bazilike (fot. B. *Marušić*, Istrien, tabla IX, sl. 1).
Str. 103: Vrsar. Tlocrt srušene starokršćanske bazilike (B. *Marušić*, Istrien, tabla IX, sl. 2).
Str. 104: Dio grobnih nalaza iz Mejice kod Buzeta (B. *Marušić*, Istrien, tabela VII, predmet 1—9).
Str. 107: Eufrazijeva bazilika u Poreču. Pogled s atrija (fot. Regionalni zavod za zaštitu spomenika, Rijeka).
Str. 108: Eufrazijeva bazilika u Poreču, mozaik u apsidi (fot. Regionalni zavod za zaštitu spomenika, Rijeka).
Str. 108: Bazilika sv. Marije Formoze u Puli, sjeverna fasada (fot. Regionalni zavod za zaštitu spomenika, Rijeka).
Str. 116: Dioklecijanova palača /plan po G. Niemannu s dopunama J. Marasovića, 1910—1968/ (fot. Leksikografski zavod, Zagreb).
Str. 117: Rekonstrukcija Dioklecijanova mauzoleja — današnja splitska katedrala (fot. Leksikografski zavod, Zagreb).
Str. 122: Splitski arhiđakon Toma o Ivanu Ravenjaninu (Historia Salonitana, splitski rukopis, list 16').
Str. 123: Sv. Dujam, mozaik iz oratorija sv. Venancija /Rim, Lateran/ (E. *Dyggve*, History of Salonitan Christianity, fig. IV, 47).
Str. 124: Manastirine /Solin/: Starokršćansko groblje s grobnicama sv. Dujma i Staša (fot. Leksikografski zavod, Zagreb).
Str. 124: Rezanje udova umrlom svecu zbog relikvija (Propyläen — Weltgeschichte III, str. 409).
Str. 133: Nadgrobna ploča predstojnice Ivane /Manastirine, Solin/ (Bull. ASD XXIX, 1906, tabla XIII).
Str. 139: Osvajanje utvrđenog grada (Propyläen — Weltgeschichte III, str. 302).
Str. 152: Viteška vojska XI st. (Propyläen — Weltgeschichte III, str. 339).
Str. 154: Hrvatski dostojanstvenik /Biskupija kod Knina/ (Rad JAZU 268, 1940).
Str. 165: Karlo Veliki kao zakonodavac /kapitular iz 779. god./ (Propyläen — Weltgeschichte III, str. 116).
Str. 166: Rekonstrukcija Karlova dvora u Ingelheimu na Rajni (Propyläen — Weltgeschichte III, str. 107).
Str. 170: Ikonoklastički sabor 815. god. (Propyläen — Weltgeschichte III, str. 172).
Str. 170: Crkveni koncil na zapadu /IX st./ (F. X. *Seppelt*, Papstgeschichte, str. 53).
Str. 171: Apostol Petar predaje Karlu Velikom zastavu i papi Leonu III palij, mozaik, IX st. (Propyläen — Weltgeschichte III, str. 175).
Str. 184: Akvileja: Poponova bazilika /IX—XI st./ (Storia di Venezia II. str. 557).
Str. 185: Akvileja: patrijaršijska katedra u Poponovoj bazilici (Storia di Venezia II, str. 584).
Str. 186: Starohrvatsko groblje u Žminju: Grob broj 10 (B. *Bačić*, Starohrvatsko groblje u Žminju, sl. 11).
Str. 187: Žminj, neki predmeti nađeni u grobovima (B. *Bačić*, Starohrvatsko groblje u Žminju, tabla I, IV i V).
Str. 190: Akvileja: bazilika i patrijarhova palača /plan iz XVII st./ (Storia di Venezia II, str. 589).
Str. 196: Višeslavova krstionica (fot. Školska knjiga, Zagreb).
Str. 196: Višeslavova krstionica, detalj s natpisom (fot. Gliptoteka, Zagreb).

Str. 198: Rekonstrukcija natpisa s Višeslavove krstionice (M. *Šeper*, Der Taufstein, sl. 2).
Str. 199: Crkvica sv. Križa u Ninu (fot. Agencija za dokumentaciju, Zagreb).
Str. 200: Godečajev natpis na nadvratniku crkvice sv. Križa u Ninu (Nin, Problemi arheoloških istraživanja, Zadar 1968, tabla XXXVI).
Str. 200: Rekonstrukcija Godečajeva natpisa (prof. dr I. Petricioli, Zadar).
Str. 200: Natpis iz Kaštel Sućurca (Lj. *Karaman*, O spomenicima VII i VIII st., sl. 45).
Str. 201: Sarkofag nadbiskupa Ivana /Ravenjanina?/ (fot. Leksikografski zavod, Zagreb).
Str. 201: Srebrni predmeti iz Čađavice kod Donjeg Miholjca /VII st./ (G.*Fettich*, Der Fund von Čađavica, tabla III).
Str. 202: Brončane matice za otiskivanje /Biskupija kod Knina/ (Lj. *Karaman*, Iskopine, sl. 17).
Str. 202: Zlatni predmeti iz Golubića kod Knina /VII st./ (Lj. *Karaman*, Iskopine, sl. 18).
Str. 204: Zlatni predmeti iz Trilja /VIII st./ (Lj. *Karaman*, Iskopine, sl. 21).
Str. 204—205. Glavni tipovi starohrvatskih naušnica (Lj. *Karaman*, Iskopine, sl. 23, 25 i 26).
Str. 203: Starohrvatske ostruge (Lj. *Karaman*, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, sl. 133).
Str. 222: Lotar I (Propyläen — Weltgeschichte III, str. 135).
Str. 223: Carska mornarica pobjeđuje vatrom ustaničko brodovlje (Propyläen — Weltgeschichte III, str. 186).
Str. 224: Benediktinac Gottschalk o Trpimirovoj pobjedi /10. red odozgo/ (L. *Katić*, Saksonac Gottschalk, str. 1).
Str. 226: Današnji Klis, nekad prijestolnica hrvatskih vladara (fot. Leksikografski zavod, Zagreb).
Str. 227: Čedadski evanđelistar, imena hrvatskih vladara (V. *Novak*, Pojava i proširenje karolinške minuskule, sl. 27).
Str. 228: Ostaci Trpimirove zadužbine u Rižinicama (fot. Rep. zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb).
Str. 228: Fragment natpisa s oltarne pregrade /Rižinice/ (fot. Gliptoteka, Zagreb).
Str. 239: Gottschalkovo svjedočanstvo o nazivu hrvatskog vladara (L. *Katić*, Saksonac Gottschalk, sl. 3).
Str. 248: Đakon Ivan o Zdeslavovu dolasku na prijestolje (F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 360).
Str. 249: Papa Ivan VIII Zdeslavu (F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 361).
Str. 253: Papa Ivan VIII Branimiru /879. god./ (F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 378).
Str. 254: Papa Ivan VIII ninskom biskupu Teodoziju (F. *Šišić*, Povijest Hrvata, str. 379).
Str. 257: Branimirov natpis iz Muća (fot. Agencija za fotodokumentaciju, Zagreb).
Str. 258: Branimirovi natpisi iz Šopota (fot. Leksikografski zavod, Zagreb).
Str. 258: Branimirov natpis iz Nina (Nin. Problemi arheoloških istraživanja, tabla XXXV).
Str. 260: Čedadski evanđelistar: ime Branimira i njegove žene Maruše /Mariosa/ (V. *Novak*, Pojava i proširenje karolinške minuskule, sl. 28).
Str. 261: Muncimirovi natpisi s oltarne pregrade u Sv. Luki kod Uzdolja (fot. Gliptoteka, Zagreb).
Str. 262: Crkvica sv. Martina /Split/ (fot. Gliptoteka, Zagreb).
Str. 263: Crkvica sv. Barbare /Trogir/ (fot. Rep. zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb).
Str. 276: Splitski arhiđakon Toma o Tomislavu /3. red odozdo/ (Historia Salonitana, splitski rukopis, list 18).
Str. 289: Papa Ivan X Tomislavu (Historia Salonitana maior, Prop. rukopis, Vatikan, list 626').
Str. 295: Papa Ivan X splitskom nadbiskupu Ivanu i njegovim sufraganima (Historia Salonitana maior, Prop. rukopis, list 625'—626).
Str. 296: I. Meštrović, Grgur Ninski (fot. Školska knjiga, Zagreb).

Str. 296: Papa Ivan X Tomislavu i Mihajlu Zahumskom (Hist. Salon. maior, Prop. rukopis, Vatikan, list 626'—627').
Str. 298: Prvi crkveni sabor u Splitu 925. god. /I i II zaključak/ (Hist. Salon. maior, Prop. rukopis, Vatikan, list 629').
Str. 299: Prvi crkveni sabor u Splitu 925. god. /X. zaključak/ (Hist. Salon. maior, Prop. rukopis, Vatikan, list 629').
Str. 306: Sarkofag sv. Anastazije, natpis na sarkofagu (fot. Leksikografski zavod, Zagreb).
Str. 307: Crkva sv. Donata /Zadar/ (fot. Gliptoteka, Zagreb).
Str. 309: Katedrala sv. Tripuna /Kotor/: a. luk ciborija ugrađen u sakristiju i b. ostaci crkve sv. Tripuna iz IX st. (VAHD LI, 1930—34, tabla V).
Str. 319: Ostaci crkve sv. Marije /Gospe od Otoka, Solin/ (Rep. zavod za zaštitu spomenika, Zagreb).
Str. 320: Nadgrobna ploča kraljice Jelene (fot. Leksikografski zavod, Zagreb).
Str. 324: Ploče oltarne pregrade s imenima Svetoslava i Držislava (fot. Gliptoteka, Zagreb).
Str. 331: Tzv. Sedehin natpis /Split/ (fot. Gliptoteka, Zagreb).
Str. 331: Tobožnja darovnica bana Stjepana iz 1042. god. (fot. iz ostavštine G. Prage, Zadar).
Str. 339: Ciborij prokonzula Grgura (fot. prof. dr I. Petricioli, Zadar).
Str. 339: Rekonstrukcija natpisa na ciboriju prokonzula Grgura (prof. dr I. Petricioli, Zadar).
Str. 340: Zidine Konstantinopola (G. *Ostrogorski*, Istorija vizantije str. 88).
Str. 346: Prijepis tobožnje darovnice za Maun samostanu sv. Krševana u Zadru /1069. god./ (fot. Historijski arhiv, Zadar).
Str. 351: Podaci o Krešimiru IV u Korčulanskom kodeksu (V. *Foretić*, Korčulanski kodeks, str. 30).
Str. 353: Iz izgubljenog kartulara samostana sv. Krševana u Zadru (J. *Nagy*, Monumenta diplomatica I, tabla XIV).
Str. 354: Iz kartulara samostana sv. Marije (Zadar) (V. *Novak*, Zadarski kartular, list 23').
Str. 356: Kasnije sastavljena fundacijska isprava za samostan sv. Ivana u Biogradu (V. *Novak*, Pojava i proširenje, sl. 18).
Str. 359: Krešimir IV tobože podjeljuje »kraljevsku slobodu« samostanu sv. Marije u Zadru (V. *Novak*, Zadarski kartular, list 17'—18).
Str. 362: Car predaje biskupu žezlo i vazalu zastavu u znak vazalske podložnosti (J. *Bühler*, Die Kultur des Mittelalters, sl. 8).
Str. 363: Krist daje svjetovni mač caru i duhovni papi /teorija o dva mača/ (J. *Bühler*, Die Kultur des Mittelalters, sl. 7).
Str. 364: Car Henrik II /1002—1024/ (F. X. *Seppelt*, Papstgeschichte, sl. 58).
Str. 365: Car Henrik IV /1056—1106. god./ (Propyläen — Weltgeschichte III, str. 387).
Str. 366: Naučavanje pape Grgura VII /1075. god./ (Propyläen — Weltgeschichte III, str 385).
Str. 379: Laudes u čast hrvatskog vladara 1082. god. na Oscaru /Osorski Exultet/ (V. *Novak*, Nova kategorija, tabla IV).
Str. 384: Car Henrik IV moli tuscijsku nadvojvotkinju Matildu za posredovanje kod pape Grgura VII (Propyläen — Weltgeschichte III, str. 391).
Str. 385: Progon pape Grgura VII, njegovo djelovanje u progonstvu i smrt (Propyläen — Weltgeschichte III, str. 395).
Str. 388: Zvonimirova krunidbena bazilika u Solinu /»Suplja crkva«/ (fot. Rep. zavod za zaštitu kulture, Zagreb)
Str. 389: Car Aleksije Komnen (Propyläen — Weltgeschichte III, str. 405).
Str. 392: Početak teksta kartulara samostana sv. Petra u Selu, datacija (V. *Novak* — P. *Skok*, Supetarski kartular, list 1).
Str. 393: Zvonimir sudi u Šibeniku /kartular samostana sv. Petra u Selu/ (V. *Novak* — P. *Skok*, Supetarski kartular, list 18).
Str. 401: Krčki natpis /XI st./ (fot. Leksikografski zavod, Zagreb).
Str. 401: Valunska ploča (fot. Leksikografski zavod, Zagreb).
Str. 402: Plominski natpis (fot. Leksikografski zavod, Zagreb).
Str. 403: Grdoselski natpis (fot. Leksikografski zavod, Zagreb).

Str. 403. Crkva sv. Lucije u Jurandvoru /Baška na otoku Krku/ iz koje potječe Baščanska ploča (fot. Reg. zavod za zaštitu spomenika, Rijeka).
Str. 404: Baščanska ploča (fot. Leksikografski zavod, Zagreb).
Str. 405: Rekonstrukcija teksta Baščanske ploče (V. *Štefanić*, Prvobitnoto slovensko pismo, tabla IV).
Str. 409: Samostanski zvonik i skriptorij /Španjolska, XI st./ (Propyläen — Weltgeschichte III, str. 451).
Str. 410: Opatija Cluny /kasniji izgled/ (F. X. *Seppelt*, Papstgeschichte, sl. 54).
Str. 411: Redovnik koji piše (J. *Bühler*, Die Kultur des Mittelalters, sl. 2).
Str. 412—413: Car Oton III prima poklonstvo podložnih zemalja /Roma, Gallia, Germania, Sclavinia/ (Propyläen — Weltgeschichte III, str. 330—331).
Str. 416: Kasnije sastavljena priča o obnovi samostana sv. Krševana 986. god. (fot. Historijski arhiv, Zadar).
Str. 417: Benediktinska opatija Monte Cassino u Italiji /prije II svjetskog rata/ (fot. Leksikografski zavod, Zagreb).
Str. 418: Naslovna strana i početak teksta kartulara samostana sv. Ivana u Biogradu /Policorion/ (fot. Historijski institut JAZU, Zagreb).
Str. 421: Predstojnica Cicha priča o osnutku samostana sv. Marije (V. *Novak*, Zadarski kartular, list 12).
Str. 425: Splitski evanđelistar (V. *Novak*, Evangeliarium spalatense, tabla I).
Str. 426: Kartular samostana sv. Petra u Selu /karolina, XII st./ (V. *Novak* — P. *Skok*, Supetarski kartular, list 2).
Str. 427: Osorski evanđelistar (fot. Rep. zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb).
Str. 428—429: Vekenegin evanđelistar (V. *Novak*, Nova kategorija, tabla V i VI).
Str. 430: Zadarski evanđelistar (V. *Novak*, Nova kategorija, tabla VIII).
Str. 434: Crkva sv. Vida kraj Dobrinja na Krku (fot. Rep. zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb).
Str. 435: Sv. Petar u Supetarskoj drazi /Rab/ (fot. Reg. zavod za zaštitu spomenika, Rijeka).
Str. 436: Crkva sv. Andrije /Rab/ (fot. Reg. zavod za zaštitu spomenika, Rijeka).
Str. 437: Ruševine crkve sv. Ivana na Rabu (fot. Reg. zavod za zaštitu spomenika, Rijeka).
Str. 438: Rapska katedrala (fot. Reg. zavod za zaštitu spomenika, Rijeka).
Str. 439: Zadarska katedrala /sv. Anastazija/ (fot. Gliptoteka, Zagreb).
Str. 440: Ostaci bazilike u Crkvinama.
Str. 440: Ostaci bazilike na Stupovima (fot. Leksikografski zavod, Zagreb).
Str. 443: Fragmenti oltarne pregrade iz Zvonimirove krunidbene bazilike u Solinu (E. *Dyggve*, History, Fig. VI, 18).
Str. 443: Fragment natpis iz Zvonimirove krunidbene bazilike u Solinu /sv. Mojsije/ (fot. prof. dr I. Petricioli, Zadar).
Str. 444: Dio oltarne pregrade iz Zvonimirove bazilike /lik hrvatskog vladara?/ (fot. Gliptoteka, Zagreb).
Str. 445: Crkvica sv. Petra u Selu /prije rušenja 1910. god./ (V. *Novak* — P. *Skok*, Supetarski kartular, sl. 1).
Str. 446: Crkvica sv. Petra u Priku /Omiš/ (fot. Leksikografski zavod, Zagreb).
Str. 447: Crkvica sv. Jurja na Straževniku /Brač/ (D. *Domančić*, Kulturni spomenici otoka Brača).
Str. 448: Teuzova presuda u korist samostana sv. Krševana u Zadru (fot. Historijski arhiv, Zadar).
Str. 449. Ostaci crkvice sv. Ivana kod Telašćice /Dugi otok/ (fot. prof. dr I. Petricioli, Zadar).
Str. 450: Dio oltarne pregrade iz crkvice sv. Nedeljice /Zadar/ (fot. Gliptoteka, Zagreb).
Str. 451: Dio oltarne pregrade iz crkvice sv. Lovre /Zadar/ (fot. Gliptoteka, Zagreb).
Str. 452: Dio oltarne pregrade s likom Bogorodice /Biskupija kod Knina/ (fot. Gliptoteka, Zagreb).
Str. 453: Dio oltarne pregrade iz Sv. Stjepana /Split/ (fot. Gliptoteka, Zagreb).
Str. 454: Primjeri istarskog pletera (B. *Marušić*, Istrien, tabla XIII, 1—4)
Str. 456: Crkva sv. Martina /Lovreč Pazenatički/: a. južni dio i b. apsida (fot. Institut za povijest umjetnosti Fil. fak., Zagreb).

Str. 464: Freska u porušenoj crkvi samostana sv. Mihajla u Limskoj drazi, detalj freske (fot. Reg. zavod za zaštitu spomenika, Rijeka).
Str. 465: Ruševine samostana sv. Mihajla u Limskoj drazi (fot. Reg. zavod za zaštitu spomenika, Rijeka).
Str. 466: Sv. Petar u Šumi (fot. Leksikografski zavod, Zagreb).
Str. 477: Natpis svećenika Ivana u crkvi sv. Silvestra na Biševu (I. *Ostojić*, Benediktinci u Hrvatskoj II, str. 378).
Str. 478: Berigojeva isprava iz 1050. god. (M. *Barada*, Dinastičko pitanje, sl. 1)
Str. 479: Podaci o Slavcu u kartularu samostana sv. Petra u Selu (V. *Novak* — P. *Skok*, Supetarski kartular, list 16).
Str. 480: Podaci o Slavcu u kartularu samostana sv. Petra u Selu (V. *Novak* — P. *Skok*, Supetarski kartular, list 5).
Str. 481: Podaci o knezu Jakobu u kartularu samostana sv. Petra u Selu (V. *Novak* — P. *Skok*, Supetarski kartular, list 3).
Str. 482: Današnji Omiš, nekadašnje sjedište neretljanskih vladara (fot. Leksikografski zavod. Zagreb).
Str. 487: Splitski arhiđakon Toma o Zvonimiru (Historia Salonitana, Splitski rukopis, list 27').
Str. 490: Tobožnja potvrdnica Stjepana II splitskim benediktinkama za posjed Lažane (J. *Nagy*, Monumenta diplomatica I, tabla XIV).
Str. 493: Vijest o Ladislavovoj provali u Hrvatsku (V. *Novak*, Zadarski kartular, list 21').
Str. 494: Papa Urban II (Propyläen — Weltgeschichte III, str. 397).
Str. 498: Isprava ostrogonskog nadbiskupa Felicijana iz 1134. god. (Serta Hoffilleriana, tabla XLVI).
Str. 504: Sakramentarij Sv. Margarete, MR 126 (D. *Kniewald*, Zagrebački sakramentarij Sv. Margarete, tabla XLIX).
Str. 505: Missale antiquissimum, MR 165 (fot. Nac. sveuč. biblioteka. Zagreb).
Str. 506: Benedictional, MR 89 (fot. Nac. sveuč. biblioteka, Zagreb).
Str. 508: Koloman se kruni za ugarskog kralja /miniatura iz Chronicon pictum vinodobonense/ (Kálti Márk Képes Krónikája, str. 162).
Str. 514: Vijest o Kolomanovoj krunidbi u Biogradu na moru (V. *Novak*, Zadarski kartular, list 19).
Str. 516: Laudes u čast kralja Kolomana /Zadarski evanđelistar/ (V. *Novak*, Nova kategorija, tabla VII).
Str. 518: Sarkofag priora Petra (fot. M. Mihovilović, Zagreb).
Str. 519: Nadgrobni natpis Splićanina Petra Crnog (V. *Novak* — P. *Skok*, Supetarski kartular, sl. 4).
Str. 520: Natpis na sarkofagu nadbiskupa Ivana (Split).
Str. 524: Svjedočanstvo o Kolomanovu ulasku u Zadar (V. *Novak*, Zadarski kartular, list 9).
Str. 525: Kolomanov natpis na zvoniku Sv. Marije u Zadru (fot. prof. dr I. Petricioli, Zadar).
Str. 526: Kolomanov zvonik i fasada crkve sv. Marije u Zadru (fot. prof. dr I. Petricioli, Zadar).
Str. 527: Kolomanovo ime na glavicama stupova u zvoniku Sv. Marije u Zadru (fot. prof. dr I. Petricioli, Zadar).
Str. 529: Vekenegin epitaf: detalj, datacija (fot. Leksikografski zavod, Zagreb).
Str. 531: Tzv. Pacta conventa ili Qualiter /Dodatak trogirskom rukopisu djela Historia Salonitana arhiđakona Tome/ (I. *Kršnjavi*, Prilozi Historiji salonitanskoj, tabla III).

Popis karata i skica

Str. 105: Prva slavenska kolonizacija Istre (skica N. *Klaić*, kartografska izrada B. *Šarotar*).
Str. 109: Istočnogotska država oko 500. god. (F. *Dahn*, Die Völkerwanderung, str. 69).
Str. 110—111: Bizantsko carstvo u doba Justinijanove obnove (G. *Ostrogorski*, Istorija Vizantije, Beograd 1969², Karta I).
Str. 113: Limitacija zadarskog agera (M. *Suić*, Ostaci limitacije, str. sl. 2).
Str. 114: Skica zadarskog agera u ranom srednjem vijeku (M. *Suić*, Limitacija agera, sl. 4).
Str. 115: Skica salonitanskog agera (M. *Suić*, Limitacija agera, str. 5).
Str. 118: Približna granica krčke općine nakon doseljenja Hrvata (skica N. *Klaić* prema P. *Skok*, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima II, kartografska izrada B. *Šarotar*).
Str. 130: Doseljavanje Južnih Slavena (Historija naroda Jugoslavije I, Zagreb 1953, Karta V).
Str. 136: Shematski prikaz seobe Hrvata prema caru Konstantinu i anonimu (skica N. *Klaić*, kartografska izrada B. *Šarotar*).
Str. 144: Shematski prikaz razvitka javne vlasti kod Hrvata.
Str. 155: Shematski prikaz razvitka hrvatskog društva.
Str. 160: Shematski prikaz prvotnog stanja seljačkih gospodarstava u općini.
Str. 160: Shematski prikaz stvaranja vlastelinstva unutar seoske općine.
Str. 162: Približan odnos između seljačke i vlastelinske zemlje u općini.
Str. 164: Shematski prikaz stvaranja feudalnih odnosa političkim putem.
Str. 169: Franačka osvajanja do kraja VIII. st. (B. *Grafenauer*, Zgodovina slovenskog naroda II, str. 56).
Str. 174: Proširenje islama do 750. god. (DTV- Atlas zur Weltgeschichte. Karten und chronologischer Abriss, B. 1, München 1964, str. 134).
Str. 176: Skica porečkog agera (M. *Suić*, Limitacija agera, str. 9).
Str. 176: Skica pulskog agera (M. *Suić*, Limitacija agera, str. 11).
Str. 177: Limitacija pulskog agera (M. *Suić*, Limitacija agera, str. 10).
Str. 179: Franačka Istra u italskom kraljevstvu (skica N. *Klaić*, kartografska izrada B. *Šarotar*).
Str. 188: Slavenska kolonizacija sjeverne Istre (M. *Kos*, O starejši sloveskoj kolonizaciji v Istri).
Str. 199: Tlocrt i presjek crkvice sv. Križa u Ninu (Nin. Problemi arheoloških istraživanja, Zadar 1968, tabla XXXVII).
Str. 213: Tok i smjer neretljanskog naseljavanja otoka (prema P. *Skok*, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima II, karta 26, 29 i 32 izradio B. *Šarotar*).
Str. 219: Neretljanska kneževina sredinom X st. (skica N. *Klaić*, kartografska izrada B. *Šarotar*).
Str. 266—267: Prvo bugarsko carstvo (prema G. *Ostrogorski*, Istorija Vizantije, karta 3).
Str. 271: Posljedice ugarskog prodora u Podunavlje (B. *Grafenauer*, Zgodovina slovenskog naroda II, str. 113).
Str. 274: Pljačkaški naleti Ugra u X st. (DTV — Atlas zur Weltgeschichte, B. I, str. 168).
Str. 280—281: Bizantsko carstvo u doba Bazilija II /oko 1025. god./ (prema G. *Ostrogorski*, Istorija Vizantije, karta 4).
Str. 318: Rekonstrukcija crkava sv. Marije i sv. Stjepana /Solin/ (E. *Dyggve*, History of Salonitan Christianity, Fig. VI, 10).

Str. 318: Tlocrti crkava sv. Marije i sv. Stjepana na Otoku /Solin/ (E. *Dyggve*, History, Fig. VI, 8).
Str. 343: Normanski pljačkaški pohodi od VIII do X st. (DTV — Atlas zur Weltgeschichte, B. I, str. 130).
Str. 344: Normanske države u zapadnoj i južnoj Evropi (prema DTV — Atlas zur Weltgeschichte, B. I, str. 130).
Str. 376: Vojni pohodi njemačkih careva na Ugarsku u XI st. (Magyarország története, str. 67).
Str. 414: Plan cara Otona III o obnovi rimskog carstva (DTV — Atlas zur Weltgeschichte, B. I. str. 144).
Str. 432: Odnos između starokršćanske i ranosrednjovjekovne arhitekture (E. *Dyggve*, Forschungen in Salona III, str. 123).
Str. 433: Tlocrti nekih ranosrednjovjekovnih dalmatinskih crkava (E. *Dyggve*, Forschungen in Salona III, str. 120).
Str. 442: Tlocrt biskupske bazilike u Biogradu (Lj. *Karaman*, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, tabla II, 6).
Str. 442: Tlocrt bazilike sv. Marije u Ninu (Lj. *Karaman*, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, tabla II, 3).
Str. 442: Tlocrt bazilike u Žažviću (Lj. *Karaman*, Iz kolijevke, tabla II, 4).
Str. 444: Tlocrt Zvonimirove krunidbene bazilike u Solinu (Lj. *Karaman*, Iz kolijevke, tabla I, 13).
Str. 449: Tlocrt crkvice sv. Ivana kod Telašćice /Dugi otok/ (prof. dr I. Petricioli, Zadar).
Str. 476: Tlocrt crkvice sv. Silvestra na Biševu (I. *Ostojić*, Benediktinci u Hrvatskoj II, str. 377).
Str. 496: Politička organizacija Ugarske u drugoj polovici XI st. (Magyarország története, str. 63).
Str. 503: Područje zagrebačke biskupije i njena podjela na arhiđakonate /prema podacima iz XIV st./ (J. *Buturac*, Popis župa zagrebačke biskupije od god. 1334, str. 416).
Str. 525: Tlocrt crkve, kapitula i zvonika sv. Marije /ing. arh. N. Šegvić/ (I. *Petricioli*, Umjetnička baština samostana sv. Marije, str. 69).

Prilozi

Prilog I (str. 17—22): Shematski prikaz tobožnje Budimirove države i ostali podaci iz Ljetopisa popa Dukljanina (autori F. Šišić i N. Klaić).
Prilog II (str. 134—136): Avarsko-slavensko osvojenje Salone prema podacima iz djela De administrando imperio (autor N. Klaić).
Prilog III (str. 208—212): Pokušaj ujedinjavanja Panonskih Slavena (autor N. Klaić).
Prilog IV (str. 279): Hrvatska i Slavonija za Tomislava (autor N. Klaić).
Prilog V (str. 282): Približne granice »Sklavinija« (30. pogl. iz djela De administrando imperio) (autor N. Klaić).
Prilog VI (str. 285—288): Podaci o Hrvatskoj u djelu De administrando imperio (autor N. Klaić).
Prilog VII (str. 304—308): Podaci o Bizantskoj Dalmaciji u De administrando imperio (autor N. Klaić).
Prilog VIII (str. 373): Reformni i protureformni pokret u hrvatskim zemljama (autor N. Klaić).
Prilog IX (str. 486): Dolazak Arpadovića na hrvatsko-dalmatinsko prijestolje (autor N. Klaić).

Aachen 14, 172—173, 206, 210
Abasovići 173
Abidos 322
Abramić M. 542
Acha, ostrogonski nadbiskup 499—500
Adalbert (Bela) 29—30
Adalbert, koruški vojvoda 375—376, 470
Adalbert, porečki biskup 461
Adam Pariski 13, 423
Adamac, ninski kaštelan 350
Adige 322
Adria 42
Adrijan, splitski knez 26, 523
Aemona 236
Afrika 173, 344
Agapa 6, 8
Agapa, tobožnja predstojnica samostana sv. Marije (Zadar) 360
Agatije 128
Agaton, papa (678—681) 37, 84, 195, 222
Agilulf 100
Agunt 101
Ajo, beneventanski vojvoda 215
Akvileja 45, 85, 184, 190, 234, 236, 252, 256, 396, 399, 461—463, 509
Alani 61
Albert, tršćanski građanin 11
Aldefreda, ninski biskup 234, 259
Aleksandar, bizantski car (912—913) 268
Aleksandar II, papa (1061—1073) 16, 49—50 350, 365—370, 372—374 383, 411
Aleksandrija 241
Aleksije I Komnen, bizantski car (1081——1118) 39, 42, 72, 336, 341, 344, 389—390, 493, 495, 517, 520, 532
Alföldi A. 542
Almoš, hrvatski herceg 493—495, 507—510, 517, 522
Alogobotur, bugarski vojskovođa 283
Alp Arslan, seldžučki sultan 342
Alpe (Alpe Giulie, Istočne Alpe) 49, 63, 65—66, 101, 127, 130, 147, 171—172, 175, 210, 273, 467
Amalfi 344
Amiko, normanski knez 69—70, 361, 382—383, 495, 517
Amman H. 542
Amorija 216
Amsterdam 34, 55
Ana, ruska princeza 321
Ana Komnen 39—40
Anastazija (Stošija) sv. 14, 124, 306-307, 438—439
Anastazije I, bizantski car (491—518) 126
Anastazije sv. 13, 24, 51, 305—306, 311, 423
Andautonija 500
Andechs—Meranski, velikaška porodica 457
Andics E. 492, 542
Andrija sv. 436—437, 464
Andrija, tribun (Mlečanin) 42, 217
Andrija I, ugar. kralj (1047—1060) 29, 42, 333, 377
Andrija II, ugar-hrv. kralj (1205—1235) 73, 499, 501
Andrija, zadarski biskup 422
Andrija, zadarski prior 6, 8, 310—311, 415, 417
Andrija Kotoranin 308
Anhijal 130, 218, 228
Ankona 15, 42, 415
Anselmo, biskup u Lucci (Italija) 365
Anselmo sv. 234.
Anti 61, 126, 128, 132
Antiohija 241, 315, 423
Antoljak S. 74, 81, 101, 542
Anžuvinci 47, 74, 533
Apenini 412
Apolinar sv. 411, 463
Apulija 47, 52, 275, 344, 474
Arapi 41, 172—173, 222——223, 242—246, 265, 268, 321, 343—344, 426, 471, 481
Arbanasi 35, 492
Ardijejci 214
Arenta 218
Arijani 372
Arnulf, franački car (876—899) 45, 272—273, 275
Arpad 19, 46—47, 277, 314
Arpadovići 27, 42, 48, 55, 69, 71, 74, 97—98, 161, 164, 237, 277, 286, 323, 329 333, 347—349, 378, 380, 393, 453, 485, 488, 491—492, 496, 501—502, 507, 515, 517, 523, 530, 532—534, 536—537
Ataleja 265
Ataulf 11
Atena 13, 423
Atika 314
Atila, hunski vladar 47, 49
Atila (Arpad) 19, 277, 488—489
Aubin H. 542
Audebert, locopositus Kopra 471
Augsburg 313
Augusta 130
Austrija Gornja 127
Avari (Obri) 37, 44, 62, 64—66, 95—96, 101, 127—128, 130—132, 134—138, 142, 145——148, 151, 163, 166—169, 175, 192, 215, 270, 279
Azek, wormski biskup 376
Azzica, istarska kneginja 457, 465
Azija 122, 132, 510
Azija Mala 172, 265, 315, 342, 389
Azija, Prednja 342

Babić A. 542
Babić V. 57, 67, 88, 232, 326—327, 391, 419, 535—536
Bačić B. 91, 542
Bajan, avarski kagan 130, 279
Baksan 61
Bal 433
Balba 466
Balderik, furlanski markgrof 210, 212
Balduin od Bouillona 509
Baleari 173
Balkan (Balkanski poluotok) 36—37, 45, 49—50, 60, 63, 65, 86—87, 96—97, 112, 126, 132—133, 146, 149, 151, 157, 234, 239, 242, 265, 274—275, 282, 285, 293—294, 300, 315, 321, 342, 349, 363, 366, 368, 389, 396
Baltik 131, 172
Banat 132
Banjole 455, 466
Bar (Antibari) 20, 66, 121, 135, 509—510
Barada M. 5, 14, 26, 30, 32—33, 40, 57, 62, 66—67, 69—71, 73—74, 76—80, 84, 87—89, 156—157, 161, 194, 197, 220, 232—233, 235—239, 259, 286, 308, 371, 376, 382—383, 388, 351—352, 357, 361, 367, 235—330, 332—334, 420, 423—424, 431, 476—477, 482—483, 500, 502, 512, 526—527, 542—543
Barani 52
Barban 190
Barbara sv. 263—264
Barda, cezar, ujak Mihajla III 223, 240
Bari 38, 52, 123, 173, 242, 246—247, 341, 424, 471
Barišić F. 127, 540, 542
Barlete 287
Baronius, kardinal 51
Bartal A. 540
Bartha A. 543
Bartol sv. 91, 441
Bartoli M. G. 9, 543
Baščanska draga 116
Baščanska ploča 13, 72, 287, 378, 381, 394, 400—404
Baška 117, 403, 415
Bavarci 101, 127, 131, 166—167
Bavarska 135, 138, 166—167, 191, 211, 310, 375, 377, 457
Bazilije I, bizantski car (867—886) 38—39, 66, 121, 147, 192, 217, 241—244, 246—248, 251, 265, 293, 327, 396, 408, 471
Bazilije II, bizantski car (976—1025) 20, 24, 39—40, 280, 315, 321, 328, 330, 333, 335—336, 341—342, 354, 474—475, 481
Bazilije Bojoan, katepan 52, 321, 330
Beato, mletački dužd 14, 307
Bela, ugarski kralj 22
Bela, općina na Cresu 330
Bela I, ugar. kralj (o. 1060) 277, 377, 394
Bela II, ugar.-hrv. kralj (1131—1141) 46
Bela III, ugar.-hrv. kralj (1172—1196) 46, 517
Bela IV, ugar.-hrv. kralj (1235—1270) 517
Belaj 462
Belasica 321
Belice (Bilice) 288
Belizin 288
Belagradon 288
Benedikt sv. 21, 337, 391, 410, 415, 419—420, 423—424, 489
Benedikt, papa (1012—1024) 335, 364
Benevenia L. 543
Benevento 115, 119, 123, 363
Benussi B. 106, 176, 457—458, 460—465, 468—471, 543
Beram 460
Berberi 173
Berengar, furlanski markgrof 191, 275, 313, 460—461
Berigoj, neretljanski vladar 70, 291, 474, 476—478
Berlin 57
Berno, opat 409
Bervaldi J. 238, 544
Besta E. 41, 540, 543
Bethmann L. 541
Beuc I. 68, 164, 543
Bezić N. 446, 543
Bianchi C. F. 543
Bibinje 114
Bijaći (Byaci) 6, 163
Bilaj 286, 287
Bilajsko-petrovačko polje 286
Bilogora 278
Biograd (Alba) 41, 52, 119, 286, 288, 328, 348, 355—358, 360, 367, 386, 417—419, 430, 441—442, 511, 513—516, 520
Biograđani 329
Biokovo 285
Biskupija 91—92, 154, 202, 432, 439, 441, 451—452
Bistrica 288
Bišće 286
Biševo 420, 447, 476—477
Bizant (Bizantsko carstvo, Istočno carstvo, Romanija) 14, 24, 37—40, 67—69, 84, 86—88, 98—102, 106, 109—110, 112, 119—121, 126, 128, 130, 132, 137, 151, 157—158, 170—173, 183, 186, 194, 206, 209, 215—218, 223—225, 228, 232, 240—243, 245, 247, 251, 254, 265, 268—270, 272, 275, 282—283, 291—293, 297, 306—307, 310, 313—316, 320—321, 323, 325, 328—330, 332—334, 338, 340—345, 348—349, 360, 362, 370, 372, 383, 386, 389—390, 408, 474—475, 492, 495, 510, 517—518, 520—521, 530—532, 534—536
Bizantinci 321
Bladin 21
Blaž sv. 15
Bloch M. 543
Blatograd 270
Blatno jezero 91
Bodensko jezero 232
Bodidrago, neretljanski župan 477
Bodrici 270
Boemund, normanski vladar (umro 1111)
Bognetti G. P. 543
Bojoan v. Bazilije Bojoan
Bokanjac 114
Boljun 102, 462, 466
Bon 130
Bonifacije 413
Bonifacije, »apostol Nijemaca« 239
Boris I Mihajlo, bugarski vladar (852—889) 50, 227—228, 239, 241—242, 250, 265, 268—269
Boris II, bugarski vladar (969—972) 315
Borna, hrvatski knez 45, 66, 95—96, 137, 141, 143, 195, 206—208, 210—212, 287
Borut, karantanski knez 116—167
Bösendorfer J. 543
Bosiljina, županija 289
Bosna 19—20, 38, 62, 78, 97—98, 211—212, 220, 228, 282, 284—286, 314, 316, 326, 330, 336, 504, 536
Bospor 98, 170, 228, 315, 341
Bosut 278
Boüard A. 543
Boye F. 543
Bož 61, 142
Božeteh, ban 313
Božić I. 80, 543
Brač 213—214, 445—447, 481, 483, 528
Brandt M. 347, 543
Braničevci 209—210, 212
Branimir 24, 41, 49—50, 67, 85, 194—195, 238, 250—260, 265, 293, 327, 385, 395—397, 408, 471, 535—537
Brasadola J. 44, 540
Braslav, panonski knez 45, 272—273, 278
Brašnić M. 544
Bratanić B. 544
Bratianu G. J. 544
Bratohna 402
Bratulić V. 101, 544
Brda 360
Brdašce 484
Brela 285
Brenta 322
Bresslau H. 292, 544
Brest 466
Brestov potok 490
Bribina 226
Bribir, grad 286—287, 357
Bribir (Brebera), županija 285—286
Bribirci 74, 81
Brijenij, bizantski strateg 67, 242
Brijenij N. bizantski pisac 39
Brkač 102
Bromlej J. V. 57, 83, 544
Brseč 380, 467
Britanci 195
Brundizij 47
Brunelli V. 544
Brunner H. 544
Brunner O. 143, 159, 544
Brusić V. 544
Brušane 287
Budačko 504
Budimir 19, 21, 256, 290
Budimir M. 62, 279, 512, 544
Budva 308, 334
Bugari (Bulgari, Vulgari) 16, 21, 37, 50, 63, 65, 126, 208—209, 212, 218, 228, 250, 268—270, 279, 282—283, 315—316, 376
Bugarska (Bolgaria) 39, 49—50, 137, 227—228, 239, 241, 252—253, 255, 268—269, 282—283, 290, 302—303, 314—316, 321, 330, 336, 396
Buhara 173
Buje 462—463
Bukorovića podvornica 91
Bulić F. 84, 238—239, 442, 544
Bury J. B. 64—65
Butiran 310
Buturac J. 501, 544
Buzeština 102
Buzet 102, 104, 106, 462, 466
Buzila, normanska princeza 52, 511, 520
Buže 381
Bužim 504
Ca Fisole 330
Cacaunti 35
Calasso F. 544
Candiani 321, 322, 472
Cange Du 466, 544
Canossa 385
Carigrad v. Konstantinopol
Caspar E. 544
Castagna 463
Castilione 462
Cedren G. bizantski povjesničar 39—40, 475
Cecilija sv. 91, 441
Cededa, krčki biskup 15, 89, 369—373, 380
Celeja 101
Celestin III, papa (1191—1198) 51
Celje 273
Cencius 51
Ceneda 322
Cervena 461
Cessi R. 176, 183, 221, 245, 310, 322, 328, 390, 513, 540—541, 545
Cetin 285, 504
Cetina, kastrum 8
Cetina, rijeka 17, 29, 70—71, 146, 212, 218, 220, 244, 282, 284—286, 390, 479, 480, 483
Cetina, županija, 285—286, 391
Ceuta 173
Cezar, ugar. župan 530
Chalandon F. 52, 545
Chevallier R. 562
Cicha, predstojnica samostana sv. Marije (Zadar) 359—360, 420—422, 428, 515
Cipar 265
Cipolla C. 44
Ciprijan sv. 420
Cisterna 463
Citorija 447
Cleuna, županija 288
Cluse 412
Cluny 409—410, 412
Codglie 463
Coleti J. 546
Compiègne 211
Conago J. 545
Corinium 288
Cortalba 462
Cres, grad 117
Cres, otok 15, 78, 117, 330, 378, 401—402
Cresani 330
Crkva sv. Anastazije, Zadar 438—439
sv. Andrije, Rab 436—437
sv. Barbare, Trogir 263—264
sv. Bartola, Kapitul (Knin) 91, 441
sv. Cecilije, Biskupija (Knin) 91, 441
sv. Ciprijana, Rab 420
sv. Donata, Zadar 307—308
sv. Dujma, Split 391
sv. Dujma Trogir 423
sv. Felicita, Pula 455
bl. Germana, Delmis 25
sv. Ivana, Dugi otok 447, 449
sv. Ivana, Pula 455
sv. Ivana, Rab 437

sv. Ivana Lateranskog, Rim 193
sv. Jurja, Plomin 402
sv. Jurja, Putalj 87, 207, 236, 239, 259, 391
sv. Jurja, Straževnik 446—447
sv. Justa 460
sv. Kirina, Vodnjan 455
sv. Križa, Nin 85, 197—200, 259
sv. Krševana, Zadar 415
sv. Lovre, Zadar 451
sv. Lucije, Baška 403—404, 406
sv. Marije, Crkvine 441
sv. Marije, Biskupija (Knin) 91, 394
sv. Marije, Krk 434
sv. Marije, Nin 442
sv. Marije, Solin 24, 28, 318—319, 354
sv. Marije, Zadar 420, 422, 525—527, 529
sv. Marije Formoze, Pula 106, 108, 465
sv. Martina 455—456
sv. Martina, Podstrana 445, 483
sv. Martina, Split 262
sv. Maura, Poreč 468
sv. Mihajla, Nin 257, 259
sv. Mojsija, Solin 442—443
sv. Mojsija, Jesenice (Poljica) 445
sv. Nedeljice, Zadar 450
sv. Petra, Klobuk 446
sv. Petra, Priko 445—446, 480, 483—484
sv. Petra, Rab 420
sv. Petra, Rim 172, 387
sv. Petra, Selo 445, 484
sv. Petra, Solin 442
sv. Petra, Supetarska draga 436
sv. Petra, Zadar 339
sv. Silvestra, Biševo 447, 476—477
sv. Stjepana, Jesenice (Poljica) 483
sv. Stjepana, Dubrovnik 304
sv. Stjepana, Solin 24, 318—319, 354
sv. Stjepana, Split 452—453
sv. Tripuna, Kotor 309
sv. Trojice 308
sv. Vida, Dobrinj 433
sv. Viktora, Stivanjsko polje 447
Crkvine 91, 432, 439—441, 451
Cronia A. 227, 545
Crno more 63, 130
Cubich G. 545
Cuculi 462
Cusan 441
Cvjetković B. 545

Čađavica 201—202
Časlav, srpski vladar 269, 314, 316
Čedad (Cividale) 102, 126, 160, 226, 259
Čelega 102
Čerkezi 61
Česi 90, 270, 290, 375, 499, 502
Češka 23, 138, 269, 290, 399, 407
Čolak N. 545
Črnčić I. 21
Črnomelj 504
Črnja Z. 58, 545
Čudomir, ban 316
Čudomirići 33
Čulić D. 545

Ćićarija 102
Ćirković S. 212, 314, 316, 545
Ćorović V. 62, 314, 545
Ćorović-Ljubinković M. 556

Dabinović A. 14—15, 68, 86, 307—308, 545
Dabra 420
Dabral, splitski nadbiskup 25, 335, 367
Dalen, županija 218
Dalma 22
Dalmacija (Dalmacia, Dalmatia) 4, 9—10, 14, 16, 20, 23—25, 27, 34, 36—40, 42, 45—51, 55, 57, 59, 64, 66—69, 75, 82, 84, 86—88, 90, 92, 96—99, 106, 109, 112—113, 115, 119—122, 125, 127, 130—131, 134—138, 147—148, 151, 169, 172, 192—193, 195, 206, 209—211, 229, 231, 237—238, 242—244, 246, 251, 253, 255, 277—278, 284, 290—294, 297, 301—302, 304—305, 307—308, 310—312, 323, 326—330, 333—334, 336—340, 345, 347, 349, 357, 359, 360, 367—368, 371, 373—374, 378, 383—384, 386, 388—389, 391, 397—398, 413, 419—420, 422, 424—427, 431, 448, 455, 470—473, 475, 491—495, 507, 509—511, 513, 515—519, 521—526, 528, 531—532, 534—535, 537
Dalmacija, bizantska 13, 39, 67, 98, 112—113, 120, 147, 151, 213—214, 216, 224—225, 241, 292, 327, 339, 360, 366, 370, 373, 375, 378, 380, 381, 394, 397—398, 408, 420, 435, 474, 537
Dalmacija, Donja (Inferior) 19, 66, 121, 308, 328, 330, 333—334, 336, 392, 420, 475, 527
Dalmacija, Gornja (Superior) 19, 22, 25, 66, 121, 304, 308, 325—326, 334—336, 390
Dalmacija, rimska 98
Dalmatinci 16—17, 49, 51—52, 55, 69, 193, 206, 231, 247, 292, 310 333, 336, 360, 387—388, 390, 399, 488, 510, 516, 528
Dalja 463
Damieta 223
Damjan sv. 357, 419, 529
Dandolo A. mletački dužd i ljetopisac (XIV st.) 41—43, 327—330, 333—334, 338, 340, 471, 507, 532, 540
Dauzeta 6
Deér J. 48, 492, 530, 540, 545
Delmis (Delmina) 25
Designa, zadarski sudac 518
Desimir, krbavski župan 405—406
Desnik 282
Deusdedit, kardinal 50—51, 388
Devin 467
Devinski grofovi 380
Diehl Ch. 545
Diklo 4, 8, 30, 114, 310—311, 313, 317, 329, 352
Dimitrijević S. 92
Dinarske planine (Dinaridi, Dinara) 65, 98, 140, 151, 158, 277—278, 284, 304, 314, 485, 494, 536
Dinić M. 244, 316, 545
Dioklecijan (Dioklecijanova palača) 24, 27, 37, 114, 116—117, 125, 134—135, 264, 301, 304—305
»Diuditussclauus« (Ljudislav), neretljanski knez 217
Divoselo 287
Dobrinj 117, 433
Dobronja, strateg 40, 67, 334, 338—339
Dobrovit, opat 404—406,
Doklea 335
Doljan 465
Domagoj (Dommagous) 41, 49, 51, 217, 222, 233, 235, 239, 244—248, 250, 395—396, 471
Domančić D. 446, 545
Domanovszky A. 47—48, 540, 541, 545
Dominik Contareno, mletački dužd 340
Dominik Silvije, mletački dužd 42, 386
Domnana 518
Domnana, rapski biskup 14
Donat sv. 307—308
Donat, zadarski biskup 14, 306, 308
Dopsch A. 150, 545—546
Doren A. 546
Donji Miholjac 201
Dnjestar 63
Drač 22, 112, 127, 135, 264, 282, 323, 335, 342, 532
Draganići 78
Draganović K. 546
Drago, rapski biskup 420, 436
Drago, zadarski prior 422, 493, 518
Dragomuž, tast Ljudevita Posavskog 210
Dragouid 226
Draguč 463
Drava 30, 32, 49, 96, 101, 130, 161, 210, 211—212, 277—279, 348, 376, 488, 504, 507
Drenovac 287
Drid 289
Drina 29, 112
Drinić 286
Drogo, normanski knez 343
Druine 462, 466
Družak (Drozaicus), neretljanski vladar 41, 217, 245, 482
Drvar 286
Držiha, opat 394, 404—406
Držislav Stjepan (Dirscisclaus) 24—25, 67, 290, 312—313, 316—317, 320—327, 350, 352, 441, 535—536
Držislavljevići 535
Duboković-Nadalini N. 119, 546
Dubrava 499
Dubrovčani 52, 243, 246, 390
Dubrovnik 15, 20, 39, 41, 51, 66, 114—115, 119, 120—121, 242—243, 292, 304, 308, 334—337, 390, 510
Duchesne L. 49, 51, 541
Dugi otok 447, 449
Duh, zagrebački biskup 90, 499, 501—502, 506
Dujam (Domnije, Domnius) sv. 13, 24, 123—125, 297—298, 302, 305, 386, 391, 423—424
Dujam, splitski prior 337
Duklja (Dioclitana) 18—20, 39, 140, 282, 336, 342
Dukljani 36, 38, 40, 140, 216, 336
Duljebi 61, 65—66, 95
Dunav (Donau) 25, 60, 126—128, 130—132, 134—135, 169, 234, 273, 279, 321, 502, 536
Duvanjsko polje 19, 256, 285
Duvno 285
Dvornik F. 546
Dyggve E. 92, 442, 546

Eberhard, furlanski grof
Eckhardt Th. 399—400, 546
Edesa 315
Egejsko more 63, 173, 265
Egipat 122, 172—173
Einhard, franački ljetopisac (VIII st.) 43—45, 167, 172, 206, 208, 210—212, 540—541
Eisner B. 370, 546
Elekes L. 272, 313, 555
Eliza 465
Ellenhard, puljski biskup 463
Emanij 285
Emerik, lektor varadinskog kaptola 31
Emerik, sin ugar. kralja Stjepana I 29—30
Emerik, ugar.-hrv. kralj (1196—1204) 500, 517
Emona 101, 106
Emota, županija 285
Engleska 408
Ennen E. 120, 150, 470, 546
Epidaur 113—115
Eppensteini, velikaška porodica 375, 457
Ercegović S. 92
Erich, furlanski markgrof 168
Etruščani 62
Eubel C. 546
Eufemija, predstojnica samostana sv. Dujma (Trogir) 423
Eufrat 321
Eufrazije, porečki biskup 11, 106—108, 461
Eugenije II, papa (824—827) 240
Evropa 98, 138, 163, 173, 206, 223, 225, 275, 300, 310, 343, 349, 350, 355, 358, 375, 408, 500, 501, 507

Faber A. 151, 546
Fabijan, bački nadbiskup 499
Falko, tremitski notar 477
Fanberg, velikaška porodica 501
Fancev F. 89—90, 502, 507, 546
Fancika, kapelan 499
Fara 102, 214
Farfa 410
Farlati D. 12, 26, 546
Féhér G. 142, 274, 278, 546
Feine H. 546

Fejérpataki 513, 546
Felicijan, ostrogonski nadbiskup 89, 498—499
Felicito sv. 455
Fenikija 315
Ferjančić B. 136, 286—288, 304, 312, 316, 541—542
Ferluga J. 66—67, 100, 112, 119—121, 242, 292, 323, 327—328, 335—336, 338, 342, 345, 518, 541—542, 546
Fermo 322
Ferrara 411
Filipović M. S. 546
Fisković C. 15, 546
Fliche A. 546
Flavije J. 16
Focije, carigradski patrijarh 87, 232—233, 235—236, 239—242, 251
Foka, bizantski car (602—610) 132
Fonte Avellana 411
Foretić V. 16, 540, 546
Formin, zadarski biskup 302
Fortunat, gradeški patrijarh 183—185, 191, 211, 461
Franačka (Franačko carstvo) 134, 136, 165, 183, 209, 235, 312, 408, 410
Franceschi C. 546
Franci 39, 45, 58, 84—85, 106, 112, 135, 138, 148, 167—172, 176, 180, 181—183, 191—192, 194—195, 206, 208—209, 211—212, 223, 228, 246, 251, 269—270, 463, 468, 535
Francuska 9, 313, 344, 365, 502, 507
Francuzi 500, 509
Frankapani 74, 78, 407
Frankfurt 171
Freidenberg M. M. 546
Fridrih, akvilejski patrijarh 461
Fruška gora 168
Fučić B. 402, 547
Fulda 227
Fulkon, opat 420
Furlanci 211, 470
Furlanija 100, 102, 167, 176, 210, 322, 457, 460, 462—463, 467, 471, 509
Fuskulo 415
Gabričević B. 305, 519, 547
Gabriel, brat bugarskog vladara Borisa Mihajla 277
Gacka, županija 137, 208, 278—279, 287, 381
Gačani (Guduscani) 66, 96, 137, 194, 206—208, 210, 287
Gaeta 344
Galežani 455
Gali 195
Galicija 60
Galija (Gallia) 411—412
Ganshof F. L. 153, 547
Garašanin M. 150, 547, 556
Gata 237, 391
Gaudencije sv. 15, 415
Gaudencije, osorski biskup 15, 415
Gay G. 547
Gebizon, papinski poslanik 17, 387
Geitler L. 547
Gejza I, ugar. vladar (1074—1077) 29, 48, 142, 377—378, 496
Gejza II, ugar.-hrv. vladar (1141—1162) 28, 530
Gemona 102
Genova 123
Gepidi 127—128
Gerard, papinski poslanik 25, 382—383, 392
Gerics J. 554
German, bl. 25
German, nećak bizantskog cara Justina II 127
Germani 342
Germanija (Germania) 165, 412
Gerold, bavarski prefekt 168
Geroldija 460
Gieysztor A. 142
Giovinazzo 383
Glamoč 285
Glaser L. 547
Glavotok 116
Godečaj 85, 197—198, 200
Godemir, ban 30, 313
Godostro, satnik 330
Goetz W. 547
Gogale—Dominis F. 19
Gojčo, ban 352
Gojnik, sin srpskog kneza Vlastimira 269
Gojslav 16, 20, 40, 326, 329—330, 348
Gojslav, brat Krešimira IV 350—352
Golubić 202
Gombos A. 334, 540—541
Gora 501
Gora Cicilijanska 21
Gorazd, sin Boruta
Gorica 467
Gorički grofovi 380
Gorjanci 504
Gornji Muć 257
Gornji Seget 286
Gortan V. 332, 547
Gospić 287
Gotfrid Melfijski 495, 517, 520
Gotfrid od Bouillona 509
Gothus, dux 24
Goti (Gothi) 15, 21, 23, 27, 60—61, 109, 120, 138, 175, 192—193, 195, 369, 371, 399
Gottschalk, benediktinac, teolog 45, 66, 207, 224—225, 227, 230—231, 259, 291
Grab, ugar. župan 501
Gradež 462 (v. Grado)
Gradina 442
Grado 122, 322
Grafenauer B. 37, 62, 64—68, 72, 74, 77, 81—83, 101—102, 112—113, 126—128, 130—131, 133, 136, 138—142, 146—147, 149, 151, 153—154, 157, 159, 163, 166, 168—169, 192, 195, 210—212, 232, 234—235, 238, 244, 270, 272, 278, 284, 375, 377, 380, 406, 547, 549
Grahovo polje 285
Grci (Graeci) 45, 178, 214, 225, 255, 268, 283, 328, 336
Grčka 65
Grégorie H. 65, 547
Gregorije, dalmatinski strateg 40, 67, 197, 338—339, 432
Grekov B. D. 80, 547—548
Grgec P. 548
Grgur sv. 387, 453
Grgur I, papa (590—604) 23, 101, 131, 366
Grgur II, papa 240
Grgur III, papa (731—741) 240
Grgur VII, papa (1073—1085) 16, 50, 56, 70—71, 342, 364—366, 382—388, 390, 392, 453, 495—496, 515
Grgur, ninski biskup 25, 87—89, 279, 296—297, 301—304, 357, 397, 534
Grgur, zadarski biskup 517, 529—530
Grmeč 286
Grmeč, grad 286
Grmek M. 548
Gross K. 548
Grothusen K. D. 500, 548
Grožnjan 462, 463
Gruber D. 70, 88, 383, 460, 548
Grubina 447
Guisenolf, opat 477
Gumplovicz L. 60
Gunjača S. 26, 72, 91, 202, 285, 441, 488, 541, 548
Gušići 35, 74
Gvarda, ban 313
Gvido, spoletski vojvoda 275
Györffy Gy. 278, 501, 548
Habsburgovci 101
Hadrijan II, papa (867—872) 51, 241, 297
Hadrijan IV, papa (1154—1159) 16
Hadrovics L. 548
Hahn G. 361, 364, 548
Halkedon 132
Halkopratija 307
Hamm J. 88, 396, 400, 404—405, 502, 548
Hartmann L. M. 121, 548
Hauptmann L. 32—33, 56—57, 61—62, 64—65, 73, 75—76, 78—81, 138, 140, 143, 172—173, 223, 272, 320, 376, 380, 535, 549—550
Heckenast G. 549
Hefele Ch. 549
Heinemann L. 549
Hellmann M. 141, 148, 549
Henrik, bavarski vojvoda 375
Henrik, brat Otona I 191
Henrik II, njemački kralj (1002), njemačko-rimski car (1014—1024) 321, 364, 375, 462
Henrik III, njem.-rimski car (1039—1056) 29, 363—364, 377
Henrik IV, njem.-rimski car (1056—1106) 365—366, 377, 381, 384—385, 388, 458, 462—463, 465—466, 495—496, 510, 522, 537
Herakleja 131
Heraklije, bizantski car (610—641) 36—38, 64, 132, 135—137, 139, 172, 192, 194—195, 228, 341
Herder J. G. 60
Heribent, istarski knez 457
Heristal 208
Herkov Z. 68, 541, 549
Hermagora, sv. 462
Herre P. 549
Heruli 126—127
Hicela, kći mletačkog dužda Petra II Orseola 69, 321, 329, 333
Hildebrand v. Grgur VII
Hilpisch 408, 549
Hilvud 126
Hlijevno (Hlivno) v. Livno
Hlijevno, županija v. Livno
Hóman B. 278, 313, 377, 492, 494—495, 507, 509, 511, 513, 527—528, 549
Honorije II, papa (1061—) 16, 89, 365—366, 374—375, 380
nadbiskup 28
Honorije, salonitanski nadbiskup 28
Horkaš Bulču, mađarski vojskovođa 313—314
Horoathos 61—62
Horvat A. 90, 549
Horvath H. 65
Horvat J. 58, 70, 549
Horvat K. 549
Horvat M. 310, 370, 549
Hotimir, Borutov nećak 166
Hrabar 399
Hraste M. 189, 549
Hrobatos 135
Hrvati (Chrouati, Chroates, Croates) 14, 16—24, 29—34, 36—41, 49—50, 55—70, 74—77, 79, 84—88, 91, 93, 95—98, 101—102, 112, 114, 117—119, 125—126, 130, 132—141, 144—152, 160, 163, 165, 168—169, 172—173, 189, 191—195, 197—200, 204—206, 209, 211—212, 216, 218, 220—224, 227—228, 231—236, 238—239, 241—244, 246—248, 250—252, 254, 256—257, 259, 262, 265, 277—279, 282—288, 290—292, 294, 297, 301—303, 305, 307, 312, 314, 316, 320—321, 323, 326—330, 332—334, 338, 340, 345, 350—351, 354—355, 357, 360—361, 366, 368—371, 373—374, 376, 380—381, 383—384, 387—388, 395—397, 431, 453, 471, 474—476, 484, 486—489, 492—493, 495, 499—501, 506, 511—512, 516, 522, 528, 530, 532—535, 537
Hrvati, Beli 62
Hrvati, Bijeli (Albi, Bjelohrvati) 22, 35, 37—38, 64, 135—136, 138, 492
Hrvati, dalmatinski 64, 85, 147, 172
Hrvati, jadranski 65, 138, 147
Hrvatska (Chorvatia, Chroatia, Corbatia, Croatia) 19—20, 22—25, 27, 31—35, 37—40, 45—52, 55, 57, 58—59, 65, 67—71, 73—75, 77—85, 87—88, 90, 92, 96—98, 102, 125, 135—137, 139—140, 143, 145—146, 152—154, 156, 158, 160—164, 192—194, 198, 205—206, 208, 210—211, 216, 218, 220—223, 227—229, 231—235, 237—239, 244, 247, 250—252, 255, 257, 261, 265, 269, 275, 277—279, 282—288, 290—292, 297, 301, 303—304, 311—314, 316, 319, 330, 332—334, 345, 347—349, 351, 355, 358, 360—361, 367—369, 371—377, 379—387, 391—393, 395—396, 399—400, 407—408,

416—417, 431, 435, 448, 453, 455, 471, 475—476, 480, 485—488, 491—496, 501—502, 507—513, 515—517, 520—522, 525—526, 532—537
Hrvatska, Bijela (Alba) 19—20, 37—38, 63—66, 133—135, 137—138, 273, 316
Hrvatska, Crvena (Rubea) 18—22, 62, 140
Hrvatska, Dalmatinska 91—92, 139, 145, 233, 278, 535
Hrvatska, Panonska 139
Hrvatska, Planinska 282, 284, 313, 491, 536
Hrvatska, Posavska 89——90, 195, 502
Hrvatska, Primorska 282, 313
Hrvatska, Velika 37, 63—64, 135
Hrvatsko primorje 68, 72, 377, 378, 389
Hugo, furlanski markgrof 271, 462
Hum 462
Humac 214
Humbert, kardinal 365
Humin 102
Huni 47, 126—127, 167, 277
Hvar, grad 113, 214
Hvar, otok 119, 214

Idrizi, arapski geograf (XII st.) 380
Ignacije, carigradski patrijarh 49, 240—242, 251
Ilarion sv. 15
Ilirik 66, 127, 136, 139——140, 146, 170, 209, 278, 294
Imota, županija 284, 285
Imotska krajina 285
Imotski 285
Imotsko polje 285
Inchiostri U. 549
Ingelheim 166
Inocent II, papa (1130—1142) 463
Inocent IV, papa (1243—1254) 399
Iranci 61
Irci 167
Irena, bizantska carica (797—802) 171—172
Ismaeliti 496
Istočnogotska država 109
Istra (Hystria) 12, 25, 51, 68, 78, 90—91, 96—97, 99—102, 104——106, 112, 121, 131, 167, 172, 175—176, 179, 181—183, 186, 188—191, 193, 195, 211, 247, 264, 284, 288, 322, 398, 401—402, 415, 433, 455, 457—464, 467, 469—471, 473, 509
Istrani 100, 175, 178, 180—186, 189, 470——471
Isus Krist (Christus) 18, 49, 92, 130, 222, 257, 294, 332, 361, 363, 382, 420, 450—451, 493, 510, 513, 525—526, 529
Italija 9—10, 22, 38, 40, 44, 52, 99—101, 105——106, 121—122, 127—128, 131, 167, 170——171, 173, 175, 191, 210—211, 221, 223, 241—242, 246, 248, 265, 273—275, 277, 292, 310, 313, 321——322, 341, 343—345, 362—363, 366, 389, 408, 410—413, 417, 424—425, 431—432, 457, 459, 466, 475, 495
Italsko kraljevstvo 179
Iunna 402
Ivan sv. 90, 193, 348, 356—357, 367, 416, 418—419, 424—425, 430, 437, 446—447, 449, 455
Ivan, arhidjakon gorički 29—31
Ivan, arhiprezbiter salonitanske crkve 255
Ivan, bizantski carević 531
Ivan, dalmatinski prefekt 121, 211, 242
Ivan, dužd 217
Ivan, ljubljanski biskup 106
Ivan IV, papa (640—642) 27, 51, 193, 195
Ivan VIII, papa (872——882) 49—51, 87, 232, 234, 238—239, 249—255, 274, 395—396, 535
Ivan X, papa (914—928) 16, 28, 50, 87—88, 255, 268, 289—291, 292, 294—295, 297, 302, 366, 397
Ivan, papinski poslanik (925 g.) 293—294
Ivan, papinski poslanik (XI st.) 292, 372, 423
Ivan, sin dužda Petra II Orseola 321
Ivan, sin dužda Ursa Particijaka 248
Ivan, splitski nadbiskup (X st.) 28, 88, 193, 276, 295, 302, 304, 397
Ivan, splitski nadbiskup 85—87, 91, 125, 197, 200, 519—520
Ivan, svećenik 247
Ivan, svećenik (Splićanin) 420, 447, 476—478
Ivan, vojvoda, zapovjednik Istre 175—176, 178—181, 183, 185—186, 189, 465
Ivan Cimisk, bizantski car (969—976) 315
Ivan Djakon, mletački ljetopisac (X st.) 40——42, 120, 207, 217, 221, 244, 248—250, 301, 326—329, 334, 474, 476, 540
Ivan Orfanotrof, bizantski državnik 341
Ivan Orsini, trogirski biskup 14, 25, 305, 367, 422, 522—524, 527
Ivan Ravenjanin 23—24, 27—28, 84—85, 122——123, 125, 193, 197, 201, 205, 234, 519
Ivana, opatica 132—133
Ivančan Lj. 500, 549
Ivančević R. 549
Iveković Ć. 550
Ivić P. 550
Ivšić S. 197, 550
Izak Komnen, bizantski car (1057—1059) 341
Izidor Seviljski, ljetopisac 16
Izola 106, 462

Jadran (Adriaticus, Jadransko more) 6, 14——15, 17—19, 23, 41, 44, 47, 63, 65, 67—68, 91, 96—98, 112—113, 119, 121, 126, 137, 145—147, 165, 167, 169, 172—173, 191, 206, 209, 215—217, 221, 243—246, 264, 275, 277, 285—286, 291, 293, 310, 314, 321, 326, 336, 340, 342, 348—350, 374, 378, 384, 390, 395, 398, 413, 471—472, 474—475, 478, 481, 485, 509—510, 520—521
Jadratini 334
Jadrijević A. 72, 320, 550
Jagić V. 21, 37, 63, 399, 407, 502, 550, 564
Jahorina 285
Jajce 285—286
Jakov, neretljanski vladar 70—71, 479, 481——482, 484
Jakov, vinodolski poslanik 405
Jaksch A. 550
Jakubovich E. 46, 541
Janković D. 68, 145, 550
Jansen M. 43—44, 550
Janja 285
Japodi 287
Japundžić M. 550
Jarnstedt V. 540
Jaroslav, kijevski vladar (1019—1054) 522
Jefremov E. A. 83, 550
Jelena (Helena), žena Krešimira II 24, 290, 316—317, 319—320, 354, 390
Jelena (Ilona, Lepa), žena Zvonimira 377, 394, 490—491
Jelenica, sestra bana Godemira 30
Jelenović J. 550
Jelić L. 21, 198, 357, 550
Jenkins R. J. H. 540—541
Jermeni 241
Jeronim sv. 399
Jeruzalem 15—16, 241
Jesenice 445, 483
Jireček C. 9, 283, 550
Jokanović V. 550
Jordanes, pisac, zapadnogotski povjesničar 60—61
Judita, sestra Henrika IV 377
Jugoslavija 57, 67, 69, 71, 88, 90, 145—146, 197, 202, 212, 232, 250, 316, 323, 326—327, 345, 390—391, 396, 419, 512, 536
Juraj sv. 5, 87, 207, 236, 239, 259, 391, 402, 446——447
Juraj Kostica, rapski biskup 14
Jurandvor 403
Kairuan (Qairawan) 173
Just sv. 460
Justin I, bizantski car (518—527) 126—127
Justin II, bizantski car (565—578) 128
Justin, splitski biskup 24, 238—239
Justinijan, bizantski car (527—565) 86, 97, 99, 109, 111—112, 121—122, 125—126, 132, 265
Justo 310

Kabari 137
Kačići 33, 220, 237, 485
Kadaloh (Cadolaus) 194, 206, 209—210
Kadlec K. 50
Kaemel O. 496
Kaer P. 550
Kaindl R. 496
Kalabrija 170, 275
Kalinik, egzarh Italije 101, 131
Kalt M. de 48
Kandid, zadarski prior 518
Kandler P. 11—12, 106, 178, 460, 464, 471, 539——540
Kapela 32, 73
Kapitul 91, 325, 441
Kapua 426
Karaman Lj. 67, 71, 85——86, 90—92, 195, 197——198, 200, 202, 257, 259, 262, 264, 290, 292, 308, 320—325, 431, 435, 437—438, 441—442, 445, 449, 453, 455, 519, 544, 550—551
Karantanci (Carantani) 48, 142, 166, 210—211, 233, 270, 272, 378, 398
Karantanija 65—66, 101, 140, 142, 163, 166—168, 210—212, 269—270, 272, 375, 457
Karavanke 373
Karin 288, 355, 357 (v. Kori)
Karinsko more 286
Karlić P. 489, 551
Karlman, franački vladar (768—771) 235
Karlman, franački vladar (876—880) 209, 241, 248, 270
Karlo III, franački car (880—887) 274, 471
Karlo Čelavi, franački vladar 228, 235
Karlo Martel, franački vladar (715—721) 173
Karlo Veliki, franački vladar (768—814) 43——44, 122, 143, 165—168, 170—172, 175, 178, 180—183, 185, 191, 193, 205, 208, 221, 238, 240, 265, 307—308, 459, 461, 535
Karlovići 191, 221, 235, 274, 459
Karpati 62, 128
Kartaga 173
Kasan 310
Kasegi 61
Kastav 380
Kastavčina 68
Kastel 462
Kaštelan S. 551
Kaštel Stari 114
Kaštel Sućurac 84, 197, 200
Katakalon Klazomenjanin, dubrovački strateg 336
Katičić R. 541
Katić L. 5, 45, 57, 71, 88, 112, 132, 197, 207, 225, 227, 231, 286, 319—320, 442, 512, 551
Kavkaz 61
Kavkazija 61
Kazari 241
Kazimir 49, 488
Kažali-Savolago 455
Každan A. P. 559
Kehr P. 551
Kekaumen, bizantski povjesničar 40, 336, 338—339
Kelemina J. 60, 551—552
Kimerci 61
Kirac L. 183, 189, 461——462, 466, 552
Kirenaika 173
Kirin sv. 455

Klaić N. 5, 8—10, 27, 68, 72, 78, 80, 133, 137—138, 225, 236—238, 244, 261, 291—292, 310, 327—328, 345, 360, 378, 380, 383, 391, 422, 488, 500, 502, 530, 539—541 552
Klaić V. 20, 29—30, 40, 56—57, 60, 65, 75—76, 88, 125, 285—288, 297, 314, 316, 329, 376, 501, 535, 552—553
Klarić M. 553
Klasnić 505
Klauda, kći Zvonimira 394
Klebel E. 104, 106, 178, 463, 465, 553
Kledin, ban 517, 530
Klemenc J. 553
Klement III, papa (1187—1191) 335, 495
Klen D. 553
Klis (Kleisa) 134, 150, 225—226, 230, 236, 358, 392
Klobuk 288, 446
Klocke H. 553
Klokočani 501
Klonimir, sin srpskog kneza Strojimira 269
Klukas 135
Kniewald D. 425, 507, 553
Kniezsa St. 128, 274, 278, 553
Knin (Tenen) 47, 91—92, 154, 202, 262, 286—288, 325—326, 355, 394, 431, 439, 441, 451, 489, 510——511
Knin (Tnena), županija 285—286
Kninsko polje 489
Kobler G. 553
Kocelj, panonski knez 19, 194—195, 212, 232, 234, 238, 272—273
Kocilis, franački arhont 39, 192, 194, 209
Koloman ugar. hrv. vladar (1095—1116) 4, 14, 25, 32, 35, 42, 47—48, 52, 73—74, 76, 81, 152, 164, 237, 406, 429, 507——511, 513—517, 520——532, 536—537
Kolunići 286
Koljani 435
Konavljani 36, 216, 246
Konrad II, njem.-rimski car (1024—1039) 364, 376—377, 462, 470
Konstantin IV, bizantski car (668—685) 195
Konstantin V, bizantski car (741—775) 228
Konstantin VII Porfirogenet, bizantski car (913—959) 15, 36—39, 60, 63—64, 66, 76, 84——85, 102, 112, 112—116, 121, 133, 136—137, 140, 146, 192, 194—195, 205, 213, 215—218, 220, 222, 227—228, 243, 246, 268, 275, 277—279, 282—285, 292, 304—305, 311—312, 314—316, 334, 355, 358, 481
Konstantin VIII, bizantski car (1025—1028) 24, 328, 335, 354
Konstantin IX Monomah, bizantski car (1042—1055) 341, 362, 477
Konstantin X Duka, bizantski car (1059——1067) 341
Konstantin Bodin, dukljanski vladar 39, 335, 336
Konstantin Ćiril, slavenski apostol 18—19, 21, 241, 270, 399—400, 407
Konstantin Lihud, carigradski patrijarh 341
Konstantinopol 14, 52, 64, 86, 112, 128, 130——132, 134, 139, 151, 170, 172—173, 194, 211, 217, 223, 228, 240—242, 248, 250—251, 268—269, 277, 283, 293—294, 307, 310, 314—315, 328, 338, 341—342, 362, 368, 408, 493
Konstanz 232
Konjsko 286
Koper (Capris, Justinopolis) 100, 176, 469——472
Kopitar J. 63, 406
Koprani 471—472
Kopranj 524
Korana 504
Korčula (Kurka) 214, 335, 474, 481
Korenica 287
Kori, županija 288
Korošec J. 92, 202, 553
Koruška 65, 210, 375, 467
Kos M. 101—102, 168, 186, 375—377, 462, 467, 553—554
Kosentzes 65, 135
Kosmat, knez 405—406
Kosovo 20, 488
Kostrenčić M. 3, 32, 68, 73, 77—79, 145, 157, 164, 530, 554
Košćak V. 554
Košljun 116
Košuta L. 554
Kotor 15, 121, 282, 292, 308—309, 334
Kovačević J. 554
Kozjak 114, 207
Kozljak 462
Kozma, splitski prior 330
Krajina 17, 220
Kranjska (Carniola, Karintija) 25, 210, 375——377, 462, 501
Krakov 63, 273
Kraljev Brod 500
Kranj 101, 375
Kranjci 211
Kras, tršćanski 102, 130
Krbava, rijeka 35
Krbava, županija 137, 208, 278—279, 287, 405, 492
Krčelić B. A. 29
Krčki knezovi 159
Krekić B. 540—541
Krescencije, splitski nadbiskup 486, 523
Krešimir 316
Krešimir I 38, 222, 312
Krešimir II Mihajlo 20, 290, 312, 314, 316—317, 320, 325, 352, 354
Krešimir III 20, 24, 29, 40, 52, 69, 89, 317, 326, 329—330, 332—334, 348, 352, 354
Krešimir IV Petar 4, 8, 16—18, 24, 29—30, 67, 69, 71, 152, 317, 329, 345, 348—352, 354—355, 357—361, 373—374, 376, 380—382, 384, 387, 391, 416—417, 419, 422, 430——431, 513, 535—537
Kreta 173, 223, 315
Kretschmayer H. 554
Krf 52, 390
Krim 61
Kristofor (Cristophorus) sv. 14, 528
Krk, grad 116, 120—121, 244, 330, 401, 407, 434

Krk, otok 78, 115—116, 118, 308, 372, 378, 394, 398, 401, 403, 407, 415, 433, 528
Krka 278, 286
Krmin 102
Krovatos 65
Krševan (Grisogonus) sv. 5—9, 14, 30, 306, 311, 317, 346, 352, 354, 360, 382, 391, 415—416, 420
Kršnjavi I. 515, 554
Krum, bugarski vladar (803—814) 172, 212, 228
Krumbacher K. 39—40, 554
Krupa 286
Kubed 463
Kubiny A. 554
Kukari 33
Kukljić 287
Kukuljević 90, 197, 488, 540, 554
Kulischer J. 159, 358, 554
Kumani 492
Kumorovitz B. L. 499, 515, 554
Kureti (Curetes) 23, 27, 138, 192—193
Kurtscheid B. 122—123, 205, 232, 235, 240—241, 297, 554
Kurze F. 540
Kupa 150, 207, 210, 212, 501, 504
Kupan, kapelan 499
Kupres 285
Kutriguri 128, 130
Kuvrat 65
Kuver 65
Kuzma, splitski prior 518
Kuzma sv. 357, 419, 529
Kuzma, vesprimski nadbiskup 499
Kvarner 68, 102, 113, 375, 377, 398
Kvirin sv. 193

Lab 285
Laba 63, 65, 166
Labin 68, 284, 286, 375, 378, 380—381, 463
Labištica 286
Ladislav sv. 505
Ladislav, ugar. kralj (1077—1095) 24—25, 29, 31, 35, 48, 277, 394, 491——496, 498—502, 505, 507—512, 515—517, 519, 531
Ladislav IV, ugar.-hrv. kralj (1272—1290) 47
Lampredije, zadarski prior 530
Langobardi 16, 44, 100——102, 127—128, 131, 167, 171, 175, 195, 246, 275, 468
Lanović M. 68, 76, 554
Lapčani 79
Lastovo 474—475
Latini 244, 397, 500, 533
Latini, Crni 21
Lateran 51, 123
Laurencija, akvilejska kraljica 11
Laurencije sv. 305
Lav III, bizantski car (717—741) 86, 173, 240, 334
Lav V, bizantski car (813——820) 206
Lav VI, bizantski car (886—912) 241, 265, 268, 282
Lav, dalmatinski katepan 345, 360
Lav III, papa (795—816) 171—172
Lav VI, papa (928—929) 50, 233, 235, 302—302, 366
Lav IX, papa (1048—1054) 362—363, 367—368
Lav, papinski poslanik (X st.) 293—294
Lav Hirosfakt 218
Lav Rabduh, drački protospatar 218, 282
Lažani 6, 237, 391, 486, 489—490
Leclercq H. 549
Lederer E. 274, 313, 496, 554—555
Leicht P. S. 554
Lelija 285
Lémerle P. 72, 554
Lenel H. 328, 554
Lenz E. 555
Lepa v. Jelena
Letaj 462, 466
Lettenbauer W. 399, 555
Liburnija 66, 96, 109, 151, 172, 206—207, 236, 244
Lijesno 214
Lika 137, 208, 278—279, 287, 406
Limpach 278
Limski kanal (Lim, Limska draga) 39, 415, 433, 460, 464
Lipe 102, 287
Lipšic E. E. 555, 559
Livno (Hlijevno, Hlivno), grad 220, 282, 284—285, 288
Livno (Hlijevno), županija 285, 288, 390
Lobelos 135
Lombard M. 555
Lombardija 44, 178, 183, 310, 455, 509
London 16, 50
Lonja 29
Lopuška Glavica 91
Lorsch 43
Lošinj 15, 117, 402, 406
Lotar I, franački vladar (817—855) 191, 221——222, 245, 470
Lotar II, franački vladar (855—869) 11, 459
Lotaringija 408
Lovinac 287
Lovran 380
Lovreč 456
Lovro sv. 30!, 311, 433, 438, 451, 463
Lovro, splitski nadbiskup 13—14, 24—25, 27, 47, 337, 354, 367, 373——374, 380, 422—423, 425, 484, 491, 519
Lowmiański H. 60, 141——142, 555
Lubenice 117
Luccari 34, 542
Lucerna K. 555
Lucija sv. 403—407, 415
Lucius (Lučić) I. 14, 34, 55, 70, 74, 81, 286, 555
Ludat H. 555
Ludovik I, ugar.-hrv. kralj (1342—1382) 48, 81, 164
Ludovik II, franački car (850—875) 191, 222, 242, 246, 247, 248, 274, 465
Ludovik Njemački, kralj Istočnofranačke države (840—876) 44, 212, 228, 241, 248, 269—270
Ludovik Pobožni, franački car (814—840) 120, 206, 208, 221, 227, 235, 240
Luka, grad u Italiji 365
Luka, selo u Istri 463
Luka, županija 33, 76, 287, 316, 405
Luka sv. 261
Lukan, rimski pjesnik 23, 27, 391
Lukas F. 555
Luković N. 555

Lupo, protospatar, ljetopisac 52
Lupoglav 466
Lütge F. 555
Luzzatto G. 106, 178, 310, 322, 459, 466, 555

Ljubavac Š. 34, 542
Ljubić Š. 55, 541, 555
Ljubljana 60, 106, 150, 273, 375
Ljubomir, tepčica 394, 446, 480, 484
Ljubuša 285
Ljubuški 285
Ljudemisl, Bornin ujak 211
Ljudevit Posavski 44—45, 95—96, 138, 141, 150, 166, 194—195, 206—212, 277

Macartney C. A. 555
Macůrek J. 555
Madalbert, papinski poslanik 283, 297, 302
Madije, opat iz Monte Cassina 415
Madije Sega 420
Madijevci 40, 316—317, 323, 338—340
Madzsar E. 47
Mađarska v. Ugarska
Mainz 227
Maja, rijeka 505
Majnard, papinski poslanik 16, 350—351, 367, 372, 416, 419
Majo, rapski prior 420, 436
Majo, zadarski arhiđakon 493
Majo, zadarski prior 311, 415
Majo II, zadarski prior 340
Makar (Makro) 41, 217, 220, 480
Makarska 214, 217
Makra, županija 218, 220
Makedonci, vladarska porodica 69, 333, 536
Makedonija 241, 399
Maksim, salonitanski nadbiskup 101, 131
Maksimijan, pulski biskup 106
Maksimović J. 555
Malala I. 128
Malaterra G. ljetopisac (XI st.) 52, 511, 515
Małecki M. 102, 555
Malinska 116
Malta 242
Manas, splitski nadbiskup 501, 515, 523
Manastirine 124, 133
Mancikert 341—342
Mandić D. 18—21, 37, 555
Mandić O. 32, 68, 73, 77—81, 556
Mano-Zisi Dj. 556
Manojlo I Komnen, bizantski car (1143—1180) 345, 517
Manojlović G. 14, 64, 541, 556
Manson, opat
Mantova 191, 495
Marasović T. 305, 556
Maretić T. 63, 556
Margareta sv. 504, 506
Mariani (v. Neretljani) 212—213, 217, 477, 479, 482
Marica 127
Marichina 420
Marija, sestra ugar. kralja Stjepana I 321
Marija sv. 3—5, 8, 11, 24—25, 28, 91, 106, 108, 311, 317—319, 322, 352—354, 359, 360—361, 391, 394, 411, 415, 420—423, 434, 441—442, 451, 465, 477, 493, 501, 513, 515, 518, 524—527, 529
Marin, splitski biskup 238—239, 256, 265
Marka, Dalmatinska 48, 72
Marko sv. 327, 473
Marko, hrvatski biskup 333
Markotić V. 37—38, 195, 556
Marsich A. 556
Martin sv. 207, 262, 264, 445, 455—456, 483
Martin, papinski poslanik 37, 51, 193, 195, 222, 312
Martin, pustinjak 411
Martin, splitski biskup 24
Martin V. 546
Martinac, lučki župan 405—406
Martino Canale da, mletački ljetopisac (XIII st.) 42, 340
Marulić M. 17, 55
Marun 310
Maruša (Mariossa), Branimirova žena 295—260
Marušić B. 90—91, 102, 190, 455, 556
Matanić A. 556
Matilda, tuscijska nadvojvotkinja 384
Maun 4, 8, 345—346, 358, 360
Mauricije, bizantski car (582—602) 130, 132
Mauro sv. 51, 468, 472
Mayer A. 61, 305
Mažuranić V. 394, 541
Medak 287
Medini M. 556
Mediteran (Sredozemlje) 120—121, 173, 223, 302, 311, 322, 340, 342, 344, 347, 361, 432, 470
Medulin 469
Medvednica 500
Mejice 102, 104
Mell A. 550
Menander, bizantski povjesničar
Mengozzi G. 556
Merag 117
Meranija 72, 378, 380, 458, 463
Merkurije, ugar. župan 511—512, 520
Merores M. 245, 322, 556
Meštrović I. 296
Metlika 504
Metod, slavenski apostol 19, 252, 270, 272, 294, 297, 300, 369, 381, 395—399, 407—408
Metodije, carigradski patrijarh 240
Meyer E. 189, 460—461, 469, 556
Mezey A. 554
Mezopotamija 172, 315, 342
Midena 285
Mihajlo sv. 257, 259, 433, 464, 465
Mihajlo I, bizantski car (811—813) 172
Mihajlo II, bizantski car (820—829) 121, 216, 223
Mihajlo III, bizantski car (842—867) 223, 240, 242
Mihajlo IV, bizantski car (1034—1041) 338, 341—342
Mihajlo V, bizantski car (1041—1042) 341

Mihajlo VI, bizantski car (1056—1057) 363
Mihajlo VII Duka, bizantski car (1071—1078) 24, 390
Mihajlo (Michahel), brat bugarskog vladara Borisa Mihajla 227
Mihajlo, dukljanski vladar 18, 335, 342, 363, 386, 390
Mihajlo Celularije, carigradski patrijarh 341, 362
Mihajlo Psel, bizantski državnik i filozof 341—342
Mihajlo Višević, zahumski knez 41, 52, 218, 282—283, 292—294, 296
Mijušković S. 17
Miklošić F. 63
Mikoczy J. 55, 90
Mikula 404—406
Milano 122
Milić I. 79, 157, 556—557
Milinović Š. 557
Miller V. 62
Miltner F. 557
Milje (Muggia) 462, 471
Mirković M. 557
Mirmidonci 376
Mirna 462—463
Miroslav, sin Krešimira I 38, 72, 312
Mislav 41, 207, 221, 230, 236—237, 239, 245, 251, 325
Mitis S. 557
Mitteis H. 557
Mlečani (Veneti) 42, 47, 69, 101, 207, 214, 217, 245, 248, 310, 322, 326—328, 330, 334, 338, 350, 386, 389—390, 395, 470—472, 474—475, 511, 521, 534—535
Mljet 214
Močilo 504
Modest, biskup u Karantaniji 167
Modestini J. 557
Mogorić 287
Mogorovići 33
Mohač 168
Mohorovičić A. 91, 433—434, 557
Mojmir, moravski knez 270
Mojsije sv. 442, 445, 483
Molnar E. 137, 142, 163, 274, 313, 496, 557
Momjan 462
Monopoli 47
Monte Cassino 21, 311, 410, 415, 417, 426—427
Monte Gargano 215
Monticellum 484
Monticolo G. 41, 540—541
Moór E. 128, 274, 557
Moravcsik Gy. 36, 291, 539—541, 557
Moravljani 45, 272
Moravska 91, 251—253, 269—270, 272—273, 397, 399, 407
Morceniga 463
Morović H. 72, 540—541
Mosapurch 270
Moskva 57
Mosor 114, 163, 237, 390, 479
Motovun 102, 461
Mošin V. 17, 19, 21, 336, 541
Mramorno more 131
Muavija, kalif 172
Muć 257
Mühl 130
Muhlo 135
Muncimir 5, 7, 9, 24, 42, 234, 237, 259, 261—263, 328, 352, 396, 431
Mura 278, 375
Muraj 116
Musa, arapski vojskovođa 173
Mutimir, srpski vladar 269

Nagy J. 2—4, 541, 557
Nakle 479
Napulj 123, 344
Narbona 173
Naslap 490
Nedeljica sv. 450
Nemanja, srpski vladar 20
Neretljani (Arentani, Narentani; v. i Pagani) 36, 41—42, 44, 51, 212—218, 221, 244, 328, 471, 474—475, 482
Neretljanska kneževina 25, 71, 97, 219—220, 242, 383, 474
Neretva (Narenta) 75, 212, 215, 217—218, 282
Nerežišće 214
Nesakcij 102—103
Nežić D. 557
Niceja 171, 308
Niceta Orifa, bizantski admiral 242, 246—247
Nicifor I, bizantski car (802—811) 172, 228
Nicifor II Foka, bizantski car (963—969) 173, 314—315
Nicifor, splitski prior 337
Nigrinjan 461
Nijemci 239, 496
Nikola (Mikula) sv. 287, 378, 406—407, 423, 428
Nikola, makedonski vojvoda, otac Samuila 321
Nikola I, papa (858—867) 87, 232—233, 240—241, 363
Nikola II, papa (1058—1061) 349, 364—365, 367
Nikola Kačić, omiški knez 391
Nikola Mistik, carigradski patrijarh 268
Nikola Stjepanić, zagrebački biskup 30
Nikolajević-Stojković I. 86, 112, 557
Nil 223
Nin 197—200, 205—206, 232, 235—236, 257—259, 286—288, 350, 355, 357—358, 392, 442
Nin (Nona), županija 285—286
Nisibis 315
Nodilo N. 557
Norik 66, 101, 227
Normani 14, 42, 52, 70, 341—342, 344—345, 347—348, 360, 363, 365, 383, 385—386, 389—390, 432, 472, 475, 495, 520
Novak G. 114, 149, 224, 322, 519, 530, 557—558
Novak V. 3, 5—6, 71, 227, 233, 317, 345, 357, 360, 378, 387, 422, 424, 428—429, 431, 445, 483, 489, 512—513, 517, 519, 526—527, 530, 539—541, 558
Novaković R. 220, 285—286, 558
Novčica 287
Novi 287, 504
Novigrad 80, 102, 106, 178, 248, 463, 471

Njemačka 235, 364—365, 501
Njitra 515

Obrovica 310
Oderizije, montekasinski opat 494
Odilo, bavarski vojvoda 166
Odilo, opat 510
Odo, opat 409—410, 412
Odra 150
Ogusta 130
Ohrid 321
Oleg, ruski vladar (878——912 ili 922) 268
Olga, ruska vladarica (945—964) 315
Omiš 19, 445—446, 480, 482
Omišalj 117, 407
Omnik 310
Omurtag, bugarski vladar (814—831) 212, 228
Opsara 243
Orbini M. 17
Ordelafo Faledro, mletački dužd 14, 528, 532
Orseoli 42, 69, 328—329, 33—334, 338, 340, 348, 384, 472, 474—476, 536
Orso, akvilejski patrijarh 462
Osbald, biskup u Karantaniji
Osci 61
Osić 237, 391
Osor 15, 115, 117, 120—121, 244, 330, 373, 378—379, 415, 428, 433, 528
Osp 463
Ostojić I. 90, 231, 288, 311, 319, 358, 407—408, 415—417, 419—420, 422—424, 436—437, 441—442, 445—447, 464—465, 558
Ostrog 220
Ostrogon 500
Ostrogorski G. 132, 157, 171, 218, 223, 228, 240—242, 265, 314, 341—342, 362, 389, 510, 558
Ostrovica 286, 435
Ostrvica 287
Oštir K. 62
Otočac 287, 405—406
Otok 318—319, 354, 390
Oton, bavarski vojvoda 377
Oton I, njemački kralj (936), njem.-rimski car (962—973) 191, 275, 313, 315, 321—322, 457, 459, 472
Oton II njem.-rimski car (973—983) 11, 461
Oton III, njem.-rimski car (983—1002) 321—322, 375, 411—415, 462, 472
Oton, sin mletačkog dužda Petra II Orseola 42, 321, 330, 336
Ozren 285

Pad 42, 322, 415
Paflagonija 341
Pag 118
Pagani (v. i Neretljani) 36, 51, 212, 215—216, 218, 243
Paganija 39, 218, 220, 282, 312, 482, 485
Pais D. 496, 559
Paklina 285
Palermo 344
Palestina 172, 315
Pamlényi E. 557
Pankracije sv. 15, 304
Panonci 98, 493, 507
Panonija 21, 45, 57, 65—66, 96, 106, 127—128, 136, 138—140, 146, 167—169, 172, 186, 194, 208—212, 227, 269, 272, 275, 278, 314, 321, 394—395, 495, 516, 533, 536
Panonija, Donja (Inferior) 164, 208, 212, 270, 272
Panonija, Gornja 168, 211, 272
Pantelić M. 559
Papalić D. 17
Parathallassia, županija 286
Pariz 46, 358
Pastorello E. 540
Pašalić E. 149, 559
Pauler Gy. 559
Pašman 419
Pavao sv. 250, 365
Pavao, ravenski egzarh 86, 112
Pavao, splitski nadbiskup 330, 332, 354
Pavao Branović, srpski vladar 269
Pavao Đakon, langobardski povjesničar (VIII st.) 16, 42, 44, 131, 215
Pavić A. 559
Pavija 275, 364
Pavlovac 287
Pavlimir 18
Pazin 102, 460—462, 467
Pečenezi 64, 135, 268, 341, 379, 496
Pedena 106, 463
Pelazgi 62
Pelješac 214
Pentapolis 322
Peroj 178
Perojević M. 84, 234, 255, 559
Pertile A. 559
Pertz G. H. 540—541
Perzija 172, 342
Pet Crkava 72, 91
Petar (Petrus) sv. 3, 5, 10, 13—14, 16, 20, 33—34, 70, 82—83, 125, 161—163, 171—172, 195, 222, 240, 250—251, 255, 297—300, 311—312, 337, 339, 351, 358, 386—388, 391—393, 420, 425—426, 429, 432, 435, 436, 442, 445—446, 464, 466, 476, 479, 480—481, 483—484 496, 512
Petar, ban 394, 480, 484, 512
Petar, barski nadbiskup 335
Petar, brat bizantskog cara Mauricija 131
Petar, brat normanskog kneza Amika 383
Petar, bugarski vladar (927—969) 314, 321
Petar, iz Amiensa 509
Petar, krčki biskup 425
Petar, opat 317, 360
Petar, posljednji hrvatski kralj 42, 47—48, 394, 489, 507, 510—512, 515
Petar, sin Trpimira I 226
Petar, sin dužda Ursa 41, 269
Petar, splitski biskup 28, 226, 234, 237, 239, 259, 479
Petar, splitski prior 5, 310, 518—519
Petar, ugarski vladar (1038—1041, 1044—1046) 29, 334, 337
Petar Cacaunt (Splićanin) 35, 492
Petar I Candiano, mletački dužd 41—42, 217
Petar II Candiano, mletački dužd 41—42
Petar IV Candiano, mletački dužd 310, 321—322, 471
Petar Crni (Splićanin) 70, 155, 161—162, 337, 392, 445, 483—484, 519
Petar Damiani, opat 15, 385, 411—412
Petar Gojniković, srpski vladar 215, 218, 269, 282
Petar Gušić 35, 492
Petar I Orseolo, mletački dužd 470, 472
Petar II Orseolo, mletački dužd 41, 120, 301, 305, 321—322, 326—329, 335, 340, 377, 386, 413, 472, 474, 476, 481
Petar Snačić 34, 512
Petar Tradenik, mletački dužd 207, 217, 221, 245
Petricioli I. 90—92, 306, 338—339, 447, 450—451, 559
Petrislav, nećak neretljanskog vladara Slavca 512
Petrov P. Hr. 142, 559
Petrova gora (Patur Gozdia, Petrov gvozd, Gozd, Gvozd, Alpes Ferree) 35, 46—48, 75, 96, 376, 492, 505, 511—512, 515
Petrovac 286
Petrović I. 272, 559
Piastovići 535
Pićan 462
Pierabianca 463
Pigulevskaja E. J. 559
Pincije 326
Pipin, franački vladar (741—768) 175, 235, 240
Pipin, sin Karla Velikog 168, 175
Piran (Pyrian) 106, 463, 470—471
Pirchegger H. 380
Pirenne H. 159, 351, 358, 559
Pirineji 173, 411
Pisa 123
Piva 342
Pivčević I. 237, 559
Planina 500
Plazenica 285
Pleba, županija 286
Pliva, rijeka 285—286
Pliva, županija 284—286, 316
Ploče 287
Plomin 402
Počitelj 287
Podmorska županija 286
Podstrana 207, 225, 445, 483
Podunavlje 45, 63, 101, 128, 175, 208, 228, 269, 271—272, 278, 286, 502, 536
Poeta Saxo (Agius?) 44
Poetovio 130
Poitier 173
Polablje 64, 272
Polonijo M. 398, 559
Poljaci 2 : 0, 375, 496
Poljica 78, 80, 286, 479, 483
Poljica, Primorske 391
Poljičko primorje 286
Poljska 23, 138, 193, 290
Poljska, Mala 49, 64, 273
Pomoravlje 39
Pomposa 411
Pont 122
Pop Dukljanin 15, 17—23, 25—26, 55, 60—61, 140, 256, 275, 277, 286, 290, 314, 316, 326, 330, 334—336, 475, 487, 512
Poparić B. 559
Popo (Wolfgang), akvilejski patrijarh 184, 462
Popo, istarski knez 457
Popović I. 559—560
Poreč 106, 113, 176, 461, 470—472
Porga 135, 192, 194—195
Porin 39, 192, 194—195
Posavina 168, 228
Posedel J. 67, 560
Posočje 130
Posrt 466
Postojna 106
Potepa, opat 89, 371—372
Potisje 277—278
Povislje 64
Povlja 446
Požega (Posaga) 46, 277, 501
Požeško gorje 504
Prabugari 142
Praga G. 5—6, 330, 513, 560
Prelog M. 86, 90—91, 308, 434—435, 449, 461, 560
Přemislovići 535
Preradović D. 383, 560
Presila 226
Prespa 321
Prestancije, splitski prior 337
Pribina (Pribuna) 38, 312—313, 536
Pribina, njitransko-slovački knez 270, 272
Pribineg, župan 405
Prijatelj K. 92, 560
Priko 445—446, 480
Primorci 217, 477
Primorje 19, 22
Primorje, županija 285—286
Primorska zemlja 380
Prisk, blizantski strateg 131—132
Prokopije, bizantski povjesničar (VI st.) 126—127
Pruvin 462
Prvanović S. 66, 287, 560
Přzemisl 522
Pset (Pesenta), županija 284—286
Ptuj 273
Pula 104, 113, 176—177, 455, 463, 469—472
Punat 116
Punta Pelova 116
Pustika 391
Putalj 87, 236, 259, 391
Putanec V. 560
Puziloum 461

Rab (Arba), grad 120—121, 243, 330, 420, 436—437, 528—529
Rab, otok 6, 14, 115, 117, 378, 383, 435
Raba 168
Rabanx Maur, opat 227
Rabljani 14, 528
Rački F. 3—4, 8, 17, 20, 29—30, 39—40, 42—43, 56, 59—60, 63—65, 74—77, 79, 83, 87, 143, 157, 232, 290, 292, 317, 330, 345, 360, 387, 422, 511—512, 539—542, 560
Radabano, neretljanski župan 477
Radić F. 91, 560
Radojčić B. 541
Radojčić N. 20, 40, 61, 72, 488, 560
Radonić J. 283
Radoslav 18
Radovan, Zvonimirov sin 394, 490
Raduč 287
Raduna 8, 490
Raduša 285
Raguza (Ragusium, Rauzij) v. Dubrovnik
Raguzani v. Dubrovčani

Raguzij, otočić 120
Rajković M. 540
Rajmund od Agillesa, ljetopisac 45—46, 509
Rajmund IV. tuluški grof 509—510
Rajna 166
Rajnerije sv. 391
Rajnerije, splitski nadbiskup 237, 391
Rastislav, moravski knez 241, 270, 272—273
Rasaska 504
Rastoka, županija 218
Raša 19, 102, 112, 288, 375, 378, 380, 455, 462——463
Raška 39, 326, 330, 336, 342
Ratbod, grof Istočne marke 212, 270
Ratimir, panonski knez 212
Ravena 87, 105, 122, 171, 252, 411
Ravenstein 462
Ravenjani 410
Ravlić J. 560
Ravna gora 285
Redlich O. 560
Rendić-Miočević D. 560
Rialto 471
Ribarić J. 560
Ribnik 287
Riceputi F. 15
Rijeka 55, 68, 102, 378, 380, 463, 467
Rim 14, 19, 21—23, 26, 30, 39, 49—50, 85—88, 122——123, 126, 134, 170——173, 192—194, 223, 232——233, 235, 238, 240——242, 251—253, 255——256, 268, 272, 293—294, 297, 300, 302, 305, 342, 362, 364—365, 368, 371——373, 382, 396—397, 399, 408, 413, 488, 495, 535
Rim, Novi (v. Konstantinopol), 122, 175, 223, 246
Rimljani 240
Rimsko carstvo 95, 141, 152, 355, 414, 537
Ritig S. 90, 560
Rižana 175, 178, 182—183, 186
Rižinice 229—230, 257, 264, 358
Riječina 375, 381
Robert II, normanski vladar 344
Robert Flandrijski 72
Robert Guiscard, normanski vladar 70, 344, 383, 390, 531
Roč 466
Rodoald, akvilejski patrijarh 462
Roger II, normanski vladar 52, 344, 511
Rogovo 357, 417
Rogoznica 288
Rouen 506
Romagna 183
Roman I Lekapen, bizantski car (920—944) 268, 290, 314, 321
Roman II, bizantski car (959—963) 36
Roman III Argir, bizantski car (1028—1034) 338, 341
Roman IV Diogen, bizantski car (1068—1071) 342
Romani 37, 39, 57, 98, 118, 120, 134—135, 206, 213, 215, 304—305, 310 484
Romanija 285
Romeji 126—127, 137, 192, 216—218, 228, 243, 268, 282, 308, 336
Romuald, opat 15, 410—411, 415
Rotar, langobardski vladar 100
Rousseau F. 496
Rovinj 106, 248, 464
Rozari 463
Roze 334
Rubić I. 483, 560
Rudolf, franački ljetopisac 44
Rus J. 60—61, 561
Rusi 214, 273, 314—315, 496
Rusija 61, 202, 315, 413
Rusin, neretljanski vladar 70—71, 482—484, 512
Ružar 461

Saala 166
Sakač S. 37, 84, 195, 561
Saksonija 310
Salamon, biskup 232
Salamon, ugar. vladar (1063—1074) 42, 48, 334, 338, 340, 377—378, 496
Salermo 344
Salmon, istarski velikaš 465
Salona 17, 23—24, 27, 38, 64, 112—115, 132, 134—135, 139, 150, 192—193, 293, 297—298, 301, 303, 335, 383, 392, 510, 534
Salonitanci 24, 27 114 120
Salzburg 167
Samarkand 173
Samo, slavenski knez, 132, 142
Samostan sv. Andrije, Freising 463
sv. Andrije, Rab 437
sv. Andrije, Rovinj 464
sv. Apolinara in Classe, Ravena 411
sv. Bartola, Knin 91
sv. Benedikta de Palirono 415
sv. Benedikta, Split 337, 391, 423—424, 489
sv. Dujma, Trogir 423
Saint-Germain de Près, Paris 358
Saint Gilles 510
sv. Grgura, Vrana 387, 453
sv. Ivana, Brač 446
sv. Ivana, Biograd 348, 356, 357, 367, 416, 418—419, 430
sv. Krševina, Zadar 5—9, 30, 311, 317, 346, 352, 354, 360, 382, 391, 415—416, 420, 447—448
sv. Kuzme i Damjana. Biograd, Tkon (v. sv. Ivan, Biograd) 357, 419
sv. Lovre, Dalj 463
sv. Lucije, Krk 407
sv. Marije, Novigrad 11
sv. Marije, Pomposa 411
sv. Marije, Portus Novus 415
sv. Marije, Zadar 3—5, 8—9, 317, 352—353, 359—361, 391, 420—423, 428, 493, 513, 515, 518, 524
sv. Marije, Tremiti 420, 477
sv. Marije, Pula 465
sv. Mihovila in Monte, Pula 465
sv. Mihovila, Lim 433, 464, 465
sv. Mikule 287
sv. Mojsija, Solin 442
sv. Nikole, Omišalj 407
sv. Nikole, Osor 378, 428
sv. Nikole, Otočac 406
sv. Nikole, Trogir 423
sv. Pavla, Rim 365
sv. Petra, Lim 464, 466
sv. Petra, Rab 420, 436
sv. Petra, Selo 3, 5, 10, 20, 33—34, 70, 82—83, 161, 337, 358, 391—393, 425—426, 429, 476, 479——481, 484, 512
sv. Silvestra, Tremiti 495
sv. Stjepana, Split, 337, 352, 394, 424, 452, 489
sv. Tome, Biograd 357, 416
Samuilo, makedonski vladar (976—1014) 39, 66, 321, 323, 325—327, 330, 334—335, 342, 475
Sana 286
Sanudo-Torseli, M. 42
Sappok G. 141
Saraceni 42, 217, 246, 275, 496
Sardika 127, 297
Sardinija 173
Saria B. 561
Sarmati 61
Sarmatija, Azijska 61
Sasi 165—166
Saska 136
Sava 49, 112, 150, 211, 270, 272, 277, 488, 500, 504—505
Sazava 506
Schaube A. 322, 562
Schmid H. F. 238, 542, 562
Schmidinger H. 562
Schmitz-Kallenberg L. 43—44, 550
Schubert H. 563
Schünemann K. 496, 500. 561
Scylices I. 39
Sedeh, biskup 88, 89, 331——332
Sedrago, neretljanski župan 477
Sekirje 500
Seldžuci 173, 341—342, 386
Selo 3, 20, 33—34, 70, 82—83, 161, 337, 358, 391—393, 425—426, 429, 445, 476, 479—481, 483, 512, 520
Sempt-Ebersberg, velikaška porodica 457
Senj 45, 381
Seppelt F. X. 365, 373, 385, 561
Sergije, knez 528
Sergije III, papa (904—911) 268, 292
Sertić N. 507, 561
Sestan E. 561
Sicilija 52, 170, 173, 223, 265, 344
Sidraga, grad 287
Sidraga, županija 286—287
Sighard, akvilejski patrijarh 462
Sigilfred, porečki plemić 465
Siginbuld, porečki biskup 468
Sigisbert, franački vladar 128
Silba 422
Silva Candida 367
Silvestar sv. 420, 447, 476——477, 495
Simeun, bugarski vladar (893—927) 37, 137, 218, 268—269, 275, 282—283, 290—291, 293, 314—316, 321, 394, 535
Simonsfeld H. 42
Simonyi D. 561
Sindik I. 15, 308, 561
Singidunum 130—131
Sinj 285
Sipar 248, 460, 463
Sipont 44, 52, 215
Sirakuza 232, 242
Siricije, papa (384—399) 16
Sirija 172, 315, 342
Sisak (Segestika, Siscia) 150, 211
Sizo, istarski knez 457
Skadar 46
Skardona (v. i Skradin) 235, 286
Skiti 61
Sklavinija (Sclavinia) 38——39, 97, 132, 192, 207, 221, 282, 284—285, 294, 412
Skok P. 9—10, 68, 114, 117—119, 213, 218, 279, 287, 304—305, 308, 310, 372, 398, 429, 445, 482—484, 519, 539—541, 544, 561
Skoplje 321
Skradin 235, 286, 288, 304, 355, 357—358
Slavac (Slavizo), neretljanski vladar 56, 59, 69—71, 361, 382—383, 391, 445, 474, 478, 480, 482—484, 512
Slaveni (Sclavi) 18—19, 21—23, 39, 44—45, 49, 52, 58, 60—65, 75—76, 88, 96—98, 101—102, 112, 116, 118, 120—121, 126—128, 130—132, 134——135, 138, 141—143, 146—151, 157, 163, 167——169, 173, 176, 179, 185—186, 189—193, 195, 206, 208—209, 212—215, 217, 221, 225, 228, 241, 243—248, 250, 255, 259, 265, 270, 272—274, 278, 288, 291, 294, 322, 327, 329, 335—336, 342, 369, 398—399, 400, 453, 481, 488, 500, 502, 510
Slaveni, jadranski 43
Slaveni, Južni 36—37, 39, 63, 79, 88, 126, 129, 133, 142—143, 147, 194, 223, 241, 363
Slaveni, Karantanski 141
Slaveni, Panonski 208
Slaveni, Zapadni 127
Slavenski Jug 3
Slavinec 220
Slavonci 488
Slavonija (Sclavonia, Sklavonija) 29—31, 45, 49, 81, 89—90, 92, 96——98, 140, 161, 163—164, 193, 228, 238, 265, 270, 272, 277—279, 282, 284, 288, 304, 314, 333, 348, 358, 382, 384, 453, 488, 494—496, 498—502, 505, 507, 509, 512, 536
Slovenci 63, 65, 102, 166——168, 189, 209—211, 233, 270, 375—376, 462, 467
Slunj 504
Smičiklas T. 55—56, 539——540, 542
Smokvica 286
Snačići 33, 512
Soča 102, 167
Sočerga 462
Sokol-grad 286

Solin 5, 92, 112, 124, 132—133, 318—319, 354, 388, 390, 442—444, 486, 490
Solun 127, 241, 265, 272
Sorin, ugar. vitez 494
Spanheim, velikaška porodica 457
Splićani 17, 23—34, 42, 114, 120, 161, 225, 244, 329, 337, 445, 447, 476, 478, 483, 492, 521, 523
Split (Aspalatos, Spalatu) 5, 9, 13, 17, 23—27, 33, 35, 46, 51, 114, 119, 121, 123, 125, 134—135, 138, 225, 233, 236, 238, 243—244, 262—264, 277, 289, 297—299, 301—302, 304—305, 308, 319, 330, 332, 335, 337—339, 367, 368, 374, 386, 390, 392, 394, 398—399, 419—420, 423, 439, 450, 453, 476, 480, 483—484, 488, 492, 500, 510, 518—520, 522, 523, 527, 530, 534
Srb 211
Srbi 20, 30, 35—37, 39, 60—63, 95, 133—135, 143, 147, 211—212, 215—216, 246, 268—269, 282, 284, 290, 297, 316, 492
Srbija 19, 22, 38—39, 66, 97, 135, 218, 220, 282, 285, 287, 316, 335, 535
Srbija, Bijela 63
Srebrnić I. 83, 369
Sredozemlje v. Mediteran
Sremska Mitrovica (Sirmij, Mitrovica) 128, 130, 278, 501
Srijem 228, 270, 278, 314
Srinjin 237, 391, 479
Stanislav J. 128
Stanojević S. 64
Stara Gradiška 504
Stari Gočan 190
Starigrad (Civitas vetus) 214
Stenjevac 500
Stipišić J. 3, 518
Stivanjsko polje 447
Stjepan sv. 24, 97, 304, 318—319, 337, 352, 354, 394, 424, 452—453, 483, 489, 517
Stjepan I 24, 29—30, 57, 67, 329, 334, 338, 352, 354, 536
Stjepan II 5, 6, 8, 72, 486, 489—491
Stjepan, ban 331, 333
Stjepan, nećak (?) Krešimira IV 361, 382, 422
Stjepan II, papa 171
Stjepan VI, papa (885—891) 50, 238, 252, 256
Stjepan, sin Svetoslava Suronje, 69, 322, 329, 333
Stjepan I, ugar. vladar (997—1038) 29—31, 47, 321, 333—334, 377
Stjepan II, ugar.-hrv. vladar (1116—1131) 517, 530
Stjepan Praska, ban 29—31, 313
Stjepan Vojislav, dukljanski vladar 31, 335—336, 342
Stjepčević I. 15, 308
Stolac 285
Stolni Biograd 377, 384
Straževnik 446—447
Streza, Zvonimirov ujak 163
Strezinja, bribirski župan 153
Stridon 25, 399
Strohal I, 79, 121, 561
Strojmir, srpski vladar 269
Strug 504
Stubica 500
Stupin 288
Stupovi 91, 432, 440—441
Suetonije 44
Suić M. 66, 68, 114, 119, 151, 236, 244, 305, 561
Sumartin 213
Supetar 213
Supetarska draga 420, 435—436
Susak 406
Susjedgrad 500
Sustjepan 452
Sušak 168
Sutivan 213
Sutla 504
Svač 66, 121
Svačići 512
Svatopluk, velikomoravski vladar 19, 272—273, 395
Sven II, danski kralj 70, 382
Svetačje 501
Svetački 501
Sveti Andrija, otok 472
Sveti Jure, planinski vrh 285
Sveti Nikola, otok 472
Sveti Martin, lokalitet 462
Sveti Petar, lokalitet 463
Svetopeleg 18—21, 33—34, 290
Svetoslav Suronja 42, 69, 324—326, 328—329, 333, 341
Svetoslavovići 334, 376, 384, 536
Svevladići 60
Svjatopolk, kijevski knez (1093—1113) 522
Svjatoslav, ruski vladar (964—972) 314—315
Székely Gy. 274, 313, 555, 557
Szekfü 492, 561
Szentpétery E. 31, 513, 515, 540, 542, 561
Szilágyi L. 46, 542

Šafařik P. J. 62—63, 287
Šamšalović M. 3
Šapjan 102
Ščitarjevo 500
Šegvić K. 61, 88, 562
Šeper M. 85, 92, 197, 199, 562
Šetka J. 562
Šibenčani 358
Šibenik 19, 119, 358, 360, 392—393, 527
Šidak J. 197, 512, 542, 549
Šimun de Kéza, madžarski ljetopisac (XIV st.) 42, 47—48, 511—512
Šišić F. 3—4, 14—15, 17, 20, 30, 32, 34—35, 38, 40, 49, 56—57, 61—62, 65—66, 70—73, 84—87, 89, 91, 112, 114, 125, 130, 132, 140, 149, 168, 192—194, 197, 199, 205—207, 211—212, 218, 221, 224, 227—228, 232, 234, 237—239, 241, 248, 250—252, 256—257, 259, 270, 277—279, 283—290, 292, 294, 305, 307—308, 316, 320, 323, 325—329, 333—335, 338, 340, 345, 357, 368, 370—371, 376, 383, 387, 390, 404, 476, 489, 492, 494—495, 499, 500—502, 505, 511—512, 522, 527—528, 530, 532, 539, 541—542, 562
Škarica P. 562
Šolta 119

Šomođvar 495
Šopot 258
Španjolska (Španija) 88, 313, 409
Štefanić V. 396, 398—402, 404—407, 415, 562—563
Šterna 463
Šubići 33
Šufflay M. 5, 30, 35, 492, 563
Švear I. 55
Švob D. 5, 33—34, 512, 542, 563

Tadić J. 549
Tadija, peharnik 488
Talijani 396, 496, 500
Tamaro M. 563
Tanais 61—62
Tankred de Hautville, normanski vojvoda 343
Tanodi Z. 6, 542, 563
Taormina 223, 265
Tar 461
Taranto 123, 173
Tasilo, bavarski vojvoda 167
Tatari 35
Techa 402
Telašćica 449
Teodor, splitski biskup 238—239
Teodor, splitski svećenik 9
Teodora, bizantska carica, regentkinja Mihajla III 223, 240
Teodorik, gotski vladar 109
Teodozije I, rimski car (379—395) 131
Teodozije, ninski i salonitanski biskup 50, 84—85, 87, 234, 236, 238—239, 252—257, 259, 293, 297, 302, 396
Teofan 131, 146
Teofil, bizantski car (829—842) 223
Teofilakt Simokata, bizantski povjesničar 131—132
Teognis, zapovjednik grada Sirmija 130
Teuzo, papinski poslanik 16, 447—448, 495
Teurnija 101
Teutonija 192
Thegan, franački povjesničar (IX st) 44—45
Theodosius, bizantski car (?) 312
Theudebert, opat 259
Tiberije, bizantski car (578—582) 130
Tihaljina 285
Tihan, satnik 477
Timava 467
Timočani 208—210, 212
Timon A. 563
Tinj 287
Tisa 131, 509, 522
Tišemir 316
Tkalčić I. 29, 31, 90, 502, 541—542, 563
Tkon 419
Tochinija 8, 360
Toma (Thomas), splitski arhiđakon, povjesničar (1201—1268) 13, 15, 22—28, 31, 35, 42, 49—50, 60—61, 67, 72, 76, 84, 86, 89, 96, 112, 114, 120, 122—123, 125, 132, 137—138, 192—193, 205, 234, 238—239, 244, 265, 375—276, 290, 312, 319, 323, 328, 332, 334—335, 352, 354, 358, 366—374, 380—381, 383, 390, 392, 394, 398—399, 423, 439, 441, 486—488, 492—493, 509, 515, 522—523, 542
Toma Slaven 223
Toma sv. 311, 357, 416
Tomaš, ugar. vojskovođa 314
Tomašić I. ljetopisac (XVI st.) 488, 540
Tomašić N. 68, 563
Tomić M. 540
Tomislav (Tomisclaus) 19—20, 24—25, 28—29, 37, 67, 88—89, 139—140, 218, 275—279, 282, 284, 288—294, 296—297, 301, 303, 311—314, 325, 327, 352, 396, 507, 534—536
Topusko 501
Torcello 322
Totila 192
Trakija 122, 126—127, 130—131
Trani 383, 424
Traun 130
Transdanubia 128
Travunija 39, 243, 282, 335, 342
Travunjani 36, 38, 216, 243, 246
Treguan, trogirski arhiđakon 14
Tremiti 476—477, 495
Treskavica 285
Treviso 322
Trilj 202—203
Tripolis 173
Tripun sv. 15, 308—309
Trogir (Tragurium, Tetrangurin) 114—115, 119, 121, 225, 243, 263—264, 305, 308, 328—329, 374, 386, 420, 423, 474, 522—523, 529—530
Trogirani 42, 521
Trnovac 287
Trosly 408
Trpimir 5—9, 24, 37—38, 42, 45, 66, 87, 145, 207, 221,—239, 244—245, 248, 257, 259, 291, 328, 355, 358, 370, 384, 408, 431, 479, 502
Trpimir II 312
Trpimirovići 3, 6—10, 19, 25—26, 40, 55—56, 58, 67, 69, 97, 153—154, 156, 161, 238, 245, 261, 276—277, 288, 313, 317, 333, 348—350, 352, 354, 360, 381—382, 392, 394, 422, 430, 439, 455, 489, 491, 507, 515, 532—537
Tarsatika 168
Trsat 45, 106, 168
Trst 100, 459—460, 467 470—472
Tržić 102, 467
Tuga 135
Tugari 237, 391, 479, 484
Tugarani 445, 479, 484
Tukljača 317, 323, 357, 360
Tunis 173
Turanj 357
Turci 64, 128, 135—136, 282
Turkestan 173
Turopoljci 78
Turska 64, 134
Tušnica 285

Učka 102
Udbina 287
Udina R. 100, 176, 178, 180, 190, 563
Ugarska (Hungaria, Madžarska, Ungaria) 24—25, 29—30, 32, 35, 46—48, 277—279, 333—334, 376—377, 458, 488, 492, 494—499, 502, 505—506, 509—511, 513,

517, 520, 522, 525—526, 534, 536
Ugljan 119
Ugra, ban 14, 528
Ugri (Hungari, Madžari, Ungri) 24—25, 27, 29, 46—47, 52, 56, 64, 69, 96, 128, 135—136, 142, 163, 191, 218, 223, 268, 272—275, 277—279, 313—314, 376, 457, 472, 500, 510—511, 521—523, 528, 536
Uhlirz M. 322, 413, 563
Ujević A. 285
Ujević M. 563
Ulcinj 66, 121, 326
Ulrik I, istarsko-kranjski markgrof 377—381, 394, 457—458, 462, 465—466
Ulrik II istarsko-kranjski markgrof 378, 380, 462—463
Ulrik, akvilejski patrijarh 462
Umag 106, 248, 460, 463
Una 286, 504
Unac 286
Untio 420
Urban II, papa (1088—1099) 28, 336, 494—495, 510—511
Urso sv. 192—193
Urso Particijak, mletački dužd 245—246, 248
Uskoplje 316
Uzdoblje 261—262

Valčić V. 286, 563
Valdemin 22
Valizza, splitski prior 337, 423
Valizza zadarski prior 518
Valonci 496
Valun 117, 401—402, 425
Varvarija 286
Vasić M. 563
Vasmer M. 61, 563
Vassili G. 563
Vecelin, istarski knez 457
Vecelin, istarski velikaš 51, 388
Vekenega, predstojnica samostana sv. Marije (Zadar) 420, 428, 493, 525—530
Velka (Krk) 243
Velebit 146, 208
Veliki Mlun 402
Velikomoravska kneževina 141, 143, 172, 270, 272—273
Venancije sv. 51, 123
Venecija (Mleci) 41, 99—100, 106, 121, 127, 172—173, 183, 191, 207, 217, 221, 245—246, 248, 275, 310—312, 321—322, 327—330, 333—334, 336, 347—348, 386, 390, 395, 469—473, 511, 513, 521, 530, 532, 534
Venzone 102
Verdun 191, 270
Vergottini G. 12, 100, 106, 176, 183, 460—462, 467, 469, 470—471, 563
Vicenza 193, 322
Vicus Latinorum 500
Vid sv. 433
Viktor sv. 447
Vilhelm Apuljski, pjesnik (XI st.) 52, 383, 390
Vilhelm, tirski nadbiskup, ljetopisac (XI st.) 45—46, 509
Vilhelm II, grof Savinjske krajine 376
Vilim, normanski knez 343—344
Vilpurga, istarska kneginja 457, 465
Viljevo 505
Viminacij 130
Viniha Lapčanin, Zvonimirov zet 392, 394
Vinodol 19, 77—78, 159, 380—381, 405
Vinodolci 77
Vinski Z. 91—92, 563—564
Vinski-Gasparini K. 92, 564
Vinter, istarski markgrof 471
Vipavska dolina 101
Virevići 33
Virgil, biskup, misionar među Slovencima 167, 399
Virunum 130
Vis (Issa) 214, 477, 481
Visla 63, 292
Visoke Ture 130
Višeslav 85, 91, 196—198
Višnjan 465
Vitača, zadarski prior 530
Vital, dubrovački nadbiskup 335
Vital Candiano, mletački dužd 462
Vital Faledro, mletački dužd 42, 507
Vital Mihajlov (Michieli), mletački dužd 42, 520
Vitalijan 126
Vitezović P. R. 30
Vižinada 102
Vladimir, dukljanski vladar 342
Vladimir, ruski vladar (1113—1125) 321
Vladimir sv. 18
Vladislav, bugarski vladar 336
Vladislav, hrvatski knez 207, 211, 325
Vlasi 55, 112
Vlastimir, srpski vladar 269
Vlaška ulica 500
Vojislav (Voiosclavus), hrvatski vladar (?) 29—31
Vodnik B. 564
Vodnjan 445
Vojnomir (Vonomir) 168
Volcher, akvilejski patrijarh 457
Vramec A. 90
Vrana 387
Vranja 462, 466
Vratislav, češki vladar 500
Vrbas 228, 285—286
Vrbnik 116
Vrebac 287
Vrgada (Lumbrikaton) 115
Vrhrika 285
Vrhmljeća 214
Vrlika 285—286
Vrsar 102—103
Vrulja 220
Vuga 136
Vuka 270
Vukići 479
Vukovo (Vlcou) 46, 277
Vulfo (Vulfus, Golfan—gus) 89, 369, 371—373, 383

Waitz G. 541
Walbert, akvilejski patrijarh 87, 234, 238
Wassiliewsky B. 540
Wattenbach W. 43—44, 542
Weimar-Orlamünde, velikaška porodica 457
Worms 43, 167
Wutte W. 550

Zablaće 357
Zadar (Diadora, Iadera, Jazara) 3, 5, 6, 14, 30, 40, 47, 74, 113—114, 119—121, 197, 211, 243, 305—308, 310—311, 325—329, 333—334, 336—340, 345—347, 353—354, 359—360, 386, 391—392, 415, 420, 422, 428—429, 432, 448, 450—451, 472, 473—475, 510, 513, 517—518, 522—527, 529—530
Zadrani 34, 42, 327, 334, 338, 438, 474, 493, 495, 517, 530
Zagiba F. 399, 564
Zagorje 19, 22
Zagreb (Zabrag) 46, 55—58, 92, 277, 500—502, 506
Zaharije, papa 235
Zaharije, srpski vladar 269, 283
Zahumljani 36, 38, 216, 220, 243, 246
Zahumlje (Chulmia) 25, 39, 218, 282—283, 335, 342
Zajčji breg 102
Zakarpaće 61, 65, 95
Zala 270, 278
Zapadni ocean (Baltik) 131
Zapadno carstvo 109, 362
Zapadnorimsko carstvo 370
Zarek O. 564
Zaron, ninski kaštelan 350
Zaruba, neretljanski župan 484
Zdeslav 41, 49—50, 67, 194—195, 221, 223, 243, 248—251, 325, 408, 507
Zelengora 285
Zeta 342
Zlatarski V. N. 564
Zlatarić S. 564
Zoe, bizantska carica (1042) 340—341
Zonaras I. 39
Zrin 81
Zrmanja 287
Zvijezda 285
Zvonimir Dimitrije (Suinimirus, Suenimirus, Zolomer, Zorobel) 4, 6, 8—9, 16—17, 20, 22, 24, 27, 29, 31, 34, 48—51, 56, 59, 69—72, 90—92, 153, 163, 282, 291, 347—350, 352, 354, 358, 360—361, 377—382, 384—388, 390—394, 397, 404—406, 428, 431, 441—444, 450, 453, 458, 479, 484, 486—489, 491, 512, 515—516, 535—537
Žažvić 435, 442
Žic N. 68, 564
Žirje 417
Žminj 102, 186, 190
Žontar J. 68, 564
Žrnovnica 70—71, 114, 286, 479, 483
Žumberak 504
Županić N. 61—62, 564

Izdavačko poduzeće
»ŠKOLSKA KNJIGA«
Zagreb, Masarykova 28

Za izdavača
JOSIP MALIĆ

Stručni urednik
IVE MAŽURAN

Grafički urednik
MIRA BEUTZ

Karte izradio
BORIS ŠAROTAR

Korektor
FRANJO ČERNUŠAK

Tisak dovršen
u travnju 1975.

Odobrila Komisija za izdavačku djelatnost Sveučilišta u Zagrebu
odlukom br. 08-326/1 od 30. listopada 1968.

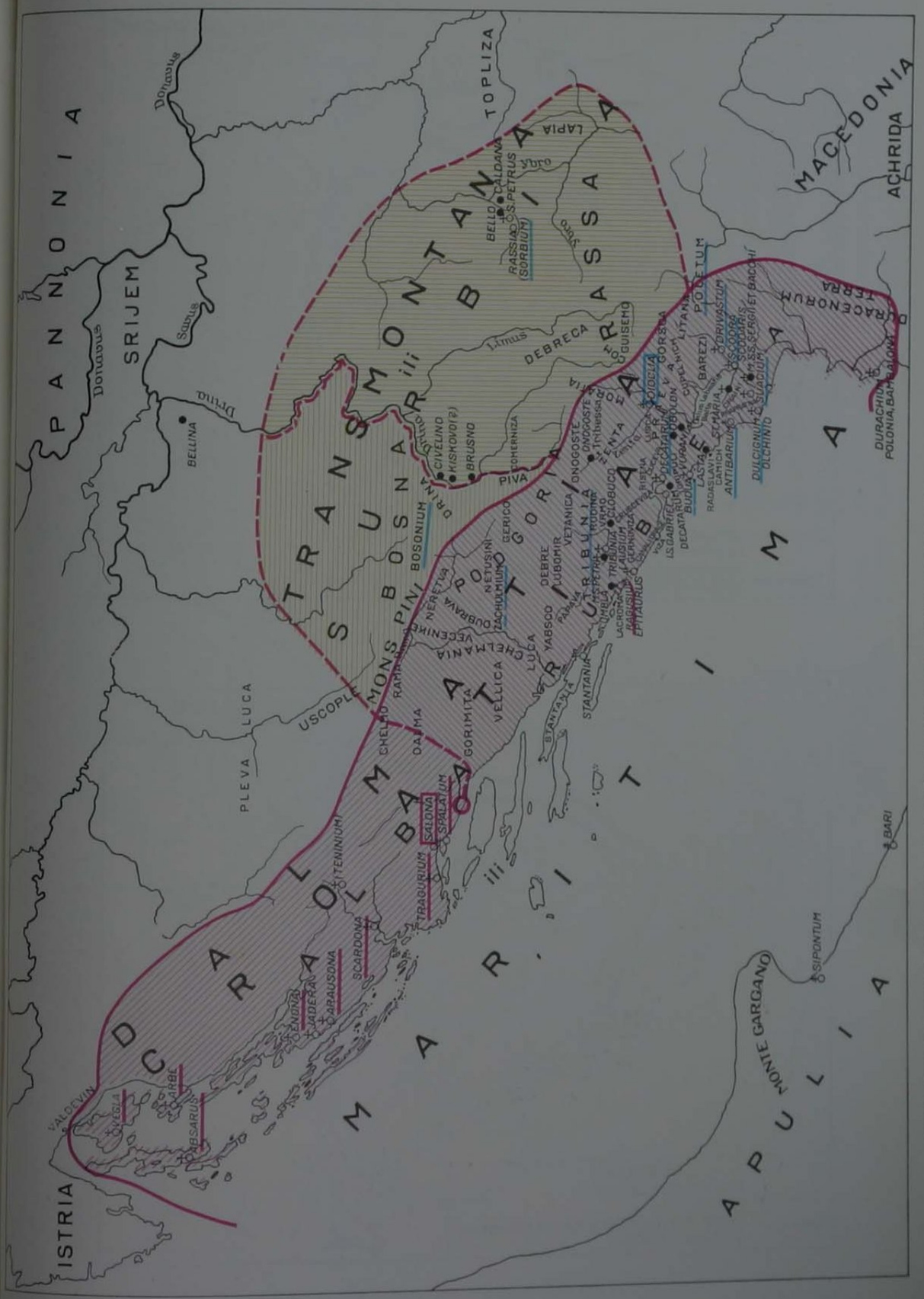

SHEMATSKI PRIKAZ TOBOŽNJE BUDIMIROVE DRŽAVE I OSTALI PODACI IZ »LJETOPISA POPA DUKLJANINA«

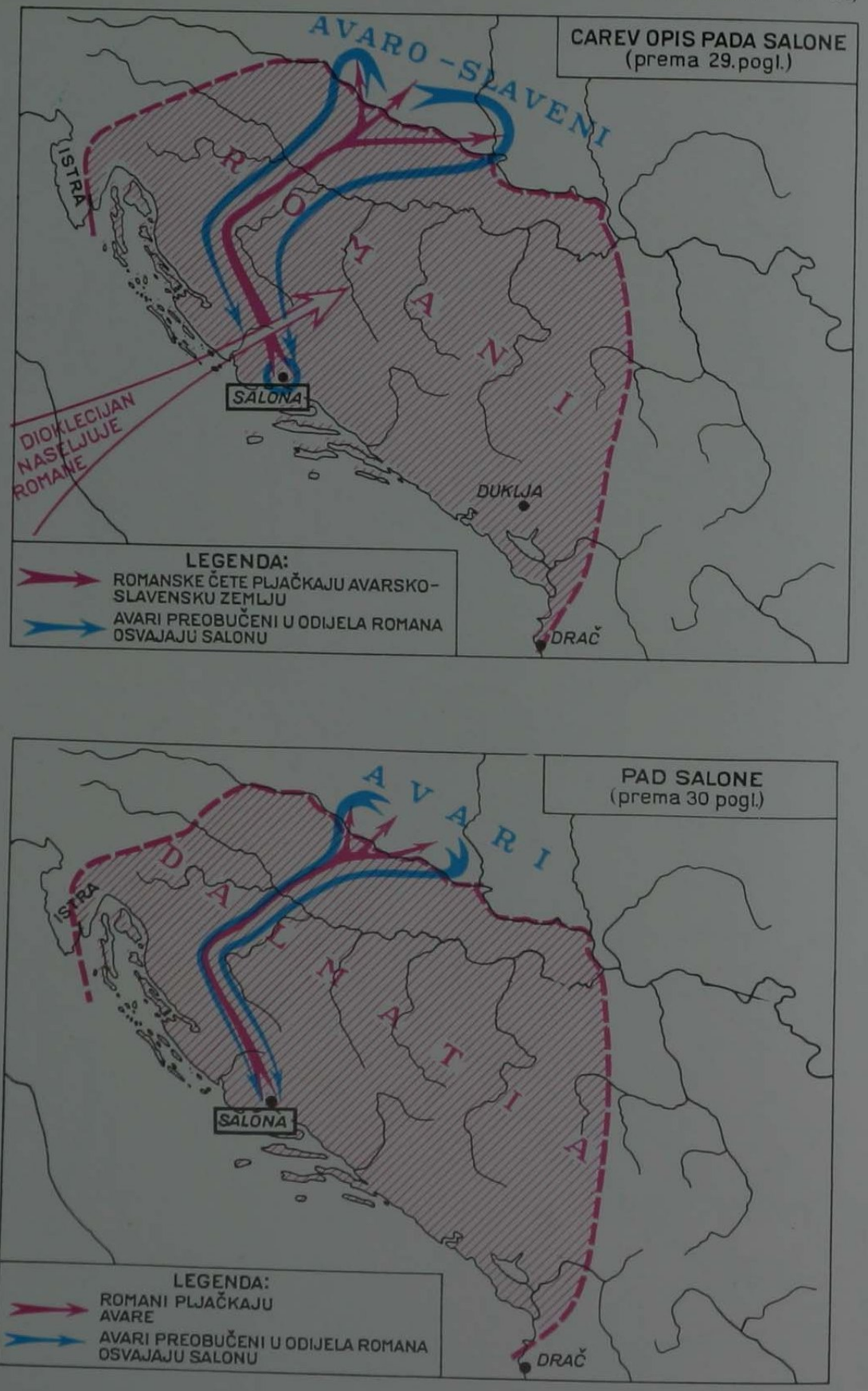

AVARSKO-SLAVENSKO OSVOJENJE SALONE

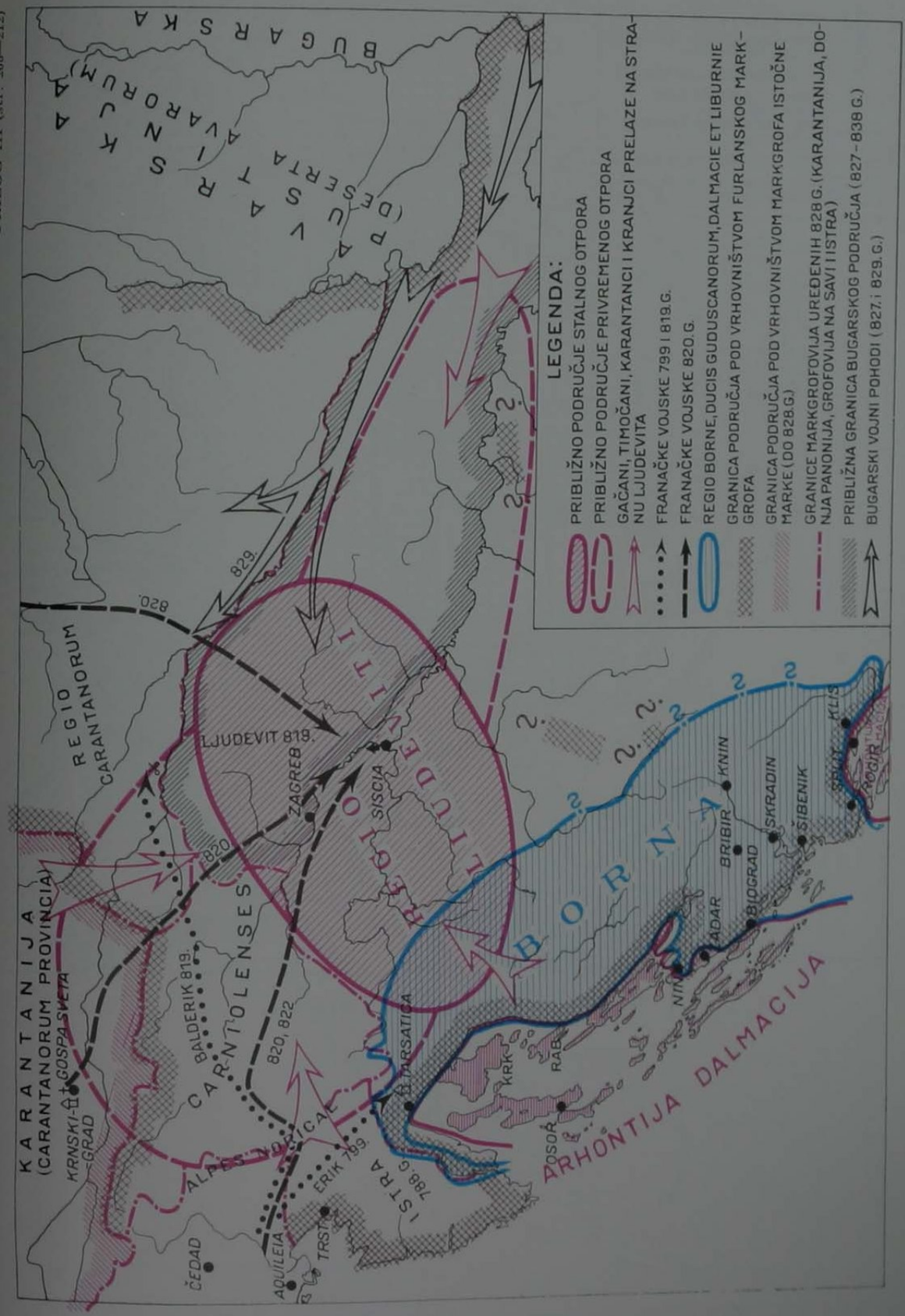

POKUŠAJ UJEDINJAVANJA PANONSKIH SLAVENA

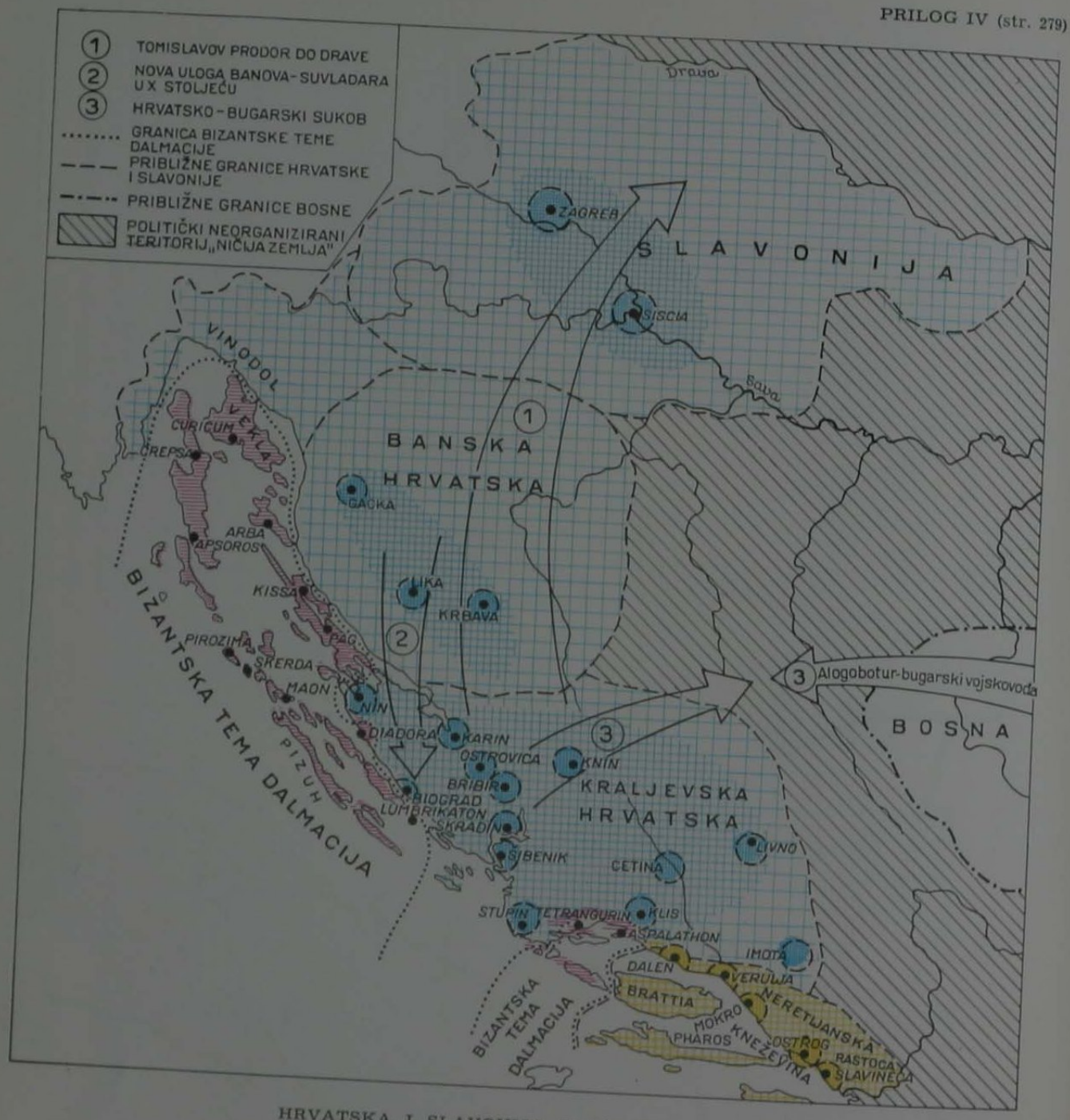

HRVATSKA I SLAVONIJA ZA TOMISLAVA

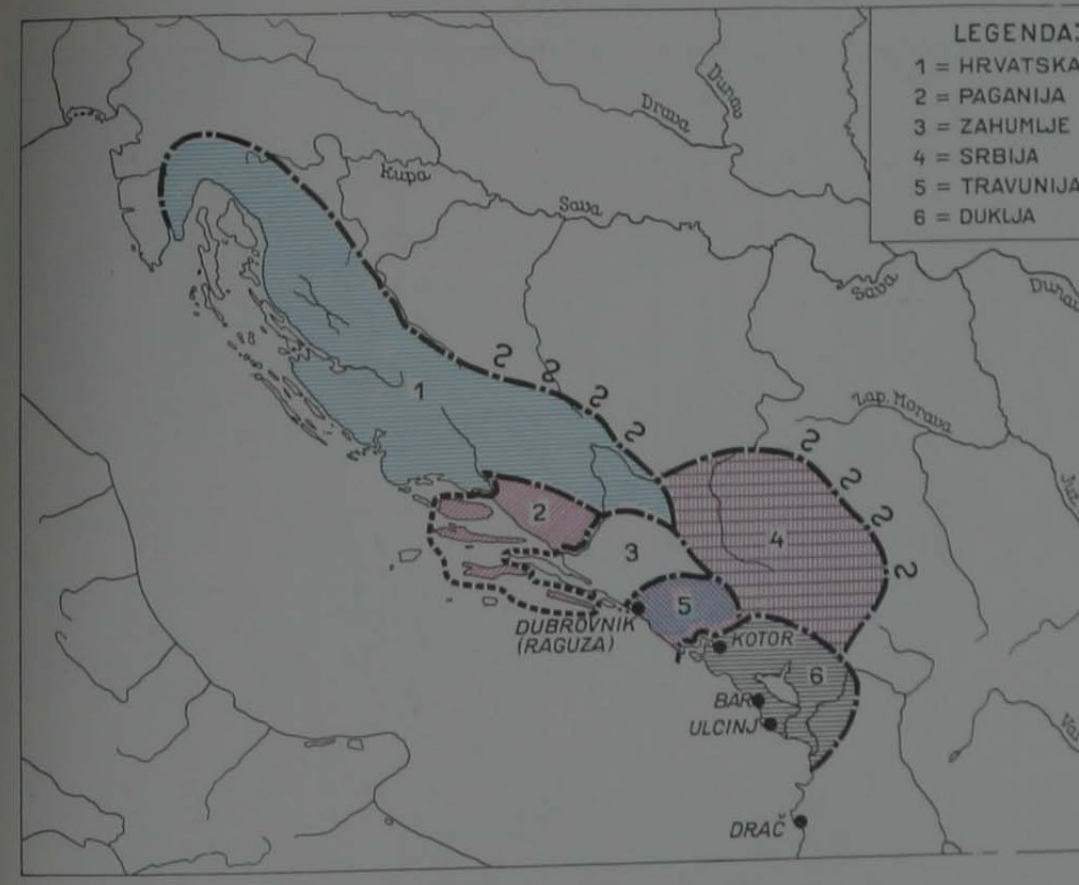

PRIBLIŽNE GRANICE »SKLAVINIJA«

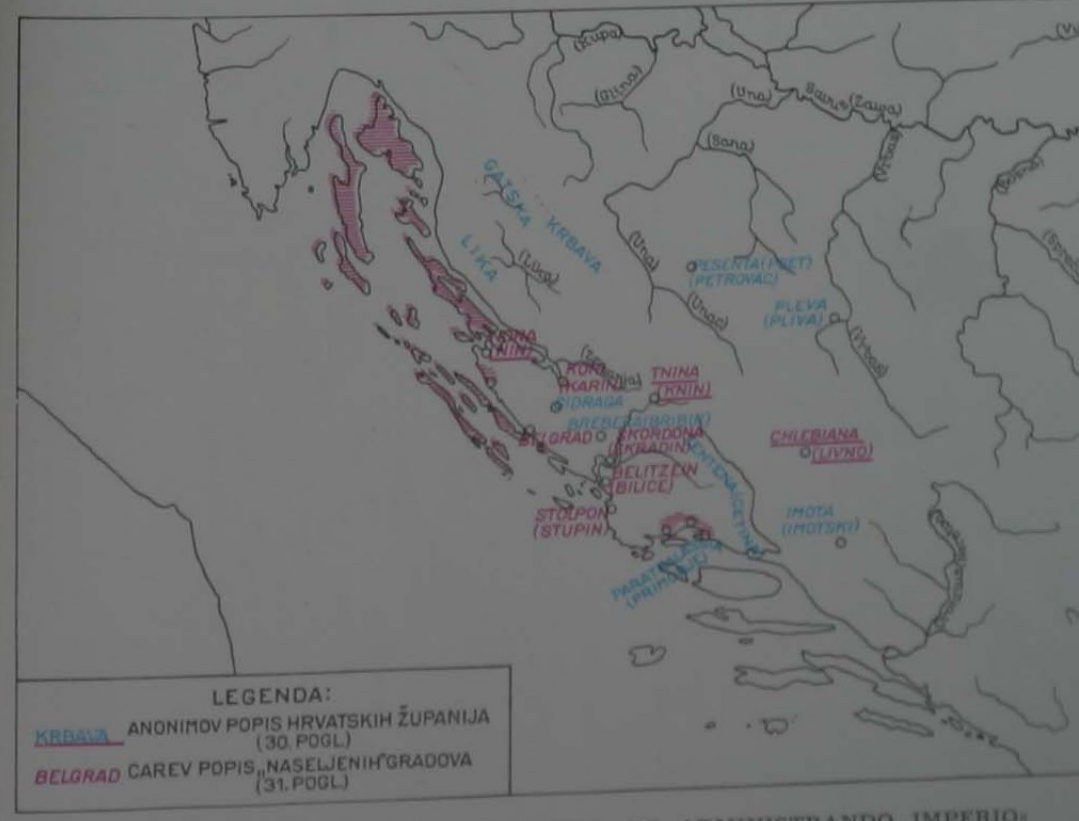

PODACI O HRVATSKOJ U DJELU »DE ADMINISTRANDO IMPERIO«

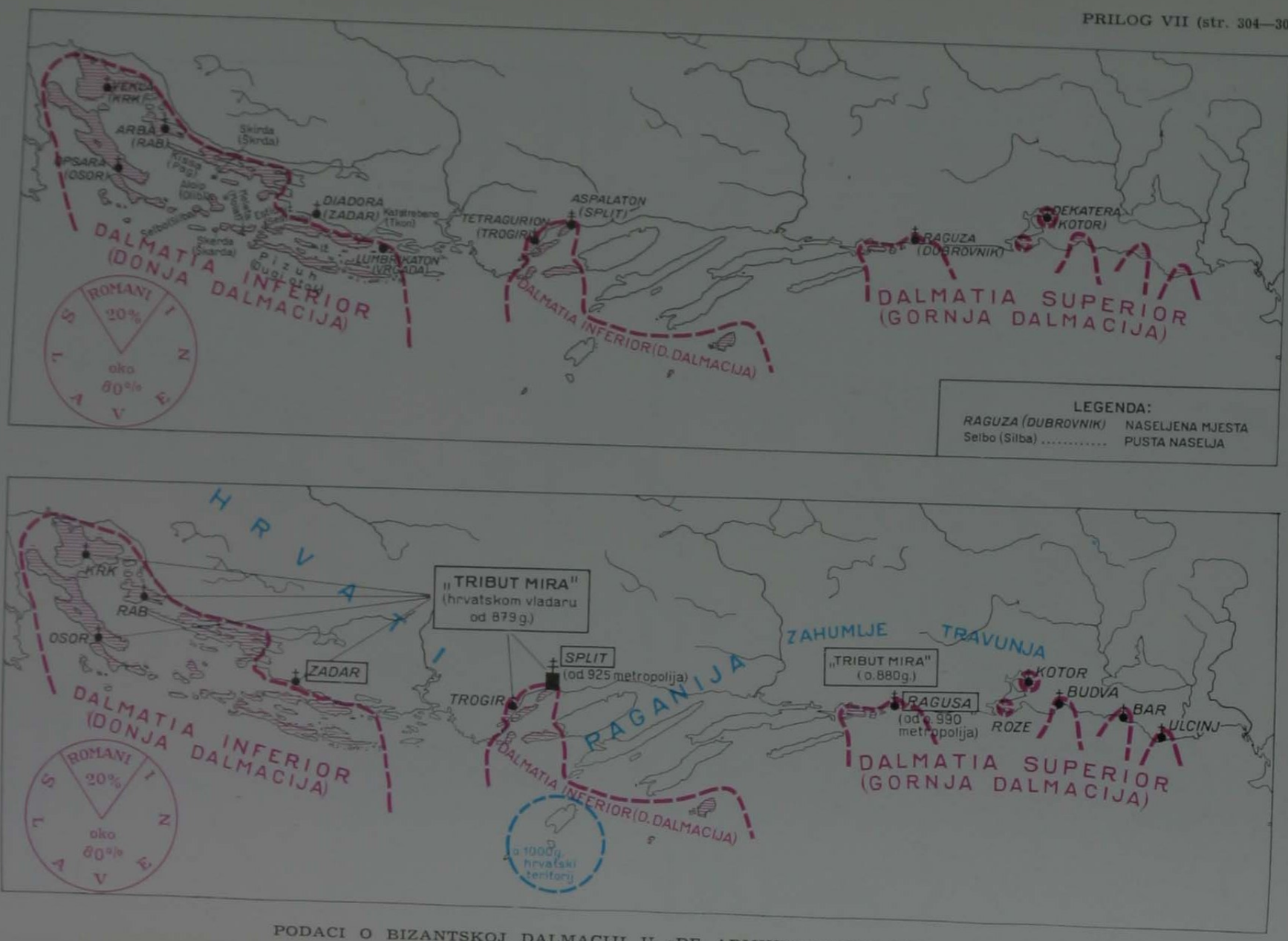

PODACI O BIZANTSKOJ DALMACIJI U »DE ADMINISTRANDO IMPERIO«

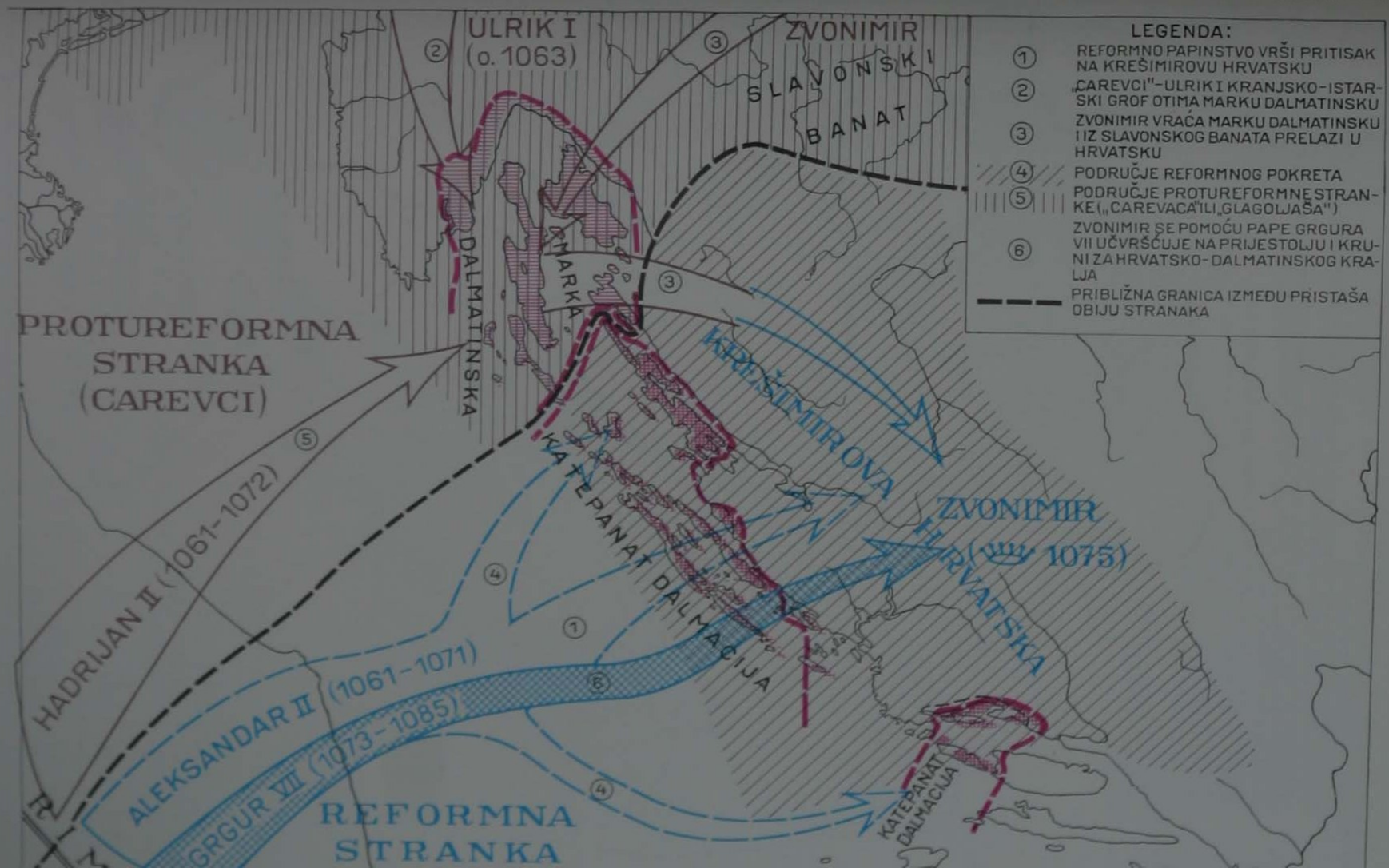

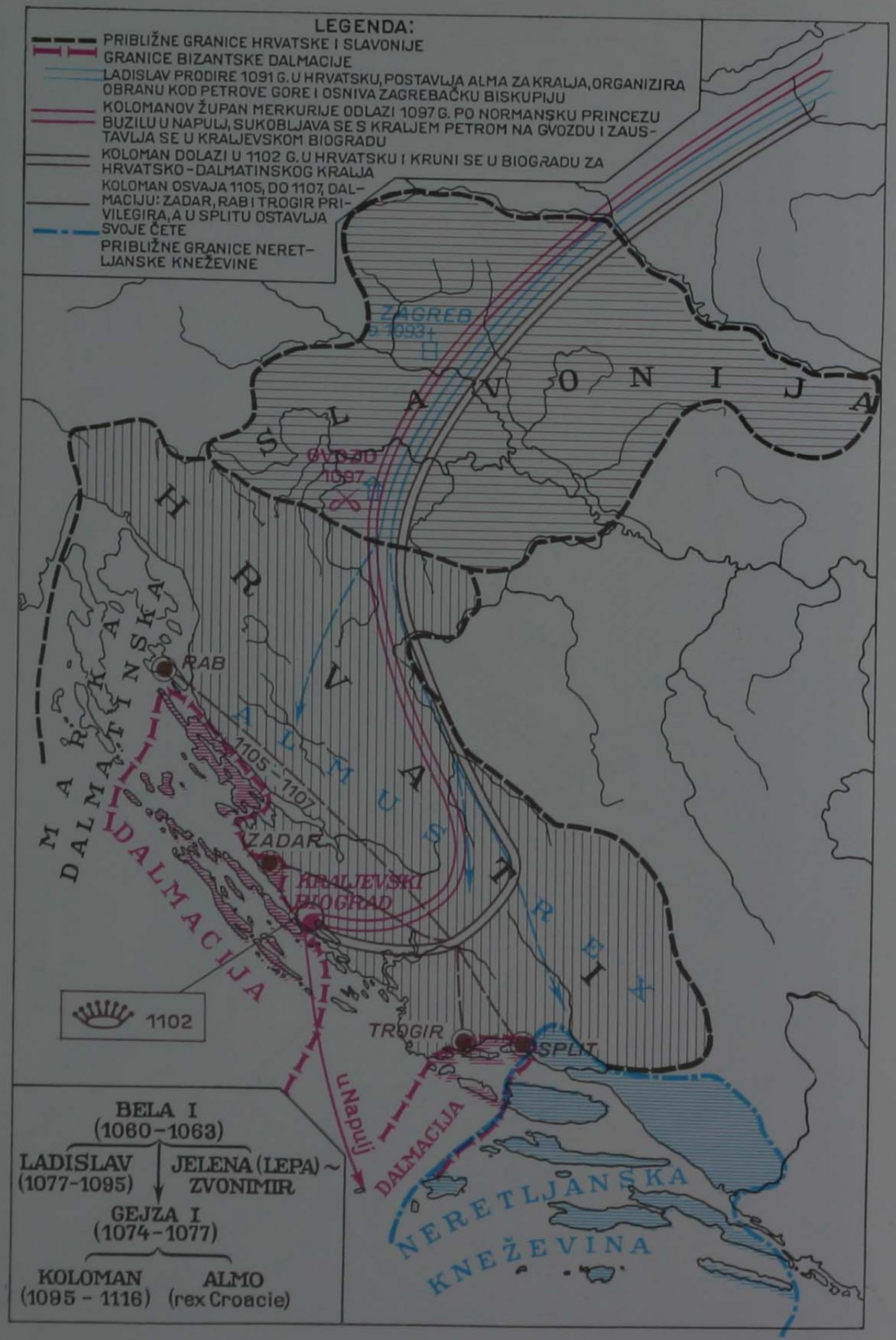

DOLAZAK ARPADOVIĆA NA HRVATSKO-DALMATINSKO PRIJESTOLJE